

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

SOCIETAS SCIENTIARUM ŠEVČENKIANA
Bibliotheca Studiorum Ucrainicorum SSŠ.
Numerus XXXIII

PER SAECULOS

Studia in honorem
NICOLAI KRYKUN
octogenarii

Leopoli — MMXII

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА
Українознавча наукова бібліотека НТШ.
Число 33

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Студії на пошану
МИКОЛИ КРИКУНА
з нагоди 80-річчя

Львів — 2012

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*Олексій ВІННИЧЕНКО, Генрик ГМІТЕРЕК,
Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Андрій ЗАЯЦЬ,
Олег КУПЧИНСЬКИЙ, Наталя ЯКОВЕНКО*

ВСТУПНЕ СЛОВО

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ МИКОЛИ КРИКУНА

У 1963 році побачили світ дві статті молодого викладача кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету Миколи Крикуна. Поява цих порівняно невеликих за обсягом розвідок знаменувала початок тривалої й послідовної наукової творчості історика. Протягом наступних десятиліть стали регулярно з'являтися друком у вітчизняних і закордонних виданнях публікації дослідника, який невдовзі став доцентом, а з часом і професором згаданої кафедри*, залишаючись її незмінним співробітником упродовж наступних шістдесяти років¹. Ці публікації, присвячені періоду Пізнього Середньовіччя й Ранньомодерного часу в історії українських земель, зважаючи на незначну увагу до нього з боку вітчизняної історіографії (також її зацікавленість винятково на класових підходах та оцінках у категоріях соціальної боротьби), ставали подіями у розвитку української історичної науки того часу, а з роками почали творити цілісні образи з історії України XV—XVIII ст. На сьогодні науковий доробок Професора Миколи Крикуна нараховує понад 200 публікацій у різних наукових жанрах² — це, зокрема, ґрунтовні монографії; збірники статей, об'єднаних спільною тематикою; фундаментальні видання джерел; присвячені ключовим проблемам статті, які за обсягом і змістом нерідко творять міні-монографії; численні публікації окремих документів; енциклопедичні статті; рецензії й огляди тощо. Чимало з них набули статусу класичних в очах багатьох сучасних українських істориків: використання студій М. Крикуна та посилання на них при висвітленні тих чи тих проблем українського минулого для дослідника стали не лише формальним обов'язком, але й імперативною необхідністю.

* За цей час кафедра неодноразово змінювала свою назву: історії південних і західних слов'ян, згодом історії слов'янських країн. Нині — кафедра історії Центральної та Східної Європи.

¹ Зашкільняк Л. Штрихи до портрета історика // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Част. 1. — С. 18—24.

² Перелік наукових праць М. Крикуна за 1963—2002 рр. див.: Вінниченко О. Бібліографія праць професора Миколи Крикуна // Там само. — С. 57—66. Бібліографію за 2002—2012 рр. див. у цій книзі.

У науковому доробку М. Крикуна можна виділити кілька тематичних напрямів досліджень, хоч, зрозуміло, спроби будь-якого поділу чи класифікації завжди будуть умовними. Вчений у своїх працях нерідко заторкував кілька наукових проблем та використовував різні підходи до їх вивчення, відповідно і його публікації можна віднести відразу до кількох дослідницьких напрямів. Зрештою генеральний курс студії М. Крикуна завжди залишався один — історія українських земель у добу Пізнього Середньовіччя й Ранньомодерного часу.

Хронологічно найранішими для М. Крикуна стали дослідження з аграрної історії, їх поява була результатом роботи над дисертаційним дослідженням на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Тема майбутньої дисертації — „Аграрні відносини в Подільському воєводстві в першій половині XVIII століття“ — була сформульована спільно з науковим керівником³, відомим істориком-аграрником, професором Дмитром Леонідовичем Похилевичем. Тоді побачили світ дві публікації, одна з них була надрукована у виданні Симпозіуму з аграрної історії Східної Європи⁴. Підставовими джерельними комплексами для їх написання стали багаті господарські матеріали родинних архівів Жевуських і Чарторийських. Уже тоді в молодого науковця проявилась здатність працювати з масовими джерелами, проводити складні підрахунки та оперувати чималим обсягом цифрових даних, що згодом стане свого роду професійною маркою його досліджень. І хоча невдовзі тематика дисертації була суттєво змінена, аграрні студії залишалися у сфері уваги М. Крикуна й у наступні роки (зокрема, з його подачі до маєткової документації Жевуських неодноразово зверталися інші історики).

Історико-демографічні студії. Основний доробок молодого вченого склали практичні дослідження в галузі історичної демографії. Інтерес до питань заселеності українських земель у Ранньоновий період виник у М. Крикуна в процесі збору матеріалів до дисертації, що зумовило — за ініціативою самого дисертанта і до певної міри всупереч волі наукового керівника — зміну її теми на „Народонаселення Подільського воєводства в XVII—XVIII століттях“ (саме під такою назвою її було захищено у Львівському університеті 20 грудня 1965 р.⁵). Написання праці на таку тему зіткнулося з об'єктивними труднощами, які, в значній мірі, властиві багатьом темам з історії України Ранньомодерного періоду: розпорошеністю, фрагментарністю та браком джерел. Для М. Крикуна особливо дошкульним у процесі збору матеріалів до дисертації мав стати поганий стан збереженості актових книг гродських, земських і підкоморських судів Подільського воєводства (чи-

³ Крикун М. Мої наукові пошуки // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Част. 1.— С. 37.

⁴ Крикун М. Г. Деякі питання аграрних відносин в королівщинах Поділля у першій половині XVII ст. // Збірник робіт аспірантів філологічного та історичного факультетів Львівського університету.— Львів, 1963.— С. 104—120; його ж. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Подольского воеводства в первой половине XVIII в. (по материалам имений Чарторыйских и Жевуских) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г.— Вильнюс, 1964.— С. 326—336.

⁵ Крикун М. Мої наукові пошуки.— С. 39.

мало з них загинуло в XVII ст., інші — уже в XX ст., причому для окремих періодів вони зовсім не збереглися). Брак цих джерел — фундаментальних для відтворення різних сторін (не лише демографічних, правових чи маєткових) життя українських земель у XVII—XVIII ст. — справив свій вплив на молодого дослідника, виробивши в нього навички до роботи над темами, „бідними“ на джерельні матеріали. Опрацювання таких тем вимагало проведення тривалих кверенд в архівах та рукописних відділах бібліотек різних міст і різних країн, залучення різноманових джерел та вміння формувати на підставі фрагментарних джерельних свідчень цілісну й детальну картину того чи іншого елемента українського минулого. Досвід роботи над подільською тематикою не минув даремно, і в подальшому дослідник охоче брався за нові теми, що вимагали значних витрат часу, частих поїздок і перманентних архівних пошуків. Від самого початку наукових студій до їх написання вчений залучав матеріали з архівних установ різних міст (Львова, Києва, Вінниці, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Вроцлава, Курніка, Мінська, Вільнюса) і різних країн (України, Росії, Польщі, Білорусі, Литви).

Перехід М. Крикуна від аграрних відносин на Поділлі до питань його заселеності був цілком закономірним, адже розвиток тут сіл і фільварків у першій половині XVIII ст. визначався станом залюдненості регіону, який зазнав чималих матеріальних і демографічних втрат у роки турецької окупації Подільського воєводства в останній чверті XVII ст. та ведення на його території бойових дій. Відтак, характеризуючи демографічні процеси на українських землях у XVII—XVIII ст., вчений особливо увагу приділяв питанням міграції населення (зокрема втечам селян-підданих), до яких неодноразово повертався у своїх подальших студіях.

У серії публікацій з історії залюднення Подільського воєводства в XVII—XVIII ст. М. Крикун сформулював своє бачення наукової проблеми: наслідки спустошень тут залишалися відчутними впродовж кількох десятиліть, провідну роль у реколонізації регіону відіграла українська людність з інших земель Речі Посполитої, переселенські процеси заторкнули більшу частину населення регіону, повільний та складний перебіг заселення помітно позначився на соціальних та економічних відносинах у воєводстві.

З часом дослідження М. Крикуна з історичної демографії вийшли поза межі Поділля: предметом розгляду дослідника стала чисельність та соціальна структура населення Брацлавського, Волинського й Київського воєводств Речі Посполитої та Правобережної України загалом після включення її до складу Російської імперії (зокрема за матеріалами п'ятої ревізії, яку М. Крикун оцінив як найкраще демографічне джерело для кінця XVIII ст. і не лише того часу⁶). Звернення історика до інших періодів було викликане потребою простежити динаміку демографічних процесів, а до інших регіонів — природною необхідністю

⁶ Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1978. — Вип. 14. — С. 95—102.

порівняти „подільські“ показники із загальноукраїнськими (для цього навіть залучався матеріал з Лівобережної України⁷).

Проте більш важливу роль у розширенні дослідницького простору М. Крикуна відіграла робота з масовими джерелами загального (а не лише подільського) характеру. Найперше, йшлося про податкові (подимні, поборові та інші) реєстри — списки поселень та податкових стягнень з них, які (реєстри) історик трактував як потенційну, хоч і не завжди надійну базу для демографічних підрахунків. Робота над подимними реєстрами та іншими джерелами демографічного змісту впритул привела дослідника до визначення коефіцієнтів „диму“ — житлового будинку (чи господарства), оцінка заселеності якого залишається ключовим для встановлення кількості населення. Запропонована М. Крикуном квота — щонайменше 6 осіб на „дим“⁸ — залишається для XVII ст., попри низку застережень висловлених іншими дослідниками, загальноприйнятною в українській історіографії. Зрештою, послуговуються історики й узагальненими підрахунками М. Крикуна щодо населення окремих українських воєводств, зокрема числом мешканців Волинського воєводства станом на 1629 р.— не менше 770 тисяч осіб у 2 375 поселеннях⁹, чи кількістю мешканців у Київській, Волинській та Подільській губерніях наприкінці XVIII ст.— відповідно, 588, 568 і 580 тисяч осіб чоловічої статі¹⁰.

Необхідність ґрунтовного та комплексного аналізу подимних реєстрів та інших джерел демографічного змісту спричинила появу в науковому доробку історика специфічного жанру публікацій — *джерелознавчих статей*, в яких документи піддавалися ґрунтовному й усебічному аналізу, також повністю подавався їх зміст, а іноді й (коли це дозволяв формат видання) публікувалися тексти чи фрагменти джерел, доповнені докладними коментарями дослідника. Перші джерелознавчі розвідки почали з'являтися ще в 1960—1970-х роках і були присвячені джерелам саме податкового характеру (люстраціям, подимним реєстрам, поголовним спискам єврейського населення тощо). З часом такі студій-публікації зайняли помітне місце у роботі історика, до цього жанру він став звертатися незалежно від тематики досліджень.

Історична географія. Вивчення масових джерел з метою встановлення кількості й соціальної структури населення українських воєводств у складі Речі Посполитої поставило перед дослідником питання про *кількість і типологію поселень*. Лише встановлення точної чисельності населених пунктів, на думку М. Крикуна, дозволило б вивести загальну кількість населення регіону. У свою чергу це вимагало ретельного опрацювання якомога ширшого кола джерел — як документальних (судових, податкових, господарських тощо), так і інших (зо-

⁷ Крикун М. Г. З історії міграцій населення на Україні в другій половині XVII століття // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1973.— Вип. 9.— С. 78—89.

⁸ Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Там само.— Львів, 1988.— Вип. 24.— С. 75—79.

⁹ Там само.— С. 71—82.

¹⁰ Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України...— С. 98.

крема, картографічних). Зрештою, історик мусив визначитися з відповідями на питання — надзвичайно складними з огляду на відсутність аналогічних досліджень в українській історіографії — про коло цих джерел, методикку обробки їх даних та форму й принципи формування самого переліку населених пунктів. У підсумку дослідник залучив матеріали актових книг земських і гродських судів, акти Коронного трибуналу, податкові (подимні та поголовні) реєстри й тарифи, інвентарі й списки маєтків, люстрації королівських маєтків, акти маєткових поділів, присяжні списки, церковні візитації, картографічні матеріали (зокрема, Генеральну й Спеціальну мапи Гійома Левассера де Боплана) та інші масові й немасові джерела. Формуючи переліки поселень, історик з'ясовував час їх появи або зникнення і фіксував у хронологічній послідовності всі джерельні згадки про них, розглядав топоіміку і відслідковував зміни варіантів їх назв, встановлював власницьку належність (шляхетські, королівські, церковні, магістратські), статус (міста, містечка, села, селища, слободи, урочища), локалізацію (за тогочасним і сучасним адміністративним поділами). Результатом титанічної й багаторічної праці стало створення М. Крикуном картотек населених пунктів кількох українських воєводств. З огляду на чималий обсяг вони тривалий час залишалися рукописними, лише згодом, у 2000-х роках, реєстри поселень Подільського і Брацлавського воєводств були опубліковані, натомість картотеки населених пунктів Волинського та Київського воєводств досі неопубліковані. У XVII ст., згідно з підрахунками М. Крикуна, в Брацлавському воєводстві налічувалось 891 поселення¹¹, у Подільському воєводстві — 1140 поселень (у Кам'янецькому повіті — 388, у Летичівському — 568, у Червоногородському — 172, ще 12 не локалізовані)¹².

Водночас потреба в більш конкретній локалізації населених пунктів підштовхнула історика до вивчення адміністративно-територіального устрою українських земель. Ці студії — за хронологією предмета дослідження — виявились найбільш розтягнутими у часі та охопили весь період Пізнього Середньовіччя й Ранньомодерного часу: від XV ст., коли на українські землі (Галичину й Поділля) у складі Польського королівства було поширено його адміністративно-територіальний устрій, і до кінця XVIII ст., коли внаслідок поділів Речі Посполитої українські землі опинилися під владою російської та австрійської адміністрацій. Першим свідомством нових дослідницьких зацікавлень історика виявилась стаття про кордони й повітовий поділ Брацлавського воєводства, надрукована в 1982 р. Натомість підсумком стала захищена десятима роками пізніше, 29 травня 1992 р.¹³, докторська дисерта-

¹¹ Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. ССЛІІ.— С. 559—560, 563.

¹² Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Там само. Праці Історично-філософської секції.— 2002.— Т. ССХЛІІ.— С. 381, 388—390.

¹³ Захист відбувся в доволі важкій атмосфері, обумовленій зовсім ненауковими чинниками: Крикун М. Мої наукові пошуки.— С. 48—49.

ція на тему „Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. (воєводства і повіти)“¹⁴. Тоді ж побачила світ і монографія під такою ж назвою, друге видання якої вийшло вже наступного року¹⁵. У книзі та у низці статей, що з'явилися до і після захисту дисертації, вчений розглянув просторовий устрій чотирьох правобережних українських воєводств у складі Польсько-Литовської держави — Подільського, Волинського, Брацлавського і Київського (без його лівобережної частини). Стосовно кожного з них дослідник, ґрунтуючись на широкій джерельній базі, описав обставини створення воєводства, реконструював зовнішні кордони та перебіг їх змін до кінця XVIII ст. (також їх протяжність), встановив загальну площу території, представив систему адміністративного управління, відтворив внутрішньовоєводський поділ і повітові межі тощо. Окрему увагу історик присвятив запровадженню на українських землях польського адміністративно-територіального устрою, розглянувши процес його введення на території усіх українських воєводств (окрім чотирьох названих, ще Руського і Белзького воєводств), та міждержавним кордонам на українських землях, зокрема розмежуванням після першого поділу Речі Посполитої та між її землями і володіннями Османської імперії в 1633, 1680 і 1703 рр. (йшлося про прикордонні регіони Брацлавщини й Поділля — звичної сфери наукових інтересів дослідника), до чого історик повертався і в подальших публікаціях.

Власне розробка вищеназваних наукових напрямів дала М. Крикунові те, що в історика-практика виробляється лише внаслідок багатолітньої й копіткої роботи — перфектне знання архівних збірок і доведена до автоматизму здатність комплексно й цілісно аналізувати історичні джерела, а через них — глибоке розуміння історичної епохи, суспільства, людей та відносин між ними. У 1990-х роках, позбувшись цензурних і, що не менш важливо, публікаторських обмежень, притаманних для радянської історіографії, та успішно захистивши докторську дисертацію, М. Крикун отримав можливість для вільних наукових пошуків і творчості. Результат став помітним вже навіть у кількісних показниках: у 1990-х роках, попри складні реалії повсякденного життя в перші роки незалежної України, вийшло друком понад 60 публікацій вченого¹⁶ — набагато більше, аніж за попередні майже три десятиліття наукової творчості¹⁷. Частина з цих публікацій стосувалася традиційної для М. Крикуна тематики досліджень (адміністративно-територіальний устрій, історична демографія, джерело-

¹⁴ Початково дослідник планував присвятити свою докторську дисертацію проблемам демографічного розвитку Правобережної України XVII—XVIII ст., відводячи в ньому її адміністративно-територіальному устрою окремий розділ (Крикун М. Мої наукові пошуки.— С. 48).

¹⁵ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воєводств в свете источников.— К., 1992.— 150 с. + 5 карт; його ж. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— 186 с. + 5 карт.— [Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика.— Вип. 5.— 2-ге вид.].

¹⁶ Вінниченко О. Бібліографія праць професора Миколи Крикуна.— С. 59—64.

¹⁷ Зашкільняк Л. Штрихи до портрета історика.— С. 23.

знавчі студії), їх поява була зумовлена можливістю використати раніше недоступні джерела (зокрема, в польських архівних зібраннях), допрацювати й опублікувати розвідки великого обсягу, які саме з огляду на розміри не вміщалися в „прокрустове ложе“ радянських історичних періодичних видань, або написати на таку тематику, публікації з якої в радянський час були, власне кажучи, неможливі (до них, зокрема, належить стаття про депортаційне за своїм характером переселення російськими військами мешканців Правобережної України на Лівобережжя в 1711 році¹⁸).

Однак основну масу публікацій М. Крикуна в 1990—2000-х роках склали дослідження нового тематичного спрямування (хоча чимало з них базувалося на ранніх задумах і знахідках) або із застосуванням інакших методологічних підходів — ефект тривалих архівних пошуків і зацікавлення нововіднайденими джерельними матеріалами, що створювали дослідницькі виклики для вченого. Помітне місце в дослідженнях вченого зайняла **регіональна історія** — різнопланові студії з історії окремих українських воєводств у складі Речі Посполитої. Чимало з них з'явилося друком ще раніше, але саме в 1990—2000-х роках регіональні дослідження набули системного характеру та цілісного вигляду. Традиційно особливою увагою продовжувало користуватися **Поділля** — свого роду „дослідницька батьківщина“ історика: „старий“ регіон був наповнений новим історичним змістом. Серед нових „просторів“ (хоча новими їх можна назвати зі значною часткою умовності) наукових інтересів дослідника опинилися **Брацлавщина і Правобережна Україна** загалом (насамперед Волинь). Спектр регіональних студій вченого, які на початках виглядали як набір зовсім різнопланових і слабо пов'язаних між собою розвідок, охоплював найрізноманітніші сторони політичного, соціального, економічного чи повсякденного життя окремих українських воєводств — запровадження адміністративно-територіального устрою, кордони, повітовий поділ, діяльність судових установ, функціонування сеймикової системи, уряднича ієрархія, робота податкової системи, стан заселеності, міграційні та колонізаційні процеси, соціальна стратифікація населення, селянські рухи, маєткова структура, землевласницькі відносини, локація та розвиток міст, діяльність міського самоуправління, торговельні зв'язки тощо. Студії, присвячені цим проблемам, почасти являли собою нариси, що не претендували на вичерпність питання, проте разом творили цілісну картину життя регіону в XVI—XVIII ст.

На середину 2000-х — початок 2010-х років припав час виходу у світ низки книг М. Крикуна. Поза першою в українській історіографії синтезованою „Історією Польщі“, написаною спільно з професором Леонідом Зашкільняком і виданою в 2002 р. (перед тим вчений мав досвід написання кількох розділів до університетської „Історії Центрально-Східної Європи“, опублікованої роком раніше), вийшли друком чотири

¹⁸ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.— Львів, 1996.— Ч. 1.— С. 42—88.

збірники статей і матеріалів історика. Видання включали як вже надруковані публікації дослідника (декотрі з них були суттєво перероблені, розширені й доповнені — з врахуванням нововіднайдених джерельних матеріалів, розвитку історіографії та еволюції поглядів вченого), так і нові роботи. Три збірники, хоч і склалися в значній мірі з розвідок, дотичних ранніх дослідницьких напрямів, були побудовані саме за регіональним принципом¹⁹ і репрезентували певний підсумок, але в жодному випадку не завершення регіональних студій М. Крикуна.

Тематично цілком новими, хоча за задумами набагато ранішими стали дослідження М. Крикуна з історії козацтва Правобережної України, більшість з яких (досліджень) згодом була перевидана в рамках четвертого зі згаданих збірника статей і матеріалів (хронологічно він побачив світ найраніше — в 2006 р.)²⁰. Основна увага дослідника припала на другу половину XVII ст., зокрема на періоди гетьманування тут Павла Тетері, Петра Дорошенка та Остапа Гоголя. Ґрунтовні розвідки вчений присвятив маловідомій історії Подільського козацького полку, який з перервами існував від 1648/1649 р. і до 1676 р.²¹, та походів армії турецького султана Мегмеда IV на Правобережжя, центральними подіями якого стали облога Ладжижина й Умані²². Деяко осторонь від них стоять студії, що стосуються козацьких рухів наприкінці XVI ст. (зокрема діяльності козацького загону Северина Наливайка на Брацлавщині²³) та подіям на Правобережжі на початку XVIII ст. в контексті політики російського імператора Петра I стосовно України²⁴.

Історіографічні студії. Критичний аналіз джерел та вдале оперування почерпнутими з них відомостями, властиві працям дослідника, вимагали від нього ґрунтовного знання й публікацій документів, здійснених істориками в XIX—XX ст., й історіографії — як української, так і зарубіжної. Однак М. Крикун, опрацьовуючи літературу предмета, не обмежився її суто практичним використанням у своїх студіях. Ще

¹⁹ Крикун М. Брацлавське воеводство у XVI—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2008.— 412 с.; Крикун М. Подільське воеводство у XV—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2011.— 733 с.; Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2012.— 702 с.

²⁰ Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали.— К., 2006.— 472 с.

²¹ Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12—13 жовтня 1995 р.).— Львів; Люблін, 1996.— С. 116—144; його ж. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. ССXXXIII.— С. 398—441; його ж. Перепис Подільського козацького полку 1659 року // Там само. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— 2000.— Т. ССXL.— С. 503—529.

²² Крикун М. Турецький похід у Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— Вип. 34.— С. 123—164.

²³ Крикун М. До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 153—160.

²⁴ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років...

наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років він видав кілька статей, в яких розглянув стан демографічних досліджень у тогочасній польській та радянській історіографії²⁵. Але особливу увагу дослідника привертав доробок істориків XIX — початку XX ст., який у часи СРСР частково був підданий остракізму. Зникнення ідеологічних обмежень відкрило перед М. Крикуном можливості й для вільного використання старої історіографії, й для дієвої актуалізації в сучасних історичних дослідженнях. У 1996 р. вийшло друком ініційоване дослідником перевидання дисертаційного дослідження Михайла Грушевського „Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.)“²⁶, вперше опублікованого в 1893 р. як передмова до перших томів восьмої частини „Архива Юго-Западной России“ і в 1894 р. окремою книгою (незначним тиражем). Перевидання містило не тільки репринт самої праці видатного українського історика, але й фундаментальний науково-довідковий апарат до тексту монографії, завдяки якому обсяг видання збільшився в півтора рази. Йшлося про підготовлені й опрацьовані М. Крикуном списки видань, використаних у монографії, іменний і географічний покажчики та розлогі примітки, в яких враховано історіографічний доробок після 1894 р. Особливо ж цікавим з нових елементів виявилась післямова²⁷ — нарис, в якому М. Крикун докладно розглянув обставини появи монографії: вступ і перебування М. Грушевського в магістратурі при Київському університеті святого Володимира, обрання ним теми магістерського (дисертаційного) дослідження, збір матеріалів та написання тексту, підготовку до друку та видання джерел і самої монографії, захист дисертації; окремою складовою нарису став її аналіз як наукового дослідження. Особливу цінність післямова дістала завдяки широкому й детальному використанню матеріалів з київських і львівських архівних установ, залучених до підготовки післямови, в чому проявилися навички історика-ранньомодерника, призвичаєного до обмеженості чи фрагментарності джерельних відомостей XVI—XVIII ст. Доклався тут і „новітній“ досвід М. Крикуна з опрацювання історії Львівського університету початку XX ст., здобутий ним у студентські роки (саме цій проблематиці була присвячена дипломна робота молодого історика) та згодом, коли в 1960—1970-х роках він брав діяльну участь

²⁵ Крикун М. Г. Питання демографії Польщі доби пізнього феодалізму в сучасній польській історичній літературі // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1979.— Вип. 20.— С. 132—141; його ж. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Материалы юбилейной научной сессии (11—13 января 1979 г.).— Днепропетровск, 1979.— С. 169—172; його ж. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI — середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1980.— Вип. 16.— С. 74—82; його ж. Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків // Там само.— 1983.— Вип. 19.— С. 23—30.

²⁶ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.). Репринтне видання / Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна.— Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1996.— 625 с.

²⁷ Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство...— С. 577—622.

у підготовці університетської „Історії“ (до її видання справа так і не дійшла, лише в 1998 р. опубліковано статтю, присвячену студентським організаціям того часу²⁸).

Безпосередньо в контексті історіографічних праць вченого слід розглядати його **редакторську діяльність**, спрямовану на підготовку до друку історичних періодичних видань, збірників наукових статей та монографій інших дослідників. Зокрема, наприкінці 1990-х років М. Крижун очолив (і фактично створив) редакційну колегію історичної серії „Вісника Львівського університету“, видання якої завдяки його заходам як головного редактора вийшло на якісно й кількісно вищий рівень (за редакцією вченого вийшло три випуски часопису — з 32-го по 34-й). Тоді ж М. Крижун брав діяльну участь у підготовці іншого університетського історичного видання — „України модерної“, перші числа якого (з 1-го по 11-те) вийшли за його і Ярослава Грицака редакцією. Наприкінці 1990-х — у 2000-х роках побачили світ за наукової редакції М. Крижуна збірник „Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії“ (Львів, 1998), виданий з нагоди 100-річчя від народження професора Дмитра Похилевича (у збірнику, що з'явився з його ініціативи, вчений умістив нариси, присвячені життєвому шляху й науковій творчості свого вчителя, а також бібліографію його праць), український переклад праці австрійського історика-славіста, професора Віденського університету Андреаса Каппелера „Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад“ (Львів, 2005), низка монографічних досліджень інших авторів — зокрема, доцента Львівського університету Андрія Заяця „Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття“ (Львів, 2003), професора Острозької академії Петра Кулаковського „Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій“ (Острозь; Львів, 2002) і „Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648)“ (К., 2006), доцента Національного університету „Львівська політехніка“ Мар'яни Долинської „Історична топографія Львова XIV—XIX ст.“ (Львів, 2004) та чимало інших, а також посмертне видання праці професора Львівського університету Василя Інкіна „Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси“ (Львів, 2004), до упорядкування рукописного тексту якої в процесі підготовки до друку редакторові довелося докласти чимало зусиль.

Джерелознавчі студії, що з'явилися в доробку М. Крижуна вже в першій десятилітті наукової діяльності, від останнього десятиліття ХХ ст. зайняли особливе місце серед його творчості. Фактично розвідки, початково присвячені загальній характеристиці й критичному аналізу джерел та джерельних свідчень, з часом перетворились на самостійний напрям досліджень, в яких учений нерідко конструює вже не

²⁸ Крижун М. Студентські організації Львівського університету на початку ХХ ст. (1900—1914 рр.) // Lwów. Miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka. — Kraków, 1998. — Т. 2. — S. 205—214.

історію крізь призму джерел, а історію самих джерел. Яскравим прикладом студії такого спрямування є ґрунтовна та багатовимірна стаття про Шимона Єжи Цереновича, лети́чівського ґродського бургґрафа й маєткового пленіпотента (уповноваженого) Сеньявських і Чарторийських, та його трьохтомний твір „Поле правових праць...“²⁹ У ній дослідник представив біографічні відомості про автора твору, докладно розглянувши його діяльність як юриста, та проаналізував зміст і структуру твору, обставини його написання та джерела вміщених у тритомнику відомостей, тобто представив історію самого твору, який оцінив як свого роду протоісторичний трактат, прояв тогочасного розвитку історичних знань.

Водночас від початку 1990-х років, коли значно розширились видавничі можливості, однією з ключових форм наукової роботи М. Крикуна стала підготовка публікацій джерел. У вченого вже був поважний археографічний досвід, здобутий під час роботи над збірником документів і матеріалів „Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.“ (вийшовши друком у 1993 р., підготовлений збірник перед тим п'ять років пролежав у видавництві³⁰). До цього колективного видання, до складання якого долучилась група істориків з Києва і Львова, а відповідальним редактором та співавтором передмови став М. Крикун, він подав документи і згадки про втечі селян-підданих з кам'янецьких земських книг (з Центрального державного історичного архіву в Києві), з рукописного зібрання Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України) та з опублікованих матеріалів Коронного трибуналу.

Публікуючи джерела у вигляді окремих статей у періодичних виданнях чи збірниках наукових праць та окремих книг, М. Крикун незмінно дотримувався високих археографічних стандартів. Йдеться, зокрема, про якомога точну, у повній відповідності з оригіналом передачу тексту документа — мовою оригіналу (староукраїнською, старопольською, латинською, турецькою тощо) і з врахуванням усіх особливостей написання (таких, як скорочення чи тогочасна орфографія), про укладення розлогих заголовків, в яких чітко й лаконічно переказувався зміст документа, та докладних легенд, а також про підготовку змістовного вступу, в якому реконструювалися обставини появи документа та давалася оцінка його джерельної вартості, та коментарів і пояснень стосовно згаданих у тексті джерел подій, понять, осіб, населених пунктів, географічних і топографічних об'єктів, інших документів тощо.

З-поміж поодиноких актів, виявлених у різних архівних установах, у форматі окремих публікацій (подекуди документ вміщувався як додаток до статті) М. Крикуном були видані: інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. (з рукописів ЛННБ України); акти розмежу-

²⁹ Крикун М. Шимон Єжи Церенович і його книга *Plac prawnych grac* // Крикун М. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях. — С. 449—488. Уперше статтю опубліковано: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. II. — С. 377—406.

³⁰ Крикун М. Мої наукові пошуки. — С. 46.

вання володінь Речі Посполитої й Османської імперії в 1633 і 1703 рр. (з Бібліотеки Чарторийських у Кракові та Архіву головного актів давніх у Варшаві); окремі універсали гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Михайла Ханенка (з Бібліотеки Чарторийських); перепис Подільського козацького полку 1659 р., укладений з нагоди його присяги на вірність московському цареві (з Російського державного архіву давніх актів у Москві); інструкції Війська Запорозького своїм послам, відрядженим на сейми Речі Посполитої 1664, 1666 і 1669 років (з Бібліотеки Чарторийських); акт люстрації будинків і дворів у Кам'янці-Подільському, укладений 1734 р. у зв'язку з розквартируванням у місті військового гарнізону (з Державного архіву в Кракові); діарій сеймику Брацлавського воєводства 1740 р. (з Державного архіву в Кракові); реєстр поселень Брацлавського воєводства та прибутків з них, складений задля стягнення спеціального податку („офіри“) в 1789 р. (з Державного архіву Вінницької області та бібліотеки Польської академії наук у Курніку); а також низка інших документів — привілеї, листи, меморіали, діарії, протестації, зізнання, коннотації, вписи до актів Литовської й Коронної метрик, позови, декрети та витяги з актових книг гродських і земських судів / канцелярій тощо. Окремою книгою дослідник у 2009 р. видав інвентар Меджибізького маєткового комплексу 1717 р.³¹, віднайдений ним серед рукописів у Бібліотеці Чарторийських ще в 1960-х роках³² — на переконання вченого, надзвичайно цінне джерело до історії колонізаційних і господарчих процесів у Подільському воєводстві після повернення його території до складу Речі Посполитої в 1699 р.

Предметом археографічних зацікавлень історика ставали й значні групи актових документів, об'єднані спільним походженням, територіальною або архівною належністю чи змістовим наповненням. Зокрема як публікації в збірниках наукових статей побачили світ 21 акт до історії Брацлавського воєводства 1566—1605 рр.³³ та 12 документів, пов'язаних з діяльністю Барської конфедерації в Брацлавському воєводстві та вписаних до вінницької гродської книги в 1768 р.³⁴

Проте найбільш помітне місце серед археографічних здобутків М. Крикуна зайняло фундаментальне видання „Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років“³⁵, підготовлене ним за участі доктора фізико-математичних наук, професора Олексія Піддубняка. Збірник став результатом багатолітньої праці упорядників, його підготовка розпочалась у 1991 р. Спершу йшлося про публікацію „брацлавської“ частини архіву Пісочинських, що зберігається у відділі рукописів ЛНБ України. Проте згодом М. Крикун застановився зібрати й

³¹ Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Видання підготував М. Крикун.— Львів, 2009.— 192 с.

³² Крикун М. Мої наукові пошуки.— С. 40.

³³ Крикун М. Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 років // Крикун М. Воєводства Правобережної України.— С. 92—142.

³⁴ Крикун М. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2010.— Вип. 45.— С. 589—628.

³⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна.— Львів, 2008.— 1220 с.

опублікувати усі відомі документи — з огляду на загибель майже всіх пам'ятешних гродських і земських книг — до історії Брацлавського воєводства від моменту його створення і до Хмельниччини. Тривалі архівні кверенди дозволили відшукати чимало джерел, що змусило упорядників обмежитися першими сорока роками існування воєводства. Усього до збірника потрапили 496 актів, з яких лише 49 публікувалися раніше, а решта була виявлена вченим в архівних збірках у Львові, Києві, Москві, Варшаві, Кракові, Бидгощі. Серед них документи з архіву Пісочинських, що стосувалися життя й діяльності брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського, склали приблизно половину збірника. „Бідна“ на джерела Брацлавщина останньої третини XVI — початку XVII ст. завдяки виданню М. Крикуна нині найкраще репрезентована своєю документальною спадщиною з-поміж українських воєводств Речі Посполитої.

У науковому доробку М. Крикуна в останні десятиліття виразно проглядаються його дослідницькі орієнтири, які, будучи інтегровані в інші, не творять окремих тематичних напрямів, але постійно присутні серед його зацікавлень. Так, у тісному зв'язку із джерелознавчими студіями проявився інтерес М. Крикуна до історії державних і самоврядних структур, що діяли в Ранній Новий час на українських землях — тобто установ, унаслідок функціонування яких власне і з'являлася актова документація. Такі зацікавлення історика почасти обумовили й історико-географічні дослідження, позаяк тогочасні адміністративно-територіальним устроєм — або впливаючи з нього, або, навпаки, формуючи його. Як наслідок з'явилася низка публікацій дослідника, які, зберігаючи регіональний чи джерелознавчий характер, стосувалися політично-управлінської проблематики. До них, зокрема, можна віднести: фундаментальну статтю (з огляду на внутрішню структуру та обсяг фактично міні-монографію) про систему земських урядів у Польському королівстві загалом і на українських землях в його складі зокрема в пізньосередньовічний та ранньомодерний періоди³⁶; низку статей з історії діяльності тут гродських і земських судів та канцелярій (водночас і їхніх актових матеріалів); кілька розвідок, присвячених функціонуванню сеймику Брацлавського воєводства³⁷; зрештою, окремі публікації матеріалів про війтівський уряд у містечках Поділля чи публічну діяльність Барської конфедерації на Брацлавщині.

Так само комбінацією історико-демографічних і джерелознавчих зацікавлень можна пояснити увагу М. Крикуна до маєткової історії, хоч

³⁶ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Крикун М. Воєводства Правобережної України.— С. 589—664. Уперше статтю опубліковано: Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. ССХХVIII.— С. 65—122.

³⁷ Крикун М. Як не дійшло до відкриття сеймика Брацлавського воєводства в 1740 році // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2005.— Вип. 39—40.— С. 573—589; його ж. Як відбувся сеймик Брацлавського воєводства в 1634 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях...— С. 327—364; його ж. Сеймики Брацлавського воєводства 1566—1600 років // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kancelarie oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10—12 września 2007 roku / Pod redakcją H. Gminterka i J. Łosowskiego.— Kraków, 2010.— S. 75—88.

суто маєткова проблематика знайшла своє відображення лише в кількох статтях, а також у передмові до „Документів Брацлавського воеводства...“ Присвячені ці розвідки переважно маєтковим конфліктам і більшість з них стосується землеволодінь Лаврина Пісочинського на Брацлавщині й Волині³⁸. Звернення саме до історії цих маєтків обумовлене, знову ж таки, багатством та інформаційною насиченістю актових джерел з архіву Пісочинських, що дозволило дослідникові простежити перебіг конфліктів у правовій і неправовій площинах із деталізацією, притаманною мікроісторичним дослідженням.

Палітру дослідницьких інтересів М. Крикуна в 2000-х роках виразно унаочнили структура й змістове наповнення передмови до „Документів Брацлавського воеводства...“³⁹ Представляючи в ній нарис історії Брацлавського воеводства впродовж першого сорокаріччя його існування (1566—1606), дослідник виокремив підрозділи, присвячені адміністративно-територіальному устрою воеводства, його документальній спадщині, маєтковій структурі землеволодінь у регіоні, маєтковим конфліктам між брацлавськими землевласниками, іншим аспектам воеводського життя (структура місцевої шляхти, урбанізаційні процеси, селянські втечі, виступи міщан Брацлава проти старости й шляхти, сплата державних податків, функціонування актових документів, ціни на нерухомі та рухомі речі тощо).

* * *

Підсумовуючи представлений огляд, слід відзначити, що це лише вкрай поверхневий і схематичний ескіз п'ятдесятилітнього доробку М. Крикуна. Дещо з нього залишилося поза межами цього шкiцу, оскільки навіть звичайний перерахунок усіх його праць зайняв би набагато більше місця, а їх ґрунтовний аналіз потребував би формату повноцінного монографічного дослідження історіографічно-джерелознавчого характеру. Саме останній компонент у науковій творчості дослідника, починаючи від перших розвідок, був і залишається превалюючим. М. Крикун позиціонує себе як історик-джерельник, дослідження якого побудовані насамперед на відомостях з джерел. Історія конструюється ним винятково крізь призму джерельних свідчень за принципом: дослідник може говорити лише про те, про що може знайти інформацію в джерелах. Такий позитивістський підхід може здатися надмірно застарілим чи консервативним на тлі постмодерністських тенденцій у сучасній світовій історичній науці. Проте не слід забувати, що вивчення пізньосередньовічного й ранньомодерного періодів в історії

³⁸ Крикун М. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воеводстві в останній чверті XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2000.— Вип. 35—36.— С. 98—113; його ж. Маєтковий конфлікт у Брацлавському воеводстві кінця XVI — початку XVII століття: підкоморій проти воеводи // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2006.— Т. ССLI— С. 23—48; його ж. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 97—135 (статтю написано в співавторстві з О. Піддубняком).

³⁹ Крикун М. Брацлавське воеводство впродовж своїх перших сорока років // Документи Брацлавського воеводства 1566—1606 років.— С. 5—128.

України залишається ще доволі далеким до вичерпності тематик і повноти досліджень, а такий стан речей не в останній мірі обумовлений рівнем опрацювання джерельної бази для історії того часу. Чимало історичних джерел — особливо для Ранньомодерного часу, коли починається доба масового документа,— опрацьовані лише поверхнево, а інші ще чекають на свого дослідника. Це істотно ускладнює створення вченими будь-яких синтетичних, конструюючих узагальнень з історії Пізньосередньовічної і Ранньомодерної України, тож тематика, формат і зміст студій М. Крикуна, максимально спрямованих на відтворення (реконструювання) фактів минулого та запровадження їх до наукового обігу, як ніколи зберігають свою актуальність на сучасному етапі розвитку української історичної науки.

Водночас у роботі з історичними джерелами М. Крикун відходить від традицій класичного позитивізму та демонструє різні підходи до тематичного спрямування студій — поряд з традиційним „до джерел“ (тобто звичний пошук істориком архівних матеріалів до обраної ним теми) виходить і „від джерел“, коли останні самі „накидають“ тематику й формат досліджень. Під час введення джерел, їх груп та комплексу джерельної інформації з них у науковий обіг в залежності від їх характеру та змістового наповнення вчений застосовує різні методи, нерідко комбінуючи їх: переказ змісту (у працях М. Крикуна — систематизований і максимально деталізований), публікацію тексту джерела (з відповідними аналізом і розлогими коментарями), узагальнений виклад джерельних свідчень у вигляді переліків (змістовно структурованих та інформаційно насичених), таблиць (як з різноплановими інформаційними відомостями, так і з великими комплексами цифрових даних, опертих на свідчення масових джерел), репрезентативних схем⁴⁰ чи карт. Відтак історичні студії М. Крикуна являють собою не лише дослідження тих чи тих тем, але й апробовані моделі опрацювання проблем політичного, соціального чи економічного життя в минулому, створюючи готові приклади до наслідування й використання різних методів і підходів для інших практикуючих істориків.

* * *

В ювілейному збірнику, що видається з нагоди 80-річчя Професора Миколи Крикуна, представлені статті й матеріали дослідників пізньосередньовічної й ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи, наукові інтереси яких перетинаються з дослідницькими зацікавленнями Ювіляра і серед яких чимало його колег, друзів та учнів.

До збірника увійшло 35 досліджень авторства 36 істориків (дві публікації написані у співавторстві) — це представники наукових осередків України (Львова, Києва, Дрогобича, Кременця, Луцька, Одеси, Острога), Польщі, Росії та Білорусі.

⁴⁰ Наприклад, ідеографічне зображення сімейної структури мешканців житлових будинків однієї з парафій Житомирського повіту в 1791 р. (Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Крикун М. Воєводства Правобережної України...— С. 570—579).

Тематично статті й матеріали стосуються широкого спектра проблем політичного, соціального, економічного та культурного розвитку в Пізньому Середньовіччі та Ранньоновому періоді, що загалом відповідає сфері наукових інтересів Ювіляра. Умовно вміщені у книзі дослідження можна поділити на такі, що стосуються політичного, публічного й повсякденного життя шляхти та її землеводів (13), урбанізаційних процесів, функціонування міст і різних сторін життя їх мешканців (9), діяльності духовенства й церковних структур (5), сіл і сільського населення (3), історії козацтва (3); також тематика однієї статті заторкує одночасно козацтво, шляхту й духовенство, а ще одна публікація має біографічно-історіографічний характер.

Просторово з-поміж представлених у збірнику статей і матеріалів більшість охоплює територію українських воєводств Речі Посполитої або теренів, що згодом увійшли до її складу (22 публікації), у тому числі Руського воєводства — 11, Волинського — 5, Брацлавського — 2, Белзького — 1, Подільського — 1, Белзького і Руського — 1, Брацлавського і Подільського — 1. Ще дві статті мають стосунок до земель Великого князівства Литовського, проблематика семи публікацій не обмежена кордонами конкретних адміністративно-територіальних одиниць того часу, а чотири дослідження стосуються почасти або повністю позаріччосполитських теренів. Хронологічно у надрукованих в ювілейному збірнику статтях і матеріалах йдеться про події минулого, що мали місце в XIV—XV ст. (1 стаття), XIV—XVI ст. (1), XIV—XVIII ст. (1), XV ст. (2), XV—XVI ст. (1), XV—XVII ст. (1), XVI ст. (4), XVI—XVII ст. (8), XVI—XVIII ст. (2), XVII ст. (3), XVII—XVIII ст. (5), XVIII ст. (3), XVIII — початку XIX ст. (1); ще дві публікації мають історіографічний характер.

Олексій ВІННИЧЕНКО

БІБЛІОГРАФІЯ

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ МИКОЛИ КРИКУНА ЗА 2002—2012 РОКИ*

142. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. ССXLIII.— С. 374—521.
143. Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2002.— Число 7.— 239 с. (Співвідповідальний редактор).
144. Мої дитячі літа // Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2002.— Число 7.— С. 165—182.
145. Losy insygniów hetmańskich wywiezionych do Polski przez Pawła Teterę w 1665 roku // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002.— Vol. LVII.— S. 7—36.
146. Андрій Заяць. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття.— Львів, 2003.— 206 с. [Львівський національний університет імені Івана Франка. Інститут історичних досліджень. Серія монографічна] (Науковий редактор).
147. Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2003.— Число 8.— 281 с. (Співвідповідальний редактор).
148. Мої юнацькі літа // Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2003.— Число 8.— С. 159—175.
149. [Рецензія на видання:] Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672—1698 / Wydał i opracował Jarosław Stoliczka.— Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana“, 2002.— XC + 238 s. // Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2003.— Число 8.— С. 261—267.
150. Шимон Єжи Церенович і його книга „Plac prawnych prac“ // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— К.; Львів, 2004.— Т. II.— С. 377—406.
151. Василь Інкін. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси.— Львів, 2004.— 420 + ЄП с.

* Представлений перелік наукових праць М. Крикуна є продовженням його бібліографії за попередні роки, див.: Вінниченко О. Бібліографія праць професора Миколи Крикуна // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Част. 1.— С. 57—66.

- [Львівський національний університет імені Івана Франка. Інститут історичних досліджень. Серія монографічна. № 2] (Науковий редактор).
152. Передмова // Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси.— Львів, 2004.— С. IX—XIV.
 153. Гжегож Явор. Замість висновків // Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси.— Львів, 2004.— С. XXI—XXXII (Переклад з польської).
 154. Алдона-Владіслава Паядайте-Васіляускене. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: Палеографія, хронологія, кодикологія.— Львів, 2004.— 176 с. (Науковий редактор).
 155. Незабутні зустрічі з Федором Павловичем // „Істину встановлює історія“. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.— К., 2004.— Т. 1: Джерела [Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки.— Вип. 10].— С. 193—196.
 156. [Рецензія на видання:] Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents / By Dariusz Kołodziejczyk.— Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000.— XVIII + 721 p. + Facsimiles, and Maps // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2005.— Вип. 39—40.— С. 683—689.
 157. Андреас Каппелер. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад.— Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.— XII + 358 с., 11 карт (Науковий редактор).
 158. Україна модерна.— К.; Львів: Критика. 2005.— Число 9.— 382 с. (Співвідповідальний редактор).
 159. Маєтковий конфлікт у Брацлавському воєводстві кінця XVI — початку XVII століття: підкоморій проти воєводи // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2006.— Т. CCLI.— С. 23—48.
 160. [Рецензія на видання:] Dariusz Kołodziejczyk. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice.— Kyiv; Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Institute; Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2004.— Part 1: Text, Translation, and Commentary.— I—XVIII + 672 p. + 6 Maps; Part 2: Facsimile. I—IV + 362 p. (Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries.— Vol. 3) // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2006.— Т. CCLI.— С. 648—659.
 161. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. CCLII.— С. 540—545.
 162. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2006.— Т. CCLII.— С. 556—647.

163. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали.— К.: Критика, 2006.— 472 с.
Передмова, с. 7—11.
1. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь, с. 13—65.
 2. Перепис Подільського козацького полку 1659 року, с. 67—97.
 3. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року, с. 99—173.
 4. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року, с. 175—203.
 5. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира, с. 205—248.
 6. Корсунська козацька рада 1669 року, с. 249—282.
 7. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року, с. 283—310.
 8. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України, с. 311—333.
 9. Неопублікований лист Михайла Максимовича до Пантелеймона Куліша, с. 335—349.
 10. Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року, с. 351—392.
 11. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України), с. 393—444.
- Бібліографія вміщених текстів*, с. 445.
Показчик, с. 447—471.
164. Петро Кулаковський. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648).— К.: „Темпора“, 2006.— 496 с., 2 іл. (Науковий редактор).
165. Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV—XIX ст. Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка“, 2006.— 356 с. (Науковий редактор).
166. Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2006.— Число 10.— 236 с. (Співвідповідальний редактор).
167. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.— Львів, 2006—2007.— Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.— 940 с. (Відповідальний редактор).
168. Справи про втечі селян у судочинстві Брацлавського воєводства кінця XVI — початку XVII століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.— Львів, 2006—2007.— Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича.— С. 307—320.
169. Леонід Зашкільняк. Сучасна світова історіографія.— Львів: ПАІС, 2007.— 309 с. (Науковий редактор).
170. Гартман Шедель. Про європейську область Сарматію / Автор вступної статті, перекладу з латинської та коментарів Ольга Білецька.— Одеса: „Астропринт“, 2007.— 128 с., 12 арк. іл. (Науковий редактор).

171. Як обирали і скидали вїтїв у приватних містечках Подільського воєводства в першій чверті XVIII столїття // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2007.— Вип. 7: Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи.— С. 211—222.
172. Мар'яна Долинська. Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт Кути).— Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка“, 2007.— 100 с. (Науковий редактор).
173. Україна модерна.— К.; Львів: Критика, 2007.— Число 11.— 286 с. (Співвідповідальний редактор).
174. Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк; вступ Миколи Крикуна; покажчики Олексій Вінниченко, Микола Крикун; відповідальний редактор Олег Купчинський.— Львів, 2008.— 1220 с. [НТШ. Серія „Історичні джерела“. Т. 8].
Рец.: *Кулаковський Петро* // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка.— Львів, 2009.— Число 41.— С. 56—58.
175. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк; вступ Миколи Крикуна; покажчики Олексій Вінниченко, Микола Крикун; відповідальний редактор Олег Купчинський.— Львів, 2008 [НТШ. Серія „Історичні джерела“. Т. 8].— С. 5—132.
176. Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів // Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк; вступ Миколи Крикуна; покажчики Олексій Вінниченко, Микола Крикун; відповідальний редактор Олег Купчинський.— Львів, 2008 [НТШ. Серія „Історичні джерела“. Т. 8].— С. 1039—1067.
177. Географічний покажчик // Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк; вступ Микола Крикун; покажчики Олексій Вінниченко, Микола Крикун; відповідальний редактор Олег Купчинський.— Львів, 2008 [НТШ. Серія „Історичні джерела“. Т. 8].— С. 1173—1210.
178. Брацлавське воєводство в складі Великого князівства Литовського: адміністративно-територіальний устрій (1566—1569) // Історики-слависти МГУ. Книга 7. Х. Х. Хайретдинов.— Москва: Изд-во Москов. ун-та, 2008.— С. 45—65.
179. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII столїттях. Статті і матеріали.— Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008.— 412 с.
Передмова, с. 7—9.
Кордони і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI—XVIII столїттях, с. 11—25.
Брацлавське воєводство у складі Великого князівства Литовського: адміністративно-територіальний устрій (1566—1569), с. 26—43.

- Доля гродських і земських книг Брацлавського воєводства, с. 44—58.
Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII століття в архіві шляхетського роду Пісочинських, с. 59—96.
Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI століття, с. 97—120.
Маєтковий конфлікт у Брацлавському воєводстві кінця XVI — початку XVII століття: підкоморій проти воєводи, с. 121—155.
Справи про втечі селян у судочинстві Брацлавського воєводства кінця XVI — початку XVII століття, с. 156—175.
До історії повстання Северина Наливайка, с. 176—186.
Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття, с. 187—301.
Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році, с. 302—326.
Як відбувся передсеймовий сеймик Брацлавського воєводства в 1634 році, с. 327—364.
Як не дійшло до відкриття сеймика Брацлавського воєводства в 1740 році, с. 365—388.
Іменний покажчик, с. 389—400.
Географічний покажчик, с. 401—409.
Список опублікованих статей, с. 410—411.
180. Тамара Полещук. Історія Росії XIX — початку XX століття. Навчальний посібник.— Львів: ПАІС, 2008.— 400 с. (Науковий редактор).
181. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Видання підготував Микола Крикун.— Львів, 2009.— 192 с.
182. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л. О. Зашкільняка // Український історичний журнал.— К., 2009.— № 5.— С. 232—234 (У співавторстві з С. Віднянським).
183. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 97—135 (У співавторстві з О. Піддубняком).
184. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2010.— Вип. 45.— С. 589—628.
185. [Рецензія на видання:] Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657. Збірник за документами актових книг / Упорядники Віктор Страшко і Лідія Сухих; редактор Лідія Сухих.— К., 2008.— 1012 с. // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка.— Львів, 2010.— Число 43.— С. 69—70.
186. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2.— С. 54—88.
187. Невідомі універсали Богдана Хмельницького та Івана Виговського // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2.— С. 338—340.

188. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2.— С. 351—400.
189. [Рецензія на книгу:] А. Серета. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII — нач. XIX в.: Административно-териториально устройство селища и население в Северозападного Причерноморие.— София: Дио Мира, 2008.— 262 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2. С.— 480—483.
190. [Рецензія на книгу:] Henryk Litwin. Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa. 1569—1648.— Warszawa: DiG, 2009.— 195 s. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 2.— С. 483—486.
191. Сеймики Брацлавського воєводства 1566—1600 років // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10—12 września 2007 roku / Pod redakcją Henryka Gmitera i Janusza Łosowskiego.— Kraków: Avalon, 2010.— S. 75—88.
192. Львівський університет австрійського періоду (1784—1918) // Львівський національний університет імені Івана Франка. Encyclopedia.— Львів, 2011.— I.— С. 38—53.
193. Колянковський (Kořankowski) Людвік // Львівський національний університет імені Івана Франка. Encyclopedia.— Львів, 2011.— I.— С. 638.
194. Гарнізон Кам'янця-Подільського 1734 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.— Львів, 2011.— Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича.— С. 377—391.
195. Распространение польского административно-территориального устройства на украинских землях // Историки-слависты МГУ.— Москва, 2011.— Книга 8: Славянский мир в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи.— С. 130—140.
196. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2011.— 733 с., іл., карти [Наукове товариство імені Шевченка. Українознавча наукова бібліотека НТШ. Число 30].
Передмова, с. 9—13.
Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях, с. 14—35.
Границы Подольского воеводства в XV—XVIII веках, с. 36—82.
Витоки повітового устрою Подільського воєводства, с. 83—105.
Повітовий устрій Подільського воєводства в XV—XVI століттях, с. 106—140.
Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI — XVIII столітті, с. 141—154.

- Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття, с. 155—330.
- Кам'янецькі земські книги про міграції населення на українських землях у першій половині XVII століття, с. 331—347.
- Місто Могилів над Дністром у XVII столітті: заснування, власники, населення, топографія, с. 348—364.
- Матеріали про переселення з Поділля в останній чверті XVII століття, с. 365—378.
- Стан заселеності Подільського воєводства наприкінці XVII століття, с. 379—398.
- Переселення в Подільське воєводство у першій половині XVIII століття, с. 399—418.
- Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII століття, с. 419—448.
- Шимон Єжи Церенович і його книга *Plac prawnych plac*, с. 449—488.
- Як обирали і скидали в'їтів у приватних містечках Подільського воєводства в першій чверті XVIII століття, с. 489—503.
- Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 року (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII столітті), с. 504—602.
- Dariusz Kołodziejczyk. *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice*, part 1: Text, Translation, and Commentary. XVIII + 672 p., 6 Maps; part 2: Facsimile. IV + 362 p. [=Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries, vol. 3]. Kyiv — Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Institute; Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine 2004, с. 603—619.
- Магістерська дисертація Михайла Грушевського, с. 620—686.
- Іменний покажчик*, с. 687—708.
- Географічний покажчик*, с. 709—730.
- Список опублікованих статей і матеріалів*, с. 731—732.
- Рец.: Вінниченко Оксана // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка.— Львів, 2011.— Число 46.— С. 74—75.
197. Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 років // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2011.— Вип. 46.— С. 375—410.
198. Похилевич Дмитро Леонідович // Енциклопедія історії України.— К., 2011.— Т. 8.— С. 460—461.
199. Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2012.— 702 с., іл., карти.
- Передмова*, с. 9—11.
- Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI—XVIII століттях, с. 13—23.
- Торгові зв'язки Волині з Гданськом у 60-х роках XVI століття, с. 24—41
- Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього), с. 42—91.
- Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 років, с. 92—142.
- Селянський рух на українських землях Речі Посполитої у 1569—1647 роках, с. 143—166.
- Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI — XVIII столітті, с. 167—188.

- Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року, с. 189—222.
Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття, с. 223—235.
Подимні реєстри Правобережної України XVII століття, с. 236—261.
Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького, с. 262—270.
Невідомі універсали Богдана Хмельницького та Івана Виговського, с. 271—273.
З історії міграцій населення в Україні у другій половині XVII століття, с. 274—283.
Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року, с. 284—335.
Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття, с. 336—357.
Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації, с. 358—409.
Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття, с. 410—456.
Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70—80-х роках XVIII століття, с. 457—470.
Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року, с. 471—552.
Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року, с. 553—579.
Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією), с. 580—588.
Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях, с. 589—664.
Іменний покажчик, с. 665—682.
Географічний покажчик, с. 683—699.
Список опублікованих статей і матеріалів, с. 700—701.
200. Барська конфедерація // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія.— К.; Львів, 2012.— Т. 1: А—Б.— С. 474—479.
201. Сторінки з історії містечка Сатанова у світлі магістратських книг XVIII ст. // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко.— К., 2012.

Список склав
Олексій ВІННИЧЕНКО

СТАТТИ I МАТЕРІАЛИ

Grzegorz JAWOR

(Lublin)

PASTERSTWO NA OBSZARACH GÓRSKICH RUSI CZERWONEJ I MAŁOPOLSKI OD XIV DO POŁOWY XVI WIEKU

Na okres schyłku średniowiecza przypada najstarsza faza kolonizacji na prawie wołoskim. Już wtedy objęła ona swoim zasięgiem rozległe obszary Rusi Czerwonej oraz południowe krańce Małopolski. Jej stopniowe rozprzestrzenianie w przypadku obszarów górskich oznaczało początek ich gospodarczej eksploatacji. W XIV i XV wiekach ograniczała się ona do prowadzenia tam sezonowych wypasów zwierząt. W ten sposób przygotowano jednak grunt do bardziej aktywnych działań w następnych stuleciach, manifestujących się przede wszystkim lokowaniem osad wiejskich o stałym charakterze, intensyfikowaniem gospodarki leśnej a gdzie to było możliwe również rolnej. Liczne, nieraz skomplikowane i dyskusyjne zagadnienia łączące się ze średniowieczną fazą osadnictwa wołoskiego omówiłem szczególnie w oddzielnej monografii¹. Dla dalszych rozważań szczególne znaczenie mają uwagi zawarte w jej drugim rozdziale, zawierające analizę przekazów źródłowych mających rzekomo świadczyć o istnieniu w tym nurcie w jego najstarszej fazie etapu pasterstwa koczowniczego (nomadycznego). Ich efektem był generalny wniosek podważający to powszechne przekonanie, upowszechnione w nauce polskiej zwłaszcza przez Kazimierza Dobrowolskiego². W zamian przedstawiłem tezę, iż już w średniowieczu Wołosi prowadzili osiadły tryb życia. Nie byli typowymi pasterzami, skoro obok tego głównego zajęcia trudnili się też rolnictwem, rzemiosłem i zawodami związanymi z gospodarką leśną, zaś wzajemne proporcje w ich wykonywaniu zależały od warunków lokalnych.

¹ Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu / Wyd. II uzupełnione.— Lublin, 2004.

² Autor ten uważał, że jeszcze w XVI w. Wołosi w swojej masie byli nomadami, wędrującymi ze stadami na zimę z gór ku nizinom i w tamtejszych lasach spędzającymi tę porę roku (Dobrowolski K. Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert // Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien.— Budapest, 1961.— S. 131 i nast.; ŋoro ж. Migracje wołoskie na ziemiach polskich.— Lwów, 1930 [odbitka z: Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.— Lwów, 1930.— T. I: Referaty].— S. 7—11; ŋoro ж. Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV—XX wieku // Wierchy. Rocznik poświęcony górcom.— Kraków, 1961.— R. 29: 1960.— S. 16, 32 i nast., 45; ŋoro ж. Zderzenie kultury rolniczej z pasterską // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. 1939.— Kraków, 1945.— N 5.— S. 192 i nast.).

Konsekwencją odrzucenia poglądu o pierwotnym nomadyzmie Wołochów jest konieczność ponownego postawienia pytania o sposób i formy organizacji kluczowego dla nich zajęcia, jakim było pasterstwo w strefie górskiej. Historycy mołdawscy i rumuńscy jako najbardziej typowy opisywali jego model polegający na wędrowce pasterzy w góry wiosną ze stałych osad położonych w strefie podgórskiej. Jesienią następował ich powrót. Od formy nomadycznej ten model różni się tym, że stada wędrowały tylko z zawodowymi pasterzami a właściciele wypasanych zwierząt zamieszkiwali w stałych wsiach. Innym, równie powszechnym sposobem było prowadzenie hodowli w granicach rozległych wsi lub ich bezpośrednim sąsiedztwie³. Lokowanie najstarszych osad wołoskich poza właściwą strefą górską jest powszechnym zjawiskiem dla całego badanego obszaru. W świetle wnikliwych badań lwowskiego historyka Wasyla Inkina, a także Adama Fastnachta i Wacława Chaloupecký'ego, kolonizacją wiejską objęto niższe partie gór i ich przedpola, przede wszystkim w strefie zamykającej się w przedziale 400—550 metrów nad poziomem morza, gdzie możliwe było łączenie gospodarki rolnej z pasterską i leśną⁴. Warto zaznaczyć, że w ten sposób rozszerzono obszary ekumeny, skoro rolnicy słowiańscy nie lokowali zwykle swoich osad powyżej 400 metrów nad poziomem morza⁵. Zapewne już w momencie lokacji, Wołosi uzyskiwali prawo prowadzenia wypasów zwierząt w górskich lasach i bieszczadzkich połoninach. Brak możliwości ściślejszego określenia terytorialnego zasięgu tych uprawnień powodował, że wystawcy dokumentów ograniczali się do nazwy konkretnych obszarów.

Przegląd interesujących nas przekazów rozpocznijmy od małopolskiej Binczarowej i sąsiedniej Boguszy — sąsiadujących ze sobą wsi położonych nieopodal Grybowa. W 1460 r. ich mieszkańcy uzyskali potwierdzenie dawnego prawa do wypasania bydła i wycinania drzew w pobliskim lesie Jawor oraz odległych o około 30 km lasach, położonych w okolicach Piwnicznej, zwanych Bieszczady⁶. To stare uprawnienie sięgało zapewne XIV w., skoro Binczarowa wzmiankowana jest (jako *Bibyczareban*) od 1365 r., zaś pobyt tam Wołochów w pierwszej połowie XV w. jest dobrze poświadczony źródłowo⁷. Tego samego okresu sięgają uprawnienia mieszkańców sanockiej

³ Бырня П. П. Сельские поселения Молдавии XV—XVII вв.— Кишинев, 1969.— С. 132—141; Panaitescu P. P. Obștea țărănească în țara Românească și Moldova orînduirea feudală.— București, 1964 [Biblioteca Istorică. X].— P. 87; Kopczyńska-Jaworska B. Badania nad pasterstwem w Rumunii // Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego.— Wrocław, 1961.— T. XLVI: Za rok 1960.— S. 512. Porównaj też: Górczyński S. Z dziejów osadnictwa i pasterstwa Podhala i Tatr w wiekach XII—XVIII // Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala / Pod red. W. Antoniewicza.— Wrocław, 1962.— T. 4.— S. 18 i nast.; Ratkoš P. Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska // Historické štúdie.— Bratislava, 1980.— Roč. 24.— S. 196.

⁴ Инкин В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція М. Крикуна.— Львів, 2004.— С. 10; Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650.— Wrocław, 1962.— Mapa: „Rozwój osadnictwa ziemi sanockiej w latach 1340—1650”; Jawor G. Osady prawa wołoskiego.— Mapa nr 1; Chaloupecký V. Valaši na Slovensku.— Praha, 1947.— S. 6 i nast.

⁵ Parczewski M. Początki napływu ludności ruskiej na teren Karpat Zachodnich w świetle archeologii // Archaeologia Historica.— Brno, 1993.— Č. 18.— S. 93—97; Його ж. Geneza Ґемківщини в світлі досліджень археологічних // Ґемківщина в історії і культурі Карпат / Pod red. Z. Czajkowskiego.— Rzeszów, 1995.— Cz. 1.— S. 95.

⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, pergamin N 595.

⁷ Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu / Oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa i F. Sikora.— Wrocław, 1980.— Cz. 1.— S. 94, 109, 175; Cz. 2.— S. 277.

Odrzechowej, Szczawnego i Radoszyc, eksploatujących góry między Wisłokiem a Oslawą, na pograniczu Beskidu Niskiego i Bieszczadów⁸. Przywoływany już W. Inkin praktykę nadawania uprawnień pasterskich mieszkańcom osad wołoskich na obszarach lokujących się w odległości od kilku do nawet 80 km uznał za powszechną na Huculszczyźnie i Bojkowszczyźnie⁹. Ich odległa metryka nie budzi żadnych wątpliwości. W 1377 r. wojewoda Wołochów samborskich Dziurdź Stupnicki stał się właścicielem Stupnicy i Nowoszyc (nad Bystrzycą w Samborskim) wraz z „*campum dictum Myedzil-lusa*“¹⁰; w 1397 r. Mika i Iwanko Wołosi otrzymali miejsce na osadzenie wsi Skole wraz z „*greges, oves et pecora in campo Raad, qui poloniny dicitur, pascenda libere*“¹¹; bracia Benedykt, Stefan, Andrzej i Marcin z Laszek uzyskali w 1391 r. od króla wieś Kłodnicę (w Stryjskim) oraz „*signaliter in eadem silva Worothcza pascuis Valachorum*“¹². Tego typu nadania kontynuowano w następnym stuleciu. W 1424 r. Maksym zwany Władem Drago-sinowiczem uzyskał we włości śniatyńskiej wieś Kosów oraz dwie polany Berezowo i Żabie, m. in. z obowiązkiem świadczenia przez mieszkańców tej osady danin z połonin. W 1447 r. Michał Mużyło z Buczacza, starosta śniatyński i kołomyjski, potwierdził właścicielowi Kosowa prawo do pobierania danin od wypasu na owych górskich łąkach¹³. W 1505 r. król Aleksander nadał Janowi z Buczacza Czerniechów i Podbuż (Samborskie) „*cum Montibus Alpium et decimis agnorum wlgaliter strangu*“¹⁴.

W okresie wczesnonowoczesnym wypasy zwierząt w Karpatach prowadzone były zarówno w sezonie letnim jak i zimowym a wykonywanie tego zajęcia przyjmowało bardzo różne formy organizacyjne. Lustracja królewskiej z lat 1564—1565 poświadcza rozpowszechnienie koszarnictwa. Trudniących się tym zajęciem pasterzy źródło definiuje jako „*ludzi obcych, którzy dla paszej na zime i na insze pewne czasy zaganiają swe stada na połoniny*“¹⁵, oraz „*tamże z postronnych wsi, tak z Królestwa jako i z Węgier wkpupują się owczarze, to jest ludzie fowentes greges, dla pastwiska na ploniny*“.

⁸ O takim kierunku wędrówek pasterskich mieszkańców omawianych wsi świadczy ich niezwykła aktywność w lokowaniu tam nowych osad w XVI w. (Fastnacht A. Osadnictwo ziem sanockich...— S. 121—161; Jawor G. Pierwsze pokolenia mieszkańców wsi bieszczadzkich w XV—XVI w. (Pochodzenie etniczne i terytorialne) // Księga pamiątkowa J. Kurtyki [w druku]).

⁹ Инкин В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття...— С. 10.

¹⁰ Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa (dalej — ZDM).— Wrocław, 1969.— Cz. IV: Dokumenty z lat 1211—1400.— N 1037.

¹¹ Там само.— 1974.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417.— N 1616.

¹² Там само.— N 1574.

¹³ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wydane nakładem właściciela por kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1887.— T. I: 1366—1506.— N XXIX.— S. 28—29; Archiwum Państwowe w Lublinie, Zbiór dokumentów różnej proveniencji, sygn. 4 („*Item etiam dedimus dicto Maximo omnes agnos (sic!) de montibus plonina recipere*“). Porównaj też: Nistor I. Die Moldauischen Aussprüche auf Pokutien // Archiv für österreichische Geschichte.— Wien, 1911.— Bd. 101.— S. 23; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. (dalej — AGAD w Warszawie), Metryka Koronna (dalej — MK), sygn. 15, k. 222 v.

¹⁴ AGAD w Warszawie, MK; sygn. 15, k. 222 v.

¹⁵ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564—1565.— Warszawa, 2001.— Cz. II / Wydali K. Chłapowski i H. Żytkowicz.— S. 157.

i tamże czynią sobie kossari z nimi¹⁶, a także „wybierano (od pasterzy.— G. J.) ze wsi ziemiańskich, którzy się wykupowali do lasów, dla chowania dobytku onego mieszkają tam swe kossary“¹⁷. Jak wynika z badań kossarnictwa na Samborszczyźnie, tą formą wypasu zajmowali się wyspecjalizowani owczarze, skupujący zwierzęta w okolicznych wsiach celem ich wypasania na połoninach, zwłaszcza zimą. Kossarnictwem trudnili się też mieszkańcy podgórskich wsi, które nie miały własnych, wyznaczonych terenów w strefie górskiej¹⁸, stąd powszechnie określano ich jako obcych (*alieni, extranei*). Latem wypasano inwentarz na połoninach, naturalnych polanach leśnych i w lasach, zimą karmiono je jemiolą i gałęziami drzew iglastych: „...a w zimie także wykupują się na jemiolę i rąbią drzewo owcom“¹⁹. Jak wynika z danych etnograficznych preferowano zwłaszcza świerk i jodłę²⁰.

Można przytoczyć szereg przesłanek źródłowych wskazujących na występowanie kossarnictwa już w średniowiecznej fazie osadnictwa na prawie wołoskim. Zwraca więc uwagę określanie już w XV w. odbywanego dwa razy w roku zebrania mieszkańców wsi wołoskich w ramach poszczególnych dóbr ziemskich terminem *strunga* (lub *stronga*). Według Karola Kadlca słowo to oznaczało również daninę od owiec, ale też wąską bramkę w kosszarze, przez którą kolejno przepuszczano owce celem ich wydojenia lub strzyżenia²¹. Przypuszczalnie ten sposób wypasu zwierząt praktykowali pochodzący z obcych wsi pasterze, od których w imieniu właścicieli pastwisk ściągano odpowiednie daniny. W 1526 r. za trzymanie owiec w lasach należących do starostwa drohobyckiego zapłacili ludzie z Uliczna, Podhorodców, Tustanowic i Synowódzka²². W zastawionym w 1482 r. Myszynie (powiat kołomyjski) przebywali nie tylko miejscowi pasterze, ale też bliżej nieokreśleni obcy wraz ze swoimi wieprzami²³. Natomiast do Koziarza i Pozwierza (powiat żydaczowski) zwierzęta wpędzali i dlatego uiszczali dziesięciny ludzie zarówno z innych wsi, w tym z pobliskiego Czerniejowa, jak i „*alii extranei*“²⁴. Na początku XVI w. skarbowość starostwa sanockiego ponosiła

¹⁶ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1897.— Т. II: Описи королівщин в руських землях XVI віку / Видані під редакцією М. Грушевського.— С. 294.

¹⁷ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego...— Cz. II.— S. 77.

¹⁸ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття...— С. 25—31.

¹⁹ Жерела до історії України-Руси.— Т. II.— С. 294.

²⁰ Korczyńska-Jaworska B. Wędrowki pasterskie w Beskidzie Śląskim // Etnografia Polska.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.— Т. V.— S. 230; Baranowski B. Chów zwierząt gospodarskich // Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce / Pod red. B. Baranowskiego i J. Topolskiego.— Warszawa, 1964.— Т. 2.— S. 213.

²¹ Kadlec K. Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled theorii o vzniku rumunského národa.— Praha, 1916.— S. 425; Jawor G. Strungi i zbory. Instytucje organizacji społecznej wsi na prawie wołoskim w średniowiecznej Polsce // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— Warszawa, 1997.— R. XLV.— N 2.— S. 179—186.

²² AGAD w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej — ASK), sygn. 56, D-1/I, k. 59.

²³ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dalej — AGZ).— Lwów, 1906.— Т. XIX: Najdawniejsze zapiski sądu ziemskiego przeworskiego 1458—1506 / Wydał A. Prochaska.— N 934.— S. 185 („*et cum medietate decime hominum extraneum, qui in villa eius Myszyzna cum porcis et scrophis et ipsorum stationibus alias stanje recipere debet*“).

²⁴ Там само.— 1889.— Т. XIV: Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440—1456 / Wydali O. Pietruski i X. Liske.— N 1863.— S. 234 (1447 r.). Na całym obszarze Karpat pasterze wypasający wieprze w obcych lasach uiszczali specjalną daninę w postaci dziesiątego wieprza. Była ona wyższa niż opłata za wypas owiec, skoro w tym drugim przypadku oddawano

straty ze względu na brak możliwości ściągania danin od ludzi obcych, prowadzących wypasy owiec na bieszczadzkich połoninach. W 1523 r., przy okazji opisu powinności pobieranych od Wołochów zamieszkujących położoną w ziemi sanockiej wieś Szczawne, stwierdzono: „*Sed multi nobiles et Ungari montos Regios occuparunt, quibus difficile est resistere ob magnam distantiam*”²⁵. Nie ulega wątpliwości, że owi Węgrzy to mieszkańcy Rusi Zakarpackiej i Słowacji. W XV i XVI wiekach powszechnym zjawiskiem, ze względu na strefowy charakter granicy państwowej, było jej przekraczanie w obie strony. Czyniono tak albo w poszukiwaniu lepszych pastwisk, albo też w sąsiednim państwie ukrywano stada przed poborcami podatkowymi²⁶. Użycie w cytowanej wzmiance czasownika *occupato* wskazuje, że zarówno sąsiadująca ze strefą połonin szlachta polska (zwłaszcza Kmitowie i Balowie) jak i Węgrzy ograniczali się nie tylko do wpędzania na teren królewszczyzny stad, ale też aneksji jej fragmentów²⁷.

Właściciele górskich pastwisk pobierali należne im daniny pasterskie delegując w tym celu kniaziów i innych mieszkańców podgórskich wsi. Dlatego Wołosi ze Szczawnego wysyłali co roku na połoniny dwóch wieśniaków. Ich zadaniem było pobieranie w imieniu starosty sanockiego danin od wypasanych tam stad owiec i kóz przez obcych (to znaczy pochodzących spoza królewskich dóbr) osób²⁸. Nie ulega wątpliwości, że w przypadku bieszczadzkich połonin czyniono tak już w XV w. Kiedy bowiem w 1504 r. król Aleksander Jagiellończyk zastawił Janowi Tarnowskiemu starostwo sanockie, praktyka pobierania tej daniny na królewskich połoninach określona została jako dawny obyczaj: „...*ac ex polonyiny ex antiquo pertinentibus obvenientis et spectantibus*”²⁹. Również w lokowanym między 1493 a 1504 r. królewskim Smolniku nad Oslawą³⁰: „...*quilibet eorum cmetonum pro necessitate satisfaciendo in poloniny parati esse tenebuntur*”³¹. Istotę omawianej powinności lapidarnie określili autor lustracji z lat 1564—1565. Pisząc o połoninach stwierdził: „...*których pastwisk i lasów doglądają służkowie i wsie pewne i sołtysowie z górnych wsi. Pobierają oni daninę od 100 owiec jednego barana*”, zaś w innym miejscu: „...*z panem starostą albo z urzędem jego jeżdżą na granice węgierskie, albo gdzie się przyda do czynienia sprawiedliwości, a pastwisk w połoninach przestrzegają*”³².

co dwudziestą owcę (Prodan D. Iobagia în Transilvania în secolul al XVI-lea.— București, 1967.— Vol. I.— S. 68; Kadlec K. Valaši a valašské právo.— S. 262).

²⁵ AGAD w Warszawie, ASK, I, sygn. 21, k. 35.

²⁶ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття.— С. 26.

²⁷ O unikaniu uiszczania danin z racji wyrasów w lasach nad Solinką przez Mikołaja Bala informuje pismo królewskie z 1518 r. adresowane do podkomorzego przemyskiego i starosty sanockiego Stanisława z Pilczy (Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 9, с. 130).

²⁸ AGAD w Warszawie, ASK, I, sygn. 21, k. 35 („*Item notandum quia duabus vicibus in anno ad montes seu plonyiny mittitur, prima vice appulerunt nonem agnos, secunda vero vice appulerunt tredecim: agnos septem et capras sex...*”).

²⁹ Там само.— МК, sygn. 20, k. 233 v. We wcześniejszym, pochodzącym z 1494 r. akcie zastawu starostwa sanockiego wspomniano o „*dacis porcinas alias wyeprowe, arietum alias baranowe et mardurum pascuis alias plonyeny*” (Там само.— Sygn. 17, k. 60 v.).

³⁰ Dokument Zygmunta Starego z 1511 r. był potwierdzeniem dla Iwka zwanego Jaśkiem Kalnickim lokacji dokonanej za zezwoleniem starosty Mikołaja z Kamieńca, pełniącego ten urząd w latach 1493—1504 (Jawor G. Osady prawa wołoskiego.— S. 113).

³¹ AGAD w Warszawie, MK, sygn. 35, k. 205—206.

³² Жерела до історії України-Руси.— Т. II.— С. 287—288.

Powyższy przegląd wzmianek źródłowych dostarczył licznych argumentów na wsparcie tezy, że znane z XVI-wiecznych lustracji sposoby uprawiania pasterstwa w Karpatach polskich i ruskich (koszarnictwo, wypasy w granicach stałych osad) legitymują się wcześniejszą, średniowieczną metryką. Trudno też jest wskazać na chociażby nikłe przesłanki uzasadniające występowanie na omawianym obszarze pasterstwa typowo nomadycznego. Należy co prawda wzmianki źródłowe sugerują, że również wypasy górskie w okresie zimowym, wbrew twierdzeniom K. Dobrowolskiego, nie są zjawiskiem późnym i o wtórnym charakterze³³, lecz w oparciu o koszarnictwo prowadzone je co najmniej w XV w. O jego odległej metryce świadczy rozpowszechnienie zimowych wypasów na wszystkich obszarach objętych kolonizacją wołoską, skoro na Bałkanach opłaty za pastwiska zimowe zwane *trawninami* znane są już od XIV w.³⁴ W przypadku interesujących nas obszarów szczególną uwagę zwraca znany literaturze przedmiotu³⁵ dramatyczny opis srogiej zimy z przełomu 1490 i 1491 r. pióra mnicha z małopolskiego Pilzna: „*In montibus autem et silvis alcior. Quo continuo casu nivis vero Valachi cum pecoribus obvallati periere in montibus aprique silvatici in gregem cumulati e silvis in villas et nivis mersione et inediis affluebant, necabanturque intra sepum vincula, dorcarumque multitudo nivibus pressa perit*”³⁶. Pomijając problem wiarygodności tych informacji, zwłaszcza we fragmencie dotyczącym zachowania dzików, owi Wołosi nekani w górach (zapewne gdzieś w Beskidzie Niskim lub Bieszczadach) przez srogie mrozy i śniegi mogli być koszarnikami na ich zimowiskach.

Wiek XVI przyniósł znaczne zmiany w dotychczasowym sposobie gospodarcej eksploatacji obszarów górskich. Czynnikiem je stymulującym był przede wszystkim stały wzrost opłacalności produkcji rolnej i cen na towary leśne. Przemianom następującym w tej peryferyjnej strefie sprzyjał stały wzrost demograficzny populacji wsi podgórskich. Tam gdzie było to możliwe pastwiska zamieniano w pola uprawne, w ich miejsce tworzono nastawione na produkcję rynkową folwarki oparte na pańszczyźnie wykonywanej przez chłopów. Mieszkańcy poszczególnych wsi zarzucali lub ograniczali zajęcia pasterskie na rzecz rolniczych³⁷. Powyższe procesy poświadczą analiza chronologii powstawania stałych osiedli wiejskich na obszarach górskich i przyległej do niej strefie. Z wyliczeń A. Fastnachta wynika, że spośród 156 osad prawa wołoskiego istniejących w końcu XVI w. na obszarach ziemi sanockiej 131 (84%) powstało właśnie w tym stuleciu a zaledwie 25 (16%) legitymowało się średniowieczną metryką³⁸. Podobne proporcje w rozwoju

³³ Dobrowolski K. Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten.— S. 131—133.

³⁴ Kadlec K. Valaši a valašské právo.— S. 159 i nast.

³⁵ Dobrowolski K. Migracje wołoskie na ziemiach polskich.— S. 9, przyp. 4; Jawor G. Osady prawa wołoskiego.— S. 48.

³⁶ Spominki pilzneńskie 1486—1548 / Wydał A. Bielowski // Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski.— Lwów, 1878.— T. III.— S. 248.

³⁷ Dobrowolski K. Zderzenie kultury rolniczej z pasterską.— S. 192; Инкин В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (опыт сравнительного изучения поземельных союзов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.— Львов, 1978.— С. 17; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.— Wrocław, 1991.— S. 157; Jawor G. Osady prawa wołoskiego.— S. 165—170.

³⁸ Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej.— S. 267.

kolonizacji wołoskiej w powiecie stryjskim i samborskim uzyskał też W. Inkin. Odsetek wsi wołoskich powstających w Bieszczadach Wschodnich, lokujących się najczęściej w strefie między 400 a 550 metrów nad poziomem morza, w dobie nowożytnej w porównaniu ze starszymi osadami lokował się w przedziale 80—90 %³⁹. Już w pierwszej połowie XVI w. pojawiają się informacje (dotyczące starostwa samborskiego) o ubożeniu bieszczadzkich połonin, wycinaniu lasów górskich i ich dewastowaniu przez wypasane zwierzęta. Wymuszało to na pasterzach wędrówki w poszukiwaniu nowych terenów wypasowych nie tylko w kierunku słabiej zasiedlonych Bieszczad Zachodnich, ale też przechodzeniu (ze szkodą dla skarbowości królewskiej) na stronę węgierską⁴⁰. Konsekwencją omawianych procesów była pogłębiająca się reglamentacja dostępu do górskich lasów i połonin. Jej pierwsza faza miała miejsce w XV w. i polegała, poprzez akty rozgraniczenia, na określeniu prawa własności wobec poszczególnych fragmentów tej strefy. Już w 1400 r. w ziemi sanockiej rozgraniczono stare, sięgające czasów staroruskich wsie Hoczew i Terpiczów (obecnie Średnia Wieś na południe od Leska) od „*silvas regie maiestatis, hoc est Byeschady*“⁴¹. Niemal pół wieku później przeprowadzono taki sam akt, dotyczący jednak już właściwej strefy połonin. Dokonano wówczas rozgraniczenia dóbr królewskich, stanowiących oprawę wdową królowej Zofii Holszańskiej, od włości znajdujących się w rękach kilku rodzin rycerskich. Bieszczady od Jaślik aż do połonin były własnością królowej, zaś dwie połoniny: „*Zubenska et Woywodzynny*“, należały do Jana Kmity z Wiśnicza⁴². Podobne limitacje miały miejsce zarówno na północnych jak i południowych stokach Karpat⁴³. Skutkiem ich przeprowadzenia była możliwość pobierania opłat i danin pasterskich. Jak wynika z naszych rozważań była to powszechna już w XV w. praktyka zarówno na obszarach czerwonoruskich, jak też w Małopolsce⁴⁴. W. Inkin dostrzegł w XVI w. coraz bardziej ścisłą reglamentację w dostępie do górskich pastwisk. Między ich posiadaczami nasilały się też spory o granice dóbr i liczne przypadki zawłaszczeń⁴⁵.

W XVI w. pojawił się też nowy typ wypasów, związany ze wzrastającym eksportem wołów z Podola i Wołoszczyzny na zachód⁴⁶. Zwłaszcza pastwiska bieszczadzkie stały się dla przepędu bydła ważnym odcinkiem tranzytowym

³⁹ Инкин В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття...— С. 12—20.

⁴⁰ Там само.— С. 25—28.

⁴¹ ZDM.— 1962.— Cz. I: Dokumenty z lat 1257—1420.— N 237.

⁴² AGZ.— 1886.— T. XI: Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423—1462 / Wydali O. Pietruski i X. Liske.— N 2511.— S. 313 („*quod Byeschczadi omnes supra et infra ad lassliksa et a lassliksa usque ad Plonyn est Regale, Zubenska et Woywodzynny due Plonyny sunt domini Johannis Sobensky*“).

⁴³ Macúrek J. Valaši v západních Karpatech v 15.—18. století.— Ostrava, 1959.— S. 37.

⁴⁴ Podziałem dóbr, dokonany w 1473 r. między braćmi Markiem, Ratoldem, Janem i Jerzym ze Skrzydziej (Beskid Myślenicki), przewidziano pobór danin od Wołochów, jeśli przyjdą do będących ich własnością lasów: „*Si vero Valachi in silva peccora impellerent, extunc prefati fratres equaliter de eisdem utilitatem habebunt*“ (Wyciągi z najstarszych ksiąg sądowych dawnej Ziemi Krakowskiej // Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej / Wyciągnął i wydał A. Z. Helcel.— Kraków, 1870.— T. II.— N 4101.— S. 794).

⁴⁵ Инкин В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье...— С. 19—21.

⁴⁶ Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII w. Handel wołami.— Gdańsk, 1977.— S. 118—120.

w handlu wołami. Cenne na ten temat informacje zawarto w lustracji z 1564—1565 r.: „*Błędne bydło i przemyty: ponieważ iż tam gościńce wielkie tak z Węgier ku Przemiskiej i Sandomyrskiej ziemi, także i z wołmi z Podola i z ziemi wołoskiej ku Krakowu wiele kupców tamtędy przychodzi, bo tamtędy idąc, mają między górami wolniejsze pastwiska*“⁴⁷. W celu wyegzekwowania myta od kupców, którzy omijali Sanok, punkty jego poboru znajdowały się we wsiach podgórskich: Szczawnem, Kulasznem, Rzepiedzi, Komańczy, Surowicy i Prusieku⁴⁸. Nie ulega wątpliwości, że uruchomienie tego szlaku pogłębiło stan rywalizacji o dostęp do miejscowych terenów wypasowych.

* * *

Nasze rozważania dobiegają końca, czas zatem na kilka uwag o bardziej ogólnym charakterze. Wypasy górskie w badanej epoce przybierały różne formy. Nie ulega przy tym wątpliwości, iż było ono oparte o stałe osady osadzone na prawie wołoskim w strefie podgórskiej, zaś uwzględniane w literaturze przedmiotu pasterstwo typowo koczownicze (nomadyczne) na badanym obszarze nie występowało albo też pełniło marginalną rolę. Istnieją poważne przesłanki źródłowe, pozwalające przenieść uznawane dotąd za późne formy wypasu do najstarszej, późnośredniowiecznej fazy osadnictwa wołoskiego na ziemiach małopolskich i czerwonoruskich. Kwestią przyszłych badań pozostaje określenie wzajemnych relacji między skalą wypasów prowadzonych metodą koszarniczą a żywieniem zwierząt na pastwiskach wewnętrzniejskich. Uwagi też wymaga rozróżnienie i określenie różnic między koszarnictwem a popularnym w epoce nowożytnej szałaśnictwem.

⁴⁷ Жерела до історії України-Руси.— Т. II.— С. 296.

⁴⁸ „We wsiach królewskich między płoninami leżących myto wybierają, którego się na rok niniejszy dostało: ze wsi Szczawnego biorąc myto od tych kupców którzy od Sambora idą płoninami na Podgórze mijając Sanok [...]“ (Там само.— С. 292).

Орест ЗАЯЦЬ

(Львів)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРЕСТИЖНОСТІ МІСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА ЛЬВОВА В XIV—XVIII СТОЛІТТЯХ

Міське громадянство (міське право) в пізньосередньовічних та ранньомодерних містах означало приналежність до громади міста. Його престижність безпосередньо залежала від того, чи громада переживала період піднесення чи занепаду, а також від того, наскільки громада в цілому (завдяки своїй згуртованості, ефективності й справедливості владних структур) була спроможна відстоювати інтереси її окремих членів. Окрім того, привабливість міського громадянства обумовлювалася оптимальним балансом між правами та обов'язками міщан, адже останні не мали бути більшими, ніж перші. Фактично, міське громадянство якраз і сприймалося як сукупність певних прав або обов'язків (як майнових, так і політичних), хоча частіше, все ж, — як прав¹.

Громада, будучи юридичним суб'єктом, мала користуватися, принаймні теоретично, однаковими привілеями і підпорядковуватися одним і тим самим законам². Права конкретного громадянина були безпосередньо пов'язані з правами усїєї громади. Чим більшим, потужнішим і багатшим було місто, тим ширшими були його привілеї і тим привабливішим ставало його громадянство. Львів за значимістю належав до першорядних міст держави й отримував від свого власника — польського короля — численні привілеї, які й були правовим підґрунтям для комплексу прав та обов'язків львівських міщан-громадян.

Серед привілеїв, що суттєво вплинули на престижність міського громадянства Львова, потрібно згадати: надання на міські землі³, які територіально збільшували юрисдикцію міста та поле для господарської діяльності; привілеї на право складу й дорожнього примусу⁴, які дозволяли збагачуватися львівським купцям; встановлення ярмарків і торгів⁵, що

¹ Grodziski S. Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej.— Kraków, 1963.— S. 134—135.

² Bogucka M., Samsonowicz S. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.— S. 55—56.

³ Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль.— Львів, 1998 [Monumenta Leopoldiana / Львівські історичні пам'ятки.— Т. I].— С. 27—30, 33—39, 53—54, 62—64, 102—104, 152—153, 188—191, 259—261, 294—295, 308—310, 339—341, 356—360, 448—449.

⁴ Там само.— С. 44—45, 58—60, 80—82, 90—94, 110—116.

⁵ Там само.— С. 110—116, 155—157, 169—174, 210—212, 213—216, 237—238, 405—407, 411—414.

робило Львів значним торговельним осередком; звільнення від мит⁶, яке, безперечно, полегшувало торговельну діяльність місцевого купецтва поза межами рідного міста (такою прерогативою користувалося небагато міст Польського королівства). З правового погляду важливими були магдебурзький привілей 1356 р. та привілей на судову юрисдикцію міста (Владислава Опольського, Владислава II та Сигізмунда III)⁷.

Найважливіші привілеї Львова зводилися до торговельної сфери і стосувались, найперше, прошарку купців, а також юридичного статусу міської громади, хоча поза тим існувала значна кількість привілеїв, що регулювали інші сфери життя Львова — господарську (заснування та право на прибутки з різних міських установ і підприємств — ваги, лазні, інституту перекладача, воскової комори, білильні)⁸, духовну (права на опікунську діяльність райців щодо католицьких костелів)⁹, освітню (заснування школи)¹⁰ тощо. Доцільно також зазначити, що права громади загалом і права окремих її громадян не завжди співпадали: наприклад, громада (місто) мала право на прибутки з господарських закладів, тому ці прибутки поповнювали міський бюджет, а не безпосередньо маєтки конкретних міщан, хоча звичайно це опосередковано позначалося й на їхньому добробуті.

Серед економічних прерогатив львівського громадянства дуже важливою була можливість користати з права складу, що давало чималі зиски для львівських купців. Наявність у міста цього права означала, що приїжджі торговці повинні були продавати протягом певного часу свої товари, щоб задовольнити місцевий попит, після чого з товарами, що не розпродалися, можна було їхати далі (м'якше, так зване „умовне“ право складу), або ж потрібно було розпродати всі свої товари (жорсткіше, так зване „безумовне“, „абсолютне“ право). Львівський варіант права складу об'єднував у собі обидва згадані види і був дуже привабливим для місцевих купців, оскільки створював для них одні з найвигідніших умов у Речі Посполитій (поступаючись хіба Кракову і Гданську)¹¹. Умовне право складу у Львові відзначалося тривалим терміном обов'язкового розпродажу товарів — 14 днів (тоді як в інших містах переважно відводилися менші строки: у Любліні — 8 днів, у Каліші — 7 днів, у Познані й Сандомирі — по 3 дні). Безумовне право складу було встановлене у Львові в 1444 р. для східних товарів, а в 1611 р. — для мальвазії.

Вигідність права складу для львівських купців вважалася настільки беззаперечною, що навіть у другій половині XVIII ст., коли в багатьох інших містах воно вже відійшло в минуле, у Львові далі домагалися дотримання „складових“ привілеїв (хоча з кінця XVII ст. вони вже більше шкодили, ніж сприяли львівській торгівлі)¹². Цікаву думку висловив Ста-

⁶ Привілей міста Львова...— С. 75—76, 159—162.

⁷ Там само.— С. 27—30, 41—42, 51—52, 414—416.

⁸ Там само.— С. 60—62 і 137—139, 66—68, 86—88, 135—136.

⁹ Там само.— С. 268—270, 277—280, 303—305, 403—405. Йдеться передусім про так зване „право презентів“ (інакше „право коляції“, „право патронату“) — обирання і представлення осіб на вакантні священичі місця в католицьких костелах.

¹⁰ Там само.— С. 94—96.

¹¹ Детально функціонування права складу у Львові висвітлено в працях С. Левицького: Lewicki S. Lemberg's Stapelrecht.— Lwów, 1909; його ж. Prawo składu w Polsce.— Lwów, 1910.— С. 33—34, 39—43, 46—47, 53—56, 60—61, 66—68, 74—77, 85—87, 120 та ін.

¹² Інкін Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст.— Львів, 1959.— С. 47.

ніслав Левицький, зауваживши, що громади міст із правом складу зазвичай були згуртованішими й уважніше пильнували свого громадянства, ніж громади міст, що не мали права складу¹³. Можна навіть припустити, що наявність права складу в містах могла позитивно позначитися на ретельності ведення реєстрів новоприйнятих міщан, адже купці були зацікавлені в тому, щоб їхні прізвища були обов'язково внесені до реєстрів новоприйнятих міщан, завдяки чому факт володіння ними громадянством не ставився би під сумнів.

Попри позитивні сторони міського громадянства Львова, виражені в правах та привілеях львівських міщан, існували ще й численні обов'язки („тягарі“, повинності), які суттєво впливали на привабливість львівського громадянства. Передовсім це була сплата громадянами податків (одноразово, регулярно або час від часу), серед яких можна згадати такі: „шос“ — збирався від міщан-власників нерухомостей; „сторожа“ („стражне мале“ і „стражне велике“) — на утримання нічної і денної сторожі; „чопове“ — стягувався від виготовлення алкогольних напоїв; „шеляжний податок“ — збирався також від виробництва алкоголю, але існував паралельно із чоповим, а згодом замінив його; „циза“ („чиша“) — міський податок на термінові потреби держави; „акциз“ — податок від проданих на ринку товарів; „коронаційні гроші“ — податок на коронацію; „поголовне“ — збиралося на покриття військових витрат. Також існували похідні та кратні модифікації податків: наприклад, „дупля“ — подвійний „шос“; „старе чопове“ або інакше „трійне“ (*ternaria*) — додатковий до чопового податок від виготовлення пива, меду чи від бочок вина; „половина трійного“ — похідне від попереднього податку (половина від нього йшла до раєцької каси, половина — до королівської); „поголовне“ — збиралося на військові потреби¹⁴.

Чи не найважливішим та власне міським податком був „шос“, існувало два його види: міський та королівський. Перший збирався міськими урядовцями і на внутрішні потреби міста, нерегулярно і, як правило, на покриття надзвичайних видатків. Специфікою міського „шосу“ було те, що його накладання (а також величина) безпосередньо залежало від рішення органу репрезентації поспільства — колегії „сорока мужів“, а інколи навіть і загалу громадян¹⁵. Власне міський „шос“ збирався на території міської юрисдикції з міщан-власників нерухомостей, тобто громадян міста. Натомість королівський „шос“, будучи різновидом загальнодержавного податку (стягувався у зв'язку зі збором ланового), залежав від конкретних сеймових ухвал і його платили усі міщани-громадяни (хіба що міщанин обробляв землю і платив ланове¹⁶), які мали у місті хоч якесь майно, як нерухоме, так і рухоме. З другої половини XVI ст. у Львові

¹³ Lewicki S. Prawo składu...— S. 85.

¹⁴ Детальніше про податки, які сплачувало міщанство Львова, див.: Kutrzeba S. Szos we Lwowie w początkach XV wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki.— Lwów, 1900.— R. XXVIII.— S. 401—411; Zubyk F. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624—1635.— Lwów, 1930.— S. 174—177, 184, 189, 370—371, 421; Капраль М. Власники нерухомості середмістя Львова 30—40-х років XVI століття у світлі шосових реєстрів (Соціотопографічний аспект) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1997.— Т. ССХХІІІ: Праці Історично-філософської секції.— С. 148—181.

¹⁵ Zubyk F. Gospodarka finansowa miasta Lwowa...— S. 174—175.

¹⁶ Томашівський С. Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі // Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. XIX.— С. 54.

почали збирати також згаданий вище подвійний „шос“ — так звану „дуплю“, що започаткувало підвищення міських податків¹⁷.

Загалом, податки були поважним тягарем для міщан. Підтвердженням цьому є той факт, що найпоширенішим різновидом королівських привілеїв, наданих Львову, було звільнення від податків, зазвичай, у якихось критичних для міста ситуаціях (звільнення могло стосуватися як окремих, так і всіх загалом податків)¹⁸.

Користання з вищеописаних прав та виконання обов'язків було тісно пов'язане з належністю до певних соціальних груп — територіальних, професійних та етно-конфесійних. Фактично ці групи конкретизували комплекс прав і обов'язків львівського громадянина. Відмінним цей комплекс був для міщан і передміщан, для купців і ремісників, для католиків, українців і вірмен. Відповідно різнилася й престижність громадянства. Водночас, варто зауважити, що різка диференціація громадянства у Львові виросла лише з часом. На нашу думку, це відбувалося упродовж XVI ст. Власне протягом цього „перехідного століття“ (йдеться про перехід від Середньовіччя до Нового часу) з'явилися окремі присяги для міщан і передміщан, купців і ремісників (правда, їхні тексти збереглися щойно з XVII ст.). Саме тоді загострилося протистояння між некаатолицькими і католицькими міщанами з приводу повноти їхніх прав.

Найбільш промовистою ознакою диференціації міського громадянства є ієрархія оплат за його прийняття — своєрідний індикатор престижності різних його видів. Ще в 1503 р. внески за прийняття до міського права були однаковими для всіх новоприйнятих міщан і становили 15 грошів¹⁹. Але вже з королівського декрету 1615 р. видно, що ремісники повинні були сплачувати 10 грошів (половину — райцям і стільки ж до міського арсеналу), а от величину вступного внеску купців мали визначати самі райці. Відтак сума внесків зросла щонайменше у 20 разів, уварився й диференційований підхід²⁰. Навіть спроба уніфікувати оплати для ремісників зазнала невдачі, оскільки згадані 10 грошів упродовж наступних двох десятиліть були великою рідкістю і згадані в рахунках лише шість разів. Діапазон внесків вражав: найменший внесок становив 10 грошів (передміщанин Ян Гибер, 1626 р.), найбільший — 112 злотих (купець Бенедикт Лавіолі, 1633 р.)²¹, тобто остання сума більша від першої у 336 разів (йдеться, зрозуміло, про екстремуми оплат). Це дозволяє зробити висновок про різке розшарування тогочасного міщанства і, взагалі, ефемерність соціальної групи *tota communitas civium*.

¹⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польської мови І Сварника; науковий коментар М. Капралю.— Львів, 2002 [Львівські історичні пам'ятки.— Т. III].— С. 174.

¹⁸ Капраль М. Привілеї міста Львова XIV—XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова...— С. 19. Протягом 1476—1490 рр. було видано сім королівських привілеїв, і всі вони стосувалися звільнення від податків (Привілеї міста Львова...— С. 119—129). Ймовірно, причиною цього виявилось здобуття турками Кафи, Кілії та Білгорода: їх падіння стало дошкульним ударом по прибутках львівських міщан, що надходили від східної торгівлі.

¹⁹ *Album civium Leopoliensium. Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388—1783* / Wydał A. Janeczka.— Poznań; Warszawa, 2005.— Т. I.— N 5804.

²⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 614, арк. 194.

²¹ Там само.— Спр. 735, арк. 362. Ці суми є подвоєними *medietates* (у джерелі вказано лише половини).

Попри диференціацію міського громадянства за соціальними групами, воно було тісно пов'язане зі членством у конкретних професійних організаціях — цехах („конфратерніях“). Теоретично, для ремісника чи купця прийняття міського права означало б й одночасний вступ до цеху. Так, середньовічний статут цеху ткачів забороняв виконувати їхнє ремесло тим, хто не мав *burgerrecht und czechrecht*²². Навіть у півавстрійський період, у 1779 р., від ремісників, які намагалися займатися своєю професією в обхід цього принципу, вимагалось, щоб вони упродовж двох тижнів прийняли обидва права — „міське і цехове“²³.

Вимога прийняти львівське громадянство паралельно зі вступом до цеху прописана в статутах 26 професійних корпорацій²⁴. Більшість статутів формулювали вимогу так, що вступ майстра до цеху ставився у залежність від наявності у нього львівського громадянства. Тобто, попри певний паралелізм і одночасність прийняття обох прав, все ж ця процедура виглядала так, що спочатку треба було отримати міське громадянство, а вже потім — майстрівство. Як правило, кандидат на вступ до цеху виконував усі суто цехові вимоги, приносив документи про своє законне народження, після чого цех рекомендував його раді до прийняття міського права („щоб про нього вищий уряд знав“), а вже після цього його можна було вважати майстром.

Однак траплялись і відхилення від такої практики, коли самі цехові старші змушували нових майстрів зволікати з прийняттям громадянства. Одним із прикладів таких зловживань є дії цехмістрів лимарського цеху в 1691 р. Можливо (хоча джерела про це мовчать) вони знаходили виправдання собі в тому, що якраз їхній статут і не згадував про обов'язкове попереднє прийняття громадянства. Зі скарги Симона Шабловського і Андрія Кулінського відомо, що цех лимарів не дозволяв новим членам цеху приймати міського громадянства доти, доки їхня реміснича діяльність не окупить себе. Старші майстри займалися здирництвом і навіть виганяли з міста нових майстрів, фактично, така політика була спрямована на розорення останніх²⁵. Справа ще якийсь час тягнулася і, очевидно, позивачі мали певні проблеми в цеху: один із них — С. Шабловський —

²² Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував М. Капраль.— Львів, 2007 [Monumenta Leopolditana / Львівські історичні пам'ятки.— Т. IV].— С. 329 (№ 69).

²³ „...w dwoch niedzielach aby mieyskie u cechowe pod zabronieniem rzemiosla przyicli“ (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 7, арк. 566).

²⁴ Йдеться про статuti бондарів (Економічні привілеї міста Львова...— С. 18), токарів (Там само.— С. 49, 59), ливарників (Там само.— С. 81), котлярів (Там само.— С. 88, 97), бляхарів (Там само.— С. 107), голкарів (Там само.— С. 120), рушничників (Там само.— С. 134), кушнірів (Там само.— С. 201), шевців (Там само.— С. 213), калитників (Там само.— С. 231), чинбарів (Там само.— С. 284), сап'яників (Там само.— С. 291), сідлярів (Там само.— С. 320), ткачів (Там само.— С. 329), кравців (Там само.— С. 365, 374—375), шапкарів (Там само.— С. 400, 411), гончарів (Там само.— С. 436), теслярів (Там само.— С. 484), пекарів (Там само.— С. 624), різників (Там само.— С. 637, 638), миловарів (Там само.— С. 686), дирульників (Там само.— С. 696, 705), палітурників (Там само.— С. 742), шинкарів (Там само.— С. 541, 542), аптекарів (Там само.— С. 725) і купців (Там само.— С. 518—519).

²⁵ „...mieyskiego przyimować nie wprzod permittunt, az się im dobrze okupią wedle ich affectaciey, przeto tedy, że enervant wstępujących do cechu“ (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 162, арк. 391).

отримав громадянство щойно три роки по тому²⁶, тоді як другий (А. Кулінський) серед новоприйнятих міщан не фігурує.

Відмінна ситуація виникла в червні 1666 р. у цеху гаптувальників: тоді на цехового старшого було обрано вірменина Григорія Богдановича, який не мав львівського громадянства²⁷. Рада вирішила затримати його у ратушній в'язниці (*carcere in exedra praetorii [...] subeat*) і стягнути з нього десять гривень штрафу, а на майбутнє постановила, щоб на цехмістрів не обирали осіб без міського права — під загрозою сплати 20 гривень. Сам же Г. Богданович пізніше (в листопаді того ж року) таки вписався до числа громадян²⁸.

Вищеописані випадки у цехах лимарів і гаптувальників суттєво відрізняються між собою. У першому випадку, молоді лимарські майстри прагнули отримати громадянство, щоб зробити свою позицію у місті більш стабільною — громадянство було, до певної міри, гарантією, запорукою їхньої господарчої й професійної самостійності. У другому випадку, можливо, йшлося про певний поспіх з обранням на цехового старшого. Очевидно, що в майбутньому цехмістр таки планував прийняти громадянство. Ані він сам, ані цех, наскільки можемо припускати, не мали жодної користі від зволікання з прийняттям громадянства.

Попри певні винятки, видається, що цехи загалом таки пильнували прийняття міського права майстрами. Це стосується не тільки ремісників, але також і людей торгівлі (купців, шинкарів, аптекарів). Купецька корпорація була зацікавлена в усуненні недобросовісної конкуренції. Її статут 1767 р. чітко застерігав, що „якби хтось наважився без прийняття міського права та впису до тієї львівської купецької конфрадернії в тому місті крам відкрити та торгувати, такому, за першою вимогою панів купецьких старших, шляхетний львівський бурмістер накаже відкритий крам закрити й опечатати. І так довго замкненим і під міською печаткою буде тримати, поки міське право та купецьку конфрадернію не прийме“²⁹. Такі вимоги не були лише формальним пунктом у цехових правилах. У XVII—XVIII ст. львівська торгівля часто переживала кризові моменти й у багатьох осіб з'являлося бажання отримувати зиски, оминаючи міські права та звичаї. Хоча прийнято вважати, що занепад і стагнація міського життя у Львові розпочалися з середини XVII ст., все ж перші (хоча ще й поодинокі) симптоми зменшення престижності інституту міського громадянства з'явилися ще кількома десятиліттями перед тим.

Уже в першій половині XVII ст. громада неодноразово зверталася до магістрату, аби той пильнував нелегальної торгівлі. Так, ще в 1623 р. зі скарги децемвірів* довідуємося, що райці за якимись сумнівними контрактами дозволяють торгувати чужим купцям у місті, а це суперечило

²⁶ *Album civium Leopoliensium*... — Т. 1.— N 4226.

²⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 3, арк. 578—579.

²⁸ *Album civium Leopoliensium*... — Т. 1.— N 3907.

²⁹ Економічні привілеї міста Львова... — С. 518—519.

* Децемвіри (*decem viri*) — „десять мужів для заслуховування рахунків“, контрольний орган, який складався з 4 лавників і 6 квадрантавірів та був покликаний перевіряти міські рахункові книги. У 1680 р. додано одного представника вірменської громади, після чого вони почали називатися ундецимірами (*undecim viri*).

міському законодавству та принципам міського громадянства³⁰. Децемвіри просили, щоб *inposterum takich przychodniów więcej nie przyjmowano, ktorzy by miejskie prawo przyiąć nie chcieli*³¹. У 1626 р. міщани подали бурмистрові скаргу на якогось Стефана (зятя пана Єроніма — можливо райці Героніма Вайдольта), який, проживаючи у Львові і провадячи активну торгівлю, уникав прийняття міського права³². У 1640 р. міщани заповзялися перевіряти в мануальних рахунках міської каси розмах торгівлі якогось Беллі. Останній не мав львівського громадянства, але вів значну торгівлю, сплачуючи з неї невеликі суми, що власне й було виявлено громадою за підрахунками з мануальних записів і що, на думку міщан, завдавало їм шкоди³³. Магістрат ухильно відповів, що має з паном Беллі певний контракт і його термін завершується на Великдень 1644 р.³⁴ Ким був цей Беллі невідомо, але найближчі хронологічно носії такого прізвища прийняли громадянство щойно 1655 р. (венедієць Петро Беллі) і 1686 р. (краків'янин Томаш Беллі)³⁵.

Криза середини XVII ст. спричинилася до того, що торгівля без прийняття міського громадянства, очевидно, набувала дедалі більшого розвитку. У 1687 р. у такій діяльності було звинувачено Карла Бурсі та Петра Ровна. Міський інстигатор твердив, що вони не зголосилися до магістрату, не отримали відповідного дозволу і не мали громадянства, але усупереч міському законодавству розгорнули бурхливу торговельну діяльність, відкривали крамниці та виставляли в них товар на продаж³⁶. Цікавими є відповіді обвинувачених. К. Бурсі зізнався, що має у Львові товар, але продає його гуртом (на штуки), а не в роздріб (на лікті), що, звичайно, перевірити вже було складно. А П. Ровна заявив, що він взагалі жодної торгівлі у Львові не провадить, а, прибувши сюди з Ярослава, тишень чекає на львівський ярмарок і на повернення йому певних боргів. Скільки було в їхніх словах правди — судити сказати, але можна припустити, що звинувачення були таки небезпідставними. У будь-якому разі, К. Бурсі трьома роками пізніше вирішив прийняти львівське громадянство³⁷, а от ім'я П. Ровна у реєстрах так і не було зафіксоване.

Уникали прийняття громадянства і львівські вірмени, які традиційно займалися торгівлею. У 1718 р. Рада наклала штрафи на трьох таких вірмен: Симона Задикевича, Григорія Кассіяна і Миколая Сахаговича з формулюванням *pro inobedientia, ze nie chcieli przyiąć miejskiego dobrowolnie*³⁸. Стягнення штрафу відбулося під час сплати ними внесків за прийняття міського громадянства, і сума покарань — порівняно з ве-

³⁰ „...sine scitu et consensu omnium ordinum et communitatis civitatis huius, ale priuata sua autoritate przyimuią za [iakiemysz] contractamy cudzodziemciow do miasta y publicznie w otwartich sklepach towary swoje zaprzedawac y hadle odprawowac ac bezpiecznie pozwalaią, co iest wprzod contra iura et privilegia civitatis a potom na zniszczenie y wieczny upadek wszystkich mieszczan“ (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 667, арк. 80).

³¹ Там само.

³² Там само.— Арк. 218—219, 266—267.

³³ Там само.— Арк. 384.

³⁴ Там само.— Арк. 385.

³⁵ Там само.— Спр. 157, арк. 1755—1756; Album civium Leopoliensium...— Т. 1.— N 5097.

³⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 163, арк. 616.

³⁷ Album civium Leopoliensium...— Т. 1.— N 4132.

³⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 952, арк. 111.

личиною внесків — виявилась доволі незначною: відповідно, штрафи — 5, 10 і 15 злотих, вступні внески — 100 і 60 злотих (стосовно М. Сахаговича запис про сплату за прийняття громадянства не зберігся)³⁹.

Як видається, рішуча боротьба проти торговельної діяльності осіб, які не прийняли міського громадянства, розпочалася надто пізно — щойно в середині XVIII ст. Під 1753 р. сторінки протокольних книг рясніють короткими нотатками про торговців, яких змушували до прийняття міського права (із заголовками на зразок: *Citatus ad ius civitatis*). Серед таких позваних опинились Ксаверій Купінський, Альберт і Ян Вишньовські, Блажій Гасільвандер (Гасельвардер), Теодор Кендзерський, Теодор Поланський, Мартин Урбаніч, Антоній Глембоцький, Василь Орловський, Григорій Іляшевич, Ян Філіпович, Франциск Цивінський, малярі Симон Яремкевич і Миколай Колачкович, цукерник Ромуальд (очевидно, Ян Рейнхольд), шинкар Миколай Яворський, пивовар Андрій, коваль Мартинович, якийсь безіменний скляр та інші. Наявність малярів, цукерників, склярів і навіть ковалів не повинна дивувати, оскільки вони, скоріш за все, активно займалися торгівлею. Частина з оскаржених уперто ігнорувала виклики возних. Двічі позваний до суду патрицій К. Купінський заявив, що не мусить ставати на ратушу, бо міста ні в чому не використовує й торгівлю не веде (після чого був позваний повторно)⁴⁰. Інший патрицій — аптекар А. Вишньовський — попросив урешті відкласти прийняття міського громадянства на півроку, але міський інстигатор виступив проти. Раецький уряд все ж пробачив аптекареві непослух (ігнорування викликів) і не наклав на нього жодного штрафу, але постановив, щоб він таки розпочав процедуру набуття громадянства і то упродовж двох тижнів (що А. Вишньовський невдовзі, щоправда аж 17 днями пізніше, і зробив)⁴¹. Подібним чином вирішено справу Я. Вишньовського⁴². Ф. Цивінського примусили підписати зобов'язання, що в подальшому він жодними напоями ані у Львові, ані на передмістях торгувати не буде⁴³. Т. Кендзерський був таки змушений прийняти громадянство і переселитися під міську юрисдикцію — під загрозою великого штрафу (у розмірі 1 000 гривень) і втрати права на торговельну діяльність⁴⁴. А от стосовно інших осіб, що злісно ухилялися від прийняття міського права, влада вдалася до рішучіших дій — кільком мали опечатати крами (В. Орловському, М. Яворському, Я. Ковальському, Ф. Новаковському та іншим), а деяких навіть постановлено арештувати (Г. Іляшевича, М. Яворського)⁴⁵. Очевидно, саме ця практика була відображена у вищезгаданих положеннях купецького статуту з 1767 р. Попри такі радикальні заходи магістрату, все ж лише незначна частина зі згаданих осіб прийняла громадянство.

³⁹ Не зовсім ясна справа й з прийняттям міського права М. Сахаговичем: його записано до чистових реєстрів ще в 1711 р., тоді як решта порушників — того ж таки 1718 р. (*Album civium Leopoliensium*...— Т. 1.— N 4466, 4525, 4526). Відтак незрозуміло, чому М. Сахаговичу присудили штраф аж через сім років: можливо, він намагався змінити вид діяльності — прийняв міське громадянство як золотар, але згодом міг почати займатися торгівлею.

⁴⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 52, спр. 7, арк. 361, 416.

⁴¹ Там само.— Арк. 370—371, 378.

⁴² Там само.— Арк. 377.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.— Арк. 392.

⁴⁵ Там само.— Арк. 374.

Сам факт перебування в місті осіб, які вишукували способи вести торговельні справи на правах, рівних з міщанами-громадянами, але при цьому не бажали обтяжувати себе членством у купецькій корпорації чи прийняттям міського права, воліли не сплачувати жодних внесків і уникати будь-яких міських „тягарів“, виразно свідчить про занепад привабливості міського громадянства. Видається, що в XVII і, особливо, XVIII ст. для багатьох львів'ян громадянство перетворилося на певну формальність, „зайвий клопіт“. Відтак виникла спокуса (своєрідний підприємницький азарт) за першої ж нагоди налагодити торгівлю, не сплачуючи міщанських податків і не обтяжуючи себе виконанням обов'язків громадянина (зокрема набуття належної нерухомості в місті).

На деморалізацію міщан і знецінення інституту громадянства вкрай негативно впливало проживання на передмістях партачів та збільшення їх чисельності. З боку громади їх діяльність викликала жваві, але мало-результативні протести. Хоч саме явище партацтва не варто вважати однозначно негативним для міського життя, але все ж міське громадянство завдяки ньому втратило чимало.

Ще одним показником девальвації міського громадянства були спроби деяких громадян (переважно купців) приймати його лише „про око“. Це було своєрідне „фіктивне громадянство“: неосілі купці вимушено погоджувалися на прийняття до міського права, але насправді не мали наміру надовго пов'язувати свою долю з містом. Найяскравішим свідченням цьому ставало небажання набувати у Львові нерухомисть⁴⁶. У 1647 р. представники громади нарікали на міщан, які не мають у місті нерухомисть, і майже на кожній кварталній сесії просили магістрат обмежувати їх у користуванні громадянськими правами та не давати їм займатися торгівлею, „а то багато було таких, які, отримавши громадянство, не набували власності і сплачували податки на рівні з комірниками і півничними“⁴⁷. Така практика набула особливого поширення серед торговців алкогольними напоями. У відповідь на це магістрат зобов'язався виконати згадані вимоги і просив скласти реєстр таких міщан⁴⁸, відтак, погрожуючи останнім також штрафами й позбавленням права вишинку, змушував їх до негайної купівлі нерухомисть (1653)⁴⁹.

Однак жодні ухвали та постанови, як видається, суттєво змінили ситуацію не могли. У XVIII ст. значна частина львівських громадян далі уникала набуття належної нерухомисть. Яскраво ця проблема змальована в діалозі ундецимвірів та магістрату в 1713 р., відображеному в *Libri exorbitantiarum*. Неосілість деяких громадян була тут пов'язана ще й з іншою проблемою — створенням міщанами спілок із чужими купцями. Це суперечило присязі громадянина, і було явною зневагою стосовно самого інституту міського громадянства. Наведемо переклад скарги ундецимвірів

⁴⁶ Міський громадянин мусив бути осілим у місті, і невиконання цієї умови теоретично мало б спричинятися до позбавлення міського громадянства (*Album civium Leopoliensium*...— Т. 1.— N 1716).

⁴⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 667, арк. 680.

⁴⁸ Там само.— Арк. 681.

⁴⁹ „...co się tycze tych, ktorzy iusz prawo mieyskie wedle prawa y dawnego zwyczaiu przyięli, a possessyi in bonis stabilibus [...] zadney nie mają, tedy aby y ci in instanti, to iest iako nayprzedzey być moze, possessyi sluszney nabyli, serio nakazuie; a to sub paena et privandarum propinationum“ (Там само.— Спр. 157, арк. 1030).

до магістрату: „Трапляються у місті певні купці, які прийняли міське громадянство лише про око (*na rozór*), але насправді є челяддю своїх начальників (*sq czeladzią pryncypałów swoich*) з інших міст. Вони чинять великі перешкоди в торгівлі іншим міщанам, а особливо панам сорока-мужам, і всім іншим громадянам, добре осілим у місті. Мало не весь заробіток їм відбирають і у певний час до інших міст відсилають, що є віроломством (*periurium*), оскільки вони як непосесіонати можуть, забравши товар і добровившись маєтків, виїхати будь-де, як ось пан Людвіхт, краківський купець, пани Шарвей та Шуварт, люблінські купці тощо. Тому шановна громада просить магістрат ужити заходів (*remedium*) і належно покарати їх. Скаржитись також шановна громада на шотландців, які супроти королівського декрету, різні товари уроздріб (*na lokiec*) продають, закупляють турецькі товари, шафрани і майже все, що могло би дати прибуток панам міщанам, і при цьому не сплачують жодного податку, крім 60 злотих, та й то не всі“⁵⁰. Щодо першої частини закиду магістрат відповів, що не знає нічого про присутність таких міщан, які би, прийнявши міське громадянство, проти своєї присяги були челяддю або факторами купців з інших міст. Але якби такі знайшлися, то регент громади повинен відповідно до свого обов'язку визначити їм покарання, а міська влада учинить із ними згідно з правом. Натомість відповідь на другу частину показує, як самі міські урядники здатні були подати міщанам поганий приклад, створюючи небезпечний прецедент. Магістрат заявив таке: „Що ж стосується того, що багато є в місті непосесіонатів, які займаються торгівлею, то це діється за прикладом панів сорока-мужів, серед яких ледве хто сам має належну нерухомість (*iustam possessionem*)“⁵¹, а майже всі вони [тобто „сорока-мужі“.— О. З.] або зовсім непосесіонати, або мають нерухомість лише „для годиться“ (*ad formam*), хоча відповідно до королівських декретів та їхніх же власних зобов'язань, взятих при вступі на уряд сорока мужів, вони повинні були набути належну нерухомість упродовж року і шести місяців під загрозою втрати уряду. Тому магістрат дивується, чому так відбувається, адже має бути більша повага до закону і королівських декретів. І так не розселялися би тоді по місті шляхта, духовенство та євреї, а якби кожен з панів сорока-мужів подбав про набуття нерухомості в місті, то їхньому прикладові послідували би й інші купці та міщани“⁵². Якщо звинувачення представників магістрату стосовно відсутності у членів квадрагінтавірату належної нерухомості є правдивим і неперебільшеним, то вимальовується невтішна картина. І дійсно, коли вже міські урядники не бажали купувати будинки в місті*, то що ж говорити про простих міщан і, тим паче, різного роду авантюристів чи шахраїв.

⁵⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 672, арк. 62. Більшість шотландців не бажали приймати міське громадянство, оскільки їм було дозволено проживати у Львові без громадянства, лише сплачуючи міські податки після перебування в місті протягом чотирьох тижнів, на що, звичайно, скаржилися міщани (Там само.— Спр. 667, арк. 738).

⁵¹ *Iusta possessio* (законна власність) тут радше означає „належну нерухомість“, оскільки за різними рішеннями міської влади, зокрєма, відповідно до вількири 1676 р. (*De impositionis civibus*), різним категоріям львівських громадян (передовсім купцям) належало мати нерухомість різної вартості (Там само.— Спр. 815, арк. 119—121). Якщо громадянин володів нерухомістю, яка не пасувала його роду занять, то її вважали незаконною.

⁵² Там само.— Спр. 672, арк. 63 зв.

* Залишається відкритим питання: де тоді проживали ті члени колегії „сорока мужів“, котрі не мали нерухомості в місті? На передмістях?

Загалом вищеописані ситуації, коли чимало осіб не хотіли приймати міське громадянство взагалі або ж приймали його лише формально, стосуються здебільшого XVII—XVIII ст. Але можливо, що періодично падіння престижності чи привабливості міського громадянства відбувалося й раніше, лишень джерела не містять про це відомостей. Для XIV—XVI ст. необхідно орієнтуватися на опосередковану інформацію, адже тоді не було ще децемвірів чи інстigatorів, які б фіксували в міських книгах факти зловживань влади чи поспільства. У пригоді можуть стати дані про динаміку прийняття міського громадянства, а також про станове та географічне походження львівських громадян.

З кінця XIV ст. збереглася єдина, можна сказати випадкова, згадка про надання громадянства в 1388 р.⁵³ Проте, можна припускати, що львівське громадянство було тоді відносно привабливим, оскільки йшлося про так званий „колонізаційний“ період. Перед напливом численного населення із Заходу відкривалися можливості непоганого старту — у Львові, добре забезпеченому королівськими привілеями, можна було налагодити прибуткову торгівлю зі Сходом. Водночас, дещо насторожують середні річні показники кількості прийняття міського громадянства у Львові в XV ст. Назвати їх зовсім низькими не можна, оскільки середньорічні темпи збільшення числа громадян були досить стабільними упродовж чотирьох століть — аж до другої половини XVIII ст. Дивує інше: „колонізаційний“ період у Кракові давав майже учетверо більшу інтенсивність прийняття громадянства, ніж у Львові, хоча кількість населення обох міст різнилася несуттєво⁵⁴. Складно відповісти, чому у Львові були настільки менші темпи, можна лише припустити, що в столичному Кракові міграційні процеси, природно, відбувалися інтенсивніше (багато осіб прагнули закріпитися в столиці, але зазнавши невдач, поступалися місцем іншим амбітним іммігрантам).

Інша справа, чи значна кількість записів про прийняття громадянства щороку мусить обов'язково свідчити про привабливість та престижність громадянства міста. Якоюсь мірою — так. Але потрібно пам'ятати, що у Львові — подібно як і в Кракові (хоча й у менших масштабах) — чимало новоприйнятих міщан не затримувалися надовго. У львівських реєстрах громадян значно слабше, ніж у краківських, відображені акти відмови від громадянства. Зате опосередковано на відтік із міста вказують поширені до 1560-х років згадки про повторні прийняття львівського громадянства (*reassumptiones*). Це означало, що міщани активно мігрували між містами, зрікалися громадянства, потім поверталися назад і знову входили до міської спільноти.

Очевидно, що до середини XVI ст. на міське громадянство дивилися з ділової точки зору і практика „перебігання“ від міста до міста не надто засуджувалася. Але в XVI ст. активізувався локальний патріотизм і ба-

⁵³ *Album civium Leopoliensium*...— Т. I.— N 1.

⁵⁴ Kiryk F. [recenzja na:] *Album Civium Leopoliensium. Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388—1783* / Wyd. A. Janeczek.— Poznań, 2005.— Т. I.— 450 s., Т. II.— 291 s. // *Kwartalnik Historyczny*.— Warszawa, 2006.— R. CXIII.— N 3.— S. 89; Кап-раль М. [рецензія на:] *Album Civium Leopoliensium. Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388—1783* / Wyd. Andrzej Janeczek.— Poznań; Warszawa, 2005.— Т. I.— LXIII+450 s.; Т. II.— 291 s.— (Edycja elektroniczna, płyta CD) // *Український археографічний щорічник. Нова серія*.— К., 2009.— Вип. 13/14.— С. 705—706.

гато міщан започатковували у Львові потужні роди, які мешкали тут упродовж кількох поколінь. Тож часта зміна громадянства виявилась небажаною чи неприйнятною (щоправда вже в наступному столітті така практика в дещо відмінному вигляді відновилася). Бути корінним львів'янином стало вважатися престижним, що відповідно підносило і значення львівського громадянства. Прикметно, що впродовж XVI ст. міське громадянство Львова прийняло чимало шляхтичів⁵⁵.

Протягом XV—XVI ст. Львів притягував в основному населення середніх (40 %) та малих (30 %) міст Корони Польської (за класифікацією Генрика Самсоновича)⁵⁶. З великих міст особливе місце займав Краків. У XVI ст. Львів був привабливішим для вихідців зі столичного Кракова, ніж останній для львів'ян — у Кракові протягом XVI ст. прийняло громадянство лише 38 львів'ян, тоді як у Львові за цей же час до реєстрів нових міщан вписалися аж 49 краків'ян⁵⁷. Прибуття до Львова мешканців інших міст свідчить на користь престижності львівського громадянства в той час.

Водночас, з кінця Середньовіччя до громади Львова вливалось дедалі більше колишніх селян. На початку XV ст. їх було ще зовсім мало — 5 %, в другій половині XV і на початку XVI ст. — 12 %, а в середині XVI ст. екс-селяни серед громадян становили 19 %. У XVII ст. згадки про селян у реєстрах львів'ян є великою рідкістю, але не тому, що вони раптово перестали приймати громадянство, а скоріш за все, тому, що в джерелах воліли про це не згадувати. Напевно чимало було селян серед численних ремісників, які вписувалися до реєстрів колективно і без зазначення місця свого походження. Цілком вірогідно, що опинялися вони у Львові зовсім не за згодою своїх колишніх господарів.

У будь-якому разі вплив до міста селян, паралельний процес розбудови передмість (а саме там, очевидно, осідала більшість вихідців із сіл), а також виділення окремого передміського права свідчили про демократизацію інституту міського громадянства. У 1626 р. громадянство Львова масово приймали передміщани. Цей рік узагалі позначений найбільшою кількістю прийнятих нових громадян (227 осіб), а також найнижчими вступними внесками. Очевидно, таке кількісне розширення міської громади пояснюється тим, що місто зазнало втрат під час пошестей у 1623 і 1625 рр.⁵⁸ і тому охоче приймало нових мешканців.

Демократизація як загалом позитивне явище мало й зворотну сторону: більша доступність інституту громадянства мусила супроводжуватися падінням його престижу. У XVII ст., як видається, у Львові міське гро-

⁵⁵ Див.: Заяць О. „Славетні і шляхетні“ у Львові у другій половині XV — першій половині XVII ст. (шляхта у реєстрах новоприйнятих львівських громадян) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.— К., 2005.— Т. 11.— С. 5—17.

⁵⁶ Г. Самсонович, класифікуючи міста Польського королівства станом приблизно на 1500 р., поділив їх за значимістю на чотири основних категорії: до першої потрапили найзначніші міста держави, до другої — середні, до третьої — малі, а до четвертої — найменші. Див.: Bogucka M., Samsonowicz S. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbirowej.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.— S. 114—118.

⁵⁷ Noga Z. Elita Krakowa i jej kontakty z miastami Górnych Węgier oraz ze Lwowem w XVI wieku // Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowo-Wschodniej do połowy XIX wieku.— Toruń, 2003.— S. 102.

⁵⁸ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова.— С. 234, 238.

мадянство перестало належно виконувати роль фільтру, який би строго допускав до громади лише „кращих“ для міста людей. Ще один показовий фактор — львівське громадянство з середини XVII ст. перестали приймати шляхтичі.

Водночас не можна охарактеризувати стан XVII—XVIII ст. як однозначно негативний. Так, у другій половині XVII ст., яка традиційно вважається часом лихоліть та занепаду, спостерігалось не зниження, а, навпаки, зростання числа щорічних прийняттів громадянства Львова. А саме ці показники, на думку Станіслава Гершевського, відображають значення й привабливість міста⁵⁹. Окрім того, на бажаність і престижність львівського громадянства вказує те, що в XVII — на початку XVIII ст. його приймають вихідці з віддалених країн — Франції, Шотландії, Німеччини, Персії, Туреччини. Але тут варто пам'ятати, що багато з цих прибульців ставилися до перебування у Львові досить таки утилітарно, маючи на меті використати місцеву економічну кон'юнктуру та швидко покинути місто із заробленими коштами.

Підняття престижу львівського громадянства мала сприяти нобілітація Львова (привілеї 1658 і 1661 рр.)⁶⁰. Теоретично, вона мала б перевести усіх львівських громадян на цілком новий для них статус. Однак загалом прийнято вважати, що до шляхетства (фактично лише титулярного) допущено тільки магістрат (без колегії „сорока мужів“)⁶¹. Та й годі було б сподіватися, щоб у тогочасному суспільстві у всій повноті утвердилося „шляхетство купців та ремісників“, оскільки саме їхні заняття вважались за нешляхетні. Окрім того, нобілітація усєї міської громади без різниці роду занять чи віровизнання означала б, що дорога до шляхетства пролягала через звичайне прийняття міського громадянства. Це зводило б нанівець усю ексклюзивність шляхетських привілеїв.

На привабливість громадянства Львова впливали також екстраординарні (хоча й досить часті) події негативного характеру — стихійні лиха, пошесті та воєнні дії. Причому впливали ці чинники по-різному. Як уже згадувалося, пошесті 1620-х років спричинилися до збільшення напливу нових громадян. Натомість здобуття турками Кафи (1475) та Кілії з Білгородом (1484) підірвало матеріальний добробут львівських купців, які заробляли на торгівлі в цих містах, а отже змусило багатьох, хто планував прийняти громадянство, задуматися, чи Львів буде надалі приносити своїм мешканцям такі ж користі, як і раніше. Тому в 1470—1480-х роках львівське громадянство приймали менш інтенсивно. Спад напливу нових міщан століттям пізніше Алекса Гілевич пояснював військовими акціями короля Стефана Баторія⁶². У лютому 1706 р. ундецімвіри з жалем констатували, що після шведського нападу 1704 р. мало хто приймав громадян-

⁵⁹ Gierszewski S. Obywatele miast Polski przedrozbiorowej.— Warszawa, 1973.— S. 117.

⁶⁰ Привілеї міста Львова...— С. 464—468, 471—477.

⁶¹ Jaworski F. Nobilitacja miasta Lwowa.— Lwów, 1909.— S. 30—31, 37—38; Wasilewski T. Nobilitacje miast w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów // Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach.— Warszawa, 1991.— S. 379—380; Капраль М. Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини).— Львів, 2003.— С. 60.

⁶² Gilewicz A. Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405—1604 // Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi.— Lwów, 1931.— S. 383.

ство (по *incursiey szwedzkiej aż dotąd mało ktorzy ad jus civitatis garnęli*)⁶³. Отже, воєнні дії стримували людей від набуття громадянства, а пошести — радше ні.

Загалом, можна ствердити, що еволюція престижності міського громадянства Львова пройшла кілька етапів. До початку XVI ст. громадянство як повноправне членство у громаді було важливим соціально-правовим інститутом, але трактувалося радше з практичної точки зору. До неї упродовж XVI ст. долучився фактор локального міського патріотизму, що збільшило його престижність. Водночас відбувалися процеси демократизації інституту громадянства і, паралельно, його диференціації. Однак у XVII ст. зловживання магістрату, сумнівні контракти ради з чужими купцями, набуття міщанами фіктивної нерухомості, поширення партацтва та нелегальної торгівлі значною мірою девальвували значення міського громадянства. Проте не варто перебільшувати трагічності цих наслідків — попри еру загального занепаду міського життя в Центральній і Східній Європі, львівське громадянство все ж не вичерпало себе як інститут та зберегло привабливість як для жителів Речі Посполитої, так і для прибульців з далекого закордону.

⁶³ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 668, арк. 422.

Bożena NOWAK

(Lublin)

MIASTA CZERWONORUSKIE W POLITYCZNYM ŻYCIU KRÓLESTWA ZA PANOWANIA WŁADYSŁAWA JAGIELŁY

Według zgodnych poglądów badaczy szczyt politycznego znaczenia miast w Polsce przypada na okres od lat siedemdziesiątych XIV wieku po niemal koniec pierwszej połowy XV stulecia¹. Jego początek wiąże się z planami sukcesyjnymi Ludwika Andegaweńskiego, który wobec braku potomstwa męskiego był zmuszony zabiegać o przyznanie praw do tronu polskiego córkom. W celu wywarcia presji na szlachtę i duchowieństwo zwrócił się zatem do miast dając równocześnie wyraz uznaniu ich za odrębny czynnik polityczny². W efekcie, zanim uzyskał akceptację stanu szlacheckiego okupioną przywilejem koszyckim z 17 września 1374 r.³, gwarancje uznania praw sukcesyjnych jednej z córek — na wypadek śmierci króla przy braku męskiego potomstwa — już 3 października 1373 r. złożył Poznań⁴ a 21 sierpnia 1374 r. — Kalisz, Konin i Stawiszyn⁵. W bliżej nieznanym czasie natomiast przysięgę wierności Andegawenom wraz z uznaniem następstwa córki wyznaczonej przez Ludwika złożył również Kraków⁶. Wiadomo jedynie, że miało to miejsce przed 30 września 1375 r. gdyż tą datą jest opatrzony dokument króla, na mocy którego z tytułu uznania sukcesji córek zatwierdził on miastu jego prawa⁷.

¹ Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce* / Wyd. II.— Warszawa, 1949.— S. 222; Biskup M. *Rola miast w reprezentacji stanowej Królestwa Polskiego i Prus Krzyżackich w XIV i XV wieku* // *Czasopismo Prawno-Historyczne*.— Warszawa, 1978.— T. XXX.— Zesz. 1.— S. 91—98; Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*.— Wrocław, 1981.— S. 296—299; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym Polski średniowiecznej* // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*.— Toruń, 1996.— S. 36—38 (przedruk w: *Cracovia mediaevalis*.— Kraków, 2010.— S. 451—455).

² Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 36 (451).

³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*.— Poznań, 1879.— T. III.— N 1709.

⁴ Там само.— N 1689 (jest to dokument Ludwika); Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo*.— S. 220; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 36 (451).

⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*.— T. III.— N 1707—1708; Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo*.— S. 220; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 36 (451).

⁶ Informacja pochodzi z wystawionego w tej sprawie a nie zawierającego daty dziennej wilkierza miejskiego z 1375 r., zobacz: *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa* / Wyd. S. Estreicher.— Kraków, 1936.— N 9; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 36 (451).

⁷ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257—1506* / Wyd. F. Piekosiński.— Kraków, 1879.— Cz. I.— N 50; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 36 (451).

Choć przez brak źródeł obecnie nie sposób stwierdzić jak liczne miasta wyraziły swoje poparcie dla planów Ludwika, nie ulega wątpliwości, że odąd nie mogły być one traktowane przedmiotowo. Świadczy o tym skład konfederacji zawartej 2 marca 1384 r. w Radomsku w celu opanowania chaosu wewnętrznego w Polsce, spowodowanego przedłużającym się bezkrólewem po śmierci Ludwika (1382), na skutek przesunięcia przez wdowę Elżbietę Bośniaczkę terminu przyjazdu do Krakowa młodszej córki Jadwigi. W jej ramach nad bezpieczeństwem publicznym miały czuwać powołane dla poszczególnych ziem osmioosobowe zespoły, w których obok sześciu przedstawicieli szlachty znajdowało się po dwu reprezentantów miast. Ich wpływ na uchwały był zagwarantowany zasadą jednomyślności⁸.

Choć wskutek braku informacji źródłowych nie ma pewności czy ośrodki miejskie z Korony uczestniczyły w powołaniu Władysława Jagiełły na tron polski⁹, to ich udział w życiu politycznym za panowania tego monarchy nie podlega dyskusji¹⁰. Wzrost znaczenia miast zaznaczył się m. in. ich występowaniem w roli gwarantów traktatów międzynarodowych zawieranych przez państwo polsko-litewskie z Zakonem Krzyżackim, od pokoju toruńskiego 1411 r. poczynając.

W tym miejscu należy postawić pytanie — czy i na ile w owym nurcie pozostawały miasta z włączonej przez Jadwigę w roku 1387 Rusi Czerwonej? Zasób źródeł, którymi dysponujemy, najbardziej kompletny dla Lwowa, uniemożliwia wprawdzie uzyskanie precyzyjnej odpowiedzi, pozwala natomiast na hipotezę.

Za punkt wyjścia do rozważenia tej kwestii należy przyjąć wymowne, jak się wydaje, pismo Władysława Jagiełły z końca 1421 r. skierowane do mieszczan Lwowa, Przemyśla, Halicza, Drohobycza, Sądowej Wiszni, Mościsk, Sanoka, Sambora, Krosna, Śniatynia, Kołomyi „et aliorum omnium in terra Russiae presentibus“, w którym z powodu pustek w skarbie żąda on, aby na przyszłą wyprawę przeciw Zakonowi złożyli do Wielkanocy (12 kwietnia) po dwa grosze od grzywny z posiadanego majątku a więc szos królewski w poczwórnym wymiarze czyli kwadrupel¹¹ („Vos hortamur et petimus [...] quatenus nobis de omnibus bonis vestris, In quibuscunq[ue] rebus consistunt, secundum valorem ipsorum, a qualibet marca duos grossos nobis dare debeatis“). Żądanie było wsparte groźbą kary na wypadek odmowy uiszczenia wpłaty („Poenam [...] communem et multam irremisibilem ab omnibus [...] quo reperiemus In solutione [...] negligentes“). W kolejnym

⁸ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Wyd. A. Sokołowski, J. Szujski.— Kraków, 1876.— T. I.— N 2. Z ziemi krakowskiej mieli być to mieszczanie z Krakowa, z Wielkopolski — po jednym z Poznania i Kalisza, z sandomierskiej, sieradzkiej i łęczyckiej — „de civitate capitali“.

⁹ Taką możliwość dopuszcza Tomasz Silnicki (Silnicki T. Prawo elekcji królów w dobie jagiellońskiej.— Lwów, 1913.— S. 14), a zanim Marian Biskup (Biskup M. Rola miast.— S. 93). Udział mieszczan w elekcji, na podstawie przywileju krakowskiego Jagiełły z 18 lutego 1386 r., wyklucza natomiast Jerzy Wyrozumski (Wyrozumski J. Kraków u schyłku wieków średnich // Dzieje Krakowa / Pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego.— Kraków, 1992.— T. I.— S. 515).

¹⁰ Zobacz przypis 1.

¹¹ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430 / Wyd. A. Prochacka.— Kraków, 1882.— Appendix.— N 13. Datę dokumentu ustalił wydawca. Na temat wysokości i zasad wybierania szosu królewskiego zobacz: Kutrzeba S. Szos królewski w Polsce w XIV i XV wieku.— Kraków, 1900 [Odbitka z „Przeglądu Polskiego“].— S. 14. Na temat tego pisma: Там само.— S. 19.

piśmie, z początku 1422 r., adresowanym do wójtów, rajców i mieszczan Lwowa, Gródka, Sambora, Mościsk, Glinian „et aliarum adiacencium“, już bez pogróżek domaga się ponownie tych pieniędzy i wyznacza Zielone Świątki (31 maja) jako nowy termin ich złożenia¹².

Obydwa listy pokazują zmianę taktyki króla względem miast czerwonoruskich w stosunkowo krótkim czasie i w tej samej sprawie. Rodzi się więc pytanie o przyczynę, dla której potrzebujący środków finansowych Jagiełło uciekał się do pogróżek już na wstępie. Można się jej dopatrywać w obawie, iż miasta nie będą chciały partycypować w kosztach tej wyprawy lub, że będą przeciwne uiszczaniu aż tak dużych świadczeń pieniężnych.

Te akurat wątpliwości wyjaśnia, jak się wydaje, sytuacja, która miała miejsce we Lwowie prawdopodobnie w roku 1422. Miasto pod pretekstem zaspokojenia swych potrzeb, w szczególności naprawy murów miejskich, złożyło 1 400 grzywien, którą to sumę władca uznał jednak za niezadowalającą. Zażądał więc identycznej jak ta, którą Lwów wpłacił poprzednio (niewiadomo kiedy) czyli 2 000 grzywien¹³.

Wniosek stąd, że Lwów — a być może i pozostali adresaci pism króla — nie kwestionował konieczności uiszczenia szosu, kwestionował prawdopodobnie jedynie jego wysokość. Z badań Stanisława Kutrzeby wiadomo, że na przełomie drugiej i trzeciej dekady XV stulecia zasady jego wybierania uległy zmianie. Z dobrowolnego podatku uiszczanego przez miasta w zryczałtowanej kwocie stał się obowiązkowym świadczeniem od majątku mieszczan obliczanym według stopy określanej, jak widać, przez władcę¹⁴.

O tym, że ową zmianę źle przyjęli mieszczanie, świadczy przykład Krakowa. W 1423 r. doszło tam do buntu pospólstwa wywołanego koniecznością wpłacenia również kwadrupli. Rajcy zatem, by pozyskać potrzebne 2 000 grzywien, stanęli przed koniecznością sprzedaży czynszów z postrzygalni miejskiej¹⁵. Nie ulega jednak wątpliwości, że czerwonoruscy adresaci pism z lat 1421—1422, podobnie jak Kraków i ewentualnie inne ośrodki miejskie z centralnych prowincji Korony, zadośćuczyniły żądaniu króla.

Tymczasem wobec braku rozstrzygnięć na drodze pokojowej, po wygaśnięciu 13 lipca 1422 r. kilkakrotnie przedłużanego rozejmu z Zakonem, strona polsko-litewska podjęła zapowiadaną w korespondencji władcy akcję zbrojną¹⁶. Po dwóch miesiącach walk, 27 września 1422 r., nad jeziorem Melno został podpisany pokój.

W kontekście omówionych wyżej pism nie należy chyba uznawać za przypadek uwzględnienie Lwowa wśród szesnastu miast gwarantujących ze strony polskiej jego postanowienia¹⁷. Trzeba natomiast podkreślić, że w tej

¹² Codex epistolaris Vitoldi...— Appendix.— N 14; Kutrzeba S. Szos królewski...— S. 19.

¹³ Codex epistolaris Vitoldi...— Appendix.— N 14 (dodatek do dokumentu). Według Franciszka Jaworskiego (Jaworski F. Lwów za Jagiełły.— Lwów, 1910.— S. 15), miasto od 1418 r. prowadziło kosztowne prace przy murach miejskich.

¹⁴ Kutrzeba S. Szos królewski...— S. 15, 17—20. Podstawową normą była sympla czyli półgrosza od grzywny.

¹⁵ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa...— Cz. II.— N 508; Kutrzeba S. Szos królewski...— S. 35; Wyrozumski J. Kraków u schyłku wieków średnich.— S. 420.

¹⁶ Biskup M. Wojny Polski z Zakonem krzyżackim 1308—1521.— Gdańsk, 1993.— R. IV. W wyprawie uczestniczyło również pospolite ruszenie z Rusi i Podola (Там само.— S. 125).

¹⁷ Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae.— Vilnae, 1764.— T. IV.— N 110. Pokój gwarantowały jeszcze Kraków, Poznań, Sandomierz, Kalisz, Gniezno, Sie-

roli miasto wystąpiło po raz pierwszy pomimo tego, że już wcześniej nie pozostawało na uboczu spraw związanych z konfliktem państwa polsko-litewskiego z krzyżakami. Już bowiem po pokoju w Raciążku z 1404 roku, gdy król potrzebował pieniędzy na wykup ziemi dobrzyńskiej zastawionej Zakonowi w roku 1392 za 50 tysięcy florenów przez Władysława Opolczyka, Lwów na poczet tej sumy wpłacił 200 florenów¹⁸. Jego przedstawiciele uczestniczyli również, obok mieszczan krakowskich, w lipcu 1409 roku w ogólnokrajowym zjeździe w Łęczycy, który zdecydował „o nieopuszczeniu Litwy w potrzebie”¹⁹. Litwa bowiem wspierała wówczas powstanie antykrzyżackie na Żmudzi, rozpoczęte 31 maja 1409 r. Z kolei w czasie wojny, którą państwu polsko-litewskiemu wypowiedział Zakon, Lwów wsparł Jagiełłę 1 000 grzywien²⁰. Większą sumę złożył wprawdzie Kraków, lecz nie należy sądzić, że to była główna przyczyna pominięcia pierwszego a uwzględnienia drugiego z ośrodków miejskich wśród gwarantów pokoju toruńskiego z 1411 roku²¹.

Do kolejnej wojny Polski z Zakonem, wywołanej polityką nowego wielkiego księcia litewskiego — Świdrygicły, doszło w 1431 roku. Wojnę tę kończył pokój „wieczysty” zawarty w Brześciu Kujawskim cztery lata później (w 1435 r.). Jako strony obok Polski i Litwy wystąpiły w nim m. in. Mazowsze i Pomorze Słupskie. Zgodnie z zasadą od 1411 roku gwarantowały go również miasta, wśród których znalazł się Lwów po raz drugi²².

radz, Łęczycza, Brześć Kujawski, Inowrocław, Lublin, Nowy Sącz, Gostyń, Wschowa, Płock, Warszawa i Wilno. Zobacz też: Gąsiorowski A. Polscy gwaranci traktatu z Krzyżakami XIV—XV wieku // Komunikaty Mazursko-Warmińskie.— Olsztyn, 1971.— N 2/3.— S. 250; Biskup M. Rola miast...— S. 95.

¹⁸ Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta.— Lwów, 1896.— T. II: Księga przychodów i rozchodów miasta 1404—1414 / Wyd. A. Czołowski.— S. 20. Kraków wpłacił wówczas 4 tysięcy florenów (Kutrzeba S. Finanse i handel średniowiecznego Krakowa.— Kraków, 2009.— S. 104), pieniądze wpłacił również Kazimierz koło Krakowa i Lublin (Kutrzeba S. Szos królewski...— S. 16). Według Jana Długosza (Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1981.— Ks. X (1370—1405).— S. 339) na wykup ziemi dobrzyńskiej z rąk Zakonu było potrzebnych 40 tysięcy florenów, zaś J. Wyrozumski (Wyrozumski J. Kraków u schyłku wieków średnich.— S. 518) pisze o sumie 50 tysięcy florenów. W celu jej zebrania król po raz pierwszy i jedyny ogłosił nadzwyczajny pobór łanowego z dóbr szlacheckich (Szulc T. Uchwały podatkowe ze szlacheckich dóbr ziemskich za pierwszych Jagiellonów (1386—1506) // Acta Universitatis Lodziensis.— Folia iuridica 48.— Łódź, 1991.— S. 20). O zastawie ziemi dobrzyńskiej Zakonowi zobacz: Nowak Z. H. Polityka północna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411.— Toruń, 1964.— S. 49—50.

¹⁹ Przedstawicielstwo miasta tworzyli rajca Mikołaj Goebel, wójt Konrad (Rypen) i pisarz miejski (Jan), zobacz: Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta.— T. II.— S. 83; Jaworski F. Lwów za Jagiełły.— S. 20. O obecności lwowian w Łęczycy nie wspomina M. Biskup (Biskup M. Rola miast...— S. 97). Uczestnictwo mieszczan w tym zjeździe całkowicie pominał Stefan Kuczyński (Kuczyński S. M. Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409—1411.— Warszawa, 1987.— S. 129). Zobacz informacje na temat sytuacji na Żmudzi oraz relacji Witold — Zakon — Jagiełło (Там само.— S. 118—128).

²⁰ Pieniądze pochodziły z pożyczek u bogatych mieszczan i u Żyda Jakuba z Łucka (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta.— T. II.— S. 99—100; Jaworski F. Lwów za Jagiełły.— S. 22 i nast.; Gawęda S. Rola Krakowa w okresie przygotowań do wyprawy grunwaldzkiej // Małopolskie Studia Historyczne.— Kraków, 1961.— R. 3.— Zesz. 1/2 (8/9).— S. 45).

²¹ Gawęda S. Rola Krakowa...— S. 45. Wśród gwarantów pokoju toruńskiego znalazło się łącznie sześć miast z centralnych prowincji Korony. Również sześć miast z tego samego obszaru figurowało na wystawionym w 1418 r. akcie przedłużenia rozejmu z Brodnicy (z roku 1414), zobacz: Biskup M. Rola miast...— S. 95.

²² Oprócz Lwowa gwarancji udzielił jeszcze Kraków, Poznań, Kalisz, Płock, Warszawa i zachodniopomorskie Słupsk i Stargard, zobacz: Biskup M. Rola miast...— S. 95; Wyrozum-

Z kolei zaangażowanie miast w wewnętrzne życie polityczne państwa zaznaczyło się najpełniej w 1425 r. przy okazji podjętych przez Władysława Jagiełłę starań o zapewnienie sukcesji tronu pierworodnemu synowi Władysławowi, urodzonemu z Zofii Holszańskiej w październiku 1424 r. Liczącego ponad siedemdziesiąt lat władcę poróżniła wówczas z częścią elity politycznej zasada dziedziczości, w oparciu o którą chciał on uczynić syna swym następcą. Obóz przeciwny natomiast dążył do elekcji w ramach dynastii i do koronacji młodego Władysława dopiero wtedy, gdy potwierdzi on dotychczasowe przywileje²³. W poszukiwaniu wsparcia dla swej koncepcji dwór monarszy, wzorem niegdyś Ludwika Andegaweńskiego, odwołał się również do miast.

Jako pierwsze przysięgę wierności królowi i jego synowi a na wypadek śmierci królewicza — córce królewskiej Jadwidze, złożył Kraków (28 lutego 1425 r.) już w okresie, gdy świętowano chrzest dziecka²⁴. Kolejne miasta, głównie z północnych prowincji Królestwa, swe akty hołdownicze składały od kwietnia do lipca. Łącznie zachowało się ich 28²⁵. W tej liczbie znajduje się akt homagialny jedyne go ośrodka z Rusi Czerwonej — Lwowa — wystawiony 9 października 1425 r.²⁶ Na nim, w świetle dat, którymi opatrzone owe dokumenty, Jagiełło zakończył akcję ich zbierania.

Konflikt między królem a opozycją o zasady sukcesji, przybierający niekiedy ostrą formę, przeciągnął się do ogólnopolskiego zjazdu w Jedlni w marcu 1430 r. Zgromadzeni tam dostojnicy wystawili wówczas potwierdzenie, że po śmierci ojca uznają za króla z jednego z synów (Władysława lub Kazimierza) pod warunkiem, że zatwierdzi on i poszanuje przywileje stanów²⁷. Zwyciężyła zatem zasada elekcji. Pod potwierdzeniem, jako jedyne

ski J. Miasta w życiu politycznym...— S. 38—39 (455). Na temat przyczyn i przebiegu tych działań wojennych pisze obszernie M. Biskup (Biskup M. Wojny Polski z Zakonem...— R. V).

²³ Maleczyńska E. Rola polityczna królowej Zofii Holszańskiej na tle walki stronnictw w Polsce w latach 1422—1434.— Lwów, 1936.— S. 55 i nast.; Krzyżaniakowa J., Ochmański J. Władysław II Jagiełło.— Wrocław, 1990.— S. 280 i nast.; Sperka J. Biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki a ugrupowanie dworskie w okresie panowania Władysława Jagiełły i w pierwszych latach Władysława III // Zbigniew Oleśnicki książę Kościoła i mąż stanu. Materiały z konferencji. Sandomierz 20—21 maja 2005 roku / Pod red. F. Kiryka, Z. Nogi.— Kraków, 2006.— S. 110; Fałkowski W. Król i biskup. Spór o rację stanu Królestwa Polskiego w latach 1424—1426 // Zbigniew Oleśnicki książę...— S. 124—142.

²⁴ Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa.— N 17 i 18.

²⁵ Nowak B. Postawa miast Korony wobec planów sukcesyjnych Władysława Jagiełły // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F.*— Lublin, 1995.— Vol. 50.— S. 77—89; Sperka J. Szafrancowie herbu Stary Koń. Z dziejów kariery i awansu w późnośredniowiecznej Polsce.— Katowice, 2001.— S. 169 (przypis 633), 170 (przypis 639).

²⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie.— Lwów, 1873.— T. IV.— N 73; Index actorum saeculi XV / Wyd. A. Lewicki.— Kraków, 1888.— N 1452 (regest).

²⁷ Codex epistolaris saeculi decimi quinti.— T. II.— N 178. Podczas zjazdu Jagiełło potwierdził przywileje szlacheckie i uznał roszczenia zgromadzonych w sprawie Litwy (Там само.— N 177; Krzyżaniakowa J., Ochmański J. Władysław II Jagiełło.— S. 291). Bezwarunkowe dziedziczenie tronu polskiego przez synów króla uznała jeszcze w 1427 r. szlachta, głównie autochtoniczna, z powiatu halickiego, lwowskiego, przemyskiego, sanockiego, trembowelskiego i kołomyjskiego, zebrana na zjeździe w Haliczu (28 i 29 czerwca), zobacz: Z Jaņa Zamoyskiego. Inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku / Oprac. O. Halecki // Archiwum Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności.— Kraków, 1919.— T. XII— Cz. I.— S. 168—193; Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje z lat 1426—1427 i sejmiki roku 1439 // *Roczniki*

Zwyciężyła zatem zasada elekcji. Pod potwierdzeniem, jako jedyne spośród miast, swą pieczęć przywiesił Kraków²⁸.

Lwów natomiast i Sanok znalazły się dopiero wśród 23 ośrodków miejskich poręczających; obok dostojników państwowych, zobowiązanie Władysława III Jagiellończyka, że po osiągnięciu piętnastego roku życia potwierdzi wszystkie otrzymane przez społeczeństwo prawa i przywileje²⁹. Dokument został wystawiony przez młodego króla 25 lipca 1434 r. podczas krakowskiego zjazdu koronacyjnego zwołanego już po śmierci Władysława Jagiełły (1 czerwca 1434 r.).

Podsumowując należy stwierdzić, że jeśli uznamy najważniejszy Lwów³⁰ za reprezentanta miast czerwonoruskich, to w świetle powyższych faktów musimy również przyjąć, że do początku lat dwudziestych XV wieku pozostawały one raczej na marginesie życia politycznego państwa. Ich izolacja była zapewne konsekwencją stosunku monarchy³¹, gdyż to jemu należy przypisać dobór ośrodków miejskich do gwarantowania traktatów międzynarodowych. Zmiana istniejącego stanu mogła być skutkiem działań podjętych przez miasta w okresie poprzedzającym datę pierwszego z pism króla — stąd ostry jego ton. Okazję do wywarcia presji na władcę stworzyły natomiast komplikujące się stosunki wewnętrzne i sytuacja zewnątrz-polityczna.

Historyczne.— Poznań, 2000.— T. 66.— S. 91 i nast. Akty hołdownicze wystawili również niektórzy z panów polskich, zobacz: Sperka J. Osobiste akty hołdownicze panów polskich z okresu panowania Władysława Jagiełły // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*.— Warszawa, 2001.— T. 9 / Pod red. S. K. Kuczyńskiego.— S. 237—238, 253 (tabela 2).

²⁸ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*.— T. II.— N: 178 (wyjaśnienia do dokumentu); Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 38 (454).

²⁹ Oprócz nich zobowiązanie potwierdziły również Kraków, Poznań, Sandomierz, Sieradz, Lublin, Kalisz, Łęczyca, Brześć Kujawski, Wieluń, Sącz, Inowrocław, Biecz, Dobrzyń, Kościan, Wschowa, Środa, Gniezno, Wislica, Pyzdry, Bochnia i Wieliczka (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*.— T. II.— N 222; Siłnicki T. *Prawo elekcji królów w dobie jagiellońskiej*.— S. 21—22; Biskup M. *Rola miast*.— S. 94; Samsonowicz H. *Rola polityczna miast polskich w pierwszej połowie XV wieku* // *Kultura — polityka — dyplomacja. Studia ofiarowane profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*.— Warszawa, 1990.— S. 339; Wyrozumski J. *Miasta w życiu politycznym*.— S. 38 (454); Nowak B. *Postawa miast Korony*.— S. 85).

³⁰ Jaworski F. *Lwów za Jagiełły*; Charewiczowa Ł. *Handel średniowiecznego Lwowa*.— Lwów, 1925; Myśliwski G. *Strefa sudecko-karpacka i Lwów* // *Ziemie polskie wobec Zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy* / Pod red. S. Gawłasa.— Warszawa, 2006.— S. 247—319.

³¹ Na ten temat zobacz: Nowak B. *Król Władysław Jagiełło a miasta czerwonoruskie* // *Na pograniczu kultur, języków i tradycji. Prace ofiarowane Profesorowi doktorowi Ryszardowi Szczygłowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / Pod red. M. Mądziaka i A. A. Witusika.— Lublin, 2004.— S. 51—64.

Юрій ЗАЗУЛЯК
(Львів)

„РУСЬКЕ ПРАВО“ В ГАЛИЧИНІ XV СТОЛІТТЯ: критичний огляд джерел та історіографії

Важко знайти дослідників історії Галичини Пізнього Середньовіччя, які б минули у своїх працях відомий фрагмент свідчення сяноцької судової записки з 1442 р.: *quia tempore iuris Ruthenicalis erat moris inscriptiones facere coram Capitaneis pro causis quibuscunque*¹. Як правило, історики вбачали в окресленні *tempore iuris Ruthenicalis* коротке і влучне визначення соціально-політичного та правового ладу, який існував у Галицькій Русі в період перед офіційним запровадженням у Галичині польського судово-адміністративного устрою та поширенням станових привілеїв польської шляхти на руських зем'ян у 1430—1434 рр. Дана записка слугувала головною джерельною підставою для трактування „руського права“ XV ст. як свого роду залишків судово-адміністративних інститутів, соціальних відносин та правових норм, які походили з часів, що передували польським та угорським завоюванням Галичини 1340—1387 рр. Згідно цієї поширеної серед істориків думки, пережитки колись цілісної соціально-правової організації часів Галицько-Волинської Русі у формі так званого „руського права“ продовжували відігравати важливу роль у соціальному і правовому житті регіону під владою польських королів у першій половині XV ст.

В історіографії вищезгадане трактування „руського права“ найповніше представлено в дослідженнях Михайла Грушевського та Івана Лінниченка. Перший з них стверджував, наприклад, що „дуже багато з староруського устрою, права, практики було задержано в українських провінціях, особливо до запровадження польського устрою в 1434—5 рр. Сі часи — до 1435 р.— в пізніших часах навіть звуться „часами руського права“, в протиставленню до польського права, заведеного в 30-х роках

¹ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ).— Lwów, 1886.— Т. XI.— N 1445 (10 березня 1442 р.). Записка повідомляє про прохання місцевого шляхтича Миколая з Тарнави, представлене на сесії сяноцького судового року (*termini particulares*), дозволити записати до сяноцьких земських книг грамоту, що стосувалася посагу його дружини. Своє запізнале звернення до земського суду прохач виправдовував тим, що „у часи руського права“ функції завірення приватних документів були виключно компетенцією місцевих старост. Документ, представлений шляхтичем, було укладено в старостинській канцелярії (видано 30 січня 1412 р.) та скріплено печаткою тодішнього сяноцького старости Вежбенти.

XV в.² Схожі висновки щодо „руського права“ знаходимо також у І. Лінниченка. Російський історик наголошував, що для часу, який визнається в актах як *tempus iuris Ruthenicalis*, було характерне співіснування старих руських форм соціально-правової організації з новими польськими нормами та інститутами³. В історіографії ХХ ст. цей погляд набув значного поширення, перетворившись на історіографічне кліше, яке мандрувало сторінками узагальнюючих праць з історії Галичини та України. Показовим у цьому відношенні може бути приклад відомої праці Бориса Грекова „Історія селян на Русі“. Автор, ґрунтуючись на працях М. Грушевського та І. Лінниченка, писав про період „руського права“ як про час, „коли руське право в ній ще не встигло поступитися місцем ні польському, ні німецькому“. Крім того, Б. Греков стверджував, що тоді в Галичині ще продовжували діяти норми „Руської Правди“⁴.

Слід зазначити, що вже в часи М. Грушевського та І. Лінниченка цей погляд поділяли далеко не усі історики. Зокрема, польські вчені Ксаверій Ліске та Владислав Марґаш дотримувалися думки, що „руське право“ характеризувало соціально-правовий устрій Галичини, який сформувався вже в процесі рецесії польського земського права в період до 1430—1434 рр.⁵ Перевірити як виглядали згадувані у записці „часи руського права“ історики могли завдяки збереженню цілісного корпусу судових актів саме Сяноцької землі, який хронологічно охоплює десятиліття перед впровадженням польського адміністративно-територіального устрою в Галичині — 1423—1434 рр. Аналіз цих актів засвідчує, що всі головні інституції, норми та процедури, які складали судово-правовий устрій Сяноцької землі того часу, а також латинська мова актів, були насправді елементами польського земського права. Не виключено, що модель старостинського судочинства, яку зустрічаємо в Сяноцькій землі і яка включала юрисдикцію старост над шляхтою та контроль над обігом приватної земельної власності, була запозичена з віддаленої Великопольщі⁶.

² Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків.— С. 20, 22.

³ Лінниченко І. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV—XV в.— Москва, 1894.— С. 15.

⁴ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— Москва, 1946.— С. 258. Схожі погляди на руське право висловлювали також деякі польські історики; див., наприклад: Chodyncki H. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV.— Lwów, 1906.— S. 73; Söchániewicz S. Wójtostwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej.— Lwów, 1921.— S. 29; Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650.— Wrocław, 1962.— S. 8, 233; Janeczek A. Ethnicity, Religious Disparity and the Formation of the Multicultural Society of Red Ruthenia in the Late Middle Ages // On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350—1600 // Eds. Th. Wünsch, A. Janeczek.— Warszawa, 2004.— P. 20.

⁵ Margasz W. W sprawie sądownictwa czerwonoruskiego przed r. 1435 // Przegląd Powszechny.— Kraków, 1889.— R. 6.— T. XXI.— S. 41, 44—45.

⁶ Питання про можливі інституційно-правові запозичення з Великопольщі у галицько-руському судочинстві було одним із головних пунктів полеміки між Ромуальдом Губе та Ксаверієм Ліске і Владиславом Марґашем; див.: Hube R. Wyrok lwowski z roku 1421.— Warszawa, 1888; Liske X. Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskiem // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1888.— R. II.— S. 388—399; Margasz W. W sprawie sądownictwa czerwonoruskiego... Поп. також: Balzer O. Grodzkie czy ziemskie // Kwartalnik Historyczny.— R. II.— S. 571—582; Gąsiorowski A. Początki sądów grodzkich w średniowiecznej Polsce // Czasopismo Prawno-Historyczne.— Poznań, 1974.— T. 26.— Z. 2.— S. 69, przypis 57.

Сам зміст повідомлення згаданої сяноцької записки в 1442 р. радше схиляє до думки, що „руське право“ ототожнювалося насамперед з юрисдикцією та владою королівських старост, тобто уряду, який з'явився в Галичині після польського завоювання. Дане джерельне свідчення насправді підтверджує відомий з інших тогочасних галицьких джерел факт, а саме надзвичайно широкі повноваження королівських старост у сфері судочинства, контролю за обігом земельної власності та продукуванні писемних документів. Саме ці судово-адміністративні практики становили найголовнішу рису соціально-політичного ладу, встановленого на руських землях Корони в другій половині XIV і першій половині XV ст.⁷ Цей безпосередній зв'язок між „руським правом“ та урядом старости, запроваджений польськими та угорськими королями в Галицькій Русі, суттєво обмежує можливості вбачати в цьому свідченні яку-небудь вказівку на продовження існування в публічному судочинстві та адміністрації Галичини того часу правових інституцій та норм, які б могли походити з часів Рюриковичів та Романовичів, як це пропонували М. Грушевський та І. Лінниченко.

Подібно до сяноцької записки з 1445 р., інша тогочасна записка дає можливість тлумачити „руське право“ як старостинську юрисдикцію⁸. У 1444 р. до Львівського гродського суду було внесено акт купівлі нерухомості, укладений львівськими міщанами. Окреслюючи правовий статус куплених земельних ділянок, документ уточнює, що їх власники підлягали *iure castri Ruthenico*. З цієї фрази слідує: ця власність, яка, згідно опису, розміщувалася перед краківською брамою, належала до території львівської підзамкової юридики і перебувала під владою королівських старост. Цікаво, що, незважаючи на вірменське походження покупця, львівського банника Лазаря, він як власник нерухомості підпадав під норми цього гродського руського права. „Руське право“ фігурує в цій записці також у ще одній якості. Як відзначено в джерелі, особи, котрі продали цю нерухомість Лазарю, брали на себе зобов'язання захищати останнього від можливих претензій усіх своїх родичів та інших осіб згідно *iuxta consuetudinem iuris Ruthenicalis*. Можна припускати, що тут йдеться про особливості регулювання відносин родинної власності та успадкування згідно „руського права“.

Поряд із згадуваною сяноцькою запискою, чи не найголовніше підтвердження живучості інституцій та норм „руського права“ в Галичині під владою польських королів історики часто вбачали в існуванні груп

⁷ Сліди моделі старостинської влади, схожої до тої, яка існувала у Сяноцькій землі, історики також виявили у Холмській землі. Про це свідчить недавно віднайдена Янушем Куртикою записка Холмського земського суду з 1465 р. Підтверджуючи правоздатність документа місцевого старости з 1417 р., записка спеціально зазначає, що в той час у Холмській землі не було урядів земського судді та підсудка, натомість усі судові справи та угоди розглядалися старостою: „...iudex et subiudex terrestres non fuerunt in terra Chelmensi instituti sed omnes reformaciones coram capitaneis reformabantur et agebantur“ (цит. за: Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426—1427 i sejmiki roku 1439 // *Roczniki Historyczne*.— Poznań; Warszawa, 2000.— Т. 66.— С. 84).

⁸ AGZ.— 1889.— Т. XIV.— N 970 (6 січня 1444 р.). На основі цього свідчення І. Лінниченко твердив, що населення львівських передмість жило на „руському праві“, тому і судилося згідно того ж права у замковому суді. У своєму коментарі дослідник не розглядав можливості, що термін „руське право“ позначало в цьому випадку старостинську юрисдикцію (Лінниченко І. А. Черты из истории сословий...— С. 218).

служилих людей на території Руського воеводства в XV ст. Спільною рисою усіх груп, охоплених цим поняттям, була залежність від королівської влади, яка проявлялася у виконанні специфічних служб та повинностей. Формування обов'язків і групових прав мешканців тієї чи іншої служебної осади відбувалося на основі звичаєвого права та згодом, інколи, підкріплювалося спеціальними королівськими привілеями⁹.

Галицькі джерела того часу подають надзвичайно строкату палітру служебників. У тогочасних судових актах зустрічаємо „сотних“ людей з Сяноцької землі; слуг з Доброї, Улюча та Лодзини, розташованих у тій же Сяноцькій землі; конюхів з Вітошинців у Перемишльській землі; „каланних“ та „ординців“ з Львівської та Галицької земель. М. Грушевський та І. Лінниченко вважали усі ці групи населення служилими людьми саме „руського права“, чії принципи соціальної організації, привілеї та обов'язки були закладені ще в часи Галицько-Волинської державності. І. Лінниченко, наприклад, писав про „сотних“ людей у Сяноцькій землі як про „обломки старовинної руської організації селянства в княжий період“¹⁰. У свою чергу, М. Грушевський уважав Медику в Перемишльській землі, заселену в XV ст. переважно королівськими конюхами, за „стару конюшу осаду княжих часів“. Окрім того, існування інших, залежних від влади королівських старост груп слуг у Галицькій Русі XV ст. (ординці, каланні) було для М. Грушевського підставою для твердження про їх походження від княжих холопів¹¹.

У 1920-х роках погляд на служилих людей як залишки колись цілісної служебної організації „руського права“ розвинув польський учений Войцех Гейнош. На його думку, різноманітні служби та повинності, які виконували згадані служебники на користь місцевих замків, були складовою давнього князівського права та князівської гродово-служебної системи управління, що збереглися з давніх часів. Як рису, спільну для усіх служебників „руського права“, дослідник виділяв залежність від королівської влади, зокрема від місцевих королівських старост та замків. Саме цей публічний, державний характер „руського права“, на переконання В. Гейноша, відрізняв його від системи ленно-васальних залежностей, які поширювали на території Галицької Русі володарі з династії Анжу та Ягеллонів і які мали виразні риси приватно-правних залежностей¹².

Услід за В. Гейношем, історики ніколи не піддавали сумніву приналежність усіх галицьких служилих людей XV ст. до „руського права“. Його висновки, оперті на попередні дослідження таких видатних науковців, як М. Грушевський та І. Лінниченко, набули статусу загальноновизнаних¹³.

⁹ Існування численних груп служебників було характерним майже для усіх регіонів Центрально-Східної та Східної Європи XIII—XV ст.; див.: Флоря Б. Н. „Служебная организация“ у восточных славян // *Этнополитическая и социальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. — Москва, 1987. — С. 142—150; його ж. „Служебная организация“ и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // *Отечественная история*. — Москва, 1992. — № 2. — С. 56—74.

¹⁰ Лінниченко І. А. Черты из истории сословий... — С. 116. Цю думку, услід за І. Лінниченко повторював Б. Греков; див.: Греков, Б. Д. *Крестьяне на Руси...* — С. 297—298.

¹¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. — Т. V. — С. 144—146.

¹² Hejnosz W. *Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusie Halickiej w XV wieku*. — Lwów, 1928. — S. 6—7.

¹³ Адам Фастнахт, наприклад, зараховував до осад „руського права“ в Сяноцькій землі усі села, де згадується присутність слуг. (Fastnacht A. *Osadnictwo ziemi sanockiej...* —

Класифікація В. Гейноша стала підставою для подальших порівняльних досліджень, спрямованих на досягнення узагальнюючих висновків про типологічну схожість ролі служебної організації у розвитку середньовічної державності різних країн та регіонів Центрально-Східної та Східної Європи¹⁴. Навіть у тих випадках, коли вчені пробували вказати на можливі „неруські“ джерела формування окремих груп служебників, їхні гіпотези не ставили під сумнів загальний контекст приналежності згаданих слуг до „руського права“¹⁵.

Проте ця підтримувана багатьма видатними вченими історіографічна теза про галицьких служилих людей як невід'ємний елемент „руського права“ потребує певного уточнення. Як видається, детальнішого з'ясування потребує наступний факт: свідчення, що говорять про можливий зв'язок „руського права“ та самих служебників, становлять помітну меншість серед згадок про „руське право“, які знаходимо в судових актах XV ст. Наприклад, систематичне використання терміну „руське право“ для окреслення правового статусу окремих сіл Сяноцької землі (Ольхівці, Пловці, Костаровичі), в яких згадуються служки, знаходимо лише в одному джерелі доволі пізнього походження, а саме з першої половини XVI ст.¹⁶

Натомість із численних свідчень про служебників Сяноцької землі, які містить актовий матеріал XV ст., маємо лише дві безпосередні згадки про „руське право“. Перша з записок повідомляє про Філя, котрий — крім того, що був власником поля в селі Костаровичі, — виступає осадженим на служебному праві. Водночас у цьому ж джерелі Філь фігурує як сяноцький міщанин. Вироком суду йому було заборонено продавати згадане поле якомусь Лаврентію з правом перевести продану власність на німецьке право¹⁷. Суд також змусив Філя й надалі служити з цього поля „згідно руського звичаю“ (*et ipso servire more Ruthenico*) аж до часу, коли зможе осадити на цій власності замість себе іншу особу, здатну за згаданим звичаєм нести служби та повинності на користь королеви¹⁸.

Ще одна записка сяноцького гродського суду з 1445 р., яка згадує про „руське право“, стосується родини Добрянських (Добжанських)¹⁹. Це єдине

S. 228—229). Свідчення про залежність від королівської та старостинської влади були також головним критерієм для Фрацішка Персовського у його правовій класифікації сіл Львівської землі (Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa.— Lwów, 1926.— S. 49).

¹⁴ Див., наприклад: Флоря Б. Н. „Служебная организация“ и ее роль...— С. 60.

¹⁵ Свого часу Джордж Вернадський запропонував розглядати існування каланних та ординців у Галицькій Русі XV ст. як інституційно-правові залишки монгольського панування на Русі. Вчений стверджував, що ці служебні групи були реліктами системи фіскальної експлуатації, створеної монголами на підкорених руських землях, а не реліктами первинних давньоруських інституцій. На думку Д. Вернадського вони відображали процес часткової репечції монгольських інституцій на Русі, починаючи з середини XIII ст. (Vernadsky G. The Royal Serfs (*Servi Regales*) of the 'Ruthenian Law' and Their Origin // *Speculum. A Journal of Mediaeval Studies*.— Cambridge (Mass.), 1951.— Vol. 26.— N 2.— P. 255—264).

¹⁶ Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej.— S. 230, 232. Автор наводить свідчення інвентаря староства з 1523 р., в якому перелічені села окреслені як *potitur iure Ruthenico*.

¹⁷ AGZ.— Т. XI.— N 2295 (4 листопад 1446 р.; acta regionalia).

¹⁸ Там само.— N 2296: *Item die et anno ut supra prefati Iudices decreverunt, quia Phyl agrum predictum pro se recipere debet et ipso servire more Ruthenico vel saltem sessionare vulgariter ossadzicz agrum premissum homine tali, qui posset labores et servicia Reginalia exhibere more consueto*.

¹⁹ Детальний аналіз соціального становища Добрянських у XV ст. див.: Hejnosz W. *Ius Ruthenicale*...— S. 16—37.

свідчення, що пов'язує Добрянських з „руським правом“, особливо контрастує з багатством джерельного матеріалу, який засвідчує різноманітні аспекти діяльності представників цієї дрібношляхетської родини у XV ст.²⁰ Згідно зі запискою, Добрянські не з'явилися на третій судовий рок у процесі, який проти них провадив Іван Гуно з Улюча, і кожного з них було присуджено до сплати по одному бику в якості штрафу за неявку на третє слухання їхньої справи. При цьому, уточнено в записці, судова кара була накладена згідно „руського права“²¹. Цікаво, що попередні записи цієї справи згадують також інші типи санкцій, накладених на Добрянських за відмову з'явитися на перші два слухання, а саме штрафи у вигляді сокир і баранів. При цьому, однак, акти не уточнюють чи були ці судові кари нормами „руського права“. Дане свідчення про кару биками, яка платилася ніби то згідно „руського права“, є унікальним. Інші судові процеси за участю сяноцьких служебників періодично згадують про кари за їхню відмову з'явитися до суду, але ніколи не пов'язують їх з „руським правом“ і не вказують на якісь особливості цих кар у стосунку до служебників²². Питання про те, чи були судові штрафи сплачувані баранами та биками характерними і дуже древніми руськими карами, як про це — услід за В. Гейношем — писав Б. Греков, слід очевидно залишити відкритим²³. Проте безсумнівним є існування подібних кар (бики, барани), які також сплачувалися на користь гродських старост чи їхніх представників, у волоському судочинстві на теренах Сяноцької та Перемишльської земель²⁴.

Дана записка, що також важливо, це фактично єдиний судовий вирок, в якому судді обґрунтовують його винесення, посилаючись на норми „руського права“. Відсутність інших подібних свідчень в актовому матеріалі першої половини XV ст. налаштовує радше скептично щодо думки І. Лінниченка про широке застосування „руського права“ в тогочасному земському судочинстві. Зокрема дослідник писав, що старостинські та земські суди розглядали справи та виносили вирок згідно норм „руського права“ тоді, коли в них брали участь русини²⁵. Однак, як вже зазначалося, абсолютна більшість справ за участю русинів не містить жодних згадок про застосування спеціальних норм „руського права“, або ж про

²⁰ В. Гейнош писав про численні судові акти, що засвідчують факт підпорядкування Добрянських „руському праву“, проте для підтвердження своєї тези навів лише цю єдину записку. Свідчення про різноманітні колективні виступи громади, як от спільні зізнання перед судом, які зрештою ніколи не згадують про „руське право“, не можна вважати доказом на користь цієї тези. Подібні колективні юридичні акції були універсальною рисою середньовічного права, у тому числі польського земського права. Вони поширювалися на усі групи населення. В. Гейнош також визнавав факт співіснування в Добрій двориці і ланів, які, як відомо, були притаманні двом різним системам права — руському та німецькому (Там само.— С. 32—33).

²¹ AGZ.— Т. XI.— N 2059 f (18 червня 1445 р.): *Ad eundem diem fuerunt citati terrigene de Dobra ad instanciam Huhno, qui omnes non paruerunt in tercio termino, ideo super quemlibet ipsorum adiudicavimus nyestany videlicet bovem secundum ius Ruthenorum.*

²² Див., наприклад: Там само.— N 1766, 2170, 2205, 2209, 2261.

²³ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси.— С. 355.

²⁴ AGZ.— Т. XI.— N 1538, 1539, 1540. Див. також акти волоського суду, що відбувся в Перемишльському замку в середині XVI ст.: *De eodem villa [Berehy] bovem unum occasione inobedientiae* (Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 283, с. 37).

²⁵ Лінниченко И. А. Черты из истории сословий.— С. 20.

спеціальні сесії старостинських судів, які б судилися відповідно до „руського права“. Така мовчазність джерел особливо виразна у порівнянні зі свідченнями про спеціальне судочинство, яке існувало в Галичині для таких етнічних груп, як волохи, німці, євреї та вірмени, і яке очолювали або ж в яких брали участь королівські старости чи їхні представники.

Слід очевидно вважати, що старі руські правові звичаї (ті, що походили з часів перед польським завоюванням Галичини) зберігали певний час свою вагу — як це бачимо, наприклад, у львівській гродській записці з 1444 р. про „руське право“ мешканців львівського підзамча. Іншою правовою інституцією, яка виразно підкреслювала особливе становище галицьких українців у тогочасному публічному судочинстві Галичини, було право складати присягу згідно „руського звичаю“. Проте вони були лише одним із елементів формування „руського права“ XV ст. Його іншою важливою складовою було старостинське судочинство, яке утвердилося в Галичині після польського завоювання. Це право не було строго узалежене від норм статутного польського права. З одного боку, воно мало характер панської „волі“, середньовічної *Willkür*, і у випадку судочинства „руського права“ могло реалізовуватись одноосібними рішеннями королівського старости. Водночас суд королівських старост був колективним судочинством: правосуддя здійснювалося, вироки ухвалювалися та правові норми утверджувалися в процесі колективного обговорення та „винайдення“ права за активної участі значного кола осіб з поміж місцевого населення. Колективний характер цього судочинства означав, отже, що норми та процедури права, які потрібно було застосовувати при розгляді конкретного судового випадку, бралися не з кодексу права, але були результатом спільного розгляду та згоди усіх осіб, присутніх на судовому році²⁶.

Найважливішим аргументом, що ставить під сумнів можливість ототожнювати усіх служилих людей Галичини XV ст. з „руським правом“, є збережені королівські привілеї для окремих галицьких службників, які неодноразово ставали предметом розгляду в історіографії. Ці привілеї ніколи не згадують про „руське право“. Перший з цих документів — це добре відомий привілей Владислава Ягайла з 1402 р. для Юрія, Занька та Дмитра з Улюча²⁷, яким король надав у дідичне володіння поле Добре в Сяноцькій землі. Привілей, що заклав правові підстави для шляхетства Добрянських, є типовою для тогочасних королівських земельних надань у Галичині вислугою: земельна власність була надана як нагорода за службу; права на подальше володіння були обумовлені продовженням виконання військової служби; Добрянські зобов'язувалися виставляти в кожен військовий похід трьох озброєних людей, а також виконувати службу на користь замку з тим самим числом людей. Привілей називає згадуваних братів *servitores nostri de Vlicz* і не містить жодних вказівок на їхню належність до „руського права“. Характерно також, що пізніші судові позови королівських старост проти Добрянських у зв'язку з нехтуванням останніми своїми службами покликаються саме на цей королівський

²⁶ Про колективний характер вироків у справах русинів з Доброї, непідкріплений жодними посиланнями на „руське право“, див., наприклад: AGZ.— Т. XI.— N 2171 (15 березня 1446 р.): *Pop de Dobra concordatus est cum domino Iohanne Omelto non habita licencia domini Capitanei neque Iudicis, ideo talem luit penam, qualem domini terrigene adinvenient.*

²⁷ Там само.— 1878.— Т. VII.— N XXII (Нове Місто, 28 червня 1402 р.). Про привілей див. коментарі В. Гейноша: *Hejnosz W. Ius Ruthenicae.*— S. 16.

привілей, а не на давніший усний звичай, в основі якого лежало б „руське право“²⁸.

Другий привілей був виданий у 1501 р. Яном Ольбрахтом для служебників з сіл Солонки і Жирівки, що біля Львова. Документ було надано у зв'язку з втратою мешканцями цих сіл своїх попередніх привілеїв, які були знищені під час турецького нападу²⁹. Текст привілею Яна Ольбрахта детально описує обов'язки жителів Солонки та Жирівки, проте не надає історичові жодних можливих слідів, які б дозволяли говорити про соціально-правовий статус служебників як про „руське право“. Не до кінця з'ясованим залишається також питання ототожнення служебників з Солонки та Жирівки з ординцями. Судові акти неодноразово згадують про присутність ординців у згаданих селах, і це часто використовувалось дослідниками для того, щоб вважати усіх мешканців Солонки та Жирівки ординцями³⁰. Однак ані привілей 1501 р., ані більшість судових записок Львівської землі не підтверджують цієї тези, оскільки називають тамтешніх слуг лише „королівськими людьми“ (*homines regales*)³¹. Можливо, ординці були лише однією з груп служебників, які проживали у названих поселеннях.

²⁸ Див., наприклад, текст судового позову сяноцького старости Альберта з Міхова проти Трухана і Йосипа з Доброї, датований 5 серпня 1446 р. (AGZ.— Т. XI.— N 2260: *quia vos non servivistis michi ad castrum cum tribus equis non portantes literas iuxta vestram literam Regalem*). Інші свідчення про подібні судові позови старост проти слуг Сяноцької та Перемишльської землі: Там само.— Т. XI.— N 2261, 2271, 2272; 1888.— Т. XIII.— N 6494, 6496, 6515. Див. також: Hejnosz W. *Ius Ruthenicale*... S. 25—26.

²⁹ AGZ.— 1883.— Т. IX.— N CXL (Пйотркув, 8 лютого 1501 р.). Одночасно Ян Ольбрахт іншим своїм документом скасував право мертвої руки у згаданих селах, дозволивши родині, а не старостам, успадковувати маєток померлого; див.: Там само.— N CXLI (Пйотркув, 10 лютого 1501 р.). Текст привілею Яна Ольбрахта від 8 лютого 1501 р. подав також В. Гейнош (Hejnosz W. *Ius Ruthenicale*...— S. 77—79).

³⁰ Лінниченко І. А. Черты из истории сословий...— С. 101—103; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 146.

³¹ І. Лінниченко, який вважав усіх слуг із Солонки та Жирівки ординцями, першим відзначив факт відсутності терміну ординці в привілеї Яна Ольбрахта. Вчений також слушно підкреслив, що серед перелічених у привілеї повинностей немає ніяких спеціальних ординських служб. Цей факт І. Лінниченко пояснював тим, що на час видачі привілею „кордони держави“ посунулися далі на південний схід і повинності ординців були перенесені на населення прикордонних замків, а старі поселення ординців змінили характер своїх служб (Лінниченко І. А. Черты из истории сословий...— С. 107). Вчений не підтверджував цю тезу жодними доказами. Також В. Гейнош визнавав, що привілей Яна Ольбрахта не називав мешканців сіл каланними чи ординцями, а лише *homines regales*. Однак дослідник пропонував цілком непереконливе пояснення цього факту (Hejnosz W. *Ius Ruthenicale*...— S. 79—80), пояснюючи мовчанку королівського привілею щодо назви ординці тим, що ці терміни були поширені лише в поточній мові, але не мали нічого спільного з урядовою мовою. При цьому В. Гейнош посилався на записки, в яких каланні виступають у такій якості: *est illiber vulgariter Calanny, [...] homines vulgariter Kallany* (AGZ.— 1887.— Т. XII.— N 871, 891). Однак ці свідчення, на наше переконання, доводять лише існування польського терміну в мові тогочасних судових канцелярій. Головним же аргументом проти цього міркування В. Гейноша є те, що для мови королівських привілеїв термін орда, хоча й у спотвореній формі, відомий. Про це свідчить відповідний параграф Корчинського привілею, виданого спеціально для Русі в 1456 р., який забороняв старостам переманювати селян зі шляхетських маєтків у „неволю або ж орду“ (*Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis / Ed. J. V. Bandtkie.— Warszawa, 1831.— S. 293: Insuper statutimus: quod kmethones terrigenarum per capitaneos ac alios officiales ipsorum violenter non recipiantur in servitum vulgariter mordinicae, hoc expresso, nisi prius villicus, alias cywan seu watman cum omnibus kmethonibus possessionatis super eo juraverint, quod sit de eorum genere et servitute, et quod ignoraverint eum per tantum tempus, per quod defuit*). Інше міркування

Найважливішим у цих двох привілеях є недвозначна вказівка на те, що володарі Галицької Русі з династії Ягеллонів та їхні старости не лише зберігали, але й активно формували коло обов'язків служилого населення. У випадку Доброї ані село під такою назвою, ані самі Добрянські не існували до 1402 р. Саме королівський привілей Владислава Ягайла дав початок Доброї та призвів до виникнення нової родини служебної шляхти³². Щодо Солонки та Жирівки, то королівське підтвердження, окреслюючи обсяг служб та повинностей мешканців цих сіл, посилається не на традиції „руського права“ та звичаїв, але на свідчення краківського воєводи Спитка з Ярослава. Ключову роль Спитка з Мельштина у видачі цього привілею сам документ пояснює тим, що цей можновладець тривалий час був львівським королівським старостою, а тому добре вивчив права та служби згадуваних служебників. Окрім того, саме Спитко з Мельштина видав попередній, на той час вже втрачений привілей для служебників Солонки та Жирівки³³. Ще одна важлива деталь привілею Яна Ольбрахта співзвучна зі свідченнями вже згадуваних процесів сяноцьких старост проти Добрянських: у своїх скаргах королівські намісники, перелічуючи служби, від виконання яких відмовлялися Добрянські, також покликалися саме на королівський привілей, що зафіксував їхній обсяг. Свідчення цих двох привілеїв доповнює інформація Корчунського привілею, виданого для усієї шляхти Руського воєводства в 1456 р. Акт вказує на активну роль королівських урядників у підтримуванні життєздатності служебних сіл, зокрема повідомляє про скарги шляхти на королівських старост, які активно переманювали селян з приватних маєтків в „орду“, тобто у служебні села королівського домену³⁴.

Загалом термін „руське право“ представлений у джерелах про галицьких служебників вкрай фрагментарно. Документи не містять жодних прямих свідчень, які б окреслювали цим поняттям групування права слуг, а згадки стосуються лише поодиноких представників служебників і лише

В. Гейноша також не зовсім переконливе: він твердив, що королівський привілей стосується усієї громади мешканців, тож правове становище населення цих сіл було однакове. Звідси припущення автора, не підкріплене жодними джерелами: оскільки населення було „jednolitą grupą ludności“, то цією групою мали бути власне каланні-ординці. Проти тотожності термінів ординці та королівські люди промовляє свідчення, наведене у своїй праці Шимонном Рундштайном: він подав текст свідчення селян у суді, які заявляли *sunt servi regales eviterni [...]* — *quod non essent ordinczi* (Rundstein S. Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV.— Lwów, 1903.— S. 15). Цілком хибну думку щодо термінології привілею Яна Ольбрахта з 1501 р. для Солонки та Жирівки також висловив Д. Вернадський: він вважав, що тамтешні слуги фігурували в тексті привілею як ординці (Vernadsky G. The Royal Serfs...— P. 258). Слід згадати й твердження Б. Грекова про те, що не лише мешканці Солонки, Жирівки, але й сусідніх Сокільників жили за „руським правом“ (Греков Б. Д. Крестьяне на Руси...— С. 295). У дійсності Сокільники були одним із найдавніших сіл німецького права у Галичині (Persowski F. Osady na prawie ruskiem...— S. 68).

³² Цей факт визнав А. Фастнахт (Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej...— S. 233), представивши випадок заснування польськими королями Доброї і, можливо також, Лодзини як унікальний у порівнянні з іншими служебними селами Сяноччини, які, на його думку, були засновані перед 1340 р. Твердження про допольське походження сіл служебного „руського права“ в Сяноцькій землі історик не підкріплює жодними джерельними свідченнями.

³³ AGZ.— 1883.— Т. IX.— N CXL: *accepto testimonio sufficienti de privilegio eorum antique magnifici Spithconis de Iaroslav Pallatini Cracoviensis, qui etiam plurimis annis fuit capitaneus Leopoliensis et cognita sibi erant servicia et iura dictorum hominum nostrorum.*

³⁴ Jus Polonicum...— S. 293.

певних аспектів їхнього статусу³⁵. Такий епізодичний характер свідчень схиляє до думки про те, що термін „руське право“ міг використовуватися для окреслення соціально-правового статусу лише певної частини галицьких служилих людей у XV ст. Усе це дозволяє говорити про різну за часом та обставинами генезу окремих груп служилих людей у Галичині. Нічого також не свідчить на користь твердження, що ці різні групи галицьких слуг творили коли-небудь єдину організацію, об'єднану на основі спільного права, яке виникло і розвивалося внаслідок планомірної та цілеспрямованої політики князів з династії Ростиславичів чи Романовичів.

Ймовірно походження окремих служебників та їхніх обов'язків справді могли сягати часів незалежності Галицької Русі. Проте не виключено також, що соціально-правове становище галицьких служебників, як воно відображене у актах XV ст., є значною мірою новою якістю цих груп і може бути адекватно поясненим насамперед у ширшому контексті загальних тенденцій та особливостей політики польської та угорської влади в тогочасній Галицькій Русі. Формування специфічного режиму служебних відносин, який виражався у контролі з боку королівських старост, різноманітних формах повинностей та обов'язках на користь монархії, було чи не найголовнішим наслідком польського та угорського панування другої половини XIV — першої половини XV ст.

У світлі королівських надань та служебних відносин, що їх фіксували, важко підтримати погляд В. Гейноша про можливість розмежувати державно-публічні залежності на користь монархії — як рису специфічну саме для статусу цих буцімто руських служебників — від приватно-ленних залежностей інших привілейованих груп землевласників, які запроваджувалися новою владою. Такий поділ не лише не відповідає середньовічним уявленням про владу і практикам її здійснення, але й суперечить джерельним свідченням. Служебне право було основою статусу не лише галицьких служебників, але й фактично усіх груп привілейованого населення Галицької Русі того часу, як от князів волоського права, вйтів та солтисів німецького права, представників шляхетської верстви. Головні служби та повинності залишалися незмінними, незалежно від соціального походження галицьких землевласників та типів права власнос-

³⁵ Пор. важливе свідчення про зв'язок „руського права“ та служебників, яке походить з Львівської землі. Записка Львівського гродського суду з 1444 р. повідомляє деталі судового процесу між львівським католицьким архієпископом, з одного боку, та русинами Типом і Василем з Лозини — з іншого. Їх адвокат оскаржував архієпископа у тому, що вони втекли з його маєтку Ставчани без дотримання відповідних процедур виходу, приписаних земським правом. У свою чергу відповідачі заявили, що були змушені покинути Ставчани через несправедливості, завдані їм архієпископом (*recesserunt ab iniuria*). Останній, як вказували відповідачі, привласнив і приєднав до панського домену дворця й землю, якими вони володіли. Підставою для втечі було також небажання Типа і Василя сидіти на німецькому праві, на яке намагався перевести їхню власність архієпископ. За словами оскаржених, це порушувало їхні права, оскільки вони були королівськими ловчими і були осаджені на руському праві, або ж, як уточнює записка, на „суровому корінні“ (*nasurowew (sic) korzenyw*), що очевидно означало нову, ще некультивовану земельну ділянку. Див.: AGZ.— Т. XIV.— N 1106 (26 червня 1444 р.). Цю записку також аналізував Б. Греков (Греков Б. Д. Крестьяне на Руси...— С. 352—354). Прикметно, у схожому судовому процесі, який провадив приблизно в той же час згаданий архієпископ проти іншого королівського ловчого Гриня зі Скнилова, нічого не згадано про зв'язок служби останнього з „руським правом“. У відповідь на звинувачення у втечі Гринь твердив, що ніколи не був лодиною архієпископа, але королівським ловчим з діда-прадіда, і що він був змушений покинути свій двір у Ставчанах після його захоплення архієпископом; див.: AGZ.— Т. XIV.— N 1124 (6 липня 1444 р.).

ті, на яких володарі роздавали земельні маєтки. У цьому сенсі „руське право“, поряд з такими поняттями, як феодальне, ленне та службне право, було одним із синонімів відносин служби, що їх запроваджували володарі Галицької Русі³⁶. Служби й тягарі галицьких землевласників переважно не були, як це твердив В. Гейнош³⁷, точно окреслені в королівських привілеях: на підставі надань не завжди вдається чітко розмежовувати ці різноманітні терміни службного права та служби, які за ними стояли³⁸.

Термінологія більшості королівських надань є неусталеною, а значна частина службових повинностей, до яких були зобов'язані отримувачі власності, залишалася поза текстом королівських привілеїв. Подібно до руських службників, обов'язки інших соціальних груп на користь королівської влади не зводилися лише до військової служби, але включали також інші публічні повинності на користь монархії. Про значно ширший обсяг служб і повинностей, які були накладені на усю руську привілейовану верству і які, проте, ніколи не були зафіксовані письмово в королівських наданнях, згадується також у свідченнях про події та обставини видачі привілеїв для Галицької Русі в 1430—1434 рр.³⁹

Відомо також, що термін „руське право“ використовувався для окреслення службних обов'язків не лише служилих людей, які за своїм статусом завжди перебували на межі шляхетської верстви, але й представників заможної шляхти чи навіть місцевого можновладства⁴⁰. Нарешті,

³⁶ Історики нерідко підкреслювали, що Галицька Русь XIV—XV ст. стала тереюм активного процесу взаємодії та взаємопроникнення елементів різних соціально-правових моделей. Так, М. Грушевський висловлював припущення, що Казимир III поширив на місцеве галицьке боярство обов'язки, властиві групі вейтів і солтисів німецького права, понизивши таким чином соціальний статус боярської верстви порівняно з коронним рицарством (Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 76—77). У свою чергу Людвік Виростек, зупиняючись на питанні про походження службних відносин у Галичині, запропонував розглядати їх появу як наслідок цілеспрямованої політики того ж Казимира III: останній з метою захисту східних кордонів королівства створив у Святоцькій землі поселення на волоському праві, власники яких, об'єднані у гербову спільноту Сасів, виконували повинності та служби на користь замків. Пізніше цей тип стосунків насаджувався в інших землях і для інших груп населення (Wyrostek L. Rod Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej.— Kraków, 1932—1933.— S. 139). Про полеміку з поглядами Л. Виростка див.: Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej...— S. 236.

³⁷ Hejnosz W. Ius Ruthenicae...— S. 6.

³⁸ Детальніше про труднощі у відокремленні різних форм права земельних надань у Галичині другої половини XIV — початку XV ст. див.: Зауляк Ю. Навколо полеміки про феодализм у Галичині у XIV—XV ст. // Ruthenica.— К., 2006.— Т. 5.— С. 170—193; Kurtyka J. Enfeoffment and Clientship in the Late Medieval Kingdom of Poland: the Case of Red Ruthenia (Rus') // Questiones medii aevi novae.— Warszawa, 2000.— Vol. 5.— P. 271.

³⁹ Див., наприклад, свідчення Яна Длугоша про служби руської шляхти в описі обставин видачі привілею Владислава III для руської шляхти 1434 р. (Ioannis Długosii seu Longini Canonici Historiae Polonicae libri XII // Ioannis Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia / Ed. A. Przeździecki, Z. Pauli.— Kraków, 1877.— Т. IV.— P. 548—549). Див. також коментарі: Kutrzeba S. Przywilej jedlnieński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi.— Kraków, 1911.— S. 16—18; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 83.

⁴⁰ Див. привілей Владислава Ягайла від 14 листопада 1387 р., яким король перевів земельну власність представника місцевого можновладства Бенька з Жабокрук із феодального на дідичне право. Документ свідчить, що обов'язки „руського права“ поширювалися на місцеву землевласницьку верхівку: привілей залишав в силі *omnia et singula iura Ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus [...] tenta et habita plenarie conserva(re)*. Щоправда неможливо відповісти на питання про те, чим було це „руське право“ для осіб такого рангу, як

на протипагу твердженню В. Гейноша, тогочасні джерела вказують на можливість виражати та регулювати також служебні відносини в категоріях „руського права“ не лише між королем та слугами, але й між приватними особами⁴¹.

Загалом політика польських королів та їх представників була часто спрямована на збереження цього особливого режиму служб і залежностей, які більшою чи меншою мірою стосувалися усієї землевласницької верстви Галицької Русі. Активні домагання місцевої знаті звільнитися від обтяжливих повинностей та служб на користь монархії шляхом отримання станових привілеїв польської шляхти зустрічали нерідко опір, аніж підтримку королівської влади та польського можновладства. Поступки місцевій знаті, на які йшли королі, носили радше вимушений характер і не були продиктовані міркуваннями якоїсь свідомої політики „соціальної емансипації“, що її приписувала королівській владі польська історіографія кінця XIX — початку XX ст. Цілком слушний наголос на глибоких соціально-економічних та культурно-політичних змінах у Галичині під впливом польських та угорських завоювань, не означає однак, що служебні відносини „часу руського права“ повинні розглядатися виключно як релікти попередньої епохи, феномени проміжні та тимчасові, які мали зникнути разом з утвердженням станового суспільства та утворенням шляхетської корпорації в регіоні⁴². Така історична телеологія веде до недооцінки складності та суперечності королівської політики в Галичині, зокрема ролі нових володарів у активному запровадженні та утриманні служебних інститутів і стосунків.

Переважає більшість джерельних свідчень, в яких йдеться про „руське право“, стосується не служебників, але селян, „кметів“. У цих джерельних згадках „руське право“ виступає як один із видів селянських групових прав, що існували в Галичині XV ст. і регулювали внутрішнє життя сільських громад та їхні відносини з панами. „Руське право“ визначало специфіку прав та обов'язків селян, що йому підлягали, та підкреслювало відмінність їхнього статусу від сільських громад, осаджених на німецькому та волоському праві. Крім того, „руське право“ — як особ-

Бенько з Жабокрук, і яким був його зв'язок зі скасованим феодальним правом, оскільки привілей нічого не повідомляє про це (Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław, 1974.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417.— N 1532; Краків, 14 листопада 1387 р.).

⁴¹ Наприклад, згідно із запискою Львівського гродського суду з 1443 р., двоє місцевих шляхтичів поручилися перед третім шляхтичем Янушем з Підмошної за певного Толмача, слугу ще одного шляхтича Яна Цирана зі Семенової Волі. Суть поруки зводилася до зобов'язання Толмача служити під час майбутньої війни замість Януша або в його почті. У разі недотримання умов поручителі мусили сплатити руському воеводі 10 гривень, а Ян Циран набував право тримати згаданого Толмача в „руському праві“ як свого слугу (AGZ.— T. XIV.— N 918 (20 грудня 1443 р.): *et Czyran ipsam tenebit in iure Ruthenico velut servum*).

⁴² Характерним у цьому відношенні можна вважати погляд В. Гейноша (Hejnosz W. *Ius Ruthenicale*...— S. 20—21). Пор. також схожі оцінки Антонія Прохаски чи Генріка Пашкевича про відмінності між „руським феодалізмом“, під яким розумілися власне служебні відносини, та „прогресивним“ польським земським правом та концепцією станів, що прийшли їм на зміну: Prochaska A. *Lenna i maństwa na Rusi*.— Kraków, 1902.— S. 11—12; Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*.— Warszawa, 1925.— S. 261—263, 267. Нові можливості інтерпретації суспільних трансформацій у Галичині XIV—XV ст. відкривають роботи Анджея Янечка (Janeczek A. *Ethnicity, Religious Disparity and the Formation of the Multicultural Society*...).

лива правова модель селянського осадництва — вказувало на характерні особливості соціально-просторової організації сіл цього права; головними з яких були дворища та специфічний тип полів⁴³.

Більшість зі свідчень про „руське право“ є актовими записами гродських та земських судів, які відображають один з етапів судових процесів щодо права переходу селян від одного пана до іншого. На цих судових слуханнях приналежність селян до „руського права“ часто ставилася під сумнів, тож вимагала додаткового підтвердження та роз'яснення⁴⁴. Найчастіше судові казуси були двох типів. Перші з них стосувалися суперечок та неясності стосовно того, на якому праві — руському чи волоському — було осаджено селян⁴⁵. Такі справи засвідчують, що часто межі між двома селянськими правами — волоським та руським — не завжди були чітко визначеними і це створювало широкі можливості для селян змінювати свій правовий статус. У центрі розгляду судових справ другого типу, які походять переважно із Галицької землі, були спроби запобігти переведенню селян з руського на німецьке право. Це свідчить про намагання зберегти за селянами „руське право“. Водночас, сам факт винесення подібних скарг на розгляд суду та вироки, які виносилися, показують, що процес поширення німецького права таки відбувався коштом „руського права“ і що шляхта часто змушувала селян переходити на німецьке право⁴⁶.

Наголос, який бачимо у згаданих записках, на зв'язку між „руським правом“, з одного боку, та німецьким і волоським — з іншого, є важливим. Головні етапи інституціоналізації „руського права“ припадають саме на час глибоких соціальних трансформацій галицького селянства в XIV—XV ст. Масштабна колонізація на німецькому та волоському праві, що змінила сільський ландшафт Галичини протягом XIV—XV ст., призвела до необхідності зрозуміти та заново окреслити правовий статус тих селян, які не були охоплені цими осадничими правами. Формування „руського права“ як окремої категорії та інституційної форми сільського осадництва відбувалося, отже, через співставлення та відмежування старих руських правових звичаїв і осадничих форм від нововведень німецького та волоського права.

Водночас це „руське право“ залишалось сумою аморфних, погано окреслених локальних усних звичаїв. Жодне джерело XIV—XV ст. не дає

⁴³ Див., наприклад, свідчення привілею Владислава Опольського для Григорія Штехера на власність у Малих Винниках: *non in una linea secundum lvs Teutunicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sprasim et particularim sunt distincti* (AGZ.— 1872.— Т. III.— N XXV; Львів, 1 листопада 1378 р.).

⁴⁴ Часті сумніви в суді стосовно того, за яким правом жили селяни (щодо них і точилися судові суперечки), першим відзначив Ш. Рундштайн (*Rundstein S. Ludność wieśniacza...*— S. 16).

⁴⁵ AGZ.— Т. XII.— N 3879 (25 серпня 1460 р.; *fragmenta inscriptionum camerarium): Nobilis Orzechowsky procurator de Brzeszany per suum procuratorem nob. Petrum de Syemyonkowicze attemptavit terminum pro homine Syemyon de Markowa ipsum asserens fore iuris Valachici [...] Nobilis Clemens paratus est probare alias dowescz tribus kmethonibus possessionatis in Markowa secundum ius terrestre, quia ipse homo est iuris Ruthinici*. Інші свідчення див.: Там само.— N 4018—4019 (11 березня 1465 р.), 4094 (5 квітня 1473 р.) (*fragmenta inscriptionum camerarium*); Т. XIV.— N 463 (10 серпня 1442 р.), 474 (24 серпня 1442 р.), 478 (28 серпня 1442 р.), 485 (7 вересня 1442 р.), 2146 (24 листопада 1448 р.), 2349 (14 листопада 1450 р.).

⁴⁶ Там само.— Т. XI.— N 2295 (4 листопада 1446 р.; *acta reginalia*); Т. XII.— N 147 (4 лютого 1437 р.), 166 (4 березня 1437 р.), 454 (22 грудня 1438 р.); 1888.— Т. XIII.— N 5041 (29 грудня 1462 р.); Т. XIV.— N 1106 (26 червня 1444 р.).

нам чіткого уявлення про те, чим було насправді „руське право“ служебних чи селянських громад. Це особливо помітно у співставленні з численними локаційними привілеями волоського і, особливо, німецького права, в яких головні інститути та норми були чіткіше прописані і визначені⁴⁷. Не дивно, отже, що судочинство часто стикалося з потребою додатково з'ясувати соціально-правовий статус селян чи навіть громад, які нібито належали до „руського права“. Цей аспект судових записок про „руське право“ галицьких селян є ключовим. З'ясування питання, на якому саме праві — руському, волоському чи німецькому — жили селяни, носило принципово усний характер, відтак норми „руського права“ встановлювалися і заново підтверджувалися шляхом процедури усної декларації, або ж опитування свідків⁴⁸. З цього погляду „руське право“ галицьких селян не було незмінною й закріпленою на письмі системою кодифікованого права, але відкритим до постійного обговорення та змін правовим звичаєм. Визначення цього звичаю було постійно пов'язане із сумнівами, непевністю та необхідністю колективного підтвердження його норм.

Свідчення судових книг дають нам образ тогочасного галицького селянства як динамічного соціуму, в якому селяни змінювали не лише місце проживання, але й право. Джерела вказують на відносно короткотривалі терміни проживання селян на „руському праві“. Одна з записок уточнює, наприклад, що селянин, за якого велася суперечка, проживав на „руському праві“ лише чотири роки⁴⁹. Іншим судовим вироком шляхтичу було надано право осадити присуджених селян на руському або іншому праві, як власній собі забажає. Водночас з цього ж судового акту дізнаємося, що у свого попереднього пана селянин сидів на волоському праві⁵⁰. Судові джерела також свідчать, що при переході від одного шляхтича до іншого селяни з власної волі погоджувалися змінити волоське право на руське⁵¹. За домовленістю між панами їхні селяни могли бути тимчасово переведені з німецького або волоського права на руське⁵². Згадки про часту зміну селянами свого соціально-правового статусу не обмежуються

⁴⁷ Про значно більшу вагу писемного документа як інструмента права в осадництві на німецькому праві порівняно з іншими локальними правами в Східній Європі XIII—XIV ст. див. цікаві спостереження Пйотра Гурецького: Górecki P. Assimilation, Resistance, and Ethnic Group Formation in Medieval Poland: A European Paradigm? // Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im hohen und späten Mittelalter / Hrsg. Th. Wünsch.— Ostfildern, 2003.— S. 454.

⁴⁸ Див., наприклад, декларацію усєї громади села Станків Стрийського повіту: в ній одноставно стверджено, що всі селяни сидять на „руському праві“ (AGZ.— 1903.— Т. XVIII.— N 3005; 5 квітня 1502 р.).

⁴⁹ Там само.— Т. XII.— N 4094 (5 квітня 1473 р.; fragmenta inscriptionum camera-rium): *in ista villa Volczynyecz non est ius Valachicum et iste homo sedebat a quatuor annis in iure Ruthenico*. Пор. також іншу судову записку, згідно з якою селяни проживали на „руському праві“ лише протягом одного року (Там само.— Т. XIV.— N 3130 (7 червня 1454 р.): *quia homines in cittacionibus contenti per dominum reclinati de bona voluntate subdiderunt se in ius Ruthenicum de iure Walachico et sedent ab anno in iure Ruthenico*).

⁵⁰ Там само.— Т. XIV.— N 3241 (4 листопада 1454 р.): *Et dnus. Petrus Wnuczek debet locare eundem hominem in iure Ruthenicali aut in alio quocunque, ubi vult*.

⁵¹ Там само.— Т. XIV.— N 3130 (7 червня 1454 р.).

⁵² Там само.— Т. XII.— N 3607 (11 січня 1473 р.): *Si vero non solveret, extunc debet sibi dare intromissionem in villam Rudnyky in distr. Halic., que villa est locata in iure Theutonico et Valachico. Dum autem iam Iohannes intromissionem dare debuit in villam Rudnyky, extunc debet excipere predictos villanos de iure Valachico et Theutonico et extradere Petro in ius Ruthenicum in predicta bona Rudnyky*.

лише випадками, що стосуються „руського права“: маємо справу з тенденціями, характерними для усього тогочасного галицького селянського суспільства, в основі яких було звичаєво закріплене право селян на перехід від одного пана до іншого. Джерела, наприклад, свідчать про постійний перехід приватних селян за сприянням старост у стан ординців, тобто під владу короля⁵³. Наслідком такої високої мобільності селянства було те, що окремі селяни не були обмежені рамками якогось одного права, але могли одночасно виступати у різних соціальних іпостасях⁵⁴. Приклад вже згадуваного сяноцького міщанина Філя, який водночас відбував службу згідно „руського права“ з власності в селі Костровичі, ілюструє певні можливості поєднання навіть таких різних прав, як руське та німецьке⁵⁵.

На практиці кордони між різними груповими правами, які регулювали внутрішнє життя селянських громад, залишалися нечіткими та плінними⁵⁶. Багато тогочасних галицьких сіл були своєрідними осадничими гібридами, де співіснували різні типи селянських прав. Як наслідок, селянські громади могли поєднувати у своєму внутрішньому житті правові норми та процедури, які належали до різних прав⁵⁷. Активне взаємопроникнення було характерним, насамперед, для руського та волоського прав⁵⁸, однак окремі випадки такого співіснування стосувалися також руського та німецького прав⁵⁹.

⁵³ Це знайшло своє відображення не лише у численних записках судової практики, але й у королівських привілеях, зокрема в уже згадуваному Корчинському привілеї 1456 р., який згадує про скарги шляхти на старост через переманювання останніми селян зі шляхетських маєтків у „неволю або ж орду“ (*Jus Polonicum*...— S. 293).

⁵⁴ Пор. випадок певного Андрія, який у судовому процесі проти шляхтянки Олдохни з Городиславичів у першому позові виступав як *homo domini Regis de suburbia castrensi*, а в другому — як *homo generosi domini Nicolai Romanowsky* (AGZ.— Т. XIV.— N 509; 12 жовтня 1442 р.).

⁵⁵ Там само.— Т. XI.— N 2295 (4 листопада 1446 р.; *acta reginalia*).

⁵⁶ Наведені вище свідчення підважують твердження І. Лінниченка про те, що селяни не могли переходити з одного права в інше (Лінниченко И. А. Черты из истории сословий...— С. 127, 129, 131).

⁵⁷ Характерним у цьому відношенні є історія села Шавне в Сяноцькій землі. Наприклад, у записі Сяноцького гродського суду з 1492 р. повідомляється про рішення сяноцького старости Станіслава Пеньоньжа з Вітовіц звільнити руського священика Станька зі Шавного від тягарів „права мертвої руки“, яке тяжіло над священиком згідно „руського права“. Водночас староста підтвердив належність згаданого Станька до волоського права, за яким жила уся громада села Шавне (AGZ.— 1894.— Т. XVI.— N 2096; 12 березня 1492 р.). Ситуацію ще більше ускладнює той факт, що з 1437 р. Шавне, згідно привілею королеви Софії, було осаджене на німецькому праві (*Jawor G. Osady prawa woloskiego i ich mieszkancy na Rusi Czerwonej w różnym średniowieczu*.— Lublin, 2000.— S. 125). Гжегож Явор навів свідчення іншого привілею королеви Софії з 1441 р. для Яковця Волоха на осадження в Сяноцькій землі села Радощич на німецькому праві. Солтис Яковець — без сумніву волох за етнічним походженням — був змушений однак відповідати перед судом старости *iure eorum Ruthenico*. Цікавим свідченням таких інституційних гібридів є згадки про уряд десятника в селі Сяноцької землі Одрехова, осадженому на волоському праві (*Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej*...— S. 233).

⁵⁸ Див., наприклад, свідчення про дворище в селі Тустановичі Перемишльської землі, де двоє селян сиділо на волоському, а третій — на „руському праві“ (AGZ.— Т. XVIII.— N 1979). Більше про взаємопроникнення інституцій та норм руського і волоського права у Галичині див.: *Jawor G. Osady prawa woloskiego*...

⁵⁹ *Persowski F. Osady na prawie ruskim*...— S. 8, 67 (Жовтанці), 66 (Германів). Співіснування німецького та руського прав могло виникати через практику поширення німецького права лише на католиків. Відомо, що локаційні привілеї часто не допускали русинів.—

У галицькому соціумі XV ст. право було активним, змінним і відкритим до інновацій соціальним процесом, а не сумою непорушних норм та інституцій, які визначали спадкоємність, застиглість та статичність соціально-правового порядку в житті середньовічних селян і слуг. Тому сукупність соціально-правових практик і статусів, що відомі з галицьких джерел XV ст. як „руське право“, насправді важко розглядати виключно як пережитки колись єдиної соціально-правової організації епохи Галицько-Волинської держави. Вищенаведені спостереження схиляють до думки, що під поняттями „руського права“ могли приховуватися соціальні феномени, які мали більше відмінного, аніж спільного між собою.

як схизматиків — до німецького права (Janeczek A. Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1984.— Т. 75.— Zesz. 3.— S. 527—542).

Anna SOCHACKA
(Lublin)

POCZĄTKI SEJMIKU CHEŁMSKIEGO

Od XIII w. w całej Europie obserwowany był wzrost aktywności różnych grup społecznych w życiu politycznym ówczesnych państw¹. Ten kierunek rozwoju stosunków między władcą a poddanymi widoczny jest też na ziemiach polskich, zrazu w odniesieniu do elit współpracujących lub rywalizujących z książętami², które w zjednoczonym państwie ostatnich Piastów w poparciu szerszych rzesz sąsiadów i krewnych dostrzegły szanse utrzymania wpływu na politykę monarchy³. Od końca XIV w. idea nadrzędności społeczeństwa nad państwem⁴, a więc interesów obywateli (szlachty) nad dążeniami władców, znajdowała odzwierciedlenie w funkcjonowaniu zgromadzeń terytorialnych zwoływanych przy okazji spotkań z monarchą, urzędnikami i dostojnikami z kręgu władzy. Odwoływanie się rządzących do zgromadzeń szlacheckich sprzyjało wyłanianiu przywódców występujących w imieniu całej społeczności⁵, zyskujących autorytet i wpływy polityczne.

¹ Por.: Russocki S. Struktury i świadomość. Procesy integracji rycerstwa Europy Środkowej schyłku XIII w. i ich odbicie w historiografii epoki // *Spółczesność Polski średniowiecznej* / Red. S. K. Kuczyński.— Warszawa, 1981.— T. 1.— S. 202—221; Rietbergen P. Europa. Dzieje kultury / Przekł. R. Bartoń.— Warszawa, 2001.— S. 134; Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza.— Warszawa, 1998.— S. 207.

² Russocki S. Problem rady książęcej w Polsce dzielnicowej // *Czasopismo Prawno-Historyczne*.— Poznań, 1975.— T. 27.— Z. 2.— S. 89—95; його ж. Panujący, ich doradcy oraz wieje w Polsce Piastowskiej. Horyzonty badawcze 1967—1992 // *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii* / Red. J. Bardach, W. Sudnik.— Warszawa, 1995.— S. 9—28; Wroniszewski J. Grupy decyzyjne w średniowiecznej Polsce — elita władzy // *Genealogia. Polska elita polityczna w wiekach średnich na tle porównawczym* / Red. J. Wroniszewski.— Toruń, 1993.— S. 175—186.

³ Wroniszewski J. Grupy decyzyjne.— S. 186.

⁴ Idęce tę, funkcjonującą już w czasach andegaweńskich, odzwierciedlają poglądy uczonych krakowskich z początku XV w. (Litwin H. W poszukiwaniu rodowodu demokracji szlacheckiej. Polska myśl polityczna w piśmiennictwie XV i początków XVI w. // *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV—XVIII wieku* / Red. A. Sucheni-Grabowska i M. Żaryn.— Warszawa, 1994.— S. 15—20).

⁵ Kurtyka J. Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań.— Kraków, 2001.— S. 95; Gawlas S. Monarchien und Stände in den Ländern Ostmitteleuropas an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit // *Ostmitteleuropa im 14.—17. Jahrhundert — eine Region oder Region der Regionen* / Hrsg. M. Dygo.— Warszawa, 2003.— S. 21—40; Fałkowski W. Król i biskup. Spór o rację stanu Królestwa Polskiego w latach 1424—1426 // *Zbigniew Oleśnicki książę Kościoła i mąż stanu* / Red. F. Kiryk i Z. Noga.— Kraków, 2006.— S. 142.

Jednocześnie w XIV w. postępowała aktywizacja szlachty w dziedzinie nadzoru nad wymiarem sprawiedliwości⁶, widoczna zwłaszcza w działających od końca tego stulecia sądach wiecowych, czyli instancjach odwoławczych lub do spraw specjalnych dotyczących szlachty, zasiadających w obecności lokalnych dostojników⁷.

Zgromadzenia szlachty zamieszkującej określone terytorium przekształcały się z biernych odbiorców i wykonawców zarządzeń władzy w gremia współuczestniczące w polityce lokalnej, zyskujące poczucie wspólnoty i podmiotowości jako *communitates terrae, terrigenae* z czasem biorące także odpowiedzialność za sprawy państwa⁸. Część historyków traktowała takie zjazdy — podejmujące funkcje pozasądowe — jako już sejmiki⁹; w najnowszej historiografii obserwuje się rezerwowanie tej nazwy dla zinstytucjonalizowanych poprzez statuty nieszwabskie, formalnych zgromadzeń ziemskich, a analogiczne zgromadzenia sprzed 1454 r. nazywane są tylko zjazdami¹⁰, choć w tekstach łacińskich nie ma takiego rozróżnienia. Można więc — odchodząc od statusu formalno-prawnego na rzecz funkcji owych zjazdów — poszukiwać znamion sejmików w spotkaniach szlacheckich obradujących w poszczególnych ziemiach w pierwszej połowie XV w.

Ziemia chełmska włączona w obręb Królestwa Polskiego w 1387 r.¹¹, tak jak i inne ziemie Rusi, utrzymała pod rządami Władysława Jagiełły ustrój z

⁶ Samsonowicz H. Ziemska elita polityczna na początku XV wieku // *Parlament, prawo, ludzie*.— Warszawa, 1996.— S. 231—232; Gawlas S. *Monarchia Kazimierza Wielkiego a społeczeństwo* // *Genealogia — władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej* / Red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski.— Toruń, 1999.— S. 233.

⁷ Russocki S. *Od roków monarszych do zgromadzeń stanowych* // *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*.— Warszawa, 1976.— S. 496; Węcowski P. *Krakowskie wiece sądowe i ich rola w życiu politycznym w czasach panowania Władysława Jagiełły* // *Kwartalnik Historyczny*.— Warszawa, 1998.— T. 105.— S. 31—46. O drogach kształtowania się wspólnot ziemskich ostatnio pisał Sobiesław Szybkowski (Szybkowski S. *Szlacheckie elity urzędnicze we wspólnocie terytorialnej w późniejszym średniowieczu (na przykładzie środkowopolskim)* // *Człowiek w średniowieczu. Między biologią a historią* / Red. A. Szymczakowa.— Łódź, 2009.— S. 103—124).

⁸ Gawlas S. *Badania nad społeczeństwem polskim późnego średniowiecza* // *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania* / Red. S. Gawlas.— Warszawa, 2011.— S. 102—104.

⁹ Odnosi się to zwłaszcza do starszej literatury (Prochaska A. *Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów* // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*.— Kraków, 1899.— Serya II.— T. XIII (ogól. zbioru 38).— S. 88—89; Chodynicki H. *Sejmiki ziem ruskich w wieku XV* // *Studia nad historią prawa polskiego*.— Lwów, 1906.— T. III.— Z. 1.— S. 1—119), a z nowszych badaczy do prac Janusza Kurtyki (Kurtyka J. *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku* // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* / Pod red. F. Kiryka.— Kraków, 2000.— T. I.— S. 55; *Норо ж. З дзейоў ваікі шлэхты рускай о рoўноуправненіе: репрэсіе лат 1426—1427 і сеімікі року 1439* // *Roczniki Historyczne*.— Poznań, 2000.— R. LXVI.— S. 104).

¹⁰ Na przykład: Szybkowski S. *Szlacheckie elity urzędnicze*.— S. 103—124.

¹¹ Myśliński K. *Król Władysław Jagiełło — inicjator lokacji miasta Chełma* // *Chełm i Chełmskie w dziejach* / Red. R. Szczygieł.— Chełm, 1996.— S. 297; Tęgowski J. *Sprawa ruska w stosunkach Siemowita IV z Władysławem Jagiełłą* // *Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*.— Częstochowie, 1994.— Z. 2.— S. 117—120; *Норо ж. Выдарзенія на Русі в 1382 року* // *Cracovia; Polonia, Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecia pracy naukowej* / Red. W. Bukowski i in.— Kraków, 1995.— S. 302—304; *Норо ж. Пьерwsze поколеніе Гіедыміноуічoў*.— Poznań; Wrocław, 1999.— S. 35—36.

czasów poprzednich¹², ograniczający prawa ich mieszkańców w porównaniu ze szlachtą dawnych ziem koronnych, zwłaszcza w zakresie sądownictwa, ciężarów wojskowych i podatkowych. Jednak w krótkim czasie na interesujące nas tereny napłynęła fala wywodzącej się w dużej mierze z ziemi lubelskiej szlachty polskiej¹³, dla której walka z upośledzeniem jej statusu na nowym terytorium stała się jednym z istotnych celów niewątpliwie spajających wysiłki przybyszów z interesami miejscowych ruskich bojarów. Na tej płaszczyźnie wykluwała się zapewne wspólnota terytorialna, której dążenia do poszerzenia udziału w istotnych, obchodzących jej uczestników decyzjach widoczne stały się już u progu XV w.

Integracji i samoidentyfikacji ziemian chełmskich sprzyjał system chorągiewny wojsk polskich. Chorągwie ziemskie skupiały rycerstwo jednego terytorium, budując poczucie wspólnoty, wzajemnej pomocy i zbiorowej odpowiedzialności za bezpieczeństwo. Pierwsze informacje o chorągwi chełmskiej zamieścił Jan Długosz w opisie wojsk biorących udział w bitwie pod Grunwaldem¹⁴. Odnotował też uczestnictwo chełmian w wyprawie na Śląsk po koronę czeską dla Kazimierza Jagiellończyka w 1438 r. i w przygotowaniach do wyprawy na Mołdawię w 1448 r.¹⁵ Szlachta chełmska (zwłaszcza katolicka) jednoczyła się też niewątpliwie dla obrony własnej ziemi w 1431 r., gdy w trakcie walk z księciem Świdrygiełłą obozował Jagiełło pod Horodłem, i w 1433 r., gdy najazdom księcia Aleksandra Nosa stawiał opór Hryćko Kierdejowicz starosta chełmski¹⁶. Symbolami formacji ziemskich stały się herby umieszczane na chorągwiach początkowo tylko jako znaki rozpoznawcze i potrzebne w boju, z czasem znamionujące posługują się nimi wspólnoty terytorialne. Herb ziemi chełmskiej znany z przekazów Jana Długosza i innych współczesnych źródeł przedstawiał w XV w. niedźwiedzia (białego lub czarnego) w polu czerwonym lub srebrnym kroczącego między dwoma albo trzema drzewami¹⁷. Istnienie takiego symbolu oddziaływało psychologicznie — dawało poczucie jedności posługującej się nim społeczności¹⁸.

¹² Gwarancje respektowania przywilejów szlachty polskiej dane przez króla w Piotrkowie w 1388 r. nie obejmowały ziem ruskich (Kutrzeba S. Przywilej jedlnieński z 1430 r. i nadanie prawa polskiego Rusi // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Ulanowskiego.— Kraków, 1911.— S. 19—20; Kurtyka J. Z dziejów walki...— S. 84).

¹³ Osadnictwo późnośredniowiecznej ziemi chełmskiej opracował Włodzimierz Czarnecki (Czarnecki W. Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku // Rocznik Chełmski.— Chełm, 1997.— T. 3.— S. 9—63; ĩoro ж. Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451—1510 // Rocznik Chełmski.— 1999.— T. 5.— S. 9—59). O migracji na ten teren szlachty lubelskiej: Sochacka A. Ziemia lubelska pomostem w migracji szlachty polskiej na Ruś w późnym średniowieczu // II Kongres Mediewistów Polskich w Lublinie 19—21 września 2005 r. [złożony do druku]; ĩi ж. Związki rodzinne szlachty lubelskiej ze szlachtą ziemi chełmskiej w późnym średniowieczu // Księga pamiątkowa prof. Janusza Kurtyki / Pod red. W. Bukowskiego i T. Jurka. [złożony do druku].

¹⁴ Stefan Krzysztof Kuczyński przyjmował tę informację z pewnym dystansem, wskazując na błędność niektórych opisów chorągwi sporządzonych przez kronikarza (Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie: geneza, treści, funkcje.— Warszawa, 1993.— S. 40—45). Zenon Piech gotów jest uznać wiarygodność Jana Długosza w tym względzie (Piech Z. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów.— Warszawa, 2003.— S. 298).

¹⁵ Johannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae / Ed. G. Wyrozumski et al.— Varsoviae, 2001.— Lib. XI et XII.— F. 186; Cracoviae, 2003.— Lib. XII.— F. 68.

¹⁶ Там само.— Lib. XI et XII.— F. 24, 85.

¹⁷ Kuczyński S. K. Polskie herby ziemskie...— S. 40—45.

¹⁸ Там само.— S. 40.

Miejszem spotkań lokalnych gremiów szlacheckich były sądy, które w tym czasie w ziemi chełmskiej sprawował starosta jako namiestnik królewski, działający najpewniej, tak jak i w innych ziemiach ruskich przyłączonych do Królestwa Polskiego¹⁹, w otoczeniu asesorów, rekrutujących się spośród szlachty²⁰ — tak pochodzącej z Polski, jak i miejscowej ruskiej, której wzrost aktywności wiązany jest z napływem przybyszów z zachodu²¹. W ziemi chełmskiej proces ten zapoczątkowany został w okresie działalności Dymitra z Goraja obdarzonego obszerną władzą szczebrzeszyńską²².

Starania o wprowadzenie polskich rozwiązań ustrojowych odegrały zapewne istotną rolę w tworzeniu wspólnoty szlacheckiej ziemi chełmskiej. Wydaje się, że interesy szlacheckich jej mieszkańców znalazły wyraz w działaniach biskupa chełmskiego Jana Biskupca energicznie rządzącego diecezją od 1417 r.²³ To wokół niego obserwujemy większe grupy szlachty miejscowej uczestniczącej w życiu publicznym, na przykład, gdy w 1423 r. na polecenie króla dokonał rozgraniczenia posiadłości bojarów — zgodnie z udzielonym mu pełnomocnictwem przywołał do tego aktu *strenuis, nobilibus et circumspectis viris*: przede wszystkim starostę chełmskiego Macieja z Suchodołów i jego syna Piotra, oraz 13 właścicieli ziemskich zarówno Polaków jak i Rusinów²⁴ *et aliis multis suprascriptorum haereditatum positionibus visis*. Dokument nie wyjaśnia powodów, dla których to biskupa, a nie starostę zobligował król do delimitacji. Być może przyczyną był wakat na starostwie chełmskim w kwietniu 1422 r.²⁵, gdy Jan Biskupiec otrzymał to

¹⁹ Por. sądy starosty sanockiego: Kurtyka J. Z dziejów walki... — S. 85.

²⁰ Fragmentaryczność źródeł nie pozwala na potwierdzenie kolegialności sądów starostów chełmskich tego okresu, niemniej na domniemanie, że taka praktyka mogła mieć miejsce, pozwala obserwacja, że starosta chełmski Korejwo zamieścił na swym wystawionym w Krasnymstawie dokumencie z 1417 r. listę świadków złożoną z osób pochodzących z ziemi lubelskiej, ale wykazujących też dużą aktywność w ziemi chełmskiej (Jan Kuropatwa z Jańcuchowa kasztelan zawichojski, Jan Tarnowski wojewoda krakowski, Maciej z Suchodołów starosta i sędzia lubelski, Pełka Tudorowski, Chwaliśław Jaszowski i Zbrożek z Czemiernik; Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.— Cz. V: Dokumenty z lat 1401—1440.— N 1288), co wskazuje, że stosował się do norm kancelaryjnych obowiązujących w ziemi lubelskiej, odzwierciedlających współdziałanie otoczenia wystawców dokumentów w trosce o praworządność. To poświadczenie transakcji (dotyczącej sprzedaży wsi w ziemi chełmskiej przez szlachcica z tej ziemi Jakuba z Żółkwi szlachcicowi z ziemi lubelskiej Janowi Jubkowi wójtowi z Wysokiego) przez starostę działającego w asyście świadków dowodzi, że swe decyzje starał się on opatrywać autorytetem obecnej przy nich szlachty.

²¹ J. Kurtyka takie ożywienie bojarów na Podolu wiązał z rządami Spytka z Melsztyna (Kurtyka J. Z dziejów walki... — S. 87).

²² Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340—1400.— Lublin, 1981.— S. 134—139, 145—149; Sikora F. Krag rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia — kregi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym / Red. J. Wroniszewski.— Toruń, 1989.— S. 79; Sochacka A. Ziemia lubelska pomostem...

²³ Sawicki J. Jan Biskupiec biskup chełmski (1377—1452). Szkic biograficzny // Nasza Przyszłość.— Kraków, 1948.— T. 4.— S. 103—124; Bienkowski L. Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452) // Roczniki Humanistyczne.— Lublin, 1958.— T. 7.— N 2.— S. 187—255.

²⁴ Byli to: Goworek i Mikołaj Biodro z Chłaniowa, Jakusz Śmietanka z Wierbkowic (Wirkowic), Wronko z Wojślawic, Chutko Ziszka z Leszczan, Pełka z Jaszczowa, Chodko i Iwan bracia z Buśna, Sienko Białobrodowicz z zięciem Malanem, Iwan Kalanyc i Chiwno syn Leszczka z Leszczan (Zbiór dokumentów małopolskich.— Cz. V.— N 1341).

²⁵ Brak poświadczeń funkcjonowania urzędu między 4 grudnia 1419 r. a 25 lipca 1423 r. (Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Gmiterek i R. Szczygieł; red. A. Gąsiorowski.— Kórnik, 1992.— N 1402—1403).

polecenie²⁶, gdyż wspomniany podczas delimitacji Maciej z Suchodołów jako starosta chełmski wystąpił po raz pierwszy właśnie w tym akcie, a jego nominacja nastąpiła po 1 czerwca 1422 r.²⁷, możliwe, że krótko przed sfinalizowaniem czynności zleconych biskupowi. Autorytet Jana Biskupca, bliskiego współpracownika króla, wzmacniała obecność owych *terrigenis coassumptis*, a więc szerszego gremium, któremu — przy braku na Rusi urzędników ziemskich — przewodził biskup.

Jan Biskupiec stał też na czele szlachty i bojarów z ziemi chełmskiej i lubelskiej uczestniczących w spotkaniu z Władysławem Jagiełłą w Parczewie 9 lutego 1424 r.²⁸ Zgromadzenie to miało miejsce w czasie zabiegów szlachty ziem ruskich o wprowadzenie prawa polskiego²⁹, a obecne na spotkaniu osoby były zapewne reprezentantami mieszkańców wspomnianych ziem zgromadzonymi, być może, w związku ze sformułowanym przez biskupa planem włączenia ziemi lubelskiej w obręb biskupstwa chełmskiego i przeniesienia stolicy diecezji do Lublina³⁰. Argumentem używanym wtedy, jako przemawiający za takim rozwiązaniem, była wola mieszkańców ziemi lubelskiej³¹, ale najpewniej brana była też pod uwagę opinia szlachty chełmskiej, która mogła być wyrażona w Parczewie na wspomnianym spotkaniu z królem. Nie można wykluczyć, że wtedy też poruszono sprawę wprowadzenia prawa polskiego w ziemi chełmskiej.

Spotkania z monarchą gromadzące nie tylko dostojników, ale i szeregową szlachtę (towarzyszącą panom czy przybywającą na sądy nadworne) sprzyjały integracji społeczności ziemskich i aktywizacji działań szerszych rzesz wokół

²⁶ Biskup podaje wyraźnie, że miało to miejsce w Kaiiszu podczas świąt Wielkanocy, a król był tam w tym czasie w 1422 r. (Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386—1434.— Warszawa, 1972.— S. 75).

²⁷ Sochacka A. Suchodolski Maciej (zm. między 1431 a 1434) sędzia ziemski lubelski // Polski Słownik Biograficzny.— Warszawa; Kraków, 2008.— T. 45.— S. 288—290.

²⁸ Na tym spotkaniu byli Jan biskup chełmski, Jan ze Szczekocin kasztelan lubelski, Wojciech ze Świeradowa kasztelan kamieniecki, Mikołaj Cebulka z Czechowa pisarz generalny ziemi lubelskiej, Mikołaj ze Smogorzewa, Mikołaj z Prawiedlnik, a zapewne także wyznaczeni wtedy przez króla sędziowie [komisaryczni?] w sprawie o najazd i zabójstwo: poza wyżej wymienionym biskupem i kasztelanami lubelskim i kamienieckim, Andrzej z Ciechanek kasztelan gostyński, Jan z Bogumiłowic kasztelan czechowski, Wawrzyniec Zareba marszałek dworu, Maciej z Suchodołów starosta lubelski, Mikołaj z Sepna starosta łukowski, Goworek podskarbi księcia Siemowita mazowieckiego, Dobiesław z Pankraczowic podsedek lubelski, Iwaszko Dzurdezowicz, Wronko z Wojślawic, Costko Zankowicz, Iwaszko Czarthoweczsky (!), Neszko z Krupy, Olesko Falconista, Mikołaj Masłomecki, Iwaszko Tomkowicz (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Teki Ulanowskiego, sygn. 8644, k. 68—69).

²⁹ Pierwszym świadectwem dążenia ziemian ruskich do równouprawnienia były zawierające taką obietnicę przywileje czerwiński z 1422 r. i brzeski wydany w 1425 r., który nie wszedł w życie (Prochaska A. Przywilej czerwiński z 1422 r. // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1907.— T. 4.— S. 291; Крихун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1990.— Вип. 42: Історія зарубіжних слов'янських народів.— С. 25). Idące w tym kierunku zabiegi czyniono wcześniej, i dopiero dynastyczne interesy Jagiełły po urodzeniu synów stworzyły warunki sprzyjające temu planowi (Kurtyka J. Z dziejów walki...— S. 88; Зауляк Ю. П. Шляхта Руського воеводства у XV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— Львів, 2004.— С. 82).

³⁰ Sochacka A. Powody lokalizacji w Lublinie grunwaldzkiego wotum Władysława Jagiełły // Res Historica.— Lublin, 2011.— T. 31.— S. 31—32.

³¹ Starnawski Z. Źródła do sporu o przynależność diecezjalną powiatu lubelskiego w XV w. // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.— Lublin, 1964.— R. 11.— Z. 4.— S. 161; Koczerska M. Zbigniew Oleśnicki wśród ludzi i idei swej epoki // Zbigniew Oleśnicki ksiądz Kościoła...— S. 17.

wspólnych celów, a bezpośrednie kontakty z elitą władzy niewątpliwie wpływały na wzrost świadomości i zaangażowania także w sprawy państwa. Wizyty Władysława Jagiełły w ziemi chełmskiej nie były rzadkie³², a zainteresowana kontaktem z monarchą szlachta tamtejsza korzystała również z jego pobytów w ziemi lubelskiej, przybывая najczęściej do Żukowa, gdzie w pobliżu chełmskiej granicy zwykł w sierpniu lub wrześniu zatrzymywać się na łowach, albo do Parczewa, w którym panowie polscy witali króla powracającego zazwyczaj w początkach lutego z Litwy³³. W latach 20. XV w. spotykał się z przybyszami z ziemi chełmskiej zapewne nie tylko w celu rozsądzania ich sporów, ale i dla przygotowania planowanych zmian w administracji kościelnej, a także obserwowanych od połowy tego dziesięciolecia reform administracji i sądownictwa ziemi chełmskiej. Partycypacja szlachty miejscowej w procesie decyzyjnym w tych sprawach leżała przede wszystkim w jej interesie, ale monarcha zabiegający o uznanie praw dziedzicznych właśnie urodzonego syna Władysława miał przy okazji takich spotkań możliwość zyskania jej przychylności dla swoich planów.

Znaczącą rolę w przeniesieniu na ziemie chełmską wzorów ustroju polskiego odegrała lubelska hierarchia urzędnicza i wiele wskazuje, że nastąpiło to wcześniej niż na innych terytoriach Rusi, czyli w 1425 r. lub krótko przed tą datą³⁴, może w związku ze wspomnianym już projektem kościelnego połączenia ziem chełmskiej i lubelskiej powstałym około 1412 r. i bez powodzenia forsowanym przez króla i biskupa chełmskiego w latach 1423—1424³⁵. Te związki, wydawało by się, w sposób naturalny powinny prowadzić obie ziemie do integracji. Ziemia lubelska wchodząca w skład województwa sandomierskiego cieszyła się swego rodzaju autonomią, posiadała własną hierarchię urzędniczą, a w 1474 r. wraz z ziemią łukowską wyodrębniona została w osobne województwo³⁶. Jednak dawne księstwo chełmskie, przekształcone w

³² Chełm odwiedził król 5 lipca i 11 października 1394 r., w końcu września 1412 r., latem 1415 r., na przełomie lutego i marca 1421 r., może około 2 marca 1427 r.; w Lubomli był 7 stycznia 1392 r., 19 lutego 1401 r., 25 grudnia 1409 r., w styczniu 1410 r., marcu 1411 r., lipca 1415 r., około 15 stycznia 1417 r., w lutym 1421 r., lutym 1423 r., około 10 lutego 1426 r. i w styczniu 1429 r.; w Krasnymstawie był latem 1415 r., może w 1417 r., na przełomie lutego i marca 1421 r., 13 lutego — 1 kwietnia 1426 r., 13 września 1431 r.; w Hrubieszowie pobyt Jagiełły odnotowano 1 lipca 1403 r., w końcu września 1412 r., 9 lipca 1431 r.; w Horodle — 2—4 października 1413 r., na przełomie lutego i marca 1421 r., 30 września 1427 r., 9—21 lipca i 9 września 1431 r. (Gąsiorowski A. *Itinerarium króla Władysława Jagiełły*...— S. 34, 38, 40, 42, 53, 58, 60—61, 64, 66—67, 73, 83—85, 91; *Repertorium podolskie, dokumenty do 1430 r.* / Wyd. J. Kurtyka // *Rocznik Przemyski*.— Przemysł, 2004.— T. 40.— Z. 4.— N 31, 56).

³³ Sprawy szlachty z ziem ruskich rozpatrywane przez sąd in curia w Żukowie i Parczewie (Sochacka A. *Powiązania lubelskiej i chełmskiej hierarchii urzędniczej w XV wieku* // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10—12 września 2007 roku* / Pod red. H. Gmitera i J. Josowskiego.— Kraków, 2010.— S. 27, przyp. 40).

³⁴ Sochaniewicz K. *Sitańscy h. Nałęcz na pograniczu chełmsko-bełskim w XV i XVI w.* // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*.— Kraków, 1923.— T. VI.— R. 1921—1923.— S. 150; *Szczygieł R. Etapy lokacji miast nadbużańskich w XIV—XV w. Jedna czy dwie lokacje Chełma na prawie niemieckim?* // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / Red. J. Chrobaczynski, A. Jureczko, M. Śliwa.— Kraków, 1993.— S. 129—130; Sochacka A. *Powiązania lubelskiej i chełmskiej hierarchii*...— S. 24—25.

³⁵ Sochacka A. *Powody lokalizacji w Lublinie*...— S. 21—36.

³⁶ *Myśliński K. Geneza dawnego województwa lubelskiego* // *Spojrzenia w przeszłość Lubelszczyzny* / Red. K. Myśliński, A. A. Witusik.— Lublin, 1974.— S. 9—25; Sochacka

jedną z ziem koronnych, nie zostało włączone do tej struktury. Przypuszczalnie Chełmskie, oddalone od centralnych ośrodków województwa ruskiego i oddzielone od nich po 1388 r. przez terytorium bełskie oddane księciu mazowieckiemu Siemowitowi IV, korzystała z podobnej do lubelskiej samodzielności i dopiero w drugiej połowie XV w. włączone zostało formalnie do województwa ruskiego, zachowując jednak większe niż pozostałe ziemie uprawnienia³⁷. Wpływ na wspomniane rozwiązania ustrojowe miały działania miejscowej elity zainteresowanej zapewne jak największą swobodą sprawowania władzy terytorialnej. Nie można też wykluczyć inicjatywy oddolnej terrigenów mających do czasu wprowadzenia ustroju polskiego poczucie upośledzenia prawnego.

Pojawienie się w ziemi chełmskiej w latach 20. XV w. sądów ziemskich było niewątpliwym bodźcem integrującym szlachtę wokół działań dla dobra ogółu; asesorowie uczestniczący w wymierzaniu sprawiedliwości i wszyscy zgromadzeni na rokach brali (jako świadkowie) odpowiedzialność za utrzymanie pokoju wewnętrznego i zapobieganiu przestępstwom.

Istniały więc przesłanki (wspólne cele, sprzyjający moment historyczny) powstania i umocnienia się w ziemi chełmskiej wspólnoty lokalnej szlachty, której instytucjonalnym odzwierciedleniem stał się sejmik ziemski. Ukształtowanie się w Polsce sejmików jako reprezentacji ziem³⁸ poprzedziły w początkach XV w. zjazdy odbywane pod przewodnictwem urzędników, które miały na celu zapoznanie miejscowej szlachty z wolą władcy czy — coraz częściej — wyrażenie opinii lub zgody na przedsięwzięcia o skali lokalnej lub państwowej. W terminologii źródeł łacińskich były to *convenciones terrestres*, odróżniane na ogół od zgromadzeń określanych mianem *colloquia* utożsamianych z wiecami sądowymi, czyli instancjami odwoławczymi i sądzącymi poważniejsze sprawy lokalnej szlachty³⁹.

ka A. Polityczne i administracyjne związki terytorium lubelskiego z Sandomierzem w średniowieczu // Sandomierz — z dziejów polityki, prawa i kultury / Red. P. Witek, A. Wrzyszczyk. — Sandomierz, 2001. — S. 74—88.

³⁷ W historiografii wskazywano, że ziemia chełmska weszła w skład województwa ruskiego dopiero pod koniec XV w. (Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV w. — Lwów, 1939. — S. 213; Urzędnicy województwa bełskiego... — S. 7; Ćwik W., Reder J. Rozwój administracyjno-terytorialny ziemi chełmskiej // Ziemia chełmska (materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.). — Lublin, 1961. — S. 16—17; Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 65—122). Piotr Jurek przyjmuje, że ziemia chełmska włączona została w skład województwa ruskiego około połowy XV w. w chwili utworzenia trzech nowych województw — ruskiego, bełskiego i podolskiego (Jurek P. Uwagi o terminologii jednostek podziałów polityczno-administracyjnych w dziejach Polski // Acta Universitatis Wratislaviensis. — Wrocław, 2001. — N 2294: Prawo. — T. 273: Studia historyczno-prawne. — S. 297). Można jednak i w pierwszej połowie XV w. obserwować utrzymywanie związku tego terytorium z pozostałymi ziemiami ruskimi, choć zapewne nie miały one charakteru zadekretowanego formalnie.

³⁸ W najnowszej historiografii obserwuje się rezerwowanie nazwy „sejmik” dla zinstytucjonalizowanych poprzez statuty nieszwabskie, formalnych zgromadzeń ziemskich, a analogiczne zgromadzenia sprzed 1454 r. nazywane są tylko zjazdami (na przykład: Szybowski S. Szlacheckie elity urzędnicze...), choć w tekstach łacińskich nie ma takiego rozróżnienia. Starsza literatura nazywała zjazdy o funkcjach pozasądowych już sejmikami (Prochaska A. Geneza i rozwój parlamentaryzmu...; Chodynicki H. Sejmiki ziem ruskich...).

³⁹ Russocki S. Od roków monarszych... — S. 496; Węcowski P. Krakowskie wiece... — S. 31—46.

W źródłach do dziejów ziemi chełmskiej, przede wszystkim w księgach sądowych pojawiających się po wprowadzeniu prawa polskiego, zachowanych we fragmentach od 1428 r.⁴⁰, termin *colloquia* nie występuje, natomiast 1 lutego 1430 r. w Hrubieszowie *in convencionem generali* byli obecni: Jan biskup chełmski, Maciej z Suchodołów (bez tytułu, wcześniej starosta chełmski), Woś z Sitańca sędzia chełmski, Andrzej Ciołek zwany Grochocki, Spytek z Tarnowa i Dobrogost z Szamotuł⁴¹. Krótko później — 27 marca 1430 r. — odnotowano, że zgromadzeni w Hrubieszowie biskup Jan, starostowie chełmski Wolczek i bełski Chebda, sędzia chełmski Woś w obecności *Choney de Trebyncze, Iwshkoné Churpkovicz, Paulo Malozewski, Ivankone de Comorowo, Braha de Szithno etc. convenerunt ad finiendum et sopiendum causas nondum finitas in primà convencionem* [! — A. S.] *tercia septimana post Nativitatis anni Domini millesimo CCCC°XXX**. *Et distulerunt conventionem in terminos ibidem in Hrubyeschowo die tercia post festum Pentecostis celebrandos die tercia convencionis, videlicet feria tercia et feria quarta incipientis, causas nondum finitas terminos vel denuo citatas finire*⁴². W świetle tych zapisów zjazd ziemian chełmskich po raz pierwszy zebrał się w Hrubieszowie na przełomie stycznia i lutego 1430 r. Nie wiadomo czy określenie *prima convencio* odnosi się do pierwszego spotkania w tym miejscu, czy oznacza pierwsze w ogóle tego typu zgromadzenie szlachty chełmskiej, gdyż istnieje możliwość wcześniejszych *convenciones* w innych ośrodkach, znanych później jako miejsca odbywania sejmików chełmskich.

Zapiska odnosi się do sądowych funkcji zgromadzenia, które określono jako *conventio generalis*, było więc najpewniej nie tylko wiecem sądowym (*colloquium*). Wykluczyć należy stosowanie w kancelarii sądu chełmskiego innej, niż na przykład w ziemi lubelskiej, terminologii, nieadekwatnej do faktycznych funkcji spełnianych przez zgromadzenia szlacheckie. Przypuszczalnie w określaniu rangi zdarzenia raczej starano się oddawać miejscowe realia. Brak roków *in colloquium* w księgach chełmskich pozwala wnosić, że w ziemi chełmskiej nie wyodrębniano wieców jako zgromadzeń osobnych od *convenciones*, które mogły funkcjonować już przed reformą sądownictwa jako gremia zwoływane doraźnie w momentach wymagających

⁴⁰ Istnienie w 1428 r. ksiąg chełmskich potwierdzają wypisy Zygmunta Dunin-Kozickiego i notaty Jana Zamoyskiego, a zdaniem W. Czarneckiego są poszlaki, że ich pierwociny mogły sięgać 1417 r. (Czarnecki W. Notaty księdza Zygmunta Dunin-Kozickiego jako źródło do dziejów historycznej ziemi chełmskiej // Region Lubelski.— Lublin, 1996.— T. VI (1994—1996).— S. 175—180; Ńoro ж. Karta z 1432 r. w chełmskich aktach sądowych. Przyczynek do dziejów osadnictwa ziemi chełmskiej // Rocznik Chełmski.— 1998.— T. 4.— S. 164). W zachowywanych obecnie księgach ziemskich chełmskich (Archiwum Państwowe w Lublinie: (dalej: APL), Księgi Ziemskie Chełmskie, Wyroki, sygn. 1a) z 1428 r. pochodzi tylko jedna zachowana karta, wszyta najpewniej odwrotnie, ponieważ na k. 1 znajduje się datacja: *Anno Domini M°CCCC°XXVIII Actum feria [...]* post *Conductum Pasche* (po 11 kwietnia 1428 r.), a na k. 1 v mocno zniszczony tekst, z którego można odczytać: *Termini assignati per nobilib[us] [...] iudice generalia [...]* *Rajmis Palmarum* zapewne 1428 r. (około 28 marca), gdyż na k. 2 następują wpisy inna ręką datowane lutym 1429 r.

⁴¹ Pa wiński A. Sejmiki ziemskie, początki ich rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374—1505.— Warszawa, 1895.— Dodatki.— N 178.

* W świetle datacji poprzednio wspomnianej zapiski data ta albo jest nieprawdziwa, gdyż trzeci tydzień po Bożym Narodzeniu w 1430 r. przypadałby przed 14 stycznia, albo ów pierwszy zjazd trwał ponad dwa tygodnie.

⁴² APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Zapisy, sygn. 1 (księga hrubieszowska), k. 2 v.

narad czy poparcia inicjatyw władzy i które w 1430 r. podjęły też sądowe funkcje wieców znanych polskiemu wymiarowi sprawiedliwości. Mogło to być w jakimś stopniu refleksem procesów obserwowanych w starych ziemiach Korony, gdzie mamy do czynienia z upadkiem znaczenia sądów wiecowych jednocześnie z wyłonieniem z nich sejmików⁴³.

W świetle postanowienia z 27 marca 1430 r. następny zjazd wyznaczono także w Hrubieszowie po Zielonych Świątkach. O jego odbyciu w 1430 r. nie ma informacji, natomiast w 1431 r. we czwartek po Zielonych Świątkach (24 maja) w Hrubieszowie zebrano się grono miejscowej szlachty⁴⁴, być może przy okazji zjazdu, którego termin starano się powiązać z tym świętem.

O sposobie i przedmiotach obrad zjazdów chełmskich informują zapisy wniesione do księgi podczas roków w Chełmie 21 kwietnia 1432 r., że wcześniej *unanimes voce [...] in convencione generali [...] omnes et singuli terrigeni* oskarżyli Sienka Wołoszewicza z Putnowic o chronienie złodziei, a starosta pozwał go przed siebie, ale ów nie stawiał się, zatem *ex decreto terrigenarum et voluntate* starosta nakazał zatrzymać jego i współwinnych⁴⁵, *Item in eadem convencione generali omnes et singulos terrigenes cum capitaneis iusticiarium pro furibus cohorendis Nicolaum Szredenski statuerunt*⁴⁶, niejaki Jurga *in convencione generali predicta* dobrowolnie poddał się pod oskarżenie o złodziejstwo, i jeśliby odszedł (z sądu) nie oczyszczony z zarzutu o rozbój na Helenie, żonie Geysdora z Deputycz, owa pani złoży przysięgę dotyczącą ran (poniesionych podczas napadu)⁴⁷. Z tych informacji wynika, że przed 21 kwietnia 1432 r. odbył się zjazd, najprawdopodobniej w Chełmie (skoro nie wspomniano o innej jego lokalizacji), na którym zgromadzeni „wszyscy i poszczególni” ziemianie zajęli się kwestiami dotyczącymi bezpieczeństwa, obligując starostę do (energiczniejszych?) działań na rzecz ukrócenia złodziejstwa i rozbójów. Starosta podjął działania *ex decreto* uczestników tego sejmiku, co wskazuje, że uznawał ich prawo do inicjatywy, a oni najpewniej czuli się władni sprawować nadzór nad bezpieczeństwem i praworządnością, gdyż wraz z oprawcami (funkcjonariuszami starosty) powołali ze swego grona osobę (Mikołaja Średzińskiego) dla „odstraszenia złodziei”, co należy chyba rozumieć jako powierzenie mu koordynacji działań justycjariuszów. Nie mamy poświadczenia udziału zjazdów chełmskich w mianowaniu urzędników ziemskich, ale sądzić należy, że zgodnie z praktyką koronną gremia te wskazywały monarsze kandydatów do nominacji. Chełmska ziemna hierarchia urzędnicza wyłania się w 1427 r. w osobach sędziego, podsędka, pisarza,

⁴³ A. Pawiński datował to zjawisko na lata 1434—1447 (Pawiński A. Sejmiki ziemskie...— S. 35—36; por. też: Ruciński H. Początki i rozwój szlacheckiej reprezentacji stanowej na Kujawach od końca XIV do początków XVI wieku // Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego.— Bydgoszcz, 1966.— T. 3.— S. 19, 21). Piotr Węcowski upadek wieców w Wielkopolsce wiąże z uniezależnieniem się szlachty od możnowładztwa (Węcowski P. Krakowskie wiece...— S. 42).

⁴⁴ Byli to: Woś sędzia chełmski, Jan wojewoda hrubieszowski, Andrzej marszałek pana Hryčka (starosty), Abraham wojewoda chełmski, Stanczek wójt ślepczowski, Woško z Sielc, Tomasz Kwaczała, Aleksander z Wirpkowic (Wirkowic), Sasin z Sahrynia, Goscowo *seniori Chadoy Wirzba* (APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Zapisy, sygn. 1, k. 2 v.).

⁴⁵ Czarnecki W. Karta z 1432 r. w chełmskich aktach sądowych...— N 5.

⁴⁶ APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Zapisy, sygn. 1, k. 398; Czarnecki W. Karta z 1432 r. w chełmskich aktach sądowych...— N 6 (z błędnym odczytem *iusitciarium i coherrendis*).

⁴⁷ APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Zapisy, sygn. 1, k. 398 v.; Czarnecki W. Karta z 1432 r. w chełmskich aktach sądowych...— N 7—8 (z błędami).

cześnika i stolnika⁴⁸, spośród których szczególnie trzej pierwsi byli ważni dla funkcjonowania omawianej społeczności szlacheckiej i obsadą tych urzędów musiała ją obchodzić⁴⁹.

Odbywanie sejmiku w Chełmie potwierdzają wiadomości z 1438 r.: 17 maja wyznaczono termin sprawy Jana pisarza grodzkiego z jakimś Zawadą *ad convencionem proxime celebrandum in Chelm*⁵⁰, czyli zapewne na zjazd po Zielonych Świątkach, gdyż właśnie *feria secunda in crastino Pentecostes anno Domini M CCCC XXX VIII* (2 czerwca) zanotowano *convencio generalis in Chelm* z udziałem urzędników i sporej grupy szlachty i bojarów⁵¹.

Oprócz Hrubieszowa i Chełma miejscem zebrań był Krasnystaw: 7 czerwca 1440 r. (nie po Zielonych Świątkach, tylko w bliskim im terminie po Bożym Ciele) odnotowano tam sprawy *in convencione generali per magnificum dominum Derslaum capitaneum Cheimensem una cum omnibus et singulis terrigenis Chelmensibus celebrata*. W jednej z nich wcześniej w sądzie grodzkim *fuit datus terminus ad convencionem generalem in Hrubyeszowo*, ale strona się nie stawiła, zatem dano termin *in Crasnistaw ad aliam convencionem* i znów powód nie przybył, przeto *tercius fuit datus terminus partibus ad aliam convencionem in Crasnistaw*, ale *adveniente convencione* (chodzi o spotkanie, na którym wniesiono zapis) ponownie powód nie stawił się, więc pozwanego uwolniono od oskarżenia⁵². Zapis nie mówi kiedy odbywały się owe kolejne zjazdy, mające rozpatrywać spór toczony o bartnika, ale niewykluczone, że utrzymywano dwa terminy: zimowy i letni, gdyż w 1443 r. *convencio generalis* była w Krasnymstawie 27 stycznia⁵³. Taka regularność spotkań w stolicach powiatów sądowych ziemi chełmskiej⁵⁴ wskazywałaby na nawiązanie do wieców mających ściśle określone terminy, sejmiki zaś zwoływano doraźnie wcześniej ogłaszając ich datę⁵⁵. Rytm zimowo-letni zakłócił zjazd 6 marca 1446 r. w Wojsławicach, gdzie *in convencione* byli Piotr Woda ze Szczekocin podkanclerzy Królestwa Polskiego (i starosta chełmski), Hryćko Kierdej z Pomorzian wojewoda podolski (i tenariusz krasnostawski), Gniewosz sędzia (ziemski chełmski)⁵⁶. Ten nietypowy termin i miejsce obrad wiąże się niewątpliwie ze spotkaniem z właścicielem Wojsławic, namiestnikiem zabitego pod Warną króla Władysława III, Janem

⁴⁸ Urzędnicy województwa bełskiego.— N 1065, 1104, 1283, 1350, 1445; Sochacka A. Powiązania lubelskiej i chełmskiej hierarchii.— S. 26.

⁴⁹ Od początku XV w. *communitates* starych ziem Korony przedstawiały królowi czterech kandydatów na sędziego (Górski K. Rycerstwo i szlachta wobec możnowładztwa w XIV i XV wieku // Kwartalnik Historyczny.— 1970.— R. 78.— Z. 4.— S. 839).

⁵⁰ Pawiński A. Sejmiki ziemskie.— Dodatki.— N 179.

⁵¹ Obecni byli: Hryćko (Kierdejowicz starosta), Gniewosz sędzia, Maszko podsędek, Goworek chorąży chełmscy, Maciej Smok, Jan Ciołek, Mikołaj Bazanek, Jan Dobrzynicza, Bertold z Lipia, Waško Skoruta, Chotko Liszka, Andruszko Olechnowicz, Isaczko z Mogilnicy i „liczni inni godni zaufania“ (Там само.— N 180).

⁵² Там само.— N 181.

⁵³ Там само.— N 182.

⁵⁴ O powiatach sądowych w ziemi chełmskiej pisała Maria Stankowa (Stankowa M. Księgi sadu ziemskiego w Hrubieszowie z lat 1429—1468 // Archeion.— Warszawa, 1966.— T. 44.— S. 96—106; i i ж. Sąd hrubieszowski w XV w. // Rocznik Lubelski.— Lublin, 1973.— T. 16.— S. 27—39), ale jej ustalenia obecnie wymagają weryfikacji.

⁵⁵ Por.: Włodarczyk J. Sejmiki łączyckie w początkach XV wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne.— 1960.— T. 12.— Z. 2.— S. 19.

⁵⁶ Pawiński A. Sejmiki ziemskie.— Dodatki.— N 183.

z Czyżowa, u którego gościli dwaj wysocy dostojnicy Królestwa (podkanclerzy i wojewoda podolski) jednocześnie członkowie elity chełmskiej. Można sądzić, że spotkali się oni w związku ze zbliżającym się sejmem ogólnopolskim w Piotrkowie, mającym zadecydować o obsadzie tronu i zakończeniu bezkrólewia trwającego od blisko półtora roku⁵⁷. Jaki cel miało zwołanie do Wojsławic także sejmiku dokładnie nie wiadomo, domyślać się najwyżej można działań namiestnika wykorzystującego takie zgromadzenia dla utrzymania ładu w państwie pogrążonym w kryzysie władzy⁵⁸. Wynotowany przez Adolfa Pawińskiego zapis w księdze pomija uczestników sejmiku spoza elity urzędniczej, zaznaczając tylko krótkim „etc.” ich obecność.

Jeśli spotkania miałyby stałe terminy, to problem osoby uprawnionej do ich zwoływania nie byłby istotny, co w rzeczywistości ustrojowej ziemi chełmskiej mogło stanowić problem. Sejmiki zazwyczaj zwoływał wojewoda, którego w ziemi chełmskiej nie było, a łączność z województwem ruskim była bardzo luźna. Przypuszczalnie początkowo czynili to starostowie wspierani przez biskupa, zastanawia natomiast brak informacji o zasiadaniu na pierwszych zjazdach kasztelana chełmskiego; którym w latach 1434—1470 był Wańko Kierdejowicz z Kwasilowa⁵⁹. Nie było go też na sejmiku prowincji ruskiej w 1439 r. w Mościskach, na którym widzimy jedynie Jana biskupa chełmskiego⁶⁰.

Pełny skład zgromadzeń szlachty chełmskiej nie był notowany, wliczano jedynie urzędników i bardziej znane osoby i dodawano zwykle tylko ogólnie, że towarzyszą im *alii quamplurimi fidedigni*. Wśród osób zanotowanych jako obecne na pierwszych sejmikach (1 lutego i 27 marca 1430 r.) charakterystyczna jest postać biskupa Jana⁶¹ (potem nie notowanego), natomiast uczestnictwo starosty i sędziego ziemskiego zdaje się regułą (wyjątkiem mogła być sytuacja z 24 maja 1431 r., gdy w Hrubieszowie był tylko marszałek starosty i dwaj ruscy wojewodowie — chełmski i hrubieszowski). Odnotowywano też innych urzędników — zarówno miejscowych, jak i z innych ziem, najczęściej posiadających z ziemią chełmską związki majątkowe, czyli przybywających na sejmiki na tych samych zasadach, co okoliczna szlachta nieurzędnicza. Ta ostatnia, to Polacy i Rusini, których równy status na sejmiku, podobnie jak w sądach, nie budził wątpliwości — w pierwszych zapiskach sądowych z 1428 r. nawiązywano nawet do ruskiego nazewnictwa przy określaniu asesorów: *Termini assignati et celebrati per nobilem Coszthconem wojewoda Chelmensem, quod mandato speciali iudicis generali Chelmensis et per nobiles alias boyari* [! — A. S.]⁶² czy *Coram nobis Alberto*

⁵⁷ Sochacka A. Jan z Czyżowa namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkożów w średniowieczu.— Lublin, 1993.— S. 153—154.

⁵⁸ Por.: Sochacka A. Zarząd ziemiemi Rusi Czerwonej w połowie XV wieku // Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка і М. Крикуна.— Львів, 1998.— С. 100—101.

⁵⁹ Urzędnicy województwa bełskiego.— N 1090.

⁶⁰ Spieralski Z. Z dziejów Archiwum Koronnego Krakowskiego. Kopiarz Jana Łaskiego (około 1505) // Studia Źródłoznawcze.— Warszawa; Poznań, 1979.— T. 24.— S. 134, 137.

⁶¹ Udział biskupa chełmskiego w sejmiku nie jest ewenementem: także na Kujawach biskup włocławski dwukrotnie zasiadał w takim zgromadzeniu, zdaniem Henryka Rucińskiego jako dygnitarz, członek rady królewskiej (Ruciński H. Początki i rozwój szlacheckiej reprezentacji...— S. 30).

⁶² APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Wyroki, sygn. 1a, k. 1.

iudice generali terre Chelmensis cum nobilibus alias boyari [! — A. S.]⁶³. W latach późniejszych już nie tłumaczono terminu łacińskiego, co nasuwa wniosek, że w początkowym etapie wprowadzania polskich zwyczajów prawnych potrzebne było zaznaczenie równości polskiego szlachcica i ruskiego bojara⁶⁴.

Spotkania szlachty chełmskiej w początkach XV w., jak wynika z powyższych rozważań, poświęcone kwestiom zmian ustrojowych czy bezpieczeństwa, nie miały w pełni charakteru samorządowego, były specyficzną formą łączącą kompetencje administracyjne i sądowe urzędu starosty z aspiracjami i odpowiedzialnością lokalnej grupy ziemian. Stopniowo dopiero następowało poszerzanie udziału w życiu publicznym szlachty kierującej się poczuciem wspólnego dobra. Wyrazem tego była obecność reprezentantów ziemi chełmskiej w konfederacji szlachty ziem ruskich nad rzeką Rak w lipcu 1436 r., mającej na celu zagwarantowanie przestrzegania nowo zdobytych przez nią praw zagrożonych w warunkach małoletności Władysława III, w której m. in. zobowiązano się do udziału w sejmikach i podkreślono, że uchwały na nich powzięte obowiązywać mają wszystkich bez wyjątku⁶⁵. Wczesne uchwały sejmiku chełmskiego nie zachowały się, pierwsze znane laudum krasnostawskie w sprawie powinności ludności wiejskiej pochodzi dopiero z 1477 r.⁶⁶, czyli czasu dość odległego od pojawienia się chełmskich *convenciones*.

* * *

Korzenie sejmików chełmskich tkwiły w aktywności miejscowej szlachty w pierwszych dziesięcioleciach XV w. Zainteresowanie przeniesieniem na ziemię ruskie przywilejów szlachty polskiej, zwłaszcza dla dużej grupy pochodzącej z Polski (przede wszystkim z ziemi lubelskiej), było przesłanką integrowania wysiłków z Rusinami posiadającymi majątki w tych stronach. Zgromadzenia chełmskiej szlachty przy okazji wspólnych wypraw wojennych, spotkań z monarchą, starościńskich roków sądowych, podejmowały — na wzór zjazdów pojawiających się od końca XIV w. w Polsce — działania zmierzające także do zapewnienia bezpieczeństwa publicznego czy obrony uzyskanych przywilejów, w czym niewątpliwie istotną rolę odgrywała miejscowa elita urzędnicza, w ziemi chełmskiej początkowo ograniczająca się do starosty i jego otoczenia. W poszerzaniu świadomości politycznej ziemian chełmskich pewną rolę mógł odegrać tamtejszy biskup Jan Biskupiec odwołujący się do ich opinii w okresie starań o powiększenie diecezji o archidiakoniat lubelski. Zjazdy szlachty chełmskiej, pojawiające się w źródłach od 1430 r., odbywały się w powiązaniu z sądami wiecowymi, miały

⁶³ APL, Księgi Ziemskie Chełmskie, Wyroki, sygn. 1a, k. 1 v.

⁶⁴ O braku śladów dyskryminacji prawnej szlachty ruskiej w Królestwie Polskim w XIV—XV w. zob.: Janeczek A. Różnicowanie etniczne wobec integracji państwowej i stanowej w późnośredniowiecznej Polsce // Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania.— S. 372—375, 383—384.

⁶⁵ Chodyncki H. Sejmiki ziem ruskich.— S. 27; Kurtyka J. Z. dziejów walki.— S. 103—104.

⁶⁶ APL, Księgi Ziemskie Krasnostawskie, Zapisy, sygn. 2, k. 100; Pawiński A. Sejmiki ziemskie.— Dodatki.— N 184; Hejnosz W. Laudum sejmikowe chełmskie // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1935.— R. XV.— Z. 1.— S. 35.

jednak charakter zbliżony do sejmików, o czym świadczy określanie ich terminem *conventiones*. Szczególne potrzeby, związane początkowo z walką z upośledzeniem prawnym, następnie z zagrożeniem najazdami (Świdrygiełły, Tatarów) czy z obroną własnej kondycji prawnej w państwie przeżywającym kryzys władzy, przyspieszyły na Rusi proces przeradzania się spotkań sąsiadów w zgromadzenia obywatelskie⁶⁷. Ziemia chełmska wyprzedziła resztę ziem ruskich w adaptacji polskich form ustrojowych, w tym także w sposobie działania tworzącej się wspólnoty terytorialnej coraz szerzej uczestniczącej w życiu publicznym.

⁶⁷ Russocki S. *Od roków monarszych...*— S. 496; Węcowski P. *Krakowskie wiece...*— S. 31—46.

Володимир СОБЧУК
(Кременець)

ШЛЯХЕТСЬКИЙ РІД ЛІДИХІВСЬКИХ У XV — СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТЬ

Пани Лідихівські — відома українсько-польська спільнота крові, традиційно приписувана до герба Салава, гніздом якої було старовинне волинське село Лідихів. Свого часу цей шляхетський рід відігравав значну роль, тому не раз привертав увагу дослідників, завдяки зусиллям яких навіть вийшли дві книги. З публікацій про Лідихівських найбільшої уваги заслуговують монографія Садока Баронча, стаття в гербовнику Адама Бонецького та кілька біограм у Польському біографічному словнику. С. Баронч, учений чернець вірменського походження з домініканського монастиря в містечку Підкамінь, опублікував кілька документів з історії роду й віднайшов низку забутих уже його репрезентантів, але припустився помилок, встановлюючи їх родинні зв'язки¹. Так само не завжди точним у своїх реконструкціях виявився укладач гербовника, до того ж його інформація здебільшого дуже лаконічна². Біографічні статті словника, базовані на надійних архівних джерелах і багаті на деталі, присвячені особам пізнішого часу³. Видана на початку XXI ст. аматорська праця одного зі сучасних представників роду в тій частині, що стосується давньої історії Лідихівських, не виходить за межі відомостей, поданих С. Барончем⁴.

Архіви панів Лідихівських, що зберігаються нині в бібліотеках Ягеллонського університету й Польської академії наук у Кракові та в Центральному державному історичному архіві України в Києві⁵, документують їхнє життя і діяльність переважно пізнішого часу, тому наше дослідження спирається на джерела, які відклалися, в першу чергу, в актових книгах замкового уряду та гродського й земського судів Кременецького по-

¹ Barącz S. Pamiętnik szlacheckiego Ledochowskich domu.— Lwów, 1879.

² Herbarz Polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1911.— Т. XIV.— S. 54—66.

³ Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971.— Т. XVI.— S. 616—638.

⁴ Ledóchowski S. ...Aby pozostał nasz ślad...: Dzieje rodu Ledóchowskich.— Wrocław, 2002.

⁵ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, oddział rękopisów, Ledóchowscy, Archiwum rodzinne; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, oddział rękopisów, Ledóchowscy, Archiwum rodzinne; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України у Києві), ф. 247 (Лідихівські).

віту, в Литовській і Руській метриках та в документальній колекції Люба-Радзимінських.

1. Початки роду

Рід заснував виходець із Кам'янецького повіту Подільської землі **Нестор**, який 12 січня 1442 р. в нагороду „за вірну службу“ отримав від великого князя литовського Казимира на вічність село Лідихів із правом збору мита на річці Іква⁶. Перейти з Корони в Литву він міг під час династичної війни між Свидригайлом Ольгердовичем і Сигізмундом Кейстутівичем, під час якої існувала гостра потреба в людях, здатних носити зброю. Наданий йому маєток лежав на витоках річки Слонівка на західній окраїні Кременецького повіту Волинської землі, на межі з Львівською землею Руського воєводства Польського королівства.

13 лютого 1490 р. чи 1505 р. Васько, Яцько (?), Дениско, Кузьмина вдова Сонька та син останньої Іванко Лідихівські, що доводилися Нестору, мабуть, онуками, за згодою своїх сестер Олянки (?), Мотруші й Ганни, які держали від них у 30-ти копах широких грошів село Пляшева в Перемисьькому повіті, заставили цю отчину в тій самій сумі якомусь Сеньку Матвійовичу з умовами викупу її тільки власними грошми та сплати затрат на поліпшення⁷. З виданого ними листа випливає, що засновник роду залишив спадкоємцям ще одне поселення.

Оскільки нащадкам згаданого вище Іванка належала пізніше, як побачимо далі, одна половина, а нащадкам Васька — третина іншої половини села Лідихів, володіння Нестора мали успадкувати два сини — Іванків-батько Кузьма та старший, очевидно, від нього невідомий на ім'я батько Васька, Яцька (?) й Дениска.

Особу **N Несторовича** можна реконструювати на основі листа про заставу села Пляшева та документів пізнішого часу про права його нащадків на відповідні частини села Лідихів. З дітей цього з панів Лідихівських відомі вказані вище сини Васько, Яцько (?) й Дениско, середній з яких в інших документах фігурує під ім'ям Іван.

Кузьма Несторович, на час застави села Пляшева вже покійний, у шлюбі з дружиною, яку звали Сонька, мав сина Івана (див. вище про заставу села Пляшева). Через передчасну смерть Кузьми, а потім і його сина тривалий час у залишеній ними половині родового гнізда господарювала Сонька. 1539 р. внук Гнівош згадував, як у порозумінні з паном

⁶ Barącz S. Pamiętnik...— S. 4. Використаний тут витяг з кременецької земської книги з текстом надання в перекладі на польську мову, датований 20 вересня 1714 р., див.: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБ України), від рукописів, ф. 91 (Радзимінські), спр. 144.L2, арк. 167—168). На думку С. Баронча, указаному в привілеї 5-му індикту відповідає 1457 р. Насправді це 1442 р., оскільки Казимир фігурує тут як королевич, а з 1445 р. він був уже королем.

⁷ Barącz S. Pamiętnik...— S. 5. Замість відчитаних автором „Hasko“ й „Hanna“ більше ймовірно „Jasko“ й „Olanka“ (див. використаний ним витяг із кременецької земської книги з текстом листа в перекладі на польську мову: ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 12—12 зв.). Якщо взяти до уваги, що лист видавали внуки Нестора, причому здебільшого повнолітні, то вказаному в ньому 8-му індикту відповідають 1489/1490 або 1504/1505 роки. 1474/1475 рік з огляду на сказане виглядає передчасним, а 1519/1520 рік відпадає, оскільки син Кузьми Іван не дожив до 8 лютого цього індикту (див. далі про його загибель в серпні 1519 р. у битві під Сокалем).

Цебровським вона розмежувала Лідихів із сусідніми селами Накваша й Попівці, що лежали за кордоном Великого князівства з Короною⁸.

Олявка (?) N, Мотруша N і Ганна N, які фігурують у листі про заставу села Пляшева, доводилися Нестору, скоріше за все, внучками, оскільки експоненти акта називали їх своїми сестрами, але чиї вони дочки — невідомо.

2. Гілка Васька Лідихівського

Васько N згаданий тільки в листі кінця XV чи початку XVI ст. про заставу села Пляшева⁹. Під час поділу отчини цьому з онуків Нестора перепала третя частина половини села Лідихів — саме стільки вимагала згодом у родичів його правнучка Федора Юхнівна (див. далі). З дітей Васька відомий син Богдан.

Богдан Васькович за переписом Литовського війська 1528 р. мав виставляти на земську службу одного вершника¹⁰, а за ревізійними описами 1545 й 1552 рр. виконував разом зі своїми родичами з родового маєтку городову повинність на користь Кременецького замку¹¹. Дружиною цього з панів Лідихівських була луцька повітниця Марія Лецьківна Баївська, за якою йому перепала половина села Баїв. 8 березня 1558 р. він скаржився ще на сусідів стосовно незаконного захоплення там п'яти сімей підданих¹² а 2 грудня 1560 р. — як можна зрозуміти з укладених дітьми угод¹³ — ані його, ані дружини вже не було серед живих. У шлюбі з Марією Лецьківною Богдан Васькович мав синів Юхна й Івана та дочок Мілку, Настасію і Марію.

Мілка Богданівна за згодою свого чоловіка Василя Дривінського, що походив з володимирських повітників, разом із сестрами видала 2 грудня 1560 р. в селі Затурці два листи: за одним з них третини своїх часток у половині села Баїв, що залишилася після матері, продали за 150 кіп грошів своєму дядькові Василю Гулевичу, а за другим — заставили йому решту за вдвічі більшу суму¹⁴. 22 вересня наступного року Мілка оповіла в Луцькому замку, що відступила також тому самому покупцеві частину материзни, незадовго перед тим успадковану після передчасно померлого брата Івана¹⁵. Чоловік пані Дривінської у зв'язку з Люблінською унією в червні 1569 р. присягав у Володимирі на вірність Короні¹⁶, а про саму Мілку вже більше не чути.

⁸ Вагаць С. Pamiętnik... — S. 6—7.

⁹ Там само.

¹⁰ Перепіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. — Кн. 523: Кніга публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдо-наў, М. А. Вайтовіч. — Мінск, 2003. — С. 149 (помилково: *Ледогостський*).

¹¹ Литовська Метрика. — К., 2005. — Кн. 561: Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. — С. 196, 200; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 23.

¹² ЦДІА України у Києві, ф. 25 (Луцький градський суд), оп. 1, кн. 1, арк. 25 зв.

¹³ Archiwum Głównic Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), perg. 7754—7755.

¹⁴ Там само. Другу половину маєтку успадкувала інша дочка Лецька Баївського.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 206.

¹⁶ Akta unji Polski z Litwą 1385—1791 / Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. — Kraków, 1932. — S. 326.

Настасія Богданівна в згаданих вище листах на материзну, датованих 2 грудня 1560 р., фігурує як дружина володимирського повітника Януша Билицького¹⁷.

Марія Богданівна вийшла заміж за володимирського повітника Степана Мировицького, за згодою якого 2 грудня 1560 р. разом із сестрами відступила свою частину материзни в селі Баїв¹⁸. З частиною, успадкованою після брата Івана, вона поступила за прикладом сестри Мілки, про що оповіла разом із нею 22 вересня наступного року урядові Луцького замку¹⁹.

Іван Богданович уперше згаданий у вказаних вище листах сестер, датованих 2 грудня 1560 р.²⁰, а 23 квітня 1561 р. фігурує разом із братом у поданій урядові Луцького замку скарзі священика Кузьмодем'янської церкви села Баїв: коли останній, перед тим „сидівши в дому корчемном с подданими свого пана“ Василя Гулевича, повертався додому, брати Лідихівські напали на нього й ледве не забили²¹. 15 серпня того самого року цього Івана Богдановича вже не було серед живих, оскільки його частина материзни в селі Баїв належала братові й сестрам²². Судячи з долі спадщини, він не залишив нащадків.

Юхно Богданович так само названий 2 грудня 1560 р. у зв'язку з угодами сестер про відчуження материзни²³ і 23 квітня наступного року фігурує разом із братом у щойно згаданій скарзі священика Кузьмодем'янської церкви про розбій²⁴. 18 вересня 1561 р. Юхно продав свою четвертину материної спадщини в селі Баїв і двір у місті Луцьку троцькому воеводі Миколаю Радзивіллю²⁵ (унаслідок смерті Івана йому припала вже не п'ята, а четверта частина материзни), а 28 січня 1562 р. скаржився в Луцьку на шляхтича Семена Зброховича-Воюгинського: звинувачував останнього у тому, що приїхав після смерті брата у Баїв, повідбивав у дворі покійного замки та позабирав гроші, речі й документи на Лідихів і Баїв²⁶. Восени 1567 р. Юхна Лідихівського не було вже серед живих, бо вершника вирядила на земську службу вдова²⁷. За реєстром 1570 р., за частину Яхна (!) Богдановича в селі Лідихів, що нараховувала всього лиш два дими й п'ять городників, платив податок якийсь Іван Другий Лідихівський²⁸.

За даними А. Бонецького, дружина Юхна Богдановича походила з луцьких повітників Смиківських і в шлюбі з нею народилася дочка Федора²⁹.

¹⁷ AGAD w Warszawie, perg. 7754—7755.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 206.

²⁰ AGAD w Warszawie, perg. 7754—7755.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 94—94 зв.

²² Там само.— Арк. 172 зв.—173.

²³ AGAD w Warszawie, perg. 7754—7755.

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 94—94 зв.

²⁵ Там само.— Арк. 195 зв.

²⁶ Там само.— Кн. 4, арк. 27 зв.—28.

²⁷ Русская историческая библиотека.— Петроград, 1915.— Т. XXXIII: Литовская Метрика.— Отдел первый. Часть третья: Книги публичных дел. Переписи войска Литовского.— Стлб. 1245.

²⁸ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— Т. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.— Т. VIII: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego.— S. 26.

²⁹ Herbarz Polski.— Т. XIV.— S. 54.

Федора Юхнівна 1578 р. була вже замужем за шляхтичем Василем Григоровичем Горловським³⁰. Останній відомий також з прізвищем Непитуций³¹ і походив, здається, з луцьких повітників, що володіли селом Охматків³². 1597 р. пані Горловська зажадала від родичів, щоб виділили їй третину в половині маєтку Лідихів³³. Частка, на яку вона претендувала, переконливо свідчить, що інших спадкоємців її батька й діда на цей час вже не було. У листопаді 1609 р. родичі згодилися, нарешті, переділити село, а суд зобов'язав сторони стати через чотири тижні перед приятелями й завершити справу³⁴, та невідомо чи дійшло до виконання вироку. Остання згадка про Федору Юхнівну датується 1612 р.³⁵ Її чоловіка 10 листопада 1615 р. Гордіян Лідихівський призначав ще одним з опікунів своїх дітей³⁶.

3. Лідихівська гілка Яцька / Івана Лідихівського

Яцько (?) N, згаданий у листі кінця XV — початку XVI ст. про заставу села Пляшева³⁷, тотожний, гадаємо, **Іванові** Лідихівському: після одруження з дочкою Васька Ісернського, що володів сусіднім селом Лосятин, він придбав у тестя половину цього маєтку з пустим селищем Рацлавка й узяв прізвище, похідне від назви свого придбання, та тим самим започаткував окремий рід. 6 вересня 1533 р. на клопотання синів Івана Лосятинського (на цей час, очевидно, вже покійного) монарх видав їм підтвердження на батькову купівлю на вічність, і в цьому акті викладено історію появи нового роду³⁸. Тим часом сини другої дочки Васька Ісернського вишневецький піп Война і його брат Олехно Красниковичі оскаржили родичів у відмові поділитися з ними спадщиною діда по матері, але віленський біскуп Януш, який 10 березня 1534 р. розглянув у Вільні їхні претензії, відхилив їх як безпідставні³⁹.

З дітей Яцька / Івана відомі названі вище сини Гаврило й Михно.

Гаврило / Гасько / Лоско Іванович уперше згаданий — як Лоско Лосятинський — у переписі Литовського війська 1528 р., за яким мав виставляти на земську службу одного коня⁴⁰. У згаданих вище підтвердженні монарха 1533 р. на половину маєтку Лосятин⁴¹, судовому листі біскупа Януша 1534 р.⁴², а також у ревізійному описі Кременецького замку 1545 р.⁴³ він фігурує як Гаврило Лосятинський, у листі короля Сигізмунда

³⁰ Herbarz Polski...— Т. XIV.— С. 54.

³¹ Там само.— 1904.— Т. VII.— С. 340.

³² 1545 р. зем'янин Грицько Непитуций відповідав за маєтку Охматків за городню у Великому земському міську в Луцьку (Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 149).

³³ ЦДІА України у Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, кн. 10, арк. 63—63 зв.; кн. 17, арк. 268 зв.—269.

³⁴ Там само.— Кн. 17, арк. 331—332 зв.

³⁵ Herbarz Polski...— Т. XIV.— С. 54.

³⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 24, арк. 451—451 зв.

³⁷ Вагаць С. Pamiętnik...— С. 5. Замість „Яско“ дослідник відчитав „Hasko“.

³⁸ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2103.

³⁹ Там само.— Ф. 91, спр. 140.I, арк. 48—48 зв.; спр. 410.I.4, арк. 47.

⁴⁰ Перепіс'війска Вялікага княства Літоўскага...— С. 149.

⁴¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 3, спр. 2103.

⁴² Там само.— Ф. 91, спр. 140.I, арк. 48—48 зв.; спр. 410.I.4, арк. 47.

⁴³ Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 196.

мунда 1547 р. про врегулювання меж із сусідніми маєтками Корони — як Гаврило Лідихівський⁴⁴, у судовому листі 1549 р. про розмежування села Лідихів⁴⁵ та в акті ревізії 1552 р., що містить останню прижиттєву згадку про нього⁴⁶, — як Гасько Лідихівський.

Дружину Гаврила Івановича звали Немихна⁴⁷. З дітей відомі сини Богдан, Масько, Іван і Яцько, але прізвище, похідне від назви первісного родового гнізда, успадкував, здається, тільки останній із них, тому інших залишило поза увагою.

Яцько Гаврилович у дільчому листі синів Дениска Лідихівського, складеному 24 квітня 1552 р., згаданий як Лосятинський⁴⁸, та оскільки одна з дочок називала себе по батькові *Яцьківною Лідихівською*⁴⁹, то можна гадати, що він користувався також і топоантропонімом, похідним від первісного родового гнізда. Маєток цього з нащадків Нестора становили частини сіл Лідихів і Лосятин. З дітей Яцька Гавриловича відомі дочки Ганна й Орина.

Ганна Яцьківна за життя фігурує тільки в справі за переділ села Лідихів, датованій 6 жовтня 1570 р., де значиться як дружина Григорія Мотовила⁵⁰. Успадковану після батька частину села Лосятин вона продала двоюрідному братові Семену Богдановичу Лосятинському⁵¹, а частину в селі Лідихів залишила синові Яцьку, що мав ще ім'я Ян⁵².

Орина Яцьківна 10 грудня 1574 р. склала лист про обмін своєї отчини в селі Лідихів, яку відказувала пану Макару Лідихівському, на половину розташованого під Кременцем маєтку Сапановець Малий: у листі вона фігурує як дружина шляхтича Семена Садівського⁵³. Під час оповіді 21 листопада 1596 р. в земському суді про втрату паперів на виміняний маєток пані Садівська була вже вдовою⁵⁴. Лосятинську частину отчини Орина Яцьківна продала згаданому вище Семенові Лосятинському⁵⁵.

Михайло / Михно Іванович у переважній більшості історичних джерел значиться як Лосятинський, у судовому листі 1549 р. про розмежування села Лідихів — як Лідихівський⁵⁶, а в ревізійному описі Кременецького замку 1552 р., що містить останню прижиттєву згадку про нього, фігурує під обома прізвищами⁵⁷.

Михно Лосятинський був одним із фігурантів справи, розглянутої 19 квітня 1517 р. князем Костянтином Острозьким у присутності „княжат и панят Волинское земли“ за позовом господарських зем'ян „Волинского

⁴⁴ Вагаць С. Pamiętnik...— S. 189—190.

⁴⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 85.

⁴⁶ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 23 („городня лосятинская а лидуховская землянь Михна, а Богдана, а Гаска, а Винка, а Гневоша Лидуховскихъ“).

⁴⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 44.

⁴⁸ Там само.— Спр. 191.IV.4, арк. 33 зв.

⁴⁹ Там само.— Спр. 228.V.3, арк. 96 зв.—98 зв.

⁵⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 3, арк. 36—37.

⁵¹ Там само.— Кн. 17, арк. 31 зв.

⁵² Наприкінці 1598 р. Яцько Мотовило продав материну спадщину за 200 кіп грошів Костянтину Жашківському (Там само.— Кн. 12, арк. 299 зв.—302 зв.).

⁵³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 96 зв.—98 зв.

⁵⁴ Там само.— Арк. 95—95 зв.

⁵⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 17, арк. 31 зв.

⁵⁶ Там само.— Кн. 49, арк. 85.

⁵⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 23—24.

повіту“ **Зенка й Микити Андрушковичів Русановичів**, які оскаржували його та **Микиту Вигурича і Яцька Яковицького** у відмові повернути їм отчину — маєток **Чаруків і селище Ходорково**. Під час розгляду скарги з'ясувалося, що **тесть відповідачів Роман Ботенчич** отримав **указані маєтки від діда позивачів Русана Чаруківського в рахунок віна за його дочкою на 50 кіп широких грошів, а також сплатив борги їхнього батька Андрушка і мав відповідні папери**. Оскільки „**Андрюшко неслухне все имѣне записал, дѣтеи своїхъ отдаляючи, чоґо ж и в панствѣ господаря нашого, вѣ правехъ хрестьянскихъ нѣт, а листов потверженыхъ господарьскихъ в себе на тоє имѣнѣ Чаруково и на селищѣ Ходорково не имели**“, суд вирішив, щоб позивачі віддали за тітчине віно й батькові борги **86 кіп грошів литовської лічби готівкою, а решту 15 кіп кінями та взяли спірні володіння у свої руки**⁵⁸.

6 вересня 1533 р. Михно Іванович разом з братом отримав підтвердження на придбану батьком половину маєтку **Лосятин**⁵⁹, а **10 березня наступного року з братовим сином Богданом** виграв у **Вільні** справу з вишневецьким попом **Войною** та його братом **Олехном Красниковичами**, синами матиної сестри, які вимагали поділу спадщини діда⁶⁰.

За переписом **Литовського війська 1528 р. Михно Лосятинський** повинен був виставляти одного коня⁶¹. За описом **Кременецького замку 1545 р.**, крім частин у селах **Лосятин і Лідихів**, йому належало також село **Башківці**⁶² по сусідству з **Кременцем**, що могло становити спадщину тестя, оскільки ні брат, ні його нащадки не мали до цього маєтку відношення.

З дітей Михна Івановича відомі сини **Вінко, Федір, Іван, Левко й Василь** та дочка **Ганна**. Прізвищем, похідним від назви села **Лідихів**, користувалися, здається, тільки **Вінко й Федір Михновичі**.

Ганна Михнівна 1566 р. була заміжня за шляхтичем **Калспиком Васильовичем Батківським**⁶³, спочатку **луцьким**, а після адміністративно-територіальної реформи **1560-х років кременецьким повітником**.

Вінко Михнович у ревізійному описі **Кременецького замку 1552 р.** фігурує як **Лідихівський**⁶⁴, та оскільки **2 червня 1552 р.** обміняв свою частину маєтку **Лідихів** братові **Федору** на частину в селі **Лосятин**⁶⁵, то далі пишеться вже **Лосятинським**. Останній раз він згаданий **15 січня 1573 р.** як свідок складеного в селі **Лідихів** акта⁶⁶. Дружина **Вінка Михновича** під час запису **28 травня 1578 р.** вказаного вище листа про обмін братів частинами в земську книгу була ще серед живих, але як її звали — невідомо.

Федір Михнович згаданий **28 липня 1543 р.** у зв'язку з поїздкою в супроводі дворян монарха та вижив **Луцького й Кременецького замків** до

⁵⁸ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1890.— Т. III: 1432—1534 / Wydane przez B. Górczaka.— S. 152—153. Ориґінал листа: AGAD w Warszawie, perg. 8409.

⁵⁹ ЛНБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 3, спр. 2103.

⁶⁰ Там само.— Ф. 91, спр. 140.І, арк. 48—48 зв.; спр. 410.І.4, арк. 47.

⁶¹ Перепіс войска Вялікаґа княства Літоўскаґа.— С. 149.

⁶² Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 196. У рукописі помилково „з Баковиц“; видавець виправив у примітці на „з Биковец“, а насправді мало бути „з Башковиц“.

⁶³ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 3, арк. 29.

⁶⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 23.

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 9 зв.—10. Те саме див.: ЛНБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 5—5 зв.

⁶⁶ ЛНБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 90.

князя Василя Острозького в справі зем'ян Грибів-Грим'яцьких⁶⁷, 18 жовтня 1548 р. засвідчував у селі Серетець одну з угод⁶⁸, 23 березня 1550 р. судився перед старостою з кременецькими повітниками Андрузькими⁶⁹, причому в усіх цих випадках фігурує як Лосятинський. Промінявши 2 червня 1552 р. свою частину отчини в селі Лосятин братові Вінку на частину в селі Лідихів⁷⁰, він повертається до старого родового прізвища. Як Федір Лідихівський 16 лютого 1569 р. засвідчив поділ синів двоюрідного брата Богдана Лосятинського⁷¹, 1570 р. сплатив податок зі своєї частини села Лідихів, що нараховувала три дими й чотири городники⁷², 6 жовтня того ж року судився з родичами за переділ родового гнізда⁷³, на початку 1573 р. видав заміж дочку Зофію⁷⁴, а 24 вересня 1578 р. знову засвідчив один з актів⁷⁵. Останню згадку про нього містить реляція возного про доставку позову, датована 13 листопада 1597 р.⁷⁶ Успадковану після батьків частину села Башківці Федір Михнович продав братові Левку⁷⁷. З дітей його відомі дочки Зофія, Гелена й Ганна та сини Богдан і Семен.

Зофія Федорівна 15 січня 1573 р. отримала в селі Лідихів від Федора Ісєрнського, за якого вийшла заміж, лист на 100 кіп грошів віна з привінком із забезпеченням на половині його маєтку в селі Лосятин⁷⁸. Інших згадок про неї не виявлено. Судячи з того, що 22 липня 1595 р. пан Ісєрнський вніс лист дружині в земську книгу⁷⁹, вона мала бути серед живих.

Гелена Федорівна відома тільки зі судової справи її сина Юрія Івановича Лідихівського 1633 р. зі Стефаном Богдановичем та Самуелем Семеновичем Лідихівськими (онуками Федора Михновича): позивач домагався від них сплати матиного посагу або виділення третини в четвертій частині спадщини її батька в селі Лідихів⁸⁰. З цієї вимоги випливає, що його мати була дочкою Федора Михновича і мала двох сестер, з ними і слід було ділити четверту частину отчини, належну за Статутом дочкам.

Ганна Федорівна 25 лютого 1602 р. судилася разом зі своїм чоловіком Ярошем Гуляльніцьким зі своїми братами Богданом і Семеном Лідихівськими за якийсь борг у розмірі 20 кіп грошів⁸¹, а в лютому 1607 р. по-

⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, кн. 1, арк. 35; ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 1 зв.

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 196.

⁶⁹ Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 2, арк. 5 зв.—6.

⁷⁰ Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 9 зв.—10; ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 5.

⁷¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 18—18 зв.

⁷² Źródła dziejowe.— Т. XIX.— S. 27.

⁷³ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 3, арк. 36—37.

⁷⁴ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 89—90.

⁷⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 55 зв.

⁷⁶ Там само.— Кн. 10, арк. 63—63 зв.

⁷⁷ Там само.— Кн. 4, арк. 44—47 зв. (згадка в тестаменті Левка Лосятинського, датованому 24 серпня 1571 р.).

⁷⁸ Там само.— Кн. 9, арк. 379—380. Те саме див.: ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 215.V.3, арк. 89.

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 379—380.

⁸⁰ Там само.— Кн. 40, арк. 340—341.

⁸¹ Там само.— Кн. 13, арк. 142 зв.—144.

живала вдову й нащадків першого з них⁸². Чоловік її походив із дрібної шляхти Луцького повіту.

Богдан Федорович тотожний 1) Богданові Лосятинському, який 9 червня 1579 р. виступав як урядник удови князя Олександра Вишневецького в селі Снігурівка⁸³, 17 лютого наступного року квітнував у селі Залужжя кременецьких повітників Григорія і Юрія Михайловичів Корницьких за сплату ними своїй сестрі Катерині, з якою вступив у шлюб, посагу й виправи⁸⁴, а в листопаді 1592 р. разом з родиною жінки вів боротьбу за спадщину її баби Богдани Кунівської⁸⁵, та 2) Богданові Лідихівському, який 25 лютого 1602 р. судився разом з братом Семеном з Ярошем Гулялницьким і його дружиною Ганною з Лідихівських за якісь 20 кіп грошів боргу⁸⁶.

У лютому 1607 р. Богдана Федоровича не було вже серед живих, оскільки Гулялницькі позивали пані Богданову Лідихівську Катерину з Корницьких⁸⁷. Судячи з того, що возний доставив позови в селі Лідихів до воріт їхнього підданого Куцика Якимченяти⁸⁸, вони проживали десь за межами родового гнізда. У плюбю з Катериною Богдан Лосятинський / Лідихівський мав четверо дітей — Стефана, Федора й дві Анни.

Стефан Богданович уперше згаданий 12 жовтня 1609 р. у зв'язку з доставкою возним позовів про переділ села Лідихів, адресованих матері, йому та братові⁸⁹, а востаннє фігурує в справі, яку мав 24 листопада 1633 р. разом з двоюрідним братом Самуелем Семеновичем з родичем обох Юрієм Лідихівським (той домагався в них посагу своєї матері)⁹⁰. Про дружину цього з панів Лідихівських даних немає; нащадків він, скоріше за все, не залишив.

Федір Богданович у перший раз поіменований так само 12 жовтня 1609 р.— у зв'язку з указаними вище позовами⁹¹. Зі судової справи, яка розглядалася 12 листопада того ж року, відомо, що він перебував ще під опікою брата Стефана⁹². Далі про молодшого з синів Богдана Федоровича в актових джерелах згадок немає. Нащадків у нього, мабуть, не було.

Анна Богданівна старша, дружина якогось Яна Івоні, та однойменна з нею сестра на початку серпня 1644 р. уклали угоду. Згідно з нею, не маючи змоги викупити частину в селах Загірці, Юськівці, Татаринівці, Якимівці й Красна Лука, яку вони успадкували після своєї матері Катерини з Корницьких Богданової Лідихівської, сестри відступили свої права на ці володіння кременецькому гродському судді Юзефу Фрикачу Фрику⁹³. У 1648 р. Ян Івоня тримав у маєтку Лідихів 14 димів, а в 1650 р. в

⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 14, арк. 964 зв.—965.

⁸³ Там само.— Кн. 7, арк. 90.

⁸⁴ Там само.— Кн. 38, арк. 94 зв.—96.

⁸⁵ Там само.— Кн. 8, арк. 206—211 зв.

⁸⁶ Там само.— Кн. 13, арк. 142 зв.—144.

⁸⁷ Там само.— Кн. 14, арк. 964 зв.—965.

⁸⁸ Там само.— Арк. 268 зв.

⁸⁹ Там само.— Кн. 17, арк. 268—269.

⁹⁰ Там само.— Кн. 40, арк. 340—341.

⁹¹ Там само.— Кн. 17, арк. 268—269.

⁹² Там само.— Арк. 331—332 зв.

⁹³ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 48—49 (витяг, дата листа втрачена; у гродську книгу внесено 6 серпня 1644 р.).

частині села, що перебувала в його руках, не було вже жодного підданого⁹⁴.

Анна Богданівна молодша, заміжня за якимсь Теодором Сеножецьким, на початку серпня 1644 р. брала участь у згаданій вище угоді про продаж Юзефу Фрикачу Фрику прав на свою материзну в селах Загірці, Юськівці, Татаринівці, Якимівці й Красна Лука⁹⁵.

Семен Федорович, який, на відміну від брата, постійно користувався прізвиськом *Лідихівський*, 6 травня 1584 р. виступав у ролі почаївського урядника Ганни Гостської⁹⁶, 13 листопада 1594 р. фігурував як орленський намісник тої самої пані⁹⁷, а 4 жовтня 1595 р. засвідчував у містечку Орле один з актів⁹⁸. Наприкінці життя Семен Федорович проживав у селі Лідихів, бо саме тут 1609 р. возний увіткнув позов у сінні двері⁹⁹.

Протягом 1591—1592 рр. спільно з дружиною Раїною Маськівною, що походила з луцьких повітників Шпаківських, Семен Федорович скупив у своїх двоюрідних братів Андрія, Семена й Філона Вінковичів Лосятинських їхні частини села Лосятин по 200 кіп грошів кожна¹⁰⁰, 22 липня 1596 р. за 40 кіп грошів набув у Петра Некрашовича Бережецького дві волоки поля в селі Нижні Бережці¹⁰¹, пізніше придбав у Богдана Васильовича Лосятинського дворище в селі Лосятин¹⁰². 11 червня 1595 р. він склав у містечку Орле два листи: за одним з них на частинах села Лосятин, куплених у Семена й Андрія Вінковичів, записав дружині 200 кіп грошів, а частину, придбану у Філона Вінковича, залишив нащадкам вільною¹⁰³, за іншим — на випадок своєї смерті забезпечив дружині на всіх трьох частинах проживання до кінця життя „на вдовиному стилі“¹⁰⁴.

21 серпня 1621 р. Семен Федорович загинув. Діти звинуватили в його смерті шляхтича Миколая Ісєрнського, сусіда по маєтку Лосятин, а той позвав їх улітку 1622 р. як наклепників до суду¹⁰⁵.

У шлюбі з Раїною зі Шпаківських Семен Федорович мав синів Самуеля й Григорія.

Самуель Семенович 7 жовтня 1616 р. був свідком однієї з угод¹⁰⁶, восени 1632 р. брав участь в елекційному сеймі¹⁰⁷. На початку 1636 р. судився ще з Андрієм Розволичем-Телецьким і його дружиною за порушення умов оренди маєтку, а наприкінці липня 1637 р. спір вели вже вдова й діти¹⁰⁸. Дружиною Самуеля Семеновича була Кристина Жуховсь-

⁹⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 443.

⁹⁵ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 48—49.

⁹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 23, арк. 134.

⁹⁷ Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 81—81 зв.

⁹⁸ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 192.V.1, арк. 92 (копія кінця XIX ст.).

⁹⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 17, арк. 268 зв.

¹⁰⁰ Там само.— Кн. 8, арк. 125—127 зв. (лист Андрія, 1 липня 1591 р.); 127 зв.—130 зв. (лист Семена, 2 грудня 1591 р.), 270 зв.—272 зв. (лист Філона, 9 жовтня 1592 р.).

¹⁰¹ Там само.— Кн. 9, арк. 563 зв.—565.

¹⁰² На початку 1607 р. покупець скаржився на продавця, що не зізнав свій лист (Там само.— Кн. 14, арк. 656—657).

¹⁰³ Там само.— Кн. 9, арк. 171—171 зв.

¹⁰⁴ Там само.— Арк. 171 зв.—172 зв.

¹⁰⁵ Там само.— Кн. 32, арк. 198 зв.—199 зв.

¹⁰⁶ Там само.— Кн. 24, арк. 454 зв.

¹⁰⁷ Архив ЮЗР.— 1861.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 220.

¹⁰⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 43, арк. 85—87 зв.

ка¹⁰⁹, у шлюбі з нею мав синів Єреміяша й Петра та дочок Гелену і Зузанну.

Єреміяш / Єронім / Геронім / Єремії Самуельович уперше згаданий у зв'язку зі справою з Розволичами-Телецькими, датованою 24 липня 1637 р.¹¹⁰ Восени 1645 р. разом з братом і сестрами він брав участь у справі про переділ села Лосятин¹¹¹, а наприкінці 1647 р. судився з Юрієм Лідихівським, який вимагав від нього та від його брата повернути якісь документи на село Лідихів, позичені ще їхнім дідом¹¹². У 1648 р. Геронім Лідихівський мав у селі Лосятин 25 димів, а в 1650 р.— уже тільки 6 димів¹¹³. 25 лютого 1650 р. Єремії Лідихівський чинив присягу про кількість димів у селах Біла Криниця, Антонівці, Словиця, Стіжок, Тилявка й Угорське¹¹⁴, що становили спадщину князя Януша Вишневецького й підпорядковувалися йому, очевидно, як урядникові.

Петро Самуельович 24 серпня 1637 р. брав участь у справі з Розволичами-Телецькими¹¹⁵, восени 1645 р. судився разом з братом і сестрами про переділ села Лосятин¹¹⁶, а 28 листопада 1647 р. відповідав разом з братом на претензії Юрія Лідихівського стосовно паперів на маєток Лідихів¹¹⁷.

Гелена Самуелівна 24 серпня 1637 р. згадана поряд з матір'ю і братами в справі з Розволичами-Телецькими¹¹⁸. Восени 1645 р., будучи вже замужем за якимсь Марцином Коцельським, разом з братами й молодшою сестрою брала участь у справі про переділ села Лосятин¹¹⁹.

Зузанна Самуелівна восени 1645 р. фігурує разом з родичами в справі про переділ села Лосятин, на час якої ще була незаміжньою¹²⁰.

Григорій Семенович 27 лютого 1627 р., імовірно під час одруження, записав дружині Зузанні Дмитрівні з Коритенських, за якою отримав посаг і виправу на 1 000 золотих, на половині своєї частини села Лосятин подвійну суму віна й привінку¹²¹. У листопаді 1633 р. Григорія Семеновича вже не було серед живих, оскільки братія Почаївського монастиря на чолі з ігуменом Іоанном Желізо позивала його брата Самуеля Семеновича, що тримав маєток Григорія, вимагаючи віддати 300 золотих, записаних ним на монастир та церкви в селах Лідихів і Лосятин¹²². Дружина Григорія Семеновича після його смерті вийшла заміж за Стефана Лосятинського, а потім за Андрія Доманського, разом з яким у лютому 1636 р. судилася з братом першого чоловіка стосовно вибиття з частини села Лосятин, заставленої їй у 13 тисячах золотих¹²³.

¹⁰⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 43, арк. 85—87 зв.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.— Кн. 47, арк. 39 зв.—40, 266 зв.—268 зв.

¹¹² Там само.— Кн. 49, арк. 257 зв.—258 зв.

¹¹³ Архів ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 443.

¹¹⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 83 (Архів І. М. Каманіна), спр. 53, арк. 9 зв.

¹¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 43, арк. 85—87 зв.

¹¹⁶ Там само.— Кн. 47, арк. 39 зв.—40, 266 зв.—268 зв.

¹¹⁷ Там само.— Кн. 49, арк. 257 зв.—258 зв.

¹¹⁸ Там само.— Кн. 43, арк. 85—87 зв.

¹¹⁹ Там само.— Кн. 47, арк. 39 зв.—40, 266 зв.—268 зв.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.— Кн. 36, арк. 10—11.

¹²² Там само.— Кн. 40, арк. 9 зв.—10, 295 зв.—295-а зв.

¹²³ Там само.— Кн. 43, арк. 236 зв.—238 зв.

4. Гілка Дениска Лідихівського

Дениско N згадується в листі кінця XV чи початку XVI ст. про заставу села Плящева¹²⁴ та в переписі Литовського війська 1528 р., за яким виставляв одного коня¹²⁵. Володіння цього з онуків Нестора мали становити третю частину половини родового гнізда. Під час поділу їх синами, здійсненого 24 квітня 1552 р., тут сиділо 14 сімей підданих¹²⁶.

З дітей відомі сини Тишко, Петро, Яцько, Южно, Павло й Левко.

Тишко Денисович згаданий у листі кременецького старости про поділ зем'янами Дедеркалами ґрунтів, датованому 6 вересня 1540 р.: тут він фігурує як один з дільчих¹²⁷. Під час судової справи 1549 р. за переділ села Лідихів цього із синів Дениска вже не було серед живих¹²⁸.

Петро Денисович згаданий у переліку шляхти, яка з'явилася влітку 1545 р. в Кременець на ревізію¹²⁹. Під час згаданої вище справи 1549 р. про переділ родового гнізда його вже не було, очевидно, серед живих¹³⁰.

Яцько Денисович 28 липня 1543 р. супроводжував дворян великого князя і вижив Луцького й Кременецького замків у поїздки до князя Василя Острозького в справі зем'ян Грибів-Грим'яцьких¹³¹. За ревізійним описом 1545 р., він виконував разом з родичами городову повинність на користь Кременецького замку¹³². На частині, отриманій ним під час поділу 24 квітня 1552 р. батькової спадщини, сиділи три сім'ї підданих¹³³. Третинну мастку 17 серпня 1564 р. він продав за 80 кіп грошів Ярофію Гостському на вічність¹³⁴, а решту заставив¹³⁵.

Дітей у Яцька Денисовича, імовірно, не було, оскільки на його спадщину претендували потім родичі. У 1585 р. вони навіть позивали вдову Ярофія Гостського стосовно частини села Лідихів, узятої її чоловіком у заставу¹³⁶, але безрезультатно. Восени 1598 р. частина, про яку йшлося, перебувала вже у володінні Макара Лідихівського, і тоді Яцьків племінник Григорій Левкович спробував відсудити її. Він посилався на те, що дядькова дочка **Уляна**, заміжня за Миколаєм Томковичем Єсмонтом, влила на нього своє право, але позваний відповів, що Уляна не була дочкою Яцька Денисовича й не належала до шляхетського стану, тому не могла нічого вливати. На доказ своєї правоти Макар Лідихівський поставив у

¹²⁴ Вагацз S. Pamiętnik...— S. 5.

¹²⁵ Перепис війська Вялікаго княства Літоўскаго...— С. 149 (помилково: *Денись Каледоховський*).

¹²⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 33—34 зв. (витяг 1797 р. із кременецької земської книги на староукраїнській мові латинськими літерами). Датовано 10-м індиктом, якому в даному випадку відповідає 1552 р.

¹²⁷ Там само.— Спр. 215.V.3, арк. 1—2.

¹²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 85 зв.

¹²⁹ Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 194.

¹³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 85 зв.

¹³¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 1.

¹³² Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 196, 200.

¹³³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 33—34 зв.

¹³⁴ 24 грудня 1564 р. Ярофія Гостський записав дружині деякі мастки, і серед них частину „в Лидухови, которуємъ купил в пана Яцка Лидуховского за осмдесят коп литовских грошей“ (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 7, арк. 267 зв.). Дату продажу взято зі згадки про заставу решти мастки (див. нижче).

¹³⁵ Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 11, арк. 88 зв.—89 зв. (згадка про заставу).

¹³⁶ Там само.— Арк. 89 зв. (згадка про позов, датований 3 травня 1585 р.).

суді кілька родичів, у тому числі й брата позивача Івана, і вони одноставно підтвердили достовірність слів відповідача¹³⁷.

Южно Денисович згаданий у джерелах у зв'язку з поділом панами Лідихівськими родового гнізда, здійсненим 1549 р.¹³⁸ 24 квітня 1552 р. в результаті поділу з братами батькової спадщини він отримав шестеро підданих¹³⁹. Помер, здається, в 1580 р.: цим часом одна з дочок датувала пізніше захоплення племінниками спадщини її батька¹⁴⁰. Зі судової справи 1598 р. між нащадками Южна Денисовича за його спадок відомо, що він залишив сина Богуша і п'ять дочок, всі діти вступили в шлюб за життя батька¹⁴¹. Одну з дочок звали Василиса, а імена інших чотирьох невідомі.

Василиса Юхнівна, дружина шляхтича Костянтина Жашківського, 14 листопада 1592 р. уклала зі синами брата угоду про вирішення ініційованих нею спорів приятельським шляхом¹⁴², а 30 серпня 1595 р. позивала тих самих племінників та їхню матір за четверту частину батькової спадщини¹⁴³. На святомихайлівських роках 1596 р. затіяна нею справа завершилася апеляцією відповідачів до Трибуналу¹⁴⁴. З часом пані Жашківська домоглася частини отчини: восени 1598 р. братові сина звинувачували її в тому, що вона забрала чимало рухомих речей їхнього діда, та вимагали, щоб вона узяла гроші й повернула частину маєтку¹⁴⁵. Натомість діти сестер збиралися судитися з Василисою Юхнівною, щоб та поділилася з ними четвертиною дідової спадщини, належної також і їхнім матерям¹⁴⁶. 6 грудня 1598 р. Костянтин Жашківський придбав у Яцька або Яна Григоровича Мотовила за 200 кіп грошів спадщину його матері в селі Лідихів¹⁴⁷, а 13 липня 1600 р. перепродав її за 100 кіп грошів Макару Лідихівському¹⁴⁸.

Н Юхнівна вийшла заміж за якогось Гінштовського. Восени 1598 р., вже після її смерті, сини Григорій, Южно й Іван збиралися судитися, як зазначено вище, з Жашківськими за виділення їм матеріної частки в спадщині діда¹⁴⁹.

Н Юхнівна в шлюбі з якимсь Сиреватчинським мала синів Павла й Григорія, які фігурують серед позивачів у згаданій вище справі 1598 р.¹⁵⁰

Н Юхнівна стала дружиною якогось Мшенецького, їх сини Іван і Григорій значаться в тій самій справі¹⁵¹.

¹³⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 11, арк. 88 зв.—89 зв.

¹³⁸ Там само.— Ф. 247, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

¹³⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 33—34 зв.

¹⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 183—183 зв. (датовано 30 серпня 1595 р.).

¹⁴¹ Там само.— Арк. 182 зв.—184 зв.

¹⁴² Там само.— Кн. 8, арк. 183—183 зв.

¹⁴³ Там само.— Кн. 9, арк. 183—183 зв.

¹⁴⁴ Там само.— Арк. 182 зв.—184 зв.

¹⁴⁵ Там само.— Кн. 11, арк. 26 зв.

¹⁴⁶ Там само.— Арк. 27. До розгляду справ не дійшло, оскільки син Жашківських пред'явив „отворонный лист“, згідно з яким його батьки мали в Києві важливішу справу.

¹⁴⁷ Там само.— Кн. 12, арк. 299 зв.—302 зв.

¹⁴⁸ Там само.— Арк. 303 зв.—305.

¹⁴⁹ Там само.— Кн. 11, арк. 27.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само.

Н Юхнівна в шлюбі з якимсь Курниковським мала дочку Домну, яка 1598 р., будучи вже замужем за Щасним Поводовським, теж домагалася від матеріної сестри частки в спадщині діда¹⁵².

Богуш Юхнович помер, як оповідали потім його сини, ще за життя батька¹⁵³. З позову однієї з дочок, датованого 3 січня 1593 р., відомо, що його дружину звали Маруша і в шлюбі з нею народились сини Данило, Василь, Ян і Лукаш¹⁵⁴. Крім них Богуш залишив дочок Любку й Марушу, мабуть, від шлюбу з іншою жінкою.

Любка Богушівна згадана 3 січня 1593 р. у зв'язку з доставкою возним позовів, за якими домагалася належного їй віна з четвертої частини отчини від братів і батькової вдови Маруші. Заміж вийшла за якогось Мартина Янковського¹⁵⁵.

Маруша Богушівна поіменована в реляції возного про доставку 13 жовтня 1597 р. у Лідихів двох позовів до Яна Богушовича Лідихівського: одного — за скаргою Маруші (названа тут як Несторова Бодачівська) щодо якихось маєтностей і речей, іншого — за скаргою князя Станіслава Радзивілла щодо грабежу худоби, належної радивилівській міщанці Несторовій Бодачівській¹⁵⁶. Чоловіка Маруші Богушівни тоді вже не було, очевидно, серед живих.

Лукаш Богушович уперше згаданий 14 листопада 1592 р. в контексті угоди з батьковою сестрою Василисою про вирішення спорів приятельським шляхом¹⁵⁷. Ще 15 січня 1596 р. Лукаш Богушович в селі Заболотці позичив шляхтичу Петрові Вовківському шість кіп грошів, а 23 травня того ж року його вже не було серед живих, а боржника позивав брат покійного Василь¹⁵⁸. Через передчасну смерть Лукаш Богушович не встиг, мабуть, уступити в шлюб і не залишив нащадків.

Першу згадку про **Василя Богушовича** містить та ж угода від 14 листопада 1592 р. з тіткою Василисою¹⁵⁹, а останню — реляція возного про доставку позовів щодо чергового переділу родового гнізда, датована 13 листопада 1609 р. Судячи з місця покладання позову, він жив у дворці в селі Лідихів разом з братами Данилом і Яном¹⁶⁰. Свою частину родового гнізда, що складалася з двох дворич і трьох осілик на них сімей підданих, 4 серпня 1595 р. Василь Богушович продав за 120 кіп грошів братові Яну¹⁶¹. Дружини й дітей у нього, мабуть, не було.

Данило Богушович перший раз згаданий 13 листопада 1592 р. в реляції возного про доставку йому позову за скаргою Івана Лудвиського стосовно нападу на двір підданого¹⁶², а востаннє — в указаній вище реляції про доставку 13 листопада 1609 р. позовів щодо переділу родового гнізда, за якою разом з братами Василем і Яном жив у дворці в селі Лі-

¹⁵² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 11, арк. 27.

¹⁵³ Там само.— Кн. 9, арк. 182 зв.—184 зв.

¹⁵⁴ Там само.— Кн. 8, арк. 387—387 зв.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.— Кн. 10, арк. 62—62 зв.

¹⁵⁷ Там само.— Кн. 8, арк. 183—183 зв.

¹⁵⁸ Там само.— Кн. 9, арк. 612—613 зв.

¹⁵⁹ Там само.— Кн. 8, арк. 183—183 зв.

¹⁶⁰ Там само.— Кн. 17, арк. 268 зв.—269.

¹⁶¹ Там само.— Кн. 9, арк. 385 зв.—387.

¹⁶² Там само.— Кн. 8, арк. 1626—1626 зв.

дихів¹⁶³. З його дітей відомі дочки Гальшка, Маруша, Катерина й Настасія.

Гальшка Данилівна 28 лютого 1630 р. виступала разом зі своїм чоловіком Павлом Андрузьким, який походив із кременецьких повітників, у справі про переділ родового гнізда¹⁶⁴. 21 лютого 1645 р. разом з сестрою Марушою уклала угоду з Яном Дроздовським, сином сестри Катерини: згідно з нею, під зарукою непорушності в сумі 50 кіп грошів, сестри виділили йому четвертину спадщини свого батька й зобов'язалися поділити частину, належну сестрі Настасії, якщо вона протягом двох років не озветься до неї¹⁶⁵. Останню згадку про пані Андрузьку та її чоловіка містить реляція возного про покладання в їхньому дворі в селі Лідихів церковного позову щодо переділу (реляція датована 16 листопада 1645 р.)¹⁶⁶.

Маруша Данилівна, дружина якогось Івана Созанського, 1630 р. виступала разом із чоловіком у згаданій вище справі про переділ¹⁶⁷, 21 лютого 1645 р. за згодою чоловіка уклала разом із сестрою Гальшкою угоду з племінником¹⁶⁸, а 16 листопада того ж року, імовірно будучи вже вдовою, отримала у своєму дворі в селі Лідихів позов щодо переділу¹⁶⁹.

Катерина Данилівна відома з угоди свого сина Яна Дроздовського 1645 р. із сестрами матері про спадщину діда¹⁷⁰: на час укладання угоди її вже, очевидно, не було серед живих.

Настасія Данилівна згадана в указаній вище угоді 1645 р. про поділ батькової спадщини, на час укладання якої родина не знала про місце її перебування¹⁷¹.

Ян / Яцько Богушович, який під другим із наведених тут імен записаний лише кілька разів¹⁷², уперше згаданий 3 січня 1593 р. у зв'язку з позовом сестри Любки щодо виділення їй віна¹⁷³. Дружина Ганна, яка походила з зем'ян Лосятинських, уперше з'явилася поряд з ним у лютому 1607 р.¹⁷⁴ 15 лютого 1616 р. Ян і Ганна Лідихівські заставили Федору і Єві Домашевським у сумі 900 золотих строком на чотири роки свою частину села Лідихів з панським двором, підданими і ґрунтами¹⁷⁵. На цьому згадки про них обриваються. З їх дітей відомий тільки син Олександр.

Олександр Янович через неспроможність сплатити 25 золотих боргу 1 серпня 1620 р. переписав Самуелю Лідихівському таку саму суму, заборговану Григорієм Лудвиським його покійному батькові¹⁷⁶, 1630 р. фігурує в позові про переділ родового гнізда¹⁷⁷. У реляції возного про

¹⁶³ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 17, арк. 268 зв.—269.

¹⁶⁴ Там само.— Кн. 37, арк. 483 зв.—484.

¹⁶⁵ Там само.— Кн. 47, арк. 88 зв.—90 зв.

¹⁶⁶ Там само.— Арк. 25—26.

¹⁶⁷ Там само.— Кн. 37, арк. 483 зв.—484.

¹⁶⁸ Там само.— Кн. 47, арк. 88 зв.—90 зв.

¹⁶⁹ Там само.— Арк. 25—26.

¹⁷⁰ Там само.— Арк. 88 зв.—90 зв.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само.— Кн. 8, арк. 169 зв.—170 (1592 р.), 319—319 зв. (1593 р.).

¹⁷³ Там само.— Арк. 387—387 зв.

¹⁷⁴ Там само.— Кн. 14, арк. 972 зв.—973.

¹⁷⁵ Там само.— Кн. 23, арк. 206—206 зв.

¹⁷⁶ Там само.— Кн. 31, арк. 246—248. У записі листа 1 березня 1621 р. в книгу його помилково датовано 1 серпня 1621 р.

¹⁷⁷ Там само.— Кн. 37, арк. 483 зв.—484.

покладання 29 вересня 1645 р. в його дворі в селі Лідихів іншого позову, згадані вже його нащадки, але без імен¹⁷⁸.

Левко Денисович з'являється в джерелах у зв'язку з судовою справою 1549 р. про розмежування маєтку Лідихів¹⁷⁹ та поділом його того самого року¹⁸⁰. Під час поділу з братами 1552 р. спадщини батька йому перепади батьківський двір із садом і пасікою, ще один сад, дворище й три сім'ї підданих¹⁸¹. Із дітей відомі сини Іван і Григорій.

Іван Левкович 12 січня і 8 червня 1561 р. записаний як служебник луцького підстарости Бориса Сови¹⁸², а 29 травня 1574 р.— як кременецький земський підписок¹⁸³. 16 листопада 1610 р. разом із сином і невісткою судився з якимсь Стефаном Дуниновичем, який позивав їх за напад під час збирання в лісі Лутовому ягід на пасіку та за побиття пасічника Яна Залеського¹⁸⁴. На цій справі прижиттєві згадки про Івана Левковича обриваються. У шлюбі з дочкою Федора Михновича Лідихівського, яку звали Гелена (див. вище), мав сина Юрія і невідому на ім'я дочку.

Н Іванівна 23 лютого 1593 р. згадана в справі батька про невиконання угоди синами Богуша Юхновича, які мали перепросити його жінку й дочку¹⁸⁵.

Юрій Іванович 10 жовтня 1607 р. отримав від батька половину маєтку в селі Лідихів¹⁸⁶, а через місяць, 9 листопада, очевидно під час одруження, на цій частині записав 1 200 золотих дружині Настасії, дочці Василя Себестіяновича та Ганни з Сло-Букоємських¹⁸⁷. Тривалий час Юрій Іванович судився з родичами щодо належного виділення йому частини села Лідихів. У 1630 р. через хворобу одного з відповідачів започатковану ним справу відклали¹⁸⁸. Повернувшись до неї наступного року, суд задовольнив позов і відіслав учасників до підкоморія¹⁸⁹, та завершити спір чомусь не вдалося. 20 листопада 1645 р. Кременецький земський суд ще раз виніс вирок на користь позивача, але відповідачі апелювали до Трибуналу¹⁹⁰, і чим завершився спір — невідомо. Восени 1633 р. Юрій Іванович мав справу зі своїми двоюрідними братами Стефаном Богдановичем і Самуелем Семеновичем Лідихівськими щодо материного посагу¹⁹¹, 28 листопада 1647 р. судився з Геронімом і Петром Лідихівськими за документи на маєтки, позичені свого часу їхнім дідом¹⁹², а з Григорієм Лудвиським правувався стосовно належного виділення частини села Лідихів, придбаної в його брата Семена¹⁹³. 4 грудня 1647 р. згаданий у спра-

¹⁷⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 25—26.

¹⁷⁹ Там само.— Кн. 49, арк. 85 зв.—86.

¹⁸⁰ Там само.— Ф. 247, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

¹⁸¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 33—34 зв.

¹⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 42, 124.

¹⁸³ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103 (Сапєги), оп. 1, спр. 6358, арк. 53.

¹⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 18, арк. 74 зв.—75 зв.

¹⁸⁵ Там само.— Кн. 8, арк. 319—319 зв.

¹⁸⁶ Там само.— Кн. 15, арк. 46—47, 244 зв.—245.

¹⁸⁷ Там само.— Арк. 136 зв.—138, 265 зв.

¹⁸⁸ Там само.— Кн. 37, арк. 483 зв.—484.

¹⁸⁹ Там само.— Кн. 38, арк. 444—445 зв.

¹⁹⁰ Там само.— Кн. 47, арк. 247 зв.—250.

¹⁹¹ Там само.— Кн. 40, арк. 340—341.

¹⁹² Там само.— Кн. 49, арк. 257 зв.—258 зв.

¹⁹³ Там само.— Арк. 258 зв.—259.

ві Анни Свентоянської щодо спадщини її батька Олександра Лідихівського, яку приймав свого часу за дорученням брата останнього під опіку¹⁹⁴. Восени 1632 р. Юрій Лідихівський брав участь в елекційному сеймі¹⁹⁵. З дітей його відомий син Самуель.

Самуель Юрійович 1637/1638 навчального року був слухачем Замойської академії, про що свідчить запис *Samuel Georgii Ledochowski distr. Wołhynensis* в альбомі студентів цього навчального закладу¹⁹⁶. Інших згадок про нього не виявлено.

Григорій Левкович 23 вересня 1567 р. брав участь у переписі литовського війська, на який виставив разом з братом одного коня¹⁹⁷, а 6 жовтня 1570 р., також спільно з братом — у судовій справі про переділ села Лідихів¹⁹⁸. У 1584, 1590 й 1591 рр. Григорій Левкович виступав в якості возного¹⁹⁹. Деякий час він мусив служити князю Василю-Костянтину Острозькому, оскільки в грудні 1593 р. на краю Базалійської волості князя тримав невеличке село Лідихівка, яке, судячи з назви, сам осадив²⁰⁰. 10 грудня 1595 р. Григорій Левкович за 200 кіп грошів придбав у свого родича Григорія Федоровича Лудвиського частину села Лідихів, що складалася з панського двору і п'яти сімей підданих²⁰¹.

Постійно конфліктуючи з синами двоюрідного брата Богуша Юхновича²⁰², молодший з Левковичів став жертвою родинних чвар: 12 квітня 1599 р., коли він виїхав до Любліна на сесію Трибуналу, Ян і Василь Богушовичі перепинили його на дорозі з села Лідихів на Броди і „з живого умерлого учинили“²⁰³.

Дружиною Григорія Левковича була зем'янка Овдоця Дедеркало з родини дрібних землевласників Кременецького повіту (посаг становив 100 кіп грошів²⁰⁴). У шлюбі з нею він мав синів Гордія та Івана²⁰⁵, перший з яких інколи іменувався Гордіяном, а другий частіше фігурував під ім'ям Ян. 23 липня 1600 р., через три місяці після загибелі пана Лідихівського, його діти й маєток потрапили під опіку Івана, брата покійного. Досягнувши повноліття, старший син узяв батькову спадщину свого молодшого

¹⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 409 зв.—412.

¹⁹⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 217.

¹⁹⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595—1781 / Oprac. H. Gmiterek— Warszawa, 1994.— S. 160.

¹⁹⁷ Русская историческая библиотека.— Т. XXXIII.— Стлб. 1251.

¹⁹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 3, арк. 36—37.

¹⁹⁹ Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 23, арк. 139 зв.; ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 17, 20.

²⁰⁰ У лютому 1594 р. Григорій Лідихівський скаржився на гайдуків і підданих Адама Човганського зі села Турівка за напад на слугу й мірошника, яких він посилав до свого маєтку Лідихівка (Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 15, арк. 46—47). Указаному поселенню тогочасно не однойменне з ним сучасне село в басейні річки Полква (по сусідству зі селом Турівка). Поява його тут — на стику володінь панів Човганських і Сенют та Базалійської волості князя В.-К. Острозького, на спірних землях, за які точилася тривала боротьба,— була можливою, скоріше за все, зусиллями людей останнього, з допомогою яких князь інтенсивно освоював тоді верхів'я Случі й Полкви.

²⁰¹ Там само.— Кн. 9, арк. 17, 388—390 зв.

²⁰² Там само.— Арк. 347 зв., 544 зв.—545; ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 222.V.3, арк. 72—72 зв.; спр. 223.V.3, арк. 37—37 зв.

²⁰³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 39—39 зв.

²⁰⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 15, арк. 40.

²⁰⁵ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 39—39 зв.

брата під свою опіку. Виданий дядькові з цього приводу квит датований 23 червня 1607 р.²⁰⁶

Гордій / Гордіян Григорович уперше згаданий 9 червня 1600 р. в позові до родичів, які вбили його батька²⁰⁷. 23 червня 1607 р. він квітував свого дядька Івана з опіки над ним і молодшим братом²⁰⁸. 10 листопада 1615 р., збираючись у волоську експедицію, Гордій Григорович уклав у селі Лідихів „рукою своєю власною писмом полским“ лист, за яким на випадок смерті записав дружині 200 золотих і половину рухомих речей, а дітей і маєток передав під опіку кременецького земського судді Самуеля Лідихівського, Василя Горловського та брата Івана²⁰⁹. 7 жовтня 1616 р., коли до села дійшла звістка про загибель Гордія Григоровича, його вдова уклала з братом покійного чоловіка угоду, за якою могла жити в садибі тільки до „римського свята“ Трьох Королів наступного року. Далі вона мала залишити собі корову, свиню й одну бджолину сім'ю, а підданих, житло й усе решту віддати Янові Григоровичу для сплати чоловікових боргів: „...а ижъ небожъчикъ панъ Гордеянъ Ледоховский у подданыхъ збожъя немало побрал,— сказано далі,— теды тоє збожє за слушнымъ презъ тыхъ же подданых показанем и доводом панъ Янъ — половицу с части своеє, а половицу с части сыновцов своих — отдати будетъ повиненъ“²¹⁰. На Святого Войтеха „римського свята“ 1629 р. Ян Григорович зрікся опіки над дітьми й маєтком брата на користь його вдови — з умовою, що в разі її виходу заміж до повноліття дітей вона передасть маєток синові Миколаю²¹¹. За поділом спадщини Григорія Левковича, здійсненим 23 квітня 1629 р., на частину дітей Гордія Григоровича перепали половина панського двору і сім сімей підданих²¹².

Дружиною Гордія Григоровича була шляхтянка Ганна Новицька²¹³. Після смерті чоловіка вона вийшла заміж за якогось Яна Кубаєвського, але на час згаданої вище угоди 1629 р. знову була вдовою²¹⁴. З її й Гордія Григоровича дітей відомі син Миколай і дочка Гальшка.

Миколай Гордіянович угоді 1629 р. між матір'ю і батьковим братом фігурує як неповнолітній²¹⁵, а 6 серпня 1631 р. остаточно квітував дядька з опіки²¹⁶. Остання згадка про цього з панів Лідихівських — у зв'язку зі справою за позовом одного з родичів щодо переділу села Лідихів — датована 20 листопада 1645 р.²¹⁷

Гальшка Гордіянівна згадується тільки в угоді про поділ дідової спадщини, датованій 23 квітня 1629 р.²¹⁸

²⁰⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 15, арк. 39 зв.—41.

²⁰⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 39—39 зв.

²⁰⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 15, арк. 39 зв.—41.

²⁰⁹ Там само.— Кн. 24, арк. 451—451 зв.

²¹⁰ Там само.— Арк. 452—454 зв.

²¹¹ Там само.— Кн. 38, арк. 138—140.

²¹² Там само.— Арк. 140—141 зв.

²¹³ Там само.— Кн. 24, арк. 451—451 зв.

²¹⁴ Там само.— Кн. 38, арк. 139.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само.— Арк. 43 зв.

²¹⁷ Там само.— Кн. 47, арк. 247 зв.—250.

²¹⁸ Там само.— Арк. 140—141 зв.

Іван / Ян Григорович, уперше згаданий 9 червня 1600 р. в позові до родичів, які вбили його батька²¹⁹, тривалий час перебував під опікою — спочатку дядька Івана, а згодом брата Гордія. Під час виїзду останнього восени 1615 р. у волоську експедицію він був уже повнолітнім, оскільки був призначений одним з опікунів дітей і маєтку старшого брата²²⁰. Молодший син Григорія Івановича тотожний Янові Лідихівському, послові на елекційний сейм 1632 р.²²¹ 20 листопада 1645 р. він брав ще участь у справі про переділ села Лідихів²²², відтак згадок про нього в джерелах немає. Частина Яна Григоровича в отчині, 23 квітня 1629 р. остаточно поділений між ним і дітьми старшого брата, складалася з половини батьківської садиби й засіву полів та близько семи сімей підданих²²³.

У шлюб Ян Григорович уступав двічі — з Ганною Длугошівною та з Катериною Висоцькою. 6 серпня 1631 р., після смерті першої дружини, він мав справу щодо якихось коштовностей, що були передані нею 2 листопада 1630 р. своєму братові Станіславу Длугошу на збереження²²⁴. 21 серпня 1637 р. разом з другою жінкою Ян Григорович вніс в актову книгу лист про заставу якомусь Матею Корчаковському свого маєтку в селі Лідихів²²⁵. З його дітей відомі син Габріель і дочки Теофіля й Цецилія; усі вони походили від першого шлюбу.

Габріель Янович, поіменований 6 серпня 1631 р. у зв'язку зі справою батька стосовно материних коштовностей²²⁶, тотожний, мабуть, шляхтичу Габріелю Лідихівському, який 25 лютого 1647 р. брав участь у соборі духовенства й мирян (тоді київським митрополитом було обрано Сильвестра Косова) і скріпив підписом та печаткою відповідний акт²²⁷.

Теофіля Янівна відома зі справи 1630 р. стосовно материних коштовностей²²⁸.

Цецилія Янівна так само згадана тільки в тій самій справі щодо коштовностей²²⁹.

Павло / Пашко Денисович після одруження з дочкою кременецького повітника Онацька Волоса, яку звали Уляна, перебрався на проживання в успадковане нею село Лудвиці, прибрав собі прізвище, утворене від назви цього поселення, і таким чином започаткував новий шляхетський рід. За переписом литовського війська 1528 р. він був зобов'язаний виставляти на господарську службу два вершники (одного з окремою групою шляхти²³⁰, а іншого з Волинською землею²³¹), а за ревізійними опи-

²¹⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 39—39 зв.

²²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 24, арк. 451—451 зв.

²²¹ Elektorowie królów Władysława IV, Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis stronników Augusta III / Zestawili w porządek abecedłowy J. hr. Dunin-Borkowski i dr. M. Dunin-Wasowicz // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie.— Lwów, 1910.— Т. I. Rok 1908/9.— S. 116.

²²² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 247 зв.—250.

²²³ Там само.— Кн. 38, арк. 140—141 зв.

²²⁴ Там само.— Арк. 515 зв.

²²⁵ Там само.— Кн. 43, арк. 7, 18 зв.

²²⁶ Там само.— Кн. 38, арк. 515 зв.

²²⁷ Архів ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 348.

²²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 38, арк. 515 зв.

²²⁹ Там само.

²³⁰ „Павел Лудвицький маєть ставити конь“ (Перапіс войска Вялікага княства Літускага...— С. 56).

²³¹ „Пашко Лудвицький кон“ (Там само.— С. 149).

сами Кременецького замку 1545 і 1552 рр.— відповідати за одну з його го-родень з маєтку Лудвищі разом з кількома сусідами²³². У 1549 р. брав участь у поділі села Лідихів²³³, а в 1552 р. ділив із братами батькову спадщину, з якої отримав дві сім'ї підданих²³⁴. Останню прижиттєву згадку про засновника роду Лудвиських містить запис у книгу Кременецького замку його скарги на мешканців села Вілія за перехід межі, датований 24 липня 1561 р.²³⁵

У заповіті Уляни Волосівни, складеному в Кременці 22 липня 1571 р., зазначено, що третину отчини вона відступила свого часу чоловікові на вічність, а на решті записала йому 300 кіп грошів, відтак Павло Денискович перед смертю подаровану частину віддав синам Федору, Іванові й Богушу, а записану повернув їй, щоб поділила між усіма дітьми²³⁶.

Крім села Лудвищі, сини Павла отримали також частину первісного родового гнізда, тому і вони самі, і їхні нащадки інколи додавали до започаткованого батьком прізвища складові *Лідихівський* та / або з *Лідихова*.

5. Нащадки Кузьми Лідихівського

Іван Кузьмович під час укладання угоди про село Пляшева, яка містить єдину прижиттєву згадку про цього онука Нестора²³⁷, був, очевидно, неповнолітнім (промовисті натяки на його вік — здрібніло-пестлива форма імені та участь в угоді матері). 2 серпня 1519 р. він загинув у відомій битві з татарами під Сокалем²³⁸. Його передчасно овдовіла дружина вдруге вийшла заміж за луцького повітника Микиту Чаруківського²³⁹. З дітей Івана Кузьмовича відомі дочка Фенна і син Гнівош.

Фенна Іванівна вийшла заміж за кременецького повітника Федора Микитовича Андрузького. Як оповідав потім її чоловік, за браком коштів на посаг і виправу мати й вітчим дали за нею половину маєтку, яку подружжя тримало протягом шести літ, поки брат Фенни не досяг повноліття і не виділив їй приданого²⁴⁰. Цим і обмежуються відомості про дочку Івана Кузьмовича; лише в 1571 р. її чоловік пояснював у Кременецькому гродському уряді причини, з яких деякий час користувався частиною села Лідихів²⁴¹.

Гнівош Іванович осиротів, очевидно, у ранньому дитинстві (згодом він скаржився, що „в сиротстві всховал“²⁴²), оскільки він не згаданий у

²³² Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 194—195, 198; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 23.

²³³ ЦДІА України у Києві, ф. 247, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

²³⁴ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 33—34 зв.

²³⁵ Там само.— Спр. 222.V.3, арк. 66.

²³⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 4, арк. 80—82.

²³⁷ Там само.

²³⁸ У судовому листі середини XVI ст. зі слів Іванового сина Гнівоша зазначено, що батько загинув під Сокалем (Там само.— Кн. 49, арк. 86).

²³⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 2—3 (витяг із гродської книги кінця XVIII ст. з текстом зізнання Ф. Андрузького в перекладі на польську мову). Прізвище другого чоловіка вдови Івана Лідихівського передане у формі *Czarkowski*, але в судовому листі середини XVI ст. Гнівош Іванович називає вітчима Микитою Чаруківським (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 86).

²⁴⁰ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 191.IV.4, арк. 2—3.

²⁴¹ Там само.

²⁴² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 86.

переписі литовського війська 1528 р., складеному через дев'ять років після загибелі батька (а тут зафіксовані майже всі землевласники Волині²⁴³). У джерелах Гнівош Іванович з'являється аж 22 жовтня 1539 р.— у зв'язку з виїздом суддів, яких він запросив для захисту маєтку від підданих удови подільського воєводи Ядвіги з Олеських Каменецької зі сіл Попівці й Накваша. Останні постійно ветували в його сіножаті й діброву. Оглянувши давні знаки, установлені вдовою Кузьми, і вислухавши підданих та урядників сусідів (ті визнали, що вживані ними ґрунти доходять тільки до згаданих знаків), судді видали тоді відповідний лист із заборорою порушувати межі²⁴⁴.

За ревізійними описами 1545 й 1552 рр. Гнівош Іванович виконував разом з родичами городову повинність на користь Кременецького замку, що полягала в забезпеченні належного стану відповідних частин оборонної стіни й моста²⁴⁵. Восени 1546 р. він показував польсько-литовській комісії кордон між Великим князівством Литовським та Польським королівством на відтинку села Лідихів і, користуючись нагодою, скаржився, що сусіди з Корони постійно забирають збіжжя, б'ють його підданих, захопили поля та сіножаті й навіть осадили на його ґрунтах над Іквою п'ять років тому своїх людей²⁴⁶. Відтак наступного року Гнівош Іванович разом із Гаврилом Лідихівським виклопотав у короля лист, адресований галицькому каштеляну Яну Сененському з Гологір, львівському судді Миколаю Лешньовському та буському земському писарю Петру Ожзі: ім наказано виїхати на місце, вислухати свідків і справедливо розсудити скаржників і Яна Каменецького стосовно меж між їх володіннями²⁴⁷. Чи дійшло до реалізації волі монарха — невідомо.

1549 р. син Івана Кузьмовича судився зі своїми родичами, від яких вимагав половини села Лідихів і „вѣчистого“ поділу. Під час розгляду справи відповідачі заявили: „Ест правда, маемъ мы вси, братя, з дѣдовъ и отцев своих половину во именью нашом Ледохове, але дѣды и отцы наши и мы сами од давньныхъ часовъ од дѣда и отца его и от него самого во отдѣле немалый час спокойне мешкаем, подобно, же ест тому колкос родов, якъ оныи дѣлѣ во впокояхъ“. На вимогу показати листи або знаки „вѣчистого“ поділу вони відповіли: „Ачъкольвекъ листов дельчихъ на то в себе не маемо, бо естъ речъ давная. Передъ тымъ бывали татарщини частые. Трудно было ихъ нам задержати“, але показали старі межі й копці²⁴⁸.

²⁴³ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага...— С. 149—150.

²⁴⁴ Barącz S. Pamiętnik...— S. 6—7.

²⁴⁵ Литовська Метрика.— Кн. 561.— С. 194, 196, 200; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 23.

²⁴⁶ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильна, 1867.— Т. 1.— С. 108—109.

²⁴⁷ Barącz S. Pamiętnik...— S. 189—190. Датовано в Пйотркові в п'ятницю після дня Святого Франциска (*feria sexta post festum Sancti Francisci proxima*) 1547 р.

²⁴⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 85 зв.—86. Дата листа, текст якого зберігся лише частково, випливає з того, що строк розгляду справи призначав кременецький староста Іван Боговитинович: про нього відомо, що зайняв цей уряд восени 1548 р. (Собчук В. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1996.— Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 386, прим. 33), а влітку 1549 р. нащадки Нестора вже поділили родове гніздо.

Проте 8 липня того ж року оскаржені таки здійснили поділ, виділивши позивачеві належне йому згідно права²⁴⁹.

Наприкінці життя Гнівош Іванович служив господарським дворянином і займався забезпеченням залог українських замків продовольством. На цьому поприщі він зблизився з земським підскарбієм Остафієм Воловичем і з його допомогою отримав від монарха пусте селище Сапановець Малий та шмат землі над гостинцем з Кременця до містечка Козин. У листі Сигізмунда Августа на ці надання, датованому в Більську 21 червня 1564 р., під час великого вального сейму, зазначено, що клопотання реципієнта підтримав Остафій Волович, „поведаючи, ижъ в службахъ скарбу нашого земського, то есть в скупованью живности и подаванью на замъки наши украинныя для людей служебныхъ пыльне и верне захованъ, не маючи жадного опатренья зъ скарбъу нашого“²⁵⁰. 15 вересня 1564 р. великий князь підписав у Книшині ще один привілей на те саме селище, але цього разу надання обґрунтовувалось тим, що отчина реципієнта лежить на кордоні з Короною, тому він утратив чимало ґрунтів і зубожів²⁵¹. Через війну з Московью кременецький староста князь Миколай Збарзький ув'язав пана Лідихівського у вилугу аж 9 серпня 1566 р.²⁵²

Крім половини родового гнізда і вказаної вище вилуги, Гнівош Іванович мав садибу на Боярській вулиці в місті Кременці²⁵³. 10 листопада 1562 р., під час проведення тут волочної поміри, королівський дяк Андрій Іванович звільнив займану нею землю від податку²⁵⁴.

Останню прижиттєву згадку про Гнівоша Івановича містить ухвала Городенського сейму від 6 січня 1567 р., за якою він разом з Федором Богоритиновичем мав збирати в Кременецькому повіті черговий податок²⁵⁵.

З дітей Гнівоша Лідихівського достовірно відомі син Макар і п'ять дочок. У літературі йому приписують також інших дітей (Богдана, Полонію, кількох безіменних синів)²⁵⁶, але перевірити ці твердження неможливо.

Ганна Гнівошівна 1583 р., за даними А. Бонецького, була вже заміжня за кременецьким повітником Фалелієм Некрашовичем Бережецьким²⁵⁷. 6 серпня 1601 р. чоловік видав на її користь два листи: першим з них, не маючи дітей, записав усі рухомі речі (за винятком половини визіних коней)²⁵⁸, другим — 200 кіп грошів з тисячі золотих готівкою, що наскладав за життя²⁵⁹. 11 грудня 1601 р. Ганна склала в селі Сапановець тестамент, в якому заповідала поховати її „во имену Ледухова при церкви

²⁴⁹ Поділ 1549 р. та його учасники відомі з родовідної схеми, складеної Зигмунтом Любою-Радзимінським, який, очевидно, мав у своєму розпорядженні дільчий лист (ЦДІА України у Києві, ф. 247, оп. 1, спр. 13, арк. 1).

²⁵⁰ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 41, л. 321—321 об.

²⁵¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 144.12, арк. 60—60 зв.

²⁵² Там само.— Спр. 191.IV.4, арк. 36.

²⁵³ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 56.

²⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 19, арк. 57—57 зв.

²⁵⁵ Русская историческая библиотека.— Юрьев, 1914.— Т. XXX: Литовская Метрика.— Отделы первый—второй. Часть третья: Книги публичных дел.— Т. 1.— Стлб. 417.

²⁵⁶ Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела).— К., 2009.— С. 250.

²⁵⁷ Herbarz. Polski.— Т. XIV.— S. 54.

²⁵⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 284—285.

²⁵⁹ Там само.— Арк. 285—286.

заложеня святого Миколая водле звичаю християнського и закону нашо-го греческого“, а на час вписання акту останньої волі 22 лютого 1602 р. в земську книгу була вже покійною²⁶⁰.

Федора Гнівошівна 1583 р. була замужем за шляхтичем Тимофієм Васильківським²⁶¹. Останню з прижиттєвих згадок про неї містить тестамент сестри Ганни²⁶².

Настасія Гнівошівна 1586 р. згадана як безіменна дружина кременецького повітника Івана Андрузького²⁶³. У тестаменті Ганни Гнівошівни, з якого відоме ім'я цієї зі сестер Лідихівських, вона згадана як покійна²⁶⁴.

Настасія / Устяна Гнівошівна, дружина кременецького повітника Івана Павловича Лудвиського, у листі чоловіка синам, датованому 9 липня 1592 р., фігурує під ім'ям Настасія²⁶⁵, а в тестаменті сестри Ганни по смертно згадана як дружина Івана Лудвиського на ім'я Устяна²⁶⁶. Цій із дочок Гнівоша Івановича тотожна, ймовірно, безіменна дружина якогось Івана Пашкевича 1586 р., названого в гербовнику А. Бонецького²⁶⁷: під ним слід розуміти, скоріше за все, того ж І. Лудвиського (патронім останнього, вжитий у формі *Пашкович*, помилково міг бути сприйнятий переписувачем як прізвище)*

Н Гнівошівна на час спорядження сестрою Ганною тестаменту, що містить єдину згадку про неї, була дружиною якогось Кевича (імена дочки Гнівоша та її чоловіка через дефект аркуша з текстом запису втрачені)²⁶⁸.

Макар Гнівошович уперше згаданий 30 серпня 1568 р.— у зв'язку зі скаргою стосовно посягань на належні йому сіножаті зем'ян Минківських, сусідів по маєтку Сапановець²⁶⁹. Останню прижиттєву згадку про цього Гнівоша Івановича містить дільчий лист синів покійного Савина Єловицького, багатолітнього кременецького земського підсудка й войського, споряджений у Любліні 12 червня 1611 р.: тут він виступив як один зі свідків²⁷⁰.

13 грудня 1572 р. шляхта Волинського воєводства обрала Макара Гнівошовича на час безкоролів'я після смерті Сигізмунда Августа писарем каптурового суду²⁷¹. 13 січня 1587 р., після смерті Стефана Баторія, він

²⁶⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 47 зв.—49 зв.

²⁶¹ Herbarz Polski...— Т. XIV.— S. 54.

²⁶² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 47 зв.—49 зв.

²⁶³ Herbarz Polski...— Т. XIV.— S. 54.

²⁶⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 47 зв.—49 зв.

²⁶⁵ Там само.— Кн. 8, арк. 99—100.

²⁶⁶ Там само.— Кн. 13, арк. 47 зв.—49 зв.

²⁶⁷ Herbarz Polski...— Т. XIV.— S. 54.

* Вацлав Руліківський, на якого посилаються укладачі гербовника, скористався, мабуть, колекцією З. Люба-Радзимицького, яку допомагав упорядковувати — у цій збірці чимало документів у пізніших витягах і нерідко в надзвичайно поганому стані.

²⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 47 зв.—49 зв.

²⁶⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 9—9 зв.

²⁷⁰ Там само.— Ф. 46 (Єловицькі), тека XXI, серія III, № 1164.

²⁷¹ Старченко Н. Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572—1574) // Український археографічний щорічник.— К., 2009.— Вип. 13/14.— С. 268. Про участь у роботі суду: Radziwiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego.— Lwów, 1912—1913.— Т. 2.— Cz. 2: Gałąź Niesuchojeńska (dokończenie).— S. 6—8, 15.

знов увійшов у цей надзвичайний орган²⁷². 11 вересня 1589 р. черговий сеймик делегував його писарем до Коронного трибуналу²⁷³. Близько тридцяти років Макар Гнівошович займав уряд кременецького земського писаря, який посів після смерті Григорія Болбаса-Розтоцького: з відповідним титулом його у джерелах вперше записано в листопаді 1581 р.²⁷⁴

17 грудня 1568 р. Макар Гнівошович отримав привілей на вільну корчму в Кременці²⁷⁵. 10 грудня 1574 р. за половину маєтку Сапановець Малий він виміняв в Орини Яцьківни з Лідихівських, заміжньої за Семеном Садівським, половину спадщини її батька в селі Лідихів²⁷⁶, а 13 липня 1600 р. за 100 кіп грошів перекупив другу половину, що залишилася після Ганни Яцьківни з Лідихівських синові останньої Яцьку Мотовилу й була продана ним Костянтину Жашківському²⁷⁷. Крім того, Макар Гнівошович прибрав до своїх рук спадщину двоюрідного дядька Яцька Денисковича Лідихівського, яка потрапила до Ярофія Гостського²⁷⁸, власника сусіднього маєтку Почаїв. У 1603 р. успішно завершив спір за межі своїх володінь з маєтком Броди, належним спадкоємцям Миколая Жолкевського²⁷⁹.

З реляції возного про покладання позову, датованої кінцем 1609 р., відомо, що пан писар мешкав в окремому дворі в селі Лідихів²⁸⁰.

З дітей Макара Гнівошовича в джерелах поіменовані дочки Зофія й Ганна та сини Олександр і Самуель.

Зофія Макарівна згадувалась в джерелах від 1615 до 1636 р.— спочатку як дружина, а потім як удова королівського секретаря й кременецького войського Захаріяша Єловицького Зофія з Лідихівських²⁸¹. Тотожність останньої з дочкою Макара Гнівошовича підтверджується тим, що її син Станіслав у своєму тестаменті 1657 р. назвав синів Самуеля Макарівича братами²⁸². Чоловік Зофії Макарівни, виходець із заможної православної родини кременецьких повітників, у 1598 р. опинився в таборі прихильників церковної унії, але невдовзі повернувся до православної віри й залишився в ній до кінця життя²⁸³.

Ганна Макарівна вийшла заміж за кременецького повітника Федора Болбаса-Розтоцького. З листа, виданого останнім у селі Розтоки 6 серпня 1602 р., відомо, що він отримав за дружиною готівку й рухомими речами понад 3 000 золотих посагу й записав їй на своїй частині сіл Розтоки, Велика Горинка, Мала Горинка й Поріччя 4 000 золотих²⁸⁴. За податковим

²⁷² Старченко Н. Каптуровий суд у Волинському воєводстві часів третього безкоролів'я // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— 2006.— Т. CCLI: Праці історично-філософської секції.— С. 472.

²⁷³ Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół 637 (Archiwum Sanguszków), teki rzymskie, teka XVII a, N 74.

²⁷⁴ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 223.V.3, арк. 13.

²⁷⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 19, арк. 58—58 зв.

²⁷⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 95—100.

²⁷⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 303 зв.—305.

²⁷⁸ Ważacz S. Pamiętnik...— S. 8—9.

²⁷⁹ Там само.— S. 9.

²⁸⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 17, арк. 268 зв.

²⁸¹ Herbarz Polski...— Т. XIV.— S. 66.

²⁸² ЛННБ України, від рукописів, ф. 46, тека XXI, серія III, № 1191.

²⁸³ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.— Острог; Львів, 2002.— С. 160.

²⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 31, арк. 251 зв.—253.

реестром 1629 р. частина, яку Ганна Макарівна тримала в цих поселеннях, будучи вже вдовою, нараховувала 47 димів²⁸⁵.

Олександр Макарович був підписком королівської канцелярії, на якого її писар Захаріяш Словицький 6 вересня 1605 р. залишив — у зв'язку зі своїм від'їздом з двору монарха — книги Руської метрики²⁸⁶. Після смерті кременецького гродського писаря Федора Бруяки на пропозицію повітової шляхти князь Криштоф Збараський, який тоді старостував у Кременці, призначив Олександра Макаровича на цей вакантний уряд, і 19 березня 1611 р. той склав відповідну присягу²⁸⁷. 26 квітня 1618 р. пан писар ще скріплював своїм підписом витяг з гродської книги²⁸⁸, а в листопаді 1627 р. в його кріслі сидів уже Юзеф Фрик²⁸⁹.

Крім поважної частини родового гнізда, деякий час Олександр Макарівчичу належали також частини сусіднього села Лосятин, придбані в Станіслава Вітунського та Івана Лосятинського і в листопаді 1617 р. перепродані Миколаю Лосятинському²⁹⁰. У березні 1631 р. за 11 000 золотих він узяв у житомирського старости Януша Тишкевича в заставу містечко Райгородок і село Терехове Житомирського повіту Київського воєводства²⁹¹.

Перебравшись, імовірно, на проживання у містечко Райгородок, 1 лютого 1633 р. Олександр Лідихівський склав тут тестамент, заповівши поховати його в православному монастирі в селі Дениші²⁹². На час запису цього акту останньої волі 25 березня того ж року в кременецьку гродську книгу тестатора вже не було серед живих²⁹³.

Дружиною Олександра Макаровича була Марина Юревичівна. Після смерті чоловіка вона вийшла заміж за якогось Доброгоста Белінського, а наприкінці 1647 р. вже згадана як покійна²⁹⁴.

З дітей Олександра Лідихівського відомі дочки Настасія, Анна, Полонія та Катерина. Тривалий час за заповітом батька вони перебували разом із залишеною ним нерухомістю під опікою його брата Самуеля. У зв'язку з цим наприкінці 1647 р. одна з дочок Олександра Макаровича судилася з родиною дядька, на той час уже покійного, стосовно присвоєння частини спадщини²⁹⁵.

Настасія Олександрівна вперше згадується серед родичів Юрія Лідихівського, з якими він судився 20 листопада 1645 р. щодо переділу родового маєтку, причому в записі про цю справу вона фігурує з прізвиськом *Білінська*²⁹⁶, отриманим, очевидно, в результаті заміжжя.

²⁸⁵ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— К., 1930.— С. 109.

²⁸⁶ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673 / Передмова П. Кеннеді Грімстед; упорядники Г. Боряк та інші.— К., 2002.— С. 531.

²⁸⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 19, арк. 1—1 зв.

²⁸⁸ ЛННБ України, від рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6347, арк. 143 зв.

²⁸⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 210, л. 36—37.

²⁹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 27, арк. 31 зв.

²⁹¹ Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 82, арк. 42 а—44 б зв.

²⁹² ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 245.V.4, арк. 45—46.

²⁹³ Там само.— Арк. 48.

²⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 410.

²⁹⁵ Там само.— Арк. 409 зв.—412.

²⁹⁶ Там само.— Кн. 47, арк. 247 зв.—250.

Анна Олександрівна, під час згаданої вище справи 1645 р. незаміжня²⁹⁷, невдовзі вийшла за шляхтича Адама Свентоянського і разом з ним 4 грудня 1647 р. судилася з родиною дядька Самуеля за батькову спадщину²⁹⁸. У 1648 р. частина села Лідихів, що перебувала у володінні її чоловіка, нараховувала п'ять димів²⁹⁹.

Полонія Олександрівна, теж незаміжня під час справи 1645 р.³⁰⁰, у 1663 р. в джерелах, якими користувався С. Баронч, згадана як дружина шляхтича Федора Ощівського³⁰¹, який мав походити з Луцького повіту.

Катерина Олександрівна поіменована єдиний раз у зв'язку зі справою 1645 р. про переділ родового гнізда, тоді фігурує як незаміжня³⁰².

Самуель Макарович уперше згаданий у привілеї на кременецьке земське писарство, який він отримав від монарха 3 грудня 1612 р. в обози під Федоровськом у нагороду за заслуги у „військових експедиціях у Мультянах, у Волохах, Інфлянтах і в Москві“³⁰³. 14 травня 1615 р. шляхта повіту обрала його одним із кандидатів на уряд кременецького земського судді, а через п'ять днів, зупинившись на ньому, король видав відповідну номінацію³⁰⁴. 3 червня 1632 р. під час безкоролів'я після смерті Сигізмунда III сеймик Волинського воєводства обрав пана Лідихівського одним зі семи послів — „ludzi zasnych starozytnych u w prawie pospolitym dobrze wiadomych u umiejetnych“ — на конвокаційний сейм, який було скликано на 22 червня³⁰⁵. 8 листопада того ж року він брав участь в елекційному сеймі³⁰⁶. У 1636 р. в складі спеціальної королівської комісії пан суддя ділив між православними й уніатами храми міста Кременця³⁰⁷.

Наприкінці життя, за даними С. Баронча, зібраними в архіві домініканського монастиря в містечку Підкамін, Самуель Макарович хворів, тому часто навідувався з дружиною до цього кляштору і навіть пожертвував йому на спорудження криниці 300 золотих³⁰⁸. Інших свідчень щодо віровизнання цього із синів Макара Гнівошовича немає, але судячи з того, що його сини були католиками, він теж, імовірно, поміняв віру своїх предків.

Дружиною Самуеля Макаровича була дочка луцького ключника й гродського судді Войтеха Станішевського на ім'я Гальшка. За віновним листом, датованим 26 жовтня 1614 р., вона прийшла в дім нареченого з посагом у розмірі 4 000 золотих і отримала на третині його володінь подвійну суму віна й привінку³⁰⁹.

²⁹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 247 зв.—250.

²⁹⁸ Там само.— Кн. 49, арк. 409 зв.—412.

²⁹⁹ Архів ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 437.

³⁰⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 247 зв.—250.

³⁰¹ Bańcz S. Pamiętnik...— S. 9—10.

³⁰² ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 247 зв.—250.

³⁰³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 204, л. 61—61 об. (публікацію за копією латинською графікою див.: Bańcz S. Pamiętnik...— S. 10—11); Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.— Kórnik, 2007.— [Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego.— T. 3: Ziemie ruskie.— Zesz. 5].— S. 49.— N 64.

³⁰⁴ Urzędnicy wołyńscy...— S. 56.— N 110.

³⁰⁵ Архів ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 1.— С. 186—187.

³⁰⁶ Elektorowie królów Władysława IV...— S. 116.

³⁰⁷ Архів ЮЗР.— 1883.— Ч. 1.— Т. 6.— С. 719.

³⁰⁸ Bańcz S. Pamiętnik...— S. 13.

³⁰⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 23, арк. 34 зв.—36.

Самуель Макарович розгорнув бурхливу, як на шляхту його рівня — господарську діяльність, завдяки якій відчутно розширив свої володіння. У Семена Богдановича Лосятинського десь у середині другого десятиліття XVII ст. він придбав частину сусіднього маєтку Лосятин³¹⁰. Миколай Іванович Батківський у 1618 р. продав йому третину в селах Перенятин і Волиця³¹¹. Пізніше пан суддя прибрав до своїх рук і решту цих двох поселень³¹². 1 січня 1631 р. він розмежував свої надбання зі селами Батків і Башарівка, що належали Северинові Батківському³¹³, а заодно докупив у сусіда за 5 000 золотих добрий шмат землі³¹⁴. У київського воєськового Петра Стрибиля в 1620-х роках пан Лідихівський придбав його частину в селах Татаринівці, Якимівці, Красна Лука, Юськівці й Загірці, але 4 серпня 1633 р. відступив ці маєтки Юрію Яромолинському³¹⁵. Половину села Сапанівчик, що залишилася після згаданого вище обміну батька із Садівськими, 3 березня 1627 р. Самуель Макарович продав кременецькому земському підсудку Янові Горайну³¹⁶. Нагомість у Миколая Оссолінського та його дружини 1638 р. він придбав частину маєтку Коритно³¹⁷, що складався з однойменного села та присілків Рідків і Хотень, розташованих у Кременецькому повіті на його стику з Луцьким повітом і Львівською землею Руського воєводства.

За даними С. Баронча, в 1617 р. тесть Самуеля Макаровича передав йому і своїй дочці право на довічне користування маєтками Увін і Романів у Буському повіті Белзького воєводства. 31 березня наступного року пан Лідихівський отримав відповідне підтвердження монарха, але в 1634 р. відступив це доживоття Миколаю Оссолінському³¹⁸.

Розширюючи володіння, пан суддя займався також і їх розбудовою. 3 березня 1623 р., під час вального сейму, він отримав привілей на заснування в маєтку Лідихів, де вже заклав невеличкий замок, однойменного містечка з двома ярмарками на рік та щотижневим торгом³¹⁹, а 14 лютого 1629 р. — аналогічний акт на локацію містечка під назвою Краснополь у маєтку Перенятин³²⁰. Проте перший з привілеїв йому, очевидно, не вдалося реалізувати, оскільки Лідихів і далі фігурував у джерелах як село³²¹.

16 квітня 1639 р. Самуель Лідихівський спорядив тестамент³²², а 30 травня наступного року його вже не було серед живих³²³. У шлюбі з

³¹⁰ 1616 р. позивав Семена Лосятинського стосовно зізнання продажного листа (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 24, арк. 368—369), а 1621 р. домагався від решти власників села Лосятин виділення належної йому частини (Там само.— Кн. 31, арк. 37—38 зв.).

³¹¹ Там само.— Кн. 28, арк. 4—4 зв.

³¹² Там само.— Кн. 39, арк. 33 зв.

³¹³ Там само.— Арк. 32 зв.—35.

³¹⁴ Там само.— Арк. 35—36.

³¹⁵ Там само.— Кн. 40, арк. 80—81 зв.

³¹⁶ Там само.— Кн. 39, арк. 10—10 зв.

³¹⁷ Там само.— Кн. 44 а, арк. 151—151 зв., 153—154 зв.

³¹⁸ Вагаць S. Pamiętnik...— S. 11, 190—192.

³¹⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 209, л. 304—304 зв. (публікацію за копією латинською графікою див.: Вагаць S. Pamiętnik...— S. 12—13).

³²⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 210, л. 120—121.

³²¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття.— Львів, 2003.— С. 87.

³²² ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 111, арк. 115 зв.—117 зв.

³²³ Urzędnicy wołyńscy...— S. 56.— N 110.

Гальшкою зі Станішевських він залишив синів Яна, Стефана, Мартина й Самуеля та дочку Анну.

Під час перебування „на вдовиному стільці“ пані Лідихівська разом з дітьми й іншими родичами судилася зі спадкоємцями покійного поморського воєводи Павла Дзялинського та деякими іншими особами за село Пляшева з присілками Острів, Пляшівка й Рідків (справа за була розпочата, імовірно, ще її чоловіком). 1 грудня 1644 р. Кременецький земський суд видав вирок: позивачі отримали дозвіл викупити цей маєток³²⁴, що його півтора століття тому був заставлений їх предками за невеличку суму грошей, але до виконання судового декрету, здається, не дійшло. Наступного року родина покійного позивала сусідів стосовно справедливого виділення придбаної ним частини села Лосятин³²⁵.

Ян Самуельович записаний 1635/1636 навчального року в альбом слухачів Замоїської академії³²⁶, а востаннє згаданий у справі за спадщину батькового брата Олександра, що її 4 грудня 1647 р. вела з родиною дочка останнього Анна Свентоянська³²⁷. За даними С. Баронча, він хворів ревматизмом у важкій формі³²⁸, і ця недуга могла зумовити його смерть у молодому віці.

Стефан Самуельович також 1635/1636 навчального року став слухачем Замоїської академії³²⁹, а в 1638 р. навчався вже в Краківській академії³³⁰. Здобувши освіту, він деякий час служив у війську, в травні 1648 р. потрапив у полон під час битви під Корсунем і два роки перебував у татарській неволі³³¹, поки не викупився³³².

8 березня 1658 р. сеймик Волинського воєводства призначив Стефана Лідихівського одним з делегатів до коронного великого гетьмана Станіслава Потоцького для обговорення ситуації зі спустошенням військами краю³³³. 3 квітня 1659 р. шляхта повіту вибрала його кандидатом на уряд кременецького підкоморія, 5 квітня король видав йому привілей на цей уряд, а 1 липня він склав присягу³³⁴. 28 березня 1661 р. і 30 січня 1662 р. сеймик Волинського воєводства обирав Стефана Самуельовича послом на сейм³³⁵. За ухвалою сеймику, винесеною 16 червня 1662 р., він отримав за свої заслуги 1 000 золотих винагороди³³⁶. Наприкінці 1665 р. король доручив йому вести переговори з Московською державою³³⁷. Весною 1669 р.

³²⁴ Barącz S. Pamiętnik...— S. 13—14.

³²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 39 зв.—40, 266 зв.—268 зв.

³²⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej...— S. 154.

³²⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 49, арк. 409 зв.—412.

³²⁸ Barącz S. Pamiętnik...— S. 13.

³²⁹ Album studentów Akademii Zamojskiej...— S. 154.

³³⁰ Wasilewski T. Ledóchowski (Leduchowski) Stefan h. Szaława // Polski Słownik Biograficzny.— T. XVI.— S. 634—635.

³³¹ У королівському привілеї Стефанові Лідихівському на уряд кременецького підкоморія зазначено, що він потрапив під Корсунем у полон і перебував у ньому два роки (Barącz S. Pamiętnik...— S. 25).

³³² Архив ЮЗР.— 1888.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 102—103.

³³³ Там само.— С. 25.

³³⁴ Urzędnicy wołyńscy...— S. 52.— N 80. Текст привілею див.: Barącz S. Pamiętnik...— S. 24—26.

³³⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 87, 136.

³³⁶ Там само.— С. 156.

³³⁷ Barącz S. Pamiętnik...— S. 26.

пан підкоморій представляв Волинь на конвокаційному сеймі³³⁸, а 20 серпня сеймик обрав його одним із послів на коронаційний сейм, скликаний в Кракові на 29 вересня³³⁹. За конституцією звичайного сейму 1670 р. він увійшов до складу комісії для вирішення прикордонних суперечок з Угорщиною, джестрації Перемишльського староства³⁴⁰ та суперечок між Пільтинським повітом і Курляндією³⁴¹.

4 березня 1572 р. Стефан Лідихівський став брацлавським каштеляном³⁴², а 2 березня 1676 р. отримав номінацію на уряд волинського каштеляна³⁴³, залишився на ньому до кінця життя. Будучи сенатором, за конституцією елекційного сейму 1674 р. він став одним із комісарів у справі Замойської ординації³⁴⁴, а за ухвалою коронаційного сейму увійшов до складу Скарбового трибуналу, покликаного займатися коштами на платню воякам³⁴⁵.

Остання прижиттєва згадка про Стефана Лідихівського датована 16 травня 1679 р.³⁴⁶, а 31 травня того ж року уряд волинського каштеляна посідала вже інша особа³⁴⁷.

Під час поділу з братами отчини цьому із синів Самуеля Макаровича перепали, очевидно, володіння, придбані батьком в Оссолінських, і він перебрався в село Коритно: принаймні в ухвалі волинського сеймику 20 серпня 1669 р. його названо Стефаном Лідихівським на Коритні³⁴⁸. За податковим реєстром 1673 р. ані в старому родовому гнізді, ані в містечку Перенятин та його передмістях його часток не було³⁴⁹.

Дружиною Стефана Самуельовича була дочка галицького підчашого Анна зі Средзинських, з якою він одружився близько 1656 р.³⁵⁰

Мартин Самуельович 1635/1636 навчального року був слухачем Замойської академії³⁵¹, а в 1638 р. навчався в Краківській академії³⁵². У 1648 р. брав активну участь у боротьбі з козаками, але в битві під Корсунем разом з братом Стефаном потрапив у полон і два роки перебував у татар у неволі³⁵³. 8 лютого 1659 р. сеймик Волинського воєводства обрав

³³⁸ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijaarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego.— Petersburg, 1860.— T. IV.— S. 499.

³³⁹ Архів ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 270. Про участь у сеймі див.: Volumina Legum.— 1860.— T. V.— S. 21.

³⁴⁰ Volumina Legum.— T. V.— S. 38—39.

³⁴¹ Там само.— S. 53.

³⁴² Urzędnicy wołyńscy.— S. 52.— N 80.

³⁴³ Там само.— S. 74.— N 234. Текст привілею див.: Barącz S. Pamiętnik...— S. 27—28.

³⁴⁴ Volumina Legum.— T. V.— S. 138.

³⁴⁵ Там само.— T. VI.— S. 63.

³⁴⁶ Urzędnicy wołyńscy.— S. 74.— N 234.

³⁴⁷ Там само.— S. 74.— N 235.

³⁴⁸ Архів ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 270.

³⁴⁹ AGAD w Warszawie, zespół Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), dział I, sygn. 71.

³⁵⁰ Barącz S. Pamiętnik...— S. 24—27.

³⁵¹ Album studentów Akademii Zamojskiej...— S. 154.

³⁵² Wasilewski T. Ledychowski (Leduchowski) Stefan...— S. 634—635.

³⁵³ В інструкції сеймику Волинського воєводства, датованій 28 березня 1661 р., зазначено, що Стефан Лідихівський перебував кілька літ у татарській неволі разом зі своїм братом суддею (Архів ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 102—103), під яким слід розуміти саме Мартина Самуельовича.

Мартина Лідихівського одним із послів на сейм³⁵⁴. За ухвалою повітового сеймику 9 грудня 1660 р. він став одним із кандидатів на уряд кременецького земського судді, а 16 грудня король уже номінував його³⁵⁵. 23 лютого 1667 р. пан суддя помер³⁵⁶. Поховали його, за відомостями С. Баронча, у домініканському монастирі в містечку Підкамін³⁵⁷.

Дружина Мартина Самуельовича, яку звали Маріанна, була дочкою кременецького повітника Даниеля Єловицького і його дружини Барбари з Човганських³⁵⁸. За податковим реєстром 1673 р. частини сіл Лідихів і Лосятин, містечко Перенятин і його передмістя Старики та село Комарівка належали родині покійного судді і його брату Самуелю. Вдова, її син і дочка проживали тоді в панському дворі в селі Старики, а в селі Лідихів, де вже не було панського двору, сидів урядник³⁵⁹.

Самуель Самуельович, наймолодший із синів Самуеля Макаровича, двічі — 29 березня і 4 квітня 1662 р.— отримував привілей на уряд волинського ловчого, але так і не зайняв його (оскільки попередник не зміг авансувати на вищу посаду)³⁶⁰, натомість 7 липня 1662 р. став чернігівським стольником³⁶¹. 2 квітня 1670 р. шляхта обрала пана стольника кандидатом на уряд кременецького земського судді, що вакував уже кілька літ після смерті його брата Мартина: 12 квітня Самуель отримав від короля номінацію, а 30 липня склав присягу³⁶². Остання прижиттєва згадка про цього з панів Лідихівських датована 28 вересня 1673 р., а 2 січня 1674 р. його вже не було серед живих³⁶³.

Дружиною Самуеля Самуельовича була Олександра Андріївна Лидівська³⁶⁴, яка походила з зем'ян Луцького повіту. За податковим реєстром 1673 р. пан суддя проживав з дружиною та двома дітьми в містечку Перенятин, а володів він разом з нащадками брата Мартина, як зазначено вище, частинами сіл Лідихів і Лосятин, містечком Перенятин і його передмістям Старики та селом Комарівка³⁶⁵.

Анна Самуелівна 1 грудня 1644 р. названа поряд з матір'ю й братами у вирок у згаданій вище справі щодо маєтку Пляшева³⁶⁶, а 20 листопада наступного року — у справі стосовно справедливого виділення придбаної батьком частини села Лосятин³⁶⁷; на той час вона була ще незаміжною. Більше згадок про неї немає.

³⁵⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 2.— Т. 2.— С. 57.

³⁵⁵ Urzędnicy wołyńscy...— S. 57.— N 114.

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Barącz S. Pamiętnik...— S. 14.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ AGAD w Warszawie, ASK, dział I, sygn. 71, k. 864 v., 865, 868 v.

³⁶⁰ Urzędnicy wołyńscy...— S. 134.— N 642.

³⁶¹ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janiak i W. Kłaczewski.— Kórnik, 2002.— [Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego.— T. 3.— Zesz. 4].— N 1490.

³⁶² Urzędnicy wołyńscy...— S. 57.— N 115.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ Barącz S. Pamiętnik...— S. 14.

³⁶⁵ AGAD w Warszawie, ASK, dział I, sygn. 71, k. 864 v., 865, 868 v.

³⁶⁶ Barącz S. Pamiętnik...— S. 13—14.

³⁶⁷ ЦДДА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 47, арк. 39 зв.—40, 266 зв.—268 зв.

6. Гербова приналежність зем'ян Лідихівських та їхніх родичів

Пізньюсередньовічна й ранньомодерна польська знать, як відомо, користувалася гербами, що належали цілим групам родів. Натомість шляхетські спільноти крові, сформовані у Великому князівстві Литовському (особливо в руській частині цієї держави), вживали здебільшого власні геральдичні знаки, і ті могли бути різними навіть в осіб, які належали до одного роду. У літературі побуває думка, що рід Лідихівських споконвіків уживав герб Салава³⁶⁸, а споріднений із ним рід Лосятинських користувався власним гербом (із зображенням кола, усередині якого знаходився рівнораменний хрест, а зверху — стріла вістря догори³⁶⁹), проте виявлені нами сфрагістичні матеріали переконливо свідчать про помилковість такого твердження.

Печатка Івана Гавриловича Лосятинського на документі 1550 р. містить стрілу, яка спрямована вістря догори, а нижнім кінцем перетинає коло, причому лівий кінець вістря заламаний, унаслідок чого воно нагадує розтягнуту літеру N (Рисунок 1.1)³⁷⁰. В одному з варіантів печатки кременецького підстарости Григорія Богдановича Лосятинського стріла вістря догори нижнім кінцем перетинає коло (Рисунок 1.2)³⁷¹, а в іншому — нижній кінець стріли загнутий по колу (Рисунки 1.3 і 1.4)³⁷². На печатках Семена Семеновича й Семена Васильовича Лосятинських 1618 р. зображено коло з хрестом усередині, верхній кінець якого, продовжений за межі кола, переходить у стрілу (Рисунок 1.5)³⁷³. Цей варіант уже майже тотожний відомому з літератури.

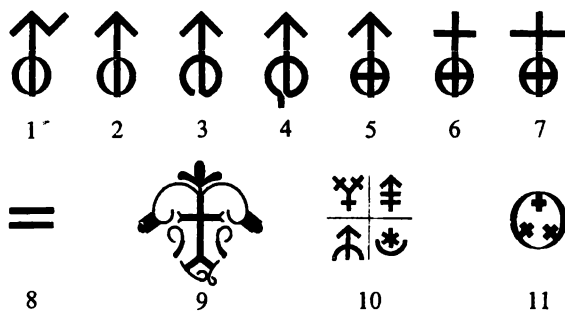

Рисунок 1. Геральдичні фігури
на печатках нащадків Нестора Лідихівського

³⁶⁸ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1841.— Т. VI.— S. 272—273.

³⁶⁹ Paprocki V. Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowskiego.— Kraków, 1858.— S. 864; Herbarz polski Kaspra Niesieckiego.— Т. VI.— S. 272—273; Ostrowski J. Księga herbowa rodów polskich.— Warszawa, 1897—1906.— Cz. 2.— S. 195; Szymański J. Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku.— Warszawa, 2001.— S. 173.

³⁷⁰ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 228.V.3, арк. 44.

³⁷¹ Там само.— Ф. 103, оп. 1, спр. 6341, арк. 78 (1579 р.); спр. 6321, арк. 21 (1580 р.); спр. 6289, арк. 3 (1582 р.); спр. 6386, арк. 14 (1584 р.).

³⁷² Там само.— Ф. 91, спр. 222.V.3, арк. 34 зв. (1581 р.), 11 (1585 р.).

³⁷³ Там само.— Спр. 230.V.3, док. № 9.

На печатці Павла Лудвиського, який був сином Дениска Лідихівського, з документа 1540 р. бачимо коло з хрестом усередині, верхній кінець якого виходить за його межі і перехрещується ще однією перекладиною (Рисунок 1.6)³⁷⁴. Схожа фігура вміщена на печатках його сина Федора на документах 1589—1590 рр., та якщо в першому випадку обидві перекладини приблизно рівні діаметру кола, то тут верхня виразно довша (Рисунок 1.7)³⁷⁵.

Печатка дочок Богдана Васковича Лідихівського, якими вони скріплювали свої листи 1560 р., містять усього лише по дві рівні за розмірами горизонтальні планки (Рисунок 1.8)³⁷⁶. На печатках Макара Гнівошовича Лідихівського 1587 і 1595 рр. зображено хрест із роздвоєним нижнім кінцем, ускладнений декоративними елементами (Рисунок 1.9)³⁷⁷. Чотири-складова печатка його сина Самуеля на документі 1627 р. містить чотири фігури, основною серед яких, гадаємо, є три хрести кінцями до середини в правому верхньому полі (Рисунок 1.10)³⁷⁸.

Нарешті, печатка Семена Федоровича Лідихівського, який репрезентує відгалуження роду, що виділилося з Лосятинських, на документі 1595 р. містить герб Салава (Рисунок 1.11)³⁷⁹.

Як бачимо, сфрагістичні джерела переконливо свідчать: нащадки Нестора, з яких на середину XVII ст. на Волині сформувалися три шляхетські роди, користувалися кількома геральдичними знаками. Знак Салава на кінець XVI ст. вживало тільки одне з відгалужень роду Лідихівських. Коли і як він перетворився в герб цієї кровноспорідненої спільноти, поки що неясно.

* * *

Рід Лідихівських започаткував подільський боярин Нестор, який перебрався на Волинь і в 1442 р. отримав тут від великого князя литовського маєток Лідихів. У першій половині XVI ст. один із нащадків Нестора придбав половину села Лосятин і заснував рід Лосятинських, а інший завдяки шлюбу прибрав до своїх рук поселення Лудвиці й започаткував рід Лудвиських. У другій половині XVI ст. одне з відгалужень зем'ян Лосятинських повернулося до прізвища, похідного від назви первісного родового гнізда, і тим самим поповнило рід Лідихівських. На середину XVII ст. в роду змінилося 8 поколінь, які, за відомими нам джерелами, репрезентують 96 осіб (Схема 1).

Тривалий час нащадки Нестора належали до дрібної шляхти, тому до середини XVI ст. про них практично не чути. Нарощування зем'янами Лідихівськими суспільної активності починається з Гнівоша Івановича, що зумів проявити себе в забезпеченні українських замків продовольством, а незадовго до смерті став одним з бірчих Кременецького повіту. Здобутий

³⁷⁴ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6314, арк. 3. Документ споряджений під час старостування в Кременці Станіслава Фальчевського і датований жовтнем 14-го індикту, якому в даному випадку відповідає 1540 р.

³⁷⁵ Там само.— Ф. 91, спр. 222.V.3, арк. 5; ф. 103, оп. 1, спр. 6314, арк. 28.

³⁷⁶ AGAD w Warszawie, perg. 7754—7755.

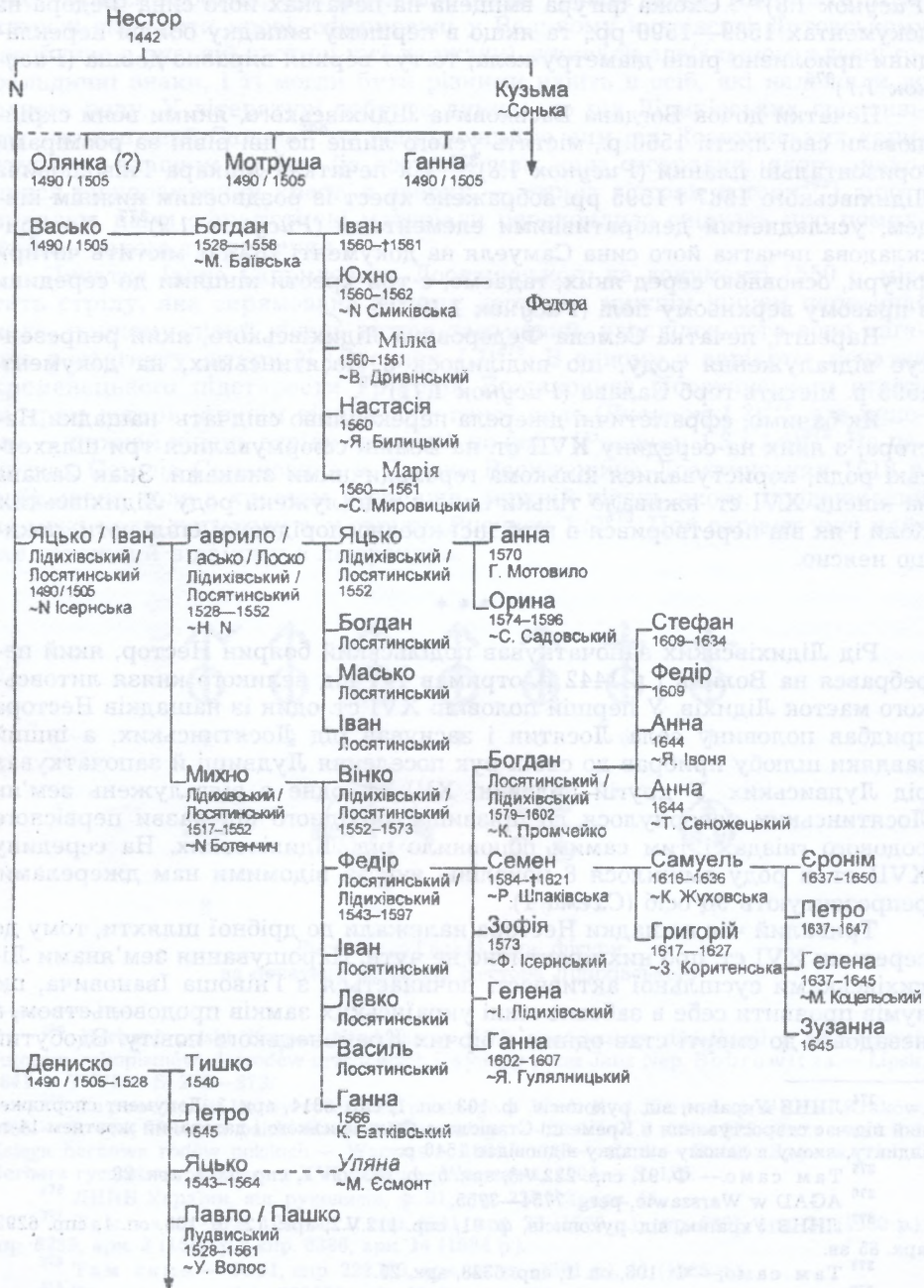
³⁷⁷ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 112.V.2, арк. 12; ф. 103, оп. 1, спр. 6293, арк. 85 зв.

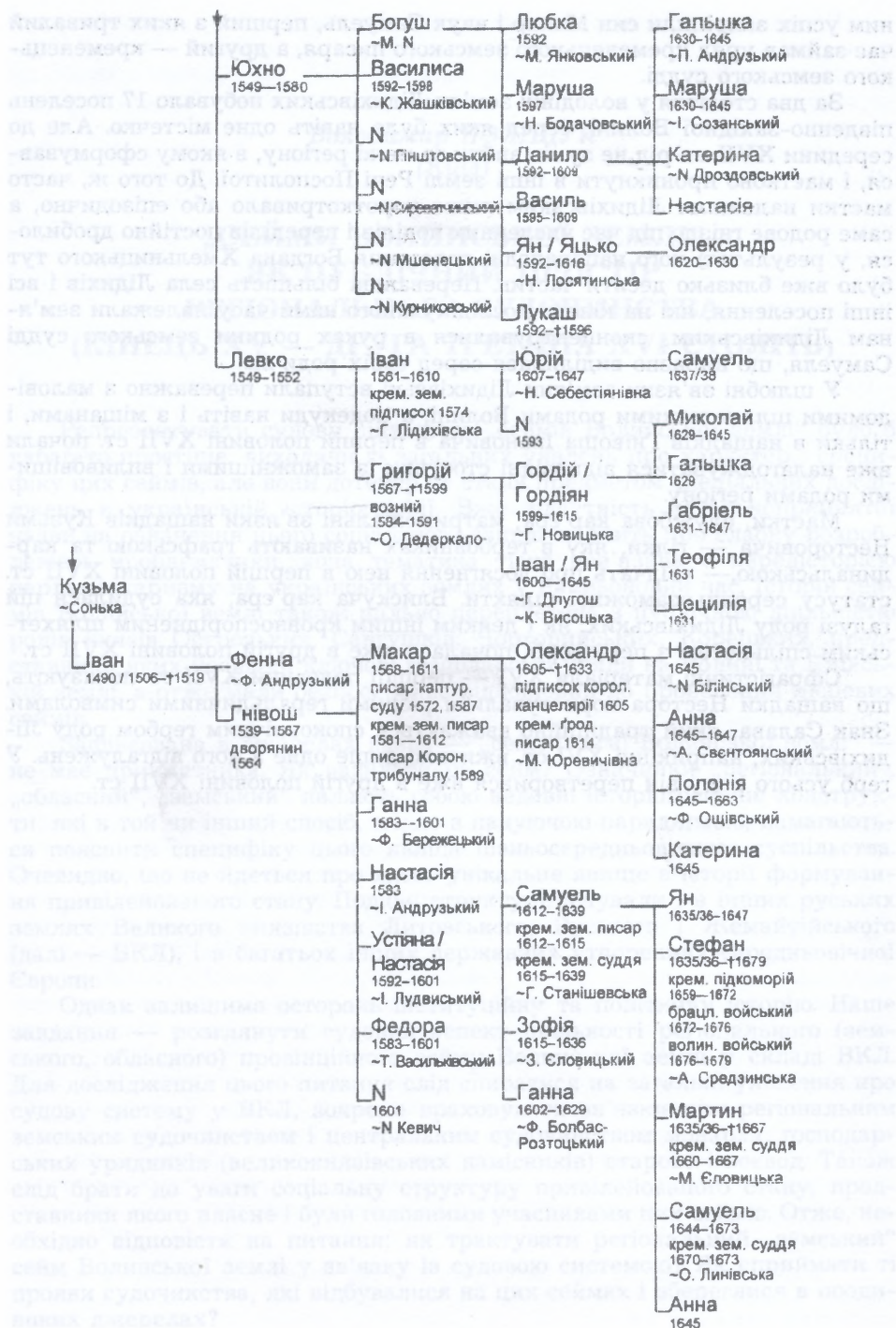
³⁷⁸ Там само.— Ф. 103, оп. 1, спр. 6328, арк. 25.

³⁷⁹ Там само.— Ф. 91, спр. 112.V.2, арк. 12.

Схема 1

Родовід Лідихівських

ним успіх закріпили син Макар і внук Самуель, перший з яких тривалий час займав уряд кременецького земського писаря, а другий — кременецького земського судді.

За два століття у володінні зем'ян Лідихівських побувало 17 поселень південно-західної Волині, серед яких було навіть одне містечко. Але до середини XVII ст. рід не зумів вийти за межі регіону, в якому сформувався, і маетково проникнути в інші землі Речі Посполитої. До того ж, часто маетки належали Лідихівським лише короткотривало або епізодично, а саме родове гніздо під час численних поділів і переділів постійно дробилося, у результаті чого напередодні повстання Богдана Хмельницького тут було вже близько десяти частин. Переважна більшість села Лідихів і всі інші поселення, які на кінець досліджуваного нами часу належали зем'янам Лідихівським, сконцентрувалися в руках родини земського судді Самуеля, що виразно виділилася серед своїх родичів.

У шлюбні зв'язки зем'яни Лідихівські вступали переважно з маловідомими шляхетськими родами Волині, а подекуди навіть і з міщанами, і тільки в нащадків Гнівоша Івановича в першій половині XVII ст. почали вже налагоджуватися відповідні стосунки із заможнішими і впливовішими родами регіону.

Маетки, службова кар'єра, матримоніальні зв'язки нащадків Кузьми Несторовича — гілки, яку в гербовниках називають графською та кардинальською, — свідчать про досягнення нею в першій половині XVII ст. статусу середньозаможної шляхти. Блискуча кар'єра, яка судилася цій галузі роду Лідихівських, як і деяким іншим кровноспорідненим шляхетським спільнотам з периферії, почалася вже в другій половині XVII ст.

Сфрагістичні матеріали XVI — першої половини XVII ст. показують, що нащадки Нестора користувалися різними геральдичними символами. Знак Салава, який традиційно вважається споконвічним гербом роду Лідихівських, наприкінці XVI ст. вживало лише одне з його відгалужень. У герб усього роду він перетворився вже в другій половині XVII ст.

Володимир ПОЛІЩУК
(Київ)

**„СЕЙМИ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ“
ЯК ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР
РЕГІОНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА
(КІНЕЦЬ XV — ДРУГА ТРЕТИНА XVI СТОЛІТЬ)**

Репрезентувати судову діяльність „сеймів Волинської землі“ було б набагато простіше, виходячи із загальних уявлень про характер і специфіку цих сеймів, але вони дотепер не стали предметом спеціальних досліджень в українській історіографії. Вже відсутність загальноприйнятої назви на означення цього соціального явища свідчить про слабку розробленість проблематики, хоча тематика тісно пов'язана з передісторією парламентаризму на українських землях у Ранньоновий час. Історія сеймів Волинської землі також щільно переплетена з публічною діяльністю родів князів Острозьких, Сангушків, Чорторийських, Корецьких, представники яких посідали ключові господарські уряди на Волині та Київській землі, а отже мали безпосереднє відношення до проведення місцевих сеймів.

Зафіксована в джерелах назва — „сейм (сойм) Волинської землі“ — не має прикметника. Як називати це сейм? Означники „регіональний“, „обласний“, „земський“ являють собою недавні історіографічні конструкти, які в той чи інший спосіб, згідно з пануючою парадигмою, намагаються пояснити специфіку цього явища пізньосередньовічного суспільства. Очевидно, що не йдеться про якесь унікальне явище в історії формування привілейованого стану. Подібні структури існували і в інших руських землях Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі — ВКЛ), і в багатьох інших державних утвореннях середньовічної Європи.

Однак залишимо осторонь інституційну та політичну історію. Наше завдання — розглянути судовий аспект діяльності регіонального (земського, обласного) провінційного сейму Волинської землі у складі ВКЛ. Для дослідження цього питання слід спиратися на загальні уявлення про судову систему у ВКЛ, зокрема враховувати зв'язки між регіональним земським судочинством і центральним судочинством монарха, господарських урядників (великокнязівських намісників) старост і воевод. Також слід брати до уваги соціальну структуру привілейованого стану, представники якого власне і були головними учасниками цих сеймів. Отже, необхідно відповісти на питання: як трактувати регіональний „земський“ сейм Волинської землі у зв'язку із судовою системою? Як сприймати ті прояви судочинства, які відбувалися на цих сеймах і збереглися в подлинних джерелах?

Проведення регіональних земських (обласних) сеймів упродовж другої половини XV — першої половини XVI ст., що важливо, збіглося з періодом трансформації політичної системи ВКЛ від удільно-княжої до територіально-станової, тому їх (сеймів) діяльність стала певним віддзеркаленням перехідних процесів. Прикметно, що регіональне „земське“ сеймування не знайшло свого прямого відображення в законодавчих актах ВКЛ. Це пояснюється тим, що до реформ 1564—1566 рр. регіональні „земські“ сейми перебували під юрисдикцією великокнязівського права, а відтак не становили окремого політичного інституту. У правовій („руській“) мові ВКЛ не було вироблено загального поняття про цей інститут для застосування в законодавчих актах. Відсутність усталеного поняття непрямо доводить, що регіональні „земські“ сейми не інституціалізувалися на рівні писаного права (загальноземських привілеїв та Першого Литовського статуту). Верховна влада в офіційних документах не вживала терміну сейм („сойм“) щодо регіональних з'їздів князів, панів і бояр-шляхти. Очевидно, що влада трактувала ці зібрання привілейованих землевласників у категоріях виконання земських повинностей перед верховним володарем. Термін „земський сейм“, аналогічний до термінів „обласний сейм“, „провінційний сейм“, „регіональний сейм“, є нашим дослідницьким конструктом.

Регіональне земське сеймування у ВКЛ своїми коріннями уходило в практику великокнязівської панської ради („Пани Ради“) та практику „земської служби“ (пізніше — „посполите рушення“). На думку Оскара Галецького, волинські сейми стали „продовженням з'їздів ради Свидригайла, більше того — найважливішим пережитком з часів тимчасової відрубності Волині під його правлінням“¹. Важливість існування такої інституції після ліквідації удільного князіння на Волині в 1452 р. О. Галецький підкреслював тим, що великий князь Казимир IV майже не відвідував Волинь: відомі лише три випадки його перебування тут².

Регіональний сейм мав єдине ключове призначення у сфері великокнязівської влади: виконання земських повинностей, з якого випливали усі інші, у тому числі й судочинство. Як соціальне явище, сейм був зібранням привілейованих землевласників конкретної землі (тут земля мислиться в значенні територіально-адміністративної одиниці ВКЛ, яка після реформ 1564—1566 рр. перетворилась на *воєводство*) — князів, панів і бояр-шляхти (зем'ян). Сейм структурував внутрішню ієрархію землі. Провідну роль у ньому відігравали найвищі достойники землі та представники родової знаті („княжата головні“). Разом з тим, під зверхністю найвищих достойників землі сеймові зібрання консолідували рядове лицарство (бояр-шляхти) і тому сприяли виробленню певного корпоративного досвіду. Вони стали осередком, в якому визрівали паростки соціальної організації шляхти як майбутнього „політичного народу“. Без сумніву, регіональні сейми, що відбувалися в Полоцькій, Вітебській, Смоленській, Київській, Волинській, Жемайтійській землях, Підляському повіті, послужили прототипом для повітових сеймиків, запроваджених у ВКЛ судово-адміністративною реформою 1564—1566 рр. та Другим Литовським статутом, з чого власне й починається історія литовсько-руського, а значить і давньоукраїнського парламентаризму.

¹ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S. 277—278.

² Там само. — S. 278.

Джерелами до дослідження сеймового судочинства виступає судова документація — судові листи, позови, великокнязівські розпорядчі листи до луцьких старост та інших волинських урядників. Ці документи, як правило, відклалися в книгах Литовської метрики, родинних архівах волинської знаті (зокрема князів Любартовичів Сангушків), книгах судово-адміністративних установ Волині (замкових, після 1566 р. — гродських і земських судів). Записи й виписи з цих джерельних зібрань почасти опубліковані в томах серійних видань „Акты Западной России“, „Акты Южной и Западной России“, „Архив Юго-Западной России“, „Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie“, „Lietuvos Metrika“, „Метрыка Вялікага княства Літоўскага“.

Питання регіональних (обласних) земських сеймів детально розглядалися в працях істориків з кінця XIX — початку XX ст. Федора Леонтовича³, Матвія Любавського⁴, Миколи Максимейка⁵ та сучасного білоруського дослідника Василя Вароніна⁶. Найдетальнішу фактографію щодо регіональних сеймів з різних земель ВКЛ зібрав М. Любавський, який називав їх „обласними“⁷, надавши їм політичного значення: „...обласні сейми продовжували бути органами самоврядування та політичної самодіяльності областей“⁸. Із сеймами конотується запропоноване дослідником ключове поняття — „обласне самоуправління“. Також завдяки цим регіональним зібранням воеводи і старости (полоцький, вітебський, волинський та жемайтійський) виступали політичними представниками й очільниками земського самоврядування⁹, на сеймах відбувалися вибори регіональних урядників¹⁰, а сеймові рішення мали відтінок законодавчої діяльності на місцевому рівні (на прикладі Вітебської і Полоцької землі)¹¹. М. Любавський вказував ще одну важливу функцію сеймів — організація заходів з виконання земської служби. Наприклад, на Вітебському сеймі 1530 р. тамтешні бояри й міщани мали розподілити обов'язки з впорядкування Вітебського замку новими дерев'яними клітьми („городня-

³ Леонтович Ф. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1910.— № 2.— С. 233—274; № 3.— С. 37—61; його ж. Областные суды в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства юстиции.— Москва, 1910.— № 9.— С. 83—130; № 10.— С. 85—128; його ж. Суд господарей и их советников в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции.— 1909.— № 6.— С. 25—96; його ж. Старый земский обычай // Труды VI археологического съезда в Одессе.— Одесса, 1889.— Т. 4.— С. 111—270.

⁴ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— Москва, 1892; його ж. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства.— Москва, 1900; його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— Москва, 1915 (перевидання без текстів обласних привілеїв: Санкт-Петербург, 2004).

⁵ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.— Харьков, 1902.

⁶ Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. Мінск, 1998.— Т. 5.— Сшытак 1 (8): Чэрвень 1998.— С. 27—66.

⁷ Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 869—876.

⁸ Там само.— С. 872.

⁹ Там само.— С. 883.

¹⁰ Там само.— С. 874.

¹¹ Там само.— С. 875.

ми“)¹². Те саме спостерігаємо й у Волинській землі: тут місцеві князі, пани і зем'яни, виконуючи земську повинність зі своїх маєтків, облаштували „городні“ Луцького, Володимирського і Кременецького замків, що мали перевіряти великокнязівські ревізори в 1545 і 1552 рр. При цьому ревізори поклалися на надані луцьким городничим Петром Загоровським „реистры старьи“, в яких зафіксовано закріплення шляхетських маєтків за певними „городнями“¹³. Очевидно, що такі „реистры“ уклалися під час сеймового зібрання місцевої шляхти, на якому й відбувався розподіл повинності. Одна з пізніших згадок стосується Володимирського повіту, де привілейовані землевласники спільно провели перепис замкової повинності з облаштування укріплень: „...казал вамь пан повѣдити, же ден светого Михаила близко прошлого, то ест мсца сентебра двадцат девятого дѣла кѣзи и панове повѣту Володимирского списали всех, хто винен замок будовати, в котором реистре есть и села Бискупичы и Яневичы написаны“ (запис у луцькій замковій книзі 1561 р.)¹⁴.

Розглянувши судову діяльність сеймів, М. Любавський поставив їх за значенням вище звичайного суду¹⁵ та наголосив на популярності — на відміну від інших земель ВКЛ — сеймових судів у Волинській землі, що зближувало волинські сейми з вічовими судами Корони Польської¹⁶. Для волинських господарських урядників сеймові зібрання були доброю нагодою в казуїстичних справах, особливо якщо сторони апелювали до місцевих звичаїв і суддям належало вислуховувати поради, спираючись на думку мешканців усієї землі¹⁷. Сам великий князь мав схильність переносити розгляд судових справ на обласний сейм¹⁸. М. Любавський відзначив вплив на Волинський сейм інституту судового віча — так само, як цей інститут став взірцем і для найвищого суду в Жемайтійській землі¹⁹. У Короні Польській аналогом сеймового суду можна вважати вічовий суд (*sąd wiesowy*), який розвинувся із суду удільного князя (відбувався під час віча)²⁰.

¹² „Панове бояре вси посполито поднялися (тобто, погодилися зробити.— В. П.) весполок з мешаны и людьми витебскими тридцать и три городни новых заробити“ (цит.: Любавський М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства.— С. 112).

¹³ „Мы (ревизоры.— В. П.) о всемъ о томъ доведѣвшись от них, а иншое з реистровъ старыхъ, которые панъ Загоровский перед нами покладалъ, обачивши в семъ реистре достаточне описали и кожъдыхъ вежъ и городень...“ (Литовська метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко.— К., 2005.— С. 131).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 3, арк. 222.

¹⁵ Любавський М. К. Областное деление и местное управление...— С. 869—872.

¹⁶ „В земле Волинской, по всей вероятности, под влиянием польского примера, судебная деятельность на соймах расширилась, и местные князья, паны и земляне стали пользоваться ими, как удобным случаем для решения взаимных распрей и удовлетворения взаимных обид“ (Там само.— С. 883).

¹⁷ Там само.— С. 871.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.— С. 872.

²⁰ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego.— Warszawa, 1998.— S. 120. Вічовий суд збирався тричі (від 1454 р.— один раз) на рік на „великі роки“ (*roki wielkie*). Його занепад у другій половині XV ст., з прийняттям Нешавського привілею, пов'язаний зі зростанням впливів середньої шляхти та підвищенням ролі земських судів і повітових сеймиків, на яких відбувалися й сеймикові суди (Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego.— S. 121). Слід відзначити, що в польській історіографії вічовий суд як можновладчий протиставляється сеймиковому суду як

Суд полоцького воєводи та сеймовий суд Полоцької землі розрізняє В. Варонін: „Воєвода (полоцький.— В. П.) приймав участь (ймовірно, головував) у роботі місцевих сеймів [...] Суд воєводи був найвищою, якщо не рахувати місцевого сейму, судовою інстанцією на території воєводства. На ньому розглядалися найрізноманітніші справи: земельні та інші майнові суперечки, кримінальні злочини, справи про селянські повинності й податки і т. д. Однак воєвода чинив суд не одноосібно, на судових засіданнях обов'язково мусили бути присутніми полоцькі бояри“²¹. Натомість у недавній праці Дмитра Ващука про старостинське судочинство на Волині й воєводське на Київщині судові чинності регіональних земських сеймів обійдено увагою²².

Регіональні земські сейми в законодавчому контексті. Про регіональні „земські“ сейми немає згадок у пам'ятках литовсько-руського права — як у загальноземських привілеях великих князів литовських, так і в Першому Литовському статуті 1529 р. У земському привілеї Казимира Ягайловича, наданому Волинській землі, ймовірно, в 1470-х роках і підтверженому наступними великими князями литовськими в 1501, 1509 і 1547 рр. (далі — Волинський привілей), процесуальному судочинству присвячено чотири норми. Вони загалом повторюють норми загальноземського привілею 1447 р. і жодним чином не стосуються судочинства на регіональному „земському“ сеймі. Яким чином пояснити відсутність норм писаного права щодо регіональних сеймів? Чому у Волинському привілеї не згадано сеймове судочинство? В якому зв'язку перебував старостинський суд луцького старости зі судом Волинського сейму?

Як відомо, Волинський привілей (уставна грамота Волинській землі, обласний привілей або Волинська устава) унормовував стосунки місцевої еліти з великокнязівським намісником (луцьким старостою), який посів місце удільного князя після ліквідації удільного князіння Свидригайла. Привілей забезпечував права привілейованих землевласників, оберігаючи їх від старостинського втручання, зокрема у сфері судочинства. О. Галецький погоджувався з думкою Михайла Грушевського про те, що недостатнє забезпечення земської автономії в привілеї Волинській землі не мало на меті применшення самої автономії, яка в той час сприймалася в категоріях „старини“ з її заповідним гаслом „мы старины не рушаем, а новины не уводим“²³. Ймовірно, саме зі „стариною“ ототожнювалися й регіональні сейми, відтак їх унормування не могло бути предметом писаного права. Останнє кодифікувало правові „новинки“, які верховна влада запроваджувала поряд з уже існуючими усталеними соціальними явищами і практиками, а серед них були й регіональні „земські“ сейми.

шляхетському. Подібно до вічових зборів у Короні, на земських сеймах першу скрипку також грали можновладці — князі й пани — найвищий прошарок родової знаті, а не дрібне боярство.

²¹ Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства...— С. 27—66.

²² Ващук Д. Судова діяльність „старости“ на Волині та „воєводи“ на Київщині кінці XV — першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)— К., 2005.— Вип. 5.— С. 157—172.

²³ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 280; Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків.— С. 12; Кром М. „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — начала XVII вв.) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.— К., 1994.— Т. III.— С. 65—85.

Наведемо чотири норми Волинського привілею, які стосуються старостинського суду і загалом прописують обов'язки старости у сфері судочинства. Сеймове судочинство тут не згадується — попри чималу кількість норм, присвячених власне судочинству:

1) обов'язок старости здійснювати попередження („обсилання“) сторони (звинуваченого боярина-шляхтича) „напоминальним листом“ замість виклику до суду старости через *діцького*;

2) обов'язок старости оповіщати листом (з викладом скарги) великого князя для отримання від нього інструкції (розпорядження, „науки“) щодо подальшого ведення справи: „...ино старостѣ насѣ обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, штобы мѣлѣ съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки нашеое вчинити“²⁴.

3) право сторони апелювати до великокнязівського суду в обхід суду старостинського;

4) обов'язок старости зберігати колегіальний характер свого суду: „...а князя і пана і землянина старостѣ і намѣстникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маєть при собѣ посадити князей и пановъ и землянъ, тоже маєть его з ними судити“²⁵.

Остання норма — заборона старості судити шляхтича без участі князів, панів і зем'ян — на перший погляд, вказує на судову практику сеймів (М. Грушевський вбачав у цій нормі слабкий прояв автономії²⁶). У попередній праці ми також вважали цю норму проявом сеймового суду²⁷, однак нині схилиємося до іншої думки. Волинський привілей унормовував для всієї шляхти положення про право перенести справу до великокнязівського суду²⁸. Актуальність цієї норми зберігалась на Волині до судових реформ 1564—1566 рр. У 1560 р. в Луцькому замковому суді сторони — рядові шляхтичі — послалися на Волинський привілей у тому його пункті (передача справи до суду великого князя), який уже було відмінено сеймовою уставою 20 листопада 1551 р.²⁹: „...ку праву ставши обоя сторона, а выслушавшы жалобы позу паней Ганны Подлузской, подле привила нашего Волынского отозвалася до короля“³⁰. Не зовсім ясно значен-

²⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2: 1506—1544.— С. 65.

²⁵ Там само.— С. 66.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. V.— С. 12.

²⁷ Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564—1566 рр. // Український історичний журнал.— К., 2003.— № 2.— С. 6. Слід відрізнити сеймовий суд від асесорського суду (за термінологією судової системи Корони Польської XV ст.). Сеймовий суд відбувався в присутності православних і католицьких єпископів, господарських намісників з інших повітових замків землі, хорунжих, ключників, городничих — за спільної участі найвищих урядників землі (воеводства), як духовних, так і світських. Натомість, асесорський суд — це суд великокнязівського намісника / старости (на Волині й у Жмуді) або воеводи (в інших землях ВКЛ) із залученням рядової шляхти в ролі свідків. На цьому суді головував староста (воевода) або його намісник в присутності бояр-шляхти.

²⁸ „...который князь або панъ, або землянинъ, стоячи у правѣ перед старостою або перед намѣстники нашими, а отзовется до насѣ господаря наивышшее право, ино старостѣ и намѣстникомъ нашимъ того имъ не забороняти, а намъ ихъ пускати, рокъ положивши, коли мають перед нами стати“ (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1: 1361—1598.— С. 28).

²⁹ Акты ЗР.— 1846.— Т. 1: 1340—1506.— С. 33.

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 140 зв.

ня цієї норми в контексті сеймового судочинства. З одного боку, це положення земського привілею зберігало вищість суду великого князя як верховного володаря-судді, а з іншого — через географічну віддаленість Волині („землі українні“) залишала в силі значення сеймового суду, на який великий князь міг перенаправляти судові справи, зберігаючи за сеймовим судом функції комісарського суду.

Норму про колегіальність старостинського суду прямо відображає судовий розгляд у 1491 р., який М. Любавський, на нашу думку помилково, ототожнив з діяльністю сейму Волинської землі³¹. Розглянемо цей епізод детальніше. Судовим листом від 2 вересня 1491 р.³² луцький староста князь Семен Юрійович Гольшанський та кременецький намісник князь Андрій Михайлович Чорторійський³³ оголосили вирок у справі, яку спільно розглядали, за скаргою зем'ян Цеценевських з Кременецького повіту на князя Олександра Сангушковича. Останній не повернув позивачам їхній маєток Новосільці, нібито проданий їхніми батьками князю на вічність. Справа розглядалась луцьким старостою і кременецьким намісником за наказом Казимира IV, згідно з порядком, визначеним як земський привілеєм 1447 р., так і земським привілеєм Волинській землі того ж таки Казимира IV. На нашу думку, зважаючи на формуляр судового листа старости й намісника, навряд чи можна казати, що йдеться про сеймовий суд. Судовий лист демонструє як господарські урядники виконують розпорядження великого князя („Приказаньем господара нашего короля его милости. Я князь Семен Юрьевич, староста луцкий и я князь Ондрей Михайлович, намѣсник кременецкий“), але у присутності свідків („И мы того со князми и паны досмотрѣвши и в том есмо князя Олександра знашли правого и всказали есмо так: [...]“; свідки подані у клаузулі тестації: „А при том с нами были: княз Михайло Сонкгушкович, а владыка луцкий Иона, а князь Костянтин Иванович Острозкий, а князь Михайло Василевич Збаразкий, а пан Петръ Котович, а ключник луцкий пан Богдан Сенкович, и инших князей и панов при том было много“)³⁴. Важливо, що в цьому листі немає згадок про Волинський сейм, а документ виданий не від імені всіх найвищих достойників Волинської землі — як духовних, так і світських. Таким чином, формуляр судового листа, а саме наявність тестації (спуск свідків суду) та відсутність в інтитуляції переліку найвищих достойників Волинської землі, починаючи з духовних осіб, вказує на те, що даний приклад цілком однозначно підтверджує наведену вище норму Волинського про колегіальність старостинського суду³⁵.

Судові сейми Панів Ради ВКЛ набувають певної оформленості в 1520-х роках, власне в період підготовки й кодифікації Першого Литовського статуту та мають важливе значення для розуміння практики судочинства на сеймах Волинської землі. Це виразне віяння Нового часу, пов'язане з формуванням від кінця XV ст. у ВКЛ інституту намісництва,

³¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 869.

³² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelkiego i B. Górczaka.— Lwów, 1887.— Т. I: 1366—1506.— S. 94 (N XCIX).

³³ Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 61.

³⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...— Т. I.— S. 94—95.

³⁵ Акты ЗР.— Т. 2.— С. 66.

який закріпив земський привілей Олександра Ягайловича 1492 р. Як відомо, цей акт перетворював Панів Ради на інституцію державного управління, надаючи їм право здійснювати — спільно з великим князем — верховну владу у різноманітних державних справах (дипломатичних, адміністративних, фінансових тощо). Судові сейми Панів Ради досліджував Ф. Леонтович³⁶, зокрема перші згадки про сеймовий суд у ВКЛ, відносячи до кінця XV ст. Дослідник відмежовував від власне вальних сеймів судові сейми — це були спеціальні з'їзди господаря з Панами Ради для розгляду судових справ, які входили до компетенції господарського суду: „В добу Першого Литовського статуту такі сейми мали значення періодичних з'їздів Панів Радних, які скликалися господарем у визначені звичаєм „роки“, початково двічі на рік; пізніше сесії Панів Ради практикувалися тільки раз на рік“³⁷.

Про судові сейми прямо говорять норми Статуту 1529 р.:

„В суду никто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господаря, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было [...]“ (розділ VI, артикул [2] 1)³⁸;

„А для кривд судити паном зъездчатися у двух неделях вступивши в пост“ (за Слуцьким списком: „А для кривд шляхты судити паном зъездчатися на местце положоное до Вильни на два роки: первый рок о семой суботе, а другой рок о Светом Покрове“) (розділ VI, артикул [5] 4)³⁹;

„...установим на зъезханье таковых (судовых.— В. П.) дел рок на году (за Слуцьким списком: „два роки на год“.— В. П.), на который панове повинни будутъ зъездчатися ся на местце положоное, до Вильни [...] А веджо тые судьи нигде инде не мають сужоны быти, одно на палацу нашом господарском у Вильни“ (розділ VI, артикул [5] 4)⁴⁰;

„Естли ж оный справедливости за обосланьем его вчинити не всочет, а мы, господар, в тот час в панстве нашом, Великом князьстве Литовском, не будем, тогда оный маеть обжаловати Паном Радам нашим трем або двум, которые близко себе будут, и позвы в них у двох або в трех взяти, абы тот пан сам стал и наместника и подданных своих, от кого кривда ему будет, поставил на первом сойму, который будетъ от нас, господаря, або от панов рад наших положон (тут і далі курсив у цитатах наш.— В. П.); а он сам маеть стати и подданных своих поставити и повинен будет за то отказывати, яко на завитом року. Естли ж бы ся на том сойме справедливость не стала, тогда оный позванный маеть стати перед Паны Радами на тот рок, который есмо Паном Радам каждого року положили збиратися до Вилни для тых судов, вступивши в пост великий у двох неделях“ (розділ VI, артикул [6] 5)⁴¹.

³⁶ Леонтович Ф. Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии // Журнал Министерства юстиции.— 1910.— № 2.— С. 217—223.

³⁷ Там само.— С. 218.

³⁸ Статути Великого князівства Литовського у 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— Одеса, 2002.— Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року.— С. 108.

³⁹ Там само.— С. 109, 120.

⁴⁰ Там само.— С. 110, 120.

⁴¹ Там само.— С. 110.

Головна ідея даної норми права — неможливість в обхід суду Панів Ради перенесення і відкликання справи до суду господаря без вироку суду Панів Ради, в чому, очевидно, можна вбачати дієвість земського привілею 1492 р. Заклучна фраза артикулу ясно вказує на те, що суд Панів Ради за своєю природою є комісарським судом: „...бо мы (великий князь.— В. П.) з рамени нашого господарского уставляем комисарми Панов Рад наших, абы справедливость подданым нашим чинили“⁴².

Зауважимо, що в Статуті 1529 р. йшлося не про запровадження нової інституції, а про надання існуючій практиці (сеймового суду Панів Ради) усталених інституційних рис, певного регулярного характеру. Адже зберігалось те саме персональне судочинство монарха, яке відбувалося через передоручення судових функцій персональним урядам намісників. Суд як інстанція завжди залишався персональний і здійснювався від імені володаря або його представника-намісника, таким чином суд був тотожний судді. Верховним суддею залишався великий князь. Формування комісарського за своєю суттю суду Панів Ради з усталеним часом і місцем засідання (два рази на рік на плацу Віленського замку) був зворотним боком запровадження Статуту як „Прав писаних“, що мали замінити / символізувати присутність володаря в ході судочинства. Крім того великий князь чимало часу проводив поза ВКЛ: наприклад, з кінця 1522 р. до квітня 1528 р. Жигимонт I Старий перебував у Короні Польській, до якої знову виїхав у листопаді 1529 р.⁴³ Тож великий князь був змушений впорядковувати комісарський суд як суд великого князя литовського: „А естли бы до еи милости было которое дело, абы правомъ ее обыходили перед господаремъ, какъ у Великомъ князьстве будет, и в небытности господарьской — передъ Паны Радами“⁴⁴. Створення механізму заміщення монарха в справах судочинства мало актуальний характер, що й проявилось у налагодженні усталеного сеймового суду Панів Ради як найвищого представницького суду великого князя. Навряд чи можна погодитися з окресленням його як „апеляційного суду“ — це було б безпідставним осучасненням явища хоча б тому, що суд не являв собою окремої гілки судової влади. Безперечно, суд Панів Ради міг виконувати апеляційні функції, але ці функції накинуті модерним поглядом на судочинство і не враховують пізньосередньовічної природи влади, яка все ще зберігала богообраний характер („милістю Божею“). Персональна природа судової влади лишалася в силі, а великий князь залишався верховним суддею для своїх підданих. У Волинській землі такою апеляційною інстанцією виступав уряд маршалка Волинської землі.

Прояснення організації сеймового суду Панів Ради знаходимо в „Поселстве до панов рад ВКЛ, посланого съ Кракова паномъ Горьностаемъ, подскарбимъ земьскимъ“, датованому кінцем 1531 р.⁴⁵ Як впливає з цього джерела, ухвалу про встановлення щороку двох судових „років“

⁴² Статути Великого князівства Литовського...— С. 111.

⁴³ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства...— С. 74.

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga N 14 (1524—1529). Užrašymų knyga 14 / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba)— Vilnius, 2008.— P. 194 (N 459, запис 14 вересня 1524 р., Яворів).

⁴⁵ Lietuvos Metrika. Knyga N 15 (1528—1538). Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis.— Vilnius, 2002.— P. 271—276 (N 207).

(сесій), коли у Вільно мав засідати сеймовий суд Панів Ради, було прийнято на недавно минулому великому вальному сеймі⁴⁶.

„Тежъ што есьмо, будучы в тамошнѣмъ панствѣ нашемъ, Великомъ Князствѣ, со вѣсьми ващою милостью паны радами нашими, и со вѣсьми землями, поддаными нашими, умыслили и вѣстановили на кождый год съемъ судовый у Вилни мети, уступивъши у Постъ Великий у двухъ недѣляхъ. И видело ся намъ, абы тотъ съем на два роки былъ розложенъ для того, ижъ то будетъ безъ всякое трудности и обѣтяжснся украиныхъ подданныхъ нашихъ, то есть, перъвей рокъ о Божьемъ Нароженьи, ижъ в тотъ часъ правѣ зимная дорога бываетъ, и вси подданные наши зъ замковъ украиныхъ,— с Полоцька и з Витебска, с Киева, и з Жомоити, и зъ Волини,— могутъ к тому часу на тотъ съемъ за дороги добърое прѣехать и живъности собе завести, а бывъшы на соиме зася до домовъ своихъ тежъ за дороги отехати; а другии съемъ, абы былъ положенъ о Семой Суботе для того, ижъ вжо в тотъ часъ справа будетъ, а к тому, чога Боже вховай, людей неприятельскихъ в панство наше, ино чымъ бы ваша милость мяли по люди писати и ихъ зъбирати, а они вси в тотъ будутъ на соиме, тогды ваша милость имъ очевисто роскажете, абы на воину поготову были на томъ мѣстцы, где потреба вѣскажетъ. И они чымъ напружей, з Божьею помощю, могутъ тымъ людемъ непрятельскимъ отпоръ вчынити и панства нашего от нихъ боронити. И естлы бы ся вашой милости паномъ радамъ нашимъ то видело и ваша бы милость, будучы на томъ то соиме, рачыли тыи соимы судовыи на тыи два роки вышеписаныи розложыти, абы вже подданыи наши всихъ земель о томъ ведали и до вашой милости панов рад нашихъ на тыи роки судовыи к тому часу завѣжды вси на съемъ ся зъездчали. Што пакъ ся вашой милости паномъ радамъ нашимъ в томъ будетъ видет, ваша бы милость, о томъ до насъ в листѣ своемъ описали“.

„Поселство“ великого князя до Панів Ради однозначно вказує, чому замість одного судового „року“ на рік (тобто однієї сесії сеймового суду Панів Ради) уводилося два роки — не з огляду на перевантаженість судових справ, як вважали видавці й коментатори Статуту 1529 р.⁴⁷, а через віддаленість „українних“ земель („с Полоцька и з Витебска, с Киева, и з Жомоити, и зъ Волини“), також через небезпеку від загрозованих нападів неприятеля. Зауважимо, що термін „сеймовий суд“ так і не став терміном писаного права. У Статуті йдеться лише про „сойм“, на який признається судовий рок. Як бачимо, термінологія залишалася варіативною з низкою означень, які легко змінювались і не були чітко визначені як певна інституційна ознака. Однак існували й розходження з Розширеною редакцією Статуту (Слуцький список), зокрема щодо терміну скликання другого (чи першого) року. За Статутом перший рок сеймового суду припадав на Сьому суботу Великого посту (березень—квітень), а другий рок — на свято Покрови пресвятої Богородиці (15 жовтня за новим сти-

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga N 15.— P. 274 (N 207).

⁴⁷ „По-видимому, апелляционный суд Панской Рады настолько был загружен делами, что за один срок не успевал их решить. Поэтому через восемь или десять лет в Пространной редакции статти (здесь она под № 5) были узаконены уже два таких срока“ (Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.).— Вильнюс, 2004.— С. 380).

лем). Натомість згідно з „Поселством“ кінця 1531 р. час засідань припадав на Новий рік (перший судовий рок) і на Сьому суботу Великого посту (другий судовий рок). Отже, доводиться констатувати, що навіть після запровадження Першого Литовського статуту час проведення судових сесій Панів Ради не був чітко визначений і зазнавав подальших змін. Проте стає очевидним, що після появи Статуту 1529 р. практика сеймових судів Панів Ради (власне, комісарського суду великого князя) швидко трансформується в бік інституційного оформлення.

У 14-й книзі Литовської метрики (1524—1529) міститься багато свідчень з практики сеймових судів Панів Ради⁴⁸, які тільки починають набирати оберти. Причому сейми відбуваються не лише у Вільно, але й у Бересті, Новгородку, Городні — там, де в певний момент перебувають Пани Ради (нагадаємо, що Статут закріпить князівський палац у Вільно як єдине місце проведення сеймового суду). У тій самій 14-й книзі, що відрізняється за своїм видовим складом записів від інших книг Литовської метрики, зустрічаємо чимало записів про видачу позовів на сеймовий суд Панів Ради або розпоряджень великого князя до Панів Ради. Тут нараховуємо близько 30-ти записів, в яких судова справа приурочується до сейму Панів Ради, серед них:

пред'явлення на сеймі тестаменту дружиною троцького каштеляна Яновою Миколаєвича — „...а она мает тотъ тастаментъ на соиме перед паны вказати“⁴⁹,

пред'явлення на сеймі привілею на магдебурзьке право віленським війтом і бурмистрами — „Лист до всех панов. Ино какъ будутъ ихъ милость на соиме, абы казали воиту и бурмистромъ (виленским.— В. П.) на право маитборское привилей положити: будутъ ли то они на привильи мети, иж самъ господарь маеть ихъ судити, пак ли жъ бы того на привили не мели, абы досмотрели межи паномъ воеводою виленськимъ и служебникомъ его“ (можливо тут йшлося про зміну судової юрисдикції залежно від характеру справи)⁵⁰,

лист великого князя, виданий за скаргою маршалка Волинської землі князя Андрія Сангушковича та його сина Федора стосовно того, що комісарські судді не змогли полагодити усіх суперечок — „Ино што се дотычет меду, абы отдалъ, а о кривдахъ и грабежахъ, абы стали перед господаремъ, какъ дастъ Бог, будетъ у Литве на первомъ соимѣ (тобто найближчому.— В. П.)“⁵¹,

позов на сеймовий суд — „Ему жъ лист позовъ на князя Ивана Козѣку на первый съем, абы стал“⁵²,

записи про видачу великокнязівського листа Богдану Львовичу (Боговитиновичу) до луцького старости князя Федора Михайловича Чорторійського „о кривды и шкоды вы имени его на первый съемъ. Копоть, писар. Ему ж листъ позовъ по князя Василья Сенкгушковича на съемъ“⁵³,

⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga N 14...— N 59, 64, 76, 129, 164, 273, 277, 355, 366, 368—369, 376, 411, 418, 459, 468, 507, 639, 657, 659, 753, 767, 771, 831, 851—852, 856.

⁴⁹ Там само.— Р. 116 (N 76; запис 1523—1524 pp.).

⁵⁰ Там само.— Р. 123 (N 129; запис 1523—1524 pp.).

⁵¹ Там само.— Р. 127 (N 162; запис 1523—1524 pp.).

⁵² Там само.— Р. 127 (N 164; запис 1523—1524 pp.).

⁵³ Там само.— Р. 145 (N 273, 274; записи 8 березня — 20 квітня 1524 р.).

запис про видачу з господарської канцелярії позову за скаргою дружини господарського маршалка Миколаєвої Михновича „до пана Олександря Ходкевича на первый съемъ“⁵⁴;

розпорядження („лист“) великого князя „до всех панов рад воеводе виленскому, пану Кваштолту в справе с паном Яном Петровичом о куплю отца его милости“, в якому судьям наказується викликати на найближчий сейм Панів Ради полоцького воеводу — „А прото жъ какъ ваша милость будете где на перьвомъ соиме, и ваша бы милость пана воеводу полоцького обослали и казали ему перед собою стати“⁵⁵;

розпорядження Панам Ради від імені великого князя розглянути справу на найближчому сеймі⁵⁶;

розпорядження Жигимонта I віленським міщанам стати на сеймі за скаргою на них віленського воеводи Ольбрахта Гаштовта в справі про скривдження його рудоминського намісника Криштофа — „В чомъ же мы (великий князь.— В. П.) розказали были имъ (міщанам.— В. П.) перед нами стати на томъ соиме, которые есмо мели съ паны радами нашими у Великомъ Князьстве того прошлого часу мети. Какъ жо есмо твоеи милости и листы наши позовный по нихъ подавали“⁵⁷;

лист на адресу оскарженої сторони (в конфлікті за маєток), в якому в якості санкції за невиконання судового розпорядження великого князя фігурує сеймовий суд Панів Ради — „До пани воеводиное виленское Радивиловое и сынов ее в жалобе земенина белского Андрея Смердигроха о имене его [...] Пак ли жъ бы того имени поступити ся не хотели, абы стали з ними ку праву перед паны радами на соимт“⁵⁸;

запис про те, що звинувачена сторона проігнорувала судове рішення Панів Ради — „Как жо еи милости о тыи вси кривды свои жаловала на нихъ паномъ и радамъ нашимъ ихъ милости на соиме. И панове ихъ милость о томъ до них писали. Тыхъ кривдъ и грабежовъ и шкод ее милости осмотривати и пописывати“⁵⁹;

розпорядження великого князя Панам Ради розглянути судову справу, а у випадку її не вирішення передати на його розгляд — „А прото, какъ будутъ у Литве, где ихъ милост на первомъ соиме, и ваша бы

⁵⁴ Lietuvos Metrika. Knyga N 14.— P. 146 (N 277; запис 8 березня — 20 квітня 1524 р.).

⁵⁵ Там само.— P. 160 (N 355; запис з червня 1524 р.).

⁵⁶ „Лист до панов рад пану Юрю Иличу даньи в справе его с паном Яном Петровичом Пенкомъ о пуцу и ловы Малковские Позалозе etc. [...] А што ся дотычетъ квалтов и шкод, и головшчин, и пожогъ, и боевъ, и грабежовъ подданных пана Юрьевых, как ваша милост будете где на первом соимт и ваша бы милост казали пану Пеньку перед собою стати, и тыхъ всех вадниковъ слугъ и людеи его, до кого будетъ пану Юрью потреба, перед собою тежъ поставити, и о томъ бы ваша милост (Пани Ради.— В. П.) межи ними досмотрели и справедливость тому вчинили“ (Там само.— P. 167—168 [N 369; запис 23 вересня 1524 р., Львів]).

⁵⁷ Жигимонт I не приїхав до ВКЛ, відтак не був присутній на сеймі Панів Ради і суд не відбувся. Тому великий князь у листі призначив віленському воеводі комісарських суддів для розгляду цієї справи: „мы на то твоеи милости комисаремъ дали бискупа виленского [...], а маршалка земского [...], а маршалка дворного [...] И твоя бы милость перед тыми комисарьми нашими казалъ того на нихъ искати. Правил княз Ян, быскуп виленский“ (Там само.— P. 169 [N 376; запис з червня—серпня 1524 р.).

⁵⁸ Там само.— P. 181—182 (N 418; запис 17—27 липня 1524 р.).

⁵⁹ „Лист до панов Зеновичов воеводиное виленской, пани Миколаєвої Радивила о розные шкody имену ее милости Волкалацкому от них починеные“ (Там само.— P. 194 [N 459; запис 14 вересня 1524 р., Яворів]).

милость (Пани Ради.— В. П.) казали им с obu сторонъ перед собою стати и тыхъ судей поставити, и того суда выслужавши, и о томъ досмотрети, и справедливость учинити. А естли бы в чом имъ на конецъ сказанья вчинити не могли, абы о томъ к намъ отписали“⁶⁰.

Як бачимо, сеймовий суд Панів Ради виступає як варіант судочинства й у певних, особливо важливих справах, й у формі санкції за невиконання звинуваченою стороною господарського розпорядження полагодити справу самостійно. Це твердження носить попередній характер, питання потребує подальшої систематичної розробки. Проте уже зараз можна побачити, по-перше, умовність термінології писаного права, умовність (варіативність) називання тих чи інших явищ, коли маємо справу не з бюрократичним державним механізмом, а з персональною судовою владою, яка походить від верховного володаря. Сеймовий суд Панів Ради засвідчує створення механізму намісництва на рівні судових процедур.

На нашу думку, сеймовий суд Панів Ради можна розглядати як певну структурну модель для сеймів Волинської землі. Основна доля згадок про волинські сейми також припадає на 1520—1540 рр. Розпливчастість терміну „сойм“ впадає у вічі, що треба сприймати не як певну архаїчну соціальну реальність, усталену ще з часів Свидригайла, а як ознаку часу. Термін має широке семантичне поле, яке вбирає в себе смисли „зібрання“, „з'їзду суддів“, „місця суду“, так і загалом „публічний простір“. Це значить, що невживання терміну „сойм“ ще не свідчить про відсутність факту його проведення. Слово не обов'язково впливало з дії, а також не обов'язково позначало цю дію. Конотації слів і речей у духовному просторі пізньосередньовічного суспільства мали свої відмінні закономірності позначення, які ще тільки перекодовуються новітньою парадигмою світосприйняття, тому вони (конотації) важко піддаються прямій, дослівній інтерпретації, залишаючись здебільшого незрозумілими в наш час.

З Волинським сеймом судовий сейм Панів Ради зближує сенс передурочення судових повноважень від верховного володаря, яке на інституційному рівні проявлялось у формі призначення комісарського суду, тобто колегіального суду підданих.

Згадки про сейми Волинської землі. Як вже зазначалося, волинський сейм фіксується в судових листах (за переліком суддів у клаузулі інтитуляції) або в розпорядчих листах великого князя, який переносить справу на сейм Волинської землі. Один із найраніших фактів проведення Волинського сейму можна пов'язати з перебуванням Казимира Ягайловича на Волині, від якого зберігся митний лист за скаргою луцьких міщан на волинських землевласників, датований 1469 р.⁶¹ На цьому сеймі вели-

⁶⁰ „До панов рад в справе пана Матея Охмистровича и тещи его, пани Станиславовое Глебовича з земенином дорожцким Ленартом Косинским о земли“ (Lietuvos Metrika. Knuga N 14.— P. 197 [N 468; запис 14—17 вересня 1524 р.]).

⁶¹ Дата реконструйована на підставі часу урядування маршалка Волинської землі і воєводи Олзара Шиловича (Литовська метрика. Книга 561.— С. 159; Торґіаля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.— К., 1990.— С. 65). У публікації Ф. Леонтовича за варшавською копією книг ЛМ (Акты Литовской Метрики / Собраны Ф. Н. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Т. I.— Вып. 1: 1413—1498 гг.— С. 13), як і в публікації В. Мянжинського (Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 30 (1480—1546). Книга запису № 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі.— Мінск, 2008.— С. 222 [№ 151]) датування помилкове — 1480 р.

кий князь розглядав скарги волинських міщан на незаконне встановлення мит у володіннях князів, панів і зем'ян. Не виключено, що саме цього року могло бути подане чолобиття про надання земського привілею Волинській землі.

Найраніша згадка про судочинство на сеймі Волинської землі міститься в листі луцького старости Івана Ходкевича, писаному 30 червня 1478 р. до Казимира IV, про перебіг судової справи стосовно захисту Свињської господарської пуші від спустошення з боку землевласників-сусідів⁶²: „Ино я (староста.— В. П.) с тымъ двораниномъ вашей милости до князя Михайла (Сангушковича.— В. П.) посылалъ. И князь Михайло самъ к Луцъку на съемъ приехалъ, а пан Михайло Маскевич передо мьною сталъ тутъ же. А при нас в тотъ часъ былъ Зиновеѣ, нареченый владыка луцкый, а княз Семень Васильевич (Збараський.— В. П.), наместьникъ кремьницкый, а панъ Василей Хребътовичъ (намісник володимирський 1495 р.— В. П.), а княз Путята, городничий луцкый (як городничий згаданий 1488 р.— В. П.), а пан Семашко, а панъ Сенько Федковичъ, панъ Гринко Муковичъ, панъ Михайло Загоровский, Волчъко Хренницкый, Лютикъ, а хружий луцкый Ломанъ“. Даний лист луцького старости так само відповідає Волинському привілею у сфері судочинства („ино старостѣ насъ обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, штобы мѣлъ съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки наше вчинити“)⁶³: великокняжий намісник звертається до верховного володаря в судовій справі — повідомляє великого князя про хід справи для отримання розпоряджень („науки“), власне санкції для подальшого ведення справи. Як бачимо, регіональний земський сейм — це простір публічності, в якому відбувається судочинство.

З 1491 р. і до кінця 1520-х років згадки судочинства на сеймах Волинської землі відсутні. Це можна пояснити не лише поганим станом збереженості документальних джерел волинського походження, адже не обов'язково усі судові листи вносилися до книг Литовської метрики, а замкові книги в Луцьку в той час ще не велися. Не можемо також твердити, чи існували позови до сеймового суду з відповідною інституалізацією від імені найвищих достойників Волинської землі. Не варто забувати, що на кінець XV — початок XVI ст. припав час приголомшливих татарських набігів на українські землі, започаткованих нападом кримського хана Менглі Гірея на Київ 1 вересні 1482 р.⁶⁴ Перший набіг на Волинь стався 1490 р., тоді волинське ополчення князів і шляхти зуміло розбити татар на їх зворотному шляху під Заславом та відбило полон⁶⁵. Але восени 1494 р. кримчаки спустошили Поділля та розгромили коронні війська під Вишневцем, і відтоді татарські напади відбувались майже щорічно — в 1495, 1496, 1497, 1498, 1499, 1500, 1502, 1503, 1505 рр.⁶⁶ Поряд з іншими

⁶² Lietuvos Metrika. Knyga N 25 (1387—1546). Uzrašymų knyga 25. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis.— Vilnius, 1998.— P. 288 (N 236); Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв.— С. 20 (№ VIII).

⁶³ Акты ЗР.— Т. 2.— С. 65.

⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— 1993.— Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні.— С. 326.

⁶⁵ Там само.— С. 329.

⁶⁶ Там само.— С. 257.

українськими регіонами Волинь стала театром страшних спустошень⁶⁷. Це не значить, що сейми тут не проводилися, достатньо згадати про сейм 1491 р. Але свідчення про волинські сейми містяться переважно в судових листах великого князя і луцьких старост: оскільки збереглися лічені одиниці з актових документів за 1490—1530 рр., то, відповідно, немає свідчень й про самі сейми. Вже тоді в результаті татарських нападів могло загинути чимало документів. Так, про це повідомляли волинські зем'яни Томко і Богуш Сачковичі Коїленські у своєму чолобитті Жигимонту I на підтвердження спадкових маєтків у 1512 р.: „...после отьца своего малы zostали и летъ своихъ не мели, и которые, деи, листы дед ихъ и отецъ ихъ на именье Коилно мели, тые, деи, листы и вьси статьи поганство татарове великой татарьщины, какъ у панстве нашомъ воевали, в отца ихъ побрала“⁶⁸. Водночас можна припускати, що військові сутички волинських князів, панів і зем'ян з татарами таки вплинули на здійснення судочинства, інтенсивність якого з огляду на постійну військову загрозу та людські втрати мусила б зменшитися, відтак незначне число судових листів не повинно дивувати. Можна здогадно припустити, що волиняни більше воювали, ніж судилися. Про принагідне проведення сеймів Волинської землі свідчать підтвердні привілеї Волинській землі, що їх видавали великі князі литовські — Олександр у 1501 р., Жигимонт I Старий у 1509 р. і Жигимонт Август у 1547 р. Ф. Леонтович вважав, що чолобиття стосовно видачі підтвердного привілею мало бути сформовано на спільному сеймі земських людей, як про це повідомляють привілеї Жемайтійській, Смоленській, Полоцькій, Вітебській землям ВКЛ⁶⁹. Так само й у Волинській землі клопотання про підтвердження привілею мусило б прийматися на регіональному (обласному) сеймі, на що вказує текстуальна формула самого привілею: „Били нам (великому князю литовському.— В. П.) чолом вси князи, и паны, и земляне Волинское земли“. Така формула позначає правову сторону — привілейованих землевласників і підданих великого князя, які виступають джерелом правової ініціативи, власне, як піддані прохають („б'ють чолом“) верховного володаря про надання, а потім і підтвердження земського привілею.

Основний комплекс свідчень про сейми Волинської землі припадає на 1520—1540-ті роки, зокрема 1527, 1528, 1529, 1537 і 1545 рр.

1527 р. Лист Жигимонта I від 14 грудня 1527 р. до найвищих достойників Волинської землі є по суті єдиним документом, в якому волинський сейм фігурує в дискурсі верховної влади як певна судова ланка. Великий князь наказав урядникам вирішити судову справу в поземельному спорі між маршалком Волинської землі і володимирським старостою князем Андрієм Олександровичем Сангушковичем та зем'янами Кременецького повіту Грицьком, Солтаном і Богданом Ставецькими на сеймі в Луцьку⁷⁰. Документ адресований не лише луцькому старості, але й усій ієрархії Волинської землі, починаючи від духовних осіб: „Владыцѣ володымер-

⁶⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— С. 330—335.

⁶⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 8.— Т. IV.— С. 291 (№ 35).

⁶⁹ Леонтович Ф. Веча, сеймы и сеймики...— № 2.— С. 237—238, 240.

⁷⁰ Lietuvos Metrika. Knyga N 14...— Р. 388 (N 897); Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. II: 1599—1637.— С. 136 (№ 114); Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 870.

скому и берестейскому Ионѣ, а владыцѣ луцкому Пахнотию; а старостѣ луцкому князю Федору Михайловичу Черторыйскому; а намѣстнику кремянецкому пану Якубу Михайловичу Монтовтовича; княземъ и паномъ и земляномъ всимъ Волинское земли⁷¹. Очевидно, як особа відповідача — маршалок Волинської землі й володимирський староста, так і характер справи — поземельна суперечка (специфіка проведення судової процедури поземельного спору, яка вимагала виставлення численних свідків на границях володінь, не дозволяла звертатися безпосередньо до великого князя литовського, відтак він не міг особисто розглядати цю справу), не дозволяли передати справу на розгляд виключно луцькому старості, отже для неї сеймове зібрання ставало адекватною судовою інстанцією.

На судовому року брати Ставецькі не допустили до присяги свідків, яких виставив князь А. Сангушкович (20 шляхтичів і 100 простих людей), вимагаючи, аби він особисто присягнув згідно з „правом землі Волинської“. У цьому питанні судовий спір і зайшов у глухий кут. Ставецькі звернулися до Жигимонта I, щоб він наказав князю А. Сангушковичу діяти згідно з правом Волинської землі, тобто здійснити особисту присягу на спірних земельних границях. У свою чергу князь, посилаючись на хворобу, просив перенести справу на інший час, зокрема на час сеймового зібрання: „...поведаючи, что жъ онъ з Божьего допущения тыхъ часовъ есть у форобѣ, абыхмо ему тотъ рокъ на иньший часъ отложили, уступивши у великий пост на зборъ“ (тут „сойм“ названо „збором“). З цим проханням він відрядив до великого князя свого сина князя Федора, який заявив: у праві Волинської землі немає такого положення, щоб сторона, яка правує о землю, присягала особисто: „...и вьсказывалъ къ намъ (великому князю литовському.— В. П.) князь Андрей, што жъ, дей, въ обычаи права земли Волинское того нѣтъ, хто ся о земли правуеть або мялъ самъ присягати, нижли, дей, свѣтки годныи присягають и землю заводятъ“⁷². Таким чином, Жигимонт I фактично затвердив подальше перенесення справи на сеймовий суд, який і мав з'ясувати правомірність норми про особисту присягу сторони „праву Волинської землі“: „А прото какъ тыхъ часовъ будете (вищевказані достойники Волинської землі.— В. П.) на соймѣ въ Луцку, на зборѣ, и будетъ ли то въ обычаи у правѣ вашемъ Волинскомъ, ижъ хто о землю ся правуеть, самъ не пресегаеть, нижли свѣтки ихъ присягу дѣлають, и вы бы о тотъ члонокъ межи ними уставили подле давности обычая и права вашего Волинского. Пакли жъ бы какъ то въ обычаи права Волинского было, ижъ сами съ свѣтками мають присягати, а хто будетъ къ присязе близший, и вы бы вжо судямъ въ томъ науку дали и розказали подле того межи ними (судовими сторонами.— В. П.) конецъ вчинити подле права земли Волинское и розказаня и листовъ нашихъ, которыи есмо имъ съ obu сторонъ на то подавали [...]“⁷³ У цьому випадку, очевидно, йдеться про сеймовий суд як про арбітражну інстанцію, яка визначала положення про судові докази згідно з місцевим звичаєвим правом.

⁷¹ Акты ЮЗР.— Т. II.— С. 136.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

1528—1529 рр. Наступні згадки про волинські сейми збереглися завдяки внесенню судового листа луцького старости до Литовської метрики⁷⁴, що було унікальним випадком. Вписання до Метрики судового листа великокнязівського намісника свідчить про неабияку важливість самої справи, яку детально описав М. Любавський⁷⁵, а також доводить, що на той час судові книги в Луцьку можливо ще не велися (крім того не було й практики видачі виписів з судових книг намісників). У 1528 р. на сеймі Волинської землі⁷⁶ розглядалась судова справа за скаргою Щасного Якимовича на князя Дмитра Буремського про збройний наїзд останнього на маєток скаржника, захоплення у полон родички та дружини Якимовича, значної суми грошей і майна. Щ. Якимович подав скаргу старості, коли він був „первей сего на сойме в Луцьку“. Луцький староста спільно з волинськими єпископами та іншими урядниками передав справу на суд великого князя (до речі, згідно з нормою Волинського привілею). Жигимонт I видав розпорядження знову розглянути справу на сеймі Волинської землі, який відбувся наступного року. Саме тоді й було складено судовий лист від імені луцького старости князя Ф. М. Чорторійського, волинських єпископів і урядників, датований 9 червня 1529 р. За судовим вироком князю Д. Буремському на сеймі в Луцьку було присуджено відшкодування в сумі 271 кіп грошей, чотирьох челядників, 226 кіп збіжжя і чотирьох колод вівса⁷⁷.

1537 р. датовано два судових листа зі сейму Волинської землі, обидва виставлені за позовами жидичинського архимандрита Варсонофія. Перший судовий лист видано 20 серпня в справі про приналежність села Охматкове до Жидичинського монастиря. У судовому акті поіменовано комісарських суддів, які здійснювали суд за наказом великого князя: „Мы, комисаре, Юрей Фальчевский, з Божее милости бискуп луцкий и берестейский, а Генадей, владыка володимерский и берестейский, а Арсеней, владыка луцкий и остроцкий, а староста луцкий Федор Михайлович Чорторийский, а маршалок земли Вольинское, староста володимерский Федор Андреевич (Сангушкович), а староста кремянецкий, городничий и мостовничий луцкий Дахно Василевич даем ведати сим на комисию, будучи нам на том сойму въ замку господарскомъ в Луцьку, з росказаня господарского доежали есмо того дѣла, мовили перед нами очевисте [...] жаловалъ архимандритъ жьдичинский Варсонофей [...]“⁷⁸. Тут клаузула інституції однозначно вказує, що це не суд старости і не просто комісарський суд, адже йдеться про найвищих достойників Волинської землі — духовних і світських.

У другому судовому листі, датованому 1 листопада 1537 р., записано, що на суді луцького старости (відбувався 30 жовтня — 1 листопада) князь

⁷⁴ Lietuvos Metrika. Knyga N 15...— P. 146—148 (N 115).

⁷⁵ Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 870—871.

⁷⁶ Ймовірно, що на сеймі Волинської землі 1528 р. відбувся земський перепис для обчислення чисельності литовсько-руського війська (Поліщук В. Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році // Український археографічний щорічник [у друці]).

⁷⁷ Любавский М. К. Областное деление и местное управление...— С. 870—871.

⁷⁸ Малевич А. К истории древней Жидичинской архимандрии // Вольинские Епархиальные Ведомости.— Житомир, 1900.— № 27.— С. 921.

Богуш Федорович Корецький⁷⁹ як відповідач переніс розгляд справи на сеймовий суд Волинської землі: „Князь Богуш напротивку того рекъ: „Княже старосто, рачи ми твоя милость то дати до первого сойму, як вашое милость воспол будете с князем маршалком земли Волынское и зо всеми князи и паны их милостью земли Волынское в замку господарскомъ Луцку, и я тот час хочу архимандриту, як же то на завитм року, в отказе быти“. А так мы на он час князи и паны, обмовивши, и при том конци тую реч зоставили и до первого сойму им то дали: мѣлъ князь Богуш отцу архимандриту во всемъ в отказе быти; которая ж вся реч — жалоба отца архимандрита и отказ князя Богуша Корецкого — есть в книгах наших описана“⁸⁰. Цього разу суд луцького старости князя Ф. М. Чорторийського розглядав справу щодо відмови сплачувати на монастир десятину з маєтку князя Б. Ф. Корецького Торговиця, який він мав обміняти з маєтками свого швагра князя Івана Васильовича Масальського. Торговицю князі Корецькі отримали у вислугу від Жигимонта I в 1512 р., тож до того часу вона належала до господарських володінь Луцького ключа, з якого, схоже, і йшла десятина на Жидичинський монастир святого Миколи.

Перенесення представниками титулованої знаті справи на сеймовий суд могло свідчити про намагання затягнути процес. На складений суддями рок князь Б. Ф. Корецький не з'явився, отже таки відтягнув розгляд справу. Судячи з подальших скарг жидичинських архимандритів, надалі вже його спадкоємець князь І. Масальський відмовлявся виконувати судові рішення та сплачувати зі своїх маєтків десятину на Жидичинський монастир⁸¹.

У тому ж судовому листі луцького старости згадано й про сеймове засідання в Луцькому замку, причому перелік його учасників відмінний від інституції судового листа старостинського суду: „Где ж вже на он час, будучи на сойму въ замку господарском в Луцку князю Юрю его милости Фалчовскому, бискупу луцкому и берестейскому, так теж и мнѣ, вряднику господарскому (луцькому старості.— В. П.) и маршалку земли Волынское, старосте володимерскому князю Федору (Андрійовичу Сангушковичу.— В. П.), и старосте кременецкому пану Дахну Василевичу и всем князем и паном земли Волынское, водлуг росказаня господаря короля его милости [...]“⁸² Комісарський характер сеймового суду тут підкреслений типовою формулою: „...водлуг росказаня господаря короля его милости [...]“

Згодом лист з сеймового суду 1537 р. функціонував на іншому суді — володимирського старости князя Федора Андрійовича Сангушковича, в тій же справі жидичинського архимандрита: „Ино мы, выслушавши листов,

⁷⁹ Б. Ф. Корецький — староста луцький, брацлавський і вінницький (з 1560 р.) та волинський воевода (з 1572 р.), в 1530-х роках — після смерті матері — одноосібно успадкував отчину і належав до групи „княжат головних“ (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Видання друге, переглянуте і виправлене.— К., 2008.— С. 103—108; Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510—1576) // Київська старовина.— К., 2001.— № 3.— С. 56—73).

⁸⁰ Архив ЮЗР.— 1883.— Ч. I.— Т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322—1648 гг.).— С. 22—26. З тексту судового листа не зовсім ясно, коли ж відбувався сейм. Натомість в іншому листі подано відмінну дату того ж самого суду.

⁸¹ Там само.

⁸² Сеймовий суд згадано в судовому листі луцького старости в справі між жидичинським архимандритом о. Варсонофієм та князем Б. Корецьким про несплату десятини на монастир з Рудлівської землі — Торговицьких маєтків останнього (Там само).

яко небожчика князя Костентина его милости, так теж и князя старосты его милости луцкого листа судового, *которымъ листомъ ему тьи земли на сойме въ Луцку присудили*, так теж и того листа князя Богушова, *которымъ ся листомъ с тое земли вырек [...]*⁸³ Як бачимо, йшлося про судовий лист луцкого старости, суд якого відбувся на сеймі Волинської землі.

1545 р. Згадка про „сейм Волинської землі“ міститься в судовому листі великого князя Жигимонта Августа, який розглядав справу між луцьким старостою князем А. М. Сангушковичем Коширським та комісарськими суддями князів Ружинських — ті присудили на користь князів Ружинських кількадесять тяглих підданих селян з їх землями, належних до Городенки маєтку князя Коширського. Акт було внесено до Литовської метрики 23 липня 1546 р.⁸⁴ У тексті запису фігурує термін „луцкий сойм“: „Нижли, дей, князь староста луцкий з оного ся першого року вымовль справами сойму луцкого, который на тот час (час проведення ревізії в 1545 р.— В. П.) был [...]“⁸⁵ Виходячи з потреб судового захисту, староста „скористався“ волинським сеймом для виправдання своєї відсутності на судовому року у Вільно. У тому ж записі Литовської метрики князь-староста ще раз згадав „луцкий сойм“, але, схоже, уже інший, який відбувся після свята Богородиці (14 жовтня за новим стилем).

Уперше згаданий князем „луцкий сойм“ — це ревізія волинських (українських) замків 1545 р., матеріали якої збереглися в складі Литовської Метрики (за копією з кінця XVI ст. опубліковані Володимиром Кравченком⁸⁶). Чудово задокументована ревізія — один із найяскравіших прикладів того, як організувався земський сейм на Волині. Це джерело може стати предметом окремого дослідження судочинства на волинському сеймі. На сеймовий характер ревізії 1545 р. свого часу звернув свою увагу Ф. Леонтович⁸⁷.

У тексті ревізії ревізори називають зібрання князів, панів і шляхти описово — „сплоное зъеханье“⁸⁸ або „собранье“ („неохотное собранье“, „малое собранье“): „...будучи намъ на замъку гдрском при томъ собраньи многих князей и пановъ и всее шляхты земли Волынской обоих повѣтовъ“⁸⁹; „и сусѣды ихъ вимову за них чинили: якобы листовъ гдрскихъ нимъ не приношоно и о томъ соимѣ ничего не ведають“⁹⁰ Далі в тексті ревізії послідовно вживається термін „сойм“ — так називала своє зібран-

⁸³ Судовий лист володимирського старости князя Ф. А. Сангушковича в справі жидичинського архімандрита Варсонофія з князем І. В. Масальським про захоплення монастирської землі Рудлевської й затримання десятини з торговицького села Берез. У цьому листі, виданому 2 березня 1542 р. (індикт 15) у Володимирі, викладено перебіг попередніх судових справ — суду князя Костянтина Івановича Острозького кінця 1520-х років та сеймового суду Волинської землі 30 листопада 1537 р. Попередні судові рішення судді підтвердили. Князь І. В. Масальський визнав десятину на Жидичинський монастир з Берега, заявивши, що тримає землі, які в 1537 р. дісталися йому від князя Б. Ф. Корецького в ході обміну маєтками (Там само.— С. 32—36).

⁸⁴ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 30...— С. 182—185; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka.— Lwów, 1890.— Т. IV: 1535—1547.— S. 489—493; Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства...— С. 103—104.

⁸⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Книга 30...— С. 183.

⁸⁶ Литовська метрика. Книга 561...

⁸⁷ Леонтович Ф. Веча, сеймы и сеймики...— № 2.— С. 243.

⁸⁸ Литовська метрика. Книга 561...— С. 102.

⁸⁹ Там само.— С. 99—100, 158.

⁹⁰ Там само.— С. 122.

ня волинська шляхта⁹¹. Таке окреслення поступово починають вживати й великокнязівські ревізори: „князи старосты луцкии и володымерские ачколвекъ через весь съемъ обетницею своею џась тешили“⁹²; „и мы такову змову и отказ ачколвекъ на остатку сойму от них послышавши“⁹³; „И не дождавшись конъца сойму, поехали прочь“⁹⁴. Те, що для верховної влади було ревізією, перевіркою прав та повинностей, для родової знаті й рядового зем'янства Волині було місцевим сеймом, який можемо назвати „земським“. Як бачимо, місцевий регіональний сейм чітко позиціонується у сфері великокнязівського права, а не шляхетського права самоврядування.

Для більш ясного розуміння аспектів сеймового судочинства нагадаємо хід ревізії, яку детально розглянув В. Кравченко⁹⁵. Текст ревізії містить лист великого князя Жигимонта Августа від 12 квітня 1545 р. до старости та князів, панів і зем'ян Володимирського повіту з наказом з'явитися 4 червня до Володимира і пред'явити для перевірки свої привілеї на маетки й мита. Аналогічний лист було надіслано князям, панам і зем'янам Луцького повіту. Великий князь фактично призначив проведення повітових сеймиків, які на той час ще не були інституціоналізовані (це сталося в ході реформ 1564—1566 рр.). Поряд із наказом шляхті з'їхатися для проведення сеймів з великокнязівської канцелярії було розіслано й персональні листи до волинських князів, що являло собою звичайну практику запрошення до участі у вальних сеймах ВКЛ представників титулованої родової знаті — князів Гедиміновичів і Рюриковичів: „И теж до которых головных князей особливыи листы списано — и тыи тогда жъ объсылалъ (господарський дяк Лев Потійович Тишкевич.— В. П.) до кожьного з них“⁹⁶.

Проте шляхта Володимирського повіту наполягла на з'їзді знаті усієї Волинської землі в Луцьку, посилаючись на те, що в цьому місті зберігається привілей Волинській землі*. Тож за десять днів, 15 червня 1545 р. у Луцьку відбувся з'їзд князів, панів і шляхти Волинської землі. На третій день після приїзду господарських посланців у луцькому замковому палаці зібралося 162 волинські „повітники“ (з Володимирського повіту — 27, з Луцького — 135, крім сімох „старших“). Князі Острозькі, Заславський, Вишневецький, Корецький, Курцевич з різних причин на сеймик не з'явилися; були й інші відсутні, здебільшого вдови⁹⁷.

Судовий аспект ревізій 1545 р. найяскравіше проявився в тих її епізодах, в яких виступали представники міст — хоча ревізія прямо міщан

⁹¹ „Нижъли кды его милости господару нашему виделося и тамъ в замъку Луцкомъ другой сеймъ брати нашей старъшой и зложити, и рачил росказати зъеханье на то особъливое вчинити, — мы, маючи тамъ головъный привилій нашъ земъський, а обачивъши сполное зъеханье брати наше старъшое и меншие, и з ними намовивъшися, при ономъ привиліи головъномъ и вси инъшии твердости наши на онъ часъ в Луцку оказати готовы будемъ“ (Литовська метрика. Книга 561...— С. 102).

⁹² Там само.— С. 129.

⁹³ Там само.— С. 130.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Передмова // Литовська метрика. Книга 561...— С. 13—22.

⁹⁶ Литовська метрика. Книга 561...— С. 123.

* У цьому випадку, ймовірно, потребою в земському сеймі волинські землевласники приховували своє намагання ухилитися від перевірки привілеїв.

⁹⁷ Передмова // Литовська метрика. Книга 561...— С. 16.

ніяк не стосувалася, вони відстоювали свої права перед ревізорами, подаючи скарги та свідчення. В. Кравченко у передмові до видання матеріалів ревізії, реконструюючи склад ревізійської документації, розглянув скарги й свідчення міщан у джерелознавчому аспекті — систематизував їх як елемент тексту ревізії⁹⁸. З-поміж чотирьох груп документів, на підставі яких ревізори склали акт ревізії, міські справи містять „усні реляції і скарги, записані ревізорами“⁹⁹, „протоколи особистих обстежень ревізорів“¹⁰⁰, „документи, надані ревізорам“¹⁰¹. В. Кравченко відзначив, що міщани скаржилися не усно, а підготували „реєстри жалоб“. Їх подавали ревізорам, власне Льву Потієвичу Тишкевичу, який уже переписував їх до своєї книги¹⁰². Зрозуміло, що така практика не була новою для міщан і проявилася в ході ревізії як цілком традиційна та усталена під час проведення сеймів Волинської землі — порівняймо скарги міщан у 1545 р. з вироком великого князя Казимира Ягайловича по волинських митах, внесеним до акту ревізії. Причому ревізори не лише занотували скарги, але й провадили справжній судовий процес.

Великокнязівські ревізори записали, що після виконання самої ревізії — перепису замкових і мостових повинностей князів, панів і зем'ян та перевірки мит, до них звернулися луцькі й володимирські міщани: „Пришедши перед насъ очевисто воитове, бурмистры, рядцы и вси мецане мѣст его млсти луцкии и володимерскии, жаловали на князей и пановъ и землян обоих поветов верхуписаныхъ“¹⁰³. Загалом у тексті ревізії 1545 р. можна нарахувати 13 скарг, поданих луцькими і володимирськими міщанами на волинських землевласників¹⁰⁴. Окрему групу становлять скарги луцьких євреїв, які також скористалися нагодою проведення земського сейму.

Однак скаржилися не лише міщани: ймовірно, проведенням сейму-ревізії могли скористатися й інші зацікавлені в правосудді особи. З певністю до таких можна віднести жидичинського архімандрита Макарія, який клопотався перед великим князем у справі захисту монастирських земель від сусідів-землевласників. Про це свідчить його запис до луцьких замкових книг 23 червня 1545 р.¹⁰⁵: дата впису збігається з проведенням сейму-ревізії. Більше того, комісарські судді, призначені на справу жидичинського архімандрита — це відомі нам великокнязівські ревізо-

⁹⁸ Передмова // Литовська метрика. Книга 561...— С. 22—33.

⁹⁹ Там само.— С. 23—29.

¹⁰⁰ Там само.— С. 30—31.

¹⁰¹ Там само.— С. 32—33.

¹⁰² Там само.— С. 23.

¹⁰³ Литовська метрика. Книга 561...— С. 158.

¹⁰⁴ Там само.— С. 158, 168—174.

¹⁰⁵ Заява жидичинського архімандрита о. Макарія про час і місце проведення двох судових засідань (років) на монастирських землях: першого — з Грицьком Непитушим, другого — з князем Іваном Васильовичем Масальським. Роки (виїзд на спірні землі) призначено провести з комісарськими суддями великого князя луцьким єпископом ксьондзем Юрієм Фальчевським, луцьким владикою Феодосієм (Гулевичем) та господарським писарем Л. П. Тишкевичем через 12 тижнів — 19 та 21 червня (оригінальний випис із луцьких замкових книг від 23 червня 1545 р., індикт 3; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, спр. 22600, арк. 1). Детальніше про цю суперечку за десятину див.: Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя).— К., 2009.— С. 275—281.

ри¹⁰⁶, а описані в заяві судові процедури аналогічні тим, які проводили великокнязівські ревізори під час ревізії. Відтак поява комісарських суддів за скаргою жидичинського архімандрита є прямим продовженням сейму-ревізії.

Діяльність луцького сейму на початку 1560-х років — тобто з часу, коли до нас дійшли замкові книги, — проявилася в його рішенні стосовно судочинства. У судовому протоколі Луцького замкового уряду 1561 р. зафіксовано факт функціонування сейму, але в межах Луцького повіту. Термін „сейм“ тут не фігурує, але немає сумнівів: саме зібрання привілейованих землевласників Луцького повіту на чолі з місцевим старостою князем Б. Ф. Корецьким вносило рішення щодо порядку проведення судочинства, яким власне й керувалися судді Луцького замкового уряду, розглядаючи чергову справу. На судовій сесії в присутності судді Луцького повіту Гаврила Васильовича Бокія, луцького підстарости Бориса Івановича Сова та за участі князя Матвія Васильовича Четвертинського і Михайла Єловича Малинського 15 грудня розглядалася скарга за позовом Яна Якубовича Монтовта на Андрія Івановича Русина. Справа стосувалася неповернення заставленого позивачеві в держання маєтку Золочів за певну суму грошей, нанесення збитків маєтку Золочів і неприйняття А. І. Русиним узятих під заставу грошей. Відповідач на суді виголосив зустрічну скаргу на Я. Я. Монтовта стосовно його наїзду на Берестецький двір та відмовився відповідати перед судом на позов противника. У свою чергу й Я. Я. Монтовт відмовився відповідати на скаргу А. І. Русина, посиляючись на відсутність позову з його боку. Тоді судді вирішили відкласти справу до приїзду старости, пославшись при цьому на рішення („застановне“) землевласників Луцького повіту. Згідно з цим рішенням (дещо туманним і фрагментарним за змістом), заборонялося виносити вирок стороні, яка в ході судового спору на Луцькому замку уникала проведення судочинства: „А так мы, вѣдаючи ѿ том, иж его мл княз староста луцкии с кнѣжаты и паны их мл ѿбователи панства земли Волинскоѿ повѣту Луцкогo так застановити рачили (тобто прийняли рішення на спільному зібранні.— В. П.), абы никоуму, хто бы себе тут, в повѣте, в замку Луцком справедливости своеѿ себе доводил, а сам ся инде ѿтзываючи тут, в повѣте, ѿсправедливитися не хотел, таковым росправы чинити заказали“¹⁰⁷. Князь Б. Ф. Корецький став луцьким старостою в листопаді 1560 р., тож очевидно, що зібрання луцьких повітників і прийняття на ньому згаданого рішення відбулося в тому ж 1561 р.

З князем Б. Ф. Корецьким пов'язана ще одна законодавча ініціатива, яку він намагався, але явно не в дусі часу, любіювати на великому вальному сеймі ВКЛ 1568 р. у Городні¹⁰⁸. На ньому 12 липня волинська делегація подала великому князю литовському Жигимонту Августу список

¹⁰⁶ Серед комісарських суддів, призначених на справу жидичинського архімандрита, був господарський писар Л. П. Тишкевич — один із двох великокнязівських ревізорів, „автор“ книги Литовської Метрики № 561 (Груша А. І. Канцелярія Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV — першай паловы XVI ст.— Мінск, 2006.— С. 39, 43).

¹⁰⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 264 зв.—265.

¹⁰⁸ Русская историческая библиотека.— Юрьев, 1914.— Т. XXX: Литовская Метрика.— Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел.— Т. 1.— Стлб. 436—481 (59 пунктів), 481—531 (відповіді великого князя).

„прохань“ від Волинської землі, що складався зі шести пунктів¹⁰⁹. Другим пунктом у ньому йшлося про спільний волинський сейм у Луцьку, що видається дивним з огляду на запровадження повітових сеймиків згідно Другого Литовського статуту 1566 р. клопотання волинян полягало в тому, „абы увъ оной земли Волинской сеймики поветовые порозну отпра-вованы не были, то есть у Володимеру, у Кремянцу, але жебы вси обователи тоє земли Волинское зъезждчались ку сеймику на одно местъце, до места столечного въ той земли, до Луцка“¹¹⁰. У тому ж пункті — як варіант — волиняни пропонували збиратися не лише в Луцьку, а і в інших повітових центрах (Володимирі й Кременці), але так само спільно усією землею¹¹¹. Очевидно, за цим проханням проглядалося бажання волинської аристократії зберегти „старину“ — „сейми Волинської землі“, які вже мали поступитися повітовим сеймикам як інститутам шляхетського самоврядування¹¹². З іншого боку, звернення волинської еліти засвідчило міцні традиції регіонального земського сейму, які навіть в 1560-х роках не сприймалися як пережиток, а цілком дієва традиція.

* * *

Сеймове судочинство визначається за формуляром судових листів, коли клаузула інституції прописує присутніх духовних сановників і господарських урядників Волинської землі в ролі суддів — на відміну від суду власне луцького чи володимирського старости, які могли вершити правосуддя в присутності волинських зем'ян згідно з нормою Волинського привілею. Сейми слід розглядати в якості публічного простору, в якому могли відбуватися судові дії як набір певних часто-густо варіативних процедур, а не як функціонування унормованої судової інстанції. Таке судочинство базувалося на персональних проявах влади і особистих відносинах усередині ієрархії привілейованих землевласників, що призводило до значної варіативності у вирішенні справ, певної гнучкості та індивідуальному підході до конкретної справи. Навряд чи вдасться з'ясувати чітке ієрархічне співвідношення суду луцького старости, суду маршалка Волинської землі та сеймового суду Волинської землі в ситуації, коли судочинство ще несло в собі персональний характер здійснення влади. У 1520—1530-х роках великий князь передавав справи на розсуд сейму Волинської землі, керуючись моделлю, виробленою практикою сеймового суду Панів Ради. Вибір тієї чи іншої судової ланки визначався не лише характером справи, але й позицією сторони, яка могла вдатися до різних інстанцій: великий князь, суд Панів Ради, комісарський суд, старостинський (замковий) суд, приятельське замирення, зрештою, Божий суд. Хіба в цьому не проявлявся значний простір свободи? Адже не бачимо ще добре налагодженого „конвеєру“ судової системи Нового часу, який по суті стимулював судитися й судитися, перетворюючись у такий собі виробни-

¹⁰⁹ Литовская. Метрика.— С. 497—500.

¹¹⁰ Там само.— С. 497—498.

¹¹¹ Там само.— С. 498.

¹¹² Поліщук В. Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547—1568 рр. // Парламентська структури уряди у системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV—XVIII стагоддзях. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск — Наваградак, 23—24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч.— Мінск, 2008.— С. 78—79.

чий процес з продукування безконечних судових тяганин, які не мають ані кінця, ані краю, але мають прибуткову вартість для державних інституцій. Натомість до середини XVI ст., власне до реформ шляхетського самоврядування, Лівонської війни (1558—1570) та підготовки Люблінської унії 1569 р., ще спостерігаємо традиційні для Середньовіччя форми поладження конфліктів і суперечок, які непрямо апелювали до Божої правди та приятельського замирення. Це був час, коли справа, доведена до суду, ще могла судити сама за себе, тобто, судити-ся, не покладаючись повністю на зовнішні інституційні механізми територіальних соціальних машин, які тільки починали створюватися за лекалами Нового часу. Буде помилковим очікувати від сеймового суду характерних рис Нового часу — усталеної й чітко регламентованої інституціональності, яка перебирала на себе порядок вирішення справи іменем християнського права, переводячи справу в комерційний вимір.

Для волинських зем'ян (бояр-шляхти) сеймове судочинство, як здається, було передусім певним публічним простором, а вже потім могло відігравати роль апеляційної інстанції, до якої переносилися гучні й важливі справи землевласників. Це, зокрема, збігається з думкою В. Вароніна, який зазначає: „...на сеймах розглядалися найбільш складанія і спречныя судовыя wypadki“¹¹³. Ймовірно, що волинський сейм сприймався в категоріях „старини“, і тому він не підпадав під регламентацію обласних земських привілеїв, які утверджували нові владні відносини. Можемо також говорити про сеймове судочинство як про колективну форму проведення комісарського суду за наказом великого князя литовського. А для волинської родової аристократії й господарських урядників сеймовий суд, ймовірно, виступав принагідною арбітражною інстанцією, яка могла вирішувати певного роду справи. Навряд чи сеймовий суд становив поважний авторитет для найвищих достойників Волинської землі. Родова знать намагалася вирішувати свої важливі справи перед великим князем: для князів і панів найвищим судом був суд великого князя. Ця найбільш привілейована верхівка можновладців, яким Статут 1529 р. зберіг право не судитися в повітах („не сут в поветах“), не підлягала місцевому судочинству. Перший Литовський статут підтвердив імунітет родової знаті від суду великокнязівських намісників (повітових старост і воєвод). Як пише Наталя Яковенко, „до суверенних прав „головних княжат“ належало право особистої підсудності того чи іншого роду виключно великому князю, а не місцевим органам влади“¹¹⁴.

Регіональні сейми відображали ієрархічну структуру привілейованого стану залежно від місцевих соціальних особливостей, тобто співвідношення прошарків князів, панів і бояр-шляхти в клановому розподілі місцевої влади. Чи можемо ми визначити місце сеймових судів у судовій ієрархії — між судом старости і судом великого князя? Здається, що сеймовий суд найбільше значення мав для дрібної й середньої шляхти, оскільки не потребував далеких і витратних поїздок до Вільно. Однак він лишався судом можновладців, механізмом соціального управління вищого прошарку можновладців — родової аристократії над рядовим зем'янством.

¹¹³ Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства...— С. 27—66.

¹¹⁴ Яковенко Н. Українська шляхта...— С. 103.

Олексій ВІННИЧЕНКО

(Львів)

**ЩЕ РАЗ ПРО ЗІЗНАННЯ СОФІЇ ІВАНІВНИ
ЗІ ЗАСЛАВСЬКИХ ЗАГОРОВСЬКОЇ
(причинок до історії землеволодінь брацлавської шляхти
XVI—XVII століть)**

Документ, що починається зі слів „Відомість від мене Олехнової Загоровської княжни Софії Іванівни Заславської про моїх предків...“, увів у науковий обіг Зигмунт Люба-Радзімінський, опублікувавши його в 1911 р. у другій частині другого тому своєї „Монографії князів Сангушків“¹. „Нотатку“ за цією публікацією в 1935 р. передрукував у варшавському журналі „Miesięcznik Heraldyczny“ Костянтин Четвертинський. Тоді ж на сторінках цього видання відбулося обговорення джерела ним і Юзефом Пузиною². Дослідникам йшлося про з’ясування окремих аспектів з генеалогії князів Заславських, Четвертинських та інших — ці дописи стали одними з багатьох елементів тривалої наукової дискусії навколо походження українських і білоруських князівських родів, згодом названої „генеалогічною війною“.

Відтоді зізнання Софії Іванівни Заславської (дружини Олехна Загоровського) про її родичів не привертало спеціальної уваги істориків, які в подальшому лише використовували названі публікації для отримання тих чи тих відомостей генеалогічного характеру — найчастіше, коли згадували про нібито існування на Брацлавщині князівського роду Химських³. Однак уважне вивчення змісту документа, рукопис якого був нещодавно виявлений автором серед матеріалів колекції Оссолінських⁴, дозволило з’ясувати, що в перших публікаціях було допущено низку суттєвих помилок при передачі прізвищ (зокрема, вони й призвели до „появи“ князів

¹ Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratenńskiego / Opracował Z. L. Radziwiński.— Lwów, 1911.— Т. II.— Cz. I: Linia Niesuchojeńska.— S. 6 (przypis).

² Czetwertyński K. Olena Fedkówna ks. Zasławska i jej rodzina (Przyczynek do genealogji ks. Czetwertyńskich i Zasławskich) // Miesięcznik Heraldyczny. Wydawany przez oddział warsz. Polskiego Tow. Heraldycznego.— Warszawa, 1935.— Rok XIV.— N 3: Marzec.— S. 38—40; Puzyna J., ks. W sprawie pochodzenia ks. Oleny Fedkówny Zasławskiej // Там само.— N 6: Czerwiec.— S. 88—91.

³ Див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 85, 96, 98, 333, 381 (у другому виданні: К., 2008.— С. 88, 100—101, 370, 422); Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.— Львів, 2000.— С. 361.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4257 / III, с. 73—76.

Химських), а також подано лише частину (приблизно половину) тексту джерела. У світлі цього в іншій своїй розвідці автор вже повністю опублікував оповідання Софії Іванівни та детально розглянув уміщені в ньому генеалогічні відомості⁵, однак поза увагою — з огляду на чималий обсяг інформації в джерелі та фактів, необхідних для їх верифікації, — залишилися джерельні відомості, що стосувалися історії землеволодінь на Брацлавщині. Тим часом документ не був суто „генеалогічною нотаткою“, покликаною лише повідомити про походження роду й родичів: у своїй реляції Софії Іванівни (особливо в другій її частині, опущеній першими публікаторами) подала предметну інформацію про низку брацлавських маєтків і розповіла про право власності на них, представивши історію володіння цими маєтками в контексті родинних зв'язків між колишніми й теперішніми власниками — її предками та представниками інших родів.

Зміст зізнання Софії Іванівни зі Заславських Загоровської, записаного 9 серпня 1575 р. в Заславі, в узагальненому вигляді зводився до наступного. Пан Кальницький був власником значних володінь на Брацлавщині, які успадкували його чотири, не названі на ім'я, доньки (синів він не мав). Усі вони вийшли заміж, і кожна з них (у момент одруження?) отримала від батька рівну частину його володінь — по дванадцять маєтків (по *dwanascie maiętnosci*). Старша дочка вийшла за князя Федора Четвертинського, друга — за князя Глинського, третя — за князя Масальського, четверта — за волинського („володимирського“) хорунжого Івашка Янчинського, тож „кальницька спадщина“ була поділена поміж ними та їх дітьми. Про спадкоємців другої і третьої доньок пана Кальницького Софія Іванівна на момент укладення зізнання нічого не знала, а про останню доньку княжна лише додала, що її чоловік був прадідом панів Петра і Прокопа Янчинських. Зрештою оповідачку потомки цих трьох доньок цікавили мало, бо більша частина її розповіді стосувалася нащадків князя Ф. Четвертинського і старшої доньки пана Кальницького (діда й баби оповідачки) та долі їх брацлавських володінь.

Княгині Федоровій Четвертинській дісталися маєтки під Брацлавом — Немирів з присілками та села Хвостове (згідно з реляцією Софії Іванівни, тут нараховувалось 30 димів), Боблів (60 димів), Медвежа (40 димів), „городище“ Лука над Тамерницею (50 димів), Соколець на Бузі (100 димів), Болочківці (інакше Сорокотиця; 30 димів), Бурграбинці (інакше Зарудинці; 30 димів), Ситківці (8 димів), Животів („неосіле“), „селище“ Обухівці на річці („пусте“, з бобровими гонами, пасіками й лісами) і „селище“ Стави (з рікою Бершадою й бобровими гонами) (про ці населені пункти див. далі). Після неї ці маєтки — як материнські володіння (*prawet macierzystym*) — у рівних частках відійшли до її дітей з князем Ф. Четвертинським: князя Василя та княжни Олени (Олександрри), яка стала дружиною князя Івана Юрієвича Заславського й матір'ю Софії Іванівни.

⁵ Вінниченко О. Звідки взялися князі Химські (Причинок до генеалогії брацлавської шляхти XV—XVII ст.) // Генеалогія. Збірник наукових праць.— К., 2012 [у друці]. Обставини перших публікацій джерела та відомості генеалогічного характеру, вміщені в ньому, були представлені автором у доповіді на Українських генеалогічних читаннях 28 травня 2011 р. в Києві.

Княгиня Олена Заславська розповідала своїй донці (сама оповідачка цього не пам'ятала), як під час Сокальської битви князь Василь Федорович Четвертинський потрапив у татарський полон і вона — за власні гроші (на чому спеціально наголосила у зізнанні Софія Іванівна) — викупила свого брата з Орди (*wykupowała z Ordę*), за що він передав їй свою половину „материнських“ маєтків під Брацлавом. Ці маєтності мати оповідачки спокійно тримала й користувалася ними до кінця свого життя (*do zywota swego w spokoynym trzymaniu y uzywaniu była*), як зазначала Софія Іванівна, без жодної перешкоди з боку свого брата князя Василя та його сина і свого племінника (*bratowicza swego*) князя Матвія Четвертинських, який народився після повернення свого батька з татарського полону.

З-поміж дітей князя І. Ю. Заславського й О. Ф. Четвертинської — у шлюбі народилися двоє синів (Михайло і Кузьма) і кілька доньок (Софія, якась княгиня Свистелецька та інші дочки, котрі померли бездітними й, очевидно, незаміжніми) — маєтки під Брацлавом (ймовірно, вже після смерті свого батька) опинилися в руках князя Кузьми Івановича Заславського. Саме він став власником маєтків під Брацлавом, ними від його імені урядував якийсь „старий Кудло“. З розповіді Софії Іванівни не зовсім ясно чи йдеться про всі „брацлавські“ маєтності, чи якусь їх частину. Спершу оповідачка подала, що після її заміжжя княгиня Олена Федорівна відказала маєтки під Брацлавом її чоловікові, своєму зятеві Олехнові Загоровському, той спокійно тримав їх, а після його смерті маєтки перебрав князь Матвій Васильович Четвертинський (двоюрідний брат Софії Іванівни) — можливо, це була та частина „кальницької спадщини“, яка належала батькові останнього до його повернення з ординського полону. Натомість наприкінці реляції оповідачка зазначила, що князь К. І. Заславський і, після нього, його син князь Януш упродовж двадцяти років тримали „брацлавські“ маєтки навпіл з князем Четвертинським (Василем або Матвієм?) — очевидно, це була та частина „брацлавських“ маєтків, яка від самого початку була власністю Олени Федорівни та від неї дісталася князю Кузьмі.

Так чи інакше, після смерті князя К. І. Заславського (рідного брата Софії Іванівни) та О. Загоровського (її чоловіка), князь М. В. Четвертинський, очевидно всупереч її правам (прямо про це у зізнанні не сказано), перебрав володіння „брацлавськими“ маєтками і невдовзі також помер. Маєтності дісталися його вдові та синові від першого шлюбу князю Янушу Матвійовичу Четвертинському. До них Софія Іванівна зверталася через упоминальні листи (*upominalne listy*), домагаючись повернення їй маєтків.

Князь Януш дітей не залишив, і його спадкоємицею стала рідна сестра княжна Ганна (також донька від першої дружини М. В. Четвертинського). Маєтки під Брацлавом стали власністю її чоловіка, брацлавського воеводи князя Януша Збаразького (у подружжя народилися сини Юрій і Криштоф), який оволодів і половиною Четвертинських, і „свавільно, над посполите право“ часткою Заславських. Захоплені маєтки він віддав під управління своїм урядникам, а в Немирові в 1575 році звів замок і осадив навколишню волость (*w roku 1575 zamek y miasto Niemirow wlościq osadził*).

Хронологія подій, про які розповідала Софія Іванівна, — попри відсутність в її зізнанні точного датування тих чи інших подій, а також пе-

вні сумніви щодо часу появи документа⁶,— надається до реконструкції зі значною долею ймовірності, але без якихось суперечностей:

кінець XV ст.— доньки пана Кальницького вийшли заміж, їх чоловіки (у тому числі й князь Федір Четвертинський) отримали в посідання маєтки на Брацлавщині;

кінець XV — початок XVI ст.— після смерті Ф. Четвертинського і його дружини Кальницької „брацлавські“ маєтки перейшли до їх дітей Василя та Олени;

до 1516 р.— Олена Федорівна Четвертинська вийшла заміж за князя Івана Юрійовича Заславського і народила дітей Михайла, Кузьму, Софію Івановичів Заславських та кількох доньок;

2 серпня 1519 р.— князь Василь Федорович Четвертинський під час Сокальської битви⁷ потрапив у татарський полон;

після 1519 р.— В. Ф. Четвертинський, повернувшись з полону, з якого його викупила сестра Олена, відказав їй свою частину „брацлавських“ маєток;

між 1519 і 1541 рр.— у В. Ф. Четвертинського народився син Матвій; *1530-ті роки (?)*— Софія Іванівна Заславська вийшла заміж за Олена Богдановича Загоровського, отримавши у посаг „брацлавські“ маєтки;

1540—1550-ті роки (?)— упродовж двадцяти років „брацлавські“ маєтки спільно тримали О. Б. Загоровський і князь Кузьма Іванович Заславський (помер у 1556 р.) та його син князь Януш (помер у 1562 р.);

перед 1560 р.— О. Б. Загоровський помер⁸, відтак „брацлавськими“ маєтками оволодів князь Матвій Васильович Четвертинський;

травень 1562 р.— М. В. Четвертинський несподівано помер⁹, „брац-

⁶ Нясність вишикає через невідповідність між датуванням зізнання 9 серпня 1575 р. і тим, що княгиню Олену (Олександрю) Федорівну в ньому названо „прабабкою теперішнього пана підляського воєводи“ (prababkę terazniejszego pana wojewody podlaskiego) — йдеться про князя Януша Янушовича Заславського, котрого було номіновано на уряд підляського воєводи щойно 18 березня 1591 р. (Urzednicy podlascy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz.— Kórnik, 1994.— S. 153). Таку недоречність можна пояснити як механічною помилкою переписувача, так і внесенням ним доповнень / уточнень при перекладі оригінального акту з руської мови на польську (оповідання дійшло до нас у незасвідченій польськомовній копії).

⁷ Битва між татарською ордою і об'єднаними польсько-литовськими загонами (складалася з коронного посполитого рушення під командуванням подільського воєводи Марціна Каменецького і коронного великого маршалка Станіслава Ходецького та волинської земської служби під керівництвом литовського великого гетьмана князя Костянтина Острозького), в якій останні зазнали тяжкої поразки і чималих втрат, відбулася над рікою Буг під Сокалем 2 серпня 1519 р. (Scriptores Rerum Polonicarum.— Cracoviae, 1874.— Т. II: Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec kantora katedr. krakowskiego / Wydał J. Szujski.— S. 162; Bielski M. Kronika / Wydanie K. J. Turowskiego.— Sanok, 1856.— Т. II (Ks. IV, V).— S. 1007—1009; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Т. II.— S. 392). Каспер Несецький пише, що один із князів Четвертинських мужньо бився і загинув у цій битві (Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— Т. III.— S. 257).

⁸ 18 червня 1560 р. у Вільні господарський маршалок Петро Богданович Загоровський відказав навично своєму синові (від першого шлюбу) Василеві дідичні маєтки (половина села Суходоли та присілки Дьогтів і Перевали), успадковані від брата Олена (Олександра) Богдановича (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91 (Радзімінські), спр. 193).

⁹ Князь М. В. Четвертинський помер скоріше всього в першій половині травня 1562 р.: ще 5 квітня у Луцькому гроді на нього жалівся Яцко Добрилчецький (Опись актовї книги Киевскаго центрального архива № 2036 / Составиль О. І. Левицкій.— К., 1883.— С. 12.—

лавські“ маєтки перебрали його вдова і син князь Януш (Софія Іванівна адресувала їм упоминальні листи);

1570 р.— князь Януш Матвійович Четвертинський помер, „брацлавські“ маєтки успадкувала його сестра Ганна, котра виходить заміж за князя Януша Миколайовича Збараського (в них народжуються діти Юрій і Криштоф, відповідно, у 1574 і 1579 рр.);

30 березня 1574 р.— Ганна Матвійівна, ймовірно у зв'язку з народженням старшого сина, записала Немирівський маєток своєму чоловікові князеві Я. М. Збараському¹⁰ (того ж року до них зверталися з упоминальними листами¹¹);

1575 р.— Я. М. Збараський, отримавши роком раніше уряд брацлавського воєводи, зробив Немирів своєю резиденцією, звів тут замок і осадив навколишню волость. Немирівський маєток Я. М. Збараський тримав упродовж наступних двадцяти років спершу як опікун своєї дружини, а після її смерті в 1581 р.¹² — як опікун їхніх дітей¹³.

Маєтки, названі в документі, переважно також можна ідентифікувати та локалізувати без якихось труднощів:

Niemirów — містечко *Немирів*¹⁴, на північ від Брацлава. В актах Брацлавського воєводства, що дійшли до нашого часу, згадувалося як во-

№ 2), а вже 16 травня так само у Луцькому гроді вдова князя, княгиня Овдота розповіла, що відразу після наглої смерті князя його писар Богдан Іванович зняв з руки померлого і кілька днів потайки тримав в себе сигнет (з печаткою) покійного (Опись актовой книги...— С. 16.— № 21).

¹⁰ Тоді Г. Четвертинська відказала своєму чоловікові половини сіл і селищ Боблів, Немирів, Хвастів (Хвостівень), Бундурівці (Бандурівець), Медвежа, Толочківці (Болочківці), Сокильці (Соколец), Стави, Бабанівці, Катасин, Нападів з присілками, Животів з присілками, Ситківці, Коморошків, Обухівці. Запис було облятовано у вінницькі земські акти 9 січня 1632 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 37). М. Крикун подав іншу дату запису — 30 березня 1564 р. (Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років (далі — ДБВ) / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна. — Львів, 2008. — С. 107—108 [прим. 204]).

¹¹ Відомо, що з упоминальним листом — стосовно захоплення маєтків князів Четвертинських (Боблова, Бундурова, Медвежої, Немирова, Сокильця, Фастівців, Животова, Ставів, Носівців) — до Януша і Ганни Збараських 10 серпня 1574 р. зверталися урядники Брацлавського земського суду (Zróżdła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Dział I-szy / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. — S. 118—119).

¹² Ганна Матвійівна померла після 21 липня, коли вона ще подавала скаргу в Луцькому гроді (Опись актовой книги Київського центрального архива № 2057 (за 1581 годъ) / Составилъ М. Н. Ясинскій.— К., 1899.— С. 37.— № 279), і до 25 вересня 1581 р.: цього дня Я. Збараський, котрий перебував в облозі під Псковом, вже отримав новину про її смерть (Дневникъ последняго похода Стефана Баторія на Россію (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главнымъ образомъ къ заключенію Запольскаго мира (1581—1582 г.) / Издавалъ М. Коляловичъ.— Санктпетербургъ, 1867.— С. 89): Пізніші згадки про її участь у маєткових справах (зокрема, у 1583 р.; див.: ЛННБ України, ф. 141 (Олександр Чоловський), оп. 1, спр. 187, с. 33) вочевидь мають помилкове датування.

¹³ 4 травня 1594 р. у Збаражі брацлавський воєвода видав лист до „немирівських урядників, вїттів, міщан і усіх підданих“: Я. Збараський повідомляв їх, що після смерті своєї дружини Ганни Четвертинської тримав „замок і місто Немирів“ як опікун синів Юрія і Криштофа аж до теперішніх часів, а відтак за подорослішанням Юрія передає у держання обом синам маєтки як їх власні (ДБВ.— С. 631).

¹⁴ Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2008.— С. 242.

лодіння князя Януша Збараського від лютого 1583 р.¹⁵, відтоді в 1585—1602 рр. як власність його та його синів князів Юрія і Криштофа неодноразово фігурувало в тамтешніх джерелах (головно у зв'язку з маєтковим конфліктом із брацлавським підкоморієм Лаврином Пісочинським)¹⁶, також — у трибунальських актах 1596—1618 рр.¹⁷

Немирів став центром земельних володінь Я. Збараського на Брацлавщині. Окрім отриманих від дружини сіл, брацлавський воевода включив до цього маєткового комплексу інші набуті маєтки (наприклад, у 1582—1583 рр. приєднано куплені села Дашів і Данилківці¹⁸). Станом на 1602 р. до Немирівського маєтку князів Юрія і Криштофа Збараських (тоді його державцею був Тихон Качановський¹⁹) відносилося 31 село²⁰. Зокрема, в трибунальських актах зазначено, що з-поміж інших до міста прилягали: у 1602 р.— села Богуші, Бундорівці, Никифорівці, Стрельчинці, Юрківці, у 1606 р.— Коровайна, Юрківці, у 1609 р.— Юрківці, у 1613 р.— Довжинець, Джуринець²¹.

Chwestowe — село *Хвостове* (Хвостівці, Фастівці)²², належало до Немирівського маєтку²³ (у 1593 р. його мешканці названі „немирівськими підданими“²⁴).

Boblow — село *Боблів*²⁵, північніше Немирова. У 1569 р. його співвласниками (навпіл) були Януш Матвійович Четвертинський і князь Масальський²⁶ (про це співволодіння див. далі). Згодом поділялось на Боблів Старий і Боблів Новий: стосовно фундування їх на Глинянських ґрунтах брацлавських шляхтичів Кордишів у 1616—1618 рр. в Коронному трибуналі розглядалась справа останніх з Ю. Збараським²⁷.

Metweza — село *Медвежа*²⁸, належало до Немирівського маєтку (1594)²⁹.

Łuka (*chorodiszczce Łuka nad Tamiernicą*) — село *Лука*³⁰, належало до Немирівського маєтку (1594)³¹. Знаходилось на північний захід від Немирова, північніше від села Никифорівка, також розташованого над річкою Тамерниця³².

¹⁵ ДБВ.— С. 325—326.

¹⁶ Там само.— С. 407, 482—484, 500, 507, 518, 520, 536—537, 554 etc.

¹⁷ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. XXI: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. X: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Dział II-gi / Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego.— S. 68, 203, 304, 309, 403, 419, 423, 425, 431—434, 442, 446, 515, 521, 526, 535, 538, 550, 559.

¹⁸ ДБВ.— С. 323—326.

¹⁹ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 83, 442.

²⁰ Там само.— Т. XX.— S. 123.

²¹ Там само.— Т. XXI.— S. 432—433, 446, 515, 526, 550, 559, 561.

²² Крикун М. Кількість і структура поселень...— С. 262.

²³ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 396, 444.

²⁴ ДБВ.— С. 571.

²⁵ Крикун М. Кількість і структура поселень...— С. 211.

²⁶ ДБВ.— С. 159.

²⁷ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 310, 579.

²⁸ Крикун М. Кількість і структура поселень...— С. 239.

²⁹ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 396, 444.

³⁰ Крикун М. Кількість і структура поселень...— С. 238.

³¹ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 396.

³² ДБВ.— С. 419; Źródła dziejowe.— Т. XX.— S. 121.

Sokoliec (Sokoliec na Bohu) — село *Сокілець* (Соколець)³³ на ріці Південний Буг; належало до Немирівського маєтку, фігурувало в джерелах поряд з приналежними до нього селами³⁴. У 1606 р. в Сокільці був замок³⁵. У 1622 р. згадане як Нижній Соколець³⁶.

Ідеться про село, розташоване на південний захід від Немирова — біля містечка Печари (Печери, Печори), котре в 1596 р. (як і Соколець) також тяжіло до Немирова³⁷. Ймовірно містечко Печари виникло з Сокільця або його частини, оскільки в документі 1595 р. обидві назви застосовуються до одного населеного пункту³⁸ (згодом, у 1598 р. назви використовуються паралельно³⁹).

Ситуація із володінням Сокільцем не є ясною, оскільки на схід від Брацлава, також над річкою Буг, розміщувався ще один Соколець. У 1604 р. щодо нього точився судовий процес між Я. Збараським і брацлавським старостою Валентієм Александром Калиновським. Останній позивав воеводу з приводу захоплення його людьми 18 березня 1603 р. Соколецького городища і Соколецького острова на річці Бог та зведення там замку. Я. Збараський відкидав ці звинувачення і твердив, що Соколець є його дідичним володінням, на доказ чого представив у королівському суді лист короля Зигмунта I з підтвердженням листа короля Олександра про надання Соколяця предкові позваного⁴⁰.

Bołoczkowce (Bołoczkowce nazwane Sorokotyca) — очевидно село *Сорокотяжинці*⁴¹, приналежне до Немирівського маєтку; в 1594, 1601, 1605—1606 рр. згадане як власність Я. Збараського⁴².

Bugrabincy (Bugrabincy nazwane Zarudnicy) — село *Зарудинці* (Зарубинці)⁴³; належало до Немирівського маєтку, згадане разом з приналежними до нього селами в 1602 і 1616 р.⁴⁴

Sydkowce — село *Ситківці*⁴⁵. На Брацлавщині було два поселення з такою назвою: 1) розташоване на північний схід від Брацлава, поряд з селом Верхня Кропивна (у 1600—1607 рр. співвласність братів Збараських і вінницького гродського писаря Григорія Байбузи⁴⁶); 2) розташоване на схід від Животова (у 1609 р. межувало з Тетіївським маєтком князя Януша Острозького⁴⁷). У 1602 р. власність князів Збараських⁴⁸.

Zywodow (Zywodow na rzecie Rusie) — містечко *Животів*⁴⁹, розташований над річкою Роська; у 1585 р. вона вважалась природньою межею

³³ Крикун М. Кількість і структура поселень... — С. 255.

³⁴ Źródła dziejowe. — Т. XXI. — S. 396, 444, 521.

³⁵ Там само. — S. 526.

³⁶ Там само. — S. 620.

³⁷ ДБВ. — С. 630.

³⁸ Там само. — С. 602—603.

³⁹ Źródła dziejowe. — Т. XXI. — S. 404.

⁴⁰ ДБВ. — С. 895—898; Źródła dziejowe. — Т. XXI. — S. 504.

⁴¹ Крикун М. Кількість і структура поселень... — С. 256.

⁴² ДБВ. — С. 1000—1001; Źródła dziejowe. — Т. XX. — S. 122; Т. XXI. — S. 394, 525.

⁴³ Крикун М. Кількість і структура поселень... — С. 224.

⁴⁴ Źródła dziejowe. — Т. XXI. — S. 433, 578.

⁴⁵ Крикун М. Кількість і структура поселень... — С. 253.

⁴⁶ Źródła dziejowe. — Т. XX. — S. 122; Т. XXI. — S. 123—124.

⁴⁷ Там само. — Т. XXI. — S. 552.

⁴⁸ Там само. — S. 419, 423.

⁴⁹ Крикун М. Кількість і структура поселень... — С. 222.

Животівського маєтку⁵⁰. Його активне заселення почалося в 1599 р., відтак Животів став центром окремого маєткового комплексу: станом на 1602 р. до нього відносилось 11 сіл⁵¹. Животів згаданий у 1601—1609 рр. як власність князів Збараських⁵², у 1613 р. — князя Юрія Збараського (посесорами тоді були брацлавські шляхтичі Микулинські)⁵³. Згодом маєтність перебувала у володінні інших власників (у 1613 р. — Северина Болановського, у 1624 р. — Юзефіана Халецького)⁵⁴, очевидно йшлося про тимчасових державців.

Наприкінці XVI ст. мав місце цікавий інцидент, що стосувався володіння Животовом. 3 лютого 1581 р. брацлавський земський писар Северин Судимонтович Кропивницький склав зізнання в королівській канцелярії у Варшаві про загибель під час пожежі у Вінницькому замку попереднього року його документів. Останні стосувалися надання предкам писаря маєтків на Брацлавщині, і серед них, як твердив заявник, був привідей великого князя Вітовта Григорієві Судимонтовичу на маєткі Кропивну (над річкою Кропивна), Скоморошки і Животів (над річкою Роською)⁵⁵. Проте вже 28 жовтня того ж року в таборі під Псковом С. Кропивницький спеціальним листом (8 листопада його подано в королівську канцелярію) зрікся будь-яких прав і претензій на селище Животів з присілками, оскільки з'ясувалося, що цей маєток ніколи не був ані його, ані його предків власністю, а віддавна є володінням Я. Збараського і Г. Четвертинської та їх предків⁵⁶.

Obuchowce (*Obuchowce puste na rzecze*) — село *Обуховці* (у XVIII ст. вже не існувало)⁵⁷. В інших джерелах (поза зізнанням С. Загоровської та трибунальським декретом 1630 р., про який далі) не згадувалося, можливо розміщувалося поблизу Животова на річці Роська.

Stawy (*Stawy z rzeką Bersadią*) — село *Стави* (у XVIII ст. вже не існувало)⁵⁸. 26 травня 1609 р. в акти Коронного трибуналу вписано донатію Дмитра Древинського на продаж князям Збараським за 4 тисячі кіп грошей кількох розташованих над річкою Бершадою селищ (Хомяковичі, Семенківці), у тому числі й селища Стави (і / чи Конецслав / Конецстав?) з городищем, лісом і половиною річки⁵⁹. Ймовірно йшлося про частину річки Бершадка (Бернардинка), де до неї впадала річка Дожна й утворювалася низка ставів⁶⁰. Можливо Збараські таким чином здійснювали політику збирання тієї частини „кальницьких“ маєтків, котра не перебувала у володінні Четвертинських.

Спроба реконструкції маєткового комплексу пана Кальницького. Слова Софії Іванівни, що пан Кальницький кожній зі своїх доньок виді-

⁵⁰ ДБВ.— С. 386.

⁵¹ Źródła dziejowe.— Т. XX.— S. 123.

⁵² Там само.— S. 122; Т. XXI.— S. 122, 424, 501, 521, 551.

⁵³ Там само.— Т. XXI.— S. 559.

⁵⁴ Там само.— S. 170, 327.

⁵⁵ ДБВ.— С. 274—275.

⁵⁶ Там само.— С. 302—303; Źródła dziejowe.— Т. XX.— S. 119.

⁵⁷ Крикун М. Кількість і структура поселень...— С. 283.

⁵⁸ Там само.— С. 285.

⁵⁹ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 550.

⁶⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego.— Warszawa, 1880.— Т. I.— S. 153.

лив по дванадцять маєностей, як видається, не слід трактувати буквально. Навряд чи пан Кальницький, як припускав Ю. Пузина, володів 48 селами⁶¹ — могли матися на увазі як окремі маєтки, так і їх частини, про що свідчить співволодіння Бобловим. У 1569 р., під час складання брацлавською шляхтою присяги на вірність Короні, власником половини Боблова виявився князь Масальський (не названий на ім'я). Він опинився серед тих, хто не присягав; у реєстрі його занотували як такого, що постійно мешкає в „Литві“ (тобто у Великому князівстві Литовському)⁶². Поза сумнівом, це був нащадок і спадкоємець „третьої панни Кальницької“, який володів маєностями на Брацлавщині спільно з князями Четвертинськими⁶³. Відтак князі Масальські щонайменше до кінця 60-х років XVI ст. залишалися брацлавськими землевласниками, причому володіли не лише Бобловом. Згідно з реєстровим записом у „Суммарії Четвертинських...“ про обляту, здійснену у Вінницькому земстві або гроді 28 січня 1628 р., князі Масальські в 1568 р. навечно продали половину Боблова і цілі Хвостівці (Фастівці), розташовані в Брацлавському повіті, за 800 кіп литовських грошів⁶⁴ пану Ходоровщинському⁶⁵. Останній недовго залишався власником придбаних маєтків: у листопаді 1572 р. він жалівся в Брацлавському гроді на напад „немирівських“ людей Януша й Ганни з Четвертинських Збараських⁶⁶, а в 1574 р. вже продав їм половину Боблова, Фастівці і новоосажені села Бундурівці та Медвежа за 4 тисячі кіп литовських грошів⁶⁷.

До інших володінь пана Кальницького поза сумнівом мав належати Кальник (від якого і мусило походити його родове прізвище). Цим населеним пунктом в другій половині XVI ст. володіли представники роду Янчинських, нащадки володимирського хорунжого Івашка Янчинського, якого у своїй реляції згадувала Софія Іванівна. У XVI ст. рід Янчинських розгалужився, а число його членів різко збільшилося: володимирський хорунжий залишив чотирьох синів (очевидно, синів Кальницької), кожен з яких у свою чергу мав синів і доньок. З-поміж них маєтки на Брацлавщині дісталися — в результаті чи то поділу, чи то купівлі-продажу між Янчинськими — потомству двох синів володимирського хорунжого — Андрія (Андріяса) і Василя (Яна) Івановичів. В якості брацлавських землевласників у середині XVI — першій половині XVII ст. виступають їх діти Богдан Андрійович та Марина і Федора, онуки Іван і Ярош Богдано-

⁶¹ Puzyra J., ks. W sprawie pochodzenia ks. Oleny Fedkówny Zasławskiej.— S. 88.

⁶² ДБВ.— С. 159.

⁶³ Детальніше про взаємовідносини між Масальськими і Четвертинськими в контексті „кальницької“ спадщини див.: Вінниченко О. Звідки взалися князі Химські..

⁶⁴ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 40. Продаж, очевидно, відбувся в Брацлавському (?) гроді, акт купівлі-продажу був вписаний до книг Троцького гроду 22 жовтня 1571 р.

⁶⁵ Йдеться про Олексія (Олексія) Ходоровщинського, котрий — десь до 1585 р.— купив у Полагі Охрімівни Прилуцької та її чоловіка Григорія Тебенки частину Прилуцького й Погребищенського маєтків (на Брацлавщині) і перепродав цю частину брацлавському й вінницькому старості Юрію Струсю (ДБВ.— С. 94, 433—434). Очевидно О. Ходоровщинський і далі залишався брацлавським землевласником, бо в 1582—1585 рр. судився з брацлавським воеводою Я. Збараським стосовно пограбування його (воеводи) підданого (Там само.— С. 427—428).

⁶⁶ Źródła dziejowe.— Т. XX.— S. 118.

⁶⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 40. Акт купівлі-продажу був облятований у брацлавські гродські книги 10 травня 1574 р.

вичі та онучка Олександра Богданівна, а також їх діти й нащадки. Зокрема в 1571 р. співвласниками дідичних маєтків Кальник, Цибулів і Хрінівка та „інших селищ“ були Марина Василівна⁶⁸ (разом зі своїми синами Іваном і Петром Гавриловичами Яковицькими) та Богдан Янчинський⁶⁹, її брат (очевидно, двоюрідний — син Андріяса). Проте останні тут не мешкали⁷⁰, тому передали названі маєтності в держання й опіку вінницькому підстарості Борису Івановичу Сові⁷¹. У подальшому Кальник та інші брацлавські маєтки (в актах згадуються Цибулів, Париївка, Хрінівка, Скоморошківці), що належали Янчинським, були поділені між ними та їх нащадками на кілька частин і з часом перейшли у власність інших родів. Стан збереженості джерел до історії Брацлавського воєводства того часу дозволяє лише почасті відстежити долю цих маєтків.

Відомо, що Б. Янчинський позичив у своєї сестри Марини* 20 кіп литовських грошів під заставу сіл Кальник, Цибулів і Париївка. Борг на цих маєтках перейшов до сина Марини брацлавського гродського писаря Григорія Васильовича Байбузи. У нього Іван Богданович Янчинський (син Б. Янчинського) позичив ще 100 кіп литовських грошів і взамін 10 лютого 1580 р. передав йому, як своєму двоюрідному братові, у заставу (за загальну суму 120 кіп литовських грошів) свою і свого молодшого брата Яроша Богдановича частини в названих маєтках⁷². Щойно в листопаді 1599 р. Ярош Богданович (його брат Іван на той час вже був покійним) сплатив борг Г. Байбузі й повернув собі Кальник, Цибулів, Париївку та Скоморошківці⁷³.

Я. Янчинський, ще до того як розрахувався з Г. Байбузою, почав продавати брацлавські володіння. Зокрема, незадовго до січня 1599 р. він домовився про їх продаж князю Я. Збаразькому, проте угоду не було реалізовано.

⁶⁸ Марина (Маруша, Марія) Василівна Янчинська була дружиною (другою?) володимирського земського підсудка Гаврила Івановича Яковицького, з 1571 р.— вдова (ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, спр. 7444, част. IV, с. 151—152, 248; Herbarz polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1908.— Т. VIII.— С. 156; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. Реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела.— К., 2009.— С. 305—306).

⁶⁹ Саме Б. Янчинський фігурує серед землевласників Брацлавського повіту, котрі в 1569 р. присягали королівському комісару (ДБВ.— С. 158).

⁷⁰ Б. Янчинський мешкав у своїх маєтках на Волині і тут в 1560-х роках мав низку дрібних конфліктів із сусідніми шляхтичами. Так, 9 вересня 1567 р. у Володимирському гродському суді, за скаргою Ганни Солтанової, возний засвідчив нанесення поранень її слугам, завданих слугами Б. Янчинського (Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг.— К., 2002.— Вип. 1: Справи 1—5. 1566—1570 / Складання описів Г. Сергійчук; наукова редакція Г. Боряк, Л. Демченко.— С. 58). 28 лютого 1568 р. до володимирської гродської книги було внесено зізнання возного Івана Літинського: він оглядав підданих бобровницького (добжинського) старости Міхала Дзялинського зі села Мачулища Луцького повіту, котрих було поранено людьми Б. Янчинського й ув'язнено в селі Тумин у Володимирському повіті (Там само.— С. 75). А 14 березня 1569 р. так само у Володимирському гродському суді Миколай Дубровський скаржився, що його підданих із сіл Серкизів і Мковичі, відряджених до села Устилуга з товаром („деревом комяжним“), було побито й поранено людьми Б. Янчинського (Там само.— С. 112).

⁷¹ ДБВ.— С. 178—179.

* Можливо йдеться про ту саму Марину Василівну, дружину Гаврила Яковицького. Тоді в першому шлюбі вона мусила бути за Василем Байбузою.

⁷² ДБВ.— С. 255—259.— № 77—78.

⁷³ Там само.— С. 755—757.— № 328.

лізовано. На січневій (трикоролівській) сесії Брацлавського земського суду в 1599 р. мала розглядатися справа за позовом брацлавського воеводи стосовно того, що Я. Янчинський не пред'явив акт продажу до Вінницького гроду та не передав князеві маеткової документації⁷⁴. Я. Збаразький ще у квітні 1602 р. позивав Я. Янчинського до Коронного трибуналу стосовно невиконання останнім угоди про продаж Кальника й Париївки⁷⁵.

На Кальник та інші маєтності, як з'ясувалось, претендувала тітка Я. Янчинського Федора (заміжня за Михайлом Кустицьким): їй мала належати четверта частина спадку її батька Андріяса Янчинського, яка дотепер не була відділена. Суттєвішими виявились претензії, що в грудні 1598 р. висунув у Луцькому земському суді Павло Плоський, чоловік рідної сестри Я. Янчинського Олександри (у першому шлюбі за Михайлом Остроухом). Ще в 1592 р. Я. Янчинський продав частину Кальника, Цибулева, Париївки та Скоморошківців за 2 000 кіп литовських грошів П. Плоському, відтак останній, подібно як і брацлавський воевода, позивав свого швагра стосовно неписання до вінницьких гродських книг акту продажу та, водночас, засвідчував безпідставність вимог князя Я. Збаразьким. Справа ускладнювалась тим, що П. Плоський (він у той час, що прикметно, перебував у Заславі) також відстоював права на четверту частину маєтків — як на віно — своєї дружини та її рідної сестри „панни Янчинської“. У підсумку Я. Янчинський 13 січня 1599 р. видав у Луцьку лист, яким підтвердив продаж за 2 000 кіп литовських грошів Кальника та інших маєтностей Олександрі Богданівні Янчинській, а 22 січня також у Луцьку аналогічний лист⁷⁶ стосовно продажу останній своєї частини брацлавських маєтків видав її інший брат Андрій Іванович Янчинський (ступінь їх спорідненості залишається неясним, ймовірно йдеться про троюрідного брата).

Кальник та інші маєтки (точніше їх частини) після цього недовго залишалися в руках подружжя Плоських, котрі до червня наступного року відступили їх Ганні з Ходкевичів, дружині князя Юхима Корецького⁷⁷. З протестації, внесеної останнім до трибунальських книг 27 червня 1600 р., відомо про те, що П. Плоський, навічно продавши разом зі своєю дружиною маєтності Кальник, Цибулів і Скоморошківці дружині Ю. Корецького, зволікав із визнанням свого продажного листа. Щойно у червні 1600 р. трибунал, розглянувши справу Г. Корецької з П. Плоським стосовно названих маєтків, своїм декретом зобов'язав останнього вписати відповідний акт продажу до трибунальських книг, що той і зробив 27 червня 1600 р. У цьому листі, виданому 25 червня того ж року в Любліні, житомирський підстароста П. Плоський повідомляв, що спільно зі своєю дружиною продав подружжю Корецьких за 6 тисяч кіп литовських грошів частини в селах Кальник, Цибулів, Париївка і Скоморошківці (йшлося про згадані вище частини, які О. Янчинська придбала у своїх братів Яроша та Андрія Янчинських)⁷⁸. Останнє й спричинило протест Ю. Корецького: подружжя

⁷⁴ ДБВ.— С. 723—725.— № 308.

⁷⁵ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 422.

⁷⁶ ДБВ.— С. 721—733.— № 307—312.

⁷⁷ Там само.— С. 769—770.— № 338; Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 43, 63.

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, XXIV/10, s. 97—102 (лист засвідчили „приятелі“ князь Роман Ружинський, королівський секретар Захаріаш Словицький і Ян Шостовицький). Опубліковано: Крикун М.

Корецьких було переконане, що П. Плосьький мусив продати і продав їм маєтку повністю. Відтак скаржник вважав, що згідно з трибунальським декретом П. Плосьький підпав під заруку („вину“) в розмірі продажної суми, обумовлену в його продажному листі, і обіцяв „правно чинити“ з ним⁷⁹. Очевидно Плосьькі продали маєтки неохоче, бо зволікали (щонайменше до травня 1602 р.⁸⁰) з остаточним виконанням угоди й передачею майнових документів — у своєму продажному листі П. Плосьький зобов'язався передати покупцям документацію, що стосувалась проданих маєтків („listy zapisy kupne u przedazne“).

Подружжя Корецьких взялося за зосередження „кальницьких“ володінь у своїх руках: у липні 1600 р. їх люди вибили брацлавського земського суддю Семена Ободенського з третьої частини Кальника. Її суддя держав упродовж багатьох років, отримавши від Івана Яковицького (очевидно, сина Марини Василівни Янчинської; відомо також, що в 1579 р. С. Ободенському заставив за 43 копи литовських грошів свою частку Кальника й Цибулева над річкою Гірський Тикіч Іван Богданович Янчинський⁸¹). Справа про це вибиття щонайменше до травня 1606 р. розглядалась у вінницьких судах і Коронному трибуналі. С. Ободенський вважав, що Г. Корецька володіла більшою, аніж їй належить, частиною Кальницької маєтності та вимагав її рівного поділу⁸². У 1609 р. С. Ободенський залишався власником „кальницьких ґрунтів“⁸³, а в 1612 р. їх ділили між собою його спадкоємці (племінники) Миколай, Василь, Гаврило й Федір Ободенські⁸⁴.

У 1605 р. подружжя Корецьких також мало низку суперечок майнового характеру з власниками ще однієї частини Кальницького маєтку — дітьми покійної (станом на 1605 р.) Федори Андріясівни Янчинської та Михайла Кустицького. Їхні сини Роман, Олександр, Григорій і доньки Ганна (дружина Олександра Немца), Овдоця (дружина Горецького), Катерина, Настася і Маруша виступали як співвласники Кальника, Цибулева, Париївки і Скоморошківців⁸⁵. Очевидно, що цей конфлікт мав продовження й у наступні роки: в 1607—1613 рр. діти покійного М. Кустицького і Ф. Янчинської судилися з князем Ю. Корецьким стосовно завдання їм шкод⁸⁶. Зокрема 30 травня 1607 р. Коронний трибунал ухвалив декрет у справі між спадкоємцями Федори Андріївни Янчинської Михайлової Кустицької як позивачами та Юхимом і Ганною з Ходкевичів князями Корецькими як відповідачами в справі про забрання на дідичних ґрунтах позивачів у маєтку Кальник 200 десятинних вепрів. То-

Документи Брацлавського воєводства 1566—1605 років // Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали.— Львів, 2012.— С. 127—130 (№ 16). Автор висловлює щирю подяку М. Крикуну за надану можливість ознайомитися й скористатися документами з „Archiwum Sanguszków“.

⁷⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, teki arabskie, 115/26, s. 1—2.

⁸⁰ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 450.

⁸¹ ЛННБ України, ф. 5, спр. 7444, част. IV, с. 248.

⁸² ДБВ.— С. 808—809, 945—948, 1027—1029.— № 363, 447, 492—493.

⁸³ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 540.

⁸⁴ Там само.— S. 553.

⁸⁵ ДБВ.— С. 969—970.— № 462.

⁸⁶ Herbarz Polski.— 1909.— Т. XIII.— S. 273.

го ж дня трибунал видав кондеманту в справі між тими ж сторонами, що стосувалася дідичних маєтків позивачів — сіл Кальник, Цибулів і Скоморшківці⁸⁷.

Набувши більшу частину Кальницького маєтку і прагнучи оволодіти ним повністю, Г. Корецька, очевидно, мусила впорядкувати ситуацію навколо спадщини Івашка Янчинського — відповісти на претензії (чи то врахувати права) усіх претендентів на неї. Зокрема, в 1605—1606 рр. свою частину Кальника і приналежних до нього сіл вимагав у судовому порядку Олександр Янчинський (очевидно, син Івана Богдановича й брат Андрія Івановича⁸⁸, згаданих вище): тоді княгиня обіцяла йому виділити частку та відразу відкупити її⁸⁹. Згодом, у 1608 р., О. Янчинський таки продав Г. Корецькій свою частку маєтків за 600 кіп литовських грошів⁹⁰.

Станом на травень 1606 р. поряд з Г. Корецькою власниками Кальницької маєтності виступали Адам Ганський, Михайло Селиський, Ярош Чернявський, Іван, Андрій та Фридрих Подгороденський, Ян Подгороденський (онук Ганни Сугоцької), Григорій, Михайло, Лазар, Ярош і Ян Тури⁹¹. За яких обставин вони стали власниками частин у Кальнику та інших маєтках невідомо — можна лише припускати, що вони в різний спосіб набули їх від окремих представників Янчинських або були їх нащадками по жіночій лінії. Зокрема, Адам Ганський і Подгороденські ще у квітні 1602 р. оскаржували в Коронному трибуналі Корецьких: останні заволоділи їх частками Кальника й Цибулева та могилою під назвою Сорока (де виробляли селітру), що натуральним правом дісталися скаржникам від їх баби Янчинській, і цим завдали їм шкоди на 6 тисяч злотих⁹² (справа розглядалася в Трибуналі ще в травні 1606 р.⁹³). Тоді ж Подгороденські домагалися від Корецьких поділу Кальника й Цибулева⁹⁴.

Також якоюсь часткою Кальника, Цибулева, Париївки і Скоморшківців ще володіли Байбузи (Марія Байбуза, опікунка дітей Яна Байбузи): справа про наїзд на їх володіння людей князів Корецьких розглядалася у квітні 1602 р. в Коронному трибуналі⁹⁵. А до травня 1606 р. Григорій Байбуза продав свої дідичні частки в Кальницьких маєтностях Г. Корецькій⁹⁶.

А. Ганський відступив частки в Кальнику, Цибулеві й Париївці Войцеху Ганському, син якого Якуб Александер Ганський у 1630 р. продав їх князю Корецькому (очевидно, Яну Каролю, сину Юхима)⁹⁷. З часом

⁸⁷ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 125.

⁸⁸ У 1584 р. Олександр та Андрій Івановичі Янчинські продали князю Федору Роману Сангушкові половину сіл Крухиничі, Вижниці та Павловичі за 400 кіп литовських грошів (ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, спр. 7444, част. III, с. 64 (63); част. IV, с. 248; Herbarz polski.— Т. VIII.— S. 183).

⁸⁹ ДБВ.— С. 1096—1007.— № 484.

⁹⁰ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, спр. 7444, част. III, с. 628 (627).

⁹¹ ДБВ.— С. 1029.

⁹² Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 421.

⁹³ Там само.— S. 526.

⁹⁴ Там само.— S. 422.

⁹⁵ Там само.— S. 431, 433.

⁹⁶ Там само.— S. 521.

⁹⁷ Herbarz Polski.— 1904.— Т. VII.— S. 237—238.

Г. Корецька купила й у Турів їх дідичні „кальницькі“ частки: у квітні 1617 р.— у Григорія Тура (частину, отриману ним від баби Подгороденської)⁹⁸, у квітні 1625 р.— у Миколая, Яна [de Zubacze] та інших⁹⁹.

Видається, що князі Корецькі викупували частки Кальницького маєтку спільно з Кустичькими: останні (Олександр Федорович та інші) у квітні 1613 р. оскаржували в Коронному трибуналі Ю. Корецького, який не виділив належну їм частину у викуплених добрах¹⁰⁰.

У подальшому маєтку Кальник, Цибулів, Париївка та Скоморошківці продовжували залишатися поділеними на низку часток: ще й у 1624 р., поряд з Г. Корецькою¹⁰¹, їх співвласниками виступали Юзеф Ободенський та Подгороденські (Олександр, Адам, Олександра Потіївна та інші)¹⁰².

Про інші маєтки пана Кальницького, окрім названих Софією Іванівною і згаданих вище, якихось відомостей немає. Але навіть якщо його володіння й обмежувались цими поселеннями, вони становили значний маєтковий комплекс (див. *карту-схему*). Як видно із зізнання княжни, лише перераховані нею маєтності (хоча деякі з них були незаселеними) вже в 1575 р. нараховували 348 димів (тобто господарств). Наприкінці XVI — в першій третині XVII ст. населення цих маєтків зросло в кілька разів, частина з них стали містами і центрами волостей-комплексів, що охоплювали низку сіл. Згідно з подимним реєстром 1629 року, волинський каштелян князь Ян Корецький (син Ю. Корецького) з міста *Старий Кальник* сплачував податок з 654 димів, з міста *Новий Кальник* — з 504 димів, з міста *Цибулів* — з 416 димів; краківський каштелян з міста *Немирів* і приналежних до нього сіл — з 2 294 димів, з міста *Соколець* (також села Кузьминці) — з 341 диму; князь Федір Четвертинський зі своєї держави *Ситківці* — з 102 димів; князь Домінік Заславський з села *Париївка* — з 27 димів; князь Стефан Четвертинський з міста *Животів* — з 1 689 димів¹⁰³.

Подальші змагання за „кальницьку“ спадщину. Зізнання Софії Іванівни Заславської з'явилося не випадково: княжна розповідала про своїх родичів не лише з суто інформаційною метою, прагнучи донести відомості про родинні зв'язки до наступних поколінь. Поза сумнівом, князі Заславські збиралися відстоювати свої права на брацлавські маєтки та домогтися їх повернення до своїх рук у судовому порядку. Очевидно до активних заходів у цій справі мало дійти наприкінці XVI — на початку XVII ст., коли відбувається зростання впливовості та заможності роду Заславських. Коли минув період після смерті князя Януша Кузьмича, якого згадувала Софія Іванівна, та малолітства його синів¹⁰⁴, першими в роді сенаторами стали Януш Янушович (підляський воєвода в 1591—

⁹⁸ Źródła dziejowe.— Т. XXI.— S. 593.

⁹⁹ Там само.— S. 383.

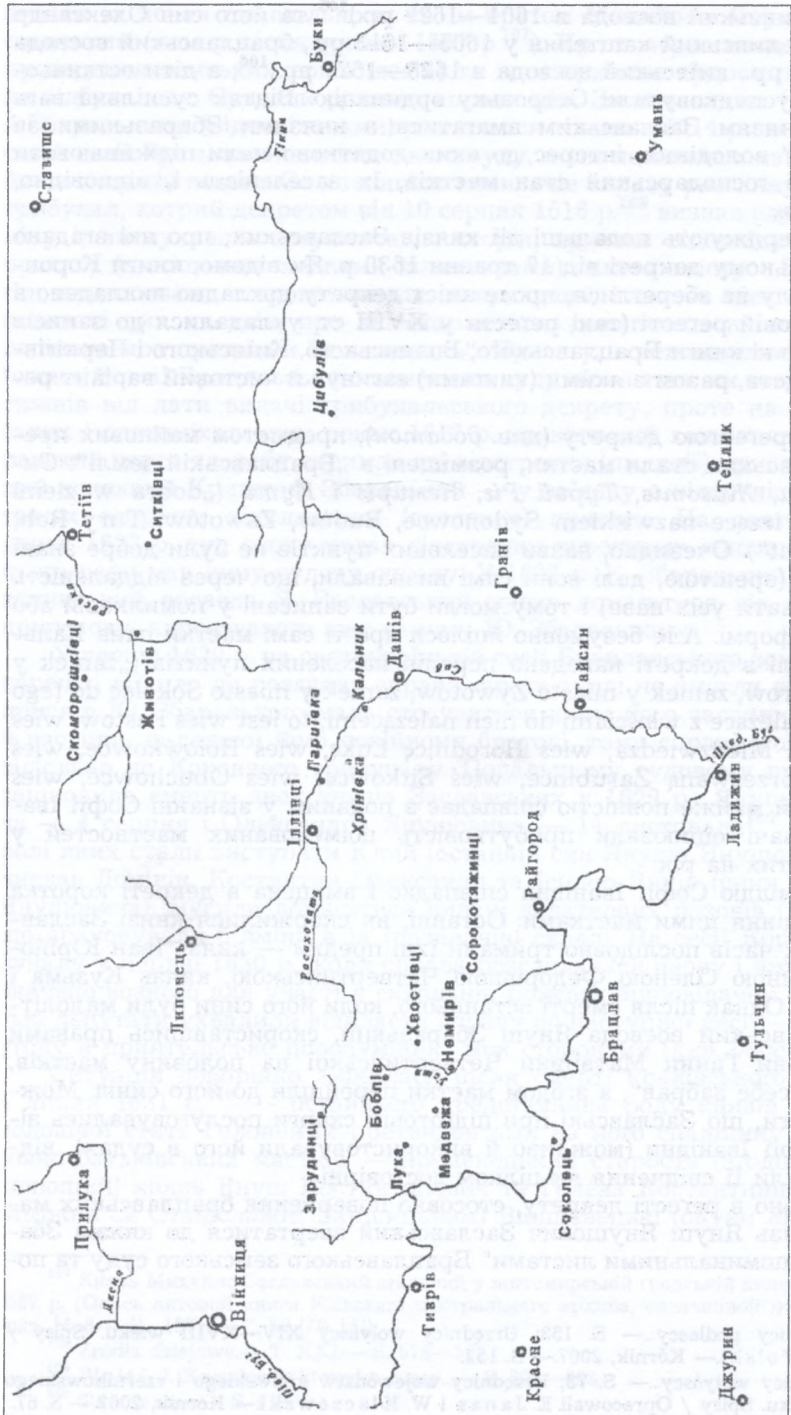
¹⁰⁰ Там само.— S. 559.

¹⁰¹ Там само.— S. 358.

¹⁰² Там само.— S. 648.

¹⁰³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. II: Акты о заселении Юго-Западной России.— С. 398, 400—403.

¹⁰⁴ Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 600—601.

Карта-схема. Володіння пана Кальницького під Брацлавом.
 Жирним шрифтом подано назви поселень, про які йдеться в зівнанні Софі Іванівни, курсивом — ті села, які опинилися у володінні Янчинських, звичайним шрифтом — інші населені пункти. До схеми не включено поселення, локалізації яких неясна (Обуховці, Стави), а також район річок Бершадь, Дюхна і Бернардинка, розташований значно південніше.

1604 рр., волинський воєвода в 1604—1629 рр.)¹⁰⁵ та його син Олександр Янушович (волинський каштелян у 1605—1613 рр., брацлавський воєвода в 1613—1628 рр., київський воєвода в 1628—1629 рр.)¹⁰⁶, а діти останнього в 1620 р. успадковували Острозьку ординацію. Відтак суспільна вага дозволяла князям Заславським змагатися з князями Збараськими за „брацлавські“ володіння, інтерес до яких додатково мали підживлювати дедалі кращі господарський стан маєтків, їх заселеність і, відповідно, прибутковість.

Це підтверджують подальші дії князів Заславських, про які згадано в трибунальському декреті від 17 травня 1630 р. Як відомо, книги Коронного трибуналу не збереглися, проте зміст декрету докладно викладено в його чернетковій реєстрі (такі реєстри у XVIII ст. укладалися до записів у трибунальські книги Брацлавського, Волинського, Київського і Чернігівського воєводств, разом з якими (книгами) загинув й чистовий варіант реєстрів):

Згідно з реєстою декрету (див. *додаток*), предметом майнових претензій Заславських стали маєтки, розміщені в „Брацлавській землі“: *Сидонівці, Буди, Жавстів, Турій Піг, Немирів і Кути* („*dobra w ziemi brasławskiej leżące nazwiskiem Sydonowce, Budów, Zawotów, Tury Roh, Niemirów, Kut*“). Очевидно, назви населених пунктів не були добре знані скаржникам (зрештою, далі вони самі визнавали, що через віддаленість не можуть знати усіх назв) і тому могли бути записані у помилковій або спотвореній формі. Але безумовно йшлося про ті самі маєтки пана Кальницького: далі в декреті наведено перелік населених пунктів („*zamek u miasto Niemirów, zamek u miasto Zywotow, zamek u miasto Sokolec do tego Niemirowa należące z włościami do nich należącemi, to iest wieś Fastow, wieś Bobłów, wieś Miedzowiedza, wieś Horodnicę Łukę, wieś Hołowkowce, wieś Bugrabince przezwaną Zarubince, wieś Sitkowce, wieś Obuchowce, wieś Stawy*“), який майже повністю співпадає з поданим у зізнанні Софії Іванівни. Позивачі оцінювали прибутковість поіменованих маєтностей у 10 тисяч злотих на рік.

Із розповіддю Софії Іванівни співпадає і вміщена в декреті коротка історія володіння цими маєтками. Останні, як скаржилися князі Заславські, з давніх часів послідовно тримали їхні предки — князь Іван Юрійович з дружиною Оленою Федорівною Четвертинською, князь Кузьма і князь Януш. Однак після смерті останнього, коли його сини були малолітніми, брацлавський воєвода Януш Збараський, скориставшись правами своєї дружини Ганни Матвіївни Четвертинської на половину маєтків, „гвалтом на себе забрав“, а згодом маєтки перейшли до його синів. Можна припускати, що Заславські при підготовці скарги послуговувались зізнанням Софії Іванівни (можливо й використовували його в судах), відтак розглядали її свідчення як цілком достовірні.

Як вказано в реєстрі декрету, стосовно повернення брацлавських маєтностей князь Януш Янушович Заславський звертатися до князів Збараських з „упоминальними листами“ Брацлавського земського суду та по-

¹⁰⁵ Urzędnicy podlascy...— S. 153; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 152.

¹⁰⁶ Urzędnicy wołyńscy...— S. 73; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski.— Kórnik, 2002.— S. 67.

живати їх почав ще спільно зі своїм братом Михайлом Янушовичем Заславським (помер після травня 1587 р.¹⁰⁷). Проте через неодноразове не проведення земських років (сесій) та інші причини судове провадження не відбувалося. Судовий розгляд справи між Заславськими (позивачами) й Збараськими (відповідачами) розпочався тільки в 1614 р. на святоміхальській сесії Брацлавського земського суду, коли позивачам наказано *доводити термін позову*. За апеляцією позивачів справу розглянув Коронний трибунал, котрий декретом від 10 серпня 1616 р.¹⁰⁸ визнав слушність терміну і, вислухавши аргументацію сторін, наказав відповідачам скласти присягу (з шістьма свідками-шляхтичами) такого змісту: „Що генеалогія, яку позвана сторона вивела, є правдива, і що за цією генеалогією позивачі цих маєтків, про які стараються, домагатися не можуть, а це поділене між предками їм належать“. Присягу належало скласти на найближчій сесії Брацлавського земського суду після того, як минеться шість тижнів від дати видачі трибунальського декрету, проте на трикоролівських і святоміхальських роках 1617 р. краківський каштелян Юрій Збараський через хворобу отримав дві відстрочки (диліяції) присяги, а коронний конюший Криштоф Збараський — у зв'язку з відсутністю брата — також одержав відкладення (суспенсу) присяги. На святоміхальських роках 1623 р. суд знову надав відстрочку коронному конюшому, котрий цього разу мав іншу судову справу. У 1627 р. К. Збараський помер, тож волинський воевода Я. Заславський мусив домагатися від суду видачі припозову, адресованого вже самому Ю. Збараському.

У червні 1629 р. на святотроїцькій сесії Брацлавського земського суду нарешті дійшло до розгляду справи, проте судді не змогли вирішити, чи присяга Ю. Збараського мала стосуватися лише його частини маєтків, чи й частини, належної його покійному братові, тому справу повторно було відіслано до Коронного трибуналу. Подальшому судовому провадженню зашкодила смерть двох князів Заславських у 1629 р.: Януша Янушовича — 4 серпня і Олександра Янушовича — 14 листопада¹⁰⁹. Позивачі, в ролі яких стали виступати Юрій (останній син Януша Янушовича) і Владислав Домінік, Костянтин Олександр та Ісидор Януш (сини Олександра Янушовича), мусили домагатися видачі додаткових позовів (припозовів), що враховували б зміни в їх (позивачів) складі. На сесії Коронного трибуналу у червні 1630 р., коли справа розглядалася знову і вже було призначено возного для участі в складанні присяги відповідачем, трибунальські депутати ухвалили відкласти справу до наступної сесії — „в надії на угоду й приятельське порозуміння“ між сторонами (див. *додаток*).

Ситуація докорінно змінилася після смерті краківського каштеляна 4 липня 1631 р.¹¹⁰ — останнього представника роду князів Збараських чоловічої статі. Головними претендентами на його спадщину стали: стосовно батьківських маєтків — кременецький староста (згодом коронний конюший) князь Януш Костянтинович та Гелена Костянтинівна (пізніше заміжня за Станіславом Варшицьким) Вишневецькі (онуки Маруши Ми-

¹⁰⁷ Князь Михайло Заславський згаданий у житомирській гродській книзі під 11 травня 1587 р. (Опись актовой книги Киевскаго центрального архива, означенной по списку онаго подъ № 8.— К., 1871.— С. 52 [№ 16]).

¹⁰⁸ *Źródła dziejowe*.— Т. XXI.— С. 578—579.

¹⁰⁹ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy*.— S. 602—603.

¹¹⁰ Там само.— С. 618.

колаївни, сестри Януша Збаразького); стосовно материнських маєтків — князі Четвертинські (онуки Андрія Федоровича, брата Василя Федоровича Четвертинського)¹¹¹. Зокрема, 24 вересня 1631 р. у Любліні князі Стефан, Федір і Григорій Четвертинські уклали угоду щодо спадщини Ю. Збаразького — „dobr sukcesyą spadlych po x. Jerzym Zbarazkim, z Czetwertynskiey spłodzonym, tak Zywotowskich [...], jako u innych, post fata tegoż x. Zbarazkiego z Domu xx. Czetwertynskich wyniklych, wrocic się maiaćyuch“. Зокрема, Федір і Григорій відразу зобов'язались відступити Животів Стефану, а той обіцяв сплатити їм по 12 тисяч злотих¹¹².

Претензії князів Четвертинських на „брацлавську“ частину спадщини Збаразьких додатково обумовлювали майнові трансакції навколо деяких з маєтків у першій третині XVII ст. Ще 4 серпня 1609 р. в Сокалю Юрій і Криштоф Збаразькі заставили „старе й нове місто“ Животів з прилеглими маєтностями за 20 тисяч злотих брацлавському земському писареві Іванові Петровичу Микулинському (запис було облятовано у Вінницькому гроді в 1616 р.)¹¹³. Після смерті останнього його спадкоємці Олександр і Володимир Микулинські 19 листопада 1616 р. у Вінницькому гроді відказали своїй сестрі Ганні, дружині брацлавського підкоморія С. Четвертинського, права на половину Животівського маєтку і на 10 тисяч заставної суми¹¹⁴. 2 квітня 1618 р. у Вінниці В. Микулинський видав своїй сестрі влевковий запис на суму 3 333 злотих 16 грошів, записану на своїй частині Животова (запис облятовано у Вінницькому гроді 18 лютого 1621 р.)¹¹⁵. 15 серпня 1622 р. у Вінницькому гроді, коли подружжя Четвертинських обмінялись взаємними доживотними записами, Г. Микулинська передала своєму чоловікові набуті від братів права на 10 тисяч злотих, записані на Животіві¹¹⁶. Ще третина від заставної суми на Животіві (як встановлено записом, виданим 28 червня 1620 р. у Конській Волі й облятованим 30 червня у Вінниці)¹¹⁷ належала Романові Микулинському — третьому брату (молодшому сину брацлавського писаря), котрий, будучи малолітнім, перебував під опікою свого швагра С. Четвертинського. Останній увійшов у посесію Животівом у 1629 р., коли краківський каштелян Ю. Збаразький позичив у нього ще 8 тисяч злотих, записавши їх на „животівських маєтках“ і долучивши до них згадані вище 20 тисяч (запис 18 серпня внесено до краківського гродських книг, екстракт з яких облятовано у Вінницькому гроді 29 листопада)¹¹⁸.

Проте інтереси князів Четвертинських під час поділу спадщини князів Збаразьких були враховані лише частково: Я. Вишневецький задовольнив їхні претензії передачею в червні 1633 р. кількох маєтностей, у

¹¹¹ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy...*— S. 618.

¹¹² ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 35, 43 etc. У підсумку С. Четвертинський, порозумівшись з іншими онуками Андрія Федоровича Четвертинського, перебрав на себе права на „кальницькі“ маєтки (Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy...*— S. 41—42).

¹¹³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 17; *Zródła dziejowe*.— Т. XX.— S. 126.

¹¹⁴ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 20.

¹¹⁵ Там само.— С. 21; *Zródła dziejowe*.— Т. XX.— S. 127.

¹¹⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 91, спр. 186, с. 23.

¹¹⁷ Там само.— С. 22.

¹¹⁸ Там само.— С. 31.

тому числі з-поміж брацлавським — Животова (на користь С. Четвертинського). Основна ж частина спадку потрапила до рук Я. Вишневецького (Г. Варшицька зреклась своїх прав на користь брата)¹¹⁹. Серед володінь останнього опинилися й брацлавські маєтки Збараських¹²⁰: коли сини Я. Вишневецького (померлого в 1641 р.) 10 грудня 1651 р. у Немирові здійснили поділ його спадщини, Дмитру Єжи Вишневецькому, поміж іншими маєтностями, дісталися місто Немирів, села Медвежа, Боблів, Лука, Зарудинці, Сорокотяжинці, Хвостівці й Соколець, а Костянтину Кшиштофу Вишневецькому — село Ситківці та частки в Цибулеві¹²¹.

З „Генерального суммарія автентичних документів усього Вишневецького архіву“ (укладеного у Вишневці 12 лютого 1749 р.) видно, що принаймні частина брацлавських маєтків, успадкованих князями Вишневецькими від Збараських, перебувала в їх володінні й у наступні десятиліття¹²².

* * *

Історія „кальницьких“ маєтностей, що її переказала у своєму зізнанні Софія Іванівна зі Заславських Загоровська, а також подальші обставини володіння ними представниками кількох князівських і шляхетських родів — попри те, що наведені відомості носять фрагментарний і партикулярний характер та стосуються лише окремих поселень у регіоні — дозволяють говорити про певні тенденції розвитку землевласницьких відносин на Брацлавщині наприкінці Середньовіччя й на початку Ранньомодерного періоду.

По-перше, приклад пана Кальницького свідчить про існування тут чималих маєткових комплексів, які були слабо заселені й загосподаровані, але охоплювали значні території. Можливо, що час їх формування — зважаючи у випадку „кальницьких“ маєтностей на давність роду Кальницьких та їх імовірне татарське походження — припав ще на кінець ординського або на початок литовського панування над регіоном.

¹¹⁹ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu.— Poznań, 2007.— S. 234—235.

¹²⁰ Містечко Немирів разом із селами Сорокотяжинці, Лука, Білка, Коровайна й Зарудинці згадуються (як володіння Вишневецьких) в 1630—1640-х роках, коли вони стали предметом судових суперечок після смерті коронного конюшого Януша Вишневецького. Так, 10 травня 1639 р. у Вінницькому гроді такі князі Вишневецькі, як руський воевода Константи́й, черкаський староста Александр, каміонацький староста Єжи протестували проти Міхала Янковського стосовно спустошення маєтків (Немирів, Сорокотяжинці, Білка, Лука, Коровайна, Зарудинці), які той тримав у заставі після смерті коронного конюшого впродовж тривалого часу, йшлося про розігнання підданих, вирубки лісів, забрання різної „арматури“ з Немирова, вилоненій риби тощо. Конфлікт було полагоджено в 1645 р. (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 59/І-1, арк. 159 зв.—160). Місто Немирів на той час вже перебувало в оренді у подружжя Яна і Юстини Стуффчинського Боглевськими: князь Ярема Вишневецький (як стрий та опікун князів Дмитра і Костянтія Вишневецьких) судився з ними того року у Коронному трибуналі стосовно невиконання умов контракту (Там само.— Арк. 160—160 зв.).

¹²¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1584, арк. 199—199 зв.; [Rulikowski E.] Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna) // Kwiaty i owoce / Wydał I. Trusiewicz.— K., 1870.— S. 316; Czamańska I. Wiśniowieccy...— S. 307, 349 (тут подано іншу дату поділу — 19 вересня 1651 р.); Wolff J. Książowie litewsko-ruscy...— S. 573.

¹²² Зокрема, село Ситківці (разом з селами Лоївці й Джуриці, що знаходились у Вінницькому повіті та входили до складу Дашівського ключа) литовський канцлер Міхал Вишневецький на початку 1730-х років здавав в оренду Юзефові Раціборському (ЛННБ України, від. рукописів, ф. 91, спр. 59/І-1, арк. 159 зв.).

По-друге, обставини поділу „кальницької“ спадщини та подальшого переходу маєтків від одного власника до іншого наочно ілюструють характерні для Брацлавщини особливості формування та еволюції місцевої землевласницької / шляхетської корпорації, зокрема проникнення до неї — спершу через шлюби, згодом шляхом набуття „брацлавських“ маєтностей — представників немісцевих, волинських або київських князівських і панських родів. Їх доля тут склалася по-різному: деякі зуміли осісти на довший час і перетворитися на „місцевих“ землевласників. Де-хто з них навіть зумів зосередити у своїх руках значні маєткові комплекси, натомість інші роди внаслідок розгалуження й дроблення маєтків на частки між їх численними представниками зубожіли й поступово втратили свої володіння. Для декого ж перебування на Брацлавщині взагалі виявилось короткотривалим, їхня власність тут швидко перейшла до чужих рук.

По-третє, маєткові конфлікти між землевласниками на українських землях XVI—XVIII ст. нерідко в історіографії розглядаються як прояви властивих для окремих (чи більшості) представників шляхетського стану природної агресивності або авантюризму, зумовлені жадобою і прагненням „поживитися“ за рахунок інших. Тим часом першопричина суперечок навколо тих чи тих маєтків може полягати в їх давнішій, невідомій дослідникам історії, у складному переплетінні родинних зв'язків попередніх власників та спадкових прав / інтересів їх нащадків чи спадкоємців як по чоловічій, так і по жіночій лінії. Власне незнання таких обставин створює враження безпринципної боротьби шляхти і магнатів за землю й підданих. Насправді ж дії, законні й нелегальні, окремих шляхтичів могли бути результатом намагань зосередити у своїх руках чи повернути собі „спадщину“, на яку, згідно їх переконань і часто незалежно від наявності достатніх юридичних підстав, вони мали природне та беззаперечне право.

ДОДАТОК*

1630 р., травня 17. Люблін.—

Регеста вписаного до трибунальських актових книг Брацлавського воєводства декрету Коронного трибуналу в справі між князями Юрієм, Домініком, Костянтиним і Ісидором Заславськими та краківським каштеляном Юрієм Збараським стосовно володіння маєтками в Брацлавському воєводстві

Eodem anno et actu ibidem.

68. Między Jaśnie Oswieconemi Ich m[iloś]c xiążętami Jurem z Ostroga Zasławskim, tudzież Dominikiem, Konstantym y Izydorem xiążętami Za-

* При передачі тексту регести збираємо оригінальне написання, лише дещо модернізуємо пунктуацію, уніфікуємо вживання великої / малої літери, у квадратних дужках подаємо скорочені частини слів та пропущені літери. Натомість не фіксуємо перекреслені писарем слова й фрагменти, подаючи лише виправлений (остаточний) варіант, оскільки ці виправлення носять стилістичний характер і не є змістовними.

sławskiem, synami y własniemi potomkami zeszłego xięcia J[ego] m[iłoś]ci Alexandra z Ostroga Zaslawskiego, woiewody kiiowskiego, y opiekunami ich tak przyrodzonymi, iako y z prawa należacemi, powodami, a J[asnie] O[święconem] xiążciem J[ego] m[iłoś]cią Jurem Korybutem Zbarazskim, kasztellanem krakowskim, // (арк. 25) pińskim, sokalskim etc. starostą; pozwanym, w sprawie przez pomienionego zeszłego pana woiewodę wołyńskiego pozwanemu, y zeszłemu xięciu J[ego] m[iłoś]ci Krzysztofowi Korybutowiczowi Zbarazskiemu, koniuszemu koronnemu, y hrubieszowskiemu etc. staroscie, originaliter intentowaney o to: Iż przedtym zdawna wieczystych czasów przodkowie zeszłego xięcia J[ego] m[iłoś]ci woiewody wołyńskiego y powodow, książ Iwan Jurewicz Zaslawski przodek ich z małzonką swą xiężną Oleną Fedorowną Czetwertyńską prababką Ich m[iłoś]ciów, a po zeyściu tych dziad książ Kuźma Zaslawski, a po kniaziu Kuźmie Zaslawskim książ Janusz Zaslawski dobra w ziemi brasławskiej leżące nazwiskiem Sydonowce, Budów, Zawotów, Tury, Roh, Niemirów, Kut ze wszystkimi gruntami, sieliszczami, przysiołkami y wszystkimi przyległościami do tych dobr należacemi zawzdy w spokojney possessyi y uzywaniu swoim mieli y na siebie uzywali, a niebosz[cz]yk przerzeczony J[ego] m[iłoś]ce pan woiewoda brasławski, oyciec pozwanego, w młodości lat zeszłego pana wojewody wołyńskiego [y] xięcia J[ego] m[iłoś]ci Michała Zaslawskiego, brata jego, gdy Ich m[iłoś]c po smierci zeszłego oycy swego xięcia Janusza Kuźmicza Zaslawskiego w różnych rękach w opiece byli, przez czas nie mały nie mając bydż połowę wszystkich tych dóbr wyż mianowanych bliskością zeszłej małzonki swoiey Anny Matfeiewny Czetwertyńskiej, matki pozwaných, to iest tytułem iako małzonek y opiekun jey, mocno gwałtem na siebie zabrał, a po nim pozwani zabrali, y na tychże dobrach przerzeczonych za possessyi swoiey pomieniony oyciec pozwaných zamek y miasto Niemirow, zamek y miasto Zywtow, zamek y miasto Sokolec do tego Niemirowa należące z włościami do nich należacemi, to iest wieś Fastow, wieś Bobłów, wieś Miedziewda, wieś Horodnicę Łukę, wieś Hołowkowce, wieś Bugrabince przezwaną Zarubince, wieś Sitkowce, wieś Obuchowce, wieś Stawy, y inné wielorakie wsie pozniy pierwszego listu upominalnego y inszych dawnych listów poosadzał, y pozwani poosadzywali, których powodowie dla odległości ich iako ktore zowią wiedzieć nie mogą, ale pozwany sam lepiej wie, ktore ze wszystkimi ludźmi, y z ich roboczniami, czynszami, kunicami // (арк. 25 38.) groszowemi, daninami miódowemi, pasiekami, stawami, młynami, karczmi, y wszystkimi przynależnościami y pozytkami przerzeczony oyciec pozwaných trzymał y uzywał, na kazdy rok z tych dóbr po dziecięcę tysięcy złotych polskich brał, y pozwany do tego czasu też maiętnosci uzywa y prowenta bierze, y na pozytek swoy obraca, za co powód od tego czasu iako przerzeczony oyciec pozwaných ze wszystkich ludzi poddanych w maiętnosciach wyż mianowanych one czynsze rokowe brać, arend uzywać, młyny, stawy, karczmy zaprzedawać y na siebie uzywać poczoł, y pozwany uzywa; szacue na pozwanego za kazdy rok po 10 tysięcy zł[ot]y[ch] pol[skich]; y iuz pozwaných oyciec powodów pierwey z zeszłym bratem swoim xiążciem Michałem Zaslawskim, a po zeyściu jego sam przez siebie niepoiednokroć listem sądu ziemskiego brasławskiego napominał, y pozwy na każde roki ziemskie brasławskie po oycy pozwanego y po jego samego, y zeszłego pana koniuszego koronnego wydawał, y prawem z pozwanemi gotow czynić był, tylko za wielokrotnym niesądzeniem się roków ziemskich

brasławskich y za inszemi przyczynami prawnemi sprawiedliwości doysć niemogł, a oyciec zeszy pozwanego tych dobr iako oyczystych y dziedzicznych y prababcicznych za napominaniem dziada y oycia powodów puscic y postapic, y pozytków z nich zabranych wrocic y nagrodzic niechciał, y pozwany oddac niechce, y z tym się odzywa, ze tych wszystkich pomienionych dóbr połowa jemu po matce jego xiężnie Annie Matfeiewnie Czwertynskiej woiewodzinie brasławskiej bliskością nieiaką nalezeć miała, czego pozwanemu powodowie nie przyznawaią mianuiąc sobie w tym bydź krzywdę y szkodę niemałą na sto tysięcy kop groszy litewskich; gruntu y dziedzictwa w to nie inkluduiąc, y processu prawnego z oycem pozwanego y z pozwanym teraznieyszym zaczętego nie przyłaczaiąc; o przywrócenie tychże wyż mianowanych mạietności y pozytków zabranych naypierwey do ziemstwa winnickiego na roki święto michalskie w roku 1614m sądzone tymże co wyżey pozwanym zadaney, a z tamtąd po nakazaniu powodowi dowodzenia terminu wyniesionego pozwu, za apellacją przez tegoż powoda założoną do trybunału lubelskiego wytoczoney, y po nastąpionym w tymże trybunale na woiewodztwie brasławskim w roku 1616m dekrete po dowiedzionym terminie y nakazanim stronom rozpieraniu się z dowodów stron obydwóch stronę pozwaną bliższą bydź do przysięgi nayduiącym y też przysięge teyże stronie pozwaney z sześciu świadkami narodu szlacheckiego // (арк. 26) w tę rote: „Iz geneallogia, którą strona pozwana wywiódła iest prawdziwa, y iz za tą geneallogią powodowie tych dobr, o ktore czynią, dochodzic nie mogą, a te dobra tak prawem przyrodzonym, iako y nabytym od dawnych czasów pozwani trzymali, y te działły między przodkami im należą“ wykonać nakazuiącym, y na wykonanie oney znowu do ziemstwa winnickiego na roki od daty tego dekretu po sześciu niedzielach naybliższe z zachowaniem terminu odsyłaiącym, na rokach tegoż ziemstwa winnickiego święto trzekrolskich w roku 1617m sądzonych przypadley, y po pozwoleniu jednemu z pozwanych xięciu kasztellanowi krakowskiemu dylacyi choroby na tychże rokach jedney, na drugich rokach święto michalskich drugiey, y po uczynieniu z drugim pozwanym xięciem koniuszym koron[nym] suspensy, item na rokach święto michalskich w roku 1623 po pozwoleniu drugiemu pozwanemu xięciu Jerzemu Zbarazskiemu, koniuszemu kor[onnemu], dylacyi większey sprawy, ac tandem po nastąpioney tegoż xięcia koniuszego koronnego smierci, za przypożwem od powoda xięcia J[ego] m[ilość]ci Janusza z Ostroga Zasławskiego, wojewody wołyńskiego, dziada y oycia terazniejszych powodów, po samego xięcia kasztellana krakowskiego zmarłego brata y sukcessora do wszystkich terminow y postępków prawnych, do dosyć uczynienia pomienionym dylacyom y dekretowi trybunalskiemu na roki ziemskie winnickie w roku przeszłym 1629m nazaiutrz po S[więtey] Troycy sądzone revificatorialiter wydanym popartey, y tamze pozwany dosyć dylacyom uczynił, po nakazaniu stronom rozpierania się a po tym pozwanemu postępowania y odpowiadania, y po niedopuszczeniu temuż pozwanemu do trybunału zakładanych apellacyi, do dnia 16 miesiāca czerwca na deliberacyi pod taką mocą suspendowaney, a na terminie pomienionego dnia 16. czerwca z deliberacyi przypadłym od tegoż sądu ziemskiego winnickiego poniewaz z dekretu trybunalskiego o przysięgę kwestya zachodziła, a iesli iā jeden z pozwanych xiāże J[ego] m[ilość]c kasztellan krakowski po ześciu s[więtey] p[amięci] brata swego na dobra po nim pozostałe, czyli też na dobra części swoich za nowemi dowodami wykonać był powinien, z nowego zaś ter-

minu y przypoz[e]w w tey mierze informacyi trybunału, ani // (арк. 26 зв.) decyzji nie było, z tey przyczyny do trybunału na woiewodztwo brasławskie odesłaney, a dla tey remissy po niedopuszczeniu powodowi otrzymywania na pozwanym dalszego zysku, y po uczynioney przez tegoż x[ie]cia powoda przeciwko sądowi o grawamen y o szkody protestacyi, a przez sąd reprotestacyi, ac tandem po nastąpionym tegoż powoda xięcia woiewody wołyńskiego z tego swiata ześciu, za przypozwem od J[a]śnie] O[świeconych] O[świeconych] xiążąt Alexandra, woiewody kiiowskiego, y Jura z Ostroga Zasławskich po pozwanego wydanym, po śmierci zaś jednego z tychże powodow, to iest xięcia Alexandra Zasławskiego, w[oie]w[o]dy kiiow[skiego], za drugim przypozwem od terazniejszych powodów po tegoż pozwanego revificatorialiter wydanym na terminie niniejszym od sądenia przypadley, ktorego terminu ze strona powodowa tak po śmierci x[ie]cia woiewody wołyńskiego, iako y po śmierci x[ie]cia wojewody kiiowskiego odzywiaiąc sprawę dowiodła dla tego za słuszny uznawszy, stronóm rozpierac się kazano, a w rozpieraniu — woźnego przy sądzie będącego dla wydania rotы do przysięgi przydano, a potem między stronami w teyże sprawie ze wszystkim oney efektem y postępkiem prawnym w nadzieię ugody y przyiacielskiego pomiarkowania do konserwat woiewodztw kiiow[skiego], wołyń[skiego] y brasław[awskiego] po odsądzeniu własnego w[oie]w[o]dztwa kiiowskiego najpierwey do sądenia przypadających, z zachowaniem stronóm terminu y obrón prawnych — nastąpił ROSPIS.

Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 773 (Люблінський коронний трибунал), оп. 1, спр. 51, арк. 24—26 зв. Чернетка XVIII ст.

Леонід ТИМОШЕНКО
(Дрогобич)

**ГЕНЕЗА ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ
ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП МИРЯНСЬКОГО РУХУ
В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ У XVI СТОЛІТТІ:
історіографічна традиція
й спроби переосмислення проблеми**

У літературі про церковні братства — релігійні мирянські організації України та Білорусі ранньомодерної доби — чимало уваги присвячено питанням, дотичним їх походження, типології, надання ставропігійних (автономних) прав, конфліктів з ієрархами, причин тривалої і жорсткої боротьби проти унії. Протягом не менше двох століть вивчення проблеми сформувались певні напрями та стереотипи дослідження початкового періоду історії братств. Узагальнивши концепції дослідників, московський історик Юлія Шустова виокремила декілька найбільш поширених теорій генези братств: походження від давньоруських братчин, зародження внаслідок дії права патронату над церквою, заснування під впливом купецьких і духовних гільдій чи ремісничих цехів, поява у зв'язку з принципами міського самоуправління за маґдебурзьким правом¹. На наше переконання, сьогодні варто сміливо визнати: й згадані, й різноманітні інші версії про генезу братств, які висловлювались у різний час різними дослідниками, можна (і потрібно) брати до уваги, але з певною долею умовності, позаяк більшість з них перетворились на історіографічний факт. До слова, Ю. Шустова з сумом резюмувала, що використовуючи одну чи навіть декілька виокремлених в історіографії версій, „неможливо передати повноту того складного процесу, який привів до утворення наприкінці XVI ст. у Речі Посполитій братств“².

В українській історіографії, напевно у зв'язку із впливом французької соціологічної школи, сформувались уявлення про те, що церковні братства є міськими (чи міщанськими) корпораціями, внаслідок чого уклад та організація їх діяльності вивчалися під кутом зору світських форм життя³. У післявоєнний час згаданий напрямок в українській істо-

¹ Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586—1788). Источниковедческое исследование.— Москва, 2009.— С. 81.

² Там само.

³ У такій площині писав і класик української історичної науки Михайло Грушевський (Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VI.— К., 1994.— С. 500). Показовою є назва параграфа в 6-му томі його „Історії України-Руси“: „Братство як форма організації українського і білоруського міщанства“ (Там само.— С. 664). Дослідник пояснював „революційність“ введення ставропігії та необачні кроки братства у його боротьбі з єпископатома національними потребами та необхідністю захисту православ'я (Там само.— С. 525).

ріографії розвивав Ярослав Ісаєвич⁴. Акцентуючи на світському складі братств і громадсько-політичних формах їх діяльності, вчений визначав братства як „релігійно-громадські організації“ при православних (а згодом і греко-католицьких) парафіях в українських і білоруських землях⁵.

Важливим дискусійним питанням стала хронологія початків братського руху. На кінець 1990-х років сформувались дві основних точки зору, що належать львівським історикам: Я. Ісаєвичу, який визнавав свідчення джерел про існування організацій парафіян у Львові до 1586 р., але пов'язував оформлення братства як інституції лише з грамотою патріарха Йоакима 1586 р.⁶, та Миронові Капралю, який стверджує про існування мирянських організацій до 1586 р., хоча окреслення „братство“ тоді й не вживалось⁷. Один із давніх контраргументів Я. Ісаєвича полягав у тому, що патріархи, погано розуміючись у справах Київської митрополії і не знаючи мови, під час їх короткочасного візитування Київської митрополії в поспіху підписували всі акти, що їм підкладали, не читаючи їх змісту. Прикметно, що в останніх працях Я. Ісаєвич вже не наполягав на версії про початок львівських братств від статуту 1586 р., беручи до уваги незаперечний факт існування перших братських організацій у Львові в 1540-х роках⁸.

Здійснивши джерелознавче дослідження архіву львівського Успенського братства, Ю. Шустова розвинула уявлення про братство як „міську корпорацію XVI—XVIII ст.“, що знайшло відображення навіть у формулюванні розділів її монографії. Дослідниця не заперечує великого значення релігійно-церковних відносин, але все ж тяжіє до тих концепцій, які

⁴ Див., передовсім, монографічну працю академіка: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966. У 2006 р. вийшла доповнена та перероблена англійська версія цієї книги: Isaievych I. Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine.— Edmonton; Toronto, 2006. В українській історіографії останнє видання сприйнято прихильно (Капраль М. Історія українських братств: англійський варіант // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі — ДКЗ)— Дрогобич, 2008.— Вип. XI—XII.— С. 686—695), у польській — критично (Manikowska H. Jaroslav Isaievych, Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine // *Odrozdenie i Reformacja w Polsce*.— Warszawa, 2010.— Т. LIV.— С. 228—232). В останньому виданні Я. Ісаєвич значно поглибив європейські контексти генези братського руху, в основному, за рахунок європейських історіографічних сюжетів з цієї проблематики, однак, з незрозумілих причин, генезу українських братств у порівнянні з польськими він не розглядав.

⁵ Ісаєвич Я. Братства // *Енциклопедія історії України*.— К., 2003.— Т. 1.— С. 369—370.

⁶ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.— С. 31—33; його ж. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // *Історичні джерела та їх використання*.— К., 1962.— Вип. 2.— С. 22—34.

⁷ Капраль М. Чи існувало Львівське Успенське братство перед 1586 роком? // *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні*. Доповіді та повідомлення наукової конференції 4—5 квітня 1996 року.— Львів, 1996.— С. 8—12.

⁸ Ісаєвич Я., Кметь В. Братства львівські // *Енциклопедія Львова*.— Львів, 2007.— Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови.— С. 278—279. Стосовно соціального складу братств дослідник твердив, що він у різних братствах не був однаковим і з плином часу змінювався, львівське ж братство наприкінці XVI — на початку XVII ст. об'єднувало переважно представників середніх верств міського населення (Ісаєвич Я. Успенське Ставропітійське братство та передміські братства // *Історія Львова: У 3 т.*— Львів, 2006.— Т. 1: 1256—1772.— С. 142).

акцентують переважно світські аспекти діяльності братств⁹. Нові явища в розвитку братського руху Ю. Шустова відносить до кінця XVI ст., хоча й слушно зауважує, що братства нового типу суттєво відрізнялись від попередніх організацій того ж кшталту¹⁰. З думкою М. Капрала про існування мирянської організації наприкінці XV ст. дослідниця не погоджується, вважаючи більш справедливою аргументацію Я. Ісаєвича. Водночас, Ю. Шустова прагне осмислити „схему“ виникнення Успенського братства в контексті національно-релігійних, політичних і економічних утисків українських мешканців Львова, коли найбільш активні міщани з Руської вулиці почали виступати від імені всієї української громади¹¹. Як і Я. Ісаєвич, дослідниця наполегливо дошукується вживання слова „братство“ в джерелах середини XVI ст. і, не знаходячи таких свідчень, робить висновок, що при Успенській церкві у Львові до 1586 р. існувала лише „організація мирян“. На її думку, лише у 1580-х роках склалися умови для уконституювання братства, чому сприяли і стан розвитку та завдання українського (очевидно, світського) і церковного руху¹². Беручи до уваги той факт, що в середині XVI ст. на львівських передмістях виникли дві церковні організації — братства, вона вважає, що про їх діяльність нічого невідомо¹³.

Наскільки концепція міщанських корпорацій твердо укорінилась в сучасній історичній науці засвідчує найновіше енциклопедичне видання з історії Великого князівства Литовського, підготовлене білоруськими дослідниками: в їх баченні будь-які братства, що з'явилися на території Білорусі, були лише „церковно-доброчинними організаціями міського населення“¹⁴.

⁹ Шустова Ю. Категорії культур Середніх віків і Нового часу в історії Львівського Успенського братства // Історія релігій в Україні. Тези VII Міжнародного круглого столу.— Львів, 1997.— С. 211—213; її ж. Архів Львовского Успенского Ставропигийского братства как феномен культуры // Текст в гуманитарном знании. Материалы межвузовской научной конференции.— Москва, 1997.— С. 94—97; її ж. Обряди і ритуали як ключ у розумінні середньовічних корпорацій (на прикладі Львівського Успенського ставропигійського братства) // Історія релігій в Україні. Праці X-ої Міжнародної наукової конференції.— Львів, 2000.— С. 411—418; її ж. Інвентарі бібліотеки Львівського Успенського братства кінця XVI—XVIII ст. як джерела реконструкції її історії // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2004 рік.— Львів, 2004.— Кн. I.— С. 619—626. В одній публікації, дослідниця наголосила на раціоналістичній ідеології братського руху, близькій до ідей західноєвропейських протестантів (Шустова Ю. Українські братства як провідники релігійності в кінці XVI — на початку XVII ст. // Історія релігій в Україні. Тези VIII Міжнародного круглого столу.— Львів, 1998.— С. 291—293).

¹⁰ Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства...— С. 81.

¹¹ Там само.— С. 90—93.

¹² Там само.— С. 95.

¹³ Там само.— С. 223.

¹⁴ Грыцкевіч А. Брацтвы // Вялікае княства літоўскае: Энцыклапедыя.— Мінск, 2005.— Т. 1.— С. 347—348; Варонін В. Брацтвы мядовыя // Там само.— С. 348; Батвіннік М. Брацтвы праваслаўныя // Там само.— С. 348; Грыцкевіч А. Брацтвы уніяцкія // Там само.— С. 348—349. Навіть у раніших за часом виданнях енциклопедій з історії Білорусі статті про братства більш оригінальні, а формулювання різноманітніші (тут братства названі релігійно-національними організаціями білоруського і українського міського населення, або ж релігійно-доброчинними і культурними об'єднаннями православних, уніатів і католиків, див.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.— Мінск, 1994.— Т. 2.— С. 76—77). Нібито не існувало братств при сільських парафіях, до складу братств не вписувалися князі та шляхта, до їх діяльності не мало відношення духовенство тощо.

Чималу увагу в дослідженнях братської проблематики звернено на ідеологію братського руху. Мусимо констатувати, що в східноєвропейських історіографіях (переважно в українській та російській) замість вивчення програмних засад діяльності мирянських організацій як релігійних інституцій вивчається лише їх „ідеологія“¹⁵. Можна також навести приклади „ренесансної гуманізації“ ранньомодерної культури братств¹⁶. Зокрема, Я. Ісаєвич наголошував на відмінностях православних братств від римо-католицьких, наполягаючи на тому, що діяльність останніх мала контрреформаційний характер, православні ж братства з 1580-х років діяли в руслі реформаційних тенденцій, які знайшли відображення в статутах, а також проявлялися в догматичних та обрядових аспектах¹⁷. Все ж, провідні братства таки засвоїли західноєвропейські організаційні зразки, проте розвинулись в принципово новий тип суспільної організації, яка поєднувала функції „православної реформації“ з боротьбою за національно-політичні й станові права та за національну культуру¹⁸.

Московська дослідниця Світлана Лукашова звернула увагу на те, що якщо в історіографії XIX — початку XX ст. робилися спроби наголошувати на „православностві“ братств, то радянські історики від цього відмовилися. Відтак дослідники зайнялися простеженням тісних зв'язків братської ідеології з ідеями Відродження і Реформації¹⁹. Відзначаючи явні

¹⁵ Одним із найбільш характерних прикладів є стаття Петра Саса, написана в традиціях радянського класового підходу (Сас П. М. Формування ідейних основ братського руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.: класово-становий фактор // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 26—33). До позитивів публікації варто віднести дефініцію братств як всестанових організацій та декларування цілей боротьби проти національно-релігійних утисків за чистоту православної віри.

¹⁶ Вочевидь, останнім реліктом в озвученні згаданой парадигми є праця Володимира Литвинова: Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII ст. — К., 2000. Див. критику проблеми: Савченко С. Іван Вишенський поза контекстом „православної Реформації“ та „українського Ренесансу“. — Дніпропетровськ, 2007.

¹⁷ Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — С. 549—564.

¹⁸ Ролі братств у культурному та релігійному житті присвячена окрема стаття: Isaievych I. Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference. Rome, 28 April — 6 May 1990. — Lublin; Rome, 1994. — P. 175—198.

¹⁹ Саме в згаданому контексті трактує діяльність братств Марія Кашуба, вважаючи їх „специфічним виразом Реформації“ (Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI—XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Збірник наукових праць / Відп. ред. Є. А. Гринів. — К., 1991. — С. 26—51). Ідеологічна заангажованість згаданих ретроспекцій очевидна і не потребує спеціального критичного аналізу. Більш аргументованими є погляди Оксани Матковської, яка вбачає вплив соціалізму на ідеологію інтелектуалів та богословів братського руху (Матковська О. Ідеї соціалізму в ідеології та практиці братств в Україні (Кінець XVI — перша половина XVII століття) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1994. — Т. ССХХVIII. — С. 372—378). Однак розгляд цих питань без контексту діяльності братств як релігійних інституцій позбавлений сенсу, позаяк підмінює очевидну спрямованість братського руху (наприклад, перебільшенням є переконання в тому, що в братських школах формувалася раціоналістичний світогляд). Крім того, дослідниця ризиковано ототожнює ідеї діячів братського руху з поглядами православних ортодоксів Мелетія Смотрицького і Захарія Копистенського. Загалом у статті помітна присутність застарілих концепцій, які зазвичай гіпертрофічно оцінюють ступінь поширення протестантських ідей в православному суспільстві.

методологічні огріхи у такому підході, С. Лукашова аналізує засади діяльності братств як релігійної інституції, виокремивши в їх „ідеології“ прагнення обґрунтувати необхідність створення братств, оцінку ситуації в житті Церкви, засади моралі й моральності, релігійної освіти і проповіді.

Питання про типологію братського руху по-новому вирішується лише в роботі С. Лукашової, яка презентує його у формі таблиць, складених для періоду до 1596 р.²⁰ Одразу кидається у вічі: так звані медові та інші братства, статус і типологію яких визначити доволі важко, розміщувалися на території литовсько-білоруських епархій Київської митрополії. В основному тексти своєї монографії дослідниця поділяє братства за критерієм належності до ставропігії (відповідно, визначається і належність до братського руху), натомість у додатку 3 вдається до іншої спроби типологізації братств. Останні, на її думку, поділялися на церковні (Вільно, Гольшани, Мінськ, Бельськ, Берестя, Люблін, Красний Став, Замостя, Львів, Перемишль, Рогатин, Городок, Галич, Сатанів), парафіяльні (Вишня, Самбір, Дрогобич) і медові (Дисна, Полоцьк, Веліж, Орша, Мстислав, Могилів, Кричів, Слуцьк). У двох містах — Вільні та Львові — паралельно існували братства різних типів. Найпроблемнішою частиною запропонованої класифікації є віднесення братств у містах Брацлав, Пінськ, Володимир, Луцьк, Київ, Підгайці, Скала, Кам'янець до невизначеної категорії організацій, що їх згадано в соборній грамоті 1596 р.²¹ Відсутність у запропонованій схемі чітких критеріїв є очевидним — зокрема, незрозуміло, чим різняться церковні й парафіяльні братства. Варто звернути увагу й на інше: інформація про низку мирянських організацій, переважно на території литовсько-білоруських епархій, має доволі мале джерельне підґрунтя. Так, наприклад, медове братство у Мстиславі знає лише за реакцією короля на скаргу міщан у 1571 р., таке ж братство у Веліжі згадане тільки в магдебурзькому привілеї 1585 р., так само про організації у Кричеві та Орші відомо виключно з дотичних згадок 1592 р.²² Відтак віднесення згаданих об'єднань мирян до категорії братств видається сумнівним: очевидно, йдеться лише про перші спроби гуртування мирян окремих парафій і не більше (такі свідчення дозволяють твердити про появу свого „ембріонів“ братств).

С. Лукашова (як і її попередники), на нашу думку, так і не спромоглася запропонувати періодизацію братського руху в XVI ст., відокремивши, наприклад, його „передісторію“ від власне „історії“. Критерієм згаданого поділу могла б стати наявність братського статуту, або якась згадка чи-то у фундаційному документі на братську маєтність, чи-то в актових документах ієрархів або архієрейських соборів²³.

Неважко дійти висновку, що над сучасною історіографією братств продовжує тяжіти спадок радянської атеїстичної ідеології. Історики рід-

²⁰ Реєстр має назву „Перелік об'єднань мирян, що існували у східних землях Речі Посполитої в другій половині XVI ст.“ (Лукашова С. С. Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века.— Москва, 2006.— С. 290—307). На жаль, у наведеній таблиці міститься чимало помилок, у тому числі й фактографічного характеру.

²¹ Там само.— С. 316—317.

²² Там само.— С. 294—298, 304—305.

²³ У зв'язку зі сказаним, більш цікаву інформацію подано в таблиці „Архієрейські статуту православних церковних братств“, серед яких взято до уваги грамоти патріарха і митрополита: таких дослідниця нарахувала всього 8 (Там само.— С. 308—309).

ко коли виходять за межі усталеного тематичного канону, повторюючи численні помилки й недоліки минулих праць²⁴. У літературі про братський рух в XVI ст., поза окремими винятками, питання про його кількісні (та й зрозуміло змістові) характеристики залишається не розкритим.

На нашу думку, слід виходити із засади, що братства являли собою саме мирянські релігійні організації, а в їх історії світські форми діяльності стали лише однією зі складових, які характеризують досить багаті й різноманітні форми та прояви братського руху. Також є очевидним, що братський рух був досить неоднорідним явищем і зберігав суттєві відмінності церковно-юрисдикційного, релігійно-культурного та регіонального характеру.

Розглядаючи питання про те, чим був братський рух у XVI ст., важливо не забувати, що це все-таки був процес масового заснування братств, позаяк їх об'єднувало поширення взірцевих (ставропігійних) статутів, жваві контакти між мирянськими осередками, підтримка процесу їх розбудови київськими православними митрополитами (наприклад, Онисифором Дівочкою і Михайлом Рагозою) та світськими патронами (найбільш яскравий приклад — князь Василь-Костянтин Острозький), координація дій у боротьбі проти унії²⁵. Водночас, це була самотужня, неповторювана в жодній православній спільноті форма мирянської організації парафіян зі специфічними релігійно-культурними та інституційними рисами (наприклад, поширенням ставропігійних прав, акцентуванням релігійних аспектів мирянського життя тощо).

Не входячи в дискусію про існування братських організацій у XV ст., варто звернути увагу до більш докладних свідчень про братства, які з'являються в середині — другій половині XVI ст. Ретельний і прискіпливий аналіз відомих джерел до історії братств цієї доби дозволяє говорити не просто про початок чи активізацію братського руху, а про його початковий період як процес інституалізації цього явища в розвитку Київської митрополії. Причому інституційний розвиток був обов'язково пов'язаний з появою братських статутів від їх початкових нерозвинених форм до класичного формуляру у формі ставропігії.

Наводячи аргументи на користь концепції „міських корпорацій“, дослідники порівнюють зміст статуту Львівського братства з організаційними принципами статутів міських цехів, маючи на увазі ту обставину, що цехова організація українських міст розвинулась трохи раніше братської — в XV — першій половині XVI ст. Відтак, начебто, братства в дру-

²⁴ Ось декілька прикладів: Рощина Л. О. Благодійна діяльність українських братств // Наука. Релігія. Суспільство.— К., 2009.— № 1.— С. 38—42; Грищук М. Роль Львівського Успенського братства у збереженні української культурно-національної самобутності // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2010 рік.— Львів, 2010.— Кн. I.— С. 298—304; Матковська О. Участь діячів Львівського братства у церковному русі (кінець XVI — перша половина XVII століття) // Там само.— С. 584—602 та ін.

²⁵ Характерні риси братського руху XVI ст. визначає С. Лукашова: на її думку, до нього належали ті братства, „чиї організаційні принципи були близькими“ і які координували свою діяльність зі „ставропігіонами“. Водночас дослідниця стверджує, що не всі братства стали членами руху (наприклад, „медові“ братства, а також підвладні єпископам). Крім того, вона виділяє такі складові „солідарності“ учасників: визнання старшинства Львівського братства, регулярні контакти між братствами, спільні акції, близькість ідейних та організаційних принципів. Однією з найважливіших ознак була участь у засіданнях помісних соборів (Лукашова С. С. Миряне і церковь...— С. 142—148). На жаль, С. Лукашова не ввела поняття „інституційності“ братств, вважаючи їх неканонічною структурою Православної церкви.

гій половині XVI ст. мусили запозичувати готові „кращі традиції“ міських корпорацій, які вже існували в містах²⁶. Такий підхід, що прикметно, не був ініційований польською історіографією, яка традиційно потужно досліджує й історію католицьких братств, й історію цехового устрою. На думку Єжи Фляги, наприклад, релігійні братства відрізняються від ремісничих цехів, які справді так само провадили релігійне життя, але поза релігійними мали інші, більш важливі цілі, та які відзначалися, передовсім, відмінним устроєм і внутрішньою структурою²⁷. Не заперечуючи того, що статuti ремісничих цехів дійсно базувались на певних спільних з братськими організаційних принципах і містили певні релігійні засади, все ж слід наголосити, що не вони були домінуючими. Крім того, релігійні норми цехів нерідко були далекими від реальних практик їх повсякденного життя. Ремісники одного цеху могли бути членами тих чи інших релігійних (католицьких чи православних) братств (у ранньомодерних містах етноконфесійний чинник був певним „водорозділом“ при вступі до цеху²⁸), внаслідок чого досить часто цехи мали своє „національне“ обличчя²⁹. Проте в цехах ремісники об'єднувалися за іншими принципами і нормами. Зрештою, в джерелах не бракує прикладів того, як члени одного цеху спільно записувались до складу того чи іншого братства (приміром, до підляських і дрогобицьких братств)³⁰.

Одним із важливих чинників, які сприяли інституалізації братського руху, стало право патронату в його річпосполитській формі. Очевидно, що братства виникали спершу при парафіях / церквах королівських міст, локіваних на магдебурзькому праві. Формально тут верховним патроном міських парафій був король, але фактично ними розпоряджалася міська громада. Наприклад, право патронату у Львові належало міській раді, яка використовувала його з користю для себе при презентуванні священників³¹. Зрозуміло, юрисдикція міської влади не поширювалася на церковний бенефіцій, причому володільцем бенефіцію міг виступати і священник,

²⁶ Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства...— С. 83.

²⁷ Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku.— Lublin, 2004.— S. 169.

²⁸ Докладніше про це див.: Chodyncki K. O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XVI do XVIII w. // Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera.— Lwów, 1925.— Т. 1.— S. 117—131.

²⁹ Докладніше про це див.: Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV—XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль.— С. XLII—XLVII. Як виявив дослідник, не поодинокими були й випадки членства українців у католицьких цехах.

³⁰ Як з'ясував Антоні Міронович, найдавніше братство на Підляшші було засноване у Бельську переважно членами місцевого кушнірського цеху. Пізніше засноване братство у Дрогичині так само базувалося на ремісничій традиції міста (Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej.— Białystok, 2003.— S. 90, 117—118). До пом'яника дрогобицької церкви Святої Трійці, який можна вважати й братським пом'яником, вписалося два міських цехи, кушнірський і ковальський, причому члени останнього записані двічі. Вписи не датовані, один із них, очевидно, XVII ст. (Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // ДКЗ.— 2001.— Вип. V.— С. 287). У родинних розписах місцевих пом'яників достатньо присутньо чимало імен місцевих ремісників (Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // ДКЗ.— 2002.— Вип. VI.— С. 521—533).

³¹ Капраль М. Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини).— Львів, 2003.— С. 63—64.

і громада вірних даної церкви³². Так було, наприклад, у Дрогобичі: головна міська церква Святого Юрія належала шляхетській династії священиків Терлецьких (лише в 1680 р. церква з бенедикцієм перейшла братству), натомість громада сусідньої церкви Воздвиження Чесного Хреста сама призначала священиків (бенедикцій у цьому випадку належав громаді)³³. Можна говорити й про міщанський патронат над монастирями, які діяли на території магдебурзьких міст³⁴.

Саме на таку форму патронату звернув увагу В'ячеслав Заїкин³⁵. Зокрема, у Вільні вже в XVI ст., тобто ще в доставропігійний період інституційного розвитку братств, прижився порядок виборності парохів та інших членів причту, а також нагляд громади за церковним майном. Дослідник твердить утвердження подібної практики у Львові, Луцьку та Києві. Що цікаво, громада нерідко заключала з обраним священиком чи причетником контракт. Згідно з ним, встановлювалась так звана „руга“, що її повинні були давати парафіяни, натомість парох зобов'язувався за першою вимогою виконувати треби, не запроваджувати нових поборів, зберігати „добро і церковні скарби“, не бути „п'яницею“, „лакомцою“, „звадливимъ“³⁶. У XVII ст. уніати вказували на згадану традицію як на ваду Православної церкви.

На наше переконання, слід чітко розрізняти два періоди в історії братств XVI ст.— достатутний і статутний. Саме наявність останнього му-

³² У ширшому плані проблема розглянута: Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в юго-западной России XVI века // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе.— К., 1907.— Ч. 8.— Т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.— С. 3—224. Серед сучасних істориків церкви можна виокремити праці польського дослідника Маріуша Казновського, який займається історією бенедикцій Перемишльської унійної єпархії (Kaznowski M. Beneficja ziemskie parochii unickiego dekanatu Wysoczańskiego w latach 1743—1777 // ДКЗ.— 2000.— Вип. IV.— С. 389—397; його ж. Beneficjanci w parafiach dekanatu starsolskiego unickiej diecezji przemyskiej w 1761 r. // ДКЗ.— Вип. VI.— С. 240—258; його ж. Wybrane dokumenty majątkowe beneficjum cerkiewnego w Besku u lat 1702—1803 w zbiorach archiwum państwowego w Przemyślu // ДКЗ.— 2005.— Вип. IX.— С. 520—530). Складність досліджень церковних бенедикцій у період до запровадження масових церковних джерел (тобто до кінця XVII ст.) обумовлена станом джерельної бази: єдиними документами, що дають достатню інформацію, є так звані ерекційні грамоти, а їх для XVI ст. збереглося небагато.

³³ Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII — початок XIX ст.) // ДКЗ.— 2004.— Вип. VIII.— С. 445—455. Як вдалося з'ясувати, традиції ставропігійного братського руху Дрогобича були закладені задовго до 1678 р., що підтверджується різними джерелами. Див. також: Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // ДКЗ.— Вип. VI.— С. 521—533; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 14 (Перемишльський земський суд), оп. 1, спр. 101, стор. 777.

³⁴ Питання патронату над православними монастирями Володимирського повіту досліджуваного періоду нещодавно розглянув у монографічному дослідженні Сергій Горін: Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть).— Львів, 2007.— С. 26—45. Щоправда, автор ототожнив патронат з правом подавання, а з різноманітних форм патронату виділяє лише владичий / єпископський. З досліджених 20 монастирів Володимирського повіту сім діяло в місті Володимир. На нашу думку, саме ці монастирі мусили знаходитися під міщанським патронатом.

³⁵ Заїкин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и „соборность“ в Киевской митрополии в XVI и XVII веках.— Варшава, 1930. Патронату присвячено сьомий розділ цієї праці „Опіка православного міщанства над церквами у містах“ (Там само.— С. 43—48).

³⁶ Там само.— С. 46.

силь слугувати найважливішою ознакою уконституювання братства як релігійної інституції: фактично, йдеться про кодифікацію правових норм її функціонування. Одним із найбільш слушних критеріїв типологізації братств може виступати ставропігія, яка була характерна для братств, незалежних від юрисдикції єпископа. Водночас, можна виокремлювати категорію єпископських братств, які деколи створювалися владиками на протидію ставропігійним братствам (так діяв львівський єпископ Гедеон Балабан). Однак часто й єпископські братства організовувались на ставропігійних засадах, що утруднює чітку класифікацію братського руху³⁷.

Якісні характеристики динаміки братського руху в XVI—XVIII ст. вивчила Беата Лоренс, залучивши нові джерельні дані. У ряді випадків дослідниця простежила, які саме норми статутів львівського братства дублювалися дослівно, а які зазнавали переробки, і дійшла висновку, що в кінці XVI—XVII ст. порядок Львівського братства досить часто копіювався іншими братствами дослівно. У XVIII ст. львівський взірець становив радше аспірацію для урядовців, які підтверджували братства. Модифікація статутів була пов'язана з новою правно-релігійною ситуацією³⁸. Незважаючи на ряд слушних спостережень, Б. Лоренс не поставила в основу свого дискурсу концепт ставропігії як форми організації братського руху.

Виявлення невідомих та аналіз опублікованих джерел дозволяє по-новому розглянути надання патріархами ставропігій, а також поширення цього явища в практиці братського руху. Аналізуючи процес дублювання братствами ставропігійних статутів, що відповідало патріаршим розпорядженням, доходимо до висновку про те, що паралельно відбувався процес несанкціонованого поширення ставропігійних прав або окремих їх складових³⁹.

³⁷ Тимошенко Л. Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI — початку XVII ст.) // Ранньомодерна Україна: культура вибору versus вибір культури.— К., 2012 [в друці].

³⁸ Lorens B. *Staurorigia lwowska jako wzorzec organizacyjno-prawny dla bractw cerkiewnych na pograniczu etnicznym polsko-ruskim w XVI—XVII wieku* // Львівське Ставропігійське Успенське братство в духовній культурі України: До 425-ліття надання Львівському Ставропігійському братству Патріаршої Ставропігії. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 26 травня 2011 р.— Львів, 2011 [Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної Академії. Українська православна Церква. Київський патріархат.— Ч. 1—2 (27—28)].— С. 20—27.

³⁹ Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств і генеза Берестейської унії // *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI—XVIII wieku. Zbiór studiów*.— Lublin, 2005.— S. 237—250; його ж. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* / Відп. редактор М. Крикун.— Львів, 2006—2007 [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.— Вип. 15].— С. 250—267; його ж. Парафіальне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI—XVII ст.) // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10—12 września 2007 r.* / Pod. red. H. Gmiterka i J. Łosowskiego.— Kraków, 2010.— S. 321—345; його ж. Тернопільське братство Різдва Христового у світлі маловідомих та нововіднайдених джерел (друга половина XVI—XVII ст.) // *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*.— Львів, 2011 [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Вип. 20].— С. 669—682; його ж. Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI — першій половині XVII ст.? (до проблеми генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху) // Львівське Ставропігійське Успенське

Одним з аспектів проблеми, що потребує спеціальних коментарів, є тлумачення самої ставропігії як специфічної форми організації мирян. Концепт „патріаршої ставропігії братств“ слід розуміти, передовсім, як „право незалежності від єпархіальної влади“⁴⁰. Прерогативи ставропігії передбачали: підпорядкування патріарху, який визначає устрій, суд, управління і владу; уславлення його імені в богослужінні, молитвах та ектеніях; незалежність братського храму / парафії від інших церковних урядів; вільне користування і управління братством підлеглими йому монастирями, шпиталями, школами, друкарнями та будь-яким церковним майном, у тому числі братським будинком; виборність братського священника і право на організацію братських богослужінь; непорушність і недоторканність ставропігійних прав під карою відлучення іменем Господа та інше. Вочевидь, до наведеного переліку слід додати виняткове право друкування богослужбових книг (принаймні, таке право отримали Львівське і Віленське братства), а також здійснення суспільно-політичних функцій, які не були прописані в статутах.

Саме ставропігійні статuti формували нові засади організації внутрішнього церковного життя, назагал вони заклали підстави для реформування церкви, довкола яких точилася суперечка. Як вважають дослідники, братська реформа стала однією з передумов Берестейської унії⁴¹. Незважаючи на значну увагу в літературі до братської реформи релігійно-культурного життя, її засади досі не знайшли адекватного висвітлення. На нашу думку, це була програма багатоаспектного релігійного оновлення на основі видань Святого Письма, упорядкування літургії, уніфікації обряду, піднесення релігійної освіти через братські школи то-

братство: історія та культура. 1586—2011. Наукова конференція на відзначення 425-ліття організаційного встановлення Львівського Успенського братства як Патріаршої Ставропігії. Львів, 30—31 березня 2011 р.— Львів, 2011 [в друці].

⁴⁰ Флеров І. О православныхъ церковныхъ братствах, противоборствовавшихъ унии въ Юго-Западной России, въ XVI, XVII и XVIII столетияхъ.— Санкт-Петербургъ, 1857.— С. 57—58. Дефініцію „ставропігія“ слід розглядати й у церковно-канонічному плані, проте це не входить до завдань даної статті. Тим більше, що в ранньомодерну добу існувала й монастирська ставропігія, яка вивчена вкрай недостатньо.

⁴¹ Проблему братської реформи як безпосередньої причини Берестейської унії актуалізував Михайло Дмитрієв, по-новому трактуючи роль братств у суспільно-політичному житті українських і білоруських земель. Так, на його думку, реформа у відносинах мирян і духовенства, започаткована патріархами шляхом надання ставропігії Львівському й Віленському братству, мала революційний (вибухонебезпечний) характер і заведне не стала поворотним пунктом церковної історії, оскільки *de facto* встановлювала двовладдя, а церковна криза набула безпрецедентних форм. У результаті роль братств / мирян у церковному житті зросла, а управління митрополією було дезорганізоване. На тлі загострення кризи в 1590 р. і виникла перша унійна ініціатива. Уявлення про генерування унійної ініціативи на вказаному ґрунті підсилюється досить категоричним формулюванням М. Дмитрієвим висновків: „Львівське та інші братства протестують на главенство в церкві і всеохоплюючий контроль діяльності духовенства. Фактично мова йде про спробу узурпації церковної влади братствами“ (Дмитрієв М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595—1596 гг.— Москва, 2003 [Труды исторического факультета МГУ.— Вып. 22.— Серия II: Исторические исследования.— 7].— С. 95—96, 131. На нашу думку, потрібно говорити не про братську реформу взагалі, а про програму реформування церкви в ставропігійному варіанті. До того ж концепція М. Дмитрієва має суттєві вади. Докладніше про це див.: Тимошенко Л. Aurea mediocritas російського унієзнавства: зміна парадигми чи реанімація старих концепцій? // Український гуманітарний огляд.— К., 2005.— Вип. 11.— С. 104—120.

що. Якщо говорити про потридесятський контекст братського руху в Каголицькій церкві, то цей же контекст слід відносити і до православних братств. Достатньо поглянути на структуру та загальний зміст братської документації (передовсім — книг протоколів засідань), щоб переконатися: багато чого в них з'явилося під впливом ззовні. Йдеться про ведення документації різних видів (протоколи, реєстри членів, інвентарі церков, касові звіти, описи іконостасів, парафіяльних богослужбових та інших релігійних книг; церковного срібла / посуду, церковного одягу та іншого). Зустрічаються навіть фрагменти метричних книг померлих. Враховуючи велику увагу в діяльності братств до освітнього рівня та морального стану парафіяльного духовенства, припускаємо навіть, що мала місце перша системна спроба дисциплінування парафіяльного життя в історії Київської митрополії ранньомодерного часу.

Передовсім очевидно, що деякі зі ставропігійних прав мають давніше коріння, ніж це вважалося дотепер. Свідченням цього є заснування князем В.-К. Острозьким ще в 1560 р. братства при тернопільській церкві Різдва Христового — елементи його статуту демонструють досить раннє тяжіння до ставропігійних прав⁴².

Інший приклад стосується початків церковного братства Різдва Пречистої Богородиці в Рогатині, яке вважається найбільш відомим на території Львівської єпархії поза Львовом. У літературі про братства⁴³ побутує уявлення про те, що ця мирянська організація не відома раніше 1586 р. Однак, є підстави твердити, що витоки місцевої мирянської організації сягають значно ранішого часу. Так, у липні 1570 р. король Сигі-

⁴² Тимошенко Л. Тернопільське братство Різдва Христового... — С. 669—682. Після публікації статті вдалося віднайти матеріали про фундацію князя В.-К. Острозького. Так, збереглися польськомовна копія впису, зробленого 14 лютого 1792 р. до тернопільських магістратських книг, грамоти князя В.-К. Острозького від 3 вересня 1560 р. з фундушем братства церкви Різдва Христового (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), від. рукописів, ф. 1 (Колекція документів і матеріалів бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові), спр. 421/2, арк. 2—2 зв.) та латиномовна копія (з датою 14 жовтня 1798 р.) регестових записів князівських привілеїв на фундацію православного і латинського шпиталів у Тернополі, фундуші не датовані (Там само.— Арк. 1—1 зв.). Також Антін Петрушевич наводить відпис грамоти В.-К. Острозького від 12 березня 1572 р. для тернопільського старости, якою підтверджено права тернопільських священників, заборонено збір податків з них та накладання інших повинностей. У документі згадано, що раніше вони таких повинностей не виконували (Там само.— Ф. 77 (Антон Петрушевич), оп. IV, спр. 676 / п. 27, арк. 360). При підтвердженні згаданої грамоти в 1658 р. тодішні місцеві священники свідчили, що фундушеві документи для місцевої церкви частково загинули, а частково „забрані“ неприятелем (Там само).

⁴³ Див. найновіші публікації: Лукашова С. Миряне и церковь... — С. 149, 219—220; Капраль М. Брати Рогатинці — старійшини Львівського Успенського братства // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. — Вип. II. — С. 50—60; його ж. Актові матеріали до біографії Івана Красовського // Україна в минулому. — 1992. — Вип. III. — С. 90—131; його ж. Братство церкви Різдва Богородиці у Рогатині наприкінці XVI ст. // Рогатинська земля: історія і сучасність. Матеріали першої наукової конференції. Рогатин, 24—25 березня 1995 р. — Львів; Рогатин, 1995. — С. 171—172; Шестакова Н. Документи до історії рогатинських братств у фондах ЦДА України м. Львова // Там само. — С. 173; Гринчишин Д. Давні пам'ятки з Рогатинщини // Рогатинська земля: історія і сучасність. Матеріали Другої наукової конференції. — Львів, 2001. — С. 36—43; його ж. Українські пам'ятки XVI — першої половини XVII ст., писані на Рогатинщині // Рогатинська земля: історія і сучасність. — Львів, 2005. — Т. 4: Матеріали третьої наукової конференції. Рогатин, 26 березня 2002 р. — С. 31—61; Менько В. Рогатинське церковне братство в світлі історіографічних досліджень // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. І. Франка. — Дрогобич, 2009. — Вип. 24: Історія. — С. 219—228.

мунд Август надав привілей рогатинським міщанам „грецької віри“. Поміж іншим їм надавалося право вибирати собі священика, чому не мали перешкоджати місцевий староста та його заступники, і якщо б священик виявився не дуже ревним у виконанні своїх обов'язків, громада могла усунути його та призначити іншого, більш здібного. Також підтверджувалося володіння усіма маєтками церкви, що були надані їй в різний час і склалися з трьох частин⁴⁴. Отже, не йдеться про братство в його розвиненій уконституційованій формі, але витoki братської організації з правом виборності священика очевидні.

Під згаданим оглядом варто зупинитися на основних моментах в історії Рогатинського братства. Як відомо, права братства при церкві Різдва Пречистої Богородиці в Рогатині патріарх Єремія 6 жовтня 1589 р. затвердив спеціальною грамотою⁴⁵. У ній розгорнутий статут не подано, але чітко сказано про взорування на статuti Львівського і Віленського братств. А далі йде припис, який однозначно засвідчує надання (фактично підтвердження) ставропігійних прав місцевому братству: йому надавалося право вибирати достойного священика, за згодою єпископа, а також, у випадку недостойної поведінки, скидати його з уряду. Чітко окреслені ставропігійні права аж ніяк не могли „сподобатися“ Гедеонові Балабану, внаслідок чого розгорівся конфлікт, другий за своїми масштабами після львівського⁴⁶. Вочевидь, у середині 1590-х років єпископ і рогатинська громада порозумілися, позаяк представник останньої — отець Іван Пречистенський, місцевий намісник — став разом з Гедеоном Балабаном учасником Берестейського православного собору в жовтні 1596 р.⁴⁷

Немає сумніву, що ряд функцій українсько-білоруських братств сформувався не тільки під впливом греко-візантійської релігійної традиції. Поруч з православними братствами вже існували багаточисельні римо-католицькі братства, які сформували досить чітко визначені релігійні прерогативи. В одній із своїх останніх публікацій на тему братств Я. Ісаєвич не зміг заперечити того, що статутні організаційні форми Львівського братства сформувалися на західних взірцях, за польським і грецьким посередництвом, натомість засадничий напрямок діяльності ставропігійського братства був принципово відмінний від католицьких братств⁴⁸. Дослідники вже неодноразово робили спроби розглядати ге-

⁴⁴ Привілей зберігся за підтверджувальною грамотою Владислава IV від 23 березня 1633 р. Його копія вміщена в неопублікованому томі „Сводной галицкой летописи“ А. Петрушевича (ЛННБ України, від рукописів, ф. 77, оп. IV, спр. 676 / п. 27, арк. 349—350). Привілей чітко окреслює межі ерекції: лан між полями Рогатинського пробоца і учтйового міщанина Сеня Шершеня, луки на урочищі Городкович, розміщені між ріками і рогатинським замком, ділянка або загорода до міських валів уздовж загород мечника Яцентія і Федора Котомейчика.

⁴⁵ *Diplomata statuaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauroppiane Leopoliensi a. 1586—1592 data.*— Leopoli, 1895.— Т. II.— N XV.— P. 60—61.

⁴⁶ С. Лукашова, яка спеціально розглянула конфлікти в середовищі братського руху на теренах Львівської єпархії, окремо виділяє конфлікт Г. Балабана з Рогатинським винятково з огляду на вживання застарілих обрядових звичаїв (Лукашова С. Миряне и церковь...— С. 215—223). Між тим, перебіг конфлікту докладно вивчений в старій історіографії.

⁴⁷ Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р.— Дрогобич, 2004.— С. 186.

⁴⁸ Isajewicz J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI—XVIII wieku // Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.— Przemyśl, 1996.— Т. 3: Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej / Pod red. S. Stępnia.— S. 67.

незу братств крізь призму загальноєвропейських культурно-історичних процесів, зокрема — й у контексті польських впливів⁴⁹. Проте, як слушно зауважила Наталя Яковенко, Польща як посередник у трансляції „латинської культури“ в Україну конкретно не розглядається (очевидно, через антипольський синдром, присутній у вітчизняній історіографії)⁵⁰.

У Польській церкві, як і в країнах Західної Європи, релігійні братства з'явилися ще в розвинутому середньовіччі, зазнали розвитку в XIV ст., а їх розквіт припав на XVI—XVII ст. Прикметно, що в XVI ст. тут виникали й сільські братства, чого майже не зустрічаємо в Київській митрополії. Польська історіографія традиційно трактує костьольні братства як суто релігійні згуртування (об'єднання), засновані формальним декретом церковної влади, які є відтак сталою фундацією з чітко вираженою метою розвитку публічного церковного культу, поглиблення й активізації християнського життя, провадження визначеної релігійної або суспільної діяльності⁵¹. Час інтенсивного розвитку польських релігійних братств збігся з класичним періодом канонічного права (середина XII — середина XVI ст.), на межі Середньовіччя та Ранньонового часу вони вже займали вагомое правове становище, сформувавши основні засади власної правової організації. Тридентський собор визнав братства, хоча й не приділив їм особливої уваги⁵².

Період модерної доби в історії польських братств ґрунтовно висвітлений в монографічному дослідженні Є. Фляги, який трактує братства як церковну інституцію⁵³. Розвиток братств у XVI ст. визначала стала латинська традиція, яка зумовлювала їх заснування і діяльність під жорстким наглядом духовенства та ієрархії, що відповідало духові потрідентського універсалізму. Для набуття правового статусу релігійної інституції належало здобути три юридичні акти: акт фундації (чи отримання запису на користь братства), акт ерекції, а також затвердження єпископом⁵⁴. Ініціатива утворення братств виходила знизу — від мирян і плебанів. Ве-

⁴⁹ Варто пригадати маловідому працю Костянтина Харламповича, в якій піднімалося питання про вплив польського шкільництва на українське: Charłampowicz K. W. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st. / Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przelożył A. Wanczuga.— Lwów, 1924.

⁵⁰ Яковенко Н. „Україна між Сходом і Заходом“: проекція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 358.

⁵¹ Kuźmak K. Bractwo kościelne // Encyklopedia katolicka.— Lublin, 1995.— Т. II.— S. 1013—1014.

⁵² Польські дослідники дещо переоцінюють вплив ухвал Тридентського собору на братський рух. Насправді про братства говорилося лише у 8-у й 9-у канонах XXII-ї сесії собору 17 вересня 1562 р., у контексті розгляду питання про обов'язки єпископату щодо візитувань різноманітних побожних інституцій. У згаданих канонах ішлося про візитовання шпиталів, колегій, а „також всіляких братств“: адміністратори цих побожних „місць“ мали щорічно складати звіт ординаріям (Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski.— Kraków, 2005.— Т. IV: 1511—1870. Lateran V, Trydent, Watykan I / Układ i oprac. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ.— S. 659, 661.

⁵³ Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej... Розвиток латинських братств дослідник простежує на прикладі Краківської, Кам'янецької, Перемишльської, Плоцької і Жмудзької дієцезій Польської церкви.

⁵⁴ Там само.— S. 40.

ликі повноваження в затвердженні братств належали єпископату і примасові Польської церкви. Наприклад, братство Святої Уршули при костьолі Святого Стефана в Кракові було затверджене ще 1395 р. гнезненським архієпископом⁵⁵. Часто дозвіл на заснування братства надавали римські кардинали і навіть Папа. 7 грудня 1604 р. Папа Климентій VIII буллою „Quaesumque“ остаточно закріпив існування братств як церковних інституцій, врегулювавши ряд питань організаційно-правничого характеру (братства повинні були пройти перереєстрацію в єпископів, заборонялося існування в одному місті кількох братств одного виду тощо)⁵⁶.

Одним із найдавніших статутів католицьких братств (вже з розбудованим формуляром) Польської церкви належить Літерацькому братству (братству убогих) в Копшівниці, який був затверджений краківським єпископом Збігневом Олесницьким ще 1430 р. (на початку XVII ст. братство реформувалось у згромадження „Благословенної Марії Пани“) ⁵⁷.

У XVI ст. на теренах дієцезій Польської церкви вже існувала розгалужена мережа братств, серед яких популярними були різноманітні християнські культу. Польська історіографія виокремлює три основних різновиди братських спільнот: тринітарні і христологічні (посвяти Осіб і тайн Божих), марійні (посвяти тайн Богородиці) і братства під титулами святих. Переважали марійні братства, на другому місці знаходились культу святих, на третьому — тринітарні і христологічні культу⁵⁸. Наприклад, набуло популярності братство Милосердя з яскраво вираженою харитативною функцією, яке при єзуїтському костьолі Святої Варвари в Кракові запровадив у 1584 р. Петро Скарга — на взірці подібної спільноти в Римі, відомої з 1490 р. У 1588 р. братство затвердив папа Сикст V, повторно — папа Григорій XIV у 1591 р. У тому ж 1588 р. П. Скарга виклав братський статут у книзі „Братство Милосердя в Кракові...“⁵⁹, яка справила помітний вплив на поширення братств цього типу в інших містах. Одним із найбільш поширених було братство Ружанця, а також братство Святої Анни⁶⁰.

У статутах латинських братств викладались певні організаційні норми, що регулювали членство в згромадженнях, виборність уряду (каденція тривала тільки рік), обов'язковість вступної присяги, власноручного запису до братського реєстру, систематичність зборів, голосування на елекціях тільки чоловіків (до більшості католицьких братств вступали також і жінки, але без права голосу на виборах). Іншою особливістю като-

⁵⁵ Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...— S. 44.

⁵⁶ Bullarium Privilegiorum ac Diplomatum Romanorum Pontificum.— Romae, 1753.— Т. 5.— S. 85—88.

⁵⁷ Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...— S. 52.

⁵⁸ Там само.— S. 90—91.

⁵⁹ Skarga P. Bractwo Miłosierdzia w Krakowie u ś. Barbary zaczęte Roku Pańskiego 1584 miesiąca octobra, w roku 1592 w Warszawie miesiąca septembra u ś. Jana przyjęte.— Kraków, 1598. Див. також: Kuźmak K., Natoński B. Bractwo Miłosierdzia // Encyklopedia katolicka.— Т. II.— S. 1021—1022; Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczypospolitej...— S. 47

⁶⁰ Статут братства Святої Анни також належить до одних із найдавніших, які вийшли друком: Bractwo Świętej Anny Samotrzeciej. To jest, Ustawy, Artykuły, Porządki, nauki, y nabożeństwa Bractwa tego. W Krakowie. Druk Wdowy y Dziedziców Andrzeja Piotrk. Typogr. I. K. M. Roku 1649.

лицьких братств стало обов'язкове перебування на чолі братського уряду каплана, якого члени об'єднання обирали самостійно. Братствами опікувалися також чернечі ордени, зокрема — Товариство Ісуса⁶¹.

Польські історики послідовно досліджують релігійну діяльність латинських братств, розуміючи під цим застосування різноманітних девоційних і релігійних практик, які й становили підставову мету їх існування. Згадані функції братств вивчаються на основі статутів і молитовників, які часто друкувалися разом із братськими статутами й привілеями. Відтак, вивчається культура релігійних спільнот, а також роль братств у релігійному та моральному житті суспільства, їх вплив на релігійність вірних (серед девоційних практик виділяються: свята молитва, обов'язкова участь в літургіях, сакраментальне життя, обов'язкові приватні молитви, процесії, аскетичні вправи, обов'язки щодо живих і померлих співбратів тощо). Велике значення мало опікування братським культом, пошанування якого було обов'язковим для членів згромадження. Значною мірою релігійним цілям підпорядковувались й інші функції братств: харитативна, виховна і освітня. До них додавалась й важлива функція, зумовлена духом епохи — боротьба з еретичтвом, рекатолизація.

Виявити сліди впливів релігійності латинських братств на генезу і діяльність православних спільнот мирян, поза сумнівами, доволі непросто. Найбільший вплив був, зрозуміло, у містах на території західних епархій Київської митрополії, які перебували в зоні безпосереднього контакту православ'я з католицизмом. Так, у містах Руського воєводства, які знаходилися у складі коронних земель, католицькі братства часто знаходилися буквально поруч із православними церквами. Зокрема, у Львові, до моменту офіційного утвердження Успенського братства, вже існувало кілька латинських братств, які пропагували глибоку побожність і релігійність⁶². На зламі XVI—XVII ст. численні католицькі братства діяли в Любліні, причому процес заснування нових організацій був інтенсивним (релігійні громади вірних діяли при всіх люблінських костьолах: братство Милосердя, Найсвятішої Трійці, Ружанця, Божого Тіла, Святої Анни, Святого Хреста). Як слушно підкреслив Генрик Гмітерек, вони відігравали важливу роль в інтеграції цехових спільнот міста, зміцненні побожності, формуванні девоційної культури⁶³. Зауважимо, що православне братство виникло в Любліні лише в 1594 р.

На території Волині перше католицьке братство виникло щойно в 1600 р.— Ружаньцове братство при костьолі й парафії в Розсоші. Друге постало в 1614 р. у Межиріччі Підляському. На середину XVII ст. виникли братства в Браньську, Білій, Кодні, Березі, Перлеєво і Луць-

⁶¹ Як правило, дослідники підкреслюють великий вплив на релігійність суспільства з боку тих братств, якими опікувались єзуїти. Див., наприклад: Bednarz M. *Jezuici a religijność polska (1564—1964)* // *Nasza przeszłość*.— Kraków, 1964.— Т. XX.— S. 200—203.

⁶² Krętosz J. *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*.— Lublin, 1986.— S. 275—279. Так, при львівській латинській кафедрі братство Милосердя існувало від 1442 р., братство Божого Тіла — від 1457 р. Львівське братство Святої Анни вперше згадується під 1583 р. Наприкінці XVI ст. латинський братський рух у Львові набув масового характеру.

⁶³ Gmiterek G. *Lublin w stuleciach XVII i XVIII* // *Szczygeł R., Gmiterek H., Dymmel P.* *Lublin. Dzieje miasta*.— Lublin, 2008.— Т. I: *Od VI do końca XVIII wieku*.— S. 138.

ку⁶⁴. Відповідно, лише на початку XVII ст. тут виникає православне братство.

Перша писемна згадка братства Божого Тіла в Дрогобичі при костьолі Святого Бартоломея датується 1445 р., у 1610 р. тут з'являється Літерацьке братство, а в 1637 р.— братство Святої Анни⁶⁵. Не завжди діяльність братств була успішною й безперервною. Братство Божого Тіла в Дрогобичі у 1587 р. відновлював єзуїтський проповідник Мартин Лятерна, який провів тут кілька тижнів. Тоді ж він заснував братство й у сусідньому Самборі, випрохавши на це підтвердження Папи римського⁶⁶. У Самборі при парафіяльному костьолі діяло кілька братств, найстаршим серед яких вважається Літерацьке братство, відоме з 1451 р.⁶⁷ Відповідно, руські братства з'являються тут у середині XVI ст.

Характерним у порівнянні впливів католицької й православної традицій на генезу мирянських організацій є приклад братських організацій Стрия. Римо-католицькі братства при місцевому парафіяльному костьолі Різдва Богородиці були засновані щойно на початку XVII ст. (Божого Тіла, Літерацьке, Ружаньцове)⁶⁸. Православні ж братства тут виникли також пізніше: найдавніша згадка про архаїчну братську структуру в Стрию датується 1612 р., відома нечітка згадка 1627 р., а королівські розпорядчі і фундаційні привілеї для місцевих братств припадають вже на 1645 і 1650 рр. Найдавнішою міською організацією православних мирян Стрия стало братство при церкві Вознесення⁶⁹.

Цікаву статистичну інформацію про розвиток мережі римо-католицьких братств на території Перемишльської дієцезії зібрав Генрик Борч: зі 159 релігійних організацій, які діяли в XV—XVIII ст., 32 були засновані до 1600 р. Шість з них беруть свій початок у XV ст. Найдавнішим вважається Літерацьке братство в Кросні (1391), яке проіснувало недовго, але від самого заснування мало затверджений статут. У 1494 р. розпочало свою діяльність Літерацьке братство при кафедральному соборі в Перемишлі. У XVI ст. було засновано щонайменше 29 нових згромаджень, проте лише 12 з них мали унормовані правові підстави діяльності. Братства

⁶⁴ Królik L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku.— Lublin, 1983.— S. 336—337.

⁶⁵ Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Św. Krzyża i Św. Bartłomieja w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.— Kraków, 1998.— T. 6.— Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego.— S. 32.

⁶⁶ Cieślak S. Marcin Laterna SJ (1552—1598) działacz kontrreformacyjny.— Kraków, 2003.— S. 246—247.

⁶⁷ Walczak M. Kościół parafialny p. w. Matki Boskiej i Ścięcia Św. Jana Chrzyciela oraz dawny dom księży misjonarzy w Samborze // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.— T. 6.— Cz. 1.— S. 146.

⁶⁸ Prochaska A. Historia miasta Stryja.— Lwów, 1926.— S. 84—85; Petrus J. T. Kościół parafialny p. w. Narodzenia Najświętszej Panny Marii w Stryju // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.— 2001.— T. 9.— Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego.— S. 207—210.

⁶⁹ Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII—XVIII wieku.— Rzeszów, 2005.— S. 53. Початкова історія стрийських православних братств залишається маловивченою: жоден їх статут дотепер не введений у науковий обіг, хоча в експозиції Стрийського краєзнавчого музею „Верховина“ зберігається оригінальний статут місцевого братства.

діяли в цей період в 19 парафіях, що підтверджує можливість існування кількох згромаджень в одній парафії. Різке зростання тут кількості братств на зламі XVI і XVII ст. пояснюється впливом тридентської реформи⁷⁰

За винятком специфічних норм взаємовідносин з кліром (права ставропігії, а також суспільно-політичної функції) всі інші функції руських православних братств були аналогічними до католицьких⁷¹. Йдеться про основні форми діяльності братств: піклування про рівень богослужіння і участь у них усіх членів братства, прагнення до отримання гарантій християнського спасіння через фундації на храм чи на парафію (або братство); опікування патроном даного братства / церкви, піклування про християнську мораль братчиків, навчання дітей християнським наукам, нарешті, опікування храмом і його оздобою,— все це безумовно мусило підвищувати рівень духовності й християнської моралі мирян. Прикладів реалізації цієї програми в діяльності парафіяльних братств чимало.

Інша важлива аналогія виокремлюється при знайомстві з генезою краківських костельних братств — найдавніших у Польському королівстві. Ще в XIV ст. тут постали спільноти мирян при костьолах Найсвятішої Панны Марії (Маріацький храм), Святої Уршули (костюл Святого Стефана), Найсвятішого Сакраменту (кляшторний костюл Божого Тіла). Як з'ясувала Ганна Заремська, вже перші релігійні братства сформувались з метою інтенсифікації участі мирян у житті костюлів, водночас, їх поява була відповіддю на піднесення релігійної свідомості міщанства, їх потреби в глибшому й частішому переживанні власної віри⁷². Однак найбільш знаковим є те, що краківські миряни від початку існування своїх згромаджень значну увагу приділяли культу померлих, зокрема їх вшануванню через запровадження книг померлих (однією з найстарших є книга померлих братства при давньому Маріацькому костюлі)⁷³. З огляду на сказане необхідно внести корективи до наших уявлень про роль поминальної традиції в генезі руських братств⁷⁴.

На завершення слід нагадати, що до необхідності переосмислення початкової історії ранньомодерних православних братств спонукають і найновіші дослідницькі методики, викладені, передовсім, у праці французького історика церкви Жана Делюмо. Останній у своїх працях „Католицизм між Лютером і Вольтером“ (1971)⁷⁵ і „Пережита історія християн-

⁷⁰ Borcz H. Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.— Lublin, 1981.— Т. XXVIII.— З. 4.— С. 77—89.

⁷¹ У своїй праці С. Фляга простежив аналогії між католицькими і уніатськими братствами в статутних нормах (Flaga J. Bractwa religijne w Rzeczyrospolitej...— С. 81—83), але порівняння з православними братствами не робив.

⁷² Zaremska H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.— С. 112.

⁷³ Mitkowski J. Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie (wiek XIV—XVIII) // Studia Historyczne.— Kraków, 1968.— Т. 11.— З. 1.— С. 71—95.

⁷⁴ Про актуалізацію братствами традицій і практик поминання померлих див.: Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в другій половині XVI — першій половині XVII ст.: внесок церковних братств // ДКЗ.— 2011.— Вип. XIV—XV.— С. 116—132.

⁷⁵ Delumeau J. Le Catholicisme entre Luther et Voltaire.— Paris, 1971.

ського народу“ (1979)⁷⁶ висунув концепт „пережитого християнства“ (*histoire vécue*). Цей напрям в історіографії орієнтує на вивчення релігійних ментальностей і соціально-антропологічних ознак „народних“ релігійних культур. Ідеться також про вивчення християнства на рівні засвоєння й „переживання“ вірними, на відміну від християнства церковних еліт⁷⁷. Водночас вітчизняних істориків Церкви доби Середньовіччя й Ранньомодерного часу може привабити нове трактування конфесіоналізації, представлене німецьким дослідником Гайнцом Шіллінгом⁷⁸.

⁷⁶ Delumeau J. *Histoire vécue du peuple chrétien*.— Toulouse, 1979.— Vol. 1—2.

⁷⁷ Див. про згаданий концепт у рецензіях на книги Ж. Делюмо: Lebrun F. *Le catholicisme entre Luther et Voltaire ou entre Dieu et Satan?* // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*.— Paris, 1972.— 27e année.— N 2.— P. 434—437; Poulat E. Delumeau (Jean), éd. *Histoire vécue du peuple chrétien*. Toulouse, Privat, 1979, 2 vol., 461 et 481 p. // *Archives de Sciences Sociales des Religions*.— Paris, 1981.— Vol. 51.— N 2.— P. 220—221. Див. також загальний огляд проблеми: Clark S. *French Historian And Early Modern Popular Culture* // *Past and Present*.— Oxford, 1983.— Issue 100 (1).— P. 62—99.

⁷⁸ Докладніше див.: Schilling H. *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej*.— Poznań, 2010; Його ж. *Jedność i różnorodność Europy we wczesnej epoce nowożytnej: religia — społeczeństwo — państwo*.— Warszawa, 2010.

Paweł JUŚIAK
(Lublin)

KRĄG RODZINNY I POLITYCZNY MIKOŁAJA SIENICKIEGO (1521—1581)

Mikołaj Sienicki sławny działacz sejmowy z XVI w. to najbardziej znany przedstawiciel rodziny osiadłej przynajmniej od pierwszego ćwierćwiecza XV w. w ziemi chełmskiej. Pieczętowała się ona herbem Bończa przedstawiającym kroczącego srebrnego jednorożca w polu błękitnym¹. Dotąd rodzina ta nie doczekała się, podobnie jak jej najsłynniejszy przedstawiciel, osobnej monografii². Jedyne pięciu jej reprezentantów, z samym Mikołajem, doczekało się biogramów w Polskim Słowniku Biograficznym³. Najbardziej obszernie studium poświęcone Mikołajowi i jego rodzinie napisał przed ponad 50. laty Stanisław Grzybowski⁴. Przypomniane przez niego nazwanie Mikołaja przez Erazma Otwinowskiego — *Demostenes sejmu polskiego* funkcjonuje do dziś w literaturze przedmiotu i doskonale ukazuje zasługi M. Sienickiego dla polskiego życia politycznego XVI stulecia.

Już na przełomie XV i XVI wieku rodzina Sienickich, obok Orzechowskich, Zamoyskich, Żółkiewskich i Uhrowieckich, należała do zamożnej szlachty ziemi chełmskiej, posiadającej kilkunioskowe posiadłości⁵. Nie wiele wiadomo o jej pochodzeniu i początkach. W herbarzu Bartosza Paprockiego zamieszczono jedynie informację, że był to „dom starodawny i rzeczypospolitej zasłużony”⁶. Według Kaspra Niesieckiego pierwszym uchwytnym źródłem jej przedstawicielem był Mikołaj z Wojsowic, dziedzic na Sienicy, kasztelan zawichojski i ochmistrz na dworze króla Kazimierza Jagiellończyka⁷. Nie podał on informacji o przodkach Mikołaja sprzed połowy XV stulecia. Zdaniem S. Grzybowskiego doszło tu jednak do nieścisłości, gdyż

¹ Szymański J. Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego.— Warszawa, 1993.— S. 88.

² Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J. Bobrowicz.— Lipsk, 1841.— T. VIII.— S. 352—353.

³ Polski Słownik Biograficzny (dalej — PSB).— Warszawa; Kraków, 1996.— T. XXXVII.— S. 151—170.

⁴ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes sejmów polskich // Odrodzenie i Reformacja w Polsce.— Warszawa, 1957.— T. II.— S. 91—132.

⁵ Там само.— S. 92—93. Zob. też: Źródła dziejowe.— Warszawa, 1903.— T. XVIII.— Cz. II: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opisana przez A. Jabłonowskiego.— T. VII.— Cz. II: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.— S. 301—302.

⁶ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.— Kraków, 1858.— S. 603.

⁷ Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352.

Mikołaj z Wojsławic (a nie jak u K. Niesieckiego — Wojsowic) nie był przodkiem Sienickich, tylko pochodził z rodziny Róza Borzyszowskich herbu Poraj⁸. Ta błędna informacja podana przez K. Niesieckiego wynikała z dość skomplikowanej struktury własnościowej w Siennicy w XVI wieku, albowiem były wówczas aż cztery notowane w źródłach wsi posługujące się nazwą „Sienica“: Sienica Wierzbiączna, czyli Nadolna (Inferior), Królewska (Regalis, Mediocris) i Różana (Rozina), której nazwa wywodziła się właśnie od nazwiska Róza Borzyszewskich, oraz Wola Sienicka⁹. Nie wiadomo kiedy i w jakich okolicznościach Siennicy weszli w posiadanie Sienicy i jaką jej część posiadali: Wydaje się, że musieli to zrobić stosunkowo wcześniej, gdyż już w pierwszej połowie XV stulecia poświadczona została ich własność w tej miejscowości. Wobec braku informacji o ich pochodzeniu należy przyjąć za S. Grzybowski, że była to polska szlachta, która osiadła w ziemi chełmskiej. Uściślił on nawet, że pochodzili oni z Mazowsza z okolic Żyrowa a ich obecność na terenie Chełmszczyzny poświadczona jest już za panowania Władysława Jagiellończyka (zwanego Warneńczykiem)¹⁰. O ich długim okresie zamieszkiwania w ziemi chełmskiej najlepiej świadczy uznanie jakim cieszyli się wśród miejscowej szlachty i częsty wybór reprezentantów rodu na różne urzędy w tej ziemi. Pierwszym znanym był Jan z Siennicy, który w latach 1436—1449 sprawował urząd miecznika chełmskiego¹¹.

Pozycja Sienickich wzrosła jeszcze w końcu XV i na początku następnego stulecia, gdy to innemu Janowi z Siennicy udało się sięgnąć najpierw po urząd podsędka chełmskiego w 1490 r.¹² a następnie awansować w 1501 r. na sędziego chełmskiego¹³. Korzystając z królewskiego poparcia otrzymał w 1497 r. zapis 426 grzywien na Siennicy Królewskiej¹⁴. Zmarł przed 19 kwietnia 1505 r.¹⁵ pozostawiając synów: Piotra, Stanisława, Andrzeja i Tomasza¹⁶.

⁸ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 99.

⁹ Te cztery miejscowości wymienia rejestr z 1564 roku: Źródła dziejowe.— 1902.— T. XVIII.— Cz. I: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opisana przez A. Jabłonowskiego.— T. VII.— Cz. I: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.— S. 192—193. Natomiast S. Grzybowski wymienił tylko trzy Sienice nie uwzględniając Woli Sienickiej (Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 98).

¹⁰ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 98. Zob. zapis wsi Niedziałowice w ziemi chełmskiej przez Władysława III, co potwierdzał dokument Zygmunta Starego wystawiony 6 października 1524 r. W sumariuszu nie podano daty wystawienia dokumentu pierwszego: Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski (dalej — MRPS).— Varsoviae, 1910.— Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507—1548).— Vol. 1: Acta cancellarium 1507—1548.— N 4563.

¹¹ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Gmiterek i R. Szczygieł; red. A. Gąsiorowski.— Kórnik, 1992.— N 1159.

¹² Там само.— N 1290.

¹³ Formalnie nominację otrzymał w czerwcu 1501 r., choć już wcześniej był notowany z tym tytułem (Там само.— N 1353).

¹⁴ MRPS.— 1907.— P. II: Iohannis Alberti regis tempora complectens (1492—1501).— N 663.

¹⁵ Jest to data nominacji następcy Jana z Siennicy na urząd sędziego chełmskiego Jana Kocz Komorowskiego z Komorowa (Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1353, 1354).

¹⁶ S. Grzybowski wymienia jedynie trzech synów Jana — Piotra, Stanisława i Tomasza (Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 98), natomiast Henryk Gmiterek podaje imiona czterech jego synów, obok już wymienionych dodaje jeszcze Andrzeja (Gmiterek H. Sienicki Stanisław h. Bończa (zm. 1543), chorąży chełmski, podkomorzy bełski // PSB.— T. XXXVII.— S. 163).

Miał on jeszcze córkę Małgorzatę, która wyszła około 1499 r. za Jana Gorajskiego, syna Mikołaja i Doroty Maciejowskiej¹⁷. Gorajscy, którzy w końcu XIV w. za sprawą Dymitra z Goraja zaliczali się niewątpliwie do ówczesnej elity Królestwa¹⁸, w XV stuleciu stracili nieco na znaczeniu i nie odgrywali już takiej roli jak poprzednio. Jeszcze dziadek wspomnianego Jana Aleksander Gorajski sprawował urząd łowczego lubelskiego w 1410 r.¹⁹, ale już żadnemu z jego synów, ani wnuków, czy prawnuków nie udało się sięgnąć po jakąkolwiek godność. Wyraźnie też obniżyła się ich pozycja majątkowa. Można ich zaliczać w drugiej połowie XV i niemal przez całe stulecie XVI do zamożnej szlachty²⁰. Związek więc Jana Sienickiego z Małgorzatą, był nawiązaniem koligacji między dwiema rodzinami o podobnej pozycji majątkowej. Choć Gorajscy mieli możniejszych przodków, to Sieniccy nadrabiali to sprawowaniem na przełomie XV i XVI stulecia urzędów ziemskich, a więc cieszyli się prestiżem wśród szlachty ziemi chełmskiej.

Najstarszy z synów Jana z Sienicy Piotr wybrał karierę duchowną. Był kanonikiem krakowskim w latach 1512—1527 a następnie kanonikiem przemyskim, plebanem w Drzewicy, pisarzem w kancelarii koronnej²¹. Mimo, iż pochodził z rodziny niezbyt znanej na arenie ogólnopolskiej, skupiającej swoją działalność raczej w ziemi chełmskiej i w ziemiach sąsiednich lubelskiej i bełskiej, udało mu się w czasie pobytu na dworze monarszym nawiązać szereg znajomości z reprezentantami czołowych rodzin polskich. Wśród jego protektorów S. Grzybowski wymienia Krzysztofa i Mikołaja Szydłowieckich, czy Jana Bonera, zaś wśród ludzi z którymi utrzymywał kontakty wspomina Spytka Tarnowskiego, Łukasza Słupeckiego i Mikołaja Firleja²². Cieszył się też zaufaniem kanclerza koronnego i biskupa wrocławskiego Macieja Drzewickiego²³. Młodszy syn Jana Stanisław był w latach 1507 i 1508 poborcą chełmskim i bełskim²⁴ a ponadto od 1508 r. stolnikiem chełmskim²⁵. Następnie postąpił na urząd chorążego chełmskiego, który sprawował w latach 1509—1525²⁶, by później w latach 1525—1543 pełnić urząd podko-

¹⁷ Kupisz D. Gorajscy w XV—XVI wieku. Studium z dziejów awansu społeczno-politycznego rodziny szlacheckiej // *Almanach Historyczny*.— Kielce, 2001.— T. 3.— S. 20 (drzewo genealogiczne).

¹⁸ Arnold M. Dymitr z Goraja. Przyczynek do wschodniej polityki Polski w XVI w.— Zamość, 1921; Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowieczu. Dymitr z Goraja.— Lublin, 1981; Sikora F. Dymitr z Goraja, pan na Szczepreszynie w służbie Władysława Jagiełły w l. 1386—1400 // *Studia Historyczne*.— Kraków, 1986.— T. XXIX.— Zesz. 1.— S. 3—30; Хорож. Круг родзинны і дворскі Дымітра з Горая і яго роля на Русі // *Genealogia — kregi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*.— Toruń, 1989.— T. 3.— S. 55—89.

¹⁹ Urzędnicy małopolscy XII—XV wieku. Spisy / Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. Wojciechowski, B. Wyrozumska; pod red. A. Gąsiorowskiego.— Wrocław, 1990.— N 544.

²⁰ Kupisz D. Gorajscy w XV—XVI wieku...— S. 26—28.

²¹ Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 163.

²² Grzybowski S. Mikołaj Sienicki.— *Demostenes*...— S. 98.

²³ Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 163.

²⁴ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki.— *Demostenes*...— S. 98.

²⁵ Nominacja 25 grudnia 1508 r. (MRPS.— 1912.— P. IV.— Vol. 2: *Acta vicecancellariorum 1507—1535*.— N 8842; *Urzędnicy województwa bełskiego*...— N 1450).

²⁶ Nominacja 25 października 1509 r. (MRPS.— P. IV.— Vol. 2.— N 9276; *Urzędnicy województwa bełskiego*...— N 1039).

morzeego bełskiego²⁷. Trzeci z braci Andrzej, podobnie jak starszy Piotr, był duchownym, kanonikiem przemyskim i plebanem w Żywowie²⁸. Z kolei Tomasz, czwarty z braci, był podczaszym chełmskim od 1 sierpnia 1505 r.²⁹, by 16 listopada 1505 r. awansować na urząd stolnika chełmskiego³⁰. Jednocześnie występował też jako podstoli chełmski w latach 1512—1522³¹.

Bracia Sieniccy gospodarowali wspólnie jako *fratres indivisi* (niedzielni) posiadając wsi: Sienkę, Niedziałowice, Maszów, Radzechów i Pustotów (od końca XVI w. nazywaną Bończę), lokowaną w 1514 r. na prawie niemieckim³². Sam Stanisław był dzierżawcą królewskich wsi Chrupnik i Piaski³³. Wydaje się, że Sieniccy cieszyli się uznaniem w ziemi chełmskiej i zaliczali się do bardziej wpływowych i zamożniejszych rodzin. Świadczy o tym chociażby wybór Stanisława, jako reprezentanta tutejszej szlachty na kolejne sejmy w 1508, 1512 czy 1525 r., ale także występowanie jako delegata królewskiego na sejmikach chełmskich w 1514 i 1518 r., zwoływanych przed planowanymi sejmami w 1515 i 1519 r.³⁴

Wspomnianemu Stanisławowi udało się też zawrzeć bardzo korzystny związek małżeński. Ożenił się z Barbarą Różą Boryszowską, wywodzącą się z dość wpływowej rodziny herbu *Poraj*. Już bowiem jej pradziadek Zawisza Róża Boryszowski z Boryszowic zdołał awansować do szlachty urzędniczej i w latach 1428—1432 sprawował funkcję burgrabiego zamku krakowskiego³⁵. Jego syn Marek pełnił funkcję kuchmistrza w latach 1424—1430³⁶, zaś drugi syn Zawisza zaczynał karierę jako podkomorzy nadworny w 1444 r., następnie sprawował ten urząd przy królowej w latach 1445—1452, by podobnie jak ojciec sięgnąć po urząd burgrabiego krakowskiego (1453—1471)³⁷. Jednocześnie pełnił też funkcje kuchmistrza królewskiego (1455—1471)³⁸ i wojskiego krakowskiego (1463—1471)³⁹. Od urzędu królewskiego kuchmistrza zaczynał karierę również trzeci z braci, przyrodni Mikołaj, który sprawował go w latach 1432—1454⁴⁰, a więc po bracie Marku. W roku 1439

²⁷ Już 13 marca 1525 r. był notowany na tym urzędzie (MRPS.— P. IV.— Vol. 2.— N 14190; Urzędnicy województwa bełskiego...— N 179; Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 162—163).

²⁸ Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 163.

²⁹ MRPS.— 1908.— P. III: Alexandri regis tempora complectens (1501—1506).— N 2387; Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1225.

³⁰ MRPS.— P. IV.— Vol. 2.— N 9321; Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1451.

³¹ Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1326. Zdaniem wydawców cytowanych spisów urzędników ziemi chełmskiej tym należy tłumaczyć jednoczesne sprawowanie urzędu stolnika chełmskiego przez Jakuba Ebermuth (Там само.— N 1451—1452).

³² MRPS.— P. IV.— Vol. 1.— N 2265, 2848, 4302, 4563, Grzybowski S. Mikołaj Sienicki— Demostenes...— S. 98—99; Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 163; Czarniecki W. Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451—1510 // Rocznik Chełmski.— Chełm, 1999.— T. 5.— S. 23; Kawałko M. Rejowiec. Jego okolice i właściciele w latach 1531—1869.— Lublin, 2009.— S. 49.

³³ 16 lutego 1515 r. (MRPS.— P. IV.— Vol. 1.— N 2394).

³⁴ Gmiterek H. Sienicki Stanisław...— S. 162.

³⁵ Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII—XV wieku. Spisy / Oprac. W. Bukowski.— Kórnik, 1999.— N 45.

³⁶ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska; pod red. A. Gąsiorowskiego.— Kórnik, 1992.— N 329.

³⁷ Burgrabiowie zamku krakowskiego...— N 76.

³⁸ Urzędnicy centralni i nadworni Polski...— N 331.

³⁹ Urzędnicy małopolscy...— N 501.

⁴⁰ Там само.— N 330.

był jednym z sygnatariuszy konfederacji Spytka z Melsztyna, ale musiał szybko odstąpić konfederatów, ponieważ nie został usunięty z dworu i nadal sprawował powierzony mu urząd. Wraz z królem Władysławem w latach 1441—1443 przebywał na Węgrzech a następnie (od co najmniej 1448 r.) kontynuował karierę dworską na dworze Kazimierza Jagiellończyka⁴¹. Pełnił wówczas funkcje ochmistrza dworu królowej (1455—1477) oraz kasztelana zawichojskiego (1462—1477)⁴². Występował również w latach 1462—1468, obok Zbigniewa Bąka, jako kasztelan małogojski⁴³. Choć wielkiej kariery nie zrobił, to korzystając z protekcji monarszej otrzymał kilka nadań w ziemi chełmskiej i okolicach m. in. uzyskał wieś Deputycze Ruskie w powiecie chełmskim oraz dzierżawy Zamchu i Obszy w powiecie przeworskim ziemi przemyskiej a także Sienicy Królewskiej w powiecie krasnostawskim, co niewątpliwie powiększyło pozycję majątkową rodziny⁴⁴. Doczekał się trzech synów, którzy również sprawowali urzędy. Najstarszy Mikołaj był łożnym królewskim⁴⁵, zaś Zawisza w latach 1481—1497 sprawował podkomorstwo chełmskie⁴⁶, w 1497 r. objął zaś urząd starosty chełmskiego⁴⁷. Ponadto w latach 1494—1497 był wojskim krakowskim⁴⁸ i jednocześnie w tym samym okresie podkomorzym nadwornym, by w 1498 r. przejść na podkomorzego krakowskiego⁴⁹. To właśnie jego córką była wspomniana Barbara. Natomiast najmłodszy Andrzej wybrał karierę duchowną i w czasie studiów w Krakowie nawiązał szereg znajomości z ludźmi, którzy w następnych latach zajmowali najważniejsze urzędy w państwie: Dobiesławem z Kurozwęk, Piotrem Kmitą, czy Ambrożym Pampowskim⁵⁰. Kontakty te ułatwiły mu kolejne awanse, w 1493 r. został arcybiskupem lwowskim, by w 1501 r. połączyć ten urząd z biskupstwem przemyskim. W 1503 r. awansował na arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Był zaufanym doradcą kolejnych Jagiellonów od Kazimierza Jagiellończyka do Zygmunta Starego i zręcznym dyplomatą, wykonawcą wielu misji powierzanych mu przez kolejnych władców z tej dynastii⁵¹.

Warto też dodać, iż wspomniani bracia mieli jeszcze siostrę Bogumiłę, pierwszą żonę Jana Kosna (Kościenia) z Wywli i Sędziszowa. Ich córka Zofia w 1531 r. wyszła za Mikołaja Reja wnosząc mu w posagu dobra w ziemi chełmskiej: Kobyle, Wolę Kobylską, Rybie i część Sienicy Różanej⁵². Niewy-

⁴¹ Wyrozumka B. Mikołaj Róża z Borztyszowic (Borszowic) // PSB.— Wrocław etc., 1976.— T. XXI.— S. 107.

⁴² Там само; Urzędnicy małopolscy...— N 1169.

⁴³ Urzędnicy małopolscy...— N 633—634.

⁴⁴ Wyrozumka B. Mikołaj Róża...— S. 107.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1263.

⁴⁷ Там само.— N 1415.

⁴⁸ Urzędnicy małopolscy...— N 505.

⁴⁹ Там само.— N 284.

⁵⁰ Papée F. Boryszewski Andrzej Róża (1510) // PSB.— Kraków 1936.— T. II.— S. 359.

⁵¹ Там само.— S. 360.

⁵² Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 99; Topolski J. Działalność gospodarza Mikołaja Reja // Mikołaj Rej. W czterechsetlecie śmierci / Pod red. T. Bieńkowskiego, J. Pelca i K. Pisarkowej.— Wrocław etc., 1971.— S. 21; Czarnecki W. Przemiany osadnicze w ziemi chełmskiej od 1511 roku do końca XVI wieku // Rocznik Chełmski.— 2000.— T. 6.— S. 24—25. Zob. też: Kawałko M. Rejowiec. Jego okolice i właściciele...— S. 48 i nast.

kluczony, że do tego małżeństwa doszło z inspiracji Tęczyńskich, z którymi Rey był spokrewniony i którzy wpierali go w karierze⁵³. Ponadto część z tych dóbr w ziemi chełmskiej była dzierżawiona przez Jana Tęczyńskiego, wojewodę bełskiego⁵⁴. W ten sposób znany później poeta stał się, za sprawą żony, nie tylko sąsiadem Sienickich, ale i ich powinowatym. Związki rodzinne i sąsiedzkie ułatwiały wzajemne wspieranie się w prowadzonej polityce gospodarczej. Stąd często między Sienickimi a Reyami dochodziło do wzajemnych rozliczeń finansowych⁵⁵. Z racji zainteresowania polityką i uczestnictwa w kilku sejmach zapewne także na tym polu stykał się poeta z Mikołajem Sienickim. Nie bez znaczenia były też kwestie religijne. Obaj sympatyzowali z reformacją, przy czym M. Sienicki był jej aktywnym zwolennikiem a M. Rey występował przeciw Kościołowi katolickiemu, dziesięcin nie płacił, z wyposażenia ograbił kościoły w Nagłowicach i Popkowicach, lecz nie kwapił się też do utrzymywania świątyń i duchownych reformacyjnych⁵⁶.

Należy wspomnieć, iż związki sąsiedzkie między Sienickimi a Reyami zostały zacieśnione przez powinowactwo z Uhrowieckimi. Jedną z córek Mikołaja Reya — najstarsza Anna, została wydana za Marcina Uhrowieckiego⁵⁷, natomiast z jedną z Sienickich — Katarzyną, córką Stanisława, był żonaty Stanisław Uhrowiecki⁵⁸. Ponadto z rodziny Uhrowieckich wywodziła się żona Andrzeja Sienickiego Dorota⁵⁹. Uhrowieccy zaliczali się do bogatej i dość wpływowej rodziny w ziemi chełmskiej, obecnej na tym terenie od co najmniej początku XV wieku⁶⁰. W stuleciu XVI zaczęli współpracować z Zamoyskimi. Mikołaj Zamoyski, kanonik i prepozyt w Tarnowie, został w 1512 r. opiekunem niepełnoletnich synów Jacka Uhrowieckiego, którego córka Anna wyszła za Feliksa Zamoyskiego⁶¹. Feliks był osobą dość wpływową w ziemi chełmskiej i bełskiej, gdyż zdołał w swych rękach skumulować kilka tutejszych urzędów. W latach 1514—1535 był wojskim bełskim, jednocześnie sprawując urzędy w ziemi chełmskiej łowczego (1515—

⁵³ Pradziadek Mikołaja Jan z Szumska i Nagłowic ożeniony był z Prachną, córką Jana Tęczyńskiego, kasztelana krakowskiego (Bukowski W. Rey (Rej) Jan z Szumska i Nagłowic h. Oksza (zm. po 22 IX 1466) // PSB.— Wrocław, 1988—1989.— T. XXXI.— S. 187).

⁵⁴ Rey (Rej) Mikołaj z Nagłowic h. Oksza (1505—1569) // PSB.— T. XXXI.— S. 196.

⁵⁵ Przykłady takich transakcji przytacza Marian Kawałko (Kawałko M. Rejowiec. Jego okolice i właściciele...— S. 56—57 i 85). 25 marca 1532 r. Mikołaj Rey zaciągnął pożyczkę 650 florenów u Tomasza z Sienicy, zabezpieczoną na dobrach kobylskich, a 2 maja 1541 r. Barbara Sienicka, żona Stanisława, zapisała swoje części w Pliskowie Mikołajowi i Zofii Rejom.

⁵⁶ Rey (Rej) Mikołaj z Nagłowic...— S. 198.

⁵⁷ Там само.— S. 202.

⁵⁸ Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty w ziemi chełmskiej do połowy XVI wieku // Wschodni Rocznik Humanistyczny.— Lublin; Radzyń Podlaski, 2009.— T. VI.— S. 22.

⁵⁹ Kawałko M. Rejowiec. Jego okolice i właściciele...— S. 63.

⁶⁰ Protoplastą tego rodu poświadczonym źródłowo był Dymitr Sawdwowicz (vel Sawdinowicz), którego syn Olechna otrzymał od króla Władysława Jagiełły w 1414 r. dokument nadający mu dobra w ziemi chełmskiej, w tym m. in. Uhrusk, od którego przyjęli nazwisko (Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław, 1974.— Cz. VI: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386—1417.— N 1786; warto wspomnieć, iż wspomnianą datę 1414 r. wydawcy dokumentu poddali w wątpliwość jako niepasującą do królewskiego itinerarium i zaproponowali rok 1411, jako bardziej prawdopodobny). Zob. też: Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty...— S. 10. W roku 1416 notowany był jak chełmski starosta (Urzednicy województwa bełskiego...— N 1400).

⁶¹ Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty...— S. 21—22, 24. Zob. też: Grzybowski S. Jan Zamoyski.— Warszawa, 1994.— S. 12.

1517), sędziego (1525—1535) i podkomorzego chełmskiego (1529—1535)⁶². W następnych latach dwaj bracia Anny z Uhrowieckich Zamoyskiej, Stanisław i Jan wymieniani byli w otoczeniu innego Zamoyskiego — Mikołaja, prepozyta chełmskiego i sekretarza królewskiego. Jeden z tych braci — Jan ożenił się w 1519 r. z Anną córką Feliksa Zamoyskiego⁶³. Te związki z Zamoyskimi ułatwiły Uhrowieckim kontakt z monarchą i sięganie po urzędy. W latach 1528—1557 Jan sprawował urząd podstolego chełmskiego⁶⁴ a Stanisław był do śmierci w roku 1544 łowczym chełmskim, na którym to urzędzie zastąpił go Stanisław Zamoyski, syn Feliksa i Anny Uhrowieckiej⁶⁵.

Również związki Uhrowieckich z Sienickimi układały się poprawnie, skoro potrafili oni razem występować w kwestiach spadkowych, na przykład w 1544 r. Jan Uhrowiecki wraz Mikołajem Sienickim oraz Mikołajem, synem Stanisława Uhrowieckiego, i Katarzyną, wdową po tymże Stanisławie a siostrą M. Sienickiego, stawali w sądzie przeciwko Uchańskim⁶⁶. Zresztą Mikołaj Sienicki wspierał swego siostrzeńca i imiennika także później. Razem byli w Bazylei u znanego pedagoga Curiona⁶⁷. Nie wykluczone, że wybór w 1571 r. młodego M. Uhrowieckiego posłem na sejm⁶⁸ był w jakiś sposób inspirowany przez M. Sienickiego, albowiem sejmik chełmski był niewątpliwie pod jego wpływem⁶⁹: mógł więc wskazać zebranej szlachcie kandydaturę swego siostrzeńca. Nie był to zresztą ich jedyny wspólny wybór, ponieważ obaj reprezentowali ziemię chełmską na sejmie konwokacyjnym w 1573 r. w Warszawie⁷⁰. M. Uhrowiecki kontynuował w pewnym sensie karierę wuja zastępując go po jego śmierci w 1581 r. na urzędzie podkomorzego chełmskiego⁷¹. Wspomniany Mikołaj Uhrowiecki nie był jedynym synem Stanisława i Katarzyny z Sienickich, albowiem posiadał on jeszcze dwu braci — Wacława, ożenionego z Barbarą Ossolińską, i Marcina, którego żoną była Anna córka Mikołaja Reja⁷². Był to kolejny związek zacieśniający więzy rodzinne między tymi rodzinami.

Stanisław Sienicki ze związku z Barbarą Słupecką doczekał się trzech synów: Mikołaja, Jana i Andrzeja oraz dwu córek, z których jedna wyszła za Łatyczyńskiego a druga, wspomniana Katarzyna — za Uhrowieckiego⁷³. Andrzej był w latach 1555—1557 nauczycielem młodego Jana Tęczyńskiego

⁶² Urzędnicy województwa bełskiego...— N 408, 1131, 1266, 1356.

⁶³ Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty...— S. 22—23.

⁶⁴ Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1328.

⁶⁵ Там само.— N 1135, 1136.

⁶⁶ Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty...— S. 23—24.

⁶⁷ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 103; Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa (ok. 1520—1581) // PSB.— T. XXXVII.— S. 157.

⁶⁸ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 109.

⁶⁹ Там само.— S. 119.

⁷⁰ Там само.— S. 111.

⁷¹ Nominacja Wacława Uhrowieckiego opatrzona jest datą 14 września 1581 r. (Urzędnicy województwa bełskiego...— N 1269).

⁷² Czarnecki W. Uhrowieccy herby Suchekomnaty...— S. 23.

⁷³ K. Niesiecki wymienia 2 córki i tylko 2 synów — Jana i Jędrzeja — zapominając zupełnie o Mikołaju, który jego zdaniem był synem Jana, a więc bratem Stanisława, czyli swego ojca (Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352). Zob. też ustalenia S. Grzybowskiego: Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 99.

i razem z nim odbył podróż do Paryża i Bazylei⁷⁴. Ich trzeci brat Mikołaj to właśnie interesujący nas działacz sejmowy, czołowy przedstawiciel obozu egzekucyjnego.

Z wymienionych braci Mikołaja tylko Andrzej doczekał się potomstwa. Z małżeństwa Dorotą z Uhrowieckich miał dwu synów — Jakuba dziedzicą Sienicy Różanej, ożenionego z niewymienioną z imienia Jarolską, oraz Stanisława⁷⁵. Obaj miały tylko córki. Jakub — cztery, znowu wymienione jedynie z nazwisk po mężach, pierwsza Rudnicka, druga Niemścina, a po drugim mężu Jordzieniowa, trzecia Piotrowska, czwarta Gorzkowska. Córki Andrzeja to Hulewiczowa podkomorzyna łucka i Skinderowa⁷⁶.

Wracając do Mikołaja Sienickiego, syna Stanisława podkomorzego bełskiego i Barbary z Boryszowskich podkomorzanki krakowskiej, to zdaniem S. Grzybowskiego urodził się on nie później niż w 1521 r. Są to przypuszczenia oparte na wpisie Mikołaja z roku 1535 na Uniwersytet Krakowski⁷⁷. Musiał mieć wówczas co najmniej lat 14⁷⁸. Na studiach w Krakowie przebywał zapewne pod opieką stryja Piotra aż przynajmniej do maja 1537 r., kiedy to ręczył za proboszcza żmigrodzkiego Andrzeja Orzechowskiego w sporze ze Stanisławem Lasockim o 4 grzywny lub złoty pas tej wartości⁷⁹.

W 1549 r. doszło do podziału ojcowskiego majątku między braci. Na jego podstawie Mikołaj uzyskał Pustotew, Wolę Pustotewską i Olszanę. W 1553 r. na tych dobrach zabezpieczył posag swej żony Barbary Słupeckiej z Konar i Opola⁸⁰. Była to najprawdopodobniej córka Zbigniewa Słupeckiego, kasztelana połanieckiego, i Barbary z Firlejów, córki Mikołaja, kasztelana krakowskiego⁸¹. Słupeccy w XVI wieku zaliczali się do zamożnych rodzin województwa sandomierskiego i lubelskiego, gdzie posiadali rozliczne dobra⁸². O ich znaczeniu świadczą też zawierane koligacji. Oprócz wspomnianego związku z robiącymi karierę Firlejami dominowały raczej związki z rodzinami o podobnym statusie, posiadającymi dobra w ziemi lubelskiej, bełskiej i chełmskiej. Brat Barbary, żony Mikołaja Sienickiego, Stanisław Słupecki z Konar ożeniony był z Zofią z Wrzelowa⁸³ i sięgnął po urząd

⁷⁴ Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352.

⁷⁵ Co prawda K. Niesiecki podaje imiona Jakub i Andrzej (Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352), ale M. Kawalko powołując się na zapisy ksiąg ziemskich krasnostawskich zweryfikował imiona synów Andrzeja wymienianych jako Stanisław i Jakub (Kawalko M. Rejowiec. Jego okolice i właściciele.— S. 104).

⁷⁶ Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352.

⁷⁷ Za siódmego rektoratu Marina z Olkusza zapisał się na Uniwersytet Jagielloński i uiścić opłatę 3 groszy (Album studiosorum Universitatis Cracoviensis.— Kraków 1892.— T. II.— S. 275; Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes.— S. 99—100; Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa.— S. 155).

⁷⁸ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes.— S. 99.

⁷⁹ Acta Rectoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis.— Kraków, 1909.— T. II.— N 9.— S. 4; Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes.— S. 100.

⁸⁰ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes.— S. 100; Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa.— S. 155.

⁸¹ Kot S. Słupeccy w ruchu reformacyjnym // Reformacja w Polsce. Organ Towarzystwa do Badania Dziejów Reformacji w Polsce.— Warszawa, 1926.— R. 4.— S. 181. Warto wspomnieć, że pisząca biogram Zbigniewa Słupeckiego Halina Kowalska wymieniła tylko dwu jego synów, nie wspominając nic o córce (Kowalska H. Słupecki Zbigniew h. Rawa (zm. 1537) // PSB.— Warszawa; Kraków, 1999—2000.— T. XXXIX.— S. 118—119).

⁸² Kot S. Słupeccy w ruchu reformacyjnym.— S. 181.

⁸³ Kowalska H. Słupecki Stanisław z Konar h. Rawa (zm. 1575) // PSB.— T. XXXIX.— S. 117.

kasztelana lubelskiego⁸⁴. Pozostawił dwu synów, starszego Zbigniewa, który zapewne rodziny nie założył⁸⁵, i Feliksa, podobnie jak ojciec kasztelana lubelskiego⁸⁶, który ożenił się z Barbarą z Leszczyńskich⁸⁷. Natomiast córki Stanisława i Zofii zostały wydane: Zofia — za Andrzeja Bełżeckiego, Anna — za podkomorzego bełskiego Jana Lipskiego, Katarzyna — za Adama Gorajskiego, syna Jana⁸⁸. Z kolei jedna z córek Feliksa Słupeckiego Anna Maria 12 czerwca 1636 r. wyszła za mąż za Marcina Reja⁸⁹. Wyraźnie więc w kolejnych pokoleniach można dostrzec zacieśnianie lub odnawianie wzajemnych powiązań rodzinnych między Sienickimi, Słupeckimi, Rejami oraz Gorajskimi.

Z małżeństwa z Barbarą doczekał się Mikołaj Sienicki dwu synów — Jana i Józefa. Starszy Jan był sekretarzem króla Stefana Batorego i od 11 lutego 1581 r. tenutariuszem Tarnogóry. Uczestniczył w kampanii pskowskiej i rokoshu Mikołaja Zebrzydowskiego. Początkowo zwolennik arianizmu, następnie przeszedł na kalwinizm, pełnił funkcję seniora dystryktu lubelskiego w małopolskiej prowincji kalwińskiej⁹⁰. Młodszy Józef w wyniku podziału dóbr ojcowskich odziedziczył Bończę⁹¹. Ten ostatni ożeniony był z Czerną, z którą miał córkę Zofię dwukrotnie wychodzącą za mąż: po raz pierwszy — za Piotra Borkowskiego chorążego sandomierskiego, drugi raz — w 1620 r. za Jana Firleja, starostę śmidyńskiego⁹².

Nie wykluczone, że małżeństwo Mikołaja Sienickiego z Barbarą wiązało się ze zmianą jego wyznania, albowiem brat żony Stanisław Słupecki był znanym kalwinistą⁹³. Bardzo możliwe, że mógł on wpłynąć na swego szwagra by porzucił szeregi katolików, choć mogła być to decyzja samego Mikołaja a wspomniane małżeństwo były tylko dopełnieniem konwersji.

Warto zauważyć, że wielkiej kariery urzędniczej Mikołaj Sienicki nie zrobił, gdyż zdołał jedynie sięgnąć w 1567 r. po urząd podkomorzego chełmskiego, który sprawował do śmierci⁹⁴.

Oprócz rodziny i krewnych ważni byli dla niego ludzie, z którymi współpracował w czasie kariery politycznej. Nie wszystkich można uznać za

⁸⁴ Stanisław Słupecki kasztelanem lubelskim był w latach 1568—1575 (Urzednicy województwa lubelskiego XVI—XVIII wieku. Spisy / Oprac. W. Kłaczeński, W. Urban, pod red. A. Gąsiorowskiego.— Kórnik, 1991.— N 61.

⁸⁵ Gmiterek H. Słupecki Zbigniew h. Rawa (zm. 1594) // PSB.— T. XXXIX.— S. 120.

⁸⁶ Feliks Słupecki sprawował urząd kasztelana lubelskiego w latach 1612—1616 (Urzednicy województwa lubelskiego...— N 67).

⁸⁷ Kowalska H. Słupecki Feliks h. Rawa (ok. 1571—1616) // PSB.— T. XXXIX.— S. 104; ii *ж.* Słupecka z Leszczyńskich Barbara (ok. 1582—1654) // PSB.— T. XXXIX.— S. 101.

⁸⁸ Kowalska H. Słupecki Stanisław z Konar...— S. 117; Heitzmann H. Gorajski (Gorayski) Adam h. Korczak (zm. 1602) // PSB.— Wrocław etc., 1959—1960.— T. VIII.— S. 281.

⁸⁹ Kowalska H. Słupecki Feliks...— S. 104.

⁹⁰ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 117; Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa...— S. 161.

⁹¹ Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352. Warto wspomnieć, iż S. Grzybowski używa imienia Jakub w stosunku do młodszego syna Mikołaja; Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 117.

⁹² Niesiecki K. Herbarz Polski.— T. VIII.— S. 352; Herbarz Polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1902.— T. V.— S. 293.

⁹³ Kot S. Słupeccy w ruchu reformacyjnym.— S. 181 i nast.; Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa...— S. 157; Kowalska H. Słupecki Stanisław z Konar h. Rawa (zm. 1575) // PSB.— T. XXXIX.— S. 115—118.

⁹⁴ Urzednicy województwa bełskiego...— N 1268.

przyjaciół; ale z racji częstych wzajemnych kontaktów odgrywali oni w życiu Mikołaja niepoślednią rolę. Wymieńmy niektórych z nich. Już na sejmie 1553 r. zetknął się z Hieronimem Ossolińskim, człowiekiem głoszącym podobne poglądy co M. Sienicki, ale preferującego nieco inną formę wypowiedzi. Na tle bardziej pojednawczego postą ziemi chełmskiej H. Ossoliński występujący ostro i napastliwe, kierujący oskarżenia i groźby wobec króla Zygmunta Augusta, dążący do zerwania sejmu musiał wypadać szczególnie radykalnie. Te uwidocznione różnice nie miały większego wpływu na późniejszą wieloletnią współpracę. Jak pisał S. Grzybowski podzielili się między sobą programem egzekucji: M. Sienicki poruszał zagadnienia prawno-ustrojowe a specjalnością H. Ossolińskiego stała się unia i sprawy kościelne⁹⁵. Działalność sejmowa pochłaniała znaczną część życia M. Sienickiego: na ogólną liczbę 25 sejmów odbytych w latach 1550—1578 był posłem na 22 z nich i zwykle odgrywał w czasie obrad wiodącą rolę⁹⁶.

Współdziałał także z Fryczem Modrzewskim, braćmi Niemojewskim Janem i Jakubem, czy Hieronimem Filipowskim w ruchu ariańskim⁹⁷. Tego ostatniego zdołał obronić na sejmie 1566 r., gdy oskarżano go o obrazę majestatu⁹⁸.

Kolejnym człowiekiem spoza kręgu rodziny był Jan Zamoyski, który co najmniej od zjazdu knyszyńskiego z 1572 r. stał się dość bliskim współpracownikiem M. Sienickiego. Zresztą jak pisał S. Grzybowski wzrastająca pozycja J. Zamoyskiego wynikała „z poparcia, jakiego mu udzielili główni przywódcy obozu szlacheckiego z Mikołajem Sienickiem na czele”⁹⁹. Być może jakiś wpływ miało wspólne pochodzenie z ziemi chełmskiej i powinowactwo, ale przede wszystkim wspólnota interesów łącząca tamtejszą szlachtę. Młody J. Zamoyski zastępował M. Sienickiego na sejmiku chełmskim, gdy sam Mikołaj przebywał w Wielkopolsce jako członek delegacji mającej zjednać i zaprosić tamtejszą szlachtę i magnatów na elekcję pod Bystrzycę w ziemi lubelskiej¹⁰⁰. Być może razem występowali w czasie panowania Henryka Walezego na rzecz zgody między izbą poselską a monarchą¹⁰¹. Razem też bronili kandydatury Piasta na kolejnym sejmie elekcyjnym w 1575 r.¹⁰² J. Zamoyski, najgorliwszy pomocnik M. Sienickiego, został też wysłany przez niego z listem do cesarza Maksymiliana Habsburga wzywającym go do rezygnacji z korony¹⁰³. Współpraca między nimi trwał nadal mimo stopniowego wycofywania się Mikołaja z życia publicznego¹⁰⁴. W pewnym sensie M. Sienicki uczynił ambitnego J. Zamoyskiego swoim spadkobiercą politycznym¹⁰⁵. Z drugiej strony wydaje się, że po wyborze królem Stefana

⁹⁵ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 102.

⁹⁶ Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa...— S. 155.

⁹⁷ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 106.

⁹⁸ Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa...— S. 158.

⁹⁹ Grzybowski S. Jan Zamoyski...— S. 40.

¹⁰⁰ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 110—111; його ж. Jan Zamoyski...— S. 41.

¹⁰¹ S. Grzybowski pisze o większej wówczas aktywności J. Zamoyskiego (Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 112).

¹⁰² Heidenstein R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta.— Petersburg, 1887.— T. I.— S. 221; Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 113.

¹⁰³ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 115.

¹⁰⁴ Там само.— S. 116; його ж. Jan Zamoyski.— S. 77, 102.

¹⁰⁵ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 41.

Batorego nieskrywana niechęć tego władcy do podkomorzego chełmskiego — jak przypuszcza S. Grzybowski — mogła być inspirowana przez J. Zamoyskiego, któremu postępowanie znanego zwolennika rygorystycznego przestrzegania prawa i rzecznika reform egzekucyjnych nie było w nowej rzeczywistości na rękę¹⁰⁶.

Wspomniane postacie to tylko nieliczne przykłady współpracowników Mikołaja Sienickiego w jego bogatym życiu politycznym, ale niniejsze studium zostało poświęcone przede wszystkim ukazaniu powiązań rodzinnych Sienickich i samego Mikołaja. Działalność polityczna *Demostenesa sejmu polskiego* wymaga osobnych pogłębionych badań, na których podstawie dopiero będzie można pokusić się o przedstawienie pełnej listy jego współpracowników, przyjaciół i przeciwników, z którymi stykał się na sejmikach i sejmach. Wydaje się jednak, że na niwie politycznej kierował się w pewien sposób sympatiami i powiązaniem rodzinnymi. Część osób z jego otoczenia to krewni, czy powinowaci. Zresztą pamiętając o specyfice społecznej szlachty ziemi chełmskiej, skąd się wywodził, pozbawionej niemal miejscowych rodów możnowładczych a potem magnackich, zdominowanej przez szlachtę bogatą, należy zauważyć, że wykształcił się tam specyficzny model samorządu szlacheckiego. Szlachta ta była bardziej tolerancyjna i przyzwyczajona do aktywnego oraz masowego udziału w życiu politycznym. Potrafiła też dbać o swoje interesy. Nie dziwi przeto jej duże zaangażowanie w ruch egzekucyjny i szczególna wrażliwość na rosnące znaczenie najmożniejszych rodów¹⁰⁷. Nie można też zapominać, iż zbliżona pozycja majątkowa sprzyjała nawiązywaniu koligacji między poszczególnymi rodzinami ziemi chełmskiej. Stąd właściwie większość tutejszej szlachty była ze sobą mniej lub bardziej powiązana więzami pokrewieństwa lub powinowactwa tworząc niemal jedną wielką grupę (rodzinę). Pamiętając o tym łatwiej zrozumiemy sukcesy ludzi tej miary co Mikołaj Sienicki, najbardziej znany działacz polityczny, wywodzący się z ziemi chełmskiej, ale przecież nie jedyny.

¹⁰⁶ Sucheni-Grabowska A. Sienicki Mikołaj h. Bończa...— S. 160. Por.: Grzybowski S. Jan Zamoyski.— S. 84—85.

¹⁰⁷ Grzybowski S. Mikołaj Sienicki — Demostenes...— S. 92—94; Ягого ж. Jan Zamoyski.— S. 42; Tworek S. Działalność polityczna i reformacyjna Pawła Orzechowskiego // Odrodzenie i reformacja w Polsce.— 1959.— T. IV.— S. 92, Gmiterek H. Szlachta ziemi chełmskiej // Kamena. Kwartalnik Kresowy.— Chełm, 1992.— N 3—4.— S. 38 i nast.; Kozyrski R. Samorząd szlachecki ziemi chełmskiej w strukturze parlamentarnej województwa ruskiego w XVI—XVIII w. // Rocznik Chełmski.— 2007.— T. 11.— S. 35 i nast.; Biernacka G. Rola elit ziemi chełmskiej w życiu Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI wieku // Rocznik Chełmski.— 2008.— T. 12.— S. 67 i nast.

Віктор БРЕХУНЕНКО
(Київ)

СТЕПОВИЙ КОРДОН ЄВРОПИ: ЧИ ІСНУВАВ ВІН В УЯВІ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОЗАКІВ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ?

Останнім часом опція Великого Кордону Європи набула ширшого застосування для пояснення ходи української історії та, значною мірою, російської. Степовий Кордон, що обрамлював степове підчерев'я східно-європейських земель, розглядається як один із ключових чинників їх історичної еволюції¹. Не бракує спроб подивитися на проблему крізь порівняльну перспективу, щільно вписавши тутешню ситуацію в контекст функціонування інших Великих Кордонів світу². Особливо активно кордонний дискурс впроваджується в козакознавство³, що виглядає цілком природним, адже саме козаки, породжені Степовим Кордоном, найсильніше відчували на собі його вплив, який потім транслювали в товщу навколишніх суспільств. Українське, донське, волзьке, яїцьке, терське, гребінське козацтва були просто приречені стати найактивнішими поглиначами тюркських впливів і провідниками зворотних цивілізаційних інтервенцій.

¹ Див., зокрема: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1991.— Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції.— С. 28—44; Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI—XVIII веках) // *Ab Imperio*.— Казань, 2003.— № 1.— С. 47—63; Кравченко В. Харьков / Харків: столица пограничья.— Вильнюс, 2010; Чорновіл І. Фронтири Росії // Критика.— К., 2007.— Ч. 6; Barrett Th. M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700—1860.— Boulder, Colo, 1999; Boeck B. J. Imperial Boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great.— Cambridge, 2009; Khodorovsky M. Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500—1800.— Bloomington, 2002; Richardson T. Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine.— Toronto; Buffalo; London, 2008.

² Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. 1.— С. 1—11; Bassin M. Turner, Solov'ev and the „Frontier Hypothesis“: The Nationalist Signification of Open Spaces // *The Journal of Modern History*.— Chicago, 1993.— Vol. 65.— N 3.— P. 471—511; Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // *Ab Imperio*.— 2003.— N 1.— С. 23—45; Чорновіл І. Дике Поле і Дикий Захід // Критика.— 2006.— Ч. 3.— С. 18—19.

³ Дел'якко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.).— Запоріжжя, 2001; Плохій С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд.— К., 2004.— Вип. 10.— С. 63—84; Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII — начало XVIII в.).— Ростов-на-Дону, 2009; Barrett Th. M. At the Edge of Empire...; Boeck B. J. Imperial Boundaries...

Однією з ключових тенденцій є загалом плідні спроби відмовитися від однобічного розгляду історії Степового Кордону крізь призму лише затятої конфронтації опонентів та ще й з позиції глобальних інтересів одного з них — християнського світу. Сучасні підходи позначені настановами враховувати баланс протистояння та взаємодії — господарської, етнічної, культурної, військово-політичної, без якої не обходилося кордонне життя і яка накладала свій невитравний відбиток на затятих суперників. І саме позаконфронтаційна складова при ближчому розгляді подає достатньо аргументів для перегляду низки стереотипних уявлень про природу Степового Кордону. При цьому, однак, важливо й не ігнорувати повністю жорстке і тривале протистояння на ньому.

Не викликає сумнівів фізичне існування Степового Кордону як широкої смуги земель, століттями позбавленої надійного контролю з чийогось. Так само є цілком очевидним, що це була складова символічного Велико-го Кордону між Сходом і Заходом, європейським світом і азійською стихією, втілюючись на біологічному, гідрографічному, економічному, етноконфесійному та етнокультурному рівнях⁴. Однак досі залишається відкритим питання наскільки релігійні, етнічні, психологічні, устроєві, господарські та інші відмінності, а також багатівікове вперте протистояння за територію розділяли конкурентів? Чи існував Кордон в людських головах, логічно вивершуючи його щойно перелічені виміри? Яким був градус несприйняття між спільнотами, зосередженими по обидва його боки і як він співвідноситься з дихотомією „свій“ — „чужий“ між сусідами в рамках християнського світу? Якою була реальна роль релігійних бар'єрів? Усе перераховане формувало підложжя взаємодії й взаємовпливів, зумовлювало їхню глибину та результативність і в кінцевому рахунку визначило цивілізаційну долю Степового Кордону, а також того чи іншого претендента на його „закриття“. Проте більшість історіографічних уявлень обросла давніми стереотипами, які сприймаються заледве не імпліцитно, дарма, що переважно не опираються на глибокі підставові дослідження. Коли ж пильно придивитися до цих стереотипів крізь призму завжди начасної поради Фюстеля де Куланжа „ad fontes“, чимало з них одразу втрачають свою стрункість, не корелюючись з історичним матеріалом.

Чи не найочевидніше це простежується на прикладі ставлення козаків, які виконували роль своєрідного форпосту християнського світу на Степовому Кордоні, до своїх мусульманських сусідів-конкурентів. Спрямовані на них козацькі практики не тільки не вписуються у спрямлений образ стосунків, а й змушують сумніватися в тому, чи взагалі вважали козаки турків, татар і ногайців своїми іманентними противниками.

Образ природної і всеохопної ворожості, хоча й розбавленої прикладами співпраці та взаємодії, створювали постійні заяви козаків про свою священну місію боротьби з ворогами „Святого Хреста“, „бусурманами“, про визволення християнських бранців з „агарянської неволі“ тощо. Особливо часто й охоче піднімало прапор віри Військо Запорізьке. Уже в 1589 р. в листі до коронного великого гетьмана Яна Замойського козаки

⁴ Див. типологізацію Степового Кордону Ярослава Дашкевича і Андреаса Каппелера: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом...— С. 30; Каппелер А. Южный и восточный фронт России...— С. 49.

вживали стосовно татар поняття „неприятель Святого Хреста“ і писали, що пішли „за тим неприятелем бусурманином, бажаючи з ним життя на смерть поміяти за народ християнський“⁵. Відтоді козацтво послідовно подавало власні конфронтації з мусульманськими сусідами в барвах боротьби за „люд християнський“, вписуючи в контекст загального християнсько-мусульманського протистояння. Так, пишучи про участь козаків у антимусульманських заходах, здійснюваних під егідою австрійського імператора Рудольфа II, Северин Наливайко зазначав, що „були на послугах всього християнства“⁶. Відповідна релігійна лексика, що показово, ходила навіть у внутрішньому листуванні. У липні 1637 р., наприклад, виписки листовно бажали реєстровцям „звитяги над кожним неприятелем Святого Хреста“⁷.

Використання ідеї релігійного кордону Військом Донським напрочуд яскраво відбилася в їхніх документах азовського періоду 1637—1642 рр. Після оволодіння разом з українськими козаками Азовом донські козаки пояснювали свій надзвичайно контроверсійний щодо інтересів Москви крок у яскравих релігійних тонах: „Пішли ми, холопи твої, під град Азов з великої скорботи, пам'ятаючи своє хрещення і святі божі церкви, і свою істинну православну християнську віру, що з того града Азова від бусурманської віри, агарянського виплодку поганської мови, від злостивих вовків чинилася велика шкода твоїй великого государя отчині українним містам, найбільше ж селам, і розорення святим божим церквам, і християнську невинну кров пролиття, і захоплення в полон православних християнства батьків і матерів, і братію нашу, і сестер“⁸. Аналогічними мотивами просякнуті донські повісті про оволодіння Азовом та про сидіння козаків в азовській облозі⁹.

Однак пафос подібних козацьких заяв відразу тьмяніє, якщо опуститися на щабель нижче й подивитися на буденні практики позаконфронтаційних стосунків козаків з „ворогами Святого Хреста“. І мова не про відносини, які волею-неволею впливали з самого факту сусідства і які, по великому рахунку, мало що можуть дати для з'ясування засад ціннісного сприйняття сусідами одне одного (торгівля, кондомініум у використанні природних багатств річок та причорноморських лиманів, спільні здобування „хліба“ тощо). Йдеться про комплекс тих поведінкових стратегій, які відбивають фундаментальні уявлення конкурентів на Степовому Кордоні про своїх сусідів-суперників.

⁵ Лист Війська Запорізького до Я. Замоїського від 30 вересня 1589 р. (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, oddział rękopisów, N 46, s. 22).

⁶ Лист С. Наливайка до случьких міщан від 24 жовтня 1595 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Radzwicków, dział II, N 319, s. 1).

⁷ Лист козаків-випискиків до реєстровців від 9 липня 1638 р.: Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632—1646 / Opracowała Agnieszka Biedrzycka.— Kraków, 2005.— S. 393.

⁸ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 3 грудня 1637 р. (Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией (далі — РИБ).— Санкт-Петербург, 1898.— Т. XVIII: Донские дела. Книга первая.— Стлб. 636).

⁹ Поетична повість про сидіння в „азовській облозі“ (Орлов А. С. Исторические и поэтические повести об Азове (взятие: 1637 г. и осадное сидение 1641 г.). Тексты.— Москва, 1906.— С. 96—116); Исторична повість про облогу та оволодіння козаками Азова (Там само.— С. 51—68).

Насправді українські, донські, волзькі, яїцькі, терські, гребінські козаки були налаштовані на різні моделі взаємодії з суперниками і аж ніяк не виключно на конфронтацію. У козацькому середовищі не прижилося ані відсторонення від конкурентів, ані ізоляція від них. Слова польського публіциста першої половини XVII ст. Станіслава Любенського, що „за те своє віровизнання вони (українські козаки. — В. Б.) готові до смерті, але у випадках, не пов'язаних з релігією, припускають співпрацю“¹⁰, є лише поверхневим уявленням про тісне переплетення конфронтації та взаємодії, для яких такий надзвичайно потужний в ті часи бар'єр, як релігія, не став всеохопним розз'єднувачем. Звичайно, релігійний християнсько-мусульманський кордон був ключовим виявом інакшості, фокусував на собі всі поділи, найвиразніше уособлював „чужість“ конкурента з протилежного боку Степу. Проте й загострене тоді для всіх релігійне питання не відіграло тієї ролі, як зазвичай йому прийнято відводити. Інакше у свідомості українських та інших козаків насамперед вкорінилося б табу на перехід до табору мусульманських сусідів, інтеграцію в ньому, часами з релігійною конверсією.

Потурнацтво ж для козаків стало ледве не буденним явищем. Як про звичну справу писав про це в 1617 р. коронний польний гетьман Станіслав Жолкевський: „Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають“¹¹. Через два десятиліття коронний великий гетьман Станіслав Конєцпольський напучував у своєму меморіалі посла до Туреччини Войцеха Мясковського: „...застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали [...] яких є сила в Очакові“¹². Про поширеність потурнацтва в середовищі українських козаків свідчить і та обставина, що до подібного кроку вони вдавалися не тільки в Україні, а й перебуваючи на території Війська Донського, і донці час від часу на це нарікали¹³.

Механізм потурчення добровільних перебіжчиків добре описав С. Конєцпольський в інструкції послу до Порти Миколаю Бегановському: „...коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не схоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі спіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множиться сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді

¹⁰ Любенський С. Оцінка помилок твору Юлія Беллі „лавровий вінок австрійців“ // Вирський Д. Річсполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.).— К., 2008.— Т. 2.— С. 334.

¹¹ Лист С. Жолкевського до коронного секретаря від 9 січня 1617 р. (AGAD w Warszawie, Extranea IX Polen 67, vol. 115).

¹² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...— S. 595.

¹³ Відписка московських послів до Туреччини С. Протасьєва та М. Данилова до московського царя Михайла Федоровича, травень 1613 р. (Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 89, 1613, № 1, л. 217); приказний запис за 1658 р. (Там само.— Ф. 210, Разрядный приказ, Владимирский стол, стлб. 62, л. 135); допитові свідчення донського отамана М. Лук'янова від 1 грудня 1657 р. (РИБ.— 1906.— Т. XXXIV: Донские дела. Книга вторая.— Стлб. 254).

цей звичай скасувати, а тих, які від нас для злочинів тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради"¹⁴.

Потурнаків мусульманські сусіди нерідко використовували проти їхніх колишніх побратимів. На „руські краї з татарами“ ходив Кузи Ромодан, „перекинчик з козаків, який мешкав в Очакові“¹⁵. У 1646 р. донці повідомляли Посольський приказ: як на Урмаметові улуси „ходило запорізьких козаків тисяч з сім, і від них, запорізьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорізьких козаків говорив“¹⁶. Таких прикладів можна наводити чимало.

У середині — другій половині XVII ст. зростає кількість випадків потурнацтва донських козаків, що виявилось предтечею масового переселення донців у володіння кримського хана на Північному Кавказі в кінці XVII ст.¹⁷ Бувало козаки по кілька разів здійснювали перехід або ж поверталися назад на Дон, що не викликало у Війську Донському особливою подиву, оскільки їх приймали назад. Натомість цілком прогнозовану ненависть викликала участь колишніх донців у ворожих нападах на Дон: таких осіб вважали зрадниками й, захопивши, страчували¹⁸.

Подібно до козаків мало зважали на релігійний та інший бар'єри їх мусульманські сусіди. Світогляд татар, ногайців, азовців не містив табу на інтеграцію в козацьке середовище. Що важливо, крім властивого від часу появи козацьких спільнот прямого покаяння, спостерігалось й утворення анклавів на козацьких територіях, де татари оселялися і зберігали поруч з козаками свою первісну етнокультурну ідентичність. Недарма в першій половині XVII ст. з'являються поняття „донські татари“. У Московській державі до них прикладали ще й поняття „донські мешканці“, а донці називали їх „нашими татарами“, зрідка „юртівськими татарами“¹⁹.

Лави донських татар наповнювали переважно ногайці, орди яких кочували на Волзі та в передкавказьких степах, але просочувалися й азовці та кримці. Більшість прибульців з'являлася на Дону добровільно, однак декого донці затримували тут силоміць. У такий спосіб стали, наприклад, донськими татарами едисанський ногаєць Нуржонтулк Абизов, який з'явився на Дону для викупу своєї дружини, чи ногаєць Кийкинбей Беринбеев, який прийшов викупити свою невістку²⁰. Можна припустити, що в категорію донських татар козаки переводили також якусь частину полонених — надто тих, від продажу яких годі було сподіватися особливого зиску.

Козаки відводили донським татарам окрему суспільну нішу, ставили їх поза властиво козацькою спільнотою²¹. Вже саме існування поняття

¹⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...— S. 642.

¹⁵ Лист невідомого до С. Конєцпольського від 28 березня 1638 р. (Там само.— S. 487).

¹⁶ Відписка Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 12 травня 1646 р. (РИБ.— 1909.— Т. XXVI: Донские дела. Книга третья.— Стлб. 3).

¹⁷ Сень Д. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа...— С. 50—53.

¹⁸ Там само.— С. 52.

¹⁹ Черницин С. В. Некоторые вопросы этнических процессов в Войске Донском XVII в. (на примере торкоязычных переселенцев) // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1990.— С. 74.

²⁰ Допитові свідчення донських татар Н. Абизова та К. Беринбеева від 15 грудня 1639 р. (РГАДА в Москве, ф. 127, 1639, № 1, л. 21—22).

²¹ Докладніше про правове та суспільне становище донських татар див.: Брежуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI — перша половина XVII ст.— К., 2011.— С. 418—424. Див. також: Мининков Н. А. Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.).— Ростов-на-Дону, 1998.— С. 136; Тре-

„донські татари“, свідчить про вододіл між цим прошарком і донцями. Донські татари не були членами Війська Донського. Вони користувалися меншим ніж козаки комплексом прав: не брали участь у донських колах, не вибирали донського отамана. У всіх згадках про донське коло — козацьких і некозацьких — як учасники фігурують лише козаки, подеколи не тільки донські, а й волзькі, яїцькі, українські. Однак подібне обмеження права організаційно належати до Війська Донського не було унікальним, радше типовим для всіх приходьків, із членами решти козацьких спільнот включно. У тому випадку, коли українські чи інші козаки не розчинялися в донському товаристві, вони також не належали до тутешнього Війська. Йдеться не тільки про тих, хто прибув на короткий час. Козаки, які подовгу перебували на Дону і брали участь у донських колах, все одно не вважалися членами Війська Донського. Часами запорожці, подібно до донських татар, утворювали на Дону свої анклавні на чолі зі власними отаманами: приміром у 1622 р. запорожців „прийшло на Дон тисяча чоловік з жінками та дітьми, а з ними вслякого майна 80 возів, і приїжджають черкаси на Дон на життя і юрти собі будують осібно, й отамани в них, черкасів свої“²². Відомі імена деякого з таких запорізьких отаманів: Яків Шаховничий (1617), Шило (1622), Матяш (1638)²³.

Донські татари тісно співпрацювали з Військом Донським в усіх без винятку сферах; зав'язаних на контактах донців з мусульманськими сусідами. „Своїх“ татар козаки активно використовували для перемовин з Ногаєм, воліли посилати їх для замирення (так було, наприклад, у 1639 р. після вбивства донськими козаками ногайських посланців)²⁴. Донських татар залучали до вивідання інформації про плани різних ногайських угруповань²⁵, втягували в лобювання інтересів Московії в Ногаї. Зокрема, у 1635 р. козаки послали татар до мурз Великого Ногаю попереду царського посланця Василя Струкова для напучування стосовно повернення під царську зверхність²⁶. Роком пізніше донці також направили до Великого Ногаю донських татар, щоб „вони, мурзи, [...] хотіли бути під государевою рукою в холопстві по старому“²⁷. До аналогічних заходів козаки вдавалися в 1637—1639 рр.²⁸

павлов В. В. История Ногайской Орды.— Москва, 2002.— С. 425; Черницин С. В. Некоторые вопросы этнических процессов.— С. 74; Яго ж. Донские татары: Некоторые вопросы этнической истории и расселения // Историческая география Дона и Северного Кавказа.— Ростов-на-Дону, 1992.— С. 108—110.

²² Допитові свідчення донського козака Олексія Молодого від 24 вересня 1622 р. (РГАДА, ф. 89, 1622, № 1, л. 73).

²³ Докладніше про це, а також про статус українських козаків на Дону див.: Брехуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи.— С. 211—218.

²⁴ Допитові свідчення ногайця С. Бузелбаєва від 31 травня 1639 р. (РГАДА, ф. 127, 1639, № 1, л. 90—92).

²⁵ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 24 серпня 1635 р. (РГАДА, ф. 89, 1634, № 5, л. 132); допитові свідчення донського отамана Івана Васильєва від 24 серпня 1635 р. (Там само.— Л. 145).

²⁶ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 24 серпня 1635 р. (РГАДА, ф. 89, 1634, № 5, л. 132).

²⁷ Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 21 листопада 1636 р. (РИБ.— Т. XVIII.— Стлб. 510).

²⁸ Допитові свідчення донського отамана П. Петрова від 30 липня 1637 р. (РГАДА, ф. 89, 1637, № 1, л. 315); допитові свідчення ногайця С. Бузелбаєва від 31 травня 1639 р. (Там само.— Ф. 127, 1639, № 1, л. 90—92); відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 9 березня 1638 р. (РИБ.— Т. XVIII.— Стлб. 694—695).

Для уявлень про природу Степового Кордону й моделі співіснування на ньому представників різних цивілізацій дуже показовим є участь донських татар у козацькому здобичництві, спрямованому проти ногайців і кримців — причому не лише в дріб'язковому (відгони коней, напади на купців тощо)²⁹, а й у серйозних військових виправах. У 1626 р. кримці навіть запроторили московського посла Дмитра Скуратова „в жидівське містечко, бо приходили з Дону козаки і татари, і улуси повоювали“³⁰. У 1633 р. двісті донських татар ходили разом із козаками на ногайського Янмамет-мурзу³¹. А в 1641 р. донські татари пліч-о-пліч з донцями та запорожцями обороняли Азов³². Козаки залучали донських татар і до морських походів³³.

Донських татар, що важливо, не наvertsали до християнства: проживаючи на території Війська Донського, вони залишалися при своїй вірі. Видно це бодай з того, що вони продовжували носити тюркські імена та прізвиська, тоді як покозачені татари прибирали християнські імена (Михайло Татарин, Василь Нагаєв)³⁴. На те, що донських татар не охрещували, вказують і випадки їхньої безпроблемної реінтеграції у свої колишні середовища. Приміром, Нуржувтуркей Абизов та Кийкиней Беринбендеев, проживши десять років на Дону, безболісно повернулися до Астрахані в улус едисанця Гуян Ахмет-мурзи³⁵. Разом з ними до Астрахані вибралося ще кілька сімей донських татар³⁶.

Дзеркальним відображенням практик проживання на козацькій території мусульман стали випадки, коли перебіжчики-козаки вкорінювалися, наприклад в Азові, але не „побусурманювалися“. Зокрема, такий собі донський козак Денис Мельниченко залишився християнином навіть після 17-ти років перебування в Азові³⁷. Цілі козацькі загоны, не змінюючи віросповідання, без особливих труднощів перебували тривалий час на території Кримського ханату, а потім поверталися в Україну. Саме наявність у козаків-переселенців можливості в турецьких та кримських володіннях не вдаватися до релігійної конверсії, рельєфно відтінює відсутність по обидва боки Степового Кордону релігійної затятості. Це інспірувало

²⁹ Див., зокрема: допитові свідчення юртовського татарина Унгара від 31 серпня 1639 р. (РГАДА, ф. 127, 1639, № 1, л. 131); відписка валуйського воеводи М. Алавіна від 12 липня 1627 р. (Там само.— Ф. 210, Разрядный приказ, Московский стол, стлб. 27, л. 191).

³⁰ Відписка воеводи С. Чемесова до царя Михайла Федоровича (РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стлб. 2518, л. 281).

³¹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.— Москва; Ленинград, 1946.— С. 219.

³² Допитові свідчення валуйця Т. Бобирєва від 19 травня 1641 р. (РИБ.— Т. XXIV.— Стлб. 162).

³³ Куц О. Ю. Татары на казачьем Дону (по материалам 1630—60-х гг.) // Исследования по истории средневековой Руси: К 80-летию Юрия Георгиевича Алексеева.— Москва; Санкт-Петербург, 2006.— С. 412.

³⁴ Допитові свідчення М. Татарина від 4 квітня 1638 р. (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.— Москва, 1953.— Т. 1.— С. 202); лист донського отамана Василя Нагаєва до короля Зигмунта III від 4 червня 1622 р. (Biblioteka PAN w Krakowie, oddział rękopisów, N 1051, k. 460 v.).

³⁵ Допитові свідчення донських татар Н. Абизова та К. Беринбендеева від 15 грудня 1639 р. (РГАДА, ф. 127, 1639, № 1, л. 22).

³⁶ Там само.— Л. 20—21. Див. також наведені Олегом Куцом приклади, датовані 1639 і 1644 рр. (Куц О. Ю. Татары на казачьем Дону.— С. 409).

³⁷ Там само.— С. 51.

появу ідеї переходу у скрутну хвилину на територію мусульманських суцідів і вистеляла дорогу до активних міграційних процесів кінця XVII—XVIII ст., приманих українським та донським козакам.

Думки про міграцію на терени, контрольовані суперниками по опануванню Степового Кордону, органічно циркулювали в різних козацьких спільнотах, перемижуючись з реальними фактами виходу чисельних загонів і тривалого проживання там. Турецький султан в 1622 р. не випадково закликав українських козаків, „щоб вони йшли до нього служити, а він їм дасть жалування і столицю Білгород і білгородське поле“³⁸. На донському фланзі Туреччина застосовувала аналогічні підходи. У 1630 р. Хасан-паша пропонував московському цареві вирішити проблему сваволі Війська Донського шляхом спільної платні й переселення козаків до султанських володінь на один із островів Середземного моря³⁹. Подібні пропозиції ніколи б не лунали, якби вони були принципово неприйнятними для українських чи донських козаків.

Натомість самі донські козаки в 1626 р. заявляли, що „підуть в турецького царя землю“ і стануть „жити у турецького царя“⁴⁰. Схожу заяву вони зробили й у 1637 р., коли побоювалися відверто негативної реакції Москви на здобуття ними Азова⁴¹. Подібними були дії й українських козаків, якими вихід на „государеве ім'я“ не розглядався як єдиний можливий варіант переселення з Речі Посполитої. У 1624 р. вони писали своєму союзникові калзі Шагін-Гірею, „що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки оселять, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крим“⁴². Наступного року справді сталося переміщення частини українських козаків до Криму: після поразки козацького повстання під Куруковим туди відійшло чотири тисячі виписків на чолі з гетьманом Олефіром⁴³. Подальша доля цього загону невідома. Швидше всього, він збройною рукою підтримував калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка з яким українських козаків і створювала сприятливий ґрунт для їх переходу на територію ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська в 1627 р. загін, найімовірніше (як вважав Борис Флоря⁴⁴), повернувся разом із калгою на Запоріжжя.

Наприкінці 1630-х — у 1640-х роках мали місце подібні випадки переходів, до всього на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, каталізатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. козаки, які вийшли на „государеве ім'я“, розповіли в Севську, що після поразки під Кумейками „багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську зем-

³⁸ Допитові свідчення вихідця з полону Григорія від 29 вересня 1622 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стлб. 9, л. 56).

³⁹ Мининков Н. А. Донское казачество. — С. 483.

⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 1. — С. 50.

⁴¹ Куц О. Ю. Донское казачество в период от взятия Азова до выступления Степана Разина (1637—1667). — Санкт-Петербург, 2009. — С. 253.

⁴² Відписка путильських воевод А. Головіна та І. Осипова до царя Михайла Федоровича від 29 листопада 1624 р. (РГАДА, ф. 123, 1624, № 19, л. 10).

⁴³ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Москва, 1995. — С. 52—53.

⁴⁴ Там само. — С. 53.

лю і в Крим"⁴⁵. У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові „відійти до турецького царя“ і навіть „посиляли всі із Запороз до нього посланців своїх, щоб він, турецький цар велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання“⁴⁶. При цьому можливість переселення до Османської імперії козаки ставили у залежність вже від того, чи прийме їх, вихідців, під своє крило московський цар. Перейти на територію, яка перебувала під владою султана, вони воліли лише у випадку, що їм відмовить цей сусідній християнський монарх⁴⁷.

Подібно й донці, паралельно із заявами про ймовірний вихід на мусульманську територію, лякали Москву можливістю перебраться під владу короля Речі Посполитої. Коли в 1630 р. на Дону очікували напад царських військ, там говорили, що „напишемо до государя від себе відписку, а у відписці напишемо, що Дон йому, царю, очистимо, а самі козаки підемо в Запороги“⁴⁸. У 1632 р. Військо Донське зробило подібну заяву: „Тільки нам на Дон нині на весні не буде государевого жалування і його государевого жалуваного слова, і ми підемо з Дону всі в Запороги на службу до литовського короля, тільки від нього нам лист буде“⁴⁹.

Відтак, попри позірну ієрархізацію пріоритетів та належність до християнського світу, українські козаки і донці все ж таки розглядали в одній площині міграцію на територію і християнського сусіда, і на землі Османської імперії. Не був на заваді цим планам ані конфесійний чинник, ані суперництво з мусульманськими сусідами за Степовий Кордон. У козацькій свідомості переселення до султанських чи ханських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання своїх проблем. Брак у козацькій ментальності пересторог щодо переміщення в скрутних обставинах на терени мусульманських сусідів добре усвідомлювали по християнський бік Степового Кордону. Недарма після поразок козацького повстання 1637 р. у Москві передбачали, що українські козаки можуть відійти „в Азов, на Дон і в Крим“, а в клятві, яку мусили приймати у московських володіннях вихідці з України, містилося зобов'язання „до турецького султана, і до кримського царя, і до Ногаю, і в литовську сторону, і ні в які інші держави не від'їхати“⁵⁰.

Врешті, кидається в око типологічна подібність ставлення козаків до християнської Московії та до мусульманських сусідів. Неупереджений погляд на козацькі життєві стратегії відтінює виразний перегук у цій царині, особливо у випадку з українським козацтвом, найпотужнішою козацькою спільнотою на Степовому Кордоні. Територію Московської держави та її прикордоння вони так само як і кримські чи турецькі володін-

⁴⁵ Допитові свідчення українських козаків у Севську від 8 лютого 1638 р. (Воссоединение Украины с Россией...— Т. 1.— С. 186).

⁴⁶ Відписка пугивільського воеводи до царя Михайла Федоровича від 20 червня 1638 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 98, л. 97).

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Допитові свідчення донського козака С. Сабліна від 19 жовтня 1630 р. (РГАДА, ф. 89, 1630, № 5, л. 110).

⁴⁹ Відписка царицинського воеводи Л. Волконського до царя Михайла Федоровича від 27 березня 1632 р. (РИБ.— Т. XVIII.— Стлб. 340).

⁵⁰ Грамота царя Михайла Федоровича білгородському воеводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. (Воссоединение Украины с Россией...— Т. 1.— С. 196).

ня рахували за потенційне джерело „козацького хліба“, круто замішано-го на здобичництві. Найпізніше з 1580-х років напади на московські міста і послів та інші різновиди військових промислів на московській території стали не меш регулярними за морські й сухохідльні походи на турецькі й кримські володіння, хвилеподібно посилюючись у часи неможливості військових операцій по інший бік Степового Кордону (1590-ті роки, 1622 р., 1642—1647 рр.)⁵¹.

Не цуралися українські козаки й спільних з татарами набігів на Московію. Влітку 1625 р. 800 запорожців долучилися до калги Шагін-Гірея, який готував подібний похід⁵². Чутки про можливе вторгнення козацько-татарських сил циркулювали не тільки тоді, коли справи в калги йшли вгору (1624 і 1625 рр.), а й у часи втрати ним влади в ханаті та, здавалось би, навіть можливості планувати антимосковські виступи (1628⁵³ і 1629 рр.). Останнього разу поголос пішов напередодні припинення спроби Шагін-Гірея опанувати владу в Криму — навесні 1629 р. Як писав рильський воєвода Дмитро Петрович Львов, „Шин-Гірей з татарами і з запорізькими Черкасами із Запорог вийшов з багатьма людьми, а стоїть в порубіжних в литовських містах в зібранні, а приходити йому під твої государеві українні міста“⁵⁴. Врешті в 1643—1644 рр. таки відбулися козацько-татарські походи на московське прикордоння, що викликало в Москві величезне роздратування⁵⁵.

Українські козаки виявили себе активними здобувачами полонених у Московії. Якщо захоплення ними бранців у війнах на боці свого володаря (річпосполитського короля) ще може бути пояснене звичними тоді в християнському світі уявленнями про війну й військовий полон, то поневолення московитів під час власних набігів на московське прикордоння в ціннісному сенсі нагадувало турецько-татарське полювання за ясирем. Полонення й тривале утримання московитів-християн, торгівля ними цілком вписувалися в козацькі світоглядні орієнтири. Козаки подовгу утримували бранців, не поспішали відпускати військовий полон навіть після досягнення відповідних домовленостей між Варшавою та Москвою⁵⁶. За спроби втечі полонених суворо карали, утримуючи в кайданах: така доля спіткала осколянина Петра Михайлова, який після 15-тирічної неволі тікав від козака Федора Волошенина (упіймавши, його закували на наступні п'ять років у кайдани)⁵⁷.

⁵¹ Докладно про напади українських козаків на московське прикордоння див.: Папков А. И. Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — первая половина XVII века). — Белгород, 2004. — С. 88—109, 175—195.

⁵² Відписка рильського воєводи М. Гагаріна до царя Михайла Федоровича від 31 липня 1625 р. (Воссоединение Украины с Россией... — Т. 1. — С. 57).

⁵³ Відписка севського воєводи І. Плещеева до царя Михайла Федоровича від 25 листопада 1628 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 24, л. 379).

⁵⁴ Відписка білгородського воєводи І. Сропкіна до царя Михайла Федоровича від 16 квітня 1629 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Московский стол, стлб. 40, л. 146).

⁵⁵ Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. — С. 56—58.

⁵⁶ Докладніше про захоплення українськими козаками московських бранців див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи... — С. 337—340.

⁵⁷ Допитові свідчення П. Михайлова від 22 лютого 1624 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 11, л. 355).

Усе згадане не заважало українським козакам використовувати риторику, пов'язану з нібито їх бажанням піддатися „під високу царську руську“ (навіть „зі своїми містами“), якою переповнені джерела 1620—1630-х років⁵⁸. Достоту як у випадку з мусульманськими сусідами гасла боротьби з ворогами „Святого Хреста“ та визволення невільників-християн сусідують з розглянутими вище промовистими різновидами позаконфронтаційних практик на Степовому Кордоні. „Промосковські“ заяви Військо Запорізьке послідовно застосовувало з суто прагматичною метою — як інструмент змагань за інтереси стану та „народу руського“. Козаки постійно шантажували Варшаву московською альтернативою, особливо вдало на початку Смоленської війни, коли саме загроза їхньої відмови долучитися до річпосполитського війська змусила новообраного короля Владислава IV визнати українську православну ієрархію.

На тлі такої козацької тактики інтенсивне використання замішаних на ідеї релігійного Кордону гасел визволення християнських бранців та боротьби з „неприятелями Святого Хреста“ менше всього виглядає мірилом ворожості. Була це радше риторика, покликана в першу чергу пояснити свої війни з мусульманськими сусідами згідно з правилами, прийнятими в тогочасному християнському світі, де чинник боротьби з „невірними“ експлуатували часто й охоче. Тим більше, що козакам це було дуже добре відомо, адже безпосередньо зацікавлені в козацькій зброї Москва і Варшава послідовно вкидали в козацькі середовища ідею війни з ворогами християнства. У випадку з українськими козаками додаткові спонуки час від часу струмували ще й від інших чинників — з апостольської столиці, імператора, дунайських князівств, Швеції. Більше того, Варшава облутувала релігійні гасла мотивами „лицарської честі“, „слави“, „захисту вітчизни“. Типовим прикладом стали в 1621 р. зусилля Зигмунта III, котрий, закликаючи козаків долучитися до коронного війська, а також організувати морські й сухопутні походи на мусульманських сусідів, зазначав: „Без сумніву вчинили б велику собі славу у справі лицарській і з не малою як для нас, так і для Речі Посполитої послугою так багато в поганства відняли християнських душ, забраних у поганську неволю, за що не тільки здобудете від нас вдячність, але й пізнаєте нашу ласку“⁵⁹.

Від 1580-х років українському козацтву була також знайома ідея християнської ліги проти „бусурман“. Події 1584—1585 рр., а ще більше 1593—1596 рр., коли козаки взяли участь в антимусульманських заходах австрійського імператора та придунайських володарів, наочно продемонстрували всьому козацькому товариству, яку значну роль відігравав релігійний кордон у протистоянні європейських держав з мусульманськими сусідами, міцно вмонтовувавши козаків у це протистояння. Адресоване Війську Запорізькому звернення папи Климента VIII про необхідність прислужитися уявній Християнській Республіці „проти спільних ворогів нашої віри“, поєднуючись із визнанням козаків людьми

⁵⁸ Стосовно „промосковської“ риторики козаків та її природи див.: Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року.— К., 2005.— С. 165—170.

⁵⁹ Лист короля Зигмунта III до Війська Запорізького, травень 1621 (Biblioteka PAN w Kótniku, oddział rękopisów, N 330, s. 770). В іншому листі за травень—червень 1621 р. король писав: „А як хочете нам і Речі Посполитій засвідчити свою відважну охоту, так і собі на славу і в нас на тому більшу ласку заробите“ (Там само.— С. 776).

війни⁶⁰, надсиланням на Січ прапора та участю козаків у реальних військових діях, не могло не стимулювати формування в середовищі українського козацтва відповідних ціннісних установок.

Решта козацьких спільнот перебували під значно слабшим тиском релігійної риторики. Струмувала вона лише з Москви, оскільки Річ Посполита навіть під час московської Смути не могла використати для агітації релігійне гасло, а інші християнські держави не мали до цих козацтв ніякого діла. Сама ж Москва за потреби завжди зверталася до релігійного чинника, апелюючи до православності козаків. У рамках зовнішньополітичного курсу Михайла Романова на уникнення збройного протистояння з Кримом московський уряд звинувачував донців за провокування набігів татар і азовців, через що „проливається кров християнська“ і християни потрапляють у неволю⁶¹. З 1630-х років, коли Московія розпочала поводитися агресивніше й виношує плани точкових ударів по Криму, релігійний чинник слугував уже для мобілізації Війська Донського на оборону „україн“ та до наступальних дій, як-от 1646 р. напередодні і під час походу Ждана Кондирева⁶².

Відтак козаки швидко навчилися з користю для себе оперувати протиставленням „бусурманів“ і „народу християнському“. Найбільших успіхів на цьому шляху досягло українське козацтво, перетворивши аргумент релігійного Кордону на універсальне обґрунтування свого існування і своїх станових претензій належати до „людей лицарських“. Через війну з „неприятелями Святого Хреста“ Військо Запорізьке пояснювало не лише мотиви свого здобичництва на суші та на морі, а й причини військово-політичних контактів з Кримом та Московією. Старший Дмитро Барабаш (1617), обґрунтовуючи в листі до короля намір козаків напасти на татар, писав, що мали йти „почасти для погамування їх, бо з такою великою потугою землі вашої королівської милості пугошать, почасти для звільнення з неволі народу християнського“⁶³. Аналогічний дискурс присутній і в козацькому листі до сейму від 1623 р.: „...для визволення з ласки Божої, як то часто траплялося в'язнів з тяжкої неволі“⁶⁴.

Пояснюючи королівським комісарам після повстання 1625 р. логіку укладення військового союзу з братами Магмет-Гіреєм і Шагін-Гіреєм, Військо Запорізьке робило наголос на проблемі християнського полону. Шагін-Гіреєві „цнотливо услужили в його потребі“, бо він нібито відпустив не тільки козаків, які випадково прибилися з моря до кримського берега, а й „одіслав їх до нас з усім християнством, скільки його на той час відгромили (ці козаки.— В. Б.), показуючи милість супроти Корони

⁶⁰ Лист папи Климента VIII до козацького гетьмана від 8 листопада 1593 р. (Винар Л. Козацька Україна.— К.; Львів; Острог; Нью-Йорк; Париж, 2003.— С. 265—266).

⁶¹ Грамоти царя Михайла Федоровича Війську Донському від 22 жовтня 1625 р. і 13 липня 1633 р. (РИБ.— Т. XVIII.— Стлб. 251, 380).

⁶² Див., зокрема, грамоти царя Михайла Федоровича Війську Донському від 26 лютого 1637 р., 26 грудня 1637 р., 22 квітня 1638 р. і 9 серпня 1646 р. (Там само.— Т. XVIII.— Стлб. 542, 545, 615, 753—754; Т. XXVI.— Стлб. 100—101).

⁶³ Лист Д. Барабаша до короля Зигмунта III від 31 травня 1631 р. (Biblioteka PAN w Krakowie, oddział rękopisów, N 1051, k. 175 v).

⁶⁴ Лист Війська Запорізького до сейму, не раніше 1623 р. (Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku.— Warszawa, 2008.— S. 264).

Польської⁶⁵. Згодом аргумент визволення бранців був використаний для обґрунтування дипломатичних контактів з Московією — двох посольств до царя 1625 р., а також підтримки московської місії авантюриста Олександра Ахії. Ці свої дії Військо Запорізьке мотивувало тим, що „як і Запоріжжя почалося, за відбиття полонів, забраних до неволі в поганські руки, московські царі звикли нагороджувати“⁶⁶.

Насамкінець, українські козаки порівнювали з „бусурманськими злодіями“ ворожі дії з боку різних християнських суб'єктів. Криштоф Косинський в таких барвах описав відомий конфлікт з переяславськими міщанами 1592 р.: „У той же час і цей шпиталь нашій, наданий вашою королівською милістю і Річчю Посполитою, монастир Трахтемирівський дім Божий молитовний зруйнували, забрали давні надані скарби й образи, і це чинили не як християнські люди, але як погани і бусурмани, мертвих з гробів викопували ці безбожні переяславці“⁶⁷. З діями „неприятелів Святого Хреста“ козаки зіставляли каральні заходи Варшави. „Староста теребовлянський [...] з його милістю паном воєводою волинським, погано й непристойно спонукав українних старост, як неприятель Святого Хреста здобували нас у Трипіллі“, — скаржився королю К. Косинський⁶⁸. А за словами Дмитра Гуні (1638 р.) коронний польний гетьман Миколай Потоцький „з усім своїм військом, певно бажаючи нас винищити до останнього, розпустивши свої чати, які знущаються над невинною кров'ю християнською гірше аніж який неприятель Святого Хреста“⁶⁹.

Водночас кризь козацьку риторичку, замішану на протиставленні з мусульманськими сусідами, подекуди проглядалися й приземлені, реальніші мотиви протистояння з турками, татарами, ногайцями. Українське козацтво час від часу нагадувало Варшаві, що вижити без здобичницьких експедицій за Степовий Кордон воно не спроможне: щоб прикрити свою „голоту“, „худоби“ козаки як люди, „злиденні та голі“, „обмежені в достатках“ мусять добувати „шаблюку в бусурманській землі собі хліба й сукна“⁷⁰. Обґрунтовуючи в леґації на сейм 1625 р. неминучість зачіпок з турками й татарами, козаки відверто зазначали: „А обмислити забажав би ваша милість, звідки б військо наше живність мало, якщо вже там,

⁶⁵ Лист-відповідь (респонс) українських козаків польським комісарам від 27 жовтня 1625 р. (Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce.— Lwów, 1833.— Т. VI.— S. 190).

⁶⁶ Інструкція послам Війська Запорізького (Максимові Григоровичу, С. Бурчевському, Ф. Пашкевичу, Л. Криштофовичу) на сейм від 10 лютого 1626 р. (Biblioteka PAN w Kórniku, oddział rękopisów, N 317, k. 342 v.).

⁶⁷ Лист К. Косинського до короля Зигмунта III від 15 вересня 1592 р. (Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів українських гетьманів XVI — першої половини XVII ст. у польських архівних зібраннях // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2004.— Вип. 8/9.— С. 439).

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Лист Д. Гуні до коронного польного гетьмана М. Потоцького (Okolski S. Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporskiem w r. 1637. Tudzież kontynuacya dyaryusza wojennego w roku 1638.— Kraków, 1859.— S. 150).

⁷⁰ Див., зокрема: лист старшого Війська Запорізького Б. Проснідича до короля Зигмунта III від 26 лютого 1597 р. (Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів...— С. 440); лист Війська Запорізького до Я. Замойського від 1 липня 1600 р. (Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.— Kraków, 1868.— S. 104); лист С. Кішки до короля Зигмунта III від 1 липня 1600 р. (Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. VIII.— С. 99); лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 31 березня 1601 р. (AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich, N 802, s. 5).

звідки ми живність мали, згідно з присягою ходити не можемо"⁷¹. Аргумент цей козаки нерідко доповнювали релігійними мотивами. „Тут мешкаємо на пустині в землі царя кримського, ані орати, ані сіяти, тільки своєю шаблею хліба набуваючи, а за кров християнську здоров'я не шкодуючи“, — писав козацький старший Кшиштоф Саратович 1600 р.⁷² А роком пізніше відомий Самійло Кішка нагадував Я. Замойському: „Мусимо про себе старатися і на свої звиклі місця йти, як звиклість наша, промишляючи шаблею хліб і сукуно в землі бусурманській“⁷³.

Так само й донські козаки своє здобичництво коштом нападів на мусульманських сусідів розтлумачували Москві через потребу здобувати поживу, а також чинити опір набігам татар, ногайців, азовців. Мотив, що через напади опонентів козаки „голі й босі“, не можуть без походів „прогодуватися й одягнутися“, — час від часу пронизувала відписки Війська Донського⁷⁴. Без сумніву, у подібному ключі вибудовували „оборону“ й решта козацьких спільнот.

Неуникненість козацьких походів на турок, татар, азовців як засобу задоволення матеріальних запитів козаків добре розуміли й у Москві, й у Варшаві. Насправді, обидва уряди добре давали собі раду в тому, що в основі непослуху лежав інстинкт „прикрити свою нестачу та наготу“, тісно ув'язаний до того ж з економічними інтересами різних прошарків прикордонного населення загалом. Відтак нотки прагматичного підходу час від часу пробивалися крізь товщу тотальних заборон на несанкціоновані виправи проти мусульманських сусідів. Гнівні вичитування донців за порушення вимог подекуди розбавлялися в царських грамотах на Дон показовими обмовками на кшталт, щоб козаки „з азовцями до тих пір, поки посланці наші Соловой Протасєєв з товаришами з Царгорода до вас в юрти на Дон прийдуть, жили мирно і з ними не воювали“⁷⁵. У шляхетському дискурсі щодо вирішення козацької й турецько-татарської проблем елемент тверезого розуміння обумовленості козацьких походів самим стилем життя на Степовому Кордоні присутній ще виразніше. Нічим іншим не можна пояснити той факт, що загальні жорсткі заборони на морські походи на початку 1622 р. під час роботи київської комісії були розбавлені приміткою — до повернення річпосполитського посла з Порту⁷⁶. І це тоді, коли Варшава особливо гостро потребувала втихомирення козаків — задля того, щоб посольство Криштофа Збаразького зуміло укласти так

⁷¹ AGAD w Warszawie, Extranea IX Polen, N 70, vol. 124.

⁷² Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів... — С. 441.

⁷³ Лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 31 березня 1601 р. (AGAD w Warszawie, Archiwum Zamoyskich, N 802, s. 5). Див. також інструкцію Війська Запорізького послам (Л. Пашковському, Г. Козці, Д. Кудковичу, Т. Пуху) на конвокаційний сейм від 9 червня 1632 р. (Голубев П. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — С. 407).

⁷⁴ Див., зокрема: допитові свідчення донського отамана О. Старова від 9 жовтня 1625 р. (РИБ. — Т. XVIII. — Стлб. 236—237); відписка воронезького воєводи С. Львова до царя Михайла Федоровича від 30 травня 1631 р. (РГАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стая, стлб. 40, л. 225); допитові свідчення донського отамана Б. Ковинського від 30 січня 1635 р. (Воссоединение Украины с Россией... — Т. 1. — С. 143).

⁷⁵ Грамота царя Михайла Федоровича Війську Донському від 18 березня 1614 р. (РИБ. — Т. XVIII. — Стлб. 66).

⁷⁶ Лист королівських комісарів до Війська Запорізького від 17 січня 1622 р. (Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року // Записки Нау-

необхідний мир зі султаном. Козаки на чолі з Петром Сагайдачним тоді запряглися пильно стеретти, щоб „ані жоден човен військовий морський на море не має ані буде виходити [...] поки, дасть Бог, великий посол від цесаря з Турок не повернеться“⁷⁷.

Шляхта усвідомлювала, що коли повністю перекрити козацтву можливості „брати лути“ з турок і татар, то воно оберне вже всі свої зусилля на спустошення шляхетських маєтностей (до чого й так було схильне і скарги на що не вигасали з 1580-х років). Подібну загрозу вбачали також серед небезпек від імовірної реалізації намірів Стамбула та Бахчисарая побудувати замки в пониззі Дніпра, які б надійно загородили козакам виходи в море („боятися треба, щоб як ім турецький цесар забудує прохід у Чорне море, в Польщу не обернулися, бо Україна їх швидко не зліквідує“; „коли б турки загородили ім виходи в Чорне море, то далі в Польщі ширитися не хотіли, дай Боже щоб Наливайка не хотіли воскресити, є між ними сила москви і татар, які їм побудки дають“⁷⁸). А відтак, хоча ніколи не бракувало запальних закликів придумати „козацьку сваволю“ залізною рукою, осмислені проекти вирішення козацької проблеми обов'язково враховували потребу матеріального забезпечення козацької спільноти⁷⁹.

Зі свого боку козаки швидко дійшли розуміння необхідності зберегти певну рівновагу на Степовому Кордоні як запоруку свого подальшого існування. Вони не сповідували принципу випаленої землі, бодай через те, що їм не було б чим поживитися наступного разу. У тих рідкісних випадках, коли якийсь козацький загін переходив межу, це викликало чимале здивування сучасників — як-от у 1639 р., коли син боярський А. Єрмеєв говорив у Москві, що „придумали донські отамани і козаки кримські села палити і кримських людей бити без залишку. А до цього часу, государ, вони кримських сіл не підпалювали і людей не вбивали, бо під тими селами бувала до цього здобич щороку, як і під Азовом“⁸⁰. Схожі ситуації за участю донців виникали в 1655 і 1657 рр.⁸¹ Аналогічний подив викликали подібні дії українських козаків в 1633 р.: як було донесено С. Конєцпольському, козаки „виходячи з човнів у поле, де села, містечка густо палять, люд в неволю беруть і внівеч усе обертають татарським способом, чого перед цим не чинили, хоча на села й міста заходили“⁸².

Більше того, у середовищі українських козаків вже пустила пагони ідея, що тільки постійне сусідство татар, турок і ногайців та перманент-

кового товариства імені Шевченка.— Львів, 2006.— Т. ССІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 530).

⁷⁷ Присяга П. Сагайдачного та його козаків королівським комісарам 20 січня 1622 р. (Там само.— С. 531).

⁷⁸ Промова С. Жолкевського на сеймі 1615 р. (Biblioteka PAN w Kórniku, oddział rękopisów, N 325, s. 19); промова руського воєводи на сеймі 1615 р. (Там само.— S. 34).

⁷⁹ Див., наприклад: Grabowski P. Polska niżna albo osada polska.— Kraków, 1859; Starowolski S. Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów petekopskich.— 1618; Palczowski K. O kozakach jeśli ich znosić czy nie dyskurs.— Kraków, 1618. Про проекти Й. Верещинського та С. Наливайка див.: Сає П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.).— К., 1998.— С. 223—280.

⁸⁰ Допитові свідчення сина боярського А. Єрмеєва від 15 грудня 1639 р. (РГАДА, ф. 127, 1639, № 1, л. 73).

⁸¹ Куц О. Ю. Донское казачество...— С. 387—388.

⁸² Лист невідомого до С. Конєцпольського від 22 червня 1633 р. (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego.— S. 120).

не тривання конфлікту між Річчю Посполитою та складовими Османської імперії гарантує козацтву повнокровне існування. Інакше за умови закриття Степового Кордону державна машина швидко усуне звідси непотрібних уже козаків. Розважати козаків над цією проблемою спонукали, очевидно, ті негаразди, з якими вони стикалися після періодичних підписань договорів про „вічний мир“ між Варшавою і Стамбулом. В'язні-козаки говорили в 1630 р. Муртазі-паші: козаки, „бачачи, що найясніший король, його милість, з найяснішим цісарем замирився, пожурившись, що тут більше мешкати не можуть, тому нарадили через усі гармати пробитися і, поєднавшись із донськими козаками, щороку купи свої відправляти на море“⁸³. До донських козаків розуміння необхідності зберегти Степовий Кордон як запоруку свого існування прийшло, схоже, лише в кінці XVII ст., коли Москва вдалася до активних наступальних дій проти Криму. У зв'язку з Кримським походом 1687 р. донці „молили Бога, щоб над Кримом перемоги не було, а говорили: якщо Крим розорять, то й життя ім не буде“⁸⁴.

Усе це яскраво віддзеркалює еластичність Степового Кордону, відсутність у козаків та їх мусульманських сусідів одностороннього взаємоне-сприйняття на свідомістному рівні. Кордон не став роз'єднувачем на ментальному рівні. Очевидно існував лише відчужений усіма навколишніми суб'єктами географічний Кордон. Комплекс відмінностей між скросеними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва його боки Степового Кордону, так і не спровокував появи непрохідних демаркаційних ліній, як це було на деяких інших Великих Кордонах. Релігійний бар'єр важив надзвичайно багато в самоідентифікації козаків, цементував відчуження інакшості, справно виконував функцію каталізатора й виправдання конфронтації, але не перетворився на непрохідний мур між світами.

Ніяке „бусурманство“ сусідів, ніяке усвідомлення себе захисниками „Святого Хреста“ не абсолютизували турка, татарина, ногайця як „ворога“ й не були перешкодою для взаємодії на різних рівнях, включно з інтеграцією козаків у мусульманське середовище, а мусульман — у козацьке (навіть з проживанням останніх в козацьких анклагах без переміни віри). Не віра, не етнічне походження чи цивілізаційна інакшість перетворювали в козацьких очах сусідів по Степовому Кордону на противників, а те, що вони претендували на ті ж самі землі, що й самі козаки. Типологічна подібність ставлення українських козаків до мусульманських сусідів і до християнської Московії відтінює це особливо чітко. Саме таке сприйняття опонентів з іншого боку Степового Кордону козаки транслиювали в споріднені християнські суспільства.

⁸³ Лист Муртази-паші до С. Конєцпольського від 27 вересня 1630 р. (Biblioteka Czartoryjskich, oddział rękopisów, N 365, s. 523).

⁸⁴ Дополнения к актам историческим.— Санкт-Петербург, 1872.— Т. 12.— С. 180.

Андрій ЗАЯЦЬ
(Львів)

СУДОЧИНСТВО В ПРИВАТНИХ МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

Судочинством в українських містах ранньомодерної доби історики цікавилися принагідно, висвітлюючи більш широкі проблеми. Ще менше коло дослідників займалися цим стосовно приватних міст. Зі старшої когорти українських істориків певну увагу цьому питанню приділили Михайло Владимирський-Буданов, Володимир Антонович і Михайло Грушевський¹. Радянська історіографія міським судочинством практично не займалася. Небагато що змінилося і за останні два десятиліття: лише окремі судові сюжети стосовно Заслава й Олики стали предметом розгляду в розвідках Наталі Білоус² та Ігоря Тесленка³.

Не в останню чергу така ситуація обумовлена станом джерельної бази. До нашого часу збереглася лише одна замкова книга — міста Заслава за 1572—1575 рр., та дві міські книги — Олики (1600—1606) і Козлина (1604—1749). Останні фактично складаються лише з окремих фрагментів колишніх книг та ще й в дуже поганому фізичному стані. Водночас, є відомості, що замкові книги велися в Новому Корчині⁴, Острозі⁵, Мура-

¹ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1903.— Ч. 1.— С. 57—64, 159—166, 261—267, 276—285; Антонович В. Предисловіе // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1869.— Ч. V.— Т. 1: Акты о городах (1432—1798).— С. 28—32, 54—64, 67—69; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. 5.— С. 353—356.

² Білоус Н. Міський уряд Олики на початку XVII в. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. Науковий збірник.— Луцьк, 2006.— Вип. 18.— С. 64—68.

³ Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.— К., 2009.— Т. 19.— Кн. 1.— С. 233—246.

⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK), Archiwum Sanguszków (далі — AS), Teki rzuynskie, sygn. XXXIV/20, k. 95, 97 (1621 р.).

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 150—150 зв. (1566 р.); спр. 458, арк. 155 зв. (1571 р.).

виці⁶, Олиці⁷, Степані⁸, Торчині⁹, Старокостянтинові¹⁰, Рівному¹¹, Корці¹², Рохманові¹³, Дубні та Шульжинцях¹⁴. У документах трапляються згадки про ведення міських книг у Горохові¹⁵, Торчині¹⁶, Берестечку¹⁷, Тучині¹⁸, Ожигівцях¹⁹, Звягелі²⁰, Коростишеві²¹, Острозі²². Чи велися міські книги в інших, особливо малих містечках, важко сказати, хоча польський історик Анджей Виробіш дотримувався думки, що в малих містечках їх, скоріше за все, не вели²³. Обмаль матеріалу дають гродські книги, в яких лише поодинокі записи стосуються функціонування судочинства приватних міст.

Сама назва замкових книг вказує на місце їх ведення. Вже інша справа, чи це був справжній замок чи „замочок“, або так званий „двор“, але в будь-якому випадку йшлося про місце осідку власника (або орендаря) містечка, а також, зазвичай, урядника, який і пильнував за збереженням замкових книг. Міські книги, за наявності ратуші, велися в ній, або ж у домі вйта. У 1616 р. горохівський вйт Омелян Никифорович скаржився на шляхтича Станіслава Олізаровського, який з озброєними слугами напав „на домъ его власнии в Горохове мѣстѣ будучи, в которым суды воитовские звыкли се одправовати“²⁴. Натомість відомо, що в Рожищах суд відбувався в ратуші²⁵.

Королі, а згодом і власники міст, надаючи чи підтверджуючи магдебурзьке право міським поселенням, зазвичай оговорювали, що міщани мали судитися між собою або з приїжджими за нормами магдебурзького права. Більш-менш стандартна фраза звучала так: „права маидеборского во всих члонках и артыкулах его уживати и возле него в речах великих и

⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 136 зв.—137 (1570 р.).

⁷ Там само.— Спр. 37, арк. 795 зв. (1587 р.).

⁸ Там само.— Спр. 458, арк. 454 зв. (1571 р.).

⁹ Там само.— Спр. 9, арк. 70 зв. (1567 р.); спр. 63, арк. 274-а—275 (1601 р.).

¹⁰ Там само.— Спр. 4, арк. 142 зв. (1562 р.).

¹¹ Там само.— Спр. 8, арк. 243 зв. (1566 р.).

¹² Там само.— Спр. 36, арк. 265 зв. (1585 р.).

¹³ Там само.— Спр. 79, арк. 79. (1606 р.).

¹⁴ Тесленко І. Заславська замкова книга...— С. 235.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 929 зв. (1616 р.).

¹⁶ Там само.— Спр. 5, арк. 364 (1585 р.); спр. 111, арк. 503 зв. (1619 р.); APK, AS, Teki rzymskie, sygn. XX/47, k. 337.

¹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 93, арк. 776 зв. (1612 р.).

¹⁸ Там само.— Спр. 236, арк. 166 зв. (1643 р.).

¹⁹ Там само.— Ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 50, арк. 75—76 зв. (1613 р.).

²⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 546—546 зв. (1584 р.).

²¹ Там само.— Ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 6, арк. 287 зв. (1611 р.).

²² Там само.— Ф. 2228 (Колекція документів на право власності), оп. 1, спр. 3, арк. 2 (1624 р.).

²³ Wyrobisz A. Sołec nad Wisłą Historia małopolskiego miasteczka // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— Warszawa, 1964.— R. 12.— N 1.— S. 20. Тим не менше, для польських земель міських книг збереглося не до порівняння більше, ніж для українських. Див.: Samsonowicz H. Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce // Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów.— Poznań, 1997.— S. 477—479.

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 113, арк. 52 зв.

²⁵ Там само.— Спр. 106, арк. 561—561 зв. (1617 р.).

малых завжди ся радити и судити“ (Самуельполь, 1616)²⁶. Подібні застереження стосувалися Форошні²⁷, Киселина²⁸, Межиріча²⁹, Мосора³⁰, Стохота³¹ та інших міст. Відсилення до норм магдебурзького права було дуже загальним, тож які саме його кодекси мались на увазі можна лише здогадуватися.

Певні судові приписи містилися в привілеях власників міст. Так, у привілеї для міста Лешнів (1627) Мацей Лешневський зазначав, що міщани повинні судитись за нормами магдебурзького права перед війтом, радцями і присяглими лавниками, а замковий уряд не повинен втручатися у міське судочинство. Штрафи з міщан повинні збиратися згідно з приписами магдебурзького права, але штрафи від злочинства, „гвалту“ і підпаду мали йти на користь замку³². У привілеї на війтівство в Рожищах (1634) зазначено, що дві частини судових штрафів йтимуть до міської скриньки, а третя — війтові за його працю³³. У заставному привілеї на сокольське війтівство (1614) оговорено, що міщани, щойно відбувши судовий процес у міському суді, і взявши відповідний декрет, можуть звертатися до замкового суду³⁴. Ян Гулевич, надаючи війтівство в місті Гулевичі Андрію Трушковському (1642), оговорював, що суд має відбуватися не перед бурмистрами, а перед війтом³⁵.

Власник Муравиці Криштоф Монвід на прохання міщан видав „Уставу“ (1604), в якій регламентувались і окремі аспекти функціонування судової системи в місті. Зокрема стверджувалось, що винуватець без „лиця“ (тобто той, хто не був пійманий на місці злочину) за крадіжку речі у міщан мусив заплатити три копи грошів литовських. Міщанин чи єврей, котрий прийняв до свого будинку якогось „приходня“ і не повідомив про це урядника, повинен був заплатити штраф у розмірі 100 грошів литовських. На міщанина чи єврея, який, почувши дзвін, не вийшов на „гвалт“ до греблі, накладався штраф у дві копи грошів литовських. За переорену межу штраф становив копу грошів. За стародавнім звичаєм, при розгляді судових справ міщани мали оплачувати „пересуд“ і давати чотири гроші литовські „пам’ятного“. Штраф за побиття складав 12 грошів, за обзивання — 6 грошів. Вижеві або слугі урядника встановлювали платню: „від злочинства“ — 12 грошів, за оглядання ран — гріш, за „записне“ — також гріш³⁶.

У 1604 р. до Дорогостаїв для ревізії маєтку приїхав Костянтин Заровський, слуга Криштофа Монвіда. До нього звернулися міщани з проханням упорядкувати повинності. Порадившись з урядником Герцем Станіславським та міщанами, К. Заровський уклав „Уставу“, в якій також були

²⁶ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 206, л. 148 об.

²⁷ Там само.— Кн. 217, л. 14 об.—25.

²⁸ Там само.— Кн. 195, л. 215—215 об.

²⁹ Там само.— Кн. 204, л. 80.

³⁰ Там само.— Кн. 195, л. 21—21 об.

³¹ Там само.— Кн. 207, л. 77.

³² ЦДІА України у Києві, ф. 2228, оп. 1, спр. 316, арк. 2.

³³ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 398.

³⁴ Там само.— Спр. 95, арк. 279 зв.

³⁵ Там само.— Спр. 230, арк. 886.

³⁶ APK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 369, k. 98.

пункти стосовно здійснення судочинства. Зокрема регулювався розгляд справ про збройну бійку: особа, яка у ній постраждала, отримавши рану, і засвідчила це в суді, але пізніше пішла на примирення з винуватцем, була зобов'язана заплатити штраф 12 грошів литовських — для того, аби не допускати подібних ексцесів удруге і, як сказано в „Уставі“, „щоб між підданими не ширилося свавілля“. Такий же штраф встановлено за словесну образу міщанина³⁷.

Міський суд зазвичай, як цього і вимагали приписи магдебурзького права, очолював вїйт: це підкреслювалося в більшості привілеїв на вїйтівство та надання містам магдебурзького права. Так було у наданні вїйтівства Андрію Трушковському (1642) в Гулевичах власником міста Яном Гулевичем³⁸. У привілеї місту Тайкурам (1613) князь Юрій Вишневецький зазначав, що лава не може бути без вїйта, тому поставив вїйтом свого давнього слугу Войтеха Парульського³⁹. В олицькій міській книзі під 1601 р. зазначено, що після смерті вїйта Вацлава (Венцеслава) Слончевського „sądy czas niemały wakowały“⁴⁰.

У той же час у багатьох привілеях, особливо королівських, розпливчасто зазначалося перед ким повинні судитися міщани. Так, у магдебурзькому привілеї для Базалії (1578) вказувалося, що судитись міщани мають „одно перед воитом албо передъ бурмистромъ и радою местскою оного места“⁴¹.

Збережені міські книги Козлина та, особливо, Олики містять досить широкий спектр формулювань щодо складу міського суду. Для Козлина характерні такі означення міських суддів: „мы врьд міста Козлина“⁴², „перед урядомъ міста козлинского“⁴³, „перед урядомъ міста козлинского, перед зуполнымъ судом“⁴⁴, „перед бурмистрами міста козлинского“⁴⁵, „передо мною Криштофом Пачинскимъ на тои час лантвоитомъ“⁴⁶, „передо мною Миколаєм Чарнацьким воитом козлинским а бурмистрами“⁴⁷, „передо мною Матфеєм лантвоитомъ козлинским“⁴⁸. В олицькій міській книзі знаходимо такі формулювання: „перед урядом вїйтівським, бурмистровським, раецьким і лавничим“⁴⁹, „перед повним урядом вїйтівським, бурмистровським і раецьким“⁵⁰, „перед повним урядом раецьким олицьким“⁵¹, „перед судом нинішнім“⁵², „на нинішньому суді виложеному

³⁷ АРК, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 369, k. 89—90.

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 886.

³⁹ Там само.— Спр. 112, арк. 491.

⁴⁰ Там само.— Спр. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 51 зв.

⁴¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 123 об.; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 17, арк. 738.

⁴² Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — ВРАН), oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 1.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.— К. 6 в.

⁴⁵ Там само.— К. 7, 9.

⁴⁶ Там само.— К. 8

⁴⁷ Там само.— К. 91.

⁴⁸ Там само.— К. 90.

⁴⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1237 (Олицький магістрат), оп. 1, спр. 6, арк. 1, 35.

⁵⁰ Там само.— Арк. 34 зв.

⁵¹ Там само.— Арк. 3, 12, 14, 15 зв., 36.

⁵² Там само.— Арк. 6 зв., 9, 27 зв.

(звичайному) гайному⁵³, „перед повним урядом вїтївським, раецьким і лавничим“⁵⁴, „перед урядом вїтївським пана Вацлава Слонїчевського“⁵⁵, „перед урядом вїтївським і раецьким“⁵⁶, „перед урядом нинїшнім“⁵⁷, „перед повним урядом бурмистровським і раецьким“⁵⁸.

Траплялося, що суд в одній особі очолював староста / урядник і вїт. Під 1610 р. у козлинській книзі зазначено: „Передо мною Яном Рєминским на тот час будучи старостою и воитомъ козлинским“⁵⁹. Того ж року в Козлині на чолі суду бачимо священика: „Предо мною о(т)ц(є)м Григорием с(вє)щ(є)ником козлинским з розказаня пна старосты а при мнє будучими бурмистрами [...] вѣрными (тобто лавниками.— А. З.) [...] а при бытности пна Ярухома арендаря жида козлинского“⁶⁰. У Заславі під час судового засідання 4 грудня 1572 р. і 20 жовтня 1573 р. поряд з понамїсником, служебником і вїтом згадуються євреї (Шлома Зраїлович і Маєр)⁶¹.

Природно, що міщани вирішували свої судові спори у міському суді. Однак непоодинокими були випадки, коли вони зверталися і до замкового суду, тобто фактично до суду урядника. Причини цього були різні. Звичай, до замкового суду удавалися як до апеляційної інстанції. Подекуди спеціально застерігалось, що це можна робити лише після рішення міського суду, маючи на руках відповідний декрет⁶². Замковий суд (окрім того, що був апеляційним стосовно міських декретів) уособлював собою щось на кшталт одночасно гродського й земського судів, позаяк до нього зверталися шляхтичі, бояри і селяни з волості, що „тягнула“ до замку. „Іти на замок“ міщан спонукали зловживання й вїта. Так, заславські міщани в 1640 р. скаржилися, що неправні дії вїта змушують їх звертатися до замкового суду⁶³. Інколи проводилися спільні засідання замкового і міського судів. У 1567 р. на торчинському ринку ротмістр Бернат Любартовський побив кременецького вїта Матиса Гришковського, який заніс скаргу про це до „книг замку торчинського“, взявши відразу з них випис. Справа розглядалася „передъ врьдом замковим местцким [...], то єсть перед паномъ Иваном Городинскимъ, и перед паномъ Матысом Яцковскимъ, воитом, з радцами места торчинского“⁶⁴.

Водночас вїти „ревниво“ ставилися до втручання замкового уряду в міські справи. Свідченням цього є події, що відбувалися у вересні 1566 р. у місті Муравиця. У муравицького міщанина Протаса було знайдено коней, вкрадених у підданих Михайла Джалинського. Маскадон Берух, який заступав на той час урядника Івана Скрибу, на прохання потерпілих дав вижем свого служебника Гришка. На той час нагодилися „воитъ

⁵³ ЦДІА України у Києві, ф. 1237 (Олицький магістрат), оп. 1, спр. 6, арк. 4 зв., 25, 26 зв., 29, 32, 41.

⁵⁴ Там само.— Арк. 9, 13.

⁵⁵ Там само.— Арк. 10, 13 зв.

⁵⁶ Там само.— Арк. 15.

⁵⁷ Там само.— Арк. 16 зв.

⁵⁸ Там само.— Арк. 46 зв.

⁵⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 25 v.

⁶⁰ Там само.— К. 35.

⁶¹ АРК, АС, sygn. 27, k. 131, 351.

⁶² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 95, арк. 280 (Сокіл, 1613 р.).

⁶³ АРК, АС, Teki arabskie, sygn. 453/19, k. 8.

⁶⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 70 зв.

муравицкии з мещаны до врьдника Маскадона и почали дѣи на него фу-кати, иж вижа давал на злодеиство“ У результаті вїт з мїщанами звільнили злодія, натомість заарештували потерпілих, які, у свою чергу, поскаржилися до Луцького гроду. Там їм було надано вижа, за участю якого велися переговори вже з урядником Іваном Скрибою. Останній всіляко ухилився від рішення в цій справі, мотивуючи це своєю відсутністю на час події і, відповідно, непоінформованістю. Потерпілі ж наполягали, аби урядник вчинив справедливість відповідно до права посполитого і „стату ту земського“⁶⁵.

Наскільки об'єктивним був судовий процес у приватних містах важко сказати, але є певні підстави твердити, що „добитися“ правди в суді можна було. Так, у 1610 р. козлинський лантвійт Матвій скаржився на мїщанина Шимона Павловича, який начебто обіцяв йому дати 8 злотих „за пожогу фолварку мого“. Мїщанин це заперечив, а так як лантвійт не зміг представити свідків, то уряд прийняв рішення звільнити Шимона Павловича від плати грошей⁶⁶. Два роки перед тим козлинський сотник Савка скаржився на вїта Миколая Чернацького про побиття, що підтвердили лавники. Справу розглядав намісник Миколай Жирославський. Запис про неї у книзі закреслений, а внизу дописано „тая справа през уряд скасована“, що може свідчити про полюбовне її вирішення⁶⁷.

Наявні джерела свідчать, що чимало судових справ розглядалися мїськими урядниками / намісниками одноосібно і, інколи, на власний розсуд. Так, фастівський мїщанин Іван Волошин був причетним до крадіжки 24 коней у шляхтича Андрія Огія Тишковича, і той поминався справедливості й суду над мїщанином у фастівського урядника Матисовича, але останній під різними претекстами уникав цього⁶⁸. У 1611 р. вільські євреї Лець і Мордухай Менделевичі скаржилися на войтехівських мїщан за побиття й пограбування, і у справедливості їх мали в Коростишеві. Однак по прибутті до цього міста з'ясувалося, що відсутній його власник Олізар Волчкович: намісник / староста пан Козицький заявив, що господар від'їхав у справах і „мне теж инструкцыеи не далъ абы-мъ чинил справедливост“⁶⁹.

Бажання мїського уряду захистити „своїх“ мїщан перед „чужими“ сприяло подвійним стандартам у судочинстві. У березні 1617 р. возний Луцького уряду Якуб Іздебський засвідчив, що їздив до Рожищ у справі полонського мїщанина Стефана Киселевського Пончошки: йому рожищський мїщанин Ждан Чечуркович заборгував 104 злотих, вчасно не повернув, тож ішлося „w совитост и w шкоды“. Мїський уряд Рожища призначив термін віддачі боргу через 12 тижнів, залишивши Ж. Чечурковича у в'язниці при ратуші („в ратушу албо ли в дому тамошнем рожиским судовомъ помеленыи уряд местскии рожискии везенем wпатривши зоставил“) ⁷⁰. Після цього судді і С. Пончошка з возним залишили ратушу. За якийсь час С. Пончошка з возним знову завітали до ратушної в'язниці,

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 14 зв.—16.

⁶⁶ ВРАН, oddz rękopisów, sygn. 262, k. 35.

⁶⁷ Там само.— К. 79.

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 108—110.

⁶⁹ Там само.— Арк. 287.

⁷⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 561.

однак в'язня там не виявилось. Прийшовши з ратуші до дому в'їта Яна Смеловського, вони застали там і Ж. Чечурковича, відтак просили в'їта або повернути винуватця до в'язниці, або видати їм, але в'їт ні того, ні іншого зробити не захотів⁷¹. У червні 1617 р. вже інший возний Труш Овчина заявив, що їздив до Рожищ і в'їт повідомив йому про втечу Ж. Чечурковича з міста. Борг зі штрафами (совитістю та іншим) зріс до 380 злотих, тоді як майна в боржника виявилось не більше як на 50 злотих. Заклопотаному позивачу в'їт з легкістю дозволив С. Пончошці самому шукати збіглому („яко спротивного и права посполитого непослушного дождчати и шукати позволяем“)⁷².

Прямий стосунок до судочинства мали такі явища, як передача міст у заставу й оренду, оскільки державці та орендарі втручалися в міські справи. У 1615 р. Анна Ходкевичівна Корецька позичила у Миколая Макарівича Івашкевича та його дружини Катерини Рабянки тисячу злотих, даючи їм в заставу / держання своє містечко Ходасівка на Київщині терміном на рік і під закладом двох тисяч злотих. У заставній угоді було зазначено, що державці мають право „яко хотѣчи водлуг зданя и налепшого уподобаня своего уживат, поддаными рядит, справоват, судит, выступных на горле карат“⁷³.

У червні 1634 р. князь Юрій Заславський віддав у заставу Флоріану Стемпковському містечко Шепетівка. У листі до міщан князь повідомляв, що перед Ф. Стемпковським мають відбуватися всі суди, та доводив до відома радців і лавників, щоб замість осадника Тошківського за осадника і дозорцю замку й міста відтепер також мали Ф. Стемпковського⁷⁴. Про в'їта у листі не згадано, з чого можна припустити, що осадник виконував одночасно і його повноваження. Наслідки застави невдовзі далися взнаки. У березні 1643 р. міщани скаржилися на надужиття Ф. Стемпковського. Загалом, у супліці зафіксовано 76 скарг міщан, серед яких були й заяви бурмистрів з приводу побиття, ув'язнення і пограбування. Оправдуючись державця заявив: „...ia nie byłem arendarzem tylko zastawnikiem“⁷⁵. Скарги міщан повторювалися в 1644, 1645 і 1646 рр.⁷⁶ Аналогічна ситуація була з містечком Судилків, яке в заставу від князя отримав той же Ф. Стемпковський. Супліку зі скаргою на зловживання державці в 1644 р. підписала „вся громада судилківська“⁷⁷.

У 1621 р. Анна Ходкевичівна Корецька віддала в оренду за 6 тисяч злотих терміном на рік Павлові Ясковському містечка Стара і Нова Білилівка з селами Прутинці і Дороганівці. В орендному контракті застерігалось, що орендареві належать прибутки від судочинства: „...суды, пересуды, поклоны, померне, вины слушныя водлуг выступьку без утяженя подданых браты и их караты волен будет, яко в Старом и Новом месте Белиловце [...] и на месчанах заруки, распусты, быковое, вины кровавые з вбудвох мест и сел, куницы поёмные и змерны“⁷⁸. У 1609 р. княгиня Со-

⁷¹ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 561 зв.

⁷² Там само.— Арк. 742.

⁷³ АРК, AS, Teki rzymskie, sygn. XXX/88, k. 423.

⁷⁴ Там само.— Teki arabskie, sygn. 146/8, k. 3—4.

⁷⁵ Там само.— К. 13. Уся супліка: Там само.— К. 13—40.

⁷⁶ Там само.— К. 89—96, 159—161, 171, 176.

⁷⁷ Там само.— К. 103, 113, 117, 119.

⁷⁸ Там само.— Teki rzymskie, sygn. XXXIV/9, k. 2; sygn. XXXIV/23, k. 108.

фія Вишневецька передала в оренду Семену Кміті та Аарону Ізаковичу містечко Володимирець. В орендному договорі зазначалося, що орендарі мають право міщан і бояр судити та карати, але не могли виносити смертні вироки, що їх необхідно було узгоджувати з урядником княгині⁷⁹.

Документи свідчать, що не лише сам орендар, але і його дружина могла втручатися в судові справи. Так було в містечку Колки, яке 1618 р. перебувало в оренді у Каспара Тудоровецького і його дружини Анни. На них і на колківського віта Франциска Бромерського скаржився яровицький урядник Вавринець Бенецький стосовно того, що вони прихистили в Колках кілька десятків циган (над ними „бы старшимъ ниякии Павел циганъ“). Останніх звинуватили в пограбуванні бортника села Чолниці Тимоша, в якого було забрано речі й 400 злотих готівкою. Урядник В. Бенецький звернувся до орендаря і віта з проханням видати винуватців або ж вчинити „справедъливост [...] негдволочную“, і на таку його вимогу Анна Тудоровецька і віт „зложили термін“. Однак, прибувши з возним і шляхтичами у вказаний день до Колок, урядник справедливого суду не дочекався, оскільки Анна Тудоровецька і віт „тых выволанъцовъ цигановъ [...] въшъем ил боронили, поведаючи же добре люде“⁸⁰.

Традиційно міщани могли подавати апеляції на судові рішення міського уряду чи урядника до власника міського поселення, який був повноправним господарем у своїх маєтках⁸¹. Зазвичай, це обумовлювалось у локаційно-магдебурзьких або окремих привілеях містам. Так, надаючи магдебурзьке право Локачам (1611), король вказав, що апелювати міщани можуть до власника — Рафала Лещинського⁸². У королівському локаційно-магдебурзькому привілеї для київського містечка Сушана (1645) зазначено, що міський уряд повинен судити всі кримінальні, поточні й гостинні справи, а апеляція йтиме до власника Северина Потоцького⁸³. Подібна ситуація була із волинським Кошовградом, який 1635 р. отримав локаційно-магдебурзький документ від свого власника Яна Кошовського⁸⁴.

Значний вплив на судочинство в приватних містах мали євреї, позаяк дуже часто вони тримали міста в заставі й оренді. Так, у різний час євреї орендували міста: Васильків (1618)⁸⁵, Коростишів (1630)⁸⁶, Обухів (1643)⁸⁷, Острожець (1638)⁸⁸, Голятин (1593)⁸⁹, Горохів

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 95, арк. 146 зв.

⁸⁰ Там само.— Спр. 110, арк. 584 зв.—585 зв.

⁸¹ Bałanowski B. *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku.*— Warszawa, 1975.— S. 6—7; Mazurkiewicz I. *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.*— Lublin, 1964.— Sec. G.— Vol. XI.— S. 116. Докладніше про апеляції див.: Załęska M. *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w różnym średniowieczu (studium historyczno-prawne).*— Warszawa, 2005.— S. 110—120; Копыцкий З. Ю. *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.*— Минск, 1975.— С. 42; Грыцкевич А. П. *Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв.*— Минск, 1975.— С. 200.

⁸² РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 205, л. 29.

⁸³ Там само.— Кн. 214, л. 325 об.

⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 714.

⁸⁵ Там само.— Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 966 зв.

⁸⁶ Там само.— Спр. 8, арк. 834 зв.

⁸⁷ Там само.— Спр. 10, арк. 12 зв.

⁸⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 236—236 зв.

⁸⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Archiwum Zamojskich, sygn. 2633, k. 119.

(1570)⁹⁰, Локачі (1638)⁹¹, Вільськ (1611)⁹², Паволоч (1611)⁹³, Сокіл (1595, 1613, 1616 і 1636)⁹⁴, Володимирець (1616 і 1618)⁹⁵, Четвертня (1615 і 1620)⁹⁶, Пориськ (1582)⁹⁷, Колки (1618)⁹⁸, Коблин (1612)⁹⁹, Новий Острів (Вишеньки) (1634)¹⁰⁰.

Інколи євреї приватних міст отримували від їхніх власників окремі привілеї, в яких визначались їхні права та обов'язки. Юрій Чаплич-Шпановський, видаючи в 1641 р. такий привілей євреям Киселина, вказав, що судитиме їх за Литовським статутом. Обговорювались й інші моменти судочинства над євреями міста. Коли б дійшло до судової справи між християнином і євреем, християнин у разі потреби свідчень мав виставити трьох свідків: двох християн і одного єврея, а за відсутності єврея міг присягнути сам. Так само й євреї в суперечці з християнами повинні представити двох свідків християн і одного єврея¹⁰¹. Окремий привілей євреям містечка Гулевичі видав у 1618 р. Юрій Гулевич. У ньому зазначено, що євреї „вольныи судити се перед доктором мают, а жид не маєт до права местского стати, не повинен, толко до замку за позволом стати маєт яко и по инших местахъ королевскихъ. Такъ же даю и позволяю если би-с што трафило ѡ що бы шло жидом моимъ ѡ криминал и ѡ счо бы се колвекъ трафило, tedy буду повиненъ жидовъ судити водлугъ привилею наданого ѡт короля его м[и]л[ости] жидомъ всимъ вольнскимъ“¹⁰². Прагнення єврейських міських громад отримати окремі привілеї було спричинене бажанням дещо дистанціюватися від міщан і, одночасно, юридично забезпечити себе¹⁰³. Дослідники відзначили, що попри загальне переконання про обмеження й упослідження євреїв насправді їх становище було далеко не таким критичним¹⁰⁴.

Досліджуючи судочинство приватних міст, виникає закономірне питання: яке право діяло в таких містах? Аналіз джерел дає змогу припус-

⁹⁰ AGAD w Warszawie. Metryka koronna, ks. 121, k. 366—368.

⁹¹ APK, AS, sygn. 56, k. 54.

⁹² ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 211.

⁹³ Там само.— Арк. 228.

⁹⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 94, арк. 720; спр. 110, арк. 329 зв., 387 зв.; спр. 198, арк. 871 зв.—872; ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 10, арк. 117 зв.

⁹⁵ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 97, арк. 227 зв.—228.

⁹⁶ Там само.— Спр. 102, арк. 305 зв.; спр. 109, арк. 73—75; спр. 106, арк. 159 зв.

⁹⁷ Там само.— Ф. 28 (Володимирський городський суд), оп. 1, спр. 15, арк. 450.

⁹⁸ Там само.— Спр. 50, арк. 72 зв.

⁹⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 93, арк. 338 зв.—339.

¹⁰⁰ Там само.— Спр. 191, арк. 6—6 зв., 356—359 зв.

¹⁰¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. II (Історичні матеріали), спр. 21640, арк. 52—52 зв. Така норма радше відповідала принципам магдебурзького права, ніж артикулам Литовського статуту. Див.: Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej.— Warszawa, 1953.— S. 60.

¹⁰² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 17 зв.—18 зв.

¹⁰³ Goldberg J. O motywach nadawania przywilejów dla gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej // Parlament. Prawo. Ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej.— Warszawa, 1996.— S. 76.

¹⁰⁴ Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388—1569 г.— Санкт-Петербург, 1883.— С. 410—414; Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI—XVIII.— Kraków, 2002.— S. 23—25.

кати, що тут існувала суміш приписів магдебурзького права, Литовського статуту та звичаєвих норм. Окрім того, кожне міське поселення — хоч воно, зазвичай, орієнтувалося чи брало за взірць котресь із більших міст — творило лише йому притаманні особливості.

Стосовно магдебурзького права думки істориків традиційно різняться. Ще В. Антонович твердив, що магдебурзьке право в містах Правобережної України було мало знане, його кодекси реально не доходили до міст, а в кращому разі використовувались „польські редакції магдебурзького права, які радше були юридичними трактатами і роздумами, складеними краківськими і львівськими юристами XV—XVI століть, аніж збірками статей обов'язкового законодавства“¹⁰⁵. Це твердження заперечував Федір Тарановський, доводячи, що праці Бартоломея Гроїцького і Павла Щербича були власне збірками, хрестоматіями з норм магдебурзького права, а не теоретичними юридичними трактатами¹⁰⁶.

Наявний стан джерел, найперше майже повна відсутність міських книг, не дає змоги однозначно відповісти на це питання, проте опрацьований матеріал дозволяє зробити певні припущення. Бажання міщан отримати магдебурзьке право опосередковано свідчить про те, що його цінували, позаяк воно давало можливість ширшого впровадження не лише самоврядування, але й судочинства¹⁰⁷. З окремих фраз документів видно, що норми магдебурзького права застосовувалися при вирішенні судових справ, хоча звучали вони надто загально. Так, у травні 1608 р. і червні 1609 р. міський уряд Козлина, розбираючи суперечку міщан, виніс вирок „водлуг права магдебурского“¹⁰⁸, а в жовтні того ж 1609 р. в іншій справі — „ведлуг порядку мѣсцького артикулу в судах мѣсцьких“¹⁰⁹. Війт і міський уряд Рожища в 1617 р. виправдовувалися перед позивачами про збіглого боржника, „при чом показовали артыкулы с права маидебурского в пол саксоню вписаные ѿ такомом збегълѣом должнику“¹¹⁰. Однак у кількох документах містяться конкретні посилання на норми магдебурзького права. У квітні 1608 р. міський уряд Козлина розглядав скаргу міщанина Андрія Кравця, який винайняв в обійсті Тимоша Чоргацького пекарню і комору. Останній взяв за це завдаток, а в подальшому передумав і вигнав позивача. На суді Тимош Чоргацький визнав, що така угода була, але не зміг обґрунтувати свого рішення не допускати Андрія Кравця до користування пекарнею і коморою. Тоді судді винесли рішення: „...прихильючися праву маидебурскому артикул в титулах вписаныи лист сто сѣмдесят чвартыи наказуѣмы абы был в спокоюном держаню наиму своего в дому Тимошовым до року ведлугъ постановѣния“¹¹¹. Ця ухвала суду від-

¹⁰⁵ Антонович В. Предисловіе.— С. 59.

¹⁰⁶ Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских родов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование.— Варшава, 1897.— С. 38.

¹⁰⁷ Варьяш О. И. Городское право и право в городе как фактор единения // Город в средневековой цивилизации Западной Европы.— Москва, 2000.— Т. 3: Человек внутри стен. Формы общественных связей.— С. 247. Докладніше про міське право див.: Берман Г. Д. Право і революція. Формування західної традиції права.— К., 2001.— С. 351—397, 502—505.

¹⁰⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 49, 94 v.

¹⁰⁹ Там само.— К. 106.

¹¹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 742.

¹¹¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 44.

повідала розділу „O najemnikach a o najmiech“ у збірнику Б. Гроїцького „Artykuły prawa majdeburskiego“¹¹².

У травні 1628 р. той же міський уряд розглядав справу між міщанами Пархомом та Пилипом. Пархом, названий мельником, взяв у Пилипа занедбаний „рез поля“ і впродовж трьох років обробляв його, аж доки Пилип без його відома вирішив продати цю землю іншому, заявивши, що це його земля і він вільний нею розпоряджатися. На це Пархом відповів: „...я тебе мил дати пол маци жита и розкопавшы то уживаю [...] податки такъ к[о]ротя его мл яко и чинши кнежати его м[и]л[о]сти плачу“. Порадившись, судді зазначили: „...а такъ мы заховавши их волугу права маидебурского в статуте порядку месткого вписаного лист трынастыи в промовчане кгрунту месткого наказуемо абы мелникъ при том ризи выкопаным с пращи своєї вечными часы зостал, кгдаж вшелякие ценжары и платы местские с того чинит *wt лит* трох а Пилипови ж бы *отдал* пол маци жита за тыждем с тых причин же *wh был* с померы влочниковыи дубину занял которои не копал“¹¹³. Згаданий у судовому рішенні вердикт відповідає розділу „O dawnościach“ збірника Б. Гроїцького¹¹⁴.

У 1643 р. в олицькому міському суді розглядалася справа між Мартином Буковичем та Яном Мозеловським і його дружиною Регіною. Обидві сторони претендували на маєток за тестаментом Мацея Пушка: Мартин був племінником заповідача, а Регіна його пасербицею. Позивач обгрунтовував свою правоту цілою низкою артикулів зі „Speculum Saxonicum“ (арт. 6 книги 2, арт. 83 книги 3, арт. 70 книги 1), „Ius municipale“ (арт. 55, 20, 140) та посилався на 12 лист „Artykułów...“¹¹⁵. Останній поклик відповідає розділу „O przedawaniu i o kupowaniu imienia i o wzdaniu prawa“ збірника Б. Гроїцького¹¹⁶. Відповідають дійсності і статті з „Саксонського зеркала“¹¹⁷. На жаль сторінки цього документа сильно пошкоджені, бракує закінчення (як і, зрештою, початку), а тому невідомо чим закінчилася ця справа.

У 1608 р. у козлинському міському суді слухалася справа стосовно оскарження Павла Шкотиня та його помічників Петра й Омеляна у крадіжках меду в різних осіб. Підозрюваних міський кат піддав тортурам („пробам“), після чого вони в усьому зізналися (згадка про ката тут важлива, оскільки традиційно вважається, що вони були лише в більших містах). Суд виніс вердикт — смертну кару „ведлуг права статуту маидебурского части четвертой и статуту земского роздѣлу четвертогонацат артикулу четвертого“¹¹⁸. Згадані поклики відповідали IV артикулу збірки Б. Гроїцького „Postępek sądów...“¹¹⁹ та 4 артикулу 14 розділу Дру-

¹¹² Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— Warszawa, 1954.— S. 61—62.

¹¹³ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 46—46 v.

¹¹⁴ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 22.

¹¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 81.

¹¹⁶ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 18—20.

¹¹⁷ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. акад. АН УССР В. М. Корецкий.— Москва, 1985.— С. 47, 50, 114—115.

¹¹⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 50. Про місце і роль ката в містах див.: Zaremska H. Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV—XVI w.— Warszawa, 1986. Див. також: Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбаха.— Львів, 2004.— С. 586—587.

¹¹⁹ Groicki B. Postępek sądów około karanía na gardle.— Warszawa, 1954.— S. 105—108.

гого Литовського статуту¹²⁰. Цей унікальний документ свідчить, що поряд з нормами магдебурзького права міські суди використовували і Литовський статут.

Не менш цікаво і те, що в тому ж таки козлинському суді використовувався також Третій Литовський статут. У жовтні 1609 р. міщанин Борис Михаленя скаржився на побиття і поранення його Хацком Листопадом, що останній заперечував. Тоді судді „нарадившисє и прихилиячючися праву посполитому в раздѣлє аї (11) в артыкуле ї (10) наказуємы помєнєному Бурисови на ранах присягнут а кды присягнет тєды Хоцко повинєн єго вєдлуг стану навєзат“¹²¹. Також є всі підстави припускати, що суперечку між козлинськими міщанами Антоном і Харком у липні 1608 р. судді також вирішили, спираючись на Литовський статут, що правда без означення артикулів і розділів: „...абы кождыи спокоине своєго уживал под закладом вины в статутє вписаным“¹²². У королівському локаційному привілеї, виданому на прохання Івана Олізаровича Волчковича для Топорищ (1567), зазначено, що „дней торговых и в ярмарках в судах вольность водлуг статуту мають“¹²³.

Норми Литовського статуту використовувалися при так званому „гонінні сліду“ (див. Другий Литовський статут, арт. 6, розд. XIV). У жовтні 1582 р. служебник Агафії Тишиної Самуїл Рукавчицький скаржився перед Житомирським гродським урядом на вїйта і міщан Коростишева, які не захотіли взяти участь у гонінні сліду: „...просили деи воцта и всиєх мещан, жебы слєд вывели з мєста. Тєды, деи, воцтє и вси мещанє, на то ничого не дбаючи, слєду того не вывели“¹²⁴. У серпні 1583 р. подібна ситуація склалася у місті Топорище, на яке вночі здійснили набіг міщани з Чернехова і викрали худобу. Постраждала сторона, „заховываючи ся в томє водлє статуту, маючи при собє сторону людєи добрых, вѣры годных, соседєв школичныхъ, того ж часу слєдом гонив [...] И привели єсмо слєдъ [...] до мєста Чернехова, и втєтол слєду не вывели“¹²⁵.

У заславській замковій книзі неодноразово посилались на Другий Литовський статут, що, зрештою, є більш природним явищем — у книзі висвітлено діяльність не міського, а замкового суду, хоча значна частина справ стосувалася власне міщан. У вересні 1573 р. заславський „доктор жидовскии“ Шмоїл скаржився на єврея Шмаїла Мошковича, що той запросив його на учту до свого дому і там побив. Виж оглянув рани і засвідчив побиття. У відповідь Шмаїл Мошкович заявив: „Я на том бои и на ранах своих [...] готов присєгу учинити, беручи собє на помочь артыкул статутовици в роздєлє первомнадцат артыкул трыдцат пятии, в которомъ

¹²⁰ Статути Великого князівства Литовського: у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— Одеса, 2003.— Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.— С. 192—193.

¹²¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 105 v. Див.: Статути Великого князівства Литовського...— 2004.— Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 книгах.— Кн. 1.— С. 589.

¹²² ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 61 v.

¹²³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 38, л. 590 об.

¹²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Опубл.: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965.— С. 38.

¹²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 13 зв., арк. 1. Опубл.: Актова книга Житомирського міського уряду...— С. 57.

пишет (далі йшла цитата з Другого Литовського статуту¹²⁶.— А. З.) [...] А иж доктор светков не мел, теды в том же артыкуле так ся ест написано нижеи [...] (тут знову цитувався згаданий артикул.— А. З.)¹²⁷.

У січні 1574 р. заславський дяк Андрій Ленцович звинуватив міщанина Мелешка Мишковича Нацоковича в крадіжці 10 возів сіна, що останній категорично заперечив і закинув позивачу ославлення — „мене на доброй славе моеи забиваешг“¹²⁸. Намісник заславський Василь Копоть, який судив справу, вирішив так: „А так я углянувши у статут в розделе четвертомънадцать артыкула сегомо, в которомъ пишеть: хто бы кого вбвинил без лица и без кождое слушное причины и злодеиство такое вбвинене вному ничего шкродити не маеть и за такое вбвинене будет его повиненъ навезати так, якобы его ранил. А такъ я подлугъ того артыкула усказаломъ на томъ Анъдрию навезки вному Мелешкови за тое обвинене пят копъ гр[о]шеи“¹²⁹. Цитата з Другого Литовського статуту близька, але недослівна зі списком Василя Усовича (який є опублікованим)¹³⁰, однак найцікавіше, що цей артикул стосується шляхтича, яким, очевидно, міщанин Мелешко не був (принаймні таким він не названий у документі).

Другий Литовський статут цитували й при розгляді інших справ, записи про які вміщено в заславській замковій книзі¹³¹. Використання норм Литовських статутів не є чимось аномальним, оскільки ряд артикулів цих законодавчих збірників прямо чи опосередковано стосувалися міського життя¹³².

Окрім приписів магдебурзького права та артикулів Литовських статутів у міському судочинстві застосовувалися ще й звичаєві норми, про що сигналізували дослідники¹³³. Неодноразово в замковій книзі Заслава згадано так зване „ставлення шапки“¹³⁴. У вересні 1573 р. Дорота, дружина заславського кухаря Станіслава, скаржилася про побиття її міщанкою Кулиною. Остання це заперечувала і заявила, що не біла, а лише відіпхнула її від свого чоловіка — „а так Дорота доводечи того ставила шапку до людеи и выдала светковъ трохъ“¹³⁵. Так само у вересні 1573 р. заславський священик Зеновій скаржився на священика зі села Михля Данила, який „на спаши поималъ“ його вола. Отець Зеновій посилав до нього дяка і „людеи добрых мужов“, однак повернути вола не вдалося. Своєю

¹²⁶ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 194.

¹²⁷ APK, AS, sygn. 27, k. 322—323.

¹²⁸ Там само.— К. 390.

¹²⁹ Там само.— К. 391.

¹³⁰ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 194.

¹³¹ APK, AS, sygn. 27, k. 62, 77, 430.

¹³² Заяць А. Міщани поміж Литовськими статутами і практикою життя // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 9—19.

¹³³ Łysiak L. Recenzja // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1973.— R. LXXX.— N 1.— S. 128; Kulejewska - Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.— Poznań, 1964.— S. 64; 116; 157; Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права...— С. 11.

¹³⁴ Словник староукраїнської мови дає таке пояснення цього вислову: „судова запорука у вигляді грошової застави, покладеної в шапку, яка зберігалася у сторонніх людей до рішення суду, після чого застава того, хто програв, переходила в казну, суддям або тим, хто виграв справу“ (Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1978.— Т. 2.— С. 554).

¹³⁵ APK, AS, sygn. 27, k. 324.

чергою отець Данило заявив, що тримає вола через починені йому шкоди, а „мужов деи я не знаю“. Тоді позивач, „доводечи того [...] иж его мужи за лихою горожою волнымъ учинили, ставил шапку до мужей с копы гр[о]шеи, але попъ мехолский приставити не хотел“¹³⁶.

У грудні 1573 р. у заславському суді дійшло до розгляду трагічної й водночас комічної справи. Степан Покощовський від імені Соні Гусарової скаржився на заславського єврея Віктора Маєровича: „...нет вєдома для котороє причины небожчика Гусара, мужа вноє [...] неяким напиткомъ з примусу замордовалъ, от которого напитокку з сего света зышоль“. На звинувачення єврей відповів, що Гусар дійсно в його корчмі „пиво беручи своволне пил, на которого мне, яко врандарови ся по колко раз вповедали и я вишодши з ызбы в сенех воды дожчовое набравши на столе поставил. Он место пива самъ доброволне ся напил, але деи я его к тому напиткови не примушал, ани в том ведаю. Пан Покощовскии на довод шапку ставил. Виктор шапку приставил и подал пан Покощовскии светка первого на име Маца, а Гордея Анамчича, а в недостатку третьего светка поведил, иж деи Соня готова сумнемемъ своимъ того поправити. Жид поведил и просил, абы был захован подлуг привилъ им даного, абы светок был при тых двух хрестиянохъ трети светок жид. А так мы не чинечи того коротко, взяли то на розмышлене его мл п[а]на Василя Коптя“¹³⁷.

„Ставлення шапки“ зафіксовано і для судочинства міста Козлина. Згідно з записами в міській книзі, в листопаді 1608 р. Андрій Трохимович скаржився на олеського єврея Аврама на порушення домовленості, за якою останній мав купити у згаданого міщанина горілку вартістю гріш за квартиру. Перед судом в особі вїйта та лейтвїйта єврей визнав факт домовленості, але заявив, що до горілки „мья ми котлов дат на пережане тои горилки на вквиту“. Андрій Трохимович заперечив це, а свідків у єврея не виявилось. Тоді „Андрии приставил шапку на довод, а жид приставит не хотил“¹³⁸. Подібно в грудні 1608 р. козлинський швець Петро скаржився на свого учня Сєливона стосовно того, що той, узявши в сина Криштофа ремонтувати боти, залишив свого майстра. Сєливон заперечував це, і тоді „Петръ приставил шапку до сына Крыштопова с пол золотого, хотячи то показат же не ему дано до рукъ але Сєливону. Свитокъ, сын Крыштопов вызнал же боты дал для направованя Сєливону учню его. Наказали єсмо абы Сєливон боты заплатил за дви недели, што соби Петрикъ дал записати“¹³⁹.

Використовувалося „ставлення шапки“ в суді й при розгляді справ про побиття. Так, у грудні 1608 р. козлинський міщанин Іван Литвин скаржився на Лєвка за побиття. Оскільки останній це заперечував, „Иван доводячи збитя своего ставил шапку до свитка Матфия догтяра, которы под сумненем сознал же его кгда крикъ почув пошед до дому Лєвкова и нашов двери зациплены, а кгда втчиние Иван з ызбы вышов, нарекаючи на Лєвка. А такъ мы уряд за тым доводом наказали єсмо абы Лєвко Ивана водлуг стану навезал сто грошей“¹⁴⁰.

¹³⁶ APK, AS, sygn. 27, k. 321—322.

¹³⁷ Там само.— К. 372.

¹³⁸ ВРAN, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 76.

¹³⁹ Там само.— К. 80.

¹⁴⁰ Там само.— К. 80 v.

При судовому розгляді боргових справ також мало місце „ставлення шапки“. У липні 1607 р. козлинський кушнір Давид скаржився на шинкаря Пархома, який не заплатив йому за „роблення“ кожуха 25 грошів литовських. На це шинкар відповів: „...я йому за роботу заплатил водлуг постановеня, то ест выпил у мене пол цebra пива, до чого ся Давид и сам признал. А такъ мы уряд на тот встатокъ заплаты пытали: „...если бы на то мели довод“. Пархом ставил шапку на довод, хотячи показат же заплатил. Корния, которыи свитокъ кгды был пытан повидил под сумнимем же я в том не вим и ни было-м при том. А такъ мы уряд за тым недостатечным доводом наказали есмо абы Пархом Давиду грошеи петнадцет заплатил, а выкладу грошеи чотыры“¹⁴¹.

Елементом правового звичаю було і так зване „Боже право“, яке в українських містах здійснювалося через кидання жеребу. У січні 1574 р. заславська єврейка Тамара Єскова скаржилася, що Марушка Грицькова заборгувала їй копу і п'ять грошів литовських, а віддавати не хоче. Оскаржена визнала, що винна гроші, але заявила, що вже заплатила 40 грошів, однак не мала на це свідків. Відтак Тамара „просила, абы в тую сорокъ гр[о]шеи жеребьи чинены были под такимъ обычаем: чии ся жеребьи выимет, тот зыщет; до чого Марушка поведила: иж деи я еи винна гр[о]шеи двадцат пят, а в тую сорок гр[о]шеи позволила, иж бы жеребьи чинены были. А коли межи них жеребьи мотаны были, тогды вынял ся жеребьи Томарин“¹⁴².

Підтвердженням думки Арсенія Турцевича про функціонування копних судів у непривілейованих містах¹⁴³ може бути випадок у містечку Любче (1568), де такий суд приговорив Яна Небецького, його дружину Ганну та їх помічника Лаврика до смертної кари за крадіжку одержі і шкір¹⁴⁴. У цій же судовій справі згадується про повіщення за злочини Степана Москвитина у місті Озеряни¹⁴⁵. Смертним вироком закінчилася крадіжка вола козлинським міщанином Савкою: кат („мистр“) піддав його тортурам, випитуючи про обставини злочину, оскаржений все розповів і „теды болшеи ничого не мог поведет и тую всю повест свою смертью запечата“¹⁴⁶.

Наскільки суворими були рішення міських судів за тими фрагментарними актами, які дійшли до нашого часу, судити складно, але наведені вище приклади засвідчують, що крадіжки каралися досить жорстоко.

У міських судових справах згадується так званий „грабіж“ як вид компенсації за невиконані договірні зобов'язання однієї із сторін. У липні 1607 р. Ждан Мордаш з села Великий Житин скаржився на козлинського міщанина Ілляша, який взяв у нього шкіру для пошиття двох пар ботів, але виготовив лише одну. Суд постановив, щоб Ілляш заплатив селянину за невиконану роботу 20 грошів литовських, „а иж не мил чим заплатит

¹⁴¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 60—60 v.

¹⁴² АРК, АС, sygn. 27, k. 392—393.

¹⁴³ Турцевич А. О. Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк.— Вильна, 1911.— С. 4.

¹⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 68—71 зв. Опубл.: Архив ЮЗР.— 1876.— Ч. VI.— Т. 1: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795).— С. 70.

¹⁴⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 70.

¹⁴⁶ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 3.

росказали єсмо абы был пограбен“. Конфіскували у нього „ложник“, який лавники оцінили в 35 грошів. Різницю 15 грошів мав компенсувати селянин, але Ілля „будучи упорным пошед проч и доплаты от него не хотил“¹⁴⁷.

Матеріали збережених міських книг засвідчують, що для з'ясування ситуації „на місці“ суд, зазвичай, посилав лавників / вірних¹⁴⁸.

При розгляді судових справ сторони для доведення своєї правоти могли залучати свідків. В „Artykułach...“ Б. Гроїцького зазначено: „Świadek jeden w prawie majdeburkim nie waży nic, jedno, dwaј або треј“¹⁴⁹. Аналогічні умови ставили також Перший і Другий Литовські статuti¹⁵⁰, і їх застосовували в міській судовій практиці. У листопаді 1603 р. козлинський міщанин Михалко скаржився на побиття його сидельником Ониськом, однак зміг виставити лише одного свідка — Федка Перехриста. Судді заявили, що свідків потрібно три, або ж позивач змушений буде присягати особисто, на що Михалко погодився — „а кгда присягнетъ тебѣ Ониско маєт ведлуг стану его навезати“¹⁵¹. Подібна ситуація сталася в липні 1608 р., коли на побиття козлинським міщанином Сергієм скаржився інший міщанин — Богдан. Свідка він так само представив лише одного, тож суд вирішив: „...и ж болшеи доводу не мил в недостатку трех свитков наказали єсмо на бою присегу, которои присези рокъ третии ден“¹⁵². Обов'язковість трьох свідків зафіксована й у Заславі 1573 р., коли міщанка Настася Мазепинка „подавала двухъ светковъ, а в не достатку третего брала се до присеги“¹⁵³.

Скористався свідками в середині 1640-х років і шепетівський міщанин Іван Добош, оскаржуючи дії іншого міщанина Пархома, який „гвалтом“ відібрав у нього частину гаю з ґрунтом. А ґрунт цей виявився стародавнім — ще його батька „від початку осади того містечка“. На підтвердження цього І. Добош виставив трьох свідків, які підтвердили його слова. Трьох свідків виставив і Пархом, але й вони підтвердили правду позивача¹⁵⁴.

До послуг свідків зверталися євреї в суперечці зі шляхтичами. У 1618 р. єврей містечка Вільська Вольф Мошкович, який у документі названий шляхтичем, від себе і від „всего збору жидов Вилских“ скаржився на пана Германа Слепецького стосовно нападу на єврейські будинки, побиття і „учинене гвалтов сромотных кухаркомъ их“. Євреї просили вийти дати свідками міщан, що й було зроблено, причому в ролі свідків виступили сам вийт, бурмистри і лавники¹⁵⁵.

Зафіксовані свідки / баришники й при продажу будинку, що мало б забезпечити учасників трансакції від можливих проблем у майбутньому. Так, у березні 1609 р. козлинський міщанин Савка продав свій будинок

¹⁴⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 56.

¹⁴⁸ Там само.— К. 41, 60.

¹⁴⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego.— S. 29.

¹⁵⁰ Статути Великого князівства Литовського...— 2002.— Т. I: Статут великого князівства Литовського 1529 року.— С. 251 (цей артикул взято зі Слуцького списку); Т. II.— С. 117.

¹⁵¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 7

¹⁵² Там само.— К. 60 v.

¹⁵³ ARK, AS, sygn. 27, k. 155.

¹⁵⁴ ARK, AS, Teki arabskie, sygn. 146/8, k. 115.

¹⁵⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1391—1393.

тучинському міщанину Яну Петровському, що засвідчили три свідки / баришники¹⁵⁶.

Важливе значення в судовому процесі відігравала присяга, що особливо підкреслено в „Artykułach...“ Б. Гроїцького¹⁵⁷. У січні 1574 р. заславський єврей Віктор Хомич оскаржив у замковому суді побиття його боярином Романом Никошовським. Останній усіляко ухилявся від розгляду справи, натомість єврей присягнув „на ранах своїх“. Відтак намісник Василь Копоть заявив: „Я за выполньенъм доводу его, навезки ему яко шляхтичу подлугъ волности и привилевъ ихъ жидовскихъ дванадцать рублевъ гр[о]ши присудивши, рокъ заплате чотыри недели зложилъ — и то Никишовському устне и через листъ свои ознаимил“¹⁵⁸. Згадка про усне й письмове повідомлення оскарженого проливає світло на „технічний“ бік справи судового процесу.

Зазвичай, присяга виголошувалася в церкві, про що свідчить наступний випадок. У листопаді 1603 р. козлинська міщанка Ядкова Кайдашиха перед судом заявила: „...наказали были присегу Ивашку Тишковичу на том, якобы ему от мене за сукъман заплаты сто грошей не дошло. Теды присягат не пошол, але ани забожитися [...] крыж на соби казал положит. А такъ я яко-м ему заплатила и не вижна, то-м у церкви перед людьми учинила и дал ми покои“¹⁵⁹. Цікавим тут є те, що „забожитися“ трактувалось як певний відповідник присяги.

Наявні матеріали репрезентують широкий спектр проблем, з якими міщани зверталися до суду. Більшість із цих справ так чи інакше відображені в нормах магдебурзького права, найперше в „Artykułach...“ і „Porządki...“ Б. Гроїцького та в Литовських статутах. Вище було показано, що лише зрідка в актах вказувалися конкретні статті як приписів магдебурзького права, так і Литовських статутів, здебільшого такий поклик був огульним. Найчастіше судові рішення взагалі не обтяжувалося вказівкою на джерело права, на якому воно базувалося.

Документи свідчать, що міщани досить болісно реагували на різноманітні „похвалки“ та образи на їхню адресу. У липні 1609 р. козлинський міщанин Пархом у суперечці за землю скаржився на „Пилиповую жону иж деи на мене перехвалилася же деи нездоров тую волоку поживтимеш“¹⁶⁰. Через три дні в тому ж суді розглядалася скарга міщанина Харка на Максима Пийка, який під час суперечки за чергу на млині „злаял и сромотил“ позивача¹⁶¹. Чим закінчилася ця справа невідомо, але на відповідача була накладена „зарука“ в розмірі 20 кіп грошів литовських¹⁶².

Через відсутність свідків „легким переляком“ закінчилася справа для козлинського міщанина Андрія Трохимовича: його в листопаді 1608 р. бурмистр Тимко звинуватив у тому, що він „пичи в карчми сромотил,

¹⁵⁶ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 88.

¹⁵⁷ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 29.

¹⁵⁸ ARK, AS, sygn. 27, k. 415.

¹⁵⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 7 v.—8.

¹⁶⁰ Там само.— К. 96 v. Відомі випадки, коли суд забороняв одному або обом учасникам процесу застосувати „похвали“ під загрозою штрафу; див.: Там само.— К. 26 (гравень 1610 р.).

¹⁶¹ Там само.— К. 97.

¹⁶² Там само.— К. 97 v.

шкаловал, не уцтивих слова задавал¹⁶³. Натомість словесна нестриманість дорого коштувала іншому міщанину — Леску (1603), який обізвав міщанку Яцкову Кайдашиху „безецною и катовкою“. Свідки це підтвердили і суд присудив винуватцю штраф 5 кіп грошів литовських¹⁶⁴. На слово „баламут“ дуже образився Яско Щасневич, який позиваючи у квітні 1609 р. Іванка Тимчената заявив: „...ижд деи мене назвалъ баламутомъ пред урядом самым то ест пред паном Матфѣем лантвоитомъ, що я почуваячися быт цнотливим, а не жадным баламутом промежку людии добрых. На што дал [...] паметное и просил абы то было до книг записано“¹⁶⁵. Не стерпів образливих слів у червні 1609 р. Яско Стасевич, оскаржуючи словесні випадки Яска Лозки: „Торгуючи нам на торгу житом назвал ме неуцтивым матки сыном тоест скурвым сыном“. Оскаржений це визнав, а суд, „ведлуг права мацдеборского наравдившися“, оштрафував його на 20 грошів литовських¹⁶⁶.

Часом словесна образа переростала в бійку. Так було у Заславі в червні 1572 р., коли міщанка Ганна Чорна Миколаєва скаржилася на вїйта Богдана Сажку. Останній обізвав її в корчемному будинку Васка такими словами: „...ты деи ведма, а муж деи твои Миколаи злодеи“, а потім ще й побив кием. Оправдовуючись, вїйт заявив: „...мовила деи она мне слово соромотное и я деи за то был“. За таку самодіяльність понамісник заславський Юрій Яхимович, який розглядав цю справу, присудив вїйтові штраф два рублі грошів¹⁶⁷.

Фінансовими витратами для заславського тивуна Семена закінчилося судове протистояння з Миском Семеновичем та його дружиною Кулиною (1573), яку оскаржений обізвав відьмою. На суді він знову повторив своє твердження: „...стоючи у права поведил, яко-м деи перво сего мовил, так и тепер мовлю, ижд есть ведми и сын деи мои ни от кого ест хор, толко от нее и от матки ее“. Довести своїх слів тивун не зміг, і суд зобов'язав його „водле стану ее навезати“¹⁶⁸.

Міцне слівце адресувалося і шляхтичам. У червні 1573 р. шляхтич Андрій Білоберезький скаржився на заславського гончаря Мацка, який його „безвинне зсоромтил, псом быти мениль и инших непочтивых слов задавал“. Словесна перепалка відбувалася в корчмі, тому судді звернулися до шинкарки, яка підтвердила слова А. Білоберезького. Враховуючи шляхетство останнього (яке він, правда, ще мусив засвідчити), суд оштрафував Мацка на 20 кіп грошів литовських¹⁶⁹.

Зловживали „корчемними“ словами і євреї. У вересні 1573 р. заславський трубоч Юста Залуцький скаржився на єврея Шмонка, який обізвав його дружину Софію злодійкою та іншими непристойними, на думку потерпілого, словами. За це оскаржений поплатився штрафом у 5 кіп грошів литовських¹⁷⁰.

¹⁶³ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 77.

¹⁶⁴ Там само.— К. 6—6 v.

¹⁶⁵ Там само.— К. 91.

¹⁶⁶ Там само.— К. 94 v.

¹⁶⁷ АРК, АS, sygn. 27, k. 120. Див. також: Там само.— К. 41 (квітень 1608 р.).

¹⁶⁸ Там само.— К. 327—328.

¹⁶⁹ Там само.— К. 325—326.

¹⁷⁰ Там само.— К. 328—329.

Хороша репутація, „добре ім'я“ не були пустим звуком для тогочасних людей, які при будь-якій нагоді старалися його обстояти. У 1608 р. козлинський міщанин Гаврило заявив перед судом, що в торговий день загубив нагайку. Її знайшов Грицько Калитникович, але віддати господареві не захотів, через що вони „пошарпалися“ і міський уряд посадив винуватця до в'язниці. Однак через якийсь час Гаврило, пригадавши, що Грицько не ховався з нагайкою, а відкрито з нею ходив, прийшов до висновку про просту необдуманість такого кроку з боку винуватця і вирішив зняти з нього звинувачення: „...менуючи его за доброго а цнотливого члвка, бо якъ был добрым члвком такъ и тепер ест“¹⁷¹.

Не завжди суперечки закінчувалися словесними баталіями — непоодинокими були й бійки між міщанами, причини яких, зазвичай, корінилися на побутовому ґрунті. У травні 1610 р. козлинський міщанин Тимко Курилович побив коваля Феска, що засвідчили трое осіб. Вердикт суду — п'ять кіп грошів литовських¹⁷². У жовтні того ж року сотник Савка скаржився на Стася Бороду стосовно побиття. Через кілька днів позивач з'явився до суду для складання присяги і від ранку до полудня даремно чекав приходу обвинуваченого, відтак справу було відкладено¹⁷³. Траплялось, що учасником бійки ставав священик. У жовтні 1609 р. козлинський священик Григорій Якимович скаржився на Стецька Маскевича, який його „збил и змордовал тоєст дал му поличек в губу“: йшлося про звичайний ляпас, хоча у документі було вжито стандартну для такого роду справ фразу „збил и змордовал“. Оправдуючись, Стецько пояснив, що священик обізвав його і трьох його братів злодіями та вдарив, на що оскаржений відповів ляпасом та звинуватив священика: „...он ме теж забил в лоно от которого удареня малом не умер“¹⁷⁴. Рішення суду було таким: „...абы Стецко свещеника навезал а свещенникъ аби на ных того злодѣства доводил и о бои се теш усраведливиль“¹⁷⁵.

До міського суду звертались і шляхтичі. У вересні 1608 р. до козлинського міського уряду з'явився шляхтич Миколай Бойковський з заявою про побиття: в липні того ж року він, коли приїхав на ярмарок до Козлина, разом зі своїм слугою Федором Підляським був безпричинно побитий шляхтичем Адамом Крещеновським, який на той час був козлинським війтом. Очевидно, з цієї причини шляхтич звернувся не до міського, а замкового суду державці Миколая Чернацького, перед урядом якого розповів свою історію, а тепер просив все це записати „до книг [...] местских козлинских“¹⁷⁶. Очевидно, зроблено це було для того, щоб пізніше, взявши випис з міської книги, звернутися до гродського суду.

В окремих випадках доходило до примирення між позивачем і відповідачем. У липні 1608 р. козлинський бурмистр Станіслав Козаковський скаржився на кількох міщан, худоба яких понищила його капусту; факт потрави засвідчили відправлені на місце „злочину“ лавники. Перед урядом обидві сторони дійшли компромісу: власники худоби зобов'язались

¹⁷¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 68.

¹⁷² Там само.— К. 26.

¹⁷³ Там само.— К. 69 v.—70.

¹⁷⁴ Там само.— К. 104.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.— К. 63 v.

повернути бурмистру капусту з осіннього врожаю¹⁷⁷. У листопаді того ж року міщанин Криштоп скаржився на бурмистра Шимона про побиття. Свідків у Криштопа не було, і суд прийняв рішення: якщо він присягне „на бою“, то бурмистр змушений буде заплатити п'ять кіп грошів литовських. Однак через три дні „сталася угода“: сторони домовились, що присягати Криштоп не буде, а бурмистр заплатить йому половину від вказаної суми¹⁷⁸.

Подібна ситуація склалася в 1572 р. у Заславі. Кременецький міщанин Костюк Іванович і Ярмола Савчич під час липневого ярмарку передали на утримання стаднику Андрію коня, а той пропав. Тож 7 серпня вони в замковому суді виставили претензію стаднику, підкріпивши її листом кременецького старости князя Миколая Збараського про купівлю цього коня за шість кіп грошей литовських. За рішенням суду постраждали мали ще заприсягнутися, але до складання присяги не дійшло, оскільки згаданий стадник і його товариш Бартош Романович погодилися залагодити справу полюбовно. Три копи грошів литовських стадники віддали відразу, ще дві копи мали віддати до дня Святого Михайла (за це поручився Гришко Богданович Прилуцький)¹⁷⁹.

Відомі випадки, коли в міську книгу записували „угоду и єднанє“ селян. Так було у Козлині в липні 1608 р., коли Яцко (з села Річиця) та селянка Пархомова (з села Головін) заявили про зняття взаємних претензій у якійсь докладніше неозначеній справі і просили здійснити відповідний запис до міської книги¹⁸⁰.

Щоправда траплялося й так, що сторони, домовившись про „єднання“, пізніше змінювали своє рішення. Так сталося в Козлині в липні 1609 р., коли міщанин Олексій Здрок жалівся на Карпа Туруковича (той обізвав скаржника). Закликаний до суду Карп просив Олексія, „абы не уступоваль у право и єднал єго на тым же мѣсци, на што Олексѣи призволив, кгда му досыт за до вчинит“. Справу відклали до ранку, а вранці Карп передумав, заявивши: „...я деи не буду тебе єднати“. Олексію нічого не залишалось як просити суддів записати про його відмову в міську книгу¹⁸¹.

У козлинській міській книзі ряд справ стосувався боргових зобов'язань міщан: визнання боргу, терміни й умови його повернення, відбирання будинків за борг тощо. Зазвичай, кредитор з'являвся до суду і заявляв, що хтось з міщан заборгував йому певну суму. Так, у червні 1609 р. лантвійт Матвій заявив, що Максим Пийка винен йому 4 копи грошів литовських. Останній це визнав, і його було зобов'язано у двотижневий термін віддати заборговані гроші¹⁸². Кількома днями пізніше десятник Зенко скаржився на Тимка Заворотного, що той завинив йому 4 копи і 3 гроші литовські. Тимко визнав, „иж му так веле винен“, і уряд зобов'язав його за два тижні повернути борг¹⁸³. Інколи йшлося про порівняно не-

¹⁷⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 55 v.

¹⁷⁸ Там само.— К. 78 v. Примирення або так зване „єднання“ було передбачене нормами магдебурзького права (Groicki В. Artykuły prawa majdeburskiego...— S. 34).

¹⁷⁹ APK, AS, sygn. 27, k. 92.

¹⁸⁰ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 56.

¹⁸¹ Там само.— К. 97.

¹⁸² Там само.— К. 95.

¹⁸³ Там само.— К. 96 v.

великі грошові суми. У грудні 1629 р. Деско Горбаченя заявив, що Янко Скрипка винен йому один злотий. Останній підтвердив, і уряд постановив віддати борг, а за тиждень оплатити „вклад правний“ (судовий видаток) у розмірі 5 грошів і 2 пенязів¹⁸⁴.

Подекуди у рішеннях суду оговорювалося, що борг потрібно віддати готівкою, а не речами („фантами“)¹⁸⁵. З окремих позовів стає зрозуміло, що боржники давали розписки на взяті у борг гроші чи речі / товари. У липні 1608 р. єврей Урем перед судом визнав, що „мел мамрам на Андрия Берку и на Федка Каменецкого на чотири бочки дюгтю“¹⁸⁶.

Серед боржників згадуються і священники. У жовтні 1609 р. Ян Крогулецький скаржився на священника Григорія Якимовича, який заборгував йому п'ять з половиною злотих. Суд зобов'язав священника віддати борг за два тижні¹⁸⁷.

Траплялося, що суд встановлював своєрідний графік віддачі боргу. Так було в листопаді 1609 р., коли єврей Юрій заніс скаргу на Яцка Листопада, винного йому три з половиною копи грошів. Суд постановив, щоб за два тижні Яцко повернув півтори копи грошів, ще одну копу грошів — на Різдва Христове, і ще одну копу — „w масници“. У випадку невчасної виплати грошей єврей міг забрати фільварок Яцка і тримати його до повного повернення суми¹⁸⁸.

У травні 1608 р. єврей Урем заявив, що міщанка Опарба Гаска Максимова винна йому 8 кіп грошів. Державця Миколай Микитський наклав, з подачі міського уряду, арешт на земельну ділянку боржниці. Відтак суд дозволив єврею цю землю використовувати (засіяти і зібрати врожай) до часу повернення боргу¹⁸⁹.

Заборгованість міщан приховувала в собі небезпеку втратити житло, як це передбачали норми магдебурзького права¹⁹⁰. У листопаді 1610 р. єврей Абрам Сахарович скаржився на міщанина Яцка, який заборгував йому півтори копи грошів. Віддати їх боржник не міг, тож погодився на продаж його будинку кредиторіві, що і було зроблено. Оцінили житло в три з половиною копи грошів, єврей мусив повернути різницю Яцкові¹⁹¹. Аналогічна ситуація мала місце в листопаді 1609 р. Єврей Ярухом заявив, що Собко Козоріз заборгував йому 2 копи 20 грошів, але не має чим платити. Собко погодився віддати свій будинок, який оцінили в 3 копи 20 грошів. Суд встановив час на виселення з дому — 4 тижні¹⁹². Подібним чином втратив будинок Яцко Листопад, заборгувавши єврею Абраму Сахаровичу 6 кіп грошів (будинок оцінено в 7 кіп 20 грошів)¹⁹³. Той же Абрам Сахарович у квітні 1608 р. жалівся, що Саско Старинка винен йому пів копи грошей і тепер є хворий, а тому просив, „абы тот долгъ на дому и на маѣтности его шацован был и прошу абы арештъ мои першии

¹⁸⁴ ВРАН, oddz rękopisów, sygn. 262, k. 110. Див. також: Там само.— К. 44 v., 108.

¹⁸⁵ Там само.— К. 45.

¹⁸⁶ Там само.— К. 56.

¹⁸⁷ Там само.— К. 103 v.

¹⁸⁸ Там само.— К. 108.

¹⁸⁹ Там само.— К. 46.

¹⁹⁰ Groicki B. Porządek sądów...— S. 107.

¹⁹¹ ВРАН, oddz rękopisów, sygn. 262, k. 109.

¹⁹² Там само.— К. 41 v.

¹⁹³ Там само.

был. Мы уряд позволили єсмо того и през соцкого рассказали арештоват¹⁹⁴. Інший єврей Ярохом у квітні 1608 р. твердив: Іван Гуринович перед смертю зізнався перед лавниками, що винен йому 5 кіп грошів „и ставил в заплату дом“. Тепер, коли боржник помер, Ярохом вимагав оцінити будинок, що й було зроблено. Дім, оцінений у п'ять з половиною кіп грошів, передали єврею „в моц и в держанє, волно єму будет тот дом и продат“¹⁹⁵.

Зафіксовано в козлинській міській книзі випадок ув'язнення боржника Федка Каменецького, який не розрахувався з євреєм Уремом, вирішили „до везеня посадит, с которого везеня маєт аж поруку по соби дат по готовых грошох“¹⁹⁶.

Невчасна сплата грошей за придбаний будинок могла закінчитись виселенням з нього. Так сталося в Козлині в листопаді 1603 р. Тоді Андрій скаржився на міщанина Собка, якому продав свій будинок за 6 кіп грошів. Собко за домовленістю дав лише розписку, а гроші повинен був заплатити на день Святого Михайла. Однак покупець не дотримав слова, тож суд, оглянувши представлену продавцем розписку, зобов'язав Собка у двотижневий термін виселитися¹⁹⁷.

Важливу роль під час продажу будинку відіграла дружина, яка могла не дозволити / заборонити трансакцію. У жовтні 1608 р. в Козлині Максим Курилович перед міським урядом заявив, що продав Івану Ничипоровичу свій будинок і взяв від нього завдаток. Але проти виступила дружина продавця, яка хотіла повернути завдаток, позаяк „кгда же-м был продал без ведомости и без позволеня єи“. На це уряд відреагував таким рішенням: „...порадившия собою и порозумившия правом посполитым иж єще зданя ани записованя до книг не было такъ же єще водлуз права давност не зашла наказали єсмо абы Иван задатокъ свои взял а Макъсиму тую халупу вернул“. Покупцеві призначили шість тижнів на виселення. Окрім того, суд встановив між міщанами „заруку“: на уряд міський — копу грошів і на княжий двір — три копи¹⁹⁸.

У судовій практиці міщани змушені були звертатися до такої правничої категорії, як „давність“ — вона допомагала визначити справжнього власника будинку, землі, сіножаті чи якоїсь іншої нерухомості. У серпні 1608 р. козлинський міщанин Іван Ляшко скаржився на Андрія Щербича, який претендував на його сіножать. Делятор (позивач) заявив, що купив сіножать у Воска і вже десять років користувався нею. Це підтвердили виставлені ним свідки, тож суд визнав правоту позивача¹⁹⁹. І хоча судове рішення не було аргументоване якоюсь правничою нормою, воно відповідало одному з „Artykułów...“ Б. Гроїцького²⁰⁰. В олицькій міській книзі непоодинокими є записи про „нагадування“ строку давності щодо нерухомої

¹⁹⁴ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 42.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Там само.— К. 57. Таку норму передбачали приписи магдебурзького права (Groicki B. Porządek sądów...— S. 107).

¹⁹⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 8.

¹⁹⁸ Там само.— К. 73 v. Незважаючи на домінуючу роль чоловіка у сім'ї, жінка користувалася досить значними правами (Głowacka-Pańczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku.— Warszawa, 2010.— S. 40—44).

¹⁹⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 61.

²⁰⁰ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 23.

власності. У квітні 1601 р. жорнівський міщанин Григорій Шпилька від імені свого небожа Івана Пінчуковича (мешканця Олики) заявив, що олицький міщанин Полуян Богданович користується півволокою поля — насправді вона природнім правом мала належати його племіннику²⁰¹. Цю заяву було зроблено для того, щоб не „пропустити давність“ і в подальшому домагатися повернення земельної ділянки.

Аналогічно вчинив олицький міщанин Лазар Нешчорчич, який перед олицьким гайним виложемим судом здійснив нагадування („przypomnienie“). Йшлося про город, що його невідомо яким правом тримає Мацко Коваль, але насправді природнім правом після смерті батька мав би належати заявнику²⁰². Того ж 1601 р., відстоюючи інтереси дітей небіжчика Блазка Кунашевича, до суду з'явився Павло Томкович із нагадуванням про волоку поля, яку тримає Миколаєва Вісловська, колишня дружина Кунашевича, і яка насправді природнім правом належить дітям покійного²⁰³.

У той час діти нерідко залишалися сиротами і дбати про них мусили опікуни, на яких лежав цілий ряд обов'язків, чітко визначених у нормах магдебурзького права²⁰⁴. Звіт про опіку складала не лише самі опікуни, але, як свідчать джерела, і їхні діти. Козлинський міщанин Іван Маско був опікуном дітям Гринюка, відтак син останнього Колюшко видав квит про відсутність претензій дітям Івана Маска. Вони ж, своєю чергою, за-свідчили це перед міським урядом: „...отец нашъ дал личбу с того шпекунства дѣтем Гринюковим, на що Калюшко Гринюкович и квит дал нам же я вас квитую и волными чиню вечными часъ“²⁰⁵.

Потреба у готівкових коштах змушувала міщан заставляти рухомі речі, які згодом не завжди вдавалося вчасно викупити, і тоді справа доходила до судового розгляду. У липні 1607 р. острозький міщанин Андрій Мартинович скаржився на козлинського міщанина Веленця, який за дві копи грошів заставив йому панцир, а викупляти бажання не виявляв. Суд постановив оцінити панцир (вартість складала дві з половиною копи грошів) і — якщо Веленець і далі ухилятиметься від викупу — продати його, а виручені гроші передати позивачеві²⁰⁶. Цей випадок свідчить, що в заставу речі приймалися за заниженою ціною.

Трапляються в міських актах справи про запоруку, також передбачені нормами магдебурзького права²⁰⁷. У квітні 1608 р. козлинські міщани Сенко Толстий і Андрій Трохимович „ручили“ пану Крогулецькому за міщанина Сидора, який заборгував йому 5 кіп і 12 грошів. Маєтність боржника потрапила під арешт і він — без згоди поручителів — не мав права її продати чи вчинити з нею якісь інші трансакції, аж доки не розрахується з кредитором²⁰⁸.

²⁰¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.

²⁰² Там само.— Арк. 25—25 зв.

²⁰³ Там само.— Арк. 5 зв.

²⁰⁴ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 50—53.

²⁰⁵ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 21 v.

²⁰⁶ Там само.— К. 57 v.

²⁰⁷ Groicki B. Porządek sądów...— S. 110—111; його ж. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 35—37.

²⁰⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 44 v—45.

Не завжди сімейне життя міщан було щасливим, і часами доходило до розлучення. Цей факт старалися зафіксувати у міських чи замкових книгах. У вересні 1609 р. козлинський міщанин Мартин перед міським урядом заявив, що Максим „злотникъ“ взяв собі за дружину Галжбиту Мартинову, однак жити з нею не захотів і залишив її. Мартин обіцяв, що Максим до неї не повернеться і Галжбита може бути вільною. У випадку, якщо б Максим передумав і захотів мати її за дружину, то він зобов'язується „єи заступити и што бы на том шкодовада шкоду нагородити“²⁰⁹.

Не склалося подружнє життя в „міжміської сім'ї“ Прокопа з Рівного і Зінки з Козлина — „не хотечи межи себе мешкат“. Зінка хворіла і два роки жила в батьків. Розуміючи безперспективність шлюбу, батьки подружжя вирішили у липні 1610 р. укласти угоду (за участі довірених осіб з обох сторін): „...а так добровольне ани промушоны дали себе руки Прокоп и Зѣнька жона его власная и волным ѡдно ѡдного менили вечними часы“. Було узгоджено, щоб батько молоді „выкладъ правныи вернул [...] и золотыхъ ꙗ (10) пороховавши выкладъ слушныи и до того теж жадем з нихъ не мают спозыват до жадного уряду“²¹⁰.

Інше добровільне розлучення сталося в лютому 1574 р. у Заславі. До замкового уряду з'явився міщанин Стас Миколаєвич, який був одружений з Галеною Кобилковною і мав з нею двох синів. Чоловік підтвердив: „...я з ѡною жоною своєю в добрыи ѡбычаи се розышол“, тож Галена, будучи вільною, вийшла заміж за „барбера“ (цирульника) Стася Яновича, якому Стас Миколаєвич продав свій будинок. За його половину заявник взяв гроші, а другу половину відказав дітям, мотивуючи це так: „...деи я паметаючи на Бога иж бы и ѡныи дети мои [...] по чужихъ кутехъ не блукали, ѡного дому [...] половицу плацу и будованя имъ добровольне есми дал и поступил“²¹¹.

У заславській замковій книзі зафіксований факт існування „громадянського“ шлюбу, який, щоправда, стосувався підданих зі села Родосівка (на північ від Заслава)²¹².

Джерела засвідчують, що траплялися випадки заручин батьками дітей. У травні 1592 р. до Володимирського гродського уряду з'явився торчинський міщанин Євхим з сином Гаврилом і заявив, що кілька років тому з поради людей „неопатрне и нерозсудне змовил есми былъ за сына своего летъ недорослого и праве розуму зуполного про молодость не маючого дочку [...] Илька Шабунчича Падарку прозываемую Восю и шлюбъ им свѣсченик давал. А иж деи тепер кгда вжо сын мои к лепшому розуму и летам болшимъ але ещѣ не зуполнѣм пришолъ з ѡбудвухъ сторон так сын мои яко и девка менованая себе не взлюбили и в том пошлюбеню мешкат не хочут [...]“ Батьки вирішили розлучити дітей. Стоячи перед Богушем Гулевичем Воютинським, який заступав володимирського підстаросту Федора Загоровського, Гаврило заявив, що „дочку Илкову с пошлюбленя своего вызволяет и волною чинитъ, позволяючи єи за кого хотечи поити в стан малъженъскии, в чом ѡнъ прекажати не маєт. Так же Илко Ша-

²⁰⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 17.

²¹⁰ Там само.— К. 27 v.

²¹¹ АРК, АС, sygn. 27, k. 427.

²¹² ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 714.

бун'ячич того Гаврила именемъ дочки своеѣ с того пошлюбен'я вызволил, позволяючи єму кого хочечи поняти...²¹³

Важким гріхом у спільному житті вважалася зрада — так зване „чужоложство“. Б. Гроїцький, правда, змушений з прикрістю констатувати, що суспільство XVI ст. надто м'яко, порівняно зі Святим Письмом, ставилося до цього злочину²¹⁴. Цього, звичайно, не можна сказати про конкретну сім'ю, в якій це сталося, бо виявлення такого факту загрожувало розпадом подружжя або, щонайменше, довготривалим з'ясуванням стосунків. У березні 1608 р. козлинський єврей Уря перед міським судом звинуватив міщанина Матвія Русака в тому, що слуга єврея Гречаник застав оскарженого „на цузолости в дому своем из жоною своєю“. Сам Гречаник цього перед судом „не вповедал“, однак суд, розуміючи, що „то єст криминал“, вирішив сам з'ясувати суть справи. Матвій все заперечував і готовий був „присягою телесною штвестися“. Перед судом він заявив, що Гречаник запросив його на вечерю, що останній підтвердив. Далі судді допитали жінку Гречаника, але вона звинувачення єврея відкинула і готова була на цьому присягнути. Зваживши всі доводи, суд визнав Матвія невинним і вільним „от тоу помови“, додавши: „...и жону поменного Гречаника при уцтивости заховуєм.“²¹⁵

Не так добре закінчилося інше звинувачення у подружній зраді. У липні 1609 р. до козлинського міського уряду звернувся міщанин Лаврин Юсченя зі скаргою на свою тещу Янкову, яка не завадила відходу від нього дружини. Остання, зрадивши йому з рохманівським міщанином Гарасимом, втекла. Ображений Лаврин перед судом заявив: „А иж жона моя на цузолосте вдала теды я для тыи причины єє в'їчными часы се вырикаю и за жону єє м'їт не хочу, зоставуючи собѣ с тещею своєю в то право волне в шкоды своє“²¹⁶. І в першому, і в другому випадку суд з належною увагою поставився до звинувачень у подружній зраді, обстоюючи суспільну мораль.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що в багатьох приватних містах велися міські і замкові книги, але, на жаль, до нашого часу вони дійшли в одиничних екземплярах та фрагментарно. Однак і ті книги, що збереглися дають змогу висловити певні твердження щодо судочинства у приватних містах. Це, найперше, визначальний вплив власника / посесора / урядника на міське судочинство через привілеї, „устава“, апеляції тощо. Окрім цього, в судочинстві застосовувалися ще такі джерела права, як норми магдебурзького права, Литовських статутів, звичаєвих практик. Помітно впливали на міське судочинство орендарі та державці міст (оренди й застави були загальноприйнятою практикою), а ними дуже часто виявлялись євреї. За справедливістю до суду зверталися не лише міщани, але й навколишня шляхта та селяни. Абсолютна більшість справ, що розглядалася в судах, носила приватний характер (миріві угоди, поручительство, обстоювання честі, „доброго імені“, боргові зобов'язання, опікунство, розлучення тощо). Невелика частка справ мала публічний характер (вбивство, подружня зрада, крадіжка, „грабіж“, погрози („похвалки“).

²¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 374 зв.—375.

²¹⁴ Groicki B. Porządek sądów...— S. 205—206.

²¹⁵ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 13—13 v.

²¹⁶ Там само.— К. 97 v.

Сергій ГОРІН
(Київ)

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ЛУЦЬКОГО ДОМІНІКАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ ВНЕБОВЗЯТТЯ БОГОРОДИЦІ (до кінця 1625 р.)

Дослідження діяльності римо-католицьких чернечих орденів на українських землях, зокрема на Волині, особливо до середини XVII ст., нині не належать до „пріоритетних завдань“ української історичної науки. З'являються лише окремі публікації. Згадаємо наші монографію¹, в якій наведено відомості з волинських актових книг про римо-католицькі монастирі у Володимирському повіті Волинського воєводства, а також польськомовну статтю, присвячену волинським кляшторам у кінці XVI — першій чверті XVII ст.² Нещодавно побачила світ монографія Наталії Сінкевич³: використані дослідницею матеріали переважно стосуються періоду після середини XVII ст., але праця містить чимало й більш ранніх свідчень (передусім відзначимо переліки пожертв на користь чернечих осередків і списки їхнього персонального складу). Інформацію про надання волинським конвентам, здійснені шляхтою у своїх заповітах, подає в додатках до своєї монографії Михайло Довбищенко⁴. Однак у згаданих працях автори практично не приділили уваги питанню про монастирське землеволодіння, наводячи лише окремі факти. Тож спробуємо бодай частково заповнити цю лауну, визначивши обсяг і шляхи формування земельних володінь Луцького домініканського монастиря.

Володіння в Луцьку*. Вдалося виявити низку свідчень про незаселені монастирські ґрунти, а також підданих. Деякі записи містять інформацію не лише про „пляци“, будинки, але й назви та розташування вулиць, місцевостей. Для тих, хто цікавиться історичною топографією Луцька, наводитимемо фрагменти таких записів. Спочатку розглянемо свідчення про незаселені ґрунти. Найдавніша з відомих згадок датована жовтнем 1561 р.

¹ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть).— Львів, 2007.

² Horin S. Rzymskokatolickie zakony na Wołyniu w końcu XVI — pierwszej ćwierci XVII wieku w materiałach archiwalnych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski, A. Gil.— Lublin, 2005.— Rok 3.— S. 113—128.

³ Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI — на початку XIX ст.— К., 2009.

⁴ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст.— К., 2008.

* Відомості про двір у Луцьку з Дмитріївською церквою, відписані монастирю ченцем Іполитом Гулевичем, наведено нижче, коли йдеться про село Коршовець.

Тоді домініканський пріор скаржився на архімандрита православного Жидичинського Миколаївського монастиря у зв'язку з тим, що той „гвалтом на властном грунте того костела а на якоис улицы Татарской колкос домов побудовати и пожиток собы привлащати мел, иже дал нас отец архимандрити за то естли быхмо мы за предков Его Млсти зешлых архимандритов жидичинских около того подворья, которое Его Млст в месте Луцком на улицы Жидовской в паркане от Стыра к манастырю Жидичинскому водле держаня предков своих держит и вживает“. Архімандрит пояснював, що в Луцьку немає Татарської вулиці, а Жидичинський монастир уже давно володіє зазначеним подвір'ям на Жидівській вулиці⁵. У жовтні 1581 р. пріор позивав плебана Луцького костелу Святого Якуба Андрія Луневського, який з помічниками, „нашедши мощно гвалтом на властный грунт и на будоване, на тот костел Луцкий Панны Марие на данных в месте Луцком, лежащий з одное стороны дому панее Гаски Гутовское, а з другое стороны пляцу пусто лежачого от церкви Николы светого“, відібрав його в монастиря⁶. Через чотири роки пріор жалівся на луцького земського підсудка Івана Хрінницького, який у квітні 1585 р. захопив інший монастирський грунт „на селище за рекою Стырем на Замостю“⁷. Аналогічний інцидент стався у квітні 1593 р., коли Шимон Крупа, „нашодшы умыслне мощно гвалтом на власный грунт кляшторный, на передместю Луцком лежащий, там же гвалтовне лесу з огорода кляшторного откинувши и вырубавшы, грунту немало плотом (парканом.— С. Г.) своим занял“⁸. Відомо також, що в жовтні 1597 р. луцький гродський суддя Олександр Русин Берестецький оволодів („нашедши мощно збройно“) монастирським грунтом, який „ест в месте Луцком над рекою Стыром по одной стороне, а по другой подле улицы, которая ест од яток жидовских, а по третьей возле домов Сымона Колесника и Богдана Сакулы, а по четвертой возле дому Исака, жида, который жид и суседове вышпомененные мают так дома на грунте кляшторном на улицы Татарской“⁹.

Домініканський монастир набував ґрунти різними шляхами. Так, відомі кілька пожертв: князь Дмитро Порицький до 1497 р. відписав будинок у Луцьку, Роман Гулевич у липні 1557 р.— частину „пляцу“ в Окольному замку, Ян Чаплич Шпановський у серпні 1583 р.— будинок, а король Зигмунт III — „пустир“ у Луцьку¹⁰. Стосовно королівської „*darowizny*“ зробимо уточнення: в листопаді 1606 р. возний „увязал“ монастир (згідно з королівським привілеєм від 17 квітня цього ж року) „в пляц пустый межи пляцами албо домами од стороны полуднево лежащими, который Его Кр Мл за прозбами и причиною рад коронных и послов земских [...] кляшторови в Луцку справем кадуковым даровати рачил, то ест од межи Яцка, поповича дмитровского, з одное, а од улици рынку идучи Жидовское, з другое стороны од дому Павла кравца“¹¹. У липні 1607 р. згадані „три пляцы в месте Луцком в рынку, з одное стороны

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 3, арк. 213—213 зв.

⁶ Там само.— Спр. 25, арк. 232—233.

⁷ Там само.— Спр. 34, арк. 377 зв.

⁸ Там само.— Спр. 43, арк. 406.

⁹ Там само.— Спр. 52, арк. 710—710 зв.

¹⁰ Сінкевич Н. *Laudare, benedicere, praedicare*...— С. 260—261.

¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 984 зв.—985 зв.

подле дому небожчика Яцка Дем'яновича, поповича дмитровського, а с другої сторони от улицы великое, которая з ринку на улицу Жидовскую идет, лежащие, які пріор кадуковым правом у Его Кор Мл, удаючи их быти пляцами Его Кор Млсти, на костел Панны Марии упросил¹². Також відомо про купівлю монастирем у серпні 1622 р. ґрунту (за 90 злотих) у луцьких євреїв Мордухая Гошковича з сином Абрамом¹³.

Іншим шляхом придбання нерухомості був обмін. Так, луцький унійний єпископ Єремія Почаповський разом із крилошанами соборної церкви записом від 7 травня 1622 р. свідчили, що ґрунти Луцької Троїцької церкви „при кляшторе Насвятшое Панны Марии и костела Луцкого належачие, так пусты, за фортою в паркане кляшторном будучою, яко и тот, на котором ест будоване, в котором мешкал неверный Илко Айзикович“, вони обмінювали на монастирський „пляц“. Під цією ж датою вміщено запис аналогічного змісту від домініканського пріора¹⁴.

Крім наведених легальних способів придбання нерухомості, відбувалося захоплення землі. У 1607 р. „бурмистр, райцы и посполитство места господарского Луцкого“ скаржились на пріора з ченцями, які 3 травня „неведати з яких причин умыслне а безправне и гвалтовне улицу старожитную, которая была зо старожитныхъ веков межи цвинтаром церкви светое Троице и того кляштора Панны Марии з великое улицы, прозываемое Троицкое, до брамы идучое по правой руке, которая улочка идет до Жидовское улицы великое, а тая улица идет от реки Стыру мимо школы жидовскую и месту для проезду возами и проходу пеших людей [...] своволне загородили и оный увес ґрунт тоє улицы на колкодесят сажон удолж и на колко сажней ушир до кляштору своего осягнули, привлашчили и в держане и уживане свое взяли“, заподіявши Луцьку „великую кривду“¹⁵. Згадаємо й захоплення в тому ж році будинку в луцьких міщан Зіновія (Зигмунта) Ігнатовича і його дружини Варвари Кобилянської. Як жалілось подружжя, 5 грудня 1607 р., „в небытности самого скаржучого се и жоны его нашедши на дом гвалтовне и незвычайными дверми ушедшы через плот там же зараз челяд скаржучого се з дому выгнали и самого з спокойного держаня и уживаня выбили, а скоро выгнавши челяд з дому заразом скрыни полупали, коморы поодбияли, так нутрныя замки, яко и колодки, и всю маестност, што одно в дому было, побрали и гвалтовне пограбили“¹⁶. Скаргу аналогічного змісту („з дому выгнали и самого з спокойного держаня и уживаня выбили“, крім того, забрали все майно) було також подано в серпні 1608 р.¹⁷ У 1612 р. Зигмунт Русовецький обвинувачував монастир у тому, що 25 серпня того ж року домініканці відібрали „дом его власный з солодовнею, ему по праву належачый, лежачый над Стыром за конвентом их“. Ченці пояснювали, що будинок їм заповіла дружина позивача Варвара Кобилянська, однак сам З. Русовецький заперечував це, бо вона „его власности никому леговати не могла“¹⁸. Вірогідно, Зіновій (Зигмунт) Ігнатович і Зигмунт Русовецький — одна осо-

¹² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 79, арк. 93—93 зв.

¹³ Там само.— Спр. 131, арк. 675—676.

¹⁴ Там само.— Арк. 238—238 зв., 240—240 зв.

¹⁵ Там само.— Спр. 78, арк. 467 зв.—468.

¹⁶ Там само.— Спр. 80, арк. 1170—1172 зв.

¹⁷ Там само.— Спр. 81, арк. 777 зв.—778.

¹⁸ Там само.— Спр. 93, арк. 813—813 зв.

ба, в такому разі подружжю в 1608 р. або пізніше, мабуть, вдалось повернути собі будинок, який у 1612 р. монастир знову відібрав. У чому полягала причина конфлікту між подружжям і домініканцями — невідомо.

Крім незаселених ґрунтів монастир володів у Луцьку підданими. Найдавніша відома згадка про них міститься в скарзі (березень 1569 р.)¹⁹ пріора про побиття „подданных моих костелных, которые мешкают в месте Луцком на ґрунте костелном под присудом и владностью моею“²⁰. У липні 1578 р. згадані „шест домов костелных в месте Луцком на Татарской улицы стоячых“²¹, а в 1596 р.— підданого, який „под правом кляшторским мешкал шест лет“²².

Кілька свідчень маємо у зв'язку з конфліктом між монастирем і подружжям Круневичів. Так, у лютому 1592 р. Шимон (Семен) Богданович Круневич скаржився на трьох монастирських підданих, які побили й пограбували слугу позивача „на добровольной дорозе на улицы, менованой Троецкой, подле кляштора Панны Марии“²³. В аналогічній за змістом скарзі в жовтні 1595 р. згадані „подданые, до кляштора належачие, в месте Луцком на Троецкой улицы мешкающие“²⁴. Відомо, що в лютому 1615 р. озброєні піддані Настасії Хом'яківни, дружини Шимона Круневича, зі села Гнідава напали в Луцьку „на власный дом подданого кляшторного на име Ивана Нагая“, якого побили та пограбували²⁵.

14 червня 1607 р. стався інцидент монастиря з міськими євреями: як жалілися „жидове старшие луцкие“ на пріора з усіма ченцями, він, „назбиравши себе голтяйства и подданных своих о колкодесять з оружем, войне належачим, одного з братаи своее старшим над ними учинившы, на дома жидовские спокойные гвалтовне частокрот насылал [...] двери, окна высекиши, жидов невинных побили, помордовали, грабежи великие починили“²⁶. Пізніше позивачі занесли до актових книг ще одну скаргу, згадавши в ній, що частину пограбованого майна відвезли до монастиря, інші речі знищили²⁷. Пріор відкидав усі згадані звинувачення („такового неслыханого уразливого писма од поганского народу“) і задекларував свою готовність довести це в суді²⁸. „Відповідь“ була швидкою: наступного дня після згаданого інциденту євреї на Жидівській вулиці напали й побили монастирських підданих зі села Новий Став, які вертались з Луцька додому²⁹.

¹⁹ Згадка є також у скарзі домініканців у жовтні 1567 р. на „подданого костелного“ Данила Шаповала, який заборгував монастирю „чотири грошей за двадцат грошей чиншовых“. За це він був посаджений у „везене“, але через кілька днів (у ніч на 14 жовтня) зламав ґрати, дістався свого дому та разом зі сім'єю й усім майном утік (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 493). Спроможність упродовж ночі зробити все сказане свідчить, що події, вірогідно, розгортались в одному населеному пункті. Невідомо, де саме знаходилось „місце ув'язнення“. Якщо в Луцьку і, скоріш за все, Данило Шаповал так само мешкав тут, то це найдавніше свідчення про луцьких монастирських підданих.

²⁰ Там само.— Спр. 11, арк. 115.

²¹ Там само.— Спр. 18, арк. 442.

²² Там само.— Спр. 49, арк. 526—526 зв.

²³ Там само.— Спр. 40, арк. 271—272.

²⁴ Там само.— Спр. 48, арк. 552.

²⁵ Там само.— Спр. 100, арк. 205 зв.—206.

²⁶ Там само.— Спр. 78, арк. 521—522 зв.

²⁷ Там само.— Спр. 79, арк. 121 зв.

²⁸ Там само.— Спр. 78, арк. 669 зв.—670.

²⁹ Там само.— Арк. 728 зв.—729.

До кінця 1625 р. відомі ще кілька загадок про луцьких підданих місцевого домініканського монастиря. Так, у 1614 р. пріор скаржився на Івана Сербина Кобецького: останній 23 червня прислав до Луцька з підводою свого киверецького боярина Демка, який звернувся до монастирського вйта Шимона Кобилінського Стельмаха, „умовляючи его до розное работы своеє“. Однак, коли вйт приїхав до Киверців „для потановеня работы с паном Сербином“, відповідач разом зі слугами „з сеней на двор выпадшы, не становивши с тым Стелмахом жадное работы, причины и гневу до него жадного не маючи, онога сам своими руками взявши, обухами и кийми, в том дворе своем Киверецком на посродку положивши, побил и помордовал, и до везеня осадил“³⁰. „Войта, на грунте кляшторним, тут в месте Луцком мешкаючого“, згадано також у вересні 1621 р.³¹, а в записі 1625 р. йшлося про монастирського підданого, який мав будинок „в тыле кляштору над Стыром“³².

Відомо й про ремісничу спеціалізацію частини монастирських підданих, зокрема шевців. Так, трьох таких ремісників згадано в 1578 р.³³, двох (можливо, один із них — це той самий Кузьма, поіменований у 1578 р.) — у 1588 р.³⁴, одного — у 1598 р.³⁵ і 1603 р.³⁶

У січні 1625 р. луцькі домініканці жалілися на Войцеха Милачовського, який наслав своїх слуг і гайдуків „на грунт власный кляшторный“: тоді монастирських господинь, „которые хлиб перепикают“, не було вдома, їх знайшли „на местцу себе звычайном, где хлиб продавати звыкли“, забрали хліб, а самих „пекарок до везеня побрали“³⁷.

Під 1608 р. згадано Станіслава Клоцького, „аптыкара и мещанина луцкого, под юриздыцьею отцов доминиканов мешкаючого“³⁸. Він названий („Станислав Клоцкий, яко се сам зове, аптыкар луцкий, подданный кляштору“) також у скарзі „Ирия Келнора, цырулика луцкого“, слугі волинського воеводи князя Януша Заславського: 13 серпня 1609 р. протестант був „в потребах своих у паней Войцеховой, аптыкарки луцкое, в аптице“ і, коли вертався додому, біля його будинку в нього вистрілили і „куля верхи головы повышшила“, а наступного дня напали на будинок цирюльника („в дом мой, в светлицу впадши“), де його побили й пограбували³⁹. Слід зазначити, що в 1595 р. (запис від 10 жовтня) пріор дозволив Станіславу Клоцькому і його дружині побудувати будинок на монастирському ґрунті „w ulicy Zamkowej między domu pierwszym kapituły łuckiej stroyczy, a z drugiey strzony sławiętney Paniey Putowskiey“, за що мусили щороку давати монастирю три копи литовських грошів. Обумовлено, що подружжя та їхні нащадки можуть продати або подарувати будинок лише з дозволу пріора⁴⁰. Це єдине відоме свідчення про збільшення чи-

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 99, арк. 208 зв.—209, 462 зв.

³¹ Там само.— Спр. 123, арк. 595—595 зв.

³² Там само.— Спр. 141, арк. 175 зв.

³³ Там само.— Спр. 18, арк. 312 зв.

³⁴ Там само.— Спр. 33, арк. 140.

³⁵ Там само.— Спр. 43, арк. 113—114.

³⁶ Там само.— Спр. 67, арк. 1091—1091 зв.

³⁷ Там само.— Спр. 141, арк. 129 зв.—130.

³⁸ Там само.— Спр. 80, арк. 1429.

³⁹ Там само.— Спр. 86, арк. 216—216 зв.

⁴⁰ Там само.— Ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 348—348 зв.

сельності монастирських підданих, мабуть, одним із найпоширеніших тогочасних шляхів — осадженням („осадивши“) їх на своїх землях. Вірогідно, значна частина підданих була відписана монастирю литовськими і польськими правителями. Так, у вже згаданому запису 1588 р. про двох шевців зазначено, що вони „от прошлых славное памяти княжат литовских и королев полских на тот кляштор наданье и упривилеванье“⁴¹. Про пожегтви підданих приватними особами, купівлю або обмін відомостей немає.

Монастир володів броварнею: в березні 1569 р. пріор протестував проти дій луцьких вйта, бурмистра і райців, які забрали „пивовара з бровара подле реки Стыра, на костел казнодейский Панны Марии вже от колкадесят лет наданный предками его королевское мсти“. Йшлося не про відібрання броварні, а саме бровара, мабуть, висококваліфікованого фахівця: в скарзі пріор згадував, що „теперешнего часу нашол есми был пивовара луцкого Гапона, который на потребу мою в том броваре моем пиво варил“, однак у результаті цього інциденту той „пива моего недоварил“⁴². Луцькі домніканські ченці також володіли корчмою: в липні 1579 р. згадано подію, що сталися „на самом перевозе у корчмы преора луцкого на Передмостю“⁴³. Відомо про існування монастирських кузень. Так, у 1606 р. ченці позивали луцького вйта Марка Жоравницького, який 13 листопада наслав „лентвойта“ Яроша Суетича „з немалою громадою слуг на пляц их кляшторный и будки, так же и на кузни ковалские, на том пляцу будучие, в месте Луцком лежащие, который пляц и тые вси будки, на том пляцу будучие, помененые законники кляштора Панны Марией за привилеем даниною Кр Его Млсти в спокойном держаню и уживаню мели и трымали“. Вйт відібрав „пляц“, а людей, які „в оных будках мешкали и певные податки до кляштора давали, заказал и все пожитки з оногo пляцу и будок оным гвалтовне и безправне отняли и оных законников спокойного держаня и уживаня гвалтовне и безправне выбил“⁴⁴.

Відзначимо й згадку про монастирську лазню, точніше, про її оренду, тобто тогочасне комерційне використання „закладів гігієни“. Так, у 1616 р. волинський поборця князь Олександр Пузина позивав луцького міщанина Івана Нагая, який не заплатив „побору его королевское мл чопового за шинковане пива, меду и горелки, также од продаваня рыб, так вялых, яко и соленых“. Відповідач пояснював, що не повинен платити „чоповое, он ест на грунте закону Доминика светого и под юрыздыщьею отца преора и брата всих конвенту Луцкого“, до того ж він „ани пива варит, ани горелки палит, толко в домку малом, до кляштора належачом, мешкает, а што ся дотычет шинку, там яко шинкар не мешкает, але яко перекупен рыб, от которого перекупу, гды побор настане завжды равно ут премис сут ест з другими яко месчанин платит и тылко лазню кляшторную арендою тримаєт на грунте кляшторном и под юрыздыщьею кляшторною мешкает“⁴⁵.

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 140.

⁴² Там само.— Спр. 11, арк. 119 зв.

⁴³ Там само.— Спр. 20, арк. 152.

⁴⁴ Там само.— Спр. 76, арк. 987—988.

⁴⁵ Там само.— Спр. 104, арк. 242—242 зв.

Упродовж досліджуваного періоду мав місце конфлікт між луцькими домініканцями і магістратом, який намагався вивести церковних підданих з-під монастирської юрисдикції й збирати з них податки на користь міста. Декілька розглянутих вище згадок та інцидентів пов'язані саме з цією суперечкою (хоча відомі й інші аналогічні випадки). Так, у січні 1578 р. возний вручив „лист упоминальный его королевское милости писару войтовскому места Луцкого Ивану Дедеркалу, который на месцу войтовском быти поведил, писанный до войта, лентвойта, бурмиистра и радец места Луцкого в жалобе Северина, преора луцкого, абы подданыи его костелным фрив не чинили и в них ся ничим не вступовали“⁴⁶. У серпні 1587 р. пріор жалівся на луцького „лентвойта“ Януша Шмоневського, який наслав людей на будинок монастирського підданого шевця Прокопа, де нападники „комору отбили“. Пріор згадував „заручный“ лист, в якому король „под зарукою“ 3 тисяч кіп литовських грошів (7 500 злотих) наказував луцьким війту і райцям, „абы ся у подданые, которые належат до кляштору Панны Марей Луцкого не вступовати и до прысуду своего не приворочали“⁴⁷. Проте зарука не виконала свого призначення: у квітні 1588 р. монастир позивав луцьких бурмиистра і райців, які ув'язнили в ратуші двох монастирських підданих (шевців), „примушаючи их абы они мне пану своему послушенства не чинили и побор его королевское милости, так же иные подачки местские до них отдавали“⁴⁸. Конфліктні ситуації виникали й у подальшому: в 1603 р. пріор знову скаржився на луцьких бурмиистра, райців і лавників. Останні, ігноруючи королівські мандати, згідно з якими монастирських підданих „од вшелякой юриздицы судов их (відповідачів.— С. Г.) волными учинили“, посадили за ґрати монастирського підданого (шевця) з метою змусити його перейти під міську юрисдикцію⁴⁹.

Віднайдені свідчення про монастирських підданих у Луцьку не дають змоги більш-менш точно визначити їхню чисельність, але, на нашу думку, навряд чи кількість дворів перевищувала 15—20 (близько 100 мешканців). Зазначимо, що в 1604 р. волинський поборця Лаврентій Древинський позивав монастир стосовно несплати за 1601 р. „побору Его Кор Мл од мещан и ремесла их в месте Луцким золотых сорока полских“⁵⁰. Неясно, чи згадана грошова сума становила всю суму податку, чи лише якусь її частину, заборговану монастирем, тож неможливо визначити точне число підданих, які мусили платити 40 злотих.

Село Городниця було надане монастирю в 1390 р. королем Ягайлом⁵¹. Упродовж тривалого часу домініканці володіли маєтком, але згодом його частину захопив князь Костянтин Іванович Острозький. Син останнього князь Василь-Костянтин завершив цей процес, відібравши в монастиря тих кількох підданих, які ще залишалися під його владою. У скарзі з цього приводу пріора в 1592 р. проти князя Василя-Костянтина Острозького згадано, що „великие кривды чинити, земли, сеножати и людей их влас-

⁴⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 47 зв.

⁴⁷ Там само.— Спр. 37, арк. 810.

⁴⁸ Там само.— Спр. 33, арк. 140.

⁴⁹ Там само.— Спр. 67, арк. 1091—1091 зв.

⁵⁰ Там само.— Спр. 71, арк. 658.

⁵¹ Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare...— С. 54, 260.

ных отбирати“ почав батько відповідача, а пізніше князь Василь-Костянтин „остаток того двorca Городниці и село, до кляштора, належачое, отнял з людьми и з их землями, окромей двох служб, на которых килка чоловеков, и то убогих, было zostало, а саме пят чоловеков седело“⁵². Відтак настоятель позивав князя, який їх „розогнал“ і до того ж наказав знищити гай. Сталося це принаймні за кілька років до 1592 р., бо найдавніша скарга монастиря „о отняте гвалтовное того двора и села Городниче, на кляштор Панны Марыей Луцкий наданого“, мала місце у вересні 1590 р.⁵³ У 1591—1592 рр. судовий розгляд цієї справи неодноразово відкладали, бо відповідачі з поважних причин до суду не з’являлися. Пізніше, не задовольнившись рішенням Луцького земського суду, монастир подав апеляцію до Коронного трибуналу, і 22 червня 1592 р. князю В.-К. Острозькому вручили трибунальський позов⁵⁴. Про зміст згаданої вище скарги пріора в 1592 р. дізнаємося саме з декрету трибуналу від 25 червня 1593 р. Згідно з ним, не пізніше як за шість тижнів від його дати князь В.-К. Острозький мусив „присягу учинит“, що ані він, ані його предки не відбирали в монастиря Городниці. Однак, як зазначав пріор у Луцькому земському суді 5 жовтня 1593 р., князь цього не зробив, тож суд нагадав йому про необхідність виконання постанови Трибуналу⁵⁵. Востаннє згадка з 1593 р. про конфлікт — це заява пріора про необхідність надати певній особі повноважень представляти інтереси домініканців у цій справі в різних судових інстанціях⁵⁶. Вірогідно, ченці вже зрозуміли, що в даному випадку „пошуки справедливості“ вимагають не лише чимало часу, а й професійних навичок адвоката.

Упродовж наступних десяти років не маємо свідчень про цю справу, перебіг подій до 1603 р. невідомий, але очевидно, що за цей час монастир не повернув собі Городницю*. У січні 1603 р. возний відніс князю В.-К. Острозькому трибунальські позови⁵⁷: перший — „до выконання присеги декретом трибуналским о имене Городницу его мл пану воеводе киевскому (князю В.-К. Острозькому.— С. Г.) наказаное“, другий — „о розогнане пяти чоловеков подданных их, которые на двох дворищах Судовниці подле Городниці мешкали и о таксу за них 4 000 золотых полских“, третій — „о вырубане и спуштосене половици гаю, до тях же двох дворищ их у селех Судовниці над Городницею належачой“⁵⁷. 30 травня того ж року датовано трибунальський декрет, згідно з яким князь не пізніше шести тижнів від цього дня мав передати монастирю „село Городницю з двором и зо всіми его приналежностями, и с подданными там оселы-

⁵² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 814 зв.—816.

⁵³ Там само.— Спр. 38, арк. 821 зв.

⁵⁴ Там само.— Спр. 42, арк. 416 зв.

⁵⁵ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 152 зв.—154 зв.

⁵⁶ Там само.— Арк. 414—416 зв.

* Можливо, впродовж цих десяти років мали місце і скарги, і розгляд їх у судах, однак, на нашу думку, відсутність згадок про них в актових книгах дає підстави для твердження, що монастир перестав позивати князя у зв’язку з відбранням Городниці. Зрозуміло, що певну роль тут відігравала „складність завдання“, однак багато чого залежало і від характеру пріорів, а деякі з них, як побачимо далі, були достатньо рішучими й енергійними.

⁵⁷ Тобто, розгляд скарги монастиря на люблінській сесії Коронного трибуналу мав відбутися в 1602 р., отже, вірогідно, справу „відновив“ пріор Мартин Млодавський, який того року став настоятелем.

⁵⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 67, арк. 111 зв.

ми⁵⁸. За кілька днів до завершення зазначеного терміну, а саме 11 липня, возні їздили до Городниці і застали там володимирського гродського писаря Станіслава Кандибу Прокшича і Яна Прилепського, які „именем его княжацкое милости поведили, же мы тых дворищ двох, которые сут пустые за селом Городницею, также половицу гаю, о которое княжати его мл законници луцкие позывали, не боронимо и овшем допускаемо“. Щоправда пріор „поведал, же то дворища сут наши власные и гай, с которых и подданных розогнане и вырубане гаю особными позвами его княжацкую милост позывали“⁵⁹. Монастир виграв справу і повернув собі відібрані володіння, однак невдовзі виникла нова суперечка — навколо того, яке з трьох сіл з однаковою назвою „Городница“ було монастирським. Уже 24 липня 1603 р. С. Кандиба засвідчив, що настоятель не схотів брати під свою владу „свое“ село і вимагав передати монастирю ту Городницю, яка „ест власная княжат их мл Острозских“. Князівські урядовці наполягали на неможливості передачі луцьким домініканцям маєтку, який перебував у власності князя В.-К. Острозького і його предків упродовж уже більш ніж 200 років, але готові повернути „добра кляшторные, о которые позов был“, тобто „Городницу и Судовницу зо всими дворисками“. Однак пріор не погодився („што тым декретом наказано, отбирати не хочет“), пояснюючи, що йому замість монастирського села хочуть передати маєток князів Острозьких, і повів возних „до села Городници кляшторное“, яке над річкою Городницею „посажоно было и теж за рекою Городницею недалеко того селища другое селиско, названое Судовницу, где также корчма и подданные кляшторные седили, на остаток лес, против того ж села, стародавне до тоє ж Городници належачий“. Настоятель твердив, що все це „водле привилею кляшторного, позву орыинального и процесу правного законником належит“⁶⁰.

На підставі відомих свідчень складно з'ясувати, хто саме був правий. Після згаданого інциденту С. Кандиба вже не погоджувався передати монастирю частину Городниці (хоч раніше був готовий це зробити): 12 вересня 1603 р., коли возний приїхав до Городниці з „увязчим“ листом, слуга володимирського гродського писаря заборонив робити „увязане“⁶¹. Наступного дня возні знову були в Городниці, де „умоцованый“ князя В.-К. Острозького заявив: князь не заперечує щодо передачі села монастирю, однак „шляхты оселое водле права посполитого при вмстях не видит, одно возных и то не ведаю, если сут оселые“. Пріор просив відкласти „увязане“ до того часу, поки він знайде таких осіб і його прохання задовольнили⁶². Однак через кілька днів настоятель вже жалівся на урядників Луцького земського суду, які 13 вересня їздили до Городниці для передачі села у володіння монастиря, але приїхавши, „екзекуые водле повинности своеє урядовое учинит не хотели“⁶³. Як відомо з трибунальського декрету від 13 серпня 1604 р. (відповідно до нього монастир мав отримати згадані села не пізніше шести тижнів після дати декрету)⁶⁴, до-

⁵⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 806 зв.—808.

⁵⁹ Там само.— Спр. 67, арк. 715—716.

⁶⁰ Там само.— Арк. 742—743.

⁶¹ Там само.— Арк. 1087—1087 зв.

⁶² Там само.— Спр. 70, арк. 491 зв.—492.

⁶³ Там само.— Спр. 67, арк. 962—962 зв.

⁶⁴ Там само.— Спр. 70, арк. 808 зв.—809 зв.

мініканці для „увязаня“ у вересні 1603 р. „двох возных и шляхтичов осельх способили были“, але представник князя порушив питання про осілість цих шляхтичів, після чого „позваный с колегою своим вдалисе над повинност уряду своего и над право посполитое в узнаване о оселости шляхты и на простую помову за неосельх их осудивши, екзекуцьи так в Городниці, яко и в Крупой в таксе неучинили“. Тоді як, згідно зі свідченням возного від 14 червня 1604 р., перед тим як їхати 13 вересня 1603 р. до Городниці для увязаня домініканців запитали, чи „их млсти мают при себе возных и шляхту оселую водле права и констытуцїи, а их мл панове судовые поведили его милости ксендзу преорови и законником, жес мы вас еще и на местцу перестерегали жебысте шляхту оселую и возных двох при себе мели, которых иж нимаш“⁶⁵.

Ще у квітні 1604 р. пріор скаржився „о певные обтяженя з уряду его млсти законником помененым учиненые“, точніше, звинувачував луцького земського суддю Івана Хрінницького, який не бажав виконувати рішення Люблінського трибуналу. 15 квітня, коли возний намагався вручити йому судовий позов у скарзі настоятеля з цього приводу, суддя наказав своїм слугам „выпхнути“ возного з будинку „и аж за ворота, бьючи отпровадил“⁶⁶.

2 червня 1604 р. возні були в селах Городниця і Крупа для „увязаня“ домініканців у володіння ними. Цілий день чекали на пріора, але від монастиря ніхто не приїхав і в результаті возні „з нисчим отъехали“⁶⁷. 24 вересня возні в черговий раз приїхали до Городниці для передачі її пріору, але не дійшли згоди, яке саме з трьох сіл з такою назвою є монастирським. Крім того, знову постало питання про „оселост“ возних — у результаті „екзекуцьи не чинили“⁶⁸. Цього ж дня з аналогічним завданням возні їздили до Крупи, однак там їх зустрів Даніель Палуцький і пояснив, що не має розпоряджень з цього приводу від князя та заборонив робити „увязане“⁶⁹.

5 лютого 1605 р. датовано судовий позов за скаргою князя В.-К. Острозького на монастир: позивач пояснював, що попередники пріора Августина Ястрембського мали до нього безпідставні претензії, „менуючи якобы его мл имене их кляшторное Судовницу на Городниці або Городницу Низшую спустошивши, в них отняти мел, на которую кляштор жадного права не мел“. Відтак теперешній настоятель — не розібравшись, яка саме Городниця належить монастирю, — продовжує вимагати передати йому княжий маєток, але князь готовий повернути домініканцям їхнє село⁷⁰. Однак тоді з цього питання не дійшли згоди, і в березні князь жалівся на монастир „о неслушное и неправное чинене екзекуцїи на добрах его Городниці и Крупое“ та щодо ігнорування показів свідків при спробі з'ясувати, яка Городниця є монастирською⁷¹. Через тиждень після цього

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 489 зв.—490.

⁶⁶ Там само.— Арк. 960 зв.—961.

* Село Крупа належала князю В.-К. Острозькому, але згідно зі судовими рішеннями монастир мав володіти ним до отримання від князя 30 тисяч злотих як компенсацію за заподіяні ним „шкоди“ монастирю та штрафні санкції за невиконання судових постанов.

⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 493 зв.—494 зв.

⁶⁸ Там само.— Арк. 999.

⁶⁹ Там само.— Спр. 70, арк. 999; спр. 73, арк. 531—536.

⁷⁰ Там само.— Спр. 74, арк. 309—312 зв.

⁷¹ Там само.— Спр. 73, арк. 518 зв.

князь В.-К. Острозький отримав трибунальський позов „до прислухання сказання баниціи выволаня с Панств Его Королевское Мл, а то за недопущене увязаня и не поданем в посесью тоє маєтности Городницкое“ домініканцям⁷². Про рішучість і непоступливість обох сторін у цей час свідчить судовий розгляд (10 червня 1605 р.) скарги на князя колишнього пріора з усіма ченцями щодо відібрання в монастиря двох дворич „в селе Судовницы на Городницы“ (з посиленням на трибунальський декрет 1593 р.), після чого позивач звернувся з апеляцією до Коронного трибуналу⁷³. У червні 1606 р. монастир позивав князя (як дідича Городниці) і Станіслава Мишку (як посесора) у зв'язку з тим, що другий з них наслав городницьких підданих „на грунт их власный прозываемый Судовницу, там же того поля поорали и посеяли, от которого ораня грунту было на триста ден“⁷⁴.

Подробиці остаточного вирішення конфлікту невідомі*, але він завершився після смерті князя В.-К. Острозького. 9 жовтня 1608 р. пріор виставив два записи, одним із яких він свідчив про відсутність у нього і всіх ченців претензій у цій справі до синів В.-К. Острозького⁷⁵, а другим — „грунты кляшторные, названые Судовник [...] а недавными часы за спустошенем до села Городницы належачое“, подарував Анні Костчанці, дружині померлого в 1603 р. князя Олександра Васильовича Острозького, та її нащадкам⁷⁶. Виникає питання: навіщо було так довго й енергійно домагатись повернення відібраних володінь, щоб згодом подарувати їх суперникам? Вірогідно, дарунок Городниці, а, точніше, відмова монастиря від села супроводжувалась певними поступками (матеріального характеру або якимись іншими обіцянками). В усякому разі, чернеча спільнота навряд чи залишилась у програші.

Село Кучкоровець. Станіслав Петровський у своєму заповіті від 3 грудня 1616 р. записав монастирю половину цього маєтку. Інших свідчень про приналежність Кучкоровця домініканцям немає, тому залишається неясним чи було виконано останню волю заповідача і чи монастир став власником половини села?

Село Новий Став було надане монастирю в 1393 р. великим литовським князем Вітовтом⁷⁷. До середини XVI ст. свідчень про село немає, а в 1563 р., як скаржився урядник з Верб'яїва (маєток господарського маршалка Петра Кірдея Мильського) на пріора, монастирські новоставські піддані його „окрутне збили и змордовали на добровольной дорозе“⁷⁸. Зі скарги незрозуміло, чи це випадковий інцидент, чи існував конфлікт між монастирем і панами Кірдеями Мильськими. На користь другого припущення свідчать два наступні записи. У жовтні 1565 р. пріор позивав Іва-

⁷² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 375 зв.

⁷³ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 106 зв.—108.

⁷⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 900—901.

* Навряд чи головною причиною розглянутого конфлікту було релігійне протистояння, але воно могло так чи інакше впливати на перебіг подій. Припинення боротьби за Городницю, можливо, пояснюється тим, що римо-католицькому монастирю легше було домовитися з одновірцями: князь Януш Васильович і дружина померлого на той час князя Олександра Васильовича були римо-католиками.

⁷⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 81, арк. 1417—1417 зв.

⁷⁶ Там само.— Арк. 1419.

⁷⁷ Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare.— С. 260.

⁷⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 199—199 зв.

на Петровича Кірдея Мильського, бо той монастирським підданим у Новому Ставу чинив „гвалты, бои, грабежи, кривды“, крім того, відповідач мав намір „умыслне забити“ мельника⁷⁹. А у вересні 1566 р. домініканський настоятель звернувся до Луцького гродського уряду з проханням надати йому „вижа врядового, при котором бы мел подат два листы господарский заручный“ І. Кірдею Мильському: один — „о небезпечност здоровья самого себе, вряdnика и подданных имени костелного Нового Ставу“, другий — у зв'язку із захопленням новоставських полів, сіножатів і ловлі риби в монастирському ставку⁸⁰.

Конфлікти між власниками сусідніх маєтків нерідко виникали через неузгодженість меж між їх володіннями: не завжди вдавалося узгодити розмежування, крім того, одна зі сторін могла порушувати вже існуючу домовленість. Відомі кілька таких, порівняно тривалих конфліктів, пов'язаних з Новим Ставом. На початку 1540-х років (можливо, децю раніше) пріор Северин скаржився на князя Василя Крокотку і його синів Тимофія й Якова, які наслали своїх підданих з Яловичів „через вечистую границу реку Стыр“ косити новоставські сіножаті⁸¹. Невідомо, як розгорталася подія в наступні роки, але в серпні 1584 р. уже інший власник Яловичів — Дмитро Ісайковський — позивав монастир: тепер новоставські піддані покосили сіно „на грунте яловицком“⁸². За кілька днів перед тим Д. Ісайковський приїхав до Нового Ставу, де, „невинне зшарпавши“ монастирського підданого, „неведати для котороє причины“ відібрав у нього коня⁸³. Можливо, наслідком напружених стосунків між домініканцями і власниками Яловичів була втеча в 1584 р. (або незадовго перед тим) новоставського підданого до маєтку Д. Ісайковського⁸⁴. Відомо також, що в 1606 р. пріор скаржився на Івана Ісайковського, який у червні цього року „умыслне шкоду нам чинячи, на властный грунт наш кляшторный, на сяножати новоставские, коне свои возные и кони ездные, и коне рабочие, которых было двадцат, нагнал и тыс сеножати вытравил, вытоптал“⁸⁵. Монастир вирішив компенсувати збитки і, крім того, помститися: маємо

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 331.

⁸⁰ Там само.— Спр. 8, арк. 337—337 зв.

⁸¹ Точніше визначити дату конфлікту на підставі відомих джерел неможливо, бо відсутнє закінчення „листу граничного“, який через певний час засвідчив компроміс між сторонами (Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1907.— Ч. VIII.— Т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной Руси XV—XVIII вв.— С. 109—111). Одним із свідків угоди був князь Андрій Михайлович Сангушко Кошерський. У примітці до публікації згаданого документа зазначено, що князь обійняв старостинський уряд у 1542 р., а помер 1560 р. Така ж хронологія його перебування на уряді подана й у переліку волинських урядників (Urządnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski.— Kórnik, 2007— S. 97). Згідно з інформацією, поданою Наталією Яковенко, князь Василь Іванович Крокотка помер у 1542 р. (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Видання друге, перекл. і виправл.— К., 2008.— С. 346). Отже, інцидент мав місце (як і скарга пріора) не пізніше 1542 р. (вірогідно, цього року або незадовго перед цим), а компромісна угода — у 1542 р., або ж пізніше. Принагідно дякую Олексієві Вінниченку за допомогу у визначенні датування згаданих подій.

⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 864.

⁸³ Там само.— Арк. 750.

⁸⁴ Там само.— Арк. 435.

⁸⁵ Там само.— Спр. 76, арк. 577—577 зв.

свідчення, що новоставські піддани захопили 15 коней І. Ісайковського („гвалтовне пограбивши, до двора свого новоставского загнали“)⁸⁶. Як у подальшому складалися стосунки між монахами і власниками Яловичів невідомо.

Упродовж щонайменше кількох років залишалися напруженими стосунки між монастирем і Андрієм Гулевичем, дідичем розташованих поряд з Новим Ставом сіл Верб'яїва, Голишова, Коршовця та Пулганова. Так, зі скарги пріора дізнаємося, що в лютому 1604 р. А. Гулевич послав свого грабаря до монастирського млина, де нападники „двери до млина выбивши, также и замок до скрыни вымерное отбивши“, забрали по кілька мац* жита, пшениці, гречки. Потім вони напали на новоставський фільварок, який також пограбували, до того ж побили підданих позивачів⁸⁷. Через кілька років напад на монастирські володіння повторився: в липні 1607 р. А. Гулевич наслав своїх підданих, які покосили новоставські сіножаті, забравши десять возів сіна⁸⁸. Особливо ж обом сторонам мусило запам'ятатися 23 квітня 1612 р., коли, згідно зі скаргою А. Гулевича, домініканці „без даня жадное причины“ влаштували напад новоставських підданих на село Олешів („державу“ позивача), пограбування й побиття його мешканців⁸⁹. Того ж дня Адам Ольшамовський, тодішній посесор Верб'яїва, Голишова, Коршовця й Пулганова, у свою чергу також наслав мешканців цих сіл на Новий Став (можна лише робити припущення стосовно того, який напад стався раніше): вони „до двору поводов кляшторного упадши, челяд всю, в том дворе будучую, окрутне немилостиве збили и змордовали [...] а потом, выпадши з двора на село, там же подданыч поводовых кляшторных чоловіка до петнадцати з домов их волочачы кийми окрутне збили и поранили, в домах их шкоды незмерные починили“⁹⁰. До кінця 1612 р. обидві сторони порозумілися, бо 16 січня 1613 р. датовано два квитові записи від пріора з усіма ченцями: одним вони свідчили, що А. Ольшамовського „с протестацый гродских луцких о наехане на фолварк и село Новый Став, зранене урядника, окрвавене двору, поймане подданого [...] квитуют и волными чинят, протестацые помененые касуют“⁹¹, а в іншому йшлося про залагодження справи та зняття претензій уже до конвенту „о забите подданого коршовецкого в гроде Луцком“⁹². Зазначимо, що донька А. Гулевича Олена в 1618 р. заповіла поховати себе в Луцькому домініканському монастирі, а дещо пізніше її брат Дмитро став у ньому ченцем.

Відомо про кілька інцидентів між монастирем і Шимоном (Семеном) Богдановичем Круневичем. Так, згідно зі скаргою другого з них, у травні 1595 р. пріор разом із „законниками и помочниками своими“ їхали з Луцька до Нового Ставу, зустріли на гнідавському ґрунті (тобто належними до села Гнідава) підданих позивача та побили їх⁹³. У червні 1609 р.

⁸⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 578—578 зв.

* Маца — міра сипких тіл, яка дорівнює об'єму приблизно 100 літрів.

⁸⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 118 зв.—118а зв.

⁸⁸ Там само.— Спр. 78, арк. 766 зв.

⁸⁹ Там само.— Спр. 93, арк. 417.

⁹⁰ Там само.— Спр. 92, арк. 871—871 зв.; спр. 93, арк. 430—430 зв., 891 зв.

⁹¹ Там само.— Спр. 96, арк. 97.

⁹² Там само.— Арк. 97 зв.

⁹³ Там само.— Спр. 46, арк. 249.

уже ченці позивали Ш. Круневича, гнідавського „державцу“, який зігнав свою худобу на новоставські поля й сіножаті, тим самим знищивши їх (крім того, його люди „кийми ганебне побили“ пастуха з Нового Ставу)⁹⁴. Вірогідно, напружені стосунки між домініканцями і Ш. Круневичем (див. вище про інциденти в 1592 і 1615 рр. у Луцьку) були результатом того, що монастир мав право на десятину збіжжя з гнідавського маєтку (входив до Луцького староства), але його посесори не завжди її віддавали, тож домініканці з цього приводу скаржились до суду. Зазначимо, що в 1599 р. монастир передав свій ґрунт в орендне володіння брату Ш. Круневича — Філіпу⁹⁵, отже конфлікт монастиря з посесорами Гнідави не „поширювався“ на інших представників роду Круневичів.

Збереглися згадки про, на перший погляд, „випадкові“ інциденти, хоча, цілком ймовірно, вони були проявами чи окремими епізодами докладніше невідомих тривалих конфліктів монастиря з певними особами. Зокрема, у вересні 1587 р. піддані луцького єпископа Кирила Терлецького (як зазначав пріор, „за властним росказанем пана своего, отца владыки“) напали на двір у Новому Ставу⁹⁶. Троцький каштелян князь Олександр Пронський у вересні 1594 р. уночі проїжджав через Новий Став і, „приехавши на греблю новоставскую, млынара кляшторного новоставского Андрея окрутне перед собою слугам своим збити и зранивши казавши, мосток на той гребли порубал и у воду вниз млына повкладати казал и, мало еще на том маючи, тые слуги его за росказанем его мсти самого впадши до папирни гвалтовне з бронями добытыми и там ненашодши никого в ызбе взяли и пограбили“⁹⁷. У листопаді 1604 р. пріор послав монастирського слугу до „фолварку кляшторного села Нового Ставу“, якого на „добровольной дорозе“ побили піддані Андрія Загоровського⁹⁸. Натомість новоставський урядник у листопаді 1615 р. побив і пограбував малітського орендаря Шмойла Рабиновича, коли той „ехал с торгу з места Луцка через Новый Став звыклым гостинцем до Малева“⁹⁹. Два інциденти мали місце в 1617 р.: у травні Політан Данилович Чеконський зустрів біля села Чекнь новоставського вїта і „без даня ему од него жадное наимейшее причины [...] кием окрутне бил и змордовал“¹⁰⁰, а в грудні новоставські піддані побили селян луцького земського писаря Войцеха Станішевського з Гнідави (можливо, існував конфлікт монастиря з цим В. Станішевським як гнідавським посесором через затримку передачі ним домініканцям десятини збіжжя)¹⁰¹.

Завдяки взаємним скаргам детально відомо про інцидент між монастирем і власницею села Боротин Катериною Куровською (дружиною Григорія Бронницького). 12 травня 1620 р. чернець „Кришпин“, розповідаючи, як він і монастирські піддані плили на „комягах“ по Стиру з Нового Ставу до Луцька (везли дерево для будівельних робіт), жалівся: коли „шол прорвою або ровом мимо село Боротин, где вешняя вода тот ров

⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 70 зв.—71.

⁹⁵ Там само.— Спр. 55, арк. 615 зв.—616.

⁹⁶ Там само.— Спр. 37, арк. 875.

⁹⁷ Там само.— Спр. 45, арк. 1266—1266 зв.

⁹⁸ Там само.— Спр. 70, арк. 1017—1017 зв.

⁹⁹ Там само.— Спр. 102, арк. 694.

¹⁰⁰ Там само.— Спр. 106, арк. 577—577 зв.

¹⁰¹ Там само.— Спр. 108, арк. 645 зв.—646.

прорыла, там же неведомо для которе причины з власного росказаня и посланя ее мсти пани Бронницкоє“ на них напали боротинський урядник з помічниками, пограбували їх і побили¹⁰². Натомість згідно зі скаргою К. Куровської 10 травня о 3-й годині ранку чотири порожні монастирські „комяги“, на яких було до 30 осіб, біля Боротина вирішили плисти „не портом звычайным рекою Стыром, але пустилися ровом дорогою незвычайною, который ров малжонок протестующое се немалым коштом выкопал и греблю засыпавшы, млыны побудовал“. Коли доплили до греблі, де були млини, монастирські піддані зруйнували її („до сченту розкидали“), трьох людей, які там були, побили, „и дерево, которое у того млына наготовано было, гвалтовне побрали и пограбили“¹⁰³. Про подальший перебіг подій нічого невідомо.

Виявлені свідчення не дозволяють визначити чисельність монастирських підданих у Новому Ставу. Відомо лише, що в 1629 р. димів у поселенні нараховувалось 17¹⁰⁴, тож, вірогідно, приблизно така ж їх кількість залишалася впродовж першої чверті XVII ст. Зазначимо, що монастир своєчасно не заплатив подимне за 1607 р.— заборгував 40 грошів (польських?)¹⁰⁵, але зі скарги „инстигатора врядового“ на пріора з цього приводу незрозуміло, чи згадана сума становить усе подимне, чи якусь частину.

Монастирські прибутки з Нового Ставу склалися не лише з податків, що стягувалися з підданих: як зазначалося вище, в 1594 р. згадано папірню, яка діяла в цьому селі. А в 1596 р. домініканці отримали право збирати мито „в маестности своей Новоставской“: у королівському привілеї від 30 квітня зазначено, що „на местцах болотных и потоках до переезду трудных“ ченці за свої кошти побудували мости, греблі та й узагалі утримують дороги в належному стані, тому Зигмунт III дозволив „мыто от каждого купца и вшеякого человека торгового тым способом выбирать, то ест по пол грошку полскому, от быдла посполитого по два пенезы, от пешого человека по одному пенезю вияввши, однак с того самых особ стану шляхетского и подданных их з их власного обыста домового, а не прекупного“¹⁰⁶. Отже, Новий Став для монастиря був доволі прибутковим маетком, тому, коли домініканці в 1595 р. вирішили винагородити Станіслава Сосницького за „ucztiwe posługi“, йому „записали“ 50 злотих на цьому селі¹⁰⁷, а 14 липня 1621 р. пріор подарував Янові Мощенському 50 злотих (названа причина такого надання: „chcąc miec onego тут gorętszą chęc ku usługuwaniu kosciółowi“) і для їх отримання йому передано в посесію волоку землі в Новому Ставі¹⁰⁸.

¹⁰² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 88 зв.

¹⁰³ Там само.— Спр. 11, арк. 96—96 зв.

¹⁰⁴ Баранович О. Залюднення Воляньського воєводства в першій половині XVII століття.— К., 1930.— С. 130.

¹⁰⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 81, арк. 94—94 зв.; спр. 80, арк. 93—93 зв. Тут і в інших випадках, подаючи в одному поси́ланні вихідні дані для кількох джерельних свідчень, наводимо їх у тій послідовності, в якій у тексті подано ці свідчення.

¹⁰⁶ Там само.— Спр. 47, арк. 159 зв.—160. Н. Сінкевич у складеному нею переліку пожегертв згадує, що в 1596 р. король Зигмунт III дозволив брати „мито від кожного купця в місті“ (Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare...— С. 261). Ймовірно, йдеться про той самий привілей.

¹⁰⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп.1, спр. 47, арк. 190.

¹⁰⁸ Там само.— Спр. 122, арк. 610.

Збереглися відомості про втечі новоставських підданих. Окрім згаданої вище скарги пріора на Д. Ісайковського в 1584 р. з цього приводу, відомо: незадовго до 1594 р. два підданих із сім'ями втекли до села „Полжи“ (власник Остафій Єло Малинський); згідно з декретом Луцького гродського суду від 14 квітня 1594 р., Василь Єло Малинський повернув новоставського підданого¹⁰⁹; у зв'язку із втечею свого підданого монастир у 1598 р. позивав Михайла Ворону Боратинського¹¹⁰. Отже, в усіх названих випадках піддані тікали з Нового Ставу, а не до нього, хоча, звісно, трьох свідчень замало для якихось узагальнень.

Села **Верб'яїв, Голишів, Двірець, Коршовець, Пулганів і двір у Луцьку** разом із **Дмитрівською церквою** склали володіння, відписані луцьким домініканцем Дмитром Андрійовичем Гулевичем Смолиговським (Затурецьким) після того, як став ченцем їхнього монастиря. У своєму записі від 2 жовтня 1623 р. він зазначив, що незадовго перед тим, 9 серпня, прийняв чернечий постриг (з ім'ям Іполит), тож дарує домініканцям свої маєтки. Щоправда, тут не вказано, які саме, але в іншому запису (9 жовтня 1623 р.) ці села, його „власные дедичные“, перераховано: Верб'яїв, Коршовець і Пулганів, крім того, „двор в замку Луцком Околном з церквою мурованою заложена святого Дмитра, з мурованем, будованем, грунтами“. Д. Гулевич також відписав монастирю село Голишів, яке „правом доживотным держалем з ласки Єго Кор Мл“¹¹¹, а крім того села у Вінницькому повіті Брацлавського воеводства — Борсуків, Вітава, Ворошиловці, Джунків, Жуківці, Маснів, Сутиски, Шеринів і Яцків¹¹². Про входження Луцького домініканського конвенту у володіння цими брацлавськими маєтками відомостей немає.

Записані монастиреві села, що знаходились у Волинському воеводстві, відразу стали предметом суперечок. Уже 3 жовтня 1623 р. Іполит Гулевич з усіма ченцями скаржилися на луцького підкоморія Юрія і Гнівоша Гулевичів Дрозденських, „панов опекунов“ позивача, та Марка Михайловича Гулевича, чий батько також був опікуном. Цієї опіки Д. Гулевич позбувся в 1622 р., але вони аж до цього часу не звітували про свою господарську діяльність у його маєтках („личбы жадное, ани порохования жадного не учинили и упорне учинит не хочут“), бо їх „попустошили“ і взагалі хочуть позбавити його права на них („вызути з дедичтва“)¹¹³. Це не завадило домініканцям отримати маєтки принаймні *de iure*: невдовзі після укладення Іполитом фундаційного запису возний „увязал“ монастир у володіння Пулгановим і Коршовцем (14 жовтня), „фолварком и селом Дворцем зараз за местом Луцким“ („маєтностю дедичной“ Д. Гулевича), а також двором у Луцьку разом із церквою Святого Дмитрія (16 жовтня)¹¹⁴. Упродовж майже року свідчень про цей конфлікт немає, але вже у позові від 12 серпня 1624 р. домініканці знову жалілись на Марка Гулевича. Останній, після смерті свого батька Михайла Янушеви-

¹⁰⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 441, 530 зв.

¹¹⁰ Там само.— Спр. 51, арк. 168.

¹¹¹ Там само.— Спр. 135, арк. 228—236 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 300 зв.—301.

¹¹² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 135, арк. 236—237 зв.; Довбищенко М. В. Волинська шляхта...— С. 341.

¹¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 654—655 зв.

¹¹⁴ Там само.— Спр. 137, арк. 48—49; ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 303 зв.—305.

ча (колишнього опікуна Д. Гулевича), „осягнувши вси, по ним добра лежачые и рухомые, и сумы пинежные, и sprawy вси, листы, записы привилее на розные маестности належачые и на розмаитые долги служащие, навет и тестамент, по небожчику Андрею Гулевичу (батько Д. Гулевича.— С. Г.) позосталые до себе все побралес“ і позивачам не повернув¹¹⁵. З позову, який возний передав Марку Гулевичу 13 жовтня 1624 р., відомо, що монастир його позивав з приводу „учиненя личбы з опеки и з браня пожитков“ батьком відповідача — Михайлом Гулевичем — з маєтків Верб'яіва, Коршовця, Голишова і голишовських млинів¹¹⁶. Цього ж дня Марко Гулевич отримав ще два позови щодо „неотдана и невернення справ розных“ Іполиту з братією — „яко дедичом“ згаданих маєтностей¹¹⁷. У 1625 р. конфлікт ще не було залагоджено: 6 червня Луцький земський суд розглядав скаргу монастиря на Марка Гулевича¹¹⁸, а 21 червня 1625 р. датовано „лист Его Кор Мл упоминальный до подкоморого луцкого (Юрія Гулевича.— С. Г.) в справе отцов доминиканов луцких“ з приводу скарги ченців „o to, yz wiernosc wasza przerzeczonym zakonnikom we wsiach Korszowcu, Wierbieiowie, Połhanowie“ робить різні кривди позивачам (як кривдників, крім Юрія, згадано й інших представників роду Гулевичів)¹¹⁹.

Непорозуміння навколо цих сіл домініканці також мали і з сестрою ченця Іполита — Галшкою Гулевичівною, дружиною Вацлава Зубцовського. У березні 1625 р. вона скаржилась на монастир: „будучи посесором добр отчистых и материстых по небожчику Андрею Гулевичу, отцу поводовое стороны, позосталых, оных заживаєте, пожитки вшелякие, с тых добр приходячие, на свой пожиток оборочаєте, а поводов стороне провизии, которая водлуг права с части четвертое тых всих добр належит“, тобто щорічні 1 000 злотих, не віддаєте. Луцький земський суд мав розглядати цю скаргу 6 червня, але відповідачі на засідання не з'явилися¹²⁰.

Поза представленими непорозуміннями між домініканцями й родичами Дмитра (Іполита) Гулевича навколо маєтків, відписаних ним на користь Луцького монастиря, про кожне з цих сіл окремо збереглося чимало й інших джерельних свідчень.

Село Верб'яів згадане в контексті конфлікту 1624 р. (розпочався, вірогідно, ще роком раніше) ченців з князем Василем Масальським, якому батько Д. Гулевича заборгував 800 злотих¹²¹. У травні 1624 р. Луцький городський суд прийняв рішення щодо „одправы и ексекуции“ цих грошей, а також „шкод“ — всього 3 200 злотих — на Верб'яіві. Про спроби виконати судовий декрет того ж року невідомо, а в березні 1625 р. возний іздив до цього маєтку для „увязаня“ князя В. Масальського у володіння ним: тоді пан Ставський, возний, який мешкав там, не дозволив цього зробити, аргументуючи тим, що заставним власником села був луцький

¹¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 719 зв.

¹¹⁶ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 494 зв.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 608—608 зв.

¹¹⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 146, арк. 182—182 зв.

¹²⁰ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 627—627 зв.

¹²¹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 141, арк. 585—585 зв.

війт Андрій Загоровський¹²². Між монастирем і князем В. Масальським існував ще один конфлікт. 12 серпня 1624 р. датовано позов за скаргою домініканців на князя, який після смерті своєї дружини Настасії Гулевичівни (сестри Іполита), „а ку шкоде поводов тестамент брату Гиполитови Гулевичови, ани брати его, помененым законником, которым то водлуг права належит посагу по безпотомне зошлой малжонце своей 3 000 золотых не отдалес и отдати не хочеш“¹²³. Наступного дня князь В. Масальський отримав цей позов¹²⁴. Конфлікт не вдалося вирішити відразу, бо у квітні 1625 р. возний відніс князю ще один позов у цій справі („до скасованя тестаменту неправного малжонки его мл по смерти ее учиненного и о вернене по ней посагу водлуг права“) ¹²⁵. Суд мав розглядати цю скаргу 6 червня того ж року, але відповідач на засідання не з'явився¹²⁶.

У 1624 і на початку 1625 рр. далекими від ідеальних були також стосунки між монастирем і згаданим посесором Верб'яїва А. Загоровським (про це також див. далі, коли йтиметься про села Голишів, Коршовець і Пулганів). У грудні 1624 р. домініканці жалілись на нього „о спустошене маєтности Коршовецкое и Вербяевское, о вырубане и выпустошене запустов, дубров и выпроважене власного дворного будованя“ під час посесії відповідача¹²⁷, а в позові, що його вручили А. Загоровському 14 лютого 1625 р., йшлося про „спустошене“ ним не лише верб'яївських і коршовецьких гаїв та запустів, а й пулганівських¹²⁸. У свою чергу А. Загоровський скаржився на домініканців: 9 грудня 1624 р., коли верб'яївські та коршовецькі піддані везли до Луцька „дерево на потребу протестуючого, на будоване з ынших полеских маєнностей приспобленые“, кілька ченців разом з монастирською челяддю „за власным росказанем“ пріора напали на них „на добровольной дорозе“ і, побивши, відібрали дерево¹²⁹. Однак протилежна сторона продовжувала оскаржувати А. Загоровського в незаконних діях, і звинувачення були більш обґрунтованими. 31 грудня 1624 р. возний був „на справе“ у зв'язку зі скаргою монастиря „тут в месте Луцком за лазнею месткою над реку Стыр, где застал подданных коршовецких и вербяевских, ладующих воскобойню з дерева дубового, свежо зопня вытязого“. На запитання возного про походження дерева піддані відповіли, що „за росказанем его мл пана Андрея Загоровского, на тот час держачого (село Коршовець.— С. Г.), тоє дерево старое, розобравши стайню дворную коршовецкую, уже од трох недел тут есмо привезли з деревом дубовым, з запустов коршовецких нарубаным“¹³⁰.

Вірогідно, саме неспроможність повернути під свою владу Верб'яїв і Коршовець змусила домініканців погодитися визнати А. Загоровського посесором цих сіл. Спершу, 23 червня 1625 р., возний „увязал“ у село монастир („в реалную и спокойную посесию подал и сам его мл пан Загоров-

¹²² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 182—182 зв.

¹²³ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 718.

¹²⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 495.

¹²⁵ Там само.— Спр. 145, арк. 116 зв.

¹²⁶ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 607—607 зв.

¹²⁷ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 840—840 зв.

¹²⁸ Там само.— Спр. 141, арк. 291 зв.—292.

¹²⁹ Там само.— Арк. 27 зв.

¹³⁰ Там само.— Арк. 25—25 зв.

ский зараз со всеми речами своими уступил“)¹³¹, а 25 червня датована „интерциза до запису арендовного“: пріор з ченцями передали маетки в орендне володіння А. Загоровському¹³².

Село Голишів. У жовтні 1623 р. (можливо, дещо раніше), тобто відразу після того, як Дмитро (Іполит) Гулевич відписав свої маетки домініканцям, луцький унійний єпископ Єремія Почапівський скаржився на монастир „о неслушное держане добр тех церковных, на церков и кафедру Луцкую фундованых, села Голешова, до уступеня добр менованых“¹³³. У серпні наступного року возний відніс позов „до дому Юдки Чорного, жидка луцкого“, якого позивав монастир — „до показаня квитов небожчика его мл пана Михайла Янушевича Гулевича, опекуна бывшего теперешнего отца Гиполита Гулевича, законника, которые давал тому жидови яко арендарови млинов голешовских при справе отцов доминиканов з его мл паном Марком Гулевичом“¹³⁴. Вірогідно, в лютому 1625 р. посесором села залишався А. Загорівський, на якого скаржилися домініканці у зв'язку з „недаванем раты пенезей через полтретя лета часу держаня Голешова“¹³⁵.

Село Коршовець. Відразу після передачі цього маетку домініканцям владика Єремія Почапівський скаржився на них (возний вручив позов відповідачам 3 жовтня 1623 р.) щодо незаконного володіння селом і двором Коршовцем, „на церков Луцкую Святого мученика Дмитрия фундованых“, яка належала Луцькій кафедрі¹³⁶. Конфлікт мав продовження наступного року. Позов від 6 серпня 1624 р. за скаргою владики адресовано ченцю Іполитові Гулевичу („не ведат за яким правом и овшем упорне церкви заложена святого Дмитрия и добр, до тоє церкви належачих, села и двора Коршовца держачому“), Богуславу й Юрію Горайнам¹³⁷, А. Загорівському та всім іншим „сукцесорам и посесорам“ Коршовця — у зв'язку з тим, що відповідачі незаконно володіють Дмитріївським храмом у Луцькому Окольному замку та „добрами, до тоє церкви здавна належачими“, тобто Коршовцем з млином і ставом¹³⁸. Однак домініканці не збиралися віддавати згаданий храм. „За оказанем“ членів луцької капітули возний 21 травня 1625 р. прийшов до церкви (зазначено, що вона була „мурованая“) і побачив її закритою та „запечатованою“. Це зробили домініканці, які до того ж забрали з неї дзвони, церковне начиння („золота, серебра, келихов, крыжов, антисисов, апаратов, орнатов, риз, Євангелий,

¹³¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 325 зв.

¹³² Там само.— Спр. 146, арк. 200 зв.—201 зв.

¹³³ Там само.— Спр. 137, арк. 71—71.

¹³⁴ Там само.— Спр. 140, арк. 493.

¹³⁵ Там само.— Спр. 141, арк. 292.

¹³⁶ Там само.— Спр. 137, арк. 71—71.

¹³⁷ За свідченням возного, 24 травня 1624 р. він, згідно з рішенням Луцького гродського суду від 27 вересня 1623 р. у скарзі Яна Горайна про заборгованість 100 злотих його батькові, кременецькому земському підсудку Богушу Горайну (помер у 1618 р.), Андрієм Гулевичем, був у Коршівцю, „маєтности пана Дмитра Гулевича, прозваного Гиполита, недавно до кляштору Луцкого вступленого“, сина Андрія Гулевича, „на одправе и екзекуцым“ згаданої грошової суми. У Коршівцю Федора Воютинська, дружина Андрія Загорівського, заборонила „увязане“ (Там само.— Спр. 137, арк. 577—577 зв.). Відомо, що 24 травня 1624 р. було зроблено ще одну спробу увязання, але також безрезультатно (Там само.— Арк. 845—845 зв.).

¹³⁸ Там само.— Спр. 31, арк. 644—647.

коштовне оправных, книг розмаитых“), а також різні документи, які там зберігались („справы, привилеи, фундушы и листы з скарбцом“)¹³⁹. Згідно зі скаргою єпископа Єремії Почапівського, через кілька днів після цього, 24 травня 1625 р., домініканці здійснили напад на Дмитріївську церкву — „з веков подлеглую владзы, диспозицией и подаваня“ луцьких владик¹⁴⁰. Неясно, навіщо ченцям потрібно було нападати на храм, який перебував в їхніх руках: вірогідно, в цей час жодна зі сторін ще остаточно не заволоділа церквою. Зрештою, можливо, 21 травня або невдовзі після того владика зумів відібрати храм, тож події 24 травня стали відповіддю з боку домініканського монастиря. 2 червня 1625 р. Луцький земський суд розглядав скаргу луцького унійного єпископа разом з капітулою на домініканський конвент: відповідачі „не ведат за яким правом и овшем безправне, упорне и гвалтовне держат и уживают“ Дмитріївську церкву і село Коршовець, а підданих, „беручи незвычайные подати и в подводы частые помыканя, розогнали“, коршовецькі гаї й діброви „попустошили“. До остаточного вирішення справи тоді не дійшло, суд дозволив відповідачам апелювати до Коронного трибуналу¹⁴¹.

Докладніше про події 24 травня 1625 р. і негативне ставлення родичів Іполита Гулевича до передачі ним Дмитріївської церкви монастирю відомо зі скарги Івана, Романа й Петра Гулевичів, датованої 7 червня. За їх словами, домініканці, „умыслне приспособивши до себе в помоч людей арматных“, серед яких були ченці Іполит Гулевич і Олександр Заяць, „нашли на церков нашу власную заложения Святого Димитра, которая од светое памяти кнежат руских и од кнежат великих литовских, дедичов, ест уфундована и домови нашому Гулевичовскому, в релии старожитной Грецкой будучому, при дворе нашом Гулевичовском, в замку Околном будучом в посесии, а поданю вечне надана, а потом от светых памяти королев их млстей полских конфирмована, при которой продкове наши, мы сами свещеника нашего для одправованя в ней набоженства“ утримували. У церкві представники роду Гулевичів та інші люди ховали своє майно: „...частью для трвог, частью для огня и вшелякого припадку, яко на местцу светом, пинязи готовые, золото, серебро, клейноты, шаты, коберцы, обитя и иншого охендозства немало зложились“¹⁴². Крім того, як заявляли скаржники, вони зберігали тут „скрини з справами, привилеями кнежачими и королевскими, листами, записами, а меновите на тот двор и церков, нам правом вечным и на иншие добра, и на дедичные маестности, нам служащими“. Нападники забрали „антимис благословенного отца патриарха константинопольского там до тоє церкви наданый“, церковне на-

¹³⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 32, арк. 458 зв.; Архів ЮЗР.— 1883.— Ч. I.— Т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322—1648 гг.).— С. 561—563.

¹⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 282—282 зв.; Архів ЮЗР.— Ч. I.— Т. VI.— С. 556—557.

¹⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 307—309 зв.; Архів ЮЗР.— Ч. I.— Т. VI.— С. 557—561.

¹⁴² Відомо, що 21 червня 1625 р. домініканці на прохання Романа Гулевича Піддубинського з дружиною Катериною Городиською віддали подружжю їхнє майно (дві скрині), яке зберігалось у цьому храмі (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 318 зв.—319). Дещо пізніше, 7 липня, забрала свої „rzeczu y sprawu“, які були „w schowaniu we dworzecy oycow dominikanow łuckich w cerkwi Dmitrowskiej“, Потенція Курозвонська, дружина Миколая Свенцицького (Там само.— Спр. 146, арк. 258).

чиння, книги, „а особливе права, привилея кнежия и королевские на диспозицию и уживане вчистое, а меновите скриню з привилеями и диспозициями всего дому Гулевичовского на тую церков и на двор служачую“, також два великих і два малих дзвони. У підсумку домініканці „попа выгнавши, церков колодкою своєю замкнули и печатми запечатовавши, одправованя хвалы Божое и набоженства нам и всим людем релии Грецкое в ней заборонили“¹⁴³. Скарги й позови Гулевичів та луцького унійного єпископа виявились малорезультативними: до кінця досліджуваного періоду Дмитрівська церква залишалась під владою домініканців.

Навколо Коршовця існував також конфлікт між монастирем і А. Загоровським. Зокрема, 31 грудня 1624 р. домініканці скаржились на нього у зв'язку зі „спустошенем маєтности Коршовецкое“¹⁴⁴. У джерелах, що містять відомості про цю суперечку, Коршовець фігурує поряд з Верб'яївим (див. вище): як вже зазначалось, у червні 1625 р. монастир передав обидва села в орендне володіння А. Загоровському.

Село Пулганів також стало для домініканців причиною проблем. Ще Андрій Гулевич (батько Іполита) за 5 450 злотих передав маєток у заставне володіння Мацею Чарлінському (і його дружині Гелені Гулевичівні), а той своє „право заставное правне влял на“ луцького підкоморія Юрія Гулевича. Відтак домініканці намагались отримати компенсацію від М. Чарлінського, який під час своєї посесії „спустошил“ Пулганів, та відібрати село в Ю. Гулевича.

Упродовж 1624 р. монастирю вдалось залагодити конфлікт з М. Чарлінським¹⁴⁵. У травні возний відніс йому чотири позови. Домініканці вимагали „скасованя тестаменту“ Г. Гулевичівни, „по смерти єе написаного“, а також звинувачували М. Чарлінського в тому, що він надмірними податками й повинностями розорив пулганівських підданих (ті почали тікати з села) та загалом „спустошил маєтност Полганов“. У червні цього ж року оскаржений знову отримав позови аналогічного змісту¹⁴⁶. Зокрема в позові від 10 червня 1624 р. вказувалось, що М. Чарлінський передав у посесію Ю. Гулевичу частину Пулганіва, іншу — залишив собі („иж вер твоя державу част твою маєтност Полганов от зошлого Андрея Гулевича, отца брата Иполита“) і саме її „спустошил“¹⁴⁷. Однак уже 13 серпня пріор свідчив, що монастир мав „spraw kilka“ з Мацеєм Чарлінським „o rozne grabieze, krzywdy, szkody y o spustoszenie majątnosci Połhanowa za dzierzenia y possessiey swey zastawney, o rozegnanie z tey ze majątnosci poddanych“, але тепер „nam we wszystkim dostateczna satisfactia stała“¹⁴⁸.

Значно складніше виявилось відібрати маєток у Ю. Гулевича. Йому монастир 14 жовтня 1623 р. (тобто відразу після того, як Іполит Гулевич відписав Пулганів домініканцям) пропонував взяти 5 450 злотих і звільнити село, але луцький підкоморій відмовився. 19 грудня цього ж року

¹⁴³ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 718—719 зв.

¹⁴⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 927 зв.

¹⁴⁵ Іван Борейко Кнерутський 23 червня 1625 р. свідчив, що Андрій Гулевич залишив-ся йому винний 2 тисячі злотих (Там само.— Спр. 146, арк. 206—208), але про його конфлікт з монастирем з цього приводу нічого невідомо.

¹⁴⁶ Там само.— Спр. 137, арк. 667, 817 зв.

¹⁴⁷ Там само.— Спр. 118, арк. 987 зв.

¹⁴⁸ Там само.— Спр. 139, арк. 768—769.

возний їздив до Пулганіва, де, не заставши Ю. Гулевича, „лист обвесчоный урядовый албо припозов водлут запису до выкупна и поднесеня сумы, если бы якая слушная была од помененых отцов доминиканов луцких, в светлице на столе положил“¹⁴⁹. Про перебіг подій у 1624 р. відомо небагато. 8 січня монастир подавав чергову скаргу в цій справі¹⁵⁰. Згідно зі свідченням пріора 19 березня, за тиждень перед тим він залишив у Луцькому гродському уряді 5 450 злотих для Ю. Гулевича, але той їх не взяв¹⁵¹. У 1625 р. домініканці продовжили спроби відібрати село. Виданий 4 лютого позов у цій справі, луцький підкоморій отримав наступного дня¹⁵². За словами пріора, він 5 березня 1625 р. знову (згадано про подібну спробу роком раніше) пропонував Ю. Гулевичу 5 450 злотих, „хотечи окупити и освободити маестност помененую кляшторную Полганов“, але підкоморій не взяв гроші, „претендуючи себе якиес иншие долги“, які ченці не визнавали¹⁵³. 11 березня 1625 р. возний їздив до Пулганіва з „листом увяжчим“ для передачі села під владу монастиря, але „урядница“ села пані „Павлова“ Снецінська заборонила це робити¹⁵⁴. Проте домініканці не полишали спроб відібрати село: 7 червня Луцький земський суд розглядав їхню скаргу (за позовом від 4 квітня) і дозволив позивачам апелювати до Коронного трибуналу¹⁵⁵. Цього ж дня Ю. Гулевич подав репротестацію, доводячи, що тримає Пулганів законно¹⁵⁶. Інших відомостей про конфлікт між монастирем і луцьким підкоморієм у 1625 р. не виявлено. Натомість відомо, що в 1626 р. домініканці оволодіти селом не змогли, відтак до кінця досліджуваного періоду Пулганів залишався у володінні Ю. Гулевича.

Як тимчасовий власник села, Ю. Гулевич намагався отримати від нього максимальний зиск. Згідно зі скаргою домініканців він 26 травня 1625 р., незважаючи „на спустошене“ Пулганіва, наказав „вытяти дубов великих и высоких килканадцат“ і відвіз їх до Луцька для продажу. У червні зрубали вже кількясот дубів „по килка сажени“, частину яких продали, а частину Ю. Гулевич використав „на будоване двору свого в замку Луцком“¹⁵⁷.

Конфлікт навколо Пулганіва, який ускладнив стосунки між монастирем і луцьким підкоморієм, супроводжувався різноманітними інцидентами. Наприклад, як жалівся Ю. Гулевич, пулганівські піддані везли дрова до його двору в Луцьку і „привезши над реку Стыр под самый замок, иж мост на Стыре будучий был зепсованный“, хотіли переправлятися на інший берег, але на них напали ченці зі своїми помічниками — побили й пограбували¹⁵⁸. Домініканці у своїй скарзі, навпаки, звинувачували у нападі підданих підкоморія, коли монахи „проезджали по реце Стыру“¹⁵⁹.

¹⁴⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 137, арк. 103, 191—191 зв.

¹⁵⁰ Там само.— Спр. 137, арк. 34—34 зв.

¹⁵¹ Там само.— Спр. 129, арк. 294—294 зв.

¹⁵² Там само.— Спр. 144, арк. 280; спр. 141, арк. 291 зв.

¹⁵³ Там само.— Спр. 141, арк. 237—237 зв.

¹⁵⁴ Там само.— Арк. 268—269.

¹⁵⁵ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 32, арк. 699—700.

¹⁵⁶ Там само.— Арк. 714.

¹⁵⁷ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 115—115 зв., 254 зв.—255.

¹⁵⁸ Там само.— Спр. 144, арк. 807—807 зв.

¹⁵⁹ Там само.— Арк. 808 зв.—809.

Таким чином, із п'ятьох сіл, відписаних у 1623 р. Іполитом Гулевичем на монастир, домініканці *de iure i de facto* володіли трьома — Верб'явом, Голишовом і Коршовцем*. Щоправда їх довелося залишити — скоріш за все, вимушено — у посесії А. Загоровського, який тримав згадані маєтки в той час, коли Іполит відказав їх домініканцям. Про умови оренди відомостей немає, але, вірогідно, чернеча спільнота мала з цього певний зиск. Натомість монастир не зміг відібрати Пулганів із заставного володіння Ю. Гулевича, тож навряд чи цей маєток давав ченцям якийсь прибуток.

Села Кордишів, Смиків і Мале Полонне перебували в посесії монастиря. Ян Бистриковський (Jan Biestrzikowsky) позичив у домініканців 1 тисячу злотих, за що передав їм у заставне володіння село Кордишів у Кременецькому повіті. А записом від 5 листопада 1613 р. він засвідчив повернення йому маєтку та відсутність претензій до монастиря¹⁶⁰.

Ян Григорій Бекер 14 квітня 1621 р. заповів домініканцям право на грошову суму, яку „miał na arędzie smukowskie“¹⁶¹. У свідченні возного від 21 квітня про „увязане“ монастиря у володіння половиною села Смикова вказано, що Я. Бекер тримав половину цього маєтку в орендному володінні (за 900 злотих, з 1620 р. „до лет полосу“) від Станіслава Тиліцького і його дружини Настасії з Бранного¹⁶². Невдовзі по тому, записом від 7 травня, пріор засвідчив, що з огляду на нагальну потребу в коштах („będąc tedy my pilno potrzebni sumy pieniędzy na mirowanie koscioła“) домініканці передали своє право на оренду Смикова Северину Готкевичу (Гутковичу?) і його дружині Софії Бенецькій. Подружжя виплатило 600 злотих відразу, а ще 120 злотих зобов'язалось передати в 1622 р.¹⁶³, тож вже 8 травня возний „увязал“ нових орендарів у володіння половиною Смикова¹⁶⁴. Відтак монастир був посесором цього маєтку дещо більше двох тижнів, успішно „конвертувавши“ в гроші своє право на оренду. Згодом, у березні 1622 р. С. Готкевич свідчив про отримання від С. Тиліцького 720 злотих і повернення йому половини Смикова¹⁶⁵.

За свідченням возного, 14 серпня 1624 р. він відніс позов за скаргою домініканського монастиря єпископу Єремії Почаповському з капітулою „и по держачих добр Меншое Полоное до выделене половицы Полоное с поддаными, млыном и всими приналежностями, о чом тот позов ширей в себе маєт“¹⁶⁶. А 15 жовтня того ж року Луцький земський суд розглядав скаргу домініканців на єпископа, який „водлуг прав и привилеев половицы села Меншое Полоное и половицы ставу полонского, половицы млына и вымеру з него, половицы пол, сеножатеј, гаев, запустов, лесов и всих приналежностей, яко их власного, пустити с половицою подданных полон-

* Відсутність свідчень щодо села Двірець залишає відкритим питання про його власників і посесорів.

¹⁶⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 101, арк. 66.

¹⁶¹ Там само.— Спр. 122, арк. 370 зв.

¹⁶² Там само.— Спр. 120, арк. 843—843 зв.

¹⁶³ Там само.— Спр. 138, арк. 492.

¹⁶⁴ Там само.— Спр. 123, арк. 158.

¹⁶⁵ Там само.— Спр. 127, арк. 12 зв.

¹⁶⁶ Там само.— Спр. 140, арк. 493 зв.

ских [...] поводом, яко дедичом, не хоче". У результаті суд дозволив позивачам апелювати до Трибуналу¹⁶⁷. У документах не вказано, щоправда, коли і яким чином монастир отримав право на володіння половиною Малого Полонного.

* * *

До XVII ст. Луцький домініканський монастир володів двома селами, одне з яких (Городницю) в 1603 р. подарував (ймовірно, будучи змушений так вчинити) дружині князя Олександра Васильовича Острозького, залишившись власником Нового Ставу. Наприкінці досліджуваного періоду на користь чернечої братії були відписані ще п'ять сіл. Крім того, певний час монастир був посесором трьох маєтків. Домініканці також володіли нерухомістю в Луцьку: хоча точні її розміри невідомі, вірогідно, вона не перевищувала 15—20 дворів.

¹⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 826 зв.—828.

Валянцін ГОЛУБЕЎ, Аляксандр ДОЎНАР
(Мінск)

**ПАНЦЫРНЫЯ БАЯРЫ БЕЛАРУСІ
Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ
XVII СТАГОДДЗЯ
(на прыкладзе Азярышчанскага староства)**

Увагу даследчыкаў гісторыі Беларусі Новага часу трывала прыцягваюць праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны ў феадальную эпоху, міжаслоўных і ўнутрыаслоўных адносін, становішча асноўнай вытворчай сілы феадальнага грамадства — сялянства. Вывучэнне сацыяльнага і гаспадарчага становішча сялянства ў эпоху феадалізму дазваляе раскрыць некаторыя цікавыя старонкі са штодзённага жыцця нашых продкаў, убачыць ролю простых людзей у жыцці дзяржавы, высветліць характар узаемаадносін як па лініі дзяржава — сялянін, так і на ўзроўні сялянін — дзяржава.

На беларускіх землях у феадальную эпоху сялянства не ўяўляла сабой аднароднай масы. У XVI—XVIII ст. феадальназалежнае насельніцтва Беларусі было прадстаўлена сялянамі цяглымі, чыншавымі і даннікамі, сялянамі-слугамі, агароднікамі і некаторымі іншымі катэгорыямі сельскага насельніцтва. Пры вывучэнні сялянства Беларусі XVI—XVIII ст. асноўная ўвага айчыннай і замежнай гістарыяграфіяй надавалася становішчу даннікаў, цяглых і чыншавых сялян у асноўным на прыкладзе дзяржаўных альбо магнацкіх уладанняў¹. Дадзены артыкул прысвечаны даследаванню становішча адной з груп сялян-слуг, а менавіта панцырных баяр на тэрыторыі паўночнага ўсходу Беларусі ў дзяржаўных уладаннях на прыкладзе Азярышчанскага староства.

¹ Baranowski J. Wieś i folwark. Studja z dziejów agrarnych Polski.— Warszawa, 1914; Kościakowski S. Ze studiów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.— Wilno, 1914.— Т. V.— S. 85—168; Topolska M. B. Dobra Dereczynskie od XV do polowy XVII wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia.— Poznań, 1971.— Zesz. XI.— S. 45—70; ii ж. Dobra Szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku.— Warszawa, 1969; Гісторыя сялянства Беларусі: У 3 т.— Мінск, 1997.— Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Пад рэд. В. І. Мялешкі і ін.; Голубеў В. Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI—XVIII ст.— Мінск, 1992; його ж. Сельская абшчына ў Беларусі XVI—XVIII ст.— Мінск, 2008; Козловский П. Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XII—XIII в.— Минск, 1969; його ж. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XIII в.— Минск, 1974; Лойка П. А. Приватнаўласніцкія сяляне Беларусі: эвалюцыя феадальнай рэнта ў другой палове XVI—XVIII ст.— Мінск, 1991; Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве.— Москва, 1958; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.— Львов, 1957; його ж. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в.— Вильнюс, 1966; Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Белоруси (XV—XVI вв.).— Минск, 1993.

Адным з першых, хто звярнуў увагу на існаванне такой катэгорыі сельскага насельніцтва, як панцырныя баяры, быў Міхаіл Без-Карніловіч. Характарызуючы на падставе Уставы на валокі 1557 г. становішча баяр путных і служак, ён прывёў і кароткія звесткі пра становішча панцырных баяр на Полаччыне². У другой палове XIX — пачатку XX ст. на гэтую своеасаблівую катэгорыю сельскага насельніцтва паўночнага ўсходу Беларусі звярнулі ўвагу шэраг даследчыкаў мінулага Беларусі, у першую чаргу краязнаўцаў. Разам з тым, у гэты ж час пачынаецца і навуковае даследаванне праблемы. Так, навуковы характар мелі артыкулы пра панцырных баяр усходу Беларусі Уладзіміра Вешнякова, Аляксандра Семянтоўскага, Вен'яміна Сямёнава³. Асноўную ўвагу аўтары дадзеных прац сканцэнтравалі на асвятленні лёсу панцырных баяр пасля падзелаў Рэчы Паспалітай — у канцы XVIII—XIX ст. Разгляд становішча гэтай групы насельніцтва ў XVI—XVIII ст. у гэтых працах не рабіўся, звычайна толькі падаваўся кароткі аналіз зместу прывілеяў, якія надаваліся панцырным баярам ад імя вялікіх князёў літоўскіх, і пералік атрыманых панцырнымі баярамі ільгот і прывілегій. За пачатку XX ст., нягледзячы на выхад у свет у апошні час шэрагу прац пра панцырных баяр, стан вывучанасці становішча дадзеных катэгорый насельніцтва ў другой палове XVI—XVIII ст. кардынальна не змяніўся і патрабуе далейшага спецыяльнага даследавання⁴.

Як сведчаць крыніцы, панцырныя баяры ўяўлялі сабой катэгорыю асабіста вольнага сельскага насельніцтва, якая за ўладанне і карыстанне зямлёй несла ваенную службу ў мясцовых замках. Геаграфічна рэгіён размяшчэння панцырных баяр у дзяржаўных уладаннях абмяжоўваўся паўночным усходам Беларусі — Полацкае, Віцебскае, Мсціслаўскае ваяводстваў Вялікага Княства Літоўскага (далей — ВКЛ) — тэрыторыямі, пагранічнымі з Маскоўскім княствам.

На працягу другой паловы XVI ст. не існавала аднастайнага тэрміна для абазначэння вышэйзгаданай групы насельніцтва, часцей ужываўся агульны тэрмін „баяры“, але паступова стаў дамінаваць тэрмін „баяры панцырныя“, а для Полацкага ваяводства — „баяры панцырныя і путныя“⁵.

² Без-Карніловіч М. Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней же относящихся.— Санкт-Петербург, 1855.

³ Вешняков В. Панцирные бояре // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемых Калачёвым.— Москва, 1862.— Т. IV.— С. 79—94; Семеновский А. Историческая записка о панцирных боярах XVI—XIX вв. Витебской губернии // Памятная книжка Виленской губернии на 1868 г.— Вильна, 1867.— С. 43—59; Семёнов В. П. Верхнее Поднепровье и Белоруссия // Россия: полное географическое описание нашего отечества.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. IX.— С. 200—202.

⁴ Rychlikowa I. Bójarczy pancerni na pograniczu moskiewskim w XVI—XIX wieku // Przegląd Wschodni.— Warszawa, 1995.— Т. III (1994).— Zesz. 3 (11).— S. 411—450; Крих А. А. Грани этнической идентичности белорусов: панцирные бояре — литва — сибиряки // Народы и культуры Сибири: изучение, музеефикация, преподавание. Сборник научных трудов.— Омск, 2005.— С. 234—240. Асобна хацелася б адзначыць працу Васіля Вароніна пра полацкіх путных слуг / баяр XV—XVI ст., у якой аўтар раскрыў многія пытанні з гісторыі дадзенай катэгорыі насельніцтва: Варонін В. А. Рэестр путных баяр Полацкага ваяводства 1585 года.— Мінск, 2009.

⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ), ф. КМФ-18 (Літоўская Метрыка), воп. 1, спр. 136, арк. 114 адв.

Тэрмін „баяры панцырныя і путныя“ шырока распаўсюджыся на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў другой палове XVI ст. Як сведчаць крыніцы, ужо ў сярэдзіне XVI ст. тут панцырная служба існавала асобна ад путнай⁶. Панцырных слуг было няшмат і яны выконвалі толькі конную ваенную службу, а служба путных слуг у гэтым рэгіёне таксама ўключала ваенную службу, але яны выконвалі і іншыя павіннасці — баброўшчызну, старажоўшчыну і іншыя. Хутчэй за ўсё, слугі панцырныя і слугі путныя адрозніваліся між сабой не толькі характарам павіннасцей, але і некаторымі паўнамоцтвамі. Так, вядома, што ў другой палове XVI ст. путныя слугі (баяры) Полаччыны, выкарыстоўваючы падабенства выконваемых служб, дамагліся ад уладаў таго, што і на іх сталі распаўсюджвацца некаторыя правы і прывілегіі, характэрныя да гэтага часу толькі для панцырных баяр. Разам з тым, комплекс павіннасцей, якія выконвалі баяры путныя і баяры панцырныя не змяніўся і быў у многім падобны, і гэта знайшло сваё адлюстраванне ў новай аб'яднанай назве-тэрміне „баяры панцырныя і путныя“. З канца XVI ст. за баярамі Полацкага ваяводства замацавалася назва „баяры панцырныя і путныя“, „баяры гаспадарскія ваяводства Полацкага⁷ панцырныя і путныя“⁸. Пры пацвярджэнні павіннасцей панцырных і путных баяр Полацкай эканоміі ў 1589 г. яны былі названы як „баяры гаспадарскія ваяводства Полацкага панцырныя і путныя“, а пры апісанні саміх павіннасцей — „людзі путныя“⁹.

У часы праўлення караля польскага і вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя назіраўся працэс пераводу путных слуг на ўсходзе Беларусі на панцырную службу: пад ёй разумелася ваенная служба на карысць замка ўладання, у межах якога знаходзіліся панцырныя баяры¹⁰. Дакладна акрэсліць кола павіннасцей і паўнамоцтваў панцырных баяр на падставе сучаснай інфармацыйнай базы не ўяўляецца магчымым. Адназначна можна канстатаваць толькі, што аб'ём і характар іх абавязкаў не быў дакладна і нязменна вызначаны. Як сведчаць крыніцы, павіннасці панцырных баяр на працягу другой паловы XVI — першай трэці XVII ст., не мяняліся па сутнасці, але паўнамоцтвы саміх панцырных баяр пашыраліся. Асабліва гэта было характэрным для вышэйзгаданага перыяду, часу ўзмацнення ваеннай напружанасці на граніцах Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага.

⁶ Полоцкая ревизия 1552 г. К изданию приготовил И. И. Лаппо.— Москва, 1905.

⁷ У згаданым тытуле баяр формула „ваяводства Полацкае“ было не раўназначна формуле ў тытуле шляхты Полацкага павета як канца XVI ст.— „зямляне гаспадарскія Полацкага ваяводства“, так і сярэдзіны XVI ст.— „баяры гаспадарскія Полацкага ваяводства“. Гэтыя фармуліроўкі мелі рознае лексічнае значэнне: у баяр панцырных „ваяводства Полацкае“ азначала прыналежнасць саміх баяр і іх зямель да Полацкай эканоміі, якая знаходзілася ў трыманні полацкага ваяводы (было яго сталовым уладаннем), у сувязі з чым другой назвай Полацкай эканоміі была назва „ваяводства Полацкае“. У той час як фармуліроўка „Полацкае ваяводства“ ў тытуле шляхты азначала адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку дзяржавы — Полацкі павет-ваяводства.

⁸ НГАБ, ф. КМФ-18 (Літоўская Метрыка), воп. 1, спр. 77, арк. 472 адв. (1593 г.).

⁹ Там само.— Спр. 76, арк. 45 адв. (1589 г.).

¹⁰ Там само.— Спр. 64, арк. 40; спр. 175, арк. 387; Историко-юридические материалы извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске [...] и изданные под редакцией архивархивиста сего архива Сазонова / Сост. А. Сазонов, М. М. Мещерский и др. (далее — ИЮМ).— Витебск, 1871.— Вып. 1.— С. 245; 1871. Вып. 2.— С. 187.

Даволі шырокімі былі паўнамоцтвы панцырных баяр у сферы землеўладання і землекарыстання. Можна сцвярджаць, што за панцырнымі баярамі прызнавалася фактычнае права ўласнасці на зямельныя надзелы, якімі яны карысталіся пад вярхоўным правам уласнасці дзяржавы на гэтыя землі. Пра гэта, напрыклад, яскрава сведчаць як прывілеі панцырным баярам на землі Непаратавічы Полацкага ваяводства¹¹, так і судовыя працэсы панцырных баяр аб праве ўладання „уласнымі айчызнамі і дзядзізнамі“, гэта значыць землямі, якія засталіся іх сем'ям па спадчыне ад бацькоў і дзядоў¹².

Баяры панцырных валодалі правам продажу зямлі, якой яны валодалі ці карысталіся з умовай выканання прызначаных з гэтай зямлі служб і павіннасцей. Пры гэтым умовы трымання зямлі і замацаваныя за гэтымі землямі службы заставаліся нязменнымі. Панцырным баярам не забаранялася здаваць свае землі ў заставу¹³. Разам з тым, усе такія акты продажу-заставы зямлі „баяр полацкіх, некаторых іх іменьчэкаў, іх айчызных, вчыстых“ патрабавалі зацвярджэння вярхоўным землеўласнікам¹⁴.

Паказальным у гэтым плане з'яўляецца прыклад распараджэння землямі Нітарантава, Соміна, Дуброўка, Воразба і Белахвостава Задарожскага стану Полацкага ваяводства. Вядома, што ў 1560 г. вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст пацвердзіў сваім прывілеем на вечныя часы права „трымаць і ўжываць“ гэтыя землі з абавязкам выконваць з іх конную ваенную службу на карысць Полацкага замка „слугам [...] путным замка Полацкага“ Усціну Сухаруку, *Хілімону Сямёнавічу* (тут і далей курсіў наш.— В. Г., А. Д.) і іншым іх паплечнікам. У дакуменце за 1581 г. адзначалася, што „слугі нашы (гаспадарскія.— В. Г., А. Д.) замка Полацкага“ *Хілімон Сямёнавіч*, Іван Фёдаравіч, Іван Есіпавіч Межынскі, *Грышка Агрызак* змаглі атрымаць копію вышэйзгаданага прывілея. А ўжо ў 1598 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт III Ваза зацвердзіў акт продажу гэтых зямель-іменіц ад зямляніна Полацкага ваяводства, гэта значыць шляхціча *Хілімона Сямёнавіча* зямляніну гаспадарскаму Полацкага ваяводства *Грыгору Сяменавічу Агрызку* на праве прыватнай уласнасці, але з абавязкам выканання ваеннай службы на Полацкі замак¹⁵. Прыведзены факт можа служыць пацвярджэннем тэзісу аб існаванні ў ВКЛ абмежаванага права куплі-продажу-заставы зямель пацырнымі баярамі, як і сведчаннем таго, што прадстаўнікі гэтай катэгорыі сельскага насельніцтва ўяўлялі своеасаблівую праслойку паміж заможным сялянствам і шляхтай з перспектывай эвалюцыі ў бок шляхецкага саслоўя.

Калі гаварыць пра тэрмін „панцырныя баяры“, то мэтазгодна звярнуць увагу на перыяд, калі тэрмін „баярын“ у ВКЛ пачаў распаўсюджвацца на путных і панцырных слуг. На працягу XV — пачатку XVI ст. у дзяржаўна-прававым аспекце тэрмін „баярын“ выкарыстоўваўся у ВКЛ для абазначэння шляхты, і з пачатку XVI ст. у дзяржаўна-прававых актах стаў выцясяцца з ужытку тэрмінам „зямлянін“. Разам з тым, ужо ў сярэдзіне XVI ст. у выпадках, калі ў дакументах юрыдычна-прававога і

¹¹ ИЮМ.— 1901.— Вып. 29.— С. 161—165.

¹² Там само.— 1892.— Вып. 23.— С. 304—306; 1893.— Вып. 24.— С. 510.

¹³ Там само.— 1890.— Вып. 20.— С. 454.

¹⁴ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 88, арк. 220 адв.—221 адв.

¹⁵ Там само.— Спр. 84, арк. 264 адв.—265 адв.

заканадаўчага характару пад тэрмінам „баярын“ меўся на ўвазе шляхціц, то абавязкова выкарыстоўвалася ўдакладняючае словазлучэнне „баярын гаспадарскі“ пэўнага павета¹⁶ а ў дакументах гаспадарчага плана — „баярын“, „баярын гаспадарскі“¹⁷. Паказальным ў гэтым сэнсе з'яўляецца прыклад баяр Івана і Нячая Хаміровічаў, пра маёмасць якіх (сяло Волатавя Рэчыцкага павета) гаварылася наступным чынам: „...гэта ёсць айчызна і дзядзізна тых баяр шляхецкая“¹⁸. Тэрмін „баярын“ ужываўся таксама як сінонім тэрміну „зямянін“. Так, напрыклад, у 1562 г. пры рассылцы лістоў аб ваенных прыгатаваннях у спісе адрасатаў згаданы баяры Эйжышскія, а непасрэдна ў лісце гаварылася, што ён адрасаваны „зямянам шляхце павета Эйжышскага“¹⁹.

У Статуце ВКЛ 1566 г. для абазначэння асоб шляхецкага паходжання разам з тэрмінам „баярын“ выкарыстоўваўся і тэрмін „зямянін“, прычым апошняе вызначэнне было дамінуючым. Так, у Статуце адзначалася, што „кожны князь і пан духовны і теж дворанин, боярын і вдова кожна і иные станы и татарове“ і мяшчане павінны выконваць ваенную службу з земскіх маёнткаў, якімі яны валодаюць²⁰. Гаварылася аб адсутнасці права дарэння ў вялікага князя літоўскага „баяр шляхты“ — як асоб, так і іх маёнткаў, маёмасці²¹. Заканадаўства замацоўвала вызваленне па звычай ад дзяржаўных павіннасцей падданых „княжат, панов хоруговных, *шляхт бояр* и мешчан“²², уключэнне ў юрысдыкцыю земскага суда „всих панов рад духовных и свецких, княжат, панов хоруговных, *шляхту и бояр*“²³, а таксама патрабавала ад гаспадарскіх падданых і ад „подданных князских, панских и духовных и светских и боярских так можного стану, яко и меншого“ мець „барышников“ пры ажыццяўленню „торгу“ рознымі рэчамі²⁴. Адначасова ў Статуце 1566 г. у розных кантэкстах сустракаўся пералік розных узроўняў шляхецкага саслоўя: князі, паны, зямяне (ці зямяне шляхта)²⁵. З прыведзеных урыўкаў бачна, што ў Статуце тэрмінам „баяры“ абазначаліся прадстаўнікі ніжэйшага ўзроўню

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далее — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1853.— Т. 5.— С. 40, 47, 52, 67; НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 50, арк. 69 адв., 77, 132, 184 і ін.

¹⁷ Акты, издаваемые Виленской археологической комиссией для разбора и издания древних актов (далее — Акты ВАК).— Вильна, 1886.— Т. XIII.— С. 347, 356; Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленской комиссией для разбора древних актов.— Вильна, 1881.— Ч. 1.— С. 138—139. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што у гаспадарчым плане ў дзяржаўных уладаннях заходніх і цэнтральных рэгіёнаў ВКЛ з сярэдзіны XVI ст. сялян, якія выконвалі пунную службу, пачалі стала называць баярамі пуннымі (замест ранейшага „слугі пунныя“). Пераход да новай тэрміналогіі адбыўся ў другой палове 1550-х гадоў пад час правядзення аграрнай рэформы сярэдзіны XVI ст. (Русская историческая библиотека.— Юрьев, 1914.— Т. 30: Литовская Метрика.— Отделы первый-второй.— Ч. 3: Книги публичных дел.— Т. 1.— С. 543.— § 1).

¹⁸ Акты ВАК.— Т. XIII.— С. 375.

¹⁹ Lietuvos Metrika.— Knyga N. 530 (1566—1572): Viesųjų reikalų knyga 8 / Parengė Darius Baronas ir Liudas Jovaisa.— Vilnius, 1999.— S. 111.

²⁰ Статут Великого княжества Литовского 1566 года. Издание императорского Московского общества истории и древностей российских.— [Б. м., б. д.].— Р. II.— Арт. 1.

²¹ Там само.— Р. III.— Арт. 4 (у пачатку гэтага артыкула як сінонім словазлучэнню „баяр шляхты“ выкарыстоўваецца словазлучэнне „баяр шляхецких“).

²² Там само.— Р. III.— Арт. 24.

²³ Там само.— Р. IV.— Арт. 2.

²⁴ Там само.— Р. XIV.— Арт. 3.

²⁵ Там само.— Р. II.— Арт. 1; Р. IV.— Арт. 47; Р. IX.— Арт. 7; Р. X.— Арт. 1, 3 і ін.

шляхецкага саслоўя, якія ўваходзілі ў павятовую арганізацыю шляхты і адпавядалі тэрміну „зямяне“. Статут 1566 г. ужываў слова „баярын“ і для абазначэння шляхты, якая атрымлівала за службу маёнткі ад магнатаў. Напрыклад, гаварылася, што „каторы боярын шляхтич княжский, панский, выслуживши на пане своим именем“, не мае права, атрымаўшы такую ўласнасць, пайсці з ёю служыць іншаму пану²⁶.

Разам з тым, ніхто з прадстаўнікоў сялянскага саслоўя ў Статуце 1566 г. ні разу не быў названы баярынам. Людзі простага стану у асноўным вызначаліся агульнымі тэрмінамі: „чалавек“, „хлоп прости“, „подданыя“, „отчычы“²⁷. Толькі ў адным выпадку, калі ішла гаворка пра адсутнасць у вялікага князя права дарэння баяр-шляхты і іх маёнткаў, адзначалася, што вялікі князь літоўскі мае права падараваць вымарачныя ўладанні разам з іх „бояре, *хотя бы* шляхта была“²⁸. Пры аналізе гэтага тэксту можна выказаць меркаванне, што разам з баярамі-шляхтай існавалі і баяры-сяляне, ці баяры-нешляхта.

Некалькі іншы сэнс тэрмін „баярын“ мае ў Статуце ВКЛ 1588 г. Так, у артыкуле пра ваенную службу з земскіх маёнткаў гаворыцца, што яе павінны выконваць „все станы духовные и светские, княжата, панята и вродники земские, дворные, дворане и *земяне*, шляхта хоружовная и вдовы, и теж татарове и мешчане“, якія валодаюць земскімі маёнткамі. Адсюль вынікае, што ў параўнанні з аналагічным артыкулам Статута 1566 г. тэрмін „баярын“ проста заменены тэрмінам „зямянін“²⁹. Між тым, у некаторых іншых выпадках у Статуце 1588 г. выкарыстоўваўся тэрмін „баярын“ для абазначэння шляхты наогул: вялікі князь літоўскі не мае права дарыць „баяр шляхты“ і іх маёнткі, маёмасць³⁰; у выпадку адсутнасці родзічаў-шляхціцаў для доказу свайго шляхецтва асоба павінна была паставіць „*бояр шляхту околичных* [...] двух шляхтичов“³¹; „подданные княжат, панов хоружовных. *шляхты и бояр* обывателей паньств [...] земель Великого княжества Литовского“ вызваліліся ад дзяржаўных павіннасцей³². Гэтыя фармулёўкі перашлі ў Статут 1588 г. з пэўнай рэдакцыйнай перапрацоўкай з адпаведных артыкулаў Статута 1566 г.

У Статуце 1588 г. тэрмін „баярын“ ужываецца і для абазначэння залежнай ад магнатаў шляхты. Так, занатоўвалася што, калі б „шляхтич, выслуживши на котором пане именем, и не маючи“ ад пана ліста-даніны на гэты маёнтак, пайшоў бы з такім маёнткам без ведама свайго пана служыць іншаму пану і гэтак далей, то той пан, чыя была зямля, меў бы 6 тыдняў на вяртанне такога маёнтка праз вознага, а такі „зямянін“ (у дадзеным выпадку — шляхціц, які меў маёнткі ў павеце і ў магната) або „баярын“ (шляхціц, які меў маёнткі толькі ў магната) павінны былі уступіць той маёнтак³³.

²⁶ Статут Великого княжества Литовского 1566 года.— Р. III.— Арт. 25.

²⁷ Там само.— Р. IV.— Арт. 44; Р. IX.— Арт. 18; Р. XI.— Арт. 15, 29—30; Р. XII.— Арт. 8—9 і ін.

²⁸ Там само.— Р. III.— Арт. 4.

²⁹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэкст. Даведнік. Каментарыі / Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і ін.— Мінск, 1989.— Р. II.— Арт. 1.

³⁰ Там само.— Р. III.— Арт. 5.

³¹ Там само.— Р. III.— Арт. 19.

³² Там само.— Р. III.— Арт. 29.

³³ Там само.— Р. III.— Арт. 30.

Часта ў гэксце Статута 1588 г. сустракаецца ў розных кантэкстах пералік залежнага ад шляхты насельніцтва: „слуги бояре и подданые“, „урядники слуги бояры и люди“, „бояре и подданые“, у якіх цяжка вызначыць саслоўнае паходжанне згадваемых баяр, бо згодна з кантэкстам артыкулаў яны маглі быць як шляхціцамі, так і сялянамі³⁴. Але асобныя артыкулы Статута прама гавораць пра прыналежнасць баяр панцырных і баяр путных да людзей простага стану: „...если бы люди простого стану, будзь [...] господарские, або князские, панские, землянские бояре панцырные, путные, мешчане або люди тяглые, забили шляхтича“³⁵; „гды бы который чоловек отчызный, будзь боярин панцерный, путный або тяглый чоловек, отчыч прирожоный або купленный, выслужоный и яко кольвек набытый, отшодшы от пана своего“³⁶; „если бы который чоловек стану простого боярин або тяглый, будучи вольным, похожим, а не отчычом“³⁷.

Практыку выкарыстання тэрміна „баярын“ у канцы XVI ст. яскрава паказвае артыкул 98 чацвёртага раздзела Статута 1588 г. У ім гаворыцца пра парадак ацэнкі маёнтка для спагнання грошай па рашэнню суда. Спачатку ацэньваліся аселыя „людзьмі“ валокі ці службы (за кожную па 20 коп грошаў), потым пустыя землі (за неаселую валоку ці зямлю па 10 коп грошаў). „А гды бы людей тяглых и пустовщин не стало, тогды в бояре панцерные и путные: в панцерного боярина з его землёю — за сорок коп грошей, в путного — за тридцать коп грошей. А если бы и тых не стало, тогды в люди и грунты бояр шляхты, которые бы оселостями своими ку тому ж именью, на котором отправа чинена будет, належали, а не мели бы первой данин вызволения от пана своего слушного водлуг сего статуту“, але „у тое шляхты“ маёнткі не адымать, а толькі глядзець за службаю і павіннасцямі, якія „павинни были пану своему“. Пры гэтым, „тое именье, люди, статок их робочый и вшелякую повинность звыкшую тых бояр, людзей и пожытки списати“ у рэестр і зарэгістраваць яго ў судзе.

Грунтуючыся на вышэйпрыведзеных прыкладах можна сцвярджаць, што ў Статуце 1588 г. тэрмін „баярын“ выкарыстоўваўся як для абазначэння шляхты (баяры-шляхта), якая знаходзілася ў васальнай залежнасці ад шляхты, што ўваходзіла ў павятовую арганізацыю шляхецкага саслоў'я, так і для абазначэння людзей нешляхецкага саслоў'я — баяр панцырных і путных. У апошнім сэнсе баяры не толькі аддзяляліся ад простых сялян („людзей“, „цяглых“), гэта значыць мелі вышэйшы сацыяльны статус, але і самі падзяляліся на баяр панцырных і на баяр путных. Прычым як у першым, так і ў другім выпадках складальнікі Статута маглі выкарыстоўваць проста тэрмін „баярын“ без тлумачальных слоў „шляхта“, „панцырныя“, „путныя“. Такім чынам, выкарыстанне тэрміна „баярын“ у значэнні шляхты наогул у Статуце 1588 г. можна вызначыць як анахронізм, які стаў вынікам пераносу з адпаведных артыкулаў тэрміналогіі Статута 1566 г.

Калі гаварыць непасрэдна пра панцырных баяр Азярышчанскага староства Віцебскага ваяводства, то неабходна адзначыць, што для тамтэйшага замка панцырныя баяры мелі вялікае значэнне як мясцовая ваен-

³⁴ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588.— Р. I.— Арт. 25; Р. IV.— Арт. 5, 14, 15, 39, 48, 50—51, 67, 92, 100, 102; Р. VI.— Арт. 6; Р. XI.— Арт. 32, 37; Р. XIV.— Арт. 1.

³⁵ Там само.— Р. XI.— Арт. 39.

³⁶ Там само.— Р. XII.— Арт. 12.

³⁷ Там само.— Р. XII.— Арт. 13.

ная сіла. З прычыны таго, што Азярышчанскае староства з цэнтрам у Азярышчы (суч. Езярышча) у XVI — першай палове XVII ст. знаходзілася на мяжы ВКЛ з Маскоўскім княствам і мела вялікае стратэгічнае значэнне, дзяржава надавала значную ўвагу пытання арганізацыя абароны гэтай мясцовасці. Асновай абарончай сістэмы тут з'яўляўся Азярышчанскі замак, і для яго абароны выкарыстоўваліся разнастайныя сродкі, як тэхнічныя, так і мабілізацыйныя. Непасрэдна за стан замка, арганізацыю яго абароны адказваў азярышчанскі староста. Для адбіцця раптоўнага нападу „непрыяцеля“ у замку размяшчалася спецыяльнае вайсковое падраздзяленне ВКЛ. У якасці абаронцаў замка выступала шляхта, панцырныя і путныя баяры. За сваю службу гэтыя людзі атрымлівалі зямлю, якой яны валодалі на пэўны тэрмін па распараджэнні азярышчанскага старосты ці спадчынна. Напрыклад, у 1597 г. Жыгімонт III пацвердзіў даніну азярышчанскага старосты, віцебскага падкаморыя князя Юрыя Друцкага-Сакалінскага шляхціцу Станіславу Стужынскаму. Гэтай данінай Ю. Друцкі-Сакалінскі, „пострагаючи (каб) при замку нашем Озериском земель пустовских не было“, даў шляхціцу пажыццёвым (дажывотным) правам два „сельца“: Старыновічы, у якім „бывало“ 10 дамоў, і Паляшчаны Вялікія (6 дамоў)³⁸. За карыстанне гэтымі землямі шляхціц павінен быў несці ваенную службу на карысць Азярышчанскага замка. А 3 мая 1636 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Уладзіслаў IV надаў шляхціцу Аляксандру Мерацкаму дажывотным правам вёску Арлее (Орлее) Азярышчанскай воласці, „каб ён служыў для абароны замка таго Азярышчанскага“³⁹.

У Азярышчы панцырныя баяры з'явіліся пасля таго, як кароль польскі і вялікі князь літоўскі Стэфан Баторый перавёў азярышчанскіх путных баяр у стан панцырных. Гэты перавод быў аформлены прывілеем ад 17 красавіка 1579 г. і адбыўся ў адказ на шматлікія просьбы ўсіх азярышчанскіх баяр, „которые до тех часов были на службе боярской путной“. У 1579 г. ад імя ўсіх азярышчанскіх баяр да манарха звярталіся баяры Аўдзей Марцінавіч, Лукаш Сенькавіч, Андрэй Нікіфаравіч і Мікула Васілевіч. У адказ на гэтыя просьбы Стэфан Баторый выдаў прывілей, у якім адзначалася, што „з ласки нашею господарской, и маючи взгляд на тех подданных наших, яко на людей пограничных, zostавили есмо их [...] при отчизнах их“. Гэтыя „отчизны“ (землі) мелі права „держати и уживати“ самі панцырныя баяры, іх жонкі, дзеці „вечными часы“. Акрамя таго, у прывілеі падкрэслівалася, што з моманту яго выдання азярышчанскія панцырныя баяры атрымлівалі права „отчизну свою, с пожитками сдавна к ней належачыми, дати, продати и ко всякому пожитку своему обернути“. Адзінай умовай такіх аперацый з зямлёй было тое, што новы карыстальнік павінен быў выконваць такія ж службы і павіннасці і мець такія ж правы, як і яго папярэднік. За валоданне зямлёй азярышчанскія баяры адпаведна прывілею 1579 г. павінны былі „службу панцерную конем служити [...] на тот час яко иншие бояре [...] панцерные и мещане витебские выедут на послугу нашу господарскую, с которыми и они, осажаячи нам с тех отчизн своих десять коней конно и збройно выезджати мают“ і не маглі быць прымушаны выконваць якія-небудзь іншыя павін-

³⁸ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 83, арк. 185.

³⁹ Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas, f. 599, ap. 1, bib. 3, p. 253.

насці і службы. У гэцце прывілея адзначалася, што баяры знаходзіліся „под присудом и справою“ азярышчанскага старосты⁴⁰.

Пасля атрымання прывілея 1579 г. азярышчанскія баяры імкнуліся захаваць і замацаваць сваё адносна прывілеяванае становішча. Пра гэта сведчыць тое, што па просьбе азярышчанскіх панцырных баяр Мікулы Гарадзецкага і Сямёна Есеніцкага, якія дзейнічалі „сами от себе и именем всех бояр [...] волости сел Озерицских пограничных“, палажэнні прывілея Стэфана Баторыя 1579 г. былі пацверджаны Жыгімонтам III у спецыяльным прывілеі ад 27 сакавіка 1589 г.⁴¹

Акрамя таго, азярышчанскія панцырныя баяры для забеспячэння гарантыі свайго становішча дабіваліся атрымання не толькі прывілеяў, якія распаўсюджваліся на ўсіх азярышчанскіх баяр (як у вышэйзгаданых выпадках), але і адмысловых прывілеяў, якія пацвярджалі правы асобных прадстаўнікоў дадзенай катэгорыі насельніцтва. Так, 31 ліпеня 1589 г. азярышчанскі панцырны баярын з вёскі Кошчы Меншай Сіла Грыгравіч разам з братамі Сямёнам і Стэфанам атрымаў ад Жыгімонта III пацвярджэнне прывілея Стэфана Баторыя, якім ён у сваю чаргу пацвердзіў даніны азярышчанскага старосты Ю. Друцкага-Сакалінскага на паўтары валокі пустуючай зямлі, якой раней карысталіся цягляы сяляне Дзямід і Мікола, на „службу военную панцырную конем“. Жыгімонт III пацвердзіў баярам і іх жонкам права валодання гэтымі землямі на пажыццёвым праве⁴². А 3 жніўня 1596 г. Жыгімонт III зацвердзіў іншаму азярышчанскаму панцырнаму баярыну жыхару вёскі Вайханы Грыгорыю Алхівічу Тройну ліст азярышчанскага старосты Ю. Друцкага-Сакалінскага ад 11 красавіка 1584 г. З тэксту дакумента вынікае, што староста напачатку праваў праверку таго, ці дакладна зямля належала згаданаму панцырнаму баярыну — „выведанье от иных бояр, соседов его (Грыгора Тройны) околичных, што земля в селе Войхан прозываемая Куриловщина власная того Тройны есть и до службы его належит“. Пасля праведзенага „выведання“ староста пакінуў панцырнага баярына пры той зямлі⁴³.

Традыцыйна адным з абавязкаў насельніцтва гаспадарскіх валасцей усхода Беларусі было выкананне работ, звязаных з даглядам і ўмацаваннем пагранічных замкаў. Звычайна такія работы ўскладваліся на валасную абшчыну ў цэлым, у некаторых выпадках — на асоб, у абавязкі якіх гэта ўваходзіла. Таму, напрыклад, азярышчанскія баяры імкнуліся мець ад манархаў прывілеі, якія б не толькі гарантавалі права валодання зямлёй, але і дакладна вызначалі характар і памеры іх павіннасцей. Як адзначалася раней, баяры выконвалі конную ваенную службу, акрамя гэтага яны павінны былі ўтрымліваць у належным стане запісаную за імі частку сцяны Азярышчанскага замка. Калі ж ад іх патрабавалі правядзення большага аб’ёма работы, то гэта расцэнывалася як увядзенне навін і звычайна выклікала пратэсты і нават супрацьдзеянне з боку баяр.

Вядомы выпадакі, калі апошнія пагаджаліся выконваць работу, якая перавышала звычайны аб’ём, але гэта звычайна афармлялася як выключны выпадак, які адбываўся толькі са згоды саміх баяр. Так, у 1589 г. па-

⁴⁰ Акты ЗР.— 1848.— Т. 3.— С. 247.

⁴¹ Там само.— 1851.— Т. 4.— С. 15.

⁴² НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 76, арк. 66.

⁴³ Там само.— Арк. 632.

між азярышчанскім старостам Ю. Друцкім-Сакалінскім і азярышчанскімі панцырнымі баярамі было заключана пагадненне аб працы на будаўніцтве Азярышчанскага замка, якое было аформлена ў пісьмовай форме. Згодна з гэтым пагадненнем, баяры абавязваліся звыш сваіх павіннасцей увосень 1589 г. і ў 1590 г. вырабіць і даставіць у замак па дзесяць коп* цёсу, а староста быў павінен загадаць азярышчанскім цяглым сялянам гэтым цёсам пакрыць замак. Баяры ж, згодна сваёй старадаўняй павіннасці, абавязаны былі пакрыць сваім цёсам толькі адну гародню замка. Каб замацаваць палажэнні гэтага пагаднення, панцырныя баяры паслалі да вялікага князя сваіх паслоў — панцырных баяр Сілу Грыгаровіча Скоша і Сямёна Шостакова Сыса. Дадзеныя паслы „сами от себе и от всее братии свое бояр озерских“ звярнуліся да Жыгімонта III з просьбай аб пацвярджэнні вышэйзгаданага пагаднення, што манарх і зрабіў 4 жніўня 1589 г.⁴⁴

Неабходна падкрэсліць, што азярышчанскія панцырныя баяры адстойвалі свае правы не столькі паасобку, колькі калектыўна. Аб гэтым сведчыць ужо згаданы працэс атрымання прывілеяў Стэфана Баторыя і Жыгімонта III, пагаднення з азярышчанскім старостам 1589 г., а таксама барацьба баяр з азярышчанскім старостам у першай палове XVII ст.

Насельніцтва пры любой магчымасці імкнулася пазбегнуць цяжкай і працяглай па часу працы па рамонту і дабудовы замка. Звычайна адмаўляліся ад такіх работ усёй абшчынай, паколькі такім чынам было прасцей адстойваць свае інтарэсы. Як сведчаць дакументы, з нейкіх прычын (па ўскосных сведчаннях, гэта, хутчэй за ўсё, значна павялічаная колькасць дзён працы на замкавай рабоце паводле загаду азярышчанскага старосты) цэлыя сельскія абшчыны і асобныя жыхары (баяры і простыя сяляне) пачалі адмаўляцца ад вельмі цяжкай працы па рамонту і адбудове Азярышчанскага замка. Баяры да таго ж, адмовіліся і ад саміх земляных работ і ад нясення службы па ахове замка. Сітуацыя разбіралася на дзяржаўным узроўні, а сама справа доўжылася з 1609 па 1646 гады.

14 верасня 1609 г. пад Оршай, відаць, па ініцыятыве азярышчанскага старосты, Жыгімонт III выдаў ліст, якім „пад пагрозай пакарання і страты грунтаў“ загадаў, каб азярышчанскія баяры „вал сыпалі і рабілі і ўсялякую замкавую службу і стражу выконвалі па распараджэнню [...] старосты“⁴⁵. Пасля спроб „уцякання [...] баяр з замка у непакой з Масквой“ манарх загадаў пакараць на смерць непакорных баяр („выдаць іх горлам“), пасля чаго апошнія 27 сакавіка 1611 г. заявілі, што не будуць больш бунтаваць. Яны былі папярэджаны, што абавязаны пад пагрозай смяротнага пакарання і страты маёмасці сачыць за захаваннем замкавых сцен і іншых абарончых збудаванняў у належным стане, выконваць старажавую службу, выплачваць прызначаны чынш і даніны збожжам, мёдам і іншымі прадуктамі“. Дадзенае пагадненне было аформлена пісьмова і баяры зацвердзілі яе сваімі „клейнотамі з усіх баярскіх сёл“ і асабістымі подпісамі. Акрамя таго, дакумент быў завераны дзяржаўнай службовай судовай асобай (енералам)⁴⁶.

* Капа — адзінка лічэння, роўная 60.

⁴⁴ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 76, арк. 75 адв.—76.

⁴⁵ Там само.— Спр. 111, арк. 227.

⁴⁶ Там само.— Арк. 227 адв.

Але і пазней, у 1613 г. азярышчанскі староста Крыштаф Друцкі-Сакалінскі скардзіўся канцлеру ВКЛ на тое, што „дей боярове и подданные [...] избегают чинить замок наш тамошний украинный“⁴⁷. У адказ на гэта 3 жніўня 1613 г. Леў Сапега выслаў ліст да насельніцтва і ўраднікаў Полацкага і Віцебскага ваяводстваў, у якім заявіў, што ў цяперашні небяспечны час замак „не может и в небеспеченстве явном от неприятеля zostават“, і папярэдзіў усіх, каб збеглых „своолных бояр и подданных наших озеричких до именей своих так же до мест наших не приимовали а ни их укрывали и охраняли“⁴⁸. А 23 верасня 1613 г. Жыгімонт III загадаў падданым Азярышчанскага староста, якія павыходзілі з яго раней, вяртацца назад і прыступіць да выканання павіннасцей (давання куніц, выплаты прудаўшчызны і іншых). Пасля гэтага, па сцвярджэнні старосты, баяры Азярышчанскага староства каля 20 год спраўна выконвалі свае павіннасці⁴⁹.

У 30-я гады XVII ст. непадпарадкаванне азярышчанскаму старосту ізноў пашыралася, і ў справу ўмяшалася першая асоба краіны. З ліста Уладзіслава IV, адпраўленага 9 студзеня 1634 г. з Багданавай аколiцы з-пад Смаленска, вядома, што на яго думку на тэрыторыі Азярышчанскай воласці ўзнік сапраўдны „бунт“, які ініцыявалі і ўзначалілі баяры гэтай воласці. Манарх, звяртаючыся да баяраў Азярышчанскай воласці, спасылаўся на існуючую ў гэты час „небяспеку ад масквіціна“⁵⁰. Баяры абвінавачваліся не толькі ў тым, што адмаўляліся служыць у замку, але і ў тым, што жылі незалежнай і непадкантрольнай ад улад абшчынай, кіраваліся сваімі нормаў: „...старца і дзясятнікаў прызначаных [...] панам кашталянам полацкім скідваеце, а самі іншых самаўладна ставіце і розныя бунты робіце“⁵¹. Непадпарадкаванне, а тым больш стварэнне непадкантрольнай ад уладаў грамадскай структуры, беспакараным для падданных прайсці не магло. Ды і кароль адназначна загадаў выконваць баярскую службу, слухацца пастаўленых ураднікамі старца і дзясятнікаў і чакаць разгляду іх справы.

Напрыканцы 1634 г. Уладзіслаў IV паслаў у Азярышчанскае староства сваіх камісараў — полацкага земскага падсудка Даніэля Шчыта Забельскага, Ежы Храпавіцкага, Аляксандра Медзінскага — для разгляду скаргі „баяр і цяглых падданных замку я(го) к(аралеўскай) м(іласці) Азярыскага“ на азярышчанскага старосту К. Друцкага-Сакалінскага. Камісары і полацкі земскі суддзя прызначылі час для прыезду ў Азярышчанскае староства і паведамлілі аб гэтым зацікаўленым бакам. „Азярышчанскія падданыя прыбягалі“, каб быў прызначаны іншы тэрмін, а азярышчанскі староста згадзіўся з тэрмінам і паведаміў пра „упор і свавольную барацьбу і бунты як баяр, так і цяглых падданных“. У выніку камісары і суддзя прыехалі ў староства ў прызначаны тэрмін, але баяры і цяглыя падданыя не з’явіліся, затое староста быў прадстаўлены праз сваю давераную асобу („умацаванага“), які прадставіў пазіцыю і аргу-

⁴⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół Archiwum Radziwiłłów (далей — AGAD w Warszawie, AR), dz. X, sygn. 304, p. 1.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, с. 111, арк. 227 адв.

⁵⁰ AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 304, p. 12.

⁵¹ Там само.

менты адміністрацыі староства. У сувязі з гэтым камісары прынялі яе як рэальнае тлумачэнне становішча ў старостве і 3 студзеня 1635 г. вынеслі сваё рашэнне на карысць азярышчанскага староства⁵². 13 лютага таго ж года гэта рашэнне пацвердзіў кароль і падкрэсліў, што азярышчанскія баяры павінны быць „пад уладай, прысудам і справай“ староства „па прывілею“ Стэфана Баторыя ад 17 красавіка 1579 г. (аб якім гаварылася вышэй). А каб „сваволле без пакаранне не заставалася“, манарх ізноў накіраваў у Азярышчанскае староства камісараў (полацкага гродскага суддзю Міхаіла Корсака і каралеўскага двараніна Яна Стаброўскага)⁵³.

Камісарскі ліст 1635 г. Даніэля Шчыта Забельскага захаваў ў сябе і інфармацыю пра павіннасці цяглых сялян Азярышчанскага староства 1620-х — пачатку 1630-х гадоў, якія выглядалі наступным чынам: заможныя сяляне давалі тры капы, сяляне сярэдняга дастатку — дзве капы, бедныя („худыя“) — адну капю грошаў; сяляне плацілі прудаўшчызну, але за гэта ім давалася права мець жорны і ўтрымліваць млын без ніякіх выплат на карысць староства. Акрамя гэтага, цяглыя сяляне павінны былі даваць „разрубам“ з усёй воласці на замак 63 бочкі жыта, 28 бочак пшаніцы, 33 бочкі ячменю, 85 бочак аўсу, 11 бочак грэчкі і 44 бочкі гароху. Мёд цяглыя сяляне таксама давалі разрубам з ўсёй воласці (у іншых мясцовасцях тыя, хто трымаў пчол, павінны былі аддаваць палову мёду). Сялянам дазвалялася паляванне ў пушчы на куніцу, лісу, ваўка, мядзведзя, лася, але паляванне на рысь і на баброў было забаронена. У выпадку ўпалявання лася палова яго мяса і скура аддаваліся на замак, а палова даставалася паляўнічаму. У якасці дадатковай павіннасці сяляне абавязаны былі прымаць удзел у зімовых звярыных ловах і ў цягненні невадаў. Дадаткова цяглыя сяляне Азярышчанскай воласці павінны былі даваць з кожнага дзесятка па адной ялавіцы і па тры бараны, па адной курыцы і па 10 яек, а зімой — па зайцу, восенню ж з усіх дзесяткаў выдаваць чатыры „вепры“. Акрамя гэтага сяляне „ў час небяспекі ад Масквы“ двойчы здавалі на утрыманне замка стацыю „баранамі па тры і вепрамі па адным толькі з дзесятка“⁵⁴.

У 1635 г. Уладзіслаў IV для вырашэння спрэчкі і вынясення „дэкрэта каралеўскага асэсарскага“ паміж азярышчанскім старостам, полацкім кашталянам Крыштафам Друцкім-Сакалінскім з баярамі і падданымі Азярышчанскага староства ізноў паслаў сваіх камісараў — полацкага земскага суддзю Аляксандра Тышкевіча і свайго сакратара Аляксандра Чарнецкага. Каралеўскія камісары спачатку вырашылі існуючыя спрэчкі і 23 верасня 1635 г. вынеслі рашэнне (дэкрэт) на скаргах, якія прад’яўляліся з абодвух бакоў. Пасля гэтага яны 24 верасня 1635 г. склалі і „паставілі“ лісты „з уставай аб выкананні усякіх павіннасцей баярамі і падданымі [...] да Азярышчанскага замку вяльможнаму полацкаму кашталяну азярышчанскаму старосту“. Прычым, адна ўстава была выдадзена спецыяльна для баяр, а другая — для „цяглых падданых“. Дэкрэт і уставы былі аформлены „на пісьме з подпісамі [...] рук і пячатак“ камісараў і былі выдадзены старостве. 5 снежня 1635 г. Уладзіслаў IV па просьбе

⁵² НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 111. Арк. 227—228.

⁵³ Там само.— Арк. 228—228 адв.

⁵⁴ Там само.— Арк. 227 адв.—228.

К. Друцкага-Сакалінскага пацвердзіў дадзеныя ўставы і дэкрэт, „абы баяры і падданыя [...] цяглыя азярышчанскія па іх ва ўсім захоўваліся і оным досыць чынілі“. Аднак кароль скасаваў некаторыя палажэнні ўставы падданных і камісарскага дэкрэта. Так, з ўставы цяглых падданных выключыўся параграф аб увядзенні падатку „давання рабчыкаў з кожнага дыму“, бо кароль вызваляў сваіх азярышчанскіх падданных ад дадзенай павіннасці, а ў дэкрэце быў скасаваны пункт „аб каранні на горла“. Пры гэтым падкрэслівалася, што азярышчанскі староста павінен быў „пры каранні падданных нашых [гаспадарскіх] захоўвацца паводле права паспалітага, апісанага ў Статуце“⁵⁵.

Копіі каралеўскіх лістоў аб прыцягненні сялян воласці для замкавых работ развозіліся па воласці судовымі выканаўцамі, перадаваліся трымаўцам ці кіраўнікам сялянскіх абшчын. Так, выпіс з гродскіх кніг Віцебскага ваяводства ад 2 мая 1642 г. сведчыць аб тым, што енерал Полацкага ваяводства Ян Маэтра 26 красавіка 1642 г. адвёз у Церабежаны (Теробежаны), вёску Азярышчанскай воласці, ліст „о памаганні і будаванні замку Азярышчанскага“ да трымаўцы вёскі пані Марыны Вайнянцы Сакалінскай кашталянавай полацкай азярыскай старасцянке і пакінуў у старца вёскі „Івана Скаварады ў ізбе“⁵⁶. Але і ў гэтых выпадках каралеўскія распараджэнні часта не выконваліся.

1 чэрвеня 1644 г. Уладзіслаў IV выдаў грамату, адрасаваную „баярам і ўсім падданым староства нашага Езярышчанскага“, у якім, між іншым, утрымліваецца важная інфармацыя аб грамадскім становішчы ў воласці. Аказваецца, вялікая колькасць насельніцтва не толькі адмовілася выконваць папярэдняе распараджэнне караля і палажэнні Уставы, якую выдалі прыехаўшыя ў воласць каралеўскія камісары, але і пачалі выстаўляць нейкія ўласныя прэтэнзіі і патрабаванні, накіраваныя, ў першую чаргу, супраць старосты замка. Больш таго, бунтаўшчыкі ўсяля пагражалі замакаваму падстаросту і, як сказана ў тэксце, „дзясятнікаў, заказнікаў і тых падданных, якія памочнікамі ў тых бунтах быць не хочуць, білі“⁵⁷.

Некалькіх падданных, якіх улады прысудзілі да выгнання з воласці, насельніцтва хавала па вёсках і не выдавала ўраднікам. Верагодна, пагроза выгнання са сваёй воласці, са сваёй абшчыны была ў той час дастаткова рэальным пакараннем для сельскіх жыхароў, хаця, можа, і не такім страшным, як для ізгояў часоў „Рускай праўды“. Тым не менш, ніхто па добрай волі ў тыя часы сваю абшчыну не пакідаў (свядома не гаворым пра ўцёкі злачынцаў, лайдакоў і іншых, якія свядома выстаўлялі сябе паза межы вясковых правіл, традыцый і норм грамадскага жыцця). Сапраўды, збегі селяніна са сваёй вёскай былі дастаткова рэдкімі і, як правіла, вымушанымі. Простама чалавеку было вельмі складана ўвайсці ў новую абшчыну, члены якой звычайна насцярожана, а то і варожа адносіліся да чужакоў. Стаць нароўні з вясковымі „мужамі“ звычайна не ўдавалася прадстаўнікам першага пакалення ўцекачоў. Звернем увагу на тое, што пакаранне выгнаннем і надалей будзе прысутнічаць пры разборы сітуацыі ў Азярышчанскай воласці, а ў дадзеным выпадку кароль папярэдзіў бунтаўнікоў каб выконвалі ўсе распараджэнні „заказнікаў і дзе-

⁵⁵ НГАБ, ф. КМФ-18, воп. 1, спр. 111. Арк. 494—494 адв.

⁵⁶ AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 308, p. 8.

⁵⁷ Там само.— P. 10.

сятнікаў, а калі яны будуць прыцягваць да работы, біць іх не адважваліся, а бунтаўнікоў, якіх паводле нашага [каралеўскага] дэкрэту будуць караць і з воласці выганяць, не баранілі⁵⁸.

Дынаміка падзей прасочваецца з тэксту наступных каралеўскіх граматаў. Грамата Уладзіслава IV ад 28 лістапада 1644 г. была адрасавана „баярам пунным і падданым цяглым староства нашага Азярышчанскага“ і папярэджвала, што ў староства пасылаюцца рэвізоры для праверкі рэальнай колькасці зямлі ў баяр, дакладнага вымярэння 30 валок баяраў⁵⁹ і ўстанаўлення з іх павіннасцей, а таксама для выслухвання крыўд і скаргаў як з боку староствы Азярышчанскага, „так і таго, што вы да староствы прэтэндуеце“⁶⁰.

Хутчэй за усё, воласць, простыя сяляне пасля пагрозаў і націску не выказвалі больш такой шырокай падтрымкі баярам, як раней. Так, 12 студзеня 1645 г. азярышчанскі падстароста дакладваў аб „бунтах“ сярод толькі азярышчанскіх баяр, якія сабраліся „до села Городка волости Езерыское сего року 1645 м(есе)ца генваря 6 дня на якісь сойм и раду противко пана старасты“⁶¹. Як і наступная каралеўская грамата ад 3 ліпеня 1645 г. была адрасавана ўжо толькі баярам пунным. У ёй сцвярджалася, што апошняе працягваюць бунтаваць і не выконваюць павіннасці, не захацелі прыняць каралеўскіх камісараў, ізноў пабілі абшчынных старцаў і іншых людзей, якія адмаўляліся быць іх памагатымі⁶². Больш за тое баяры працягвалі адмаўляцца хадзіць на будаўніцтва замка і адпраўляць, як было загадана, „па дзесяць чалавек на тыдзень сцерагчы альбо пехатою з пушкамі на ім быць васемнаццаці чалавекам“. Кароль папярэджаў баяр, каб не барані двух бунтаўнікоў, якія былі прысуджаны „на публічнае біццё і на пакаранне выгнаннем з воласці, а таксама другіх вінаваты не баранілі“⁶³.

Справа, натуральна, скончылася перамогай дзяржавы і над прадстаўнікамі баярства, і над тымі сялянскімі абшчынамі, якія сімпатызавалі першым, падтрымлівалі ў знак аднадумства і сялянскай салідарнасці. А такая абшчынная салідарнасць была. Аб гэтым, у першую чаргу, сведчаць пастаянныя папярэджанні сялянаў з боку ўраднікаў аб тым, каб яны не падтрымлівалі тых, хто не згодны з уладамі. Да таго ж, удалося знайсці сведчанні, як на самой справе сяляне, цэлыя сялянскія абшчыны адносіліся да тых, каго ўлады называлі бунтаўнікамі. Так, напрыклад, згодна аднаго з данясенняў, 16 сакавіка 1625 г. судовы выканаўца Полацкага ваяводства „енерал“ Ян Бедыцкі „до звышменованой данины Невельской прозываемой Неречова зъезджал и заставшы там подданных наших Езерыцких имени в той реляции вписанных, выданья их упоминал я, тогда старец и иные поданные тамошние, не только збегов не выдали,

⁵⁸ AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 308, p. 10.

⁵⁹ Улічваючы, што згодна з прывілеям 1579 г. панцырныя баяры Азярышчанскага староства павінны былі выстаўляць 10 коней „конно и збройно“ і даныя 1644 г. аб іх 30 валок, можна зрабіць выснову, што панцырныя баяры выстаўлялі аднаго каня „конно и збройно“ з трох валок.

⁶⁰ AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 308, p. 17.

⁶¹ Копытский З. Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии.— Минск, 1978.— С. 120.

⁶² AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 308, p. 26.

⁶³ Там само.

але и его возного шляхетного [...] бить хотели, грозячыся на них словы уфылтливymi лаяли“⁶⁴.

Справа „Аб бунтах баяр староства Азярышчанскага“ скончылася ў 1646 г. Як паведамлі каралю камісары, баярына Грышку Логвінава „за бунты і за тое, што неўчцівы [...] і воласць ізноў да бунту вёў“ пакаралі „на сыпанне валу ў замку Азярышчанскім у аковах цэлыя паўгады“⁶⁵. Больш дзесяці чалавек былі пакараны за тое, што выбіралі сабе старшых і дзесятнікаў без ведама азярышчанскага старосты. Васіля Каваля, Цімошку Пшаніцу, Дмітра Хадонка, Хаму Дзітравянка, Аляксея Кузка, Лазука Аўсяніковіча, Івана Шупіка і Данілу Друка, якія прымалі актыўны ўдзел у бойках і забойствах камісары рэкамендавалі пакараць на смерць, але кароль прысудзіў на публічнае біццё і сыпанне валу ў замку Азярышчанскім на цэлы год у аковах. Баяр з вёсак Уса і Вайхані прысудзілі на дванаццаць тыдняў насыпання валу, а калі яны „выконваць гэтага не захочуць, тады за гэтую віну будуць пакараныя на горла, альбо на публічнае біццё і выгнанне з воласці“⁶⁶. Шмат людзей атрымала некалькі меншых пакаранняў.

Як сведчаць крыніцы, улада жорсткім чынам спыніла праявы супраціву. Галоўным аказалася нават не пакаранне, а тое, што дзяржава дабілася свайго. Хоць у ланцугах, а на будаўніцтва замка непакорныя пайшлі. Усім астатнім паказалі, што і адмова ад выканання павіннасцей, і спробы грамадскай самаарганізацыі, выбары кіраўнікоў абшчыны без дазволу ці ведама адміністрацыі староства будуць строга пакараныя.

Такім чынам, азярышчанскія панцырныя баяры з’яўляліся асобнай катэгорыяй сельскага насельніцтва, прадстаўнікі якой выконвалі павіннасці па ахове і абароне замка і падпарадкоўвалася азярышчанскаму старосце. За сваю службу панцырныя баяры атрымлівалі зямельныя надзелы на правах спадчыннага валодання з правам іх перадачы ў іншыя рукі, але з умовай выканання прызначаных на гэтую зямлю служб і павіннасцей. Здзелкі па перадачы зямлі патрабавалі зацвярджэння вярхоўным землеўласнікам. Правы і абавязкі азярышчанскіх панцырных баяр былі вызначаны ў адмысловых прывілеях, падпісаных манархам. У выпадку парушэнняў сваіх правоў азярышчанскія баяры актыўна змагаліся за іх захаванне — аж да калектыўных выступленняў і адмовы ад выканання неўласцівых іх статусу абавязкаў.

⁶⁴ AGAD w Warszawie, AR, dz. X, sygn. 305, p. 9.

⁶⁵ Там само.— Sygn. 308, p. 30.

⁶⁶ Там само.— P. 31—35.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

(Львів)

ЕПИСКОПСЬКІ ФУНДАЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ СВЯТОЮРСЬКОЇ ЮРИДИКИ У ЛЬВОВІ ТА ЇХ КОРОЛІВСЬКІ ПІДТВЕРДЖЕННЯ

Зміст є одним із найважливіших елементів писемного джерела, бо засвідчує внутрішню сутність відомих і часто невідомих подій, свідчить про різні явища, розкриває життя і діяльність осіб тощо. Сміслове навантаження документа закладене в природі писемної пам'ятки. Це ілюструє увесь історичний процес розвитку джерелознавства та хід аналізу гуманітарних і природничих (частково) наук, які вивчають і спирають свої дослідження на рукописних та стародрукованих джерелах. Якщо розглядаються фундаційні документи (дехто схильний називати їх ерекційними), то насамперед ідеться про першопочатки тої чи тої події, якій, як правило, передує інтенція до появи чогось, у нашому випадку,— заснування Святоюрської юридики у Львові. У зв'язку з цим наявність фундаційного (лат. *fundatio* — заснування) документа чи документів дає обґрунтування і безапеляційну підставу для констатації факту появи юридики, а водночас початку її різних напрямів існування — юридичного, територіального, адміністративного, суспільно-громадського, врешті, духовного. З моменту виходу у світ документа з'являється також загальне визнання об'єкта (юридика отримує правовий статус) місцевим населенням і зовнішніми чинниками, у даному разі — властями суміжного міста і країни взагалі.

Питання ролі та значення фундаційних документів у заснуванні Святоюрської юридики у Львові (це стосується юридик Львова та юридик інших міст Речі Посполитої) тісно пов'язане з ініціюванням королем і державою нового у своїй основі процесу економічних заходів, що почався у 40-х роках і завершився в середині XVI ст. Безпосередньою підставою послужило скасування в 1550 р. майнових обмежень для світських і духовних осіб на придбання земель у містах і приміських територіях, а в них можливостей закладення власних осель і господарств. Це найчастіше реалізувалося за межами (лінією мурів) історичних міст і територій, які прилягали до цих міст. У конституції Речі Посполитої 1550 р. мовиться: „Аби шляхта якнайпридатніше обійстя мати могла, дозволяємо їм те, щоб їм було вільно купувати в містах ділянки, будинки, шпихліри“ („*aby szlachta tym snadniejsze obeście miec mogła, pozwalamy im tego, aby im wolno było w mieściech place, domy, szpichlerze kupować*“)¹. Цю статтю конституції активно використовували у Львові світські особи (шляхта) та

¹ *Volumina Legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab Anno 1347 ad Annum 1780 / Ed. J. Ohryzko.— Petersburg, 1859.— T. 2.— P. 597.*

львівське духовенство різних конфесій. Святоюрська юридика засновується в числі перших (їй передували хіба що Старостинська, Святоянська і деякі дрібні оселі). Щодо Святоюрської юридики, то цьому сприяла ще з давніх часів відома з інших джерел історична традиція освоєння і заселення великої частини території довкола монастиря і церкви св. Юрія. На землях, на яких у другій половині XVI ст. формується Святоюрська юридика, загалом проживали люди набагато сторіч раніше, і осілий спосіб їхнього життя давав змогу підтримувати господарські взаємини з монастирем і духовною владою, сягаючи княжих часів, принаймні напевно XIII ст.² Не виключено, що життя на певних етапах у господарському плані підпорядковувалось їм. Аналізуючи історичні передумови розвитку цієї території, не можна не припускати, що значна її частина, зокрема та, яка безпосередньо оточувала монастир і храм св. Юрія, в нових історичних обставинах, тобто після 1550 р., лише адміністративно оформилася єпископськими фундаційними документами. Непрямим підтвердженням останнього може бути те, що фундаційні документи на заснування юридики з'являються вже в перших десятиліттях після впровадження названої конституції. Ті документи, які вдалося виявити, датуються 1560 і 1578 рр. Не можна відкидати, що між ними чи після них могли появлятися проміжні і нові акти чи документи, які стосувались формування і перших років функціонування Святоюрської юридики.

Загалом, сьогодні відомі два згадані документи, на основі яких заснована юридика. Вони належать львівським єпископам — Арсенію (Маркові) Балабану та Гедеонові (Григорію) Балабану. Відомі і два інші, пізніші, зокрема королівські документи, які є лише підтвердженнями єпископських. Перелік основних фундаційних і підтвердних документів такий:

1560 р., квітня 23. Львів.— Львівський єпископ Арсеній (Марко) Балабан поселяє на „пустих“ землях довкола храму св. Юрія людей, засновуючи окрему юридику, та встановлює основні обов'язки й повинності для її мешканців.

1578 р., травня 20. [Львів].— Львівський єпископ Гедеон (Григорій) Балабан підтверджує заснування юридики своїм попередником єпископом Арсенієм (Марком) Балабаном і для повноцінного функціонування та стабільності роботи визначає склад її уряду, нагадуючи при тому про права, обов'язки та повинності її мешканців.

1634 р., жовтня 25. Львів.— Король Владислав IV підтверджує фундаційні документи єпископів Арсенія (Марка) та Гедеона (Григорія) Балабанів про заснування юридики при храмі св. Юрія, вказуючи на постійне і беззастережне дотримання усіх прав, обов'язків і виконання повинностей її мешканцями.

1700 р., червня 9. Варшава.— Король Август II на прохання львівського єпископа Йосифа Шумлянського підтверджує грамоту короля Владислава IV, у якій наведено фундаційні документи єпископів Арсенія (Марка) та Гедеона (Григорія) Балабанів про заснування юридики при храмі св. Юрія, та засвідчує статус її існування.

² Купчинський О. Із спостережень над кодикографією та окремими елементами палеографії рукописних книг Святоюрської юридики у Львові (70-ті роки XVI—XVII століття) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2010.— Т. CCLX, кн. 1.— С. 331.

Прямий стосунок до заснування Святоюрської юридики, як відзначалось, мають лише два перші документи — єпископа Арсенія (Марка) Балабана з 1560 р. та єпископа Гедеона (Григорія) Балабана з 1578 р. Два королівські документи з 1634 та 1700 рр. тільки підтверджують перші, наводячи їх тексти, а своїм змістом не вносять нічого нового, крім офіційної апробації та визнання у нових історичних умовах правового статусу вже чинної юридики.

Перші фундаційні єпископські документи дійшли до нас у копіях. Грамота 1578 р., крім того, у скороченому варіанті. Дізнаємось про текст останньої з підтвердного документа короля Владислава IV 1634 р., а згодом з її перепису в документі іншого короля 1700 р. Так збереглася також грамота 1560 р.

Королям для підтвердження у королівську канцелярію традиційно подавали документи в оригіналах, що звичайно писались на пергаменті (у XVI ст., однак, щораз частіше також на папері), засвідчені підписом і печаткою відповідних експонентів. Грамота 1578 р. (згідно з підтвердженнями) не мала печатки, тільки підпис єпископа. Прямим свідченням цієї процедури в королівських канцеляріях стосовно грамоти 1560 р. є інформація *вступного протоколу* документа 1634 р. (див. далі).

Сьогодні до кінця не знаємо, якою мовою у львівській єпископській канцелярії у XVI ст. первісно складались подібні документи. Правдоподібно, в поточному діловодстві зберігалась староукраїнська мова (Церква, а тим більше канцелярія українського єпископату була традиційною опорою українства, на це частково вказують і матеріали юридики), але на той час щораз сильніші позиції у діловодстві єпископства здобуває старопольська, а деколи й латинська мови (щодо останньої, то в практиці єпископської канцелярії у XV — середині XVI ст. вона посідала досить міцні позиції, особливо стосовно зовнішнього листування). Для обігу актів і документів на угоду властям у міських і загальнодержавних установах львівський єпископат подавав свою документацію старопольською мовою. Так трапилось з грамотами єпископів Арсенія (Марка), можливо (якщо вона зголошувалась міським властям), й Гедеона (Григорія) Балабанів. Самі тексти документів, що були підтверджені королями, про мову підтверджуваних (а це, як відомо, на той час траплялось нерідко) нічого не говорять. Із преамбули (клаузула *власне змісту* — *аренга*) підтвердного документа короля Владислава IV 1634 р. про грамоту єпископа Арсенія (Марка) дізнаємось лише, що „у нашій [короля] присутності [показали] створену пергаментну грамоту, підписану рукою покійного превелебного львівського єпископа чи владики Арсенія“ („*Productas coram nobis fuisse lit[t]eras pargameneas manu venerabilis elim Arseni eppiscopi seu vladica Leopoliensi*“).

Щодо документа єпископа Гедеона (Григорія) Балабана, то він від початку трактувався королівською канцелярією Владислава IV не як окреме явище, а як одне ціле з документом єпископа Арсенія (Марка). У підтвердному документі 1634 р. не мовиться і про єпископа Гедеона (Григорія) Балабана, хоч наводиться текст його грамоти 1578 р. Треба думати, що у XVII ст. грамоту трактовано лише як доповнення до основної (першої) грамоти єпископа Арсенія (Марка) Балабана на заснування юридики (це, правдоподібно, раніше пов'язувалось з оцінкою грамоти Гедеона (Григорія) єпископом Єремією Тисаровським, який клопотав перед коро-

лем про підтвердження грамоти Арсенія (Марка) для Святоюрської юридики).

Така оцінка і ставлення до названих грамот не поширюються, однак, на кінець XVII — початок XVIII ст., зокрема, що стосується підтвердного документа короля Августа II 1700 р. Час робив своє, змінювались оцінки і щодо грамоти, писаної Гедеоном (Григорієм) Балабаном. У *вступному протоколі* цього підтвердного документа вказано, що „заселення підданих на наділах“ відбулося відповідно до „прав, наданих преподобними Арсенієм і Гедеоном Балабанами, львівськими єпископами“ („cum iuribus a quibusdam venerabilibus Arsenio et Gedeone Balabany, episcopo Leopolienses“). Отже, на противагу контекстові документа 1634 р., де лише йдеться про грамоту Арсенія, у підтвердному документі 1700 р. відзначається участь у розбудові юридики вже двох єпископів. У зв'язку з цим непрямо констатується наявність другої єпископської грамоти як самостійного документа. Певна роль в акцентуванні на цій грамоті у той час могла належати єпископу Йосифові (Іванові) Шумлянському (1667—1708) як реорганізаторові виконавчої влади Святоюрської юридики в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. Не можна також відкидати й того, що обговорення у королівському підтвердному документі 1700 р. грамоти 1578 р. могло збігатися не тільки з ініціативами згаданого єпископа щодо реформ адміністрації Святоюрської юридики, але й мати певне на той час додаткове правове підтвердження статусу Святоюрської юридики у Львові та ін.

Розглядувані єпископські документи, які засвідчують заснування юридики та перший етап її функціонування, зберігають класичну будову, що панувала у пізньосередньовічній дипломатиці. Це вказує на те, що єпископська канцелярія у XVI ст. дотримувалася поширеної у скрипторіях Європи ідентичної будови документів (це простежується вже і в галицькому періоді її діяльності). Формуляр єпископських документів складається з трьох частин (йдеться насамперед про грамоту 1560 р., бо формуляр грамоти 1578 р. скорочений): *вступного протоколу*, *власне змісту* та *закінчення*, т. зв. *есхатоколу*. Кожна з цих частин членується на ряд клаузул.

Вступний протокол грамоти єпископа Арсенія (Марка) представлений клаузулами *інвокацією*: „W imie ousa u syna u świętego ducha amen“ (1560) та *інтитуляцією*: „Arseni z Bożey miłości episkop metropoliey haličkiey, władyka lwowski u Kamieńca Podolskiego“ (там само). Наступна клаузула *інскрипція* — адреса або вказівка на адресата, якому надається документ, окремо не виділена. У грамоті 1578 р. цих елементів *вступного протоколу* немає.

Власне зміст як друга частина формуляра репрезентований рядом клаузул, насамперед *аренгою* (т. зв. впровадження у суть документа) — інформацією про загальні мотиви видачі документа, яка поєднана з *промульгацією* (оповіщенням) — оголошенням про здійснення волі експонента документа: „Obaczylişmy rzecz potrzebną świętey cerkwi stołeczney u nam u na potym po nas będącym potomkom naszym“ (1560). У грамоті 1578 р. ця клаузула виражена словами: „Przeto my przypatruwszy się temu listowi [йдеться про документ 1560 р.— О. К.], iako rzeczy przystożney, iż cerkwi ś[więtey] iest tego potrzeba“. Дали у двох єпископських грамотах репрезентована розлога клаузула *диспозиції*, тобто виклад ос-

новного змісту документів і безпосередня вказівка на звершення відповідного правового акту. За традицією, враховуючи загальне завдання фундаційних документів, ця клаузула є найважливішою структурною частиною формуляра, яка часто найбільша за обсягом тексту і завжди оригінальна щодо смислового навантаження. У *диспозиції* фундаційних документів 1560 та 1578 рр. інформується власне про процес освоєння земель території юридики („*sadziliśmy ludźmi miejsca puste około cerkwie świętego wielkomęcennika Georgia*“, 1560), про потребу упорядкування анклаву праці юридики і користей з неї для церкви і єпископа-власника, врешті, про обов'язки і права поселенців-юридичан (див. далі). Окремо йдеться про виконавчу владу („*aby łentwoyt y cztery przysiężne dla wszelakiego porządku y według porządku mieyskiego sprawowali*“, 1578).

Окремо представлена у документі клаузула *санкції* — засіб покарання, який може бути застосований стосовно юридичан і єпископа-власника та його спадкоємців і взагалі тих, хто зламає застережені в документі правові засади. Особливо акцентується на нащадках-власниках: „*Jeśliby też episkop na potym będący potomkiem naszym tę prawa łamał nad wyżey pisane powinności ich*“. У разі порушень винного чекає найвище покарання — суд перед Богом: „*my z nim sąd będziemy mieć przy miłościwym świętym Bogiem na strasznym sądzie*“ (1560).

Третя частина формуляра документа — *закінчення*, містить клаузули *короборації* (способи і засоби засвідчення документів) і *датаційне формулювання*. Проставлені дати в обох єпископських грамотах не виликають застережень.

Не розглядаємо всіх клаузул формуляра названих грамот, а також деталей їх змісту — вони хоч загалом формалізовані задовільно, проте вичерпно висвітлюють конкретику фундації. Виняток може становити зміст тих клаузул, які, з одного боку, не докладно визначають територію юридики, вказують або зовсім оминають інформацію про членів адміністрації юридики і засади їх праці, з другого — лише констатують статус мешканців-юридичан тощо.

Під час ознайомлення з названими фундаційними документами чи не найважливішим, як відзначалось, звичайно є зміст. Він за значенням є завжди основоположним у дослідженні Святоюрської юридики. Незважаючи на дуже збіжні характеристики більшості фундаційних документів щодо спрямування, типології і структури, вони завжди різняться між собою смисловим навантаженням, що впливає з конкретних реалій, призначення та завдань цих документів. Про загальний зміст досліджуваних фундаційних документів свідчать вже подані анотації, пізнавальними, однак, у них є передусім конкретика, зокрема, деталі змісту під кутом зору історії розвитку і функціонування юридики, а також причин акту заснування Святоюрської юридики, формування її території, обсягу обов'язків мешканців і єпископа-власника юридики тощо.

1. *Потреба заснування юридики*. Вона визначається як „повна послуга і користь церкві“ св. Юрія, єпископа та його нащадків („*posługa y pożytek, naprzód cerkwi świętey u nam y po nas będącym potomkom naszym*“ (1560).

2. *Формування Святоюрської юридики як окремої територіально-адміністративної одиниці та анклаву юридики*. „Заселили людьми пусті місця поблизу церкви святого великомученика Георгія“ (Юрія) („*Osad-*

ziliśmy ludźmi mieysca puste około cerkwie świętego wielkomęczennika Georgia“ (1560). Ці слова свідчать, очевидно, тільки про закладення нових осель на раніше неосвоєних або запустілих місцях, можливо, й дещо віддалених від монастиря і храму св. Юрія територіях. Землі, які були безпосередньо обабіч церкви св. Юрія, переважно заселені з давніх часів.

3. *Виконавча влада юридики*. Грамота Гедеона (Григорія) Балабана інформує про адміністрацію юридики та її обов'язки. У грамоті Арсенія (Марка) Балабана з 1560 р. про них безпосередньо не йдеться. Цієї інформації у грамоті навіть немає. Очевидно, так траплялось через те, що адміністрація юридики була переважно подібною (стандартизованою для усіх юридик), і це трактувалось само собою зрозуміле явище. Загалом у виконавчій владі найчастіше згадувались вїйт (ландвїйт) і кількість складу присяжних з чотирьох до шести, і навпаки. У розглядуваній грамоті 1578 р. говориться: „...до того також хочемо мати і дозволяємо церковним підданам, щоб, згідно з міським порядком, для усілякого порядку були розпоряджались [юридикою] ландвїйт і чотири присяжні“ („k temu też chcemy mieć u pozwalamy poddanym cerkiewnym aby łentwoyt u cztery przysiężne dla wszelakiego porządku byli u według porządku mieyskiego sprawowali“). Згідно з міською традицією і загальноправовими засадами того часу названі особи творили основу вїйтівсько-лавничого уряду, у функції якого входили адміністративні та судові питання юридики. Вїйт (ландвїйт) повинен був виконувати адміністративно-наглядіві, фінансові і судові функції в юридиці. Він завжди очолював судові розправи, стежив за правильним збереженням книг уряду та записами в них. В адміністративно-судових справах йому допомагали присяжні. Разом вони творили виконавчу владу (адміністрацію) юридики.

4. *Обов'язки мешканців юридики*. Про них в аналізованих фундаційних документах беззастережно мовиться: „...з людей має бути прислуга і користь“ („z których ludzi ma być posługa u pożytek“ (1560). Усі обов'язки підданих юридики поділяють на ті, які пов'язані з: а) фізичною працею, т. зв. „роботизна“, і б) грошовими оплатами.

В іншому місці цієї ж грамоти обов'язки, пов'язані з фізичною працею, уточнюються: юридичани повинні косити, громадити та стогувати сіно на церковній сіножаті, брати участь усією громадою у поправі [ремонті] церкви і старих будівель при церкві. А крім того, мешканці юридики повинні дбати про огорожу — плоти, а якщо виникатиме потреба, повинні їх плести („A co się tyczy roboty to też powinni są naprzód sianożęć która iest cerkiewna skosić u zgromadzić u zastoszyć [!], opleść gdzie by też potrzeba była poprawić cerkwie ś[wię]tey tak też u przy cerkwi stare budowanie powinni są wszyscy gromadą oprawić. Płotów gdzie by też potrzeba to powinni opleść“, 1560). До того додавався обов'язок вивозити щорічно з лісу та рубати два вози дерева (очевидно, від одного дворища) („drew też w rok po dwa wozy powinni położyć u przerać“, 1560). Разом із тим церковні піддані Святоюрської юридики повинні були за відповідним закликком охороняти храм святого Георгія (Юрія) („a na zbor ś[wię]tego Georgiego wszyscy gromadą powinni strzec“, 1560), що вважалось повинністю „як годиться підданому стосовно свого власника“ („u posuszeństwo wszelakie powinni są czynić jak się godzi poddanemu przeciwko panu swemu“, 1560).

Щодо грошових оплат, то юридичани були зобов'язані щорічно сплачувати чинш (плату з оренди землі і будинків, яка була різною і залежа-

ла від величини оселі, якості землі, будівель тощо). „Ті [жителі], які мешкають під нашим послухом на вулиці Широкій, по півкопи і по три польські гроші, [а] деякі, [що мешкають] біля церкви, то ті по дев'ять грошів“ („iż maia dawać czynszu w rok, te które mieszkaia na ulicy Szerokiey pod posłuszeństwem naszym po puł kopy y po trzy groszy polskich, niektórzy około cerkwie, to te po groszy dziewięć“, 1560). Тут же йдеться і про комірників (категорія населення, яка не мала ні власної землі, ні будинків і наймала житло, частіше „кутки“, в помешканнях юридичан). Вони поводились і виконували роботу для церкви та власника, як і всі юридичани, подібно до комірників, що жили „під замком“, або „під містом“ чи в інших підміських заселених ділянках („А komornicy tak się maia zachować iak pod zamkiem, abo pod miastem. To też będą powinni nam y cerkwi świętey stołeczney czynić“, 1560).

5. *Обов'язки єпископа-власника юрідики.* У фундаційній грамоті єпископ Арсеній (Марко) офіційно зобов'язується зберігати права церковних підданих, мешканців юрідики (юрідичан) і формулює свої слова так: „...ми надали церковним підданим ґрунт і його за ними закріпили, і ні ми, ні наші нащадки не можуть вимагати більших повинностей як ті, що вищенаписані, ані [не повинні] ламати їх прав [на землях], на яких їх осадили і закріпили“ („Na tym eśmy poddanych cerkiewnych ugrontowali y umocowali, nie mamy my ani potomkowie nasi nad powinność wyżej pisaną wymagać, ani im prawa tego łamać na który ci eśmy ich osadzili y umocowali“, 1560). Теза, яка входить у другу частину клаузули *диспозиції*, вказує на правовий чинник документа і ще раз підтверджує факт заснування юрідики, відповідно й правовий статус її мешканців. Далі мовиться про ставлення єпископа-власника до обов'язків церковних підданих юрідики, з окремим наголосом на стабільності та незмінності цих взаємин. Це стосується також нащадків експонента Арсенія (Марка) Балабана: „...nie mamy my ani potomkowie nasi nad powinność wyżej pisaną wymagać“ (1560). Грамота, писана Гедеоном (Григорієм) Балабаном у 1578 р., окремо не містить цієї клаузули, проте на початку тексту вказує, що „лист нашого предка“ (йдеться про грамоту 1560 р. єпископа Арсенія (Марка) Балабана), отже, його зміст син Гедеон (Григорій) Балабан підтверджує і скріплює словами, щоб і від його нащадків записані батьком умови не були порушені та змінені („ten list przodka żeby y od potomków moich nie byli wzruszeni, ani popsowani pod tym że zawiązkiem przodka naszego opisanym“, 1578). Близьким до тих слів у підтвердному документі Гедеона (Григорія) Балабана є також формулювання, яке, покликаючись на просьби підданих, звучить: „Просили нас вищезгадані церковні піддані, щоб згідно з цією фундацією їх [права] зберегли загалом і цим нашим листом це закріпили на майбутні часи. І ми, бачачи їх слушне прохання, це даємо і тим нашим документом стверджуємо та скріплюємо збереження підданих при всіх вищезгаданих правах і вольностях“ („Iż prosili nas zwyż pomienione poddani cerkiewne abyśmy ich według tegoż funduszu wcale zachowali y onym pismem naszym na potomne czasy umocnili [...] y tym naszym listem utwierdzamy y umacniamy, zachowuiąc tychże poddanych przy wszystkich prawach y wolnościach wyżej pomienionych“, 1578).

В одному місці (передусім у грамоті 1578 р.) зміст виходить за межі безпосередніх обов'язків у відносинах „церковних підданих“ і єпископа-власника. Грамота порушує правовий аспект спадкоємства маєтностей

юридичан і входить у традиційні форми повсюдно панівного в Україні звичаєвого права: „...коли б хтось з церковних підданих, що був на церковному ґрунті, пішов із світу без нащадків, ні ми, ні наші нащадки та наближені до нього [покійного] не мають права до цього майна, тобто городу, саду і будівель захищати“ („iż gdyby z poddanych cerkiewnych na gróncie cerkiewnym będący, który bez potomstwa z tego świata zszedł, nie mamy my u potomkowie nasi owego mienia, to iest ogrodu, sadu u budowania przyiaciele jego blizki bronić“, 1578).

У цих словах бачимо одну із форм соціального регулювання, що історично панувала в поточному житті і культурі звичаєвого права українців. А щодо суспільного значення цього тексту грамоти, то це передусім свідчення поведінки людей, акумульовані у тексті грамоти єпископа Гедеона (Григорія) Балабана, що впливає з традиції у побуті, яка в XVI ст. в Україні набула широкого використання. Далі документ нагадує (ці засади також спираються на звичаєве право), що маєтності покійного, який не мав сім'ї, можуть придбати інші наближені до нього особи („blizszy inni“), очевидно, дотримуючись усталених традицій — сплати хоч частини грошей: „...ale ma blizszym innym powinny piędzdzmi część odłożyć“. Але тут же висувається й умова: „...у sam na dworzyszczu bydz, krom tego żeby który zszedł bez potomstwa u przyiacieliey krewnych nie miał“ (1578).

Свідомі того, що під час розгляду фундаційних документів Святоюрської юридики у Львові ми торкнулись лише вибіркових питань, проте, що важливо: названі єпископські грамоти служили підставою для заснування юридики і подальшого її функціонування з 1560 р. — по кінець XVIII ст. Це стосується як загальної діяльності юридики і життя юридичан, так і відносин та контактів її з містом, міською владою міста Львова й адміністративно-економічними анклавами при місті, його околицях, а також селами та містечками Руського воєводства.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1560 р., квітня 23. Львів.— Львівський єпископ Арсеній (Марко) Балабан поселяє на „пустих“ землях довкола храму св. Юрія людей, фундуючи окрему юридику, та встановлює основні обов'язки й повинності для її мешканців

W imie oycy u syna u świętego ducha amen.

Arseni z Bożey miłości episkop metropolii halickiey, władyka lwowski u Kamieńca Podolskiego.

Obaczyliśmy rzecz potrzebną u pożyteczną świętey cerkwi stołeczney u nam u na potym po nas będącym potomkom naszym. Osadziliśmy ludźmi mieyscā puste około cerkwie świętego wielkomęczennika Georgia, z których ludzi ma bydz postuga u pożytek, naprzód cerkwi świętey u nam u po nas

będącym potomkiem naszym a natem eśmy te poddani osadzili, iż mają dawać czynszu w rok, te które mieszkają na ulicy Szerokiey pod posłuszeństwem naszym po puł kopy y po trzy groszy polskich, niektórzy około cerkwie, to te po groszy dziewięć.

A co się tyczy roboty to też powinni są naprzód sianożęć która iest cerkiewna skosić y zgromadzić y zstoszyć [!], opleść gdzie by też potrzeba była poprawić cerkwie ś[wię]tey tak też y przy cerkwie stare budowanie powinni są wszyscy gromadą oprawić. Płotów gdzie by też potrzeba to powinni opleść, drew też w rok po dwa wozy powinni położyć y przerąbać a na zbór ś[wię]tego Georgiego wszyscy gromadą powinni strzec y posłuszeństwo wszelakie powinni są czynić iak się godzi poddanemu przeciwko panu swemu. A komornicy tak się mają zachować iak pod zamkiem, abo pod miastem. To też będą powinni nam y cerkwi świętey stołeczney czynić.

Na tym eśmy poddanych cerkiewnych ugrontowali y umocowali, nie mamy my ani potomkowie nasi nad powinność wyżej pisaną wymagać, ani im prawa tego łamać na który ci eśmy ich osadzili y umocowali. Jeśliby też episkop na potym będący potomkiem naszym tę prawa łamał nad wyżej pisane powinności ich, my z nim sąd będziemy mieć przed miłościwym świętym Bogiem na strasznym sądzie.

A dla lepszej pewności kazaliśmy k temu naszemu listowi pieczęć swoje przywiesić y ręką swą własną podpisałiśmy się.

Dan we Lwowie przy cerkwi stołecznej miesiąca aprila dwudziestego trzeciego na dzień świętego wielkiego męczennika Georgiego. Roku Bożego narodzenia tysiąc pięćset sześćdziesiątego.

Arseni, episkop lwowski, ręką własną

Opur.: Місцезнаходження оригіналу документа не відоме.

Копії: 1. НБ України. Ін-т рукопису, ф. 18 (Колекція і архів митрополита А. Шептицького), спр. 58 — польс. м. Копія 25 жовтня 1634 р.; 2. Там само, спр. 139 — польс. м. Копія 9 червня 1700 р.; 3. ЦДІА України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 646-а (Книга копій фундаційних привілеїв міста Львова), арк. 6—9 — польс. м. Копія 1788 р.; 4. Там само, ф. 166 (Крайова табуля), оп. 1, спр. 3, с. 13 — лат. м. Копія 12 червня 1788 р.; 5. НМ у Львові, від. рукописної і стародрукованої книги, Ркл, спр. 932, арк. 1—1 зв. — польс. м. Копія 10 липня 1788 р.

№ 2

1578 р., травня 20. [Львів].— Львівський єпископ Гедеон (Григорій) Балабан підтверджує заснування своїм попередником єпископом Арсенієм (Марком) Балабаном юридики при храмі св. Юрія і для повноцінного її функціонування та стабільності роботи, додатково визначає склад її уряду, нагадуючи при тому про права, обов'язки та повинності її мешканців

Przeto my przypatruwszy się temu listowi iako rzeczy przystoyney, iż cerkwi ś[wię]tey iest tego potrzeba aby poddani na gróncie cerkiewnym będące posługi wedle opisanego poddaństwa czynili y wypełniali ten list przodka naszego potwierdzamy y umacniamy, żeby y od potomków moich

nie byli wzruszeni ani popsowani, pod tym że zawiązkiem przodka naszego opisanym. K temu też na to pozwalamy poddanym cerkiewnym skłonnością ich, iż gdyby z poddanych cerkiewnych na gróncie cerkiewnym będący, który bez potomstwa z tego świata zszedł, nie mamy my y potomkowie nasi owego mienia, to iest ogrodu, sadu y budowania przyiaciele iego blizki bronić, ale ma blizszym innym powinnym pieniądźmi część odłożyć, y sam na dworzyszczu bydz krom tego żeby który zszedł bez potomstwa y przyiacieliey krewnych nie miał. K temu też chcemy mieć y pozwalamy poddanym cerkiewnym aby łentwoyt y cztery przysiężne dla wszelakiego porządku byli y według porządku mieyskiego sprawowali.

Iż prosili nas zwyż pomienione poddani cerkiewne abyśmy ich według tegoż funduszu wcale zachowali y onym pismem naszym na potomne czasy umocnili. Jakoż my wiedząc słuszną bydz proźbę ich, oney mieysce daiemy y tym naszym listem utwierdzamy y umacniamy, zachowuiąc tychże poddanych przy wszystkich prawach y wolnościach wyżej pomienionych*.

A dla lepszey pewności pieczęć swą stołeczną k temu listowi naszemu przywiesić rozkazaliśmy y ręką swą podpisaliśmy, roku Bożego narodzenia tysiąc pięćset siedmdziesiąt osmego, maja dnia dwudziestego.

Hedeon episkop, własną ręką.

Opur.: Місцезнаходження оригіналу документа не відоме.

Копії: 1. НБ України. Ін-т рукопису, ф. 18 (Колекція і архів митрополита А. Шептицького), спр. 58 — польс. м. Копія 25 жовтня 1634 р.; 2. Там само, спр. 139 — польс. м. Копія 9 червня 1700 р.; 3. ЦДІА України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 646-а (Книга копій фундаційних привілеїв міста Львова), арк. 6—9 — польс. м. Копія 1788 р.; 4. Там само, ф. 166 (Крайова табуля), оп. 1, спр. 3, с. 13 — польс. м. Копія 12 червня 1788 р.; 5. НМ у Львові, від. рукописної і стародрукованої книги, Ркл, спр. 932, арк. 1—1 зв. — польс. м. Копія 10 липня 1788 р.

№ 3

1634 р., жовтня 25. Львів.— *Король Владислав IV підтверджує фундаційні документи єпископів Арсенія (Марка) і Гедеона (Григорія) Балабанів про заснування юридики при храмі св. Юрія, вказуючи на беззастережне і постійне дотримання усіх прав, обов'язків і виконання повинностей її мешканцями*

Vladislaus IV Dei gratia rex Poloniae, Magnus dux Lithvaniae, Russiae, Prussiae, Samogitiae, Livonique nec non Svecoorum, Gottorum, Vandalumque heareditarius rex electus, magnus dux Moschoviae.

Significamus praesentibus lit[t]eris nostris quorum inter est universis et singulis. Productas coram nobis fuisse lit[t]eras pargameneas manu venera-

* Текст грамоти від слів „Iż prosili nas...“ і до слів „wyżej pomienionych“ підряд у публікованому списку не поставлений. Його наведено з підтвердного документа польського короля Владислава IV 1634 р., де він поданий окремо (очевидно, через недогляд писарів) аж після підпису єпископа Гедеона (Григорія) Балабана. Так само він внесений і в підтвердний документ короля Августа II 1700 р.

bilis olim Arsenii eppiscopi seu vladica Leopoliensis subscriptas continentes in se certorum subditorum circum circa ecclesiam Ritus Graeci Sancti Georgii Martyris extra maenia civitatis n[ost]rae Leopoliensis in locis seu fundis ad eandem ecclesiam ex fundatione ejusdem antiqua pertinentio locationem non nullorumque jusum et praerogativarum iisdem subditis suris ab eodem descriptarum et per subsequentes. Vladicas Leopol[iense] approbatarum et confirmatarum sanas, salvas et integram omni qui suspicionis nota carent — supplicatumque nobis est ut easdam lit[t]eras autoritate nostra Regia approbare et confirmare dignaremur. Quarum lit[t]erarum tenor est, qui sequitur talis [Далі вписано тексти фундаційних документів єпископів Арсенія (Марка) і Гедеона (Григорія) Балабанів. Див. док. 1—2].

Supplicatum quoque nobis est ut eodem subditos tanquam eleemosinarios ex Clementia nostra Regia a stationibus et oneribus militum nostrorum quorumvis in posterum eximeremus.

Nos itaque Vladislaus Rex supplicationi praefatae uti justae benique annuunt praehinsertas locationis lit[t]eras in omnibus earum punctis, clausulis, articulis et conditionibus approbandas et confirmandas esse duximus uti quidem in quantum juris communis rationes permittunt, et usus omnium earum habet — approbamus et confirmamus, eosdenque subditos et artificii ab omnibus militum quorumvis stationibus liberamus et imposterum eximimus decernentes — easdem lit[t]eras robor debitae ac perpetuae firmitates obtinere debere.

In cujus rei fidem praesentes manu nostra subscriptas sigillo Regni communiri jussimus.

Datum Leopoli die XXV mensis Octobris anno D[omi]ni MDCXXXIV. Regnorum nostrorum Poloniae II, Sveciae vero III anno.

[Locus sigilli Regni]
Stanislaus Siedlecki

Vladislaus rex

Ориг.: НБ України. Ін-т рукопису, ф. 18 (Колекція і архів митрополита А. Шептицького), спр. 58. Пергамент.

Копії: 1. НБ України. Ін-т рукопису, ф. 18 (Колекція і архів митрополита А. Шептицького), спр. 139 — лат., польс. м. Копія 9 червня 1700 р.; 2. ЦДІА України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 646-а (Книга копій фундаційних привілеїв міста Львова), арк. 1, 4 — лат., польс. м., кін. XVIII ст.; 3. Там само, ф. 166 (Крайова табуля), оп. 1, спр. 3, с. 14 — лат., польс. м. Копія 12 червня 1788 р.; 4. НМ у Львові, від рукописної та стародрукованої книги, Ркл, спр. 932, арк. 1 зв. — лат., польс. м. Копія 10 липня 1788 р.

Переклад

Владислав IV, з Божої ласки король польський, великий князь Литви, Русі, Пруссії, Жемайтії, Лівонії, а також свевів, готів, вандалів діничний король і обраний великий князь Московії.

Свідчимо цією нашою грамотою, кому залежить, усім і кожному. У нашій присутності [показали] створену пергаментну грамоту, підписану рукою покійного превелебного львівського єпископа чи владика Арсенія, у якій ідеться про поселення певної [кількості] підданих довкола церкви грецького обряду [під титулом] святого Георгія мученика, за мурами на-

шого міста Львова, на землях чи наділах, які прилягають до цієї церкви згідно зі старовинною фундацією, також деякі права та прерогативи тим же своїм підданим, які з цього випливають, схвалені і підтверджені наступними львівськими владиками; [грамоту] цілу, неушкоджену та непорушену, без усіляких підозрілих записів.

Просили нас, щоб цю грамоту [ми] удостоїлися нашою королівською владою схвалити та підтвердити. Зміст цієї грамоти такий: [...]

Також нас попросили, щоб ми своєю королівською милістю на майбутнє звільнили згаданих підданих, як одержувачів милостині, від постоїв та всяких обтяжень на користь нашого війська.

Отже, ми, Владислав король, прихильно погодилися з вищеподаним проханням, як справедливо представлену грамоту локаційну в усіх її пунктах, клаузулах, статтях і умовах наказали підтвердити та схвалити, щоб вони, наскільки доцільно за спільним правом, мали дозвіл і право цим всім користатися, що ми підтверджуємо та схвалюємо, звільняємо цих же підданих і намісників від усіх, будь-якого виду, військових постоїв і в подальшому звільняємо, наказуючи силу чинності цієї грамоти належно та навечно затримати.

На підтвердження цієї справи ми наказали цю грамоту, підписану нашою рукою, скріпити печаткою Королівства.

Дано у Львові дня 25 місяця жовтня року Божого 1634, панування нашого у Польщі II, у Швеції — III.

Місце печатки Королівства
Станіслав Седлецький

Владислав король

№ 4

1700 р., червня 9. Варшава.— Король Август II на прохання львівського єпископа Йосифа Шумлянського підтверджує грамоту короля Владислава IV, у якій наведено фундаційні документи єпископів Арсенія (Марка) і Гедеона (Григорія) Балабанів про заснування юридики при храмі св. Юрія, та засвідчує статус її існування

August II Dei gratia rex Poloniae magnus dux Lithvaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Kijoviae, Vołhyniae, Podoliae, Podlachiae, Smolensiae, Severiae, Czerniechovieque nec non haereditarius dux Saxoniae et princeps elector.

Significamus praesentibus lit[t]eris nostris quorum interest universis et singulis.

Quod cum venerabilis Josephus Szumlanski episcopus ritus graeci Leopoliensis, Haliciensis et Camenecensis Podoliae metropoliae Kijoviensis atque episcopatus Luckoviensis administrator, archimandrita Pieczarscensis cujus fides integritas et administranda prudentia, a tot retroactis annis, quam et ad praesens sub auspicatissimo Regni nostri regimine dexteritate fidelitate et constantia sua toti orbi inclaruit singulariter erga Rempublicam et serenissimam maiestatem nostram meritis et virtutibus eminent et clarescit specialem gratiam nostram adinvenit et favorem promeruit. Qui reproducit

nobis lit[t]eras pargameneas mamu serenissimi olim Vladislai Quarti, antecessoris nostri subscriptas et sigillo Regni communitas continenquae in se confirmationem locationis subditorum in fundis circa ecclesiam cathedralem Divi Georgii Martyris ritus graeci Leopoliensem cum juribus a quibusdam venerabilibqis Arsenio et Gedeone Balabanii episcopos Leopolienses fundataes approbataes et confirmataes sanas, salvas et integras omnique suspicionis nota carentes, supplicavitque nobis ut easdem lit[t]eras autoritate nostra Regia approbare et confirmare dignaremur. Quarum lit[t]erarum tenor sequitur estque talis [Далі внесено тексти документів, зокрема короля Владислава IV, єпископів Арсенія (Марка) Балабана і Гедєона (Григорія) Балабана. Див. док. 1—3].

Nos itaque Augustus II rex supplicationi praefatae uti justie benigne annuendo praeinsertas locationis lit[t]eras in omnibus earum punctis, clausulis, articulis et conditionibus approbandas et confirmandas esse duximus approbamus et confirmamus eosdemque subditos ab omnibus militum quorumvis stationibus et dationibus liberamus, lit[t]eros ac volutosque facimus et imposterum eximimus decernensem easdem lit[t]eras robur debitaе ac perpetuae firmitatis obtinere debere.

In cujus rei fidem praesentes manu nostra subscriptas sigillo Regni communiri jussimus.

Datum Varsaviae, die IX mensis Junii, anno Domini MDCC, regni nostro III anno.

[Locus sigilli Regni]

Augustus rex

Venceslaus Franciskus Trzeciński, secretarius

Opur.: НБ України. Ін-т рукопису, ф. 18 (Колекція і архів митрополита А. Шептицького), спр. 139 — лат., польс. м. Пергамент. Печатка.

Копії: 1. ЦДІА України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 646-а (Книга копій фундаційних привілеїв міста Львова), арк. 1—2 — лат., польс. м. Копія кін. XVIII ст.; 2. Там само, ф. 166 (Крайова табуля), оп. 1, спр. 3, с. 14 — лат., польс. м. Копія 12 червня 1788 р.; 3. НМ у Львові, від рукописної і стародрукованої книги, Ркл, спр. 932, арк. 1—2 — лат., польс. м. Копія 10 серпня 1788 р.

Переклад

Август II, з ласки Божої король Польщі, великий князь Литви, Русі, Пруссії, Мазовії, Жемайтії, Лівонії, Києва, Волині, Поділля, Підляшшя, Смоленщини, Сіверщини, Чернігівщини, а також спадковий князь Саксонії та курфюрст.

Свідчимо цією нашою грамотою усім і кожному, кому належить. Преподобний Йосиф Шумлянський, єпископ грецького обряду львівський, галицький і кам'янець-подільський, Київської митрополії і Луцького єпископства адміністратор, архимандрит Печерський, чия непохитність віри та здібності в управлінні протягом стількох років аж донині [відомі], в часі, вельми сприятливому для Королівства, нашого панування, уславився на цілий світ своєю спритністю, вірністю і стійкістю, також заслугами та чеснотами, виказаними неодноразово, чим збільшив нашу спеціальну прихильність і заслужив ласку держави та нашої найяснішої величності.

Він представив нам пергаментну грамоту, підписану колись рукою найяснішого Владислава Четвертого, попередника нашого, та скріплену печаткою Королівства, яка містить підтвердження заселення підданих на наділах довкола Львівської кафедральної церкви грецького обряду [в ім'я] св. Георгія мученика, з правами, наданими преподобними Арсенієм і Гедеоном Балабанами, львівськими єпископами, створену, підтверджену та засвідчену, цілу, неушкоджену та непорушену, позбавлену всіляких підозрілих записів, і просив нас, щоб цю грамоту нашою королівською владою удостоїлися схвалити та підтвердити. Зміст цієї грамоти такий: [...]

Ми, Август II король, прихильно погодилися із вищенаведеним клопотанням, як із справедливим [фактом], та представлену локаційну грамоту в усіх її пунктах, клаузулах, статтях і умовах наказали підтвердити та схвалити. У зв'язку з цим же підданих звільняємо від усіх військових [повинностей] і будь-яких постоїв і податків, робимо вільними та незалежними та в подальшому звільняємо, наказуючи дотримуватись належної та довічної сили чинності цієї грамоти.

На підтвердження цієї справи наказали ми цю грамоту, підписану нашою рукою, скріпити печаткою Королівства.

Дано у Варшаві, дня 9 місяця червня року Божого 1700, панування нашого 3-го року.

Місце печатки Королівства
Венцеслав Франциск Тшесінський, секретар

Август король

Henryk LITWIN

(Kijów)

RODY PAŃSKIE BRACŁAWSZCZYZNY 1569—1648. STATUS SPOŁECZNY I MAJĄTKOWY

Kilka lat temu niżej podpisany, zainspirowany przez wyniki badań Natalii Jakowenko¹ przygotował skromny tekst poświęcony kijowskim rodom pańskim². Praca ta, jakkolwiek skromna, potwierdziła celowość traktowania tej grupy społeczeństwa szlacheckiego Wołynia i Ukrainy jako odrębnego tematu badań. Niniejszy artykuł potraktować można jako kontynuację wspomnianego tekstu dotyczącą Braclawszczyzny. Szczupłość zachowanych źródeł i literatury naukowej w odniesieniu do wschodniego Podola zadecydowała o przyjęciu tym razem nieco odmiennej struktury opisu.

Zestawienie rodów pańskich, które w 1569 r. posiadały majątki na Braclawszczyźnie zawiera *Tabela 1*. Została ona zestawiona na podstawie danych o rodach pańskich opublikowanych przez Natalię Jakowenko³ po drobnej weryfikacji. Spośród фамиli wymienionych przez wybitną ukraińską badaczkę nie uwzględniono Komarów i Kozarów, gdyż w rewizji „zamków wołyńskich“ z 1545 r. rody te zostały wymienione jako „podlejsze“, zatem pamięć o ich „wyższym“ pochodzeniu najwyraźniej uległa zatarciu⁴.

Tabela 1

Bokiej (Machnowski)	Kunicki
Buszyński	Łasko (Woronowicki)
Czerlenkowski (Kmitycz)	Mikuliński
Deszkowski	Oratowski
Dubicki	Pietniczański
Hornostaj	Skinder (Chomiakowski)

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.

² Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny 1569—1648. Status majątkowy // Przegląd Wschodni.— Warszawa, 2002.— T. VIII.— Zesz. 2 (30).— S. 235—292.

³ Яковенко Н. Українська шляхта.— С. 121—123.

⁴ Edycje wymienionej rewizji są stosunkowo liczne. Niżej podpisany korzystał z najłatwiej dostępnego dla polskich badaczy wydania: *Źródła dziejowe*.— Warszawa, 1877.— T. VI: *Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku* / Wydał A. Jabłonowski.— S. 126—127. Zobacz także ostatnią edycję: *Литовська метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року* / Підгот. В. Кравченко.— К., 2005.— С. 234—235.

Продовження Тabela 1

Jakuszyński (Kociuba)	Słupica
Kleszczowski	Strzyżowski (Koszka-Strzyżowski)
Kmita-Czarnobyłski	Szandyrowski
Kopijowski	Szaszkiewicz
Kordysz (Skobejkowicz)	Tysza-Bykowski
Koszka	Ziałowski
Krasnosielski	Żabokrzycki

Większość reprezentantów wymienionych familii w roku 1569, w momencie składania przez szlachtę przysięgi wierności Koronie, mieszkała w województwie braclawskim. Znany w historiografii „*Regest spisowania szlachi [...] ktori [...] przysięgą w zamku braclawskim czynili anno 1569*”⁵ wymienia przedstawicieli 20 takich rodów⁶. Wdowa po Fedorze Bokiejju, Hawryło Hornostaj, Filon Kmita, Fedor Tysza-Bykowski, Paweł Dubicki oraz Michał i Wasyl Szaszkiewiczowie wymienieni zostali jako mieszkający w innych województwach. Podobnie jak Andrzej Koszka, którego brat Iwan wspomniany został z kolei jako przebywający na sejmie, ale jako sędzia ziemski musiał raczej przebywać na Braclawszczyźnie na stałe. Szaszkiewiczowie i Koszkowie wkrótce jednak powrócili na Braclawszczyznę na stałe i ich losy były ściśle związane właśnie z tymi ziemiami. Nieco inaczej potoczyły się dzieje pozostałych „obcych” rodów wymienionych w dokumencie z 1569 r.

Bokijowie-Machnowcy byli w 1569 r. reprezentowani przez Pelagę z Czeszejków, wdowę po Fedorze Wasyłowiczu Bokiejju. W następnych latach głową rodziny był syn Fedora występujący jako Iwan lub Jan. Jego braclawski majątek był całkiem okazały i obejmował ziemie wokół miejscowości Siemakowce (Сьомаки), Braiłów (Браїлів) i Machnowce*. Lokalną aktywność I. Bokieja potwierdza wybranie go na posła na sejm koronacyjny w 1576 r. Stefan Batory powierzył mu prestiżowy urząd podkomorzego braclawskiego (24 stycznia 1581 r.), ale z przywileju nadawczego można wywnioskować, że uczynił to z pominięciem elekcji przez szlachtę województwa 4 kandydatów na tę godność. Mogło to wywołać opór lokalnego obywatelstwa, w każdym razie już 16 marca 1582 r. król przeniósł I. Bokieja na podkomorstwo włodzimierskie. Pan podkomorzy gospodarował na braclawskich majątkach do swej bezpotomnej śmierci w 1597 r., po której kontrolę nad dobrami przejęła ponownie jego matka. W 1598 r. przekazała ona wymienione wyżej dobra Jarońiejowi i Hawryle Hojskim. Bokiejowie zakończyli swe dzieje na Braclawszczyźnie⁷.

⁵ Także i ten dokument wydawany był wielokrotnie. W tym przypadku wypada zacytować edycję autorstwa Mykoły Krykuna w zbiorze: *Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна.— Львів, 2008.— С. 157—161.*

⁶ Wśród nazwisk wymienionych w rejestrze brak Kopijowskich, ale wspomniany tu Jacko Juchnowicz Korniko to właśnie znany z innych źródeł Jacek Kopijowski (*Документи Брацлавського воєводства...— С. 751*).

* *Machnowce* znajdowały się w miejscu, gdzie dziś istnieje wieś *Красне*. Wszystkie leżały przy granicy z województwem podolskim, nieco poniżej Winnicy.

⁷ Informacje o Bokiejach podaje na podstawie: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.— Warszawa, 1894.— Т. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw) /*

Także związki Kmitów-Czarnobylskich ze wschodnim Podolem miały krótką metrykę. Posiadali tu oni obszerną włość pikowską zajmującą północno-zachodni kąt województwa braclawskiego, z ośrodkami w Pikowie (Пиків) i Hlińsku (Глинськ). Filona Kmita-Czarnobylski nie bywał tu jednak, a swoje sprawy załatwiał poprzez urzędników. W dobrach braclawskich jego zaufaną osobą był Jakub Pawsza. Po śmierci Filona w 1585 r. majątki braclawskie odziedziczył jego małoletni syn Łazarz pozostający pod opieką Sapiehów. Kiedy i on zmarł bezdzietnie w 1595 r., zaledwie osiągnąwszy pełnoletniość, dziedzictwo przeszło na jego siostry. Dobra na Braclawszczyźnie „spadły” na Bohdanę, zamężną za Jerzym kniazem Druckim-Horskim, który po kilku latach sprzedał włość pikowską Ostrogskim⁸.

Braclawskie dobra Hornostajów były znacznie mniejsze niż w przypadku Kmitów czy Bokiejów i obejmowały jedynie wieś Huszczyńce^{*}. Hawryło Hornostaj nie był zainteresowany utrzymywaniem tych majątków i już w 1592 r. wymienił je z krewną Zofią Ostafiewną Hornostajówną Adamową Talwoszową na pewne ziemie na Kijowszczyźnie. Już zresztą w następnym roku odnotowujemy jako właściciela Huszczyńca Bohdana Jakuszyńskiego, a zatem Zofia Talwoszowa musiała szybko pozbyć się braclawskich dóbr w ramach kolejnej transakcji⁹.

Nie inaczej potoczyły się losy majątków Tyszów-Bykowskich. Posiadane przez nich Perporowce^{**} miały niewielkie znaczenie w porównaniu do rozległych dóbr kijowskich. W 1602 r. zostały przekazane przez Aleksandra Tyszę-Bykowskiego (zmarł 1613 r.) jego szwagrowi, mężowi Ewy Tyszanki, Janowi Sutkowskiemu i jego braciom Waclawowi i Mateuszowi¹⁰.

Odmienne, ale jeszcze krótsze były braclawskie dzieje Dubickich. W 1569 r. właścicielem rozległych, ale słabo zagospodarowanych dóbr wokół Kamienohorki i żorniszcz^{***} był Paweł Mikołajowicz Dubicki. Zmarł jednak w roku unii lubelskiej i dobra braclawskie objęła jego siostra Proksimia, zamężna za Fedorem Oleszą. Prawnym spadkobiercą Pawła była jednak jego małoletnia córka Magdalena. Kiedy „doszła do lat” poślubiła Ławryna Piaso-

Opisane przez A. Jabłonowskiego (dalej — Ukraina).— Dz. II [Źródła Dziejowe. T. XXI].— S. 390, 393, 398, 407; 1897.— Dz. III [Źródła Dziejowe. T. XXII].— S. 710, 711; Документи Брацлавського воєводства...— С. 271—272, 707—709, 711; Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, braclawskiego i kijowskiego) 1569—1673 / Wstęp P. Kennedy Grimsted.— Kijów, 2002.— S. 352; Herbarz Polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1899.— T. I.— S. 370; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648.— Warszawa, 2006.— S. 423.

⁸ Informacje o Kmitach-Czarnobylskich podaje na podstawie: Ukraina.— Dz. II.— S. 388, 392, 400, 405, Dz. III.— S. 707, Документи Брацлавського воєводства...— С. 208—211, 429—432, 837—840; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 250—251.

^{*} Гушчинець, opodal Winnicy, na północ od miasta.

⁹ Informacje o Hornostajach podaje na podstawie: Ukraina.— 1894.— Dz. I [Źródła Dziejowe. T. XX].— S. 104; Dz. II.— S. 403; Опись актовой книги Киевского Центрального Архива, означенной по списку еяго № 9: Житомирская городская, записовая и поточная, 1590, 1601, 1602, 1612, 1613, 1621, 1622, 1623, 1627, 1629, 1635, 1636, 1638, 1642 и 1644 годовъ / Составляль К. Козловскій.— К., 1872.— С. 19; Документи Брацлавського воєводства...— С. 558—562; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 249—250.

^{**} Парпуріаці, pod Winnica, na południowy wschód od miasta.

¹⁰ Informacje o Tyszach-Bykowskich podaje na podstawie: Ukraina.— Dz. II.— S. 75, 116, 243, 285; Dz. III.— S. 710; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 260—261.

^{***} Кам'яногірка (na wschód od Winnicy, przy granicy z województwem podolskim), Жорнища (na północ od Braclawia).

czyńskiego, szlachcica świeżej daty, ale wielkiego majątku i nie mniejszej obrotności. W ciągu kilku lat uregulował on sprawy majątkowe Dubickich na korzyść swej żony, która zresztą w 1588 r. przekazała wszystkie swe majątki mężowi. W ten sposób rozpoczęła się najpierw braclawska, a potem znacznie szerzej zakrojona kariera rodu Piasoczyńskich¹¹.

Jak zatem mogliśmy się przekonać „obce“ rody pańskie nie zagrzewały zbyt długo miejsca na Braclawszczyźnie. Bokijowie-Machnowscy, Kmitowie-Czarnobyłscy i Dubiccy wymarli w linii męskiej i ich dobra przejęły inne rody. Tyszowie-Bykowscy i Hornostajowie pozbyli się zaś tutejszych majątków na rzecz krewnych.

Sprawdźmy zatem jak potoczyły się losy 21 rodów pańskich, które na trwałe związały się z Braclawszczyzną. Najkrótsza była historia Pietniczańskich. Myśko, wojski winnicki (od 1567 r.), który w marcu 1569 r. przewodził szlachcie braclawskiej zaniepokojonej inkorporacyjnymi zamiarami Zygmunta Augusta, a kilka miesięcy później składał przysięgę na wierność Koronie, zmarł w na początku roku 1570, nie pozostawiając męskiego potomka. Dwie córki Myśki o nieznanach imionach wniosły dziedzictwo Pietniczańskich do rodzin swych mężów — Semena Wasylowicza Deszkowskiego i Oleksego Iwanowicza Dyakowskiego. Na spadek ów składały się ziemie wokół Pietniczan i Ostołpowa*. Potem dobra te uległy dalszym podziałom¹².

Niewiele dłużej trwała po 1569 r. kariera Skinderów-Chomiakowskich. Ostatni z rodu, Bohdan zmarł przed 1595 r. Jego majątki były położone w dolnym biegu Murafy, wyznaczającej granicę z województwem podolskim i obejmowały ziemie przylegające do osad Skinderpol (Czerniejowce, Чернівці) i Chomenki (Хоменки). Po drugiej stronie rzeki leżały dobra Jana Zamoyskiego, który konsekwentnie dążył do rozszerzenia ich na wschód. Ten właśnie los spotkał majątki Skinderów. W 1588 r. córki Bohdana, Anna Janowa Chmielewska i Fedora Wojciechowa Łojowska sprzedały swe dziedzictwo kanclerzowi koronnemu¹³.

Nieco dłużej działali na wschodnim Podolu Ziałowscy. W 1569 r. reprezentował ich Iwan, właściciel Ziałowa i zapewne Wierzbiczoza**. Z późniejszych lat dysponujemy niewielką ilością informacji, w związku z czym trud-

¹¹ Informacje o Dubickich podaje na podstawie: Ukraina.— Dz. III.— S. 708, 715; Документи Брацлавського воєводства...— С. 180—183, 327—329, 336—351, 374—382, 439—446, 628—531; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmiarki.— T. II / Wstęp, opracowanie tekstu, przypisów oraz indeksu T. Epsztein i S. Górczyński.— Warszawa, 2004.— S. 49, 169—172.

* Pietniczany leżały w miejscu dziś objętym już terytorium miasta Winnica. Ostołpów to dzisiejsze Черпоне, koło Braclawia, na północny wschód od miasta.

¹² Informacje o Pietniczańskich podaje na podstawie: Ukraina.— Dz. II.— S. 431, 625; Dz. III.— S. 710, 721; Документи Брацлавського воєводства...— С. 157, 169, 178; [Luba Rądzimiński Z.] „Drwęca“, Pietniczany i ich dziedzice.— Kraków, 1878 [Nadbitka z „Dwutygodnika Naukowego“].— S. 4—5; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648.— Warszawa, 2000.— S. 210.

¹³ Informacje o Skinderach podaje na podstawie: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 1801, k. 7—9; Ukraina.— Dz. II.— S. 516; Dz. III.— S. 722.

** Dawny Ziałów (Działów) to dzisiejsza Кам'яногірка, w XVI i XVII w. miejscowość leżąca przy granicy z województwem podolskim, na południe od Winnicy. Wierzbiczoza, przemianowany na początku XVI w. na Granów, dzisiaj Гранів, mniej więcej w połowie drogi między Braclawiem i Humanem.

no jest odtworzyć genealogię rodu. W każdym razie w pokoleniu pounijnym pojawiają się w źródłach Iwan (1594 r.), Fedor (około 1584 r.) i Matiasz (1580 i 1585 r.) a w polskojęzycznych dokumentach Trybunału Koronnego także Michał (1594 r., zmarł przed 1603 r.), nie wykluczone, że tożsamy z Matiaszem*. Byli to zapewne synowie Iwana przysięgającego w 1569 r. na wierność Koronie. Z kolejnego pokolenia znamy już tylko Jana, syna Fedora (przed 1606 r.). Po nim Ziałowscy znikają z dostępnych źródeł. Ich majątki przechodzą w posiadanie innych rodzin. Ziałów w niewiadomych okolicznościach, zapewne poprzez sprzedaż, dostał się Golskim, najprawdopodobniej jeszcze Stanisławowi, wojewodzie ruskiemu (zmarł 1612 r.). Wierzbiczków sprzedano prawdopodobnie około 1584 r. Czerniejewskim, którzy już w XVII w. odstąpili te dobra Sieniawskim. Część dóbr Kropiwna (Вища Кропивна, na wschód od Braclawia), nabytych przez Ziałowskich po 1569 r. sprzedano przed 1600 r. Bajbuzom¹⁴.

W pierwszym okresie po unii lubelskiej jednym z bardziej znaczących rodów braclawskich byli Strzyżowscy, stanowiący jedną z gałęzi Koszków. W 1569 r. reprezentował ich Gniewosz Dymitrowicz, zamożny szlachcic, którego braclawskie majątki obejmowały dwa kompleksy dóbr: wokół Strzyżawki (Стрижавка) pod Winnicą oraz Janowa (Іванів) i Bajkowki (Байківка) nad Bohem, tuż przy granicy z województwem podolskim. Strzyżowscy posiadali też rozległe, choć słabo zagospodarowane dobra w województwie kijowskim — Szczerbów, Irhaczew, Kisorycze i Dietkowiec. Do 1602 r. wyprzedali się z wszystkich majątków kijowskich. Pozbyli się także niektórych dóbr braclawskich. Sprzedając Szczerbów Rużyńskim dołączyli do transakcji także Janów, a kilka lat później ustąpili także Bajkowkę Druckim-Horskim (1596 r.), którzy przyłączyli ją do swojej włości pikowskiej. Gniewosz został w 1574 r. mianowany wojskim winnickim, która to godność miała jeszcze wówczas poważne znaczenie, będąc jedynym oprócz chorągwa niesądowym urzędem ziemskim (pełną hierarchię urzędów ziemskich ustanowiono po 1588 r.), a w 1578 r. otrzymał przywilej królewski na ufundowania zamku i miasta w Janowie oraz prowadzenie tam handlu i wyszynku. Pan Gniewosz był też posłem na sejm unijny 1569 r. jego koligacje obejmowały zarówno Wołyń, jak Braclawszczyznę. Sam był ożeniony z Oleną Kadianowiczówną Czaplíc. Syn Fedor pojął za żonkę Reginę z Czeczelow. Z córek Raina poślubiła Iwana Hulewicza-Poddubickiego (II voto Jakuba Stradomskiego), zaś inna, nieznaną nam z imienia Michała Krasnosielskiego. Gniewosz zmarł w roku 1609, lub nieco później. W każdym razie w 1612 r. jako właściciel majątków rodowych występuje już jego syn Fedor. Miał on sporo kłopotów z wydzieleniem części dla sióstr, ale udało mu się utrzymać w całości majątki strzyżawskie. Po jego śmierci, po roku 1618, objął je w posiadanie syn Samuel, który stanął przed podobnym problemem jak ojciec dokonując rozdziału majątków z siostrami. Strzyżawkę z przyległymi ziemiami Samuel zatrzymał dla siebie. Dwie starsze siostry Apolonię Stanisławową Krąkowską i Tatianę Mateuszową Przeradowską uposażył majątnością Kobyle (Кобиль-

* W polskich źródłach pomyłki dotyczące imion ruskich zdarzały się wówczas nagminnie. Mylono Jurija z Hryhorijem, Halszki błędnie odczytywano jako Elżbiety itd.

¹⁴ Informacje o Ziałowskich podaje na podstawie: Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów (dalej — BCzart.), sygn. 2468, k. 185; Ukraina.— Dz. II.— S. 352, 451; Dz. III.— S. 721; Документи Брацлавського воєводства...— С. 250, 383—385.

ня), leżąca we wschodniej części dóbr strzyżawskich. Młodsza — Anna Ostafiowa Szaszkiewiczowa — otrzymała Sosenkę (Сосонка). Samuel sprzedał w końcu Strzyżawkę Adamowi Kalinowskiemu (1623 r.) i zmarł trzy lata później. Ponieważ siostry otrzymały swe działy majątku ojcowskiego pozostałe jeszcze Samuelowi dobra uznano za kaduk i król przyznał je Janowi Bojarskiemu (1627 r.). Dział Apolonii Krąkowskiej został w 1621 r. sprzedany Wojciechowi Kochanowskiemu i Remigianowi Górczyńskiemu. Część Tatiany pozostała w rodzinie jej drugiego męża Mikołaja Kazimierza Kossakowskiego. W pokoleniu Fedora Strzyżowscy zachowali jeszcze zapewne wierność prawosławiu, w każdym razie dotyczy to na pewno Rainy. Samuel umarł jako katolik, a i jego siostry zamężne za wyznawcami „wiary rzymskiej“ poszły prawdopodobnie w jego ślady¹⁵.

Niezwykle burzliwe były losy zamożnego braclawskiego rodu Słupiczów. Jeden z przedstawicieli familii, Bohdan został oskarżony o zdradę po najeździe tatarskim na Braclawszynę w 1551 r., a jego dobra skonfiskowano i przekazano Zasławskim. Stało się to przyczyną długotrwałych sporów prowadzonych przez krewnych i potomków Bohdana z Zasławskimi. Było o co się spierać, gdyż dziedziny Słupiczów, choć słabo zagospodarowane, były niezwykle rozległe. Obejmowały ziemie skupione wokół Nesterwaru (Нестерварка), Klebania (Клебань), Trościańca (Тростянець), Batoha*, Hubnika (Губник) i Kuny (Куна) a także „pustynie“ nad Berszadzią**. Stanowiły własność „niedzielną“ należącą niegdyś do braci Iwana (zmarł przed 1551 r.) i Bohusza (zmarł 1541 r.). Uznany za zdrajcę Bohdan Iwanowicz dzielił ten majątek z bratem stryjecznym Hrehorym Bohuszowiczem, zwanym także Żdanem (zmarł 1596 r.). Tenże Hrehory-Żdan wziął na siebie ciężar prowadzenia sporów o dobra Słupiczów, działając także w imieniu stryjecznego bratanka Semena Bohdanowicza (zmarł przed 1596 r.). W 1566 r. odzyskał majątki trościanieckie z przyległościami. W 1575 r. mając „w kieszeni“ pozytywny wyrok sądu Hrehory-Żdan zajechał i wziął pod kontrolę majątki kuniańskie. Po 17 latach Hrehory-Żdan i Semen dokonali podziału dóbr słupiczańskich (1592 r.). Bratankowi przypadły ziemie wokół Kuny, stryjowi majątki trościanieckie. Dramaty rodzinny nie zakończyły się jednak. Semen i Hrehory-Żdan niebawem po podziale dóbr opuścili „ziemski padół“. W 1596 r. dobra kuniańskie dziedziczyli już małoletni potomkowie Semena — Halszka, Matiasz, Tychon i Fedora — w opiece drugiego męża ich babki Zofii Olechnowiczówny Mikulińskiej, Jermoły Mielezsko. Uzyskał on w 1605 r. przywilej

¹⁵ Informacje o Strzyżowskich podaje na podstawie: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu (dalej — AP w Krakowie), zespół Archiwum Sanguszków (dalej — AS), Teki Rzymskie, teka XXVI, N 64; teka XXIX, N 48, 79; teka XXX, N 1; Ukraina.— Dz. II.— S. 299, 382, 402—403, 415, 425, 452, 520, 537—538, 540, 554, 560, 626; Dz. III.— S. 708, 710; Документи Брацлавського воєводства...— С. 192—193, 206—208, 232—234, 266, 272—274; Пуłaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasieńskich.— Warszawa, 1915.— S. 339; Нейманъ Ц. Старая Брацлавщина и ея люди // Киевская Старина.— К., 1889.— Т. XXV.— Май и июнь.— С. 538; Т. XXVII.— Октябрь.— С. 105, 112; Herbarz Polski...— 1900.— Т. III.— S. 347; 1904.— Т. VII.— S. 393; 1907.— Т. XI.— S. 291; Mazur K. W stronę integracji z Koroną...— S. 423; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 210; його ж. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 278; Отамановський В. Д. Винниця в XIV—XVII століттях.— Вінниця, 1993.— С. 399—400.

* Dawny Batoh stanowi dziś nadrzeczną część miejscowości Четвертинівка.

** W XVI i XVII w. Berszadz była dopływem Bohu, a Dochna dopływem Berszadzi. Dziś Berszadz uznawana jest za dopływ rzeki Dochna wpadającej do Bohu.

królewski na fundację miasta w Kunie. Zanim potomstwo Semena osiągnęło wiek dojrzały zmarli Matiasz (1612 r.) i Fedora (1613 r.). Tychon i jego siostra Halszka, zamężna za Wasylem Rohozińskim, zaczęli toczyć spory o ojcowskie dziedzictwo. Doprowadziły one do tragicznych wydarzeń. W 1615 r. W. Rohoziński wraz z wspierającymi go przyjaciółmi, wśród których byli Iwan Mieleszko, Stefan Zaleski, podsędek braclawski, i Wasyl Zytyński, najechał na Kunę, a Tychon został zabity w czasie zajazdu. Nie mniej dramatyczne były losy drugiej gałęzi Słupiczów. Hryhory-Żdan miał dwóch synów Jurija i Hryhorego. Pierwszy z nich zmarł przed 1615 r., ale z małżeństwa z Maruszą Dyakowską dochował się syna Jeremiasza (Jermoły). Hryhory zmarł przed 1599 r. i miał tylko córki. Fedora wyszła za mąż za Aleksandra Kruszelnickiego (przed 1615 r.), zaś Marusza za Pawła Prysowicza Zabłockiego (przed 1609 r.), a potem ponownie za Wojciecha Birkowskiego (przed 1618 r.). Spory pomiędzy stryjecznym rodzeństwem doprowadziły do kolejnej tragedii. W 1618 r. w czasie kolejnego zajazdu Wojciech Birkowski zabił Jeremiasza Słupicę. Ród Słupiczów w linii męskiej wygasł. Pozostały przy życiu trzy kobiety z tego rodu — Rohozińska, Birkowska i Kruszelnicka. Marusza i Fedora wyprzedały znaczną część dóbr i „pustyń” trościanieckich. Nesterwar, Trościaniec i Batoń przejął Adam Kalinowski. Znaczną część gruntów hubnickich i ziem nad Berszadzią wykupili Zbarascy. Kruszelnickim pozostały tylko Nosowce i Michajłowce. Ziemie po Tychonie przejęli Rohozińscy, mimo że w 1621 r. Wasyl, mąż Halszki Słupiczanki, został za zabójstwo Tychona skazany na dwa lata i 12 tygodni „wiezy”. W 1629 r. w dobrach Rohozińskich było 676 dymów (w tym 40 w dzierzawie), Kruszelniccy posiadali już tylko 119, w przejętych przez Kalinowskich majątkach słupiczańskich odnotowano 1 772 dymy, a w kupionych od Słupiczów dobrach Zbaraskich 1 669 dymów. To zestawienie daje pojęcie o rozmiarach włości posiadanych niegdyś przez Słupiczów. Ponad 4 000 dymów stanowić mogło istic magnacki majątek, gdyby nie rodzinne spory, które wyeliminowały ten ród z rywalizacji o majątki i wpływy na wschodnim Podolu.

Słupiczowie byli spokrewnieni i spowinowaceni z ważnymi braclawskimi rodami pańskimi. Bohdan miał za żonę Zofię Olechnównę Mikulińską. Siostra Hrehorego-Żdana, Żdana była zamężna za Romanem Iwanowiczem Krasnosielskim. Z kolei Semen Bohdanowicz ożenił się z Owdotią Juchnowiczową Krasnosielską. Pozostałe koligacje miały już charakter zewnętrzny. Wspomniany Wasyl Rohoziński, mąż Halszki Semenówny, pochodził z Wołynia. Żonaty z Fedorą Hryhorówną Aleksander Kruszelnicki wywodził się ze szlachty czerwonoruskiej. Małżeństwo Jurija Hryhorowicza z Maruszą Dyakowską wiązało go z ważnym, ziemiańskim rodem braclawskim. Słupiczowie pełnili też funkcje publiczne. Hrehory-Żdan był komornikiem braclawskim desygnowanym na urząd przez podkomorzego Ławryna Piasoczyńskiego. W latach 1592—1596 pełnił zaś funkcję sędziego grodzkiego braclawskiego z ramienia starosty Jerzego Strusia. Był też posłem na sejm z roku 1582. Wszyscy Słupiczowie pozostawali najprawdopodobniej wierni prawosławiu, jak świadczy dokonana przez Halszkę ze Słupiczów Rohozińską ofiara na wspominki przez mnichów pieczarskich¹⁶.

¹⁶ Informacje o Słupiczach podaję na podstawie: AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka VIII, N 45; teka XVI, N 48; teka XVIa, N 11; teka XIX, N 60; teka XXII, N 49; teka XXVII,

Znacznie „ciszej“ przeżywali swoje dzieje Kuniccy. Posiadamy niewiele wzmianek źródłowych dotyczących tej rodziny. Świadczy to zresztą, że prowadzili raczej spokojne życie i rzadko wdawali się w konflikty i sądowe procesy, ale też nie pełnili funkcji publicznych. Ich majątki składały się w 1569 r. z Jatkowiec* i „gniazdowych“ Kunicz (Куниче) i prawdopodobnie pobliskich Kapuścian**, którymi administrowała wdowa po nieznanym z imienia protoplaście pounijnym Kunickich. W 1580 r. pojawia się w źródłach ich syn Michał. W następnym pokoleniu Sylwester (1602 r.), Jermoła (1606 i 1616 r.) i Bohdan (1599 r.), prawdopodobnie synowie Michała. W tym czasie Kuniccy tracą Jatkowce, które zostają włączone do ziem starostwa Lityńskiego przez starostę Piotra Łaszczę. Następną generację reprezentują Bohdan (1616, 1629, 1636 r.) i Wasyl (1629 r.), ale brak danych o ich stopniu spokrewnienia. Obaj przedstawiciele rodu są zdecydowanie średnio zamożni. W 1629 r. posiadają odpowiednio 15 i 47 dymów. W tym czasie Kunicze, utracone jeszcze przed 1622 r. na rzecz Kopijowskich, są już w rękach Adama Kalinowskiego. Wasyl pozostaje właścicielem Kapuścian, a Bohdan części Kopijówki, odziedziczonej z pewnością po matce, lub babce, która musiała pochodzić z jednej z rodzin dzielących między siebie te dobra, to jest Kopijowskich, Juszkowskich lub Baszyńskich. W późniejszych latach odnotowujemy jeszcze Sylwestra (1630, 1635 r.) i Dymitra (1634 r.), prawdopodobnie synów Bohdana, dziedziców części Kopijówki. Brak nam informacji o koligacjach i koneksjach rodu. Odnotować jedynie trzeba, że w sporach Stupiczów, Bohdan Kunicki stawał w sądzie jako świadek powołany przez Wasyla Rohozińskiego. Po roku 1635 zanikają wzmianki o przedstawicielach tej rodziny¹⁷.

Dzieje rodu Kopijowskich także zakończyły się najprawdopodobniej przed 1648 r. W czasach unii lubelskiej reprezentował ich Jacko Juchnowicz, pojawiający się w źródłach także jako Kornio Kopijowski (zmarł po 1606 r.). Jego synami byli Fedor (zmarł 1621 r.), Bohdan (zmarł między 1618 i 1622 r.)

N 69; teka XXIX, N 80; teka XXX, N 10, 25, 41, 58, 59, 74; teka XXXI, N 19, 66; Ukraina.— Dz. I.— S. 106—117; Dz. II.— S. 108—109, 313—314, 434, 549, 560, 570, 601, 614; Dz. III.— S. 605, 727, 728, 730; Документи Брацлавського воєводства.— С. 283—284, 367—368, 661—662, 742—743; Де-Витте Е. И. Древній помянникъ Кієво-Михайловскаго (Златоверхаго) монастиря (XVI—XVII вв.) // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца.— К., 1903.— Кн. 17.— Вып. I, III, IV.— Отд. 3.— С. 3—64; 1904.— Кн. 18.— Вып. I.— Отд. 3.— С. 65—76.— S. 56; Herbarz Polski.— 1908.— T. XII.— S. 225, 351; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 423; [Rulikowski E.] Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna) // Kwiaty i owoce / Wydał I. Trusiewicz.— K., 1870.— S. 273—321; Rawita Gawroński F. O wygasłym rodzie Stupiczów słów kilka // його ж. Studia i szkice historyczne.— K.; Warszawa, 1915.— Serya III: Kijów — legendy, podania, dzieje.— S. 204—219 (prace Franciszka Rawity Gawrońskiego, choć pełne błędów i uproszczeń, zawierają ciekawe spostrzeżenia, na które warto zwrócić uwagę); Nykiel B. Zdrada Bohdana Stupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2006.— Вып. 6.— С. 29—59 (nieopublikowane jeszcze prace tej autorki zawierają bez wątpienia niezwykle cenne szczegóły dotyczące dziejów rodu Stupiczów).

* Jatkowce to dzisiejsza Брусилівка pod Litynią.

** Капустяни na południe od Braclawia.

¹⁷ Informacje o Kunickich podaje na podstawie: Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej— AP w Lublinie), zespół Akta Trybunału Koronnego, sygn. 1028, N 28; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXXI, N 40; BCzart., sygn. 2468, k. 160; Ukraina.— Dz. II.— S. 426, 521, 576, 622; Dz. III.— S. 709, 732; Документи Брацлавського воєводства.— С. 746; Herbarz Polski.— 1909.— T. XIII.— S. 183.

oraz Jakub (zmarł po 1609 r.). Na dobra rodowe składały się majątki Kopijowce (Копіювка), zwane inaczej Hoptylińce, na południe od Braclawia oraz Kopijówka (Копіювка) i Kitajgród (Китайгород) na północ od Hajsynia. Bohdan, skarbnik braclawski, przed 1616 r. posiadał Hoptylińce i odziedziczone lub kupione od Kunickich Kunicze i Kozuchrybty (Kozinice). W 1615 r. uzyskał od Zygmunta III przywilej na regularne jarmarki w Hoptylińcach. Po jego śmierci majątki odziedziczył syn Mikołaj (zmarł po 1634 r.), który w 1628 r. sprzedał Kunicze i Kozuchrybty oraz Hoptylińce Adamowi Kalinowskiemu i zredukował się do roli rezydenta. W 1634 r. przy okazji konfliktu sejmikowego w jednej z protestacji wspomniano o nim, iż „przy panu staroście (Adamie Kalinowskim.— H. L.) z dawnych czasów bawił”. W 1629 r. pierwsze dwa majątki dzierżył właśnie Kalinowski, ale Hoptylińce zostały odnotowane jako własność Fedora Czetwertyńskiego, który najwidoczniej doszedł do porozumienia z A. Kalinowskim. W dawnych dobrach Kopijowskich w roku 1629 było 891 dymów, a zatem stanowiły one w poprzednich latach imponujący majątek. O Kunicze i Kozuchrybty procesowała się jeszcze długo siostra Mikołaja, Regina, ale w 1642 r. sprzedała swe prawa do tych ziem Stanisławowi Koniępcowskiemu, który wcześniej porozumiał się także z Kalinowskimi i włączył dobra kunickie do swego braclawskiego latyfundium. Jakub, żonaty z Parachną Wasylewną zytkiewicz, zmarł bezpotomny. Fedor ożenił się z Maruszą z Mikulińskich i miał z nią syna Włodzimierza. Majątki rodowe po jego śmierci kontrolowała jednak wdowa, a potem jej drugi mąż Fedor Czetwertyński. W 1629 r. Kopijówka, Kitajgród i inne wsie w dobrach pod Hajsyniem były wykazane w rejestrze podymnego jako własność Fedora Czetwertyńskiego. Włodzimierz nie zdołał ich odzyskać. Po raz ostatni odnotowany był w źródłach w roku 1642. Kopijowscy odnotowali w latach 1569—1648 tylko jedno uhonorowanie rodu urzędem ziemskim i to najniższym stojącym w hierarchii skarbnictwem. Fedor był przez pewien czas surogatorem pisarza grodzkiego (w latach 1619—1621), co przynosiło dochody, ale nie splendor. Niewiele wiemy o ich związkach rodzinnych. Odnotować trzeba koligacje z miejscowymi rodami pańskimi jak Mikulińscy czy Kuniccy i ziemiańskimi jak zytkowiczowie czy Juszkowscy. Bohdan i Fedor Kopijowscy byli skonfliktowani z Żabokrzyckimi, wręcz oskarżeni o zabójstwo Iwana Żabokrzyckiego (1616 r.), w różnych sporach sądowych występowali zaś wspólnie z Wasylem Kordyszem, Michałem Łaską, Fedorem Szandyrowskim, Bohdanem Kunickim, Aleksandrem Kropiwnickim¹⁸.

Niezwykle obszernym kompleksem dóbr władali na Braclawszczyźnie Koszkowie. Juchno Semenowicz (zmarł przed 1569 r.) skupił w swoich rękach znaczne, choć słabo zagospodarowane majątki. Składały się na nie włości, których centralnymi punktami były miejscowości Dzożów (Zozów), Oszyt-

¹⁸ Informacje o Kopijowskich podaję na podstawie: AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXX, N 1; teka XXXI, N 11, 29, 40; BCzart., sygn. 2468, k. 106, 186; Ukraina.— Dz. II.— S. 314, 422, 511—512, 520, 553, 580, 620, 622, 629; Dz. III.— S. 717, 732; Metryka Ruska (Wołyńska).— S. 571; Документи Брацлавського воєводства.— С. 158, 750—751; Herbarz Polski.— T. XI.— S. 120; Pułaski K. Kronika polskich rodów.— T. II.— S. 87; Litwin H. Napływ szlachty polskiej.— S. 211; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярії Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI — середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— К.; Львів, 2004.— Т. I.— С. 327; Nykiel B. Kalinowscy h. Kalinowa — droga na Wschód oraz podwaliny: świetności na Braclawszczyźnie // Pamiętnik Kijowski.— Tarnopol, 2008.— T. 9.— S. 14.

ków, Plesków (Plisków), Tetyjów, Szpików i Krasne*. Synowie Juchny — Andrij (zmarł około 1585 r.) a w szczególności Iwan (zmarł 1586 r.) byli znaczącymi osobistościami w społeczności lokalnej. Iwan był sędzią ziemskim braclawskim (przed 1569 r.), trzykrotnym posłem na sejm (w latach 1569, 1570 i 1572). Obaj bracia rodzący się z Komarówny, skoligaceni byli z innymi rodzinami pańskimi poprzez ciotki, Miłochnę Fedorową Ziałowską i Marię Isajową Żabokrzycką. Iwan poszukiwał związków rodzinnych na Wołyniu. Jego pierwszą żoną była Maria Czaplicówna, drugą Tatiana Rohozińska. Z kolei syn Iwana, Jan ożenił się z Nastazją Krasnosielską. Interesy prowadzili jednak Koszkwowie nieudacznie. Zastawili swoje włości Konstantemu kniazium Ostrogskiemu i popadli w kłopoty nie mogąc spłacić długu. Rozpoczął się spór, który trwał długie lata, ale zakończył się niekorzystnie dla Koszków. W 1585 i 1586 r. Iwan ustąpił ostatecznie K. Ostrogskiemu prawa do wszystkich wymienionych wyżej dóbr. Weszły one na trwałe do braclawskiego kompleksu majątków kniazium z Ostroga i przypadły po śmierci ostatniego z rodu Janusza — kniazium Zasiawskim. Zbiedniali Koszkwowie opuścili szereg wojewódzkiej elity. Wśród reprezentantów następnego pokolenia rodu Jan Iwanowicz wiódł długotrwałe (w latach 1594—1607) i bezskuteczne spory z Komarami i Żytyńskimi o wydzielenie jego małżonce części dóbr Sutyska**. Widzimy go w tym czasie wraz z innymi Koszkami, Matwiejem i Farysanem, jako oficjalistę Janusza Zbaraskiego (1606 r.). Po latach Samuel Kirykowicz Koszka, prawdopodobnie wnuk Jana Iwanowicza, mógł już tylko formalnie poświadczać, że jego przodkowie sprzedali wszystkie swoje dobra i potomkowie nie mają żadnych podstaw, by domagać się ich odzyskania¹⁹.

Omówiliśmy pokrótce dzieje rodzin, które w latach 1569—1648 zniknęły z areny dziejowej lub — jak Koszkwowie — straciły status „starszych“. Pozostałe braclawskie rody pańskie przetrwały cały ten okres i odgrywały na ogół istotną rolę w społeczności lokalnej. Pod tym względem szczególnie wyróżniali się Szaszkiewiczowie. Fundamentem pozycji rodu były obszerne majątki. W 1569 r. rodzinę reprezentowali na Braclawszczyźnie Michał Kuźnicz Dołbunowski (z Dołbunowa, zmarł po 1578 r.) i jego bratanek Wasyl Bohdanowicz (zmarł po 1594 r.). Brat Michała, Bohdan, nazywany także w źródłach Ilią i występujący z toponimem Koniuski (z Koniuch, zmarł po 1585 r.) żył jeszcze, ale od Braclawia stronił, działał na Wołyniu i Kijowszczyźnie, gdzie zresztą był w pewnym momencie przegranym pretendentem do archimandrii peczerskiej. Michał i Wasyl dzielili między siebie prawa do dóbr obejmujących leżące pod Braclawiem Wyszkowce (Вишківці) i Bortniki (Бортники), Tymonówkę z otaczającymi ją ziemiami***, tak zwany „grunt szaszkowski“ leżący nad Bohem, na południe od Braclawia****, oraz słabo

* *Зозів, Очитків, Плисків, Темії* tworzące w północnej części województwa pas ziem rozciągnięty równoleżnikowo, od północy sąsiadujący z Pohrebyszczami, a od południa z Lipowcem. *Шпиків, Красне*, sąsiadujące włości na południe od Winnicy i na zachód od Braclawia.

** *Сутиски*, opodal Winnicy, na południe od miasta.

¹⁹ Informacje o Koszkach podaje na podstawie: AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 1028, N 1, 150, 154; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XVI, N 48; teka XVIa, N 34—35; Ukraina.— Dz. II.— S. 126, 526, 390—391, 400, 557; Dz. III.— S. 715, 720—721; Документи Брацлавського воєводства.— С. 387—405, 1004; Нейманъ Ц. Старая Брацлавщина.— Т. XXV.— С. 535; Herbarz Polski.— Т. XI.— S. 366; Litwin H. Napływ szlachty polskiej.— S. 208; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 423.

*** *Тиманівка*, na południe od Braclawia, poniżej Tulczyna.

**** Dziś leży tu *Четвертинівка*.

zagospodarowane, ale niezwykle rozległe dobra drahuszowskie*, z „sieliszczami na Kosnicy i Kamienicy“, rozciągające się od Drahuszowa aż po Dniestr. Dodajmy, że Michał miał także majątki na Wołyniu a Wasyl na Kijowszczyźnie. Michał zmarł w 1578 r., lub niedługo później. Jego jedyny syn Iwan, stolnik braclawski, przeżył go zaledwie o kilka lat i był bezdzietny (zmarł 1582/1585 r.). Córki, Hanna Stefanowa Kornicka i Żdanna Mikołajowa Korczewska nie przeszkodziły przejęciu dóbr braclawskich przez bratanka Wasyla, a potem jego potomków. Wasyl dwukrotnie żonaty, z pierwszego małżeństwa miał synów Tychona (zmarł po 1622 r.) i Ilię (Eliasz, zmarł po 1609 r.), z drugiego, z Sołtanówną Mikołaja (zmarł 1624 r.) i Fedora (zmarł przed 1618 r.), którzy odziedziczyli także majątki kijowskie, ale pozbyli się ich w 1622 r. na rzecz Hrehorego Czernika. W tym pokoleniu Szaszkiewiczowie sprzedali „grunt szaszkowski“, Tymonówkę „Wyżnią“, siedlischza na Kosnicy i część ziem nad Kamienicą Stefanowi Czetwertyńskiemu, a pozostałe dobra w tej okolicy Tomaszowi Zamoyskiemu, który osadził tam Tomaszpol (То-машпіль). Czwarte pokolenie Szaszkiewiczów reprezentowali w linii męskiej synowie Ilii, Iwan (zmarł po 1623 r.) i Aleksander (zmarł 1654 r.), syn Tychona, Adam (zmarły w niewoli tatarskiej w 1629 r.) i syn Fedora, Ostafi. W 1629 r. podatek podymny z dóbr szaszkiewiczowskich płacili wdowa po Tychonie Katarzyna z Bohowitynow (322 dymy, z Wyszkowców i Tymonówki Niżniej) oraz Ostafi Fedorowicz z połowy Bortnik (41 dym). Drugą połowę Bortnik posiadała córka Mikołaja Anna (88 dymów), zamężna za Sylwestrem Czerlenkowskim. Jej siostra Marusza została zapewne „spłacona“ w gotówce, gdyż w rejestrze podymnego 1629 r. nie spotykamy ani jej, ani jej męża Bohdana Krasnosielskiego, jako właścicieli dawnych dóbr szaszkiewiczowskich. W kolejnej generacji spotykamy synów Aleksandra, Hieronima poległego pod Korsuniem (w 1648 r.), Wacława, który zginął w bitwie Zborowskiej (w 1649 r.), Mikołaja zabitego w czasie towarzyszącego powstaniu Bohdana Chmielnickiego buntu ludowego oraz Krzysztofa i Piotra, z których pierwszy był prawosławnym a drugi katolikiem. Ich trzy siostry były prawosławnymi czernicami w żeńskim monasterze w Winnicy. W tymże pokoleniu pojawia się jeszcze rodzeństwo: Jan, Anna i Marusza, dzierzawiące majątki Kalinowskich (1642 r.). Nie mamy o nich dokładnych wiadomości, ale musieli oni być dziećmi Adama Mikołajowicza (co mało prawdopodobne zważywszy, że popadł w młodym wieku w niewolę tatarską, w której zmarł) lub Iwana Eliaszowicza. Ta ostatnia generacja raczej traciła na znaczeniu. Bortniki, Wyszkowce i Tymonówka w tym właśnie czasie przejęte już zostały przez Czetwertyńskich i Zamoyskich. Małżeństwo Krzysztofa Aleksandrowicza z Marianną Czerlenkowską (córką Sylwestra, już po 1648 r.) było ostatnim przebłytkiem świetności przed XVIII-towiecznym renesansem rodu.

Szaszkiewiczowie szczylic się wysokimi koligacjami. Bohdan Kuźmicz pojął za żonę kniaziównę Oksinię Odyniec-Bahrynowską, Fedor Wasylowicz — kniaziównę Wielicką, Mikołaj Wasylowicz — kniaziównę Eudoksję Woroniecką. Ilija i Tychon Wasylowiczowie także zawarli świetne małżeństwa z przedstawicielkami rodów pańskich, odpowiednio Horpiną Żabokrzycką i Katarzyną Bohowityn-Szumską. Przez długie lata byli też reprezentowani w hierarchii urzędniczej województwa i to na wysokich godnościach. Michał

* *Drahuszów* przemianowano w XVII w. na Komarhorod, dziś *Комаргород*.

Kuźmicz był podkomorzym w latach 1570—1578, Iwan Michajłowicz — stolnikiem w latach 1581—1582, Wasyl Kuźmicz — chorążym w latach 1592—1594, Tychon Wasylowicz — podkomorzym w latach 1609—1622, Mikołaj Wasylowicz — chorążym po ojcu (zmarł 1624 r.). Przedstawiciele rodu wielokrotnie posłowali na sejm: Michał — w 1569, 1570, 1574, 1576, 1578 r., Iwan — w 1576, 1581 r., Wasyl — w 1585 r. (z województwa kijowskiego), Tychon — w 1607, 1613 r., Ilia — w 1597 r., Mikołaj — w 1597, 1607 r. Począwszy od Kuźmy a na Mikołaju kończąc Szaszkiewiczowie byli związani z Ostrogskimi, najpierw Konstantym (zmarł 1608 r.), potem Januszem (zmarł 1620 r.). Pełnili funkcje w zarządzie dóbr i wykonywali specjalne poruczenia, jak w 1610 r., gdy Mikołaj dowodził zajazdem na dobra zadnieprzańskie Wiśniowieckich, wykonanym na zlecenie Janusza Ostrogskiego. Tenże Mikołaj pełnił funkcję dowódcy wojsk ordynacji ostrogskiej. Po śmierci kniazia Janusza doszło jednak do nieporozumień wojska ze spadkobiercami. Oddziały ordynackie zawiązały konfederację, w której rej wodził właśnie Szaszkiewicz (1621 r.). W 1622 r. spór zakończono polubownie, ale najwyraźniej z Zaslawskimi nie łączyły już potem rodziny chorążego braclawskiego tak bliskie więzi, jak w przypadku Ostrogskich. Trzeba podkreślić, że Szaszkiewiczowie długo zachowywali wierność prawosławiu. Mikołaj był znanym protektorem obrządku wschodniego i został pochowany w Ławrze Peczerskiej. Jeszcze w czwartym pokoleniu pounijnym mamy liczne potwierdzenia przynależności do „wiary greckiej“ — Aleksander Eliaszowicz, Anna i Marusza Mikołajówny. W piątym, aktywnym w czasie powstania B. Chmielnickiego i później, są już przykłady podziału religijnego. Z synów wspomnianego wyżej Aleksandra Krzysztof był prawosławny, Piotr — został dominikańskim zakonikiem²⁰.

Ważną rolę w społeczności lokalnej pełnili także przedstawiciele rodu Czerlenkowskich. Familia ta była boczną linią Kmitów, która od połowy XVI w. zaczęła używać nazwiska toponimicznego pochodzącego od jednej z majątności braclawskich. Z tym też województwem były ściśle związane jej losy, choć istniały także kijowskie i zachodniopodolskie dobra Czerlenkowskich. Protoplastą rodu był Aleksander Dmitrowicz Kmitycz (zmarł przed 1545 r.), który nie używał jeszcze nazwiska Czerlenkowski. Jego jedynym spadkobiercą — syn Jurij (zmarł przed 1605 r.), wojski braclawski (przed 1601 r.), który posiadał Czerlenków, Siedliszcze, Jurkowce, Bochen-

²⁰ Informacje o Szaszkiewiczach podaję na podstawie: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Zamoyskich (dalej — AZ), sygn. 721, k. 59; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXVII, N 3; teka XXVIII, N 3; teka XXX, N 26; teka XXXIII, N 25; teka XXXIV, N 25; teka XXXV, N 28; AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 1028, N 66; BCzart., sygn. 2468, k. 104, 168; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, oddział rękopisów (dalej — BK), sygn. 1219, bez paginacji; Ukraina.— Dz. I.— S. 128, 131, 142; Dz. II.— S. 314, 341, 389, 391, 393, 398, 400, 403—404, 436, 505, 510, 512, 517, 534, 565, 579, 582, 589, 613, 622; Dz. III.— S. 724, 726, 729; Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 2043: Книга гродская лужская записовая, поточная и декретовая 1569 года / Составиль И. М. Каманинъ.— К., 1887.— С. 9, 11, 21—22; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1876.— Ч. 6.— Т. I.— С. 120; 1907.— Ч. 8.— Т. V.— С. 168, 246, 250; Документи Брацлавського воеводства.— С. 160, 180, 306, 338, 385, 561—563, 1021, 1035; Метрыка Руска (Воłyńska)...— S. 244; Herbarz Polski...— Т. I.— S. 361; Т. III.— S. 361; Т. XI.— S. 136; Т. XII.— S. 225; Mazur K. W stronę integracji z Koroną...— S. 423—424; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 208; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 278—279.

niki, Rowiec* i kilka innych wsi, skupionych w jednym kompleksie ziemskim pod Winnicą. Występujący w źródłach w pierwszych latach XVII w. Czerlenkowscy byli jego synami. Co do Hieronima (zmarł 1609/1610 r.), łowczego braclawskiego (od 1603 r.), Kiryła (zmarł po 1609 r.) i Dymitra (zmarł po 1609 r.) mamy tylko wyrwykowe informacje. Jeden z nich był ojcem Anny (zmarła przed 1644 r.), zamężnej za Zygmuntem Oczosalskim, pozostali — najprawdopodobniej bezdzietni. Dwaj pozostali bracia pozostawili więcej śladów w źródłach. Stefan (zmarł 1622/1623 r.) był najpierw łowczym (przed 1599 r.), później podczaszym (od 1603 r.), potem stolnikiem braclawskim (od 1609 r.). Iwan (zmarł 1617 r.) — sędzią ziemskim braclawskim (od 1609 r.). Obaj byli uczestnikami wyprawy smoleńskiej Zygmunta III i właśnie w jej trakcie otrzymali swe najważniejsze nominacje. Ich losy toczyły się jednak nieco odmiennie. Stefan został katolikiem i fundatorem pierwszych „rzymskich“ świątyń na Braclawszczyźnie. Iwan pozostał prawosławny i jeszcze jego syn, Sylwester należał do najbardziej znanych protektorów cerkwi Wschodniej. Po śmierci pozbowionych męskich potomków braci Stefan i Iwan skupili w swych rękach rodowe włości i przekazali je swoim synom, odpowiednio Jerzemu i Sylwestrowi (zmarł po 1648 r.), miecznikowi (od 1622 r.) a potem pisarzowi ziemskiemu braclawskiemu (od 1629 r.). Jerzy zmarł rychło po ojcu (1624 r.) a jego dobra objął syn, Jan (zmarł po 1648 r.). W 1629 r. rejestr podatkowy wymienia dwóch właścicieli dóbr czerlenkowskich, właśnie Sylwestra (216 dymów) i Jana (133 dymy). Obaj miescili się zatem w przedziale zamożnej szlachty. W rozgrywkach majątkowych brały też aktywne udział żeńskie przedstawicielki rodu. Wspomniana już Anna Oczosalska, siostra Stefana i pozostałych Jurijowców, Maria (Marusza) Iwanowa Krasnosielska, siostry Sylwestra Zofia Janowa Obodeńska (II voto Janowa Petrykowska) i Cecylia Mateuszowa Czaplicka i małżonka Sylwestra, Anna Mikołajówna Szaszkiewiczówna. Czerlenkowcy bywali reprezentantami Braclawszczyzny na sejmie walnym: Iwan — w 1585 r., Sylwester — w 1633, 1638, 1641 r. Odgrywali jak wspomnieliśmy istotną rolę w życiu grup wyznaniowych. Mogli być cennymi sojusznikami poszczególnych magnacko-szlacheckich ugrupowań. Jurij był związany z Januszem Zbaraskim. Stefan i Iwan najwyraźniej należeli do faksji dworskiej, reprezentowanej na Podolu przez Potockich. Sylwester był aktywnym uczestnikiem stronnictwa dyzunickiego. Jan był z kolei klientem Kalinowskich. Zachowywali niezmiennie silną pozycję w lokalnej społeczności przez cały badany okres²¹.

Równie znanym rodem byli Krasnosielscy. Założycielami dwóch głównych gałęzi rodziny byli synowie Iwana (zmarł po 1523 r.) — Roman i Juchno. W 1579 r. dokonali oni rozdziału majątków rodzinnych, na które składały się obszerne i słabo zagospodarowane kompleksy ziem z miejs-

* Dawne Czerlenków i Bochenniki tworzą dziś jedną wieś *Бохоніку*; *Сенци* i *Рівець* istnieją w tych samych miejscach, co w XVI—XVII w.; dawne *Jurkowiec* to dziś *Лану*. Ziemie te leżą na Bohem, pod Winnicą, na południe od miasta.

²¹ Informacje o Czerlenkowskich podają na podstawie: AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 1028, N 30, 38, 79; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XIII, N 50; Ukraina.— Dz. I.— S. 103, 131, 133—134, 139, 141; Dz. II.— S. 238, 339, 400, 522, 536—537, 539, 575, 577—578, 583, 618, 621—622; Dz. III.— S. 711; Архив ЮЗР.— 1886.— Ч. 7.— Т. I.— С. 443—447; Документи Брацлавського воєводства...— С. 786, 824—825, 1019; Метрика Руска (Воłyńska)...— S. 545—546, 610, 620, 636, 725; Herbarz Polski...— Т. I.— S. 361; Т. III.— S. 361; Т. XI.— S. 136; Т. XII.— S. 225; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 423—425; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 208—210.

cowościami Ołbaczów (później Łobaczów), Trynożyn (później Piatyhory)*, Krykowce, Krasne**. Praktycznie opustoszałe Ołbaczów i Trynożyn przypadły Juchnie, Krykowce i Krasne — Romanowi. Juchno zmarł zapewne niedługo później, a w 1596 r. jego synowie Daniło (zmarł po 1599 r.), Michał (zmarł przed 1603 r.), Dymitr (zmarł po 1629 r.) i Hryhory (zmarł po 1599 r., piąty syn Iwan zmarł bezdzietnie wcześniej) sprzedali swe spustoszone przez Tatarów dobra Januszowi Ostrogskiemu. Ich siostra Eudoksja, zamężna za Semenem Słupiczą upomniała się co prawda o swoją część, ale bezskutecznie. Tej linii Krasnosielskich pozostały majątki odziedziczone po matce, żonie Juchny, Maruszy z Korotków. Z tych jednak Koszyłów (później Horodek) i Korytną*** wyprzedano w częściach Sieniawskim i Czetwertyńskim. W efekcie Dymitr został oficjalistą Ostrogskich — dobrze, że nie w swoich własnych dawnych majątkach, a w Hajsyniu. W rodzinie pozostały tylko niewielkie części w Wasylówce i Michałowce****. W 1629 r. wspomniany wyżej Dymitr posiadał tu 13 dymów, a syn Daniły, Mikołaj (zmarł po 1630 r.) — 4 dymy. W kolejnych latach juchnowiczowską linię rodu reprezentowały już tylko dzieci Dymitra: Filon, Mikołaj, Jan, Samuel, Aleksander, Adam, Wasyl i Nastazja Stefanowa Czarnecka. Rodzina zbiedniała, „chodziła po dzierzawach“ i chyba straciła pozycję w środowisku lokalnym.

Inaczej potoczyły się losy linii Romana Iwanowicza, w 1569 r. sędziego grodzkiego braclawskiego. Z Żdanny Słupiczanki miał on synów Iwana i Stefana. Ten drugi, choć żonaty z Marianną Buszyńską, zmarł bezdzietnie po 1589 r. Iwan zawarł świetne małżeństwo z Marią Juriewną Czerlenkowską i jak wszystko wskazuje umiał zadbać o dobry stan swoich majątków. W 1579 r. był jednym z elektów szlachty na kandydatów do urzędu pisarza ziemskiego. W 1610 r. otrzymał urząd łowczego braclawskiego. Zmarł w 1622 r. Z jego czterech synów Jan i Jerzy zmarli młodo i bezdzietnie. Córki — Aleksandra (I voto Boglewska, II voto Wojciechowa Kochanowska), Nastazja (Eliaszowa Kleszczowska) i Fedora (Jakubowa Piasoczyńska) zawarły znakomite mariaże i zostały „spłacone w gotowiznie“. Wasyl i Bohdan odziedziczyli majątki ojcowskie w dobrym stanie. W 1629 r. płacili podatek odpowiednio z 88 i 89 dymów ze swych części w Krasnem i Wasylówce, a w Krykowcach „siedziała nażywociu“ ich matka Marusza z Czerlenkowskich, właścicielka kolejnych 160 dymów. Wasyl dożył 1648 roku. Po Bohdanie dziedziczył jego syn, Fedor, w 1648 r. elektor Jana Kazimierza. Linia Romana Iwanowicza zachowała wysoki status majątkowy przez cały badany okres²².

* Лобачів, Пятигори в północno-wschodnim kącie województwa.

** Криківці, Красеньке коло Niemirowa, na północny-wschód od Braclawia.

*** Городок, Коритня we wschodniej części województwa, nad Soroką.

**** Było i jest wiele miejscowości o takich nazwach. W przypadku dóbr Juchnowiczowskiej linii Krasnosielskich chodzi jednak o Michałowkę i Wasylówkę leżące obok siebie, a taki przypadek występuje chyba tylko jeden i dotyczy miejscowości leżących niedaleko Bohy, na południowy wschód od Braclawia; dziś Михайлівка, Васи́лівка. Wśród majątków Romano-wiczowskiej linii Krasnosielskich odnajdujemy także Wasylówkę (Василівка), ale chodzi tu raczej o miejscowość leżącą niedaleko Krasnego (Красеньке).

²² Informacje o Krasnosielskich podaje na podstawie: BCzart, sygn. 2468, k. 35, 110, 128—131; BK, sygn. 1243, b.p.; Ukraina.— Dz. I.— S. 132, 140—141; Dz. II.— S. 423, 524, 536, 541, 557, 577, 616—617, 629; Dz. III.— S. 628, 713, 718, 720; Документи Брацлавського воєводства...— С. 243, 270, 737, 995; Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. I.— С. 118; Ч. 7.— Т. I.— С. 228; 1890.— Ч. 7.— Т. II.— С. 411; Herbarz Polski...— Т. XII.— S. 225; Нейманъ Ц. Старая Брацлав-

Także Mikulińscy byli na Bracławszczyźnie rodziną znaną i poważaną. W pierwszej połowie XVI w. jedynym odnotowywanym w źródłach reprezentantem rodu był Olechno (1530, 1545 r.). Jego to zapewne synami byli bracia Hordej (zmarł przed 1569 r.) i Piotr (zmarł po 1570 r.). Odziedziczyli oni po ojcu Mikulińce (Микулинці), Poczańce (Почапинці), Borków (Біркив), Nowosielicę (dzisiaj Залужне) i Rożek (Ріжок) koło Winnicy, przy granicy z województwem podolskim, Suprunów (Супрунів) nieco dalej na północ od głównego kompleksu dóbr oraz Czerepaszyńce (Черепашинці) jeszcze dalej na północ, blisko granicy województwa kijowskiego. Dobra były zapewne podzielone na równe części. Dział Hordeja przejął jego syn Iwan, który jednak zginął w 1594 r., zamordowany w czasie rozruchów związanych z działaniami Kozaków Nalewajki w Bracławiu i okolicach. Iwan Hordejowicz, żonaty z Reginą Hryhorowną z Czeczelow, miał tylko córki, które pozbyły się majątków mikulinieckich na rzecz stryjecznego brata — Jana, wnuka Piotra (zob. niżej), zaś odziedziczone po babce Pelagii Woronowickiej części w Woronowicy sprzedały Stefanowi Zaleskiemu. Nie wiadomo ile córek miał Iwan Hordejowicz. W źródłach napotykaemy Helenę (zmarła po 1646 r.), I voto Marcinową Butowiczową (przed 1609 r.), II voto Walentową Chlebowską, III voto Stefanową Lwową (przed 1642 r.) oraz Nastazję (zmarła po 1647 r.) Fedorową Proskura-Suszczańską. Dział Piotra objęli jego synowie Michał (zmarł po 1580 r.) i Iwan (zmarł 1614 r.) spłaciwszy siostry — Zofię zamężną za Jaromłą Mieleszko i nieznaną z imienia żonę Bohdana Kozaka Bazanowicza Zwinohorodca. Iwan był postacią znaną i cieszącą się na Bracławszczyźnie wysokim prestiżem. W 1589 r. został pisarzem ziemskim bractwiskim i w tym samym roku posłował na sejm*. Był uczestnikiem wyprawy Dymitra Samozwańca. Prawdopodobnie właśnie w Moskwie zbliżył się do Tyszkiewiczów, co zaowocowało świetnym ożenkiem z Barbarą, córką Frydrycha Tyszkiewicza i siostrą Janusza, późniejszego wojewody kijowskiego. Teść ustąpił na jego rzecz bogatą królewską Niechworoszcz w województwie kijowskim (1611 r.). Oprócz udziału w dobrach mikulinieckich Iwan posiadał jeszcze zakupione od Łozków części w majątkach Dzunków koło Pohrebyszcz oraz Sutyska, Woroszyłowce, Tywrów, Żukowce koło Winnicy. Iwan zmarł w 1613 r., pozostawiając jako jedyną dziedziczkę córkę Annę. Wyzbyła się ona majątków bractwiskich głównie na rzecz stryjecznego brata Jana i przeniosła na Kijowszczyznę, gdzie gospodarowali jej kolejni mężowie Jerzy Charłęski (poślubiła przed 1617 r.) i Łukasz Witowski (poślubiła przed 1628 r.). Brat Iwana, Michał miał dwóch synów — Iwana (Jana) i Matiasza (Matysa, zmarł po 1606 r.). Po tym drugim dziedziczyły jedynie córki: Marusza (zmarła przed 1641 r.) Fedorowa Kopijowska (potem zamężna powtórnie za Fedorem Cztwertyńskim, przed 1624 r.) i Anna, po mężu Buskowska. Marusza sprzedała swoją część dóbr mikulinieckich stryjowi Janowi w 1613 r. Jan zatem skupił w swych rękach znaczną większość dóbr rodowych. Ze związku z Maruszą Gniewoszówną Strzyżowską miał kilkoro dzieci, z których wieku dorosłego doczekali Aleksander (zmarł 1639 r.),

щина...— T. XXVII.— C. 105; Rulikowski E. Łobaczów // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego.— Warszawa, 1884.— T. V.— S. 669—670; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 209, 212.

* W Aktach Skarbu Koronnego pomyłkowo wymieniony jako Mikołaj, pisarz ziemski bractwiski.

Włodzimierz (zmarł 1620 r.), Roman (zmarł po 1648 r.) i Anna (Oksinia, zmarła 1638 r.) I voto Jarmolińska, II voto Stefanowa Czetwertyńska (poślubiła przed 1616 r.). W tym pokoleniu Mikulińscy byli wciąż prawosławni. Należeli do kręgu zamożnych rodzin województwa. Rejestr podymnego z 1629 r. odnotowuje trzy działy w majątkach mikulinieckich: 128 dymów Aleksandra, 196 dymów Romana i 27 dymów Anny z Mikulińskich Buszkowskiej. Rodzina utrzymała wysoki status majątkowy do 1648 r. Po Aleksandrze dziedziczyli Iwan i Aleksander. Roman dożył czasów Chmielnickiego²³.

Niewiele wiemy o dziejach rodu Deszkowskich, który w epoce unii lubelskiej miał bardzo silną pozycję w społeczności lokalnej. W 1569 r. reprezentowali go Semen Wasylowicz oraz Olechno i Wasyl Iwanowiczowie. Zmarły w 1568 r. Iwan, ojciec tych ostatnich, był pisarzem ziemskim braclawskim od 1566 r. Syn Semena (zmarł 1570 r.) Bohusz został chorążym województwa z wyboru szlachty w czasie bezkrólewia, co potwierdził w 1574 r. król Henryk Walezy. W 1578 r. był też posłem na sejm. Z kolei syn Iwana Wasyl w 1580 r. został jednym z kandydatów szlachty braclawskiej na urząd podsędką. Obie linie dzieliły między siebie dobra Deszkowce (Дашківці), leżące obok Winnicy. Posiadały też majątki na Kijowszczyźnie. Potomkowie Semena Wasylowicza, żonatego z jedną z dwóch córek Miśki Pietniczańskiego, dziedziczyli także na połowie Pietniczan i Ostołpowa. W następnych pokoleniach genealogia rodu jest mniej czytelna. W drugiej generacji pounijnej syn Bohusza, Łazar (zmarł przed 1609 r.), zwany też Bohdanem wyzbył się spadku po Pietniczańskich a prawa do Deszkowiec dzielił z potomkami Olechny i Wasyla, wśród których sporo śladów w źródłach pozostawił Iwan Bohusz (syn Wasyla?), podstarości winnicki w latach 1604—1618, czyli w czasie gdy starostą był Walenty Aleksander Kalinowski. Już wcześniej zresztą odnajdujemy Deszkowskich — Bohdana i Andrzeja — wśród klientów starosty winnickiego Jerzego Strusia (1582 r.). W trzecim pokoleniu pounijnym mamy już problemy z rozszyfrowaniem powiązań rodzinnych. W 1629 r. na Deszkowcach dziedziczyli Konstanty (8 dymów), Ostafi (5 dymów), Iwan (29 dymów) i Mikołaj (36 dymów), a Michał Deszkowski był dziedzicem Siwokokwec (8 dymów). Deszkowscy byli

²³ Informacje o Mikulińskich podają na podstawie: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів, 23367, 23369; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, від рукописів, ф. 91 (Радзівінські), спр. 82, арк. 17; AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, sygn. 157, k. 138—139; AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 279; sygn. 652, k. 21; sygn. 733, k. 59, 681; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXVI, N 84; BCzart., sygn. 2468, k. 158; Ukraina.— Dz. I.— S. 103, 126 —128, 134, 140; Dz. II.— S. 153, 304, 306, 312, 399, 404, 522, 525, 541—542, 554, 557, 559, 561—562, 581, 620; Dz. III.— S. 710; Опись актовой книги Киевского Центрального Архива, означенной по списку онаго № 9...— С. 24, 26, 47; Опись актовой книги Киевского Центрального Архива № 12: Книга житомирская городская, записовая и поточная, 1611 г. / Составилъ И. П. Новицкій.— К., 1877.— С. 8, 31; Опись актовой книги Киевского Центрального Архива № 14: Житомирская городская записовая и поточная книга 1630 г. / Составилъ И. П. Новицкій.— К., 1880.— С. 8, 24, 27, 52; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. I.— С. 228; Ч. 7.— Т. II.— С. 14, 400—401, 409; Документи Брацлавського воєводства...— С. 119, 196—197, 233, 284—285, 600; Metryka Ruska (Wołyńska)...— S. 233, 344, 551; Herbarz Polski...— 1900.— Т. II.— S. 265, 345; 1905.— Т. VIII.— S. 242; 1912.— Т. 15.— S. 130; Wolff J. Kniżziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.— Warszawa, 1895.— S. 41, 43; Pułaski K. Kronika polskich rodów...— Brody, 1911.— Т. I.— S. 50; Т. II.— S. 157; Яковенко Н. Українська шляхта...— С. 190; Mazur K. W stronę integracji z Koroną...— S. 424; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 210.

wtedy najwyraźniej mało zamożną szlachtą średnią. Nic dziwnego, że nie pojawiali się wówczas w spisach urzędników, ani w reprezentacji poselskiej województwa. Utrzymywali jednak swą gniazdową wieś także w następnym pokoleniu, co potwierdza rejestr podatkowy z 1664 r. Pozostawali wierni prawosławiu²⁴.

Bardziej przejrzyste są losy Łasków. Rod ten rozrastał się dwóch liniach — kijowskiej i braclawskiej. Braclawską reprezentował w roku 1569 Michał Olechnowicz, który wraz z ręką małżonki, Heleny Woronowickiej, objął znaczne dobra w województwie, składające się z Woronowicy (Вороновиця), Soroczyna* i Stepanówki (Степанівка) na wschód od Winnicy oraz części Sabarowa, pod samym miastem**. Michał Łasko (zmarł między 1607 i 1612 r.) od 1580 r. był podsejdem ziemskim braclawskim. Trzej z jego synów dożyli wieku dorosłego. Michał (zmarł po 1632 r.) był za czasów starosty Jerzego Strusia sędzią grodzkim winnickim (od 1591 r.), a przy Adamie Kalinowskim tamtejszym podstarościm (od przed 1622 r.). W 1632 r. został obrany przez szlachtę i duchowieństwo na kontrkandydata Piotra Mohiły na prawosławną metropolię kijowską. Bohdan (zmarł po 1630 r.) sprawował urząd skarbnika braclawskiego (przed 1622 r.). Fedor (zmarł po 1629 r.) nie pełnił żadnych urzędów. Ich siostry Anna i Apolonia wyszły za mąż za braci Matiasza i Andrzeja Szandyrowskich, przedstawicieli starego braclawskiego rodu pańskiego. W 1629 r. trzej bracia dzierżyli dość skromne działy w majątkach rodowych. Michał i Bohdan w rodowej Woronowicy i przyległościach odpowiednio 21 i 60 dymów, zaś Fedor 32 dymy w podbraclawskich Buszyńcach odziedziczonych najprawdopodobniej „po kądzieli“. Umiarkowana zasobność rodu nie ograniczała jego lokalnego prestiżu. W następnym pokoleniu łaskowie znowu dzierżyli dwa urzędy ziemskie. Syn Michała Fedor (zmarł 1648 r.) został wojskim braclawskim w roku 1640, zaś syn Bohdana Iwan (zmarł 1658 r.) — skarbnikiem braclawskim (1639/1640 r.). Iwan miał jeszcze brata Wasyla (zmarł po 1652 r.). Obaj byli bezdzietni. Fedor, żonaty z Marianną Obodeńską, miał również bezdzietnych synów Gabriela i Stefana, których po raz ostatni odnotowujemy żyjących w 1648 r. Córka Fedora Marcjanna była bohaterką awanturycznej opowieści o Krzysztofie Wyhowskim, który przystąpiwszy do powstańców Bohdana Chmielnickiego wprowadził ją i pojął pod przymusem za żonę. Jej siostry czekały regularne zamążpójścia. Krystyna nie miała potomstwa z Jerzym Kleszczowskim, zaś dzieci Teofili i Marcina Luba-Radzimińskiego odziedziczyły wszystkie braclawskie majątki Łasków. W drugim pokoleniu pounijnym Łaskowie byli wciąż prawosławni. Rodzina podtrzymywała związki ze Strusiami i Kalinowskimi. Cieszyła się autorytetem na lokalnej scenie sejmikowej i wspar-

²⁴ Informacje o Deszkowskich podają na podstawie: Ukraina.— Dz. I.— S. 120, 133, 138, 141; Dz. II.— S. 89, 132, 159, 254, 408, 411—412, 423, 430, 554, 619; Dz. III.— S. 710; Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. I.— С. 118; Документи Брацлавського воєводства.— С. 252, 304—305, 312, 314; Метрыка Руска (Воўляńska)...— S. 569; Herbarz Polski...— 1901.— Т. IV.— S. 268; 1911.— Т. XIV.— S. 32; Яковенко Н. Українська шляхта...— С. 190; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 423; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVII століттях.— С. 67, 259, 334; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 208, 212; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 277.

* Dawny Soroczyn stanowi dziś południową część Вороновиці.

** Dawny Sabarów jest najbardziej na południe wysuniętą dzielnicą Winnicy.

ciem na dworze. Posłami bywali Michał Łasko ojciec — w 1572 i 1582 r. oraz Fedor Łasko, wojski braclawski — w 1641 r.²⁵

Wysoka pozycję społeczną i majątkową utrzymywał w latach 1569—1648 ród Kleszczowskich. W 1569 r. przysięgę na wierność Koronie składał w jego imieniu Ihnat Steckowicz (zmarł po 1580 r.), w 1580 jeden z wybranych przez szlachtę braclawską kandydatów na podsędkę. Jego jedynym synem był Stefan (zmarł 1595 r.), który odziedziczył całą spuściznę rodową, na którą składały się „gniazdowy“ Kleszczów (Клищів) oraz Tywrów (Тиврів), Dzwonicha (Дзвониха), Łubianiec (prawdopodobnie dzisiaj Довгополівка), Pilawa (Пилява) i Sokolińce (Соколинці) pod Winnicą a także Koszów (Косів) w północno-wschodniej części województwa. Jak się zdaje jego rozliczenia z siostrami Zofią I voto Curkowską, II voto Mikołajową Turską oraz nieznaną z imienia Kublicką pozostawiały wiele do życzenia, gdyż przez lata trwały potem spory z nimi i ich potomstwem. Stefan zmarł, gdy jego dzieci nie osiągnęły jeszcze pełnoletniości. Zarząd nad majątkiem objęła wdowa Horpyna z Dyakowskich, która niebawem ponownie wyszła za mąż za Stefana Dąbrowskiego. W tym czasie (przed 1602 r.) Koszów został sprzedany Ostrogskim. Między rokiem 1602 a 1609 Wasyl (zmarł po 1629 r.), Eliasz (Ilia, zmarł po 1629 r.) i Jan (Iwan, zmarł 1639 r.) objęli zarząd nad majątkami. Ich ojciec był bez wątpienia bardzo zamożnym właścicielem ziemskim, skoro nawet po podziale jego dóbr między trzech synów, każdy z nich mieścił się w kategorii zamożnej szlachty. W 1629 r. rejestr podymnego odnotował 174 dymy w części Wasyla, 132 dymy w części Eliasza oraz 215 dymów w części Jana. Po Wasylu, żonatym z Aleksandrą z Dziusów dziedziczyli nieznanzy z imienia syn, rychło zmarły bezdzietnie i córka zamężna za Grzegorzem Ważyńskim. Eliasz z małżeństwa z Anastazją Krasnosielską miał tylko córki, Żabokrzycką, Ratowską i Jarantowską, które podzieliły między siebie schedę po nim. Jan, stolnik braclawski (przed 1629 r.), i jego żona Katarzyna z Czerlenkowskich zapewnili rodowi kontynuację w linii męskiej. Ich synowie Sylwester i Wasyl dożyli 1648 roku. Trzeci z nich Stefan zmarł przed 1646 r. pozostawiwszy synów Jerzego, elektora Jana Kazimierza w 1648 r., i Konstantego oraz córki Zofię i Teofilę. Kleszczowscy cieszyli się w latach 1569—1648 jednym urzędem ziemskim — stolnikostwem Jana (Iwana) w latach 1629—1639. Wasyl Stefanowicz był z kolei podstarościm winnickim (1622 r.) z nominacji starosty Aleksandra Bałabana. Krąg rodzinny przedstawicieli tej rodziny składał się w znacznej mierze z osób pochodzących z braclawskich rodów pańskich: Krasnosielskich, Czerlenkowskich, Oratowskich, Żabokrzyckich; oraz ziemiańskich: Bajbuzów, Czeczeliów, Curkowskich, Diakowskich, Kublickich. Rodzina prawdopodobnie zachowała wierność prawosławiu, w każdym razie tego wyznania był stolnik braclawski Jan²⁶.

²⁵ Informacje o Łaskach podaję na podstawie: Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, teka XIII, N 64; Документи Брацлавського воєводства...— С. 159, 196, 251—252, 369, 410; Ukraina.— Dz. I.— S. 133, 138—139; Dz. II.— S. 429, 523—524, 580; Dz. III.— S. 712; Metryka Ruska (Wołyńska)...— S. 624; Herbarz Polski...— T. XV.— S. 202; [Luba Radziwiński Z.] „Drwęca“, Pietniczany i ich dziedzice.— S. 19; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV—XVII століттях.— С. 306, 341; Mazur K. W stronę integracji z Koroną...— S. 423, 426; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 209—212; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny...— S. 278—279.

²⁶ Informacje o Kleszczowskich podaję na podstawie: AGAD w Warszawie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 528, k. 31; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXVII, N 11; teka XXXV, N 9; Ukraina.— Dz. I.— S. 101, 137—139; Dz. II.— S. 394, 398, 408, 414, 423, 427,

Podobną pozycję w społeczności lokalnej mieli zapewne Oratowscy. W 1569 r. całość majątków rodzinnych była skupiona w rękach Serheja (zmarł 1584 r.), od 1574 r. wojskiego braclawskiego. Na dobra te składały się Oratów (Оратив) i Czahów (Чарив) w północnej części województwa oraz Prokopińce* i Mierzwińce (Мервинци) w południowo-zachodniej. Po śmierci wojskiego Prokopińce i Mierzwińce odziedziczyli potomkowie córki, Teodory, zamężnej za Nikiforem Komarem. Rozległe dobra oratowskie wraz z Czahowem uległy już wcześniej podziałowi między Serheja a jego młodszego brata, Wasyla (zmarł przed 1608 r.). Po wojskim dziedziczył jego wnuk Andrzej (zmarł przed 1610 r.), po Wasylu, jego jedyny syn Stefan (zmarł po 1618 r.). W tym czasie Czahów został oddany w dzierżawę Oleksiczom, którzy zamowili się tu na dobre i gospodarowali zarówno w 1629 r., jak i 1664 r. Scheda Andrzeja uległa rozdrobieniu między jego liczne potomstwo. Miał on czterech synów Wasyla (zmarł po 1632 r.), Seweryna (zmarł po 1630 r.), Bohdana (zmarł po 1630 r.) i Iwana (zmarł po 1618 r.) oraz córki Helenę Iwanową Juszkowską i nieznaną z imienia małżonkę Stefana Kublickiego. Jeszcze w 1629 r. rejestr podymnego odnotował, że Oratów z jego 319 dymami posiadali wspólnie Wasyl, Seweryn i Bohdan (Iwan najwyraźniej umarł bezdzietny). W 1630 r. widzimy już te dobre podzielone na części między Wasyla, Seweryna, Bohdana, Juszkowską i Kublicką. W 1640 r. dziedziczyli tu syn Wasyla Iwan oraz synowie Seweryna Wasyl i Seweryn. Odnotowujemy ich jako właścicieli Oratowa także później (1649, 1650, 1651 r.). Drugą połowę dóbr oratowskich odziedziczyła po Stefanie Wasylowiczu jego córka i jedyna spadkobierczyni Krystyna, która pierwsze małżeństwo zawarła ze Stefanem Kleszczowskim. Źródła odnotowują, że w 1640 r. byli oni właścicielami połowy Oratowa. Już jednak w 1645 r. Krystyna występowała pod nazwiskiem drugiego męża, Piotra Franciszka Dąbrowskiego, a przypadającą na nią połowę dóbr oratowskich odziedziczyła jej potomkowie z tego właśnie małżeństwa. Oratowskim w latach 1569—1648 przypadł jeden urząd ziemski — wojskiego braclawskiego dla Serheja. Jego prawnuk Wasyl był posłem na sejm nadzwyczajny 1632 r. Do ich kregu rodzinnego należały braclawskie rody: Kleszczowskich, Komarów, Juszkowskich czy Kublickich, kijowsko-podolscy Woroniczowie, Bolanowscy i Dąbrowscy z Korony²⁷.

459, 511, 522, 534, 568—569, 579—580, 615, 621—622; Dz. III.— S. 711—712; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. I.— С. 227; Ч. 7.— Т. II.— С. 542; Документи Брацлавського воєводства...— С. 252, 396, 420, 661; Pułaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasieńskich.— S. 338; Herbarz Polski...— 1907.— Т. X.— S. 127; [Rolle] A. J. Po inkursyi kozackiej. Z wewnętrznych dziejów braclawszczyzny.— Kraków, 1890.— S. 14; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 208, 212; Петренко О. С. Опис документів, які зберігалися в маєтку князів Четвертинських, селі Янкові // Подільська старовина. Науковий збірник.— Вінниця, 1993.— С. 283—321 (арк. 35, 36, 39).

* Prokopińce zostały potem przemianowane na Tomaszpol (Томашпіль).

²⁷ Informacje o Oratowskich podaje na podstawie: AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 2877, k. 72; AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXVII, N 33, 53; teka XXVIII, N 48; teka XXXII, N 37; teka XLI, N 19; AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 932, N 9; Ukraina.— Dz. I.— S. 101, 131—132, 141; Dz. II.— S. 304, 431, 541, 556; Dz. III.— S. 719; Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 14...— С. 53; Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива № 20: Житомирская гродская записовая и поточная книга 1650 и 1651 годовъ / Составилъ И. П. Новицкій.— К., 1876.— С. 10; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. II.— С. 398; Документи Брацлавського воєводства...— С. 104, 192, 197, 919—920; Herbarz Polski...— Т. IV.— S. 130; Т. X.— S. 127, 366; Pułaski K. Kronika polskich rodów...— Т. I.— S. 52; Rulikowski E. Oratów // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...— 1886.— Т. VII.— S. 572; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 210.

Kolejnym rodem o podobnym statusie społecznym byli Kociubowie-Jakuszyńscy. W 1569 r. reprezentowało ich trzech braci, synów Borysa Kociuby (zmarł po 1545 r.) Benedykt (zmarł po 1585 r.), Olechno (zmarł przed 1580 r.) i Bohdan (zmarł 1602/1604 r.). Byli oni współwłaścicielami Jakuszyniec (Якушинці) pod Winnicą oraz Hulowiec (dzisiejsza Комунарівка) w północno-zachodniej części województwa. Spośród ich sióstr Pelagia była zamężna za Iwanem Żabokrzyckim, zaś Helena została żoną Andrzeja Chruslińskiego. Olechno i Benedykt zmarli bezdzietnie. Bohdan skupił w swym ręku wszystkie majątki, a nawet zainwestował w nowe zakupy w okolicach Hulowców. Zakupił od Hornostajów Huszczyńce, a od Matejkowskich Holaki (przed 1593 r.). Jednak nie utrzymał dóbr na północy województwa pod swoją kontrolą. Hulowce już przed 1601 r. znalazły się w posiadaniu Strusiów, a następnie Kalinowskich, Huszczyńce przeszły w nieznanych okolicznościach do rąk Szaszkiewiczów, potem Kalinowskich, zaś Holaki przyłączyli do swych pikowskich latyfundiów Ostrogscy (przed 1606 r.). Jedyny syn Bohdana Iwan (zmarł 1635 r.) nie kontrolował nawet całości dóbr jakuszyńskich, gdyż jego matka, pozostająca na dożywociu wdowa po Bohdanie Anna z Wojciechowskich wyszła ponownie za mąż za Bohdana Obodeńskiego i zapisała małżonkowi swój majątek, co stało się powodem niekończących się sporów między Obodeńskimi a Jakuszyńskimi. Inny konflikt o zadawniony dług toczył się między Iwanem a jego sąsiadami Mikulińskimi. Ofiarą tych swarów padł m. in. Włodzimierz Mikuliński, a I. Jakuszyńskiego uznano za współwinnego tej śmierci. Po wielu procesach Trybunał Koronny uwolnił go od wszelkiej odpowiedzialności i Iwan mógł spokojnie gospodarować na swoich Jakuszycach. W 1629 r. był tam posiadaczem 151 dymu, a zatem całkiem pokaźnego majątku sytuującego go w gronie zamożnej szlachty. Z małżeństwa z Barbarą Werbowską Iwan miał tylko córkę — Anastazję. Po śmierci ojca opieką nad nią przejął drugi mąż matki, Maksymilian Oczesalski (jeszcze 1642 r.). Potem Anastazja była trzykrotnie zamężna, za Szymonem Potockim, nieznanym z imienia Tyszą-Bykowskim oraz Jakubem Rościszewskim. Jeszcze w 1664 r. była ona właścicielką Jakuszyniec. Jakuszyńskim przypadł w latach 1569—1648 jeden urząd ziemski: Iwan był w latach 1615—1635 wojskim winnickim. Jego ojciec w 1581 r., a on w 1632 r. (sejm konwokacyjny) byli posłami na sejm. Bohdan i Iwan należeli do „przyjaciół” podkomorzego braclawskiego Ławryna Piasoczyńskiego. Wspomagali go w sprawach sądowych przeciw Zbaraskim, Iwan pełnił nawet rolę pełnomocnika podkomorzego. Utrzymywali też przyjacielskie stosunki z Krasnosielskimi, Strzyżowskimi i — do konfliktu wspomnianego wyżej — także z Mikulińskimi. Ród nie mógł się poszczycić świetnymi koligacjami, choć Żabokrzyccy należeli do grupy starych rodów pańskich, a Chruslińscy, mimo iż nowo przybyli, byli wpływowi — obdarowani na Braclawszczyźnie królewszczynami i urzędem²⁸.

²⁸ Informacje o Jakuszyńskich podaję na podstawie: Ukraina.— Dz. I.— S. 102, 142; Dz. II.— S. 126, 387, 403, 538, 604; Dz. III.— S. 708, 710; Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. II.— С. 558; Документи Брацлавського воєводства.— С. 169, 263—264, 297—298, 410, 488, 779, 788, 812, 913, 927; Herbarz Polski.— Т. VIII.— S. 169; Т. X.— S. 304; [Rulikowski E.] Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna)— S. 296; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 425; Litwin H. Napływ szlachty polskiej.— S. 210. Dzieje Iwana Jakuszyńskiego opisał Antoni J. Rolle fantazując przy tym nieco, ale też korzystając z nieistniejących już dziś dokumentów z archiwum dworskiego w Jakuszyńcach; zob.: [Rolle] A. J. Jak się żyło na kresach ukraińskich przed in-

Nieco inaczej układały się dzieje Kordyszów. Mieli oni majątki nie tylko na Braclawszczyźnie, ale i w województwie kijowskim. Tych drugich wyzbyli się jednak do 1588 r. W pierwszym pokoleniu pounijnym reprezentowali ich bracia Filon i Michał. Filon (zmarł przed 1579 r.) był pisarzem ziemskim braclawskim. Miał chyba tylko córkę, Reginę Brańską, wydaną za mąż na Wołyniu, która nie pojawia się w źródłach dotyczących Braclawszczyzny. Majątek rodzinny skupił najwyraźniej brat Filona, Michał (zmarł po 1581 r.). Jego synowie posiadali Kordyszówkę (Кордишівка) i Hlinianiec (Глинянець), między Winnicą i Braclawiem. Byli to Wasyl (zmarł po 1635 r.), Iwan (zmarł po 1618 r.) i Kiryk (zmarł po 1609 r.). W 1629 r. sporządzony wówczas rejestr podymnego odnotował, że Wasyl i jego bratanek (syn Iwana czy Kiryka?) posiadają w Kordyszówce i Hliniańcu 77 dymów, a zatem skromny jak na ród pański, choć jeszcze nie majątek. Ów nieznan z imienia bratanek Wasyla musiał umrzeć bezdzietnie, gdyż w następnym pokoleniu Kordyszów reprezentują już tylko dzieci Wasyla i Oleny Bajbuzianki: Krzysztof, Mikołaj i Sebastian. Najaktywniejszy z nich był Krzysztof, w 1645 r. surogator pisarstwa grodzkiego winnickiego, w 1648 r. pojawiający się na elekcji Jana Kazimierza jako cześnik braclawski. W tym pokoleniu część dóbr Kordyszówka rodzina ustąpiła Wiśniowieckim, dziedziczącym po Zbaraskich pobliskie latyfundium niemirowskie (przed 1644 r.). Kordyszowie w latach 1569—1648 dwukrotnie zostali uhonorowani urzędem ziemskim — na początku (pisarz Filon w latach 1569—1579) i na końcu tego okresu (cześnik Krzysztof w latach 1648—1658, potem podczaszy braclawski). Iwan był zaś przez sejm 1616 roku wyznaczony do składu komisji rewizorów ksiąg winnickich. Należał do kręgu klientalnego Koreckich. Michał był jak się zdaje zaprzyjaźniony z Sewerynem Kropiwnickim, pisarzem ziemskim braclawskim. Z kolei Wasyl był bliski Strzyżowskim i Kopijowskim. Związki rodzinne Kordyszów nie wskazywały natomiast na istnienie rozgałęzionych wpływów w środowisku lokalnym. Wśród krewnych i powinowatych odnotowujemy Bajbuzów i Potockich herbu Lubicz. Krzysztof Kordysz był w 1648 r. wyznawcą prawosławia. Jego przodkowie zatem byli także bez wątpienia wyznawcami cerkwi wschodniej²⁹.

Mniej klarowna jest genealogia Szandyrowskich. W połowie XVI w. reprezentowali tę rodzinę bracia Andrzej (zmarł po 1545 r.) i Fedor (zmarł 1568/1569 r.). Przysięgę na wierność Koronie w 1569 r. składali ich synowie Dymitr (zmarł po 1585 r.), Iwan (zmarł po 1577 r.) i Michał (zmarł po 1569 r.), ale nie potrafimy określić związków rodzinnych między tymi osobami. Podobnie rzecz się ma w odniesieniu do kolejnej generacji. Można jedynie być pewnym, że Filip (zmarł po 1598 r.) był synem Dymitra. Jaki był stopień jego pokrewieństwa z Matysem (Matuszem, zmarł 1597 r.) i Semenem (zmarł po 1602 r.) trudno stwierdzić. W każdym razie przedstawiciele rodu gospo-

kursją kozacką // [Rolle] A. J. Opowiadania Historyczne.— Warszawa, 1882.— Serya trzecia.— T. II.— S. 61—109.

²⁹ Informacje o Kordyszach podaję na podstawie: AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXIX, N 48; teka XXX, N 1, 67; AP w Lublinie, Archiwum Woronieckich z Muszlewa, N 390, k. 20; Ukraina.— Dz. I.— S. 101, 103, 139, 141; Dz. II.— S. 128, 284, 469, 524, 579, 615; Dz. III.— S. 712; Документи Брацлавського воєводства.— С. 159, 243, 275, 867; Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane.— Petersburg, 1859.— T. III.— S. 141; Herbarz Polski.— T. XI.— S. 144; Яковенко Н. Материали до персонального складу.— С. 330; Litwin H. Napływ szlachty polskiej.— S. 209—210; Litwin H. Rody pańskie Kijowszczyzny.— S. 278.

darowali w podzielonych na części majątkach Szandyrów (Шендерів), Trosteniec (Тростянець) i Nestorowce* leżących między Winnicą a Niemirówem. Trzecią generacją reprezentują prawdopodobnie dwa rodzeństwa, choć mamy na to tylko pośrednie dowody. Ponieważ spadek po Matysie został uznany za kaduk, ojcami tych dwóch rodzeństw mogli być tylko Filip i Semen. Z jednej strony widzimy powiązania interesów i procesów Filona (zmarł 1639/1640 r.), Fedora (zmarł przed 1638 r.) i Zofii (zmarła po 1642 r.), żony Fedora Żytkiewicza, sędziego grodzkiego winnickiego (w latach 1638—1645). Z drugiej — mamy przesłanki, iż Andrzej (zmarł po 1635 r.) i Matiasz (zmarł po 1610 r.) byli braćmi. Większość z wymienionych odnotowujemy w rejestrze podymnego z 1629 r. jako współwłaścicieli Szandyrowa i Trosteńca. Filon miał tu wówczas 28 dymów, Fedor — 37, Andrzej — 69 a Zofia Żytkiewiczowa — 53 dymy. W tej generacji spotkały Szandyrowskich niemałe zaszczyty, bowiem wszyscy żyjący w 1629 r. bracia rodzeni i stryjeczni otrzymali braclawskie urzędy ziemskie: Fedor — podstolego (przed 1617 r.), Andrzej — wojskiego (przed 1629 r.), a Filon — skarbnika (przed 1638 r.). Po zaszczytach przyszły jednak i kłopoty. Gdzieś między rokiem 1630 a 1632, gdy na urządzie wojskiego braclawskiego był już inny szlachcic, Andrzej Szandyrowski utracił urząd i dobra, które zostały oddane w administrację, a następnie uległy konfiskacie. W 1640 r. konfiskatę potwierdziła konstytucja sejmowa. Nie wiemy za jaki czyn ukarany został niegdysiejszy wojski braclawski, ale nie ma wątpliwości, że był to cios dla prestiżu i pomyślności całej rodziny. Pozostałe po konfiskacie majątki rozdzielili między siebie w 1642 r. Fedor Fedorowicz i Zofia Fedorowa Żytkiewiczowa pozostająca pod opieką męża. Szandyrowscy mimo umiarkowanej zamożności zdobyli sobie w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII w. wysoką pozycję w społeczności lokalnej. Zostali obdarowani urzędami i związali się przez małżeństwa z wpływowymi rodzinami pańskimi Braclawszczyzny — Łaskami (Andrzej i Matiasz); oraz Wołynia — Wielhorskimi (Fedor). Jeszcze w XVI w. związali się ze Strusiami, po których majątki i wpływy odziedziczyli Kalinowscy. Sąsiedzkie i towarzyskie kontakty oraz pozostawanie we wspólnych zależnościach od Strusiów łączyło ich z Krasnosielskimi, Deszkowskimi, Łaskami. W późniejszych latach odnotowujemy związki Fedora z Bohdanem Kopijowskim, Bohdanem Kunickim, Aleksandrem Kropiwnickim (1617 r.) a także Fedorem Strzyżowskim i Wasylem Kordyszem (1604 r.). Filon skarbnik braclawski i Andrzej wojski byli prawosławni. Prawdopodobnie reszta rodziny także³⁰.

Także odtworzenie genealogii Żabokrzyckich napotyka na pewne trudności. Komplikację stanowi fakt, że jednocześnie z braclawską rozwijała się

* Położenie Nestorowiec pozostaje nie rozpoznane, ale leżały z pewnością w pobliżu pozostałych dóbr rodowych.

³⁰ Informacje o Szandyrowskich podaję na podstawie: AP w Krakowie, AS, Teki Rzymskie, teka XXXI, N 40; teka XXXII, N 47; AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 939, N 1, 2; sygn. 1028, N 148; BCzart., sygn. 2468, k. 105; Ukraina.— Dz. I.— S. 101, 104, 131, 134; Dz. II.— S. 201, 404, 406, 421, 446, 523, 534, 615—616; Dz. III.— S. 712; Volumina legum...— T. III.— S. 469; Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива, означенной по списку онаго № 9...— С. 36; Документи Брацлавського воеводства...— С. 701—703, 764, 791, 867, 880; Метрыка Руска (Воульнска)...— S. 389; Herbarz Polski...— T. I.— S. 37; T. XI.— S. 65; T. XV.— S. 202; Dziadulewicz S. List szlachty województwa braclawskiego do króla Stefana Batorego // Miesięcznik Heraldyczny.—Lwów, 1936.— R. XV.— N 5—6.— S. 69—71; Litwin H. Napływ szlachty polskiej...— S. 209—211.

wołyńska gałąź rodu. Braclawscy Żabokrzyccy byli w 1569 r. reprezentowani przez Wasyla (zmarł 1574 r.), Iwana (zmarł 1616 r.) i Dachną (zmarł przed 1602 r.), być może braci, choć duże różnice w datach śmierci zdają się osłabiać wiarygodność tego wniosku. Ród dysponował obszernymi majątkami rozrzuconymi po całym województwie. Stosunkowo dobrze zagospodarowane centrum dóbr tej familii znajdowało się opodal Braciawia, na południowy zachód od miasta. Leżały tu Żabokrzycz, Torków, Jurkowce, Silnica i Kuźmińce*. Drugi Żabokrzycz (Жабокрич), zwany także Łuka, oraz Rogowce położone były dalej na południowy wschód, na rzece Dochną**. Sołhutów (Солхутове) leżący jeszcze dalej na wschód nad Bohem oraz Hwozdów (Гвоздавка Перша) i Bobryk (Бобрік Перший) nad Kodymą były wówczas „pustyniami“. Wasyl, wojski braclawski, żonaty z Anną Borzobohatą zmarł bezdzietnie. Iwan i Dachno rozdzielili po połowie dobra rodowe. Iwan co najmniej dwukrotnie żonaty, z Pelagią Borysówną Jakuszyńską a potem z Katarzyną z Terleckich, miał synów Romana (zmarł między 1611 i 1616 r.), Stefana (zmarł po 1652 r.) i Piotra (zmarł po 1630 r.) oraz córkę Nastazję. Dachno zaś żonaty z Marią Piotrowną Bratkowską przekazał swe dziedzictwo synom Danielowi (zmarł przed 1602 r.) i Piotrowi (zmarł 1590 r.) oraz córce Olenie, Józefowej Zahorskiej (zmarła po 1615 r.). Ta gałąź żabokrzyckich przez 30 lat posiadała dobra Kobyle (Kobyli Las)***, które w latach 1602—1607 wdowa po Dachnie Maria i jej córka Olena sprzedały Ostrogskim. Po Danielu żonatym z Bajbuzianką dziedziczyły dzieci: Marusza (zmarła po 1629 r.) i Iwan (zmarł po 1617 r.), który pozostawał pod opieką stryja Hrehorego Bajbuzy oraz Walentego Kalinowskiego. Marusza, trzykrotnie zamężna, I voto Chołoniewska (1602 r.), II voto Sośnicka (1612 r.), III voto Rokicka (1629 r.), musiała być energiczną kobietą, odgrywającą znaczną rolę w rodzinnej gospodarce. W 1629 r. rejestr podymnego odnotował ją jako jedyną właścicielkę z linii Dachna dóbr Żabokrzyckich posiadającą 23 dymy. Z kolei majątki gałęzi Iwana — 73 dymy — dzierżyła wówczas wdowa po nim, Katarzyna z Terleckich. Pierwszy Żabokrzycz ze swoimi 54 dymami pozostał w dzierżawie niejakiego Remigiana Górczyńskiego. Drugi Żabokrzycz (Łuka, 80 dymów) był już sprzedany Kalinowskim, reszta majątków nad Dochną została ustąpiona Zbaraskim. Majętności nad Kodymą były chyba wciąż niezamieszkałe. W latach 30. XVII w. obie kobiety ustąpiły miejsca młodszemu pokoleniom. Działają wówczas syn Iwana Stefan (zmarł po 1652 r.), Roman (odnotowany 1635 r.), Mikołaj (zmarł po 1661 r.) i Maciej, być może synowie Iwana Daniłowicza. Dzięki małżeństwu z nieznaną z imienia córką Eliasza Kleszczowskiego Mikołaj wszedł w posiadanie części wsi w majątkach tej rodziny: Tywrów, Łubianiec, Dzwonicha. Żabokrzyccy w latach 1569—1648 trzykrotnie zostali zaszczytni urzędem ziemskim: Wasyl (zmarł 1574 r.) był wojskim braclawskim, Maciej — wojskim winnickim od 1635 r., a Mikołaj — cześnikiem braclawskim od 1647 r. Brak świadectw by postowali na sejmy w tym okresie. Byli stronnikami Strusiów a potem Kalinowskich. Wasyl i jego brat Iwan pozostali wierni prawosławiu. Reszta rodziny

* *Торкіс, Юркіска, Сільниця*. Dzisiejszy Torków obejmuje także dawny Żabokrzycz. Nie udało się ustalić, gdzie dokładnie leżały Kuźmińce, ale bez wątplenia w tym samym kompleksie majątkowych co wymienione wcześniej wsie.

** Nie udało się ustalić, gdzie dokładnie leżały Rogowce, ale w każdym razie nad Dochną opodal Żabokrzycza.

*** *Кобелецьке* na południe od Winnicy.

zapewne także, gdyż jeszcze pod koniec XVII w. spotykamy na Bracławszczyźnie prawosławnych Żabokrzyckich³¹.

Ostatnią z rodzin, których dzieje przyszło tu omówić byli Buszyńscy. W 1569 r. w ich imieniu przysięgę na wierność Koronie składali Iwan i Hrehory. Iwan Panasowicz (zmarł po 1589 r.) czynił to jako przedstawiciel młodszego rodzeństwa — Semena (zmarł po 1594 r.), Jesypa i Juchny oraz sióstr: nieznaney z imienia późniejszej małżonki Iwana Krasnosielskiego oraz Bohdany (zmarła po 1589 r.), z czasem Hrehorowej Bajbuzowej. Hrehory był najprawdopodobniej synem Dymitra (zmarł po 1545 r.). Potomkowie Panasa posiadali Buszę (Буша), nad dolną Murafą. Obie linie miały swe działy w Buszyńcach (Бушинка Велика, Бушинка Мала) koło Braclawia. Buszę Iwan i jego rodzeństwo sprzedali Janowi Zamoyskiemu w 1589 r. W ten sposób majątek rodzinny został znacznie uszczuplony. Buszyńskim pozostały niewielkie Buszyńce, które ulegały kolejnym podziałom. Po Hrehorym dziedziczył Iwan (zmarł po 1636 r.), który najprawdopodobniej poprzez małżeństwo wszedł w posiadanie części Kopijówki. W następnym pokoleniu linii Panasa spotykamy Matiasza (zmarł po 1629 r.) i Jerzego (zmarł po 1629 r.) Semenowiczów oraz Semena (zmarł po 1604 r.), który zapewne był synem Iwana Panasowicza. W rejestrze podymnego z 1629 r. jako właściciele Buszyniec odnotowani zostali Matiasz i Jerzy (8 dymów łącznie), Fedor (1 dym), zapewne syn Semena, oraz nieznaną z imienia Kordyszowa z Buszyńskich (6 dymów). Wspomniany wyżej Iwan Hrehorowicz został tu wymieniony jako właściciel 7 dymów w części Kopijówki. W następnym pokoleniu odnotowujemy dzieci Jerzego Semenowicza: Andrzeja, Wasyla, Iwana i Halszkę (1646 r.), które gospodarują w jeszcze bardziej rozdrobnionych Buszyńcach. Rodzina jak widać zubożała i nie mogła odgrywać większej roli w lokalnej społeczności. Zapisala się jednak w jej dziejach, gdy Trybunał Koronny z instancji niejakiego Oldakowskiego, zdaje się klienta Koniecpolskich, pozbawił w 1646 r. wspomniane wyżej potomstwo Jerzego Semenowicza majątku pod zarzutem nieprawego pochodzenia. Jak świadczyła instrukcja na sejm 1646 r. posłów z Łucka, w obronie Buszyńskich stanęła wówczas szlachta braclawska i wołyńska, broniąc tym samym prestiżu metropolity Piotra Mohyły, który wystawił członkom rodziny specjalne świadectwo, zakwestionowane przez Trybunał. Przy okazji możemy się przekonać, że Buszyńscy byli wówczas prawosławni³².

Jak mogliśmy się przekonać braclawskie rody pańskie w latach 1569—1648 tylko częściowo utrzymały swoją silną pozycję w społeczności lokalnej.

³¹ Informacje o Żabokrzyckich podaję na podstawie: AP w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, sygn. 930, N 1; sygn. 939, N 2, 13; sygn. 1028, N 4, 23, 145; BK, sygn. 1281, b.p.; sygn. 1230, b.p.; sygn. 1243, b.p.; Ukraina.— Dz. I.— S. 101, 132, 137—138, 142; Dz. II.— S. 415, 424, 436—437, 440, 510, 547, 550, 553, 596, 616; Dz. III.— S. 722, 726, 733; Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. I.— С. 581; Документи Брацлавського воєводства.— С. 503, 814, 1034; Herbarz Polski.— Т. VIII.— S. 169; Т. X.— S. 127; Т. XII.— S. 181; [Rolle] A. J. Po inkursji kozackiej.— S. 14; Петренко О. С. Опис документів, які зберігалися в маєтку князів Четвертинських, селі Янкові // Подільська старовина. Науковий збірник.— Вінниця, 1993.— С. 283—321 (арк. 40); Nykiel В. Kalinowscy h. Kalinowa.— S. 14; Litwin H. Napływ szlachty polskiej.— S. 210.

³² Informacje o Buszyńskich podaję na podstawie: AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 2680, k. 5, 7, 45, 81; BCzart, sygn. 2468, k. 81, 103, 162, 199; Ukraina.— Dz. I.— S. 102, 131, 135, 139—142; Dz. II.— S. 126, 313, 508, 538, 601; Dz. III.— S. 722, 726, 733; Архив ЮЗР.— 1861.— Ч. 2.— Т. I.— С. 320; Документи Брацлавського воєводства.— С. 266, 286, 592; Herbarz Polski.— Т. II.— S. 262.

Pietniczańscy, Dubiccy, Skinderowie, Ziałowscy i braclawscy Bokiejowie wymarli niebawem po unii. Koszkowie około 1600 r. spauperyzowali się. Kopijowscy, Kunicy, Strzyżowscy, Słupiczowie i Jakuszyńscy wymarli w linii męskiej w ostatnim okresie przed 1648 r. Deszkowscy, Szandyrowscy i Buszyńscy dopuścili do rozdrobnienia swych majątków i około 1648 r. stali się drobną szlachtą. Szaskiewiczowie, Czerlenkowscy, Kleszczowscy, Kordyszowie, Krasnosielscy, Łaskowie, Mikulińscy, Oratowscy, Żabokrzyccy mimo wahań fortuny przez cały badany okres utrzymywali się w lokalnej czołówce. Przedstawiciele rodzin pańskich otrzymali połowę nominacji na urzędy ziemskie w badanym okresie (38 na 77), w tym 10 z 23 mianowań na urzędy obieralne, ale już tylko niewiele ponad 25 % znanych mandatów poselskich z Braclawszczyzny. Co ciekawe rody pańskie były swoistą dźwignią karier szlachty polskiej na Wschodnim Podolu. Jeśli spojrzymy na przybyszy z Korony, którzy otrzymali tu urzędy obieralne lub byli wielokrotnie (przynajmniej 3 razy) wybierani na posłów, to przekonamy się, że wszyscy na starcie swojej kariery mieli powiązania z rodami pańskimi. Pierwszym z tych Polaków był Stanisław Dąbrowski (herbu Jelita). Jeszcze przed 1607 r. ożenił się z Horyną z Dyakowskich, wdową po Stefanie Kleszczowskim, i objął urząd nad majątkami pasierbów na czas ich małoletności. W 1613 r. uzyskał od swych podopiecznych, już dorosłych, donację części majątków. W 1619 r. S. Dąbrowski uzyskał nominację na sędziego ziemskiego, który to urząd sprawował do śmierci w 1622 r. Jego syn Piotr Franciszek umocnił pozycję rodu poprzez ożenek z Krystyną Oratowską (przed 1645 r.). Także i on uzyskał potem urząd ziemski — łowczego w 1659 r.³³ Następca S. Dąbrowskiego na sęstwie braclawskim był Wojciech (Olbrycht) Kochanowski (herbu Słepowron). Także i on zdobył sobie pozycję na Braclawszczyźnie poprzez korzystne małżeństwo z Aleksandrą Krasnosielską, córką łowczego braclawskiego Iwana. Nie przyniosło ono co prawda udziału w majątkach rodowych, ale zapewniło pozycję i koligację, dzięki którym W. Kochanowski zakupił obszerne ziemie koło Winnicy i „osadził“ tam Kochangród. W 1622 r. został sędzią ziemskim braclawskim, a w latach 1631, 1633, 1634 i 1639 był posłem na sejm z tegoż województwa. Zmarł w 1642 r.³⁴ Kolejny z sędziów ziemskich, Maksymilian Oczesalski zyskał na Braclawszczyźnie oparcie poprzez małżeństwo z Barbarą z Werbowskich, wdową po Iwanie Jakuszyńskim i opiekunką majątków jedynej córki Anastazji. W 1640 r. został podsędkiem, a w 1644 r. — sędzią ziemskim braclawskim. W latach 1641, 1642, 1645 i 1647 posłował z Winnicy na sejm walny³⁵. Z kolei jego następca na podsędkostwie Mikołaj Kazimierz Kossakowski wszedł w posiadanie części majątków rodu Strzyżowskich poprzez małżeństwo z ich dziedziczką Tatianą Fedorowną. Został podsędkiem w 1644 r. i podobnie jak jego poprzednicy posłował na sejm walny — w latach 1645 i 1646³⁶. Także inni przybysze z Korony, którzy zdobyli sobie silną pozycję na Braclawszczyźnie, cenili sobie koligacje z tutejszymi rodami pańskimi, jak na przykład Chruślińscy z Jakuszyńskimi, Krakowscy ze Strzyżowskimi, Sutkowscy z Tyszami.

³³ Ukraina.— Dz. II.— S. 115, 181, 453, 467, 544, 568; Metryka Ruska (Wołyńska)...— S. 611, 627.

³⁴ Нейманъ П. Старая Брацлавщина...— Т. XXVII.— С. 105—119.

³⁵ Mazur K. W stronę integracji z Koroną...— S. 430.

³⁶ Нейманъ П. Старая Брацлавщина...— Т. XXVII.— С. 118.

Braclawskie rody pańskie nie mogły porównywać swej pozycji do swych kijowskich odpowiedników, ale bez wątpienia zachowały w latach 1569—1648 wysoki prestiż, pozycję majątkową i wpływy polityczne. Ich przedstawiciele byli uczestnikami życia sejmikowego toczącego się jednak zgodnie z logiką rywalizacji magnackich ugrupowań. Wojewodowie braclawscy, starostowie braclawscy i winniccy, miejscowi latyfundiści byli głównymi rozgrywającymi na tym polu. Kniaziowie ruscy: Sanguszkowie, Koreccy, Ostrogscy, Zasławscy, Zbarascy i Czetwertyńscy; polscy magnaci: Zamoyscy, Sieniawscy, Strusiowie, Kalinowscy, Potoccy i Koniecpolscy; a także Piasoczyński tworzyli w różnych okresach faksje działające na sejmiku braclawskim. Szczególnie wpływowe były dynastie wielopokoleniowe. Jerzy Struś, jego zięć Walenty Kalinowski, synowie tego ostatniego Adam, Jerzy i Marcin, a potem syn Marcina Samuel przez niemal cały badany okres zachowali silne wpływy. Podobnie Tomasz Zamoyski dziedziczył stronników po swym ojcu Janie, Aleksander a potem Dominik Zasławscy po Konstantym i Januszu Ostrogskich a Jeremi Wiśniowiecki opiekujący się Konstantym i Dymitrem Wiśniowieckimi po Januszu i Jerzym Zbaraskich. Ważnym graczem regionalnym był Ławryn Piasoczyński, którego „aktywa“ przejęli synowie Aleksander i Jakub. W ostatnim 30-leciu badanego okresu istotną rolę odgrywali też Czetwertyńscy — Stefan i Fedor oraz wspomagający ich przedstawiciele następnego pokolenia Mikołaj, Eliasz i Janusz. Niestety wiemy jeszcze niewiele o składzie ugrupowań magnackich. Przedstawiciele rodów pańskich odgrywali w nich bez wątpienia ważną rolę, jak na przykład w 1634 r., kiedy na sejmiku winnickim doszło do konfliktu między faksjami Kalinowskich i Czetwertyńskich. Wśród popleczników „panów na Husiatynie“ odnotowano wówczas Iwana Kleszczowskiego, Fedora Szandyrowskiego, Sylwestra Czerlenkowskiego, Fedora Łaskę i Mikołaja Kopijowskiego. Z kolei kniaziów z Czetwertyńskich wspierali Roman Żabokrzycki, Wasyl Oratowski, Mikołaj i Ostafi Deszkowski oraz Roman Mikuliński³⁷.

Rynek małżeński, pozycja majątkowa, aktywność polityczna, struktura wyznaniowa, powiązania faksyjne — wszystkie te składowe sytuacje rodów pańskich na Braclawszczyźnie epoki pounijnej wymagają prowadzenia szczegółowych badań. Niniejszy szkic nie aspiruje do wyczerpania tematu. Miał za zadanie zestawienie podstawowych informacji dotyczących tej grupy społecznej i zachęcenie historyków do eksploatacji tego ciekawego pola badawczego.

³⁷ Nykiel B. Kalinowscy h. Kalinowa...— S. 14; Крикун М. Як відбувся передсеймовий сеймик Брацлавського воєводства в 1634 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2008.— С. 345, 347.

Леонтій ВОЙТОВИЧ
(Львів)

РАННЯ ІСТОРІЯ МІСТА МИКОЛАЄВА НАД ДНІСТРОМ (1570—1772)

У сучасній українській історичній науці не так багато прикладів комплексних і скрупульозних досліджень українських регіонів, міст чи сіл у давню, середньовічну та ранньомодерну добу, класичні приклади яких яскраво демонструють праці Миколи Крикуна¹. Беручи їх за взірць, спробуємо відтворити ранню історію міста Миколаєва, що над Дністром.

Давній архів Миколаєва над Дністром, що в XVI—XVIII ст. входив до складу Львівського повіту Львівської землі Руського воєводства (нині — районний центр Львівської області), як і актові комплекси більшості з тогочасних галицьких міст і містечок, не зберігся. Почасті винні в цьому самі миколаївські міщани, які не захотіли передати свої найдавніші документи до так званого Бернардинського архіву у Львові, а вирішили зберегти їх і далі в міській ратуші. Міський архів був багатий: у ньому відомий дослідник літератури, миколаївчанин д-р Михайло Мочульський (1875—1940) перед Першою світовою війною оглядав оригінали привілеїв королів Сигізмунда III Вази, Міхала Корибута й Станіслава Августа, диплом царя Франца I, три книги „*Soriptae documentorum ecclesiae parochialis mikolajoviensis*“ (копіарії актів католицької парафії, в яких вже були знищені часом краї), книгу лавничого суду за 1739—1745 рр., книгу цивільних справ (заповітів, контрактів, даровизн) за 1749—1797 рр. (1 426 сторінок) та інші акти. Кілька з них дослідник опублікував². Роби-

¹ Див., зокрема: Крикун М. Кордони і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI—XVIII століттях // Історичні дослідження: Вітчизняна історія.— К., 1982.— Вип. 8.— С. 88—98; його ж. Поширення польського адміністративного устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1991.— Вип. 42.— С. 24—30; його ж. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції (далі — Записки НТШ).— Львів, 1994.— Т. ССХХVIII.— С. 65—122; його ж. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 1998.— Вип. 5: ПРОЄФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю Академіка Ярослава Ісаєвича.— С. 353—365; його ж. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років / Упоряд. Микола Крикун, Олексій Піддубняк.— Львів, 2008.— С. 5—132; його ж. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях.— Львів, 2008; його ж. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях.— Львів, 2011.

² Мочульський М. Привілеї м. Миколаєва над Дністром // Записки НТШ.— Т. XLIII.— 1901.— Miscellanea.— С. 1—11.

ли виписки з документів міського архіву для своїх публікацій польські історики Міхал Балінський і Тимотеуш Липинський³. З архівними матеріалами також працювали Александер Яблоновський⁴ та відомий галицький краєзнавець Антоні Шнайдер (1825—1880)⁵. Матеріали з історії рідного міста збирала й відома письменниця та поетеса Уляна Кравченко (Юля Шнайдер) (1860—1947), але вони залишилися неопублікованими. Сам же міський архів згорів наприкінці серпня 1914 р., коли важка мортирна батарея російської армії, придана 48-й піхотній дивізії генерал-майора Лавра Корнілова (майбутнього лідера білогвардійського руху), помилившись прицілом, дала залп по центру міста замість укріплень австрійського тот-де-пону. У місті згоріла лише ратуша, де й зберігався міський архів. Уціліли тільки копії документів, що відклалися в ґродських книгах, реєстри актів тощо. Значну частину цих копій розшукав і опублікував у своїх есе відомий письменник, миколаївчанин Ярослав Гнатів, знаний під псевдонімом Ярослав Николович⁶.

Уродженець міста о. Антоні Зелінський (1808—1854), який був пробощем миколаївського фарного костюлу Святого Миколая в 1835—1854 рр., готував історію міста, користуючись матеріалами міського й парафіяльного архівів та заносючи їх до свого щоденника „Пам'ятна книга Миколаївського костюлу“. Його записки пропали у вирі Другої світової війни. Можливо їх вивіз у 1944 р. останній римо-католицький пробощ о. Казимир Непокуй (1891 — після 1944), який обіймав миколаївську парафію в 1934—1944 рр., тож залишається надія на виявлення цих записок.

Нотатками А. Зелінського користувався о. Володимир Федусевич (1885—1962), громадський і культурний діяч, довголітній парох церкви Святого Миколая (1921—1959). Весною 1945 р. на чистих аркушах, вшитих в Євангеліє Апракос, він записав свою „Хроніку парохії і міста Миколаєва над Дністром“. Це жива розповідь про звичаї та життя міста в першій половині ХХ ст. У своїй історичній частині хроніка є компіляцією зі записок А. Зелінського, виписок з польських довідників, енциклопедій, матеріалів Уляни Кравченко та М. Мочульського. В. Федусевич приїхав до Миколаєва після пожежі в ратуші й оригінальні документи з міського архіву до його рук вже не потрапили. Євангеліє з хронікою В. Федусевича збереглося в храмі Святого Миколая, а сам текст з перекладом польсь-

³ Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego.— Warszawa, 1844.— Т. 2.— Cz. 2.— S. 577—578.

⁴ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902.— Т. XVIII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. VII: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.— Cz. I-sza / Opisana przez A. Jabłonowskiego.— S. 62—64.

⁵ Стаття А. Шнайдера про Миколаїв: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego.— Warszawa, 1885.— Т. VI.— S. 403—405. Див. також: Войтович Л. Миколаїв у документах. Пам'яті Аптона Шнайдера // Громада.— Миколаїв, 1990.— 1 листопада, 3 листопада.

⁶ Гнатів Я. Ключ розуміння (джерела духовності Миколаївщини над Дністром у XV—XVIII ст.) // Миколаївщина. Збірник наукових статей.— Львів, 1998.— Т. 1 / Відпов. ред. Л. Войтович.— С. 173—203; Ярослав Николович. Кам'яна господина.— Львів, 2001.— 199 с.; його ж. Коли прокидається лицар.— Львів, 2006.— 232 с.; його ж. Біля паплі.— Львів, 2011.— 388 с.

ких, німецьких і латинських фрагментів та коментарями був опублікований нами⁷.

Низка розвідок з історії міста, що з'явилися в останні десятиліття, лише фрагментарно торкаються давнього періоду або ж присвячені окремим аспектам міської історії й не творять цілісної картини⁸. До того ж більшість із них публікувалися в малотиражних виданнях або у виданнях, які стали бібліографічною рідкістю.

Точна дата заснування міста — 20 лютого 1570 р., коли королем Сигізмундом Августом було підписано локаційний привілей. Версії про існування більш ранніх поселень на території Миколаєва потребують джерельних свідчень. У 1873 р. під час будівництва камениці на початку нинішньої вулиці Шептицького знайдено дві монети римського імператора Валента (364—378), які нині зберігаються в Краківському археологічному музеї⁹. Але ця знахідка радше випадкова, а інших відомостей про існування тут сучасного монетам поселення немає.

У 1607 р., під час закладення фундаменту нині існуючого костюлу Святого Миколая, було знайдено рештки будівель, сокиру та „руські“ гроші. На підставі цього А. Шнайдер вирішив, що колись на місці Миколаєва існувало місто Тетерев, зруйноване військом короля Данила Романовича в 1257 р.¹⁰ Дослідник виходив з наступного фрагменту Іпатіївського літопису: „... взя Городок и Сѣмоць и всѣ городи сидяшею за Татарии Городск и по Тетереви до Жидьчевьева“¹¹, вважаючи, що давній Тетерев розміщувався між Городком і Жидачевом — на місці пізнішого Миколаєва. Але насправді в літописі йшлося про міста Болохівської землі, яка знаходилася на межі Київської, Волинської й Галицької земель, на

⁷ Войтович Л. Літопис Федусевича // Ленінська зоря.— Миколаїв, 1989.— 11 лютого, 14 лютого, 16 лютого, 18 лютого, 21 лютого, 23 лютого; Федусевич В. Хроніка парохії і міста Миколаєва над Дністром / Вступ, підготовка тексту і коментарі Л. Войтовича // Миколаївщина.— Т. 1.— С. 173—203.

⁸ Маркевич О., Орел М. Миколаїв // Історія міст і сіл УРСР. Львівська область.— К., 1968.— С. 440—450; Шрамко Г. Миколаїв над Дністром.— Львів, 1969; Войтович Л. Етюди з давньої історії міста Миколаєва // Ленінська зоря.— 1988.— 24 травня, 28 травня, 4 червня, 7 червня, 11 червня, 18 червня, 2 липня, 13 жовтня; його ж. Забутий поет миколаївської землі // Там само.— 1990.— 8 лютого; його ж. Герб міста Миколаєва // Там само.— 1990.— 22 лютого; його ж. Повертаючись до герба // Там само.— 1990.— 24 травня; його ж. Магдебурзьке право // Там само.— 1990.— 6 жовтня, 9 жовтня; його ж. Друга вежа (портрети) // Громада.— 1991.— 27 липня, 30 липня, 1 серпня, 3 серпня, 6 серпня, 8 серпня; його ж. Місто над Дністром // Літопис Червоної Калини.— Львів, 1992.— № 6—7.— С. 46—52; його ж. Себастьян Чешек // Громада.— 1993.— 22 квітня, 27 квітня; його ж. Конституція і герб Миколаєва // Там само.— 1993.— 21 вересня, 23 вересня, 25 вересня; його ж. Розв'язання загадки гербу міста Миколаєва // Там само.— 1995.— 23 травня; його ж. Початки міста Миколаєва (XVI—XVIII ст.) // Миколаївщина.— Т. 1.— С. 106—130; його ж. Незакінчені етюди: Костел св. Миколая в Миколаєві // Громада.— 2008.— 5 вересня, 9 вересня, 12 вересня, 16 вересня; Івашків Я., Івашків К., Грибик М., Мацкевий Л., Сколоздра Р. Миколаївське Придністров'я / Під ред. Л. Войтовича.— Львів, 1993.— С. 162—163; Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини.— Миколаїв; Монреаль; Львів, 1998.— 186 с.; Маційовський І., Кончевич А. Церкви Миколаївщини // Миколаївщина.— 2006.— Т. 3 / Відпов. ред. Л. Войтович.— С. 271—316.

⁹ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР.— Москва, 1961.— С. 121, 126.

¹⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...— Т. VI.— S. 404.

¹¹ Полное собрание русских летописей.— Москва, 1998.— Т. 2: Ипатьевская летопись.— Стлб. 838.

вододілі Дніпра, Прип'яті та Південного Бугу. Городок, згаданий в цьому фрагменті, знаходився в середній течії річки Тетерев (поблизу нині існуючого села Городок). Від нього залишилося кілька горбів із слідами укріплень на лівому березі ріки (Велике, Мале городища і Красна гірка). На Малому городищі експедицією Романа Висезжева досліджено понад 30 господарських комплексів, металургійні горни, майстерні гончара і ливарника, знайдені бронзові дзвони XII—XIII ст., бронзову ложечку для причастя у вигляді монаха з хрестом, іконку Святого Дмитра Солунського та інші речі¹². Семоць, вперше згаданий під 1152 р., знаходився в Дорогобузькому князівстві на березі ріки Случ, Городеск — це Городок Волинський, вперше згаданий під 1213 р., а Жидьчев — це Жидичин на березі ріки Стир, вперше згаданий під 1227 р.¹³ Жидачів на Дністрі в літописі вперше згаданий під 1164 р. як Удеч (інша форма давньої назви — Зудеч)¹⁴. А місто Тетерев на березі однойменної ріки, вперше згаданий у літописі під 1159 р., існувало ще в 1584 р. (нині — село Тетерівка Житомирського району Житомирської області)¹⁵. Відтак знахідка 1607 р. жодного відношення до літописного Тетерева не має.

Зрештою „руськими грішми“ на початку XVII ст. ніхто б не став називати гривні — срібні злитки спеціальної форми, які виконували роль грошей в княжу добу. Так називалися монети, що їх карбували у Львові для *королівства Русі* за часів короля Казимира III (1353—1370), князя Володислава Опольського (1372—1378, 1385—1387), короля Людовика Анжуйського (1379—1382) та короля Владислава Ягайла (1387—1434)¹⁶. Отож будівлі над Глибоким потоком на місці нинішнього костьолу могли відноситися до періоду між серединою XIV і серединою XV ст. Ця територія в XIV ст. відносилася до володінь відомого галицького боярина Вовчка з Дроговижа, який одним із перших перейшов на бік польського короля Казимира III, зокрема виступав як свідок у магдебурзькому привілеї Львову 17 червня 1356 р.¹⁷ Влітку 1377 р. князь Любарт-Дмитро Гедимінович спалив його місто Дроговиж, городище якого знаходиться на високому пагорбі, званому Стружною горою. Останній панує над Миколаєвом із західної сторони, і можливо на місці пізнішого костьолу стояв двір боярина Вовчка, зруйнований волинським військом. Син дроговизького боярина Дмитро Волчкович не став відбудовувати зруйноване місто (село Дроговиж відновилося над Глибоким потоком біля підніжжя городи-

¹² Висезжев Р. И. Раскопки в Городске в 1955 г. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— К., 1957.— Вып. 7.— С. 104—105; його ж. Раскопки „Малого городища“ летописного Городеска // Там само. 1960.— Вып. 10.— С. 124—135; його ж. Будівлі „Малого городища“ X—XIII ст. в с. Городську // Археологічні пам'ятки.— К., 1962.— Т. 12.— С. 131—154.

¹³ Войтович Л. Волинська земля князівських часів (X—XII ст.) // Проблеми історичної географії України. Збірник наукових праць.— К., 1991.— С. 10—22.

¹⁴ Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— Стлб. 524.

¹⁵ Описание Киево-Печерской Лавры с привосокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов Лавры и обеих пещер.— К., 1831.— С. 170; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.).— К., 1965.— С. 138.

¹⁶ Крижанівський А. Хронологія діяльності Львівського монетного двору в XIV—XV ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— К.; Львів, 2004.— Т. 1.— С. 664—679.

¹⁷ Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль.— Львів, 1998.— С. 27—28.

ща) й батьківський двір. У 1394 р. він отримав землі біля Хорового ставу, де заложив місто Ходорів, ставши родоначальником відомої магнатської родини Ходоровських¹⁸.

Відроджений Дроговиж став королівським селом, а з 1465 р. центром королівського староства, яке отримав Закліка Тарло. Він походив з родини сілезьких лицарів, які прийшли до Галичини з князем Володиславом Опольським¹⁹. Наступними дроговизькими старостами були син Закліки львівський підстолий Андрій Тарло (1472—1508), його молодший брат охмістр королеви Станіслав (1508—1515), син Станіслава львівський військовий Павло Тарло (після 1515—1553) та племінник Павла сандомирський хорунжий і королівський секретар Миколай Тарло (1553—1571)²⁰.

М. Тарло розпочав свою кар'єру при королівському дворі, спочатку як королівський дворянин, а пізніше як королівський секретар. Вже ледь у двадцятирічному віці в 1553 р. він отримав уряд сандомирського хорунжого, опинившись серед найближчих придворних Сигізмунда Августа. Зокрема М. Тарло входив до числа втаємничених у відносини короля й Барбари Радзивілл (вдови новгородського воєводи Станіслава Гаштольда), 6 серпня 1547 р. був присутнім на їх весіллі. Його було призначено підчашим королеви, але після її раптової смерті 8 травня 1551 р. (кружляли чутки, що королева Бона з допомогою італійських алхіміків отруїла невістку), за охорону якої він відповідав, М. Тарло назавжди покинув двір. Перебрався він у село Дроговиж, над яким на Стружній горі височів невеликий замок, збудований ще Заклікою Тарло. У Свіржі на Добромильщині экс-придворний познайомився з Ядвігою зі Жмігроду, яка в 1557 р. вийшла за нього заміж. Одруження й переїзд дружини до Дроговижа підштовхнули М. Тарло до активної діяльності. Він зайнявся будівництвом, і задля отримання необхідних коштів у 1568 р. уклав угоду про оренду королівського міста Горожани. Велика Горожана мала магдебурзьке право, дароване королем Казимиром Ягеллончиком у 1448 р. та підтвердженом у 1487 р.²¹ З мешканцями цього міста в М. Тарло виник конфлікт: міщани відмовлялися виконувати повинності на користь орендаря, зокрема візницьку, не бажаючи перевозити будівельні матеріали до Дроговижа. Тоді М. Тарло здійснив подорож до королівського двору. За сприяння короля, який прихильно поставився до товариша молодості, королівська канцелярія 20 лютого 1570 р. видала локаційний привілей на заснування міста Миколаєва, а 4 березня 1570 р.— іншу грамоту, якою Велика Горожана була позбавлена магдебурзького права²² (подібні випадки в ті часи були одиничними).

¹⁸ Małczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1353—1783.— Lwów, 1938.— S. 8; Sikora F. Krag rodzinny i dworski Dymitra Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia. Kregi zawodowe i grupy interesu w Polsce sredniowiecznej na tle porównawczym.— Toruń, 1989.— S. 84—90.

¹⁹ Fijałek J. Tarłowie. Znakomitego rodu początki i świetność // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1909.— T. VIII.— S. 63—88, 167—197, 284—312; 1910.— T. X.— S. 34—65, 168—205, 310—350.

²⁰ Войтович Л. Друга вежа // Громада.— 1991.— 9 липня, 11 липня, 13 липня; й о-го ж. Друга вежа (портрети) // Громада.— 1991.— 27 липня, 30 липня, 1 серпня, 3 серпня, 6 серпня, 8 серпня.

²¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 332, с. 456.

²² Там само.— Спр. 377, с. 399—400.

Привілей короля Сигізмунда Августа на заснування міста Миколаєва й надання йому маґдебурзького права згодом підтверджували наступні правителі Речі Посполитої: Стефан Баторій у 1576 р., Сигізмунд III у 1596 р., Владислав IV у 1633 р., Міхал Корибут у 1671 р., Август II у 1720 р., Август III у 1748 р. та Станіслав Август у 1766 р. Основні положення документа затвердили й австрійські цісарі Йосиф II (1782) і Франц I (1794). Текст привілею Сигізмунда Августа від 20 лютого 1570 р. наводимо за публікацією М. Мочульського в нашому перекладі²³:

„В ім'я Боже. Амінь. До вічної пам'яті. Всі великі справи людські за часом і давністю були би забуті, коли би грамотою, як певним всіх речей і справ свідченням, не були би обдаровані, тому ми, Сигізмунд Август, з ласки Божої король Польський і ін., ознаменуємо своїм листом всіх загалом і кожного зосібна, як нинішнім, так і пізнішим майбутнього віку людям, котрим це бачити належить буде, що ми, бажаючи то собі і майбутньому нашому, щоби нам і скарбові Речі Посполитої корони завжди пожитків і доходів прибувало, за поданням достатнім справи шляхетно народженого Миколая Тарло з Щекаровиць, хорунжого сандомирського, дворянина і секретаря нашого, який від нас село наше королівське Дроговиже, що лежить у Львівській землі, до смерті своєї тримає, вирішили тому-то уродженому Миколаю Тарлу дати ту міць і владу, щоби він на ґрунті того означеного села Дроговижа над Глибоким Потоком містечко, котре нам Миколаїв назвою назвати бажаємо, на новім кореню посадити міг, яко ж ми даємо ту міць тим листом нашим.

А тому містечку, Миколаїв названому, даємо і надаємо право німецьке, котре маґдебурзьким звемо, аби того містечка і всіх тих, хто в тому містечку жити будуть, всі права польські, традиції і звичаї всі, які право німецьке не приймає, вийняти і визволити всіх міщан і передміщан, котрі там жити будуть, від будь-якої влади, юрисдикції та зверхності всіх загалом і кожного зосібна, воевод, каштелянів, старост, державців, бургграфів, підкоморіїв, суддів, підсудків, возних і інших дигнітаріїв королівства нашого, тим способом, що не перед ними хто-небудь з них про привілеї або злочини всякі, як малі, так і великі, навіть злодійство і мужевбивство, відсічення членів і інші злочини, не будуть викликані відповідати, ані жодних вин платити не будуть повинні, тільки перед війтом своїм. А війту, що на той час буде, поставленому вище поіменованим шляхетно народженим Миколаєм Тарлом, вічним державцем нашим, не інакше ніж на право німецьке спираючись, будуть винні відповідати. Котрому війту, що на той час буде, в усіх названих злочинах головних і яких інших судити, на смерть карати, міць і всяку можливість даємо, так як то право німецьке у всіх своїх пунктах, клаузулах і артикулах залишає.

Надто ще хочемо міщан і передміщан того містечка Миколаєва особливою ласкою опікувати, в тім містечку два ярмарки щорічні, перший на свято перевтілення Пана й Спасителя нашого, котре на Русі зветься Святим Спасом, другий ярмарок на Нове літо, а торг

²³ Мочульський М. Привілеї м. Миколаєва...— С. 4—7.

особливий в кожному тижню у вівторок устанавлюємо і призначаємо через цей привілей наш, даючи теж можливість названим міщанам і передміщанам того ж ярмарки річні і торги тижневі днями і часами вище іменовані звичаями інших міст і містечок королівства нашого чинити, обходити і справувати. Також всі люди обох статей будь-якого стану будуть могли їздити до того містечка на ярмарки щорічні і торги щонедільні на час іменований для продажу і купування, речі за речі і купівлю за купівлю, міняти й інші купецькі розмаїття справувати, а приїжджаючи і від'їжджаючи нашої і нащадків наших безпечності і вольності мають відчувати і від неї отримувати задоволення. Окрім, якби такі були, котрих права і статуту замикати і нищити наказують і котрим перебування між спокійними людьми слушно є заборонене.

А щоби тим охочіше люди до іменованого Миколаєва містечка і тим скоріше сходилися, а там собі садиби і доми, а також присадиби будувати і розширювати могли, дали ми і дарували, яко же даруємо і даємо всім, котрі лише там почнуть мешкати і осідати, як міщанам так і передміщанам, вольність від сього часу до 20 літ виконаних, котрому від всіх податків міських, також і від поборів наших і інших всяких міських, котрі однак зараз існують для нашої Речі Посполитої потреби ухвалені й усталені, і котрі пізніше будуть ухвалені й усталені, також від торгового в місті та містечках будь-яких і від усяких сплат мостового аж від сього літа, доки не пройдуть ті 20 літ.

Вольність ту, вийнявши податок чоповий до завершення року лиш одного, а то теж всім і кожному зосібна старостам нашим і підстаростам повідомляємо, щоби означені міщани миколаївські в такій вольності, через нас їм наданій, до закінчення і виконання літ вище списаних перебували і щоби були залишені, того застерігали і від них жодних поборів, податків посполитих, ні торгового, ні мостового, ні мита старого чи нових не стягували і жодному стягувати не допустили, а коли 20 літ пройде, міщани і передміщани того міста Миколаєва названі мита, мостове, торгове, гребельне на всіх місцях також платити будуть, як інші міста і містечка, що в околицях знаходяться, платити звикли.

А також за наданням справи вищеназваного шляхетно народженого Миколая Тарла, котрому то місто Миколаїв ново заложити і осадити дозволили, котрому то вольностями вже описаними також забезпечили й обдарували, через це маючи, що за пильним міркуванням і старанням його швидше би то містечко осадити і будувати буде можна, даємо тому-то означеному Миколаю Тарлу міць і владу, щоби він до того міста Миколаєва вїта, котрого буде хотіти і розуміти буде гідного і потрібного, сам подав, тому вїттові, що за дохід і забезпечення на той уряд мати має, постановив і описав, на чому той вїт, нічого ся в тому нас не дотикаючись, слушно справи вирішувати має.

Надто, коли міста і містечка всі, не лише новоосаджені, але теж і здавна засілі, гостинцями великими скоріше багатіють, забезпечити в тому за часу пожиток того то містечка Миколаєва, дозволили ми і дозволяємо тому ж шляхетно народженому Миколаю Тарлу,

щоби той великий гостинець, котрий через село наше Дроговиж йде на то містечко, добрими і забезпеченими дорогами укріпив.

А для кращого і вічного тих всіх речей вище списаних печать наша тому привілею нашому є привішена.

Дано у Варшаві дня 20 місяця лютого року 1570, панування нашого 41 року при присутності [...] (тут наведено перелік свідків.— Л. В.)

Дано через руку велебного в Бозі ксьондза Франциска Красінського, пробоща полоцького, архідіякона варшавського, підканцлера коронного вдячно нам милого. Сигізмунд Август, король з ласки Божої.

Печать більшої канцелярії королівства для скріплення документа привішена“.

Локаційна грамота надавала місту самоврядування, тобто виборну Раду на чолі з бурмістром, лавничий суд на чолі з війтом, який діяв відповідно до норм магдебурзького права, та звільнення від юрисдикції будь-кого з урядовців. Першого війта мав поставити засновник міста, наступні війти, як показала практика, затверджувалися королем. Будучи заснованим на державних землях, місто набуло статус вільного королівського міста. М. Тарло був лише першим його орендарем. Для заохочення нових поселенців міщан і передміщан звільнили на 20 років від усіх видів податків і мит на всій території держави. Локаційний привілей Миколаєву, безперечно, належить до одних із найкращих за умовами з-поміж тогочасних аналогічних документів. Зрозуміло, що в числі перших миколаївчан опинилося чимало ремісників перш за все з сусідньої Великої Горожани, позбавленої магдебурзького права.

Першим знаним бурмістром Миколаєва був Антоній: він згаданий у документі від 10 грудня 1607 р., внесеному в книги Львівського гродського суду²⁴. Там само названо й іншого міщана з-поміж перших миколаївчан — видатного львівського скульптора (*lapicida*) Себастьяна Чешека (помер після 1612 р.), який став райцею (радним) миколаївського магістрату (про що свідчать згаданий документ від 10 грудня 1607 р. та інші джерела). Переїзд майстра до Миколаєва був закономірним: околиці міста були багаті вапняком та алебастром. У Красові, Поляні та в околицях Миколаєва добували камінь, з якого збудований весь старий Ринок у Львові: відомі львівські зодчі Петро Барбон, Павло Римлянин і Войтех Капінос використовували цей камінь на своїх будовах. Місцеві жителі мали давні навички обробки каменю. Не випадково вихідцю з цих місць Петрові Красовському (помер після 1582 р.), представникові знаної родини львівських братчиків, судилося стати одним із кращих львівських зодчих, зачинателем ренесансного стилю в українському зодчестві. Дослідники традиційно приписують П. Красовському італійське чи польське походження, тоді як він так і не вступив до львівського цеху мулярів, зодчих і скульпторів (до нього некатоліків не приймали), що виглядає нетипово для звиклих до цехового життя італійців чи поляків. Навряд чи випадково майстер виконував переважно замовлення православних або вірменських замовників. Італійські мотиви у творчості автора каплиці Трьох свя-

²⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 393, с. 782—785.

тителів — кам'яної різьбленої тридільної галицької церкви з ренесансними орнаментами — могли лише бути результатом навчання в Джованні Марія Моска на прізвисько Падовано, який у 1530—1574 рр. працював у Кракові, Тарнові та Фельштині біля Добромиля.

С. Чешек також навчався у Кракові в Падовано, потім вступив до львівського цеху зодчих, каменярів і скульпторів, перебуваючи біля його управління з 1582 по 1612 р. У своїй майстерні в Миколаєві він виконував замовлення для Львова, Замостя, Дубецька. З його скульптур найбільш відомі надгробок Катерини Рамультової з костюлу в Дрогобичі (1573), надгробок Миколая Гербурта з домініканського костюлу у Львові (1584), статуя „Увірування Фоми“, яка стоїть нині в Латинському соборі у Львові, а колись прикрашала каплицю Томи Піравського (1610), статуя апостола Павла з каплиці Камп'янів. Скульптора також вважають автором надгробків Яна Гербурта (1577) й Катерини Дрогойовської у Фельштині та знаменитого надгробка князя Костянтина Івановича Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври (загинув разом з собором у 1941 р.). Майстерня С. Чешека в Миколаєві була великою, там муслило працювати чимало підмайстрів та учнів. У серпні 1591 р. скульптор скаржився, що із Замостя до Миколаєва прислали всього 36 возів, на яких не поміщалися всі скульптурні деталі замовлення. Різьблені портали та інші частини декорів для будівель Замостя, а також деталі фонтану за рисунками Санті Гуччі були виготовлені саме в цій майстерні²⁵. Також С. Чешек був будівничим і військовим інженером. За його проектом і під його керівництвом у 1611 р. в Розвадові біля дністровської переправи розпочалося будівництво фортеці Табір з фабрикою селітри та складами. У документах Дроговизького староства, яке опікувалося цим будівництвом, С. Чешек фігурує як Себастьян Розвадівський²⁶. Можна не сумніватися, що проект міських укріплень з добре продуманою системою природного захисту (використання потоків-струмків та боліт) і проект костюлу також були підготовлені С. Чешеком. Щоправда костюл будувався довго (про що нижче), тож неможливо встановити наскільки було реалізовано його початковий проект.

Саме М. Тарло, безперечно, мусив обрати місце для міських укріплень, костюлу та власного будинку (розміщувався поблизу костюлу). На місці останнього на початку ХХ ст. польська громада звела будинок „Сокола“ (в радянські часи тут діяв кінотеатр „Зірка“, нині ж будівля поступово руйнується).

Високі земляні вали міста простояли до кінця ХVІІІ ст.: в люстрації 1765 р. було відзначено, що вони вже місцями поосипалися. Уляна Кравченко бачила вже їх залишки, які місцями збереглися до середини 1950-х років. Тож відновити їх конфігурацію неважко: міські вали захищали великий чотирикутник. Вал тягнувся через територію нинішньої гімназії вздовж Глибокого потоку (якраз по межі нової будови, де раніше починалися спортивні майданчики), повертав на території ліцею (біля старого приміщення плебанії, яка пізніше служила ідальнею ПТУ, нині там навчальний корпус ліцею; до кінця 1950-х років з гребеня валу дівора

²⁵ Любченко В. Л. Львівська скульптура ХVІ—ХVІІ століть.— К., 1981.— С. 30—39, 206.

²⁶ Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 29.

спускалася на санчатах) і далі йшов гостинцем теперішньої вулиці Устияновичів (в кінці вулиці в саду поблизу садиби о. В. Федусевича ще донедавна можна було спостерігати внутрішній скіс валу, утворений при його осипанні). Звідси вал повертав лівою частиною вулиці Завалля, її гребенем йшли далі, пересікаючи Львівську вулицю, аж до повороту в напрямку лікарні, а далі повз лікарню вулицею Івана Франка, пересікаючи вулиці Шептицького та Чешека до з'єднання з частиною валу біля Глибокого потоку.

За Глибоким потоком лежало Болоня (оболонь), де випасали худобу. Заселятися Болоня почало лише від середини XVIII ст., коли стара система укріплень втратила своє значення. Зі східної сторони вал прикривав потік, званий пізніше Болотцем, який витікав з-під Лисої гори та впадав у Глибокий потік на території ліцею. Сліди цього потоку і міст через нього збереглися ще на початку вулиці Шевченка. Зі західного боку паралельно валу йшов рів, який також з'єднувався з Глибоким потоком. Через цей рів, засипаний ще у XVIII ст., колись було перекинуто міст: його залишки виявлено під час дорожніх робіт між універмагом та будинком Скарба (нині — казначейство) по вулиці Шептицького. За цим мостом починалося Перемишльське передмістя (в документі 1616 р. назване Перемишльською вулицею; пізніше називалося Стрийське), яке тягнулося вздовж битого шляху з Перемишля на Галич (до середини XX ст. воно називалося вже просто Передмістя). З півночі до валів міста примикало захищене палісадом інше передмістя — Завалля (в документі 1616 р. назване Північні Затили). За мостом через потік Болотце починалося Підлісся, яке тягнулося в напрямку Радева до лісу. Тут укріплення були тільки до району церкви Святого Михайла.

Сам М. Тарло нового міста так і не побачив: він помер влітку 1571 р., маючи заaledве 50 років. У нього та Ядвіги зі Жмігроду була єдина дочка Ядвіга. Її видали за Юрія (Єжи) Мнішка, сина краківського бургграфа Миколи Мнішка з Великих Кунчиць, нащадка хрестоносців, шукача пригод і вірного соратника Сигізмунда Августа. Ю. Мнішек зробив помітну кар'єру, послідовно отримуючи уряди коронного крайчого, радомського каштеляна, дозорця всіх руських солеварень і врешті сандомирського воеводи, а також дістав Львівське, Самбірське, Сокальське, Сяноцьке й Рогатинське старства. Судячи з портрета, написанного близько 1600 р., Ядвіга з Тарлів Мнішек була некрасивою й невисокого зросту.

8 жовтня 1571 р. Ядвіга зі Жмігроду Тарлова уступила зятеві Ю. Мнішку, на той час сокальському старості, та доньці Ядвізі оренду на ряд маєтностей, включаючи Дроговиж, Устя, Розвадів, Надріччя, Дубно (нині — Дуброва), Стільсько, Ілів і новозаснований Миколаїв Дроговизького старства, а також Велику Горожану, Малу Горожану і Ричків (нині — Ричагів) Львівського старства²⁷.

У 1576 р., підтверджуючи Миколаєву магдебурзький привілей, король Стефан Баторій, дозволив майстрам різницького цеху відкрити шість м'ясних яток. Міщани отримали право виготовляти й продавати горілку, платячи мито на користь міста, а в окрузі милі навколо міста було заборонено виготовляти й продавати пиво, щоби міські пивовари не мали

²⁷ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369—1899 рр.— К., 1971.— Док. 59.

конкурентів²⁸. Згодом, у 1580 р. мешканці міста нагадували посесорам Миколаєва про магдебурзький привілей, добиваючись права на безмитний проїзд старостинською дорогою через Дроговиж²⁹.

Станом на 1578 р. у місті нараховувалось 37 дворів³⁰. У 1591 р., коли минув 20-річний термін звільнення міського населення від податків, до міста прибула королівська комісія для складання ревізії та встановлення для міщан податків і повинностей. На той час у місті було 6 майстрів різників, 12 шевців, 6 пекарів, 6 гончарів, пивовари й мельники. Міщани склали скаргу на утиски з боку Ядвіги зі Жмігроду, і король Сигізмунд III видав спеціальну грамоту, якою вдові засновника міста заборонено кривдити його мешканців³¹. Наступного року міщани отримали королівський „глейт“ — лист безпеки від протиправних дій Я. Тарло.

Влітку 1593 р. місто було пошкоджене великою пожежею, тож у зв'язку з нею привілеєм від 4 червня того року міщан знову звільнили від податків — терміном на два роки³².

У 1595 р. орендар міста Ю. Мнішек надав Миколаєву новий привілей, що розширював положення привілею 1570 р. У кінцевій частині акта експонент рекомендував міщанам отримати від короля його підтвердження, що Сигізмунд III і зробив у 1596 р. Цей документ, який створив правову основу для функціонування міста, наступні королі підтверджували без змін. Наводимо текст привілею 1596 р. з незначними скороченнями у нашому перекладі за публікацією М. Мочульського³³:

„...підтверджуючи перший привілей від Сигізмунда Августа місту нашому Миколаєву наданий, а потім Стефаном королем, попередником нашим, конфірмований, назначаємо і даємо на прохання тих же міщан ланів 35 [...], котрі починаються з урочищами їх від вйтівського лану за Діравим каменем (на Дуброві камінь „Діравець“.— Л. В.), йдучи щонайпростіше від того місця на горі, яку називають Липа, через гостинець, котрий йде до містечка Миколаєва від Галича серединою гори, званою Липа (тобто давній шлях з Роздолу через Верин на Миколаїв повз так звану Фігуру.— Л. В.), йдучи аж до межі, яка припала на знак пані Хмужини (*Chmurzynej*), почавши від кінця передмістя Миколаєва, котрим іде гостинець до Перемишля. Ставши на кінцевій чверті, котру Ян Старий тримає, йдучи між краєм тої чверті щонайпростіше аж до гостинця, котрий іде до Львова з містечка того ж Миколаєва. Гостинцем цим, що йде аж до потоку, котрий Тарандовим зовуть, до села Демні тим потоком ідучи навпростець, аж до потоку Тростянця, до котрого то лани міські припадають і котрі вже тим же міщанам віддані вздовж.

З котрих-то ланів, а власне з кожної чверті ланової зосібна, повинні будуть як міщани, так і передміщани, давати на кожне свято Святого Мартина чиншу або шосу на кожен рік по 6 грошів, з ву-

²⁸ Войтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 113.

²⁹ Там само.— С. 113.

³⁰ *Źródła dziejowe*.— Т. XVIII.— Cz. I.— S. 63.

³¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*.— Т. VI.— S. 402.

³² Войтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 113.

³³ Мочульський М. Привілеї м. Миколаєва...— С. 2—4.

личних домів ринкових — по 2 гроші, з фільварків — по 4 гроші. Що стосується торгового, котре повинно розумітися від того, хто що на торг приведе, від різних речей, то до двору нашого, або скоріше державці нашому, належати повинно. Крім того, що від півмірок при мірянні збіжжя приходиться буде — то місту належить мати (тобто плату за користування еталонними мірками.— *Л. В.*).

Даємо і дозволяємо вільні пасовиська, так для добування жолудів для свиней у лісах наших дроговиських і щирецьких, котрі однак пасовиська без вчинення шкоди мають бути, а коли підсвинки народяться, тоді ці міщани і передміщани повинні будувати додати від кожної свині по 2 гроші, а від підсвинка по 1 грошу, від поросят малих — нічого не повинні давати, а ні також від свині, яка не буде в тому лісі їсти.

А що теж за предків наших дані їм два ярмарки річні, перший на свято Преображення Пана Спасителя нашого, другий на Нове літо, а торг особливий щотижня у вівторок установлений був, тоді ми на прохання тих же міщан наших, звертаючись до звичаю, котрий там є, той ярмарок, котрий був на свято Преображення Пана Спасителя перекладаємо на день хвалебного Вознесіння божого, другий, котрий був призначений на Нове літо, той в силі зоставляємо [...] Ще один ярмарок на день народження найсвятішої панни Марії кожного року як і другі ярмарки.

До вжитку міщан солодовні, бровари і куріння горілки. Міри солоду, пива — щороку в п'ятницю по Провідній неділі бурмістр з райцями по 300 злотих (за перевірку еталонних мір.— *Л. В.*) в скарб або посесорам.

Вільне зелення пивного солоду і горічаного по всіх млинах в Дроговиському ключі по 4 гроші від солоду млинарю. З 6 яток різницьких — 6 каменів жиру топленого або 6 гривень за кожен камінь нам чи посесору, а в міську скарбницю по 1 золотому і 6 грошів.

Де худоба або свині у дворі плата за них [...], а що також лазня, ратуша все ще не збудовані, тоді дохід з лазні тої і з ратуші на справу міста. Сіль, коломазі, посторонки, свічки, що в Ратуші продають, доходи з підстригача, котрий там в ратуші жити буде, ятки хлібні, шевські, гончарські, котрі нині є і через час будуть, а також крамниці всякі — то теж на справу міста призначене має бути.

Всі цехи по 6, а шевці — 12 майстрів [...] цехам вільно брати учнів, визволяти їх, майстрами ставити. Статути мати на зразок львівських [...] Якби дізналися про столяра чи партача в ключі Дроговиськім, вільно забрати з усією роботою, ув'язнити, але половина повинна відійти до двору державців. Як і ремісники Городка і Щирця за плату мають виконувати роботу для державців [...]

Дозволяємо теж тим же підданам нашим, спільно з державцем нашим або намісником його, вільно їм буде бурмістра з радою, всіх мужчин віри католицької, спільно і руської, обивателів містечка тамтейшого, людей мудрих і обачних, або теж ззовні, якби тих не було у місті, людей всяких релігії грецької мудрих і обачних вибирати і на той уряд ставити згідно звичаю інших міст наших. Котрі міщани обрані на уряд, також і інші міщани і передміщани від усіх

шарварків, візництва і робіт дворецьких, крім гвалту всякого, вільні бути мають [...]

[...] жодних данин від бджіл, овець, поволощини не повинні [...] вільно на часи вічні.

[...] плебанові — мучне з кожної частки ланової жита на рік кожний півмірки, віса — дві, львівської міри, на свято Святого Мартина по 1 грошу столового від господарства, комірники — по пів гроша перед Великоднем [...]

Оскільки з викорінням і розродженням жидів по містах наших більша шкода ніж користь і більша нужда ніж збагачення походить, тоді на прохання тих же міщан наших дозволяємо і постановляємо, щоби жоден жид в місті нашому названому Миколаїв і на передмістях не будувався, ні жодного помешкання не мав і купецтва жодного не привозив [...]"

Цей привілей без змін підтвердили королі Владислав IV (1633), Міхал Корибут (15 жовтня 1671 р.), Август II (13 липня 1720 р.), Август III (6 липня 1748 р.) та Станіслав Август (6 жовтня 1766 р.). Після входження Миколаєва до складу Австрійської монархії документ був підтверджений декретом цісаря Франца II у 1794 р. Декрет з незначними скороченнями наводимо за публікацією М. Мочульського в перекладі Василя Ониськіва³⁴:

„Ми, Франц II, з ласки Божої вибраний Римський цісар і т. д., отсим стверджуємо, що на основі прохання підданих громад, розміщених в успадкованих нами королівстві Галичини і Лодомерії, сим разом до життєве Францом Жевуьським камерального (тобто належного до державного скарбу-камери.— *Л. В.*) міста Миколаєва Бережанського округу нашої краєвої губернії згідно із зложеним звітом і згідно з поданням нашої Державної Ради для добра всіх підданих найласкавіше постановляємо силою цього декрету наступні вольності і привілеї.

По перше — признаємо і бажаємо захищати громадян і громаду міста Миколаєва округу Бережани в їх ріллі, землях, луках і пасовищах у межах, обсягах і в назві, визнаних давніше.

По друге — отсе місто повинно мати право виробляти пиво, горілку і питний мед, а також у межах свого ключа продавати рівночасно чужі напої, завезені в межі ключа, беручи мита від бочки пива 15 крейцарів, а від кварта горілки і меду — 1 крейцар, а дохід з того віддавати у міську касу, використовуючи його для добра громади.

По третє — отсе місто залишається підпорядкованим своїй юрисдикції, як довго не буде підстав для усунення і заперечення власного судочинства.

По четвєрте — признаємо місту проведення трьох річних ярмарок щороку, а саме — перший у наступний день після руського Нового року, другий — в день Преображення Господнього 6 серпня і третій — на Різдво Диви Марії, з погодженням з нашою

³⁴ Мочульський М. Привілеї м. Миколаєва...— С. 7—10.

цісарською владою про тарифи поборів за продаж товарів і місце торгу.

По п'яте — дозволяємо місту мати власний герб, а саме — на синьому полі вирваний з листям і з голубом дуб, а зліва від нього поставлена доземно сокира, вістрям звернена вправо, все в природних поставах і барвах. То представляти з назвою оселі і з напівкруглим написом „Печатка міста Миколаєва“, і ту печатку можна безперешкодно вживати.

Перед тим затримуємо за собою право ті вольності і привілеї для добра держави розширювати, зменшувати або ж скасовувати...

Надано в нашій столиці і резиденції Відні 5 дня грудня місяця 1794 р. від народження Христа, нашого Пана і Спасителя, і на третьому році нашого панування в Римському цісарстві. Франц“.

Декрет цісаря Франца II спростовує твердження, яке міститься в хроніці В. Федусевича й усіх польських та австрійських довідниках і за яким герб Миколаєва над Дністром — Леліва. Помилка йде від „Тек Шнайдера“, де в гербовій теці є зображення герба Леліва з латинським написом „Герб міста Миколаєва“. Герб Леліва — на блакитному полі золотий півмісяць рогами догори і шестираменна золота зірка над ним — відомий з 1086 р., за походженням саксонський, і пов'язаний з хрестовими походами та визволенням Єрусалиму. З польських лицарів цей герб першим отримав Спіцимер із Тарнова в 1287 р., а від нього герб перейшов до родини графів Тарновських. Представниця останніх — Дорота — була матір'ю М. Тарла. Саме тому, як впливає із записок о. А. Зелінського в переказі о. В. Федусевича, щит із зображенням Леліви в числі інших гербових щитів колись прикрашав костюл Святого Миколая в Миколаєві. Натомість герб, що його опис потрапив до збірки А. Шнайдера, належав іншому місту Миколаєву, заснованому в 1555 р. при впадінні річки Маніловки в ріку Вожка в 12 верстах від Чорного Острова поблизу Проскурова (нині — Хмельницький) подільським воєводою Миколаєм Сенявським і названому також на честь засновника. У XVII—XVIII ст. це було велике і багате місто з кам'яними ратушею, церквою, костюлом, монастирем і синагогою³⁵, нині ж це невелике село під такою ж назвою. Сенявські належали до гербу Леліва, тож не дивно, що новозаснований ними Миколаїв отримав їх герб, причому в 1571 р. (Сенявські затрималися із затвердженням міського герба через суперечку з князями Вишневецькими: ті володіли Чорним Островом і вважали, що Миколаїв заснований на спірних ґрунтах) — тоді ж, коли був наданий і герб Миколаєву над Дністром. Місцевий краєзнавець Іван Табачар знайшов відтиски міської печатки з цим гербом, тільки невірно інтерпретував його зображення³⁶.

Дуб як символ міста присутній в гербах багатьох міських поселень, зокрема Стародуба, Пронська, Вольмара та інших. Сокира біля його коріння — герб родини Тарлів (Топор) символізує заснування міста М. Тарло. Голуб у геральдиці служить символом смирення і чистоти,

³⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... — Т. VI. — S. 402.

³⁶ Войтович Л. Герб міста Миколаєва // Ленінська зоря.— 1990.— 22 лютого; його ж. Повертаючись до герба // Там само.— 1990.— 24 травня; його ж. Конституція і герб Миколаєва // Громада.— 1993.— 21 вересня, 23 вересня, 25 вересня; його ж. Миколаєву — 425 років // Там само.— 1995.— 18 лютого.

можливо, це натяк на жіночий монастир, який знаходився на Чернечій горі над містом з південної сторони.

З подіями кінця XVI ст. пов'язують появу так званої Фігури — ренесансного пам'ятника, який донині стоїть на високому кургані при старій дорозі з Перемишля до Галича в північній частині міста і який колись було видно з усіх частин міста. Чотиригранна колона з тесаного каменю, оздоблена декоративною різьбою та увінчана металевим (колись кованим) хрестом, була напевно, виготовлена в майстерні С. Чешека. Згідно з написом польською мовою, який ще донедавна добре читався, тут було поховано Адама Рзецького з Варшавського повіту „стану лицарського“, який загинув 26 травня 1599 р., розбороняючи товаришів. Загадка цього пам'ятника залишається відкритою. Збереглася легенда про міський виступ, напередодні якого учасники збиралися на раду за містом (на цьому місті тепер присілок Радів, названий ніби так в пам'ять про цю подію). Шляхтича й міських райців, які підтримували державця, нібито скарали на горло і закопали за містом. Мовляв з того часу миколаївчан почали називати *копачами* (М. Мочульський схилявся до цієї легенди, відкидаючи іншу версію, за якою копачі пішли від копання глини для гончарного виробництва, так як гончарство стало головним ремеслом у місті тільки з кінця XIX ст.³⁷). За легендою А. Рзецький і був тим вбитим шляхтичем, тобто дроговизьким підстаростою (державцем староства залишалася Я. Тарлова). Можливо він загинув у сутичці з міщанами і його поховали на виду всього міста після розправи з привідцями бунту, яких скарали на горло. Однак цю легенду важко пов'язати з написом на пам'ятнику. Товаришами в XVI ст. називали рядових шляхтичів у панцерних хоругвах на відміну від їх слуг (пахолків, драбів), які також несли службу. Тож, не виключено, тут мала місце сутичка між шляхтичами з котроїсь хоругви, які проходили повз місто, і в ній він випадково загинув, намагаючись втихомирити противників³⁸.

Перебування тоді військових підрозділів у місті не було рідкістю. На початку XVII ст. Ю. Мнішек підтримав самозванця, який видавав себе за молодшого сина московського царя Івана Грозного — Дмитрія. Самозванець заручився з його дочкою та пообіцяв майбутньому тестеві Новгородське і Псковське князівства. У 1604 р. Ю. Мнішек став збирати армію для походу на Москву і під знамена самозванця зголосилося 2,5 тисячі охочих. Зокрема полк Адама Жулицького розгортався в Дроговизькому старостві, і в його рядах перебував шляхтич Іван Терлецький, якому пізніше довелося стати миколаївським війтом. 15 серпня 1604 р. військо Самозванця вирушило на Москву, а наступного року йому вдалося здобути московський трон. Марина Мнішек, внучка М. Тарла, взяла шлюб із Самозванцем, відтак опинилася у вирі подій Смути і загинула в московській темниці близько 1614 р.³⁹

Зведення костьолю в Миколаєві стало предметом особливої уваги Ядвіги Тарлової, яка була доброю католичкою і намагалася надати місту

³⁷ Войтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 120.

³⁸ Там само.— С. 119—120.

³⁹ Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве. XVI—XVII вв.— Москва, 1910; Пирлинг П. Дмитрий Самозванец.— Москва, 1912; Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев.— Москва, 1987.

такого характеру. Але католиків у Миколаєві було небагато, плебан на початках служив у капличці. Тим часом на передмістях вже було засновано чотири церкви. Таке становище врешті непокоїло консисторію і в 1600 р. до Миколаєва прибув з візитацією львівський католицький архієпископ Ян Соликовський. Я. Тарлова і Мнішки, очевидно вислухавши від архієпископа чимало докорів, пообіцяли звести муrowаний храм. У протоколі візитації залишився запис про те, що костьол ще недобудований (може й дерев'яна капличка була ще не закінченою?)⁴⁰. Проте коштів бракувало, тож будівництво фундаментів розпочалося аж у 1607 р. Формальне заснування парафії король Сигізмунд III затвердив 17 травня 1607 р.⁴¹ Костьол отримав статус фарного — до нього належали Дроговиж, Черкаси, Демня, Глухівець, Гонятичі, Гута Щирецька, Лів, Кагуїв, Луб'яни, Надітичі, Переламанець, Розвадів, Сайків, Стільсько, Тростянець, Устя, Вербіж, Воля Велика і Воля Мала, де католиків не було зовсім. Я. Тарлова видала вже згадувану грамоту від 10 грудня 1607 р.: згідно з нею, накладалися грошові штрафи на поляків, які не відвідували костьолу в неділю та на свята або які працювали у святкові дні — відповідно, 4 і 12 грошів. Русини „грецької віри“ також мали платити по 12 грошів, коли б працювали на свято Непорочного зачаття Діви Марії або Апостолів⁴².

Я. Тарлова всіма силами намагалася завершити будівництво костьолу: трагічну долю внучки вона, схоже, пов'язувала з тим, що храм не було збудовано своєчасно. Очевидно, за її задумом, миколаївській костьол мав стати й сімейною усипальницею. У костьолі висіли численні гербові щити родичів: за свідченням А. Зелінського там були зображення гербів Топор (Тарлів), Дреріма (Стадницьких, родини Я. Тарлової), Леліва (Тарнавських, з яких походила мати М. Тарла) і Равіч (Тшецінських, з яких походила мати Я. Тарлової)⁴³. Мешканці Миколаєва — навіть ті нечисленні католики, які жили у місті, — не поспішали допомагати у зведенні костьолу. Лише 17 лютого 1611 р. Я. Тарлова уклала угоду з містом, яке представляв бурмістр Федір Підстригач. Державець повернув міщанам урочища, що їм належали згідно маґдебурзького привілею, а міщани обіцяли платити по 3 гроші від чверті лану й продовжити будівництво костьолу, отримавши щоправда згоду відкласти його зведення оборонної дзвіниці на пізніше — доки не будуть скінчені ворота, „щоби місто могло замикатися“⁴⁴. Я. Тарлова померла в 1618 р. Її поховали у крипті недобудованого храму, і до 1944 р. щотижня в храмі відправлялися меси за упокій її душі (нині крипта повністю замурована).

Сам храм схожий на костьол Святого Флоріана, зведений у Шаргороді: його будували в той же час зодчі з оточення канцлера Яна Замойського, до якого був близьким і С. Чешек. Після смерті останнього костьол у Миколаєві добудовував майстер Войтех, який підписав протестацію міщан 7 серпня 1616 р.⁴⁵ Схоже, що цим Войтехом був знаменитий львів-

⁴⁰ Войтович Л. Незакінчені етюди: Костел св. Миколая в Миколаєві // Громада.— 2008.— 9 жовтня.

⁴¹ Львівська архідієцезія латинського обряду.— Львів, 2004.— Т. 1: Парафії, костели та капличці. Львівська область.— С. 171.

⁴² ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 393, с. 783.

⁴³ Федусевич В. Хроніка парохії і міста Миколаїва...— С. 199.

⁴⁴ Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 155.

⁴⁵ Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 31.

ський майстер Войтех Капинос Молодший на прізвисько Зичливий (1577 — після 1655), скульптор та зодчий, який разом з батьком і С. Чешеком був членом львівського цеху (з 1601 р.)⁴⁶.

Сліди потужних контрфорсів у частині костюлу, яка примикала до валу, сьогодні наполовину засипані землею, але свідчать, що споруда була задумана як оборонна. Підстави для цього були, бо в 1620 р. татари вдерлися до міста, укріплення якого були недокінчені, зруйнували будову храму і взяли у ясир пароха о. Варфоломія Буртюса⁴⁷. Костюл був добудований і освячений аж 16 листопада 1636 р. львівським архієпископом-коад'ютором Захарією Новошицьким⁴⁸. У 1641 р. миколаївським плебаном був Мартин Хрусліцький⁴⁹. За плебана Себастьяна Жуковського в 1667 р. було зроблено перший ремонт храму⁵⁰. У 1721 р. крім головного у храмі було ще чотири бічні вітари: Матері Божої (з милостивим образом, визнаним архієпископською комісією 1661 р.), Святої Анни, Христа Розп'ятого та Святого Антонія (у другій половині XVIII ст. згадуються лише три вітари). Наступний капітальний ремонт храму здійснив у 1741 р. парох Антоній Деховський⁵¹. Але в 1752 р. на цього пробоцца жалілися міщани, звинувачуючи його у перелюбі, насильствах (його парубки побили навіть бурмістра Андрія Фрасуляка), утисках та інших гріхах, причому отець не робив різниці між представниками різних конфесій. Частина римо-католиків перейшла до греко-католицьких храмів, відтак пароха було усунуто: в 1757 р. у документах фігурує Мацей Бочарський, який залишався миколаївським пробоццем більше 30 років⁵². Надалі костюл, який кілька разів ремонтували (в 1815 і 1835 рр.), діяв до 1944 р., коли був зачинений і на початку 1950-х років переобладнаний у спортивний зал. У 1990 р. депутати Миколаївської районної ради повернули храм — перед цим відремонтований і переобладнаний під палац урочистих подій — римо-католицькій громаді.

Очевидно, що після смерті Я. Тарлової не було кому опікуватися добудовою католицького храму, а самі міщани вели тривалу боротьбу з дроговизьким підстаростою Валенти Контським⁵³, який відповідав за будову Табору в Розвадові. На цьому будівництві працювали не тільки селяни з

⁴⁶ У 1621 р. В. Капинос закінчив будівництво костюлу в місті Журів (у Жидачівському повіті), де виконав також алебастровий надгробок Олени Данилович (костюл було знищено в 1958 р.). Також митець спорудив костюл Воздвиження Чесного Хреста біля Галицької брами у Львові (розібраний у 1770-х роках). За його планом було збудовано костюл Різдва Богородиці у Комарні (закінчений у 1658 р.) з фігурами святих на фасаді, виконаних майстром. Однією з кращих робіт В. Капиноса був надгробок Яна з Дуклі в бернардинському костюлі у Львові, виконаний з червоного мармуру (1618). Майстра також вважають автором скульптур у каплиці Камп'янів у Латинському соборі Львова та інших робіт (Бірюльов Ю. Войтех Капинос Молодший // Енциклопедія Львова.— Львів, 2010.— Т. 3 / За редакцією А. Козицького.— С. 78—79).

⁴⁷ Львівська архідієцезія латинського обряду.— Т. 1.— С. 171.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 29.

⁵⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 181 (Лянцкоронські), оп. 2, спр. 241, арк. 48.

⁵¹ Львівська архідієцезія латинського обряду.— Т. 1.— С. 172.

⁵² Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 32—45.

⁵³ В. Контський тримає пасіки під Розвадовом, а в 1612 р. написав перший в Центрально-Східній Європі трактат про бджільництво „Наука коло пасік“, виданий в Замості в 1614 р. та перевиданий в Любліні в 1631 р. Останнє видання побачило світ у Вільні в 1821 р. (Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 31).

усього старства, але й мешканці Миколаєва, Комарна і Ричагова, що зустрічалися з опором міщан. Підстароста навіть бив непокірних киями на дибі та прив'язував до шибениці, що було порушенням норм магдебурзького права. Не зупинили підстаросту ні позов Сигізмунда III, виданий у 1615 р. за звинуваченням В. Контського в знущанні над міщанами з Миколаєва та Радева, ні захисний лист (глейт) для останніх. Дії підстарости змусили міщан до більш активного захисту своїх прав. 7 серпня 1616 р. вони подали до львівських гродських актів „Дезидерати вольності“ („Це всі [...] при возному Петрі Підкові і шляхтичу Стефанові Кульчицькому зізнавали добровільно й під сумлінням стати при правах, привілеях і вольностях своїх до здоров'я свого, поки його буде ставати, і, піднісши свої пальці, добровільно обіцяли триматися один при другому“), підписані 216 миколаївськими господарями й ремісниками, в тому числі й чотирма священиками⁵⁴. Переважна більшість скаржників була українцями, документ підписало також кілька поляків і одна „жидівка зі синами“, яка тримала корчму „за рогачкою“ на Приймі у відповідності з магдебурзьким привілеєм⁵⁵. Серед тих хто підписав документ був і зодчий Войтех. Конфлікт мусив мати подальший розвиток, але був перерваний смертю В. Контського, який взяв участь у так званій „московській“ конфедерації і був страчений⁵⁶. Миколаївські ж „Дезидерати вольності“ 1616 р. стали свідченням високого рівня правової культури українських міщан початку XVII ст. та позитивної ролі магдебурзького права для українських міст. Очевидно, що це не був єдиний конфлікт міщан Миколаєва з неміськими урядниками: в 1617 р. королівська канцелярія видала миколаївському бурмістру Федору Підстригачу та райцям Семенові Черкаському і Захарові Кушніру глейт, що мав захищати їх від перемишльського старости⁵⁷.

У 1617 р. вїтїтво в Миколаєві перейшло від Стефана Добка до Івана Терлецького та його дружини Дороти з Куткоржа⁵⁸. Новий вїт, православний шляхтич та учасник походу Лжедмитрія I на Москву, походив з родини львівських малярів. Його дід Андрій був маляром і членом Благочинського братства, мав двір на Краківському передмісті. Батько Семен Андрійович, також маляр, помер у Львові в 1617 р. Сини останнього Іван та Дмитро змінили пензлі на шаблі. Дмитро служив у надвірному війську князя Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького і помер близько 1620 р. Іван вступив на службу до Ю. Мнішка в 1603 р., з військом Самозванця він дійшов тільки до Сіверщини, покинувши його після перших невдач. Але згодом прибув у Москву в почті Марини Мнішек. Був панцерним товаришем у хоругві Станіслава Боніфація Мнішка. Уцілівши

⁵⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 370, с. 2221—2226.

⁵⁵ Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 30.

⁵⁶ Учасники конфедерації, які домагалися негайного відновлення інтервенції в Московську державу, виступили весною 1614 р., але були розбиті вже літом 1615 р. В. Контський спробував визволити друзів, які потрапили в полон, і перекрив переправу Дністер та сполучення Львова зі Стриєм, що підняло проти підстарости патриціат могутнього Львова. Відтак він також опинився у в'язниці. 19 найактивніших конфедератів було страчено на львівському Ринку, шістьом відтяли голови на Високому замку, а чотирьох за мурами міста четвертували або посадили на палю. У числі останніх був В. Контський (Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 243—248; Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego.— Kraków, 1860.— T. II.— S. 178).

⁵⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...— T. VI.— S. 404.

⁵⁸ Там само.— S. 405.

після травневої різанини в Москві, він повернувся разом з Ю. Мнішком. Від свого колишнього командира отримав у довічне володіння село Красів під Миколаєвом. Призначення військової людини на вїтївство в Миколаєві було закономірним, адже в містах на теренах Польсько-Литовської держави вїт не лише очолював міський суд, але й керував міським ополченням. Останнє в Миколаєві збирали тільки для оборони міста, тоді як до „посполитого рушення“ (загального повітового ополчення) місто виставляло тільки кований ридван (з озброєним пахолком) для ротмістра хоругви Львівської землі. Помер І. Терлецький не пізніше 1625 р.⁵⁹

У „Дезидератах вольности“ 1616 р. зафіксовано чотирьох священиків, які виступали як провідники громади. Тобто у місті вже функціонували чотири церкви, розташовані на передмістях. Найстарша з них, церква Святого Миколая, архієпископа Мирлікійського, існувала вже на початку 1570-х років (у 1577 р. від неї відділилася Святоюрська парафія). Ця перша, дерев'яна церква простояла до 1733 р., коли на її місці була зведена нова трьохверха церква, „гонтами крита, з двома більшими і чотирма меншими вікнами“, освячена роздільським деканом о. Іваном Левинським та описана у візитаціях о. Івана Пясецького за 1740 р. і о. Миколи Шадурського за 1764 р. Біля церкви знаходились дзвіниця з трьома дзвонами та цвинтар. У 1740 р. священиком був о. Теодор Гамайда, його згодом заступив о. Іван Левицький, а в 1784 р. парохом вже був о. Микола Конашевич, який помер 16 січня 1794 р. Ухвалою міської ради від 6 листопада 1743 р., яку підписали бурмістр Іван Гусарів, райці Іван Гурнікевич та Іван Засідкович, присяжний Ілько Плішилович при свідках Семенові Решетнику, Іванові Корецькому та Ількові Герусу, церква отримала ґрунти й сади, звільнені від податків. У 1839 р. мандрівник Йоган Коль застав церкву вже похиленою. Тому в 1848 р. на цьому місці, трохи ближче до гостинця була закладена нова кам'яна церква, яку в 1874 р. освятив митрополит Сильвестр Сембратович. Ця церква, заповнена визначними творами мистецтва, зокрема фресками Корнила Устияновича (1839—1903) та іконостасом Теофіла Копистянського (1844—1916), барельєфами Андрія Коверка, Володимира Сколоздри та Андрія Величка, залишається гордістю міста і сьогодні.⁶⁰ При церкві Святого Миколая досі існує братство, статутна грамота якого була затверджена єпископом Атанасієм Желіборським 15 грудня 1665 р. та підтверджена єпископом Атанасієм Шептицьким 14 серпня 1717 р. (на прохання братчиків Матвія Корецького, Олексія Кричкевича та Івана Сливинського)⁶¹.

Церква Святого Юрія — згідно з документом, який о. Теодор Гутковський пред'явив візитатору о. М. Шадурському в 1764 р. і який викликав в останнього підозру, — існувала вже в 1577 р. Встановивши безсумнівну підробку документа на землю, Я. Гнатів вважає, що 1577 р. як дата появи церкви й парохії є вірним.⁶² Святоюрський священик був серед чотирьох отців, які підписали „Дезидерати“. Храм знаходився при вулиці Калічій і впав після 1740 р., після смерті о. Теодора Панахиди, який тут правив багато років. 12 вересня 1747 р. перемишльський єпископ Онуфрій Шум-

⁵⁹ Врїтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 123.

⁶⁰ Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 133—141.

⁶¹ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.— Львов, 1874.— С. 325.

⁶² Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 144.

лянський дав дозвіл на зведення нового храму, а 3 жовтня 1749 р. новий храм з однією банею був освячений роздільським деканом о. І. Левинським. При храмі існувало братство, затверджене грамотою львівського єпископа Варлаама Шептицького 22 травня 1717 р. Братство 11 квітня 1748 р. викупило для парохії ґрунт, до якого 11 червня 1749 р. ґрунти церкви додала міська рада (документ підписали президент Яценко Сімянович, бурмістри Андрій Петрикевич, Іван Засідкович і Григорій Корецький, ландвійт Іван Скрипцевич, лавники Микола Мандзюк і Дмитро Филипович). Теодор Гутковський був тут парохом із 1751 р. більше 40 років, його змінив син Стефан, згаданий у 1794 р. Храм діяв до 1877 р., коли був закритий і розібраний⁶³.

Церкву Преображення Господнього (Спаська церква) на Заваллі згадано у візитаціях 1740 р. (тоді тут правив о. Василь Преображенський) і 1764 р. (священик Теодор Левицький помер у 1763 р. і парохія залишалася вакантною). У 1789 р. парохію тримав о. Микола Герусинський. У цій церкві відправлялася служба до 1873 р., а потім храм було розібрано. Художник Кароль Млодніцький на початку 1870-х років замалював цю одиобанну, криту гонтами, церкву й дзвіницю. Дереворит з цього малюнка опубліковано в журналі „Клоси“ (№ 446 за 1874 р.) разом з короткою статтею „Церква у Миколаєві“. 12 травня 1752 р. бурмістри І. Засідкович, Я. Сімянович, Г. Корецький, ландвійт І. Скрипцевич з лавниками підтвердили надання ґрунтів для цієї церкви⁶⁴. Судячи з „Дезидератів“ 1616 р., ця церква вже існувала на той час. До парохії Святого Спаса належали й мешканці села Тростянець.

Церква Святого Михайла Архангела на Підлісію, яка також діяла в 1616 р., була реставрована або відновлена в 1726 р. та освячена роздільським деканом о. Миколою Помазанським. 6 червня 1760 р. бурмістри Іван Чайківський, Степан Піскурівський, Г. Корецький, ландвійт Іван Гурнікевич, лавники Іван Гусар, Казимир Шушкевич, Іван Корецький та писар Тимофій Хімчакович підтвердили надання цьому храму значної кількості ґрунтів (за забезпеченням церква не поступалася католицькій плебанії). З 1761 р. тут правив Павло Верещинський⁶⁵. У 1860 р. (збереглася таблиця з датою 3 травня 1860 р.) на місці дерев'яної церкви на кошти ремісника Григорія Юрика була споруджена церква, у свою чергу реставрована й добудована в 1990-х роках. Зберігся кам'яний хрест, поставлений тим же Г. Юриком біля церкви в 1852 р. Дерев'яна оборонна дзвіниця, старша за церкву, була розібрана в 1961 р.

Монастир сестер василіанок на Чернечій горі вперше згаданий під 1641 р., коли Ісайя Лавришевич записав ґрунт на цю обитель⁶⁶. Інший ґрунт на монастир у 1654 р. записав Андрій Залечай. Ці надання були затверджені привілеєм львівського єпископа Йосифа Шумлянського в 1681 р., але в 1688 р. вони стали предметом суперечки: через них черниці побили брати Гриць, Матвій та Іван Мандзюки. Монастир був невеликим і його закрили перед 1740 р.⁶⁷

⁶³ Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 141—148.

⁶⁴ Там само.— С. 148—150.

⁶⁵ Там само.— С. 150—152.

⁶⁶ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись...— С. 86.

⁶⁷ Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 152—153.

Упродовж XVI—XVIII ст. Миколаїв залишався українським містом з незначним числом католиків, переважно поляків. Українців обирали до складу ради й лави, вони ставали бурмістрами та ландвїятами, не було обмежень і при вступі до міських цехів. Цехові статуту не збереглися, за виключенням статуту найбільшого в той час у місті шевського цеху. Статут, внесений до книг Львівського гродського суду майстром шевцем Іваном Губалем у 1620 р.⁶⁸, був наданий 1 серпня 1604 р. тодішніми державцями Ядвігою Тарловою, Юрієм та Ядвігою Мнішками у присутності вїйта Петра Пшеборвського та бурмістра Григорія Григора з райцями та затверджений королем Сигізмундом III 13 липня 1620 р.⁶⁹ Захищаючи інтереси цеху, статут забороняв партачам (нецеховим майстрам) знаходитися не ближче милі від міста та передбачав їх затримання і покарання.

Міська школа існувала щонайменше з 1619 р.: 22 травня того року *учитель дітей* у Миколаєві при храмі святого архієрея Христова Миколи Яків Козмич коштом своїм пажче і рукою закінчив переписувати Апостола, тоді головного шкільного підручника⁷⁰. Пізніше ця школа згадується в протоколах візитацій. Навчали дівчат і при монастирі василіан-ду, саме для цього дарував свій ґрунт А. Залечай.

З 1618 р. дроговизькими старостами стали Остророги: коронний під-чаший і познанський воевода Ян Остророг (1618—1622), його син Миколай (1622—1651) і внуки Миколай (1651—1659) та Анджей (1659—1685). Я. Остророг був одним із найбільших магнатів Речі Посполитої, займався агрономічними науками, розводив ліси, ставив звіринці, де звірі утримувалися у вольєрах, розгорнув цілий каскад рибних озер навколо Миколаєва та Комарна. Миколаївський костьол був закінчений за його кошти. Син познанського воеводи був політиком та ерудитом, у 1648 р. став регіментарем коронного війська (тоді Богдан Хмельницький зневажливо писав про нього, як про „латину“).

В Остророгів на службі перебував православний шляхтич Федір Чижинський, дїм якого знаходився на Ринку. Його син Степан здобув ґрунтовну освіту: напевно початкову — у миколаївській школі при храмі Святого Миколая, згодом — у Львові. У 1657 р. в складі коронного війська взяв участь у поході великого гетьмана Станіслава Потоцького на Україну. Там він перейшов на бік козаків і два роки викладав латинь у Могиллянському колегіумі в Києві. Побоюючись видачі після Гадяцької унії 1658 р., він перебрався до Смоленська. У 1675 р. опинився в Москві, де за дорученням боярина Артамона Матвєєва організував перший російський театр⁷¹. З 1 лютого 1672 р. С. Чижинський став перекладачем Посольсь-

⁶⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 373, с. 2360—2367.

⁶⁹ Текст статуту див.: Гнатів Я. Ключ розуміння...— С. 157—160.

⁷⁰ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVII ст.— К., 1972.— С. 92—93.

⁷¹ Спочатку С. Чижинський навчав „комедійним наукам“ 80 піддiach, а потім поставив дві п'єси — „Про Давида з Голафом“ (23 січня 1676 р.) і „Про Бахуса з Венусом“ (24 січня 1676 р.). Їх тексти не збереглися, дослідники припускають, що С. Чижинський або писав п'єси сам, або перекладав на російську твори Йогана Готфріда Грегорі. Після закриття театру С. Чижинський перейшов на службу до митрополита Паїсія Лігаріда, який потребував перекладачів (Барсов Е. В. Новое разыскание о первом периоде русского театра // Чтение в историческом обществе древностей российских.— Москва, 1882.— Кн. 3.— Отд. 2.— С. 4—6; Богоявленский С. К. Московский театр при царях Алексее и Петре.— Москва, 1914.— С. 16).

кого приказу, згодом виконував дипломатичні доручення⁷². Зокрема, в 1686 р. він їздив з боярином Борисом Шереметьєвим для підписання Вічного миру до Львова. Під час кількомісячного перебування тут С. Чижинський зустрівся з внуком миколаївського вїта І. Терлецького — Петром. Останнього, за рекомендацією свого земляка, прийняли на службу до Б. Шереметьєва, з яким він здійснив подорож у Відень, Баден, Венецію, Рим і на Мальту⁷³.

У 1633 р. Миколаїв постраждав від татарського нападу: були спалені головні ворота міста та частина будов на передмісті. У зв'язку з цим сейм на чотири роки звільнив міщан від сплати податків⁷⁴. Про відбудову брами та будівництво школи й ратуші міщани в 1641 р. уклали угоду з дроговизьким старостою, яку підтвердив 1 травня 1642 р. король Владислав IV⁷⁵.

У 1631 р. вїтївство в Миколаєві отримали Микола Врублевський і його дружина Софія з Конецких. Стосунки вїта з громадою не склалися: він жалівся, що міщани випасали худобою його луки та поля, ремонтуючи міський вал, навмисне пошкодили вїтївський плац. Міщани ж скаржилися, що вїт загорнув собі частину міських ґрунтів, наказав побити міських райців, а Мартина Гурніка навіть ув'язнив. Урешті міщани внесли до міських книг „едикт“ про заборону під страхом смерті брати пиво з вїтївського бровару⁷⁶. Занепала і вїтївська корчма, вочевидь миколаївчани не лінувалися ходити „за рогачку“ до жидівської корчми на Прийму

⁷² С. Чижинський у 1678—1679 рр. для царської бібліотеки переклав з латинської мови „Книгу про місяць і всі планети небесні“ та з польської мови „Двір цїсаря турецького“ Шимона Старовольського. У 1684 р. брав участь у переговорах з місією Йогана Жировського й Себастьяна Блумберга в Дорогобужі, а в 1686 р., після підписання Вічного миру, в складі посольства перебував у Варшаві й Відні, звідки його направили до Венеції. За цю місію С. Чижинський був нагороджений рангом московського дворянина і високим грошовим окладом. У 1695 р. серед 22 перекладачів Посольського приказу він рахувався на третьому місці. У 1695—1697 рр. очолював секретну місію у Відні, фактично створивши сітку російської зовнішньої розвідки в Європі. Після 1699 р. С. Чижинський відійшов від служби, але продовжував писати вірші та перекладати книги. Остання згадка про нього відноситься до 1709 р. (Белокуров С. А. О Посольском приказе.— Москва, 1906.— С. 131; Кудрявцев И. М. „Издательская“ деятельность Посольского приказа // Книга: Исследования и материалы.— Москва, 1963.— Т. 8.— С. 239; Николаев С. И. Произведения Яна Жабчица в русских переводах XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы.— Ленинград, 1981.— Т. 36.— С. 172—174).

⁷³ У 1695 р. у Чернігові в єпископській друкарні польською мовою вийшла книга П. Терлецького „Слава героїчних справ ясновельможного його милості пана Бориса Петровича Шереметьєва“ з ілюстраціями відомого українського гравера Леонтія Тарасевича. Де-що пізніше побачили світ „Вірші мальтійському кавалеру генерал-фельдмаршалу Б. П. Шереметьєву 1701—1705 рр.“, написані російською мовою, але з помітними українізмами. Дослідник Ілля Шляпкін приписував їх С. Чижинському, з чим не погоджується Сергій Ніколаєв. На його переконання, С. Чижинський на той час вже помер (що є помилкою) і поезії міг написати тільки П. Терлецький, тим більше, що в них згадано про подорож на Мальту (Шляпкин И. Библиографические разыскания в русских и зарубежных библиотеках по славяно-русской письменности (Петровская эпоха) // Библиографическая летопись общества любителей древней письменности и искусства.— Москва, 1917.— Вып. 3.— С. 10; Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.— К., 1986.— С. 156—164; Войтович Л. Забутий поет миколаївської землі // Ленінська зоря.— 1990.— 8 лютого).

⁷⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...— Т. VI.— S. 404.

⁷⁵ Гнатів Я. Клоч розуміння...— С. 155.

⁷⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 385, с. 982—984; спр. 386, с. 11—12; спр. 393, с. 783—785.

(5—6 км від в'їтівської корчми). Це змусило М. Врублевського уступити. Він віддав в'їтівство посесорові Їжицькому, який також процесувався з громадою (3 квітня 1656 р. оскаржував міщан перед королем, що вони „козацькою сваволею заповітрені“), але змушений був покинути Миколаїв і переїхати до Роздолу. Відтак король Ян Казимир надав в'їтівство Збігневу Вежховському, а пізніше в'їтівство відійшло до Шимановських, згодом до Жевуських. За люстрацією 1662 р. до в'їтівства належали два лани і город („ніяких доходів у в'їтівства міста, тільки, що домовим плугом заробить, а з судів і переглядів — і то дари убогі, як то після таких знищень і розорень убогого містечка“⁷⁷). За інвентарем від 11 січня 1770 р. на в'їтівстві була пекарня, яка вимагала ремонту, новопоставлена корчма та винниця з пічкою для куріння горілки. У корчмі за контрактом працювали Йосьо Вольович та Мошко Лейбович, які вносили в'їтові 600 злотих на рік⁷⁸. Виконуючи вимоги магдебурзького привілею, обоє жили в Демні. В'їтівство з корчмою знаходилося біля Глибокого потоку на території нинішнього ліцею. Крім в'їтівської корчми в місті була ще корчма в Ратуші⁷⁹.

Під час походу Б. Хмельницького восени 1648 р. Миколаїв залишився в числі тих небагатьох українських міст, які зберегли вірність Речі Посполитій. Татари сильно пошарпали місто, забрали в ясир частину жителів і спалили кілька будов, але здобути Миколаїв не змогли. У міських околицях діяв козацький полк Лавріна Капусти, але місто він оминув⁸⁰. 1 червня 1649 р. представники міської громади склали перед Львівським гродським урядом заяву про неспроможність платити податки, тож сейм 1649 р. увільнив Миколаїв від їх сплати. Зважаючи на масштаби спустошення, в 1653 р. термін звільнення було продовжено⁸¹.

Люстрація 1662 р. зафіксувала такий господарський стан Миколаєва⁸²:

„Засіло то місто на ґрунтах старостинських 140, нині осілих, котрі займають 60, а ланів 70 пуща і лісу. Чиншу з кожного лану платять вони замку 24 гроші. До нього з кожного дому ринкового дають по 6 грошів, приходить з 27 домів 5 злотих 12 грошів; з кожного дому вуличного по 3 гроші приходить з 187 домів 18 злотих 3 гроші; з кожного дому затильного по 2 гроші — приходить з домів 36 злотих 2 гроші. З фільварку одного приходить 4 гроші. Жито нині не зародило зовсім [...] і підсвинків не дають. За міри зернові, пивні, горілчані на кожен рік в п'ятницю на Праведній неділі дають до двору 300 злотих. Ці ж міщани мають вже вільне утримання солодів пивних і горілчаних у всіх млинах до староства належних, без міри, лише млинарі від солоду кожного по 4 гроші

⁷⁷ Starożytna Polska pod względem historycznym...— Т. 2.— Cz. 2.— S. 578.

⁷⁸ ЦДДА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 196, с. 42—43.

⁷⁹ Ярослав Николович. Коли прокидається лицар.— С. 99.

⁸⁰ Яцкевич Є. Визвольні походи Богдана Хмельницького на Західній Україні.— Львів, 1954.— С. 19—34; Грабовецький В. В. Участь народних мас західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. // Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968.— С. 133—143.

⁸¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...— Т. VI.— S. 405.

⁸² Starożytna Polska pod względem historycznym...— Т. 2.— Cz. 2.— S. 577—578.

дати повинні, при обмолоті збіжжя кожен, хто меле, 6 грошів, тоді й млинарі мали би давати. З 6 яток різницьких, дозволених в привілею, одна спустошена, а 5 дають по каменю жиру топленого, приходить 20 злотих. Ці ж міщани мають вільне возіння дерева на будівлі і опалення з пущі дроговизької, однак без значної шкоди. Сума прибутку з міста до замку належного злотих 394 грошів 1. Візницьке перевезення місто виконує, а з 1647 р. на кожен рік підряджають гроші на пошту, міщани загалом по 6 злотих дають як це вирішено, а 1648 і 1649 рр. продукували вони, скаржилися, що і вози під послів чужоземних беруть і гроші дають на послів, що декретом Й. К. М. інстригаторів коронному [не передбачено]“.

Постраждав Миколаїв і в часи турецько-татарських походів 1672—1677 рр., тому варшавський сейм 1677 р. визнав ці землі „з ґрунту майже зруйновані“ й знову звільнив їх від податків⁸³. Потерпало місто і в наступні роки. У 1685 р. міщани склали скаргу до Львівського гродського суду на буського старосту за наїзд і пограбування Миколаєва. Сума збитків складала 600 злотих, що дорівнювало річному міському доходу⁸⁴. Під час Великої Північної війни у вересні 1704 р. через місто на Ходорів пройшла колона шведського війська генерала Магнуса Стенбока, а 14 жовтня 1706 р. — козаки полковника Данила Апостола та російські драгуни генерала Карла Ренне. У 1711 р. саранча знищила збіжжя на 60 чвертях поля⁸⁵.

Люстрація 1765 р. зафіксувала в місті руїни старих укріплень, дерев'яну ратушу, чотири церкви та костьол, 34 будинки на Ринку, 75 — на прилеглих вулицях і 176 — на передмістях⁸⁶. Наприкінці свого перебування у складі Речі Посполитої Миколаїв залишався невеликим українським ремісничим містечком з населенням близько 1 200—1 500 мешканців.

⁸³ Войтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 127.

⁸⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 309, с. 277—278, 371.

⁸⁵ Войтович Л. Початки міста Миколаєва...— С. 127—128.

⁸⁶ *Starożytna Polska pod względem historycznym*...— Т. 2.— Cz. 2.— S. 578.

Ryszard SZCZYGIEL

(Lublin)

PROCES LOKACYJNY MIAST ZAMOŚCIA I TOMASZOWA. PODOBIENSTWA I RÓŻNICE

Wśród zagadnień historii osadnictwa, którym wiele uwagi w swoich badaniach poświęcał Profesor Mykoła Krykun¹, ważną rolę odgrywają studia nad początkami zakładanych osad i pierwszymi latami ich funkcjonowania. Ten okres w dziejach powstających miast zwykle się nazywać procesem lokacyjnym. Szczególnie wiele uwagi jego przebiegowi poświęca się od połowy XX w., gdy do badań nad początkami ośrodków miejskich obok historyków włączyli się architekci, zajmujący się problemami historii i konserwacji architektury, historycy sztuki, urbaniści i archeologowie². Proces lokacyjny jest dzielony na trzy fazy: lokacji przestrzennej, lokacji prawnej i organizacji gminy miejskiej. Przy powstaniu każdego ośrodka miały one różną kolejność i wzajemne powiązania, szczególnie dwie pierwsze³. Dotyczy to zwłaszcza przeprowadzenia lokacji prawnej, czyli wystawienia przywileju lokacyjnego, które nie zawsze wiązało się czasowo z początkami prac inwestycyjnych przy budowie osady miejskiej⁴.

Najważniejszą fazą procesu lokacyjnego była lokacja przestrzenna. Dzięki niej powstające ośrodki otrzymywały podział przestrzeni miejskiej, związany zazwyczaj z programem funkcjonalnym organizowanego miasta, będącym wypadkową celów organizacyjnych, gospodarczych, politycznych a nawet prestiżowych, jakie stawiał przed nim inicjator lokacji. Z drugiej strony na ten program miał wpływ stan teoretycznej wiedzy urbanistycznej i praktyki inwestycyjnej, jaką wypracowano w ciągu stuleci objętych ruchem lokacyjnym.

¹ Винниченко О. Бібліографія праць професора Миколи Крикуна // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Част. 1.— С. 57—66 (m. in. № 5, 7, 13, 29, 34, 41, 85, 91, 107).

² Pisali o tym: Kalinowski W. Badania nad historią budowy miast polskich w trzydziestolecu // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.— Warszawa, 1975.— T. 20.— Z. 2.— S. 101—127; Samsonowicz H. Badania nad dziejami miast w Polsce // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1965.— T. 72.— S. 111—126. Zob. też: Trzebiński W. Polskie renesansowe założenia urbanistyczne — stan i problematyka badań // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.— 1958.— T. 3.— Z. 3—4.— S. 313—328.

³ Szczygiał R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.— Lublin, 1989.— S. 5—6, 121—123.

⁴ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do XVIII wieku.— Poznań, 1964.— S. 36—50; Szczygiał R. Lokacje miast w Polsce...— S. 104—134.

Lokacja przestrzenna była długotrwała. Obejmowała zazwyczaj początkowe lata organizacji i funkcjonowania osady miejskiej. Składała się z kilku etapów. Pierwszy z nich, słusznie nazwany przez Grażyną Wróblewską „etapem wstępnym”⁵, obejmował podjęcie inicjatywy przez fundatora, wybór miejsca pod przyszłe miasto, co było ważne w związku ze staraniami o królewski przywilej lokacyjny, który podawał zazwyczaj informacje na temat lokalizacji ośrodka. Zalicza się do tego etapu też sporządzenie planu miasta⁶. Drugim było rozmierzenie terenu pod przyszły ośrodek. Prowadzono je równocześnie, wytyczając układ przestrzenny miasta właściwego, jego przedmieść oraz przeznaczone do użytku przyszłych mieszczan pola, ogrody i łąki, albo przeprowadzając osobne prace miernicze dla każdego z tych sektorów przestrzeni miejskiej. Etap trzeci stanowiło zaludnienie i zabudowa nowego ośrodka. Niejednokrotnie przy organizowaniu miast przenikał się on z poprzednim, zwłaszcza gdy rozplanowanie prowadzono odrębnie dla każdego sektora przestrzeni miejskiej. Obok zabudowy działek siedliskowych wznoszono budynki użyteczności publicznej: ratusze, łaźnie oraz świątynie. Zazwyczaj w końcowym okresie trwania tego etapu budowano umocnienia obronne i kopano wokół miast fosy, napełniane następnie wodą.

Zakończenie prac budowlanych a zarazem pełnej realizacji programu lokacyjnego, możemy ustalić jedynie hipotetycznie. Długość jego trwania zależała bowiem od wielu czynników, często nie związanych z prowadzoną inwestycją. Zawsze miało to miejsce już po zorganizowaniu gminy miejskiej i podjęciu funkcji przez nowe miasto⁷.

Po omówieniu głównych elementów procesu lokacyjnego miast powstających w Rzeczypospolitej ostatniego ćwierćwiecza XVI i pierwszego XVII w. chciałbym przedstawić podobieństwa i różnice w jego przebiegu przy organizacji dwu miast należących do rodziny Zamoyskich, czyli Zamościa i Tomaszowa (obecnie zwanego Lubelskim).

Obecnie potrafimy dokładnie ustalić początki procesu lokacyjnego Zamościa, co miało miejsce w 1578 r., gdy to we Lwowie 1 lipca Jan Zamoyski zawarł z włoskim architektem Bernardo Morando umowę na budowę Zamku w jego dobrach Skokówka⁸. W roku następnym po zmianie lokalizacji, rozszerzono program i fundator postanowił zbudować miasto obok Zamku, które miało otrzymać nowoczesne umocnienia obronne⁹. W przypadku miasta Jelitowa, zlokalizowanego w kluczu dóbr Wieprzowe Jezioro, nad rzeką Bełżem (obecnie Sołokija), nie znamy okoliczności podjęcia przez Jana Zamoyskiego zamiaru założenia tam ośrodka miejskiego, ale musiało to nastąpić w końcowych latach XVI w., gdyż Bernardo Morando przed śmier-

⁵ Wróblewska G. Kilka uwag o sprawie lokowania miast // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.— 1972.— T. 17.— S. 249; ii ж. Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku.— Warszawa, 1977.— S. 201—207.

⁶ Wróblewska G. Rozplanowanie nowożytnych miast...— S. 202; Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce...— S. 124—125.

⁷ Там само.— S. 207—219; Там само.— S. 124—146.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamoyskich (dalej — AGAD w Warszawie, AZ), sygn. 2, s. 16 (regest). Zob.: Tomkowicz S. Ordynaci Zamoyscy i sztuka // Teka Zamojska.— Zamość, 1920.— R. 3.— N 4.— S. 50; Szczygieł R. Zamość w czasach staropolskich. Zagadnienia gospodarczo-społeczne // Cztery lata Zamościa / Red. J. Kowalczyk.— Wrocław, 1983.— S. 97.

⁹ Zarębska T. Zamość — miasto idealne i jego realizacja // Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury / Red. J. Kowalczyk.— Lublin, 1980.— S. 10—12; Szczygieł R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 98.

cią w 1600 r. sporządził jego plan¹⁰. Obydwie inicjatywy lokacyjne łączyła więc osoba Jana Zamoyskiego, który był ich fundatorem.

Plany ośrodków

W ciągu 1579 r. Bernardo Morando przygotował plan dla rozszerzonej inicjatywy lokacyjnej, zlokalizowanej na wyniosłości terenowej, położonej na prawym brzegu rzeki Kalinowicy (obecnie Łabuńka), która miała ponad 20 ha powierzchni. Plan ten został w liście Jana Zamoyskiego do Macieja Topornickiego, pisanym z Wilna 3 października 1579 r., nazwany malowaniem: „Niech mi malowanie rozmierzenia placzu na miasteczko posle Bernardo“ — pisał tam Jan Zamoyski¹¹.

Był on zapewne w swojej treści zbliżony do planu zamieszczonego w dziele Georga Brauna i Fransa Hogenberga, opublikowanym w 1618 r.¹² Prostokąt przestrzeni miasta, wraz z posiadającym odrębne mury bastajowe Zamkiem (Pałacem) został tam wpisany w sześciobok fortyfikacji bastionowych. Bastionów tych planowano zbudować osiem. Okoliczności wykonania tego planu obszernie omówiła Teresa Zarębska¹³. Według niej „urbanistyczny projekt Zamościa nie powstał od jednego rzutu, lecz rozwijał się i narastał w ciągu ćwierćwiecza budowy miasta“¹⁴. Dlatego pomiędzy planem opublikowanym w dziele opisującym miasta świata a jego realizacją w terenie zachodzą znaczne różnice. Dotyczą one liczby bastionów, których zbudowano siedem a także ograniczenia programu przestrzennego w części południowej, północno-zachodniej i północnej, gdy nie udało się przeprowadzić prac ziemnych, związanych z zasypaniem znajdujących się tam bagien i mokradeł. Plan zrealizowany w przestrzeni ilustruje *Rycina 1*.

Nieco inaczej było w przypadku Tomaszowa do 1612 r. nazywanego Jelitowem. Według T. Zarębskiej i Wojciecha Kalinowskiego autorem planu tego miasta był najprawdopodobniej Bernardo Morando¹⁵. Warto podkreślić, że nie analizowali oni samego planu, który nie zachował się, ale jego realizację w terenie. Oboje podkreślali znakomite wkomponowanie rozplanowania, obejmującego obszar około 25 ha, w warunki terenowe. T. Zarębska, zwróciła uwagę na to, że zachodnia część miasta (zob. *Rycinę 2*) „jest nierozwinięta, wciśnięta w zbyt wąski teren między rynkiem a wałem, do którego wykonania wykorzystano dość znaczną naturalną różnicę poziomą — dolinę rzeczki“¹⁶. Sprawiało to, że sześcioboczny układ przestrzenny Jelitowa nie był symetryczny.

¹⁰ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów w Ordynacji kanclerskiej linii Zamoyskich // Tomaszów Lubelski. Monografia miasta.— Lublin, 2011.— S. 87—89.

¹¹ Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego.— Warszawa, 1904.— T. I: 1553—1579 / Wyd. W. Sobieski.— N 349.— S. 367.

¹² Braun G., Hogenbergus F. Theatrum Praecipuarum Totius Mundi Urbium liber sextus.— Coloniae, 1618.— K. 53.

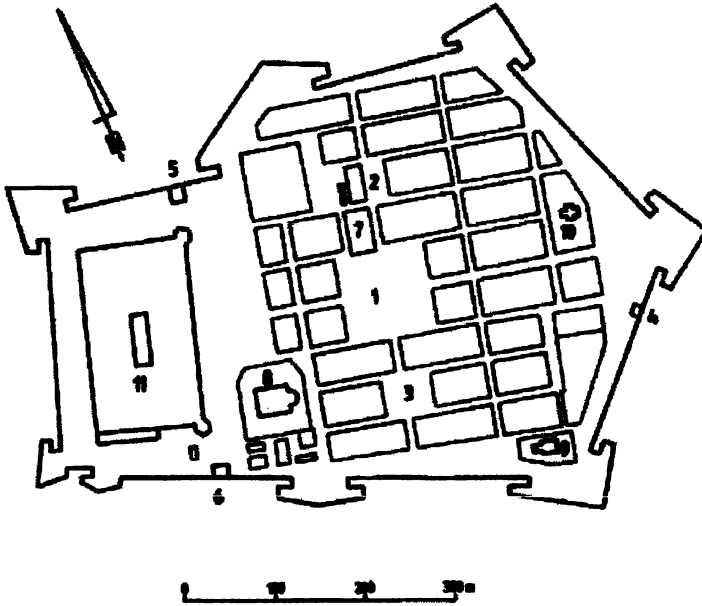
¹³ Zarębska T. Zamość — miasto idealne...— S. 12—21; ii ж. Zagadnienia sprzężenia koncepcji miasta i jego bastionowych fortyfikacji // Konserwatorska Teka Zamojska.— Warszawa; Zamość, 1983.— S. 13—26.

¹⁴ Zarębska T. Zamość — miasto idealne...— S. 8.

¹⁵ Zarębska T. O związkach urbanistyki węgierskiej i polskiej w drugiej połowie XVI wieku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.— 1964.— T. 9.— Z. 4.— S. 280; Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.— 1963.— T. 8.— Z. 3—4.— S. 194—195.

¹⁶ Zarębska T. O związkach urbanistyki...— S. 280.

Plan miasta i twierdzy Zamościa z połowy XVII wieku
(według S. Herbsta i J. Zachwatowicza; rys. W. Zieliński)

1 — Rynek Główny, 2 — Rynek Solny, 3 — Rynek Wodny, 4 — Brama Lwowska (za nią w odległości około 500 m zaczynało się Przedmieście Lwowskie), 5 — Brama Lubelska (za nią w odległości około 400 m zaczynało się Przedmieście Lubelskie), 6 — Brama Szczerzeska, 7 — Ratusz, 8 — Kolegiata, 9 — Cerkiew, 10 — Kościół ormiański, 11 — Pałac

Rozmierzono tam przestrzeń miejską na bloki regularne oraz klinowe, występującej we wschodniej części miasta¹⁷. W. Kalinowski zauważył, że mimo zbliżonej do Zamościa wielkości, rozplanowanie Jelitowa różniło się od przestrzeni stolicy Ordynacji Zamojskiej szczegółami¹⁸. Kompozycja planu została w obydwu ośrodkach oparta na dwu krzyżujących się na środku rynku ulicach, prowadzących ku umocnieniom obronnym w Zamościu, zaś ku trzem bramom (Lwowskiej, Szczerzeskiej i Sokalskiej) w Jelitowie. Jedynie ulica biegnąca z rynku w kierunku północnym kończyła się na wale, co było związane z mokradłami i bagnami znajdującymi się poza nim. Dlatego Bramę Zamojską zlokalizowano we wschodnim narożniku terenów miejskich. Zarówno T. Zarębska, jak i W. Kalinowski podkreślali, że nie przewidywano w Jelitowie budowy fortyfikacji bastionowych, czego dowodzi właśnie wyprowadzenie trzech głównych ulic poza bramy miejskie, zaś w przypadku czwartej przeszkodziły temu warunki terenowe¹⁹. W. Kalinowski pod-

¹⁷ Zarębska T. O związkach urbanistyki...— S. 280.

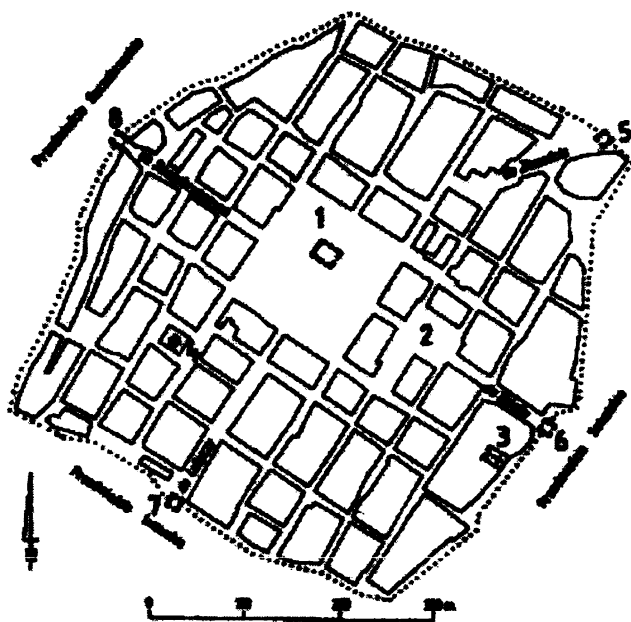
¹⁸ Kalinowski W. Miasta polskie...— S. 194.

¹⁹ Там само.— S. 195; Zarębska T. O związkach urbanistyki...— S. 180.

kreślał także większą powierzchnię działek siedliskowych w tym mieście i odmienne ich wytyczne niż w Zamościu²⁰.

Rycina 2

Plan miasta Tomaszowa z pierwszej połowy XVII wieku
(rys. W. Zieliński)

1 — Rynek Główny i przypuszczalna lokalizacja ratusza, 2 — Rynek Solny, 3 — Kościół parafialny, 4 — Bóżnica, 5 — Brama Zamojska, 6 — Brama Sokalska, 7 — Brama Lwowska (Lubycka), 8 — Brama Krasnobrodzka (Szczebrzeska)

Nazwy miast

W trakcie trwania procesów lokacyjnych obydwu ośrodków mieliśmy do czynienia z ich zmianą. W 1578 r. Jan Zamoyski podjął inicjatywę odbudowy lub rozbudowy Zamku w Skokówce. W tym celu zawarł kontrakt z Bernardem Morando. W roku następnym okazało się, że miejsce wybrane na tę inwestycję, według opinii komisji mającej zatwierdzić lokalizację, w skład której wchodził, poza architektem, podstarości zamechski Maciej Topornicki, rotmistrz królewski Mikołaj Uhrowiecki i wojski chełmski Jakub Snopkowski, nie nadawało się na jej realizację. Wybrano miejsce nowe. Członkowie komisji poprosili Jana Zamoyskiego o jego akceptację. Dowiadujemy się o tym z listu Macieja Topornickiego, pisanego do kanclerza z Zamchu 2 kwietnia 1579 r.²¹ Odpowiedź musiała być pozytywna i wówczas doszło do rozsz-

²⁰ Kalinowski W. Miasta polskie...— S. 194.

²¹ Archiwum Jana Zamoyskiego...— T. I.— N 298.— S. 309; Szczygieł R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 98.

erzenia programu inwestycji²². Nadal jednak nazywano ją Skokówką. Potwierdza to treść mandatu króla Stefana Batorego do poddanych starostwa zamechskiego z 11 lutego 1580 r., nakładającego na nich obowiązki transportowe dla potrzeb rozpoczętej odbudowy i odnowienia domu kanclerza „w jego imieniu dziedzicznym Skokówkach”²³. Dopiero w dokumencie lokacyjnym, wydanym w Jarosławcu 10 kwietnia 1580 r., Jan Zamoyski ogłosił, że nowe miasto będzie się nazywało „Zamoście nad Wieprzcem”²⁴.

Nieco inaczej było w przypadku Jelitowa. Nazwę ośrodek zawdzięcza zapewne Janowi Zamoyskiemu. Wiązała się ona z jego herbem noszącym nazwę „Jelita”. Zachowała się ona w źródłach dopiero od 13 maja 1611 r., gdy delegat gminy miejskiej Wojciech Dąbek został odnotowany w składzie Trybunału Zamojskiego, sądu apelacyjnego dla miast Ordynacji Zamoskiej²⁵. W ciągu następnego roku delegat Jelitowa był notowany na wszystkich sesjach tego sądu. Jednakże 19 maja 1612 r. Trybunał rozpatrywał sprawę mieszczan z „nowego miasta Tomaszowa”, którą to nazwę ośrodek ten nosi do dzisiaj²⁶. Decyzję o zmianie nazwy podjął zapewne Tomasz Zamoyski, który 1 kwietnia 1612 r. osiągnął pełnoletniość²⁷.

Lokacja prawna

W tej fazie procesy lokacyjne obydwu miast wykazują znaczne różnice. W drugim roku prac inwestycyjnych, 10 kwietnia 1580 r. Jan Zamoyski ogłosił swój dokument lokacyjny, gdzie omówił główne warunki budowy i organizacji ośrodka miejskiego, powiązanego z Pałacem i sprzężonego z nim systemem nowoczesnych umocnień bastionowych²⁸. Obiecał tam również akt ten w ciągu ośmiu tygodni przedstawić królowi do potwierdzenia oraz „od Jego Majestatu temu miastu uprosić wyjęcie spod prawa i jurysdykcji jakiegokolwiek, które wspomnianemu prawu niemieckiemu, magdeburskiemu, mogłoby czynić przeszkody [...] aby targi tygodniowe mogły się odbywać w każdą środę, a także trzy doroczne jarmarki [...]”²⁹. Przesłał więc dokument na dwór przebywającego na Litwie króla Stefana Batorego, który w Wilnie dnia 12 czerwca 1580 r. wystawił dwa przywileje. Pierwszy był transumptem dokumentu Jana Zamoyskiego, drugi zaś właściwym przywilejem lokacyjnym, zezwalającym na lokację miasta Zamoście nad Wieprzcem, nadającym nowemu ośrodkowi prawo magdeburskie oraz przywileje gospodarcze a zwłaszcza kalendarz jarmarków, które miały być organizowane na wzór lubelskich i toruńskich. Otrzymał Zamość także niepełne prawo składu, z terminem trzydniowym, na towary wiezione do centralnej Polski z Wołynia i województwa ruskiego oraz uwolnienie mieszkańców miasta od podatków

²² Stanisław Herbst (Herbst S. Zamość.— Warszawa, 1954.— S. 12) i T. Zarębska (Zarębska T. Zamość — miasto idealne.— S. 12) uważali, że to Bernardo Morando wybrał nową lokalizację.

²³ Archiwum Jana Zamoyskiego.— Warszawa, 1909.— T. II: 1580—1582 / Wyd. J. Siemieński.— S. 391.

²⁴ Там само.— S. 392.

²⁵ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa.— S. 92.

²⁶ Там само.— S. 93—94.

²⁷ Там само.

²⁸ Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 r. / Oprac. R. Szczygieł.— Lublin, 1980.— S. nlb.

²⁹ Там само.— S. nlb.

na rzecz króla i Rzeczypospolitej na okres 15 lat³⁰. Dokument ten został 28 lutego 1585 r. potwierdzony przez króla Stefana Batorego, zaś w latach 1589 i 1609 przez króla Zygmunta III³¹.

Wprawdzie literatura przedmiotu, głównie z XIX w., spekulowała, że dokument lokacyjny miasta Jelitowa ogłosił Jan Zamoyski około 1590 r., jednak szczegółowe kwerendy nie potwierdziły tej hipotezy a właściwie ją wykluczyły³². Inicjatywa lokacyjna planowana przez Jana Zamoyskiego, nie została zapewne podjęta za jego życia. Dopiero pojawienie się w pobliżu kolejnych inicjatyw organizacji miast: w Bełzcu i Łaszczówce oraz nieco dalej leżącej Rawie, zmobilizowało właścicieli i ich urzędników do podjęcia planowanych prac. Nastąpiło to w latach 1607 lub 1608, gdyż w roku 1609 przestrzeń miasta i przedmieść Lwowskiego oraz Florianowskiego była już rozplanowana. Posiadamy też informacje z 1611 r. o funkcjonowaniu gminy miejskiej. Niestety nie wiemy, jakie były przepisy prawne jej funkcjonowania. Być może wzorowano się na organizacji gminy miasta Zamościa?

Dopiero, gdy prace organizacyjne i budowlane były poważnie zaawansowane, w początkowych miesiącach 1619 r. Tomasz Zamoyski polecił radzie miasta Turobina, aby przesała do Tomaszowa kopie przywileju lokacyjnego z 1420 r. oraz kontraktu wójtowskiego z 1424 r.³³ Ich treść miała posłużyć do sporządzenia dokumentu lokacyjnego fundatora. Akt ten został ogłoszony w Zamościu w dniu 25 maja 1621 r.³⁴ Z jego narracji wynika, że był pierwszym przywilejem lokacyjnym Tomaszowa. Opisano w jego dyspozycji granice terenów miejskich, powinności mieszczan, sprawy gospodarcze oraz ustrojowe, związane z prawem magdeburskim, które miało zastosowanie w jego funkcjonowaniu. Wiele miejsca poświęcono w tym akcie obowiązkom rajców i wójta sądowego oraz szafarzy miejskich³⁵. Dokument ten 7 października 1621 r. został w obozie pod Tomaszowem potwierdzony przez króla Zygmunta III. Monarcha dodatkowo pozwolił na ustanowienie w Tomaszowie składu soli ruskiej, który miał być organizowany „zwyczajem miasta Zamościa”. Mieszczanie mieli za to dbać o stan dróg w okolicy i naprawiać miejsca tego wymagające. Monarcha uznał Tomaszów za ośrodek dobrze już rozwinięty, gdyż nie wyznaczył okresu wolnizny od podatków państwowych, jak to wcześniej uczynił Tomasz Zamoyski zwalniając Tomaszowian od czynszów i powinności na okres 15 lat³⁶.

Przebieg lokacji przestrzennej

Prowadzono ją w obydwu ośrodkach w odmiennych warunkach terenowych. Przyjęcie nowej lokalizacji Pałacu i miasta w Zamościu wymagało wielu prac ziemnych, które rozpoczęto w 1579 r. Do 3 października tego roku zaczęto sypanie grobli ku wsi Żdanów, która miała być dokończona w

³⁰ Szczygieł R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 101.

³¹ AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 14, s. 51; Archiwum Jana Zamoyskiego...— Kraków, 1948.— T. IV: 1585—1588 / Wyd. K. Lepszy.— S. 403 (registry).

³² Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 81—88, 92—93.

³³ Там само.— S. 96.

³⁴ Там само. W przyp. 97 informacje o losie oryginału i publikacjach tego aktu.

³⁵ Там само.— S. 98—100.

³⁶ Peter J. Szkice z przeszłości miasta kresowego.— Zamość, 1947.— S. 29; Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 98, 100.

roku następnym. Zaraz potem polecił Jan Zamoyski usypanie drugiej grobli „ku Płskiemu [...] na której mi siła zależy dla obroczenia tam gosczinca, zaczembi miasteczko richlei osiadło” — jak czytamy w pisanym tego dnia jego liście do Macieja Topornickiego³⁷.

Rozpoczęto też prace przy Pałacu, zlokalizowanym w zachodniej części tarasu przeznaczanego pod przyszłe miasto i twierdzę. W roku tym rozmierzano Lwowskie Przedmieście, które przez następne kilka lat było swoistą bazą przygotowawczą dla budowy Zamościa. Na wytyczonych działkach zaczęto stawiać domy drewniane, w których zamieszkali pierwsi osadnicy oraz rzemieślnicy zatrudnieni przy pracach ziemnych i budowlanych. Zaczęto budowę drewnianego kościoła Świętego Krzyża³⁸.

Rozplanowanie terenu miasta nastąpiło w ciągu zimy albo wiosny 1580 r.³⁹ Nowy program przestrzenny wykraczał poza tereny znajdujące się w posiadaniu Jana Zamoyskiego. Dlatego w latach 1580—1585 wykupił on sąsiednie wsie — Janiowice, Szepin, Jarosławiec, Stabrow, Sitaniec, Wołę Sitańską i Mokre, co sprawiło, że powstający Zamość otaczały osady wiejskie i tereny należące do jego fundatora⁴⁰.

Zgodnie z programem nakreślonym w dokumencie lokacyjnym budowany ośrodek dzielił się na trzy sektory funkcjonalne: władzy (Pałac), religijny (świątynia — Kolegiata) i ekonomiczny (miasto). Wysiłki skoncentrowano przy dwu z nich — Pałacu i organizacji miasta, budowę świątyni, jak i murów obronnych, przesunięto na dalsze lata⁴¹.

Prowadzono więc intensywne prace ziemne, mające na celu niwelację terenu oraz powiększenie tarasu, stanowiącego przestrzeń inwestycji. Wznoszono również gmach Pałacu. W 1581 r. rozmierzono na terenie byłej wsi Janiowice Lubelskie Przedmieście i zaczęto wymierzać pola, łąki i ogrody miejskie. Zajmował się tym w latach 1581—1583 mierniczy królewski Franciszek Porowski.

Znaczne trudności napotkano przy pracach ziemnych. Grobla zdanowska, którą planowano usypać w 1580 r., została ukończona dopiero jesienią 1583 r. Wiosną 1582 r. rozpoczęto prace przy grobli do Płockiego. Jednak w październiku tego wysoka woda zniszczyła nasyp, przy którym prace rozpoczęte w 1583 r. trwały do 1585 r. Grabarze rozpoczęli wówczas prace przy groblach „pobocznej” i „sitańskiej”⁴².

Teren miasta był wielkim placem budowy. W 1581 r. wykopano pierwszą studnię miejską, podjęły prace zbudowane młyny i browar. Od połowy tego roku rozpoczęto budowę drewnianych domów, z których wiele wzniesiono za pieniądze fundatora. Były one wzorcowe dla budowanych przez osadników, pochodzących z okolicznych wsi i miasteczek, ale także z Chodła, Chęciny, Garwolina, Gdańska, Kazimierza Dolnego, Lublina, Lwowa, Mogielnicy, Sandomierza, Sulejowa, Torunia, Warszawy i Wojsławic. Szczególnie chętnie przyjmowani byli rzemieślnicy, zwłaszcza mogący znaleźć zatrudnienie przy

³⁷ Archiwum Jana Zamoyskiego...— T. I.— S. 367.

³⁸ Szczygiel R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 101.

³⁹ Szczegółową analizę rozplanowania Zamościa zob.: Zarębska T. Zamość — miasto idealne...— S. 14—22.

⁴⁰ Szczygiel R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 101.

⁴¹ Там само.— S. 100.

⁴² Там само.— S. 101—102.

budowie Pałacu i miasta. Pracami kierował były rajca sandomierski Wojciech Wnuk, który 28 kwietnia 1581 r. został mianowany zasadzcą miasta⁴³.

Znaczne postępy w zabudowie miasta sprawiały, że od 1583 r. zaczęło ono funkcjonować na właściwym terenie. Podjęły działalność władze, powołano do życia kancelarię miejską, którą kierował pisarz Stanisław Kraśnicki, odbywały się targi i pierwsze jarmarki⁴⁴. Można więc przyjąć, że zakończenie lokacji przestrzennej miasta nastąpiło w 1585 r. Dalsze prace przy wznoszeniu budowli użyteczności publicznej i świątyń oraz bastionowych umocnień trwały dosyć długo. Zostały one zakończone dopiero w połowie XVII w. po zbudowaniu drugiego gmachu Akademii Zamojskiej i budowli klasztoru franciszkanów⁴⁵. W tym okresie miasto, zwłaszcza po osiedleniu się w nim licznych cudzoziemców, Ormian, Greków, Żydów oraz przybyszów z Europy Zachodniej, awansowało do grupy najważniejszych miast w kraju. Było też stolicą założonej w 1589 r. Ordynacji Zamojskiej. Cechowała je wielofunkcyjność⁴⁶.

Lokacja przestrzenna Jelitowa (od 1612 r. Tomaszowa) była prowadzona na mniejszą skalę. Przede wszystkim warunki terenowe nie wymagały tak wielkich jak przy budowie Zamościa prac ziemnych. Nie planowano tam muryowanych umocnień obronnych, zaś przy sypaniu wałów, na których zbudowano umocnienia drewniane, wykorzystano naturalne ukształtowanie terenu. Nie przewidziano też siedziby dla właścicieli i ich urzędników. Zarząd klucza dóbr ordynackich znajdował się we wsi Wieprzowe Jezioro⁴⁷. Budowany ośrodek miał pełnić funkcje miejskie.

Prace przy jego rozplanowaniu przeprowadzono w roku 1607 lub 1608. Z roku następnego posiadamy informacje o rozmierzonym już Lwowskim Przedmieściu, zaś przy przydzielaniu działek osadnikom, w tym przypadku duchownemu unickiemu Hurce, posługiwano się „rejestrzem lokacyjnym”⁴⁸. Przedmieście to, podobnie jak w Zamościu, było bazą organizacyjną dla prac prowadzonych „w okopie”, jak w latach następnych nazywano miasto właściwe. W tym czasie zbudowano na tym Przedmieściu kościół Świętego Krzyża, który pełnił funkcję facińskiej świątyni parafialnej. Był on notowany w źródłach od 1610 r.⁴⁹

Rozplanowanie miasta właściwego nastąpiło albo równocześnie z Przedmieściem Lwowskim, albo dopiero w latach 1609—1610. Prace miernicze prowadzono na podstawie planu, który przez prawie dziesięć lat oczekiwał na realizację.

Po wytyczeniu rynku i sieci ulic oraz działek siedliskowych rozpoczęło się zaludnianie i zabudowa posesji miejskich. Pracami kierowali urzędnicy ordynacyjni: Maciej Leśniowski zarządca klucza i Jan Ozdowski, który był zapewne głównym kierownikiem podjętej inwestycji lokacyjnej⁵⁰.

⁴³ Szczygieł R. Zamość w czasach staropolskich...— S. 100, 102—103.

⁴⁴ Там само.— S. 103.

⁴⁵ Там само.— S. 104—112.

⁴⁶ Там само.— S. 105, 108—110.

⁴⁷ Tarnawski A. Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572—1605).— Lwów 1935.— S. 97, 306; Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 115.

⁴⁸ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 88—89, 92.

⁴⁹ Там само.— S. 90.

⁵⁰ Там само.— S. 92.

Zgodna współpraca tych ludzi oraz szybkie zaludnienie organizowanego miasta sprawiły, że w 1610 lub na początku 1611 roku zaczęła funkcjonować w Jelitowie gmina miejska i jej władze desygnowały Wojciecha Dąbka jako deputata do składu sędziów Trybunału Zamojskiego⁵¹. Po zmianie nazwy na Tomaszów w 1612 r. gmina miejska w roku następnym sprawiła sobie, albo otrzymała od ordynata, pieczęć miejską, na której wyryto rok jej wykonania⁵².

Z lat następnych brakuje informacji źródłowych. Dopiero rejestr poborowy województwa bełskiego z 1618 r. podaje, że miasto opłaciło podatek od 32 domów rynkowych, 60 ulicznych i 62 innych, zapewne na przedmieściach. Było więc tych domów 154, co oznacza, że zabudowa miasta i przedmieść była już bardzo zaawansowana. Z tego roku zachowały się informacje o więzieniu miejskim, został również zorganizowany cech rzemiosł drzewnych⁵³.

W tym czasie teren miasta został otoczony wałem, na którym zbudowano drewnianą palisadę zwaną „parkanem“. Jej wznoszenie napotkało na trudności, gdyż zarząd klucza zabraniał mieszczanom wstępu do lasów, na co skarżyli się oni w liście do ordynata z 19 października 1620 r. W wałach zbudowano cztery bramy: Lwowską, Szczebrzeską, Sokalską i Zamojską, z których tylko ta druga była murowana. Za bramami znajdowały się obszerne przedmieścia⁵⁴.

Nie może więc dziwić, że w 1619 r. Tomasz Zamoyski postanowił uregulować status prawny organizowanego miasta. Jego dokument lokacyjny z 25 maja 1621 r. usankcjonował przydzielone mieszkańcom nieruchomości, określił ich powinności oraz funkcjonowanie gminy miejskiej. Wówczas też ordynat powierzył zarząd klucza Wieprzowe Jezioro byłemu pisarzowi miasta Zamościa Wojciechowi Muldorfowi, który po ogłoszeniu przywileju lokacyjnego nadzorował proces zabudowy i zaludnienia miasta. Znając dobrze prawo magdeburskie i organizację gminy miejskiej stolicy ordynacji, przeniósł te doświadczenia do Tomaszowa. Źródła notują jego obecność w dobrach roztoczańskich do kwietnia 1625 r.⁵⁵

Od początku mieszkali w Tomaszowie Polacy i Rusini. W końcu drugiego dziesięciolecia XVII w. zaczęli napływać do tego miasta Żydzi, którzy 26 maja 1621 r. uzyskali od Tomasza Zamojskiego przywilej normujący ich życie i stosunki z chrześcijanami⁵⁶.

Po lokacji prawnej nadal trwała zabudowa i zaludnienie miasta. Zachowany z 1623 r. inwentarz posesji miejskich odnotował 32 domy przy rynku oraz 265 domy przy ulicach i na przedmieściach. Tylko 10 placów byli jeszcze niezabudowane. Odnotowano tam plac przeznaczony pod budowę kościoła łacińskiego, na którym stał już budynek szkoły parafialnej. W południowo-zachodniej części miasta, w której większość posesji należała do Żydów, znajdował się budynek szkoły żydowskiej i dom szkolnika⁵⁷. Do fun-

⁵¹ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 92.

⁵² Zachowały się trzy jej odciski: AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 747, N 72; sygn. 2499, N 360; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, від рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 2941, с. 18.

⁵³ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 95.

⁵⁴ Там само.— S. 102—103.

⁵⁵ AGAD w Warszawie, AZ, sygn. 289, N 25 (22 kwietnia 1625 r.).

⁵⁶ Tekst przywileju opublikował Janusz Peter: Peter J. Szkice z przeszłości miasta kresowego.— S. 328—329.

⁵⁷ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa...— S. 101.

dacji parafii doszło w 1627 r. Wzniesienie modrzewiowej świątyni pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny oraz plebanii i szpitala zakończyło realizację programu lokacyjnego miasta Tomaszowa⁵⁸. W latach następnych rozwijało się ono bardzo dynamicznie.

Podsumowanie

Proces lokacyjny obydwu omawianych ośrodków miejskich wykazuje więc liczne podobieństwa oraz różnice. Jeżeli chodzi o te pierwsze, to należy zacząć od osoby inicjatora lokacji, którym był Jan Zamoyski. Podobnie wyglądało kierowanie procesami inwestycyjnymi. W Zamościu prowadził je głównie Maciej Topornicki, podstarości zamechski, przy pomocy innych urzędników kanclerza, w Tomaszowie byli to Maciej Leśniowski i Jan Ozdowski, zaś w latach 1621—1625 były pisarz miejski zamojski Wojciech Muldorf, który był zarządcą klucza dóbr Wieprzowe Jezioro. Gmina miejska Tomaszowa miała więc organizację podobną do zamojskiej. Miasto to otrzymało podobne do Zamościa rozplanowanie przestrzeni miejskiej, zbliżone było do niego obszarowo. W obydwu ośrodkach bazą organizacyjną inwestycji miejskiej było Lwowskie Przedmieście, to samo wezwanie (Świętego Krzyża) miały wzniesione tam kościoły łacińskie. Podobnie zorganizowano wymianę handlową, zaś Tomaszów, na wzór Zamościa, otrzymał skład soli ruskiej.

Były też liczne różnice. Przede wszystkim wiązały się one z programem podjętej inwestycji lokacyjnej. W Zamościu ulegał on zmianom i wzbogaceniu, co ostatecznie doprowadziło do zorganizowania ośrodka wielofunkcyjnego, w którym znajdowała się główna rezydencja właścicieli, ośrodek kultu religijnego i nauki (Kolegiata i Akademia) oraz centrum gospodarcze i nowoczesna forteca. W Tomaszowie program ten ograniczał się do zorganizowania ośrodka miejskiego, w którym nie zlokalizowano siedziby właścicieli. Jego zabudowa pozostała drewniana, gdy w Zamościu po 1600 r. zastąpiono ją w rynku i przy głównych ulicach kamienicami. W stolicy ordynacji trzy bramy nie były związane z głównymi ulicami, co było podyktowane względami obronnymi. W Tomaszowie zbudowano cztery bramy, z których trzy znajdowały się na osiach ulic prowadzących z rynku. Jedynie czwarta (Zamojska) została zlokalizowana inaczej, co było podyktowane warunkami terenowymi. Większe też były w tym mieście działki siedliskowe, nie posiadało ono umocnień murowanych, przez co jego obronność była słabsza. Większe też były tam przedmieścia. Na ich ograniczenie obszarowe i lokalizację w Zamościu wpłynęły zabagnione tereny wokół twierdzy oraz potrzeby obronne.

Warto też wspomnieć o różnym składzie etnicznym mieszkańców obu miast. O ile Zamość w ciągu pierwszych dziesięcioleci funkcjonowania stał się ośrodkiem wieloetnicznym i wielokulturowym, w którym obok Polaków i Rusinów, mieszkali trzy nacje posiadające specjalne przywileje: Ormianie, Żydzi i Grecy a także Anglicy, Szkoci, Niemcy, Włosi, Holendrzy, Węgrzy a nawet Turcy i Persowie, to Tomaszów zamieszkiwali Polacy, Rusini i Żydzi.

Odmienne było wreszcie usytuowanie lokacji przestrzennej w procesie lokacyjnym. W Zamościu została ona przeprowadzona w okresie wstępnym całej inwestycji — w 1580 r., w Tomaszowie zaś na jej zakończenie w 1621 r., gdy miasto było już zorganizowane i pełniło swoje funkcje.

⁵⁸ Szczygieł R. Powstanie miasta Jelitowa... — S. 121—122.

Михаил ДМИТРИЕВ
(Москва)

ЕЩЁ РАЗ О МИТРОПОЛИТЕ МИХАИЛЕ РАГОЗЕ И БРЕСТСКИХ СОБОРАХ ОКТЯБРЯ 1596 ГОДА

Огромное число работ, посвященных Брестской унии 1595—1596 годов, производит обманчивое впечатление, будто всё основное в её генезисе хорошо известно и понято. На самом деле это совсем не так — более того, в большинстве случаев оценки и схемы, попадающие в обобщающие очерки по истории Восточной Европы (в частности, по её религиозной истории), не соответствуют даже тому, что уже установлено специальными исследованиями¹. Определённым парадоксом оказывается тот факт, что специальные исследования по генезису Брестской унии и событиям 1590-х годов часто противоречат тем сведениям, которые преподносятся как обобщение научных исследований в синтезирующих очерках. Насколько велика дистанция между имиджем Брестской унии и тем, чем уния была „на самом деле“, видно и из наших знаний о киевском митрополите Михаиле Рагозе², который в силу своего статуса оказался в центре событий. Как киевский митрополит он должен был стать центральной фигурой в переговорах накануне Брестской унии. Однако не он, а Ипатий Потей и Кирилл Терлецкий оказались главными „архитекторами“³ унии. Сам же М. Рагоза занимал чаще всего очень непоследователь-

¹ Об этом см.: Дмитриев М. В. Брестская уния в исследованиях польских и российских историков // Российско-польские научные связи в XIX—XX вв. / Отв. ред. В. К. Волков.— Москва, 2003.— С. 203—217.

² О Михаиле Рагозе писали, разумеется, все, кто обращался к истории Брестской унии. Попытки суммировать наши знания о биографии митрополита были предприняты Болеславом Кумором (Kumor B. Ragoza Michał (ok. 1540—1599) // Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— Т. XXX.— С. 453—457), Томашем Кемпой (Kempa T. Metropolita Michał Ragoza a unia brzeska // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym.— Toruń, 2002.— N 2.— С. 48—100) и Леонид Тимошенко (Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р.— Дрогобич, 2004.— С. 41—57). Последний посвятил отдельным сторонам биографии и деятельности М. Рагозы ещё три статьи: Тимошенко Л. В. Київський митрополит Михайло Рагоза в історії української церкви // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ.— Дрогобич, 2000.— Вип. 6.— С. 141—150; його ж. Михайло Рагоза і Берестейська унія // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал.— К., 2000.— № 5.— С. 96—105; його ж. Невідомий василіянський життєпис митрополита Михайла Рагози // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія.— К., 2001.— Вип. 58.— С. 5—7.

³ Это меткое выражение принадлежит Амбруазу Жоберу (Jobert A. Unia brzeska i jej architektki // Znak. Miesięcznik.— Kraków, 1984.— R. XXXVI.— N 11—12 (360—361).— S. 1491—1524).

ную позицию, ориентируясь, главным образом на мнения своих светских патронов, особенно Федора Скумина-Тышкевича и Константина Острожского⁴. Мнение Оскара Халецкого⁵ и некоторых других историков о М. Рагозе, как о твердом стороннике унии, не подтверждается источниками. Кроме того, необходимо иметь в виду, что „идеальный“ и утопически-неосуществимый проект, предложенный православной стороной, не был поддержан Римом и польскими правящими кругами. Поэтому те, кто в принципе приветствовал идею установления связи между Римом и Киевской митрополией, выступил против того проекта „реальной унии“, которая стала проводиться в жизнь после провозглашения унионного акта в Риме в декабре 1595 г. Наши источники позволяют квалифицировать унию как своего рода *cultural misunderstanding*, если воспользоваться понятием англо-саксонской культурной антропологии⁶.

Как известно, первый шаг к унии был сделан рядом православных епископов в июне 1590 г. Подписи М. Рагозы под июньской декларацией о готовности к унии нет, но трудно допустить, чтобы он ничего не знал об унионных планах. В период между июнем 1590 и июнем 1594 гг. ни католическая, ни православная сторона не рассматривали унионный проект как первостепенную задачу, в том и другом лагере преобладал скептицизм относительно осуществимости каких бы то ни было серьезных шагов на пути унии Церковью. Однако внутри самой Киевской митрополии углублялся и обострялся кризис, в котором миряне фактически стали отеснять епископат от руководства Церковью. Противостояние мирян и епископата приобрело особенно острые формы в июне 1594 г., и именно в этот момент М. Рагоза обратился к Яну Замоискому с просьбой поддерживать унионную инициативу православного епископата: „В пилных потребах уживши прозбами моими брата своего его милость отца Кирила Терлецкого епископа луцкого и острожского ку в[ашей] м[илости] своему милостивому пану з Берестя выправилом, которому злецилом устное мовене ку в[ашей] м[илости]. Прошу иж бы в[аша] м[илость] мой милостивый пан его милость выслушавши веру зуполную дать рачил во всем так якобы уста мои з усты в[ашей] м[илости] мовили и мене з ласки своее панское писанем ведомым уделять рачил [...] З Берестя июля 2 дня року 1594“⁷.

⁴ Позиция М. Рагозы в 1590—1595 гг. рассмотрена нами в книге, посвященной генезису Брестской унии: Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595—1596 гг. — Москва, 2003. — С. 225—229. Эти же вопросы внимательно рассмотрены Т. Кемпой и Л. Тимошенко в указанных выше (сноска 2) работах.

⁵ Halecki O. From Florence to Brest (1439—1596). — Hamden, 1968. — P. 277, 417 et passim.

⁶ К такому выводу приводит систематическое изучение источников первой половины 1590-х годов (Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... — С. 168—260; його ж. L'Union de Brest (1595—1596), les Catholiques, les Orthodoxes: un malentendu? // Stosunki międzywyznaniowe w Europie Środkowej i Wschodniej w XIV—XVII wieku / Pod red. M. Dygo, S. Gawlasa, H. Grali — Warszawa, 2002. — S. 39—60; його ж. Брестская церковная уния 1595—96 гг. как конфликт двух экклезиологий и *cultural misunderstanding* // Rzeczpospolita vs Carstwo — spór cywilizacyjny czy walka imperiów / Pod red. A. Gila. — Lublin, 2011. — S. 15—39).

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół Archiwum Zamojskich, sygn. 693, f. 17. О существовании такого письма знал из инвентаря архива Замойских Казимир Левицкий, не имея, однако, доступа к оригиналу (Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r. — Lwów, 1933. — S. 108, przyp. 2). Об обстоятельствах, в которых было написано это письмо см.: Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... — 147—150. Это пись-

Однако в дальнейшем, во второй половине 1594 и в течение января—сентября 1595 г., М. Рагоза снова занял уклончивую позицию, надеясь на созыв представительного собора для обсуждения вопроса об унии и ориентируясь на мнение об унии православных магнатов⁸.

Как известно, в августе—сентябре 1595 г. события, предшествовавшие посылке посольства И. Потея и К. Терлецкого в Рим, не раз принимали очень драматический оборот. Судьба унии доподлинно висела на волоске. После совещания, состоявшегося 20 или 21 сентября 1595 г.⁹, отправки посольства в Рим и издания королевем универсала об унии от 24 сентября 1595 г.¹⁰ Рубикон был перейден. Отныне, в отличие от предшествующего периода, польское государство, королевский двор стали играть самую активную роль в осуществлении унии Церквей. И тем не менее ряд данных позволяет увидеть, что в это время *dramatis personae* не считали, что заключение унии с Римом было неотвратимо. Это видно, в частности, из того, что продолжала обсуждаться тема созыва православного собора для решения вопроса об унии.

К. Острожский направил резкое послание митрополиту, обвиняя его в предательстве православия. В ответ М. Рагоза в послании от 28 сентября 1595 г. писал о готовности во всем следовать за князем и просил самого К. Острожского, чей авторитет непререкаем, созвать церковный собор¹¹. Львовское братство в это время — после того, как в городе был объявлен (прибит на воротах) универсал Сигизмунда III об унии от 24 сентября 1595 г. — объявило о своем неповиновении митрополиту и отказе признать его авторитет в споре братства с Гедеоном Балабаном¹².

К. Острожский, со своей стороны, еще раз, в начале октября 1595 г. обратился к литовскому канцлеру Льву Сапеге с просьбой содействовать созыву собора православных. Самый текст письма князя не сохранился, но о его содержании известно из письма Л. Сапеги к Христофору Радзивиллу от 13 октября 1595 г. Канцлер сообщал, что К. Острожский всех

мо было мной обнаружено летом 1995 г.; видимо, приблизительно в это же время его нашёл и Т. Кемпа (Кемпа Т. *Metropolita Michał Ragoza*.— S. 65, *odsylacz* 5).

⁸ См.: Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом*.— С. 150 и сл., 225—229. Справ.: Кемпа Т. *Metropolita Michał Ragoza*.— S. 66—86.

⁹ Во время этого совещания часть его участников высказалась против посылки посольства в Рим. Как видно из донесения нунция Германика Маласпины, едва ли не решающим аргументом в пользу посольства оказался „знак небес“, а именно тот факт, что посланные К. Терлецкому и И. Потею письма с указанием не ехать в Краков, не достигли вовремя своих адресатов, которые уже отправились в путь. См.: Дмитриев М. В. *Между Римом и Царьградом*.— 195—198; його ж. *Die Kirchenunion von Brest (1596) und die Konfessionalisierung der polnischen Ostpolitik in der Regierungszeit Sigismunds III. // Russland, Polen und Österreich in der frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag / Hrsg. von Ch. Augustynowicz, A. Kappeler, M. D. Peufuss, I. Schwarcz, M. Wakounig*.— Wien; Köln; Weimar, 2003 [Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas.— Bd. XIX].— S. 174—176. Справ.: Halecki O. *From Florence to Brest*.— P. 303—309.

¹⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далее — Архив ЮЗР).— К., 1859.— Ч. 1.— Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России.— № 114.— С. 468—471.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1851.— Т. IV: 1588—1632.— № 87.

¹² *Летопись Львовского ставропигиального братства, составленная Д. Зубрицким*.— Санкт-Петербург, 1850.— С. 35.

бранит, не давая пощады ни живым, ни мертвым, нападает на Л. Сапегу, короля, иезуитов, католиков вообще. Платон Жукович резонно предположил, что Л. Сапега занял отрицательную позицию и дал соответствующий совет королю¹³.

Удивительнее всего то, что 28 октября М. Рагоза подписал грамоту о созыве собора в Новогрудке на 25 января 1596 г.¹⁴ П. Жукович назвал эту грамоту „неожиданной“ и предположил, что М. Рагоза получил королевское разрешение и что собор созывался на самом деле не для обсуждения вопроса об унии, а лишь для того, чтобы поставить православных перед свершимся фактом¹⁵. Такая оценка исходит из априорной уверенности, что митрополиту не были знакомы колебания (по крайней мере с осени 1595 г., после отъезда посольства в Рим). Но сохранились ли следы данного королем разрешения на проведение собора в январе 1596 года? П. Жукович считал таковым „Постулат“, написанный от имени короля и не содержавший никаких прямых указаний на дату его составления¹⁶. Издатель датировал этот источник приблизительно 1595—1599 гг., а П. Жукович считал возможным отнести его к 1595 году и даже более — именно к октябрю 1595 г., только на том основании, что об унии говорится как о деле будущего, а митрополит М. Рагоза 28 октября 1595 г. „неожиданно“ издал универсал о созыве собора¹⁷. Однако из текста памятника нельзя заключить, о какой именно „будущей унии“ идет речь — то ли о той, которая обсуждалась весной—летом 1595 г. (в июле 1595 г. король, по крайней мере на словах, еще был готов разрешить созыв православно-го собора), то ли об унии, которая призвана объединить уже подчинившихся папе православных (Rutheni Uniti) с упорствующими. П. Жукович скорее всего прав в том, что „Постулат“ был составлен еще до подписания унии в Риме¹⁸. Вовсе не исключено, что это было летом, а не в октябре 1595 г. Во всяком случае, нет никаких оснований видеть в „Постулате“ доказательство, что М. Рагозе было разрешено созвать собор в Новогрудке¹⁹.

Как же тогда объяснить поступок М. Рагозы? В свете того, что известно о колебаниях митрополита в 1595 г., следует предположить, что он послушался К. Острожского и решил созвать собор без королевской санкции²⁰. Для того М. Рагозы, каким он предстает в большинстве исторических трудов, это был поступок исключительно смелый.

¹³ Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.).— Санкт-Петербург, 1901.— С. 166.

¹⁴ Акты ЗР.— Т. IV.— № 89.— С. 122—123.

¹⁵ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 167.

¹⁶ *Postulatum Serenissimi Regis Poloniae, ut Sanctissimus det facultatem celebrandi conventum inter Ruthenos Unitos cum S. Romana Ecclesia et Schismaticos // Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.— Bucuresci, 1880.— Vol. III.— P. 540—542.*

¹⁷ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 167—168.

¹⁸ Там само.— С. 168, прим. 359.

¹⁹ Характерно, что Казимир Ходыницкий вообще обходит молчанием существование „Постулата“ и вопрос о позиции короля в октябре 1595 года, ограничившись упоминанием, что „ответ короля“ на просьбу разрешить созыв собора „не известен“ (*Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632.— Warszawa, 1934.— S. 316*).

²⁰ Тот факт, что М. Рагоза оправдывался перед Сигизмундом III в специально посланном ему письме (К е т р а Т. *Metropolita Michał Ragoza...*— S. 86), сути дела не меняет.

Какова была реакция на решение М. Рагозы созвать собор? Католическая сторона, судя по всему, оставила его без внимания. В православном же обществе царила сумятица. В ноябре 1595 г. виленское духовенство (и братское, и не братское) обратилось с посланием к Ф. Скумину-Тышкевичу, сообщая ему о неприятии унии²¹. В декабре 1595 г.— на фоне конфликта между священником Добринским и горожанами Вильны, которые хотели отобрать у него церковь,— представители православной общины заявили об отказе признавать М. Рагозу митрополитом, покуда он не оправдался от обвинений в измене²². Декабрем же датирован и протест пинского духовенства против унии. В пинском протесте содержится указание, что аналогичные заявления делались и в других регионах („як и у иньшихъ въ сихъ поветех“)²³. П. Жукович показал, что шляхта украинских земель вполне единодушно выступила против унии, а шляхта Великого княжества Литовского (Слонимский сейм) заняла менее активную, но тем не менее противоунионную позицию²⁴. По всей видимости, протест против унии играл некоторую роль и в движении Северина Наливайко.

Собор, созванный М. Рагозой, состоялся 25—27 января 1596 г., но оказался очень немногочисленным и ограничился лишь осуждением Стефана Зизания. Вопрос об унии, как ни странно, не был поднят²⁵. Известные к сегодняшнему дню документы не позволяют объяснить, почему январский собор 1596 г. был практически сорван.

На Варшавском сейме 1596 года (26 марта — 6 мая) впервые вопрос об унии стал предметом открытых политических дебатов²⁶. К. Острожский и другие православные делегаты поддержали протестантов в их борьбе за соблюдение Варшавской конфедерации, а протестанты в ответ вступились за православных в вопросе об унии. К. Острожский, как и прежде, добивался созыва собора и требовал низложения И. Потя и К. Терлецкого. Сейм никаких решений по этому вопросу не принял, православные заявили, что не будут признавать в своих именах духовную власть епископов-отступников. 7 мая (н. с.) 1596 г. К. Острожским в варшавские гродские книги была внесена соответствующая протестация²⁷. Другая протестация, не принятая в Варшавском гродском уряде и потому внесенная от имени всей православной шляхты в радзевские гродские книги, была и более обширной, и более непримиримой²⁸. Неизвестно, состоялась ли встреча К. Острожского и других православных с прибывшими из Рима епископами.

К. Острожский тем временем предпринимал свои шаги для противодействия унии. Он очень надеялся на поддержку протестантов и отпра-

²¹ Акты ЗР.— Т. IV.— № 90.— С. 123—124.

²² Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею.— Вильна, 1875.— Т. VIII: Акты Виленскаго гродскаго суда.— № 9.— С. 23.

²³ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 172, прим. 366.

²⁴ Там само.— С. 194—197.

²⁵ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви.— Москва, 1996.— Кн. 5: Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской, митрополии (1458—1596) / Под ред. Б. Н. Флори.— С. 335—336.

²⁶ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 202—207.

²⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 533—534.

²⁸ Там само.— С. 534—536. О вариантах текста протестации: Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 205, прим. 449.

вил от имени волынской шляхты к королю двух послов — Матвея Малинского и Лаврентия Древинского. Они должны были добиться гарантий безопасного проведения собора, разрешения пригласить на него и протестантов и патриаршего экзарха Никифора и согласия, что в случае возникновения конфликтов их разрешит вальный сейм. Король удовлетворил только первую просьбу князя²⁹.

В апреле 1596 г. был подан протест против унии от имени православной общины Вильны³⁰, в ответ на который Сигизмунд III потребовал предать суду проповедников и священников Виленского братства и приговорил к изгнанию Стефана Зизания и его сторонников³¹.

Летом 1596 г. в Вильно и Киеве были возбуждены судебные дела и развернулись внесудебные протесты против митрополита М. Рагозы, и король вмешался, чтобы его защитить³².

В целом достаточно хорошо известно, что во второй половине 1595 — 1596 гг. в украинско-белорусских землях разрастается религиозный и отчасти политический кризис, вызванный подготовкой Брестской унии и более общими причинами. Брестские соборы в октябре 1596 г. стали кульминацией этого кризиса.

* * *

Противостояние двух собравшихся в Бресте церковных соборов отчетливо выразило результат, к которому привело проунионное движение предшествующих лет — раскол украинско-белорусского общества на два конфессиональных лагеря. Деятельность обоих соборов не раз становилась предметом пристального внимания историков³³. Но как и в других случаях, подход историков никогда не был свободен от конфессиональной пристрастности; источниковая база была (и остается) неполной.

Из событий осени 1595 — начала 1596 гг. видно, что поддержка со стороны королевской власти и Рима стала решающим фактором в осуществлении унионного проекта. Папа Климент VIII в бреве от 7 марта 1596 г., адресованном М. Рагозе, потребовал созвать провинциальный синод с участием одних лишь епископов, которые должны были публично произнести католическое исповедание веры по той же формуле, какая была употреблена в Риме в декабре 1595 г.³⁴ В качестве представителей папы на соборе должны были присутствовать три католических еписко-

²⁹ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 215—216.

³⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1.— № 123.

³¹ Акты ЗР.— Т. IV.— № 94—95.

³² Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви.— Кн. 5.— С. 350—351.

³³ Там само.— С. 354—364; Жукович П. Н. Брестский собор 1591 г. (по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его) // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук.— Санкт-Петербург, 1907.— Т. XII.— Кн. 2.— С. 45—71; його ж. Сеймовая борьба...; Halecki Q. From Florence to Brest...— P. 366—391; Тимошенко Л. Берестейска унія...; и другие.

³⁴ „...volumus, ut tu Frater Archiepiscopo nostra etiam auctoritate suffultus, Synodum Provinciale indices, et Episcopos tuos convoces, ut singuli profiteamini in publico Conventu fidem Catholicam ex eadem formula integre, quemadmodum Episcopi duo Oratores vestri hic professi sunt“ (Breve Clementis VIII ad Archiepiscopos et Episcopos Nationis Ruthenae // Pelesch J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart.— Wien, 1882.— Bd. 1.— Anhang N IV.— S. 625).

па. Официальные документы, подтверждающее происшедшее, следовало отправить в Рим для хранения в архиве „для вечной памяти потомства“. Ранее, в послании королю от 7 февраля, папа писал о предстоящем синоде-соборе и просил позаботиться, чтобы на него собралось побольше православных³⁵.

Вопрос о созыве собора обсуждался уже в ходе весеннего сейма 1596 г., а после его окончания, 12 мая 1596 г., Сигизмунд III обратился со специальной грамотой к митрополиту М. Рагозе, в которой сообщал о возвращении И. Потей и К. Терлецкого из Рима и разрешил созвать в Бресте собор сторонников унии (исключив участие ее противников³⁶), вынеся на обсуждение только один вопрос, а именно вопрос об установлении единства Церквей. Король советовал не спешить с объявлением времени и места созыва собора и выражал надежду на твердость митрополита³⁷.

Атанасий Великий и вслед за ним Сергей Плохий предполагают, что в 20-х числах мая 1596 г. состоялось совещание прибывших из Рима епископов с митрополитом М. Рагозой и другими иерархами по поводу предстоящего собора, но никаких данных о такой встрече у нас нет³⁸. Предполагается также, что Брестскому собору предшествовали съезды духовенства в епархиях³⁹, но известно только об одном таком съезде, созванном И. Потеем в Бресте⁴⁰. Другими свидетельствами о подготовке собора перешедшим в унию духовенством мы, насколько мне известно, не располагаем⁴¹.

14 июня 1596 г. Сигизмунд III издал универсал о созыве собора, и тут уже официально и публично заявлял, что на собор призываются только католики и сторонники унии⁴². Однако окружное послание М. Рагозы о созыве собора в Бресте 6 октября было подписано в Новогрудке 21 августа 1596 г.— более, чем на два месяца позже⁴³. С чем связано такое промедление? Согласно некоторым источникам, отсрочки собора добивался у короля К. Острожский⁴⁴. Однако стоит обратить внимание и на различия двух документов в объяснении задач собора. Королевский универсал мотивировал его необходимостью выслушать отчет И. Потей и К. Терлецкого о поездке в Рим. Окружное послание М. Рагозы, которое в

³⁵ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 208.

³⁶ „...зъ епископами своими духовенству своему и тым всим, которые бы належали а дотое святое едноти прихилятися мели доброю волею, не припушаючи людей иншого релееи и постронных“ (цит. по: Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 208).

³⁷ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Санкт-Петербург, 1897.— Т. I: 1470—1700.— № 189.— С. 86 (черновой список).

³⁸ Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— К., 1989.— С. 73.

³⁹ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви.— Кн. 5.— С. 489, комментарий 252 (Б. Н. Флоря).

⁴⁰ Об этом сообщает Петр Аркудий, утверждая, что Потей созвал более 100 священников и выступил перед ними с разъяснениями по поводу унии. Другой аналогичный съезд И. Потей, согласно Аркудию, собирался провести во Владимире (Плохий С. Н. Папство и Украина...— С. 73).

⁴¹ Поэтому неверно мнение, будто „на протяжении лета 1596 г. Потей и Терлецкий [...] готовились к собору“ (Там само.— С. 73)

⁴² Акты ЗР.— Т. IV.— № 97.— С. 134—135.

⁴³ Там само.— № 100.— С. 137.

⁴⁴ Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 209, прим. 458.

отличие от королевского универсала призывает на собор всех людей „греческого закона“, содержит очень неопределенные формулировки. Не исключено, что мы снова имеем дело с попытками М. Рагозы обмануть судьбу.

В целом же, практическая подготовка собора оказалась полностью в руках польского правительства, нунция и иезуитов⁴⁵. Инициаторы унии оказались едва ли не отстранены от приготовления финального аккорда всего предприятия.

В связи с этим особенно интересен факт созыва проунионно настроенных иерархов в резиденцию Бернарда Мацеевского в Каменце буквально накануне Брестского собора. Сохранилась грамота Сигизмунда III, предписывающая полоцкому и витебскому епископу Григорию Герману прибыть в Каменец за неделю до Брестского собора для совещания о наилучшей подготовке к собору⁴⁶. Однако о самой встрече в Каменце мало что известно. Петр Аркудий в отчете от 20 ноября 1596 г. сообщает, что перед собравшимися епископами и митрополитом выступил Б. Мацеевский и иерархи подписали текст исповедания веры, предназначенный для отправки в Рим. Созыв совещания объяснен в донесении П. Аркудия тем, что организаторы собора опасались вмешательства светских лиц в его ход. С. Плохий прав, не доверяя такому объяснению и предполагая, что встреча в Каменце была созвана ради предотвращения колебаний епископов в решающий момент⁴⁷. Более подробными сведениями о встрече в Каменце, несмотря на всю её важность, мы пока не располагаем.

События весны—лета 1596 г. делали опасения по поводу предстоящего собора более обоснованными. И эти опасения, как мы хорошо знаем, вполне подтвердились, потому что с самого начала вместо объединительного собора православного и католического духовенства, польское правительство столкнулось с конфронтацией двух соборов — православного и проунионного.

Что касается проунионного собора, то сколько-нибудь точных данных о числе и составе его участников нет⁴⁸. Наряду с митрополитом М. Рагозой, епископами-сторонниками унии (Ипатий Потей, Кирилл Терлецкий, полоцкий архиепископ Григорий Герман, холмский и белзский епископ Дионисий Збируйский, пинский и туровский епископ Иона Гоголь) на нем присутствовали три архимандрита (Богдан Годкинский из Брацлава, Геден Брольницкий из Лавришова и Паисий из Минска) и ряд представителей белого духовенства (надо думать, из епархий, возглавленных епископами-униатами)⁴⁹. О. Халецкий считал, что духовенства на этом соборе было больше, чем на стороне „антисобора“, ссылаясь на мнение анонимного греческого участника⁵⁰. Принять такую оценку трудно из-за неопределенности сведений. Кроме того, предполагаемая многочисленность белого духовенства была бы непременно отмечена католическими источниками.

⁴⁵ Данные об этом см.: Плохий С. Н. Папство и Украина...— С. 74—75.

⁴⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Т. I.— № 197.— С. 89.

⁴⁷ О совещании в Каменце см.: Плохий С. Н. Папство и Украина...— С. 74.

⁴⁸ См.: Тимошенко Л. Берестейска унія...— С.177—179.

⁴⁹ Акты ЗР.— Т. IV.— № 103.

⁵⁰ Halecki O. From Florence to Brest...— P. 370.

Ничего не известно об участии в унионном соборе мирян. О. Халецкий считает это объяснимым „отчасти отсутствием интереса к делу, а отчасти мнением“, что уния — это вопрос, который должно решать духовенство⁵¹. Совершенно ясно, что можно предложить много более очевидные и убедительные объяснения отсутствию мирян на соборе.

В соборе под руководством М. Рагозы приняли участие представители католического духовенства: три епископа (львовский архиепископ Ян Дмитрий Соликовский, луцкий епископ Бернард Мацеевский, холмский епископ Станислав Гомолицкий), несколько иезуитов (Петр Скарга, Максим Латерна, Юстин Раб, Каспар Нагай, Петр Аркудий) и выпускник Греческого коллегіума в Риме Георгий Москетти. К ним присоединились и представители короля: троцкий воевода Николай Христофор Радзивилл Сиротка, канцлер Великого княжества Литовского Лев Сапега и литовский подскарбий, брестский староста Дмитрий Халецкий, назначенные специальной королевской грамотой от 4 октября⁵².

Таким образом, в том, что касается православных, состав проунионного собора был, видимо, весьма узким. Особенно показательно отсутствие на соборе мирян, которые играли столь активную роль в жизни украинско-белорусской Церкви той эпохи. Католическая половина собора была весьма представительной. И, как видно из развития событий, именно католики играли на нем ведущую роль.

Какую позицию в те поистине судьбоносные дни занял митрополит М. Рагоза?⁵³ Ведь известно, что православный собор несколько раз послал делегатов к митрополиту с предложениями совместно обсудить вопрос об унии. Первая делегация отправилась к нему уже 16 октября, и это обращение было подкреплено письмом Никифора и Лукариса к М. Рагозе. Делегация из семи человек отправилась к М. Рагозе, но не нашла митрополита в его резиденции и передала послание Ионе Гоголю, пинскому епископу. К. Острожский тогда же предложил устроить диспут между греками двух сторон, но каков был ответ на эту инициативу, неизвестно.

17 октября к униатам послана новая делегация из 12 человек (6 дворян и 6 духовных лиц), которую возглавили три архимандрита с приглашением принять участие в совместном соборе и с угрозой, что Никифор лишит епископов их сана, если они не уступят. Согласно реляции греческого анонима, введенной в оборот О. Халецким, М. Рагоза заявил, что готов к встрече, хотя правильнее было бы православным присоединиться к нему, а не наоборот. Православный собор получил ответ М. Рагозы, и в течение всего дня до вечера шли дебаты.

18 октября на запланированный накануне диспут не явились ни М. Рагоза, ни Никифор. С католической стороны в нем приняли участие три сенатора и два иезуита — П. Скарга и Ю. Раб. С православной стороны выступили К. Острожский, Г. Балабан, Михаил Копыстенский и, по предположению О. Халецкого, несколько протестантов⁵⁴. Никифор пред-

⁵¹ Halecki O. From Florence to Brest...— P. 370.

⁵² Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Т. I.— № 200.— С. 90.

⁵³ Ход собора и позиция М. Рагозы в деталях представлены в книге О. Халецкого (Halecki O. From Florence to Brest...— P. 366—391).

⁵⁴ Там само.— P. 374—375.

ложил в третий раз обратиться к М. Рагозе с предложением явиться на православный собор. На этот раз М. Рагоза прислал ответ, который, согласно „Ектезису“, был таков: что случилось, то случилось — хорошо ли, плохо ли, но мы подчинились Западной церкви⁵⁵. Найденный О. Халецким отчет греческого анонима передает позицию М. Рагозы иначе: он, якобы, заявил, что нужно ещё подумать, посоветоваться и прочее. Эти донесения, на наш взгляд, вовсе не противоречат одно другому⁵⁶ и соответствуют тому, что известно о прежней в высшей степени неуверенной и переметливой позиции М. Рагозы, который, судя по всему, оказался в драматической и даже трагической ситуации, видя последствия предпринятых в 1590—1596 гг. шагов и оказавшись, по сути дела, заложником сторонников унии.

После получения ответа М. Рагозы на православном соборе был поставлен вопрос о том, чтобы лишить сана епископов-униатов. Тем не менее сам патриарший протосинкел Никифор предложил послать очередную (четвертую по счету!) делегацию к митрополиту. Ответ был негативным, и, несмотря на это, православные в пятый и последний раз попробовали убедить М. Рагозу явиться на собор. Более 20 представителей собора отправились на встречу с митрополитом, но не смогли с ним встретиться.

Через некоторое время та же делегация доставила М. Рагозе грамоту о его низложении. Прежде чем совершить торжественный акт низложения епископов, было решено послать 12 послов в церковь, где заседали униаты, и еще раз представить направленный накануне М. Рагозе акт низложения, предлагая тем самым еще раз примириться. О. Халецкий справедливо назвал этот момент критическим. Православные посланцы намеревались прочесть акт низложения в церкви, перед всем собравшимся там собором униатов. Однако солдаты старосты Д. Халецкого окружили церковь, где собрались униаты, и не позволили православной делегации войти внутрь⁵⁷.

После этого православный собор приступил к церемонии низложения митрополита и пяти епископов. В последний момент было прислано предупреждение королевских представителей о недопустимости этой церемонии, но оно было проигнорировано.

Тем временем на униатском соборе королевские представители, поняв, что К. Острожского переубедить невозможно, предложили М. Рагозе не откладывать торжественное провозглашение унии. Ратификационная грамота была написана, подписана и скреплена печатями. Состоялась торжественная процессия. Неся Святые Дары, участники униатского собора вместе с католиками прошествовали по улицам Бреста с пением

⁵⁵ Ектезис. Православное полемическое сочинение 1597 года // Русская историческая библиотека.— Петербург, 1903.— Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси.— Кн. 3.— Стлб. 346 („co sie sstalo, iuz sie sstalo! inaczey to dzis byc abo rozstac nie moze: badz to my slusznie, abo nieslusznie poddali sie Zachodniemu kosciolowi“).

⁵⁶ Ср. мнение О. Халецкого: Halecki O. From Florence to Brest...— P. 376—377. Первое заявление оценивается О. Халецким как „поистине странное, которое может создать впечатление, что Рагоза все еще не был убежден в правильности занятой позиции“; второй ответ считает „совершенно иным“; в целом, поведение М. Рагозы, по мнению О. Халецкого, продиктовано стремлением избежать разрыва между сторонниками и противниками унии.

⁵⁷ Там само.— P. 380.

Te Deum в храм Святого Николая. Здесь М. Рагоза отслужил литургию, потом полоцкий архиепископ Г. Герман прочитал папскую буллу и затем ответ епископов — акт ратификации, который следовало послать в Рим. С пением *Te Deum* по-славянски процессия двинулась в католический храм Святой Марии, где были оставлены Святые Дары, был исполнен еще раз *Te Deum* и епископы двух Церквей обменялись поцелуем мира (*osculum pacis*). Вслед за этим Г. Балабан и М. Копыстенский были низложены, а участники православного „антисобора“ отлучены от Церкви. „Таким образом, 19 или 9 октября должно считать исторической датой Брестской унии или же датой ратификации Римской унии“⁵⁸.

В воскресный день 20 октября участники униатского собора, включая католиков, присутствовали на литургии в православной церкви Святого Николая. П. Скарга произнес здесь проповедь о единстве Божьей церкви. Митрополит М. Рагоза в этот же день подписал пастырское послание, объявив в нем о заключенной унии, о низложении двух епископов, об отлучении участников собора и грозя аналогичным отлучением тем, кто будет по-прежнему признавать низложенных иерархов.

В этот же день и православные, собравшись на последнюю сессию своего собора, составили и подписали окончательный текст соборного решения, осуждающего митрополита и поддерживавших унию епископов.

К М. Рагозе был направлен архимандрит Никифор Тур и встретился с ним в резиденции И. Потея. Можно догадаться, что встреча была безрезультатной. М. Рагоза сразу же после Брестского собора известил в окружном послании, что подверг проклятию и изверг из сана всё духовенство, не присоединившееся к унии⁵⁹.

О деятельности М. Рагозы в пользу унии после октября 1596 г. мало что известно. Он безуспешно пытался удержать Киево-Печерский монастырь и его имения под своим контролем и участвовал в ряде судебных процессов, отстаивая митрополичьи земли от претензий светских патронов Церкви. Достоверными сведениями ни о его предполагаемом раскаянии, ни и о деятельности по укреплению унии историки не располагают⁶⁰. Умер Михаил Рагоза летом 1599 г.⁶¹

* * *

Подводя итог, можно констатировать, во-первых, что деятельность и взгляды Михаила Рагозы, человека, который *ex officio* играл ключевую роль в событиях 1590-х годов, остается и по сей день одним из „белых пятен“ в наших знаниях о рождении Греко-католической церкви. В частности, мы не знаем, какого он был мнения о условиях и характере унии, провозглашенной в Риме и Бресте в 1595—1596 гг. Во-вторых, из того, что всё-таки можно узнать из доступных на сегодня источников о деятель-

⁵⁸ Halecki O. From Florence to Brest...— P. 382.

⁵⁹ Акты ЗР.— Т. IV.— № 109.

⁶⁰ См.: Тимошенко Л. Берестейска унія...— С. 53—57. Т. Кемпа, видимо, вполне прав, когда пишет, что и М. Рагозу, и других инициаторов унии после 1596 года охватило настроение разочарования, вызванное и позицией католической стороны, и сильным антиуническим движением (Кемпа Т. *Metropolita Michał Ragoza...*— S. 94—97).

⁶¹ См.: Жукович П. Н. Сеймовая борьба...— С. 369, прим. 795.

ности и взглядах первого униатского митрополита, видно, что назвать его без оговорок твёрдым сторонником унии никак нельзя. Его сомнения, непоследовательность и метания из стороны в сторону⁶² отражают тот факт, что уния рождалась в обстановке в высшей степени драматических конфликтов между отдельными лицами, группами церковных и светских элит, тенденциями религиозной культуры, и всё это отражало трагичность церковного раскола Киевской митрополии в 1590-е годы.

⁶² О непоследовательности и колебаниях М. Рагозы свидетельствуют и обнаруженные Т. Кемпой новые материалы (Кемпа Т. Nieznane listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596) // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*.— Warszawa, 2000.— Т. XLIV.— S. 107—128).

Наталя СТАРЧЕНКО
(Київ)

БОРОТЬБА ЗА СПАДОК КНЯЗЯ АНДРІЯ КУРЦЕВИЧА-БУРЕМСЬКОГО (1592—1596)

Публікуючи інструкцію сеймику Волинського воєводства від 11 січня 1595 р. послам на краківський сейм, професор Микола Крикун серед коментарів до неї досить детально зупинився на обставинах появи одного з її пунктів. Послам доручалося „старатися“ про вирішення справи стосовно зриву роботи Луцького гродського суду 20 квітня 1594 р. Андрієм Гловацьким, поручником королівської роти ротмістра Криштофа Мишковського, та про остаточне скасування „одповіди“, оголошеної ним луцькому земському підсудку Іванові Хрінницькому під час судових засідань (так званих *рочків*)¹. Утім, ці події були лише прикінцевими епізодами досить тривалої й розгалуженої історії, початком якої послужила смерть князя Андрія Курцевича-Булиги 8 січня 1592 р. Тож спробую відтворити деталі одного з типових для Волині конфліктів та визначитися з прагматикою сторін у його провадженні. Адже такі історії, зазвичай, були густо замішані на майнових інтересах сторін, публічних заявах про ображену шляхетську честь, усталених способах провадження суперечок та уявленнях про норму й відступи від неї, часто нетотожних правовим приписам і декларованому шляхетському етосу. Через подібні акти виразно проступають особливості культури ворожості шляхетської спільноти Волині. Вживатиму поняття *культура* в антропологічному сенсі, слідом за Роже Шарт'є, як „повсякденні практики, через які певна спільнота переживає й відображає свої стосунки зі світом, іншими людьми та зі самою собою“².

Отже, 7 січня 1592 р. до луцьких гродських книг було вписано скаргу від імені князя Андрія Курцевича-Буремського на Лаврина Дривинського і Яна Гарабурду. У ній оповідалося, як скаржник, ідучи через маєток Л. Дривинського Пашево, був запрошений господарем на гостину, де на той час перебував незнайомий йому Я. Гарабурда³. Однак, коли князь

¹ Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. ССХХХІ.— С. 428.

² Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного.— Москва, 2003.— Кн. 1.— С. 276.

³ Я. Гарабурда і Л. Дривинський були двоюрідними братами по своїх матерях: Тетяна Олександрівна Кгетолтовна, мати Л. Дривинського, була рідною сестрою Михайлової Гарабурдиної Доменітри Олександрівни Кгетолтовни (Центральний державний історичний архів

пізно увечері зібрався в дорогу і сів на коня, Я. Гарабурда за змовою з господарем дому вистрілив йому в спину з півгака, а потому слуги й піддані зловмисників тяжко побили його кийми та чеканами⁴. Версію постраждалого з його ж слів підтвердив возний Захаріяш Сташевський, який 8 січня їздив до Пашева, де весь той час перебував князь А. Буремський⁵. Як відомо з внесеної до гроду скарги матері князя, Іванової Хрінницької, її син помер від ран 8 січня⁶.

Того ж таки 8 січня пашівський урядник Станіслав Стахорський від імені свого пана подав зворотну скаргу⁷. У ній йшлося про те, що за відсутності самого Л. Дривинського князь А. Курцевич з багатьма слугами і помічниками напав на його дім „з ручницями, с полъгаками, з луками и з ыншою розмаитою бронью, войне належачою, ообычаемъ неприятельскимъ, без вшелякого данья з стороны его милости пана моего причины, умыслне, не давши жадного знаку неприязни, мощно, кгвальтомъ“. Нападники влаштували стрілянину, розташувались біля вікон і дверей, чим налякали вагітну дружину господаря та її гостей, серед яких були Я. Гарабурда та Матвій Рогозинський з дружиною. Як сповіщав слуга Л. Дривинського, можливо, саме під час перехресної стрілянини був поранений від рук своїх же приятелів князь А. Буремський: „...не ведати от кого, а снат яко ночи темное от своих же власных з ручницы пострелен есть“. Про нічну пригоду, за правовими приписами, було оповіщено „околичним“ сусідам, а С. Стахорський просив про надання йому возного, який і засвідчив би сліди нападу. Наступного дня той же урядник визнав у гроді, що коли він зібрався везти тіло князя як „гвалтівника“ права і шляхетського дому до Луцького замку, Андрій Загоровський силоміць захопив його (тіло) і невідь куди подів⁸.

Пізніше кожна зі сторін, Я. Гарабурда (Л. Дривинський як обвинувачений під час процесу не фігуруватиме) і зведені брати князя А. Курцевича Хрінницькі, зобов'язалася відповідно до правових вимог вивести шкрутинію — слухання свідків, що було виконано на рочках 22 березня і на наступних, 11 червня⁹. Під час червневої сесії обидві сторони здійснили низку взаємних насильницьких актів, про що свідчать внесені до книг скарги. Так, Я. Гарабурда 13 червня скаржився на братів і приятелів дружини небіжчика — Яроша Лацца-Стримилецького, Ольбрехта і Остафія Лаців, Адама Прусиновського, Януша Угриновського, Яна Свошовського та інших. Під час судових рочків, коли скаржник через шкрутинію мав

України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 12, арк. 16—18.

⁴ Там само.— Спр. 40, арк. 154 зв.—155 зв.

⁵ Там само.— Арк. 178—179. Утім, немає жодної певності, що в основу свідчень З. Сташевського була покладена скарга самого постраждалого, оскільки возний у таких випадках рідко бував випадковою особою. Зазвичай, він був або слугою зацікавленої особи, або пов'язаний з нею в інший спосіб, а свідчення, що він подавав у письмовому вигляді до гроду, готувала сторона, яка його запрошувала.

⁶ Там само.— Арк. 167—168.

⁷ Там само.— Арк. 172—173.

⁸ Там само.— Арк. 188 зв.—189.

⁹ Про вручення позовів, якими сторони позивалися навзаєм, а також виклик свідків матір'ю померлого до суду для слухання шкрутині див.: Там само.— Арк. 222 зв.—223 (25 січня), 235 зв.—236 (6 лютого), 358 зв.—359 (22 березня); спр. 42, арк. 53 зв.—54 зв., 64—66.

доводити свою непричетність до вбивства, вони, зібравши багатьох приятелів і слуг, „найшли“ на його господу. Однак на той час Я. Гарабурда пішов у гості до приятеля київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, тож жертвами нападу стали його слуги і молодший брат¹⁰.

Наступного дня вже нападники скаржилися на Я. Гарабурду і Л. Дривинського з приятелями: останні без попереднього оповіщення про наміри „найшли“ 13 червня на дім вдови князя, перед яким прогулювалися беззбройні А. Прусиновський та Я. Свошовський, спробували увірватися до середини, використали вогнепальну зброю, поранили Я. Лаща і вбили слугу Я. Свошовського¹¹.

Власне, на цьому й завершується задокументоване протистояння сторін з приводу вбивства князя А. Курцевича-Буремського. Натомість від самого початку історії була започаткована ще одна лінія конфлікту — між удовою та зведеними братами небіжчика Петром, Олександром, Михайлом і Богданом Івановичами Хрінницькими, а також їхньою матір'ю княжною Мариною Андріївною Друцькою-Соколинською, дружиною лудського земського підсудка Івана Хрінницького, у першому шлюбі — княгинею Олександровою Курцевичевою-Буремською. Саме цей конфлікт, підставою якого послужив спір за маєтність і до якого прилучилися й інші учасники, тягнувся ще кілька років.

8 січня Войтех Витвинський іменем своєї родички, вдови княгині Андріївої Буремської, засвідчив появу чуток про існування тестаменту небіжчика, некорисного для неї та її майбутньої дитини. За твердженням скаржника, князь після поранення втратив мову, „не тільки абы мог тестамент чинити, але и слова жадного вымовити не могъ“, тож заповіт „есть змышленны и неправдивыи“ і вдова готова оскаржувати його в суді¹².

9 січня Петро Іванович Хрінницький (старший з братів, який надалі вів справу від імені молодших, схоже, неповнолітніх претендентів на майно зведеного брата) подав до ґроду тестамент князя (див. *Додаток*), писаний у Пашеві 7 січня та засвідчений Миколаєм Хрінницьким, Матвієм Рогозинським, Семеном і Филипом Круневичами¹³. Підпис князя на акті був відсутній — як вказувалося, через його хворобу. У заповіті йшлося про запис дружині князя — за шлюбною умовою — на половині маєтків Корсів, Сестратин, Коззя суми у 8 тисяч злотих, що вона й мала тримати. Натомість тестатор передав зведеним братам всі свої інші маєтності — замок і містечко Буремль, село Старий Буремль, половину Корсова, Сестратина і Коззі — у 12 тисячах кіп грошів до віддачі тієї суми ім іншими родичами, які претендуватимуть на нерухомість (тобто до викупу маєтків з їхніх рук); братам також відходили й усі гроші та речі заповідача, позичені різним особам. Однак у випадку народження спадкоємця

¹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 53 зв.—54 зв. Скаргу було повторено 15 червня (Там само.— Арк. 71—71 зв., 74—75). Визнання возного про оглядання господи Я. Гарабурди, вчинених шкод і поранення слуг та брата див.: Там само.— Арк. 78 зв.—80 зв. (16 червня); аналогічну скаргу також: Там само.— Арк. 107 зв.—108 (21 червня).

¹¹ Там само.— Арк. 62—63.

¹² Там само.— Спр. 40, арк. 176—176 зв.

¹³ Ф. Круневич був коморником князя Костянтина Острозького, слугою зі спеціальних доручень (Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI—XVII ст. / 2-е видання, виправлене і доповнене.— Острог, 2010.— С. 148).

(чи спадкоємиці — стаття у документі не зазначалася) нерухомість мала перебувати в руках братів Хрінницьких лише до його повноліття і племінник не повинен був виплачувати дядькам означену суму, але й ті не мали звітуватися перед ним за своє господарювання на маєтках, що передбачалося правовими приписами для опікунів¹⁴. Зазначалося також, що новонароджений мав перебувати в опіці у своїх дядьків, однак ця інформація в заповіті окремо не була виділена, а містилась поміж інших майнових розпоряджень. Закінчувався документ досить уживаною формулою, за якою порушник останньої волі тестатора „все маєє се зо мною розсудити и розсправити перед маестатомъ Божимъ на страшномъ и неллицерском суде“¹⁵.

За тестаментовим записом удові Мареті Лащівні належала лише вінова частина і нічого більше, хоч, зазвичай, чоловіки заповідали своїм дружинам принаймні рухомі речі, не кажучи про традиційне збільшення розмірів нерухомості. Саме вдові досить часто належало і право розпорядження всім майном покійного чоловіка до повноліття дітей та опіка над ними, а в багатьох випадках — тримання маєтків пожиттєво¹⁶. Натомість у цьому випадку ситуація була протилежна. За тестаментом навіть передбачалося знищення вінового запису, який перебував на зберіганні в братів удови, хоч його умови були тотожні заповіту. Цілком імовірно, що вимога „оного здрати и скасовати“ мала на меті символічне значення — утвердити легітимність виключно тестаменту.

Того ж таки дня Іванова Хрінницька подала скаргу на свою невістку М. Лащівну: брат останньої Ярош Лащ 8 січня відібрав тіло її сина, яке скаржниця везла з Пашева для поховання до містечка Буремль, а саму її в той маєток не пустив. Між тим матір покійного мала записані їй першим чоловіком, князем Олександром Буремським, півтори тисячі кіп грошів на всій маєтності, якою вона з материнської ласки дозволила користуватися своїм синам Федорові й Андрію після досягнення ними повноліття. З їх смертю нерухомість мусила повернутися на законних підставах до Іванової Хрінницької, відповідно — і до її дітей від другого шлюбу, тож вона скликала буремських міщан і за своїм давнім правом наказала зберігати їй вірність та надалі виконувати повинності на її ж користь¹⁷. Скарга була повторена синами підсудкової, а 16 січня вони

¹⁴ Статути Великого князівства Литовського у 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— Одеса, 2003.— Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.— С. 134—135 [розділ VI, артикул 4].

¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 34—37 зв. Ще раз тестамент був вписаний 23 березня: Там само.— Арк. 76 зв.—79 зв. Зберігся й оригінал тестаменту, див.: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4047/II, арк. 86—87. Висловлюю подяку Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на присутність цього акту.

¹⁶ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдові і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). Вдовиний „марципан“, або Що отримувала жінка по смерті чоловіка // Київська старовина.— К., 2000.— № 6.— С. 58—74; її ж. Шлюбна стратегія вдові і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). „Кажда вдова ест себе панєю, и ничьих владзі не подлегла“ або Правова дієздатність вдови // Київська старовина.— 2001.— № 1.— С. 42—62.

¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 179 зв.—180 зв. Аналогічна інформація міститься в скарзі братів Хрінницьких на невістку та її брата Яроша Лаща, які їх до Буремля не допустили, незважаючи на умови тестаменту (Там само.— Арк. 196 зв.—197 зв.; 11 січня).

скаржилися про цілковите витіснення їх з маєтків Я. Лащем і його приятелями¹⁸.

Натомість вдова М. Лацівна 10 січня через возного Станіслава Коломийського на захист своїх інтересів заявила в гроді, що всі маєтки чоловіка тримала спільно з ним до його смерті, тож і опісля триматиме їх за повним правом¹⁹. А 10 березня протестувала проти Хрінницьких і печатарів — М. Хрінницького, М. Рогозинського, С. і Ф. Круневичів, які, за її твердженням, виготовили тестамент вже після смерті князя²⁰.

Наступною порцією взаємних скарг сторони обмінялися під час березневих засідань Луцького гродського суду. Першого ж дня 19 березня П. Хрінницький скаржився перед старостою Олександром Семашком на свою братову, яка не допускала до тіла чоловіка братів і матір, а також не заявила на гроді про вбивство князя і тим самим не розпочала судової справи проти його убивць. Більш того, за чутками, через шість тижнів після смерті князя Андрія і через три дні після народження сина вона вночі поховала тіло чоловіка в Троїцькій церкві в Буремлі, „без жадное учтивости и проводу хрестьянского, [...] в долъ загребши“, та тієї ж ночі „над право посполитое и звычайи добрыи людеи хрестияньских и богобоиных“ вийшла заміж за Михайла Васильовича Гулевича²¹.

22 березня В. Витвинський з Гаврилом Головинським повторили скаргу про фальшування тестаменту князя А. Курцевича, а також від імені вдови, своєї родички, заявили, що саме вона є опікункою свого сина і маєтностей покійного. У випадку її повторного заміжжя опіка мала перейти до дядьків, які „близкие кровные и одного гербу з доможь их милости князевъ Буремских“, а не до Хрінницьких. За правовими приписами, якщо тестатором не були призначені опікуни, вдова з малими дітьми отримувала всю маєтність чоловіка у своє тримання до досягнення ними повноліття²². Якщо вона погано господарювала, то зацікавлені особи могли через суд позбавити її права опіки з передачею спадку і дітей найближчим родичам, однак навіть у цьому випадку за нею залишалася її вінова частина²³, що складала, як мінімум, третину від усієї нерухомості чоловіка. Бездітним вдовам за правом залишалася лише вінова частина, а за відсутності запису віна — третина маєтності небіжчика; все інше майно переходило до рук його близьких²⁴. Тобто умови запису князя А. Курцевича відповідали правовим приписам, які регулювали розподіл маєтності за відсутності дітей, що на момент його смерті відповідало реальності.

У заяві також озвучувалися цікаві деталі, що стосувалися смерті князя: зауважувалося, що „скоро по зраненью его милости, веле людем явно ест, же был поветрием заражонъ (виділення мос.— Н. С.) и третего

¹⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 202 зв.—203, 203—204 зв.

¹⁹ Там само.— Арк. 258 зв.—259.

²⁰ Там само.— Арк. 443—443 зв.

²¹ Там само.— Арк. 330.

²² Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 129 [розділ V, артикул 10].

²³ Віно — запис на третині нерухомості чоловіка суми, що дорівнювала величині внесеного дружиною посагу, зазвичай подвоєної. З цією частиною без письмової згоди дружини чоловік не мав здійснювати жодних трансакцій; вона слугувала гарантією для дружини в різних життєвих колізіях (Старченко Н. Майнові взаємозобов'язання шляхетського подружжя на Волині в XVI столітті // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1997.— Т. 2.— С. 49—65).

²⁴ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 127 [розділ V, артикул 5].

дня умеръ“. При цьому не акцентувалася увага на обставинах поранення князя і не називалися імена винуватців його смерті²⁵.

Пізніше возний Матис Славогурський визнав, що 23 березня при поданні тестаменту князя А. Буремського для „актикованя“ в книги В. Витвинський і Г. Головинський ще раз заявили про його підробку, оскільки на ньому відсутній підпис тестатора, а також невідповідна печатка. Тож возний порівняв оригінальну печатку з відбитком на заповіті та засвідчив, що „тая печать с тою, што в тестаменту притиснена, не згодила, бо тая, што в тестаменту, меньшая была“²⁶.

Хрінницькі не забарилися з відповіддю. 25 березня Петро заявив, що отримав образливу для всієї його родини інформацію про протестацію, вчинену В. Витвинським і Г. Головинським з приводу нібито сфальшованого тестаменту. І хоч сам він не був присутній при його складанні (перебував на послугах свого пана князя Олександра Пронського), однак багатьом особам відомо, що князь А. Курцевич був перед смертю при добрій пам'яті та здоровому глузді, „тило Христово приймовал“ і помер тільки наступного дня, довіривши заповіт надійним людям²⁷. Того ж дня П. Хрінницький від себе і братів скаржився на свою невістку стосовно затримання рухомої маєтності загальною вартістю в 10 тисяч злотих, яка належала їм за тестаментовим записом²⁸.

Дещо пізніше, 1 травня вже печатарі жалілися на М. Лацівну стосовно її неправдивої протестації, за якою вони нібито після смерті князя поставили свої печатки на сфальшованому тестаменті. Тож вони заявляли, що тестатор не міг підписати заповіт, бо рукою не володів, однак „з доброю паметю яко чоловік хрестянскии при нас и при велю людеи добрых у священника пашевского споведалсе и тило Божее приймовал, и по отеханю нашом од него с Пашевы аж другого дня умер“²⁹. Шоєва репротестації через півтора місяця після заяви вдови наводить на думку про її невідповідний характер. Схоже, що в травні протистояння претендентів на спадок змінилося на користь Хрінницьких: вдова М. Лацівна, яка до того висловлювала власну версію смерті князя (від інфекційної хвороби), відмінну від заявленої небіжчиком і Хрінницькими, 27 травня подала скаргу на Я. Гарабурду і Л. Дривинського про вбивство чоловіка³⁰, тобто солідаризувалася з конкурентами за спадок. А 19 червня вдова під час засідань гродського суду визнала, що за приятельським погодженням з Хрінницькими вона отримала від Петра і його молодших братів тисячу кіп для викупу деякої маєтності (Зміїнець і Сестратина) й на виховання сина до повноліття та відмовляється від подальших майнових претензій. У тестаменті згадувалося, що частина Корсова, Сестратина і Коззі перебувала в заставі у князя О. Пронського, там само йшлося і про необхідність викупу заставлених маєтків Зміїнець, Новосілки й Одржин, що доручалося братам Хрінницьким. Тож за домовленостями, схоже, частка вдови децю збільшувалася, натомість 22 червня через возного вона посту-

²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 367—367 зв.

²⁶ Там само.— Арк. 442 зв.—443 (10 квітня).

²⁷ Там само.— Арк. 397 зв.—398 зв.

²⁸ Там само.— Арк. 397—397 зв.

²⁹ Там само.— Арк. 490 зв.—491 зв.

³⁰ Там само.— Арк. 573 зв.—574 (27 травня).

пилася нерухомістю на користь зведених братів чоловіка³¹. Свідками угоди були луцький земський суддя Федір Чаплич-Шпановський, Я. Свошовський, Ян Слятковський та Іван Красенський.

Утім, це порозуміння між удовою і братами Хрінницькими було опростестоване родичами небіжчика „по мечу“, щоправда, досить далекими — князями Федором Михайловичем Курцевичем і Дмитром Курцевичем-Булигою. Вони 13 червня на рочках заявили, що не визнають ані тестаменту, поданого свого часу Хрінницькими, ані майнових записів на користь М. Лащівни від її чоловіка, які з'явилися вже після його смерті. Князі Курцевичі зауважували, що попередньо і вдова, і Хрінницькі оскаржували одне одного у фальшуванні відповідних документів. Однак конкуренти згодом таємно порозумілися та визнали взаємні права, хоч при цьому стверджували, що дійшли до поєднання через контроверсії — тобто через судові суперечки, яких насправді не було³².

Спробую підсумувати розрізнену інформацію джерел. Версія Хрінницьких наголошувала на відсутності знайомства Я. Гарабурди з князем і, відповідно, підстав для ворожості. Відтак призвідником конфлікту названо Л. Дривинського, який запросив князя А. Курцевича на гостину, а потім спровокував Я. Гарабурду вчинити насильство над гостем. Із заяви пашівського урядника з'ясувалося, що господаря на момент конфлікту не було вдома, цілком імовірно, що і запрошення князь не отримував. У протестації, яку подано до гроду від імені небіжчика і в якій названо винуватця, не вказано особу, через яку заява була внесена, хоч така інформація була обов'язковою для фіксації при здійсненні подібних актів. А в тестаменті не названі імена призвідників поранення, є лише посилання на протестацію: „В невинности моеи от небачных людей неприятель моих, на которыхъ есми на уряде кгородском луцкомъ оповедалъ и меновите их имены описалъ, с полгака пострелень“³³. До того ж пригоду не було приховано звинуваченими особами: урядник оповістив про неї сусідів, а поранений до самої смерті перебував у маєтку свого недоброзичливця, куди вільно приїздили треті особи.

Дискримінаційний щодо вагітної дружини характер тестаменту провокує певні сумніви щодо непричетності Хрінницьких до його появи. Скажімо, серед свідків на тестаменті фігурує Миколай Хрінницький. А підсудок Іван Хрінницький, вітчим пораненого князя, 7 січня без попередження не з'явився на засідання земського суду, чим перервав його роботу (про це скаржилися шляхтичі, чиї справи були відкладені через цю обставину)³⁴. Цілком імовірно, що підсудок на той час переймався покращенням добробуту своїх синів, а не виконанням урядницьких обов'язків.

³¹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 119 зв.—121 зв., 129 зв.—131.

³² Там само.— Спр. 42, арк. 57—58.

³³ Там само.— Арк. 35

³⁴ 8 січня Станіслав Олдаковський скаржився на І. Хрінницького, який „препомневъши присеги своее и права посполитого, не давши о хороби своеи знати, перед тымъ приехавши до Луцка на тот день, которого роки мели судити, то естъ на завтрее Трех Крулевъ, заседши вже на суды и будучи здоровъ, змысливши собе хоробу невинную, упорне и квалтовне роковъ не хотил судити и казавши отволати роки, здоровымъ отехалъ з Луцка“ (Там само.— Спр. 40, арк. 166 зв.—167). Аналогічну інформацію про „відволання“ років 7 січня див.: Там само.— Арк. 157—157 зв.

Вдова, яка мусила протистояти зазіханню на спадок з боку зведених братів чоловіка, не підтримувала версію вбивства Хрінницьких, натомість пропонувала свою, тим самим знімаючи відповідальність з обвинувачених, а також розпочала боротьбу за збереження своїх прав на маєтки чоловіка. Також М. Лащівна наголошувала на інших можливих опікунах її новонародженого сина та маєтності, родичах „по мечу“ небіжчика: „...сут стрыеве близкие кровные и одного гербу з домомъ их милости князевъ Буремских“³⁵. Хрінницькі ж були близькі князеві „по куделі“, тобто по материнській лінії, які за правовими приписами могли претендувати на опіку лише після родичів по чоловічій лінії. Правом був передбачений такий порядок обіймання опіки над малолітніми дітьми за відсутності волі покійного батька: старший повнолітній син, брати померлого, інші родичі по батьківській лінії, тобто, так звані опікуни *прирождени*, і щойно в разі відсутності останніх — родичі по матері³⁶. Князі Ф. М. Курцевич і Д. Курцевич-Булига як найближчі в роду кровні князя А. Курцевича-Буремського теж заявляли про свої права³⁷. Тож встановлення опікунства у цьому випадку було досить складним: з одного боку, Хрінницькі були братами небіжчика, однак рідними лише по матері, відповідно, належали до іншого роду по чоловічій лінії, натомість родичі „по мечу“ мали досить далеку ступінь спорідненості. Будь-який вибір з-поміж них став би сумнівним і міг викликати заперечення. Права кровних, що прикметно, зауважував і Я. Гарабурда, який позвав до суду для слухання зізнань свідків на доведення своєї невинуватості не лише Хрінницьких, а й широке коло осіб з роду Курцевичів, названих опікунами сина небіжчика, а також усіх тих, хто заявить свою близькість до опіки — князя Ф. М. Курцевича, Д. Курцевича-Булигу, Федора Вокютинського і його дружину Ганну Федорівну Хмарянку з Миловських, княгиню Михайлову Ружинську Раїну Яцківну з Мишковських, Григорія Колмовського і його дочок, Ганну і Гальшку, народжених з княжною Марушею Буремською, Філона Котельницького з дружиною Марушею Буремською³⁸.

Відповіддю Хрінницьких на кроки вдови стало фабрикування чуток щодо її негідної поведінки, підтвердження яких автоматично виводило б її з кола претендентів на спадок. Невідомо, що виявилось вирішальним у згоді М. Лащівни на дискримінаційні умови Хрінницьких. Можливо, причиною послужили відсутність надійних союзників і хиткі позиції серед кровних чоловіка, які на рочках 13 червня заявили про невизнання записів на маєтність, виданих їй небіжчиком³⁹. Зрештою, родина Лащів була чужою для волинян, а родичі Марети перебували в затяжних земельних конфліктах з окремими представниками волинської шляхетської корпорації. Так, у 1580-х роках майбутній луцький староста князь О. Пронський свої граничні суперечки з ними подавав як зневагу чужаків-белжан до всього Волинського воеводства та закликав негайно з цього приводу зібрати сеймик⁴⁰.

³⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 367—367 зв.

³⁶ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 133—134 [розділ VI, артикул 3].

³⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 81 зв.—83.

³⁸ Там само.— Арк. 64—66.

³⁹ Там само.— Арк. 57—58.

⁴⁰ Там само.— Спр. 21, арк. 506—508 (1580 р.).

З'ясувати ситуацію за лаштунками цієї історії, можливо, допомогла б інформація про приналежність її головних учасників до певних конкуруючих / солідарних груп, однак актові матеріали вкрай фрагментарні, а розстановка сил досить мінлива для того, щоб з певністю оперувати подібними даними. Цілком імовірно, що і Л. Дривинський та Я. Гарабурда, і А. Курцевич, і Хрінницькі не належали до жорстко конкуруючих груп, а конфлікт, що вартував життя князеві, був ситуативним. На це непрямозказує присутність серед свідків, що підписали тестамент князя, М. Рогозинського, який був родичем Л. Дривинського, а також пізніші події, коли недавні супротивники вже діяли як союзники. Так, Ян Шистовський звинувачував Януша Кошку-Жоравинського та його помічників — І. Хрінницького, Федора Князького, М. Рогозинського, які з намови Л. Дривинського, заступивши дорогу в Луцькому замку його батькові Юзефові Шистовському, побили його⁴¹. А на майновому записі Л. Дривинського своїй дружині Овдот'ї Данилівні з Рогозинських від 9 жовтня 1597 р. як свідки фігурують Олександр Загоровський, П. Хрінницький, М. Рогозинський та Сасин Русинович-Берестецький, який активно допомагав тим І. Хрінницькому у подальших подіях⁴². Свідками ж продажу Л. Дривинським маєтків у Полоцькому воеводстві Я. Гарабурді в лютому 1598 р. стали М. Хрінницький та Петро і Стефан Русиновичі-Берестецькі⁴³.

На користь тези про ситуативність конфлікту може свідчити відсутність подальшої інформації, яка стосувалася б вбивства князя. Врешті, у шляхетському середовищі далеко не всі дії, які призводили до загибелі однієї зі сторін під час конфлікту, вважалися злочином, протиправною дією. Для класифікації насильницьких актів, що їх наслідком ставали людські жертви, звернемося до пояснення Дем'яна Гулевичем (виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печихвостським і князем Янушем Заславським) суті убивства як кримінального злочину, а також наголошення ним на інших, некримінальних варіантах позбавлення життя іншої людини⁴⁴. Тож, на думку адвоката, убивства поділялися на кримінальні та цивільні, а також убивства в обороні та випадкові. Належність до першої групи передбачала існування злочинного наміру у зловмисника, а також відповідних обставин скоєння убивства — потаємно, зрадливо, без попередження жертви: „Одно есть междоубоство, которое кто учинить умыслне, зрадою заступивши, не одповедивши, *то такое криминаломъ зовуть*“. Зазвичай, сталою складовою усіх звинувачень в убивстві чи завданні ран було наголошення саме на потаємності дій нападників, що мало б поглибити вину звинуваченого через кваліфікацію його дій як кримінальних. Тож призвідців смерті часто оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а й у тих, що могли б відбутися, тим самим вказуючи слухачам / читачам на відомі їм маркери.

У випадку смерті князя А. Курцевича обвинувачі звично вказували на ознаки саме кримінального вбивства. Між тим оскаржені подавали свій

⁴¹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 250 зв.—252 зв. Побиття відбулося 18 червня 1594 р., а помер Юзеф 16 квітня 1595 р.

⁴² Там само.— Ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 469 зв.—473 зв.

⁴³ Там само.— Спр. 12, арк. 16—18.

⁴⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 142 зв.—143.

варіант, який, за класифікацією Д. Гулевича, потрапляв під поняття цивільної справи — неумисного вбивства під час збройної сутички особи, що її спровокувала: „Другие есть, которые могут быть зъ звады, давши до звады причину, такие ведле права *волюнтаріум* або *кавамъ цивилемъ* называют“⁴⁵. А оскільки спільнота не була зацікавлена в жорстокій легітимній відплаті за скоєне, що могла призвести до поглиблення ворожості поміж групами через втягування в конфлікт нових учасників заради помсти, то більшість убивств маскувалася саме під випадкові, а частина з них дійсно були такими. У подібній ситуації визначити, що ж насправді відбулося, практично неможливо, і не лише історикові. Тож зазвичай все завершувалось примиренням сторін, що інколи фіксувалося в актових книгах, але в більшості таких випадків згадки про них уриваються на етапі виведення шкруптинії. Історія про смерть князя А. Курцевича в тій частині, що стосувалася його вбивства, завершується саме так, однак справа про його спадок мала своє продовження.

Несподівано після взаємних обвинувачень відомих на Волині осіб зі своїми інтересами на авансцені з'явилися „темні конячки“. 11 серпня Андрій Гловацький від себе і від Андрія Цецешевського* подав до канцелярії королівський лист від 20 травня, за яким вони призначалися опікунами малолітнього князя Андрія Андрійовича Буремського та маєтності по його батьку, небіжчику князю Андрію, за відсутності його розпоряджень. Водночас зауважувалося, що за родичами померлого зберігалось право до опіки, тобто вони могли через суд відновити свої повноваження⁴⁶. З появою нових обставин конфлікт перейшов у наступну стадію — протистояння призначених опікунів з руки короля та представників родини Хрінницьких.

За королівським декретом спірні маєтки опинилися в руках А. Гловацького і А. Цецешевського, але Хрінницькі поступатися своїми інтересами не збиралися — ухвалою гродського суду від 28 жовтня 1593 р. вони повернули собі опіку над племінником з правом тримання нерухомості до його повноліття. Їх опоненти також не відмовилися від боротьби, про що свідчить їх намагання від початку наступного, 1594 року позвати до суду контрагентів з приводу наїздів, гвалтів, грабежів та захоплення замку Буремль. Однак, як твердили позивачі, рочки з різних причин не відбувалися⁴⁶. Скажімо, маємо скаргу А. Гловацького на луцького гродського писаря С. Русина-Берестецького про зрив — за домовленістю з І. Хрінницьким — засідань 3 березня, на яких мала розглядатися справа про опіку над сином князя А. Буремського⁴⁷.

Врешті, 20 квітня 1594 р. відбулися події, про які згадувалося в інструкції сеймику Волинського воєводства 1595 року. Частково інформацію отримуємо зі скарги луцького земського підсудка І. Хрінницького, засвідчену визнанням трьох луцьких возних. Ці два тексти практично дослівно збігаються. Тож, за ними, А. Гловацький, змовившись із жовнірами роти К. Мишковського, поручником якої він був, а також роти Лукаша Слят-

* У джерелах подаються різні варіанти написання цього прізвища — Чечешевський, Цецешевський тощо.

⁴⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 455—456 зв.

⁴⁶ Там само.— Спр. 46, арк. 508 зв.—510.

⁴⁷ Там само.— Спр. 45, арк. 264 зв.—265.

ковського*, прийшов разом з ними (всього понад сто осіб) до Луцького замку, де на той час гродським судом розглядалася справа підсудка І. Хрінницького з Матеєм Лешневським. Жовніри мали при собі вогнепальну зброю (а це заборонялося як Статутом, так і сеймовими конституціями): „Приготовавшись яко до бою противъ посторонного неприятеля, з рознымъ оруужьемъ, войне належачимъ, з ручницями, ве зброях, в прилбцах, в каръваши“. Як твердив скаржник, без будь-яких причин з його боку А. Гловацький учинив йому „одповіди на здоровье“, тобто погрожував заподіяти шкоду його здоров'ю, та пообіцяв прислати „цедулу одповідную“, а потому голосно закликав до зброї своїх приятелів. Ті розпочали стрілянину в приміщенні суду, в результаті чого був поранений Григорій Перекладовський, судове засідання зірвано. І. Хрінницький покладав також вину за ці події на М. Лацівну, вдову князя А. Курцевича, а на той час вже дружину М. Лешневського, та на її нового чоловіка („за намовою и направою панее Матеевое Лешневское Мареты Лащовны и малъжонъка ее пана Матея Лешневского“)⁴⁸. Насамкінець також зауважувалося, що порушники спокою розбили замкові браму й хвіртку, а також завдали рани іншим особам. Утім, остання згадка радше була риторичним прийомом, адже не названо жодну іншу особу, окрім Г. Перекладовського.

Таку версію подій підтверджено й у скарзі Г. Перекладовського як постраждалого⁴⁹. Натомість збереглися пояснення ситуації і з іншого боку: наступного дня — 21 квітня — протестацію вчинив ротмістр Л. Слятковський. Його оповідь менш формалізована і оприявнює багато деталей цієї історії. Передовсім він зауважив, що метою його протестації є доведення своєї (а також свого товариша А. Гловацького) невинуватості, якщо буде висунуте звинувачення про розірвання рочків чи вчинення інших правопорушень. Ротмістр твердив, що до замку він прибув на прохання київського воєводи князя Костянтина Острозького, який разом з іншими поважними особами — маршалком Великого князівства Литовського князем Станіславом Радзивіллою, луцьким підкоморієм Яном Харлинським, князем Станіславом Чорторійським, луцьким земським суддею Федором Чапличем, Д. Гулевичем — намагався полагодити справу І. Хрінницького з А. Гловацьким та М. Лешневським, як зазначалось, новим чоловіком М. Лацівни. Цілком можливо, що її повторне заміжжя призвело до відновлення її сподівань на поліпшення ситуації зі спадком, отриманим до своїх рук спритнішими родичами.

Відтак перемога Хрінницьких у боротьбі за спадок князя А. Курцевича виявилася непевною, коли поміж претендентів на опіку втрутився ще один учасник — новий чоловік удови. Такий поворот подій викликав, як бачимо, занепокоєння в осіб, що належали до вищого владного прошарку в регіоні. Спроби посередників упродовж двох днів (понеділка 18 і вівторка 19 квітня) знайти компроміс, на який би пристали сторони, не вдалися, тож у середу, як твердив Л. Слятковський, князь К. Острозький прислав до нього слугу з проханням втрутитися і знайти

* На той час рота Л. Слятковського перебувала на „лежі“ в Луцьку, а рота К. Мишковського — у Володимирі.

⁴⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 490—492 зв.

⁴⁹ Там само.— Арк. 490—491.

спосіб привести до згоди тих осіб через „приятельське порівняння“. Ротмістрові вдалося порозумітися з А. Гловацьким і М. Лешневським щодо багатьох пунктів угоди, виробленої перед тим посередниками, тож він, взявши з собою кількох слуг і чотирьох товаришів, рушив до замку для переговорів з І. Хрінницьким, який саме перебував на службі в церкві. Там же знаходився і князь К. Острозький, який, отримавши звістку про прихід Л. Слятковського, разом з І. Хрінницьким вийшов з храму, подякував ротмістрові за його старання та пішов до суду. Втім, підсудок вперто стояв на своєму і не погоджувався на жодні умови, цілком можливо, відчуваючи підтримку поважних осіб. Перелом відбувся тоді, коли І. Хрінницький був закликаний до суду для вчинення присяги. Як твердив Л. Слятковський, підсудок у ту ж мить звернувся до нього з проханням вплинути на М. Лешневського, щоб той дозволив йому не присягати. М. Лешневський, зваживши на прохання ротмістра та виявляючи пошану до князя К. Острозького й інших осіб, що в тій справі були в суді, „відпустив“ присягу І. Хрінницькому. Цілком імовірно, що підсудок під присягою мусив підтвердити неправдиву інформацію, тож лише за умови уникнення цього акту погодився б на компроміс з супротивниками. Коли ж Л. Слятковський збирався йти, до нього публічно звернувся А. Гловацький з проханням дозволити йому оповісти про кривди, завдані підсудком. Свій жаль він висловив „учтивими“ словами, що не ображали ані вух людей почитливих, ані особи кривдника, а також поінформував присутніх, що він через возного послав І. Хрінницькому „одповідь“, але той її прийняти відмовився. Тоді Л. Слятковський закликав возного, аби через нього А. Гловацький у суді міг віддати цю „карту“. Але в ту ж хвилину закричав Олександр Хрінницький, звертаючись до А. Гловацького: „Не одповідай, скурвий сину“, та схопився за рушницю. Всі присутні кинулися до зброї в обороні свого здоров'я, однак, як твердив ротмістр, йому вдалося розвести противні сторони так, що обійшлося без кровопролиття. Тож своєю заявою він засвідчує, що ні він, ні його товариші не дали жодної причини до того „розруху“.

Того ж таки дня до лудьких гродських книг була вписана „цедула одповедная“, яку А. Гловацький послав І. Хрінницькому⁵⁰.

„Panie Iwanie Chrenicky, podsędku Ziemsky Lucky! Tak od ciebie samego, iako i od wielu ludzy zacnych nasluchali się uszy moie, iz mie na uczciwosci mei szlacheczkiey szczypiesz i to zadaiesz, czego na mie, czlowieka uczciwego, nigdy pokazac nie mozesz. A iz ia będąc zalosny, ynakszego sposobu do pomszczenia tych niecotliwych slow twoich nalezc nie mogę, iedno uczciwosci mey ręką swą uczciwą bronić, i to twoie nieuczciwe a wszeteczne wspomnianie mnie, czlowieka uczciwego, w gębe twoie wbić chcę. Ty o tym wiedząc, abys się mnie strzeżł w kościelie, cerkwie, w domu, w łazni, w drodze i na wszelakim miejscu, gdzie bym się s tobą potkał, oprócz przed maiestatem K Jego M(ości). Za tym się Panu Bogu poruczay“.

„Цедула“ містила всі основні елементи, характерні для подібних документів. На початку, після звернення до адресата, зазвичай вказувалася причина, що спонукала вдатися до погроз — тяжка й безпідставна образа, відплатою за яку могла бути лише помста. Невід'ємним елементом цедул

⁵⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 485—485 зв.

було попередження про необхідність стеретгися помсти в будь-яких місцях, зокрема таких, де використання зброї заборонялося правом і звичаєм, а також у будь-якому стані (сплячому, беззбройному тощо), тобто йшлося про двобій без правил. Зазвичай також цедули містили апеляції до Бога, який мав стати заступником для несправедливо скривдженого та месником для його ворогів. Такі згадки вказували на Божественне втручання в людські вчинки і тим самим легітимізували жорстокість щодо ворога. Цей елемент підводить впритул до розуміння „одповіді“ як варіанту поединку між супротивниками, як Божого суду в захисті своєї честі, на що вказує й текст однієї з них: „Одповід быти не можетъ болшая, кгда хто кого на поединок вызывааетъ, на горло ему наступует, зачым тежъ и начетая справа розумяна быти не можетъ (інакше.— Н. С.), толко одповедю з похвалкою“⁵¹.

Протестація Л. Слятковського і скарга І. Хрінницького не суперечать одна одній, однак інакше розставляють акценти в цій справі. Врешті, твердження підсудка про відсутність у А. Гловацького причин для ворожості було звичайним канцелярським кліше. Очевидно також, що останній з'явився на замок не сам — запрошення до суду численних родичів і приятелів було звичним актом шляхетського трибу життя, за яким усі відносно важливі для особи події мали виноситися на широкий загал. Присутність почту також засвідчувала вагу шляхтича та служила засобом психологічного тиску на суперника, а в окремих випадках мала і застрашувати. А от цифра у таких випадках — річ вельми сумнівна, тож про кількість запрошених А. Гловацьким жовнівів сказати щось певне не вдається. Визнання возних також не стають у пригоді: будучи запрошеними зацікавленою особою для освідчення правопорушення, вони часто не стільки оповідали про реально побачене, скільки фіксували точку зору скаржника. Нерідко возні були неписьменні, тож письмове визнання для них готувала сторона, яка їх залучала. Відомо кілька справ, коли возний, звинувачений у подачі неправдивих свідчень, виправдовувався саме тим, що читати / писати не вміє, тож і подавав до гроду ту інформацію, яку йому надала сторона. Так, Станіслав Яновський у відповідь на звинувачення його у неправдивому освідченні ран Василя Окорського, заявив⁵²:

„Ижъ я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанъе мое, подали на урядъ кгородъский луцкии, то естъ якобымъ мел огледати и видети у пана Юря Кошиковского рану на хрибте в подольжъ тятую кривавую, и другую рану на левом уси татую кривавую, третую рану штыховую в персяхъ кривавую, четъвертую рану подле голени левое ноги на лытце тятую кривавую, вси тые чотыри раны у пана Юря Кошиковского якобымъ мел видети, чозом ся никгды не видел, толкомъ видел на хрибте жупан атласовый чорный протятый, а тела не рушоно“.

В аналогічній справі возний зізнався: „Я самъ читати не умею, ведле мысли своее написавъши на термине сознанъе мое, подали на урядъ кгородъский луцкии“⁵³. А возний Лаврин Чарнецький в іншому випадку

⁵¹ ЦДІА України в Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв.—456.

⁵² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 411 зв.—412.

⁵³ Там само.— Арк. 411 зв. (1598 р.).

виправдовувався своїм незнанням руської мови, а також твердив, що визнання йому своєю рукою написав Антон Заболоцький: „Я по руски и писати и читати не умею, а тую протестацію и сознание мое пан Антъонъ Заболоцький власною рукою своєю писал и маю о томъ ведомост, ижъ в томъ сознанию моему *болшеи написано, ниже я видел и слышал, и што справовал*“⁵⁴.

Тотожність скарги І. Хрінницького і визнання возник засвідчує, що готувалися вони однією особою. Врешті, навіть якщо допустити правдивість інформації підсудка, то очевидно, що в судовій „ізбі“ кількість присутніх була обмежена. Втім, це не ставить під сумнів сам факт „одповіді“, текст якої наступного дня до запису в актові книги подав сам А. Гловацький, а також збройного конфлікту, що виник у приміщенні суду під час засідання. Звичайно, він був спровокований наміром А. Гловацького вчинити „одповідь“, однак очевидно й те, що з боку оточення І. Хрінницького не забарилися ворожі кроки. Розібратися за цих обставин у тому, хто перший скопився за зброю, думаю, було не під силу і самим учасникам конфлікту.

Між тим безпека замку й суду перебувала під посиленою увагою як статutowих приписів, так і сеймових конституцій⁵⁵. Так, заборонялося з'являтися до суду і, відповідно, до замку (під загрозою штрафних санкцій і відкладення розгляду справи для порушника заборони) зі зброєю: „...с дровом, з ощепом, з ручницею, з луком и с кушою и з иными всякими“⁵⁶, що маркувалися у шляхетських уявленнях як неліцарські, — вияткою становили лише меч і корд, невід'ємний атрибут „вбрання“ шляхтича⁵⁷. Якби шляхтич добув дозволу зброю у суді, мав утратити руку, за поранення іншої особи передбачена була смертна кара, а за втечу після правопорушення — вигнання з землі (баніція)⁵⁸. Звичайно, у таких випадках, що подеколи траплялися в судовій практиці, до членушкоджень справа не доходила, хоча про існування норми згадувалося.

⁵⁴ ЦДДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 150 зв.—152.

⁵⁵ Див., скажімо, конституцію сейму 1578 р. про безпеку судів, згідно з якою особа мала входити до суду лише з адвокатом і двома приятелями, заборонялося входити з іншою зброєю, окрім меча, корда, шаблі та шпаги (Volumina constitutionum.— Warszawa, 2005.— Т. II: 1550—1609.— Vol. 1: 1550—1585 / Do druku przygotowali S. Grodzicki, I. Dwornicka i W. Uruszczak.— S. 409). Ці положення поновлено й доповнено в конституціях сеймів 1589 р. про безпеку судів (Там само.— 2008.— Т. II.— Vol. 2: 1587—1609 / Do druku przygotowali S. Grodzicki; przedmowa W. Uruszczak.— S. 123) та 1598 р. про безпеку низки воеводств (Там само.— S. 252). Сейм 1601 р. поширив дію сеймової постанови 1598 р. на Брацлавське, Волинське і Київське воеводства (Там само.— S. 282).

⁵⁶ Звернімо увагу на той факт, що за постановою Другого Латеранського собору в 1139 р. заборонялося уживання у війнах між християнами лука і куші, цілком імовірно як зброї неліцарської. Адже війни між лицарями ґрунтувалися на певному моральному кодексі та представляли собою низку поєдинків, де супротивники зустрічалися лицем до лица і де звитяга забезпечувалася спритністю, вмінням володіти мечем та відвагою. Лук і куша (а пізніше — вогнепальна зброя) були колективною, анонімною зброєю, що використовувалась на значній відстані та надавала більше можливостей для підступу й перемоги над найслабшим воїном (Minois G. Kościół i wojna. Od chasów Biblii do ery atomowej.— Warszawa, 1998.— S. 113). Також слід нагадати положення конституції коронаційного сейму 1587—1588 рр., яка вводила жорсткіші покарання для вбивць і передбачала подвоєння головицини, відповідно до 240 гривень у випадку вбивства „ручною“ зброєю і 480 гривень — з рушниці (Volumina constitutionum.— Т. II.— Vol. 2.— S. 67).

⁵⁷ Статуту Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 110 [розділ IV, артикул 38].

⁵⁸ Там само.— С. 110 [розділ IV, артикул 39].

Яскравий приклад порушення заборони на внесення невластивих видів зброї до суду та реакції на це судових урядників стався під час засідань Луцького земського суду. Тоді Дмитро Яловицький у судовій „ізбі“ витягнув аркебуз, з якого, за скаргою волинського каштеляна Михайла Мишки Варковського, хотів його застрелити: „У суду на мене торгнулся и брони таковое, с которою тут каждому статут право посполитое входить забороняет, то есть гаркабуза добыл и мало мя не забилъ“. Водночас каштелян у своєму звинуваченні акцентував увагу на порушенні однієї з найважливіших настанов — заборони вживати зброю на королівському замку, перед судом, під час судових засідань: „...тут в ызъбе судовой, пры бытности и перед судомъ вашей милости, в замъку его королевское милости яко на спокойномъ мѣстцѣ, где каждому покои посполитыи захован а напевнейшее убезпечене дано ест, и под часомъ роковъ судовыхъ“. Натомість оскаржений твердив, що М. Мишка Варковський у суді його безневинно ображав, обіцяв побити та викликав його „на руку“, тож аркебуз він узяв у свого слуги для того, аби, вийшовши з замку, стати до поединку. Суд наказав Д. Яловицькому присягнути на підтвердження своїх слів, інакше його очікувала втрата руки відповідно до статутової норми, а також після присяги на шість тижнів сісти на замок. Спроби порозумітися з каштеляном для скасування обвинувачень результатів не дали, тож у призначений день Д. Яловицький мусив таки присягнути. Він засвідчив, що „хотя есми был у хлопъца гаркабуз взялъ, але-мъ [...] пана Михаила Мышку Варковского, каштеляна волинского, стрелити умыслу не мелъ“. Зважаючи на особливості перебігу конфлікту в шляхетському середовищі, де йшлося радше про демонстрації, аніж про справжній намір убити, схоже, що Д. Яловицький душею не кривив — чи принаймні, не настільки, щоб потрібної миті не переконати себе у зворотньому⁵⁹.

Повертаючись до подій 20 квітня в Луцькому замку, треба зауважити, що припис про заборону вносити на замок вогнепальну зброю, схоже, порушили представники обох сторін. Також той же артикул Другого Литовського статуту⁶⁰ передбачав і в якості покарання за образи сторони в суді („хто будучы стану шляхецкого, стоечы перед судом уступивши речы своее, один на другого словами се неучтивыми торгнул“) шеститижневе сидіння на замок. Недаремно Л. Слятковський акцентував увагу на тому, що А. Гловацький оповідав про свої кривди без урази для честі супротивника, натомість, як він твердив, саме О. Хрінницький образив А. Гловацького. Між тим у шляхетському середовищі існувала настанова на відмову від силової відповіді в момент давання „одповіді“, що давало моральні бонуси скривдженому в очах спільноти, можливість апелювати до високих християнських зразків — терпіння, прощення, милосердя. Так, швагри Василя Шолухи-Яковицького у „цедулі одповідной“, адресованій Богданові Костюшковичу-Хоболтовському та його пасинкові Давиду Яковицькому, наголошували на своїй статечності та повазі до права, що не дозволили їм відповісти одразу на погрози: „Мы теи кгоницбы албо покрозки мокгли слушне и пристойне так же отдац, але маюнць бачносць на статечносць свою, то-с мы у себе на тен час загамовали для покою по-

⁵⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 333 зв.—335 зв.

⁶⁰ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 110 [розділ IV, артикул 39].

сполитекто⁶¹. Відтак О. Хрінницький за неписаними правилами шляхетського співжиття мусив також нести відповідальність за сутичку в суді.

Однак зупинюся на діях А. Гловацького. „Одповідь“ була звичним способом реакції шляхтича на кривду, що зазвичай намагався не лише відновити справедливість через суд, а й удавався до рицарського способу поррахунків із кривдником, мстячись йому в різний спосіб — ображаючи в публічних місцях, шкодячи майно, б'ючи слуг і підданих тощо. Право й помста були тісно зрощені між собою. Під цим кутом зору варто звернути увагу на публічну заяву Вікторина Личка, яку той вчинив, спеціально прийшовши для цього до гроду: у ній заявник повідомляв, що його брат Миколай Гуминський був побитий і оббреханий Андрієм Велегорським, тож він, сприкрений тим, „зобравъшися с товариствомъ, оного в дому взявши, за деспектъ брата своего збилъ, и тымъ самымъ оныи жал свои и деспектъ барата моег(о) нагородити есми мусель. А не маючи еще на томъ досыт, еще з нимъ правомъ чинити оферуюся“⁶².

Шляхетський етос вимагав перед початком ворожих дій публічно оголосити супротивникові про намір мститися. Таке оголошення частіше було усним, що чинилося самим „одповідником“ або могло передаватися через посередників (традиційно — возних). Інколи вдавалися до писання „цедул одповідних“, саме з цим варіантом зустрічаємося у випадку А. Гловацького. Оголошення про помсту, яке можна назвати маркером шляхетської культури, є добрим прикладом суперечностей поміж етосом і правом. Сприйняття шляхетською спільнотою „одповіді“ як обов'язкового елементу конфліктних комунікацій конфронтувало з трактуванням її законодавцями як такої, що вносить напруження в стосунки поміж членами спільнот і порушує найбільшу цінність — „покою посполитий“⁶³. Однак статутівні норми спрямовувалися не стільки на її заборону (серед них практично відсутня кара за сам факт її оголошення⁶⁴), скільки на недопущення помсти⁶⁵: „...абы тот, против кого одповідь учинил, в покою был“. Але сеймова конституція 1588 р., що засвідчувала поширення цієї практики в Речі Посполитій, дозволила уживання „одповіді“ як способу оборони для звинуваченого в кримінальних справах, що належали до юрисдикції гродського суду:

„А gdyby kto będąc pozwany criminaliter bronić się chciał odpowiedzią, którąby ante crimen miał posłać: tedy się inakszą bronić nie może, iedno taką, którąby przez Woźnego i dwu szlachcicow uczynił: y oneą dał do ksiąg onego Grodu, pod którymby mieszkał ten komu odpowiedział, wpisać personaliter“.

⁶¹ ЦДА України в Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 169—171 зв.

⁶² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 515—515 зв.

⁶³ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту.— К., 1894.— С. 105.

⁶⁴ Власне, передбачена кара за *одповідь* — ув'язнення 12 тижнів з подальшою віддачею на поруки (Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 58 [розділ I, артикул 22]; 2004.— Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року.— Кн. 1.— С. 377 [розділ I, артикул 26]) — стосувалася виключно неосілих осіб, які перебували поза контролем шляхетської корпорації. Подібна кара загалом також мала залобіжний характер.

⁶⁵ Іоаннікій Малиновський вважав, що *одповідь* трактувалася законодавцями як самостійний злочин (Малиновский И. Учение о преступлении...— С. 105), однак аналіз статутівих приписів свідчить про їх застережний характер.

За винятком того, що А. Гловацький не був оскарженим, а сам був скаржником, формально він діяв цілком у рамках положень згаданої конституції, намагаючись через возного публічно оголосити І. Хрінницькому „одповідь“. Його дії Л. Слятковським розглядалися як цілком вмотивовані, більш того, він посприяв А. Гловацькому в його намірі як цілком легітимному.

Відомий випадок дозволу самих урядників, серед яких був і підсудок І. Хрінницький, на вчинення „одповіді“ під час судових засідань. Тож ішлося не про ситуативне оголошення ворожості в суді, а використання цього форуму саме для поширення інформації, що мала, з одного боку, забезпечити супротивника, а з іншого — ще раз акцентувати увагу на ворожому ставленні до нього. Так, до Луцького земського суду прийшли слуги князя К. Острозького з проханням „абы дав слышене некоторые речи премовит“. Судді дозволили виголошення інформації, що стосувалася особи волинського каштеляна М. Мишки Варковського, однак після читання „терміни“ запитали, чи йдеться лише про внесення її до актових книг, чи передбачена для „видомости всихъ людєи пановъ обывателей тутошних“. Тож почувши, що та справа обходить всю шляхту, запропонували наступного дня ще раз її оприлюднити „при згромаженю болшей людей тую реч с тоє термены знову преповедать“⁶⁶. Сам каштелян сприймав цей факт як „одповідь“, адже він розповів про неї у своїй скарзі на підтвердження того, що князь К. Острозький зі синами „за росказанемъ их слуги и некоторые бояре и подданные его, стоячи на здоровье мое, хочечи мене о легъкост приправити, отповеди, пофалки и погрозки заочне завжды чинят“.

Поруч з уявленнями про публічність знаків ворожості, яка могла бути максимально забезпечена лише в час і в місці масових зібрань шляхти, існувало й розуміння важливості поваги до зон і часу миру, якими були судові засідання. Це демонструє одна зі скарг, в якій Ян Обчинський оповідав: він посилав возного до Стефана Солоневського, який йому на різних місцях погрожував, щоб упевнитися особисто у факті „одповіді“. Недоброзичливець відповів возному: „Я на сес час в Луцку на здоровье его не отповедаю под часом роков“, чим засвідчив лише відтермінування помсти, обіцяючи надалі чинити Я. Обчинському кривди⁶⁷. Інший шляхтич у відповідь на погрози, озвучені в суді, зауважив: „Таковая свовольность, отповед и слова их вшетечные нигде инде, едно ту ж при вряде пан Семен учинил, того бы чинити не мел, [...] *вряд чтит мел*“⁶⁸.

Тож у розглянутій історії тісно переплелися, конфліктуючи між собою, звичаєві настанови шляхетського соціуму та правові приписи, де визначитися з виною кожної зі сторін дуже непросто. Тим більше, що йдеться про судову риторичку, за допомогою якої супротивники намагалися подати свою позицію в найвигіднішому світлі.

Натомість у листі коронного великого гетьмана Яна Замоїського, який датовано 13 травня і яким були закликані на суд супротивники І. Хрінницького, говорилося про факт „одповіді“ як такий, що „icst zwtuzzeniem pokoia u prawa pospolitego u przeciwko Constituiom u arty-

⁶⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 608 зв.—609 зв.

⁶⁷ Там само.— Спр. 46, арк. 314—315.

⁶⁸ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 7-а, арк. 143 зв.

kulom woiennum". З документа також відомо, що про події гетьман дізнався з листа волинських достойників та зі скарги луцького підсудка — до них додано копію „одповіді“, вписаної до ґродських книг. Тож 1 червня вручено позови ротмістрові Л. Слятковському, поручнику А. Гловацькому та ротмістру К. Мишковському, які мали стати на суд гетьмана через чотири тижні, про вчинення „одповіді“, появу з рушницями на замок, стрілянину та зрив років⁶⁹.

30 червня коронний польний гетьман Станіслав Жолкевський, якому було доручено розглянути справу, ухвалив: вчинена А. Гловацьким „одповідь“ мала бути „yako niesłuszną przeciwną i pospolitemu y rzeczerskiemu prawu kasowana i w niwecz obroczona“, бо „iesli pan Głowacky ma grziwdy albo obrażę iaką od pana podsędka, nie gwałtownie, ale wedle prawa pospolitego onie by miał dochodzycz [...]. Tedy odpowiedz wedle prawa rickerskiego decretem swym podnorzę, casuię y w niwecz obraczam i panu Głowackiemu władzą urzędu swego hetmanskiego roskazuie, aby tey odpowiedzi pod garłem, podziwosczą zaniechał y onei wiecznie przed się bracz nie pomyszał“⁷⁰. Тобто гетьман своєю волею скасував „одповідь“ і заборонив — під карою смерті — чинити легітимізовані нею згідно шляхетського звичаю насильницькі дії щодо І. Хрінницького.

„Знесення одповіді“, тобто оголошення про припинення ворожості поміж супротивниками, зайвий раз підтверджує існування ритуалу „одповіді“, що побутував на різних рівнях соціальної драбини, в різних середовищах і на різних територіях. На волинських матеріалах мені вдалося зафіксувати кілька подібних випадків. Так, полагодження за давнього конфлікту між Михайлом Колчинським і Юрієм Підгороденським було засвідчене письмовим зобов'язанням надалі жити в мирі й „одповідей“ не чинити, де „одповідь“ постає не як окремий акт, а як процес, що супроводжувався багаторазовими оголошеннями про помсту⁷¹:

„Они, будучи в васни и въ одповеди частокротной, а ижъ тепер за ласкою пана Бога всемогущого и за згодою пановъ приятелей наших, тотъ гневъ нашъ и одповідь межи нами померковали и в добрую приязн привернули. Теды мы тепер, одпустивъши оден другому то все, яко се вышей поменило, дали межи себе тотъ квитъ, же южъ николи не маемо се одинъ на другого скрива гледити“.

В іншому випадку умовами приятельського погодження додатково передбачалася листовна відмова від попередньо оголошеної „одповіді“, так само даної через „цедулу одповідну“. Тож Якуб Крушинський і Федір Солтан взаємно зобов'язалися повернути захоплені під час ворожнечі матеріальні цінності та скасувати скарги і записи в судових книгах, які вносилися „з ущипком учтивости доброе славы“, а також Я. Крушинський мав забезпечити „знесення одповіді“, оголошеної його приятелями Ф. Солтану⁷².

У гетьманському декреті від 30 червня також повідомлялося, що коли Л. Слятковський іменем товаришів своїх хотів дати свідчення проти

⁶⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 641—642, 643 зв.—644 зв.

⁷⁰ Там само.— Спр. 41, арк. 739 зв.—741 (6 липня).

⁷¹ Там само.— Спр. 149, арк. 610 зв. (1626 р.). Висловлюю подяку Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на цей акт.

⁷² Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 467 зв.—468 зв.

І. Хрінницького, пленіпотенти (адвокати) підсудка відмовилися далі продовжувати справу та звільнили своїх контрагентів від року й позову, а також від усіх обвинувачень⁷³. Схоже, що підсудкові не вигідно було оприлюднювати всі деталі конфлікту. Тим більше, що 28 червня Хрінницькі досягли бажаного для них результату — офіційно „ув'язалися“, тобто ввійшли у володіння маєтками неповнолітнього родича князя Андрія Курцевича. Як засвідчив у своєму визнанні возний, буремльські піддані розповідали, що попередні опікуни давно там не мешкали, господарства не вели, а своє майно перевезли до Корсова, який тримала колишня княгиня Андрієва Курцевичева, а нині пані Лешневська. Хрінницькі також подбали про передачу справи А. Гловацького і А. Цецешевського до Трибуналу на виволання⁷⁴.

Однак такий перебіг подій не влаштував супротивників луцького підсудка. 29 червня возний визнав вручення позову Хрінницьким (Іванові та його синам Петрові і Олександрові) до Луцького гродського суду на роки, що мали розпочатися 20 липня, для слухання шкрутинії — нею позивачі А. Гловацький і А. Цецешевський збиралися доводити факти наїздів, гвалтів, грабевів та захоплення замку Буремля відповідачами за допомогою людей київського воеводи князя К. Острозького, підляського воеводи князя Я. Заславського та інших приятелів. Як зазначалося, Хрінницьких попередньо позивали на всі засідання суду від початку року, однак вони з різних причин не відбувалися⁷⁵, а у зриві засідань 3 березня звинувачено гродського писаря С. Русина-Берестецького, який, нібито, діяв за домовленістю з підсудком⁷⁶. Писареві закидали й інші дії на руку Хрінницьких: так, 28 липня А. Гловацький і Андріян Цецешевський скаржилися на нього про те, що він відмовлявся видати їм виписи декретів, ухвалених на користь їхніх суперників⁷⁷.

У підсумку Хрінницьким вдалося здобути остаточну перемогу в судовому конфлікті. 28 квітня 1595 р. Петро Іванович від себе і від рідних братів Олександра, Михайла та Богдана Івановичів Хрінницьких поклав королівський привілей, датований 8 березня того ж року: у ньому король підтвердив їхнє право до опіки за правом „прирожоним“ і тестаментом небіжчика князя А. Буремського над маєтністю і неповнолітнім племінником. У привілеї згадувалося про попереднє призначення опікунами А. Гловацького й А. Цецешевського, однак через волинських панів монархові стало відомо про існування заповіту, в якому були вказані опікуни маєтності й сина. Відтак пани Хрінницькі в гродському суді і Трибуналі довели своє право на опіку, а також просили короля про його підтвердження, що й було зроблено⁷⁸.

Проте на позір остаточна крапка в цій історії не припинила ні судових, ні позасудових варіантів поррахунків з Хрінницькими їхніх суперників. Уже після смерті А. Гловацького М. Лешневський і А. Цецешевський, називаючи себе опікунами малолітнього князя А. Курцевича, позвали до

⁷³ ЦДІА України в Києві, ф. 25, спр. 41, арк. 739 зв.—741 (6 липня 1594 р.).

⁷⁴ Там само.— Спр. 45, арк. 866—872.

⁷⁵ Там само.— Спр. 46, арк. 508 зв.—510.

⁷⁶ Там само.— Спр. 45, арк. 264 зв.—265.

⁷⁷ Там само.— Арк. 951 зв. (1594 р.).

⁷⁸ Там само.— Спр. 47, арк. 76—77 зв.

Трибуналу гродського писаря С. Русина про скасування „терміни“, в якій записано про угоду („розейм“) між сторонами (позов був датований 27 травня 1595 р.)⁷⁹ — схоже, писаря звинуватили у фальшуванні акта про домовленості між сторонами. А 29 червня було вручено трибунальський позов І. Хрінницькому за скаргою тих же осіб про причетність луцького підсудка до скасування двох гродських декретів⁸⁰.

Доручення послам, внесені до сеймикової інструкції від 11 січня 1595 р., клопотатися про те, щоб „одповідь через пна гетмана знесена, была апробована“, засвідчує занепокоєння Хрінницьких ситуацією. Про те, що знесення „одповіді“ не припинило ворожнечу між сторонами, засвідчує й універсал Я. Замойського, вписаний до гродських книг 21 червня того ж року. Він був звернений до всіх жовнірів, зокрема до М. Лешневського, з наказом заплатити І. Хрінницькому за наїзди на його маєтність та вчинення шкод, а також дати йому спокій⁸¹.

Схоже, що домовленостей вдалося досягнути лише під кінець 1595 р. або на самому початку наступного. 6 січня 1596 р. луцький підкоморій Ян Харлинський визнав у гроді, що за умовами приятельського полагодження стосунків між Петром, Олександром, Михайлом і Богданом Хрінницькими, стріями й опікунами князя Андрія Андрійовича Буремського, і матір'ю їх підопічного Маретою Лашівною, а в другому шлюбі — Матеевою Лешневською, опікуни мали передати їй на виховання сина, для виплати боргів небіжчика чоловіка та для викупу заставленої ним маєтності 2 тисячі злотих. Тож підкоморій передав цю суму М. Лешневському⁸². Однак інформація із земських актових книг дещо підважує оптимізм гродських записів. Так, 13 січня 1596 р. М. Лешневський подав до запису лист покійного князя А. Буремського, за яким він, позичивши в дружини 8 тисяч злотих, записав їх на Корсові, Сестратині, Коззі, Зміїнці та інших своїх маєтках, а також передав дружині маєтність у тримання через возного до повернення позиченої суми. Запис датовано 14 січня 1591 р., а серед свідків фігурує І. Хрінницький⁸³. Того ж таки дня земський підсудок опротестував правдивість листа, твердячи, що його не підписував і печатки не прикладав⁸⁴.

* * *

Спробую підсумувати описану історію, яка неминуче ставить питання про нематеріальні ресурси, використовувані шляхтою для досягнення своїх цілей. Цілком очевидно, що переможець у боротьбі за маєтки покійного князя Андрія Курцевича — луцький земський підсудок Іван Хрінницький — виглядає далеко не бездоганним від початку. Зрозуміло, саме він якимось чином був причетний до появи тестаменту, який викликав (і небезпідставно) сумніви в його правдивості, адже більша частина майна заповідача — нерухомого й рухомого — в обхід вагітної дружини відходила до зведених братів (лише старший з яких був повнолітній). На тес-

⁷⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, спр. 46, арк. 520—520 зв.

⁸⁰ Там само.— Арк. 520 зв.—521 (1595 р.).

⁸¹ Там само.— Арк. 434—434 зв. (1595 р.).

⁸² Там само.— Спр. 49, арк. 8 зв. (1596 р.).

⁸³ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 74 зв.—77.

⁸⁴ Там само.— Арк. 78—79. Виявити цей запис не вдалося.

таменті не було підпису тестатора, а також невідповідним виявився розмір печатки. Врешті, якщо допустити правдивість дискримінаційних у stosunku до дружини преференцій заповідача, то дивним видається заувага князя про те, що його брати — при поверненні майна спадкоємцеві у випадку досягнення ним повноліття — не повинні звітуватися про своє господарювання. Між тим така звітність передбачалась правовими приписами, з допомогою яких намагалися втримати опікунів від зловживань. Практично цією заувагою князь надавав Хрінницьким можливість необмеженого збагачення за рахунок добробуту своєї майбутньої дитини. Підсудкові вдалося у змаганнях за право на опіку нейтралізувати і родичів „по мечу“, які заявили про своє першочергове право на неї відповідно до правових приписів, і родичів з боку матері новонародженого, призначених опікунами з руки короля. Тож у підсумку опіку отримали зведені брати (по матері) небіжчика, серед яких лише старший (Петро), схоже, був повнолітній⁸⁵. Власне, йшлося не про реальну опіку над спадкоємцем, а про тримання до його повноліття маєтків, які, втім, справді за тестаментом належали їм.

І. Хрінницькому вдалося отримати дивіденди й у справі про „одповідь“ — не такою однозначною, якою вона постає зі слів самого підсудка. Про можливість інакшого варіанта цієї історії свідчить той факт, що на гетьманському суді його адвокати прагнули лише одного — заборонити Андрієві Гловацькому реалізувати своє право на помсту. Детальніший розгляд взаємних кривд і пошуки винного були не в їх інтересах, тож саме сторона І. Хрінницького припинила процес, скасувавши свої претензії до А. Гловацького, як тільки була „знесена одповідь“. Підсудок відкупився від вдови Марети Лацівни та її нового чоловіка, заплативши майже стільки ж, скільки й у червні 1592 р. (відповідно, 800 і 1 000 кін), хоча за попередніми умовами вдова не мусила більше претендувати на жодні дотації до повноліття сина. Хрінницькі не зупинялися й перед застосуванням насильства для досягнення свого, що, врешті, було типовим для шляхетського з'ясування взаємин.

Серед осіб, які на різних етапах конфлікту сприяли Хрінницьким, виразно виділяється князь Костянтин Острозький, князь Януш Заславський та луцький гродський писар Сасин Русин-Берестецький. Врешті, під час подій, пов'язаних з „одповіддю“, проблемою замирення сторін переймалися князь Станіслав Радзивілл, князь Станіслав Чорторійський, луцький підкоморій Ян Харлінський, Федір Чаплич-Шпановський (клієнт князя К. Острозького і колега І. Хрінницького як земський урядник), Дем'ян Гулевич. Ці люди не належали до одного солідарного кола, більш того, їхні інтереси досить часто конфронтували, що призводило до відкритих чи прихованих конфліктів. Та і сам підсудок далеко не завжди

⁸⁵ Батько князя А. Курцевича помер у 1573 р., відповідно, Петрові Хрінницькому на момент смерті кн. Андрія могло бути щонайбільше 18 років. 28 листопада 1591 р. він був уведений з волі батька Івана Хрінницького у володіння двором Гнідава на луцькому передмісті, що могло відповідати моменту досягнення Петром повноліття (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 79). Врешті, до нього перейшла й нерухомість по князю А. Курцевичу: 14 травня 1593 р. був укладений лист, за яким брати Олександр, Михайло і Богдан Івановичі Хрінницькі передали Петрові свої частки у замку й маєтку Буремль та селі Старий Буремль (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, від. рукописів, ф. 5, спр. 4047/II, арк. 6). Висловлюю подяку Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на цей акт.

солідаризувався з князем К. Острозьким. Можна пригадати, приміром, ситуацію з обранням луцького земського судді в 1580 р., де зіткнулися інтереси князя К. Острозького (був зацікавлений в отриманні уряду його клієнтом Ярофієм Гойським), підсудка І. Хрінницького (прагнув перебраться на черговий щабель в урядницькій ієрархії) та ще кількох контрагентів. Луцький підкоморій Я. Харлинський був одружений з дочкою луцького старости Олександра Семашка, який вибудовував свою кар'єру через вірну службу коронному канцлеру і великому гетьману Яну Замойському. За протекції останнього О. Семашко в 1590 р. отримав Луцьке староство⁸⁶, на яке претендував також князь К. Острозький⁸⁷. Як вірний клієнт свого патрона, нерідко виступав опонентом у публічному просторі князя К. Острозького, з яким Я. Замойський конкурував не лише у сфері високої політики⁸⁸, а й за владу в регіоні, наполегливо вибудовуючи свою сітку клієнтарних зв'язків на Волині й Брацлавщині⁸⁹. Тож і Я. Харлинський досить часто потрапляв до конфронтуючих з князем груп, що не заважало йому також ситуативно виявляти солідарність⁹⁰. Д. Гулевич теж у цей час не належав до симпатиків К. Острозького, блокуючись з О. Семашком⁹¹. Постійним союзником І. Хрінницького виступав С. Русин-Берестецький, який отримав уряд гродського писаря з рук старости О. Семашка. А згадуваний на початковому етапі історії Войтех Витвинський, який виступав на захисті інтересів М. Лашівни, був одружений з Катериною Богданівною Семашківною, ймовірно, сестрою О. Семашка⁹². Частина з названих осіб згадувалася в нашій історії без певної прив'язки до тієї чи тієї сторони, однак незмінність успіхів Хрінницьких у досить сумнівних ситуаціях засвідчує підтримку їх широким колом осіб, що належали до різних груп часто з конфронтуючими інтересами або ж ситуативно міняли вектор своїх лояльностей.

Уряд земського підсудка давав І. Хрінницькому неабияку перевагу над супротивником, адже, діючи на його користь, можна було в майбутньому розраховувати на його зворотну вдячність як члена суду. Зайве говорити, що в підсудка була така можливість, навіть не особливо порушуючи право, особливо коли йшлося про хиткі варіанти (що демонструє

⁸⁶ Надання О. Семашкові Луцького староства датоване 3 травня 1590 р. (ЦДІА України в Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 550 зв.—551 зв.).

⁸⁷ Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Социум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 72—73.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysty w latach 1574—1605.— Warszawa, 1997.— S. 46—48.

⁹⁰ Там само.— С. 25, 28; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.— Острогор; Львів, 2002.— С. 238.

⁹¹ Див., скажімо, протестацію шляхти з приводу розірвання сеймику 25 березня 1593 р.: ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 259 зв.—262.

⁹² Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. Реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела.— К., 2009.— С. 288. В. Витвинський — свідок передачі Софією з Тарнова, дружиною Маркіяна Семашка, нерухомоті Миколаю Семашку, здійсненою за погодженням з її братами, після смерті чоловіка та після повернення записаної їй чоловіком суми на маєтках. Іншими свідками виступили луцький мостовничий Іван Красенський, Остафій Малинський, Войтех Станішевський (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 207—209 зв.; 22 серпня).

й представлена справа). Однак очевидно й інше — супротивники Хрінницьких були чужими на Волині. Тож у складних ситуаціях спільнота, схоже, виявляла солідарність до своїх, примружуючи очі щодо складних градацій між своїми, менш своїми чи й взагалі суперниками та ворогами за інших обставин⁹³. Важко сказати, чи йшлося про консервативне суспільство, що традиційно оборонялося від чужаків, чи про формування на кінець XVI ст. нової політичної культури та мислення категоріями спільних регіональних інтересів⁹⁴.

ДОДАТОК

1592 р., січня 9. Луцьк. —

Впис до актових книг Луцького гродського уряду тестаменту князя Андрія Олександровича Курцевича Буремського, писаного в Пашеві 7 січня 1592 р.

Вписанье тестаментѸ небожчика кн[я]зя БѸремського.

Року тисача патьсотъ деветьдесатъ второго м[є]с[я]ца генваря девятого дня.

На вrade кгородскомъ в замкѸ г[оспо]д[а]р[ь]ском луцком передо мною, Александромъ Семапкомъ на ХѸпкове, // (арк. 34 зв.) капіталаномъ браславскимъ, старостою лѸцким, постановившимъ вчевисто, его милость панъ Петръ Иванович Хренницькии самъ вт себе и именемъ брати своее рожоное, то есть пана Александра, п[а]на Михала и п[а]на Богдана Ивановичов Хренницькихъ вповедал, ижъ, деи, братъ нашъ рожоный з матъки, его милость княз АнѸдрей БѸремскии, бѸдѸчи вт пана Лаврина Дривинского яко гост в дом его до Пашевы впрошонимъ, рокѸ тепер идѸчого тисеча патьсотъ деветьдесатъ второго м[є]с[я]ца генваря шостого дня с понеделъка на вовторокъ колько годинъ в ноч, кгда с Пашевы вт пана Дривинского до домѸ своего до Буремла, на кон вседши, втехати хотель вт п[а]на Мна ГарабѸрды в дому пана Лаврина Дривинского в Пашевы за помощю самого пана Дривинского яко господара домового невтповедне и непристоине с тылу с польгака постреленъ. А потомъ, кгда вт того постреленъ с коня спалъ, збит и змордован. И не тушечи себе с того зраненъа живота, за добрее памяти своее, тамъ же в ПашевѸ, без бытности моее при немъ, вчинилъ тестаментъ встатнее воли своее и певнымъ приателемъ своимъ вного тестаменту своего до схованъа поверилъ под такимъ способомъ, если бы с того зраненъа своего живъ зосталъ, абы емѸ тотъ тестамент его былъ верненъ, а где бы вмер, жебы былъ втдан намъ,

⁹³ Про ставлення в середовищі волинської шляхти до чужих див. також: Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум. Альманах соціальної історії.— Вип. 9.— С. 318—360.

⁹⁴ Zmora H. The Feud in Early Modern Germany.— New York, 2011.— P. 162—163.

братъи его. А ижъ братъ нашъ, князь Анъдреи Бвремъскии, с того пострелу тамъ же 8 Пашеве року теперешнего деветдесати второго м[е]с[я]ца генъвара всмого дня 8мер, тогды тые панове приатели, которымъ небожчикъ братъ нашъ, князь Анъдреи Бвремъскии, поверилъ того тестаментъ, тот тестаментъ его мне до рѣкъ втдали.

Которыи тестам[ент] зошлого князя Анъдреа Бвремъского панъ Петръ Хренницкии передо мною на враде покладалъ. А ижъ са роки земские луцкие не сддили, тогды абы вныи тестаментъ до книг кгородскихъ луцкихъ былъ принять и 8писанъ, просилъ. // (арк. 35) Которого а, вгледавши, перед собою читать казал и так са в себе маеть:

„Во имя Боже станъса кѣ вечнои памяти тое речи.

Кгдыжъ вси sprawy людские посполъ з ними с памяти сходать и в забитье приходать, чога бы писмомъ вперед будѣчимъ не было вбяснено, прото а, Андреи Александрович Бвремъскии, бѣдѣчи в невинности моеи вт небачныхъ людей, неприатель моихъ, на которыхъ есми на враде кгородскомъ луцкомъ вповедалъ и меновите ихъ именье вписалъ, с полгака постреленъ, с которого пострелѣ и зранена не ведати, естли бѣдѣ живъ, ино а, постерегаючи того, естли бы на мене панъ Богъ часъ смертельныи допѣстити рачил, абы в маетност мою лежащую и рѣхому межи малъжонкою моею, панею Маретою Лащовною, и братъею, близкими моими, по животе моемъ акии розрѣхъ и розницы не были, за целого розвму и доброе памяти моее, по моеи доброй воли встаточную волю мою на семъ тестаментѣ каждому, комѣ бы того потреба вкажетъ ведати, тепер и на потомъ взнаимую.

Напервѣи порѣчаю дѣшу мою Богѣ втцѣ, Створителю неба и земли, и Исусѣ Христу, сыну его единородному, и Дѣхѣ светому. А тело мое земли, которое ихъ м[и]л[о]ст панъ Иван Хренницкии, подсѣдокъ земъскии луцкии изъ малъжонъкою своею, а маткою моею, панею Мариною Анъдрѣвною Дрѣцкою Соколинского, панове и добродѣеве мои, з малъжонъкою моею, панею Маретою Лащовною, и с паны приатели моими маеть поховати хрестанскии и погрести 8в отъчизне моеи, 8 замочьку Буремли в церкви Светое Троицы.

А што са дотычетъ маетности моеи, тѣю в таковомъ порядку мѣти хочѣ, то естъ штомъ записалъ малжонце моеи, панеи Маретѣ Лащовне, на половици части моее втчизное 8 во именьахъ Корсове, Сестратине и Козеи свму п[е]н[я]зеи всмѣ тисечеи золотыхъ полскихъ, тую вна часть в тыхъ именьахъ ведле права своего мети и держати маеть, // (арк. 35 зв.) а ижемъ тои же малжонце моеи на везнаме передъ 8рядомъ права сумы ее далъ мемранъ, которыи вна братъи своеи до схована втдала, чому а досытъ 8чинити былъ готовъ, нижли роки сѣдовые не доходили и сѣжоны не были. А в томъ тежъ часѣ тотъ припадокъ несчсливыи на мене пришлолъ, прото малжонка моя тои мемранъ бѣдетъ повинна 8 брати своее выискати и при погребѣ тела моего, вказавши его передъ паны приательми моими, вного зодрати и скасовати маеть, которого а симъ тестаментомъ моимъ 8мороаю и 8 нивѣч вборочаю.

Такъ тежъ штомъ былъ далъ 8собливыи мемранъ швакгромъ моимъ, п[а]нѣ Кгабриелю и пану встафью Лащомъ на порѣку, жемъ мелъ малъжонъку мою а сестрѣ ихъ передъ 8рядомъ белзкимъ ставити, котораа выречене зо всихъ добръ втчизныхъ и материстыхъ 8чинити мѣла, тогдымъ тому постановеню досытъ чинѣчи, малжонку мою передъ 8рядомъ в Белзе ставилъ, нижли п[а]н[о]ве Ласчове сами на тыхъ рокахъ не пилновали и того

мемранѣ моего мне не ѡтдали, в чомъ есть ѡт мене протестацыя до книгъ близкихъ внесена, прото и тотъ мемранѣ п[а]нове Ляцове при погребѣ тела моего повинны бѣдѣть, ѡказавши п[а]номъ приателемъ моимъ, его зодрати и скасовати, которыи ѡ такъже симъ тестаментомъ моимъ касѣю и вечне ѡморою.

Къ тому маючи ѡ братю мою рожонѣю, сыновъ его м[и]л[о]сти п[а]на Ивана Хренницкого, подсудка земъского луцкого, з маткою моею, п[а]ни Мариною Дрѣцкого Соколинского спложоныхъ, то есть пана Петра, п[а]на Александра, п[а]на Михаила а п[а]на Богдана Хренницкихъ, тогда по моеи доброй воли записую имъ симъ тестаментомъ ѡстатнею волею моею на именахъ моихъ добровольныхъ, никому жаднымъ правомъ ѡт мене незаведенныхъ ани записаныхъ, и по братѣ моемъ, князю Федорѣ Буремъскомъ, на мене спалыхъ, // (арк. 36) то есть на замочкѣ и местечкѣ Бѣремлю и селе Старомъ Буремлю, и къ тому половицѣ части моеѣ в Корсовѣ, Сестратинѣ и Козеи, и на всихъ тыхъ именахъ, кгрѣнтохъ и пожиткохъ, которыхъ ѡ и по сѣсь часъ в держанью своемъ мелъ, сумѣ п[е]н[я]зеи ѡко певного и истотного долгѣ дванадцать тисечей копъ грошей литовскихъ. И если бы панъ Богъ часъ смертелныи на мене допѣстити в тои хоробе и зраненю моемъ рачиль, тогда и по животѣ моемъ позволяю и симъ тестаментомъ моимъ мети хочѣ, ижъ бы сынове его милости пана подсѣдка лѣцкого, а братья моя, вышеи менованые имена, то есть замочокъ и местечко Бѣремле и село Старое Бѣремле, половицѣ части моеѣ ѡтѣчизное Корсовѣ, Сестратинѣ и Козеи до моцы своеѣ взяли и в нихъ ѡехали и ѡвезалисе, и в тои сѣмѣ п[е]н[я]зеи дванадцати тисечей копахъ грошей зъ кгрѣнты и ѡсими людми и приналежностями всакими, и пожитки держати ведле налепшого баченья своего ѡживати мають, которого ѡеханья и ѡвезанья малжонка моя и ништо инныи тои братья мои милои, имъ самымъ або посланцомъ ихъ боронити в держанью и ѡживаню ихъ переказы чинити, и не ѡтѣдавши имъ тыхъ дванадцати тисечей копъ грошей литовскихъ иные повинные и близкие мои з держанья ихъ тыхъ имении выимовати, шкод и никоторого спѣстошенья на нихъ и потомъкохъ пошкивати и жаднымъ правомъ и способомъ доходити не мають ис тымъ ѡднакъ докладомъ.

Ведаючи ѡ то, ижъ малжонка моя пани Марета з ласки Божоѣ при надеи плодомъ западла есть, если бы по смерти моеи // (арк. 36 зв.) потомокъ с того бременя еѣ ѡродилъ, кгда тотъ потомокъ мой, если ми его панъ Богъ по смерти моеи дасть, летъ своихъ доростеть, тогда тыѣ ѡси имена мои волно без ѡтѣкладанья сѣмѣ п[е]н[я]зеи пѣщоны быти мають до рѣкъ потомъкови моемъ ѡтѣ сыновъ пана подсѣдковыхъ, а братья моеѣ, нижли з держанья и ѡживанья тыхъ имении и пожитковъ жадное личбы ему братья мои чинити не бѣдѣть повинни.

А где бы ѡ животѣ потомъка моего не стало, тогда таѣ сѣма дванадцать тисечей копъ грошей литовскихъ на тыхъ именахъ сыномъ его милости пана подсѣдковымъ водле того тестаментѣ моего быти и ихъ м[и]л[о]ст[и] в тои сумѣ в держанью тыхъ имении, ѡко сѣ вышеи поменило, зостати (и) на нихъ то все впасти маеть.

А што се дотычетъ имении моихъ заставныхъ Новоселокъ, ѡдрижина и Змеиньца, тыѣ тои же братья мои, сыномъ пана подсѣдковымъ, волно ѡкупити. А за вышеи ѡписанымъ варѣнъкомъ, къ тои же сѣмѣ на именахъ моихъ, ѡсемъ Бѣремлю и половицы части моеѣ ѡтѣчизное Корсова, Сестратина и Козеи записаныхъ, прилучивши, держати и ѡживати мають. Къ то-

му тежъ што маю в певнои сѣме п[е]н[я]зеи в трехъ тисечей золотыхъ полскихъ именъа, мнѣ ѡт его милости княжати Александра Пронского, половицѣ Корсова, Сестратина и Козию, заставные, тогда и тѣю суму п[е]н[я]зеи, также и иные долги и речи мои рѣхомые ѣси, тои же братьи моѣи дарую и ѡтписую, на што все листы, такъже привилѣя, твердости на именъа мои ѣ малъжонъки моѣе суть, которые вси листы малжонка моѣа брати моѣи вышеи менованои ѡтдати бѣдетъ повинна, которыхъ сѣмъ менованные панове братиа мои, кгда ихъ // (арк. 37) вышецѣть, долги мои, штомъ кому виненъ и што се слушне ѡкажетъ, платитъ.

А потомъка моего, естли ми его Богъ дастъ, в опеце своеи метъ и сѣму тестаменту моему во всеи досыть чинитъ будѣтъ повинни.

А з маетъности рѣхомое, што колъвекъ еѣ естъ, конѣи, быдла, рыштунъкув, шат, с тоѣ маетъности мають п[а]н[о]ве братиа мои по смерти моѣи слуг и челады мою водле бачена своего и заслугъ кождого ѡтправи-ти, мамраны людские вси, которые ѣ брата моего небожчика князя Федора Бѣремъского были в захованъю, а по смерти его ѣ мене zostали, меновите, то естъ панѣе Федоровое Воютинъское панѣе Ганъны Хмаренъки а панъны Ганъны Шибенское на пана Адама Прѣсиновъского, такъже и иные, естли бы которые были, тые мають быти поѡтдаваны тымъ, чие сѣтъ. Што тежъ зошлии братъ мои княз Федор Бѣремъский записалъ служеб-нику своему Матысу сѣму п[е]н[я]зеи на именичкѣ Черничох, в повете Луцкомъ лежачомъ, за слѣжбы его, которые ѡн и по смерти его и мнѣ ѡказывалъ, тогда и а тую сѣму и права его силѣ тестаментомъ моимъ ствержаю и при томъ ѡнъ зосѣтати маеть, в чомъ ни ѡд кого жаднаа трѣдностъ чинена ему быти не маеть.

Которыи сѣс тестаментъ ѡстаточное воли моѣе во всемъ держанъ и полненъ быти маеть. А хто бы сюю ѡстатную волю мою и сѣс тестаментъ в чомъ нарѣшилъ, такового кождого позываю передъ маестатъ Божию, которыи ѡ то все маеть се зо мною розсѣдити и расправити передъ маестатомъ Божиимъ на страшномъ и нелицемерномъ сѣде. И на то zostавѣю сѣс тестаментъ тоѣ ѡстаточное воли подъ моѣю печатъю.

А ижемъ про тажкую хоробу мою сѣго тестаменту моего // (арк. 37 зѣ.) подписати рѣкою моѣю не могъ, тогдымъ дла лепшое веры и певности просилъ есми ѡ приложенъе печатѣи и ѡ подписъ рѣкъ пановъ приатѣли моихъ, ихъ милость п[а]на Николаа Хренъницкого, п[а]на Матфеа Рогозинъского, пана Семѣна и п[а]на Филипа Крѣневичовъ, до сѣго моего тестаменту, которые ихъ милость за ѣстною и ѡчевистою прозбою моѣю печати приложити и рѣки свои подписати рачили к сѣму моему тестаменту.

Писанъ ѣ Пашеви року по нароженъю Исѣсъ Христа сына Божго(о) тисѣча патьсоть девѣтъдѣсѣтъ второго м[е]с[я]ца гѣнваря сѣмого дня“.

ѣ того тестаменту печатѣи пать и подписъ рѣкъ тыми словы:

Николаи Хренъницкии, рѣкою.

Матѣфеи Рогозинскии, рѣкою.

Сѣмен Крѣневич, рѣка власна.

Филипъ Крѣневич, власною рѣкою.

Которыи же то вышеи менованыи тестаментъ слово ѡт слова с печат-ми ажъ до конца за прозбою п[а]на Петра Хренницкого до книгъ кргод-скихъ лужкихъ записати есми казал.

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ
(Київ)

ДОЛЯ АКТОВИХ КНИГ ІСТОРИЧНОГО ПОДІЛЛЯ: ДВА ЕПІЗОДИ З 1595 І 1704 РОКІВ

Актові книги українських воєводств XVI—XVIII ст. завжди були одним із головних джерел для різнопланових демографічних та історико-географічних студій Професора Миколи Крикуна¹. Опрацьовуючи збережені на сьогодні книги, йому вдалося реконструювати номенклатуру чималої кількості населених пунктів Правобережної України, прослідкувати зміни адміністративно-територіального устрою, увести в науковий обіг як нові факти, так і цілком нові теми для української історичної науки.

Свого часу одну зі своїх розвідок М. Крикун назвав „Доля гродських і земських книг Брацлавського воєводства“, яка — разом з іншою публікацією („Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII століть в архіві шляхетського роду Пісочинських“) — становить ґрунтовне дослідження й актових книг, і діяльності місцевих судів на території утвореного в 1566 р. Брацлавського воєводства².

Значно менше уваги дослідник приділив вивченню актових книг, що походять з теренів Подільського воєводства. Поясненням цього може бути той факт, що стан збереження останніх (мається на увазі для XVII ст.) практично не змінився від часу перевезення актових книг з Кам'янця в 1830-х роках, коли Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при київському генерал-губернаторі займалася централізацією такого типу актів з території тодішніх Київської, Волинської та Подільської губерній.

У пропонованій розвідці йтиметься про долю актових книг з історичного Поділля — Брацлавського й Подільського воєводств, точніше — про два епізоди з їх історії. Перший з них стосується подій кінця XVI ст., коли територія Брацлавщини стала ареною діяльності військових підрозділів під проводом Северина Наливайка³. Другий епізод, віддалений у часі

¹ Див. бібліографію М. Крикуна за 1963—2002 рр.: Вінниченко О. Бібліографія праць професора Миколи Крикуна // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Част. 1.— С. 57—66.

² Крикун М. Доля гродських і земських книг Брацлавського воєводства // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали.— Львів, 2008.— С. 44—58; Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII століття в архіві шляхетського роду Пісочинських // Там само.— С. 59—96.

³ Див. також: Крикун М. До історії повстання Северина Наливайка // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях.— С. 176—186.

понад сто років від першого, розкриває долю кам'янецьких гродських книг після турецької окупації Поділля в 1672—1699 рр.

Епізод із 1595 року не є невідомим для української історіографії. Ще наприкінці XIX ст. Володимир Антонович у коротенькій розвідці⁴ (за жанром тогочасної історіографії його варто віднести до *miscellanea*) опублікував документ з вінницької гродської книги⁵. Згідно опису актових книг Київського архіву ця книга за № 4627 датувалася 1742 р. і відносилася до серії вінницьких записових і поточних⁶. Отже, В. Антонович використав для публікації пізнішу копію з XVIII ст. На жаль, дослідник не вказав хто саме ініціював цю акцію через 150 років після згадуваних у документі подій.

Використовуючи у своїй розвідці про долю актових книг Брацлавського воєводства інформацію з цього документа саме за публікацією В. Антоновича, М. Крикун зазначає, що брацлавські міщани, які підтримували С. Наливайка, після капітуляції мусили повернути певну кількість книг (за 1577, 1587, 1588, 1589, 1591, 1592, 1593 і 1594 рр.). Дослідник припускає, що йшлося про гродські книги⁷. Книги за останні чотири роки (1591—1594) таки були повернуті, про що свідчать збережені в архіві Пісочинських виписи з них. У своїй наступній розвідці М. Крикун знову ж таки, посилаючись на той самий документ, повторив свої аргументи стосовно згаданих книг⁸.

Документ, з якого дізнаємося про брацлавські гродські книги, було виставлено в Брацлаві 8 червня 1595 р. Наступного дня його було вписано в брацлавські гродські акти, а 10 травня 1622 р. за підписом Костянтина Байбузи, тодішнього вінницького гродського писаря, зроблено відповідний випис (*документ 1*). Останній відклався в архіві коронного канцлера і великого гетьмана Яна Замойського, в складі якого зберігся до наших днів. На звороті останнього аркуша випису дописано: „*Protestatia. Xięgi Grodzkie Braclawskie zginele przez Naliwajka popsowane ŷ popalone*“.

У поданому до Брацлавського гроду листі брацлавські міщани, на чолі з вйтом Романом Титченком, визнають свою провину (*ŷsz cosmŷ z għyposci naszej nieszanowaszŷ p[a]na podstaroscie[go] [...] p[a]na Stanisława Jastre[m]bskie[go]*) у захопленні Брацлавського замку. У документі наведено перелік актових книг, що знаходились на зберіганні в замку (*Xięgi ktore w zamku w schowaniu w kotorce byli*), зокрема за 1578, 1579, 1580, 1581, 1582, 1583, 1584, 1585, 1586, 1590 рр. (до якої серії відносилися ці книги не вказано). За розпорядженням старости Ежи Струся ці книги від міщан мали відібрати брацлавські підстароста Станіслав Ястрембський і гродський писар Григорій Байбуза. Останній при отриманні актів засвідчив, що бракує книг за 1577, 1587, 1588, 1589, 1591, 1592, 1593 і 1594 рр., тож міщани обіцяли повернути. Проте на полях документа зазначено, що цих

⁴ В[олодимир] А[нтонович]. К истории возстания Наливайка // Киевская старина.— К., 1896.— № 10.— С. 2—5.

⁵ Книга гродская винницкая записовая и поточная № 4627, с. 46—48. Див. примітку 1 до публікації В. Антоновича.

⁶ Список актовых книг хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия.— К., 1864.— № 1.— С. 164.

⁷ Крикун М. Доля гродських і земських книг...— С. 54.

⁸ Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів...— С. 64.

книг у Вінницькому гроді немає: ймовірно цей допис стосується вже 1622 р. або пізнішого часу. З наведеного переліку видно, що напередодні нападу козаків С. Наливайка і брацлавських міщан, у гродській канцелярії було 18 актових книг. Вони мусили бути річними, адже саме так їх окреслено в листі (*xiegi z roku siedmdziesiat osme[go] [...]*). Така практика ведення книг у канцелярії Брацлавського гроду відрізняється від тієї, яка мала місце і в сусідньому Подільському воєводстві (див. далі).

Появі цього листа передувала низка подій. Непослух міщан у Брацлаві королівській адміністрації відомий з 1590 р. В анонімній реляції про стан українських замків про брацлавських міщан зазначено: „Mieszczenie są tak barzo nieposlusni, aný na rozkanie poslanego K. J. M., ani na podsta-roszcze[go] niechcieli stanącz chiba woýth ze thrziedsiethą czlowieka, ktorzi sluchaýancz listhu, ý them ostatek się roszel niesluchaýancz ani obaýancz mi pisane K. J. M.“⁹ Загалом сваволя брацлавських міщан мала тривалий характер¹⁰ і як певний феномен прикордонної спільноти заслуговує на окреме дослідження.

На свавілля ж С. Наливайка брацлавська шляхта скаржилася 17 жовтня 1594 р.: тоді він не дав їм змоги провести чергові судові рочки в Брацлаві, а коли шляхта зібралася повторно, вночі напав на місто. Під час нападу загинули шляхтич Іван Гордійович Микулинський та кільканадцять слуг. Постраждала шляхта скаржилася на шкоди, яких зазнала під час цього наїзду: „[...] къ тому насъ самыхъ не мало шляхты и людей служебныхъ окрутне поранили, покололи, посекли, маетности наши, што при насъ были: шаты, листы, гроши готовые, кони побрали, зо всеи маетности насъ злупили“¹¹. Пізніше, 16 травня 1596 р., Я. Замоїський розповідав, що під час спільного нападу на Брацлав козаки й місцеві міщани на замку „книги земские и кгородские тамошние показали а некоторые и побрали“¹². Цього разу поєдналися давня сваволя брацлавських

⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, dział rękopisów, sygn. 2723/IV, s. 129. Серієм Леп'явком було опубліковано (з копії, що знаходиться в бібліотеці Рачинських у Познані) подібний опис українських замків 1590 р. (Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 році // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 2002.— Вип. 7.— С. 305), але в ньому відсутні коментарі автора опису щодо брацлавських міщан.

¹⁰ Ще на варшавському сеймі 1607 р. в конституції „O miastach ukrainnych“ зазначалося, що брацлавський староста наділяється повноваженнями карати будь-який непослух серед міщан міста Брацлава: „Zabiegając swowoleństwu mieszczan braclawskich i korsuńskich, iż tam ani kommissye, ani dekreta Nasze żadnej wagi nie mają, za pilnym staraniem i prośbą posłów ziemskich wojewodztwa tego, pozwalamy staroście naszemu braclawskiemu, aby takowych buntowników, jeśli żeby się odtąd więcej najdowali, wolno było jako kazać imać, tak też podług zasług ich karać, zupełną mu moc na uspokojenie szkodliwych bardzo buntow ich vigore constitutionis praesentis dajemy“ (Volumina Constitutionum (далі — VC).— Warszawa, 2008.— Т. II: 1550—1609.— Vol. 2: 1587—1609 / Do druku przygotował S. Grodziski; przedmowa W. Uruszcza.— S. 353).

¹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Восном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1863.— Ч. III: Акты о козаках (1500—1648 г.).— Т. I.— № XXII.— С. 68; Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років (далі — ДБВ) / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна.— Львів, 2008.— № 240.— С. 598—600.

¹² ДБВ.— № 264.— С. 641; Грушевський М. Матеріали до історії козацьких руків 1590-х рр. // Грушевський М. Твори: У 50 т.— Львів, 2004.— Т. 6: Серія „Історичні студії та розвідки (1895—1900)“.— С. 313 (док. III); Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернівці, 1996.— С. 146.

міщан і присутність у воєводстві, поряд з містом, військових підрозділів С. Наливайка.

Чи можна вважати напад С. Наливайка на Брацлав випадковим? Ймовірну відповідь на це питання варто шукати у реляціях козацького ватажка з князями Острозькими. Як припускає Сергій Леп'яко, на початковому етапі своєї діяльності С. Наливайко діяв з волі князів Костянтина та Януша, які виявляли інтерес до антитурецької боротьби¹³. Не виключено, що князі Острозькі були зацікавлені й у поширенні своїх впливів на Брацлавщині, зокрема на прикордонних територіях. Принаймні інтерес князя Костянтина до цього регіону був чималим, про що свідчить хоча б випис із гродських книг Брацлавського воєводства від 21 липня 1600 р.: в ньому описано конфлікт навколо побудови в Рашкові замку для охорони кордону¹⁴.

Очевидно саме внаслідок таких подій, як наїзд С. Наливайка на Брацлав і збройний виступ його мешканців, місцева шляхта, прагнучи забезпечити збереженість актових книг воєводства, домоглася (*za prośbą i za potrzebą posłów braclawskich*) від сейму 1598 р. дозволу на перенесення їх до Вінниці¹⁵. Питання про місце зберігання й комплектність актових книг викликало турботу не лише брацлавської шляхти: на тому ж сеймі було ухвалено конституцію про ревізію луцьких гродських книг¹⁶. Якщо ж актові книги перебували в поганому стані, то — на прохання сеймових послів — приймалося рішення про їх переписування, перевірку й покращення умов зберігання (наприклад, тим же сеймом 1598 р.— стосовно белзьких земських книг¹⁷).

Певним відголоском подій кінця XVI ст. стала й конституція варшавського сейму 1616 р. під заголовком „Ревізія вінницьких гродських, підкоморських і земських книг Брацлавського воєводства“. До її реалізації були призначені вінницькі земський суддя Іван Черленковський, стольник Стефан Черленковський, земський писар Олександр Кропивницький, мечник Михайло Кропивницький та інші. Депутати мали прибути до Вінниці 24 жовтня 1616 р. Важливою є згадка в конституції про те, що на цей час частина гродських книг загинула (*a iż się pokazują wypisy z ksiąg grodzkich, tym ktore poginęły*). На допомогу депутатам (зокрема для ревізії земських і підкоморських книг) відряджався гродський писар Г. Байбуза¹⁸, який мусив добре знатися на стані збереження актових книг у Брацлавському воєводстві, адже був серед учасників подій 1595 р. Про брацлавські книги було згадано в конституції варшавського сейму 1641 р. „Ревізія книг Брацлавського воєводства“, в якій йшлося про призначення ревізорів на найближчому сеймику для переписування земських, гродсь-

¹³ Леп'яко С. Козацькі війни...— С. 107—108, 137.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Zamoyskich, sygn. 2876, s. 43—44.

¹⁵ VC.— Т. II.— Vol. 2.— S. 251. Про це також див.: Крикун М. Доля гродських і земських книг...— С. 44.

¹⁶ VC.— Т. II.— Vol. 2.— S. 252.

¹⁷ Там само.— S. 255—256. Аналогічну акцію щодо київських книг ухвалив сейм 1611 р.: VC.— 2010.— Т. III: 1611—1640.— Vol. 1: 1611—1626 / Do druku przygotował S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz.— S. 24.

¹⁸ VC.— Т. III.— Vol. 1.— S. 205—206 („Rewizya ksiąg grodzkich podkomorskich i ziemskich winnickich, woiewodztwa braclawskiego“).

ких і підкоморських книг¹⁹. Ймовірно появу цієї сеймової ухвали обумовило неналежне виконання конституції 1616 р.

У подальшому жоден сейм у XVII і на початку XVIII ст. у своїх постановках не згадував про збереження, ревізії чи переписування брацлавських і вінницьких актових книг²⁰. А станом на 1780 р., як видно з опублікованого М. Крикуном документа, цих книг вже не було²¹.

Отже, публікований документ є хронологічно найближчою до нападу С. Наливайка на Брацлав копією, в якій представлено реєстр актових книг брацлавського гродського суду.

Епізод із 1704 року. Відновлення юрисдикції Речі Посполитої над Поділлям після турецької окупації 1672—1699 рр. вимагало й відновлення діяльності судових установ на території воєводства²². Майже одразу після передачі Кам'янця коронним комісарам постало питання про функціонування тут судів, що діяли в місті до вересня 1672 р. Навіть зважаючи на те, що значна частина подільської шляхти не поспішала повертатися до спустошеного Поділля, неможливо було уявити нормальне життя повернутого воєводства без відновлення земського, гродського і підкоморського, а також міських судів. Важливою умовою їх належної роботи були наявність актових книг. Саме тому на реляційному сеймику шляхти Подільського воєводства, котрий відбувся в Кам'янці 25 вересня 1699 р., одним із розглянутих питань була ревізія міських книг, що залишилися після турків (*naznaczyliemy przy tym do rewizyi rewnych xiąg mieyskich, od turkow w Kamiencu zostawionych*)²³.

Кам'янецькі гродські і земські книги під час турецької окупації не втрачені. В інструкції передконвокаційного сеймику шляхти Подільського воєводства, що відбувся 29 грудня 1673 р. в Галичі, в пункті 13 йшлося про неможливість ведення книг Кам'янецького гроду (*że księgi zapisane w kamienieckim grodzie w kontraktach i zapisach nie możemy sortiri*) і про перенесення подільських судових справ до Галицького або Теребовельського гродів (*aby w halickim albo w trembowelskim grodzie mogła bydź via agendi albo continuandi processus*)²⁴. Використання актових книг Подільського воєводства регламентувала конституція варшавського сейму 1677 р.²⁵

¹⁹ Volumina legum.— Petersburg, 1860.— Т. IV.— С. 20 („Rewizya ksiąg Woiewodztwa Braclawskiego“).

²⁰ Див.: VC.— Т. III.— Vol. 2; Volumina legum.— Т. IV.— V.

²¹ Крикун М. Доля гродських і земських книг...— С. 57.

²² Місто було передано польським комісарам 22 вересня 1699 р. (Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699.— Warszawa, 1994.— С. 130—131). Докладний опис передачі міста в 1699 р. див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku.— Kraków, 2008.— С. 36—44.

²³ Архив ЮЗР.— 1910.— Ч. II.— Т. III: Постановления провинциальных сеймиков Юго-западной Руси в 1698—1726 гг.— № XII.— С. 87; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України у Києві), ф. 38 (Кам'янецький гродський суд), оп. 1, спр. 37, арк. 6 зв.—8.

²⁴ Akta sejmiiku podolskiego in hostico 1672—1698 / Wydał i opracował J. Stolicki.— Kraków, 2002.— С. 15. У постанові реляційного сеймику Подільського воєводства від 27 квітня 1676 р. прямо говориться про припинення (закриття) книг (*a zatem i ksiąg zamknięcia*) (Там само.— С. 32).

²⁵ „Sądy zaś do zapisow, ktorych forum do Grodow Kamienieckiego y Latyczowskiego iest assygnowane, w Trybunale Koronnym, a regestrze w miesiacu Woiewodztwa Podolskiego, tymże obywatelom naznacząmy. Xiąg także Ziemskich y Grodzkich otwarcie y lezenie, aby się we Lwowie bez tydzień od elekcyi Deputackich każdego roku odprawowało, y ekstrakty potrze-

В актах подільського сеймику *in hostico* також зустрічаємо поодинокі згадки про функціонування кам'янецьких гродських книг. До останніх шляхта зверталася задля доведення свого права на компенсацію за свої маєтки, втрачені в результаті окупації Подільського воєводства²⁶. В інструкції послам Подільського воєводства на сейм від 3 грудня 1688 р. зазначено не лише про акти воєводства, а й про Кам'янецьку гродську канцелярію (*wydawane z kancelaryjej grodzkiej kamienieckiej były*), котра видавала екстракти з цих актів за підписом старости²⁷. Остання згадка у подільських сеймикових актах з часів турецької окупації міститься в постанові реляційного сеймику 9 листопада 1696 р.: тут ідеться про ревізію гродських книг (*osobliwie jednak circa revisionem ksiąg grodzkich*)²⁸. Можливо, що саме під час її проведення й було укладено реєстр книг, згодом згаданий у реєстрі 1704 р. (*ani dawnego regestu xiąg*).

Реєстр кам'янецьких гродських книг 1704 р., що публікується (документ 2), зберігається в тій частині збірки Олександра Чоловського, яка потрапила до Головного архіву давніх актів у Варшаві²⁹. Документ є типовим реєстром актових книг, які уклалися в XVII—XVIII ст. і які нерідко збереглися у вигляді виписів з тих самих книг, що до них вносилися подібні реєстри³⁰. Не є винятком й кам'янецький реєстр. Перераховані в ньому книги Кам'янецького гроду на час окупації були вивезені й зберігалися на момент їх передачі у кам'янецького гродського регента Єжи Корендовича, про що зазначено на початку документа.

Перша книга, згадана в переліку, розпочинається від 1625 р., що повністю збігається з хронологічними межами фонду „Кам'янецький гродський суд“ в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ЦДІА України у Києві). З цього можна зробити висновок, що станом на початок XVIII ст. у канцелярії Кам'янецького гродського суду книг за XV — першу чверть XVII ст. вже не було. Як відомо, уряд старости (королівського намісника) зафіксований у джерелах від початку XV ст., коли Поділля в 1402 р., після втечі Свидригайла, перейшло під руку польського короля. Повторне повернення краю до королівського домену після

bujących pod pieczęcią Woiewodztwa wydawane były, mieć chcemy“ (Volumina legum.— 1860.— Т. V.— S. 230).

²⁶ Постановою передсеймового сеймику Подільського воєводства від 5 січня 1685 р. на кам'янецького генерального старосту Марціна Контського покладалася обов'язок опіки над кам'янецькими і летичівськими гродськими книгами, аби шляхта могла отримувати з них екстракти з його підписом для трибуналів (*od jw. jm. pana wojewody kijowskiego, podolskiego i artyleryjej kor. generała, mieli w pamięci i opiece swej księgi grodzkie kamienieckie i latyczowskie, aby sub titulo jmci jako generała i starosty potrzebującym ekstrakty do trybunałów wychodziły*) (Akta sejmiku podolskiego in hostico...— S. 93). В інструкції послам на сейм з того ж сеймику в пункті 7 підкреслювалася необхідність видачі екстрактів з актів воєводства з підписом старости (Там само.— S. 95).

²⁷ Там само.— S. 132. Цей пункт повторено й в інструкції з передсеймового сеймику від 5 грудня 1689 р. (Там само.— S. 143).

²⁸ Там само.— S. 201.

²⁹ AGAD w Warszawie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 18: Sądownictwo oraz urzędy ziem. i grod., s. 11—30.

³⁰ Для порівняння див: Soszyński J. Dwa spisy zaginionych podlaskich ksiąg sądowych z 1647 roku (tykocińskie ziemskie inscriptionum i decretorum) // Studia Podlaskie.— Białystok, 1999.— Т. IX.— S. 111—119. Оpubліковані тут реєстри відрізняються від кам'янецького меншою деталізацією опису кожної з книг.

смерті Вітовта наприкінці 1430 р. та створення в 1434 р. тут, у західній частині історичного Поділля, Подільського воєводства призвели до безперервного існування (до 1672 р.) у Кам'янці садиби кам'янецького старости³¹ (від 29 вересня 1442 р. йменувався генеральним подільським старостою³²). Увесь цей час при старості діяв гродський суд, а в його канцелярії мусили вестися актові книги.

На відміну від Брацлавського воєводства, більшість актових книг якого загинула в 1943 р., акти Подільського воєводства збереглися краще (хоча, очевидно, не до порівняння гірше, ніж судові книги Волинського, Белзького чи Руського воєводств). На сьогоднішній день, актові книги Кам'янецького гродського суду знаходяться в ЦДІА України в Києві, де складають згаданий фонд „Кам'янецький гродський суд 1625—1763“. У ньому, згідно опису, нараховується 42 справи, практично усі вони походять з XVII ст.³³ Ще одна книга Кам'янецького гроду за 1645—1646 рр. опинилася в бібліотеці монастиря Святої Катерина на Синаї³⁴.

Але поза 1625 р.— як початковою хронологічною межею архівного фонду і вихідною датою першої книги в реєстрі 1704 р.— уміщений в останньому опис майже не співвідноситься з існуючим станом збережених актових книг Кам'янецького гродського суду. Згідно з описом 38-го фонду (див. *Таблицю 1*), принаймні перші два десятки справ зазначені як книги, що містять записи за один рік. Винятком є перша книга, хронологічні мсжі якої зазначені як 1625—1763 рр.: у ній наприкінці вміщено проєстацію про зрив депутатського сеймику в Кам'янці 1763 р.³⁵

³¹ Urzędniccy podolscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.— Kórnik, 1998.— N 527—534.— S. 115—119; N 538—567.— S. 120—133.

³² Про уряд подільського генерального старости див.: Михайловський В. Привілей короля Владислава III на кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки.— Кам'янець-Подільський, 2003.— Т. 11.— С. 44—58; Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka.— Kraków, 2004 [Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Wydanie specjalne.— Folia 21: Studia Historica. III].— S. 69—102

³³ ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 1—37. Фронтальне опрацювання цього фонду робилося упорядниками списку подільських урядників у середині 1990-х років (Urzedniccy podolscy...— S. 26—27). За їхніми підрахунками, нараховується 42 кам'янецькі гродські книги — за 1625—1672, 1699—1703, 1728—1723 і 1747—1755 рр. Януш Куртика у своїй статті про актові книги ЦДІА України у Києві подає дві різні цифри щодо кількості книг Кам'янецького гроду — 36 і 42 (і ще одна книга в монастирі на Синаї), див.: Kurtyka J. Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych „szlacheckich“ i miejskich z czasów I Rzeczypospolitej (XVI—XVIII wieku) w Kijowie // Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały.— Kraków, 2011 [Maiestas. Potestas. Communitas.— Т. IV].— S. 280.

³⁴ Мікрофільм цієї книги зберігається в ЦДІА України у Києві. Ймовірно, що книга потрапила на Синай у XVIII ст. Таке припущення ґрунтується на тому, що в XIX ст. зроблена Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів нумерація книг Кам'янецького гроду за 1640-ві роки була щільною: № 3751 за 1644 р., № 3752 за 1645 р., № 3753 за 1646 і 1647 рр., № 3754 за 1648 і 1649 рр. (Список актових книг хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия.— 1863.— № 6.— С. 127). У сучасному описі 38-го фонду усі ці книги наявні. Доповненням цього переліку є 21-а справа „Актова книга Кам'янецького гродського суду за 1644—1646 рр.“ (за старою нумерацією — № 5925).

³⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 1, с. 274—280.

Таблиця 1

Справи / книги 38-го фонду ЦДА України у Києві

№ п/п	Стара нумерація	Хронологічні межі	Кількість аркушів*	Примітки
1	3732	1625, 1763	289	
2	3733	1626	247	
3	3734	1627	429	
4	3735	1628	243	
5	3736	1629	467	
6	3737	1630	445	
7	3738	1631	332	
8	3739	1632	433	
9	3741	1634	536	
10	3742	1635	508	
11	3743	1636	564	
12	3744	1637	538	
13	3740	1633	523	В описі фонду 1638 р.
14	3745	1638	475	
15	3746	1639	468	
16	3747	1640	576	
17	3748	1641	388	
18	3749	1642	417	
19	3750	1643	586	
20	3751	1644	568	
21	5925	1644—1646	217	
22	3752	1645	502	
23	3753	1646—1647	476	
24	3754	1648—1649	226	
25	3755	1650—1652	364	
26	3756	1653	355	
27	3757	1654—1657	360	
28	3758	1658—1660	336	
29	3759	1661—1662	272	
30	3760	1663—1664, 1667**	341	
31	3761	1665	342	
32	3762	1666	404	
33	3763	1667—1669	810	

* Назва цієї колонки умовна, оскільки в переглянутих на мікрофільмах книгах частіше збережено стару посторінкову нумерацію, а інколи трапляється й нова нумерація за аркушами.

** В описі фонду хронологічні межі зазначено як 1663—1667 рр. Але послідовний запис документів припиняється в середині вересня 1664 р. (на с. 433), а наприкінці вписано іншим почерком документ із 1667 р.

Продовження Таблиці 1

№ п/п	Стара нумерація	Хронологічні межі	Кількість аркушів	Примітки
34	3764	1670	377	
35	3765	1671—1672	271	
36	3766	1699—1703	403	Чорнова книга
37	3954	1699—1700	252	
38	3970	1728	10	
39	3972	1729	4	
40	3978	1732	19	
41	б/н	1747—1750	269	
42	б/н	1751—1755	232	

Натомість, згідно з реєстром 1704 р., станом на початок XVIII ст. було 8 записових книг, більшість з яких містила записи за кілька років, а також 34 секстерни* без оправи (див. Таблицю 2), що належали до реляційної серії актів. Можна припустити, що це були чистові книги. Хронологічно найдовшою була друга книга, що охоплювала записи від 1620 до 1634 р., а найкоротшими були одинадцята та тринадцята книги, відповідно за 1668 р. і 1669 р.

Таблиця 2

Кам'янецькі гродські книги за описом 1704 р.

№ п/п	Вид актової книги	Хронологічні межі	Оправа	Примітки
1	Inscriptionum	10.XI.1625—21.IX.1628	w czarney skurce	
2	Inscriptionum	10.I.1620—28.I.1634	w czerwoney skurce	
3		31.I.1634—23.XI.1638	w czerwoney skurce	
4	Inscriptionum	27.XI.1638—7.I.1644	w czerwoney skurce	
5		10.I.1644—9.XI.1649	w czerwoney skurce	
6	Inscriptionum	8.XII.1649—11.IV.1651	w pergaminie białym	na którym pergaminie pismo żydowskie
7	Inscriptionum	1652—16.XI.1654	w skurce szarej	
8		29.I.1654—26.X.1662	w skurce szarej	
9		20.IV.1663—31.XII.1664	w skurce czerwoney	
10		8.I.1665—1.XII.1667	w skurce czerwoney	
11		2.I.1668—29.XII.1668	w czerwoney skurce	
12		5.II.1668; 12.I.1669—10.XII.1670	w czerwoney skurce	
13	Inscriptionum	5.I.1669.—31.XII.1669	w czerwoney skurce	
14	Inscriptionum	7.I.1671—12.VIII.1672	w czerwoney skurce	
15	Inscriptionum	1667—1668	оправа не зазначена	
16	Relationum	не зазначені	неоправлені секстерни	34 штуки

* Секстерн — аркуш паперу складений ушестеро, або неоправлений зошит.

Серед зазначених у реєстрі книг лише одна має датування, що можна співвіднести з описом фонду Кам'янецького гродського суду. Це чотирнадцята книга (*Decimo quarto protokol inscriptionum cztyrnasty*), яка містить записи від 7 січня 1671 р. і до 12 серпня 1672 р. Такий хронології відповідає 35-а справа з 38-го фонду. Проте остання є пізнішою копією: як вказано на першій сторінці, її переписували з оригінальної книги, що перебувала в поганому стані. Зокрема, перше засідання суду відбулося в січні 1671 р. після свята Трьох королів (*Trium Regum*), але дата в книзі відсутня: вже переписувач вагався щодо дня (*feria qi/corrosum/*) і навіть року (*Anno corrosum*)³⁶. Хронологія книги реконструюється лише завдяки тому, що на початку аркуша зазначено *Incipit novus Annus Domini Millesimus sexcentessimus septuagesimus primus*, тобто 1671 р. Інших хронологічних збігів між реєстром і архівним описом немає, що можна прослідкувати за таблицями.

Решта книг Кам'янецького гродського суду, про які відомо з опису початку 1860-х років, загинули під час Другої світової війни. Зокрема, це книги за 1704—1793 рр., за старою нумерацією — № 3767—4069, тобто майже три сотні актових книг різних серій за XVIII ст.³⁷

Як видно з наведених прикладів, існує певна неузгодженість між реєстром гродських книг 1704 р., списком актових книг Київського архіву початку 1860-х років та сучасним складом 38-го фонду ЦДІА України у Києві. Очевидно, причиною цього є неоригінальність тих книг, які збереглися до нашого часу. Те, що маємо справу з копіями кам'янецьких гродських книг, видно із запису наприкінці 1-ї справи („Актова книга за 1625 р.“). На с. 267 зазначено, що книгу було переписано за рішенням сеймику Подільського воеводства 1764 і 1766 рр.: запис про це зробив тодішній віце-регент Кам'янецького гроду Антоній Лісецький, зазначивши ім'я ревізора — Войцеца Подоського³⁸. Часто на сторінках цієї та наступних книг зустрічається вираз */corrosa/* (надгриз, порушення — мається на увазі фізичний стан оригіналу), що ймовірно пов'язано з поганим станом збереження актів на середину 1760-х років. Записи про ревізію й переписування присутні наприкінці кожної з книг фонду. Не стала винятком і актова 35-а книга, яка повністю відповідала книзі, що велася в 1671—1672 рр., тобто напередодні турецької окупації Поділля.

Винятком серед усіх книг фонду є 2-а справа: на її першій сторінці в бароковій рамці записано, що книги Кам'янецького гроду (*Acta Castren[sia] Cap[it]t[aneatu] Camenecen[si] Po[doli]ae*) після вигнання, нищення й гниття (*per hosticu[m] desolata, dessolura in putridine*) коштом податку з Подільського воеводства (*sumptu Palat[inatus]. Po[doli]ae imposita*) і працею Петра Расевича (*opera Petri Rasiewicz*) впродовж шести років (*per spatium sex annos*) старанно з книг відновлено (*sedulo conatu ex libra restaurant*)³⁹. Наприкінці ж книги є запис, що її в 1767 р. ревізував Міхал Червінський⁴⁰.

³⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

³⁷ Список актових книг хранящихся в Киевском центральном архиве // Университетские известия.— 1863.— № 6.— С. 128—136.

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 1, арк. 267.

³⁹ Там само.— Спр. 2, арк. 1.

⁴⁰ Там само.— Арк. 239.

Часами ревізію переписаної книги робило й кілька осіб: у 20-й справі („Актова книга за 1644 р.“) ревізорами у 1760 р. вказані Міхал Антоній Павловський, Антоній Кольський (або Скольський) і Шимон Хоїнський⁴¹.

У процесі переписування актових книг Кам'янецького гроду документи було погруповано (коли це було можливим) за роками і оправлено в нові палітурки. Такий принцип застосовано до книг (за сучасною нумерацією фонду) № 1—20, які охоплюють хронологічно 1625—1644 рр., № 22 за 1645 р., № 26 за 1653 р., № 31 за 1665 р., № 32 за 1666 р. та № 34 за 1670 р.; усього до 25 книг. Решта справ фонду становлять книги за кілька років (див. *Таблицю 1*). Окремо варто виділити 33-ю справу, яка хронологічно охоплює 1667—1669 рр. і є найбільшою за обсягом. Чималу її частину складають групи актів, означені як *plenipotentiarum* за 1668 і 1669 рр. У цілому копіювання актових книг, здійснене за рішенням подільської шляхти в 1760-х роках, зважаючи на поганий стан оригінальних актів, пройшло успішно (див. *Примітки* до документів). Цікавою особливістю кам'янецьких гродських книг, на що звертали увагу дослідники, є відсутність публічних документів (королівських універсалів, інструкцій до подільського сеймику, постанов цього ж сеймику тощо). Це робить їхню інформаційну цінність меншою у порівнянні з відповідними актовими книгами сусідніх воєводств, як-то Руського чи Волинського.

Стан збереження писемних джерел до історії Брацлавського і Подільського воєводств показує наскільки неблаганною була до них доля. Повстання, війни, евакуації, повернення, природні катаклізми в десятки разів зменшили джерельну базу до вивчення історичного Поділля. Наведені у цій статті два епізоди з історії актових книг лише частково ілюструють, які б могли бути перспективи дослідження минулого цього регіону, якби не такі колосальні втрати документів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

10 травня 1622 р. Вінниця

Оригінал: не виявлено.

Копія: AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 51: „Akta Jana Zamoyskiego strażnika koronnego, kasztelana chełmskiego i jego żony Anny z Wiśniowieckich, dziadków Marcina Zamoyskiego dot[yczące] głównie pełnienia przez J[ana] Zam[oyskiego] funkcji administratora Szarogrodu“, s. 3—6.

Публікація: В[олодимир] А[нтонович]. К истории возстания Наливайка // Киевская старина.— К., 1896.— № 10.— С. 2—5 (за копією з вінницької гродської книги за 1742 р.).

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 1, арк. 555.

s. 3.

*Wypis s xiąg Grodzkich zamku hospodarskie[go] Braślawskie[go].
Roku Boze[go] narodzenia tysiąc piec set dziewiędziesiąt piąte[go]
M[iesią]ca Junia dziewięte[go] dnia.*

Na urządzie Je[go] Krol[ewskiej] M[o]ści Grodzkim Braślawskim przedemną Hrehorým Czecelem¹ podstaroscim, przedemną Hrehorým Stupicą² sędzią, urzędnikami sądowymi grodzkimi Braślawskimi postanowiwszy się oblicznie Roman Titczenko³ wojt Braślawski, Ilko Mać⁴, Jacko Zabiła⁵, Naum Hrydczenko⁶, Wasko Białousenko⁷, Michno Kowalenko⁸, Wasko Czaszczenko⁹, Iwaszko Steszenko¹⁰, Semen Bołduszka¹¹, Jusip Honczarenko¹², Hryszko Moskowwda¹³, Sawka Napoliczný¹⁴, Sawka Bodukaný¹⁵ tak że ý wszystkie gromada, mieszczenie Braślawskie wszýszcý, iednostajnie, a dobrowolnie, wedle listu dobrowolne[go] zapisu swe[go] Je[go] Mości panu staroscie Braślawskie[mu]¹⁶ pod pieczęcią miescką¹⁷ także ý pod świadomem ludzi zacnych w rzeczy w niem mianowicie opisaný dane[go] ku zapisowaniu do xiąg grodzkich Braślawskich zeznawszy ý ten list przed nami położýwszy prosili aby był czytaný, ktore[go] mý oglądawszy ý czytać go przed sobą kazali ý tak się w sobie ma. Ja Roman Titcze[n]ko wojt Braślawski, Ilco Mać, Jacko Zabiła, Naum Hrydcenko, Wasko Białousenko, Michno Kowalenko, Wasko Haszczenko*, Iwaszko Steszenko, Semen Bołduszka, Jusip Honczarenko, Hryszko Moszkowda, Sawka Napoliczný, Sawka Bodukan także wszystkie gromada mieszczenie Braślawskie, wýznawamy tým listem naszym komu te[go] potrzeba będzie wiedzieć albo czytaiąc go słyszeć teraz ý zawzdý u kozde[go] prawa ý na kozdým mieýscu, ýsz cosmý z głuposci naszej nieszanowaszý p[a]na podstaroscie[go] od Je[go] Mosci p[a]na Jerze[go] Strusa s Komorowa starostý Braślawskie[go], Winickie[go] ý Zwinogrodzkie[go], p[a]na Stanisława Jastre[m]bskie[go]¹⁸, zamek Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści Braślawski dla niebezpieczności ktora na nas zachodziła wsieli, który mý wszýszcý iednostajnie za na pomnienie wielmoznego [s. 4.] Je[go] Mosci p[a]na Stanisława Zołkiewskie[go] Kasztalana Lwowskie[go], Hetmana polne[go] Coronne[go], starostý Rubieszowskie[go], Kałuskie[go]¹⁹, przez pisanie listu Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści ktore[mu] to Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści ý Rzecz pospolita za winý nasze aby wedle dekretu Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści skaz[a]n[i] w skutek przywieść raczył. Osobliwie Je[go] M[ość] nas napomnieć raczył przez Je[go] Mosci p[a]na Krzýsztopha Tworzýañskie[go] Rotmistrza Je[go] Kro[lewskiej]²⁰ M[o]ści aby mý zamek Je[go] Kr[olewskiej] M[o]ści Braślawski Je[go] Mości p[a]nu staroscie naszemu Braślawskie[mu], panu Jerze[mu] Strusu s Komorowa, wcale wrocili. Mý wszýszcý iednostajnie od starsze[go] az do mny[sze]go uznawszy winý ý wýstępek nasz nie przypuskaiąc do czynienia exekucý na nasz wskazaný wedle dekretu Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści przez pewnych osob, Je[go] Mosci p[a]na Krzýsztopha Tworzýañskie[go], p[a]na Mihaýła Łaska podsędką²¹ ý przýnich nie mało Jch Mosci p[anów] szlahtý woiewodztwa Braślawskie[go], towarzysow Rotý Je[go] Mosci p[a]na Tworzýañskie[go], tak że ý towarzysow Rotý Je[go] Mości p[a]na Jana Zamoýskie[go]²² straznika ý Rotmistrza Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści ý przez woznych powiatowych woiewodztwa

* Так у тексті.

Brasławskie[go], Jenerała ziemi Kiiwoskŷ, Wołyńskŷ ŷ Brasławskŷ Jacka Szŷkałowski[go]²³, Dmitra Szczŷkitŷńskie[go]²⁴, zamek Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści Brasławskŷ, Je[go] Mosci panu Jerze[mu] Strusu staroscie nasrze[mu] Brasławskie[mu] ze wszŷtkim, z działy, z hakownicami, s prochami, s kulami ŷ inszŷ harmatŷ do strzelbŷ należąca. Xięgi ktore w zamku w schowaniu w komorze byli z Roku siedmdziesiąt osme[go] ŷ dziewięte[go], Roku osmdziesiąte[go], Roku osmdziesiąt pierwsze[go], Roku osmdziesiąt wtore[go], Roku osmdziesiąt trzecie[go], Roku osmdziesiąt czwartego, Roku osmdziesiąt piąte[go], Roku osmdziesiąt szostego, Roku dziewiędziesiąte[go] podali. Ktorŷ to zamek ŷ wszŷtką strzelbę Je[go] Mosc pan starosta Brasławskŷ podstaroscie[mu] swe[mu] temuz panu Stanisławu Jastrzębskie[mu] odebrać, a panu Hrehoru Baŷbuzie²⁵, pisarzu grodzkie[mu] Brasławskie[mu], xięgi Grodzkie odebrać roskazać raczŷli. Przy ktorŷm odbiraniu pan Hrehoreŷ Baŷbuza piarsarz to opowiadał ych Mosciami panami ŷ woznŷmi swiadczŷł, ŷz za rok siedmdziesiąt siodmŷ, osmdziesiąt siodmŷ, osmdziesiąt osmŷ, osmdziesiąt dziewięty, za rok dziewiędziesiąt pierwszy, wtory, za rok dziewiędziesiąt trzeci ŷ za rok dziewiędziesiąt czwarty* [s. 5.] niemasz. Ktore xięgi mŷ odzŷskawszŷ będziem powinnie jakosz za wszŷtkie winy Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści, Rz[eczy] p[ospolitej] czŷnić ŷ pełnić wedlug woli ŷ roskazania Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści będziemy powinni. A osobiwie cosmŷ winni za szkody Je[go] Mosci pana staroscie zostali ŷ listŷ, zapisŷ nasze na siebiesmŷ Je[go] M[o]ści dali, ŷ to wszŷtko przŷsięga cielesną smŷ potwierdzili ŷ ten list nasz pieczęcią naszą miescką przŷcisnąwszŷ, jemu panu staroscie Brasławskie[mu] dalismŷ, do ktore[go] za ustną, a doczewistą prozbą naszą Je[go] Mosc pan Krzŷsztoph Tworŷjański rot[mistrz] Je[go] Kro[lewskiej] M[o]ści, pan Michajło Łasko, podsędek ziemskŷ Brasławskŷ, pan Lodwik Złotnicki²⁶, pan Mikołaj Złoczewski²⁷, pan Paweł Przŷłucki²⁸, pan Woŷciech Bogusławski²⁹, pan Waclaw Tarnawski³⁰ ŷ wozne W[oiewodztw]a Bra[śl]awskiego] Jacko Szŷkałowski Jenerał, a Dmitr Szczŷkitŷński, pieczęci swoje przŷłozyc ŷ ręce swe chto z ich nie pisac umiał, podpisac raczŷli. Pisan w Brasławiu Roku Boze[go] narodzenia 1595 m[ies]a[ca] Junia 8 dnia. U te[go] listu mŷ urząd widzielismŷ pieczęci przŷcisnionych to ŷ podpisŷ rąk w te słowa Krzŷsztoph Tworŷjański R[otmistrz] J[ego] K[ro]lewskiej] M[o]ści] ręką własną, Michajło Łasko podsędek, Ludwik Złotnicki porucznik rotŷ Je[go] M[o]ści p[aj]na straznika Koro[n]nego, Mikołaj Złoczewski, Paweł Przŷłucki, Woŷciech Bohusławski, Waclaw Tarnawski ręką swą, Jacko Szŷkałowski Jenerał ręką własną, Dmitr Szczŷkitŷński woznŷ ręką własną. A tak mŷ urząd ten list dobrowlnŷ zapis osob wŷszeŷ pomienionych z wszŷtkŷ gromady mieszczan Brasławskich do wiadomosci swŷ urzędowŷ przŷjawszŷ, do xiąg zapisac kazali. Co iest zapisane s ktorŷch ŷ ten wŷpis Roku teraznieisze[go] 1622 m[iesi]e[ca] Maia 10 dnia i iest wydan. Pisan w Winicy. Korŷgował Roskowski. Konstantŷ Baŷbusa³¹ piarsarz grodzki Winicki.

s. 6.

A[nno] 1595 Junŷ d[ie] 9. Protestatia. Xięgi Grodzkie Braclawskie zginiele przez Naliwayka popsowane ŷ popalone.

Копія

* Дописано на полях: *tych xięg w grodzie Wynickim nie iest.*

~~Tegosz Julu y w tych xiągach protestacia o wyboru z tych gruntow Morachwalskich zgorzali*.~~

№ 2

29 лютого 1704 р. Кам'янець

Оригінал: AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, syg. 18: Sądownictwo oraz urzędy ziem. i grod., s. 11—30.

Rejestr akt grodzkich kamienieckich podolskich [1704]

s. 11

Rkp.

Akta Kamieniecki

*Actum in Castro Camenecensi Podoliae Feria Secunda post Dominicam
Laetare Quadragesimalem proxima Anno Domini Millesimo
Septingentesimo Quarto*

Ad officium et Acta praesentia Castrensia Capitaneatia Camenecensiae Podoliae personaliter veniens generosus Alexander Godlewski³² terrestrium et praesentium Castrensium Camenecensium actorum regens obtulit officio praesenti et ad acticandum perrexit introcontentum Regestrum actorum Castrensium presentium per generosos officiales, officij presentis [s. 12] revisorum, manue corundem subscriptum cui tenor sequitur talis: Regestr xiąg grodzkich kamienieckich, mianowicie protokółow inscriptionum, ktore in praesentia officij J[ego]m[osć] pan Korendowicz³³, regent przeszły oddaie teraznieyszemu Jegomosci panu Alexandrowi Godlewskiemu, regentowi grodzkiemu kamienieckiemu, Die Ultima mensis February Millesimo septingentesimo quarto Anno³⁴ spisany. **Primo protokół** inscriptionum w [s. 13] czarney skurce po kraiach zdarty czyli tez zgniły. Zaczyna się ab acti feria secunda ante festum Sancti Martini Pontificis proximae Millesimo sexcentesimo vigesimo quinto Anno³⁵; iest pred tym aktem zapisu połowa na połowe wsi Zurawiniec, przez Jegomosci pana Wirzbickiego, iako podpis swiadczy zeznanego, a kńczy się sub actu feriae quartae in vigilia festi Sancti Mathiae Apostoli in Anno Millesimo sexcentesimo vigesimo octavo³⁶ [s. 14] iest na koncu adnotatum determinata acta inscriptionum ad w ktorym p[ro]tokolie są sexterna takze inscriptionum Anni Millesimi sexcentesimi vigesimi noni³⁷ pomierzane. **Secundo drugi p[ro]tokół** takze inscriptionum w czerwoney skurce takze deterioratus, po kraiach na karcie pierwszey, ktorey niemasz y wpoł, mało co nie wrywaiący. Zaczyna się akt, Sabbato post festum Sanctorum Trium Regum Millesimo sexcentesimus vigesimo³⁸ [s. 15] Anno Ipso, a kończy się pod aktem feriae secundae post festum Sanctae Agnetis in Anno Millesimo sexcentesimo trigesimo quatro³⁹, następuje potym zapis przez pana Alexadra Tyszkowskiego in rem generosi Jacobi Krzycki zeznany. **Tertio** zaczyna się **protokół** w czerwoney skurce ab actu feriae quintae in crastino festi Conversionis Sancti Pauli Millesimo sexcentesimo trigesimo quarto⁴⁰ Anno, kńczy się sub actu feriae quartae pridie festi

* Це речення закреслено.

Sanctae [s. 16] Catharinae Millesimo sexcentesimo trigesimo octavo⁴¹ Anno, na zapisie pana Bazylego Jerechowickiego, in rem Jegomosci Pana Wasilkowskiego służącym. **Quarto prokotoł czwarty** w czerwoney skurce Inscriptionum zaczyna się od aktu feriae secundae in Vigilia festi Sancti Andreae Apostoli Millesimo sexcentesimo trigesimo octavo⁴² Anno. Przed tym aktem iest podpis na zapisie Stanisława Osedowskiego, początku samey komparacyi [s. 17] niemasz, y łączy się pod actem feriae quintae in crastino festi Sanctorum Trium Regum Millesimo sexcentesimo quadragesimo quarto⁴³ Anno. Na początku zapisu generosi Gaspari Wilkowski et Elisabethae Jaczymirska conjugum, iako iest w nizszym protokole tegorz zapisu koniec, który protokoł po kraiach wytarty, y zepsowany. **Quinto protokoł piąty** takze w czerwoney skurce zaczyna się z konca zapisu pomienionego pana Gaspara Wilkowskiego [s. 18] y Jozefa Silnickiego z zonami⁴⁴. Akt następuie feriae secunda post festum Sanctorum Trium Regum Millesimo sexcentesimo quadragesimo quarto⁴⁵ Anno, a łączy się feria tertia ante festum Sancti Martini Millesimo sexcentesimo quadragesimo nono⁴⁶ Anno, na zapisie pana Stanisława Jezowskiego, y Anny Rylskiey roborationis intercisae certae. **Sexto protokoł szesty** takze inscriptionum w pargaminie białym na którym pargaminie pismo zydzowskie w którym protokole z początku dwa Akty wydarte, trzeci iest [s. 19] feriae tertiae in vigilia festi Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae Millesimo sexcentesimo quadragesimo nono⁴⁷ Anno, a łączy się na akcie feriae tertiae post Dominicam Paschae Millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo⁴⁸ Anno, y na zapisie generosae Annae de Białobuznica Jeziorkowska extraditum ut est scriptum. **Septimo protokoł** Inscriptionum w skurce szarey sexterna pomieszane y po kraiach podarte Anni Millesimi sexcentesimi quinquagesimi secundi⁴⁹, a łączy się feria secunda post festum Sancti [s. 20] Martini Pontificis Millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto⁵⁰ Anno, na zapisie Alexandra Szczerbina. **Octavo protokoł osmy** w skurce szarey, po kraiach deterioratus, na pierwszej karcie drugiey strony zaczyna się od aktu feriae quintae ante festum Purificationis Beatissimae Virginis Mariae Millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto⁵¹ Anno. Przed tym aktem zapisow trzy całych czwartego na początku koniec Jegom[os]ci pana Samuela Weglinskiego łączy się pod aktem feriae quintae ante festum Sanctotum Simonis et Judae Apostolorum Millesimo sexcentesimo [s. 21] sexagesimo secundo⁵² Anno. **Nono protokoł dziewiąty** w skurce czerwoney brudno, zaczyna się sub actu feriae sextae post Dominicam Jubilate Quadragesimalem Millesimo sexcentesimo sexagesimo tertio⁵³ Anno, a łączy się na zapisie Jegomosci pana Hieronima Lackorunskiego, sub actu feriae quartae pridie festi Circumcisionis Christi Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto⁵⁴ Anno. **Decimo protokoł dziesiąty** w skurce czerwoney przytartej, zaczyna się ab actu feriae quintae post festum Sanctorum [s. 22] Trium Regum Millesimo sexcentesimo sexagesimo quinto⁵⁵ Anno, a łączy się na zapisie Jegomosci pana Alexandra Marczyńskiego pod aktem feriae quintae in crastino festi Sancti Andreae Apostoli Millesimo sexcentesimo sexagesimo septimo⁵⁶ Anno. **Undecimo protokoł jedenasty** w czerwoney przytartej skurce, zaczyna się ab actu feriae tertiae post festum Circumcisionis Christi Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo⁵⁷, a łączy się na zapisie Patris Fulgenty⁵⁸, a Sancto [s. 23] Andrea, pod aktem sabbatho post festa Solennia Nativitatis Christi Domini Anno eodem⁵⁹. **Duodecimo Protokoł dwunasty** w czerwoney skurce przytartej zaczyna się od plenipotencyi feriae secundae post festum Purificationis Beatissimae

Virginis Mariae, Millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo⁶⁰ Anno. Potym następuie protokoł inscriptionum w tey ze kopercie, y iest akt na początku sabbatho post festum Sanctorum Trium Regum Millesimo sexcentesimo sexagesimo nono⁶¹ Anno, a kący się na zapisie pana Matyasza [s. 24] Bilskiego, pod aktem feriae quintae post festum Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae Millesimo sexcentesimo septuagesimo⁶². **Decimo tertio protokoł** inscriptionum w czerwoney skurce Anni Millesimi sexcentesimo sexagesimi noni, zaczyna się ab Actu sabbathi pridie festi Sanctorum Trium Regum⁶³, a kący się na zapisie Jegomosci pana Jana de Jeziorki Jeziorkowskiego sub actu feria tertia pridie festi [s. 25] Circumcisionis Christi Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo nono⁶⁴ Anno. **Decimo quarto protokoł** inscriptionum **cztyrnasty** w czerwoney skurce zaczyna się ab actu feriae quartae in crastino festi Sanctorum Trium Regum Millesimo sexcentesimo septuagesimo primo⁶⁵ Anno, a kący się feriae sextae ante festum Assumptionis in Caelum Gloriosissimae Virginis Mariae Millesimo [s. 26] sexcentesimo septuagesimo secundo⁶⁶ Anno, na zapisie generosi Michaelis Maskiewicz, regentis castrensis capitanealis Camenecensis Podoliae. **Decimo quinto** indukta sporsim w sexternach Anni Millesimi sexcentesimo sexagesimi septimi et octavi⁶⁷ Anni inscriptionum, kopertą pergaminową białą przytartą obwoluta, iednak nie wszystka. **Decimo sexto** oddał pan Korendowicz in [s. 27] praesentia nostri, sexternow, protokołow relationum in numero trzydziesti czytry. Inscriptionum, plenypotentiaria y indukty zadney nie oddał Jegomosci panu Godlewskiemu, regentowi teraznieyszemu, ani dawnego regestu xiąg, o co Sakan (?) sobie actionem teraznieyszy Jegomość pan regent in futura cadentia, takze de defectu kopý zostawuie. Jozef Korwin Kochanowski⁶⁸, podczaszy Zytomirski, pisarz [s. 28] grodzki Kamieniecki Podolski, manu propria; Casimirus Antonius de Milewo Sokolałęka Milewski⁶⁹, vicesgerens castrensis Camenecensis Podoliae, juratus manu propria. Post ingrossationem vero originale ejusdem registri circa acta praesentia remansit. Ex in continenti idem generosus Alexander Godlewski actoru[m] terrestrium et officij praesenti regens praecavendo cuivis indemitati suae, de non redditis [s. 29] in integro tam copýs, quam minutis ab antedaneo regente videlicet n[o]b[is]i Georgii Korendowicz manifestata.

Exlutis Cast[rensi] Ca[...]
Camene[censis] Pod[oliae] extrac[tis]

Corexi Mierzciewsky⁷⁰
Legit Poyakowski⁷¹

s. 30
Registri actorum [...]
iwenium Camenecensis Pod[oliae]
In praesentia g[enerosum] officialium Castr[is] [...] conscripti.

OBLATA

Instri[ptionum] Camene[censi] Pod[oliae]
1704

ПРИМІТКИ

- ¹ Григорій Чечель — підстароста в Брацлаві в 1581—1598 рр. (ДБВ.— С. 24).
² Григорій Слупиця — гродський суддя в Брацлаві в 1592—1595 рр. (Там само).
³ Різничитання прізвища й усі джерельні згадки про Романа Титченка див.: Крикун М. До історії повстання Наливайка // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях...— С. 184 (прим. 8).

- ⁴ У публікації В. Антоновича — *Илько Мань*.
⁵ У публікації В. Антоновича — *Яцко Забила*.
⁶ У публікації В. Антоновича — *Наум Гритченко*.
⁷ У публікації В. Антоновича — *Васько Билоусенко*.
⁸ У публікації В. Антоновича — *Михно Коваленко*.
⁹ У публікації В. Антоновича — *Ясько Гаченко*.
¹⁰ У публікації В. Антоновича — *Ивашко Стешенко*.
¹¹ У публікації В. Антоновича — *Семень Бордушка*.
¹² У публікації В. Антоновича — *Юсиль Гончаренко*.
¹³ У публікації В. Антоновича — *Гришко Москоуда*.
¹⁴ У публікації В. Антоновича — *Савка Наполиський*.
¹⁵ У публікації В. Антоновича — *Савка Бондугань*.

¹⁶ Старостою в Брацлаві був *Єжи Струсь із Коморова* герба Корчак (помер 1605 р.). Уряд брацлавського старости отримав 19 серпня 1576 р. і посідав його до 28 травня 1599 р., коли отримав королівську згоду на зречення з цього уряду на користь свого зятя Валентія Александра Калиновського (Byliński J. Struś Jerzy z Komorowa h. Korczak // Polski Słownik Biograficzny.— Warszawa; Kraków, 2006.— Т. XLIV.— Zesz. 3 (182).— S. 463—467). Див. також публікацію королівського дозволу на передачу староства В. А. Калиновському: АЮЗР.— 1907.— Ч. VIII.— Т. V: Акты об украинской администрации XVI—XVII вв.— № СХХІV.— С. 288—290.

¹⁷ Незначна джерельна база не дозволяє достеменно реконструювати печатки міста Брацлава, а також судових установ Брацлавського воєводства. Відомий такий опис брацлавської міської печатки: „Диаметр печатки 30 мм. Легенда: PIE[CZ] BRA[S?]LAVSKA — I VINICKA VI X LI. У середині на щиті герб Великого князівства Литовського. Матеріал — червоний віск під паперовою кустодією. Печатка прикріплена до документа від 18 червня 1569 р. Підтверджувальний випис із книг гродських брацлавських і вінницьких за підписом брацлавського і вінницького гродського писаря Алексія Томковича. Оригінал документа зберігається: Російському державному архіві давніх актів, ф. 389 (Литовська метрика), спр. 583, арк. 17“. За надання опису й зображення сердечно дякую докторові Едмундасу Римші, науковому співробітнику Інституту історії Литовської академії наук у Вільнюсі. За його інформацією, печатка зі зображенням герба Великого князівства Литовського після Люблінської унії стала вже не актуальною.

¹⁸ *Станіслав Ястрембський* згадується підстаростою в Брацлаві в 1595 і 1602 рр. (ДБВ.— С. 24, 120, 602).

¹⁹ *Станіслав Жолкевський* був львівським каштеляном у 1590—1608 рр., коронним польним гетьманом у 1588—1618 рр., старостою грубешівським в 1588—1620 рр., калуським в 1587—1620 рр. (Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV—XVIII wieków. Spisy / Opracował K. Przyboś.— Wrocław, 1987.— N 846.— S. 117—118; Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieków. Spisy / Opracowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela i in.— Kórnik, 1992.— N 145.— S. 46; Chłapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565—1668 // Spoleczeństwo staropolskie.— Warszawa, 1986.— Т. IV.— S. 139—140).

²⁰ Не ідентифіковано.

²¹ Михайло Ласко був брацлавським земським підсудком від 7 серпня 1580 р. і до 1607 р. (ДБВ.— С. 22).

²² Ян Замойський був коронним польним стражником в 1588—1618 pp. (*Urządnicy centralni i nadworni Polski*...— N 1004.— S. 154). Цей тезка канцлера доводився йому далеким родичем: їхні прадіди були рідними братами (*Genealogia. Tablicy / Opr. W. Dworzaczek*.— Warszawa, 1959.— Tab. 135).

²³ Яцко Шикаловський 8 травня 1591 р. у Кракові отримав привілей від короля Сигізмунда III на генеральне вознівство (ЦДІА України у Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 41, арк. 140 зв.—141 зв.; за цю інформацію щиро дякую к. і. н. Ігореві Тесленку). З урядом генерального возного трьох українських воєводств Я. Шикаловський згадується в 1595 і 1602 pp. (ДБВ.— № 251.— С. 620; № 370.— С. 819—820).

²⁴ Дмитро Щикитинський у джерелах з урядом возного фігурує в 1582—1605 pp. (ДБВ.— С. 25).

²⁵ Григорій Байбуза упродовж 1572—1620 р. був гродським писарем у Брацлаві (ДБВ.— С. 24).

²⁶ Не ідентифіковано.

²⁷ Не ідентифіковано.

²⁸ Не ідентифіковано.

²⁹ Не ідентифіковано.

³⁰ Не ідентифіковано.

³¹ Костянтин Байбуза ймовірно посів уряд після Григорія Байбузи в 1620 р. і залишався на ньому до 1628 р., коли авансував на уряд вінницького підстарости (*Litwin H. Narpyw szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648*.— Warszawa, 2000.— S. 212).

³² Не ідентифіковано.

³³ Єжи Корендович був регентом принаймні до 28 червня 1703 р., як це видно з копії документа Кам'янецького гродського суду (Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 р. // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях...— С. 322). Він також виконував функції регента Кам'янецького гроду у вигнанні від 1688 р. До того регентом був Міхал Маскевич (*Akta sejmiku podolskiego in hostiis*...— S. 106). Див. інформацію про нього: Там само.— S. 129 (тут його означено ще й як інстигатора Львівської землі — *instigator terrae leopolitensis*), 139, 147, 156, 160, 217.

³⁴ 29 лютого 1704 р.

³⁵ 10 листопада 1625 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro camenecensi Podoliae feria secunda ante festum Sancti Martini Pontificis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo vigesimo quinto“, заголовок „Re[vere]ndus Wolski g[enero]sum Zaleski de summa“ (ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 1, с. 216). На попередній с. 215 є впис документа зі заголовком „G[enero]sus Wirzbicki non constat cio summam“, яким Ян Віжбицький записує позовину села Журавинці (*in medietato villae Zurawince*), а на с. 216 є підпис: *Jan Wirzbicki t[anu] p[ropri]a*.

³⁶ 21 вересня 1628 р. Впису з цією датою в спр. 4 немає, див.: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria quinta in vigilia festi Sancti Mathiae Apostoli Anno Domini Millesimo sexcentesimo vigesimo octavo“ (Там само.— Спр. 1, с. 79, 216).

³⁷ 1629 р. Зараз це окрема справа, див.: Там само.— Спр. 5 („Актова книга за 1629 р.“).

³⁸ 10 січня 1620 р. У збережених актових книгах документів із 1620 р. не виявлено.

³⁹ 28 січня 1634 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro camenecensi Podoliae feria secunda post festum Sanctae Agnetis Virginis et Martyris proxima. Anno Domini Millesimo sexcentesimo trigesimo quart.“, заголовок „G[enero]sus Tyszkowski de rebus infrascriptis g[enero]sum Krzycki. Quietat“ (Там само.— Спр. 9, с. 28).

⁴⁰ 31 січня 1634 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria quinta in crastino festi Conversionis Sancti Pauli Apostoli Anno Domini Millesimo sexcentesimo trigesimo quarto“, заголовок „G[enero]sa Kruszynska g[enero]sae Jeziorkowska relictae viduae de iuribus infrascriptis. Cedit“ (Там само.— Спр. 9, с. 37).

⁴¹ 23 листопада 1638 р. Документи засідань гродського суду з цієї датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria quarta pridie festi Sanctae Catharinae virginis et Martyris

Anno Domini Millesimo sexcentesimo trigesimo octavo" (ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 14, с. 425—433). Ось заголовки цих справ: „G[enero]sa Kalinowska plenipoten[tes]. Eligit" (Там само.— С. 425); „Nobilis Wasilkowski n[obili] Kempinski summam. Tenetur" (Там само.— С. 426); „Nobilis Wasilkowski n[obili]em Demetrium Wasilko[w]ski de praetensionibus. Quietat" (Там само.— С. 431); „Nobilis Ploskirowski plenip[oten]tes. Eligit" (Там само.— С. 432); „Nobilis Siąski plenip[oten]tes" (Там само.— С. 432); „G[eneros]us Kutowski plenip[oten]tes. Eligit" (Там само.— С. 433). Серед них зазначеного в реєстрі впису не виявлено.

⁴² 27 листопада 1638 р. В актовій книзі за 1638 р. вписів документів з цієї датою немає. Найближчий до неї є документ з датою „feria secunda in vigilia festi Sancti Andreae Apostoli Anno Domini Millesimo sexcentesimo trigesimo octavo" зі заголовком „Oppidanus Dunaugroden[si] g[eneros]us Szemberg de causa et actione. Quietat" (Там само.— Спр. 14, с. 433—434).

⁴³ 7 січня 1644 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro camenecensi Podoliae feria quinta in crastino festi Sanctorum Trium Regu[m] Anno Domini Millesimo sexcentesimo quadragesimo quarto", заголовок „G[enero]si Wasilkowscy conjuges ac alij bona infrascripta g[enero]so Szebienski. Obligat" (Там само.— Спр. 20, с. 6). Тут у заголовку справи неточність, текст розпочинається зі слів „Gaspar Wilkowski et Elisabeth Jacimirska conjuges": ймовірно, копіст помилився.

⁴⁴ Там само.— С. 8. Там, де закінчується текст вище названого документа, записано: „Kasper Wilkowski m[anu] p[ropria] Halszka Wilkowska Juzef Silnicki Theophila Silnicka". Та й у наступному документі, котрий стосується цієї ж справи, також зазначений „generosus Wilkowski".

⁴⁵ 10 січня 1644 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria secunda post festum Sanctorum Trium Regu[m] proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo quadragesimo quarto", заголовок „G[ene]r[us] Leszczynski bona Jurkowce g[enero]so Witwicki. Obligat" (Там само.— Спр. 20, с. 9).

⁴⁶ 9 листопада 1649 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria tertia ante festu[m] Sancti Martini Pontificis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo quadragesimo nono" (Там само.— Спр. 24, арк. 200 зв.), заголовок: „Generosae Młozejowska et Rylska ac alij intercisam interse. Roborant" (Там само.— Арк. 201). На початку документа зазначений „Stanislaus Jezowski generosae Catharinae Jezowska".

⁴⁷ 7 грудня 1649 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae /corrosa verba/ in vigilia festi Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quadragesimo nono", заголовок: „G[enero]si Czeslawski ab una et Mikulinski ab altera parte de praetensionibus ac protestationibus se. Quietant" (Там само.— Спр. 24, арк. 210 зв.).

⁴⁸ 11 квітня 1651 р. У спр. 25, де є документи з 1651 р., цього документа не виявлено.

⁴⁹ 1652 р. Документи з 1652 р. містяться: Там само.— Спр. 25, с. 317—361.

⁵⁰ 16 листопада 1654 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria secunda post festum Sancti Martini Pontificis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto", заголовок „G[enero]sus Szczerbina ple[ni]p[oten]tes. Eligit" (Там само.— Спр. 27, с. 173—174).

⁵¹ 29 січня 1654 р. В актовій книзі за 1654—1657 рр. вписів документів з цією датою немає. Найближчі документи (Там само.— Спр. 27, с. 12—14) вміщені з датами „Sabbatho in vigilia festi Purificationis Beatissimae Virginis Mariae Anno Domini Millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto (заголовок „G[enero]sus Peplowski plenipotentes. Eligit") та „Feria quinta post festum Purificationis Beatissimae Virginis Mariae Anno Domini Millesimo sexcentesimo quinquagesimo quarto" (заголовок „G[enero]sa Jordanowa g[e]n[er]osis Stockim summam 600 fl. Debet").

⁵² 26 жовтня 1662 р. В актовій книзі за 1661—1662 рр. вписів документів з цією датою немає. Найближчі документи (Там само.— Спр. 29, арк. 260 зв.—268 зв.) вміщені під датою „Feria quarta ante festum Sanctorum Simonis et Judae Apostolorum proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo secundo". Можливо у реєстрі помилка, і замість *quinta* має бути *quarta*, оскільки ця актова книга завершується на документах під вказаною датою.

⁵³ 20 квітня 1663 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae sub capitaneatu magnifici Nicolai a Potok in Iesupol Potocki generalis Podoliae Camenecensis,

Latyczoviensis, Czerkasien[sis] etc. capitanei, per me no[b]ilem Stanislaum Radolinski vice notarium iuratu[m], feria sexta post Dominicam Jubilate proxima Millesimo sexcentesimo sexagesimo tertio", заголовок „G[enero]sus Siemiaszko plenip[oten]tes. Eligit“ (ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 30, стор. 1).

⁵⁴ 31 грудня 1664 р. В актовій книзі за 1663—1667 рр. вписів документів з цією датою немає. Вписи з цього року завершуються з датою „Feria quarta post festum Exaltationis Sanctae Crucis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto“ (Там само.— Спр. 30, с. 433).

⁵⁵ 8 січня 1665 р. В актовій книзі за 1665 р. вписів документів з цією датою немає. Найближчі документи з датою „Feria secunda post festu[m] Sanctorum Trium Regum proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo quinto“ (Там само.— Спр. 31, с. 7—11).

⁵⁶ 1 грудня 1667 р. Документи засідань гродського суду з цієї датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria quinta in crastino festi Sancti Andreae Apostoli Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo septimo“ (Там само.— Спр. 33, с. 427—435). Ось заголовки цих справ: „G[enero]sus Poplawnicki g[enero]sae Dziewulska consorta suae summa. Tenetur“ (Там само.— Стор. 427); „G[enero]si Poplawnickich conjugu[s]. Advitalitas“ (Там само.— С. 428); „G[enero]si Dąbrowska relicta vidua contractum certum int[er] se recogn[osit] et g[enero]s Jos Iowickie conjuges. Roborat“ (Там само.— С. 429); „G[enero]si Iłowieccy conjuges advitalitatem bonor[um] sibi. Inscibunt“ (Там само.— С. 430); „G[enero]sus Mołczan plenip[oten]tes. Eligit“ (Там само.— С. 432); „I[b]idem g[enero]sus Mołczan g[enero]sum Wolski de praetensionibus. Quitat“ (Там само.— С. 434); „G[enero]sus Rzepecki p[le]nip[oten]tes. Eligit“ (Там само.— С. 434). Зазначеного в реєстрі впису серед них не виявлено.

⁵⁷ 2 січня 1668 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria tertia post festum Circumcisionis Christi Domini Anno ejusdem Millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo“, заголовок „G[enero]si Gardlinscy conjuges advitalitatem bonorum sibi. Inscibunt“ (Там само.— Спр. 33, стор. 436). Від цієї сторінки чомусь іде нумерація за аркушами, хоча до цього місця вона була посторінковою. Ймовірно, це перший впис за 1668 р., але записи за 1667—1669 рр. зараз об'єднані в одну справу.

⁵⁸ Отець Фульгентій був преором закону кармелітів у Кам'янці. Див. цей впис: Там само.— Спр. 33, арк. 590 (підпис: „F. Fulgentius a S. Andreae prior Carm. Discalceat.“).

⁵⁹ 29 грудня 1668 р. Вписи з цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae sabbatho post festa Solennia Nativitatis Christi Domini proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo“ (Там само.— Спр. 33.— Арк. 587).

⁶⁰ 5 лютого 1668 р. В актовій книзі за 1667—1669 рр. вписів документів з цією датою немає. Найближчі документи з датою „Feria secunda ante festum Purificationis Beatissimae Mariae Virginis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo“ (Там само.— Спр. 33, арк. 451).

⁶¹ 12 січня 1669 р. В актовій книзі за 1667—1669 рр. вписів документів з цією датою немає. Найближчі документи (Там само.— Спр. 33, арк. 627—630), див. примітку 63.

⁶² 10 грудня 1670 р. В актовій книзі за 1670 р. вписів документів з цією датою немає. Дата останньої сесії гродського суду за цей рік „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria quarta post festu[m] Immaculae Conceptionis Beatissimae Mariae Virginis proxima Anno Domini Millesimo sexcentesimo septuagesimo“ (Там само.— Спр. 34, с. 322). Документ Матіяша Бельського під заголовком „G[enero]sus Bielski de summa in bonis villae Ciokowce haere. g[enero]so Wołoduyowski“, підпис „Maciej Bielski“ (Там само.— С. 331—332).

⁶³ 5 січня 1669 р. Впис із цією датою є: „Actum in castro Camenecensi Podoliae sabbatho pridie festi Sanctorum Trium Regum proximo Anno Domini 1669“, заголовок „G[enero]sus Labenta scriptum. Roborat“ (Там само.— Спр. 33, арк. 627).

⁶⁴ 31 грудня 1669 р. Вписів з цією датою є два: „Feria tertia pridie festi Circumcisionis Christi Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo nono“ (Там само.— Спр. 33, арк. 740) та „Actum in castro Camenecensi Podoliae feria tertia pridie festi Circumcisionis Christi Domini Millesimo sexcentesimo sexagesimo nono“, заголовок „G[enero]sus Humiecki plenip[oten]tes. Eligit“ (Там само.— Арк. 777). Впис документа із заголовком „G[enero]sus Jeziorkowski. Bona in Zielincze A[li]berti Paluski. Obligat“, з підписом „Jan z Jeziorek Jeziorkoski“, див.: Там само.— Арк. 741—741 зв.

⁶⁵ 7 січня 1671 р. Актова книга за 1671 р. розпочинається в січні 1671 р. записом „Incipit novus Annus Domini Millesimus sexcentesimus septuagesimus primus“, а далі неможливо

встановити день: „Actum in Castro Camenecensi feria qi/corrosom/ festi Sanctorum Trium Regum /Anno corrosom/“ (ЦДІА України у Києві, ф. 38, оп. 1, спр. 35, арк. 1).

⁶⁶ 12 серпня 1672 р. Впис документа з цією датою є: „Feria sexta ante festum Assumptionis in Caelum Gloriosissimae Mariae Virginis proxima 1672do“, без заголовка, підпис „Michael Maskiewicz“ (Там само.— Спр. 35, арк. 265 зв.).

⁶⁷ 1667—1668 рр. Можливо частина цих документів була вписана під заголовком „Plenipotentiarium Annus Domini 1668“, де загалом вписано 49 документів (Там само.— Спр. 33, арк. 591—625 зв.). Таке припущення ґрунтується на тому, що перед цими вписами йдуть документи за 1667—1668 рр., а після них, починаючи з аркуша 627, документи за 1669 р. Також у цій книзі є групи документів затитулованих „Plenipotenti[rum] Anni 1669“, де вписано 46 документів (Там само.— Арк. 742—777 зв.), та „Fragmenta inscriptionum ex actis cast[rensis] capit[aneatus] Cam[enecensis] Po[doli]ae sina actu et Anno reperibili“ (Там само.— Арк. 778—807).

⁶⁸ Серед переліку житомирських підчаших за цей період згадується лише Францішек Кохановський гербу Корвін (29 січня 1704 р.). Варто зазначити, що впродовж кінця XVII — початку XVIII ст. на цьому уряді одночасно згадуються по кілька осіб (Urządnicy województw kijowskiego i czernichowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczkowski.— Kórnik, 2002.— S. 125—127). Ще одним прикладом йменування себе одночасно з житомирським земським і кам'янецьким гродським урядом є особа Адама Деренговського (Доренговського, Деренговського), котрий 7 вересня 1700 р. позначений як житомирський чашник і кам'янецький гродський писар (*pincerna Zytomiriensis, notarius castrensis Camenecensis Podoliae*) (АЮЗР.— 1869.— Ч. V.— Т. I: Акты о городах (1432—1798).— № LVI.— С. 187).

⁶⁹ Не ідентифіковано.

⁷⁰ Не ідентифіковано.

⁷¹ Не ідентифіковано.

Ігор ТЕСЛЕНКО
(Київ)

ДВІР КНЯЗЯ ЯНУША-ПАВЛА ОСТРОЗЬКОГО

Постать князя Януша-Павла Острозького — одного з останніх представників відомого магнатського роду — донедавна мало цікавила істориків. Причина цього забуття доволі проста: за коротке життя, що обірвалося на 22-му році, князь так і не встиг закарбувати власне ім'я в пантеоні славетних пращурів. Хоча, беручи до уваги походження, майновий потенціал і родинні пов'язання, кар'єра молодого магната мала всі шанси для успішного розвитку. Єдиною гучною подією, пов'язаною з іменем князя Януша-Павла, була його кончина 6 серпня 1619 р. Цей день став фінальним акордом у ланцюжку загадкових смертей, які від певного часу переслідували родину Острозьких. Раптове згасання фамілії ще на початку XVII ст. не міг передбачити ніхто, адже у великій сім'ї волинського воєводи Олександра Острозького, в якій народився княжич, було п'ятеро хлопчиків: окрім Януша-Павла — його старший брат Костянтин та молодші Олександр, Криштоф і Василь¹. Однак, до свого повноліття останні троє не дожили.

Біографічні дані про Януша-Павла (1598—1619) і його старшого брата Адама-Костянтина (1597—1618) зібрані в працях сучасних дослідників Юзефа Куса і Тараса Вихованця². Дитячі роки княжата Олександровичі провели в Ярославі, де виховувалися під пильним оком матері Анни Костчанки, овдовілої 1603 р. Формально ними мав піклуватися ще й дядько, водночас опікун, Януш Острозький, проте гідною заміною батька він так і не став. На початку 1610-х років брати вирушили в освітню подорож провінціями тодішніх Німеччини та Італії. З мандрівки молоді Острозькі

¹ Підсумок дискусії щодо числа дітей в родині волинського воєводи князя Олександра Острозького підведено: Ворончук І. Родина князів Острозьких у публічному житті польсько-литовської держави // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук.— К.; Старокостянтинів, 2001.— С. 41.

² Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“ Adam Konstanty i Janusz Paweł książęta Ostrogscy, wojewodzice wołyńscy // Muzeum w Jarosławiu. Zeszyty muzealne.— Jarosław, 1998.— S. 7—21; Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі // Studia Historica Res Gestas Ostrogiae Illustrantia.— Острог, 2001.— Vol. 2; його ж. Острозький Адам-Костянтин Олександрович // Острозька академія XVI—XVII ст. / 2-е видання, виправлене і доповнене.— Острог, 2010.— С. 321—323; його ж. Острозький Януш-Павло Олександрович // Острозька академія XVI—XVII ст.— С. 333—336.

повернулися в середині 1615 р., а в листопаді старший із них був уведений у володіння спадщиною. З того часу брати були разом і навіть після настання повноліття молодшого (1616), схоже, не поспішали з поділом батьківського спадку: спільно брали грошові позички, видавали привілеї слугам, провадили земельні трансакції, судилися з колишнім опікуном, виставляли власні військові загопи на захист південних рубежів держави. У лютому—березні 1618 р. князі Олександровичі відвідали Варшаву, де відбувався вальний сейм. Участь у дебатах на ньому міг брати тільки Януш-Павло, обраний напередодні послом від шляхти Волинського воеводства, але присутність у столиці й старшого брата була не зайвою, адже в перервах між сеймовими засіданнями молоді Острозькі мали чудову нагоду вирішити чимало важливих майнових питань і краще інтегруватися в середовище політичної еліти Речі Посполитої.

Після завершення сейму брати вирушили додому, і в дорозі до Ярослава почет змушений був зробити неплановану й тривалу зупинку: у Любліні 10 квітня 1618 р. раптово помер князь Адам-Костянтин Острозький. Пройде трохи більше року, і в тому ж Любліні, в тій самій садибі панів Стадніцьких помре і Януш-Павло. Дати, місце і загадкові обставини, за яких помирали Острозькі, породили масу пліток і легенд, які ще довго передавалися з вуст в уста, обговорювалися сучасниками, переконаними в тому, що до раптової смерті княжичів доклав руку сам Господь, караючи їх у такий спосіб за тяжкі гріхи. Для Якима Єрлича, народженого в сім'ї спадкового слуги дому Острозьких, цими гріхами стали свавілля і розпуста³, тоді як для Петра Могили, людини церковного кола, — „віровідступництво“, тобто зміна конфесії⁴.

Несподівана смерть волинських воеводичів безпомилково пророкувала вигасання роду, представники якого мали неофіційний титул „володарів Русі“. І хоча ще жив останній князь Острозький — дядько небіжчиків, краківський каштелян Януш Костянтинович, — проте бурхливе життя цієї великої людини добігало кінця⁵. Єдиний син каштеляна помер немовлям за півтора року до смерті Януша-Павла⁶, а інших чоловіків в роду Острозьких уже не було.

Швидко згасання братів Олександровичів стало справжньою трагедією для всього дому Острозьких, у першу чергу — для їхньої матері і сестер, а також широкого кола княжих слуг. Майбутнє останніх традиційно виглядало непевним після смерті патрона: спадкоємці останнього не були емоційно пов'язані з оточенням свого попередника і могли не поділяти тих часто неписаних, усних принципів, на яких у кожному індивідуальному випадку вибудовувалися патронально-клієнтарні взаємини. Відтак, це „братерське коло“, як єдиний організм, що обертався навколо

³ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. — Petersburg, 1853. — Т. 1. — С. 33; Южнорусские летописи / Под ред. О. И. Левицкого. — К., 1916. — С. 71—72.

⁴ Грушевський М. С. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. 6. — С. 608—611.

⁵ Князь Януш Острозький помер 12 вересня 1620 р. (Ворончук І. Родина князів Острозьких... — С. 38).

⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu (далі — АРК), Archiwum Sanguszków (далі — АS), рęk. 75, т. 1, s. 396 (лист князя Олександра Заславського до познанського воеводи Яна Остророга з повідомленням про смерть князя Яна-Володимира Янушевича Острозького (народженого 23 квітня 1617 р.), з Турійська 27 січня 1618 р.).

персони володаря, було приречене на загибель і, в підсумку, неминуче розпадалося, після чого його колишнім членам доводилося шукати нового покровителя, іноді — поза межами найближчої рідні (спадкоємців померлого патрона).

Вивчення процесів формування і розпаду клієнтели (клієнтури) Острозьких ускладнюється через брак списків їхніх слуг. Детальні реєстри, до яких вносилися дані про річну плату за службу („юргельт“), іноді із зазначенням функцій, що їх виконувала конкретна особа, в князівській канцелярії провадилися, проте жоден такий реєстр не зберігся. Персональний склад клієнтели князів Острозьких за браком згаданих документів можна реконструювати лише частково на підставі поодиноких згадок в актових книгах, кореспонденції, описово-статистичних і нарративних джерелах. Імена окремих постатей з оточення князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Олександровичів назвали у своїх дослідженнях Ю. Кус, Т. Вихованець і Петро Кулаковський⁷.

Значно розширює наші знання в цій темі унікальне джерело, що зберігається у відділі рукописів бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові й досі не введене в науковий обіг. Ідеться про документ під назвою „Слуги славної пам'яті князя його милості, що мають отримати грошову винагороду“ (див. Додаток 1). Рукопис на двох листках паперу містить перелік 37 слуг Януша-Павла Острозького, інформацію про те, на яку саме платню кожен із них заслуговує. Навпроти деяких імен поставлено хрестики, очевидно, на позначення того, що обіцяна винагорода їм таки була передана. У документі, на жаль, не вказані місце й дата його укладання, немає підписів і печаток чи хоча би розлогішої назви. Схоже, що і сам список є лише фрагментом значно довшого переліку, оскільки автору цих рядків вдалося зібрати відомості про майже 200 осіб, пов'язаних з волинським воєводичем клієнтарно-патрональними узами. З іншого боку, суто візуально рукопис справляє враження завершеного документа, відтак, можна здогадуватися, що перед нами — не всі слуги Острозького, а лише його найближче оточення, дворяни. Це припущення видається більш вірогідним і в окремих випадках підтверджується джерелами. Проте і воно має слабе місце: складно пояснити, чому до списку дворян не потрапило кілька помітних осіб з їхнього кола, зокрема надвірний скарбник князя Гаврило (Габріель) Промчейко-Ремчицький, Ярош Мошинський, Людвік Понятовський та інші.

Обставини появи списку спробуємо з'ясувати за змістом нотаток, наведених навпроти імен княжих слуг. З короткої назви документа випливає, що йшлося про грошову винагороду. Якби цією винагородою була лише готівка, можна було би припустити, що перед нами своєрідна довідка про фінансові умови контрактів, укладених між паном та його слугами. На прикладі таких довідок з канцелярії литовських магнатів князів Радзивіллів видно, що в першій половині XVII ст. відповідно до існуючої ієрархії двору сума „юргельту“ коливалася від кількох десятків до кількох со-

⁷ Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 20—21, 117—118; Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі.— С. 52—54; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.— Нетішин, 2003—2004.— Вип. 2—3.— С. 53—59.

тень польських злотих на рік⁸. У нашому випадку вимальовується значно яскравіша картина. Окрім грошових сум у списку час від часу трапляється холодна і вогнепальна зброя (палаші, карабіни, пістолети), верхній одяг (ферезії, делії, гермаки, доломан) і кінська зброя (як повні комплекти, так і її окремі елементи, наприклад прикриття на сідло, чолдар, чапрак, стремена тощо). З того ж переліку дізнаємося, що пану Хожевському слід було передати коня, а пану Ганібалу повернути певний борг. Інший слуга пан Крушинський, взагалі не дістав ані гроша, бо, як зазначає укладач документа, „забагато нагороди має з того, що залишився при ньому 374 злотих“⁹. Чи не найменше пощастило пану Пшитицькому (очевидно, чоловіку немолодому і без родини) — у винагороду він одержав обіцянку, що буде похований за панські гроші. Ще двоє осіб, Пепловський та Пец, мали дістати певні суми грошей, однак значно менші за ті, на які могли сподіватися, на що вказує дописана в обох випадках навпроти їхніх імен фраза-пояснення: „бо не був присутній“¹⁰.

Де саме не були присутні слуги князя Януша-Павла здогадатися нескладно. Очевидно, в нотатці йдеться про похорон їхнього патрона, який мав відбутися 29 жовтня 1619 р. в Ярославі. У цей день, відповідно до існуючих у шляхетському соціумі традицій, слуги небіжчика повинні були з'явитися до місця жалобної церемонії, взяти участь у ній і в такий спосіб віддати своєму колишньому пану „останню послугу“. Порядок урочистостей в основних рисах копіював той, що існував на королівському дворі¹¹: спочатку процесія за участі духовенства, родичів, приятелів, слуг і підданих небіжчика мала рушити при катафалку до храму (в нашому випадку до Ярославського єзуїтського костелу), де відбувалася жалобна меса. Далі над труною виголошував промову спеціально запрошений проповідник (ректор Ярославського єзуїтського колегіуму ксьондз Миколай Цировський¹²). Врешті, після неї тіло князя під гучне биття дзвонів було вкладене до домовини¹³.

За давньою традицією, люди з вужчого кола дворян померлого мали додатковий обов'язок почергово нести варту при тілі від часу смерті волюдаря і до моменту його провадження до місця спочинку. Це чергування не припинялося ні на хвилину, було постійним — і коли труна лежала в

⁸ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585—1640). Mechanizmy patronatu.— Warszawa, 2001.— S. 130—134. Деякі зі слуг Криштофа Радзивілла отримували на рік 1 000 злотих і навіть більше.

⁹ Biblioteka Jagiellońska, oddz. rękopisów, sygn. 5491/3, k. 128.

¹⁰ Там само.

¹¹ Porządek pogrzebu króla Zygmunta Augusta zmarłego in Anno millesimo quingentesimo septuagesimo secundo, którego ciało pogrzebiono w kościele wielkim krakowskim na zamku in Anno 1574 die 10 Februarii // Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, przez J. U. Niemcewicza.— Warszawa, 1822.— T. 1.— S. 174—197; Kaczorowski W. Pompa funebri pary królewskiej — Zygmunta III Wazy i Konstancji w Krakowie // Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI—XVIII wieku. Kultura życia i śmierci / Pod redakcją Henryka Suchojada.— Warszawa, 2001.— S. 235—260; Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku.— Warszawa, 1976.— S. 218; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła...— S. 359—361.

¹² Вихованець Т. Острозький Януш-Павло Олександрович.— С. 334.

¹³ Ще одного традиційного елементу подібних урочистостей — в'їзду до храму вершника (що уособлював постать померлого князя) і ламання над труною списа — учасники процесії, напевно, не побачили. Натомість вони споглядали коротку жалобну виставу, підготовлену учнями Ярославського єзуїтського колегіуму (Там само).

храмі, і коли її транспортували до усипальниці, і вдень, і при запаленій свічці вночі. Саме про такий спосіб віддачі шани тілу патрона домовилися після смерті київського каштеляна князя Юрія Вишневецького (1618) його слуги¹⁴. При цьому на варті постійно мали лишатися двоє дворян небіжчика — між іншим, стільки ж осіб охороняли спокій померлого польського короля Зигмунта III і його дружини королеви Констанції під час перевезення їх тіл з Варшави до Кракова в 1633 р.¹⁵

Оскільки згадані в нашому переліку панове Пец і Пепловський отримали певну винагороду, логічно припустити, що вони такі чергували при тілі, а відсутніми були лише на похороні. Участь першого з них у підготовці жалобних урочистостей взагалі не викликає сумніву: в аналізованому документі згадано, що він мав „учинити личбу з погребових шафунків“, тобто прозвітуватися про всі витрачені на похорон кошти¹⁶.

Якби хтось із найближчого оточення померлого князя все ж відмовився прибути до почесної варті, то таке нешанування звичаю могло йому дорого обійтися — сам ганебний факт „зради“ мав усі шанси на те, аби набути широкого розголосу. Подібний неприємний випадок стався в жовтні 1591 р. і був пов'язаний з іменем Стефана Шолухи-Дороготейського, колишнього слуги князя Романа Сангушка. Спадкоємці останнього, відрядивши до суду своїх посланців, не лише заявили про різні зловживання й крадіжки пана Шолухи за роки, коли той служив Р. Сангушкові, але й знеславили його ім'я. На поверхню виринув і одразу був зафіксований в актових книгах непривабливий образ Шолухи — чоловіка „простої кондиції“ (з народження попович), якого князь підвищив над усіма іншими пахолками, а крім того довірив йому своє здоров'я, печатку, всі скарби й документи, облік прибутків і видатків з володінь та уряд намісника в головній резиденції. Попри опіку і щирю любов померлого покровителя, невдячний пахолок так і не приїхав до тіла пана, „як інші почтиві слуги чинять“¹⁷. Змальований образ дещо змінився, коли оскаржена сторона отримала шанс виправдатись. Стефан Дороготейський мав поважні причини, аби не ставати до варті разом з іншими дворянами Р. Сангушка, адже після смерті князя він дізнався про те, що з наказу спадкоємців небіжчика князів Заславських на нього з братами розпочато справжнє полювання, а його батьків і рідних сестер уже арештовано. Навіть за цих умов Шолуха зважився на вкрай ризикований крок і все ж прибув до локацької замкової церкви, де лежала труна з тілом Р. Сангушка. І хоча ця „остання зустріч“ пана та слуги тривала недовго, і вже за кілька миттєвостей пан Стефан був змушений забиратися геть, так і не ставши до варті, одне тільки перебування в храмі дало йому право вважати, що він дотримався неписаних правил і вчинив так, „як належало доброму слугі“¹⁸.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 109, арк. 218—220: постанова дворян князя Юрія Вишневецького, укладена 14 вересня 1618 р. у Тайкурах (скріплена підписами 58 осіб).

¹⁵ Kaczorowski W. *Pompa funebris pary królewskiej*.— S. 259—260.

¹⁶ Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, sygn. 5491/3, к. 128.

¹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 24, арк. 1169 зв.

¹⁸ Там само.— Арк. 1156.

Вертаючись до питання про обставини появи списку, зауважимо, що він був укладений, найвірогідніше одразу після поховання князя Януша-Павла Острозького, в листопаді—грудні 1619 р. До переліку потрапили лише двірські слуги небіжчика, причому не всі. Відтак, можна припустити, що документ зберігся неповністю. Гроші та речі, що їх мали отримати ці особи, не були традиційною платою за службу. Не йшлося й про князівські борги чи данини, які насправді виглядали значно солідніше за ті, що їх бачимо в документі. Зокрема, панам Крушинському і Незвойовському волинський воеводич своєю останньою волею заповів по 1 тисячі злотих¹⁹, тоді як за аналізованим документом, перший з них не отримав нічого, а другий — всього лише 160 злотих і зелену делію. Швидше за все, перераховані статки були винагородою за вірність, платою, що нею родина небіжчика наділяла його слуг за участь у жалобній церемонії.

* * *

Список слуг і заповіт Януша-Павла Острозького, а також інші документи, видані в його канцелярії, дозволяють скласти уявлення про ближче оточення молодого князя, члени якого були зобов'язані більш-менш постійно перебувати при ньому, а також поміркувати над тим, як це оточення формувалося. У процесі реконструкції персонального складу свити виникла проблема визначення, чи були окремі слуги князя його дворянами, чи ні. Підставами для зарахування особи до ближчого оточення волинського воеводича стали:

- пряме свідчення про приналежність до двору;
- кілька фіксацій імені шляхтича в почті князя;
- згадка слуги в ширшому переліку дворян.

Відповідно до цих ознак, вдалося скласти перелік 67 найближчих слуг Острозького. 37 з них фіксуються у „Списку винагород...“, решта потрапили в поле зору завдяки згадкам в інших джерелах. За підрахунками Владислава Чаплінського і Юзефа Длугоша, двір річпосполитського магната першої половини XVII ст. міг нараховувати від кількох десятків до кількох сотень осіб²⁰. Якщо врахувати, що на момент смерті волинський воеводич не посідав ані сенаторського крісла, ані жодних земських чи двірських урядів²¹, та й уся батьківщина в руках князя перебувала недовго, то сталий склад його двору, вочевидь, не дотягував і до сотні людей.

Із 67 дворян Острозького більшість була шляхетського походження, лише шестеро (9 % загального числа дворян) були, швидше за все, плебеями (Баптинський, брати Якуб і Ян Гребінські, Дзерський, Мельчицький та Семежинський). Зі шляхти (див. *Таблицю 1*) найбільше бачимо вихідців з Малої Польщі і тих руських земель, які з XV ст. перебували в складі Корони (разом майже половину).

¹⁹ Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...” — S. 117.

²⁰ Czapliński W., Długosz J. *Zycie codzienne magnaterii polskiej...* — S. 56.

²¹ Незадовго до смерті князь Януш-Павло Острозький отримав привілей на Переяславське староство, проте обійняти його, схоже, так і не встиг (Вихованець Т. Острозький Януш-Павло Олександрович. — С. 334).

Таблиця 1

**Географія походження 61 шляхтича-дворянина
князя Януша-Павла Острозького***

Волинське, Брацлавське і Київське воєводства (12 осіб, 18 %)	Велике князівство Литовське (4 особи, 6 %)	Руське, Подільське і Белзьке воєводства (17 осіб, 25 %)	Краківське, Саandomірське і Люблінське воєводства (16 осіб, 24 %)	Мазовія і Підляшшя (10 осіб, 15 %)	Велика Польща і Пруссія (2 особи, 3 %)
Богдашевський	Бендзімеровський	Бродовський	Броньовський	Бондзинський (перший)	Клінський
Вільгорський	Гергунт	Дершняк	Войнаровський	Бондзинський (другий)	Мельжинський
Ганібал-Влох	Кричевський	<i>Завіша</i>	<i>Вольський</i>	<i>Гіжицький</i>	
Дробиш	Обуховський	<i>Завадський</i>	Гарниш	<i>Глембоцький</i>	
Калусовський		Закревський	Джевецький	<i>Кжевський</i>	
Павлович (перший)		Копицинський	Замойський	Крушинський	
Павлович (другий)		Коссаковський	Йордан	Лось	
Радогоський		Лішка (перший)	Ленцький	Очесальський	
Ремчицький		Лішка (другий)	Мархоцький	Пец	
<i>Слонка</i>		<i>Ляковський</i>	Мошинський	Фашовський	
Хоревський		Пепловський	Незвойовський		
Хребтович		<i>Рудницький</i>	<i>Понятовський</i>		
		Стажицький	Потоцький		
		Уленецький	Пшיתיцький		
		Хмелецький	Хроньовський		
		Шваричовський	<i>Щуцький</i>		
		<i>Шумовський</i>			

Примітка: Курсивом у таблиці виділено тих осіб, походження яких за браком додаткових свідчень точно встановити не вдалося. Окрім того, частина шляхтичів одночасно посідала маєтки в кількох воєводствах, тож наведена географія походження в окремих випадках є досить умовною.

Волинське рицарство, на підтримку якого упродовж віків спиралися пращури князя Януша-Павла, при його власному дворі втратило своє привілейоване місце. Зміну цієї традиції не варто пов'язувати з конверсією молодого Острозького на католицизм — вона не відвернула від нього спадкових слуг дому. Як видається, на ситуацію суттєво вплинули два інші фактори. Перший з них — перенесення волинським воєводою Олександром Острозьким своєї головної резиденції з Рівного до Ярослава (після 1594 р.). Ярославський замок став для шляхти з навколишніх теренів потужним епіцентром притягання, особливо після смерті воєводи (1603), коли двір формувався його вдовою. Анна Костчанка народилася, виросла й більшу частину життя провела в Ярославі й не мала особливих симпатій до волинців.

Другий фактор — волинські слуги дому Острозьких зіпсували свій добрий імідж у часи серйозного конфлікту в родині Острозьких, причини якого досі лишаються не до кінця з'ясованими. Його зародження сягає 1590-х, а кульмінація — початку 1600-х років, коли ще за життя київського воєводи князя Василя-Костянтина вирішувалося складне питання про поділ його „імперії“. Учасники розпаювання — краківський каштелян Януш і волинський воєвода Олександр Острозькі — кілька разів зривали переговори і, врешті, готові були вдатися до найрадикальніших засобів тиску на протилежну сторону. Лише неймовірними зусиллями батька конфлікт вдалося своєчасно загасити, а маєтки поділити (1603)²², однак, у глобальному сенсі, „патріарх дому Острозьких“ своєї мети не досяг — помирити синів він так і не зумів. Атмосферу напруги в стосунках чудово продемонструвала остання воля князя Олександра, відповідно до якої його старший брат був усунений від опіки над його дітьми. Незважаючи на це, вже після смерті волинського воєводи князь Януш зміг добитися права співопіки над небожами і на цій підставі відібрав у вдови частину спадкових земель її дітей²³. Годі доводити, що ця ініціатива лише погіршила стосунки в родині Острозьких. У підсумку, князь Януш був відсторонений від виховання братаничів. Їхня матір попідкувалася про те, щоб хлопці якнайменше контактували з дядьком.

На тлі цього протистояння частині клієнтелі померлого князя Олександра потрібно було вибирати на чийй вона стороні. Прийняття рішення для багатьох ускладнювалося тією обставиною, що їхні ленні володіння, вислужені пращурами та ними самими „під князями їх милостями“, за мировою угодою Анни Костчанки і Януша Острозького (1604) опинилися в тимчасовому посіданні останнього. Лише на Волині краківський каштелян тримав на правах опіки шість волостей своїх братаничів із центрами в Острозі, Звягелі, Берездові, Полонному, Дорогобужі і Крупій. Слуги-зем'яни цих околиць стали заручниками ситуації, опинившись перед складним вибором. Ті, хто прагнули зберегти вислугу і залишились при сильнішому володарі (Янушові Острозькому), втратили прихильність княжат Олександровичів і після завершення терміну опіки (1615) були по-

²² Детальніше про поділ 1603 р. див.: Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск, 1975.— С. 113—137.

²³ ЦДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 72, арк. 562 зв.—566: угода краківського каштеляна князя Януша Острозького і квягині Анни Костчанки про співопіку над дітьми волинського воєводи князя Олександра Острозького (Люблін, 13 липня 1604 р.).

збавлені маєтків-„держав“. Лише в одній Острозькій волості під неласку потрапили такі давні сателіти фамілії, як пани Борейки, Боровицькі з Малої Боровиці, Лобоси, Новицькі, Шашкевичі та багато інших²⁴. Їхні вислуги були пожалувані „новій знаті“ — чужинцям з-під Перемишля і Ярослава, з Мазовії та Малої Польщі.

Про внутрішню ієрархію двору Януша-Павла Острозького відомо небагато. Керував свитою князя старший слуга (маршалок) Миколай Кричевський — шляхтич, що походив з Берестейського воєводства. Функції князівського підскарбія, за свідченням Валер'яна Неканда Трепки, виконував Самуель Каленкович²⁵. Однак зібране першим „досє“ джерела не підтверджують, натомість подають ім'я іншого слуги, який мав цей титул. Був ним Гаврило Промчейко-Ремчицький з Ремчич, що в Степанській волості князів Острозьких. Не раз у судових документах у контексті різних справ волинського воєводица згаданий Семен Кричевич „підскарбій“, який насправді служив матері княжича²⁶. Серед іншої придворної братії фігурували „рукодайний слуга“ Ян Бондзинський, „коморник“ Хоревський, „козаки“ Фащовський, Слонка, Щуцький, Кжевський і брати Лішки (див. *додатки*).

Уявлення про магнатський двір як своєрідну „кузню кадрів“, де шляхетська молодь отримувала корисні навички, встановлювала контакти, здобувала прихильність патрона і розбудовувала власну кар'єру, знаходить підтвердження й у цьому випадку. У 1610-х роках на дворі князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких проходили вишкіл особи, яким у майбутньому, за підтримки вже інших покровителів, вдалося досягти помітних кар'єрних успіхів. З-поміж таких дворян окремо слід виділити майбутніх сенаторів Стефана Хмелецького (київський воєвода у 1630 р.) та Миколая Глембоцького (венденський каштелян із 1643 р.), а крім них Яна Джевецького (київський скарбник з 1618 р.), Яна Бондзинського (волинський мечник із 1610 р., холмський підкоморій із 1642 р.), Каспера Бродовського (холмський підчаший із 1625 р.), Олександра Вільгорського (луцький війський із 1625 р.), Стефана Войнаровського (київський ловчий із 1636 р.), Костянтина Хребтовича-Богуринського (київський стольник з 1629 р.). У почті юних княжат Олександровичів траплялися й немолоді люди, що давно служили дому Острозьких, як от сини луцького войського Михайла Павловича Шимон й Григорій, Дмитро Сенюта-Радогоський та інші.

²⁴ Для прикладу, з 36 родин, що посідали вислуги у східних околицях Острозької волості станом на 1603 рік, до 1620 р. зберегли їх за собою лише п'ять (Бонтковські, Дубровні, Павловичі, Сенюти-Радогоські і Сокори). Щоправда, кілька „держав“ за часів опіки відібрав у острозьких ленників ще князь Януш Костянтинович. Загалом, потрібно визнати, що поземельна політика Острозьких в їх центральному маєтку після 1608 р. практично не вивчена.

²⁵ Трепка Walerian Nekanda. *Liber generationis plebeanorum („Liber chamorum“)* / Opracował Rafał Leszczyński.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.— S. 190.

²⁶ ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 50, арк. 197 зв.; ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 61, арк. 54. С. Кричевич виконував функції підскарбія на дворах князя В.-К. Острозького і його сина князя Януша, але в 1616 р. перейшов на службу до княгині Анни Костчанки, „не учинивши сатысфакъцыи зъ речей, ему повероньхъ, ани личъбы достатечъное учинивши, и не зъдавши зъ рукъ своих привилеовъ, листовъ граничъныхъ и иныхъ розныхъ веде справ, домови кнежатъ ихъ м[и]л[о]стей Острозскихъ належачихъ“ (Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 142 зв.).

Унаслідок розпаду двору після смерті Януша-Павла Острозького його слуги мусили шукати нового патрона. Багато хто з колишньої свити князя знайшов притулок у членів його родини — матері Анни Костчанки або однієї з сестер Софії Любомирської, Катерини Замоїської чи Анни-Алоїзи Ходкевич. Зокрема, Ян Богдашевський і Стефан Хмелецький влилися до клієнтели Замоїських, Олександр Старицький, Дмитро Сенюта-Радогоський, Стефан Войнаровський і брати Павловичі вирішили пристати до молодшої з сестер Анни-Алоїзи Ходкевич, а Лукаш Лясковський, Адам Мархоцький, Якуб Шумовський і Адам Гергунт — до її матері Анни Костчанки. Процес розформування двору і клієнтели загалом, як окрема дослідницька тема, заслуговує на спеціальне вивчення.

ДОДАТКИ

№ 1

Список слуг князя Януша-Павла Острозького (листопад—грудень 1619 р.)*

Słudzy sławney pamyęci x[iążęcia] ie[g]o m[іłości] do nagrody pieniężney

[1]		Panu Iordanowi	<i>złotych szterysta y rząd turkusowy</i>
[2]		Panu Broniowskyemu	<i>złotych szterysta, rząd czoldar turski zlotoglowowy, koncerz</i>
[3]		Panu Derszniakowi	<i>złotych dwieszcze</i>
[4]		Panu Hanibalowi	<i>dlug oddać y qvit</i>
[5]		Panu Obuchowskyemu	<i>trzysta złotych</i>
[6]	+	Panu Potockiemu	<i>dwieszcze, kończyrz y przykryczie na siodło</i>
[7]	+	Panu Gyerguntowi	<i>dwieszcze złotych y giermak lazurowy axamitny be[z] podszewki</i>
[8]		Panu Grębinskyemu	<i>dwieszcze złotych y ferezycja pul szarlatna sznurkiem złotem podszyta bez podszewki</i>
[9]	+	Pa[n]ju Peplowskyemu	<i>sto złotych, bo nie był obecny</i>
[10]	+	Pana Przytyckiego	<i>za nagrode pogrzeszcz</i>
[11]		Panu Zawadzkyemu	<i>sto dwadzieszcza</i>
[12]	+	Panu Garnyszowi	<i>Dwieszcze</i>

* Рукопис початку XVII ст. писаний двома почерками (один із них у публікації передано курсивом). Пізніше навпроти деяких імен доставлено хрестики. Документ публікується зі збереженням усіх особливостей тогочасного правопису. В оригіналі немає нумерації осіб, подаємо її відповідно до укладених біограм слуг (див. Додаток 2).

[13]	+	Panu Pyecowi	<i>pieczdziesiąt, bo nie byi obecny, y liczbe uczynicz szafunkow pogrzebowych</i>
[14]	+	Panu Wolskyemu	<i>sto złotych</i>
[15]	+	Panu Rudniczkyemu	<i>Dwieszcze</i>
[16]		Panu Kruszynskyemu	<i>wiele nagrody ma ze zostaną przy niem trzysta siedmdziesiąt[<i>t</i>] y sztery</i>
[17]	+	Panu Myelzynskyemu	<i>Dwieszcze</i>
[18]	+	Panu Semyerzynskyemu	<i>sto złotych y oponcza</i>
[19]	+	Panu Nyezwoiowskyemu	<i>sto szesczdziesiąt, ferezysia zielona niepodszyt[<i>a</i>]</i>
[20]		Panu Łęckiemu	<i>pieczdziesiąt złotych*, deliia zielona niepodszyta</i>
[21]	+	Panu Chorzewskyemu	<i>pieczdziesiąt złotych y kon, giermak szarlatny atlasem zoltem** podszyty</i>
[22]	+	Panu Będzimyerowskyemu	<i>sto złotych</i>
[23]	+	Panu Vlienyekyemu	<i>sto złotych</i>
[24]		Panu Dzierskyemu	<i>dwieszcze, palasz srebrem oprawny y z bri[<i>lantem</i>]***</i>
[25]	+	Panu Drzewyckiemu	<i>trzydziesci złotych</i>
[26]		Panu Baptynskyemu	<i>liczbee uczyni // [k. 129]</i>
[27]		<i>Panu miecznikowi</i>	<i>rzqd namaczyczy [!] perlowy uzdzieniczka [!] turkusami sadzony</i>
[28]		<i>Panu Krzyczewskiemu</i>	<i>rzqd s turkusami</i>
[29]		<i>Panu Starzyczkiemu</i>	<i>rzqd na sznurach y konczerz odlewany y czoldar na axamiczie aftowany</i>
[30]		<i>Panu Woynarowskiemu</i>	<i>konczerz y strzemiona turkusami sadzone y czaprag малы</i>
[31]		<i>Panu Bogdaszewskiemu</i>	<i>konczyrz y sztremiona s turkusami y czoldar axamitny czarny</i>
<i>Kozakom</i>			
[32]	+	<i>P. Liscze starszemu</i>	<i>doloman popielody, nasuwien zolty</i>
[33]	+	<i>P. Liscze mlodszeemu</i>	<i>palasz krzywyy</i>
[34]	+	<i>P. Faszczowskiemu</i>	<i>palasz dlugi</i>
[35]	+	<i>P. Sloncze</i>	<i>ferezzyyka czerwona axamitna niczem niepodszyta</i>
[36]	+	<i>P. Szczuczkiemu</i>	<i>deliia biala y doloman zielony</i>
[37]	+	<i>P. Krzewskiemu</i>	<i>para karabinow y para pistoletow</i>

Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, sygn. 5491/3, k. 128—129. На арк. 129 зв. написано: Kof[m]u co дано з стуг x[iqzęc]ia i[e]g]o m[i]l[os]czi Ianusza z rzeczy pozostałych.

* Слово написане зверху.

** Два останні слова правлені; спершу було написано: atlasu zoltego.

*** У квадратних дужках наведено можливий варіант закінчення слова (в оригіналі обірваний аркуш).

№ 2

**Персоналії двірських слуг князя Януша-Павла Острозького
(за „Списком“)**

1. ЙОРДАН — Адам Йордан, походив із малопольського шляхетського роду герба Труби. Син королівського ротмістра і львівського стольника Вавжинця-Спитка та Анни Сопеховської. У 1619 р. як один зі слуг князя Януша-Павла позваний до Кременецького гродського суду за спілкування з банітами Малхером, Войцехом та Яном Лішками (див. № 32—33). За заповітом патрона (1619) Адам Йордан мав отримати 10 тисяч польських злотих у винагороду за свою службу. У 1620—1621 рр. брав участь у битвах на Цецорі і під Хотиним. Помер у 1644 р., похований в Краківському бернардинському костелі (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; *Herbarz Polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki.*— Warszawa, 1906.— Т. IX.— S. 79—80; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...”— S. 21, 118—119).

2. БРОНЬОВСЬКИЙ — ідеться про шляхтича Станіслава Броньовського, який, імовірно, належав до роду герба Тарнава, осілого в Сандомирському воєводстві (володіли також землями в Руському воєводстві). На початку 1610-х років разом зі своїм патроном князем Янушем-Павлом перебував в освітній мандрівці країнами Європи: 1613 р. обоє вписали свої імена до альбому студентів Падуанського університету. За свою службу Станіслав мав отримати, відповідно до тестаменту Я.-П. Острозького, село Верхославичі Тарновської волості (нині — Тарновського повіту Малопольського воєводства Польщі) або один із розташованих під Острогом маєтків в пожиттєве тримання (*Archiwum nacji polskiej na uniwersytecie padewskim / Wyd. H. Baruz.*— Wrocław, 1971.— Т. 1: *Metryka nacji polskiej na uniwersytecie padewskim (1592—1745).*— S. 49; *Herbarz Polski...*— 1900.— Т. II.— S. 139; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...”— S. 117—118).

3. ДЕРШНЯК — Яцек Дершняк, походив з давнього руського роду герба Корчак із Перемишльської землі. Хоча імені Дершняка в наведеному вище списку не вказано, а в усіх інших відомих нам документах ця особа не згадується як слуга князя Януша-Павла, проте на початку XVII ст. жив тільки один представник роду — син самбірського войського Станіслава Дершняка і Катажини Стажеховської — Яцек. У 1629 р. його обирали послом від шляхти Перемишльської землі на сейм і депутатом до Радомського Трибуналу. Від 1638 р. і до смерті в 1643 чи 1644 р.— радощицький староста. Одружений з Анною Гурською (Гоцлавською), в шлюбі з якою мав сина Александра, першого й останнього сенатора в родині (малогоський каштелян із 1668 р.) (*Herbarz Polski...*— Т. II.— S. 264; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego, przy współudziale Adama Amilkara Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez Aleksandra Włodarskiego.*— Warszawa, 1906.— Т. III.— S. 156—157; Przyboś K. *Reprezentacja sejmowa ziemi przemyskiej w latach 1573—1695 // Rocznik Przemyski.*— Przemysł, 1998.— Т. 34.— Zesz. 4: *Historia.*— S. 23).

4. ГАНІБАЛ — очевидно, Юзеф Ганібал-Влох. Походив з флорентійського роду Строці; його пращури приїхали до Польської Корони в поч-

ті майбутньої королеви Бони Сфорца на початку XVI ст. Юзеф і троє його братів народилися в сім'ї дворянина князя Василя-Костянтина Острозького Миколая Ганібала-Влоха і Софії Головинської, яка була вихованкою і служницею матері того ж князя. Принаймні двоє з братів (Юзеф і Миколай Миколайовичі) пов'язали свою долю з нащадками князя Василя-Костянтина. На користь того, що в опублікованому вище списку йдеться таки про Юзефа, свідчить ряд фактів. По-перше, він перебував на службі в князя Олександра Острозького (батька Януша-Павла) принаймні з 1598 р.; по-друге, в одному з документів кінця XVI ст. його ім'я фігурує серед рівненських ленників, а за тестаментом князя Януша-Павла 1619 р. „пан Аннібал“ мав отримати винагороду в 5 тисяч злотих, що записувалися на селі Тинному Рівненської волості (нині — мікрорайон міста Рівне) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 407 зв.—408; спр. 56, арк. 221 зв.—222*; Okolski S. Orbis Polonus.— Cracovia, 1641.— Т. 1.— F. 554—556; Herbarz Polski.— 1904.— Т. VII.— S. 236; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe ouczyszny nadzieie...“— S. 117).

5. ОБУХОВСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося за браком додаткових свідчень. Поза сумнівом, належав до дрібношляхетського роду з Гродненського повіту Троцького воєводства. У тестаменті, укладеному незадовго до своєї смерті, князь Януш-Павло відписав „пану Обуховському“ 5 тисяч злотих та „доживоття“ на селах П'янь і Крупа Луцького повіту Волинського воєводства (перше з них нині село Радянське Млинівського району Рівненської області, а друге — село Крупа Луцького району Волинської області) (Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe ouczyszny nadzieie...“— S. 118; Rodzina...— 1910.— Т. VII.— S. 235; Dunin-Borzkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— Lwów, 1887.— S. 285).

6. ПОТОЦЬКИЙ — Станіслав Потоцький. Достеменно невідомо до якого з численних родів Потоцьких він належав. Можливо, йдеться про фамілію герба Любич з Ужендовського повіту Люблінського воєводства. З початку XVII ст. її представники мали майнові інтереси в українських воєводствах, де породичалися з сім'ями, пов'язаними клієнтарно-патрональними зв'язками з князями Острозькими. Якщо це припущення є вірним, тоді Станіслав Потоцький мав би бути сином Миколая, дідача села Потоки (1605). Як слуга князя Януша-Павла він згаданий 1619 р. у зв'язку з позовом до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Малжером, Войцехом та Яном Лішками (див. № 32—33). Можливо також, що саме він був тим „паном Потоцьким“, який до 1620 р. посідав одне з сіл в Остропільській волості князів Острозьких — Калинівку (нині — Ізяславський район Хмельницької області) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63, 63 зв.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 365; Rodzina...— 1917.— Т. XIV.— S. 280).

7. ГЕРГУНТ — Адам Герконт (Геркат, Гергонт) походив із литовського шляхетського роду, осілого на початку XVII ст. у Перемишльській землі Руського воєводства. У 1620 р. тримав на службі село Демківці Любартівської волості князів Острозьких, а в 1630—1631 рр. згаданий як орендар вензовницького вітівства і слуга матері князя Януша-Павла — Анни

* Висловлюю подяку Наталі Старченко за те, що звернула мою увагу на цей документ: свідчення Івана Ошовського і Андрія Гулевича про те, що Ян Ганібалович народився у шлобі Миколая Ганібала і Софії Головинської (1599).

зі Штемберка Острозької (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO we Wrocławiu), dział rękopisów, № 3669/II, k. 444; Erekcya Kollegiaty jarosławskiej w skróceniu znacznem // Przyjacieli Chrześcijańskiej prawdy.— Przemyśl, 1835.— R. 3.— Z. 2.— S. 111; Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku, księżnej Ostrogskiej, wojewodzinej wołyńskiej, dla Jarosławia z 1 sierpnia 1630 roku.— Przemyśl, 1995.— S. 75; Rodzina...— 1907.— T. IV.— S. 151).

8. ГРЕБІНСЬКИЙ — один із двох братів Гребінських (Грембінських): Ян або Якуб (Криштоф). Походили з Гребіна в Сілезії. Оскільки перший із них був препозитом ярославської колегіати (див. № 43) і мав би в списку фігурувати як „к[ьондз] Грембінський“, можна припустити, що йдеться про Якуба, майбутнього бургграфія ярославського замку і капітана (за іншими даними, ротмістра) надвірної піхоти князів Острозьких. Відповідно до заповіту князя Януша-Павла (1619), мав отримати за службу 1 тисячу злотих. Після смерті патрона перебував при дворі його матері Анни зі Штемберка Острозької (згаданий серед її дворян ще в 1631 р.). За свідченнями Шимона Старовольського, відзначився у битвах із московитами й татарами. Похований у родинній усипальниці Острозьких в Ярославі (Erekcya Kollegiaty jarosławskiej...— S. 111; Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku...— S. 75; Herbarz Polski...— T. VII.— S. 54; Rodzina...— T. IV.— S. 371; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie.“— S. 21, 118).

9. ПЕПЛОВСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. У волинських актах 1616—1620-х років неодноразово згаданий писар Кам'янецького гродського суду Каспер Пепловський (вбитий близько 1621 р.), який походив з осілого на Поділлі польського шляхетського роду герба Гоздава. Слугою князя Януша-Павла Острозького він бути не міг, адже в цей час уже був пов'язаний клієнтарними зв'язками з овруцьким старостою князем Михайлом Вишневецьким. Можливо, до вищепублікованого списку потрапив його небіж Александер Пепловський (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 255, арк. 264 зв.—265; спр. 58, арк. 24 зв.—25; спр. 67, арк. 260, 266 а; спр. 71, арк. 102—102 зв., 313—313 зв.; Rodzina...— 1916.— T. XIII.— S. 273).

10. ПШИТИЦЬКИЙ — Станіслав Пшитицький (Притицький, Пшейтицький), згадується як рукодашний слуга князя Януша-Павла в 1618—1619 рр. Деталі біографії цієї особи наводить у своїй „Книзі хамів“ Валер'ян Неканда Трепка, стверджуючи, що Станіслав і його старший брат Ян були „плебеями“ й походили з містечка Пшитика в Радомському повіті Сандомирського воєводства. На відміну від свого брата, що народився і помер міщанином, Станіслав „служив за козака у княжат Острозьких ярославських“ (тобто при дворі князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Олександровичів), а потім „бував у бандах лісовчиків“. В. Трепку драгувала поведінка Пшитицького, який хизувався своєю нобілітацією, отриманою з рук короля начебто в 1619 р. Перевіривши ці чутки, констатуємо, що С. Пшитицький дійсно отримав „за військові заслуги“ привілей на шляхетство, але дещо раніше, в 1613 р. Ця обставина свідчить про наявність у С. Пшитицького потужних протекторів, якими могли бути князі Острозькі (зокрема вдова волинського воєводи князя Олександра Костянтиновича Анна Костчанка). Таким чином, можна припускати, що пан Станіслав служив Острозьким і до 1618 р., принаймні від початку

1610-х років. У 1619 р. разом з іншими слугами князя Януша-Павла Острозького був позваний до Кременецького гродського суду за спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 57, арк. 192 а зв.; спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. III.— S. 94; Trepka Walerian Nekanda. Liber generationis plebeanorum.— S. 327, 512; Album armorum nobilium Regni Poloniae XV—XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV—XVIII w. / Wstęp, opracowanie i edycja Barbary Trelińskiej.— Lublin, 2001.— S. 281; Rodzina...— 1931.— Т. XV.— S. 57).

11. ЗАВАДСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. У списку шляхетських фамілій, підготовленому Юзефом Дуніном-Борковським, нараховується 15 різних кланів, що носили це родове прізвище (пол. Zawadzki) — у тому числі кілька осілих у Руському воеводстві, де князі Острозькі посідали певні володіння (Dunip-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 531—532).

12. ГАРНИШ — імовірно, Якуб Гарниш. Походив зі шляхетського роду герба Порай, осілого одразу в кількох малопольських воеводствах. У 1586 р. згаданий як слуга литовського крайчого князя Костянтина Костянтиновича Острозького († 1588); після смерті патрона опиняється при боці його брата Олександра Острозького († 1603) і вдови останнього Анни зі Штемберка. Очевидно, саме він був тим „паном Гарнишем“, який у 1620 р. тримав на службі три села в Полонській волості (володіння сестер і спадкоємиць князя Януша-Павла Острозького) — Ключачі, Роговичі і Коханівку (перше локалізувати не вдалося, два останні нині в Полонському районі Хмельницької області). Був одружений з Зузанною Потоцькою (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 198 зв.; спр. 72, арк. 132 зв.; спр. 82, арк. 555 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 57, арк. 179 зв.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 310—312; Herbarz Polski...— 1902.— Т. V.— S. 376—377).

13. ПЕЦ — Самуель Пец (Пец, Печ), згадується серед слуг князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких у 1618—1619 рр. Походив, імовірно, зі шляхетського роду герба Пілява з Підляшшя. У 1619 р. потрапив до списку слуг князів Острозьких, позваних до Кременецького гродського суду за те, що вони підтримували контакти з банітами Малхером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). Одружений з Катажиною Лонцькою, вдовою Юзефа-Костянтина Одинця-Соколовського, дідича розташованих поблизу Острога сіл Стадники і Оженин (обидва нині в Острозькому районі Рівненської області). Помер між 1627 і 1629 рр. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 716 зв.; спр. 154, арк. 151—152 зв.; спр. 166, арк. 110—111 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв., 59; Rodzina...— Т. XIII.— S. 319, 321).

14. ВОЛЬСЬКИЙ — можливо, Адам Вольський — згадується в 1618 р. як слуга Анни зі Штемберка Острозької (матері князя Януша-Павла), або Миколай Вольський, який у 1643 р. служив Анні-Алоїзі Ходкевич (сестрі князя Януша-Павла). Без додаткових даних походження цих осіб встановити неможливо (ЦДІА України у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 7, арк. 785—785 зв.; спр. 10, арк. 312).

15. РУДНИЦЬКИЙ — Павло Рудницький. Походження цієї особи не з'ясоване — можливо, був шляхтичем (герба Сас з Руського воеводства

або герба Стшеме з відміною з Люблінського воєводства), можливо, простим міщанином з Острога. У 1619 р. як слуга князя Януша-Павла Острозького позваний до Кременецького гродського суду за звинуваченням у спілкуванні з банітами Лішками (див. № 32—33). Після смерті патрона залишився вірним дому Острозьких і перейшов на службу до сестри небіжчика — Анни-Алоїзи Ходкевич. Про це опосередковано свідчить хрещення його сина Яна в острозькому костелі в липні 1632 р. (нащадки Яна були прихожанами цього храму і в другій половині XVII ст.) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 716 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; *Metryki chrztu z Ostroga 1599—1666 / Podał x. prałat F. Czyżewski w Łucku // Miesięcznik Heraldyczny.— Lwów, 1932.— N 12.— S. 224; 1938.— № 9.— S. 140; Rodzina...— T. XV.— S. 296*).

16. КРУШИНСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. „Пан Крушинський“ двічі згаданий як слуга князя Януша-Павла Острозького: в тестаменті останнього і в опублікованому вище переліку його дворян. Ю. Кус стверджує, що йдеться про майбутнього королівського полковника і кам'янецького підстоля (1635—1648) Єжи Крушинського, але автор ніяк не аргументує свій висновок. Єжи з Крушениці Крушинський походив зі шляхетського роду герба Побуг, посідав володіння на Поділлі і в Плонському повіті на Мазовії, а його батьками були Якуб Крушинський і Дорота Отрембусівна. Остання деталь дозволяє припускати, що Єжи таки мав певний зв'язок із домом Острозьких, адже відомо, що якийсь Якуб Крушинський (Крусинський), що міг би бути батьком королівського полковника, обіймав місце писаря Володимирського гродського суду в 1586—1588 рр.— у період, коли володимирським старостою, що формував склад гродського уряду, був князь Костянтин Костянтинович Острозький († 1588). Проте володимирський писар Якуб „з Серска“ Крушинський (помер після 1619 р.) належав до іншого роду герба Помян з Іновроцлавського воєводства, а його дружиною була Зофія Вітвінська. Після складення писарських повноважень цей другий пан Якуб опинився в колі слуг володимиро-берестейського єпископа, згодом київського митрополита Іпатія Потія (згаданий як намісник Володимирського владичтва в 1594 р.). У 1613 р. митрополит позивав свого колишнього рукодайного слугу Якуба Крушинського, закидаючи йому вчинення багатьох шкод. На той час Я. Крушинський вже був граничним коморником Київської землі (1607—1608), а отже, слугою київського підкоморія Самуеля Горностає. Після смерті останнього в 1618 р. пан Якуб мав би шукати нового покровителя, але хто саме ним став з'ясувати не вдалося. Близьким родичем (можливо, братом) Якуба був Петро Крушинський, слуга і дорогобузький намісник князя Василя-Костянтина Острозького, проте до 1619 р. він не дожив. Чи мали Якуб і Петро нащадків чоловічої статі — невідомо. Згаданий у тестаменті князя Януша-Павла „пан Крушинський“ за свою службу мав отримати винагороду розміром 1 тисяча злотих (ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 372 зв.—373 зв.; спр. 22, арк. 755—756 зв.; спр. 27, арк. 142—142 зв.; спр. 39, арк. 222 зв.; спр. 40, арк. 233 зв.—235 зв.; спр. 44, арк. 463—464 зв.; спр. 45, арк. 458—458 зв.; *Herbarz Polski...— 1909.— T. XII.— S. 356—357, 370; Kuz J. „Wielkie, ale krótko trwałe odczynny nadzieie.“— S. 117; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярії Волині, Наддніпряниці та Східного Поділля (остання третина XVI — середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць*

на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.— К.; Львів, 2004.— Т. 1.— С. 350).

17. МЕЛЬЖИНСЬКИЙ — Станіслав Мельжинський. Очевидно, належав до шляхетського роду герба Новіна з Великопольщі (родове гніздо в Гнезненському повіті). Принаймні, інших Мельжинських у відомих гербівниках не зафіксовано. У 1619 р. позваний до Кременецького гродського суду разом з іншими слугами князя Януша-Павла Острозького за скаргою краківського каштеляна Януша Острозького про спілкування з банітами Малхером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Rodzina...— 1914.— Т. XI.— S. 12—16; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 248).

18. СЕМЕЖИНСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося.

19. НЕЗВОЙОВСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. Згадується окрім опублікованого вище переліку ще в тестаменті князя Януша-Павла Острозького, за яким мав отримати 1 тисячу злотих у винагороду за службу. У гербівниках зустрічаємо тільки одну фамілію Незвойовських герба Голобок із Малої Польщі (родове гніздо під Сандомиром). Каспер Несецький та Северин Уруський згадують якогось Стефана Незвойовського, що в другій третині XVII ст. проживав на Волині, проте будь-яких підстав ототожнювати його зі слугою дому Острозьких на разі немає (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1841.— Т. VI.— S. 568; Rodzina...— Т. XV.— S. 152; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 279; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oczyszczony nadzieie...”— S. 117).

20. ЛЕНЦЬКИЙ — Мартин Ленцький (Ленський, Лонцький, Леський), походив із розгалуженого шляхетського роду, представники якого користувалися, ймовірно, гербом Еліта та володіли маєтками в різних провінціях Польської Корони, в тому числі й у Руському воєводстві. Очевидно, доводився близьким родичем (сином або небожем) Войтеху Лонцькому, родина якого проживала у Волинському та Сандомирському воєводствах і який у 1599—1610 рр. служив князеві Василю-Костянтину Острозькому, його синові Олександру та вдові останнього Анні зі Штемберка (зокрема, в 1609 р. пан Войтех обіймав уряд намісника Остропільської волості). Як слуга князя Януша-Павла Мартин Ленцький (Лонцький) вперше згаданий в березні 1619 р., коли його було позвано до Кременецького гродського суду за звинуваченням у спілкуванні з банітами Малхером, Войцехом та Яном Лішками (див. № 32—33). А на початку серпня того ж року ім'я Ленцького вирає в переліку слуг померлого князя, які, „скоро одно взявши ведомост о смерти пана своего“, приступили до ревізії залишеного по ньому майна (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 55, 175—176 зв., 190—190 зв., 470 зв.—471; спр. 82, арк. 555 зв.; спр. 83, арк. 67—68, 444 зв.—446 зв.; спр. 84, арк. 199—200; спр. 114, арк. 307—308 зв.; APK, AS, teka 449, № 11; Herbarz Polski...— 1912.— Т. XV.— S. 274; Rodzina...— 1912.— Т. IX.— S. 301; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких.— С. 57).

21. ХОЖЕВСЬКИЙ — імовірно, Ярош Хорівський (Хоревський, Хожевський). Пан Ярош, швидше за все, був представником давнього волин-

ського роду Промчейків-Хорівських, родове гніздо яких знаходилося в Острозькій волості (Хорів, нині село Острозького району Рівненської області). Цей рід не слід плутати з іншими Хорівськими, що походили з дому Войниловичів і так само, як Промчейки, дістали своє родове ім'я від назви вищезгаданого села. Ярош Хоревський згаданий як ленник князя Януша-Павла Острозького в липні 1618 р. У червні того ж року неназваний на ім'я пан Хожевський, коморник князя Януша-Павла, напав на острозького митника Мордуша (підданого краківського каштеляна князя Януша Острозького) і побив його. Близько 1620 р. якийсь пан Хожевський, що служив матері князя Януша-Павла, отримав на ленному праві Калинівку в Остропільській волості (нині — село Ізяславського району Хмельницької області) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 57, арк. 192 а зв., 203—203 зв.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 365; Тесленко І. Хто є хто в імперії „старого“ князя. „Острозька шляхта“ // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2008.— Вип. 8.— С. 119—133).

22. БЕНДЗІМЕРОВСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. Жоден із гербівників не фіксує даних про рід Бендзімеровських. Разом з тим, у 1575 р. в ролі зельвенського урядника надвірного литовського маршалка князя Миколая-Криштофа Радзивілла „Сирітки“ виступає Станіслав Бендзімеровський (Нацьянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1727 (Мінські гродські суд), воп. 1, спр. 2, арк. 98—99).

23. УЛЕНЕЦЬКИЙ — Ян Уленецький (Уленицький). Походив зі шляхетського роду герба Пшерова з Перемишльської землі. Звинувачений у спілкуванні з банітами Лішками (див. № 32—33), у березні 1619 р. позваний краківським каштеляном Янушем Острозьким до Кременецького гродського суду (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 475).

24. ДЗЕРСЬКИЙ — Войцех (Альберт) Дзерський. Жоден гербівник фамілії Дзерських не фіксує, тож можна припустити, що пан Войцех шляхтичем не був. 15 травня 1619 р. він, як дворянин Януша-Павла Острозького, поставив свій підпис на його фундації Ярославській колегії мансіонаріїв (Макара J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej.— Jarosław, 1936.— S. 129).

25. ДЖЕВЕЦЬКИЙ — імовірно, Ян Джевецький (Древецький, Древицький), шляхтич герба Наленч, рід якого походив із Люблінського воєводства. У січні—лютому 1618 р. фігурує в документах як берездівський намісник князя Адама-Костянтина Острозького. 6 березня того ж року отримав королівський привілей на титулярний уряд київського скарбника (обіймав його до смерті в 1639 або 1640 р.). Після смерті князів Адама-Костянтина (1618) і Януша-Павла Острозьких (1619 р.) став клієнтом Томаша Замойського, одруженого з рідною сестрою княжичів. Посідав володіння в Київському воєводстві і двір в острозькому окольному замку. У шлюбі з Малгожатою Надаринською (Надажинською) мав синів Миколая та Самуеля. Рідна сестра (?) Яна — Анна Древецька вийшла заміж за Яна Щепановського, сатиївського (близько 1592 р.), звягельського (згаданий у 1596—1603 рр.) і крупського (згаданий 1616 р.) намісника князів Острозьких (ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 86 зв.—90, 120 зв.—121, 132—134, 157—158, 321—322, 763—753 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 71,

арк. 214—214 зв., 230 зв.—233; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 218, 222; *Urządnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kłaczewski.*— Kórnik, 2002.— S. 57; *Herbarz Polski*...— T. V.— S. 59; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648.*— Warszawa, 2000.— S. 140; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у „нижньому“ острозькому замку („пригородку“) наприкінці XVI — на початку XVII ст. // *Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. Володимир Собчук.*— Кременець, 2009.— С. 208).

26. БАПТИНСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. Жоден гербівник роду Баптинських не фіксує. Село Манятин Берездівської волості князів Острозьких (нині — Манятин Славутського району Хмельницької області) у 1620 р. тримав не названий на ім'я „пан Баптинський“ (Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 231).

27. МЕЧНИК — волинський мечник Ян Бондзинський. Походив зі шляхетського роду герба Юноша з Підляшшя. Свою кар'єру розпочав на дворі волинського воєводи князя Олександра Острозького. Близько 1600 р. одружився з Барбарою із Шарина Петровською, вдовою рівненського старости Яна Моджевського (Модревського, Модрівського), а вже за три роки сам обійняв цей уряд з руки князя Олександра Острозького. Рівненським намісником і „державцем“ (орендарем) залишався принаймні до 1616 р. (не виключено, що й до 1620 р.). Номінований на титулярний уряд волинського мечника королівським привілеєм від 4 червня 1610 р. У 1616 р. обраний від Волинського воєводства депутатом до Коронного Трибуналу, що викликало спротив частини місцевої шляхти на чолі з воєводою князем Янушем Заславським. Після смерті князя Януша-Павла Острозького опинився у свиті Томаша Замойського. Від 1634 р. і до смерті 22 квітня 1642 р. обіймав уряд холмського підкоморія. Окрім дідичних маєтків у Холмській землі, тримав на службі, в заставі й оренді певні землі в Луцькому й Кременецькому повітах Волинського воєводства, зокрема у рівненських добрах князів Острозьких: села Тутківці (нині частина міста Рівного; згадано 1603 р.), Бехень (нині частина села Караєвичі Рівненського району; згадано в 1603—1620 рр.), Великий Житин (нині село Рівненського району; згадано в 1619—1620 рр.), Коптевичі (нині частина села Олександрія Рівненського району; згадано в 1613—1620 рр.) та інші. Волинського мечника Яна Бондзинського не варто плутати з іншим Яном Бондзинським, що був луцьким гродським писарем у 1618—1624 рр. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 59, арк. 318—318 зв.; спр. 62, арк. 390—391 зв.; спр. 127, арк. 72—74 зв., 79 зв.—85 зв.; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі — AGAD w Warszawie), *Archiwum Ordynacji Zamoyskich*, N 2876, s. 69—70; *BZNO we Wrocławiu*, *dział rękopisów*, N 3669/II, k. 144—146 v., 157; *Herbarz Polski*...— 1909.— T. XIII.— S. 138; *Rodzina*...— 1904.— T. I.— S. 114; *Urządnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował Marian Wolski.*— Kórnik, 2007.— S. 138; *Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali Henryk Gmiterek i Ryszard Szczygieł.*— Kórnik, 1992.— S. 171; Ковальський Н. П. *Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII века): Структура источниковой базы.*— Днепропетровск, 1982.— С. 73; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозь-

ких.— С. 55; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій...— С. 350).

28. КЖИЧЕВСЬКИЙ — Миколай Кричевський (Кречовський, Кшичевський, Кшечовський). Походив зі шляхетського роду власного герба з Берестейського воєводства. Перша згадка про Миколая Кричевського на службі у князів Олександровичів Острозьких відноситься до 1617 р. У березні 1619 р. разом з іншими слугами князя Януша-Павла Острозького позваний до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Малхером, Войцехом та Яном Лішками (див. № 32—33). У серпні того ж року очолив групу дворян небіжчика, які, „скоро одно взявши ведомост о смерти пана своего в Люблине змарлого“, двічі вдералися до острозької соборної церкви задля ревізії складеного в ній майна, причому з храму було винесено дві скрині, „в которых привилея, листы были“. 2 вересня про цю пригоду повідомляв краківського каштеляна Януша Острозького його слуга Єжи Тимошевич. Інформація мала дуже зацікавити князя, адже йшлося про скарбницю й „родовий архів“ Острозьких, що вже понад десять років чекали на поділ між спадкоємцями київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького. Той же Миколай Кричевський, за свідченням Єжи Тимошевича, був одним з ініціаторів фальшування тестаменту свого смертельно хворого пана („testamenth iako chcieli sprawowaly u the ieszcze zamysli maia, iakoby maiętnosci u sumy otrzymaly“). До початку 1620-х років володів двором в острозькому Пригородку, на ленному праві посідав чотири села в Острозькій волості — Кургани, Могиляни, Волосківці та Мишківці (перші три тепер в Острозькому районі Рівненської області, останнє в наші дні не існує) і ще одне в Остропільській — Ладиги (нині — Старокостянтинівського району Хмельницької області). Після смерті князя Януша-Павла Острозького, як видається, перейшов на службу до князів Корецьких (близько 1622—1623 рр.) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 285, 383 зв.—384 зв.; спр. 114, арк. 307—308 зв.; спр. 131, арк. 1078 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Jańcuta, N 1544, s. 1—2; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 364; Herbarz Polski...— Т. XIII.— С. 18—19; Rodzina...— 1911.— Т. VIII.— С. 127; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 213; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких.— С. 57 (тут автор помилково називає Миколая Кричевського Михайлом)).

29. СТАЖИЦЬКИЙ — Александер зі Стажиськ Стажицький (Старицький), шляхтич герба Остоя з Львівської землі Руського воєводства (родове гніздо в Яворівському старостві; нині — село Старичі Яворівського району Львівської області). Александер Стажицький фігурував у документах як слуга Януша-Павла Острозького, починаючи з 1618 р. У березні наступного року, незадовго до смерті патрона, був позваний до Кременецького гродського суду краківським каштеляном князем Янушем Острозьким у справі про спілкування з банітами Малхером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). За заповітом князя Януша-Павла, мав отримати винагороду за службу 5 тисяч злотих і в пожиттєве тримання села Глинники та Крупець в Острозькій волості (нині — Ганнопіль і Крупець Славутського району Хмельницької області). Після смерті патрона й поділу володінь між сестрами небіжчика, А. Стажицький перейшов на службу до молодшої з них — Анни-Алоїзи, дружини віленського воєво-

ди і литовського великого гетьмана Яна-Кароля Ходкевича. Замість Глинників та Крупця, які на той час перебували в руках інших слуг дому, нова покровителька пана Александра записала йому Хом'яків, Лисиче та Переволоку (нині — Хоняків, Лисиче і Потереба Славутського району Хмельницької області). Всі три села А. Стажицький з дружиною мали тримати пожиттєво, а в 1636 р. їх право було поширене на народжених у цьому шлюбі синів Ігнація-Єжи, Александра-Кароля та Войцеха-Стефана. У 1630—1640-х роках А. Стажицький був посесором містечка Смолдинова та розташованого неподалік села Суемець (у наші дні обидва розташовані в Баранівському районі Житомирської області) — за заставним записом Анни-Алоїзи Ходкевич у сумі 14 тисяч злотих. Крім того, в самому Острозі він посідав двір на Пригородку. Всіх своїх дітей Александер Стажицький і Кристина Гумніська хрестили в Острозькому фарному костелі, причому хресною матір'ю одного з синів була сама Анна-Алоїза Ходкевич. Помер А. Стажицький після 1660 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 220—220 зв.; спр. 198, арк. 1219—1221 зв.; спр. 204, арк. 776—776 зв.; спр. 293, арк. 688—688 зв.; *Metryki chrztu z Ostroga 1599—1666...— 1938.*— N 9.— S. 141; *Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oycyzny nadzieie...”*— S. 117; *Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 213).*

30. ВОЙНАРОВСЬКИЙ — Стефан Войнаровський герба Стшеме, походив з Краківського воєводства. Перебуваючи на службі в князів Острозьких, першим у родині набув маєтки на українських землях Речі Посполитої і започаткував гілку роду, представники якої впродовж наступних кількох століть проживали у Волинському та Київському воєводствах. За тестаментом свого патрона князя Януша-Павла (1619) мав отримати за службу 5 тисяч злотих і два села в Острозькій волості — Малу Боровицю та Вілію (перше з них у наші дні знаходиться в Білогірському районі Хмельницької області, друге — в Острозькому районі Рівненської області). За свідченням Єжи Тимошевича, слуги краківського каштеляна князя Януша Острозького, входив до числа тих слуг князя Януша-Павла, які, передбачаючи близьку смерть свого пана, намагалися „підкорегувати“ його заповіт. Незважаючи на це, нова покровителька С. Войнаровського Анна-Алоїза Ходкевич, сестра князя Януша-Павла і спадкоємиця Острозької волості, записала йому ще й Велику Боровицю (1623 р.; Білогірський район Хмельницької області), Колимлі, Крупець і Кривин (1623 р.; всі нині в Славутському районі Хмельницької області). Крім того, Стефану належав двір у нижньому острозькому замку (1620). Близько 1635 р. полишив службу в Анни-Алоїзи Ходкевич, а наступного року отримав королівський привілей на уряд київського ловчого (був ним до своєї смерті близько 1646 р.). Відомий як аріанин і один із покровителів аріанської секти на Київщині. Рідну сестру Марту видав заміж за Стефана Андрійовича Немирича, впливового київського зем'янина і, між іншим, також аріанина. Онук київського ловчого Андрій Янович Войнаровський був небожем гетьмана Івана Мазепи (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 705 зв.—707; *AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Łańcuta, N 1544, s. 2; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oycyzny nadzieie...”*— S. 117; *Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 205—206; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego...— S. 33).*

31. БОГДАШЕВСЬКИЙ — імовірно, Ян Богдашевський (Богдашовський) герба Пилява — нащадок давнього шляхетського роду, витоки якого сягають кінця XV — початку XVI ст. Богдашевські з діда-прадіда були ленниками князів Острозьких, а їхнє родове гніздо село Богдашів знаходилося в межах князівських володінь, у Рівненській волості (нині — село Здолбунівського району Рівненської області). У 1625 р. Анна-Алоїза з Острога, вдова віленського воєводи й литовського великого гетьмана Яна-Кароля Ходкевича, надала Яну Богдашевському в пожиттєве тримання села Курмань і Гірки у Звягельській волості (нині — села Тернівка і Гірки Новоградволинського району Житомирської області). У записі відзначено, що пожалування є винагородою за „вірні і статечні служби“, які Я. Богдашевський „narpzod godney pamieci x[iażę]tom ich m[ilo]jsiom Konstantemu у Ianuszowi Ostrogskim, braciey moiey, а potym mnie samey аз do tego czasu chętliwie у szczyrze oddawał у oddawa“. Через п'ять років Анна-Алоїза Ходкевич видала новий „привілей“, за яким на згаданих селах записано суму 2 тисячі злотих, без повернення якої Я. Богдашевський і його нащадки не могли бути позбавлені цієї „держави“. Окрім цих сіл, Я. Богдашевський був власником двора в місті Звягель. Помер після 1649 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 218 зв.—219 зв.; спр. 262, арк. 446—447 зв.; ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 34, арк. 928—929; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, N 3669/II, k. 345—346 v.; Rodzina...— Т. I.— S. 269).

32—33. ЛІШКА (СТАРШИЙ і МОЛОДШИЙ) — у джерелах натрапляємо на імена трьох слуг князя Януша-Павла Острозького, які носили це прізвище: Войтех, Малхер та Ян Лішки (сини Станіслава Лішки-Новоселецького?). Двоє з них потрапили до опублікованого вище переліку, проте складно однозначно встановити, хто саме з них. Акти Володимирського гродського суду і матеріали Адама Бонецького вказують на те, що фамілія походила з Холмської землі (родовий маєток — село Новосілки), а на Волині окремі її представники жили вже в кінці XVI ст. Якийсь конфлікт з острозьким євреєм у 1619 р. намагалися залагодити Станіслав і Малхер Лішки. У березні того ж року три десятки слуг Януша-Павла Острозького були позвані до Кременецького гродського суду краківським каштеляном Янушем Острозьким, який закидав їм спілкування з Малхером, Войцехом та Яном Лішками, що є банітами і „виволанцями“ з Речі Посполитої. Напередодні Хотинської війни 1621 р. один із Лішків — Малхер (Мельхіор) — отримав приповідний лист від короля на козацьку хоругву (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 144 зв.—146 зв., 156 зв.—158 зв.; спр. 20, арк. 384—384 зв.; спр. 26, арк. 478 зв.—479; Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej з Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1884.— Т. X.— S. 211; Herbarz Polski...— 1911.— Т. XIV.— S. 387).

34. ФАЦОВСЬКИЙ — можливо, Адам Адамович Фацовський (Фащ). Прізвище слуги князя Януша-Павла Острозького вказує на те, що він походив з дрібного і розгалуженого шляхетського клану герба Прус Другий, родове гніздо якого знаходилося в Ломжинській землі Мазовецького воєводства. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Адам Фащ служив князеві Василю-Костянтину Острозькому, тривалий час обіймаючи з

його руки уряд берездівського старости (1599—1606). До 1614 р. Адам помер, а з найближчої рідні небіжчика відомі нам його син Адам та вдова Регіна Щепановська. Остання була, найімовірніше, сестрою Яна Щепановського, сатиївського (близько 1592 р.), звягельського (1596—1603) і крупського (1616) старости князів Острозьких (після смерті чоловіка вдруге вийшла заміж за Адама Ольшамовського; овдовіла повторно близько 1623 р.). Рідний брат берездівського старости Адама Фаща Станіслав (помер близько 1619 р.) був одружений з Гальшкою Кревською (див. № 37) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 60, арк. 156 зв.; спр. 76, арк. 796 зв.; спр. 95, арк. 566—569 зв., 570—571; спр. 112, арк. 412 зв.—414; спр. 135, арк. 135—137; Herbarz Polski.— Т. V.— S. 260—262; Rodzina...— Т. IV.— S. 11—13; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 89).

35. СЛОНКА — ідентифікувати особу не вдалося. У каталозі шляхетських родів Ю. Дуніна-Борковського згадується лише один рід Слонок, представники якого наприкінці XVII ст. мешкали в Сандомирському воєводстві. Проте, швидше за все, в даному випадку йдеться про вихідця з дрібного руського роду Солом (Соломок), які були ленниками князів Острозьких і посідали свої владні землі в Звягельській волості. У 1620 р. якийсь пан Слонинка тримав на службі село Хижівка сусідньої Берездівської волості (нині — Баранівського району Житомирської області) (BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, N 3669/II, k. 301; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 404; Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины...— С. 72).

36. ЩУЦЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. У каталозі шляхетських родів Ю. Дуніна-Борковського фігурує кілька родин із таким прізвищем, які належали до різних гербів (Побуг, Слеповрон, Тжаска) і наприкінці XVI ст. володіли землею в Сандомирському і Равському воєводствах. Дідові князя Януша-Павла — київському воєводі Василю-Костянтину Острозькому служив Матис Щуцький (1579), а Станіслав Щуцький, який, можливо, був його сином, у 1601—1620 рр. належав до грона слуг краківського каштеляна князя Януша Острозького. Ще один Щуцький — Адам — у 1610-х і на початку 1620-х був клієнтом мостиського і вишненського старости Яна-Щенного Гербурта та його дружини Ельжбети, уродженої княжни Заславської (дочки волинського воєводи Януша і сестри брацлавського воєводи Олександра Заславських). У 1622—1623 рр. він обіймав уряд старости в Дубенській волості, що належала до Острозької ординації (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 3 зв., 114; ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 25; спр. 62, арк. 205 зв.; спр. 112, арк. 937—937 зв.; APK, AS, рęk. 75, t. 1, s. 142—143, 155, 178, 188, 199, 374—375, 396, 421, 438, 465; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 444).

37. КЖЕВСЬКИЙ — ідентифікувати особу не вдалося. У гербівниках А. Бонєцького й С. Уруського згадуються шляхетські роди Кжевських (Кжовських) гербів Бонча і Слеповрон із Мазовецького, Плоцького і Люблінського воєводств. На початку XVII ст. Кжевські жили і в Київському воєводстві. Зокрема, в 1618 р. Гальшка Кжевська (Кревська) разом із чоловіком Станіславом Фащем (див. № 34) тримали в заставі ряд сіл у маєтках Януша і Фрідріха Тишкевичів (ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 975 зв.—976 зв., 1231—1232, 1264—1265 зв., 1283—

1283 зв., 1350 зв.—1353; Herbarz Polski...— Т. XIII.— S. 7—10; Rodzina...— Т. VII.— S. 121—124; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 192).

№ 3

Персоналії інших дворян князя Януша-Павла Острозького, згаданих в його заповіті та інших джерелах

38. СТАНИСЛАВ БОНДЗИНСЬКИЙ — рідний брат волинського мечника Яна Бондзинського (див. № 27). У 1612 р. брав участь у московському поході військ, очолюваних королем Зигмунтом III. У 1619 р. разом з іншими дворянами князя Острозького, що спілкувалися з банітами Лішками (див. № 32—33), був позваний до Кременецького гродського суду. У маєтностях князів Острозьких тримав на службі села Киянка Звягельської волості і Бармаки Рівненській волості (перше — нині в Новоград-Волинському районі Житомирської області, друге — у Рівненському районі однойменної області). Помер наприкінці 1621 або на початку 1622 р., не залишивши нащадків (все майно успадкували його брати Ян і Павел) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; спр. 127, арк. 13—14 зв., 68—70, 193—196 зв.; спр. 131, арк. 97 зв.—98 зв.; Biblioteka Jagiellońska, oddział rękopisów, N 5491/3, k. 118; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, N 3669/II, k. 339—341).

39. КАСПЕР БРОДОВСЬКИЙ — у жовтні 1616 р. перебував у світі князя Адама-Костянтина Острозького, а в березні 1619 р. разом з іншими дворянами князя Януша-Павла Острозького позваний до Кременецького гродського суду краківським каштеляном князем Янушем Острозьким у справі про спілкування з банітами Малхером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). Походив зі шляхетського роду герба Лада, був сином люблінського земського писаря Миколая і Дороти Черської. У володіннях князів Острозьких у 1620 р. тримав на службі села Романівка й Кропивна Звягельської волості (нині — села Новоград-Волинського району Житомирської області). Після смерті князя Януша-Павла Острозького перейшов на службу до Томаша Замойського. Від 1625 р. і до смерті в 1627 р. — холмський підचाший (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 596 зв.; спр. 131, арк. 352 зв., 448 зв., 1009; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, N 3669/II, k. 341 v.—343; Herbarz Polski...— Т. II.— S. 126; Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej...— S. 168).

40. ОЛЕКСАНДР ВІЛЬГОРСЬКИЙ — шляхтич герба Кирдей з Луцького повіту Волинського воєводства. Його родове гніздо село Вільгора (нині — село Вільгір Гоцанського району Рівненської області) розташовувався в Погорині — регіоні, затисненому розлогими околицями острозького, рівненського й корецького замків. Олександр був сином Романа Львовича Вільгорського (володимирського підстарости князя Василя-Костянтина Острозького в 1590 р.) і двоюрідним братом по матері Костянтина Хребтовича-Богуринського (див. № 64). Скріпив своїм підписом тестамент князя Януша-Павла Острозького (6 серпня 1619 р.). Окрім кількох погоринських сіл, успадкованих від батьків, володів Горохівським маєтком (спочатку орендованим, а потім і купленим у князів Сангушків), двором в

острозькому окольному замку. У 1625—1642 рр. — луцький війський. Активний учасник волинського сеймику: в 1622 і 1636 рр. обирався його маршалком, тричі (в 1623, 1625 і 1627 рр.) був послом від Волинського воеводства на сейми. Помер 1642 р., перед смертю перейшовши з православ'я на римо-католицизм. Онук Олександра Вільгорського Єжи-Пьотр († 1684) першим у роді посів сенаторське крісло каштеляна (брацлавського в 1679—1682 рр., київського в 1682 р. і волинського в 1682—1683 рр.) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 198, арк. 1312 зв.; спр. 236, арк. 133 зв.—135 зв.; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...” — S. 118; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego... — S. 32; Urzędnicy wołyńscy... — S. 101, 183; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог; Львів, 2002. — С. 244—245; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність... — С. 205).

41. АНДЖЕЙ ГІЖИЦЬКИЙ — належав, певне, до шляхетського роду герба Гоздава з Мазовії. У 1619 р. разом з іншими слугами волинського воеводича князя Януша-Павла, що спілкувалися з банітами Лішками (див. № 32—33), позваний до Кременецького гродського суду краківським каштеляном Янушем Острозьким (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Herbarz Polski... — 1903. — Т. VI. — S. 60—67).

42. МИКОЛАЙ ГЛЕМБОЦЬКИЙ — шляхтич герба Дрия. Народився близько 1580 р. Уперше згаданий у колі князів Острозьких у 1616 р., коли від імені вдови волинського воеводи Анни Костчанки захищав її інтереси в Коронному трибуналі. Пізніше служив її синові князю Янушу-Павлу (згаданий у його почті з 1618 р.), від якого отримав привілей на ленне володіння селами П'ятигорщина, Доросин і Княже (перше з них нині зветься П'ятигори і лежить у Здолбунівському районі Рівненської області, два інших (Доросині і Княж) — у Рожищенському районі Волинської області). За свідченням Єжи Тимошевича, слуги краківського каштеляна Януша Острозького, був одним з ініціаторів фальшування тестаменту свого пана князя Януша-Павла. Після смерті останнього перейшов на службу до Анни Костчанки і як винагороду за вірність її синові в листопаді 1619 р. дістав лист на суму 2 тисячі злотих (перенесена на маєтки П'ятигорщину, Доросин і Княже). У 1620—1640-х роках зем'янин Волинського воеводства. З 1643 р. венденський каштелян. Заповіт уклав у 1645 р., помер у 1647 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 59, арк. 31 зв.; спр. 125, арк. 832 зв.—834; спр. 242, арк. 263—263 зв.; APK, Archiwum Gumnińskie Sanguszków, Hrabstwo Tarnowskie, N 92, s. 20—21; AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Jańcuta, N 1544, s. 2; Herbarz Polski... — Т. VI. — S. 98).

43. КСЬОНДЗ ЯН ГРЕВІНСЬКИЙ — брат ротмістра князів Острозьких Якуба (див. № 8). Вихователь волинських воеводиців, супроводжував їх в освітній подорожі країнами Європи. Препозит ярославської колегіати. За заповітом князя Януша-Павла Острозького мав отримати 700 злотих у винагороду. У 1620 р. позивав родину померлого князя до Трибуналу про несплату йому 1 тисячі злотих. Помер 1644 р. і похований в ярославському костелі єзуїтів (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 22 зв.; Makara J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej. — S. 129; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...” — S. 21, 118; Herbarz Polski... — Т. VII. — S. 54).

44. СТАНІСЛАВ ДРОБИШ — очевидно, належав до шляхетського роду власного герба з Київщини. У середині — другій половині XVII ст. жив Ян-Флоріан Дробиш-Тушинський, слуга дому Замоївських і автор відомого щоденника. У переказаному ним родоводі, який містить інформацію про прямих пращурів і сім'ю, згадано лише одного Станіслава — його старшого брата, який не міг бути дворянином князя Януша-Павла Острозького, оскільки народився близько 1629 р. У 1619 р. ім'я Станіслава Дробиша назване в переліку дворян волинського воєводича, позваних до Кременецького гродського суду за спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; *Dwa pamietniki z XVII w. Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszynskiego / Wydał i wstępem poprzedził Adam Przyboś.*— Wrocław; Kraków, 1954.— S. 25; *Herbarz Polski...*— T. V.— S. 17—18).

45. САМУЕЛЬ ЗАВІША — за браком додаткових свідчень про особу, неможливо встановити, до якого з багатьох родів Завіш вона належала. У березні 1619 р. згаданий у переліку дворян князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; *Dunin-Borkowski J. S. Spis pazwisk szlachty polskiej.*— S. 532—533).

46. СТАНІСЛАВ ЗАКРЕВСЬКИЙ — шляхтич, походження якого точно встановити не вдалося. Перебував на дворі волинських воєводичів ще на початку 1610-х років. На це опосередковано вказує той факт, що після настання повноліття старшого з них князя Адама-Костянтина і передачі йому спадкових маєтків (1615) С. Закревський одразу обійняв важливий уряд острозького старости (був ним до 1620 р.). У березні 1619 р. згаданий серед слуг князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33). Після смерті патрона опинився на службі в його сестри Анни-Алоїзи Ходкевич. Тримав на службі й в оренді ряд сіл в Острозькій волості: Лисичин (нині — Лисиче Славутського району Хмельницької області; згадано 1616 р.), Плоска (нині Славутського району Хмельницької області; згадано в 1629—1636 рр.), Корость (нині — Хоросток Славутського району Хмельницької області; згадано в 1616—1636 рр.), Понора (нині — Славутського району Хмельницької області; згадано в 1616—1636 рр.), Дубровиця (нині — Волиця Славутського району Хмельницької області; згадано в 1629—1636 рр.), Корпилівці (нині — Карпилівка Білогірського району Хмельницької області; згадано в 1628—1636 рр.), Загірці (нині — Білогірського району Хмельницької області; згадано в 1629—1636 рр.) і Гурщина (нині — Білогірського району Хмельницької області; згадано в 1628 р.), був власником двора в пригородку острозького замку. Чотирьох своїх дітей, народжених Ельжбетою Броневською, охрестив в Острозькому костелі (в 1618—1630 рр.). Помер після 1636 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; спр. 201, арк. 1339 зв.—1340; *AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Łańcuta, N 1544, s. 7; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...*— С. 209—210).

47. ІВАН ЗАМОЙСЬКИЙ (ЗАЛЮСЬКИЙ ?) — за єдиною згадкою в джерелі походження встановити не вдалося. У 1619 р. був серед тих дворян князя Януша-Павла Острозького, яких позвав до Кременецького

городського суду краківський каштелян князь Януш Острозький за спілкування з „банітами і виволанцями“ Малжером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.).

48. ЯНУШ КАЛУСОВСЬКИЙ — шляхтич власного герба, представник давньої фамілії, осілої початково у Володимирському повіті Волинського воєводства (родове гніздо село Калусів, нині — Гряди Іваничівського району Волинської області). Був сином Гнівоша Петровича Калусовського і Богдани Ілляшівни Несвіцької. Згадується серед дворян князя Януша-Павла Острозького в лютому 1618 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 348 зв.).

49. ВАЛЕНТІЙ КЛІНСЬКИЙ (КЛЕНСЬКИЙ) — належав, імовірно, до шляхетської фамілії герба Юноша з відміною, яка походила з Помор'я. У 1619 р. позваний до Кременецького городського суду як один зі слуг князя Януша-Павла Острозького, що спілкувалися з банітами братами Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Herbarz Polski...— 1907.— Т. X.— S. 140; Rodzina...— 1909.— Т. VI.— S. 391—392).

50. ШИМОН КОПИЦІНСЬКИЙ — шляхтич герба Копач із Руського воєводства. Ротмістр гусарської хоругви (1611). Згадується у світі князя Януша-Павла Острозького лише раз — у день смерті князя (6 серпня 1619 р.). Відповідно до заповіту патрона, мав отримати у винагороду за свою службу 10 тисяч злотих. Після смерті князя Януша-Павла бачимо Шимона в рядах клієнтели Замойських. На початку 1620-х років був петриківським і замойським старостою (Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe ouczyszny nadzieie...” — S. 20, 119; Herbarz Polski...— 1907.— Т. XI.— S. 124; Rodzina...— Т. VII.— S. 198).

51. ВАЛЕНТІЙ КОССАКОВСЬКИЙ — шляхтич герба Слеповрон, рід якого походив з Мазовії. У 1610-х роках разом з рідним братом Анджеєм служив Анні Костчанці та її синам князям Олександровичам Острозьким. Згадується 1619 р. серед дворян князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького городського суду за скаргою краківського каштеляна князя Януша Острозького про спілкування з банітами Малжером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). Після смерті патрона служив його сестрі Анні-Алоїзі Ходкевич; в березні 1621 р. був уведений за її даниною в посідання сіл Головлі і Хотичин Острозької волості (нині обидва становлять один населений пункт Головлі Славутського району Хмельницької області) та Дубрівка Берездівської волості (нині — Баранівського району Житомирської області). Окрім того, Валентій Коссаковський володів двором у пригородку острозького замку. Помер 1621 р. і похований в Острозькому фарному костелі. У шлюбі з Анною Жоравською (померла близько 1637 р.) дітей не мав. Чудову військову кар'єру зробили рідні брати Валентія — Анджей (королівський ротмістр, згаданий у 1621—1623 рр.) та Миколай (королівський ротмістр, згаданий у 1612, 1620 рр.; полковник військ королевича Владислава в 1618 р.). Перший з них по чергово обіймав титулярні уряди віського чашника (згаданий 1623 р.) і чернігівського хорунжого (у 1634—1639 рр.), а другий був віським старостою (1620—1638) і чернігівським каштеляном (1634—1639) (ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 49, арк. 607 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 185 зв.—186; спр. 120, арк. 412 зв.—413 зв.;

спр. 125, арк. 286 зв.—289; спр. 131, арк. 580—580 зв.; спр. 133, арк. 58 зв.—60, 714 зв.—716; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, N 3669/II, k. 304 v.; Володіння князів Острозьких на Східній Волині...— С. 187—189; Herbarz Polski...— Т. XI.— С. 307—308; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких.— С. 57; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648).— К., 2006.— С. 403, 406; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 211).

52. АНДЖЕЙ ЛОСЬ — належав до шляхетського роду герба Домброва, який походив з Мазовії (деякі його представники ще в XVI ст. осіли в Руському воєводстві). У 1619 р. згаданий серед дворян князя Януша-Павла Острозького, яких позвано до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Малжером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). Напевно доводився близьким родичем Щенсному Лосю, слузі, факторові й дозорцеві лісів княгині Анни Костчанки (згаданий у 1615—1617 р.) (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 100, арк. 444—445 зв.; спр. 103, арк. 162 зв.; спр. 106, арк. 475 зв., 513 зв.—514 зв.; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Herbarz Polski...— 1913.— Т. XVI.— С. 17—26).

53. ЛУКАШ ЛЯСКОВСЬКИЙ (ЛАСКОВСЬКИЙ) — шляхтич, однак немає певності в тому, до якого з багатьох шляхетських родів Лясковських він належав: найвірогідніше до того, представники якого походили з Белзького воєводства і печаталися гербом Пулкозиць. Напевно був тим „паном Ляковським“, котрий короткий час на початку 1604 р. за дорученням Анни Костчанки урядував у Сатієві. У 1619 р. згаданий серед дворян князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького гродського суду за скаргою про спілкування з банітами братами Лішками (див. № 32—33). Після смерті патрона повернувся на службу до своєї колишньої покровительки княгині Анни Костчанки (упродовж 1620—1630-х років її дворянин, 1630 р. краковецький староста). Помер після 1634 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 216; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, sygn. 3531, s. 394, 445, 492; Erekcya kollegiaty jarosławskiej w skróceniu znacznem.— S. 113; Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku...— S. 75; Herbarz Polski...— Т. XIII.— С. 355—385).

54. АДАМ МАРХОЦЬКИЙ — шляхтич герба Остоя з Краківського воєводства. Служив князям Олександровичам Острозьким принаймні з 1618 р. Згаданий 1619 р. у переліку дворян князя Януша-Павла, що підтримували зв'язки з банітами Лішками (див. № 32—33). В Острозькій волості в 1619—1621 рр. тримав села Велика Боровиця (нині — Білогірського району) і М'якоти (нині — Ізяславського району, обидва в Хмельницькій області); власник двора в окольному острозькому замку (1622). Дочка Адама Мархоцького Агнешка-Єфросинія охрещена в острозькому костелі в 1622 р. (хрещені батьки — Миколай Собанський і княгиня Анна Костчанка). Помер після 1622 р. Можливо, саме він згаданий серед електорів короля Владислава IV (від Краківського воєводства) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 60, арк. 97—98 зв.; спр. 61, арк. 52—52 зв., 59, 63—63 зв.; спр. 66, арк. 86 зв.—87; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 215; Metryki chrztu z Ostroga...— 1938.— N 7—8.— S. 126; Rodzina...— 1913.— Т. X.— S. 207—210).

55. КРИШТОФ МЕЛЬЧИЦЬКИЙ — імовірно, плебей; у жодному з відомих гербівників рід Мельчицьких не згадується. 15 травня 1619 р. Криштоф як дворянин князя Януша-Павла Острозького поставив свій

підпис на фундації свого патрона Ярославській колегії мансіонаріїв (Makara J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej.— S. 129).

56. ЯРОШ МОШИНСЬКИЙ — походив зі шляхетського роду герба Наленч з Люблінського воєводства (в кінці XVI ст. одна з гілок роду осіла на Волині). Був, імовірно, сином Якуба Мошинського (волинського ловчого, секретаря і справця маєтків князя Василя-Костянтина Острозького) та Гальшки з Конар. Про його службу князю Янушу-Павлу Острозькому дізнаємося з заповіту останнього, за яким Ярошу відказано в пожиттєве тримання села Залясова Тарновської волості (нині — Тарновського повіту Малопольського воєводства Польщі), Золотіїв Рівненської волості (нині частина міста Рівне) і Корита Крупської волості (нині — Привітне Млинівського району Рівненської області) із записом на них суми 5 тисяч злотих. У тому ж заповіті зазначено, що якби Я. Мошинський не хотів тримати села (на службі), мав дістати від спадкоємців названу суму лише готівкою. Помер 1645 р. (Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe odczynny nadzieje...”— S. 117—118; Rodzina...— T. XI.— S. 313—317).

57. ЯН ОЧЕСАЛЬСЬКИЙ — шляхтич герба Папжиза з Мазовії. Згадується в 1619 р. серед дворян князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького гродського суду краківським каштеляном князем Янушем Острозьким у справі про спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33) (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Rodzina...— 1915.— T. XII.— S. 242—244).

58. ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ — шляхтич герба Одровонж, середній син луцького войського (1585) і острозького старости (1574—1585) Михайла Павловича та Марини Василівни Борисовича. Належав до роду потомствених слуг Острозьких, вперше згаданий як зем'янин київського воєводи князя Василя-Костянтина ще в 1594 р. Папередодні смерті (1621) посідав в Острозькій волості села Капустин (нині — Пашуки) і Довжок (нині — Довжки, обидва села в Славутському районі Хмельницької області). Окрім того спільно з братами Шимоном (див. № 59) і Прокопом володів двором в окольному острозькому замку і дідичними маєтками на Погорині. У 1619 р. потрапив до переліку дворян князя Януша-Павла Острозького, позваних до Кременецького гродського суду за скаргою краківського каштеляна князя Януша Острозького про спілкування з „банітами і виволанцями“ Малхером, Войцехом і Яном Лішками (див. № 32—33). Після смерті волинського воєводи перейшов на службу до його молодшої сестри Анни-Алоїзи Ходкевич. Похований в одній з острозьких замкових церков, одружений не був і нащадків по собі не залишив (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 125, арк. 135—137 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 649; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 217—218; Тесленко І. Хто є хто в імперії „старого“ князя...— С. 132).

59. ШИМОН ПАВЛОВИЧ — молодший брат Григорія Павловича (див. № 58). Як острозький зем'янин князя Василя-Костянтина Острозького згадується з 1594 р. З того часу незмінно посідав на службі і в заставі певні землі в околицях Острога. Разом зі старшими братами Прокопом і Григорієм володів двором в окольному острозькому замку і дідичними маєтками на Погорині. У 1619 р. серед інших дворян князя Януша-Павла позваний краківським каштеляном князем Янушем Острозьким до Кременецького гродського суду як особа, що спілкується з ба-

нітами Лішками (див. № 32—33). Після смерті волинського воєводича служив його сестрі Анні-Алоїзі Ходкевич, яка в 1625 р. своїм привілеєм надала йому в пожиттєве тримання підострозькі села Скнить (нині — Малий Скнит), Довжок (нині — Довжки), Котівка (в наші дні не існує, увійшло до складу сусіднього села Красносілки) і Капустин (нині — Пашуки, всі в Славутському районі Хмельницької області). Помер між 1626 і 1629 рр., похований у Тесівській церкві. У шлюбі з Полонією Хом'яківною-Смордовською мав восьмеро дітей (ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 649; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 238—239 зв.; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 217—218; Тесленко І. Хто є хто в імперії „старого“ князя...— С. 132).

60. ЛЮДВІК ПОНЯТОВСЬКИЙ — шляхтич герба Цьолек з Люблінського воєводства (?). У перші роки XVII ст.— ватажок „свавільних куп“, переслідуваний коронним гетьманом Станіславом Жулкевським, пізніше брав участь у московській війні, а після повернення з неї пристав до двору князя Януша-Павла Острозького. У січні 1619 р. якийсь Миколай Понятовський (можливо, йдеться про Людвіка) іменем свого патрона князя Януша-Павла Острозького зробив заяву в Луцькому гроді про неслухне затримання сокольськими міщанами Криштофа Єловицького і князя Стефана Воронецького навантажених попелом підвод волинського воєводича. Одружений з Анною Земецькою, вдовою „ланцутського диявола“ Станіслава Стадницького і власницею двора в місті Любліні, де помер князь Януш-Павло. За заповітом патрона мав отримати у винагороду 10 тисяч злотих. Помер після 1621 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 89 зв.—91; Rodzina...— Т. 14.— S. 223—224; Łoziński W. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.— Lwów, 1904.— Т. 2.— S. 489; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 21, 119).

61. ГАВРИЛО (ГАБРИЕЛЬ) ПРОМЧЕЙКО-РЕМЧИЦЬКИЙ — потомственный слуга дому Острозьких. Предки Гаврила посідали на ленному праві село Ремчичі в Степанській волості (нині село Ремчиці Сарненського району Рівненської області). Вперше згаданий у світі князя Януша-Павла Острозького в 1618 р. У лютому 1619 р. від імені патрона подав Дорогобузьку волость у заставне тримання київському хорунжому Гаврилові Гойському. 15 травня 1619 р. поставив свій підпис на фундації Ярославській колегії мансіонаріїв (як „надвірний підскарбій“ волинського воєводича). За заповітом князя Януша-Павла мав отримати в пожиттєве тримання Шинвальдське вїтївство (Шинвальд — нині село Тарновського повіту Малопольського воєводства Польщі) із записом на ньому 5 тисяч злотих і додачею восьми підданих (передбачалася можливість перенесення надання на один із волинських маєтків Острозьких). Після смерті князя був в опозиції до тих слуг, які наважилися на фальшування останньої волі князя і „ревізю“ його майна (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 141 зв.; спр. 112, арк. 348 зв.; спр. 122, арк. 297 зв.; AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Łańcuta, N 1544, s. 1—2; Makara J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej.— S. 129; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 117—118).

62. ДМИТРО СЕНЮГА-РАДОГОСЬКИЙ — шляхтич власного герба, рід якого походив із Кременецького повіту Волинського воєводства. Предки Дмитра Сенюти від кінця XV ст. перебували на службі в князів Ост-

розьких. Одна з гілок роду осіла в селі Радогоща (нині — Велика Радогощ), що лежала на самому кордоні з Острозькою волостю. В межах самої Острожчини знаходилася ще одна Радогоща (нині — Мала Радогощ, обидві Ізяславського району Хмельницької області) — від початку XVI ст. вислуга Сенют. Це друге сільце Дмитро Миколайович тримав уже в 1603 р., коли власником Острога був київський воєвода князь Василь-Костянтин. За часів, коли малолітні Адам-Костянтин і Януш-Павло Острозькі перебували під опікою дядька, недовго урядовав у Звягелі (близько 1615 р.). У колі дворян молодшого з волинських воєводичів пан Радогоський згаданий лише раз — у контексті позову до Кременецького гродського суду в справі про спілкування з банітами Лішками (див. № 32—33). На час смерті патрона окрім Радогощі посідав під Острогом село Гурщина (нині в Білогірському районі Хмельницької області), а за межами волості володів дідичними частинами маєтками Радогоща і Козин (останнє в наші дні в Білогірському районі Хмельницької області). Певний час служив сестрі князя Януша-Павла — вдові віленського воєводи і литовського великого гетьмана Яна-Кароля Ходкевича Анні-Алоїзі. На початку 1630-х років ці клієнтарно-патрональні узи обірвалися, після чого власниця Острога висунула до свого колишнього слуги претензії, які розглядалися в судовому порядку в Кременецькому земстві. Одружений з Гальшкою Василівною Болбасівною-Розтоцькою, мав у шлюбі з нею четверо дітей. Помер 1637 або 1638 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 454—455 зв., 455 зв.—460; ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Тесленко І. Шляхетська нерухома власність...— С. 220; Тесленко І. Хто є хто в імперії „старого“ князя...— С. 133).

63. СТЕФАН ХМЕЛЕЦЬКИЙ — шляхтич герба Бонча з Перемишльської землі Руського воєводства. Народився в сім'ї острозького війта Яна Хмелецького. На початку 1610-х років брав участь у московських походах; представляв інтереси сконфедерованих жовнірів у переговорах із коронним гетьманом С. Жулкевським (1612) і на вальному сеймі 1613 р. Після нетривалого перебування в Семигороді, де точилася боротьба за владу між Габором Бетленом і Другетом Гомонаєм (1616), повернувся до Речі Посполитої і опинився на дворі князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких. За заповітом останнього мав отримати винагороду в розмірі 10 тисяч злотих. Після смерті покровителя перейшов на службу до Томаша Замоїського (одруженого з княжною Катериною Острозькою). Як королівський ротмістр, а згодом полковник досяг значних успіхів у боротьбі з татарами. Гучна слава переможця ординців і підтримка патрона забезпечили С. Хмелецькому швидке кар'єрне просування. Незадовго до смерті (1630) отримав привілей на київське воєводство, був овруцьким і таборовським старостою. Помер у місті Новий Меджибіж, похований у місті Барі. У шлюбі з Теофілією Хоцимирською мав двох синів, Лукаша й Адама (Dobrowolska W. Chmielecki Stefan // Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1937.— Т. III.— С. 318—320; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczuzny nadzieie...“— S. 20, 119).

64. КОСТЯНТИН ХРЕБТОВИЧ-БОГУРИНСЬКИЙ — шляхтич герба Одровонж із Волинського воєводства (родове гніздо — село Богурин у Луцькому повіті, нині — Бугрин Гощанського району Рівненської області). Син луцького підстарости Івана Івановича Хребтовича-Богуринського,

дворюридний брат Олександра Романовича Вільгорського (див. № 40). У день смерті князя Януша-Павла Острозького (6 серпня 1619 р.) разом з іншими дворянами поставив підпис на його тестаменті. У 1629—1645 рр.— київський стольник. Помер близько 1645 р. (Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 118; Urzędnicy województw kijowskiego i czarniechowskiego...— S. 61; Ryżewski G. Ród Chreptowiczów herbu Odrowóż.— Kraków, 2006.— S. 33).

65. СТАНІСЛАВ ХРОНЬОВСЬКИЙ — шляхтич; належав, певне, до роду герба Гриф з Краківського воєводства. 15 травня 1619 р. поставив свій підпис на фундації Януша-Павла Острозького Ярославській колегії мансіонаріїв. Ю. Кус припускає, що Станіслав Хроньовський і згаданий у заповіті князя Януша-Павла Станіслав Броньовський (див. № 2) — одна і та ж особа (Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 117; Herbarz Polski...— 1900.— Т. III.— S. 95—97; Makara J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej.— S. 129).

66. ПЕТРО ШВАРИЧОВСЬКИЙ (ШВАЧИШОВСЬКИЙ ?) — належав, імовірно, до шляхетського роду Сваричовських (Шваричовських) герба Сас (Наленч ?) з Руського воєводства. Згаданий серед дворян князя Януша-Павла Острозького, яких у 1619 р. за звинуваченням у спілкуванні з „банітами і виволанцями“ Лішками (див. № 32—33) до Кременецького гродського суду позвав краківський каштелян князь Януш Острозький (ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 59, 63—63 зв.; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 433).

67. ЯКУБ ШУМОВСЬКИЙ (СУМОВСЬКИЙ) — шляхтич герба Ястжембець з Руського воєводства. Служив на дворі князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких ще на початку 1610-х років. Восени 1615 р. старший із воєводичів відрядив його на Волинь на чолі комісії, що мала прийняти спадкові володіння з рук опікуна краківського каштеляна князя Януша Острозького. У наступні роки згадується у свиті княжат Олександровичів, а після їх смерті — матері Анни Костчанки. Станом на 1619 р. тримав у певній сумі грошей село Верхославичі Гарновської волості. У серпні того ж року разом з іншими слугами щойно померлого князя Януша-Павла ревізував складене в острозькій замковій церкві майно патрона, причому з храму було винесено дві скрині, „в которых привилея, листы были“. На думку Єжи Тимошевича, був причетний до фальшування заповіту волинського воєводича. У 1620 р. потрапив до складу комісії, яка проводила опис усіх володінь князів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких (напередодні поділу між їх сестрами, що відбувся 1621 р.). У 1622—1623 рр. тримав у заставі від Анни-Алоїзи Ходкевич Звягельську волость (у сумі 36 тисяч злотих). Економ княгині Анни Костчанки (1624). Власник дому на Замковій вулиці в Ярославі. Помер 1635 р., похований в ярославському костелі монастиря бенедиктинок перед вівтарем (ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 102, арк. 700—702 зв.; спр. 112, арк. 931—932; спр. 122, арк. 596; спр. 131, арк. 1085 зв.—1088 зв.; AGAD w Warszawie, Archiwum Potockich z Łańcuta, N 1544, s. 2; Ereksya kollegiaty jarosławskiej w skróceniu znacznem.— S. 113; Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku...— S. 75; Kus J. „Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...“— S. 117; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej.— S. 432; Makara J., ks. Dzieje parafji jarosławskiej.— S. 185; Кулаковський П. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких.— С. 57).

Оксана ВІННИЧЕНКО

(Львів)

СТРУКТУРА ТА ФОРМУЛЯР ТЕСТАМЕНТІВ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН XVII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТЬ

Вірменський ранньомодерний тестамент львівського походження як акт, що регламентував спадкування, в процесі свого формування й утвердження мав доволі довгу передісторію. У XVII—XVIII ст. юридичною підставою існування вірменських заповітів стали кодекси вірменського права, які безумовно враховували вірменські звичаї у сфері спадкування з одного боку (а матеріальне підґрунтя буття будь-якого стану зазвичай мало визначальний вплив на спадкову сферу), з другого — адаптували юридичні норми для потреб вірмен у межах міського права. Львівські вірмени вели міський спосіб життя, тож творилась площина, в якій міське спадкове право могло й мусило впливати на вірменське. Без сумніву, це супроводжувалося також впливом європейської римо-католицької традиції тестаментування, зокрема, коли йшлося про конструювання зразків для укладення актів останньої волі. Зрештою проживання представників „вірменської нації“ поза межами батьківщини і серед носіїв різних етнокультурних та релігійних традицій природно позначилося для них численними запозиченнями. Позаяк у річпосполитському Львові домінуючі позиції посіла польська римо-католицька громада, саме її культурно-релігійні впливи стали визначальним для вірмен. Відтак останні в культурі укладення тестаментів мали наближатися до представників римо-католицького середовища, що стало особливо помітним після прийняття унії львівською вірменською громадою в 1630 р. Проте і до цього часу практика писання латинського документа мусила суттєво позначатися на творенні актів у різних етноконфесійних середовищах, у тому числі й у вірмен Львова.

Право чинити заповіти було свого роду привілеєм для львівських вірмен. Їх прерогативу й обов'язок складати тестаменти закріпив лист польського короля Владислава II 1434 р.¹ Змістове наповнення акта останньої волі природно визначалося правовими нормами, що регулювали цю сферу спадкового права. У вірменському статуті 1519 р. подано перелік

¹ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (Вірменська колонія кінця XVI — початку XVII ст.) // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К., 1999.— Вип. 3/4.— С. 175; Привілеї національних громад міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль.— Львів, 2000.— [Львівські історичні пам'ятки.— Т. II].— С. 129 (№ 39).

елементів, які обов'язково мають бути наявні в заповітах (хоча й не наголошено на тому, чого вони не можуть містити), зокрема перелічено почерговість майнових диспозицій, властиво матеріальну частину тестаментів, крім того регламентовано деякі процесуальні моменти укладення актів останньої волі. Отже, вірменські заповіти обов'язково мали містити наступні складові: відказ на вірменську церкву, запис єпископові та священникам, призначення коштів на поховання тіла, розподіл решти майна відповідно до своєї волі між спадкоємцями. Тестамент належало укладати при духовних, двох або трьох мужах „з уряду старших“ та родичах — відтак очевидно, що заповіти мусили писати при свідках і в цих актах, відповідно, мали міститися засвідчувальні формули². У 1563 р. король Зигмунт II Август підтвердив вірменам право — відповідно до звичаїв — вписувати заповіти до книг духовного суду³. Порядок судів 1604 р. дещо уточнив склад свідків: тут, зокрема, чітко прописано, що ними мають бути кілька „старших“, запрошених з уряду, а також каплан або власний сповідник. Саме присутність цих осіб та внесення заповітів до „приватних тестаментових книг“, що зберігалися у вірменському церковному скарбі, робило обов'язковим до виконання акта останньої волі. Стосовно їх диспозитивної частини вказано, що заповідач міг вільно розпоряджатися усім майном, окрім нерухомого та отриманого у спадок⁴, тож для композиції тексту це було вагомим чинником.

Тестаменти представників „вірменської нації“ належали до юрисдикції духовного суду. Це впливає як з писаних норм заповідання вірменами, так і зі судової практики. Усі справи пов'язані із судівництвом у справах недотримання заповідального права та вірменського звичаю розглядалися вірменським духовним судом, про що свідчать записи в судових книгах⁵.

Жінки вірменського походження, як показує практика, укладали тестаменти за посередництвом опікунів⁶. Передбачалося також, що написання заповіту заміжньої представниці „вірменської нації“ мало відбуватися лише за згодою її чоловіка⁷.

Відтак вірменське право передбачало змістову структуру тестаменту, елементи якої стали обов'язковими (істотними у правовому розумінні) та унаочнювали основні очікування від цієї форми спадкування:

- записи на вірменську церкву;
- записи духовенству;
- призначення коштів на похоронні витрати;
- розподіл решти майна (окрім нерухомого та спадкового) між спадкоємцями відповідно до волі тестатора;

² Привілеї національних громад міста Львова...— С. 191, 221.

³ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова...— С. 175.

⁴ Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604. / Wydał i wstępem opatrzył Oswald Balzer.— Lwów, 1912.— [Studia nad historią prawa polskiego.— T. V.— Zesz. 1].— S. 55.

⁵ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625—1630 w języku ormiańsko-kipczackim.— Kraków, 2010.— S. 147, 150—152, 158—161 etc.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України), від рукописів, ф. 5 (Збірка рукописів, автографів, грамот і дипломів бібліотеки Національного інституту ім. Осолівських у м. Львові), оп. 1, спр. 1655 II, арк. 23 (Анастасія Аведиковичова); спр. 1656 II, арк. 59 (Ельжбета Богущович).

⁷ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 58.

• очевидно засвідчувальна формула (присутні при акті укладення тестаменту: старші „вірменської нації“, священник / особистий сповідник заповідача).

Перелік цих елементів підкреслював звичаєву сутність спадкування за заповітом, ілюстрував місце вірменина в громаді й релігійному середовищі та першочергові завдання тестаменту як останньої волі. До певної міри це визначало свідомісну ідентичність заповідача як представника „вірменської нації“. Водночас вірменське право передбачало, що диспозитивна частина актів останньої волі мала бути найбільш розбудованою. Найраніші написані вірменами у Львові заповіти відомі з XIV ст.⁸, але й у XVII ст. композиція їх текстів ще швидше нагадувала розгорнуту диспозитивну частину, аніж повноцінно написаний за розгорнутим формуляром акт. Великий вплив на структуру вірменського тестаменту — крім права й юрисдикційних аспектів, статевої приналежності, подружнього стану чи рівня заможності заповідача — мали обставини укладення документа та присутні при його написанні особи.

Розглянемо детальніше структуру кількох вірменських тестаментів, що походять з першої половини XVII ст. На окрему увагу заслуговує акт останньої волі Богдана Доноваковича (30 квітня 1615 р.)⁹, який був укладений в обставинах, дуже цікавих для заповідача з огляду на значну кількість його нащадків від різних шлюбів. У тексті документа, писаного в наративному стилі, можна виокремити такі елементи:

- інвокація;
- інтитуляція;
- нарація (розповідь про сімейні обставини тестатора і кількість спадкоємців, до певної міри автобіографія);
- опис наради стосовно спадку з нащадками від першої дружини (тут наведено цитати з прямою мовою обох сторін);
- запис спадку на користь дітей по першій дружині;
- нарація (розповідь про стосунки з дітьми по другій дружині та їхні права на решту спадку, розповідь про конфлікт з дітьми від першого шлюбу та обґрунтування своїх прав на спадок по дружині);
- запис спадку на користь дітей по другій дружині;
- перелік присутніх при укладенні заповіту (львівський війт Ёжегож Доброцький, вірмени Габріель Капрусь і Якуб Задикович, вірменський офіціал о. Каспер);
- датація;
- короборація.

Як бачимо тестамент не містив жодних записів на користь вірменської церкви, духовенства, а також диспозицій щодо душі та тіла.

Заповіт Анастасії, доньки Богдана Доноваковича і вдови по Миколаю Аведиковичу (29 червня 1645 р.)¹⁰, містить чимало інформації про саму процедуру укладення. Остання воля заповідачки була виголошена на території Богданівки (її власності на Краківському передмісті), де в цей час у домі пана Сефера знаходилась Анастасія, будучи через хворобу прикута до ліжка. Цікаво, що на початку тестаменту виклад ведеться не від

⁸ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова...— С. 176.

⁹ Там само.— С. 183—191.

¹⁰ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1655 II, арк. 23—24 зв.

першої особи. Очевидно усі формальності взяв на себе писар, який у вступній частині заповіту написав про дієздатність тестаторки відповідно до права і звичаїв „львівських міських вірмен“. Бути присутніми при тестаментуванні заповідачка закликала наступних осіб: з „уряду духовного права львівських вірмен“ — свого сповідника, офіціала о. Захар'яша; з „панів старших присяжних“ — „славетних“ Кшиштофа Пйотровича, Кшиштофа Захновича, Яна Кшиштофовича, Габрієля Капрусьовича, писаря „того ж уряду“ Якуба Івашкевича. У вступній частині сказано, що заповідачка вчинила тестамент останньої волі через свого опікуна „славетного“ Івашка Стефановича, який також належав до числа запряжених старших. При укладенні заповіту, крім вищеназваних, були присутніми мати заповідачки Петронелла, рідні брати пан Доновак і пан Аведик, сестра Роза та швагри Гжегож Пйотрович і Лазар Давидович, дальші родичі, а також кредиторка єврейка Іцкова Нахманчина та міський війт Марцін Анчовський, котрі прибули дещо пізніше. У схематичному вигляді змістове наповнення цього тестаменту складається з таких блоків інформації:

- вказівка про місце і час укладення;
- датація за „польським календарем“;
- інтитуляція;
- вказівка про дієздатність тестаторки;
- перелік присутніх при укладенні тестаменту з урядів „права духовного“ і старших „вірменської нації“ та інших;
- висловлення готовності померти з волі Божої;
- диспозиція щодо душі;
- диспозиція щодо поховання тіла;
- підтвердження волі покійного чоловіка щодо його спадкового майна;
- розпорядження щодо віддачі грошей, заборгованих різним особам;
- пряма мова однієї з кредиторів;
- розпорядження щодо відібрання коштів, заборгованих заповідачці;
- звільнення від боргів перед заповідачкою бідних людей, яким вона позичала гроші;
- записи на „побожні вчинки“;
- розподіл майна між родичами;
- протест одного з родичів проти заповіту;
- зустрічний протест проти попереднього протесту інших родичів;
- призначення ексекуторів останньої волі;
- з'ясування духовним урядом, чи ще хтось не має претензій до заповідачки;
- згода уряду духовних на внесення заповіту до „актів духовного права львівських вірмен“;
- підпис та печатка писаря духовного уряду Якуба Івашкевича.

Текст заповіту з позазмістових (у правовому розумінні) елементів містить свідчення кредиторки, міського війта та подекуди мову писаря акта. Попри присутність при укладенні заповіту представників вірменського духовного уряду девоційні формули у тексті повністю відсутні, відтак можемо твердити про те, що явище барокового оформлення тестаментів тоді у вірмен Львова не спостерігалось. Натомість остання воля містить записи на побожні вчинки, про які тогочасне вірменське право не згадувало. Усі ці чинності вказують на те, що процедура укладення тес-

таменту в середовищі представників „вірменської нації“ була стисло пов'язана з вірменським правом та відповідальністю перед громадою.

Тестамент А. Аведиковичової також ілюструє дію інституту свідків та процедуру засвідчення, які не функціонували так повноцінно, як це було у сфері польського чи руського права ще раніше. У заповіті названо чимало присутніх осіб, проте документ не заверений ані підписом і печаткою заповідачки (навіть через уповноважену особу), ані старших „вірменської нації“ та інших присутніх. Отже, присутність багатьох родичів та представників уряду вірменських старших і публічне укладення заповіту мало більше значення, аніж усталена у тогочасному діловодстві практика власноручного засвідчення документів. Це вкотре підштовхує до думки про те, що свідками при укладенні ранньомодерних заповітів виступали не всі присутні при юридичній чинності особи, а лише ті, кому надано функції свідків¹¹.

Яскравим підтвердженням висловленої тези про виразну залежність композиції акта останньої волі від обставин і передумов / причин його появи є тестаменти подружжя Шимона та Ельжбети Богущовичів, писані 12 березня 1644 р. і принесені до вірменського духовного уряду 9 квітня цього ж року¹². З огляду на практично синхронне укладення заповіти подружжя писані за єдиним зразком і мали аналогічну між собою структуру:

- інституція (природно різнилися);
- вказівка на юридичну дієздатність (ідентичні);
- арена і мотиви укладення тестаменту (ідентичні, за винятком згадки Ельжбети про опікуна, за посередництвом якого чинить заповіт);
- призначення грошей на „побожні вчинки“ (формулювання ідентичні, відмінні лише кошти, що походили з різних джерел);
- майнові диспозиції на користь вірменської церкви та громади (відрізняються за формулюванням і джерелами походження коштів, проте спрямовані на підтримку й збереження вірменських прав, харитативну діяльність та храми);
- призначення ексекторів (одні й ті ж особи);
- короборація (ідентичні);
- завірнення (підпис чоловіка під його тестаментом, натомість підпис опікуна під заповітом дружини).

Прикметно, що в тестаментях не було призначено коштів для вірменського архієпископа: тоді ним був Миколай Торосович, якого заповідачі, вочевидь, не підтримували, як і ідею унії.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. формуляр вірменських тестаментів¹³ почав нагадувати тогочасні римо-католицькі шляхетські тестаменти, хоча водночас і зберігав основні традиції заповідан-

¹¹ Вінниченко О. Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) // Український історичний журнал.— К., 2008.— № 5.— С. 81—87.

¹² ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 58—61 зв.

¹³ Короткий аналіз заповітів львівських вірмен за 1700—1720-ті роки подав Філіп Воланський, див.: Wolański F. Postawa Ormian lwowskich wobec śmierci w świetle ich testamentów // Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700—1939 / Pod redakcją Aleksandry Bilewicz i Stefanii Walasek.— Wrocław, 1998.— [Acta Universitatis Wratislaviensis.— N 2088].— S. 31—39.

ня, характерні для вірменської громади Львова. Для заможних вірмен це пояснювалося їх фактичним наближенням до цього стану (чимало львівських вірмен набули шляхетство) і до певної міри входженням у поле шляхетської римо-католицької барокової культури. Проте в матеріальній частині вірмени-тестатори продовжували дотримуватися вірменського спадкового права. У цей період більшість вірмен Львова уклали свої заповіти польською мовою, насичуючи їх латинськими формулами та цитатами.

Традиційно тестаменти християн Ранньомодерного часу розпочиналися **інвокаціями**¹⁴. Для заповітів православних, греко-католиків, римо-католиків ця формула була основною з позазмстових. Для вірменських же тестаментів інвокація стала більш звичним елементом лише у XVIII ст., проте її вживання не відзначалося великою різноманітністю варіантів (як це, наприклад, практикувалося у шляхетських актах останньої волі). Як і представники інших конфесій, вірмени-заповідачі використовували латиномовні варіанти цієї клаузули та їх польськомовні відповідники (у дужках подаємо кількість актів, в яких вживається такий варіант):

„In Nomine Domini. Amen“ (8)¹⁵;

„In Nomine Sanctissimae Trinitatis, Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (2)¹⁶;

„In Nomine Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (1)¹⁷;

„In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis, Patris et Filij et Spiritus Sancti. Amen“ (2)¹⁸;

„Laudetur Iesus Christus. W Imie Troyce Przenayswięzszej Boga y Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (1)¹⁹;

„W Imię Panskie. Amen“ (8)²⁰;

„W Imnie Oyca Syna Ducha S[więtego]. W Imie Troyce Przenayswięzszej“ (1)²¹;

„W Imie Troyce Przenayswięzszej Boga y Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (1)²²;

„W Imie Troycy Przenayswięzszej Oyca Syna y Ducha Świętego. Amen“ (4)²³;

„W Imie Oyca Syna y Ducha Swientego. Amen“ (2)²⁴;

¹⁴ Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2008.— Вип. XI—XII.— С. 528—531.

¹⁵ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 24; спр. 1657 II, арк. 24 зв., 57; спр. 1726 II, арк. 73 зв.; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO we Wrocławiu), dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 9, 120, 169, 201.

¹⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 92; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 299.

¹⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1658 II, арк. 28.

¹⁸ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 14 зв.; спр. 1726 II, арк. 79.

¹⁹ Там само.— Спр. 1656 II, арк. 5.

²⁰ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 22, 27, 98, 143, 157, 267; ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 41, 101 зв.

²¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 52.

²² ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 85 зв.

²³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 63, 91, 186, 205.

²⁴ Там само.— S. 128, 253.

„W imię Pana Jezusa Zbawiciela naszego Boga w Trójcy Jedynego“ (1)²⁵.

З-поміж п'ятдесяти трьох розглянутих тестаментів інвокації відсутні в 21 акті²⁶, натомість серед 32 заповітів, в яких ця клаузула наявна, рівно половина (16 актів) розпочата формулою „В Ім'я Господне. Амін“ (по вісім разів у польськомовному та латиномовному варіантах). Отже, можна вважати цей варіант інвокації найчастіше вживаним у вірменському середовищі.

У деяких з вірменських тестаментів після інвокації йшла датація, далі розпочиналася аренга, а інтитуляція була вбудована в її зміст. Датування записувалося за григоріанським або, як висловлювалися вірмени, „польським“ календарем, польською або латинською мовами (наприклад, „Anno Domini Millesimo septingentesimo decimo, die decima quarta mensis augusti“²⁷).

Інтитуляція вірменського тестаменту містила ім'я та прізвище заповідача, часом вказівки про його соціальний статус, приналежність до міського стану, територіальне походження, фах, займані уряди тощо. Зазвичай клаузула з такими вказівками мала наступний вигляд: „Ja Gabriel Bogdanowicz mieszczanin u kupiec lwowski“²⁸, або „Ja Mikołaj Łatynowicz, sędzia natyey ormian lwowskich“²⁹. Важливою особливістю вірменських тестаментових інтитуляцій була часто вміщувана в них згадка про приналежність заповідача до „вірменської нації“: наприклад: „Ja Bohdan Donowakowicz Ormienin i mieszczanin lwowski“³⁰. Порівняно з інтитуляціями вірмен-тестаторів, які без перебільшення були типовими, відповідні формули, вживані львівськими вірменками-заповідачками, відзначалися більшою різноманітністю, що обумовлювали особистісні чинники, й обставинами укладення тестаментів. Представниці „вірменської нації“ вказували своє ім'я і прізвище (приміром, „Ja Marianna Bogdanska“³¹) чи ім'я й по батькові (наприклад, „ja, Zofia Hrehorówna“³²), як це практикувалося представниками інших конфесій, а подекуди після цього додавали імена чоловіків та / або батьків, що було характерним для їх середовища (тоді формули здебільшого виглядали так: „Ja Barbara Mikołaj Dersymonowiczowa“³³). Деякі інтитуляції містили вказівки про сімейний стан тестаторки, зокрема, коли жінка була вдовою. У такому випадку інтитуляція могла бути такою: „Ja Barbara Tumanowiczowa alias Kazina, wdowa pozostała“³⁴. Часами у заповітах вдови виступали в інтитуляціях з дівочим прізвищем: „Ja Katarzyna Bogdanowiczowna Szymunowa Weręczykowa

²⁵ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 193.

²⁶ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1655 II, арк. 23; спр. 1656 II, арк. 58—59; спр. 1658 II, арк. 38, 58; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 31, 33, 40, 46, 48, 89, 95, 115, 122, 126, 134, 152, 165, 194, 358, 373.

²⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 98.

²⁸ Там само.— S. 46.

²⁹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 79.

³⁰ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова...— С. 183.

³¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 31.

³² Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 193.

³³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 22 (Barbara Mikołaj Dersymonowiczowa), 122 (Zuzanna Tomasz Jaskiewiczowa), 152 (Marianna Minas Minaszewiczowna), 373 (Martha Bogdan Sahakowiczowa).

³⁴ Там само.— S. 40.

pozostała wdowa³⁵. Часто подібна форма інтитуляції, як і у шляхтянок, містила підкреслення високого статусу покійного чоловіка: „Ja Zofia Torosowiczowna sławetnego niegdy Gabryela Bernatowicza małżaka wdowa pozostała³⁶, або „Ja Barbara Eminowiczowna szlachetnego niegdys J[ego] m[ilosci] pana Zacharyasza Bogdanowicza, sędziego ormian lwowskich, małżonka, pozostała wdowa³⁷. Для львівських вірменок також була властивою згадка про посади, займані свого часу покійним чоловіком³⁸, а також вказівка про участь у заповіданні опікуна. Зокрема, так вчинила одна з тестаторок, представившись як „Ja Orszula Mathiuszewiczowa, sławetnego niegdy Bogdana Muratowicza, mieszczanina u kupca lwowskiego, małżonka, pozostała wdowa, przy assistencyi opiekuna niżej wyrażonego po imieniu do tego aktu testamentu vproszonego³⁹. Зрештою, в окремих вірменських заповітах інтитуляція взагалі відсутня, як, наприклад, в останній волі священика Миколая Кубачовського (1707)⁴⁰.

У XVIII ст. звичним для testamentів львівських вірмен став такий елемент контексту, як **аренга**. Ця частина актів останньої волі представляє вірмен інтегрованими у католицький соціум не лише Львова, а й усієї Речі Посполитої, вказуючи на запозичення ними римо-католицької культури укладення барокових заповітів. Остання якраз і відзначалася розлогими аренгами з цитуванням Святого Письма, нерідко навіть латинською мовою, появою нових елементів формуляра тощо. Суддя „вірменської нації“ Миколай Латинович у своєму заповіті (1730) подав аренгу, до якої включив цитату (виділяємо її курсивом), у дещо скороченому вигляді взята з Четвертої книги Царів (IV Reg. 20:1) або Книги пророка Ісаї (Is. 38:1): „...słabym będąc na ciele, na vmysle iednak pefen doskonałego zdrowia, wiedząc o tym dobrze, ze kazdemu rodzącemu się na swiat nic więcey nie zostaię tylko ten termin expedyiowac: *dispone domui, quia morieris non vives*. Przeto nim takową smiertelnosci wypłace contrybutuą, woli moiey ostatniey takową dyspozytuą u porządek czynię⁴¹. Аренгу з євангельською фразою містить і testament купця Богдана Латиновича (1716)⁴²: „Maіac na dobrej pamіeci, ja Bogdan Latinowicz słowa Ewangeliey S[więt]ey „nie wiecie dnia y godziny smierci waszey, przeto bądcie gotowemi⁴³, dla czego ja wydzac się bydz w podeszłych leciech, a obawiaіac się zeby mnie smierc bez porzątku chrescianskiego insperacie nie zaskoczyła, będąc zdrowym, tak na vmysle, iako y na ciele, z dobr moich takową czynię dyspozycye, czy to z ruchomych, czy to stoiących“. У процитованому фрагменті вміщено клаузулу, яка підтверджувала юридичну дієздатність тестатора, відзначаючи його розумове й тілесне здоров'я. Чому заповідач висловив останню волю саме тоді, коли до цього не спонукали його стан здоров'я чи „наближеність смерті“, а аргументом стали лише „старші роки“? Очевидно стимулом послужило прагнення завчасно підготуватися до

³⁵ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 48

³⁶ Там само.— S. 91.

³⁷ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 5.

³⁸ Там само.— Спр. 1726 II, арк. 101 зв.

³⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 267.

⁴⁰ Там само.— S. 52.

⁴¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1726 II, арк. 19.

⁴² BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 157.

⁴³ Подібна цитата вжита у testamentі Богдана Сахаговича (Там само.— S. 201).

смерті, що було вже традицією в тогочасному римо-католицькому середовищі, обумовленою підручниками „ars bene moriendi“⁴⁴. У попередні періоди вірменські заповідачі не наводили фрагменти з Біблії, але це не означає, що пересічний укладач тестаментів не знав Святого Писання та не міг чи не здогадувався його цитувати. Йшлося, радше, про певну замкнутість вірменської духовної традиції в доунійний час і про побутування власної самобутньої традиції укладення актів останньої волі. Зазнавши впливу „мистецтва доброї смерті“⁴⁵, композиції вірменських тестаментів стала містити й елементи „імітації смерті“. Наприклад, в арензі свого заповіту Барбара Нуркевичова (1711) задекларувала: „...czując się bydz w starosci słabą na zdrowiu na vmisle, iednak y dobrym baczeniu, przy dobrej rekolekciey, takowey ostatniey woli moiey czynie dispozycyą *jakobym z tego swiata schodzyc miała* (виділення наше.— О. В.), dusze Panu Bogu oddaie, a ciało ziemi, z ktorey wzięte iest“⁴⁶.

Аренга у поєднанні з інтитуляцією і визнанням віри, про яке йти-меться нижче, в тестаменті Домініка Богдановича (1707) прекрасно ілюструють мистецтво укладення барокового заповіту, яке поволі ставало звичним у вірменському середовищі. Цей фрагмент, як і весь документ, є свого роду витвором майстерності в оформленні останньої волі⁴⁷.

„Poniewasz nieodmiennym Naywiszego Boga wyrokiem kazdemu zyięcemu człowiekowi na swiecie nieuchronny termin smierci naznaczony iest, do ktorego przez cale zycie nasze pędząc codziennie się zbliżamy, y lubo niektórym dłuższego wieku granice Boska zamierzyla Prowidentia, iednak zadnego z zyiących ludzi od wypłacenia smiertelności tributu nie libertowała ta meta, ten cel, do ktorego wszyscy zmierzamy, niepochibnie nam naznaczony serius aut cicius metam properamus ad vnam, dlatego y ja Dominik Bogdanowicz, bacząc się przy podeszłym wieku moim bydz bliskim kressu tego wyplacenia smiertelności trybutu a vwazaiąc przestroge samego Zbawiciela moiego vigilate quia nescitis diem neque horam, tudziesz wierząc zywą wiarą, że po tym doczesnym y skazytelnym wieku nagotowane nam prawowiernym katolikom zasługamy y krwawym okupem niewinny Męki Zbawiciela na//szego rozumem ludzkim nieogarnionych roskoszy y pociech przez cale wiecznosc w krolewstwie niebieskim mieszkanie, aby mnie tedy niegotowego w takową podrożą wybieraiącego się smierc nie zastała, puki ieszcze czas y zdrowy rozum w ciele moim zostaię, za obfite szodrobliwey ręki Boskiey mnie vdzielone dobrodzieystwa Magestatowi Boskiemu winne oddaiąc dzięki, ten naprzod przed się wzięłem vmysł, abym z własney pracy moiey, ktorey mi acz niegodnemu Ręka pobłogosławiła Boska na Chwałę iego Przenayswięszey, y na dosyc vczynienie za grzechy moie te acz małą iednak z pokornym sercem mogł ofiarowac danine“.

⁴⁴ Ianuszowski I. Nauka umierania chrześcianskiego // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania do pobożnego życia y cwiczenia się w doskonałości chrześcianskiej zachęcającymi dostatecznie objaśniona regułami, prawowiernym oboiey płci, wszelkiego stanu, conditiei y powołania, Kościoła S. Katolikom, pragnącym dusznego zbawienia wielce pozyteczna y potrzebna, przez approbowanych authorow [...] podana y opisana.— Kraków, 1675.— S. 26—28.

⁴⁵ Drużbicki K. Przygotowania do szczęśliwey y Świętobliwey Smierci // Nauka Dobrego y Szczęśliwego umierania...— S. 186.

⁴⁶ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 95.

⁴⁷ Там само.— S. 63—64.

Крім релігійних розважань, які стали притаманні текстовим конструкціям досліджуваних актів останньої волі, аренги в них містили також вказівку на справжні причини укладення тестаментів. Найчастіше йшлося про полагодження ймовірних конфліктів навколо спадщини. У зв'язку з цим Якуб Мінашевич в акті останньої волі (1707) обґрунтував його укладення так: „...maiąc małżunke moią kochaną y dziatki, ktore mi Bog moу darowac raczył, z ktorych iednem rosporzadził, a drugie młodsze zostali, aby po smierci moiey iak między sobą, a osobliwie z rodzicielką swoią zadney trudności nie mieli“⁴⁸. Подекуди заповідач міг вказувати відразу кілька таких причин. Вдова львівського купця Стефана Августиновича Катажина Кубачовська (1702) серед спонук до укладення заповіту називає тілесну хворобу і намагання запобігти конфліктам між її старшим сином Теодором та дружиною і дітьми її покійного сина Кшиштофа⁴⁹. Маріанна Богданська, усвідомлюючи й відчуваючи свою смертність, уклала тестамент (1704) від страху перед епідемією: „Poczuwaiąc się byc smiertelno ja Marianna Bogdanska a zwłaszcza podczas *terazniejszych czasow morowego powietrza* (виділення наше.— О. В.) chcąc byc na wszystko gotowa y czekaiąc roskazu Boskiego, kiedy iako mie zechce powołac do Chwały Swoiey Świętey, chcąc byc na sumieniu uwolniono przy dobrym baczeniu y umysle czynnie takowy testament [...]“⁵⁰. Для вірменина, як і для заповідачів інших конфесій, дуже важливим був мир між спадкоємцями, стосунки яких після смерті тестатора (особливо батька) могли зіпсуватися. Саме про це і свідчать процитовані вище фрагменти.

Про виразні впливи на вірменську традицію тестаментування римокатолицьких практик свідчить поява у заповітів вірмен **визнання віри** (*confiteor*). Її формулювання у вірменському середовищі, яке перейшло на унію в 1630 р., на початок XVIII ст. було вже доволі однозначним та зустрічалось в багатьох заповітах⁵¹. Якщо для греко-католиків на той час не викристалізувалася виразна термінологія для конфесійного самоозначення (приміром, „graeci uniti“⁵² чи „fide sancta catholica ortodoxa“⁵³), то вірмени окреслювали його доволі чітко. Наприклад, Катажина Кубачовська вказувала, що народилася „w wierze świętey chrześcianskiey katolickiey“⁵⁴. В особливий спосіб підкреслив своє віровизнання священик Миколай Кубачовський: „Oswiadczam się naprzod przed Panem Bogiem, że jako wierze s[więtey] katholickeiy, w ktorey z woli Iego Boskiey wrodzoney rocczywie od rodziców moich edukaciey będąc wychowaney, iako nayprzystoynieyszy stanu swieckiego, chce w duchownym stanie życie moie skączyc statecznie“⁵⁵. Визнання віри у своєму заповіті перший унійний вірменський архієпископ Миколай Торосович (1681) сформулював у надто спро-

⁴⁸ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 33.

⁴⁹ Там само.— S. 9.

⁵⁰ Там само.— S. 31.

⁵¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 5; BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 165, 253.

⁵² Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський градський суд), оп. 1, спр. 492, с. 2395 (заповіт буського ловчого Станіслава Євстахія Шептицького).

⁵³ Там само.— Спр. 498, с. 1391—1393 (заповіт Андрія і Анни Крассовських).

⁵⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 9.

⁵⁵ Там само.— S. 52.

щеному варіанті: „A naprzod profiteor, ze in fide Sancta Romana vmięgam“⁵⁶. Це може свідчити про несприятливі умови написання акта останньої волі, коли заповідачеві забракло часу для викладення розлогого визнання віри, або ж архієпископ не вважав за потрібне у тестаменті розмірковувати про важливість католицького віровизнання у його житті:

Дехто з рядових вірмен-тестаторів так само обмежився лаконічним визнанням віри. Богдан Сахагович (1720) лише підтвердив, що народився, хоче жити й померти у святій католицькій вірі⁵⁷. Натомість диспозитивну частину тестаменту вірменина з Кам'янця-Подільського Берната Ісаєвича (1706) розпочинає дуже розгорнуте і повне визнання віри, важливість якого підкреслив сам заповідач⁵⁸:

„Naprzod na fundament zbawienia duszy moiey to zakładam y protestuie się, tudziesz y wyznawam przed obecnością Wszecmogącego Boga, Syna y Ducha Świętego, w trzech Osobach osobach* Boga Iedynego, przed Nayswięszą Panną Marią Krolową Niebieską, Świętymi Patronami memi y przed wszystkim Dworem Niebieskim, ze iakom się vrodził, tak zyc y vmierac chęc w posłuszenstwie Świę[tego] Koscioła chrzescianskiego powszechnego Rzyskiego. Mocno wierząc we wszystkie dwanascie Artykułow wiary świętey, podanych nam od Świętych Apostołow, y one we wszystkim biaroc, według nauki Koscioła Świętego powszechnego, y cokolwiek taz Święta Matka Kosciół za przytomnością y zrządzeniem Ducha Świętego nauczył y postanowił, a krátko zawieraiąc, protestuie się, ze wierze to wszystko, w prawdziwy Katolicki Kosciół wierzec powinien, w ktorey świętey wierze vmierac chęc y w łasce Bozey mam mocną nadzieie ze w teyze vmręc“.

Вірменський старший Миколай Манчукевич у своєму заповіті (1719) також виголосив стилістично й змістовно промовисте визнання віри: „Oswiatczam się przed Bogiem y Stworcą moim, ze zyie y vmiram prawdziwym katholikiem y synem posłusznym do Koscioła Rzyskiego katholickiego, wierząc w Syna Bozego, który mnie vmiłował y odkupił krwią Swoią naydroszą y smiercią zakączył, y Swoim Dekretem Boskim obwarował, statum est hominibus semel mori“⁵⁹.

Подібні до процитованих формули часто вживалися представниками шляхетського соціуму римо-католицького віровизнання Речі Посполитої⁶⁰. У цій частині тестаменти містять також й інші свідчення про інтегрованість вірмен у римо-католицьку культуру: скажімо, львівський купець Шимон Дершимонович згадував чистилище⁶¹. Проте далеко не в усіх тестаментях наявне визнання віри⁶². У першій половині XVII ст. вірмени

⁵⁶ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1657 II, арк. 24 зв.

⁵⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 201.

⁵⁸ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1658 II, арк. 28 зв.

* Так у тексті.

⁵⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 169—170.

⁶⁰ Вінниченко О. В. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (на правах рукопису).— Львів, 2009.— С. 100—104.

⁶¹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 99.

⁶² Там само.— С. 157 (Богдан Латиневич).

взагалі не використовували цієї формули, а при вчиненні побожних записів призначали кошти на справу Вірменської церкви, „послушної Ечміадзинському патріархові“ (так, зокрема, зазначила у тестаменті Ельжбета Богушовичова⁶³).

Диспозитивна частина вірменських тестаментів регламентувалась писаним правом і передбачала обов'язковість висловлення лише деяких розпоряджень, про що йшлося вище. Найперше вірні „вірменської нації“ мали здійснювати запис на вірменську церкву, духовенству, на поховання тіла, а лише після цього спадкоємцям. Проте в реальності так чинили далеко не всі заповідачі, нерідко розпочинаючи висловлення диспозицій з турботи про свою душу й тіло — так, як це практикувалося в шляхетському римо-католицькому середовищі Речі Посполитої XVIII ст. Зазвичай контекст останньої волі відкривали **розпорядження щодо душі**. Ця формула була позазмістовою в юридичному розумінні, оскільки не мала правових наслідків після смерті заповідача. Представники „вірменської нації“ подекуди навіть розпочинали свої заповіти цією формулою, опускаючи вступний протокол. Зокрема так вчинила Анна з Вартановичів Бернацька (1714), висловивши наступне: „Narzdud dusze moie, jakoby z tego swiata zchodzic miala, Panu Bogu jako Stworcy swemu oddaie“⁶⁴, та Миколай Манчукевич, який розпорядився: „Dusze zas niesmiertelne, ktora iest od Samego Pana Boga stworzona, te oddaie Samemu w ręce y tam na wieki zostawa zycze sobie“⁶⁵. Попри численні запозичення з практики польськомовного римо-католицького тестаментування, вірменське середовище продукувало і свої формулювання розпоряджень щодо душі. Наприклад, у тестаменті Зоф'ї Байдуловичівни (1720) вжито формулювання: „Więc oddawszy dusze moie w miłosierne Oycowskie Boga mego y Zbawiciela łono“⁶⁶. Подібно до римо-католиків, вірмени-заповідачі в момент смерті, який імітували в контексті тестаментів, зверталися до святих про заступництво. Ось як виглядав вірменський варіант розгорнутого розпорядження щодо душі⁶⁷:

„Dusze moie oddaie Panu Bogu w Troycy Świętey iedynemu, od ktorego stworzona y odkupiona y oswiecona iest, aby ią nieskączoney miłosci y dobroci przez zasługi Syna Swego P. Jezusa Chrystusa do siebie przyiac raczył y przez przyczyne Naymiłosierniejszy Matki Swoiey Niepokalanego Poczęcia Panny Mariey Opiekunki y Patronki moiey y S. Anioła Stroza, S. Jakuba patrona mego y S. Grzegorza patrona nie tylko mego, ale y całej nacyey moiey y wszystkich SS. Patronow y Patronek moich, ktorych jezeli przez całe zycie moie prosil o przyczyne, więc osobliwie w ostatniey moment zycia mego, kiedy sie dusza moia z tym grzesznym ciałem będzie rozdzielac, aby ratowali modlitwami swemi y od naiazdow nieprzyiacioł moich przyczyną y zasługami swemi bronili“.

Вище наведено найбільш репрезентативні формулювання розпоряджень щодо душі, які, на нашу думку, позначені виразним авторським

⁶³ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 59 зв.

⁶⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 115.

⁶⁵ Там само.— S. 170.

⁶⁶ Там само.— S. 186—187.

⁶⁷ Там само.— S. 33 (тестамент Якуба Мінашевича).

втручанням у процесі написання. Зрештою різноманіття формул відображає тенденцію до індивідуалізації укладення актів останньої волі. Заповіт як акт набирає духовних рис, що в підсумку робить його актом не лише приватноправовим, а й таким, що регламентує спасіння душі.

Розпорядження щодо тіла зазвичай містили конкретні, пов'язані з похованням диспозиції, і для їх висловлення не вживалося якоїсь особливої формули. Вся інформація подавалася в характерному для цієї частини розповідному стилі. Типові розпорядження львівських вірмен зазвичай виглядали так: „Vpraszam, aby ciało moje grzyszne pochowane było przy kosciele katedralnym ormianskim lwowskim“⁶⁸, або „Ciało grzyszne zespeczone grzychamy, niegodne, smiertelne — ziemi“⁶⁹. У заповіті Оршулі Муратовичової (1725) диспозиція щодо тіла, подібно як й увесь акт останньої волі, була сформульована в дусі барокового римо-католицького тестаментування: „Ciało zas, iako początek z ziemi biorące, teyze powszechney matce, gdy się [z] duszą rozłonczy do pochowania obrządkiem chrzescianskim bez wszelkiej pompy swiatowey, tylko co do poratowania duszy słuzyć może“⁷⁰. Фрагмент містив часто вживану тоді заможною шляхтою клаузулу про скромне поховання без світських почестей, які, очевидно, стали використовувати й вірмени-заповідачі. Також ця диспозитивна частина останньої волі могла містити вказівку на конфесійну приналежність тестаторів, які, наприклад, висловлювали бажання бути похованими „згідно з католицьким порядком“ (заповіт Барбари Тумановичової)⁷¹ або „згідно католицького обряду“ (тестамент львівського купця Габрієля Богдановича)⁷². Цей елемент заповітів як правило супроводжували записи певних грошових сум, призначених на поховання тіла та покриття пов'язаних із цим різноманітних витрат (на вино, свічки, квітки, милостиню під час похорон, дзвоніння, оплату за спів на богослужіннях і послуги священників). Варто відзначити, що переважна більшість вірменських тестаторів прагнула знайти місце останнього спочинку при Вірменському кафедральному соборі у Львові.

Матеріальні розпорядження у тестаментях представників „вірменської нації“ в багатьох випадках справді розпочиналися записами на користь єпископа і служителів львівського кафедрального собору, нерідко пов'язаними з участю в похороні або з молінням за душу⁷³. Барбара Миколайова Дерсимановичова (1702) відразу після фунеральних диспозицій розпорядилася передати певні кошти архієпископу (очевидно, Вартану Хунаняну), аби той не забував про її душу, та своєму сповідникові о. Захновичу, а також записала гроші й іншим священикам, зокрема тим, які братимуть участь у погребі її тіла⁷⁴. Так само вчинили Захар'яш Задікевич⁷⁵ і Маріанна Богданська⁷⁶, щоправда заповівши кошти не ар-

⁶⁸ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 153.

⁶⁹ Там само.— S. 170.

⁷⁰ Там само.— S. 267.

⁷¹ Там само.— S. 41.

⁷² Там само.— S. 46.

⁷³ Там само.— S. 33—34.

⁷⁴ Там само.— S. 23.

⁷⁵ Там само.— S. 27.

⁷⁶ Там само.— S. 31.

хієпископу, а єпископу-коадьютору Деодату Нерсесовичу. Зузанна Томашова Яскевичова (1716) також записала невеликі суми (без конкретних умов) священнослужителям — архієпископові, львівському вірменському офіціалові, своєму сповіднику, вірменським вікаріям, капланам при вірменській церкві, і лише після того призначила кошти на поховання тіла й благодійну діяльність, для родичів та виконання боргових зобов'язань⁷⁷. Вірменському архієпископу незначні грошові суми заповідали й інші тестатори, вміщуючи такі записи після різних розпоряджень: зокрема, Богдан Сахагович запис на користь архієпископа, як й інші заповідачі⁷⁸, подав у своєму заповіті після виділення суми на молитви за свою душу⁷⁹. Водночас чимало тестаторів відступали від вірменської правової традиції тестаментування: в їхніх актах останньої волі диспозитивна частина не лише не розпочинається записами на вірменське духовенство, а й взагалі таких не містить⁸⁰.

Бароковий тестамент відзначався наявністю ще однієї складової, на пряму пов'язаної з віровизнанням заповідача: в державі багатьох визнань, якою була Річ Посполита, це до певної міри стало одним з елементів конфесіоналізації. Йшлося про особливий підхід до спасіння людських душ, що після смерті опинялися в чистилищі — барокова епоха позначалася надмірністю в багатьох сферах життя людини, тож не оминула і питання спасіння душі. З'єднані з Католицькою церквою вірмени не залишилися осторонь цих тенденцій і, подібно як і шляхта, заповідали велику кількість молитов за свої „незмірно грішні“ душі, призначаючи для цього величезні кошти. **Диспозиції щодо моління за душу для тестаментів**, починаючи з другої половини XVII ст., були сталими елементами диспозитивної частини. Їх викладали у довільній формі, зазвичай у вигляді переліку храмів, на які заповідачі записували гроші й речі та в яких мали молитися за спасіння їхніх душ. До такого переліку, як правило, потрапляли вірменські святині у Львові та поза ним, проте наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. вірмени-тестатори не цуралися молитовних „послуг“ і львівських римо-католицьких храмів⁸¹. Зокрема, Барбара Тумановичова (1704), на відміну від інших вірменських заповідачів, заповіла чималу суму (1 000 тинфів*), аби за неї молилися як у вірменських, так і в римо-католицьких храмах та монастирях Львова: вірменському кафедральному собору — 500 тинфів, вірменському монастирю на передмісті та храму Святого Хреста — по 30, театинцям — 40, реформатам, кармелітам босим, бернардинцям, кармелітам черевиковим, домініканцям і францисканцям — по 50, тринітаріям, домініканцям (до костелу Марії Магдалини), домініканцям обсервантам і августинцям — по 25 тинфів. Також заповідачка призначила кошти на роковини й надгробний камінь

⁷⁷ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 122—125.

⁷⁸ Там само.— S. 42.

⁷⁹ Там само.— S. 201.

⁸⁰ Там само.— S. 143.

⁸¹ Детальніше про моління за душу див: Вінниченко О. Порятунком душі в тестаментях львівських вірмен XVII—XVIII століть // Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją Kazimierza Karolczaka i Łukasza T. Sroki.— Kraków, 2012 [у друці].

* Очевидно, тестаторка помилилась у підрахунках, бо призначені нею суми на „священні меси“ в різних храмах і монастирях разом складають лише 900 тинфів.

(200 злотих), на закінчення вітваря Святої Барбари (360 злотих) і на його потреби, ліхтарі й інше (200 злотих). Окремо тестаторка здійснила фундацію на 2 400 злотих для цього вітваря, щоб перед ним за її душу впродовж року відправлялося по два богослужіння щотижня (у вівторок та п'ятницю), а ще 600 злотих записала на свічки і вино до вітваря, передавши ці кошти в розпорядження конгрегації Святого Григорія. І лише після цих записів заповідачка відказала гроші архієпископові (100 злотих), його коадьюторові (15 червоних злотих) та багатьом священикам — подібно, як і в згаданих заповідях, малими сумами⁸². Значні кошти на богослужіння за свою душу і так само в кількох львівських храмах (вірменських і римо-католицьких) призначив у своєму заповіті єпископ-коадьютор Деодат Нерсесович (1709)⁸³.

Після турботи про душу більшість заповідачів, які писали тестаменти за розширеним формуляром, розподіляли майно між спадкоємцями, а якщо таких не було — записували усе майно на „побожні вчинки“ (наприклад, подружжя Шимон та Ельжбета Богушовичі). Цю частину заповіту, як і попередні, укладали відповідно до логіки викладу розпоряджень кожного тестатора, у довільній розповідній формі і без збереження послідовності вказівок щодо розподілу майна між спадкоємцями та повернення заборгованостей.

Хоча писане тестаментове право цього не передбачало, вірменські заповіді містили **призначення ексекуторів** (виконавців останньої волі). Як правило їх призначали після виголошення майнових розпоряджень (як зробили Стефан Августинович⁸⁴ чи Зузанна Яскевичова⁸⁵), проте траплялися випадки, коли виконавців у заповідях вказували відразу після аренги та визнання віри⁸⁶. Батьки-тестатори, оберігаючи своїх неповнолітніх дітей на випадок сирітства, практикували також призначати для них відповідних **опікунів** з числа членів вірменської громади⁸⁷.

Після згаданих розпоряджень у вірменських тестаментах доволі рідко розміщувалася **санкція**. Ця формула передбачала спосіб покарання осіб, які не виконуватимуть волю експонента (тестатора) і в заповідях представників „вірменської нації“ була типовою для того часу (незалежно навіть від стану й конфесії). З-поміж розглянутих актів зустрічаємо її, зокрема, в тестаменті Габрієля Богдановича (1707): „Ta zas wyrazna wola moia iest, aby ia zadne z dzietek nie kwililo pod błogosławienstwem moim oycowskim y na Sąd Bozy tego powoływam, który by się tey ostatniey woli moiey miał sprzeciwiac się“⁸⁸.

Характерним для вірменських актів останньої волі була вміщена в них декларація тестаторів про те, що вони залишають за собою право змі-

⁸² BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 41—42.

⁸³ Вінниченко О. „Побожна смерть“: заповіт львівського вірменського єпископа Деодата Нерсесовича (1709 р.) // Львів: місто — суспільство — культура.— Львів, 2012.— Т. 8.— Част. 2: Культура, освіта, наука, церква / За редакцією Олени Аркуші, Олексія Вінниченка, Мар'яна Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск, 2012].— С. 47.

⁸⁴ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 11.

⁸⁵ Там само.— S. 122—125.

⁸⁶ Там само.— S. 143 (Богдан Фарухович).

⁸⁷ Там само.— S. 94.

⁸⁸ Там само.— S. 47.

нити чи, навіть, скасувати свій заповіт у випадку покращення їхнього стану здоров'я⁸⁹.

Оскільки вірменські тестаменти укладалися у присутності представників духовного суду, **короборація** полягала у вказівці заповідача на те, яким саме способом і для чого буде завірений акт. Миколай Дершиманович (1710), приміром, вжив таку короборацію: „...dla lepszey wiary przy zwykley pieczęci moiey ręką swą własną podpisałem się“⁹⁰.

Тестамент Домініка Богдановича наприкінці контексту містив нетипове для тогочасних актів останньої волі звернення до родини та прохання до усіх вибачити заподіяні ним образи, в контексті **імітації моменту смерті**: „Teraz zas, iakobym z tego swiata iusz schodzic miał, naykochanszą małżunke moie zegnam, za swiadczoną miłosc oneyze dziękuie y ma//cierzynskiemu respektowi vkochane dziatki moie oddaie. Dusze zas moie przed Maiestatem Boskim swizey zalicam pamięci. Zegnam naykochansze dziatki moie, obfitez onym na niezamierzone lata, zycząc błogosławienstwa. Zegnam Ich m[о]ść panow kollegow, krewnych moich i wszystkich przyziacioł, jeslim kiedykolwiek w czym przewinił przepaszam y aby mi vrazy swoje dla Miłosci Boskiey darowali wielce prosze“. Заповідач також попросив Бога прийняти з його „негідних рук“ усі записи для спасіння душі⁹¹.

У вірменських заповітах **датація**, тобто зазначення місця і часу укладення документа, переважно (поза випадками, про які йшлося вище) розміщувалася наприкінці. Використовувалася, зокрема, така форма її подачі: „We Lwowie Roku Panskiego 1708 dnia 10 sierpnia“⁹².

Стосовно **завірення тестаментів** львівські вірмени не мали чітких і прописаних у законодавстві правил. Більшість чоловічих заповітів містили власноручні підписи тестаторів (*subscriptio*), натомість жіночі були завірені як особистими підписами заповідачок, так і від їх імені підписами опікунів. Наприклад, Катажина Августиновичова, як й інші⁹³, підписалася особисто⁹⁴, а Ельжбета Богушовичова — за посередництвом опікуна⁹⁵. Неписьменні заповідачі ставили, як це практикувалося й у інших середовищах, знак хреста. Зазвичай формула тоді виглядала так: „Ja Orszula Dawydowiczowa nievmieiąca pisac znak Krzyza Swientego kłade +“⁹⁶, або „Sama nieumieiąc pisac uzyłam J. P. Mikołaja Zachnowicza, aby imie moie przy snaku krzyza ręką moię uczynionego podpisal. Marianna Bogdanska +“⁹⁷.

Крім того вірменські тестаменти могли підтверджувати підписи присутніх при тестаментуванні осіб (*testatio*). Так, заповіт згаданої Катажини Августиновичової підписали о. Габріель Захнович як „сповідник і свідок“, Іржи Юркевич та Миколай Вартанович як „запрошені свідки“⁹⁸. Якщо особи, які завіряли своїми підписами тестамент, виконували не лише

⁸⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 48, 51, 55, 117, 130.

⁹⁰ Там само.— S. 103.

⁹¹ Там само.— S. 87—88.

⁹² Там само.— S. 94.

⁹³ Там само.— S. 23.

⁹⁴ Там само.— S. 11.

⁹⁵ ЛНБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 60 зв.

⁹⁶ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 256.

⁹⁷ Там само.— S. 32.

⁹⁸ Там само.— S. 11.

функції свідків, про це так само зазначалось в їх тестаціях. Так, Миколай Захнович на тестаменті Маріанни Богданської підписався як „опікун і езекутор“, Габріель Захнович — як сповідник⁹⁹.

Варто відзначити, що й у XVIII ст. траплялися випадки написання тестаментів без жодного прикрашення їх тексту девоційними формулами (як у заповітах XVII ст., про які йшлося вище). Такі акти останньої волі (до них, зокрема, належить заповіт Теодора Торосовича 1707 р.¹⁰⁰) містили лише інформацію про юридичну дієздатність заповідача та його вказівки щодо способу розподілу спадку.

Надання тестаментам юридичної сили. Процедура підкріплення юридичної сили заповітів львівських вірмен станом на XVII ст. не була чітко розроблена. Завірення та підсилення (так звана роборація) акта останньої волі не в останню чергу залежала від обставин його укладення: Часом немічна людина, яка відчувала потребу в написанні заповіту та не маючи змоги самостійно пересуватися, укладала тестамент вдома, і лише по тому слідувало закликання представників вірменського духовного суду до дому тестатора (заповіт Анастасії Аведиковичової).

Побутувала також практика, коли заповідачі укладали тестаменти самостійно, завіряли їх своїми підписами, а потім їх вносили до духовних актів, як це і регламентувалось правом. Така процедура передбачала публічне прочитання тестаменту перед урядом та зацікавленими сторонами. У випадку подружжя Шимона та Ельжбети Богушовичів для заслуговування їх заповітів до духовного уряду прийшли закликані слугою родичі з обох сторін, опікун дружини та представник вірменських старших¹⁰¹. Про це відомо з початкового канцелярського протоколу, що передує записові тестаментів в актову книгу духовного уряду. Натомість у кінцевому канцелярському протоколі, після тексту заповітів, йшлося про здійснення заключної затверджувальної чинності. Зокрема, оскільки за дружину її останню волю писав опікун, члени духовного уряду запитали в Ельжбети та її родичів, чи не мають вони будь-яких заперечень. Тестаторка відповіла, що заповіт писався з її відомо, погодившись з положеннями виголошеного акта. Згоду висловили й присутні родичі заповідачів, бо питання було озвучене й для того, щоб вони в цей момент могли висловити свою можливу незгоду з тестаментовими диспозиціями. Відтак у багатьох прикінцевих протоколах також містилося обговорення поставлених у цей момент суперечностей. Найважливішим елементом затверджувальної чинності ставала згода усіх сторін на впис тестаменту до актів духовного суду, що робило останню волю обов'язковою до виконання.

Мали місце й порушення права та зловживання при написанні заповітів, зокрема відомі випадки їх укладення таємно, без участі обов'язкових за звичаєм при тестаментуванні осіб. Про це свідчить хоча б подана навесні 1628 р. до вірменського духовного суду протестація „славетного“ Кшиштофа Аксентовича. Останній довідався, що його мати „учтива“ Зоф'я Аксентовичова закликала до себе панів старших і віддала їм свій „zamknięty i tajny testament, spisany prywatnie, a nie urzędowo“. Тим самим вона порушила звичай, оскільки, за словами сина, він не поінформо-

⁹⁹ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 32.

¹⁰⁰ Там само.— S. 56—58.

¹⁰¹ ЛННБ України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1656 II, арк. 58.

ваний щодо змісту останньої волі, відтак не знає чи дотримані його права на материнське майно (як рухоме, так і нерухоме, а також крам). Крім того протестант звинуватив матір у тому, що вона віддала до уряду свій тестамент супроти „artykułom i przywilejom ormiańskim i starodawnemu zwyczajowi nacji ormiańskiej nie żywym głosem i wyrażnymi słowami, ale na karcie w zapieczętowaniu“. Протестуючи проти такої невідповідності, скаржник перелічив осіб, які мусили згідно із звичаєм бути присутніми під час написання тестаменту. До їх числа, на думку Кшиштофа Аксентовича, мали належати вірменські старші, сповідник, писар духовного права, старший син, спадкоємці та приятелі. Протестант апелював до відповідної статті вірменського права¹⁰², але наведений ним перелік не повністю відповідав „Порядку судів...“ 1604 р. У ньому згадувалися лише вірменські старші, сповідник або каплан, тож слова скаржника очевидно відображали тогочасні звичаї вірменського тестаментування.

Відкриття тестаменту було важливим етапом у здійсненні останньої волі заповідача. Коронне шляхетське право передбачало таку процедуру для таємних заповітів, також для звичайних тестаментів практикувалося публічне зачитування їх змісту після підтвердження смерті заповідача. Вірменське ж право не заперечувало і, навіть, заохочувало до присутності при укладенні тестаменту родичів / спадкоємців та інших зацікавлених осіб, оскільки, як йшлося вище, існувала процедура верифікації згоди на тестаментові диспозиції з боку потенційно зацікавлених сторін. Відтак зміст останньої волі був відомий усім від моменту укладення, тож відкриття об'єктивно було необхідним лише тоді, коли тестамент був написаний таємно. Прикладом може слугувати випадок Домініка Богдановича, чий акт останньої волі був оприлюднений вже після його смерті. Сам заповідач, будучи вірменським старшим, встановив час відкриття його тестаменту „згідно з правом та звичаями“ лише „після жалобного дня“ (*post dies luctus*)¹⁰³, що підтверджує практикування подібних чинностей львівськими вірменами.

Вчинені з порушенням процедури тестаменти відкривалися ще за життя заповідача. Саме так було у випадку Зоф'ї Аксентовичової, яка уклала таємний заповіт і намагалася передати його до вірменського духовного суду для внесення до актів. Через протест сина, описаний вище, акт останньої волі матері слід було ще до визнання його дійсності оприлюднити та вписати в книги духовного суду¹⁰⁴.

* * *

Вірменські тестаменти впродовж перших поунійних десятиліть пройшли складний шлях видозмінювання, рецепції та запозичень від латинських римо-католицьких актів останньої волі. З одного боку, вірменське середовище міського типу розвивалося синхронно з привілейованими станами Речі Посполитої, акцептуючи нові виклики часу, з другого — запозичувало нові елементи та сприймало впливи з-поза середовища „вірменської нації“. Попри намагання після 1630 р. зберегти вірменську самобутність, яка проявлялась в особливостях церковного обряду, східної

¹⁰² Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 192.

¹⁰³ BZNO we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. 1731 II, s. 59.

¹⁰⁴ Tryjarski E. Zapisy Sądu Duchownego...— S. 193—194.

культури, мови і традицій, все ж римо-католицькі, польські (на львівському рівні) впливи ставали дедалі інтенсивнішими і змінювали багатомовну вірменську ментальність. Дослідження тестаментів, продукованих у вірменському середовищі Львова, дозволяє на мікросторичному рівні простежити певну частку тих впливів через фунеральні практики ранньомодерного часу.

Львівська вірменська „нація“ в цей період зазнавала виразної полонізації. Якщо в першій половині XVII ст. вірменське діловодство переважно велося на вірменсько-кипчацькій мові (нею же писалися і заповіти), то в подальшому офіційними стали польська й латинська мови. Відтак вірменські акти останньої волі зазнали виразних впливів на рівні тестаментових формул. Запозичення вже сформованої (навіть такої, що перебувала у розквіті) культури барокового римо-католицького тестаментування відбувалося за використання зразків тестаментів і, поза сумнівом, рекомендацій з підручників „ars bene moriendi“. Заповіти вірмен першої половини XVIII ст. писалися з використанням позазмістових у юридичному розумінні формул, подібними до тих, якими рясніли акти останньої волі представників шляхетського соціуму. Почастішало вживання інвокацій, як польсько- так і латиномовних, з'явилися розлогі аренги з цитатами зі Святого Писання, наводилось визнання віри (католицької) та її засад, поряд із вірменськими згадувалися святі, що їх вшановували здебільшого римо-католики. Моління за душу стало значно важливішим для тогочасного вірменина, який вірив у Чистилище, а харитативна діяльність на користь вірменської громади (численні записи на вірменські шпиталі, братства, вбогих) стала навіть інтенсивнішою, ніж у римо-католицькому середовищі. У стилістиці заповітів з'явилися елементи барокового самоприниження, перебільшення своєї гріховності, властивого для представників шляхетського стану Речі Посполитої. Та попри значні запозичення вірменські тестаменти зберегли основне — укладення (ще на стадії написання) останньої волі за участі й обговорення з вірменськими старшими, спадкоємцями та громадою, що в підсумку мало забезпечити спокій для душі заповідача після смерті. Водночас навіть змінена стилістика тестаментового наративу показує вірменина, який знаходив чи виявляв свою індивідуальність через розуміння того, що доля його спасіння, його спадкоємців у його руках. Роль громади та оточення ще невиразно, але почала відходити на другий план.

Мирон КАПРАЛЬ

(Львів)

КЕРІВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОГО ШЕВСЬКОГО ЦЕХУ В XVII—XVIII СТОЛІТТЯХ: ЦЕХМІСТРИ, СТОЛОВІ, СТАРШІ МАЙСТРИ

Пряме керівництво цеху: цехмістри. Цехова організація ремесла у Львові сформувалась за класичними нормами маґдебурзького права, основні положення якого виникли в німецьких містах. За цими зразками ієрархічне станове суспільство було відтворене — в мініатюрі — у цеховій організації з її тричленним поділом на майстрів, підмайстрів та учнів. Очолювали цехове братство два або чотири майстри¹, яких обирали загальні збори всіх майстрів. У львівській шевській організації² віддавна вибирали двох цехмістрів, один з яких формально вважався старшим, інший — молодшим. Після об'єднання шевських цехів в один у 1641 р. цехмістер, обраний майстрами-поляками, вважався старшим, вписувався в елекційні реєстри першим і в актах фігурував як „польський цехмістер“. Керівник цеху, обраний українськими майстрами, мимовільно ставав „молодшим“ і неофіційно йменувався „руським цехмістром“. Однак якоїсь диференціації чи применшення в статусі руського цехмістра в документах не відчутно: обидва цехмістри були рівними у правах та обов'язках.

Вибори цехмістрів і всього керівництва в цеху відбувалися в день Святого Матея (24 лютого), тобто на третій день після елекції міських урядовців, що щороку відбувалися 22 лютого. Інколи час цехових виборів

¹ Обрання чотирьох цехмістрів було рідкіснішим явищем, але все ж траплялося. Наприклад шевський цех Познані очолювали чотири старші: три поляки та один німець (усі католики), але за королівською ухвалою від 1649 р. залишилося лише два цехмістри: поляк і німець, що по півроку мали виконувати владу (K a r w o w s k i S. Cechy szewskie w Poznaniu i na przedmieściach.— Poznań, 1907.— S. 13).

² Детальніше про львівський шевський цех див.: Капраль М. Ціхи львівського цеху шевців XVII—XVIII ст. // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства / Ред. А. Гречило.— Львів, 2008.— Ч. 44 (червень)— С. 2—3; його ж. Шевський цех у Львові в XIV—XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2010.— Вип. 44.— С. 39—58; його ж. Цехові книги шевського цеху як джерело до історичної демографії Львова XVII—XVIII ст. // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції, Львів, 28—30 жовтня 2010 р.— Львів, 2010.— С. 346—351; його ж. Соціальний статус та ієрархічність в ремісничому середовищі в ранньомодерному місті (на прикладі шевського цеху Львова XVII—XVIII ст.) // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея.— Львів, 2011 [Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки.— Вип. 10].— С. 119—126. У цих публікаціях подано історіографію та джерела до історії шевців Львова XVII—XVIII ст.

зміщувався до кінця лютого або початку березня у зв'язку з так званими „арештами виборів“, коли група майстрів або навіть окремі з них виявляли певні претензії до цеху та колишніх цехмістрів. Від другої половини 1720-х і початку 1730-х років такі затримки цехових виборів стали регулярними.

Процедура обрання відбувалась наступним чином: спочатку майстри висували кандидатури на керівництво, а в день виборів проходило голосування в цеховій господі, де й визначалися два цехмістри. Зрозуміло, що поляки та українці голосували окремо, кожен за цехмістра своєї „нації“. Не завжди той кандидат, що найбільше набрав голосів, ставав цехмістром: обрання голосами майстрів у цеху не означало автоматичного затвердження на цій посаді. Наприклад, у 1708 р. за більшою кількістю поданих голосів з восьми кандидатур цехмістром мав стати Іван Городецький, але до керівництва цеху було покликано Анджея Тецнера та Василя Стефановича³. З певних причин міській раді Львова, що здійснювала нагляд за діяльністю цехового ремесла, цей кандидат виявився неприйнятний⁴.

Не всі майстри могли брати участь у виборах. Насамперед усувалися від них ті майстри, які, вступивши до цеху, не розраховалися з усіх вступних внесків. Очевидно, й інші цехові майстри-боржники не могли обирати керівництво цеху. Шевський цех був досить чисельний, тому практично було складно організувати присутність ста і більше майстрів на цехових виборах. У цехових записках за 1717 р. згадується про „депутованих братів“ на цеховій елекції⁵. Ця звітка дозволяє припускати, що частина майстрів делегувала іншим членам цеху (очевидно, з його керівництва) право голосувати за цехову владу.

Перешкодою повторному обранню на посаду могла стати для претендента й заборгованість перед цехом з часу його попереднього урядування. У 1696 р. райці-патрони цеху заборонили колишнім цехмістрам Юзефу Павлікевичу та Теодору Григоровичу кандидувати знову на ці посади, аж поки вони не сплатять повністю свої заборгованості, що постали під час їх перебування на цехмістрівстві в 1693 і 1694 рр.⁶ Претендентам не допомогло й існування за ці роки формальних поквитувань, виданих столовими й усім цехом. Але ці цехмістри користалися популярністю серед шевців, тому аж 14 майстрів поручилися за них щодо сплати цієї заборгованості. Цехова солідарність дала можливість Ю. Павлікевичу та Т. Григоровичу в 1696 р. знову обійняти посади цехмістрів⁷.

В окремих європейських цехах кандидати на цехмістрівство мали виявити свою писемність: вміння читати та писати треба було необхідним

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 97, с. 862.

⁴ Дослідники висловлювали різні думки про характер демократії в ремісничих цехах, адже часто відхилення від думки керівництва цеху розглядалися випадками проти честі й мали серйозні наслідки для інакодумців (Kluge A. Die Zünfte.— Stuttgart, 2007.— S. 355). Рудольф Лютер писав, що демократія в цехах мала небагато спільного з її сучасним розумінням (Luther R. Gab es eine Zunftdemokratie?— Berlin, 1968).

⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі — ЛННБ України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 428, арк. 171 зв.

⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 91, с. 50—51.

⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, sygn. 427, k. 63.

їм у повсякденних судових та інших справах, наприклад при звірці цехових рахунків⁸. Але у Львові нерідко натрапляємо на випадки неписьмених цехмістрів, які, засвідчуючи цехові документи, ставили хрестики. Збережений лист про визволення й добру поведінку підмайстра, виданий у 1672 р. від імені львівських шевських цехмістрів, підписаний одним лише цеховим писарем⁹.

Наступним кроком, обов'язковим для входження у коло повноправних керівників цеху, було представлення обраних від цеху райцям. Міська рада на своєму засіданні приймала від них присягу та впроваджувала в урядування, віддаючи їм цехові регалії — такі, як печатка, прапор, буздуган та інші символи цеху¹⁰. Як правило, більший та багатший будинок чи кам'яниця, де проживав один з цехмістрів, ставав цеховою господою¹¹: тут відбувалися збори цеху й переховувалися цехові книги, статuti, гроші та згадані цехові регалії. Якщо ж такого помешкання в розпорядженні цехмістрів не було, тоді шевці винаймали цехову господу в середмісті, де й проводили свої періодичні збори та полагоджували інші справи¹². Майже ціле десятиліття — з 1681 р. по 1690 р.— цехові збори відбувалися в кам'яниці пекаря солодкого тіста (*piernikarz*) Яна Фердинанда Орловського¹³, з яким шевці налагодили дуже тісні взаємини. Після його смерті цехмістри мусили шукати нове приміщення під цехову господу, і вибір впав на кам'яницю вірменина Шимоновича (у 1694 р. шевці внесли перший чиншовий внесок за неї)¹⁴. У 1728 р. цехова господа була вже влаштована в кам'яниці Ернеста Кляйна¹⁵. Отже, цех періодично міняв місцезнаходження цехової господи — з огляду на смерть господаря будинку або з метою зменшити витрати на оренду помешкання.

У випадку смерті цехмістра, що траплялося кілька разів протягом досліджуваного періоду, вже не загал шевців, а міська рада вирішувала, хто стане на чолі цеху — не як повноправний цехмістер, а як „заступник“ (*substitutus*). Його повноваження були обмежені, хоч він і складав присягу перед львівськими райцями за цей уряд¹⁶. Дуже рідко раецька колегія прямим способом втручалася в цехові справи та усувала від керівництва неприйнятних для міської влади осіб. Зокрема, так сталося в 1679 р. під

⁸ Наприклад, так було в німецькому Аугсбурзі: „Часом траплялося, що католицький майстер мав скласти пробу писання. У цеховому праві було згадано, що принаймні кілька слів розбірливо написав“ (Clasen C.-P. Gerber und Schumacher in Augsburgs Vergangenheit 1500—1800.— Augsburg, 2003.— S. 239).

⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Akta miasta Przemyśla, sygn. 493, s. 41. Перест документа див.: Akta miasta Przemyśla (1356—1389) 1402—1944 (1945—1983).— Przemyśl, 2000.— Т. II.— Cz. 1: Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemyśla (1356—1389), 1402—1888.— S. 185.

¹⁰ Про цехові символи в Печі Посполитій детальніше див.: Bimler-Mackiewicz E. Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich. Studium źródłoznawcze.— Warszawa, 2004.

¹¹ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 108, с. 306.

¹² У німецьких містах далеко не кожен цех мав власний будинок: цехові майстри найбільшого орендували приміщення, а якщо й мали його у своїй власності, то зазвичай воно було маленьким і скромним (Kluge A. Die Zünfte.— S. 337).

¹³ Я. Ф. Орловський був членом колегії Сорока мужів у 1677—1690 рр., обирався регентом громади в 1677 р. Про нього див.: Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII—XVIII wieku.— Toruń, 2008.— S. 402.

¹⁴ BZNO, oddz. rękopisów, sygn. 427, k. 49.

¹⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 110, с. 635.

¹⁶ Там само.— Спр. 99, с. 91.

час відомої „ребелії“ цехів проти магістрату, коли на місце повноправно обраних Каспара (Гаспара) Ляндольта та Яцентія Страдецького (Мандзевича) міська рада призначила цехмістрами Якуба Вечорковича і Т. Григоровича¹⁷.

У середині 1680-х років у цеху виникла дискусія щодо місця проживання обраних цехмістрів. У 1685 р. були обрані на посади два цехмістри, кожен з яких проживав у середмісті: Ян Тиснарівич та Стефан Ербест¹⁸. Українські шевці, котрі переважно мешкали на Підзамчі, не змогли обрати свого кандидата, але побачили в цьому небезпечний прецедент, що в підсумку міг позбавити їх впливів у цеху. Тому вони виступили перед міською радою з проханням визнати недійсними цю елекцію. Проте райці залишили правочинність виборів шевських цехмістрів в силі, оскільки були зацікавлені в обранні до керівництва цеху саме мешканців середмістя. Наступного року рада видала ординацію, яка регулювала саме цей аспект виборів цехової влади: було встановлено, що відтепер два цехмістри мали обиратися з числа шевців не з передмістя, а „з міста (середмістя.— *М. К.*), осілі, або якщо немає таких, то неосілі“¹⁹. Зроблено це було з подвійною метою: райці прагнули зберегти цехові привілеї у випадку воєнної небезпеки, а цехмістри могли й мали з'являтися до міського уряду на першу ж вимогу магістрату або бурмістра.

Окрім національної та конфесійної ознак, території проживання, на вибори цехмістра впливала також внутрішньоцехова спеціалізація претендентів на посади. Найбільше шансів оволодіти цехмістрівським жезлом мали сап'яники, котрі шили дороге чоловіче взуття. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у львівському шевському цеху склалася традиція, згідно з якою один з цехмістрів завжди обирався саме з-поміж сап'яників²⁰, інший — почергово з майстрів жіночого взуття („італієць“) та „чорних“ шевців (продувували дешеве чоловіче взуття). У 1702 р. „італійські“ шевці скаржилися про порушення цієї традиції, бо протягом останніх трьох років посаду цехмістра обіймали виключно шевці „чорної“ роботи. Втім райці затвердили результати виборів того року, але надалі в цеху мали „обирати на цехмістрів, гідних уряду, як „чорних“, так й „італійських“ майстрів“²¹. Причому застерігалось: шевці, щоб мати на майбутнє щось стає, повинні виклопотати у магістрату відповідну ординацію, на яку всі погодяться.

Окремі цехмістри подекуди прагнули якщо не до узурпації влади, то принаймні до використання своєї посади у приватних чи корисливих інтересах. Такі зловживання владою цехмістрами зупинялось дієвою опозицією шевських майстрів. Так сталося в 1680 р., коли урядували Бартош Гонсьоркович та І. Городецький. Проти їх авторитарних методів керування цехом виступили шевці, як поляки, так і українці. Майстри оскаржували цехмістрів у витрачанні коштів, що надходили з бенкетів і вписів учнів, та мали скеровуватися на прикрасу костелу й церкви. До того ж цехмістри забороняли майстрам вносити апеляції та скарги до міської ра-

¹⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 1790.

¹⁸ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 429, арк. 59.

¹⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 87, с. 108—109.

²⁰ Там само.— Спр. 93, с. 404.

²¹ Там само.— С. 405.

ди і бурмістрівського уряду (коли хтось з шевців висловив бажання звернутися зі скаргою до райців, цехмістер* відповів, що „тільки я тут сам є бурмістром“)²². За словами протестантів, будь-яка критика на адресу цехового керівництва призводила до ув'язнення незадоволених шевців.

Здебільшого на посадах цехмістрів опинялися однодумці, й обидва урядовці діяли злагоджено. Але інколи в злагодженому тандемі щось ламалося, і цехмістри вчиняли між собою судову тяганину. У 1703 р. між Станіславом Подбжезняком (старшим цехмістром) та І. Городецьким (молодшим цехмістром) виник конфлікт, що розпочався зі вступу до цеху хлопця під час цехових зборів. Вступні гроші (2 злотих) тоді взяв І. Городецький, але С. Подбжезняк сказав йому зачекати з ними до кінця зборів, чого руський цехмістер не зробив. За ці невеликі гроші розгорнулася чимала сварка, пізніше І. Городецького було звинувачено в крадіжці 100 злотих з церковних грошей (за їх рахунок цехмістер, нібито, придягнув свою жінку, що перед тим „на пічці в плахті сиділа“)²³. Також С. Подбжезняк закинув І. Городецькому, що він відмовився від взаємної перевірки: поляк ревізував би церковну скриньку, а українець навпаки — костельну.

Протириччя в керівництві цеху переважно не мали релігійного чи національного підґрунтя. Так, у 1717 р. на ґрунті майнових претензій виник конфлікт між шевськими цехмістрами Казимиром Скшекевичем (Скшековським) та Іваном Ярославським. Руський цехмістер закидав К. Скшекевичу несплату до цехової скарбниці 69 злотих 3 гроші²⁴. Йшлося про збір військового податку („стації“) з львівських ремісників, який шевці не могли чи не хотіли сплачувати. Тоді раецький уряд видав розпорядження на арешт („екзекуцію“) майна шевських цехмістрів. Під гарячу руку збирачів податку потрапив саме руський цехмістр І. Ярославський, чия кам'яниця знаходилася в середмісті. Вояки через вікно потрапили до його будинку, позабирали різні речі, посуд, килими тощо. Натомість до будинку К. Скшекевича, що знаходився на передмісті, вони не дісталися²⁵. Відтак І. Ярославський, звертаючись до раецького уряду, намагався компенсувати збитки за рахунок свого колеги, котрий оминув податкову екзекуцію міської влади. Цей конкретний приклад показує, що посада цехмістра була відповідальною й часом загрозовою та обтяжливою: за борги всього цеху тільки керівництво мало розплачуватися своїми приватними коштами. Іншого разу цехмістри за несплату міських податків чи якихось інших обов'язків перед містом могли потрапити до міської в'язниці.

* У документі не сказано, хто конкретно — польський чи руський цехмістер — вимовив ці слова.

²² ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 345.

²³ Там само.— Спр. 93, с. 792.

²⁴ Там само.— Спр. 107, с. 53—54.

²⁵ Цікаво, що руський цехмістер мав нерухомість у середмісті, а польський — на передмісті, хоча саме передмістя та юридики найчастіше були місцем проживання переважно більшості українських шевців-ремісників. У XVIII ст. національна топографія львівського ремесла зазнає ще більших змін: польські ремісники все частіше опиняються на передмістях, а українці охочіше переселяються в середмістя — з прийняттям унії зникла дискримінація щодо місця проживання українського населення в центрі міста, виключно на вулиці Руській. Детальніше про соціотопографію ранньомодерного Львова див.: Капраль М. Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини).— Львів, 2003.— С. 298—313.

Чималим був перелік справ, які вирішували керівники цеху: суперечки між майстрами, підмайстрами й учнями, штрафування цеховиків за їхні „помилки“, гнів, неробство, невмілість тощо. Але й великою була їх відповідальність за витрачені цехові кошти. Напередодні цехових виборів цехмістрами складалися рахунки, що підписували столові, старші майстри, а в окремих випадках і делеговані до цеху райці. Тож тягар відповідальності тяжів над шевцями, коли вони розмірковували, чи висувати свої кандидатури на цехмістрів. Подекуди саме з цієї причини не прагнули стати до керівництва цеху заможні й впливові в шевському середовищі майстри, наприклад Панько (Пантелеймон) Пасникевич, який був дуже вправним ремісником і добрим організатором ремесла, виконував значні замовлення на виготовлення взуття. Інколи таких впливових, авторитетних осіб у цеху називали „третіми“ цехмістрами, і вони могли неофіційним чином впливати на прийняття цехових рішень. Так, під час конфліктної ситуації в цеху в 1711 р. „третім“ цехмістром було названо Івана Вишинського²⁶. Проте в шевському цеху з огляду на велику кількість майстрів з часом утворювалися контругруповання, що намагалися зупинити процес олігархізації керівництва цеху та висунути своїх претендентів на виборні посади.

Загалом у 1665—1733 рр. до керівництва цеху було обрано 64 майстри. 34 з них (53 %) перебували на посаді тільки один термін²⁷, що складає 25 % усіх каденцій (див. *Таблицю 1*). Але частіше траплялося, що один майстер ставав керівником протягом двох та більше років (75 % усіх каденцій). Двічі на найвищу посаду в цеху обирали 13 осіб (20 %), тричі — 7 (11 %). Десять майстрів мали таке довір'я у своїх колег по цеху, що залишалися на посаді цехмістрів від 4 до 8 термінів (Бартоломей Гонсьоркевич, Якуб Вечоркевич, Василь Стефанович, Ю. Павлікевич, І. Городецький (як старший та молодший), Андрій Зенкевич та інші). Цікаво, що це складало 41 % усіх річних каденцій за цей період. Більшість з них вже обіймали перед тим на інші посади у шевському цеху, тож перед обранням керівниками їх адміністративні були випробовувані на практиці. Хоч зайняття інших посад в цеху не було обов'язковою передумовою обрання керівником і ніде не регламентувалося.

Таблиця 1

Частота обрання львівських шевців цехмістрами в 1665—1733 роках

	Кількість термінів				Разом
	один	два	три	чотири і більше	
Число майстрів	34 (53 %)	13 (20 %)	7 (11 %)	10 (15 %)	64 (100 %)
Кількість їх річних каденцій	34 (25 %)	26 (19 %)	21 (15 %)	56 (41 %)	138 (100 %)

Джерела: ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 428—431; BZNO, oddz. rękopisów, sygn. 427.

²⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 99, с. 112.

²⁷ У Авгсбургу протягом другої половини XVII—XVIII ст. також була подібна тенденція до олігархізації керівництва шевської організації. За цей час тільки 49 % керівників цеху були на посаді один термін (Clasen C.-P. Gerber und Schumacher...— S. 240).

Більшість із 64 цехмістрів шевського цеху були народжені у Львові. Таких було 26 (40 %), а можливо й більше: слід враховувати той факт, що про місце народження 22 цехмістрів (34 %) точних даних не маємо (див. *Таблицю 2*). Майже всі львів'яни-цехмістри походили зі спадкових шевських родин, котрі давно або недавно осіли у Львові. Винятком стало обрання цехмістром у 1716 р. К. Скшекевича, котрий народився у сім'ї львівського теслі. У подальшому шевський цех довіряв йому і ще тричі обирав його цехмістром: у 1717, 1720 та 1724 рр.

Шістнадцять шевців стали цехмістрами, прийнявши міське право Львова як прибульці й чужинці. Один німець зі швейцарських земель (К. Ляндольт) та француз із Ам'єна (Франциск Лое) виграли у місцевих майстрів змагання за право очоловати шевський цех. Але основна маса шевців-прибульців, які зробили вдалу кар'єру у Львові, походила з галицьких містечок (Городок, Ряшів, Пшеворськ, Ярослав, Дрогобич, Мостиська, Добромиль). Тільки двоє з них походили з сільської місцевості: українець Іван Гойдакевич прибув до Львова з села Ляшки, з околиць Ярослава, а поляк Ян Тиснарівський був родом з села Топорова, що знаходилося на північ від Львова, недалеко міста Буська.

Таблиця 2

**Походження львівських шевців-цехмістрів
у 1665—1733 роках**

Походження майстрів	Кількість осіб	Відсоток від загального числа
Місцеві	26	40 %
Прибулі	16	25 %
Невідомо	22	34 %
<i>Разом</i>	64	99 %

Джерела: ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 428—431; BZNO, oddz. rękopisów, sygn. 427.

Патрони цеху та раєцькі депутати. Нагляд за функціонуванням цеху і, зокрема, над обранням його керівництва безпосередньо виконували делеговані від міської ради райці, яких називали „патронами цеху“. Серед інших своїх обов'язків львівські райці мали опіку над ремісничими цехами і до другої половини XVII ст. здійснювали її колегіально, на засіданнях міської ради. Але від цього часу її стали персоніфікувати, конкретно фіксуючи в книгах міських урядників по два райці для кожного цеху в якості патронів²⁸. У термінових випадках бурмістер вирішував, кого обрати патроном цеху для шевців. Наприклад, у 1674 р. Ян де Ріппа Убальдіні призначив Яна Гонсьоркевича та Яна Добромирського патронами шевського цеху²⁹. Але у переважній більшості таке рішення залишалося за усім складом раєцької колегії.

²⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 650.

²⁹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 430, арк. 86.

Патрони цеху вирішували чимало цехових справ, ставали посередниками, консультантами у численних складних правових ситуаціях. У 1669 р. після подання скарги цехових шевців на колишніх цехмістрів міська рада визначила двох депутатів-райців (Георгія Кралля та Я. де Ріппа Убальдіні) для заслуговування претензій обох сторін³⁰. Як правило, депутатами в таких справах ставали саме патрони цеху, що частіше контактували з шевцями і найкраще могли вияснити ситуацію та рекомендувати райцям пропозиції щодо її розв'язання. Патрони чи депутати з расцької колегії одноосібно ніколи не приймали рішень у конфліктних ситуаціях, але їхнє слово було вагомим, очевидно, за будь-які аргументи цехових майстрів. Саме після заслуговування звітів райців-патронів чи депутатів рада приймала остаточну ухвалу.

Часто цехові патрони приходили на вибори керівництва цеху, дозволяючи їхнє проведення чи схвалюючи результати, особливо коли виникали конфлікти та висувались звинувачення у зловживаннях різних угруповань майстрів. У 1729 і 1731 рр. цехові реєстри видатків та прибутків підписали патрони цеху³¹. Патрони цеху безпосередньо розглядали ті чи інші претензії окремих сторін під час цехових суперечок, як це сталося 1701 р.³² Тоді цехові патрони взяли в оборону шевця Анджея Савіцького, якого під час процесу виборів в цеху ображали його колеги-католики Ю. Павлікевич, Станіслав Олеський, Гжеґож Капуста (Капуцевич), говорячи про його нездатність стати гідним цехмістром³³. У результаті А. Савіцького не було обрано цехмістром, а він подав скаргу в міську раду. Після виборів і звіту патронів про ці події райці прийняли компромісну ухвалу, наказавши шевцям задля збереження спокою в цеху обрати А. Савіцького другим столовим майстром. Інколи в складних випадках до цехових патронів райці також делегували й міського писаря, який, окрім іншого, мав зробити ревізію цехових видатків і прибутків³⁴. У 1702 р. вже в колишніх цехмістрів Г. Капусти та Антонія Солонкевича виникли грошові претензії до шевського цеху на суму 136 злотих, що нібито вони витратили на цехові потреби з власної кишені³⁵. Депутати-райці після перегляду рахунків і реєстрів витрат зменшили цю суму до 70 злотих.

Львівські шевські цехмістри завжди перебували в глибокому послууху перед міською радою та делегованими для опіки над ними райцями. Тільки одного разу вони фактично вийшли з-під контролю міської влади та намагалися їй протидіяти. У 1679 р. разом з більшістю цехових ремісничих організацій шевці-цехмістри відмовилися від сплати чергового податку, що наклали на місто райці. Спонтанно зібравшись у костелі отців францисканців, львівські ремісники вирішили зробити складку між цехами, на зібрані гроші внести протест та відправити делегацію до королівського двору. Суд короля, як їм здавалося, мусив зупинити райців і вберегти ремісників-львів'ян від немилосердного пограбування та знищен-

³⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 77, с. 238.

³¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 428, арк. 187 зв., 214.

³² ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 93, с. 35.

³³ Там само.— С. 51.

³⁴ Там само.— Спр. 99, с. 548.

³⁵ Там само.— Спр. 96, с. 639—640.

ня³⁶. Тодішні шевські цехмістри К. Ляндольт і Я. Страдецький (Мандзевич) приєдналися до ремісничої фронди й вирішили скликати цехові збори. Намагаючись провести їх в непомітному для міської влади місці, цехмістри надіслали ціху з вказівкою шевцям прийти всім майстрам до цехової вежі³⁷. Але під час зборів частина шевців засумнівалася в корисності й ефективності таких радикальних дій проти міської ради. Окрім цього, на зборах йшлося і про грошовий збір — як на спільну справу, але далеко не кожен був згідний навіть на невелику складку. Тоді цехмістри почали вести мову про заставу костельного срібла. Станіслав Опатовчик (Опатовський), що був костельним та відповідав за збереженість костельного майна, різко виступив проти цієї пропозиції. У відповідь цехмістри зажадали від нього віддати їм костельні ключі. Пізніше С. Опатовчик згадував: цехмістри навіть погрожували — коли б він не підписався, як решта ремісників — скинути його з цехової вежі, де відбувалися збори³⁸.

Під час судового процесу, що відбувся після цих подій і провалу ремісничої фронди, цехмістри відмовлялися визнати ці звинувачення. Вони стверджували, що С. Опатовчик прийшов на збори п'яним, а саме зібрання проходило за звичаєм перед святом Божого Тіла в цеховій башті, де молодші брати могли завчасу потренуватися зі стрільбою. Однак слова С. Опатовчика підтвердив найстарший столовий Т. Григорович, якого цехмістри також називали бунтівником, бо і він не хотів підписатися за цехову справу проти магістрату. Маючи такі свідчення, райці наказали арештувати цехмістрів „за конспірацію проти магістрату“, а С. Опатовчик мав заприсягнутися щодо висловлених ним звинувачень. Після ув'язнення цехмістри мусили сплатити 30 гривень штрафу, а у випадку продовження „конспірації“ — ще 100 гривень. Також було заборонено використовувати костельне срібло для застави під карою 100 гривень. Апеляцію до королівського суду райці заборонили, оскільки справа стосувалася порядку й збереження спокою в місті³⁹.

Упродовж короткого часу ця історія набула продовження. За відсутності цехмістрів, що перебували в ув'язненні, райці викликали до свого уряду столових шевського цеху для вирішення питання про руйнацію старої шевської башти і необхідності її відновлення коштом цеху. Столові, не беручи на себе таку відповідальність, попросили звільнити цехмістрів. Райці погодилися на цю пропозицію і, відрядивши до в'язниці слугу, викликали цехмістрів шевського цеху до себе, прагнучи погодити з ними повернення цеху до старої шевської вежі після її завалення⁴⁰. Але цехмістри відповіли відмовою: „Не вийдемо з ув'язнення і до панів райців не підемо“. Через таку впертість і непослух райці позбавили їх цехмістрівських урядів і залишили в тюрмі, а замість них на посади цехмістрів призначили Я. Вечоркевича й Т. Григоровича, котрі повинні були з'явитися

³⁶ Детально про ці події в контексті загальноміського виступу ремісників писала Луція Харевичова: Charewiczowa J. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej.— Lwów, 1929.— S. 49—55. Акти судових процесів влади міста проти ремісничих цехів опубліковано: Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів / Під ред. Я. П. Кіся.— Львів, 1961.— С. 305—324.

³⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 1712.

³⁸ Там само.— С. 1713.

³⁹ Там само.— С. 1715.

⁴⁰ Там само.— С. 1789—1790.

до раецького уряду в цій же справі. Цехові реєстри виборів не фіксують цього випадку відсторонення від урядів старих і обрання нових цехмістрів⁴¹. До того ж наступного 1680 р. К. Ляндольт і Я. Страдецький обійняли уряди перших столових, що свідчило про їх високий авторитет у цеху⁴². Найімовіріше, новообрані цехмістри не змогли діяти врозріз інтересів не стільки старих, скинутих з урядів цехмістрів, скільки виступати проти волі всього шевського цеху, виконуючи непопулярну раецьку ухвалу про ремонт старої вежі шевців, що вимагало від цеху великих матеріальних затрат.

Старші й молодші майстри, столові та інші цехові уряди. Нижче на щабель від цехмістрів уявної піраміди цехової ієрархії знаходилися старші майстри та столові. До їх числа входили колишні керівники цеху, а також претенденти на цехмістрівський уряд. Коло старших майстрів було ширшим, аніж столових, яких формально обирали вісім осіб, по чотири від поляків та українців. До старших майстрів відносили не тільки колишніх цехмістрів, але й столових і, очевидно, старших за віком майстрів. В одному із судових документів міської ради за 1668 р. фігурує дев'ять столових⁴³, хоч обиралося на цю посаду на одну особу менше.

На вибори столових впливала насамперед цехова спільнота, висуваючи кандидатів на цехмістрів: за результатами елекції ті з них, які їх програли, ставали столовими майстрами. Наприклад, у 1708 р. на посаду цехмістра кандидувало вісім майстрів⁴⁴. Лише два з них ставали на чолі цеху, а інші отримували втішний статус столових майстрів. Під час конфліктів і боротьби за владу в шевському цеху міська рада інколи прямо втручалася у внутрішньоцехові справи, наказуючи прийняти до числа столових того чи іншого, незадоволеного виборами шевця⁴⁵. Не виключено, що окремі цехмістри, котрі мали значний авторитет у шевському середовищі, створювали свою групу підтримки і серед столових, посередньо впливаючи на їхній вибір.

Функції столових у статутних документах не виписані, але зрозуміло, що вони мали як почесні функції, пов'язані з представництвом інтересів цеху, так і цілком конкретні, насамперед контрольні й судові обов'язки. Саме столові підписували квит від імені цеху за результатами перевірки видатків і прибутків. У ньому вони вказували суми заборгованості цехмістрів перед цехом, чи навпаки цеху перед цехмістрами, визначали доцільність врахування таких витрат, які могли бути потрактовані як приватне марнотратство чи видатки на користь цехмістрів. Столові брати разом з цехмістром брали участь у внутрішньоцехових судових засіданнях чи зборах, маючи при цьому дорадчий голос.

Столові й старші майстри мали перевагу над іншими шевцями при розподілі підмайстрів у цеху. Коли 1668 р. Гарасим Муха скаржився до бурмістра на шевців, які не давали до його майстерні шевської челяді, то отримав у відповідь вказівку перше виконати всі цехові зобов'язання. Але навіть виконавши їх, отримати підмайстра він не зміг би, „бо старших

⁴¹ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 429, арк. 1.

⁴² Там само.— Арк. 6.

⁴³ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 76, с. 1131.

⁴⁴ Там само.— Спр. 97, с. 862.

⁴⁵ Там само.— Спр. 93, с. 51.

братів є багато в цеху⁴⁶. Проте Г. Муха міг вільно взяти на науку одного-двох хлопців, після терміну навчання яких цехмістри мусили дати їм вивольнення.

За досліджуваний період столовими обиралося 164 майстра. Подібно, як і у випадку з цехмістрами, чимало майстрів тільки один раз ставали столовими: 68 шевців (41 % усіх столових), що обиралися на 13 % всіх каденцій (див. Таблицю 3). Менша група шевців (54 особи, або 33 %) обиралася по чотири рази і більше в колегію столових майстрів. Їхня участь у ній була набагато вагомішою, адже вони займали 66 % усіх річних каденцій львівського шевського цеху. Провід у цій групі займали популярні у шевському середовищі майстри, які також часто ставали цехмістрами. Серед них виділяються Якоб Вечоркевич (15 разів ставав столовим), Ілля Кітович (14 разів), Тома Стефанович (13 разів), Станіслав Подбжезняк (12 разів), Антоній Солонкевич (10 разів), Бартош Гонсьоркевич (9 разів).

Таблиця 3

**Частота обрання львівських шевців столовими майстрами
в 1665—1733 роках**

	Кількість термінів				Разом
	один	два	три	чотири і більше	
Число майстрів	68 (41 %)	27 (16 %)	15 (9 %)	54 (33 %)	164 (100 %)
Кількість їх річних каденцій	68 (13 %)	54 (10 %)	45 (8 %)	344 (65 %)	532 (100 %)

Джерела: ЛНБ України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 428—431; BZNO, oddz. rękopisów, sygn. 427.

Загалом у день цехової елекції на Святого Матея (24 лютого) в різні роки до 40 шевців обиралося на цехові уряди й службу. Поряд з цехмістрами (дві особи) та столовими (по чотири особи від поляків та українців), що складали групу старших майстрів, відбувалося обрання майстрів на такі цехові уряди: костельних та церковних (дві особи), збирачів податків (по дві особи), відповідальних за закриття й відкриття королівських сап'яничих чорних яток (по три особи). По два майстри виконували службу до цехової вежі. Також двоє майстрів ставали одвірними в цеху, до числа їхніх обов'язків входив нагляд за дотриманням порядку під час цехових зборів. Для послуг обом цехмістрам обиралося по два-чотири молодші майстри, котрих щойно було прийнято до цеху. Вони виконували безпосередні вказівки цехмістрів і мали ставати в їхнє розпорядження кожного разу, коли виникне в них потреба.

Не всі ці цехові уряди шевцям подобалося обіймати. Заможні майстри відкуповувалися від тих чи інших урядів грішми. Найчастіше йшлося

⁴⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 76, с. 1132.

про „послуги“ в цеху на користь цехмістрів. Також шевцям не імпонувало збирати податки зі своїх колег, що призводило до частих і непередбачуваних конфліктів. Ця функція була дуже непопулярною серед шевців, адже у майбутньому створювала проблеми у відносинах з колегами-боржниками. Подібна непопулярність цехових урядів мала місце й у німецьких містах, де часами доходило навіть до зміни професії⁴⁷.

У 1701 р. цех видав позов до Міхала Каницького, який не хотів збирати борги в цеху, тоді бурмістер наказав дати терміни тим цеховим братам, що відкуповувались від таких обов'язків⁴⁸. Наступного року збирати податки з шевців відмовився Ігнацій Сковронкович⁴⁹. Певного часу виникла ситуація, коли збирати податки в цеху було нікому. Відтак цехмістри намагалися отримати декрет від райців, яким би вони заборонили викупувати ці послуги в цеху. У 1702 р. Людовік Алембек, будучи бурмістром, видав відповідний декрет: кожен цеховий швець — хоч би і викупився з цієї послуги — впродовж одного кварталу мусить збирати податки⁵⁰. Але правові практики у Львові, як і загалом у Речі Посполитій ранньомодерного періоду, не відзначалися сталістю. Того ж 1702 р. цех позвав Данила Страдецького та Остафія Бушкевича, котрі відмовилися збирати податки в цеху. Після розгляду справи бурмістер постановив звільнити від обов'язку збирати цехові податки тих шевців, котрі до 1685 р. сплатили викуп за цю послугу⁵¹.

Подекуди за недоїмку при зборі цехових податків такий невдаха-швець міг потрапити до ув'язнення. Так, у 1710 р. шевські цехмістри запроторили до в'язниці Кипріяна Хировського, який виконуючи обов'язки екзактора в цеху, „не пильно відбув повинність“ і вибрав лише 123 злотих (з належних 224). Його кілька разів арештовували, і останнього разу, коли, очевидно, керівники цеху поручилися за нього, К. Хировський відмовився виходити з тюрми, заявивши: „Нехай цехмістри тут сядуть, а я тоді вийду“⁵². За свідченням возного, навіть його жінка говорила: „Сиди там, не виходь“. Разом з К. Хировським ув'язнення відбували два інші шевці-майстри, Шимон Крульський та Іван Зарицький, котрі також саботували свої екзакторські обов'язки в цеху.

Часто збирачі цехових податків стикалися з опором власників численних юридик, на території яких мешкали львівські шевці. Коли в 1714 р. шевці збирали податок на ґрунтах юридики коронного хорунжого, то за ними до цеху прийшли рейтарі: їм довелося дати 6 грошів на горілку, щоб залагодити ситуацію⁵³.

Молодші майстри, як українці, так і поляки, були солідарні у захисті своїх інтересів, коли разом виступали проти волі цехмістрів та старших майстрів. У 1680 р. більше десяти молодих майстрів обох націй гостро виступили проти цехмістрів Бартоша Гонсьоркевича та Івана Городецького⁵⁴, що призвело до часткового реформування шевського цеху.

⁴⁷ Kluge A. Die Zünfte.— S. 352.

⁴⁸ BZNO, oddz. rękopisów, sygn. 427, k. 117.

⁴⁹ Там само.— К. 132 v.

⁵⁰ Там само.— К. 131.

⁵¹ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 93, с. 549.

⁵² Там само.— Спр. 97, с. 1432—1433.

⁵³ ЛННБ України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 428, арк. 163 зв.

⁵⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 734—738.

Конкретним приводом стали кілька пар чобіт, що їх було забрано на базарі („тендеті“) й заборонено продавати. Також шевців обурило „побиття та волочення“ жінок по землі, особливо вагітної жінки майстра Андрія Прокоповича, що сталося для неї „з небезпекою аборту“⁵⁵. Закидали цехмістрам і зневагу до молодших майстрів, заборону голосувати під час цехових зборів, не складання рахунків-квитів із витрат та прибутків цеху тощо⁵⁶.

Після укладення депутованими райцями двох реляцій у цій справі міська рада прийняла рішення, що мало компромісний характер: за кількома пунктами вона виправдала цехмістрів, які мали право — згідно з королівськими привілеями та декретами — забороняти торгувати поза шевськими ятками. Побиття жінки А. Прокоповича райці віднесли на карб міських слуг, вчинок яких мав окремо розслідувати бурмістрівський уряд. Натомість, врахувавши інші обвинувачення, міська рада заборонила цехмістрам чинити нагінки на молодшу братію під час цехових зборів. У свою чергу цехові майстри повинні скромно поводитися на зборах, не приходити на них п'яними і не порушувати порядок. Для збереження спокою в цеху цехмістри могли користатись зі свого права ув'язнювати порушників порядку, але звинувачені мали можливість звертатися з апеляцією на їхні рішення до міського уряду.

Окрема скарга молодших майстрів стосувалася того, що цехмістри на зборах не виставляли скрині з привілеями, правами та декретами цеху, не складали до неї доходів від учнів та вступу до цеху. В молодших майстрів виникла підозра, що ці гроші потрапляли не до цехової скарбниці, а до кишені цехмістрів. Тож райці постановили, що перед виборами нових цехмістрів колишні керівники цеху, обіславши цехових братів, мають при них вчинити квит від імені цеху з усіх рахунків і внести його в цехову книгу. Всі можливі доходи цехмістри повинні складати до скрині у присутності столових і виставляти її під час кожного зібрання, а також виймати зі скрині гроші з відома братів. При вступі до цеху писар мав записувати у реєстр майстрів у присутності братів, а не кулуарно, при цьому реєстр мусив завжди зберігатися в скрині. Ухвалений міською владою декрет у справі між цехмістрами та молодшою братією цеху вирівняв та зробив більш гармонійними взаємини в цеху, запобігаючи можливим зловживанням з боку керівництва цеху.

Висновки. Керівництво львівського шевського цеху XVII—XVIII ст. здійснювалося за взірцями, виробленими згідно канонів магдебурзького права. Після утворення спільної цехової організації в 1641 р., два цехмістри обиралися у цеху двома національними громадами: українцями та поляками. Причому останні вибирали старшого цехмістра, а українці — молодшого, хоча якоїсь відмінності між їхніми повноваженнями та реальним статусом джерела не фіксують.

За паритетним принципом майстри обох громад в цеху обирали також по чотири столових, а також на інші виборні посади: костельних і

⁵⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 83, с. 735.

⁵⁶ Пор. подібні закиди на адресу цехмістра шевського цеху в Перемишлі в 1722 р.: Wiśniewska H. Porządek cechowy, a „wyżądanie nieuczciwości“ przez mistrzów rzemieślników w Przemyślu (XVII—XVIII w.) // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 2004.— Т. 40.— З. 3.— S. 114—115.

церковних, збирачів податків тощо. Колишні цехмістри й столові творили в цеху групу старших майстрів, які користалися найбільшим авторитетом у ремісничому середовищі — у цьому колі приймалися найважливіші рішення. Реєстри виборів — як цехмістрів, так і столових майстрів — вказують на посилення олігархічних тенденцій у шевському цеху, коли на керівні посади обиралися одні й ті ж особи.

Арбітрами у вирішенні внутрішньоцехових суперечок ставали так звані патрони цеху — делеговані з міської ради два райці, що стало звичною практикою у львівському цеховому ремеслі від другої половини XVII ст. Цехові патрони також слідкували за грошовими витратами, цеховими обов'язками щодо утримання вежі й сплати податків, консультували шевців у їхніх судових справах тощо. За винятком єдиного прецеденту, коли шевці взяли участь у загальноміському виступі ремісників проти магістрату (1679), такий контроль над керівництвом львівському шевському цеху в XVII—XVIII ст. виявився ефективним і дієвим. Делеговані до цеху райці розв'язували найскладніші суперечки в цеху та гармонізували відносини старших і молодших майстрів.

Наталія ЯКОВЕНКО

(Київ)

ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЧАСУ: УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА І ПРАВОСЛАВНІ ІЄРАРХИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ КОЗАЦЬКИХ ВОЄН (1638—1658)*

Інструкцію луцького сеймику своїм послам на сейм 1645 р. розпочинає похвала мирові: „Miedzy Bozkiemі dobrodzieystwu pokóу iest nauwyssze dobrodzieystwo [...]. Gdy tedy świata chrześciańskiego wszystkie *symbetriae ardent bello*, w samey tylko oyczyźnie naszej złoty kwitnie pokóу [...]"¹ Волинська шляхта мала на увазі Тридцятилітню війну, однак метафора „золотого миру / спокою“, повторювана багатьма сучасниками, уже невдовзі набуде інакшого змісту — як окреслення десятиліття між роком 1638-м, коли Речі Посполитій вдалося загасити вогонь козацьких повстань, і 1648-м, коли спалахнула козацька революція. До канону української історичної пам'яті це десятиліття увійшло не як „золотий спокій“, а як наелектризована передгрозова тиша. Цьому сприяли не лише праці істориків, а й белетризований образ минулого: досить згадати написаний 1894 р. історичний роман „Перед бурею“ Михайла Старицького. Остаточ-но „від імені науки“ закріпив таке сприйняття Михайло Грушевський: в „Історії України-Руси“ назву відповідного розділу („Золотий спокій“) узятю в лапки², а у вступі до нього описуване названо „антрактом“, „затримкою в розвою [...] неминучого історичного процесу“³.

Стосовно козацького середовища, стриноженого й обезголовленого сеймовою конституцією 1638 р. під назвою „Ordynacyja Wojska Zaporowskiego rejestrowego w służbie Rzeczypospolitej będącego“, вчений мав рацію — для козацтва це справді стало тільки паузою в боротьбі за самоствердження. Натомість висловлене дещо далі переконання, ніби в десятиліття перед вибухом у свідомості „всього руського народу“ наростало „одно нероздільне поняття національного поневолення“⁴, потребує ко-

* Ширша версія цієї статті під назвою „In libertate nati sumus': The Life Strategies of Ukrainian Szlachta and Orthodox Hierarchs on the Eve and in the First Decades of the Cossack Wars (1638—1658)“ передана для публікації в збірнику під робочою назвою „La Battaglia di Konotop nel 350 anniversario“.

¹ Архів Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов (далі — Архів ЮЗР).— К., 1861.— Ч. II.— Т. 1.— С. 284.

² Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Відень, 1922 [репринт: К., 1995].— Т. VIII.— Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638—1648).— С. 3—41.

³ Там само.— С. 3.

⁴ Там само.— С. 129.

ментаря. Для М. Грушевського, як відомо, „народом“ були тільки низи — „народна маса“, яку він уважав за єдиного носія української етнічності на відміну від „зденаціоналізованої“ шляхти⁵. Остання ж, за нищівною оцінкою історика, „глуха й німа“, упродовж передвоєнного десятиліття дбала тільки про те, щоб „тривалість тої погодної тиші [...] не дати нічим, закаламутити“⁶. Сумлінно реєструючи рвучке прискорення ритму життя наприкінці 1630-х — упродовж 1640-х років (освоєння степового прикордоння, пожвавлення в релігійній сфері, розвиток освіти)⁷, науковець не згадує, що його ініціатором була власне оця-от „глуха й німа“ шляхта, навпаки — він не проминає нагоди підкреслити сумнівну вартість піднесення, бо ж воно „саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання“⁸.

Шляхті, що й зрозуміло, про це не йшлося. Ба більше, якраз у часи „золотого спокою“, коли державу не турбували ані зовнішні, ані внутрішні війни, в регіонах, що невдовзі стануть епіцентром козацького повстання, набуває уповні чітких контурів „руський патріотизм“, про що детальніше піде мова далі. Натомість той (з часової перспективи мізерний) період, що проліг між початком війни і 1659 роком Конотопської битви, яка поклала край надіям повернутися у звичний світ, увібрав у себе цілий спектр явищ, супутніх соціальному катаклізму, — політичні й соціальні переорієнтації та маневри, поляризацію позицій, пристосуванство заради виживання тощо. Зрозуміло, що охопити всі відтінки цих флуктуацій у короткій статті неможливо, тому мої спостереження будуть вимушено схематичними. Спершу, отже, я 1) спробую коротко представити світоглядні пріоритети шляхти й церковної верхівки у переддень війни; далі 2) розгляну стратегії пристосування до нової ситуації, а також спалах надій на повернення до звичного світу, що його обіцяла Гадяцька угода; на завершення 3) окреслю лінії розламу в середовищі шляхти і вищого духовенства, контурно намічені Гадяцькою угодою й остаточно закріплені пізнішим політичним та військовим хаосом.

„Десятиліття оптимізму“

Станом на 1647 р. самопочуття шляхти й церковної верхівки в тих українських воєводствах, яким незабаром судилося стати ареною війни й зоною козацьких інтересів (Брацлавському, Волинському, Київському та Чернігівському), можна кваліфікувати як „сповнене оптимізму“. До такого висновку підводять опубліковані впродовж останніх років дослідження господарського та суспільного життя у цьому регіоні. Так, Петро Кулаковський на величезному матеріалі показав, наскільки масштабними були господарські перетворення на Чернігово-Сіверщині — колишньому „глухому закутку“ Московії, що був переданий Речі Посполитій 1618 р., а з 1635 р. перетворений у Чернігівське воєводство. У монографії переконливо задокументовано рвучку колонізацію території, ріст міського населення, вдосконалення господарської інфраструктури, згущення мережі кому-

⁵ Пор.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси.— 1994.— Т. I. До початку XI віка.— С. LXV—LXIX; Масненко В. Історична думка та національорення в Україні. Кінець XIX — перша третина XX ст.— Черкаси, 2001.— С. 316—317.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. 2.— С. 5—6.

⁷ Там само.— С. 43—50, 83—112.

⁸ Там само.— С. 51.

нікацій тощо⁹. Схожий поступ в освоєнні колишніх *loci deserta* на степових пограниччях Брацлавщини показує й праця Миколи Крикуна, де зафіксовано понад 50 поселень міського типу, що вперше згадуються у дже-релах саме з кінця 1630-х років¹⁰.

Не менш промовистими є спостереження над специфікою тутешнього суспільного (сеймикового) життя. Зокрема, Генрик Літвін, проаналізувавши склад сеймових послів від Київського воєводства та підводні течії сеймикування, що його зумовлювали, дійшов висновку: з другої чверті XVII ст. лідерами й „справжніми хазяями“, як називає їх автор, київської шляхетської корпорації стали щільно переплетені між собою заможні місцеві угруповання, які провадили достатньо незалежну від магнатів політику¹¹. З цим збігаються і спостереження Кароля Мазура над сеймиковим життям Волині, де локальні пріоритети домінували вже з кінця XVI ст., проявляючись у різних сюжетах: протестах проти заміни „руської мови“ латиною чи польською у документах, що надсилалися на Волинь з Коронної канцелярії; обороні так званого „волинського права“, себто уживання Литовського статуту; захисті „грецької релігії“ та поборо-ванні церковної унії; солідарному обуренні спробою сейму 1638 р. відмінити князівські титули, що їх шляхта сприймала як символ окремішності інкорпорованих до Корони в 1569 р. українських воєводств¹².

Показово, що корпоративна солідарність членів локальних спільнот горувала над конфесійними відмінностями. Для прикладу, серед 32 послів, які обороняли (дехто неодноразово) позиції волинців на сеймах 1638—1647 рр.¹³, православних і католиків було практично порівну — 10 та 11, протестантів п'ятеро й осіб, чие віровизнання неясне, шестеро. У Брацлавському воєводстві, де на сеймику 1634 р., як читаємо в одному з тогочасних джерел, „голоси рахували кулями“ через конфлікт між князем Стефаном Четвертенським (православним) та місцевим старостою Адамом Калиновським (католиком), у „партіях“ обох лідерів були як православні, так і католики¹⁴. Те саме бачимо на київських сеймиках кінця 1630-х — 1640-х років: тут католицьку „партію“ очолював воєвода Януш Тишкевич, а його головним опонентом у боротьбі за впливи був антитри-нітарій Юрій Немирич, якого підтримували не лише численні на Київщині протестанти, а й православні¹⁵. Не перешкоджала різниця віровизнань і шляхетській солідарності в Чернігівському воєводстві, де, за підрахунками П. Кулаковського, щонайменше половину землевласників складали православні вихідці з українських воєводств¹⁶. Утім, коли на кону стояла

⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648).— К., 2006.— С. 246—390.

¹⁰ Крикун М. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях. Статті та матеріали.— Львів, 2008.— С. 186—288.

¹¹ Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569—1648.— Warszawa, 2009.— S. 150—152.

¹² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648.— Warszawa, 2006.— S. 364—402.

¹³ Їхній поіменний перелік наведено: Там само.— С. 417—419.

¹⁴ Крикун М. Як відбувся передсеймовий сеймик Брацлавського воєводства в 1634 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях.— С. 330.

¹⁵ Litwin H. Równi do równych.— S. 151.

¹⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої.— С. 165.

не боротьба за першість, а престиж малої батьківщини, конвертити-католики теж керувалися „руським“ сентиментом. Так, київські шляхтичі-русини Олександр і Ремігіян Єльці (навернені в католицизм, відповідно, у 1632 та перед 1647 р.) восени 1647 р. звернулися до генерала Товариства Ісуса Вінченцо Карафи з проханням перетворити зафундовану 1635 р. Олександром єзуїтську резиденцію в Ксаверові поблизу Овруча на учбовий заклад підвищеного типу: „...aby w tych państwach ruskich te *altiora studia* młodzi naszej ruskiej tłumaczy!“¹⁷.

Подією, що підштовхнула до переростання локальної солідарності в ширшу, регіональну, стало, на думку Франка Сисина, визнання за створеним 1635 р. Чернігівським воеводством тих самих адміністративно-правових особливостей, що їх Люблінська унія 1569 р. санкціонувала на території новоприєднаних тоді до Корони Волинського й Київського воеводств¹⁸. Слушність цього спостереження підтверджує позиція сеймових послів від Чернігово-Сіверщини, які в 1640-х роках вже узгоджували свої дії з волинцями, себто, подібно до киян і брацлав'ян, стали вважати волинський сеймик „провідним“ для всього регіону¹⁹. Сформований у такий спосіб на східних околицях держави простір чотирьох воеводств, що відрізнялися від решти королівства не лише в правовому та адміністративному аспектах, а й за етнічним та конфесійним складом населення, сприяв, як констатує Ф. Сисин, розповсюдженню двох переплетених між собою почуттів — регіонального („руського“) патріотизму та усвідомлення культурної окремішності, причетності до спадку „старожитного руського народу“²⁰.

Формуванню „історичної пам'яті“, в якій „руське“ минуле посіло місце власної спадщини, посприяли два чинники. З одного боку, неабияку роль відіграло бурхливе піднесення упродовж 1620—1630-х років започаткованого у Києві світського та церковного письменства, де вперше оповідалася „вся історія“ Русі — її столиці Києва, її володарів та її церкви²¹. З другого боку, діяння володарів і держави потребували доповнення „персоналізованою“ історією, яка б умонтувала до високих сюжетів пересічну шляхту й у такий спосіб зробила минуле Русі „своїм“ на емоційному рівні. Власне таку роль, на мою думку, відіграв гербівник домініканця

¹⁷ Litwin H. *Równi do równych...*— S. 133.

¹⁸ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*.— Cambridge (Mass.), 1982.— Vol. VI.— N 2.— P. 172.

¹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої...— С. 146—147.

²⁰ Sysyn F. E. *Regionalism and Political Thought...*— P. 173.

²¹ Аналіз найранішого твору такого спрямування, поеми „Дніпрові камени“ („*Camoenae Borysthenides*“), див.: Яковенко Н. Латина на службі киево-руської історії („*Camoenae Borysthenides*“, 1620 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 270—295. Зміст та історіографічну специфіку Густинського літопису проаналізовано: Sysyn F. E. *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620—1690* // *Europa Orientalis*.— Roma, 1986.— Vol. 5.— P. 297—302; Броджі Беркофф Д. Ренесансні історіографічні міфи в Україні // *Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура* / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко.— К., 2005.— С. 426—429. Про „історичні мотиви“ інших творів, написаних у київському середовищі передмогилянських і могилянських часів, див.: Яковенко Н. Символ „Богохранного града“ у пам'ятках київського кола (1620—1640-ві роки) // Яковенко Н. *Паралельний світ...*— С. 314—324.

Шимона Окольського 1641—1645 рр.²², що „наблизив“ руське минуле, конвертувавши його в низку гербових легенд киян, волинців і брацлав'ян — в абсолютній більшості „прив'язаних“ до руської спадщини²³ (принагідно зауважу, що це вкотре підважує традиційну тезу про утвердження „руськості“ в тутешній історичній свідомості виключно в контексті обо-рони православ'я).

У своїй звучній промові на сеймі 1641 р., де бурхливо дебатовалося ужи-вання княжих титулів, що їх коронна шляхта вважала за образу шляхет-ської рівності, а київська та волинська — за символ власної окремішності²⁴, волинець Адам Кисіль уже абсолютно виразно відділяє „руську націю“ від польської, причому під першою він має на увазі лише шляхту свого регіону, інкорпоровану до Корони актом Люблінської унії: „*Primum, ze przodkowie nasi Sarmatae Rossi do w. m., do Sarmatas Polonos libere accesserunt, cum suis diis penatibus przynieśli prowincje... [..] A my non ad regionem, sed cum regione, non ad religionem, sed cum religione, nie do tytułów i honorów, ale z tytułami i honorami accessimus do tej spólnej ojczyzny naszej*“²⁵.

Ідея добровільного приєднання „руських сарматів“ до „польських сарматів“ („не до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією“), що послужила стрижнем цієї промови, не була знахідкою А. Киселя. Вперше її висловив ще 1621 р. київський ієромонах Захарія Копистенський у трактаті „Палінодія или Книга оборони“: на доведення законності неле-гально відновленої 1620 р. православної ієрархії він підкреслював, що ста-тус Київської митрополії було визнано польськими королями ще тоді, коли „росккіи князи доброволне за певними пактами до Крoлевства Полско-го прилучали“²⁶. У подальшій полеміці „росккіи князи“ під пером людей, що бачили світ крізь призму шляхетської демократії, стануть „руським народом“, себто шляхтою, яка з власної волі увійшла до Корони на гаран-тіях збереження своїх прав. Мелетій Смотрицький в анонімно виданій 1623 р. брошурі „Justifikacia niewinności“ писав про це так: „Z tą taką wol-nością z wolnymi narodami Polskim i Litewskim Ruski naród złączył się w jedno ciało, o jedne się głowę spoił i oparł“²⁷ (майже дослівно ці пасажи міс-тить і подана на сейм від імені православної шляхти 1623 р. „Supplicacja“, в тексті якої „руський народ“ названо „третім народом“ Речі Посполи-

²² Okolskiej S. Orbis Polonus ... in quo antiqua Sarmatarum gentilitia specificantur et reluctant.— Cracoviae: In officina Fr. Caesarii, 1641—1645.— Т. 1—3. Біографію Ш. Окольського див.: Dworzaczek W., Świętochowski R. Okolski Szymon // Polski Słownik Biograficzny.— Kraków, 1978.— Т. XXIII.— S. 679—681.

²³ Детальний аналіз цих легенд див.: Яковенко Н. Внесок геральдики у творення „території з історією“ (Геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 2010.— Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Кн. 1.— С. 274—298.

²⁴ Ідеться про сеймові баталії 1638—1641 рр. довкола пропозиції відмінити вживання князівських титулів. Дискусію про титули обговорено в багатьох працях, у тому числі нови-ших: Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.— Cambridge (Mass.), 1985.— P. 104—114; Tomaszek A. Sejm 1638 r. w obronie szlacheckiej równości // Czasopismo Prawno-Historyczne.— Warszawa, 1987.— Т. XXXIX.— Z. 2.— S. 17—31; Mazur K. W stronę integracji z Koroną.— S. 387—392.

²⁵ Цит. за публікацією: Sysyn F. E. Regionalism and Political Thought.— P. 186, 189.

²⁶ Памятники полемической литературы в Западной Руси.— Санкт-Петербург, 1878.— Кн. 1 [Русская историческая библиотека.— Т. 4].— Стлб. 1110.

²⁷ Цит. за публікацією: Архив ЮЗР.— 1887.— Ч. I.— Т. 7.— С. 514.

тої — обіч польського й литовського²⁸). На тлі частих тогочасних апеляцій до прав руської шляхти, що нібито добровільно приєдналася до Корони Польської як „рівні до рівних, вільні до вільних”, привертає увагу ухвала луцького переделекційного сеймику 1632 р. не приступати до обрання нового короля доти, доки „нас усіх, руський народ [...] без винятку (totaliter)“ не буде відновлено у правах, застережених унійним привілеєм 1569 р.²⁹ Маршалком сеймику, який апробував таку різку ухвалу, був поляк-протестант Анджей Фірлей³⁰, і це показує, що гасло виокремлення „третього народу“ в Речі Посполитій Двох Народів імпонувало як русинам, так і їхній „шляхетській братії“ по регіону полякам, і то незалежно від конфесії.

Ідея „третього народу“, хоч і в дещо інакшому тлумаченні, не оминула церковних ієрархів — зрештою, теж шляхтичів. Адже власне її відлунням стали спроби порозуміння православної та уніатської церковної верхівки, започатковані у 1620-х роках з перспективою створення спільного Руського (Київського) патріархату. Невдача поєднаного Львівського собору 1629 р. не розхолодила намірів: другу спробу було здійснено вже в часи митрополитства Петра Могили — у 1635—1638 рр., хоча й вона через опір Римської курії згасла. Врешті, остання хвиля перемовин припадає на 1642—1646 рр., проте раптова смерть П. Могили відтягнула цю акцію, а черговий поєднанчий собор, запланований на 16 липня 1648 р.³¹, був перекреслений початком козацького повстання.

Після П. Могили на Київську митрополію в лютому 1647 р. було обрано Сильвестра Косова — найактивнішого виконавця могилянських реформ і людину, з якою Римська курія вважала за перспективне вести подальші переговори щодо православно-уніатського порозуміння³². Супутній церковній стабілізації розквіт колегіуму, заснованого П. Могилою у Києві за взірцем єзуїтських колегій, активне книговидання, дисциплінуючі реформи у сфері літургійного життя — все це створювало достатньо підстав для оптимістичних прогнозів на майбутнє: як метафорично окреслив київську ситуацію цих років Ігор Шевченко, „дух підносився вгору, розум міцнішав“³³. Проте вже за рік ці прогнози, як і сподівання об'єднати „Русь із Руссю“ в один „руський народ грецької релігії“, перекреслила війна.

У вихорі війни

Козацьке повстання було сприйняте як удар неочікуваний. Для прикладу, якщо дехто з військових очільників й зауважував ознаки його наближення, то навіть для князя Яреми Вишневецького, людини поінфор-

²⁸ Опубліковано: Документи, objaśniające historię Западно-русского края и его отношение к России и Польше.— Санкт-Петербург, 1865.— С. 230—310.

²⁹ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 203.

³⁰ Там само.— С. 207.

³¹ Заплановану дату собору зафіксував у своєму щоденнику Станіслав Освенцим: *Oświęcim S. Dyaryusz 1643—1651.*— Kraków, 1907 [Scriptores Rerum Polonicarum.— Т. XIX].— S. 205. Про підготовку до собору докладніше див.: Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.— К., 1989.— С. 148—156.

³² Плохий С. Н. Папство и Украина.— С. 155.

³³ Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // *Harvard Ukrainian Studies.*— 1984.— Vol. VIII.— N 1—2.— P. 9.

мованої, війна стала несподіванкою. Князь не надав жодної ваги отриманий ще 15 лютого звістці про те, що „Chmielnicki jakiś zebrawszy trochę hultajstwa z Zaporozża spędził pułk korsuński“; у березні—квітні Я. Вишневецький безвиїздно мешкав у Лубнах, і саме звідси аж наприкінці квітня вислав слугу до ставки гетьмана на правий берег Дніпра, аби дізнатися, що там діється³⁴. Шок від звістки про розгром коронного війська наприкінці травня 1648 р. і наступний хаос підштовхнули київську, брацлавську, чернігівську й волинську шляхту до масових утеч із охопленого полум'ям регіону, що супроводжувалося неймовірними чутками та розповсюдженням апокаліптичних настроїв. Проте шок — на те й шок, аби не тривати довго. Життя вимагало адаптації до нових умов, тож уже в тому-таки 1648 р. можемо зауважити різні стратегії пристосування.

За яскравий приклад гнучкості може послужити київське церковне середовище. Під датою 1 травня 1648 р., тобто в переддень війни, коли здавалося, що черговий козацький виступ буде швидко подавлено, у Лаврській друкарні вийшов друком панегирик на честь очікуваного переїзду через Київ князя Я. Вишневецького³⁵. Демонстрацією власної лояльності в контексті тривоги, оприявленої ще в лютому—березні (про яку, звісно ж, знали кияни), мав служити не лише текст, а й гравюра, яка пророкувала Яремі, найпотужнішому магнатові Наддніпрянини, перемогу над бунтівниками: на її першому плані серед ворогів, розтоптаних колісницею „Корибута“, зображено козака. Не мине й року, як 2 січня 1649 р. ті самі професори Могиллянської колегії вітатимуть „ораціями й акламаціями“ переможний в'їзд до Києва Богдана Хмельницького, називаючи його „Мойсеєм, спасителем і визволителем народу із лядської неволі“³⁶.

Тим часом „визволення з лядської неволі“ принесло київським ієрархам більше клопоту, ніж користі. Митрополит С. Косов, демонструючи силувану лояльність до нової козацької влади, писав у липні 1651 р. литовському гетьманові Янушу Радзивілу, що прожив чотири роки в страху перед козаками³⁷. Ще дужче ситуація ускладнилася після укладення Б. Хмельницьким Переяславської угоди 1654 р. про підданство московському царю. Київські ієрархи, як відомо, спершу відмовилися складати відповідну присягу, але невдовзі таки змушені були це зробити. Натомість отримати царську грамоту на підтвердження статусу Київської митрополії вдалося лише за підтримки Б. Хмельницького, і це дозволило йому остаточно перейняти на підконтрольній козацтву території патронат над церквою, який раніше належав королю³⁸. Утім, *de facto*

³⁴ Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII) / Opracował A. Sajkowski.— Wrocław, 1961.— S. 237—239.

³⁵ *Maiores illustrissimorum principum Korybut Wiszniewiecciorum in suo nepote [...] Ieremia Korybut Wiszniewiecki [...] Anno D[omi]ni 1648, Maii die 1.* Детальний аналіз панегирика див.: Яковенко Н. Кого топчуть коні звитязного Корибута: до загадки киево-могилянського панегирика 1648 р. „*Maiores Wiszniewiecciorum*“ // *Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut / Eds. S. Plokhly and F. Sysyn— Edmonton, 2005.— P. 191—218.*

³⁶ *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza / Wyd. A. Z. Helcel— Kraków, 1864.— S. 377.*

³⁷ Про цей період у взаєминах Б. Хмельницького та С. Косова див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Переклад С. Грачової.— К., 2005.— С. 314—332.

³⁸ Там само.— С. 331, 338—339.

духівництво визнавало цей патронат від самого початку війни: остерігаючись розбоїв, воно клопоталося перед гетьманом (і отримувало) охоронні універсали, листи на підтвердження монастирських землеволодінь, ба, навіть надання нових маєтків, що звільнилися після втечі попередніх власників³⁹.

Схожі мутації переконалися й через шляхту. З певністю важко сказати, скількох з-поміж неї підхопила перша хвиля повстання. Московський посол Григорій Кунаков, доповідаючи з Варшави про розвиток подій, писав, що шляхта почала прибувати до Б. Хмельницького ще перед виходом повстанців із Запоріжжя; він же в грудні 1649 р. повідомляв, що у війську Хмельницького було 40 тисяч козаків і 6 тисяч шляхтичів⁴⁰. Це опосередковано підтверджує Войцех Мясковський, автор щоденника із враженнями про побачене в Україні наприкінці 1648 — на початку 1649 р.: за його словами, серед козаків було чимало „зрадників з-поміж наших“, себто шляхти, причому до них „*uchodzą utriusque sexus, rapły pawet*“⁴¹. Стан джерел не дозволяє встановити точної цифри, однак немає сумніву, що вона була чималою. У козацькому реєстрі, складеному восени 1649 р., Вячеслав Липинський ідентифікував (хоч і не завжди переконливо) 1 500 вихідців із 750 родин⁴². Врешті, на те, що до повстання приєдналося багато шляхти, вказує повторення у Зборівській 1649 р. та Білоцерківській 1651 р. мирних угодах пункту про амністію особам шляхетського походження: „*Szlachcie tak religii ruskiej, jako i rzymskiej, którzy podczas zamieszania tego jakimkolwiek sposobem bawili się przy Wojsku Zaporoskim, Jego Królewska Mość z pańskiej swojej łaski przebacza i występек ich pokrywa*“⁴³.

Приєднання шляхти до повстанців В. Липинський пояснював як остаточний та національний усвідомлений акт — за його окресленням, „*roszczenie narodowej jedności*“⁴⁴. Насправді ситуація не була настільки однозначною. Багато шляхтичів, показаних після першої битви 15—16 квітня 1648 р. під Жовтими Водами, пізніше виправдовувалися тим, що потрапили до „козацької неволі“ примусом, аби врятуватися від смерті чи татарського полону. Так це було чи ні, але практично жодне з великих збройних зіткнень тієї війни не обходилося без шляхтичів-перебіжчиків, які в такий спосіб рятували життя. Для прикладу, під час облоги коронного війська в Збаражі у липні 1649 р. вони тікали з голодної фортеці до

³⁹ Зокрема, вже 1648 р. Б. Хмельницький оголосив шість таких універсалів, надалі їх число коливається від 3—4 до 7—9 щорічно: Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич.— К., 1998.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1862.— Т. III: 1648—1657.— С. 281, 404.

⁴¹ Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza.— S. 383.

⁴² Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.— Філадельфія, 1980.— С. 571 (поіменний перелік: С. 557—566).

⁴³ Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII столітті / Red. i tłum. O. Aleksejczuk.— Kraków, 2002.— S. 40 (Зборівська угода). У Білоцерківській угоді: „...tych wszystkich ma okrywać admistitia, przy zdrowiach, honorach, kondycjach i substancjach swoich mają być zachowani“ (Там само.— S. 44).

⁴⁴ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні...— С. 94.

Б. Хмельницького, як пише автор щоденника, „codzień“⁴⁵, а під час нещасливої для козацької армії битви під Берестечком у липні 1651 р.— навпаки⁴⁶. У квітні 1649 р., тобто ще до першої амністії, натрапляємо на згадку про волинського шляхтича, який щойно повернувся „од своволных козаков, с которимы на войну ходил“⁴⁷. У листопаді 1649 р., після амністії, овруцький козацький полковник Іван Бруяка став підстаростою овруцького старости Владислава Немирича і жовніром його корогви, а під 1650 та 1652 рр. знову очолював козацькі дії на Поліссі⁴⁸. Згадуваний 1648 р. як козацький сотник шляхтич Павло Филиповський на початку 1652 р. мешкав у себе в маєтку, нахваляючись убити сусіда-суперника, щойно почнеться чергова „війна з ляхами“⁴⁹.

Таке миготіння випадків і переміщень показує, що як показачення, так і вихід із козацького війська або чергове до нього повернення були не конче справою „національного“ вибору. Після першого шоку війна стала буденністю, і до неї, хоч-не-хоч, треба було пристосуватися залежно від обставин та ситуації. Остання ж не надто сприяла лояльності по відношенню до Корони Польської з боку шляхти, змушеної тікати з охопленою полум'ям регіону. Анонімний жовнір у віршованій реляції розгromючі бідування втікачів — таких, як і він сам, „chudych niebożąt“, риторично запитує: „Czemuż Rzeczpospolita drogi im nie ścielie?“⁵⁰ Ці нарікання небезпідставні: коли на елекційному сеймі восени 1648 р. шляхта Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини просила надати їй родинам притулок у вакантних королівщинах, цього не стали навіть обговорювати, а автор написаного пізніше памфлету приписав королю таку фразу на адресу білоруських вигнанців: „Powiadano, iż wszystkich pozabijano w tym województwie i w tym powiecie — a to jeszcze ich diabeł nie wziął, że mi dokuczają“⁵¹. Реагуючи на байдужість послів, зібраних на елекційному сеймі, А. Кисіль докинув: надалі у нас немає іншого виходу, як самим дбати про себе („niezła jedno o sobie radzić“)⁵². Тож не дивно, що способи розв'язання проблеми практикувалися різні — у тому числі через показачення: станом на 1649 р. шляхта обіймала у Війську Запорозькому біль-

⁴⁵ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okhesu „Ogniem i mieczem“ (1648—1651) / Opr. M. Nagielski.— Warszawa, 1999.— S. 156. Те саме подеколи з іменами: Relacja ekspedycyjnej w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu ruytem polskim przez Marcina Kuczwarewicza [...] przełożona.— Lublin, 1650. Цит. за передруком: Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648—1649) / Opr. P. Borek.— Kraków, 2005.— S. 179, 194—196.

⁴⁶ Oświęcim S. Dyaryusz 1643—1651.— S. 344—345 (запис під 3 липня 1651 р.).

⁴⁷ Архив ЮЗР.— 1914.— Ч. III.— Т. 4.— С. 121—122.

⁴⁸ Національно-визвольна війна в Україні 1648—1651. Збірник за документами актових книг / Упор. Л. А. Сухих, В. В. Страшко.— К., 2008.— С. 115; Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні.— С. 458 (примітка 247).

⁴⁹ Національно-визвольна війна в Україні.— С. 250.

⁵⁰ Na „Trąbę“ żołnierska odpowiedź w roku 1648 // Arma Cosacica...— S. 80.

⁵¹ Oświęczenie tępych oczu synów koronnych i W. Ks. Litewskiego w ciemnej chmurze rebeliej schizmatyckiej będących // Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648—1668. Publicystyka — eksorbitancje — projekty — memoriały.— T. 1: 1648—1660 / Opr. S. Ochmann-Stanisze wska.— Wrocław, 1989.— S. 127.

⁵² Цит.: Липинський В. Україна на переломі, 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.— Філадельфія, 1991.— С. 245 (примітка 85).

шість полковницьких урядів і практично стовідсотково — штат гетьманської канцелярії⁵³.

Утім, це не означало розриву контактів між родичами й знайомими, що опинилися по різні боки розламу. Як оповідає анонімний автор щоденника Збараської облоги, одноденне перемир'я 24 липня 1649 р. пройшло у „rozmowach przyjacielskich“ між облягаючими й обложеними, причому позбавлені доступу до інформації обложені розпитували противника про свої домашні новини: „O domowe rzeczy pytali się niektórzy, aż za wał wyszedłszy tabakaśmy ich częstowali“⁵⁴. Характерний пункт містить і волинська сеймикова інструкція своїм послам на сейм 1655 р.: шляхта зобов'язувала їх добитися заборони приватних виїздів на контрольовану Військом Запорозьким територію⁵⁵, а це означає, що такі поїздки, як і згадані в інструкції „конфіденційні контакти“, мали бути частими.

Очікування від Гадяцької угоди

Призвичаєння до війни не знімало втоми від неї: як скрушно нарікали один перед одним противники у щойно згаданих „rozmowach przyjacielskich“ 1649 р., „compassio, że się krew chrześcijańska niewinnie leje“⁵⁶. Звісно, політична еліта дивилася інакше на можливі умови замирення, ніж пересічні люди, яких заторкнула війна: тут чутки про переговори ледь не обганяли самі перетрактації. Якого змісту надавали очікуваній угоді, бачимо зі щоденникового запису православного шляхтича Йоакима Єрлича, який пересидів початкові роки бурі в Києво-Печерському монастирі, а від середини 1651 р. мешкав на Волині. У записі під 10 липня 1658 р., коротко згадавши про розпочатий цього дня сейм, Й. Єрлич одразу по тому пише, що угоду нібито вже укладено й заприсяжено, та наводить її „пункти“⁵⁷. Насправді ж ці „пункти“ передають лише приблизний зміст майбутнього договору, причому він не збігається з преліминарними умовами, що їх погодили 5 липня 1658 р. на секретних переговорах Павло Тетеря і Станіслав Беневський⁵⁸, хоча ці кількамісячні перемовини, які проходили в Дубно на Волині ще з березня, навряд чи були таємницею для місцевої шляхти. Принаймні у складеній 22 червня, напередодні згаданого погодження, інструкції на сейм кияни, брацлав'яни та чернігівці (їхній об'єднаний сеймик збирався на Волині, у Володимирі) вже вимагали, аби для обговорення умов замирення з козаками „komisarze z naszych województw naznaczeni byli“⁵⁹.

⁵³ Пор. зіставлення персоналій: Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні...— С. 211—223.

⁵⁴ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich...— S. 139.

⁵⁵ Національно-визвольна війна в Україні...— С. 345.

⁵⁶ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich...— S. 139.

⁵⁷ Jerlicz J. Latopisiec abo Kroyniczka rożnych spraw i dzieiow dawnych i teraznieyszczyc czasow.— S. 214—217. Далі, після записів за лютий—березень 1659 р., наведено достовірний текст угоди за тим варіантом, що був схвалений у Гадячі (S. 219—232). (Тут і далі посилання на хроніку Й. Єрлича подано не за спрощеною публікацією XIX ст., а за єдиним збереженим примірником верстки, підготовленою 1916 р. для серії „Южнорусские летописи“ Київської археографічної комісії, що зберігається в Інституті історії України.)

⁵⁸ Опубліковано: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку.— Львів 1994 [Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1].— С. 85—87.

⁵⁹ Архив ЮЗР.— 1888.— Ч. II.— Т. 2.— С. 34.

Це означає, що „Єрличева версія“ угоди являла собою апокриф — щось таке, що висіло у повітрі, якийсь зітканий із чуток текст, що ходив по руках (для прикладу, Василь Гарасимчук, готуючи цей „популярний“ варіант для публікації, використав не хроніку Й. Єрлича, а дві інші копії⁶⁰). Найпоказовішим з огляду на тогочасні настрої шляхти є перший з наведених тут „пунктів“ — не амністія повстанцям (як у погодженні Тетері—Беневського) і не релігійне питання (як в остаточній версії), а декларація створення Князівства Руського: „Troie woiewodztwa zawojowane Kijowskie, Braclawskie, Czernihowskie eriguntur in Ducatum Russia, nakształt Xięstwa Litewskiego urzędnicu pozwoleni“⁶¹. Варто нагадати, що погололка про наміри повстанців створити власне „князівство“, супроводжувала війну з перших її днів. Проте якщо репліки про це з польської сторони носили осудливий характер, то інтонація запису в хроніці русина Й. Єрлича інакша: наскільки палкими є його інвективи на адресу повстанців до цього, настільки ж схвально звучить коротка оповідь про запряження угоди в козацькому таборі, яка передусе наведеною її тексту. Отже, така розв'язка авторові імпонувала?

У попередніх умовах договору, погоджених між П. Тетерею і С. Беневським 5 липня 1658 р., згадки про „Князівство Руське“ немає. Як здається, воно ще не фігурувало й на таємних засіданнях сеймової комісії 18—25 липня 1658 р., де обговорювалися згадані умови, — йшлося лише про визнання за козацькою територією „особливого статусу“ (*seorsivum statum*), наближеного до статусу Великого князівства Литовського⁶². Схожої позиції дотримувався познанський воевода Ян Лещинський, коли у меморіалі від 2 липня 1658 р. радив королю й сенаторам: „...aby taka właśnie była unia, jako litewska, aby naród nad narodem nie miał praerogatywy“⁶³. Врешті, якоюсь мірою це переформулювалося й з думкою короля. Як повідомляв після розмови з ним 14 липня 1658 р. австрійський резидент, мирну угоду, найімовірніше, мали укласти за взірцем польсько-литовської унії: „...non [...] per absolutam subiectionem, sed per quandam specie[m] accessionis et communionis ad instar Magni Lithuaniae Ducatus“⁶⁴. Натомість остаточний текст договору, схвалений на козацькій раді в Гадячі⁶⁵, вже містить дефініцію „Князівство Руське“, тож схоже, що вона окреслилася власне тут — на заключній стадії переговорів 16 вересня 1658 р., де козацьку сторону представляв Ю. Немирич⁶⁶. Ця обставина дозволяє припускати, що автором формулювання статусу козацької держави як „Князівства Руського“ міг бути саме він — симпатик федеративного державного устрою. Адже ще задовго до ради в Гадячі, 3 лютого 1658 р., Я. Лещинський писав до Богуслава Лещинського, що Ю. Немирич

⁶⁰ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини...— С. 121—123.

⁶¹ Jerlicz J. Latopisiec abo Kroyniczka...— S. 215.

⁶² Поп.: Dąbrowski J.-S. Uгода Hadziacka na sejmie 1658 roku // W kręgu Hadziacka A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod red. P. Borzka.— Kraków, 2008.— S. 72—74.

⁶³ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини...— С. 77.

⁶⁴ Там само.— С. 92.

⁶⁵ Там само.— С. 112—119. Версію, затверджену (з певними змінами) на сеймі 22 травня 1659 р., див.: Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego.— Petersburg, 1860.— Т. IV.— S. 297—300.

⁶⁶ Kroll P. Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658—1660.— Warszawa, 2008.— S. 88.

(варто нагадати, свояк Лещинських) „Kozakom perswaduje być jako Holenderowie albo Szwajcarowie“⁶⁷.

Поза політичними уподобаннями, слід думати, не останню роль у появі дефініції „Князівство Руське“ зіграли амбіції Юрія Немирича — найбагатшої, найродовитішої та найосвіченішої людини в тодішній шляхетсько-козацькій верхівці. Гадяцька угода, перефразовуючи Люблінський унійний акт 1569 р., наголошувала на добровільному приєднанні до Речі Посполитої „iako wolni do wolnych, rowni do rownych у засni do zasnych“, з чого логічно випливало, що „руський народ“, як і шляхта Великого князівства Литовського за умовами Люблінської унії, матиме власних урядовців сенаторського рангу — „osobnych pieczętarzow, marszałkow, podskarbach *cum dignitate senatoria*“⁶⁸. До маршалків та підскарбіїв, як відомо, не дійшло, але про уряд канцлера для Ю. Немирича („o wielką pieczęć księstw ruskich“) Іван Виговський клопотався перед коронним канцлером уже в середині грудня 1658 р.⁶⁹, і власне в статусі канцлера Ю. Немирич брав участь у сеймі 1659 р., де затверджувалася угода.

Що ж до шляхти, то Руське й Белзьке воєводства у своїх інструкціях на сейм 1659 р. оцінили перспективу угоди схвально, не надто переймаючись її деталями⁷⁰. Причому градус прихильності зростав залежно від близькості до небезпечного регіону: як читаємо в інструкції Галицької землі, „im bliżsi jesteśmy sąsiedzi Ukrainy, tem miłsze i požądańsze musi nam być uspokojenie z nią“⁷¹. Натомість волинці, кияни, чернігівці й брацлав'яни деталями угоди цікавилися прискіпливіше. Зокрема, у волинській інструкції висловлено незадоволення з приводу недостатньої поінформованості про зміст договору⁷². За браком джерел важко з певністю сказати, що саме непокоїло „українну“ шляхту, проте відповідна сеймикова інструкція доручала послам на сейм добитися включення до складу „комісії з козаками“ представників згаданих воєводств, щоб „o kraje ukrainne obyuatele traktowali ukrainni“⁷³.

Утім, поза політичними розкладами та засторогами, настанню миру раділи всі. Василь Рудомич, професор-русин Замойської академії і католик-конвертит, у своєму щоденнику день за днем записував чутки про переговори стосовно „upragnionego pokoju“, а 6 серпня 1658 р. навіть почав писати твір „o miłości bratniej Polaków i Rusinów“⁷⁴. Очевидно, таку саму позицію можна припускати й серед „колег по фаху“ В. Рудомича — професорів Києво-Могилянської колегії та київської православної верхівки у цілому. Ознаки порозуміння між нею та гетьманом І. Виговським стають очевидними вже наприкінці 1657 р., коли зібраний після

⁶⁷ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660.— Lwów, 1922.— S. 481.

⁶⁸ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини...— С. 118.

⁶⁹ Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemiryca // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1984.— T. LXXV.— Z. 1.— S. 33.

⁷⁰ Sawicki M. Sejmiki ruskie wobec ugody hadziackiej w 1658 roku // W kregu Hadziacza...— S. 135—139.

⁷¹ Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum ziemskiego we Lwowie.— Lwów, 1931.— T. XXIV: Lauda sejmikowe halickie 1575—1695 / Wyd. A. Prochaska.— S. 99.

⁷² Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 59.

⁷³ Там само.— С. 48.

⁷⁴ Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656—1672.— Lublin, 2002.— Cz. 1: 1656—1664 / Przekład W. Froch, opr. M. L. Klementowski.— S. 92, 96—101.

смерті С. Косова собор обрав митрополитом луцького владика Діонісія Балабана — кандидата, підтримуваного І. Виговським і королем. На жаль, акт виборів не зберігся, тож невідомо, хто зі світської шляхти та київської церковної верхівки взяв участь у цьому зібранні, яке відбулося без санкції царя і московського патріарха⁷⁵.

Орієнтація ж самого Діонісія Балабана не викликає сумніву, адже власне він, хоч і не без застережень, був причетний до обговорення представлених наприкінці 1658 р. королю пропозицій про скликання поєднаного з уніатами собору⁷⁶, саме він на сеймі 1659 р. приймав присягу козацького посольства на дотримання угоди і саме в ньому бачили главу об'єднаної Церкви за умови створення Київського патріархату під юрисдикцією Папи⁷⁷. Щойно згаданий В. Рудомич, описуючи під 30 липня 1659 р. свою бесіду з митрополитом, теж наголошує, що йшлося „o najmil-szej sprawie unii“⁷⁸.

Складніше визначити позицію другого ключового гравця на тодішній церковній арені — чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, найвпливовішого серед київських церковних лідерів, людини вкрай обережної, а до того ж поміщеної в епіцентр козацького повстання. За Л. Барановичем закріпився в історіографії стійкий образ речника московських інтересів в Україні, хоча насправді ця складна особистість до сьогодні не вивчена. Поки що є лише дві спроби поглянути на Л. Барановича під інакшим кутом зору — Терези Хинчевської-Геннел⁷⁹ і Девіда Фріка⁸⁰. Зокрема, у статті Д. Фріка переконливо показано, що світогляд Л. Барановича був тотожний світовідчуттю тих багатьох людей, чие інтелектуальне становлення припало на довоєнні часи і для кого руський та польський культурні світи ще нерозривно перепліталися у спільний річ-посполитський („сарматський“) світ. Як зауважує Д. Фрік, навіть у пізнішій поезії Л. Барановича (передусім збірці „Lutnia Apollinowa“ 1671 р.) „ми знаходимо образ Речі Посполитої Трьох Народів, держави трьох націй — Польщі, Литви й Русі, як віддавна наполягали, переслідуючи власну мету, руські полемісти і як планували архітектори Гадяцької угоди“⁸¹. Ба, навіть у 1680 р., за чверть віку після Гадяча, Л. Баранович у творі „Notiy pięć: Ran Chrystusowych pięć“ писав: „Ruś a Lachi — cewka złota, nie trzeba w niej rozwijać złota od iedwabiu, bo to pospołu chodzić ma oboje; samym złotem nie mógłby nic zrobić, bo tęgie, nie da się użyć na szycie, trzeba do niego iedwabiu“⁸².

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси.— 1936.— Т. X: Роки 1657—1658.— С. 99—100.

⁷⁶ Детально про ці переговори див.: Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza.— Białystok, 1997.— S. 149—189.

⁷⁷ Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / Ред. В. Брехуненко та ін.— К., 2008.— С. 142.

⁷⁸ Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz...— S. 130—132.

⁷⁹ Chynczewska-Hennel T. Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazara Baranowicza // Kultura staropolska — kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.— Warszawa, 1997.— S. 325—329.

⁸⁰ Frick D. A. Lazar Baranovich, 1680: The Union of Lech and Rus // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600—1945) / Eds. A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen.— Edmonton; Toronto, 2003.— P. 19—56.

⁸¹ Там само.— P. 28.

⁸² Там само.— P. 46.

Поставлення Л. Барановича (від 1650 р. ректора Києво-Могилянської колегії) у сан чернігівського й новгород-сіверського єпископа відбулося 8 березня 1657 р. в Яссах, бо, на думку дослідників, тодішній митрополит С. Косов вирішив у такий спосіб уникнути причетності до цього акта московського патріарха⁸³. Саме Л. Баранович (як намісник митрополичого престолу по смерті С. Косова) 27 жовтня 1657 р. освятив гетьманські клейноди І. Виговського, проте не в митрополичому Софійському соборі, де свого часу освячували клейноди Б. Хмельницького, а на своїй „питомій території“ — у Богоявленському храмі Братського монастиря, себто в Києво-Могилянській колегії⁸⁴. „Залаштунковий вплив“ Л. Барановича на прихильність могилянських професорів до Гадяцького акта опосередковано засвідчується складом осіб, які керували колегією упродовж 1657—1659 рр.— тоді, коли мінялася влада, точилися переговори та потверджувалася угода. У проміжку між серпнем 1657 р. і серпнем 1658 р. колегію очолював Ян Юзеф (у чернецтві Йосиф) Мещерин / Мещерський — білоруський шляхтич з аж надто звивистою біографією. Вихованець Смоленської єзуїтської колегії, він по тому був покойовим дворянином Владислава IV, відтак як жовнір-найманець воював у Тридцятилітній війні, а повернувшись брав участь у боях з військами Юрія Ракоці. Прийняв чернечий постриг шойно на початку серпня 1657 р.⁸⁵, а відразу по тому, як швагер І. Виговського (із сестрою Мещерина був одружений гетьманів брат Костянтин), обійняв пост могилянського ректора. На те, що поява Я. Ю. Мещерського у Києві являла собою своєрідний „королівський десант“ після смерті Б. Хмельницького, вказує його блискавична резигнація з отриманого восени 1658 р. сану чернігівського архимандрита, здійснена 7 липня 1659 р. (тобто відразу після затвердження Гадяцької угоди) й мотивована тим, що він „teraz od tegoż Króla Ćmci, pana m[jego] miłościwego[go], i wszystkiej Rzeczyptej ad varias legationes vocowany in gravissimis Reipub[li]cae negotiis“⁸⁶. Якщо вірити Войцеху Кояловичу, екс-архимандрит при цьому ще й нібито сказав своїм колишнім учителям-єзуїтам, що „*cuculus non facit monachum*“. Далі сліди Мещерина як жовніра фіксуються в Пруській кампанії та битві 1660 р. з російською армією під Слободищами⁸⁷.

На заключній стадії підписання Гадяцької угоди, восени 1658 р., ректорство в Києво-Могилянській колегії обіймав Йоаникій Галятовський — ще один учень Л. Барановича. Внаслідок конфлікту з Мефодієм Филімоновичем, опонентом і наступником Л. Барановича на посту намісника Київської митрополії, Й. Галятовський у 1664 р. змушений був покинути Київ і знайшов притулок у львівського владики Атанасія Желіборського — свого часу активного посередника зносин королівського двору з

⁸³ Mironowicz A. Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski.— Białystok, 1999.— S. 112.

⁸⁴ Акты ЮЗР.— 1863.— Т. IV: 1657—1659.— С. 45.

⁸⁵ Див. розлогий біографічний нарис у гербівнику Войцеха Кояловича: Kojalowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli o klejnatach albo herbach / Wyd. F. Piekosiński.— Kraków, 1897.— S. 229—230.

⁸⁶ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652—1673 рр. / Підг. П. Кулаковський.— Острог; Варшава; Москва, 1999 [Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV—XVII ст.— Т. V].— С. 157.

⁸⁷ Kojalowicz W. W., ks. Herbarz rycerstwa...— S. 230—231.

І. Виговським. В адресованій А. Желіборському дедикації до своєї книжки „Ключ розуміння“, виданої у Львові 1665 р., Й. Галятівський називає козацьке повстання „внутрішньою війною у нашій вітчизні“, а серед достоїнств владики згадує, що той „словами мудрими“ досяг успіху, коли „отправовал поселство [...] на Україну для успокоєня Войска Запорозького“⁸⁸.

Прямої інформації про ставлення решти київської церковної верхівки до Гадяцької угоди не збереглося. Опосередкованим доказом прихильності є пізніший, з 1669 р., донос на ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, однокурсника й приятеля Л. Барановича: донощик, називаючи Ф. Софоновича „першим зрадником“, звинувачував його у контактах з І. Виговським та сприянні тому, аби 1658 р. на митрополитство було обрано Д. Балабана⁸⁹. Із врахуванням цієї обставини видається показовим, що написана Ф. Софоновичем близько 1673—1674 р. хроніка оповідає про Гадяцький акт, за висловом Юрія Мицика, „з неприродним лаконізмом“⁹⁰: автор не називає угоду зрадою, навпаки — наголошує на перспективі здобуття „вольностей“ та пояснює неуспіх тим, що король не дотримав обіцянки („потом тоє от кроля не сталося козаком“)⁹¹.

За браком джерел важко сказати, які пункти Гадяцької угоди сприймалися найбільш схвально. Схоже, кожен у ній шукав того, що йому ближче. Для могилянських професорів, поза сумнівом, таким сюжетом була обіцяна Гадяцькою угодою перспектива перетворення колегії на університет — найімовірніше, саме вони й „пролобіювали“ цей пункт⁹². Для Й. Єрлича, дрібного православного шляхтича й колишнього ченця, найважливішими здавалися сюжети, пов'язані з Церквою: саме на цих пунктах він зупиняється, оповідаючи про затвердження угоди на сеймі 1659 р., де „religia grecka uspokojona i unija zniesiona wiecznymi czasy“⁹³. Основна маса шляхти-біженців, звісно, мала й життєві резони для радості: вона отримувала шанс повернутися до власних домівок. Не виключене й побутування якогось невловимого за браком джерел сентименту, пов'язаного з довоєнною ідеєю „третього народу“ Речі Посполитої. На це натякає репліка польського шляхтича-галичанина Миколая Ємьоловського: найпомітнішим у Гадяцькій угоді йому видалося те, що відтепер владу на території „українних“ воєводств переберуть русини („kanclerz, podskarbi, marszałek aby także Księstwa Ruskiego był, a z tych każdy Rusin“)⁹⁴. Врешті, у політичних деклараціях показаченої шляхетської верхівки (як

⁸⁸ Галятівський Іоанікій. Ключ розуміння / Підг. І. П. Чепіга.— К., 1985.— С. 56.

⁸⁹ Акты ЮЗР.— 1875.— Т. VIII: 1668—1669, 1648—1657.— С. 15.

⁹⁰ Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року.— С. 270.

⁹¹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко.— К., 1992.— С. 235.

⁹² Детально про це див.: Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // 350-letcie Unii Hadziackiej (1658—2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Na-gielskiego.— Warszawa, 2008.— S. 305—326.

⁹³ Jerlicz J. Latopisiec abo Kroyniczka...— S. 233.

⁹⁴ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648—1679) / Opr. J. Dziegielewski.— Warszawa, 2000.— S. 261.

Ю. Немирич, І. Виговський чи П. Тетеря) йшлося передусім про втечу від „московської тиранії“ й повернення у звичний річпосполитський світ, отожнюваний зі шляхетськими вольностями — як пишномовно проголосить Ю. Немирич на сеймі 1659 р.: „Ми народжені в свободі, виховані в свободі, і до ж неї нині, свободні, повертаємося“⁹⁵.

* * *

Подальший розвиток подій, як відомо, перекреслив усі ці сподівання. Той-таки Й. Єрлич запише, що після Конотопської битви, з початком бунту Тимофія Цецюри, знову почалося мордування шляхти, яка „już sale ufali onych przysiędze, że pokój stanął, i do domow swych jachali z Wołynia“⁹⁶. Так відкривалася одна з найпохмуріших сторінок української історії XVII ст.— так звана Руїна. Шляхта й ієрархи „королівської“ України пішли своїми шляхами, дедалі більше дрейфуючи від козацтва, а київські ієрархи та могилянські професори стали демонструвати — щиро чи вимушено — дедалі виразнішу промосковську лояльність. Підстав для зміни позицій у тих і других було достатньо. Це й розчарування у спроможності переламати хід подій, і неприйняття козацьких коаліцій з „ворогами Святого Хреста“ — татарами й турками, й уявлення про справедливу владу як надану лише правителю-помазаннику, й врешті — моральна втома від військових лихоліть та кровопролиття.

Переконуючи сенатську комісію на сеймі 1659 р. схвалити пункти Гадяцької угоди, С. Беневський нібито заспокоював сенаторів так: „Samorząd Rusi jako odrębnego księstwa także długo nie potrwa. Kozacy, co teraz myślą o tem, wymrą, a ich następcy już nie tak gorąco będą przy tem obstawać i powoli wszystko wróci do dawnego stanu“⁹⁷. Волинський каштелян мав рацію не лише щодо козацьких лідерів, а й щодо ентузіастично настроєної шляхти. Вже волинська сеймикова інструкція 1661 р. вимагала денонсації „Князівства Руського“; такої точки зору дотримувалася й київська шляхта, хоча саму ідею Гадяцької угоди тут оцінено прихильніше⁹⁸. Натомість з плином часу й ця прихильність вивітрилася. Наприкінці XVII ст. шляхта вже не сприймала козацьких ватажків нового покоління як „заблуканих братів“: інструкція Київського воеводства послам на сейм 1692 р. називає Семена Палія „dux malorum et scelorum artifex“ та звинувачує його в намірах реанімувати Гадяцьку угоду⁹⁹.

⁹⁵ „In libertate nati sumus, in libertate educati, do teje i teraz liberi przystępujemy“ (цит. за: Barłowska M. Mowa poselska Jerzego Niemirycza // W kregu Hadziacza...— S. 322).

⁹⁶ Jerlich J. Latopisiec abo Kroyniczka...— S. 232.

⁹⁷ Цит. за: Kubala L. Wojny duńskie a pokój oliwski...— S. 253.

⁹⁸ Пор. сеймикову інструкцію: Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 2.— С. 90—91, 110—111.

⁹⁹ Там само.— С. 497.

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ
(Острог)

СЕЙМИК ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА І СЕЙМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 1642 РОКУ

На початку 1640-х років ситуація в Речі Посполитій не була одно-значною. Внутрішньополітичне становище характеризувалося певною стабілізацією: тривав період так званого „золотого“ спокою, започаткований перемогою урядових військ над повсталими козаками Яцька Острянина і Дмитра Гуні. Відбудова Кодака дозволила відновити контроль над Запорізькою Січчю та посилити управління козацькими реєстровими полками. Козацький потенціал було скеровано на стримування татарських нападів, число яких істотно зменшилося. Це в сукупності дозволило активізувати колонізаційні процеси в субрегіонах, прилеглих до Дикого Поля — на Східному Поділлі, Південній Київщині й Задніпров'ї. Тут завершилося формування потужних магнатських латифундій — князя Яреми Вишневецького, коронних великого гетьмана Станіслава Конецпольського і польного гетьмана Миколая Потоцького. Більш протирічною виглядала релігійна ситуація. Поступки „грецькій“ релігії, ініційовані королем Владиславом IV, певною мірою заспокоїли вимоги православної частини соціуму й дали можливість започаткувати міжконфесійний діалог. У його контексті виник проект „універсальної“ унії, ініціатором якого був волинський воєвода князь Адам Олександр Сангушко і який приховано підтримували київський митрополит Петро Могила та луцький і острозький єпископ Атанасій Пузина. Зменшилася підтримка уніатам з боку короля та Риму, що спровокувало виникнення в середовищі католицької ієрархії Речі Посполитій ідеї поглинення Уніатської церкви. Як наслідок, почали виникати конфлікти між представниками обох Церков на місцях, що було вигідним Православній церкві. Водночас, погіршилося відношення держави й переважної частини шляхетського загалу до протестантів. З 1620-х років розпочалося судове переслідування кальвіністів за видання протестантської літератури. У 1638 р. внаслідок рішення сеймового суду була припинена діяльність аріанської школи й друкарні в Ракові. Аріани („польські брати“) перенесли свою діяльність до волинського Киселина, але це лише відтермінувало оголошення їх поза законом. Для сучасників Контрреформація видимо перемагала, хоч, насправді, вузол міжконфесійних протиріч затягнувся настільки, що практично не мав шансів на розв'язання, а міг бути лише розрубаним.

Зовнішньополітичне становище Речі Посполитої залишало достатньо складним. Стосунки з трьома основними суперниками в Східній Європі — Московською державою, Шведським королівством і Османською імпе-

рією — складалися непросто. Після перемоги у Смоленській війні 1632—1634 рр. і укладення Полянського мирного договору Річ Посполита закріпила в своєму складі здобуті ще на початку XVII ст. Смоленщину і значну частину Сіверщини (Стародубську і Чернігівську землі). Однак московська сторона готувалася до реваншу, очікуючи зручного моменту для відновлення боротьби за киево-руську спадщину. Переговори між сторонами, що тривали з 1634 р. і мали як одну з цілей делімітацію московсько-річпосполитського кордону, ніяк не могли привести до прийнятого для сторін результату. На початку 1640-х років у Варшаві перемогла думка, що слід піти на певні поступки московській стороні — задля стабілізації ситуації на східних кордонах і спільної боротьби проти татар. Якщо у відносинах з Московською державою Річ Посполита користалась з результатів військових перемог попереднього періоду, то у стосунках зі Швецією, навпаки, Польсько-Литовська держава перебувала під тиском наслідків військових поразок 1620—1630-х років. Перемир'я, укладене в Штумсдорфі (поблизу Гданська) між країнами на 26 з половиною років, попри певні поступки з боку шведської сторони (повернення окупованих міст Королівської Пруссії, відмова від мита на експортно-імпорتنі операції через Гданськ), зафіксувало й її здобутки — збереження контролю над територією Інлянт (Лівонії) на північ від Двіни та формальну відмову Владислава IV як представника династії Ваза від претензій на шведський трон. Відносини з Османською імперією характеризувалися певною стабілізацією. Після сутичок початку 1620-х і 1630-х років агресивні наміри Порти обмежувалися погрозами нападу та військовими демаршами. 1624 і 1635 рр. між країнами були укладені мирні договори, які засвідчили бажання сторін дотримуватися статус-кво. Але разом з цим король Владислав IV та його найближче оточення почали схилитися до необхідності організувати „хрестовий“ похід проти Порти як головної на той час ісламської країни. Попри ідеологічне забарвлення, керівництво Речі Посполитої приваблювали цілком конкретні цілі — поновлення контролю над Молдавським князівством, вихід на береги Чорного моря, ліквідація Кримського ханства. Відносини з німецькими державами наближалися до союзницьких. Річ Посполита всіляко намагалася зберегти такі відносини, насамперед з державою Габсбургів. У 1637 р. з ними було укладено „фамільний пакт“, складовими якого став шлюб Владислава IV з архікняжною Цецилією Ренатою, зобов'язання Габсбургів допомагати Владиславу IV у поверненні шведської корони, а польського короля — у війні Австрійської монархії з Туреччиною. Як наслідок вплив Габсбургів на зовнішню політику Речі Посполитої істотно посилювався.

У такій ситуації відбувся сейм 1641 р., що завершився на початку жовтня, але не вирішив усіх проблем, які стояли на порядку денному владних структур Речі Посполитої. Особливо незадоволеним був сам Владислав IV, який розраховував на спеціальну подяку у вигляді грошової суми: вона мала бути зібрана внаслідок схвалення податків. Король був настільки обурений невдячністю сейму, що збирався навіть спровокувати його розривання. Зрештою, за порадою коронного підканцлера Єжи Оссолінського, Владислав IV погодився, що невирішені цим сеймом питання будуть винесені на розгляд окремого надзвичайного сейму¹. Однак одного

¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Warszawa, 1980.— Т. 2: 1637—1646.— S. 269.

бажання короля та його оточення виявилось замало: хоча 3 жовтня 1641 р. справді сейм ухвалив рішення про скликання незабаром двотижневого сейму, але передбачалося, що він займатиметься виключно податковими питаннями. Напередодні призначеного сейму працівники Коронного скарбу мали підготувати сумарій ретент (податкових заборгованостей), починаючи від 1628 р. На сейм мусили прибути поборці й старости з квитами, щоб прозвітувати про зібрані або незібрані податки. Конституція жорстко застерігала: шляхтич, який не подав квитів (отриманих від поборців) про сплату ним податків, позбавлявся права бути послом. Двома основними завданнями майбутнього сейму конституція проголошувала сплату всіх затриманих податків і розрахунок з військом².

Королівська легація, розіслана на сеймики протягом грудня 1641 — початку січня 1642 рр., зосереджувала увагу шляхти на трьох пунктах. По-перше, пропонувалося розглянути на сеймиках питання коеквації (зрівняння між окремими воеводствами) у сплаті податків, починаючи від 1618 р. По-друге, актуальним залишалось питання ліквідації заборгованості перед військом і забезпечення йому платні в майбутньому. По-третє, король звертався до шляхти з проханням виділити йому певну грошову суму — як „подяку“ за його дбайливість про справи Речі Посполитої. Борги Владислава IV на той час складали 4 мільйони 400 тисяч злотих, і він намагався хоча б частково компенсувати їх за рахунок надходжень з додатково ухвалених податків. У зв'язку з цим король апелював до низки впливових політиків (як листовно, так і усно), тож бажання короля стали відомі й більш широкому загалу шляхти, а майбутній сейм ще до його початку охрестили „королівським“.

Передсеймовий сеймик Волинського воеводства розпочав свою роботу в Луцьку 7 січня 1642 р. Зібрання виявилось доволі численним — у ньому взяло участь близько 150 шляхтичів, у тому числі більшість місцевих земських урядників. Серед них були сенатори: луцький католицький єпископ Анджей Гембіцький, волинський воевода князь Адам Олександр Сангушко, волинський каштелян князь Миколай Єжи Чорторийський, канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Станіслав Радзивілл. Маршалком сеймику було обрано володимирського підстоля Томаша Козику. Лише завдяки великим зусиллям регалістів (прихильників короля) учасники сеймику погодились на збір з маєтків воеводства чотирьох подимних податків, які мали піти на сплату королівських боргів. Це мало скласти 218 тисяч злотих. Два інших фінансових питання — коеквація й платня жовнірам — шляхта відклала на розгляд сейму. Традиційно значну увагу учасники сеймику приділили питанню „грецької“ віри, наголошуючи на виконанні сеймової конституції 1641 р., виданої з цього приводу³.

Послами від Волинського воеводства на сейм були обрані князь Михайло Чорторийський, чернігівський хорунжий Габріель Гулевич, луцький земський підсудок Андрій Линевський, Габріель Підгороденський, Іван (Ян) Гулевич і Ян Шимкович Шклинський. Подібний склад послів

² Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego (далі — Volumina legum).— Petersburg, 1860.— Т. IV.— С. 9—10.

³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— С. 289.

свідчив про дотримання на волинському сеймику балансу між різними політичними угрупованнями. Ключові політики Волинського воєводства того часу князь Владислав Домінік Заславський, А. О. Сангушко і А. С. Радзивілл схилялися до ситуативної позиції, перебуваючи над протистоянням основних регіональних факцій (від латинського *factio* — партія, політичне угруповання). Останніх, за нашими спостереженнями, було дві: факція луцького підкоморія Григорія Четвертинського — чернігівського каштеляна Адама Киселя і факція Линевських, підтримувана волинським каштеляном М. Є. Чорторийським і час від часу А. О. Сангушком⁴. На відміну від сеймику Київського воєводства, для якого в цей час було характерним жорстке протистояння між факціями Януша Тишкевича та Юрія Немирича, на волинському сеймику все-таки переважала логіка співпраці. Про це свідчить і човникування рядових шляхтичів (поза ключовими особами), які в окремих питаннях могли підтримувати одночасно дві факції, і відсутність постійної й тривалої конфронтації між угрупованнями. Про певну „розмитість“ складу факцій наочно свідчить приклад їх протистояння в 1643 р. Конфлікт виник навколо вакантної посади луцького земського судді. Князь Г. Четвертинський хотів отримати цей важливий уряд для свого сина — рациборського старости Захара, а з іншого боку, на нього претендував і луцький земський підсудок А. Линевський. Передсеймовий сеймик воєводства, що розпочався 2 січня 1643 р., виразно поділився на дві частини. 7 січня луцький підкоморій, використовуючи факт відведення сина А. Линевського (на підставі нібито його неповнолітності) від судження справ у Трибуналі, доклав зусиль, щоб зірвати сеймик. Серед протестацій, що засуджували дії Г. Четвертинського і його прихильників, знайшлася і протестація його партнера по лідерству у факції А. Киселя⁵. Якщо ж принципом доцільності у своїх діях керувався один із лідерів факції, то рядові її члени навряд чи жорстко дотримувалися факційної дисципліни. Тим більше, що лідери угруповань не мали тих важелів (земельних, фінансових, ієрархічних тощо) впливу на свій табір, як це мало місце раніше на волинському сеймику в часи домінування тут князя Василя-Костянтина Острозького.

Зі шести волинських послів на сейм 1642 р. троє напевно були обрані голосами факції Линевських — її лідер А. Линевський, М. Чорторийський і Я. Шимкович Шклинський. Факція Г. Четвертинського — А. Киселя мала скромніші успіхи. Це був один із декількох сеймів, що відбулися протягом королювання Владислава IV, коли серед волинських послів не знайшлося жодного Четвертинського й жодного Киселя. Єдиним безсумнівним представником факції серед послів був Я. Гулевич. У деяких питаннях, зокрема релігійному й податковому, до цього угруповання був близьким чернігівський хорунжий Г. Гулевич. Інший парламентар — Г. Підгороденський — як здається, відверто з якоюсь факцією не позиціонувався. Традиційно витримувалася відносна конфесійна рівновага: як правило, для вибору складу волинських послів був властивий баланс між

⁴ Кулаковський П. Представництво Волинського воєводства на сеймах Речі Посполитої 1632—1647 рр. // Парламентська структура уряди у системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV—XVIII стагоддзях. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск—Наваградак, 23—24 лістапада 2007 г.).— Мінск, 2008.— С. 250—252.

⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— S. 337—338.

католиками та представниками інших християнських конфесій (православ'я, протестантизм) або ж невелика перевага перших. Цього разу серед послів знайшлося три католики (М. Чорторийський, А. Линецький, Я. Шимкович Шклинський), два представники східного обряду (Я. Гулевич, ймовірно Г. Підгороденський) і один кальвініст (Г. Гулевич).

Шляхта, згромаджена на сеймику, відзначивши заслуги Владислава IV як у військових, так і в мирних справах Речі Посполитої, погодилася, щоб на сеймі обговорили відшкодування королівських боргів, але остаточне рішення у цьому питанні застерегла за собою на реляційному сеймику (останній мав відбутися через чотири тижні після завершення вального сейму). Під час сейму позиція волинських послів стала більш прихильною щодо винагороди для короля. На відміну від представників Великопольщі, які попередньо вимагали виконання своїх десяти умов, чи більшості парламентарів, які репрезентували Малопольщу і відклали остаточне рішення до реляційних сеймиків, волинські послы пообіцяли Владиславу IV 218 тисяч злотих (А. С. Радзивілл вважав це, значною мірою, своєю заслугою). Щоправда, це складало лише близько 5 % загальної суми боргу, задекларованого Владиславом IV, — 4 447 239 злотих⁶. У цілому ж, незважаючи на сильне незадоволення короля, рішення про його винагороду було відкладене до наступного сейму⁷.

Серед першочергових питань, що розглядалися на сеймику і знайшли своє відображення в інструкції (див. *Документ 1*), було повернення православним церков, відібраних свого часу уніатами. Три попередні передсеймові сеймики наголошували на цій вимозі, називаючи серед відібраних храмів в Любліні, Красноставі, Белзі й Сокалі. Ці домагання були безпосередньо пов'язані з необхідністю повернення коронним підскарбієм Яном Миколаєм Даниловичем маєтностей, визначених на резиденцію перемисьльському владіці Сильвестру Гулевичу⁸. Сейм 1641 р. ніби позначив певний прогрес у цій справі, видавши чергову конституцію „Релігія грецька“. Вона скасовувала інфамію, накладену на С. Гулевича та його спільників, і повертала йому частину маєтностей, відібраних Я. М. Даниловичем. Король, у свою чергу, видав універсал, адресований люблінському старості, і зобов'язав повернути православним місцеву церкву⁹.

Але до початку роботи передсеймового сеймику 1642 р. повернення ані С. Гулевичу належних до владитцтва маєтностей, ані православним люблінської церкви так і не відбулося¹⁰. У зв'язку з цим інструкція нагадувала про необхідність вирішення обох проблем. При цьому пропонувалося прирівняти відібрання церков у православних до кримінального злочину і розглянути справу в реляційному суді. Цей судовий орган був об-

⁶ Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Władysława IV (1632—1648).— Opole, 1991.— S. 70.

⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— T. 2.— S. 295—296.

⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1861.— Ч. II.— Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России.— С. 270, 276.

⁹ Dziegielewski J. O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV.— Warszawa, 1986.— S. 193.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. VIII: 1626—1650.— Ч. II: Початки Хмельниччини (1638—1648).— С. 84—85.

раний невіпадково: шляхта сподівалася на прихильне ставлення Владислава IV до православних, яке він вже неодноразово доводив. Саме король був ключовою фігурою в реляційному суді. Натомість шансів на успіх у сеймовому суді, який, згідно з правом, і мав би розглядати подібні справи, не було: і серед сенаторів, і серед послів прибічників подальшого послаблення Православної церкви була більшість. З деяким запізненням, на диво, сеймикуюча шляхта відреагувала на надання на початку січня 1641 р., після смерті Рафаїла Корсака, Жидичинської архімандрії новому київському уніатському митрополитові Антонію Селяві¹¹. У зв'язку з цим в інструкції знову згадали про вихідця з Волині Никодима Шибинського, який отримав привілей на архімандрію ще за королювання Сигізмунда III (у березні 1621 р.)¹², але був відсторонений від неї за нібито різноманітні зловживання¹³. Шляхта наказувала своїм послам домагатися передачі Жидичинської архімандрії саме йому. Проте сейм 1642 р., що розпочав свою роботу 11 лютого, відмовився розглядати претензії православних, мотивуючи тим, що був екстраординарним. Єдине Владислав IV, можливо в знак подяки за виділення йому Волинським воєводством 218 тисяч злотих на сплату боргів, видав черговий універсал щодо повернення Люблінської братської церкви православним¹⁴. Як і попередній, цей універсал не був виконаний.

Принагідно слід зауважити, що шляхта Волинського воєводства на таку ситуацію відреагувала практично миттєво. На реляційному сеймику, що відбувся наприкінці березня (див. *Документ 2*), було схвалене рішення про відправлення до короля двох посланців, володимирського військового Філона Яловицького і Генрика Кашевського, з листом (креденсом), в якому містилося прохання стосовно виконання конституції 1641 р. — як щодо повернення маєтків С. Гулевичу, так і люблінської церкви¹⁵.

Цілий ряд вимог волинського сеймику стосувався вдосконалення і корегування такої дратівливої для шляхти процедури, як збір податків. Пропонувалося розширити повноваження поборців щодо неплатників податків. Волинська шляхта рекомендувала надати поборцям право самостійно ініціювати судові процеси і домагатися видання декретів проти таких осіб, а не обмежуватися лише деляцією — зверненням до інстигатора Радомського трибуналу, з ініціативи якого й розпочинався відповідний процес. З іншого боку, в інструкції на сейм вимагалось, щоб поборці, які були перед цим збирачами воєводських податків — екзакторами, не притягувалися до складання звітів перед скарбом за свої дії під час збору таких, за формулюванням інструкції, „приватних“ податків. У випадку ж, якщо екзактори не передали б зібрані податки повітовим ротмістрам, то згідно конституції надзвичайного сейму 1635 р. „Szafunek reszt z woie-

¹¹ Пам'ятки: археографічний щорічник.— К., 2001.— Т. III.— Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. / Упор. М. В. Довбищенко.— С. 262—264.

¹² Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Metryka koronna, N 165, k. 235 v.—236.

¹³ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя).— К., 2009.— С. 86—101.

¹⁴ Dziegielewski J. O tolerancję dla zdominowanych...— S. 194.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 230, арк. 357—360.

wódtw u powiatów, z pozostałych podatków na Pruską wojnę, z przeszłego seymu uchwalonych“, підтверженої конституцією сейму 1637 р. „Trybunał Radomski“¹⁶, відповідали б за це не перед Радомським скарбовим трибуналом, а перед Коронним трибуналом у Любліні, що функціонував як вища судова інстанція для шляхти й духовенства.

В інструкції шляхта висловила своє негативне ставлення до втручання сейму й скарбу у збір такого податку, як чопове: він належав до воєводських податків і мав скеровуватися на платню війську¹⁷. Укладачі інструкції застосували до чопового термін „gabella“ (з середньовічної латини — податок опосередкований). Волинський сеймик, що відбувся 3 липня 1640 р., всупереч пропозиції сейму¹⁸ не схвалив рішення про збір цього податку у воєводстві. 17 липня група шляхтичів на чолі з луцьким підкоморієм Г. Четвертинським опротестувала цю постанову сеймику¹⁹. Тому, правдоподібно, один із наступних сеймиків воєводства ухвалив відповідне рішення і призначив збирачем чопового рациборського старосту З. Четвертинського. Однак одностайності щодо збирання чопового серед волинської шляхти не було. Зрештою, З. Четвертинський за погодженням зі шляхтою цей податок не вибирав, тому, на думку сеймику, і не повинен був звітувати перед сеймом. Натомість, шляхту турбувало питання, чи були повернуті до скарбу 80 тисяч злотих, виділені „певним особам“ під приводом підтримки оборони християнського світу.

З проблемою ефективного збирання податків та функціонуванням фінансової системи країни в цілому було пов'язане питання зарплати жовнірам. Шляхта погоджувалася розглянути його на сеймі, але за умови попереднього звіту коронного підскарбія щодо витрачання грошей, що їх було зібрано з кварти та інших передбачених для зарплати війську податків. У разі, коли б зловживань за ними не виявилось б, тоді волинська шляхта давала доручення послам після консультацій з представниками інших воєводств погодитися на збір гіберни, хоч і вважала останню черговим тягарем для своїх і так злидених підданих. Як засіб покращення фінансового забезпечення війська пропонувалося провести ревізію королівських маєтностей (староств і економій) у Короні, як це вже мало місце у Великому князівстві Литовському.

У зв'язку з обранням поборцем Андрія Чаплича Шпановського, що мав вибирати у воєводстві подвійне подимне, сеймик згадав і про такий податок, як поголовне з євреїв. У цілому волиняни не підтримували конституцію сейму 1638 р., яка дозволяла євреям сплачувати сталу суму поголового загалом зі всієї Корони — 60 тисяч злотих. При цьому євреї отримували право не платити всі інші податки включно з подимним, за винятком чопового²⁰. Інструкції волинських передсеймових сеймиків 1638 і 1639 рр. вимагали повернення старої практики сплати поголового податку з євреїв, що була замінена на сплату в цілому з Корони ще в 1620-х роках²¹. Зокрема, перед сеймом 1639 р. шляхта просила, щоб по-

¹⁶ Volumina legum.— 1859.— Т. III.— S. 431, 434.

¹⁷ Rybarski R. Pieniądz i skarb za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III.— Warszawa, 1939.— S. 255.

¹⁸ Volumina legum.— Т. III.— S. 467.

¹⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 222, арк. 469—470.

²⁰ Volumina legum.— Т. III.— S. 4.

²¹ Там само.— S. 281, 292, 324, 386, 414, 436.

головне складало хоча б 15 грошів від особи, але була категорично проти сплати кагалом фіксованої суми поголовного²². Наступний передсеймовий сеймик у 1641 р. пом'якшив свою позицію у цьому питанні, зазначаючи, що заміна євреям всіх податків єдиним поголовним призвела до невідповідності зібраної суми подимного з воєводства і суми, задекларованої скарбом. Тому шляхта вимагала схвалення окремої конституції, яка б дозволила поборці (все тому ж А. Чапличу) добрати подимне з єврейських будинків. Подібна позиція зафіксована і в інструкції на сейм 1642 р. Будучи, так само як більшість волинської шляхти, противником змін в оподаткуванні євреїв, А. Чаплич спробував відновити збір подимного з єврейських димів, але сеймик заборонив це — під приводом збереження стабільності в єврейських громадах. Попри це шляхта наказувала послам добиватися відміни згаданої конституції і відновлення практики збору „реального“ поголовного, тобто з кожного члена єврейського кагалу. Зрештою, настійливі вимоги волинської (і не тільки) шляхти дали певний результат. На сеймі 1643 р. було схвалено постійне єврейське поголовне в розмірі 70 тисяч злотих. Одночасно в євреїв були забрані привілеї не платити всі інші податки, у першу чергу подимне²³.

Тривогу шляхти викликала ситуація з функціонуванням судової системи, що склалася на початку 1642 р. Основною її причиною стала епідемія, що поширилась в околицях Любліна восени 1641 р. Проїжджаючи 12 жовтня повз Люблін, А. С. Радзивілл відзначав, що всі сусідні села були охоплені заразою. Вражені пошестю кидалися до проїжджих з проханням дати хоча б хліба, але ті сахалися їх, щоб не стати „товаришами по смерті“. Під кінець грудня 1641 р. вдарив сильний мороз, який дозволив мешканцям Любліна повернутися до своїх домівок. Але, як тільки морози послабилися, мор не лише повернувся до Любліна, а й поширився в місцевостях, де його раніше не було²⁴. Зрозуміло, що в таких умовах сесія Коронного трибуналу в Любліні була відкладена. Волинська шляхта погоджувалася на відбуття сесії трибуналу в будь-якому іншому місті, визначеному сеймовою конституцією, але категорично заперечувала проти можливого розгляду справ, підлеглих юрисдикції Коронного трибуналу, на вальному сеймі. Додатковою затримкою шляхетського судочинства спричинила бездіяльність упродовж останніх двох років Луцького земського суду. Причиною цього стала хвороба луцького земського писаря Кшиштофа Шимковича Шклинського. Зокрема, трикоролівські роки 1641 р. були лімітовані (відкладені) саме з огляду на цю причину²⁵. Трикоролівські роки 1642 р. Луцького земського суду були відкриті (розпочаті), але учасники сеймику вважали, що судова сесія може зашкодити роботі наступного сейму, тому роки відклали і мали продовжити через чотири тижні після завершення сейму. У зв'язку з цим шляхта просила поширити на Волинське воєводство коронну конституцію 1569 р., яка передбачала можливість відкриття земських років в інший час, якщо б якась причина була перешкодою для роботи суду. Одночасно сеймик зобов'язував послів домогтися апробації (схвалення) сеймом відкладення се-

²² Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 274.

²³ Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Władysława IV...— S. 17.

²⁴ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— S. 278, 280.

²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 224, арк. 40 зв.

сії Луцького земського суду на зазначений час. До цієї ідеї волинський сеймик повернувся напередодні сейму 1645 р. У тодішній інструкції своїм послам шляхта нагадала про конституцію 1569 р., що служила воеводствам Великопольщі, а з 1641 р. була реасумована (прийнята) воеводствами Малопольщі, і запропонувала домовитися з представниками інших воеводств, щоб ця конституція була поширена на Волинь. Як аргумент шляхта вдалася до прикладу, що в Кременецькому повіті за останні сім років відбулося лише дві сесії (років) місцевого земського суду²⁶.

Своє відображення в інструкції знайшло й невдоволення представників волинських князівських родин незаконним, на їх погляд, призначенням королівської канцелярією опікунами для неповнолітніх магнатів і шляхтичів посторонніх осіб. Традиційно за правом патронату роль таких опікунів відігравали найближчі родичі з числа заможних, у першу чергу князівських, родин. Однак на сеймі 1641 р. була видана конституція, згідно якої — як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському — виняткове право патронату, в тому числі й стосовно призначення опікунів, закріплювалося за монархом²⁷. Шляхта ж наказувала послам домагатися видання на сеймі конституції, яка б зафіксувала звичаєве право щодо виконання опіки у формі писаного закону. Схваленням цієї конституції князівська верства намагалася законсервувати залишки залежності від неї рядової шляхти, зберігаючи за собою вільне право вибору. Характерно, що напередодні відкриття сейму, 1 лютого, волинський каштелян М. Є. Чорторийський звернувся до литовського канцлера А. С. Радзивілла з проханням заопікуватися кар'єрою його синів Флоріана Казимира і Михайла Єжи. Для першого А. С. Радзивілл домігся від короля згоди на надання йому Луцького єпископства (після смерті або відходу А. Гембіцького), для другого — призначення королівським покойовим дворянином²⁸. І хоча тут не йдеться про опіку як юридичний інститут компенсації недієздатності підопічних (обидва сини були повнолітніми — відповідно, мали 22 і 21 рік, до того ж мали живого батька), але цей приклад добре демонструє, що бажання волинської еліти завоювати певні позиції в межах всієї держави входили в суперечність з ще донедавна традиційною замкненістю формальних і неформальних зв'язків між різними щаблями шляхетського соціуму Волині.

Традиційно заключна частина інструкції являла собою перелік прохань сеймику щодо винагородження заслужених представників шляхетського загалу Волинського воеводства.

Перша петиція стосувалася волинського воеводи А. О. Сангушка. Щодо нього ще попередній волинський сеймик 9 липня 1641 р., відзначивши заслуги воеводи у військових експедиціях і на сеймах та понесені при цьому значні витрати, схвалив спеціальну постанову, згідно з якою йому дозволялося взяти на власні потреби гроші, зібрані з подвійного подимного податку від шляхетських і духовних маєтностей Волинського воеводства. Віддати воеводі цю суму Михайло Линецький мав на день Святого Мартина (24 жовтня)²⁹. Тоді ж А. О. Сангушко доручив відібрати гроші

²⁶ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 308.

²⁷ Volumina legum.— Т. IV.— S. 10.

²⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— S. 291.

²⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 986—987.

волинському ловчому Андрієві Кашевському³⁰. Проте сеймикову ухвалу зустрів серйозний опір. Зокрема, Катерина Острозька, вдова коронного канцлера Томаша Замойського, власниця одного з найбільших маєткових комплексів на Волині, протестувала проти такого рішення, обурюючись фактом збору подимного „не на потребу Речі Посполитої, а на привати князя Сангушка“³¹. Подвійне подимне на користь А. О. Сангушка вчасно зібрати не вдалося, тому передсеймова інструкція 1642 р. зобов'язувала послів домагатися затвердження згаданої сеймикової постанови відповідною сеймовою конституцією. Це було не перше подібне прохання волинської шляхти. Передсеймова інструкція початку 1638 р. вже звертала увагу короля на значні фінансові витрати волинського воєводи, скеровані на публічні цілі, і пропонувала послам домагатися відповідної компенсації для нього³². Настійливі вимоги сеймику, а також особисті домагання А. О. Сангушка стосувалися й Долинського староства. Його, за версією сеймику, отримав волинський воєвода, але у володіння староством, також за королівським привілеєм, фактично увійшла інша особа, тож волинський передсеймовий сеймик 1646 р. знову апелював до короля з проханням передати цю королівщину А. О. Сангушку³³. Насправді ж волинський воєвода з 1636 р. був лише одним із кураторів долинського старости Єжи Красицького, якого визнано божевільним і дружина якого приходилася воєводі сестрою. Як куратор князь вступив у володіння королівськими маєтностями свого підопічного, в тому числі й Долинським староством. З цим не погодився старший син Є. Красицького Станіслав, який за допомогою збройних підрозділів Єжи Дидинського в 1637 р. відібрав у А. О. Сангушка староство і незаконно тримав його протягом восьми років. У 1645 р. король Владислав IV надав староство коронному підскарбію Я. М. Даниловичу³⁴. Це власне й викликало обурення волинського воєводи, який не безпідставно сподівався на отримання цієї королівщини.

Клопоталися учасники сеймику і за Я. Вишневецького, відзначаючи його військові заслуги перед Річчю Посполитою. Задніпровські маєтності князя зазнали відчутних втрат протягом 1637—1638 рр., коли опинилися в епіцентрі козацьких повстань, тож волинська шляхта просила про податкові пільги для них. Волинський сеймик у 1641 р. висував вже подібну петицію, пропонуючи звільнити згадані маєтності від сплати податків на вісім років³⁵. У 1642 р. ця петиція вже несла додаткове смислове навантаження й опосередковано підтримувала князя у конфлікті зі С. Конопольським: той звинуватив Я. Вишневецького у загарбанні ряду маєтностей, що належали, на його думку, до Переяславського староства (його посесором був гетьман). Йшлося про майже 70 миль земель, розташованих понад річками Хорол і Оржиця³⁶. Справа вже розглядалася в сеймо-

³⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 1002—1002 зв.

³¹ Там само.— Спр. 227, арк. 301 зв.—302.

³² Архів ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 241.

³³ Там само.— С. 327—328.

³⁴ Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.— Kraków, 1957.— Т. 2: Wojny prywatne.— S. 185—193; Kostowiecka J. Z przeszłości Doliny.— Dolina, 1936.— S. 28—32.

³⁵ Архів ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 277.

³⁶ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), д. 214, л. 383—386 об.

вому суді 1641 р.³⁷ На сеймі 1642 р. справа знову стала об'єктом уваги короля і сенаторів, але декрету, неприйнятного для Я. Вишневецького видано не було. Створено лише комісію, до якої увійшли руський воєвода Якуб Собеський, коронний крайчий Пйотр Данилович та львівський архієпископ Станіслав Гроховський і яка мала попередити князя про недопустимість неправових дій³⁸. Як здається, зростаюча популярність князя „на Лубнах і Вишневіці“ серед рядової шляхти, в першу чергу серед волинської, немало значила для такого ліберального підходу чільних діячів сеймового суду на чолі з королем щодо надуживань Я. Вишневецького.

За тривалі військові заслуги перед королем і Річчю Посполитою шляхта також просила винагородити волинського хорунжого Данила Єло Малинського. Останній дійсно брав участь у Хотинській експедиції 1621 р. та у військових діях проти шведів у 1628 р., якийсь час був королівським ротмістром. Волинський сеймик не перший раз клопотав про його відзначення. Ще передсеймовий сеймик, що відбувся в грудні 1622 р., відзначив факт участі Д. Єло Малинського на чолі сформованої за власний кошт хоругви в „турецькій експедиції“ (Хотинській битві): тоді він втратив немало коштів і здоров'я, а додому повернувся „пішки“, тобто майже злиднем. Відтак сеймик звертався до короля з проханням про винагороду³⁹. Реакція на це звернення була відносно оперативною. Незабаром Д. Єло Малинський фігурує як королівський дворянин, а в 1628 р. отримав уряд волинського хорунжого⁴⁰. Цього ж разу на сеймі 1642 р. або від короля жодної сатисфакції він не отримав, немає даних і про нагородження його пожиттєвим правом на якийсь маєток. Це підтверджує й інструкція передсеймового волинського сеймику 1646 р. У ній зазначається, що волинський хорунжий був учасником практично всіх військових експедицій, починаючи з 1613 р.,— „і проти Турецьких цесаря, і проти татарських вторгнень, і на війнах московських та шведських“ — тому заслуговує, на решті, на гідну нагороду за свої „криваві“ заслуги. Крім цього, шляхта зверталася до короля з проханням дозволити йому на несудноплавній ділянці річки Горинь, поруч зі своїми маєтностями (ймовірно, йдеться про маєтності Болотківці, Шумськ, Сляхів, Івачківці, Малин, що розташовувалися на притоках Горині — Вілії та Збитенці), поставити млини, щоб з них мати якийсь прибуток⁴¹. Заслуги Д. Єло Малинського були належно оцінені вже наступником Владислава IV — у 1649 р. він став сенатором, отримавши уряд белзького каштеляна⁴².

Не окреслені чітко в інструкції заслуги перед Річчю Посполитою А. Кашевського волинський сеймик вважав достатніми, щоб рекомендувати сейму відзначити і цього представника волинської шляхти. А. Кашевський брав участь в Смоленській війні — з вересня 1633 р. як козацький ротмістр. Ймовірно, саме за військові заслуги король Владислав IV, перебуваючи восени 1633 р. у таборі на Богдановій околиці під Смоленсь-

³⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— S. 267.

³⁸ Там само.— S. 296.

³⁹ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 146—147.

⁴⁰ Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 171.

⁴¹ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 332—333.

⁴² Urzędnicy wołyńscy...— S. 171.

ком, надав йому уряд волинського ловчого⁴³. Після завершення війни А. Кашевський став примітною особою на волинському сеймику: у грудні 1634 р. був обраний разом з А. Линевським для прийому звіту від поборця воєводських податків Марка Гулевича, тоді ж сеймик винагородив його разом з іншими ротмістрами сумою в чотири тисячі злотих⁴⁴, у квітні 1635 р. був обраний шляхтою посланцем до короля⁴⁵, у грудні цього ж року — депутатом до Коронного трибуналу⁴⁶, у червні 1638 р. — маршалком елекційного сеймику⁴⁷, у вересні 1640 р. — маршалком депутатського сеймику⁴⁸. Виконував волинський ловчий і фіскальний повноваження: 1635 р. був поборцем подвійного подимного у воєводстві⁴⁹. Шляхта подобалася його принципівість. Будучи поборцем, він послідовно намагався в судовому порядку стягнути з неплатників податки, в тому числі й з дуже впливових, наприклад з В. Д. Заславського, який відмовився сплатити податки з татарських будинків на вулиці Зарванській в Острозі⁵⁰. Шляхта вже апелювала до короля перед сеймом 1638 р., відзначаючи його значні фінансові видатки на публічні цілі, пожертву власним здоров'ям заради блага Речі Посполитої, пропонуючи Владиславу IV „на нього милостивий погляд мати“⁵¹. Відповідної реакції з боку короля не було, тому шляхта в черговий раз нагадала йому про А. Кашевського в передсеймовій інструкції 1639 р., зазначаючи, що він неодноразово водив хоругви в бій як на Україні, так і в Москві „на очах його королівської милості“⁵². Втім, і це прохання, і петиція 1642 р. залишилися без належної відповіді. Невипадково, що передсеймовий сеймик волинської шляхти 1645 р. знову нагадував королю про необхідність належної оцінки заслуг волинського ловчого⁵³. В роки Хмельниччини А. Кашевський знову взявся за шаблю: був полковником, водив хоругви кінну й пішу. Волинський сеймик 1652 р. черговий раз клопотався за нього⁵⁴, але, як показало майбутнє, марно.

Дещо інакше справа виглядала з подальшою кар'єрою ще одного шляхтича, згаданого в петиціях волинського сеймику — Романа Загоровського. Учасник різних військових експедицій як кварцятий ротмістр ще 1620-х років, він користувався не лише авторитетом серед волинської шляхти, але й підтримкою коронних гетьманів — Станіслава Конецпольського і Мартина Казановського, а пізніше Миколая Потоцького. У вересні 1635 р. Р. Загоровський фігурує як козацький ротмістр⁵⁵. У передсей-

⁴³ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 191, арк. 9—11.

⁴⁴ Там само.— Спр. 192, арк. 1028 зв.—1030; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III (Rachunki nadworne), N 6 (1631—1651), k. 57 v.

⁴⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 277—277 зв.

⁴⁶ Там само.— Арк. 1196 зв.—1197 зв.

⁴⁷ Там само.— Спр. 210, арк. 723—723 зв.

⁴⁸ Там само.— Спр. 221, арк. 738 зв.—739 зв.

⁴⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 24—27; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II (Rachunki sejmowe), N 44 (1627—1638), k. 186 (тут зафіксований як екзактор у 1635 р.).

⁵⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 215, л. 6—8.

⁵¹ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 246.

⁵² Там само.— С. 263.

⁵³ Там само.— С. 311.

⁵⁴ Там само.— С. 410—411.

⁵⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 811—812 зв.

мовій інструкції 1638 р. волинська шляхта пропонувала королю якимось чином винагородити його⁵⁶. Але, як здається, у першу чергу завдяки прохатці С. Конецпольського Р. Загоровський у 1638 і 1640 рр. отримав у ленне володіння ряд маєтностей на берегах Остра — Надинівку, Красилівку, Церковище, а також острови на Десні Альбін і Поломщина⁵⁷. В документах ці маєтності названі як належні до Чернігівського воеводства, але інакше вважав остерський староста Стефан Аксак. Він не допустив входження Р. Загоровського в названі маєтки⁵⁸. Правдоподібно, саме цей факт спонукав волинську шляхту в черговий раз апелювати до сейму і короля щодо винагороди для Р. Загоровського. Сейм і в цьому випадку проігнорував прохання шляхти. Змагання з С. Аксаком за надані маєтності в Придесенні завершилися в 1645 р., коли королівський реляційний суд виніс декрет у цій справі, присудивши маєтки до Остерського староства⁵⁹. І це всупереч попередньому декрету асесорського суду, виданому на користь Р. Загоровського, і попри прохання волинського передсеймового сеймику з січня 1645 р. не скасовувати цей декрет⁶⁰. Тоді невдоволений шляхтич вдався до безпосереднього представлення своїх кривд на волинському сеймику. Тому в інструкції волинського сеймику 1646 р. знову вміщено пункт з вимогою справедливого вирішення суперечки і реалізації привілеїв, наданих Р. Загоровському. Оскільки підставою згаданого вирок у реляційного суду став факт належності перелічених маєтностей не до Чернігівського, як було зазначено в привілеях, а до Київського воеводства, то волинська шляхта наказувала послам домагатися ще й проведення їх (воеводств) розмежування⁶¹. Відтак справа набувала вже публічного розголосу. Зрештою Владислав IV не забув про заслуги Р. Загоровського і в 1647 р. надав йому уряд чернігівського стольника.

Згадав сеймик ще одного волиняка — Івана Рогозинського. В інструкції відзначено його військові заслуги й перебування у турецькому полоні. Волинський сеймик не вперше клопотався за І. Рогозинського: подібну петицію вже містила інструкція передсеймового сеймику 1641 р. У ній вказувалось, що шляхтич перебував в османському полоні „кільканадцять літ“⁶². Ймовірно, що І. Рогозинський потрапив до полону під Цецорою і повернувся на Волинь на початку 1630-х років, бо на початку червня 1632 р. поставив свій підпис під каптуровою ухвалою сеймику⁶³. На відміну від А. Кашевського, І. Рогозинського не можна зарахувати до активних учасників внутрішньополітичного життя воеводства. Так само не мала яскравого продовження — як у випадку Р. Загоровського — його військова кар'єра. Але волинська шляхта вважала за потрібне винагородити шляхтича за фізичні й моральні страждання, понесені в Османській імперії.

⁵⁶ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 247.

⁵⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 84 об.—85 об.; д. 215, л. 34 об.—35 об.; AGAD w Warszawie, zesp. Metryka koronna, N 185, k. 319 v.—320.

⁵⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. I (Літературні матеріали), спр. 4104 (Книга різних трансакцій 1571—1646), арк. 378.

⁵⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648).— К., 2006.— С. 229.

⁶⁰ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 309.

⁶¹ Там само.— С. 328, 331—332.

⁶² Там само.— С. 278.

⁶³ Там само.— С. 175.

Відсутність реакції монарха на прохання шляхти щодо Івана напевно сприяли тому, що наступний передсеймовий сеймик Волинського воєводства обрав його одним із послів на звичайний сейм 1643 р.⁶⁴

Клопотався сеймик і за луцького городничого Вацлава Зубцовського, учасника різних військових компаній на початку XVII ст. Батько Вацлава Кирило, також луцький городничий, був наближеним до князя Андрія Курбського. Той поступився К. Зубцовському ленним правом на села Дубна і Волохи (1576), а також Билин (1582)⁶⁵. Поступки з юридичної точки зору були більш, ніж спірними — села належали до Ковельського староства. Тому радомський каштелян Анджей Фірлей, як тільки він став ковельським староостою, вдався до заходів, щоб повернути села до складу староства. Процес тривав з 1592 р. по 1596 р. Претензії до Зубцовських висували вже двоє — королівський привілей на Дубно і Волохи отримав руський писар королівської канцелярії Флоріан Олешко. Зрештою Зубцовські обидва процеси програли⁶⁶. Певну роль в цьому відіграв факт звинувачення Петра і Олександра Зубцовських у вбивстві свого вітчима Яна Вишневського та засудження їх на баніцію⁶⁷. Їх брат Вацлав на той час ще, ймовірно, був неповнолітнім. Однак вже під час Інфлянтської компанії (в ході війни зі Швецією) В. Зубцовський наприкінці 1601 р. взяв участь у здобутті фортеці Волмар (Валмієра) військом на чолі з коронним великим гетьманом Яном Замойським. Як повідомлялося в передсеймовій інструкції 1638 р., невдовзі після того на Волині поширилася чутка про його, Вацлава, загибель під час штурму Волмару. Ковельський староста скористався цим фактом і звернувся до Сигізмунда III з проханням приєднати село Билин до староства. Король прохання задовольнив⁶⁸. Як бачимо, шляхетська братія свідомо чи несвідомо підтримала легенду, запропоновану мабуть самим Вацлавом, про забрання села у Зубцовських шляхом обману, що не відповідало дійсності. В. Зубцовський від початку XVII ст. не пропускав жодної військової компанії, чим заслужив безперечну повагу шляхти. Одружившись з Галшкою Гулевичівною Затурецькою⁶⁹, він отримав підтримку багаточисленної й дуже активної на волинському сеймику родини Гулевичів. Уже під час Московської компанії 1609—1611 рр. під час облоги Смоленська В. Зубцовський виступає як королівський ротмістр. Нагородою за службу стала його номінація на уряд луцького городничого. Згодом його брат Олександр отримав посаду луцького мостовничого. Це відкрило ширші можливості у справі повернення колись втрачених маєтностей. Інструкція волинського передсеймового сеймику 1622 р. містила прохання короля або повернути їм забране село, або компенсувати якоюсь даниною чи юргельтом (грошовою сумою)⁷⁰. Олександр помер того ж року, не дочекавшись компенсації з боку коро-

⁶⁴ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648.— Warszawa, 2006.— S. 418.

⁶⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 193, л. 37 об.—39 об.; д. 196, л. 272—274.

⁶⁶ Там само.— Д. 200, л. 95 об.—97, 98 об.—99, 140—141; д. 199, л. 148; д. 201, л. 84—86, 86—87; ЦДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 2/310 зв.—2/311.

⁶⁷ ЦДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 2/298 — 2/299.

⁶⁸ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 247—248.

⁶⁹ Ворончук І. Генеалогія волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела).— К., 2009.— С. 210.

⁷⁰ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 147.

ля. Щоправда, ще в 1609 р. Ф. Олешко, можливо сподіваючись на примирнення з Олександром, поступився йому боярськими дворищами у Підгайцях під Луцьком⁷¹. Прохання волинської шляхти не залишилося без уваги на королівському дворі. Спочатку наприкінці 1622 р. (31 грудня) В. Зубцовський отримав дідичне право на всі рухомі й нерухомі речі по волинських зем'янах Пшировичу і Заболоцькому, які не стали на „виправу Хотинську“, тобто не виконали обов'язок участі в посполитому рушенні⁷². Сам Вацлав у цей час фігурує як ротмістр козацької хоругви⁷³. Згодом, у лютому—березні 1623 р. з королівської канцелярії вийшло два документи, видані в його інтересах,— кадук на майно по Яцьку Новоселецькому, що не з'явився на посполите рушення, та пожиттєва данина на дворища у Підгайцях⁷⁴. Однак компенсація була визнана В. Зубцовським недостатньою. Щоправда, „архівну“ справу щодо Билина він актуалізував уже після смерті Сигізмунда III. Шляхта його претензії підтримала в інструкціях на сейми 1638 і 1639 рр., а також у постанові сеймику від 21 серпня 1632 р.⁷⁵ Прохання сеймику 1642 р. виявилось не лише останнім в житті Вацлава (незабаром він помер), але й цікавим з точки зору оприлюднення нових фактів, що мали б стати підставою для його винагороди. Нібито Сигізмунд III близько 1608 р. надав Вацлаву ленним правом село Верцизну (ймовірно на Смоленщині), але оскільки В. Зубцовський протягом трьох років аж до взяття Смоленського замку хворів (був поранений?), то ця данина виявилася нереалізованою.

Не забув сеймик 1642 р. і про інтереси головних міст Волині. Шляхта домогалася звільнення Луцька і Володимира від розквартирувань військових частин. Стосовно Луцька послам пропонувалося ініціювати видання спеціальної сеймової конституції, яка б закріпила таку пільгу законодавчо. Щодо Володимира висувалося додаткове прохання: звільнити на декілька років від сплати податків, оскільки нещодавно місто потерпіло від пожежі, яка відбулася якраз після переходу через місто жовнірів. Подібні вимоги знайшли своє відображення у волинських інструкціях на сейми протягом всієї першої половини XVII ст. Вже в інструкції 1608 р. зазначалось, що місто зазнало великих шкод від рокошан (учасників рокошу — виступу шляхти проти Сигізмунда III під керівництвом Миколая Зебжидовського), кварцянних (тих, що отримували платню зі скарбу з надходжень від кварти) і „берестейських“ жовнірів. Тому шляхта передавала й підтримувала прохання міщан про звільнення міста від жовнірських постоїв. Принагідно учасники сеймику навели аргументи, які схиляли їх до підтримки міщан. Перший аргумент полягав у тому, що „місто Луцьк в цьому краї найголовніше, до котрого на елекційні сеймики, земські роки, гродські рочки й інші з'їзди часто збираємося“. Крім цього шляхта нагадувала сеймуючим станам, що в Луцьку почав функціонувати єзуїтський колегіум, а поведінка жовнірів подавала негативний приклад для шляхет-

⁷¹ РГАДА, ф. 389, д. 218, л. 38—38 об.

⁷² AGAD w Warszawie, zesp. Metryka koronna, N 168, k. 310—311.

⁷³ Riksarkivet (Stockholm), Skoklostersamlingen, E 8604 B: List Wacława Zubczewskiego do Stanisława Sapiehy, Łuck 22 III 1622 г. (документ оприлюднено на сайті Repozytorium cyfrowe poloników: <http://www.repcyfr.pl/dlibra/docmetadata?id=512&from=publication&>).

⁷⁴ РГАДА, ф. 389, д. 209, л. 290—290 об., 298 об.—299.

⁷⁵ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 207, 247—248, 265.

ських дітей, які в ньому навчалися⁷⁶. Вимоги звільнити Луцьк від жовнірських постойв повторили й передсеймові сеймики Волинського воєводства 1616, 1618 і 1622 рр.⁷⁷ До перелічених у 1608 р. причин цього шляхта додала ще один аргумент — брак квартир у Луцьку для шляхетських дітей, які навчаються в колегіумі, а також для самої шляхти, коли вона прибуває на сеймики, роки чи рочки. Десь у 1637—1638 рр. міщанам вдалося отримати привілей, який звільняв Луцьк від постойв жовнірів і перебування в ньому перехожих хорутв. Однак цей привілей військові ігнорували, і в інструкціях сеймиків 1637 і 1638 рр. послам доручено добитися підтвердження цього привілею сеймовою конституцією⁷⁸. Наказ не був реалізований, бо інструкція волинської шляхти на сейм 1641 р. повторила ці вимоги⁷⁹.

Інструкція мала наказовий характер, але реалізувати її повністю або хоча б у переважній більшості вимог було неможливо, оскільки інтереси воєводських і повітових сеймиків Речі Посполитої, як правило, істотно різнилися. Тому на сеймі йшов процес пошуку об'єднуючих позицій, в ході якого більшість чи частина шляхетських пропозицій, включених до окремих інструкцій, залишалася без належної реакції. Сейм 1642 р. в цьому плані був типовим, а його надзвичайний статус істотно знижував можливість лобювання послами пропозицій своїх панів-братії, оскільки звичайний сейм тривав шість тижнів, а надзвичайний — лише два. Безумовно центральне місце серед сеймових конституцій займала ухвала про податки. Сейм 1642 р. у такій ухвалі констатував, що недоїмки Волинського воєводства з подимного та інших податків становили 83 тисячі злотих. Але віднявши від цієї суми податки, що мали збиратися з євреїв, а також зарплата (платню поборцям), які разом склали 13 тисяч, в залишку для воєводства визначено недоплату до скарбу у розмірі 70 тисяч злотих⁸⁰. Принагідно слід відзначити, що Коронний скарб перед сеймом встановив борги воєводства аж у 123 688 злотих 18 грошів 14 з половиною денарів, з них по чоповому податку — 24 394 злоті 24 гроші⁸¹. Тому зменшення суми боргу з подимного податку майже на 30 тисяч слід вважати певним успіхом волинських послів. На сеймі послі дали згоду для компенсації цієї суми зібрати півтора подимного податку з воєводства, поклавши обов'язки поборця на М. Линецького. Розрахунки з поборцем мали відбутися під час проведення волинського реляційного сеймику, дата проведення якого встановив сейм — 26 березня. Якщо б сума, визначена для воєводства в конституції, надійшла вчасно до скарбу, то постанова забороняла притягати колишніх поборців до відповідальності в Радомському трибуналі⁸². До числа таких, згідно з даними скарбу, належали нащадки Миколая Семашка, поборці подимного податку в 1632 р., стосовно 11 608 злотих, Лукаш Гулевич, поборець подимного в 1634 р., — 3 117 зло-

⁷⁶ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 101.

⁷⁷ Там само.— С. 108, 148—149; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, N 695, k. 9.

⁷⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 206, арк. 27; Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 250.

⁷⁹ Архив ЮЗР.— Ч. II.— Т. 1.— С. 276.

⁸⁰ Volumina legum.— Т. IV.— S. 21.

⁸¹ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, N 6, k. 57 v.

⁸² Volumina legum.— Т. IV.— S. 2.

тих 19 грошів 8 з половиною денарів, Андрій Кашевський, поборець подимного в 1635 р.,— 18 249 злотих 25 грошів, Ярош (Ієронім) і Петро Гулевичі, збирачі подимного в 1638 р.,— 22 938 злотих 12 грошів 6 денарів, Андрій Чаплич, поборець подимного в 1640 р.,— 27 922 злотих 28 грошів⁸³. Щоправда це положення не стосувалося недоїмків з чопового податку. Основна їх частина (18 тисяч злотих) припадала на нащадків М. Ссмашка, орендаря чопового⁸⁴. Ця сума складалася з недоплачених чопових податків за 1631 р. (3 тисячі злотих) самим орендарем та за 1632 р. (15 тисяч злотих) його нащадками. Крім цього в нотатках Коронного скарбу відзначено, що нащадки М. Ссмашка мали сплатити 44 злоті 24 гроші за рішенням Радомського трибуналу, прийнятим у 1634 р., та 150 злотих чопового податку за 1634 р. з містечок Хупків, Андріїв, Торчин⁸⁵. Сейм 1642 р. вказував, що скарб мусить стягнути зазначену суму з маєтностей, успадкованих Ссмашками, а у випадку, як би це не покрило всю суму, воеводство на наступному сеймі мало звітувати щодо цієї недоплати⁸⁶.

Однією з нагальних причин скликання сейму стало питання про платню війську: ухвалена конституція „Декларація на зарплату війську“ засвідчувала, що за згодою станів (монарха, сенаторів і послів) вирішено зібрати з кожного воеводства чи землі по два подимних податки. Підставою мав служити подимний реєстр 1629 р. Оподаткуванню також підлягали погорілі поселення, якщо від часу лиха минуло понад чотири роки, а також нові міські й сільські осади. Ці податки мали бути доставлені поборцями протягом 1642 р. до Львова і там передані коронному підскарбю⁸⁷. Посли Волинського воеводства зайняли при ухваленні цієї конституції особливу позицію. Вони давали згоду на збір півтора подимного податку, а крім цього дозволили скарбу зібрати два чопових податки за два роки. Згодом, 10 березня 1642 р. коронний підскарбій Я. М. Данилович видав універсал, згідно з яким збір чопового податку передано в оренду чернігівському хорунжому Габрієлеві Гулевичу. Податок мав складати 2 пенязи з гроша від виробленого пива, питного меду, простої і переробленої горілки⁸⁸. М. Линевський, якому доручено зібрати недоплачений до скарбу півтора подимного, мав збирати й півтора, що призначено на платню війську. Ці три подимні податки він мусив вибирати, починаючи з 1 травня, протягом трьох тижнів. Укладачі конституції, погоджуючись з такою позицією волинських послів, утім застерігали, що в разі невідповідності зібраної суми (півтора подимних і два чопових податки) сумі двох подимних воеводство мало звітувати про це під час наступного сейму⁸⁹. Як бачимо, шляхетські послы фактично переклали збір четвертої частини подвійного подимного зі своїх маєтностей на плечі міщан, оскільки виробництво і продаж спиртних напоїв, оподатковуваних чоповим податком, зосереджувалося в містах. Переважно цим займалися євреї, і подібне рішення стало свого роду відплатою єврейським кагалам, які домоглися вигідних їм умов сплати поголового.

⁸³ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, N 6, k. 57 v.

⁸⁴ Volumina legum.— Т. IV.— S. 21.

⁸⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, N 6, k. 57 v.

⁸⁶ Volumina legum.— Т. IV.— S. 21.

⁸⁷ Там само.— S. 23.

⁸⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 270 зв.—271 зв.

⁸⁹ Volumina legum.— Т. IV.— S. 24.

Для прийому грошей від поборців і передачі їх хоругвам сейм створив комісію, що складалася з сенаторів і послів. До цієї комісії увійшов і посол від Волинського воєводства чернігівський хорунжий Г. Гулевич⁹⁰.

Попри багатолітні старання волинської шляхти, скеровані на відновлення старої практики збору податків з євреїв, сейм схвалив конституцію, яка закріпила сплату поголовного сумарно з усіх євреїв Корони. Сума, внесена ними до скарбу, мала складати 60 тисяч злотих. Натомість євреї звільнялися до наступного сейму від подимного та інших податків, схвалених як на загальнодержавному рівні, так і сеймиками окремих воєводств і повітів⁹¹.

З податками безпосередньо була пов'язана конституція „Радомський трибунал“. Протягом сейму не вдалося розглянути всі справи, що стосувалися неплатників податків, тому було призначено сенаторів і послів, які мали протягом трьох тижнів, починаючи з 15 листопада, розглянути у Радомі відкладені справи. Представником від Волинського воєводства у скарбовому трибуналі став луцький земський підсудок А. Линевський⁹².

В інших питаннях, на яких акцентувала увагу волинська інструкція, сейм жодних рішень не схвалив.

29 березня Рафаїл Бранецький подав для вписання до луцьких гродських книг конституції сейму 1642 р. Возний генерал Іван Городиський, делегований урядом, обволав і опублікував їх зміст⁹³. Того ж дня до луцьких гродських книг була вписана й постанова реляційного сеймику, який розпочався, як і було передбачено сеймовою конституцією, 26 березня за маршалківства луцького гродського судді Костянтина Казімежа Семашка.

Реагуючи на постанову сейму про необхідність перевірки всіх рахунків поборців, які були укладені після видання конституції 1640 р., сеймикуюча шляхта обрала для їх розгляду комісію в складі дев'яти осіб — волинського хорунжого Данієля Єло Малинського, рациборського старости Захарія Четвертинського, чернігівського хорунжого Габрієля Гулевича, володимирського войського Філона Яловицького, луцького земського писаря Марка Гулевича, королівського ротмістра Романа Загоровського, волинського хорунжого Олександра Хринницького, Олександра Красинського і Дмитра Урсула Рудецького. Їх завданням було встановити можливі зловживання з боку поборців і, в разі їх виявлення, зобов'язати винних внести недоплачену суму до скарбу. Наступного дня, 27 березня, комісія доповіла сеймику, що недоплати в розмірі 70 тисяч злотих, визначеної на сеймі, немає. Пояснювалося це кількома причинами. По-перше, окремі платники податків підпали під вироки баніції, а їх маєтності були виключені з-під юрисдикції поборців. По-друге, частина маєтків постраждала від пожеж чи обезлюдніли. По-третє, внаслідок звільнення євреїв від сплати податків поборці не вибирали подимного податку від ремісників, кам'яниць, шинкових і в'їздних будинків, які перебували у володінні євреїв. Зважаючи на це, сеймик вирішив звільнити поборців від обов'язку приносити визначену сеймом суму до скарбу. Принагідно слід зауважити, що сеймикуюча шляхта вважала: до 70 тисяч злотих сейм включив і су-

⁹⁰ Volumina legum.— Т. IV.— S. 25.

⁹¹ Там само.— S. 26.

⁹² Там само.

⁹³ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 346 зв.—357.

му, що мала бути стягнена з нащадків М. Семашка, хоча в сеймовій конституції вона визначалася як частина чопового податку, а не подимного. Сеймик також обумовив, щоб осіб, які були засуджені на баніцію, не піддавали екзекуціям щодо не заплачених податків. Але рішення про збір півтора подимного податку для отримання цих 70 тисяч злотих сеймом вже було схвалене, тож очікуваний залишок з цієї суми (тобто кошти, які мали сплатити Семашки) сеймик дарував володимирському військовому Ф. Яловицькому як „добре заслуженому“ перед воєводством. М. Линецькому, призначеному на сеймі для збору цього подимного, сеймик доручав прозвітувати перед скарбом про невидачу цього залишку.

Натомість сеймик потурбувався про хорутви повітових жовнірів, які за свій кошт прибували під Кам'янець для захисту кордонів Речі Посполитої. Йшлося, правдоподібно, про кінець 1639 — початок 1640 рр., коли в напрямку Львова через Трансільванію вирушила армія турецького султана Мурада (похід перервався через смерть останнього)⁹⁴. Виявилось, що в поборця Михайла Пузини залишилася решта від збору подимного податку. Вона мала бути передана ротмістрам згаданих хорутв. Йшлося про суму подвійного подимного, невидбраного поборцем вчасно — у зв'язку з тим, що його збирали після судових рішень і видачі баніцій на неплатників. 20 липня 1640 р. під час слухання звіту М. Пузини з'ясовано, що ця сума складала 5 051 злотий 12 грошів. Комісія, обрана для прийняття звіту від поборця у складі володимирського підкоморія Юрія Пузини, луцького земського підсудка Андрія Линецького, луцького військового Олександра Вільгорського, волинського скарбника Мартина Домбровського, Юрія Чаплича Шпановського і Михайла Линецького, зобов'язала М. Пузину ці гроші вибрати і, згідно „секундум ляддум“ волинського сеймику 1635 р., передати повітовим ротмістрам⁹⁵. Це поборець й виконав на реляційному сеймику 1642 р.

Нагальною потребою, на думку волинської шляхти, була ревізія луцьких гродських книг. Для виконання цього завдання була сформована комісія у складі луцького земського писаря Марка Гулевича, володимирського військового Філона Яловицького, Юрія Чаплича і Костянтина Бронницького.

Після завершення ревізії цих книг до короля мала відправитися делегація у складі Ф. Яловицького і Г. Кашевського з проханням від сеймику ввести в дію конституцію сейму 1641 р. про „грецьку“ релігію, передати маєтності Перемишльської архімандрії перемишльському православному владиці С. Гулевичу та посприяти у поверненні православним люблінської церкви.

Постанови сеймику нібито були схвалені одностайно, що викликає сумнів з огляду на наступні події. 27 березня, на наступний день роботи реляційного сеймику, присутній на цьому зібранні представник К. Острозької (Замойської) Павло Брудзевський вніс до луцьких гродських книг протестацію щодо сеймикової постанови. Основний гнів спадкоємниці колись всемогутнього князівського роду був скерований на пункт ухвали, який передбачав збір з маєтностей воєводства півтора подимного подат-

⁹⁴ Costin M. *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne / Tłumaczenie, wstęp i komentarze I. Czamańska.*— Poznań, 1998.— S. 178.

⁹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 175—175 зв.

ку, за рахунок чого мали покрити ретенти (недоплати) війську Речі Посполитої. К. Острозька через свого представника заявила, що цей податок не може стосуватися її маєтностей, бо поборці перед сеймом вибрали всі податки, а якщо скерували їх на свої потреби („привата“), а не до скарбу Речі Посполитої, то це не зобов'язує її платити вдруге⁹⁶. Згодом свої претензії до постанов реляційного сеймику пред'явив більш широкий загал волинської шляхти. 10 квітня 1642 р. володимирський підкоморій Ю. Пузина та луцький земський суддя Кшиштоф Шимкович Шклинський — від свого імені й імені брацлавського каштеляна і володимирського старости Габрієля Стемковського та іншої шляхти — внесли до луцьких гродських книг протестацію, в якій також піддавали сумніву ухвалу про збір нових податків. Протестанти стверджували: послі на сейм 1642 р., всупереч рішенню передсеймового сеймику й конституції сейму 1640 р., які засвідчили сплату всіх належних податків з воєводства, самовільно ініціювали схвалення пункту в ухвалі, що передбачав збір нового подимного податку. На думку протестантів, послі приховали від шляхти на сеймику сеймову конетитуцію, що затверджувала калькуляцію податків з воєводства. При цьому вони вбачали особисту зацікавленість у діях послів, оскільки останні були ще й поборцями, а понад це призначили себе депутатами, які мали здійснювати судочинство над неплатниками податків. Текст протестації підписали 36 осіб, серед яких, крім вище зазначених були луцький війський Олександр Вільгорський, представники родин Хомяків Смородовських, Хребтовичів, Бореяків Кнерутських, Порванецьких та інших. Один із шляхтичів, Олександр Лозамовський, крім своїх, представляв інтереси дружини та нащадків померлого коронного конюшого і кременецького старости князя Януша Вишневецького⁹⁷.

Католицьке духовенство також виступило проти сеймових рішень. 6 травня ксьондз Людовік Пешковський від імені пріора ксьондза Габрієля Франка та всіх законників домініканського монастиря в Луцьку підтримав протестацію волинської шляхти і заявив про відмову сплачувати другу рату (квоту) подимного податку. На їх, домініканців, думку, шляхта на реляційному сеймику або помилково, або свідомо перевищила свої повноваження і не мала права схвалювати півтора подимного, оскільки поборці перед цим вибрали податок сповна⁹⁸. За десять днів перед Луцьким гродським урядом ксьондзом Яном Войславським була представлена колективна протестація від єзуїтських колегій, що володіли маєтностями на Волині — Луцької (ректор Каспер Резлер), Ярославської (ректор Ян Псарський) й Острозької (ректор Петро Пачановський). Їх заява по своїй суті повторювала протестацію луцьких домініканців⁹⁹.

Ця історія отримала своє продовження на передсеймовому сеймику Волинського воєводства 1643 р., що тривав з 2 по 7 січня. Шляхетський з'їзд розколовся на дві частини: одна вимагала сплати ухвалених на сеймику податків, інша цьому категорично противилася¹⁰⁰. Як виникає з оповіді литовського канцлера, суперечка навколо сплати податків значною

⁹⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 229, арк. 323—323 зв.

⁹⁷ Там само.— Арк. 513—514 зв.

⁹⁸ Там само.— Арк. 622—623.

⁹⁹ Там само.— Арк. 714—714 зв.

¹⁰⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Т. 2.— S. 338.

мірою була продовженням вже згаданого конфлікту між Г. Четвертинським і А. Линецьким щодо посади луцького земського писаря. Більшість senatorів та шляхти відстоювали кандидатуру останнього, але Г. Четвертинського підтримував коронний конюший і луцький староста князь В. Д. Заславський. Очолюваний ним табір намагався домогтися бажаної мети — номінації З. Четвертинського на уряд земського судді — будь-якими засобами, в тому числі й за допомогою провокативних заяв про відмову від сплати податків. Лише на реляційному сеймику 28—29 квітня 1643 р. сторони досягли відносного компромісу¹⁰¹. Розмінною монетою стала обіцянка номінувати З. Четвертинського на посаду луцького земського підсудка.

Таким чином, інструкція волинського передсеймового сеймику 1642 р. демонструє традиційне світобачення шляхти на актуальні питання внутрішньо- і зовнішньополітичного життя Речі Посполитої. Найболючішим для шляхти, в тому числі й волинської, залишалось питання сплати податків. Мешкаючи в державі чи не з найліберальнішим у Європі фіскальним законодавством, шляхта всіляко протидіяла підвищенню чи впровадженню нових зборів. При цьому страждала безпека і ставилося під питання існування держави. Геополітичне становище Речі Посполитої вимагало підвищення витрат на армію та її модернізацію, що здійснювали її сусіди й основні суперники в Центрально-Східній та Східній Європі — Шведське королівство і Московська держава. Для волинської шляхти у першу чергу були актуальними татарські напади і можлива активізація Османської імперії на південних кордонах Речі Посполитої. Звідси її прохолодне ставлення до „шведських“ і „московських“ планів Варшави та вимога скерування основних ресурсів державного скарбу на оборону від „поганства“. Разом з тим, як покаже недалеке майбутнє, коли унаочнилися турецькі плани Владислава IV, шляхетський соціум Волині не готовий був підтримати ідею нового хрестового походу проти лідера ісламського світу — Османської імперії, що мав бути здійснений коаліцією європейських держав і Речі Посполитої в ній відводилося ледь не ключове місце. Як кожне воеводство, Волинське прагнуло поставити процес збору й витрати податків під свій контроль. Звідси намагання перебрати на себе збір значної частини подимного податку й домогтися поширення цього податку на єврейські кагали. У цьому ж контексті слід розглядати все більш поширену практику формування підрозділів повітового жовніра, фінансування на які виділялися безпосередньо місцевим сеймиком. Контроль над податками в такому випадку видавався волинській шляхті більш дієвим, тоді як розподіл зібраних податків Коронним скарбом викликав численні підозри. Як наслідок, бажання створювати різні комісії, які б здійснили перевірку його діяльності. Спільною для всього політичного народу Речі Посполитої була вимога нормалізації функціонування Коронного трибуналу. Його діяльність розглядалася як один із факторів забезпечення шляхетської „золотої“ свободи, оскільки практично виводило шляхетський загальний під королівської юрисдикції. Натомість регіональний характер мало питання „грецької“ (православної) релігії. Значною мірою вже католицька за віровизнанням волинська еліта усвідомлювала, що без врегулювання майнових і віровизнавчих протиріч між Православною й

¹⁰¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— S. 358—359.

Уніатською церквами забезпечення внутрішньої стабільності не є можливим. Не випадково, що чільні представники цієї еліти волинський воєвода князь А. О. Сангушко та чернігівський каштелян А. Кисіль стали ініціаторами укладення так званої „універсальної“ унії, що передбачала воз'єднання Православної й Уніатської церков та створення єдиного патріархату під владою римського папи. Інша регіональна специфіка також знайшла своє відображення в інструкції. Стосувалася вона князівської верстви, яка відігравала особливе значення у внутрішньополітичному, соціальному та культурно-релігійному житті Волині. Правління Владислава IV стало для неї часом підваження її традиційного значення. Проявилось це в спробі нівеляції князівських титулів, забранні у князів виключного права патронату над неповнолітніми представниками інших князівських родин. Волинський сеймик чи не єдиний, який намагався протистояти цій тенденції. Зрештою сеймик активно лобював інтереси найбільш заслужених зі свого середовища, а також інтереси міщанського стану, якщо вони мали істотне значення для воєводства. Саме ці вимоги волинського передсеймового сеймику 1642 р. сформулювали висхідну позицію послів від воєводства, яку намагалися реалізувати під час роботи надзвичайного сейму в цьому ж році.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1642 р., січня 10. Луцьк.—

Впис до луцьких гродських книг інструкції сеймику Волинського воєводства послам на надзвичайний сейм 1642 р.

Инструкция ѡд их м[и]л[ости] пановъ ѡбывателєвъ воєводства Волынского их м[и]л[ости] паномъ посломъ на сеимъ даная

Року тисеча шестсот чотырдесять второго м[єся]ца гєнваря десятого дня. До вряду и книгъ нынешних кгородских луцких в замокъ его кор[олевской] м[и]л[ости] луцкии до мене Счастлиного Збознего Лаисчевьского, подстаростего луцкого, пришедши ѡчевисто урожонны его м[и]л[ость] пан Томаш Козика, подстолии волынский, маршалокъ кола рыцерского, для вписаня до книгъ нынешних кгородских луцких подалъ инструкъцию, ѡд всех их м[и]л[остей] панов ѡбывателєвъ воєводства Волынского на сеимъ двунедельныи коронныи в Варшаве, на ден ѡдинадцатыи м[єся]ца февраля припадаючи, их м[и]л[ости] паномъ посломъ даную, с подписомъ руки своеє, ѡ чомъ тая инструкъция ширєи в себе маєть, жадаючи абы принята и до книгъ уписана была. Которую я вряд для вписаня до книгъ приимуючи читаломъ и такъ се в себе писаная маєть:

Instructia seymiku łuckiego wojewodstwa Wołyńskiego pro die septima januarij odprawowanego na Seym dwuniedzielny warszawsky dana ich m[ilościom] p[anom] posłom, to iest mianowicie jasnie oswieconemu x[iąże]ciu j[ego] m[ilości] Michałowi Czartoryskiemu y urodzonym ich m[ilościom] panom Gabryelowi Hulewiczowi z Wołutyna, chorążemu ziemie czernihowskiej, Andrzeiowi Liniewskiemu, podsędkowi łuckiemu, Gabryelowi s Podhorodney Podhorodenskiemu, Janowi Hulewiczowi y Janowi Szymkowiczowi Szklinskiemu. Naprzod ich m[ilości] panowie posłowie przy oddaniu // pokłonu y woznego poddanstwa podziękowac mają jego kr[ólewskiej] m[ilości] panu naszemu m[i]o]sciwemu za czułe y oycowskie o Rz[eczy]p[ospolitey], spolniey nas wszystkich matce, obmysływanie y wczesne temu coby iey lub ab intra lub ab extra szkodzic mogło zabieganie. Uważaią o wielkie jego kr[ólewskiej] m[ilości] pana naszego młsciwego merita y ku rzeczy pospolitey dobrodzieystwa, kturę tak belli iako y pacis temporibus skoro szczęśliwie tron krolewsky posiadzyszy nie szczędząc zdrowia y dostatkuw panskich oswiadczac raczył, do powinney wdzięczności obowiazanemi sie byc czuimy y ich m[ilościom] panom posłom zlecamy, aby to cosmy na seymiku unaniami consensu namuwili jego kr[ólewskiej] m[ilości] na przyszłym da Pan Bog seymie referowali, nic iednak nad wołę nasze y zgođe umowioną nie czynic. A rellatyny seymik niedziel cztery po seymie aby był naznaczony, starac sie mają. Co sie tknie zapłaty zatrzymaney woysku (ktorey iako wielu odwag znaczne nieraz oswiadcza specimina tak w czekaniu cierpliwie żołdu niemnieyszą Rz[eczy]p[ospolitey] miłosc okazuią) te dostatecznie na tym seymie umowic y postanowic mają, wprzod iednak dostatecznie sie dowiedziawszy gdzie quarta y insze podatki na zapłatę woysku postanowione obrocili sie. Ktore inquantum by nie wystarczyli rowno z ynszemy wojewodztwy przyłozyc sie powinni będziemy gdzie sie z nami w przeszłych podatkach w equutią i na hiberna, ktore z wielką Rz[eczy]p[ospolitey] wygodą y nędznych poddanych ufolgowaniem będą zezwoła. Dla uspokoienia reliey greckiey y nieunitow stanęła lubo z uciążeniem onych constytutią, kturą iako pewne dobra przemyskiey ziemie nieunitowi oddane byc miały, tak cerkwi, violenter onym odebrane, iako Lubelska, Sokalska y insze przywrócone, tego tedy iako prawa upomniec sie ante omnia panowie posłowie nasze mają // mają y aby sprawy te, w kturych scrutenia są expedyowane, na sądach rellatynych sązione byli. Doyrzają też tego ich m[ilości] panowie posłowie nasze aby panowie poborcowie nie zasłaniali sie samemi dellatami, ale decretami y processami prawnymi, na retentorach iuz otrzymanemi, więc y te[go] postrzegą aby panowie poborcowie, ktorzy prywatnych podatkow naszych exactorami byli, do czynienia liczby nie byli pociagani a donatyuum ich m[ilościom] panom rotmistrzom, od nas obranym, pozwolone aby onych doszło, pilnie panowie posłowie starac sie mają. I to constytutią cauere aby pan poborca, który im to donatium był oddac powinien w Lublinie inter causas fiscis, w niedosyc uczynieniu forum ex terminum peremptorium miał naznaczony. X[sa]że j[ego] m[ilości] Zachariasz Czetwertensky, starosta rakiborsky, gabelle za wiadomoscią naszą nie wybierał. O ktorą aby też na tym seymie nie sprawował, efficient panowie posłowie dowiedzą sie też o tym iesli osmdziesiąt tysięcy złotych ad componendum orbem christyanum pewnym ich m[ilościom] dane do skarbu Rz[eczy]p[ospolitey] sie wrucili a iesliby dotąd byli zatrzymane abo oddane byli y in usus Rei[m]pub[licae] obrocone. Limitatia trybunału lubelskie[go]

dla plagi powietrza morowego niewczesne wielką sprawiedliwosci zwłokę przyniosło. Zaczym in casu[m] takowego przypadku insze sposobne miejsce aby constytutią naznaczone było, efficient panowie posłowie nasi. Doyzdzą też tego aby według constytutiey żadne sprawy na seymie przyszłym sądzone nie byli, exceptis causis fisci. A że roki ziemskie łuckie dla różnych przyczyn impedymentow przez lath dwie nie sądzone zostaią, wielkie ubliżenie sprawiedliwosci ludzkiej przynoszą. Ktore teraznieyszey kadentiey Trzechkrolskich pod czas odprawuiącego sie seymiku dzisieyszego // będąc przez ich m[ilości] panow sądowych ziemskich łuckich ku sądzienu przywołane y publikowane za affectatią i zgodą nas wszystkich nemine contradi-cente, aby blisko następującemu seymowi przeszkodą iaką y prawu pospolitemu przeciwnie w czym nie byli, do czterech niedziel po skonczeniu seymu tego limitowani są. Przeto maią sie ich m[ilości] panowie posłowie pilnie starac, do żadney rzeczy nie przystępując, aby constytutia anni tysiąc pięcseth szescdziesiąt dziewiętego o przywołaniu rokov na czas inszy jezeliby za iaką wielką przeszkodą pod czas cadentiey swoiey sądzone nie byli, woiewodztwu poznanskiemu y inszym w niey wyrażonym służące, y na nasze woiewodstwo wołynskie reassumowana. Tudziesz y teraznieyszą limitatią ich m[ilości] panow sądowych ziemskich łuckich rokov tych Trzechkrolskich po odprawieniu seymu do czterech niedziel approbowana była. Wielkie tym zacnym familiom praeiuditium dzieie sie, gdy tutorie mimo prawo przyrodzone inszey familiey osobom s cancellariey jego kr[ólewskiej] m[ilości] dawane bywaią, co żeby sie napotem nie działo a uira familiorum strony opiek przyrodzonych serta lecte zostawali, constytutią aby obwarowano było, serio ich m[ilości] panowie posłowie starac sie maią. Ponieważ reuisie dobr krolewskich y ekonomiy, stołowi jego kr[ólewskiej] m[ilości] należących, W[ielkiemu] X[ięstwu] L[itewskiemu] expediowane, dla tego ich m[ilościom] panom posłom zlecamy to, żeby także y w Koronie Polskiej byli rewidowane y de facto expedyowane. Obralismy byli do wybierania dwoyga podymnego brata naszego pana Andrzeia Czaplica, pod ktury czas iż constytutią żydzi dla summy wniesionej względem do skarbu pogłownego uwolnieni byli od podymnego, y my ich zaniechac panu Czaplicowi laudo nostro inciariximus(?) asz potrzeba wytrącić na dymy żydowskie z summy generalney podymnego spożywac ich pan Czaplic poczynał ale // ale my przychilaiąc sie do constytutiey panu Czaplicowi poborcy naszemu tego zabronilismy (aby żydzi w pokoiu zostawali). Lecz na przeszły seym dalismy instructiā panom posłom naszym aby w sposob liquidatiey na seymie umowili, co iż sie nie stało, y teraz to panom posłom naszym zlecamy aby liquidatią umowili, żeby y pan poborca nasz w swym cały ostawał i żydzi iż nie powinni turbowani nie byli, także y inszi panowie poborcy, ktorzy od żydow żadnych podatkow nie odbirali in tante Rei[m]pub[licae] i necessitate słuszna aby żydzi nie summa a pogłownym realnym do podatkow sie przyłożyli. Czego serio domawac sie y efficere ich m[ilości] panowie posłowie maią. Laudum seymiku przeszłego, ktorym z miłosci naszej podymne dwoie jasnie oswieconemu x[iążę]ciu j[ego] m[ilości] Adamowi Sanguszkowi, woiewodzie wołynskiemu, pozwolilismy, maiąc wzgląd na znaczne x[iążę]cia jego m[ilości] merita, to laudum aby constytutią approbowane było, starac sie ich m[ilości] panowie posłowie maią. Wiadome są jasnie oswieconego x[iążę]cia jego m[ilości] Jeremia Korybuta na Wisznowcu x[iążę]cia Wiszniewieckiego w tey Rz[eczy]p[ospolitey] merita, ktore w różnych occasiach nie ochraniaiąc

zdrowia y dostatkow swych oswiadczał sam osobą swą y znaczną ludzi ry-cerskich gromadą na potrzeby Rz[eczy]p[ospoli]tey stawiając, co wielkiej od Rz[eczy]p[ospoli]tey y jego kr[ólewskiej] m[iłości] pana naszego miłosciwego godna iest wdzięczności. A iż sedes kozackiey woyny w maiętnosciach x[iążę]cia jego m[iłości] była, przeto do wielkiej desolatiey przyszli gorącą instantią do jego kr[ólewskiej] m[iłości] y Rz[eczy]p[ospoli]tey ich m[iłości] panowie posłowie wniosą aby wzgląd na merita y utraty x[iążę]cia jego m[iłości] mając to x[iążę]ciu j[ego] m[iłości] nagrodzono było y maiętnosci zadnieprskie spustoszone penitus od podatku uwolnione byli. Jego m[iłość] pan Daniel Malinsky, chorąży wołyński, brat nasz, z młodosci // z młodosci swoiey usłudze Rz[eczy]p[ospoli]tey deuouit tak w każdych occasiach nie opuszcza oswiadczenia deuotty jego kr[ólewskiej] m[iłości] y Rz[eczy]p[ospoli]tey animi, wniosą tedy gorącą ich m[iłości] panowie posłowie nasi prozbe aby miłosciwy wzgląd nan mieć raczył. Maią też to ich m[iłości] panowie posłowie u krula jego m[iłości] serio domawiat sie, żeby archimandria żydy-czynska z dobrami do niey zdawna należącemi y storokaniami w niey nullo iure alienowanemi według praw y constytutiey jego m[iłości] oycu Niko-dymowi Mokosiowi Szybinskiemu iako obywatelowi woiewodstwa naszego, na którą archimandrią od świętey pamięci krola jego m[iłości] Zygmunta Trzeciego ma prawo dożywotne y z niego przez in vidio zrażony był, iako s przodkow swych Rz[eczy]p[ospoli]tey y temu woiewodstwu także y w zakonie świętym w iedności będącym dobrze zasłużonemu, przywruciona y storokaniami oddana była. Także j[ego] m[iłości] pana Andrzeia z Wysokiego Kaszewskiego, łowczego wołyńskiego, wiadome są wszystkim w oczach jego kr[ólewskiej] m[iłości] okazane merita y wszystkiey prawie substantiey na usłudze jego kr[ólewskiej] m[iłości] y Rz[eczy]p[ospoli]tey strata, uniżenie tedy ich m[iłości] panowie posłowie jego kr[ólewskiej] m[iłości] upraszac będą aby szczodrobliwoscią panską attritas onego fortunasy usługą Rz[eczy]p[ospoli]tey miłosciwie wesprzec raczył. Za jego m[iłością] panem Romanem Zahorowskim, rotmistrzem jego kr[ólewskiej] m[iłości], bratem naszym, wniosą ich m[iłości] panowie posłowie uniżoną prozbe aby miłosciwy wzgląd mając na częste w różnych expeditiach przysługi y utratu liberalitate regia onego do usług Rz[eczy]p[ospoli]tey ochote wesprzec raczył. Także za jego m[iłością] panem Janem Rohozinskim, ktorego przy znacznych woyskowych przysługach ciężke okowy tureckie wszystkiey Rz[eczy]p[ospoli]tey y jego kr[ólewskiej] m[iłości] są wiadome. Maią też ich m[iłości] panowie posłowie prosic jego kr[ólewską] m[iłość] za jego m[iłością] panem Wacławem Zubcewskim // Zubcewskim, horodniczym łuckim, aby jego kr[ólewską] m[iłość] respectuiąc na stateczne krwawe przez kilkadziesiąt lat w różnych expeditiach woyskach jego kr[ólewskiej] m[iłości] onego zasługi y w nagrodzie dobr prawem lenny[m] onemu należących od niego odeszłych pewną daniną wsi Wierszyczynie z szczodrobliwey miłosciwey łaski swey nagrodzic raczył. Ponieważ to przez trzy lata aż do wzięcia zamku Smolenskiego krwawie z niemiałym su[m]ptem statecznie trwając zahorował. A iż nie po iednokroc miewał na każdy seym w instructią ich m[iłościom] panom posłom wkładamy aby staranie czynili żeby miasto Łuck od stanowiska żołnierskie[go] był uwolniony, gdzie publika naszą odprawuiemy na ten czas, ich m[iłości] panowie posłowie nasi o to serio starac sie mają, aby był uwolniony y constytutią warowany. Także za miastem Włodzimierzem, ktore ustawicznymi stano-wiskami y przechodzeniem chorągwi więc niedawno plagą ogniową do wiel-

kiey desolatией y zniszczenia przyszło, gorącą instantią wniosą aby tak od stanowisk żołnierskich iako od podatkov na kilka lat uwolnione było.

У тоє інструкції підпис руки єго м[и]л[ости] п[а]на маршалка на тот час кола рыцерского тыми словы: Tomasz Kozięka, podstoli wołynsky, marszałek koła rycerskiego seymiku łuckiego. Которая ж то інструкція за поданемъ и прозбою выш менованое всобы а за прийнятємъ моим урядовымъ до книг кгородских луцких ест уписана.

Orig.: ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 50—53.

№ 2

1642 р., березня 29. Луцьк.—

Впис до луцьких гродських книг лядви (постанови) реляційного сеймику Волинського воєводства від 27 березня 1642 р.

Вблята лядумъ воєводства Волинського

Року тисеча шестсот чотирдесят второго м[еся]ца марца двадцат девятого дня.

В рочки судовые кгородские луцкие, вд дня двадцать сегого м[еся]ца марца в року звышъ написаном прыпалые и судовъне вдрправоватъ зачатые, передо мъною Счастливымъ Збознымъ Лаисчевскимъ, подстаростимъ луцкимъ, персоналитер становъши урожонии єго м[и]л[ость] панъ Конъстантъи Казимер Семашько, судя кгородскии луцкии, маршалокъ на тотъ час кола рицерского сеимику луцкого, для вписаня до книгъ нынешныхъ кгородскихъ луцких подал лядвумъ вд всихъ их м[и]л[ости] пановъ вбывателовъ воєводства Волинського, тутъ в Луцку на сеимику дня двадцать шостого м[еся]ца и року теперешныхъ вышеи на акъте менованыхъ вдрправуючыхъ и // згромажоныхъ, с подписомъ руки своеє властное в справе певнои постановленое, в чомъ тоє лядвум шыреи в собе маеє, просечы абы прынято и до книгъ записано было. Которое я вряд прыимууючы чыталемъ и такъ се в собе писмомъ полским писаное маеє:

My senatorowie, xiążęta, dignitarze, urzędnicy ziemscy y wszystko rycerstwo woiewodstwa wołyńskiego ziachwawszy się na seymik do Łucka, który przez konstitutią seymu blisko przeszłego nam iestznaczony pro die dwudziestego szostego[m] marty w roku terazniejszym tysiąc szescset czterdziestym wtorym, y wysłuchawszy rellatией ich m[і]ojsi panow posłow naszych, z ktorych to zrozumielismy ze przykłądem inszych woiewodstw y nasze Wołynskie woiewodstwo coaequowowało się a za panow poborców bracią naszą złotych siedmdziesiąt tysięcy płacic submittowało się y na tę summe pułtora podymnego dac pozwoliło, gdzie ostrzegli tego ich m[і]ojsi panowie posłowie naszymy aby sposob był wynaleziony na seymiku terazniejszym, jakimby po wysłuchaniu dostatecznych rachunkow tak wszystko in simul woiewodztwo iako y kozdy ex priuatis mógł repeterę summę tę, którą skarb u panow poborców naszych kładł pro liquido. Przetoz my obaczywszy to w constitutией, ze salua nam melioratio rachunkow, ktore post constitutionem in anno tysiąc szescset czterdziestym są odprawione, na seymiku terazniejszym zostawiona y to // y to w moc a Republicae dano abysmy

exquirite od wszystkich panow poborcow przeszlych doysc retent przez nich zatrzymanych mogli. Zaczmy ten wynalezlismy sposob, zesmy s posrozdu siebie do rachunkow sluchania y oraz do sadow naznaczyli bracia nasza je[go] m[i]osci] pana Daniela Jela Malinskiego, chorazego wołynskiego, x[ia]z[ę]cia je[go] m[i]osci] Zacharyiasza Czetwertenskiego, staroste rakiborskiego, je[go] m[i]osci] pana Gabriela z Woityna Hulewicza, chorazego czerniehowskie[go], je[go] m[i]osci] pana Filona Jałowickiego, woyskie[go] włodziimirskiego, je[go] m[i]osci] pana Marka Hulewicza, pisarza ziemskie[go] łuckie[go], je[go] m[i]osci] pana Romana Zahorowskiego, rotmistrza je[go] królowskiej] m[i]osci] je[go] m[i]osci] pana Alexandra Chrynickiego, chorazca wołynskiego, je[go] m[i]osci] pana Alexandra Krasinskiego, je[go] m[i]osci] pana Dmitra Ursula Rudeckiego, ktorzym moc zupełną dalismy aby exquirit dochodzili te[go], iako ktorzy z panow poborcow inttentis wiele zostawa winien, et post expeditu[m] calculum rem integrum do nas do koła przyniesc maia. Gdy tedy ich m[i]osci] panowie deputaci naszy nazaiutrz, to iest dnia dwudzieste[go] siodme[go] marty do nas do koła powrociwszy relatią uczynili tego, co od nas w poruczeniu mieli, nalezlismy to, że przy panach poborcach naszych nie zostawało tak wiele retentorum, iako skarb kładł pro liquido y iako wedle tey ze skarbowey delaty na seymie ich m[i]osc] panowie poslowie naszy instante tota Republica ciężaru // na nas, abysmy siedmdziesiąt tysięcy złotych płacili, zaciagneli. Bo mimo to że ich m[i]osci] panow obywatelow naszych wiele iest, ktorzy są bannitionibus innodati, od ktorzych panowie poborcowie naszy nic nie wzięli, wiele iest defectoram tak in desertatis iako conflagratis, do tego że constitutie ante cedentes żydow excipowali, od ktorzych panowie poborcowie nasi nie wybierali, więc że wedle constitutiei anni tysiąc szescseth dwudzieste[go] dziewiątego o podymnym uchwaloney ani od rzemiesnikow, ani od kamienic, ani od domow szynkowych y wieznych nie wybierali. Zaczy[m] też ad restitutionem nam te[go] czego nie wzięli non tenentur, my tedy widząc że ta summa na seymie blisko przeszłym złotych siedmdziesiąt tysięcy na nas zaciagniona excedit retenta u panow poborcow naszych zaczym y to cobys skarb praetenderet u potomkow pana Siemaszkowych w też złotych siedmdziesiąt tysięcy na seymie przeszłym pozwolonych inductimu[s] teraz spolną zgodą naszą praecuntib[us] hisce supra scriptis rationib[us] pano[w] poborco[w] braciey naszey, poniewaz ich constitutia blisko przeszła iuz od skarbu wyięła, cobykolwiek u nich ieszcze zostawało retentorum z miłosci braterskiej daiemy, daruiemy wiecznemi y nieodzownemi czasy, samych panow poborcow y potomkow ich zgodnie quituiąc y wolnemi czyniąc. Tak żeby iuz y na // iuz y na ich m[i]osciach panach obywatelach naszych, ktorzych banniwali, exequutionem non urgerent. A residium tey summy z pułoru podymnego zapłaciwszy siedmdziesiąt tysięcy do coaequatiei za panow poborcow wołynskich jego m[i]osci] panu Filonowi Jałowickiemu, woyskiemu włodziimirskiemu, daiemy y daruiemy in vim supplementu na zapłate contractow delacie skarbowey specificowanego jako bene merito woiewodztwu naszemu y już ta reszta nie indziej sie obracac ma tylko samemu jego m[i]osci] panu Jałowickiemu. O którą jego m[i]osc] pan poborca pan Michał Liniewski in foro competenti sprawic się ma w nieoddaniu. A co laudo nostro priuato iuz staneło aby ich m[i]osciom panom rotmistrzom naszym powiatowym, ktorzy z kosztem niemałym chorągwie pod Kamieniec do woyska przeciw nieprzyjacielowi stawili za ich koszty, choc impariter gratificando. Na co woiewodstwa wszytkiego naszego zgoda

zaszła, była reszta przy panu Michałe Puzynie, poborcy naszym, została, tymże ich m[і]o]sciom panom rotmistrzom conferowana była, tego nic nie ruszając viam recuperandi od pana Puzyny wyzey wyrażonego ich m[і]o]sciom panom rotmistrzom ale in foro competenti kazdemu z osoby swey, to iest panom rotmistrzom za niedosyc uczynieniem ktoremukolwiek z ich m[і]o]sci wolno będzie pozwać // y należnie requirować praetensy swoich. A to też waruujemy panu (panu) poborcy aby z retentorami swemi via ordinaria ageret. Na tymże zieżdzie deputowaliśmy z poszrodku nas do reuisiey xiąg grodzkich łuckich bracią naszą jego m[і]o]sci pana Marka na Wełniczach Hulewicza, pisarza ziemskiego łuckiego, jego m[і]o]sci pana Filona Jełowickiego, woyskiego włodziimirskiego, jego m[і]o]sci pana Jerzego na Kisielinie Czaplicza, jego m[і]o]sci pana Konstantego Bronnickiego, ktorzy absentia unius non obstante y reuidowac et inire maia modu[s] iakoby całosc xiąg tych zostawała. A po reuisiey xiąg usilną prozbą naszą uzyliśmy brata naszego jego m[і]o]sci pana Filona Jełowickiego, woyskiego włodziimirskiego, i jego m[і]o]sci pana Henryka z Wysokiego Kaszewskiego aby iachali do maiestatu je[go] kr[ó]lewskiej m[і]o]sci pana naszego miłosciwego y credens, który z seymiku terazniejszego daiemy, oddawszy je[go] kr[ó]lewskiej m[і]o]sci wniesli unizoną imieniem woiewodztwa naszego do j[ego] k[ró]lewskiej m[і]o]ści prozbę aby j[ego] k[ró]lewska m[і]ość te constitutią w sprawie religiey greckiey, ktora na seymie anni tysiąc szescset czterdziestego stanęła, powagą swą panską do exequuty przywiódł żeby te dobra, którą na archimandrię w ziemi przemyskiej są // skiey są naznaczone, wielebnemu je[go] m[і]o]sci oycu Hulewiczowi, władcy przemyskiemu, na residentia, żeby w ziemi tamtey miał curam animarum, do possessiey podane były. Ciz ich m[і]o]sc panowie posłowie naszy upraszac unizenie je[go] k[ró]lewska m[і]ość pana naszego miłosciwego będą aby cerkiew lubelską violenter odebraną nieunitom oddano. Ciz ich m[і]o]sc panowie posłowie naszy desideria woiewodstwa naszego je[go] k[ró]lewskiej m[і]o]ści panu naszemu miłosciwemu opowiedzą y unizenie upraszac będą aby im łaske krolewską respondere raczył. I te jednostayno zgone naszą jego m[і]o]sci panu marszałkowi koła naszego podpisac y do act podac zleciliśmy. Dan w Łucku dnia dwudziestego siodme[go] marca roku tysiąc szescset czterdzieste[go] wtorego.

У того лявѣдумъ подписъ руки его м[и]л[ости] пана маршалъка на тотъ час кола рицерского в тие слова:

Siemaszko Konstanty Kazimirz, sędzia grodz[ki] łucki, marszałek koła rycerskiego, pro die dwudzieste[go] szostego marty tysiąc szescset czterdziestego wtore[go] na seymiku rellatynym naznaczony. Ktory seymik postriedie, to iest dnia dwudzieste[go] siodmego marty iest skonczony.

Которое ж то лявѣдумъ за поданъемъ вышеи менованое в собы а за прынятѣм моимъ урядовым до книг естъ уписанъ.

Orig.: ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 357—360.

Eugeniusz JANAS, Witold KLACZEWSKI
(Lublin)

NOMINACJE URZĘDNIKÓW W RZECZYPOSPOLITEJ (POŁOWA XVII—XVIII WIEK)

Od lat 70. XX wieku pod auspicjami Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk realizowane były programy badawcze „Skład i postawy społeczno-polityczne — urzędnicy, ich funkcje i kariery“, „Elity społeczne i polityczne dawnego państwa polskiego“ oraz związany z nimi program „Warsztat badawczy dyscyplin historycznych“. Efektem wieloletnich prac większego zespołu historyków, w tym również obszernych kwerend archiwalnych są sukcesywnie publikowane pod redakcją profesora Antoniego Gąsiorowskiego kolejne partie wydawnictwa „Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy“. Do chwili obecnej ogłoszono drukiem ponad dwadzieścia tomów owych Spisów. Ukazały się m. in. tomy zawierające wykazy urzędników centralnych i nadwornych oraz dygnitarzy Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego z XIV—XVIII wieku, ponadto odrębne tomy obejmujące tereny dawnych jednostek administracyjnych, średniowiecznych i wczesnonowożytnych z obszaru Wielkopolski, Małopolski, Ziemi Ruskich, Prus Królewskich, Inflant i Podlasia, to jest z koronnej części Rzeczypospolitej. Wydano także dwa tomy zawierające, przygotowane w oparciu o nieco inne zasady, spisy urzędników dwóch litewskich województw — wileńskiego i smoleńskiego. Do kompletu brakuje wciąż wykazów dostojników ziemskich z terenu województwa braclawskiego i licznych hierarchii mazowieckich oraz większości województw Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Bardzo obszerny materiał faktograficzny zgromadzony w wydanych już Spisach urzędników może być z pewnością znakomitym fundamentem wielu różnorodnych dociekań i studiów historycznych. Mimo niekompletności tego materiału już obecnie jest to dobra i w pełni odpowiednia podstawa do bardziej syntetycznej i analitycznej próby spojrzenia m. in. na charakterystyczne cechy procesu formowania się lokalnych i centralnych elit szlacheckiego narodu w XVII—XVIII wieku oraz określenia najważniejszych tendencji określających politykę personalną monarchii, także stosunek obywateli do owej polityki zwłaszcza od połowy XVII stulecia. Tym zwłaszcza zagadnieniom poświęcamy poniższe uwagi, dotyczące w głównej mierze kierunkom i zasadom polityki personalnej państwa, które wszelako traktować należy jako propozycje i wstępne przemyślenia, nie zaś zamknięty i skończony obraz problemu.

Charakterystyczna dla społeczno-politycznego ustroju Rzeczypospolitej, narastająca od XVI wieku zasada sejmowładztwa prowadziła do stopniowego

ograniczania kompetencji monarchy. Król wprowadził jako stan sejmowy zachował znaczący wpływ na przebieg prac parlamentu i wyniki jego obrad, nie mniej nader często, szczególnie w obliczu skoncentrowanego oporu senatorów i posłów, zmuszany był do ustępstw i wątpliwych kompromisów. W tych warunkach możliwość prowadzenia w zasadzie nieskrępowanej polityki rozdawnictwa urzędów i dóbr państwowych pozostawała specjalnie ważnym atrybutem władzy królewskiej. Niezależnie od pojawiających się co jakiś czas prób ograniczania dawnej suwerenności monarchy, czy też raczej prób wyraźniejszego zakreszenia granic swobody działania panującego, aż do końca istnienia Rzeczypospolitej jego suwerenność w tej mierze nie doznała poważniejszego uszczerbku. W dyspozycji króla pozostawało, jak pisał niegdyś Zygmunt Głogier do 40 tysięcy godności i urzędów¹. Liczba ta wydaje się znacznie przesadzona. Sądźmy, że w rękach panującego znajdowało się nie więcej niż 7—8 tysięcy stanowisk centralnych, ziemskich, dworskich, wojskowych i kościelnych, na których obsadę miał on również znaczący wpływ. Nie można zapominać ponadto o setkach królewskich, którymi monarcha mógł swobodnie rozporządzać.

Niekwestionowane szerzej normy prawne nakazywały jedynie władcy powoływanie na urzędy ludzi „statecznych, godnych i zasłużonych“. Trudo w tym dostrzec jakiegokolwiek ograniczenie, bowiem w każdym wypadku to monarcha przecież w sposób zupełnie swobodny określał ową stateczność i wielkość zasług wybranej osoby. Prawo Rzeczypospolitej próbowało jedynie w pewien sposób ograniczyć czas rozdawania wakansów. Konstytucja sejmu 1588 r. głosiła, że „Wakancje wszelakie najdalej pół roka, po tym jako się która otworzy, rozdawane być mają“, i dalej: „które by immediate przed sejmem przypadły, mają być najdalej w tydzień po poczęciu sejmku rozdane“². Prawo to zostało w zasadzie powtórzone w konstytucji sejmu 1607 r., w której dodawano tylko, iż nominacje winny następować bez „żadnej zwłoki“³. Czas obsadzania urzędu, chociaż w istocie miało to drugorzędne znaczenie, stawał się dosyć często powodem zatargów pomiędzy królem a izbą poselską. Ta, zwykle ustami swego marszałka, już na początku obrad sejmu domagała się wypełnienia tej królewskiej powinności, uzależniając przejście do kolejnych etapów obrad od spełnienia tego obowiązku. Kwestię ostatecznie próbował rozwiązać Zygmunt III Waza na sejmie 1618 r. deklarując rozdawanie wakansów po zakończeniu wotów senatorskich, ale opór izby i tym razem spowodował oddanie sprawy w reces⁴. Niezależnie od tych regulacji wielokrotnie w czasach Zygmunta III i jego następców dochodziło do drobnych zatargów proceduralnych wokół tej kwestii, co prowadziło do przewleknięcia sejmów. Władcy zwykle, z różnych powodów, starali się odwlec czas obsadzania wakansów, motywując, jak na przykład pierwszy Waza, że w przypadku niektórych kluczowych nominacji potrzebny jest dłuższy namysł władcy⁵. Warto zwrócić uwagę, że zarówno Zygmunt III, jak i Jan

¹ Głogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1978.— T. IV.— S. 413.

² Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego (dalej — VL).— Petersburg, 1859.— T. II.— S. 258.

³ Там само.— S. 435.

⁴ Szerzej o tym, problemie: Filipczak-Kocur A. Walka o rozdawnictwo urzędów na sejmach za Zygmunta III Wazy // Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.— Warszawa, 1989.— S. 232—246.

⁵ Там само.

Kazimierz, w mniejszym stopniu również Jan III Sobieski, w przypadku zwłaszcza urzędów hetmańskich pozwalali sobie na zwłokę sięgającą czasem wielu lat, za co wszakże płacili niekiedy krytyką i oburzeniem senatorów i posłów.

Niezależnie od wszystkich tych sporów, nieograniczone prawo nominacji, zwłaszcza w przypadku urzędów ministerialnych i senatorskich, było najważniejszym narzędziem polityki króla, pozwalało bowiem zupełnie swobodnie kształtować skład personalny ścisłej elity władzy. Podstawową słabością ograniczającą możliwości polityki personalnej była zasada dożywotności urzędów. Prawo Rzeczypospolitej nie dopuszczało w zasadzie możliwości odwołania nielojalnego, czy tylko nieudolnego dostojnika. Urząd mógł być zwolniony, czyli jakby wracał do rąk króla, tylko w wypadku, gdy jego posiadacz umierał, dobrowolnie rezygnował lub też awansował na wyższą hierarchicznie godność (dotyczyło to przede wszystkim duchownych pełniących funkcje pieczętarskie). Próby odwołania urzędnika ze względu na prawomocny wyrok za zdradę stanu były zupełnie incydentalne, jak na przykład skazanie w rezultacie procesu politycznego podkanclerzego koronnego Hieronima Radziejowskiego w 1652 r. czy marszałka wielkiego i hetmana polnego Jerzego Lubomirskiego w 1664 r. W obu tych przypadkach władca odzyskał wprawdzie urzędy, ale poniósł zarazem poważną porażkę polityczną i naruszył swój autorytet. Oburzona opinia publiczna w skazanych dostojnikach widziała nie tyle zdrajców, co ofiary samowoli władcy.

Parokrotnie w XVII wieku próbowano osłabić zasadę dożywotności urzędów przez wprowadzenie kadencyjności niektórych najważniejszych funkcji państwowych, ale żaden z tych projektów nie przyniósł trwałych efektów. Godną odnotowania próbą zagwarantowania pełniejszej lojalności dostojników była praktyka wprowadzenia, niezupełnie wreszta legalnie, już w pierwszych latach rządów Jana Kazimierza. Władca ten starał się wymuszać na swoich ważnych nominatach pisemne deklaracje wierności wobec króla i polityki dworu, tak zwane rewersy. W tych prywatnych a nie publicznych aktach obdarowany wysoką godnością dostojnik obiecywał nie tylko posłuszeństwo, ale także gotowość dymisji na żądanie króla, w zamian za obietnicę nominacji na wprawdzie mniej ważny, ale wciąż jednak prestiżowy urząd. Przy okazji wypłacana dla monarchy zwyczajowo, znaczna zwykle suma pieniędzy pełniła rolę swoistej kaucji. Tego rodzaju zobowiązania podpisali m. in. kanclerz litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł, marszałek nadworny litewski Krzysztof Zawisza, marszałek nadworny koronny Łukasz Opaliński, podkanclerzy koronny Andrzej Leszczyński i jego następca Hieronim Radziejowski oraz marszałek wielki koronny Jerzy Lubomirski, który w maju 1651 r. oświadczył wolę oddania laski królowi, w zamian za nominację na wojewodę krakowskiego, sandomierskiego lub ruskiego⁶. Te praktyki władcy, jak się wydaje, nie przyniosły oczekiwanych skutków, były oczywiście nielegalne i w następnych latach zapewne nie były już kontynuowane.

Wydaje się, że w przypadku nominacji na najważniejsze urzędy ministerialne i senatorskie oraz czołowe dygnitarstwa nadworne kolejni monarchowie kierowali się dwoma zasadniczymi intencjami. Po pierwsze każdy władca starał się zbudować wokół tronu zwarty i lojalny zespół współpra-

⁶ Kersten A. Walka o pieczęć // Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka.— Wrocław, 1975.— N 2.— S. 275—288.

owników złożonych ze zdeklarowanych regalistów, po drugie, widział w rozdawnictwie godności ważne źródło dochodów dworu. Historycy są zgodni, że do sprzedaży dostojenstw dochodziło już w czasach ostatnich Jagiellonów. Panuje też przekonanie, że proceder ten nasilił się znacznie w XVII i XVIII wieku. Cała sfera owego handlu zawsze otoczona była sporą dyskrecją, stąd też dostępne źródła nie dają pełnego obrazu tego zjawiska. Niewątpliwie jednak przypadki takie miały miejsce w każdym okresie. Wielką aktywność na tym polu rozwijał na przykład kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński, przez którego ręce w latach panowania Władysława IV przechodziła większość kluczowych nominacji, co skrzętnie zanotował ważny obserwator i współautor politycznych kampanii tych lat Albrycht Stanisław Radziwiłł. Kanclerz realizował w ten sposób nie tylko politykę króla, lecz starał się również osiągać bardziej prywatne i osobiste cele. W 1642 r. uzyskał na przykład starostwo wolbromskie dla brata Krzysztofa, a w dwa lata później starostwo sokalskie, które przeznaczył dla zięcia Zygmunta Denhoffa. Odegrał też niepoślednią rolę w nadaniu buławy polnej dla Marcina Kalinowskiego, z którym był skoligacony⁷.

Wydobyte ze źródeł przykłady są niezwykle wymowne. Już na początku rządów Jana Kazimierza panowało dosyć powszechne przekonanie, że w Rzeczypospolitej „nihil gratis”. Niektórzy widzą w tym efekt wpływów Ludwika Marii Gonzagi i jej francuskiego otoczenia. Zapewne podobne przykłady, słabiej jednak zbadane, dotyczą także Marii Kazimiery, małżonki Jana III Sobieskiego, która jak można sądzić wywierała znaczący wpływ na politykę personalną męża. Świadczyłyby to o tym, że dobrze znane francuskie wzorce sprzedaży urzędów próbowano także zaszczyć na polskim gruncie⁸. Już na początku lat 50. XVII wieku Ludwika Maria dysponująca w imieniu męża wieloma urzędami osiągała rocznie z tego tytułu podobno do 350 tysięcy złotych. Starający się w 1650 r. o urząd podkanclerzego koronnego Hieronim Radziejowski miał ofiarować królowej 50 tysięcy złotych, króla zaś pozyskał obietnicami pełnej lojalności oraz cennymi prezentami: czterema końmi, złotą misiurką o wartości 6 tysięcy złotych, kitą z czaplich piór szacowaną na 8 tysięcy złotych oraz tureckim handzarem z rubinami⁹. Niejaki Stanisław Działyński, starając się w 1691 r. o godność wojewody łęczyckiego, spodziewając się ponadto dużego zainteresowania urzędem ze strony innych osób oferował „karytę pozłocistą na odlewanych osiach i kołach” oraz „sześć tysięcy talarów bitych”. Nie wiemy czy oferta była zbyt niska, czy inni przecycytowali S. Działyńskiego, w każdym razie nie osiągnął on zamierzonego celu¹⁰. Proceder kupowania urzędów dotyczył także niższych stanowisk i

⁷ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Zelewski.— Warszawa, 1980.— T. 2.— S. 14; T. 3.— S. 265—266.

⁸ Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie.— Katowice, 1984.— S. 112; Czaplinski W. Sprzedawanie urzędów w Polsce w połowie XVII wieku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1959.— T. L.— Zesz. 1.— S. 51—61; Wisner H. Rozdawnictwo i sprzedawanie urzędów w czasach Zygmunta III // Przegląd Historyczny.— 1970.— T. LXI.— Zesz. 3.— S. 445—451; Ciara S. Sprzedaż urzędów i królewskich czyn w Polsce w drugiej połowie XVII wieku // Władza i społeczeństwo...— S. 223—230.

⁹ Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji.— Warszawa, 1988.— S. 225—226.

¹⁰ S. Działyński do S. Szczuki, Poznań 16 IX 1691 (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej — AGAD w Warszawie), Archiwum Publiczne Potockich (dalej — APP), sygn. 153 a, t. 1, s. 3—6).

ludzi nienależących bynajmniej majątkowej elity. Stanisław Druszkiewicz, znany za Jana Sobieskiego żołnierz i dowódca, w 1687 r. starał się o poparcie Marcina Zamoyskiego w swoich zabiegach o starostwo libuskie. Pisał z tej okazji do swego protektora, że już dał nie wiemy komu „zegar wielki z dzwonekami, wart 700 talarów, ale nic nie sprawił“, wybierał się zatem „za królem do Wysocka“ z zamiarem ofiarowania „co droższego królowej“¹¹. Pieniądze ze sprzedaży urzędów trafiały nie tylko do królewskiej kasy, ale i do kieszeni wpływowych dostojników. W 1647 r. J. Ossoliński za popieranie Krzysztofa Opalińskiego zabiegającego o marszałkostwo wielkie, które jak się spodziewano rychło opuści sędziwy Łukasz Opaliński miał obiecać 40 tysięcy złotych¹². W 1650 r. kanclerz, pozostający zresztą w coraz gorszych stosunkach z królem, starał się o starostwo trembowelskie dla hetmana polnego M. Kalinowskiego, został jednak ostentacyjnie pominięty, co tak dotknęło kanclerza, że zaraz po opuszczeniu królewskich komnat zmarł, wypowiadając gorzkie słowa: „Oto kanclerz, który nie może u króla uzyskać małej rzeczy dla uwięzionego hetmana“¹³. Źródła i literatura dostarczają wielu podobnych przykładów.

Wydaje się oczywiste, że w polityce personalnej monarcha dążył przede wszystkim do wynagradzania ludzi wiernych i lojalnych, gwarantujących skuteczniejszą realizację polityki dworu. Najważniejsze urzędy ministerialne i senatorskie w pierwszym rządzie trafiały do rąk zaufanych doradców, współpracowników i przyjaciół politycznych króla. Postępowanie takie zapewnić mogło rozszerzenie, wzmocnienie i konsolidację obozu regalistów, którzy zresztą na ogół nie pozwalali o sobie zapomnieć, domagając się lub wręcz wymuszając kolejne nominacje i nadania dóbr królewskich. Monarcha działał zatem pod nieustanną presją także swoich zwolenników, nie mógł wszakże zapominać o środowiskach bardziej opozycyjnych. Zupełne pominięcie w wakansach przeciwników dworu mogło być kosztowne i raczej się nie zdarzało, groziło bowiem retorsjami na przykład w kolejnych kampaniach sejmikowych lub podczas obrad sejmu. Król raczej, z gorszym lub lepszym skutkiem, starał się zjednywać sobie wpływowych członków społecznej elity, utrzymywać wokół siebie zdeklarowanych zwolenników, pozyskiwać ludzi nowych, wywodzących się również z grup opozycyjnych. Taką specjalną skłonność do poszukiwania nowych stronników nietrudno zauważyć w polityce wewnętrznej Wazów, Jana Sobieskiego, czy władców z dynastii saskiej. Trzeba pamiętać ponadto, że całe coraz bardziej spetryfikowane środowisko magnaterii i zamożnej szlachty, najbardziej predestynowane do zajmowania najważniejszych urzędów, było wewnętrznie mocno powiązane licznymi związkami majątkowymi czy rodowymi. Gęsta sieć wzajemnych koligacji łącząca w XVII i XVIII wieku wiele rodzin elity okazywała się w wielu wypadkach silniejsza od pro- czy anty-dworskich sympatii i orientacji politycznych. Elita przy tym była zwykle dość głęboko podzielona na różnorodne grupy i koterie, które często rozpadały się, dając początek nowym aliansom i rodowym sojuszom. Wszystkie te okoliczności monarcha prowadzący rozdawnictwo dóbr i godności musiał brać pod uwagę. Zmuszony był zatem

¹¹ S. Druszkiewicz do M. Zamoyskiego, Turobin 4 III 1687 (AGAD w Warszawie.— Archiwum Zamoyskich, sygn. 472, s. 37).

¹² Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza / Opracowali M. Pełczyński i A. Sajakowski.— Wrocław, 1957.— S. 394.

¹³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— T. 3.— S. 267.

prowadzić politykę personalną rozważną i elastyczną, uwzględniającą i ewentualnie wygrywającą owe podziały, ale równocześnie dosyć ryzykowną — forsowanie jednych, zawsze mogło spowodować rozczarowanie i niezadowolone innych pominiętych.

Wydaje się, że decyzje personalne monarchy co do obsady najwyższych stanowisk, król podejmował w ostatecznym rachunku raczej samodzielnie. Niewątpliwie jednak ulegał często radom i sugestiom doradców i innych dostojników, czasem, jak już wspomniano, także królowych i innych ludzi dworu. W latach panowania Jana Kazimierza taką kluczową rolę w obsadzaniu najważniejszych wakansów odgrywała z pewnością Ludwika Maria. Za rządów następnego władcy, Michała Korybuta Wiśniowieckiego specjalnie ważną rolę pełnił podkanclerzy koronny i biskup chełmiński Andrzej Olszowski. Za jego sprawą na przykład w 1670 r. kasztelan radomską otrzymał Mikołaj Przerębski. Zaraz potem jednak okazało się, że poprzedni kasztelan Mikołaj Głogowski żyje (zmarł dopiero w 1676 r.). M. Przerębski zatem ostatecznie kasztelanii nie dostał, nie był on ponadto najwyraźniej zadowolony z tej drażkowej godności. Podkanclerzy w tej sytuacji obiecywał mu przy pierwszej okazji wyjednać u króla inny wakans¹⁴.

W czasach Jana Sobieskiego z kolei, jak się wydaje, przemożną rolę w obsadzaniu wakansów uzyskał Stanisław Antoni Szczuka, od 1675 r. zaufany sekretarz króla i chyba także przyjaciel monarchy, potem regent kancelarii wielkiej, w końcu podkanclerzy litewski (zmarł w 1710 r.). Pokazny majątek jakim dysponował S. A. Szczuka pod koniec życia pochodził być może, przynajmniej w części, z tej specjalnej jego roli na dworze. Zachowana obszerna korespondencja S. A. Szczuki, zawiera bardzo liczne listy zarówno magnatów jak i uboższych przedstawicieli szlachty nakłaniające S. A. Szczukę do protekcji w staraniach o urzędy i dobra królewskie. Sądzić nawet można, że wielka część elity społecznej tych czasów wierzyła we wręcz nieograniczone możliwości tego najbliższego królewskiego współpracownika. Wydaje się, że Szczuka faktycznie wpływy miał bardzo duże. Latem 1682 r. Marcin Zamoyski, wtedy wojewoda podolski, pisał do S. A. Szczuki, że „z kilku miejsc dano znać“ o śmierci wojewody lubelskiego Władysława Reja. M. Zamoyski od dawna starający się o tą godność gotów był „o to do nóg Pana upaść“. S. A. Szczukę zaś prosił o wsparcie tych starań, zabiegał też, aby jego następcą na Podolu został marszałek trybunalski Stanisław Mariusz Jaskólski. Interesujące jest przy tym, że M. Zamoyski, aby wzmocnić swoją ofertę dodawał, iż jego awans spowoduje, że lubelski „sejmik stanie“ i województwo „uspokoi to“¹⁵. Rok później o województwo podlaskie zabiegał kasztelan lubelski Szczęsny Parys donosząc S. A. Szczuce, że ma pewne „nie zaś płoche“ informacje o śmierci wojewody podlaskiego Wacława Leszczyńskiego¹⁶. W tym wypadku starania S. Parysa nie przyniosły pomyślnego efektu. W 1684 r. poparcia S. A. Szczuki poszukiwał także Michał Florian Rzewuski, starosta chełmiński, zabiegając o podskarbstwo nadworne, jak się wkrótce okazało skutecznie¹⁷. W 1686 r. o województwo bełskie dla swego prote-

¹⁴ H. Olszewski do M. Przerębskiego, Warszawa 12 XI 1670 (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów (dalej — Czart.), sygn. 3738, s. 39).

¹⁵ M. Zamoyski do S. Szczuki, Lublin 29 VII 1682 (AGAD, APP, sygn. 163-a, t. 8, s. 618).

¹⁶ M. Parys do S. Szczuki, Żędowice 10 VIII 1683 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 9, s. 487).

¹⁷ M. F. Rzewuski do S. Szczuki, Nowosiółki 19 II 1684 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 10, s. 315—321).

gowanego, nieznanego bliżej starosty ujskiego, rywalizował Krzysztof Grzymułtowski, wojewoda poznański, który wiedział już o śmierci wojewody Konstantego Wiśniowieckiego i spodziewał się, że jego następcą zostanie krąjczy koronny Mikołaj Daniłowicz „człek podeszły”. K. Grzymułtowski z wyprzedzeniem, spodziewając się rychłego zgonu M. Daniłowicza, już starał się o poparcie dla swego faworyta¹⁸. Dzięki staraniom prymasa Michała Radziejowskiego i pomocy S. A. Szczuki kasztelanem brzezińskim w 1692 r. został Marcin Siemianowski. Wkrótce po uzyskaniu stosownego przywileju okazało się jednak, że kasztelanię posiada już Paweł Mniewski. M. Radziejowski twierdził, że przywilej P. Mniewskiego jest jednak fałszywy, bowiem w czasie wskazanym w dokumencie król był poza Jaworowem. Nalegał zatem aby M. Siemianowski czym prędzej jechał do króla w celu wykonania senatorskiej przysięgi, co zamknęłoby rywalizację o ten urząd. Ten chyba nie posłuchał rady a P. Mniewski utrzymał się na kasztelanii. Spór zakończył się dopiero po jakimś czasie, gdy M. Siemianowski w końcu 1692 r. dostał kasztelanię wieluńską¹⁹. O kasztelanię łęczycką u S. A. Szczuki starał się także miecznik koronny Michał Warszycycki²⁰. Podobnych przykładów zaczerpniętych z korespondencji referendarza można by wskazać znacznie więcej.

Niektórzy dostojnicy omijali S. A. Szczukę, poparcia szukając bezpośrednio u króla. Nie było to łatwe, o czym może świadczyć przykład kanclerza litewskiego Krzysztofa Paca, znanego zresztą przeciwnika króla, który w 1679 r. po śmierci Andrzeja Maksymiliana Fredry starał się o województwo podolskie dla Jerzego Jana Mniszcha, starosty sanockiego, żonatego z siostrzenicą K. Paca. Pisząc do króla i spodziewając się licznych przesunięć na szczytach władzy, kanclerz podkreślał, że jego kandydat zadowoli się także tytułem wojewody bełskiego lub braclawskiego²¹. W tym samym roku o kasztelanię wołyńską zabiegał Jerzy Wielhorski, dotychczasowy kasztelan braclawski, zapewniając króla o „wierności i usługach”²². On także, podobnie jak K. Pac, nie odnotował sukcesu, może dlatego, że nie starał się o poparcie S. A. Szczuki.

Największą częścią godności obsadzanych przez króla były urzędy ziemskie. Ich liczba zresztą nieustannie rosła powodując, że w XVIII wieku monarcha dysponował tysiącami tego rodzaju stanowisk. Przeciętą hierarchia ziemską składała się co prawda tylko z kilkunastu godności (zwykle 15—16, pomijamy tu urzędy o senatorskim statusie, czyli kasztelanie i województwa), pamiętać jednak trzeba, że w poszczególnych województwach i ziemiach było często po kilka odrębnych hierarchii. W Wielkim Księstwie Litewskim było jeszcze więcej urzędów, bowiem do kategorii dostojenstw zaliczano szereg godności nieznanych w Koronie. Nie doszło do pełnej unifikacji systemu urzędniczego. We wschodnich województwach występował ruskiego jeszcze pochodzenia urząd horodniczego, zaś w województwach

¹⁸ K. Grzymułtowski do S. Szczuki, Sambor 17 VIII 1686 (Czart.— Sygn. 163-a, s. 537).

¹⁹ M. Radziejowski do S. Szczuki, Skierniewice 19 I 1692 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 3, s. 273—276; Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz— Kórnik, 1993.— S. 14—25).

²⁰ M. Warszycycki do S. Szczuki, Pilica 13 VIII 1692 (AGAD w Warszawie, APP, Sygn. 163-a, t. 2, s. 147—148).

²¹ K. Pac do Jana III, Lublin 21 VI 1679 (Czart., sygn. 1376, s. 331).

²² J. Wielhorski do Jana III, 24 VII 1679 (Там само.— S. 352).

łęczyckim i sieradzkim obsadzone były chorągwa większe i mniejsze, gdzie indziej również nieznanie. Analizą wydanych już tomów Spisów wyraźnie wskazuje, że od lat 30—40. XVII wieku pojawiła się tendencja do powiększania liczby godności i urzędów. Należy przypuszczać, że w zasadniczej mierze był to rezultat całkowicie świadomego, zapewne nawet planowanego dążenia władców i całego aparatu władzy do zwiększenia wpływu na kształt i postawy lokalnych elit, silniejszego oddziaływania na opinię publiczną, umocnienie autorytetu monarchy, w wielu wypadkach służyło to również z pewnością zdobywaniu poparcia dla bieżącej polityki państwa. Zapewne liczyły się także względy bardziej merkantylne, chociaż niewątpliwie rozdawnictwo drobniejszych królewskich i ziemskich godności nie było tak intratne jak rozdział stanowisk centralnych i senatorskich.

Urzędy ziemskie w tych czasach, poza godnościami o kompetencjach sądowych, nie były wprawdzie na ogół źródłem dochodów²³, dostarczały jednak szlachcie dóbr społecznych innego rodzaju. Równość członków uprzywilejowanego stanu ciągle pozostawała najważniejszą oficjalną doktryną, z drugiej jednak strony zjawiskiem powszechnym było dążenie do wyróżnienia się, choćby tylko tytularnego i honorowego, co uważano za wyraz pozycji społecznej i splendoru nie tylko jednostki, która osiągnęła ten dowód monarchicznej łaski, ale i całych rodów aspirujących do większej roli i znaczenia choćby tylko na powiatowym poziomie. Utytułowana szlachta niewątpliwie wiodła prym na sejmikach oraz miała ułatwiony dostęp do innych zaszczytów i kolejnych szczebli kariery. Ktoś z tego kręgu zwykle szybciej miał szansę zostać marszałkiem sejmiku, posłem na sejm czy deputatem do trybunału, wypełniać inną doraźną funkcję zleconą przez lokalną społeczność. I król zatem, i całe społeczeństwo szlacheckie było wyraźnie zainteresowane w powiększaniu liczby dostojęństw dostępnych dla obywateli głównie średniozamożnych.

Sądzimy ponadto, że presja na zwiększanie puli dostępnych urzędów (tłumacząca również zjawisko coraz powszechniejszego stosowania podwójnych nominacji) wynikała w znacznym stopniu z sytuacji militarnej i polityki wojskowej państwa. Od połowy XVII wieku, przez kilka kolejnych dziesięcioleci, Rzeczpospolita zmuszona była do utrzymywania armii znacznie liczniejszej niż poprzednio. W niektórych latach osiągała ona poziom około 60 tysięcy ludzi. Było to olbrzymie obciążenie finansowe. Niewydolny skarb coraz częściej nie był w stanie regularnie wypłacać żołnierzom należnego żołdu. Długi nieustannie rosły, przekraczając na przykład w latach 60. XVII wieku 20 milionów złotych. Oczywiście jest, że w takiej sytuacji w szeregach wojska pojawiała się frustracja i narastało oburzenie, które miało niejednokrotnie permanentny charakter. Rodziły się bunty i konfederacje oznaczające wypowiadanie posłuszeństwa królowi, hetmanom i całej Rzeczypospolitej (w Koronie takie wypadki miały m. in. miejsce w latach 1650, 1655, 1659, 1661—1663, 1665—1666, 1672 i 1696—1697). Władze państwa z dworem na czele rzecz jasna dążyły do utrzymania kontroli nad wojskiem i tłumienia buntów, groźnych także politycznie. Wydaje się, że bez większych skrupułów władze nadawały drobniejsze królewskości i przede wszystkim

²³ Zielińska T. Kwestia bezpłatności urzędów publicznych w Rzeczypospolitej XVI—XVIII wieku // *Władza i społeczeństwo...*— S. 202—221.

urzędy ziemskie, zwłaszcza we wschodniej części państwa, aktualnym i świeżo kończącym służbę żołnierzom. Przypuszczamy, że takie właśnie nominacje na godności tytularne w drugiej połowie XVII wieku, szczególnie za rządów Jana Kazimierza i Jana Sobieskiego, miały wręcz masowy zasięg. Problem wymaga oczywiście głębszej i uważniejszej analizy, ale nawet powierzchowny przegląd tomów Spisów urzędników wskazuje, iż nominacje dla wojskowych zdarzały się w tych czasach bardzo często.

W tym kontekście za symboliczne wręcz można by uznać aż cztery akty nominacyjne dla czterech różnych żołnierzy na zwolnione właśnie cześnikostwo kijowskie, wystawione przez kancelarię i podpisane przez króla w obozie wojskowym, w pierwszych dniach lipca 1649 r., w przeddzień starcia z armią kozacko-tatarską²⁴.

Praktyka nadawania urzędów żołnierzom została zresztą z czasem prawnie usankcjonowana. Sejm 1662 r. działający pod naciskiem skonfederowanego wojska uchwalił konstytucję wprowadzającą tak zwane „żołnierskie miesiące“, która głosiła, iż wakujące królewszczyzny i urzędy ziemskie (z wyłączeniem sądowych) w czterech końcowych miesiącach każdego roku winny trafiać do rąk zasłużonych wojskowych²⁵. Trudno obecnie stwierdzić w jakim stopniu była ona rzeczywiście stosowana, wydaje się, że była ona podstawą wielu nominacji, została ponadto potwierdzona na sejmie 1717 r.²⁶ Zapewne respektował ją w jakimś stopniu Jan Sobieski, który na przykład w końcu 1684 r. inspirował w wojsku wiadomość, że godności z obszaru Mazowsza „co zaczęły wakować podczas kampanii, aplikować chce actum militaribus“. Król sugerował dalej aby poselstwo wojska przybyło do niego z żądaniem wykonania tej obietnicy²⁷.

Jak wspomniano wyżej powiększanie liczby urzędów rozpoczęło się jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku. Wyrazem tej tendencji może być powołanie we wszystkich hierarchiach mocą uchwały sejmu 1635 r. urzędu skarbnika²⁸. W tym samym czasie zaczęto również uzupełniać niepełne do tej pory hierarchie, odnawiając godności obecne jeszcze w XV i XVI wieku, potem jednak nawet od kilkudziesięciu lat nie obsadzone. Na przykład w ziemi wieluńskiej w latach 30—50. XVII wieku pojawiły się na nowo urzędy cześnika, łowczego, miecznika, podstolego i stolnika. Podobne przykłady znajdujemy także w województwie krakowskim i ziemi zatorskiej oraz oświęcimskiej, w województwach poznańskim, bełskim i lubelskim. Nieco później podobne przypadki odnotować można w ziemiach halickiej, sanockiej i przemyskiej województwa ruskiego. Trzeba zwrócić uwagę, że w niektórych przypadkach prawną podstawą kreowania tych godności były odpowiednie konstytucje sejmowe, ale zdarzało się również, iż urząd pojawiał się tylko w wyniku tylko stosownej nominacji królewskiej.

Dotyczy to na przykład urzędników ziemskich żydaczowskich i trembowelskich. Znaczną część tamtejszych godności obsadzono w latach 60. XVII wieku, co autor odpowiedniego tomu Spisów wiąże z zamiarem uzyska-

²⁴ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski.— Kórnik, 2002.— S. 23—34.

²⁵ VL.— 1860.— T. IV.— S. 394.

²⁶ Там само.— T. V.— S. 119.

²⁷ NN do S. Szczuki (AGAD w Warszawie, APP; sygn. 163-a, t. 10, s. 25—31).

²⁸ VL.— 1859.— T. III.— S. 420.

nia poparcia dla dworskich planów elekcyjnych²⁹. Patrząc jednak na nazwiska nominatów wywodzących się głównie ze środowiska wojskowego, trzeba ich powołanie traktować raczej jako uzasadnione przede wszystkim zamiarem powstrzymania konfederacji wojska. Hierarchia żydaczowska została zalegalizowana na sejmie 1673 r.³⁰, kiedy dokonano ponownej nominacji niektórych dostojników. Z kolei godności trembowelskie były krytycznie przyjmowane przez miejscową szlachtę halicką, która nawet w 1678 r. domagała się, aby zostały one zniesione jako „prawu przeciwne”³¹.

Podobna tendencja występowała również w czasach saskich. W wyniku uchwał sejmów z 1726 i 1736 r. powstało kilkadziesiąt nowych hierarchii ziemskich stworzonych zupełnie od podstaw. Mniej intensywnie powoływano urzędy w ostatnim trzydziestolecu istnienia Rzeczypospolitej, ale i wtedy spotykamy wypadki tworzenia nowych hierarchii i nowych urzędów, także senatorskich. Warto przywołać niektóre konstytucje z tego czasu, pokazują one bowiem powody kreowania urzędów. Sejm konwokacyjny z 1764 r. postanowił w województwie kijowskim, posiadającym dotychczas jeden tylko sąd, utworzyć nowe ziemstwa w Żytomierzu i Owruczu, bo „przewłoka stąd dla dochodzenia sprawiedliwości a nawet do kadencji wielu osób w województwie zasłużonych i do urzędów sposobnych”, dodawano zarazem, że wcześniej zachodziła „trudność w dochodzeniu sejmików podkomorskich i ziemskich”³². Na tym samym sejmie uzasadniając powołanie kasztelanii buskiej oraz licznych urzędów w województwie sieradzkim, łeczyckim, brzesko-kujawskim i ziemi dobrzyńskiej oraz ciechanowskiej pisano: „żebyśmy obfitsze mieli ad praemiandam virtutem wiernych poddanych naszych i szafunki łask naszych”³³. Z kolei na sejmie 1766 r., kiedy powołano sąd ziemski łatyczowski na Podolu, jako powód podawano obszerność tego województwa³⁴. W 1768 r., kiedy zaś powołano województwo gnieźnieńskie i tamtejsze urzędy ziemskie, tłumaczono to żądaniami miejscowych obywateli³⁵. Trzeba podkreślić, że niemal w każdej konstytucji z epoki, która kreowała urzędy wskazywano, iż dzieje się tak na wniosek posłów i obywateli danej ziemi. Trudno o bardziej przekonujący dowód presji szlachty na tworzenie nowych godności.

Formalne zasady oraz zwyczajowe sposoby działania stosowane w staraniach o uzyskanie urzędów ziemskich nie odbiegały znacząco od reguł obowiązujących w przypadku godności posiadających wyższą rangę. Król powinien powoływać ludzi zasłużonych i osiadłych w ziemi, z którą związany był urząd. W obsadzie urzędów sądowych nominacja w zasadzie winna dotyczyć jednego z czterech kandydatów wybranych przez szlachtę na sejmiku elekcyjnym. Być może jednak obsada lokalnych urzędów i godności odbywała się z mniej aktywną rolą monarchy. Nieustannie trafiały do niego liczne

²⁹ Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Opracował K. Przyboś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— S. 16.

³⁰ VL.— T. V.— S. 75.

³¹ Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum ziemskiego we Lwowie.— Lwów, 1931.— T. XXIV: *Lauda sejmikowe halickie 1575—1695* / Wydał A. Prochaska.— S. 496.

³² VL.— 1860.— T. VII.— S. 155—156.

³³ Там само.— S. 160.

³⁴ Там само.— S. 212.

³⁵ Там само.— S. 348.

dokumenty nominacyjne oczekujące na podpis monarchy, ten zaś pochłonięty innymi zajęciami nie wnikał zapewne głębiej we wszystkie złożone okoliczności i konsekwencje każdej pojedynczej decyzji, zdając się w znacznie większym niż zwykle stopniu na sugestie otoczenia, doradców i dworaków, w tym także personelu kancelarii. Funkcjonowanie i organizacja środowiska kancelaryjnego wymagałaby głębszego i bardziej wnikliwego zbadania. Trzeba pamiętać i o tym, że polityka personalna dworu w odniesieniu do lokalnych społeczności szlacheckich, chociaż miała swoją wagę, to w całokształcie szerszej polityki władcy odgrywała bez wątpienia bardziej drugorzędne znaczenie.

Ludzie z kręgu średniej i nieco bardziej zamożnej szlachty, to jest ze środowisk najaktywniej zabiegających o różne tytuły i godności ziemskie, bez wątpienia w swoich zabiegach o zdobycie namacalnych dowodów łaski królewskiej potrafili docierać do samego tronu. W charakterystycznym dla Rzeczypospolitej systemie zależności i lokalnych więzów społecznych liczyły się przede wszystkim powiązania i protekcja ze strony lokalnych liderów i przywódców, często magnatów. Wielmożna taki, jeśli tylko chciał, mógł z pewnością przeprowadzić prowincjonalnego obywatela przez drogę wiodącą do tytułów i zaszczytów. Wydaje się, że magnateria nader często wspierała takie działania, był to bowiem jeden ze skuteczniejszych sposobów budowania wartościowych dla każdego niemal magnata sieci klientarnych powiązań³⁶. I w tej kwestii nieoceniona korespondencja S. A. Szczuki dostarcza licznych sugestyjnych dowodów.

Chyba w końcu 1684 r., lub na początku następnego podskarbi koronny Marcin Zamoyski domagał się od S. A. Szczuki wystawienia jeszcze przed sejmikiem przywilejów na podkomorstwo lubelskie dla Aleksandra Drzewickiego, na podstolstwo lubelskie dla swego porucznika Tomasza Głuskiego oraz na miecznikostwo lubelskie dla Andrzeja Suchodolskiego³⁷. Wszystkie życzenia podskarbiego zostały wkrótce spełnione. W 1683 r. sędzia radomski Karol Wąsowicz zabiegał u S. A. Szczuki o wakanse dla członków swojej rodziny, zwłaszcza o cześnikostwo sandomierskie, „aby to przecie z domu naszego nie wychodziło”³⁸. W 1692 r. Andrzej Dembiński, wspierany przez kasztelana radomskiego Józefa Borka, prosił S. A. Szczukę o wstawienie u króla w sprawie nominacji Marcina Dembińskiego, towarzysza husarskiego królewicza Jakuba na urząd łowczego krakowskiego³⁹. Wojewoda sandomierski Michał Czartoryski w 1682 r. starał się wyjednać u S. A. Szczuki i podkanclerzego Jana Gnińskiego podsędkostwo łukowskie dla niejakiemu Szczygielskiego. Wojewoda dodawał, że „to człek, który wojnę kilkanaście lat traktował pod mojem znakiem, rozumny i rozsądny, bene possessionatum w ziemi łukowskiej”⁴⁰. Starosta chełmski Michał Florian Rzewuski w 1684 r., na krótko przed chełmskim sejmikiem elekcyjnym, na

³⁶ Zob.: Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI—XVIII w.— Warszawa, 1994.

³⁷ M. Zamoyski do S. Szczuki, Lwów 1684 lub 1685 (AGAD w Warszawie, APP, Sygn. 163-a, t. 11, s. 713—716).

³⁸ K. Wąsowicz do S. Szczuki, 21 XI 1683 (Tam samo.— Sygn. 163-a, t. 9, s. 395—396).

³⁹ A. Dembiński do S. Szczuki, Kraków 16 II 1692 (Tam samo.— Sygn. 163-a, t. 2, s. 103—106); J. Borek do S. Szczuki, Gabułów 16 II 1692 (Tam samo.— Sygn. 163-a, t. 2, s. 153—156).

⁴⁰ M. Czartoryski do S. Szczuki, Sielce 25 X 1682 (Tam samo.— Sygn. 163-a, t. 8, s. 263—264).

którym spodziewał się „konkurencji niemałej“, „zabiegał o podsędkostwo chełmskie dla Orchowskiego lub Krzysztofa Brodowskiego⁴¹, który urząd rzeczywiście dostał. Teodor Siemianowski, jak podkreślał, przebywający „20 lat na usłudze króla“ i po stracie brata na służbie wojskowej, starał się, chyba w 1692 r. o chorągwo sandomierskie, chociaż nie pogardziłby, także godnością stolnika lub podstolego sandomierskiego⁴². W 1685 r. poparcia u S. A. Szczuki szukał Szymon Wolski, skarbnik sanocki, zabiegający o godność stolnika halickiego po Adamie Stawskim, który „świeżo zabity w Przemysłu“, na swój dotychczasowy urząd zaś proponował nieznanego bliżej Rytarowskiego⁴³. Wojciech Niemycki, podsędek lubelski, popierał niejakiego Firleja Konarskiego, który w 1691 r. „o podsędkostwo sandomierskie zamysłać poczyna“⁴⁴. Bardzo wpływowy na dworze hetman wielki Stanisław Jabłonowski w 1684 r. wręcz domagał się od S. A. Szczuki podsuniecie królowi do podpisu przywileju na chorągwo buskie dla sędziego wojskowego Krzysztofa Dunina⁴⁵.

Zjawiskiem zastanawiającym i zwracającym szczególną uwagę jest zwłaszcza od połowy XVII wieku i przybierająca wręcz masowy zasięg tendencja do podwójnego, czasem również wielokrotnego obsadzania na tym samym urzędzie dwóch, czasem kilku lub nawet kilkunastu różnych osób⁴⁶. Kłopot z wyjaśnieniem tej tendencji wynika także z niejednoznacznego obrazu wyłaniającego się ze źródeł. W wielu wypadkach wobec ludzi pełniących urzędy i godności równoległe z innymi nie posiadamy lub nie znamy aktów formalnej nominacji owych postaci na urzędy. Bywa też odwrotnie. Potrafimy wskazać kilka nie budzących wątpliwości aktów nominacji, wydanych niewątpliwie w kancelarii w tym samym lub zbliżonym czasie, z których jasno wynika, że wielokrotne nominacje były typowym elementem polityki personalnej tych czasów, dokonującym się z pewnością za wiedzą i z udziałem zarówno monarchy, jak i kancelarii. Trudność dodatkowo komplikuje maniera widoczna w źródłach pisanych z XVIII wieku postępowania się jedynie skróconą pisownią nazw urzędów, która w wielu wypadkach bardzo utrudnia precyzyjne określenie, czy interesująca nas osoba była na przykład stolnikiem, czy tylko stolnikowicem itp.

Z opublikowanych już Spisów urzędników wynika, że podwójne nominacje zdarzały się w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, były to jednak wypadki rzadkie, wynikające być może z prozaicznych pomyłek i błędów, z pewnością zaś nie ze świadomej i planowej polityki. Zjawisko wielokrotnych nominacji ujawniło się wyraźniej od połowy XVII wieku, to jest za czasów panowania Jana Kazimierza, kulminację osiągnęło w drugiej połowie tego stulecia, trwając do lat 60. XVIII wieku. Tego rodzaju nominacje zauważyć

⁴¹ M. F. Rzewuski do S. Szczuki, 19 II 1684 (AGAD w Warszawie, APP, sygn. 163-a, t. 10, s. 616—321).

⁴² T. Siemionowski do S. Szczuki, bmd. (Там само.— Sygn. 163-a, t. 5, s. 55—56).

⁴³ S. Wolski do S. Szczuki, Przemyśl 24 VIII 1685 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 11, s. 81—82).

⁴⁴ W. Niemycki do S. Szczuki, Lublin 21 XII 1691 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 1, s. 147—148).

⁴⁵ S. Jabłonowski do S. Szczuki, Lwów 16 XII 1684 (Там само.— Sygn. 163-a, t. 10, s. 463—464).

⁴⁶ Zob.: Urban W. Podwójne obsadzanie urzędów w staropolskim województwie lubelskim // Przegląd Historyczny.— 1986.— T. LXXVII.— Zesz. 1.— S. 61—69.

można na terytorium całego państwa i we wszystkich niemal hierarchiach ziemskich. Stosunkowo najmocniej tendencja ta wystąpiła na obszarze województw wschodnich oraz na Litwie. Czynnikiem sprzyjającym był z pewnością fakt, że niektóre tamtejsze części państwa już od XVII wieku pozostawały poza granicami Rzeczypospolitej (Inflanty, województwa smoleńskie i czernihowskie). Wiele tych nominacji dotyczyło osób nie związanych mocniej z obszarem pełnienia urzędu, na przykład godności kijowscy trafiały się do rąk ludzi zupełnie nieuchwytnych na Ukrainie lecz intensywnie notowanych na obszarze województw ruskiego, beńskiego czy lubelskiego. Wiele podwójnych nominacji spotykamy też w województwie wileńskim, gdzie tendencja ta, zdaniem autorów Spisu urzędników z tego obszaru, osiągnęła wręcz patologiczne rozmiary⁴⁷. W znacznie mniejszej skali podwójne nominacje występowały m. in. w województwach wielkopolskich (z wyjątkiem hierarchii wschowskiej), w Prusach Królewskich oraz województwie krakowskim. Podobna tendencja jest też zauważalna na Wołyniu, co autor odpowiedniego tomu tłumaczy większą niż gdzie indziej stabilizacją stosunków społecznych i silną rolą miejscowych rodów magnackich⁴⁸. Wyjaśnienie to wydaje się jednak dyskusyjne. Proceder podwójnych nominacji miał oczywiście swoje granice. Poza nielicznymi wypadkami nie był w zasadzie stosowany dla urzędów centralnych i senatorskich (pojawiające się czasem kolizje dwóch osób na tym samym urzędzie były zwykle dość szybko usuwane), a także ziemskich sądowych. Niewątpliwie zdawano sobie sprawę, że podwójna obsada takich godności może pociągać za sobą chaos i ostre spory (wiele takich konfliktów oczywiście miało miejsce) wpływające negatywnie na działalność lokalnego wymiaru sprawiedliwości oraz centralnych instytucji życia publicznego (senat).

Lawinowo narastające wielokrotne nominacje wynikały zapewne z kilku różnych powodów. Autorzy komentujący to zjawisko wskazują zwykle na chaos i bałagan panujący w kancelarii, oraz interesowność jej personelu, autokreację i uzurpację ambitnych jednostek, czasem bardziej doraźne okoliczności polityczne pociągające za sobą działania nominacyjne króla i jego otoczenia. Ostatnio interesujący i inspirujący obraz funkcjonowania kancelarii lat 50. XVIII wieku przedstawiła Maria Czeppe, zwracając m. in. uwagę na różne reguły postępowania przy nominacjach na urzędy „rzeczywiste” i „tytularne” oraz fakt nie wpisywania sporej części przywilejów nominacyjnych do ksiąg metryki⁴⁹. Niewykluczone, że podobne praktyki miały miejsce już wcześniej. Wszystkie te czynniki odgrywały zapewne jakąś rolę. Sądzi można tylko, że uzurpacje były chyba rzadkie, ze względu na stosunkowo łatwą możliwość jej demaskacji i poważniejsze prawne konsekwencje grożące uzurpatorowi. Do wspomnianych już czynników dodać trzeba wymienione wyżej zjawiska, takie jak presja na urzędy i godności ze strony licznych środowisk szlacheckich, także zawodowych żołnierzy. Pewna część odpowiedzialności za takie nominacje spada także na członków elity

⁴⁷ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy.— Warszawa, 2004.— T. I: Województwo wileńskie XIV—XVIII wiek / Opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk.— S. 24—25.

⁴⁸ Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski.— Kórnik, 2007.— S. 29.

⁴⁹ Czeppe M. „Tytularne” urzędy ziemskie w czasach Augusta III // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1999.— R. CVI.— N 3.— S. 78—88.

społeczno-ekonomicznej zainteresowanej również materialnie tym procederem. W wyniku skoncentrowanego efektu tych zjawisk wielokrotne nominacje były masowo wydawane przez monarchę mimo pojawiających się, chociaż nagminnie lekceważonych zakazów. Dodać trzeba, iż podwójnych nominacji zabraniały m. in. konstytucje sejmu 1669 r.⁵⁰, powtórzone następnie na sejmach 1699 i 1717 r.⁵¹ Warto na koniec zauważyć, że opisany wyżej stan chaosu w ziemskich hierarchiach urzędniczych najwyraźniej nie był zbyt mocno atakowany przez lokalne środowiska szlacheckie. W każdym razie nie widać bardziej masowych wyrazów oburzenia ze strony obywateli. Czyżby zatem akceptowano praktycznie taki stan rzeczy? Niekiedy tylko pojawiały się pomysły jakichś zmian. Szlachta halicka na przykład na sejmiku we wrześniu 1692 r. domagała się uznania za wakujące miejscowych godności chorążego i stolnika (obsadzonych wówczas przez kilka osób), bo ci na sejmiku „cale nie bywają“, oraz wprowadzenia prawa pozwalającego miejscowym obywatelom na wybór kandydatów do tych urzędów⁵². Szlachta kijowska z kolei, gdzie tendencja do podwójnych nominacji osiągnęła znaczne rozmiary, w latach 20. i 60. jeszcze XVIII wieku, stosowała zwyczaj swoistego uwiarygodniania świeżych nominacji swoich obywateli poprzez praktykę prezentowania na sejmiku odpowiednich dokumentów, które sejmik uznawał ewentualnie za „prawdziwe“, jeśli dotyczyły osób dobrze wśród miejscowych znanych⁵³.

Proceder podwójnych nominacji zaczął zanikać w drugiej połowie XVIII wieku. Pojedyncze przypadki nadal się zdarzały, ale były sporadyczne. Zapewne łączyć to należy z dążeniem ówczesnych elit politycznych do pewnego uporządkowania funkcjonowania państwa, stosowanych z rosnącą konsekwencją. Daje się wtedy również zauważyć tendencja do uregulowania awansów urzędniczych. Nowe, bardziej pragmatyczne reguły dopuszczały awanse w zasadzie tylko na kolejne stanowisko, zgodnie z hierarchicznym uporządkowaniem godności.

⁵⁰ VL.— T. V.— S. 23.

⁵¹ Там само.— T. VI.— S. 34, 243.

⁵² Akta grodzkie i ziemskie...— T. XXIV.— S. 496.

⁵³ Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 11 (Житомирський городський суд), оп. 1, спр. 25, арк. 122-а; ф. 221 (Колекція документів „Нова серія“), спр. 68, арк. 127 зв.—132 зв.; Урядники województw kijowskiego i czernihowskiego...— S. 11.

Олег ДУХ
(Львів)

НИТКАРКИ, СВІЧКАРКИ, ПРОСКУРНИЦІ. МІСЦЕ РЕМЕСЛА В ЖІНОЧИХ МОНАСТИРЯХ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЙ У XVII—XVIII СТОЛІТТЯХ

Важливе місце в житті православних та унійних жіночих монаших спільнот займала господарська діяльність. На особливій ролі праці в щоденному житті монаха наголошував у „Поширених правилах“ Святий Василій Великий. За його словами, молитва жодним чином не може замінити праці, але вони повинні себе взаємно доповнювати¹. Іншим фактором, який вступав у дію, було погане матеріальне становище жіночих монастирів Львівської і Перемишльської єпархій у ранньомодерний час: господарська діяльність для них стала одним із головних джерел їх утримання.

Унаслідок економічного відставання Речі Посполитої в порівнянні з країнами Західної Європи домашнє господарство як виробнича одиниця в XVII і XVIII ст. продовжувало відігравати важливу роль. Жіноча праця посідала значне місце у різних сферах господарського життя². Без сумніву, праця жінки найбільшу роль відігравала в сільському господарстві. Разом з тим, у містах відсоток домашніх господарств, які провадили жінки, був доволі високим. Наприклад, у Львові за даними поголовного реєстру 1662 р. частка таких господарств становила 26,7 %³. Найчастіше жінки очолювали ремісничі майстерні або ж займалися дрібною торгівлею. До домашніх господарств, які провадили жінки, можемо зарахувати й монастирські господарства. Важливу роль у них відігравало ремесло, а саме виготовлення ниток і свічок, випікання проскур, і знову-ж-таки дрібна торгівля, яка полягала у продажу власних виробів.

У ранньомодерний час текстильна галузь займала одне з провідних місць серед тих ремесел, в яких істотну роль відігравала жіноча праця⁴. Частково це було пов'язане з тим, що дівчат від наймолодшого віку привчали до виготовлення та обробки тканин. У сільському соціумі клопотан-

¹ Bazyli Wielki. Pisma ascetyczne / Przekład i opracowanie ks. J. Naumowicz.— Tyniec, 1995.— Т. 2.— S. 145—146.

² Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI—XVIII wieku na tle porównawczym.— Warszawa, 1998.— S. 67.

³ Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku.— Warszawa, 1995.— S. 58.

⁴ Більше про це див.: Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: історичні нариси / Упорядкування та наукова редакція М. Крикуна.— Львів, 2004.— С. 41—42.

ня господині про забезпечення одягом домашодців впливало з природної життєвої потреби. Відтак не повинен дивувати той факт, що черниці зазвичай займалися виробництвом та вибілюванням ниток. Цьому також сприяло й те, що виготовлення ниток було доволі рідкісним і специфічним заняттям. Найчастіше їх виготовляли прядильниці або ткачі, і лише у більших містах та важливіших ткацьких осередках зустрічаємо ремісників, які спеціалізувались на виробництві ниток та утримувалися виключно за рахунок їх виготовлення. Без сумніву, такі умови сприяли розвитку ниткарського ремесла у жіночих монастирях.

Опрацьовані нами джерела дають підставу твердити, що *виготовлення ниток* практикувалось черницями щонайменше шести обителей Львівської та Перемишльської єпархій — у Львові (Введення в Храм Пресвятої Богородиці), Жовкві, Рогатині, Загвізді, Словіті та Розгірчому. Можемо, втім, припустити, що ниткарське ремесло не локалізувалось лише в цих монастирях: принаймні тогочасна думка однозначно ототожнювала „черничок“ з виробництвом білих ниток⁵. Перша письмова згадка про виготовлення монахинями цього типу товару походить лише з початку XVIII ст. і стосується Львівського Введенського монастиря. У 1704 р. черниці цієї обителі отримали постійне місце на Ринку у Львові для продажу власних ниток⁶. Це, вочевидь, було нелегкою справою, а самі старання могли тривати довший час. Крім цього, у привілеї короля Августа III, датованому 1752 р., зазначено, що монахині згаданого монастиря „з давніх і непам'ятних часів завдяки праці рук своїх, прядінню і вибілюванню ниток, та їх продажу мали спосіб утримання і усяких потреб Святої Церкви задоволення“⁷. На підставі цих свідчень можемо зробити висновок, що львівські черниці займалися виготовленням ниток принаймні з другої половини XVII ст.

Отриманню монахинями доходів з ниткарського ремесла передували три етапи — закупівля сировини, виготовлення ниток та їх продаж. Основною сировиною, яка використовувалася для виготовлення ниток, були льон та коноплі. Їх вирощування на території Руського воєводства у той час було доволі поширеним явищем⁸. Станом на 1772 р. на теренах Галичини площі, зайняті під льон та коноплі, становили 1,5 % усіх посівів⁹. У вирощуванні цих рослин спеціалізувались головним чином селянські, а не фільваркові, господарства¹⁰. Найчастіше селяни збували пряжу на торгах, які відбувалися у найближчому місті¹¹, і там їх купували черниці. Проте

⁵ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III.— Warszawa, 2003.— S. 99.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 684 (Протоігуменат монастирів Чину Св. Василя Великого), оп. 1, спр. 2561, арк. 1—2.

⁷ „Od dawnych y niepamiętnych czasów przez roboty rąk swoich, przędzenie y bielenie nici, y onych sprzedawanie sposob wyzywienia y wszelkich potrzeb Cerkwi Świętej sporządzenia miały“ (Там само.— Спр. 2556, арк. 2 зв.).

⁸ Поп.: Ujma M. Latyfundium Jana Sobieskiego 1652—1696.— Opole, 2005.— S. 400—404 (таблиці 65, 66, 68, 69, 73, 80, 83, 84 додатку II).

⁹ Motylewicz J. Przeworski ośrodek płócienniczy XVI—XIX wieku // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 1977.— Т. 17—18.— S. 45; його ж. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.— Przemyśl; Rzeszów, 1993.— S. 127.

¹⁰ Motylewicz J. Miasta ziemi.— S. 127.

¹¹ Поп.: Wyrozumiński J. Tkactwo małopolskie w późnym średniowieczu.— Warszawa; Kraków, 1972.— S. 27.

зустрічаються випадки придбання монахинями прядива безпосередньо у сільській місцевості. Жовківські черниці певний час купували сировину „за шляхом“, тобто поза межами міста. Однак згідно з вироком війтівсько-лавничого суду міста Жовква, датованим 1730 р., місця можливої для сестер закупівлі пряжі були обмежені лише територією міста та передмість¹². У випадку, коли монастир мав власних підданих, можна було розраховувати на отримання від них принаймні частини необхідної сировини. Після проведення в 1751 р. візитації Словітського монастиря львівський офіціал о. Антоній Левинський розпорядився, аби кожен з тяглих монастирських підданих щороку віддавав черницям по два мотки пряжі. Цю повинність, однак, можна було замінити грошовим чиншом у розмірі 3 гроші за моток¹³. Прийняте рішення залишалося в дії ще в 1778 р.: тоді таку данину повинні були складати чотири селянські господарства, що в сумі давало черницям вісім мотків пряжі на рік¹⁴.

Під час закупівлі прядива конкуренцію черницям створювали ткачі — як цехові, так і позацехові (партачі). Перші з них намагалися зберігати за собою монополію на закупівлю сировини не лише в межах міста, але також у виробників у сільській місцевості. З цією метою вони чинили кроки, спрямовані проти конкурентів, що не належали до цеху, а, отже, не лише проти партачів, а й черниць. Згідно з матеріалами судової справи, яка розглядалася в 1730 р. ввійтівсько-лавничим судом Жовкви, ткачі неодноразово чинили напади на черниць місцевої обителі і забирали у них пряжу, яку ті купували за межами міста. Побоювання жовківських цеховиків мало серйозне підґрунтя. По-перше, ціна сировини, яку набували безпосередньо у виробника, була нижчою, і завдяки цьому ціна кінцевого продукту могла бути більш конкурентною. По-друге, поява чергового покупця на сільському ринку могла спричинити деякі ускладнення у закупівлі пряжі або зріст ціни. Відтак ввійтівсько-лавничий суд заборонив черницям закуповувати сировину поза межами Жовкви, однак ткачі, у свою чергу, не мали права ускладнювати сестрам закупівлю сировини у місті¹⁵. Таким чином жовківський цех ткачів виборів собі монополію на закупівлю пряжі у навколишніх селах. Натомість у випадку Львова можемо відзначити спільний виступ цеху ткачів та черниць Введенського монастиря проти партачів. У 1762 р. раецький уряд міста Львова задовольнив скаргу, яку вніс на його розгляд ткацький цех і підтримали монахині, та заборонив двом партачкам із Миклашева (Маріанні Романкевичівні і Маріанні Крулицькій) купувати пряжу в межах міста та в довколишніх селах, оскільки вони не мали на це жодного права¹⁶.

Конкуренцію між черницями та цеховими ткачами можемо спостерігати насамперед під час закупівлі пряжі, оскільки вже на етапі виробництва, ймовірно, існувала певна спеціалізація. Про це можуть свідчити матеріали щойно згаданої судової справи. Цехмістри Блажей Квасьньовський і Валенти Вісьньовський від імені цеху ткачів звинувачували пар-

¹² Наукова бібліотека Львівського національного університету імені І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги імені Ф. П. Максименка (далі — НБ ЛНУ), спр. 612/III, арк. 50 зв.—51.

¹³ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2805, арк. 7 зв.

¹⁴ Там само.— Спр. 2873, арк. 3.

¹⁵ НБ ЛНУ, спр. 612/III, арк. 50 зв.—51.

¹⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2563, арк. 1—2.

тачок із Миклашева в тому, що вони порушили права „сестер василіанок відповідно до привілею Августа Другого“, а також привілеї, що служили цехові — Казимира, Міхала і Владислава, монархів польських¹⁷. За рішенням раецького уряду партачкам дозволялось виготовлення лише сірих ниток та їх фарбування за умови внесення відповідної оплати на користь цеху ткачів¹⁸. Зміст цього вироку може свідчити про те, що на території Львова лише черниці Введенського монастиря могли виготовляти білі нитки. У королівському привілеї Августа III з 1752 р. також зазначено, що черниці згаданої обителі мали на це право¹⁹. Про монополію львівських монахинь на виготовлення білих ниток свідчить також їх конфлікт з ниткарем Мацеєм Васеньовським, який вибілював нитки, не маючи на це відповідного дозволу: духовний суд Львівської єпархії в 1763 р. заборонив йому надалі займатися цією діяльністю²⁰.

Прядіння ниток у жіночих монастирях жодним чином не відрізнялося від виробництва цього типу товару в ткацьких осередках. Після виготовлення сірих ниток монахині повинні були первісний продукт піддати вибілюванню. У міських осередках вибілювання тканин часто відбувалося у невеличких закладах, розташованих поблизу водою, що називалися бліхами, де полотно почергово вимочували у воді та розстеляли на луках для висушування на сонці²¹. Подібним чином відбувалося вибілювання тканин у домашніх умовах. У процесі вибілювання ниток, як і у випадку тканин, найважливішу роль відігравало висушування їх на сонці та вимочування у воді. Протокол візитації Словітського монастиря 1763 року засвідчує, що на території обителі був невеликий став, у ньому сестри розводили рибу²². Можемо припустити, що черниці використовували його також для вибілювання ниток. За браком власного ставу монахині винаймали водоюми, що були розташовані поблизу обителі. За даними фінансової книги Львівського монастиря Введення в Храм Пресвятої Богородиці, впродовж 1762—1772 рр. черниці щорічно виплачували о. Яскевичу, парохіві сусідньої вірменської церкви Святої Анни, 18 злотих так званого „водного“ за право користування ставом для вибілювання ниток²³. У 1779 р. сестри цієї обителі звернулися до львівського єпископа Лева Шептицького з проханням допомогти їм винайняти став, що знаходився поблизу передміської церкви Святої Параскеви П'ятниці, оскільки та водоюма, якою вони досі користувалися, висохла під час посухи (це сталося ще минулого року). Єпископ прислухався до прохання черниць і звернувся до о. Олексія П'ясецького, пароха згаданої церкви, аби той позитивно

* Мова йде, вочевидь, про привілеї 1752 р. для Львівського Введенського монастиря, наданий королем Августом III, а не Августом II, як зазначено в документі.

¹⁷ „Panien Bazylianek według przywileju Augusta Wtorego, tudzież przywilejow cesze służących Kazimierza, Michała u Władysława Monarchow Polskich“ (ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2563, арк. 1).

¹⁸ Там само.— Арк. 1 зв.

¹⁹ Там само.— Спр. 2556, арк. 1—2 зв.

²⁰ Національний музей у Львові ім. Митрополита А. Шептицького, від рукописної та стародрукованої книги (далі — НМ у Львові), Ркл-87, арк. 508 зв.—509; ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2580, арк. 11.

²¹ Motylewicz J. Miasta ziemi...— S. 131.

²² НМ у Львові, Ркл-23, арк. 424.

²³ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2575, арк. 2—10.

розглянув це прохання²⁴. Варто також звернути увагу на те, що техніку вибілювання черниці, вочевидь, використовували не лише для виготовлення ниток, але й для обробки полотна. Зокрема, в 1778 р. монахині Розгірчанського монастиря звинуватили шляхтича Венявського в тому, що він їх змущував вибілювати його власне полотно, не маючи на це жодного права²⁵.

Черниці виготовляли нитки здебільшого власноруч, про що свідчать записи у візитаційних протоколах з середини XVIII ст.: у них йдеться про те, що монахині утримуються з праці власних рук²⁶. Зустрічаються також випадки, коли сестри наймали для виготовлення ниток монастирську челядь. Наприклад, у 1756 р. в реєстрі видатків, укладеному після смерті ігумені Львівського Введенського монастиря Соломонії Томкевичівни, зазначено, аби „працці, котра нитки допомагала прати“, виплатити 6 грошів²⁷. Також і згадані партачки з Миклашева опанували техніку виготовлення білих ниток саме під час служби у львівських черниць²⁸.

Останнім етапом виробничого процесу була реалізація власноруч виготовлених ниток. У часи Речі Посполитої дрібна торгівля здебільшого знаходилася в руках жінок²⁹, тому продаж черниціями власноруч виготовлених виробів не був тоді чимсь надзвичайним³⁰. Доволі сприятливі умови для торгівлі мали монахині Львівського Введенського монастиря. Завдяки старанням єпископа Йосифа Шумлянського у 1704 р. їм вдалося укласти трирічний контракт з економією міста Львова на оренду торгового місця поблизу Ратуші. За умовами договору черниці були зобов'язані щорічно сплачувати місту 50 злотих чиншу двома частинами — на Великдень і на день Святого Михаїла³¹.

Упродовж XVIII ст. монахині Введенської обителі продавали нитки не лише у Львові, але також у Варшаві. Це підтверджують два охоронні листи, видані в 1716 і 1757 рр. монахию на подорож до столиці: перший з них був підписаний о. Діонісієм Сенкевичем, намісником кафедрального собору³², другий — о. Яковом Березницьким, капеланом жіночої обителі³³. Відомий польський мемуарист о. Єнджей Кітович у своєму „Описі звичаїв під час правління Августа III“ подав опис перебування в столиці „руських черниць“: „Під час правління Августа III бували у Варшаві жінки руські, з накритими головами, і ходили в сукнях чорного кольору, від чого їх названо — черниці; вони були на зразок наших терціарок, візиток або домініканок, котрі живуть разом, але не в закритих монастирях. Живуть

²⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2564, арк. 1.

²⁵ НМ у Львові, Ркл-42, арк. 1.

²⁶ Там само.— Ркл-23, арк. 424—425; Ркл-24, с. 112—113.

²⁷ „Pracze, co niu pomagala prac“ (ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2580, арк. 10).

²⁸ Там само.— Спр. 2563, арк. 1 зв.

²⁹ Karpiński A. Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handlu w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— Warszawa, 1990.— R. 38.— N 1—2.— S. 81—91.

³⁰ Слід зазначити, що в Любліні впродовж 1567—1662 рр. нитки продавали виключно жінки (Там само.— S. 84).

³¹ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2561, арк. 1—1 зв.

³² Там само.— Спр. 2562, арк. 3.

³³ Там само.— Арк. 1, 5.

із праці власних рук і ходять в монашому одязі. Черниці руські звичайно у Варшаві білі нитки продавали³⁴. Нитки до столиці привозили як монахині, так і їх прислуга. Якщо охоронний лист із 1716 р. був виданий двом львівським черницям — Олімпіаді та Аккиліні³⁵, то аналогічний документ, що походить з 1757 р. — Катерині Негребецькій і Тетяні Шушуляковій, монастирським служницям. Подорож до Варшави зазвичай відбувалася підводою; про це свідчить запис у згаданому реєстрі видатків, укладеному після смерті ігумені Соломонії Томкевичівни (1756): „Фурманові, що нитки небіжки возив до Варшави — 54 злотих“³⁶. Без сумніву, після Замойського Собору 1720 р. церковна влада намагалася певним чином обмежити свободу пересування черниць, що, вочевидь, мало деякий вплив на ведення ними торгівлі. Ставлячи в 1721 р. Серафиму Зінковську ігуменею Словітського монастиря, львівський єпископ Афанасій Шептицький наказував черницям, аби вони без благословення настоятельки не виходили поза межі монастиря, і вимагав „з рукоділіємъ свіцкихъ послушницъ посилати“³⁷.

Сестри продавали нитки не лише на сталому місці, як це було у Львові, але й збували свій товар шляхом розносною торгівлі³⁸. Покупці теж мали можливість придбати нитки безпосередньо в монастирі. Зазвичай черниці продавали свій крам під час ярмарків, торгів та храмових празників. Не випадково львівський єпископ Афанасій Шептицький у своєму листі, датованому 1724 р., нагадував монахиням Словітської обителі, аби вони, зважаючи на рішення Замойського Собору, не брали участі у ярмарках і торгах³⁹. У 1760 р., під час візитації монастиря у Загвзді, єпископські комісари також зауважили, що сестри „по селах, містах, а саме по торгах, ярмарках, празниках, весіллях і шинках, самовільно волоцаться“⁴⁰. Однак займаючись розносною торгівлею, монахині природно змушені були відвідувати місця, де потенційно знаходилося велике число покупців.

Торгівля нитками інколи спричинялася до певних непорозумінь і конфліктів, переважно пов'язані з неналежним розрахунком покупців за придбаний у черниць товар. У 1725 р. Каспер Маліцький лише на підставі судового вироку повернув монахині Львівського Введенського монастиря Юліанні суму 7 злотих 15 грошів, яку черниці заборгувала за нитки його мати⁴¹. У 1758 р. єпископський суд у Львові розглядав справу між монахиною цієї ж обителі Єфросинією Чапельською та єврейським куп-

³⁴ „Pod panowaniem Augusta III bywały w Warszawie kobiety ruskie, czarnego koloru w nakryciach głów i sukniach zażywające, od którego koloru nazywano je czernicami; te były na kształt naszych tercjarek, wizytek albo dominikanek, które mieszkają w kupie, ale nie są za klauzurą, żyją z pracy rąk i chodzą w odzieniu zakonnicy. Czernice ruskie pospolicie sprzedają po Warszawie nici białe“ (Kitowicz J. Opis obyczajów...— S. 99).

³⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2562, арк. 3.

³⁶ „Formanowi co nici wozil do Warszawy nieboszczyne zł 54“ (Там само.— Спр. 2580, арк. 10 зв.).

³⁷ Там само.— Спр. 2966, арк. 1.

³⁸ Детальніше про становище жінок, які займалися розносною торгівлею, див.: Karpiński A. Przekupki, kramarki, straganiarki...— S. 86.

³⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2973, арк. 1.

⁴⁰ „Po wsiach, miastach, mianowicie po targach, jarmarkach, praznikach, weselach u domach szenkownych samowolnie włuczają się“ (НМ у Львові, Ркл-69, арк. 94 зв.).

⁴¹ Там само.— Ркл-60, арк. 35 зв.—36.

цем Лейзором Фарбіжем: йшлося про врегулювання взаємних претензій, які виникли внаслідок невиплати євреєм у відповідний час 20 злотих за нитки⁴². Подібні випадки траплялися не лише з монахинями львівського монастиря. У 1760-х роках рогатинський єврей Слюта заборгував місцевій обителі 48 злотих за чотири мотки ниток⁴³.

Збереглися нечисленні згадки про прибутки, які отримувала чернеча спільнота від продажу ниток. У 1781 р. доходи Львівського Введенського монастиря від реалізації цього товару становили 300 злотих (із 550 злотих сумарного доходу обителі)⁴⁴. Виготовлення ниток могло приносити дохід не лише усій спільноті, але й окремим черницям. Про це свідчить згадка в протоколі візитації Рогатинського монастиря 1760 р.: тут вказано, що в монахині Єфросинії зберігалось вибілених ниток на суму 240 злотих, а „сирих“ — на 10 битих талерів. Сестра Магдалина Чепелівна мала 300 злотих у готівці та нитках, а черниця Аккилина мала ниток на суму 10 битих талерів⁴⁵.

Серед ремесел, якими займалися черниці, не меншу роль, ніж прядіння ниток, відігравало *витоплення свічок*. Їх виготовлення також мало забезпечити черницям сталий прибуток. У досліджуваних джерелах перші згадки про цей вид діяльності припадають на другу половину XVII ст. 1655 роком датується привілей яворівського старости Яна Собеського для монахинь тамтешнього Покровського монастиря на виготовлення і продаж свічок⁴⁶. Аналогічний документ видав у 1669 р. черницям Введенської обителі у Львові єпископ Йосиф Шумлянський⁴⁷.

Спосіб витоплення свічок у монастирях жодним чином не відрізнявся від загальноприйнятого у цей час. Основною сировиною був віск, а також матеріал для виготовлення гнотів. За даними фінансової книги, впродовж 1762 р. черниці Львівського Введенського монастиря придбали для власних потреб 16 фунтів воску на суму 26 злотих 12 грошів, 1763 р.— 13 фунтів воску за 23 злотих 10 грошів (також гноти для свічок за 5 грошів), 1764 р.— 11 фунтів воску за 19 злотих 16 грошів⁴⁸. Слід також пам'ятати, що окремі обителі мали власні пасіки, забезпечуючи (принаймні частково) за їх рахунок свої потреби у воску. У деяких випадках монастирі отримували цей продукт завдяки судовим рішенням, за якими оскаржені мали компенсувати образу інокінь „восковою гривною“. В цей час подібного роду покарання доволі часто використовувалося в церковних судах. У 1717 р. духовний суд Перемишльської єпархії за образу черниць Фороцанського монастиря зобов'язав шляхтича Михайла Топольницького та його дружину Марію передати обителі 4 фунти воску⁴⁹. Двома роками пізніше Григорій Филипович, міщанин з Комарна, за подібний вчинок супроти ігумені Марти Винницької був змушений віддати

⁴² НМ у Львові, Ркл-87, арк. 106 зв.—107.

⁴³ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2780, арк. 8 зв.

⁴⁴ Там само.— Спр. 2560, арк. 2.

⁴⁵ НМ у Львові, Ркл-20, арк. 563 зв.—564.

⁴⁶ Там само.— Ркл-1115, арк. 41 зв.—42.

⁴⁷ Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь-василіянок.— Рим, 1964.— С. 229.

⁴⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2575, арк. 2—4 зв.

⁴⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu, sygn. 7 supl., s. 104.

згаданому монастиреві 6 фунтів воску⁵⁰. Аналогічно вчинив єпископський суд Львівської єпархії, який у 1767 р. покарав Теодора Чайковського-Трунька за образу Єфимії Деревинської, ігумені Львівського Введенського монастиря, „гривною“ величиною „жовтого воску фунтів п'ять“⁵¹.

Конкуренцію черницям у витопленні свічок складали дяки: вони не рідко володіли монополією на продаж свічок у церквах, де вони виконували свої обов'язки. Впродовж другої половини XVII і на початку XVIII ст. на цьому ґрунті тривав конфлікт між дяками крилошанських церков Львова та монахинями місцевої обителі. На початку 1669 р. дяки^{*} внесли на розгляд єпископського суду скаргу проти черниць, вимагаючи заборонити їм виготовляти свічки. Позивачі представили суду привілей (виданий львівським єпископом Єремією Тисаровським, а згодом підтверджений владиками Афанасієм Желборським та Йосифом Шумлянським), який саме дякам надавав виключне право на виготовлення малих свічок — вартістю від шеляга до гроша⁵². Натомість монахині тоді виготовляли свічки, які продавали за півгроша та грош, чим порушували єпископський привілей. Суд постановив, що дяки матимуть право виготовляти і продавати малі (а отже дешеві) свічки, натомість черниці володітимуть правом виготовлення і продажу дорожчих свічок, вартістю від одного гроша. Водночас сестри не могли продавати свічок у крилошанських церквах та на теренах їхніх ґрунтів⁵³. У жовтні 1669 р. єпископ Йосиф Шумлянський пом'якшив рішення суду, дозволивши монахиням виготовляти й півгрошові свічки та вільно їх продавати⁵⁴. У 1703 р. владики підтвердив своє попереднє рішення⁵⁵ — можна припускати, що „свічковий“ конфлікт між монастирем та дяками тривав і надалі.

Подібно як у випадку торгівлі нитками, монахині продавали виготовлені ними свічки під час ярмарків, торгів та храмових празників. Як вже згадувалося, в 1655 р. Я. Собеський дозволив черницям Яворівського монастиря продавати шелягові та півгрошові свічки у міській церкві Яворова саме під час храмового празнику⁵⁶. За свідченням джерел, цей товар у монахинь купували для богослужбового вжитку також церковні братства. У 1665 р. Львівське Святоуспенське братство придбало у черниць свічок на суму 10 злотих 15 грошів, а п'ятьма роками пізніше — на 4 злотих⁵⁷. У 1742 р. братство передміської церкви Святого Спаса у Львові заплатило 18 грошів „за виготовлення братських свічок черницям“⁵⁸.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Przemyślu...— Sygn. 8 supl., k. 59.

⁵¹ „Wosku żoltego funtow pięc“ (НМ у Львові, Ркл-87, арк. 727 зв.).

* Від імені дяків крилошанських церков Львова позов внесли Василь Ошакевич (Успення Пресвятої Богородиці), Климентій Копистенський (Святого Миколая), Антоній Романович (Святого Теодора Тирона), Михайло Михоцький (Різдва Пресвятої Богородиці) та Павло Амброфій (Богоявлення Господнього).

⁵² У цей час 1 гріш дорівнював 2 півгрошам та 3 шелягам (Зварич В., Шуст Р. Нумізматики. Довідник.— Тернопіль; Львів, 1998.— С. 411).

⁵³ НМ у Львові, Ркл-151, с. 63—66.

⁵⁴ Цьорох С. Погляд на історію...— С. 229.

⁵⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2555, арк. 3.

⁵⁶ НМ у Львові, Ркл-1115, арк. 41 зв.—42.

⁵⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генераль-губернаторе.— К., 1904.— Ч. I.— Т. XI: Акты, относящиеся к истории Львовскаго Ставропитиального братства.— С. 468, 496.

⁵⁸ „Od robienia swic braterskich zakonnicom“ (НМ у Львові, Ркл-160, арк. 8 зв.).

На утримання жіночих монастирів також йшов прибуток від *випікання проскур*. Зазвичай правом на цей вид діяльності володіли проскурниці, які здебільшого були вдовами або незаміжніми жінками у старшому віці та які відзначалися особливо побожним життям. Крім них, дозвіл на випікання проскур не лише на власний вжиток, але й на продаж, отримували чернечі спільноти. У 1669 р. такий привілей з рук єпископа Йосифа Шумлянського отримали монахині Львівського Введенського монастиря⁵⁹. Виготовлені проскури черниці не тільки використовували для власних потреб, а й продавали. У протоколі візитації Жовківського монастиря 1747 р. подано, що впродовж останніх п'яти років монахині щорічно реалізували проскури на суму близько 30 злотих⁶⁰. Візитатор також зазначив, що сестри цієї обителі навіть вели окремий проскурний реєстр⁶¹. Проскури у черниць купували навколишні із Жовквою парафії. У візитаційному протоколі церкви Воздвиження Чесного Хреста у селі Добросин (1763) вказано, що до того часу парафіяни купували необхідні для Літургії проскури у черниць із Жовкви, однак надалі це неможливо робити⁶². Причиною цього було те, що в згаданому монастирі на той час перебувала лише одна черниця⁶³.

Висновки. Господарська діяльність відіграла істотну роль у житті жіночих монаших спільнот на теренах Львівської й Перемишльської єпархій у ранньомодерний час. Одна з причин полягала у тому, що в монастирському законодавстві, а передовсім у правилах Святого Василя Великого, наголошувалося на важливій ролі не лише молитви, але й фізичної праці у щоденному побуті монаха чи монахині. Крім цього, відсутність щедрих фундацій на користь православних та унійних обителей змушувала черниць жити „з праці власних рук“. Вони забезпечували свої найважливіші матеріальні потреби головним чином завдяки дрібному ремеслу — виготовленню ниток і свічок, випіканню просфор, а також дрібній торгівлі власноруч виготовленими виробами. Під час придбання сировини та реалізації товарів черниці доволі часто стикалися зі своїми головними конкурентами — ткачами, які виготовляли й продавали у тому числі й нитки, та дяками, котрі, подібно як і монахині, мали право на виготовлення свічок. Ця конкуренція, однак, не виключала співпраці між ними у певних сферах господарського життя. Зокрема, черниці та цеховики неодноразово шукали порозуміння задля витіснення з ринку партачів. Взаємини черниць з іншими виробниками регулювали як королівські та єпископські привілеї, так і судові рішення. Важливим елементом господарського життя монастирів був продаж ремісничих виробів. Найчастіше черниці або їх прислуга реалізовували власноруч виготовлені нитки, свічки та просфори на локальному ринку, зокрема на ярмарках та торгах. Рідше, завдяки отриманим привілеям, їм вдавалося збувати свій крам далеко поза межами монастиря — як це чинили черниці Львівської Введенської обителі, продаючи нитки у Варшаві.

⁵⁹ Цьорох С. Погляд на історію...— С. 229.

⁶⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат), оп. 1, спр. 180, арк. 9.

⁶¹ Там само.— Арк. 1.

⁶² НМ у Львові, Ркл-24, с. 290—291.

⁶³ Там само.— С. 180.

Олександр СЕРЕДА
(Одеса)

ДЕФТЕР ГРОШОВИХ ВИДАТКІВ НА УТРИМАННЯ ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ КАРЛА XII, ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ І КОШОВОГО ОТАМАНА ПІД ЧАС ЇХНЬОГО ПЕРЕБУВАННЯ В БЕНДЕРІ У 1709 РОЦІ

Дослідження, присвячені Мазепіані, у вітчизняній та зарубіжній історіографії представлено численною літературою. Водночас фрагментарно розкритими чи дискусійними ще залишаються чимало аспектів життя та діяльності Івана Мазепи, особливо стосовно часу його перебування за кордоном та несподіваної кончини. У дослідженнях, що стосувалися цього періоду, найбільш суперечливим моментом довгий час було питання про дату смерті й місце поховання гетьмана. Так само слабо висвітленим є сам період перебування І. Мазепи та його прибічників у Бендері, датування часових меж цього періоду, кількість прибічників гетьмана, питання організації побуту українців і шведів в османських умовах.

Закордонний період гетьмана позначається його перебуванням у передмістях фортеці Бендер — найпотужнішої фортифікації османів у Північно-Західному Причорномор'ї. На початку XVIII ст. саме в Бендері були сконцентровані передові сили османської армії північного напрямку на чолі з *сераскером* чи *санджакбеем* Бендерського санджаку. Також Бендер з 1700 р. став місцем перебування адміністративного апарату Сілістринсько-Очаківського еялету¹. В 1695 р. Юсуф-паша, черкес за походженням, став везіром і головою яничарського корпусу, а вже 1698 р. був призначений на губернаторство до Ози (Очакова)². Відповідно до статусу центрального міста провінції, в Бендері мали розміщення *вали* (бейлербей чи губернатор), *кадія* (суддя), *дефтердар* (скарбник) і господарські чиновники у ранзі *войводи*. Враховуючи той факт, що вся документація і листування османських військових та провінційних сановників виконувалась завжди османсько-турецькою мовою, організація й саме перебування І. Мазепи в Бендері не могло не відбитися в офіційному діловодстві цих інститутів влади. Саме це й спонукало до пошуку нових та невідомих джерел, насамперед османсько-турецького походження, пов'язаних з бендерським періодом життя гетьмана І. Мазепи та його смертю.

¹ Серєда А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII — нач. на XIX в. Административно-териториально устройство, селѣща и население в Северозападнот Причерноморіе.— Софія, 2009.— С. 65—71.

² Süreyya M. Sicill-i Osmânî Yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye (Yay. Orhan Hülagu vd.).— İstanbul, 1998.— Cilt VI/2.— S. 266.

Відомо, що І. Мазепа зі шведським королем Карлом XII опинилися в османських володіннях очаківського *мухафиза* Абдурахман-паші³ 6—8 липня 1709 р. За декілька днів, отримавши позитивну відповідь від бендерського *сераскера* (з підтвердженням дозволу на розміщення переселенців навколо його фортеці), гетьман і король отримали необхідні для подорожі речі, у тому числі намети. 21 липня 1709 р. гетьманський і королівський обози добралися до Дністра. Цей факт задокументовано літописцем Ніколаєм Костіном, який писав, що „після того, як король перетнув Очаків, він продовжив свій шлях до Бендеру і там розмістився разом з козацьким гетьманом Мазепою та з іншими полковниками“⁴. У той самий час *вали* (губернатор) Сілістринсько-Очаківського еялету Юсуф-паша (*Özi valisi Yusuf Paşa*)⁵, за наказом султана, підготував для гостей постійний військовий табір. Про їхню урочисту зустріч Вільгельм Лагус написав наступне: „Коли король зрушив до Бендер, сераскер з великою кількістю вершників та піших зустрів його на половині дороги, оголосив про повеління султана та запросив Карла до задалегідь підготовленого місця розміщення [...]“⁶.

В одному з документів особистого архіву Міхала Чайковського (Садик-паші), опублікованому дослідником Йосипом Застирцем у 1914 р., міститься розповідь (у перекладі на французьку мову) про перебування гетьмана І. Мазепа та його сподвижників на еміграції: „Було нас дев'ять: Мазепа, гетьман України, Костянтин Городинський (Гордієнко), кошовий отаман, Филип Орлик, головний писар козацький, Горленко полковник полку Прилуцького, Войнаровський есаул отамана, Кісилевський хорунжий український, Чайка отаман куреня Блатнерівського (Платнерівського), Безрукавий писар кошового отамана і я Даміан Щербина осавул кошового отамана, ми підписали *pacta conventa*, котрі великий султан Агмет III уділив козакам Запорожжя і України, котрі схоронилися під його могутню опіку в 1710 році [...] Султан Ахмет III приймав козаків як своїх войовників, давав їм землі між Прутом і морем, право риболовлі, припаси для 40 куренів, зброю, одягу на кожний похід, платню [...]“⁷.

Підготовкою до зустрічі та розміщення шведської й української еліти в Бендері опікувався особисто Юсуф-паша. *Вали* розумів, що численність оточення прибулих сановних осіб покладатиме вагомий тягар на бендерську скарбницю. За різними даними залишки шведської армії з офіцерським складом сягав 14 тисяч військових⁸, а гетьманських і запорозьких козаків налічувалось від однієї до двох тисяч вершників⁹. Все це спону-

³ Kurat A. N. *İsveç kralı XII Karl'ın Türkiye'de kaldığı zamana ait metinler ve vesikalar* // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Tarih Araştırmaları Dergisi.— Ankara, 1943.— N 5/1.— Ekler I.— S. 42.

⁴ Costin N. *Opere*.— Iași, 1976.— Vol. 1: Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711.— P. 207.

⁵ Güler M. 1150/1737 Osmanlı-İsveç ticaret anlaşması // Afyon Kocatepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi.— Afyonkarahisar, 2007.— Cilt 9.— Sayı 2: Aralık 2007.— S. 103.

⁶ Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа — відомий і невідомий.— К., 2010.— С. 38.

⁷ Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства.— К., 1914.— Кн. 2.— С. 68—69.

⁸ Kurat A. N. *İsveç kralı XII Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı imperatorluğu*.— İstanbul, 1948.— S. 93.

⁹ Häggman B. *Poltava'nın neticesi: Rusya'yı yenmeye yönelik İsveç-Ukrain-Osmanlı-Kırım tatar stratejileri, 1709—1714 (The Sequel to Poltava — Swedish-Ukrainian-Turkish-Cri-*

кало Юсуф-пашу звернутися до султана з проханням покрити витрати і оплатити з державної казни видатки на шведського короля і гетьмана з їх почетом.

Саме питань розміщення і побутового забезпечення І. Мазепа та Карла XII стосується один із документів „Урядового Османського Архіву канцелярії Прем'єр-міністра“ (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), який містить маловідому інформацію щодо облаштування гетьмана, короля і їх супроводу в Бендері. За покажчиком архівного каталогу, документ¹⁰ походить з фонду „Cevdet Hariciye“ („Іноземні справи“). Його було надіслано до султанської канцелярії з анотацією: „Прохання Очаківського валі Юсуфа-паші щодо покриття витрат відповідно призначеного 69-денного запасу для перебування короля Швеції і гетьмана Мазепа в Бендері, зазначених у чинному дефтері“ 8 листопада (29 жовтня за новим стилем) 1709 р.

Даний *дефтер* — видатковий реєстр, є класичним прикладом османського провінційного діловодства. У документі чітко простежується етапність його укладення від написання провінційним сановником поставленої проблеми до останньої „крапки“, якою є резолюція султана.

Архівна справа вміщує два аркуші документа. На першому аркуші подано опис наметів, виділених шведському королю, і пояснювальна записка щодо них. Другий аркуш містить *дефтер* щоденних видатків на продовольчі запаси із зазначенням загальної кількості днів стосовно кожного з прибулих лідерів. Беручи до уваги ту обставину, що на першому аркуші говориться лише про шведського короля, пропонується розглянути другий, більш інформативний аркуш, де згадується як шведський король, так і гетьман та кошовий отаман запорозьких козаків.

Другий аркуш документа умовно можна розподілити на три частини за змістом:

Першою частиною є заголовок *дефтера* з коротким поясненням щодо змісту, порядку розгляду й датування документа. Заголовок написано стилем почерку *несіх* без завіреної резолюції провінційної канцелярії.

Другою частиною є текст *телхісу* — ґрунтовне викладення справи від великого везіра до султана з пропозицією вирішення даного питання, що його було обговорено на Дівані. *Телхіс* вписано стилем почерку *несіх* і має завірену резолюцію Великого везіра та два візування Баш-дефтердара — головного скарбника. Також текст *телхісу* увінчується останнім кроком в османській бюрократичній ланці — підписом султана, чим документ призначено до виконання.

Третьою частиною документа є основний інформативний текст видаткового *дефтеру*. Текст складається з трьох послідовних розділів: витрати на шведського короля; витрати на гетьмана І. Мазепа; витрати на кошового отамана запорозьких козаків. *Дефтер* написано стилем почерку *несіх*, вписані фінансові довідки казначейства та розпорядження надпи-

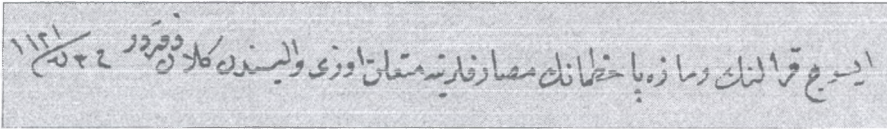
mean Khanate Strategy 1709—1714) // Emel. Crimean Tartar Journal.— Ankara, 1997.— May—July.— P. 10—16; Серєда О. Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).— К., 2008.— Вип. 8.— С. 338.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі — BOA), Fon adı „Cevdet Hariciye“, Dosya N 143, Gömlek N 7109 [1121 N 03 / 06. 11. 1709].

сано стилем почерку *сіякат*, а відповідь і резолюція щодо загальних сум на *індже-дівамі*. Резолюція завірена губернаторською печаткою Юсуф-паші.

Документ досить перевантажений текстами дефтеру-регістру, тому задля спрощення публікації джерела подаємо інформацію з умовним розподілом тексту на три частини і підрозділи зазначені вище. Факсиміле документа представлено фрагментарно, з повним перекладом тексту.

1. Заголовок дефтеру

İsveç kralının ve Mazepa hetmanın masarıflarına müttâ'allık Özi valisinden gelen defterdir fi 3 ramazan 1121

Видатковий реєстр щодо витрат на шведського короля і гетьмана Мазепу, який надійшов від Очаківського валіі.
3 рамазан 1121 року (27 жовтня 1709 року)

2. Телхіс великого везіра

arzi bendeleri budurki

Özi valisi vezir-i mükerrem Yusuf Paşa hazretleri mağrifeti ile hala Bender'de meks üzere olan

İsveç kralı ve ittibana bin yüz yirmi bir senesi cemaziü'l-ahirının onuncu gününden [...]

şabanın yirminci gününe gelince altmış dokuz gününde verilen ta'yinat gönderdikleri işbu mühür

defteri natık olduğu üzere baş muhasebeden hesab etdirildiğinde on yük seksen yedi bin beşyüz

kırk üç buçuk sağ akçe ve Mazepa hetmanına dahi yovmiye bin üçyüz otuz altı sağ akçe olmak

üzere kırk yedi günlük altmış iki bin yediyüz doksan iki sağ akçe ve potkallu Koşevoyna

dahi yine yovmiye sekizyüz seksen buçuk sağ akçe olmak üzere altmış dokuz günlük altmış bin yediyüz

illi dert sağ akçe ki mecmuği tevarih-i mezburde verilen ta'yinatları behası on iki yük on

bir bin doksan akçe olup gurus hesabı üzere on bin doksan iki esedi ve illi sağ akçe olmuştur. Mağlüm devletleri buyuruldukte ol canibde münasib maliyeden havale olunmak üzere canib-i

miriden edası firman-i Aliyeleri buyurulur ise işbu defteri baş muhasebede havs olunub tezkeresi verilmek babında ferman devletlü saadetlü sultanım hazretlerindir

teskeri verilmiştir

15 ramazan 1121

عرض بن لری بود که
 اودی والیدی وزیرمکم یوسف پاشا حضرتی معرفتی الیه حاله بتدره مکنت او زده او
 اسوج قرالی و اتباعنه بیک یوزیکومی برسندی جازای الاصلینک او بنی کوتیر
 شعبانک یکومنی کونده کلیمه التمش طغوز کونر و بریلون تعیینات کونر دکلمری اشیدر
 دفتری ناطق اولدیغی او زده باش محاسبه هر حساب ایند دکلمر اون بولک سکان بیری بیک
 قرق اوج بیق صناع اچمه و ماده یا صطمانده دخی یومیه بیک او بیوز او تو زانی صناع اچمه
 او زده قرق بیری کونلک التمش اچمه بیک یوز طغان اچمه صناع اچمه و بوتقالو قوشونینا
 دخی بنده بومیه سکریوز سکان بیق صناع اچمه اولوق او زده التمش طغوز کونلک التمش بیک
 الی و وقت صناع اچمه که مجموعی تو ارج فر بود و بریلون تعیینات لری براسی اون اکبرک
 بر بیک طغان اچمه اولوج غروصلابی او زده اون بیلک طغان اچمه اسوی والی صناع
 اچمه او مشور معلوم دولت لری یوز لکن اول جانین بر مناسب مالک ن سواله اولوق او زده
 بیری ن او اسی خزان عالی لری یوز بومیه صغیر و قتری باش محاسبه ده صغیر اولتوج
 ویر ملک باینه فرمان دو صو سعاد سوسه نم حضرتی سیدر
 ۱۱۲۱

Текст телхісу великого везіра

Резолюція:

telhiz mücebince baş muhasebede havs ve teskeresi
 verilmek buyuruldu
 15 ramazan 1121

Переклад телхісу

Донесення від покiрного раба є наступним.

Завірений печаткою видатковий дефтер зроблено за участі Його ясно-вельможності Очаківського валіи ушанованого везіра Юсуф-паші. У ньому містяться видатки на короля Швеції та його почет на 69 днів, з 10 джемазиул-ахър по 20 шабан 1121 року (з 7 серпня по 15 жовтня 1709 року), розквартировані по сьогоднішній день у Бендері.

Відповідно цього дефтеру, в головному казначействі [для короля Швеції] була вирахована сума 10 йук* 87 тисяч 543 і половина повноцінних (справжніх) акче**. Для гетьмана Мазепи [нараховані] на один день по 336 повноцінних (справжніх) акче, що за 47 днів становить 62 тисячі 792 повноцінних (справжніх) акче. Для Кошового поткалійських [козаків] також було нараховане по 880 і половина повноцінних (справжніх) акче на один день, отже за 69 днів склало 60 тисяч 754 повноцінних (справжніх) акче. Загальна вартість видатків наданих на вище згадувані терміни становить 12 йука 11 тисяч 90 акче. Вираховуючи в гуруш, це становить 10 тисяч і 92 левських гуруша*** і 50 повноцінних (справжніх) акче.

Доводимо до відома, що ця сума була заплачена, і якщо вона буде прийнята (схвалена) для виплати з державної казни, дійсний дефтер нехай буде збережено в головному казначействі і нехай буде видано тезкере****. Заповідь належить моему ушанованому і щасливому султану.

Тезкере видано

15 рамазан 1121 року (8 листопада 1709 року)

Резолюція:

Вірно

Відповідно телхісу реєстр збережено в головному казначействі і видано тезкере

Заповідь

Вірно

15 рамазан 1121 року (8 листопада 1709 року)

3. Текст і переклад дефтеру

3.1. Витрати на шведського короля

Defter oldurki Bender'de meks üzere olan İsveç kralı ve ittiba mahsusesinin mücib ferman üzere beher yev verilen ta'ûinatlarıdırki berveçhi ati zikr olunur elvaka fi 10 cemaziül-ahır ile 20 şaban 1121

Зміст реєстру такий: Відповідно щоденних витрат, які наведені нижче, спеціально виділених для шведського короля з його почтом, які будуть розквартировані в Бендері, відповідно виданого фірману, у період з

* Йук — міра кількості грошей. 1 йук складав 100 000 акче.

** Акче — найдрібніша монета в Османській імперії в XVII—XVIII ст. Три акче складала 1 парá, а 40 парá — 1 гуруш.

*** Гуруш — срібна монета, у різні часи становила від 40 до 125 акче. У XVII—XVIII ст. гуруш складав 120—125 акче. Левський гуруш дорівнював 68 акче.

**** Тезкере — письмове розпорядження від великого везірства.

10 джемазіюль-ахир по 20 шабан 1121 року (від 7 серпня до 15 жовтня 1709 року)

<i>Günde akçe</i>		Акче за день	
700	<i>nan-i aziz 700 adet</i>	700	хліб 700 штук
570	<i>lehm-i ganem 95 kıye fi 6</i>	570	овече м'ясо 95 ока* по 6
600	<i>lehm-i beker 200 kıye fi 3</i>	600	ялове м'ясо 200 ока по 3
480	<i>pirinç 40 kıye fi 12</i>	480	рис 40 ока по 12
300	<i>matbahı ve çürek için dakik has 50 kıye fi 6</i>	300	чисте борошно 50 ока по 6 для кухні і випічки
2650		2650	
0750	<i>revgani sade 30 kıye fi 25</i>	0750	чисте масло 30 ока по 25
0225	<i>asel 15 kıye fi 15</i>	0225	мед 2 ока по 15
0540	<i>şeker 3 kıye fi 180</i>	0540	цукор 3 ока по 180
0600	<i>kahve 2 kıye fi 300</i>	0600	кава 2 ока по 15
0500	<i>tavuk 50 adet fi 10</i>	0500	курка 50 штук по 10
5265		5265	
0200	<i>mısır tavuğu 8 adet fi 25</i>	0200	курка єгипетська 8 штук по 25
0100	<i>yumurta 200 adet behri iki yüz tane</i>	0100	яйця 200 штук, ціна двохсот штук
0360	<i>matbahı ve çörek için safi sūd 60 kıye fi 6</i>	0360	чисте [нерозбавлене] молоко 60 ока по 6 для кухні і випічки
0062,5	<i>rızakı üzüm 2,5 kıye fi 25</i>	0062,5	білий ізюм 2,5 ока по 25
0052	<i>siyah üzüm 4 kıye fi 13</i>	0052	чорний ізюм 4 ока по 13
6039,5		6039,5	
0080	<i>biber fi 4</i>	0080	перець по 4
0200	<i>tarçın 40 dirhem fi 5</i>	0200	кориця 40 дірхема** по 5
0033	<i>zencefil 11 dirhem behri üç dirhemi fi 1</i>	0033	імбир 11 дірхема, ціна три дірхема по 1
0100	<i>kakule 20 dirhem fi 5</i>	0100	кардамон 20 дірхема по 5
0100	<i>karanfil 20 dirhem fi 5</i>	0100	гвоздика 20 дірхема по 5
6552		6552	
0120	<i>hindistan cevizi 20 adet fi 6</i>	0120	індійський горіх 20 штук по 6
0120	<i>soğan 30 kıye fi 4</i>	0120	цибуля 30 ока по 4
0024	<i>tuz 12 kıye fi 2</i>	0024	сіль 12 ока по 2
0120	<i>nohut 15 kıye fi 8</i>	0120	овечий горох 15 ока по 8
0090	<i>sirke 15 kıye fi 6</i>	0090	оцет 15 ока по 6
7026		7026	
0060	<i>ab limon 2 kıye fi 30</i>	0060	сік лимону 2 ока по 30
0120	<i>limon 40 adet fi 3</i>	0120	лимон 40 штук по 3
0160	<i>rugan-i zeyt 4 kıye fi 40</i>	0160	оливкова олія 4 ока по 40
1430	<i>ham sirke 130 kıye fi 11</i>	1430	сировий оцет 130 ока по 11
1000	<i>irak 25 kıye fi 40</i>	1000	горілка 25 ока по 40
9796		9796	
1500	<i>arpa suyu 300 kıye fi 5</i>	1500	пиво 300 ока по 5
0120	<i>şem'a qsel 1 kıye</i>	0120	бджолиний віск 1 ока

* Ока — міра ваги, дорівнювала 400 дірхема (драма) чи приблизно 1 283 грами.

** Дірхем — походить від слова „драм“ у множині, що є мірою ваги, яка дорівнювала 1/400 ока чи 3 грами.

0060	<i>şem'a rugan 4 knye fi 15</i>	0060	масляний віск 4 ока по 15
0960	<i>miş odunu 12 araba fi 80</i>	0960	овечий торф 12 возів по 80
1500	<i>şağır-yem (?)</i>	1500	ячмінний корм (?) 250 штук
	<i>250 adet (?) fi 6</i>		[мішків] по 6
13936,5		13936,5	
01320	<i>otluk 12 araba fi 110</i>	01320	сіно 12 возів по 110
00085	<i>baha'i balik</i>	00085	ціна за рибу
00100	<i>elma ve armut</i>	00100	яблука і грушки 20 ока
	<i>20 knye fi 5</i>		по 5
00040	<i>baha'i şalgam</i>	00040	ціна за ріпу (буряки)
00030	<i>baha'i havuç</i>	00030	ціна за моркву
15511,5		15511,5	
00030	<i>baha'i magdanoz</i>	00030	ціна за петрушку
00120	<i>lehana 60 adet fi 2</i>	00120	капуста 60 штук по 2
00010	<i>baha'i batıncan</i>	00010	ціна за баклажан
00050	<i>baha'i kavun ve karpuz</i>	00050	ціна за кавуни і дині
00040	<i>baha'i taze üzüm</i>	00040	ціна за свіжий виноград
15761,5		15761,5	

[bir] para üçer akçe hesabında yalnız on beş bin yediyüz altmış bir buçuk sağ akçedir

одна пара́ рахується по три акче, словом: п'ятнадцять тисяч сімсот шістдесят одна з половиною справжня (дійсна) акче

3.2. Витрати на гетьмана Мазепу

Berai ta'yinat-i Mazepa hetman tabi kral-i müşerileyh fi 10 cemaziü'l-ahır ile 27 recep 1121

Відповідно видатків на гетьмана Мазепу, який супроводжує згадуваного короля, з 10 джемазіюл-ахир по 27 реджеп 1121 року (від 7 серпня до 22 вересня 1709 року).

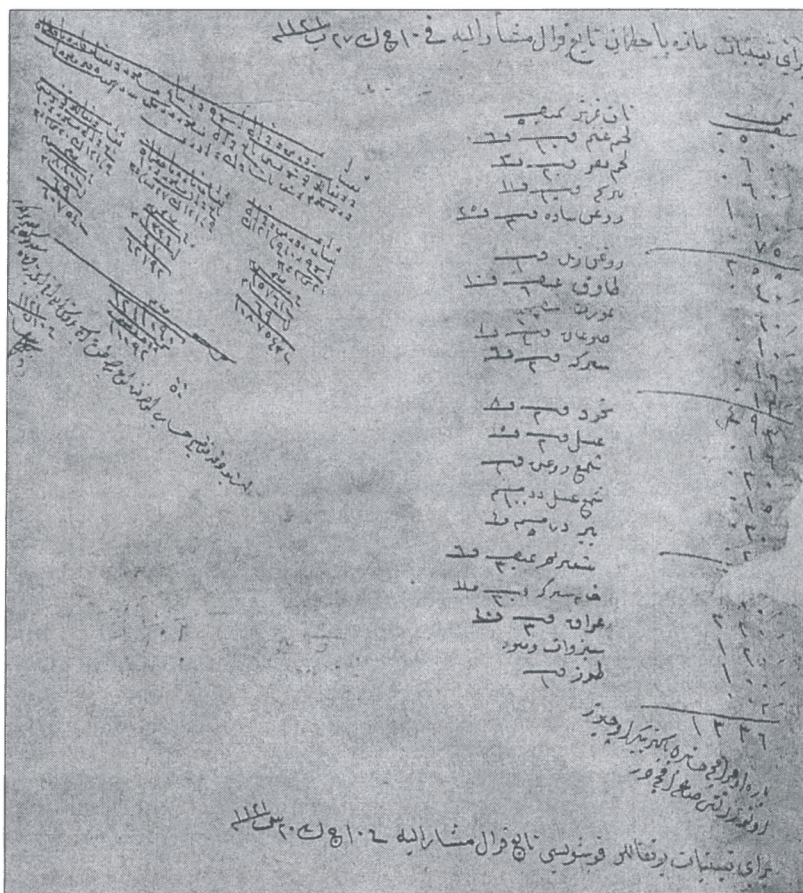
<i>Günde akçe</i>	Акче за день
050 <i>nan-i aziz 50 adet</i>	050 хліб 50 штук
060 <i>lehm-i ganem 10 knye fi 6</i>	060 овече м'ясо 10 ока по 6
060 <i>lehm-i beker 20 knye fi 3</i>	060 ялове м'ясо 20 ока по 3
110 <i>pirinç 10 knye fi 11</i>	110 рис 10 ока по 11
075 <i>revgani sade 3 knye fi 25</i>	075 чисте масло 3 ока по 25
355	355
040 <i>rugan-i zeyt 1knye</i>	040 оливкова олія 1 ока
060 <i>tavuk 6 adet fi 10</i>	060 курка 6 штук по 10
010 <i>yumurta 20 adet</i>	010 яйця 20 штук
016 <i>soğan 4 knye fi 4</i>	016 цибуля 4 ока по 4
012 <i>sirke 2 knye fi 6</i>	012 оцет 2 ока по 6
493	493
016 <i>nohut 2 knye fi 8</i>	016 овечий горох 2 ока по 8
030 <i>asel 2 knye fi 15</i>	030 мед 2 ока по 15
015 <i>şem'a rugan 1 knye</i>	015 масляний віск 1 ока
030 <i>şem'a asel 100 dirhem</i>	030 бджолиний віск 100 дірхема

020 biber 5 dirhem fi 4
[604]
 180 *şağır-yem (?)*
adet 30 (?) fi 6
 330 *ham sirke 30 knye fi 11*
 120 *trak 3 knye fi 40*
 100 *sebzevat ve meyve*
002 *tuz 1 knye*
1336

020 перець 5 дірхема по 4
[604]
 180 ячмінний корм (?)
 30 штук [мішків] по 6
 330 сировий оцет 30 ока по 11
 120 горілка 3 ока по 40
 100 овочі і фрукти
002 сіль 1 ока
1336

[bir] para üçer akçe hesabında yalnız bin üçyüz otuz altı sağ akçedir

одна пара́ рахується по три акче, словом: тисяча триста тридцять шість справжні (дійсні) акче

Фрагмент тексту дефтеру щодо витрат на гетьмана Мазепу

3.3. Витрати на кошового запорозьких козаків

Berai ta'yinat-i Potkallu Koşevoysi tabi kral-i müşerileyh fi 10 cemaziü'l-ahır ile 20 şaban 1121

Відповідно видатків на Кошового поткалійських [козаків], який супроводжує згадуваного короля, з 10 джемазіюл-ахир по 20 шабан 1121 року (від 7 серпня до 15 жовтня 1709 року).

<i>Günde akçe</i>	Акче за день
40 <i>nan-i aziz 40 adet</i>	040 хліб 40 штук
60 <i>lehm-i ganem 10 kıye fi 6</i>	060 овече м'ясо 10 ока по 6
60 <i>lehm-i beker 20 kıye fi 3</i>	060 ялове м'ясо 20 ока по 3
99 <i>pirinç 9 kıye fi 11</i>	099 рис 9 ока по 11
50 <i>revgani sade 2 kıye fi 25</i>	050 чисте масло 2 ока по 25
309	309
012 <i>soğan 3 kıye fi 4</i>	012 цибуля 3 ока по 4
040 <i>rugan-i zeyt 1kıye</i>	040 оливкова олія 1 ока
002 <i>tuz 1 kıye</i>	002 сіль 1 ока
120 <i>şagır-yem (?)</i>	120 ячмінний корм (?)
<i>adet 20 (?) fi 6</i>	20 штук [мішків] по 6
220 <i>ham sirke 20 kıye fi 11</i>	220 сировий оцет 20 ока по 11
703	703
080 <i>ıtrak 2 kıye fi 40</i>	080 горілка 2 ока по 40
050 <i>bahai sebze ve meyve</i>	050 ціна за овочі і фрукти
040 <i>tavuk 4 adet fi 10</i>	040 курка 4 штуки по 10
007,5 <i>şem'a rugan buçuk kıye</i>	007,5 масляний віск, половина ока
880,5	880,5

[bir] para üçer akçe hesabında yalnız sekizyüz seksen buçuk sağ akçedir

одна пара рахується по три акче, словом: вісімсот вісімдесят з половиною справжні (дійсні) акче

<i>gün</i>	<i>bir</i>	<i>toplam</i>	<i>guruş</i>	[...]
днів	на день	загалом	гуруш	[...]

masarif kral-i müşerileyh fi 10 c ile 20 ş 1121

витрати на вищезгаданого короля

з 10 дж. до 20 ш. 1121

(з 7.08. по 15.10.1709 р.)

69	15761,5	1087543,5	9062,5	43,5
----	---------	-----------	--------	------

masarif Mazepa hetman

fi 10 c ile 27 r 1121

витрати на гетьмана

Мазепу

з 10 дж. до 27 р. 1121
(з 7.08. по 22.09.1709 р.) 47 01336 0062792 0523 32

masarif potkallu Koşevoy
fi 10 c ile 20 ş 1121

витрати на Кошового
поткаллійських
[козаків] з 10 дж.

до 20 ш. 1121

(з 7.08. по 15.10.1709 р.) 69 00880,5 0060754,5 0506 34,5

1211090 10091,5 110

ber minval müharer kral-i müşereleyhin altmış dokuz günlük ve Mazepa hetmanın kırk yedi günlük ve potkallu Koşevoyunın yine altmış dokuz günlük verilen tainatı mesarefi para uçer akçe hesabtan min hülüs elmüctüai on iki yuk on bir bin doksan sağ akçe behesabı guruş yalnız on bin doksan iki guruş ile on altı adet mısır para ve iki akçe eledü maalüm devletleri buyuruldukte emr ve ferman devletlü saadetlü inayetlü merhametlü efendim sultanım hazretlerinindir

Витрати на видатки, призначені за відповідний строк у 69 днів для згадуваного короля; [за відповідний строк] у 47 днів для гетьмана Мазепи; і також [за відповідний строк] у 69 днів для Кошового поткаллійських [козаків]: становлять загалом 12 йука 11 тисяч і 90 справжніх (дійсних) акче, або рахуючи в гуруш: 10 тисяч і 92 гуруш і 16 штук єгипетських монет і дві акче. Доводимо викладене до відома Його величності. Заповідь [щодо виплат] належить Його величності, мого ушанованого, щасливого, милостивого, милосердного, благодійного, моему султанові.

Yusuf Paşa mührü

Печатка Юсуф-паші [Очаківського валіі]

Коментар

1. У дефтері видатків Юсуфа-паші і телхісі великого везіра досить чіткою є інформація щодо утримуваних осіб із зазначенням їх статусу. Словосполучення *İsveç kral-ı* [İsveç kral-ı], тобто „шведський король“, та *مزه پا خطمان* [Mazepa hetman-ı], тобто „гетьман Мазепа“, не викликають питань, натомість окреслення *پوتکاللو کوшовوسی* [potkallu koşevoyısi] потребує додаткового роз'яснення.

На початок XVIII ст. в османсько-турецькій термінології для позначення керівників гетьманської України (гетьман) і ватажків запорозького війська (кошовий отаман) вживався один термін — *حظن* [hetman]¹¹. Так в одному з документів¹² кошове отаманство Костя Гордієнка окреслено формою: *كوшовی نام حظن* [Koşevi nam hetman], тобто „гетьман кошовий“. У

¹¹ Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648) // İlmî Araştırmalar.— İstanbul, 1999.— N 7.— S. 282—283.

¹² Націонална Библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в София, Ориенталски отдел, Фонд Ориенталска архивна колекция, арх. ед. 178 / 43.

даному дефтері османське діловодство розділяє посаду „гетьмана“ з посадою „кошового“.

2. За документом, кошовий очолює військову спільноту за назвою *پوتقاللو* [potkallu] чи *پوتقالی* [butkallu] — тобто *поткалійських* чи *буткалійських* козаків. Відомо, що запорозьких козаків, як і саму Запорозьку Січ, в османсько-турецьких документах XVII—XIX ст. називають *پوتقالی* [Potkali]*.

Назва „potkali“ або „butkali“ походить від татарського „potka“ чи „butka“ — варена подрібнена пшенична (крупної фракції) каша або каша з пшеничної крупи, так званої арнаутки¹³. У такому значенні термін „potka“ чи „butka“ вживається в усіх тюркських мовах кипчакської групи, до якої входять ногайська і кримсько-татарська мови¹⁴. За повір'ям, набуття статусу козака передбачало вміння готувати з пшеничної крупи найбільш популярну козацьку страву — куліш. Саме ним на Запорозькій Січі пригощали численних гостей з Криму під час короткотермінових військових союзів за часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка. Таким чином, ногайці і кримські татари ідентифікували запорожців як людей, що вживали кулешу на загальній трапезі, чи-то „козаків з кулешем (кашею пшеничної крупи)“: potkali (butkali) = potka (butka) + li (афікс має значення прийменника „з“)¹⁵.

Турецька чи османсько-турецька мова входить до огузської групи, для мов якої цей термін не властивий. Це вказує на виникнення слова в кримсько-татарському середовищі, в першу чергу, серед ногайців придніпровських степів, володіння яких межували із землями запорозьких козаків. У подальшому термін „potkali“ чи „butkali“ було привнесено до османського офіційного діловодства. Незрозуміла для османської бюрократії назва часто викривлялась, особливо в фінансових документах: у них використовувався стиль почерку *сіякат*, який дозволяв не вписувати діакритичні крапки. У результаті подекуди зустрічаються написання „rankali“¹⁶, „rontali“¹⁷ чи „tutkali“.

3. Датування в документі подано за мусульманським календарем хиджри, і при перекладі на християнське літочислення відображає специфіку XVIII ст., коли різниця між юліанським і григоріанським стилем дорівнювала 11 днів.

Початок щоденних витрат у дефтері для всіх трьох осіб фіксується 10 джемазіюл-ахир 1121 року, що відповідає 7 серпня 1709 р. старого стилю. Початок розквартирування в Бендері підтверджують записи в подорожньому щоденнику Даниеля Крмана (посла до Карла XII від лютеранської церкви Словаччини): „Карло, переправивши свої війська через Дністер, розташував табір біля самого передмістя, а 6 серпня за шведсь-

* В Урядовому Османському архіві в Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) зберігається значна кількість (сотні, якщо не тисячі) документів з відомостями про запорозьких козаків (Pořkali kazaklar).

¹³ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Санкт-Петербург, 1911.— Т. IV.— Ч. 2.— С. 1284, 1676.

¹⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков.— Москва, 1978.— Т. 2.— С. 201—202.

¹⁵ Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı.— S. 281.

¹⁶ BOA, Fon adı „Cevdet Askeriye“, Dosya N 20, Gömlek N 896 [1201 Ra 29].

¹⁷ Там само.— Dosya N 172, Gömlek N 7501 [1242 N 29].

ким календарем, 16 серпня за нашим*, відсвяткував день покаяння¹⁸. За сумарним підрахунком витрат, шведський король і кошовий поткаллійських козаків мали забезпечення на 69 днів, тобто до 20 шабан 1121 року, що відповідає 15 жовтня 1709 р. У свою чергу забезпечення гетьмана І. Мазепи подано лише на 47 днів, тобто до 27 реджеп 1121 року, що відповідає 22 вересня 1709 р.

Термін у 47 днів і дата закінчення фінансування витрат на гетьмана безпосередньо стосуються дискусії про дату смерті І. Мазепи. Якщо припустити, що фінансування припиняється через смерть гетьмана, то 22 вересня 1709 р. за старим стилем є датою його смерті. За новим стилем 27 реджеп 1121 року відповідатиме 2 жовтня 1709 р. Цю різницю в 11 днів часто можна побачити в датуванні дня смерті І. Мазепи: Пилип Орлик, будучи католиком, вказав саме 2 жовтня¹⁹, тоді як у багатьох інших документах українського чи російського походження за православним звичаєм старого стилю подано саме 22 вересня.

* * *

Запропонований до уваги документ є одним із небагатьох османських джерел, пов'язаних зі славетною постаттю гетьмана Івана Мазепи. Можна бути впевненим, що подальша евристика в османських архівних збірках надасть ще не одну можливість звернутися до даної теми. Про це свідчить хоча б згаданий вище документ з архіву М. Чайковського: публікуючи це франкомовне оповідання в 1914 р., Й. Застирець зауважив на документі примітку: „Переклад з українського (Traduction du Ruthenien); малоруський оригінал сього акту знаходиться в архіві Високої Порти; копію перекладу мав Гладкий і передав її російському уряду 1828 р. себто тоді, коли піддавався з своїми козаками Миколі I“²⁰.

* Даніел Крман був лютеранином і походив з австрійських володінь, де перехід на григоріанський календар відбувся ще в 1584 р., тоді як Швеція долучилася до нового літочислення з 1753 р.

¹⁸ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709).— К., 1999.— С. 124.

¹⁹ Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. Історичні есе.— Львів, 1991.— С. 102.

²⁰ Застирець І. Мазепинці в Туреччині.— С. 72.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

(Львів)

КАСПЕР КОЛЛЕРД — СКУЛЬПТОР ЛЬВІВСЬКИЙ ТА СТАНІСЛАВСЬКИЙ

**Нова постать із середовища німецьких митців
на західноукраїнських землях 1720—1760-х років**

Повернення до історії скульптури західноєвропейського (латинського) культурного кола як до окремого явища творчої практики західноукраїнських земель розпочалося щойно від 1930-х років. Уже першовідкривачі виявили декількох німецьких майстрів центральноєвропейського походження¹, які принесли на місцевий ґрунт актуальну у них на батьківщині традицію в найпоказовіших для свого часу виявах та заклали основи окремого місцевого її варіанту. Для польських дослідників, погляди яких однозначно переважають у дотеперішніх студіях над скульптурою європейського культурно-історичного родоvodu на теренах українського Правобережжя, це були не лише провідні, а й майже єдині — поза здебільшого досить зверхньо трактованим „меншовартісним“ у дотеперішньому сприйнятті провінційним середовищем — репрезентанти власної традиції. Щойно найновіші дослідження виявили поряд з неподільно домінуючим у загальнопоширених уявленнях „імпортом“ паралельну, ніяк не менше розбудовану власну, „автохтонну“ лінію еволюції², тільки опосередковано,

¹ У скульптурі європейського культурного кола на західноукраїнських землях традиційно домінували майстри німецького походження. Див.: Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т.— К., 2001.— Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століття.— С. 443—444; 696—701; його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Там само.— 2003.— Т. 3: Українська культура другої половини XVII—XVIII століть.— С. 865; його ж. Скульптура // Там само.— 2011.— Т. 3: Мистецтво другої половини XVI—XVIII століття.— С. 408—409, 410—416.

² Про автохтонність випадає твердити цілком умовно, оскільки її носії нерідко так само належали до прийшлого елемента, проте не європейського, а уже „внутрішнього“, польського походження. У цьому знайшла відображення одна з досі недооцінених, а навіть не зауважених визначальних особливостей мистецького процесу на українських землях у складі Польського королівства. Вперше увагу до неї привернуто на матеріалах складу професійного середовища майстрів західноукраїнського малярства: Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття й утворення цеху малярів-католиків // Львів, 2000 [Студії з історії українського мистецтва.— Т. 3].— С. 197—244. Пор.: його ж. Малярське середовище Львова наприкінці XVI століття й утворення цеху малярів-католиків // Львів: місто — суспільство — культура.— Львів, 2007.— Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / Під редакцією О. Аркуші, М. Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична.— Спеціальний випуск].— С. 78—121. Це явище простежується й на матеріалах професійного середовища майстрів скульптури, зокрема в розвитку скульптури першої половини XVIII ст. Докладніше див.: його ж. Львівське середовище скульпторів європейської традиції у першій половині XVIII століття [в друці]. Під цим оглядом не так давно опу-

в історичній традиції виведену від тих же західних джерел, проте, природно, давніших, тому на тлі новопривнесених найактуальніших тенденцій завжди незмінно „застарілу“.

У дотеперішній літературі скульптура латинського культурного кола українського Правобережжя XVIII ст. звично побутує з очевидно умовним окресленням „львівської“. Щойно новіші розвідки показали значно ширший її контекст і вперше поставили питання про конкретну чималу роль недооціненої позальвівської складової в загальному образі скульптури європейського культурного кола як явища мистецького життя на українських землях XVIII ст.³ Ця майже не зауважена донедавна „паралельна лінія“ виявилася активним фактором внутрішнього життя навіть львівського середовища⁴, не кажучи про віддалені й через те об'єктивно набагато менше залежні від визнаного історичного розсадника європейського досвіду, яким виступає Львів, регіони. Оскільки дослідження професійної практики та її спадщини прогресувало повільно, у пропонувананих трактуваннях не обійшлося без неунікнених за таких обставин „курйозів“. Одним із найпоказовіших стала реконструкція діяльності упродовж 1760-х років визнаного найвизначнішим представником „школи“ Йогана Георга Пінзеля⁵, померлого, однак, ще за якийсь час перед 24 жовтня 1762 р. (зазначеного дня його вдова вийшла заміж)⁶. За цим безперечним і фактично „незауваженим“ „конфузом“ стоїть визначальна й надалі особливість сприйняття та осмислення скульптурної практики XVIII ст., запрограмована поверховістю застосованих підходів, насамперед до стилістичних вимірів явища. Визначальний для науки критерій історично-мистецького визначення назагал менше залучається при зверненні до творчості епохи (як і, врешті, мистецької спадщини загалом), до того ж — нерідко у цілком суб'єктивному сприйнятті. Здебільшого при цьому надалі домінує улюблений від початків мистецької історії на західноукраїнських землях, усе ще не пережитий і не поставлений на належне йому місце іконографічний контекст. Тобто визначальними виявляються не критерії індивідуальної творчості, а її вихідний імпульс.

За так своєрідно організованого „проникнення“ у мистецьку практику віддаленої епохи з достатньо відмінними — від поширених новітніх — критеріями творчості та вартості чимало істотних її особливостей надалі

лікований „пограмний“ перегляд мистецького життя Руського воеводства у складі Речі Посполитої (Krasny P. Województwo ruskie jako region artystyczny w czasach staropolskich. Przyczynek do geografii sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej // Przegląd Wschodni.— Warszawa, 1999.— Zesz. 1 (21).— S. 79—94) не виходить поза завідомо застаріле й поверхневе опрацювання фактичних відомостей попередників. Найголовнішою особливістю цього синтетичного в подачі викладу виступає послідовне ігнорування непольської традиції на місцевому ґрунті. Причому знехтувано не лише домінуючу українську (для неї віднайшлася майже одинока згадка, заснована на давно застарілих уявленнях передвоєнного польського історика мистецтва Тадеуша Маньковського про практично невідомий за його часів жовківський осередок українського релігійного малярства (Там само.— S. 87), але й навіть не згадано достатньо розвинуту на місцевому ґрунті вірменську традицію, не кажучи про вияви мистецької практики нехристиянського середовища.

³ Александрович В. Скульптура.— С. 419—423.

⁴ Там само.— С. 408—410. Докладніше див.: його ж. Львівське середовище...

⁵ Hornung Z. Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej.— Wrocław, 1976.— S. 100—129.

⁶ Krasny P., Ostrowski J. K. Wiadomości biograficzne na temat Jana Jerzego Pinzela // Biuletyn Historii Sztuki.— 1995.— N 3—4.— S. 340—341.

залишаються поза увагою. Це найперше стосується визначальної проблеми кадрового забезпечення та складу професійного середовища, хоча систему нинішніх уявлень про скульптуру XVIII ст. формує, насамперед, комплекс відомостей писемних джерел до його історії з переказами про поодиноких майстрів. Уявлення про відповідне коло проблем ще й досі відчутно обмежені: „посмертна“ активність Й. Г. Пінзеля — далеко не поодиноким вимовним прикладом. Оскільки вся увага традиційно концентрувалася на Львові, фактично поза нею до останнього часу залишалася й ширша географія скульптурної творчості на українському Правобережжі (див. вище). Як далеко заходило непізнання її внутрішніх закономірностей та взаємозв'язків, свідчить хоча б новіше намагання приписати львівським майстрам скульптуру кафедрального костюлу в Кам'янці-Подільському⁷: лише нещодавні відкриття архівних матеріалів показали динамічне функціонування у місті власного й окремого середовища⁸.

Відкривши не тільки чималу кількість невідомих раніше імен, а й значно ширшу мережу осередків та регіонів скульптурної творчості⁹, новітнє розширення фонду писемних переказів вказало напрям істотного переосмислення уявлень про важливі й навіть визначальні сторони традиції. Однією з таких новацій є, зокрема, подолання мимоволі впровадженого зусиллями перших дослідників своєрідного бар'єру другої половини 1730-х років, визначеного початковим етапом робіт над скульптурним ансамблем інтер'єру львівського костюлу бернардинців¹⁰, поза який інтерес до скульптури XVIII ст. досі практично не розвинувся. Нововиявлені джерельні матеріали не лише дали змогу простежити окремі аспекти еволюції скульптурної творчості ще від самого початку століття¹¹, а й відсунули визначений постатями перших відомих (знаних від 1930-х років) майстрів із Європи час їх появи з 1730-х років на попереднє десятиліття¹². Попри хронологічний проміжок лише в десятиліття, уточнення виявилось показовим для розуміння ширшого процесу еволюції скульптурного відгалуження мистецької культури перед її коротким найвищим піднесенням на місцевому ґрунті від середини століття, співвіднесеним з

⁷ Kowalczyk J. Kościoły późnobarokowe w diecezji kamienieckiej // *Sztuka kresów wschodnich*.— Kraków, 1996.— Т. 2: Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995 / Pod redakcją J. K. Ostrowskiego.— II. 5; Sito J. Lwów jako centrum rzeźbiarskie w pierwszej połowie XVIII wieku // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI—XVII w.* / Redaktor J. Lilejko.— Lublin, 2000.— S. 585; його ж. Tomasz Hutter (1696—1745) rzeźbiarz późnego baroku.— Warszawa; Przemyśl, 2001.— S. 200. Новіший передрук зазначеної статті Єжи Ковальчика львівських зв'язків цієї скульптури не згадав: Kowalczyk J. Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej.— Warszawa, 2006.— S. 129—155.

⁸ Александрович В. Скульптура.— С. 422.

⁹ Там само.— С. 377—425. Така ситуація проглядається не лише в скульптурі. Відповідні матеріали з уточненням поодиноких аспектів історії костюльного будівництва українського Правобережжя у XVIII ст. див.: його ж. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костюлами українського Правобережжя у XVIII столітті // *Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць*.— Рівне, 2010.— Вип. 2 / За науковою редакцією доктора архітектури П. А. Ричкова.— С. 66—77.

¹⁰ Підсумок його вивчення див.: Sito J. Tomasz Hutter...— S. 38—47.

¹¹ Александрович В. Скульптура.— С. 407—408.

¹² Там само.— С. 408. Найранішим відомим нині фактом появи на західноукраїнських землях представника цього покоління майстрів є присутність в Олеську натованого тут від 1724 р. маловідомого Юзефа Лебласа († 1758). Коротко про нього див.: Там само.— С. 408—409.

особою, попри новіші відкриття документальних матеріалів, надалі усе ще загадкового „майстра Пінзеля“¹³. Запропоноване виправлення важливе й для ширшого осмислення певних прикметних сторін мистецького життя епохи.

Одним із митців, завдяки матеріалам до життєвого й творчого шляху яких відкрився переочений досі етап розвитку скульптури перед другою половиною 1730-х років і склалися передумови для переосмислення уявлень про „передпінзелівську“ добу еволюції скульптури на українському Правобережжі, став невідомий донедавна Каспер Коллерд (Коллерт). Перші дослідники львівської скульптури не виявили його зовсім не випадково — зі Львовом він був пов'язаний досить коротко, внаслідок чого на місцевому ґрунті задокументований надто скромно, а до систематичного опрацювання мистецьких матеріалів львівського міського архіву не дійшло й досі.

Постать К. Коллерда належить до новіших поповнень професійного середовища західноукраїнських земель: з'явилось в літературі щойно 1991 р. у принагідному лаконічному переліку чинних на терені Львова різьбарів і без будь-яких конкретних відомостей¹⁴. Згодом було опубліковано два документи, які справді відкрили нововіднайденого скульптора, засвідчивши його участь в оздобленні 1736 р. інтер'єру костьола кармелітів босих у Вишнівці (виконав для нього два вівтарі)¹⁵. Завдяки цьому К. Коллерда сприйнято одним із маловідомих майстрів, зайнятих магнатськими замовленнями нарівні зі знаним (ще від 1930-х років) у Вишнівці, так само мало відображеним у джерелах Христіаном Сейнером. Останній у 1732 р. виконував ліпнину в інтер'єрах новоспорудженого палацу литовського канцлера, князя Міхала Сервація Вишневецького та два вівтарі для того ж місцевого костьола кармелітів босих¹⁶ (пізніше митця занотовано у Львові тільки з нагоди його одруження 1752 р.¹⁷, інших відомостей про нього немає).

Львівські документи відзначають К. Коллерда від 1730 р., тобто він мусив з'явитися в місті не пізніше першої половини цього року. 12 серпня майстер процесувався з незаним донедавна скульптором Францішком Ратинським¹⁸: той звинуватив К. Коллерда, що „czeladnika sobie do robo-

¹³ „Загадковість“ майстра заснована на відсутності ширшого комплексу писемних джерел до його біографії та бучацького мистецького середовища, в якому він насамперед працював. Її посилює відзначене скромне сприйняття стилевих та індивідуальних критеріїв при осмисленні скульптурної спадщини, внаслідок чого і в найновіших уявленнях про митця залишається чимало від його сприйняття як знаменитого „збірного поняття“. Поодинокі „не зауважена“ спроба виділити „автентичного Пінзеля“: Александрович В. С. Архітектура...— С. 834—942. Пор.: його ж. Скульптура.— С. 411—414.

¹⁴ Sito J. Późnobarokowe wyposażenie kościoła bernardynów we Lwowie. Uwagi o rzymsko-wiedeńskich źródłach inspiracji // Przegląd Wschodni.— 1992—1993.— Т. 5.— Zesz. 2.— S. 770 (найправдоподібніше, подано ім'я, про яке Якуб Сіто довідався від автора цих рядків).

¹⁵ Александрович В. Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії.— Львів, 2000.— Ч. 2.— С. 343, 345—346. Пор.: його ж. Архітектура...— С. 867; його ж. Скульптура.— С. 408.

¹⁶ Rewski Z. Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury.— Warszawa, 1939.— R. VII.— N 1.— S. 71, 73.

¹⁷ Sito J., Betlej A. U źródeł twórczości Sebastiana Fesingera // Sztuka kresów wschodnich.— Kraków, 1996.— Т. 2: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995.— S. 339, przyp. 1.

¹⁸ До літератури ім'я впроваджено: Александрович В. Скульптура.— С. 408.

ty potrzebego odmowił, chłopca bez dania okazyi pobić“. Оправдовуючись, оскаржений твердив, „iż on czeladnika aktorowego nie odmawiał, ale sam przyszedł“. З контексту справи випливає, що скульптори були сусідами й конфлікт стався через сварку за челядника¹⁹. У записі К. Коллерда несподівано поіменовано малярем²⁰. Поєднання фахів для ремісничої практики не рідкість, хоча прикладів виконання скульптури та малярства у тогочасному професійному середовищі західноукраїнського регіону досі не відзначено²¹. Однак у цьому випадку, очевидно, сталася помилка: документи подають К. Коллерда винятково як скульптора і про його приналежність до малярського фаху інших згадок немає. Така помилка писаря правдоподібно вказує на недавню появу митця в місті: навряд чи б сплутали фах майстра, якщо б він проживав у Львові триваліший час і був знаною тут особою. Конфлікт за челядника відображає досить поширену ситуацію, посередньо вказуючи на тодішню малочисельність відповідних кадрів на місцевому ґрунті, що одностайно підтверджують перекази писемних джерел до історії львівської скульптури²². У 1733 р. К. Коллерд процесувався з Аполлонією Малецькою — так само через звичні для того часу сусідські непорозуміння²³: скромний за змістом запис лише підтверджує факт його проживання у місті зазначеного року.

Єдиний задокументований слід професійної активності митця на львівському ґрунті, але спрямований поза місто, зберегли опубліковані матеріали про роботи К. Коллерда для костьола кармелітів босих у Вишнівці. 9 червня 1736 р. львівські мулярі Ян Вітерніцький та Якуб Лєльовський разом з цехмайстром Яном Гербуртом у Львівському раєцькому уряді поручилися за Єлизавету Молентову, що її чоловік, скульптор К. Коллерд, на 12 день цього ж місяця прибуде до монастиря для продовження і завершення вітарів у монастирському костьолі²⁴. Необхідність такого акта, очевидно, викликало недотримання умови стосовно терміну завершення вітаря, оскільки йшлося про продовження роботи. Ситуація не належить до рідкісних для тогочасної практики. Показові особи поручителів з львівського мулярського цеху, проте залишається хіба здогадуватися що здатне стояти за їх ближчими контактами зі скульптором. 30 червня того ж року згаданий Я. Гербурт разом зі слюсарем Яном Па-

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 425, с. 404—405. Найстарший поміж зафіксованими подібними фактами з історії львівського професійного середовища зберегли матеріали судового процесу між малярами Матвієм Домарацьким та Павлом Вошиловичем (1671): Александрович В. Матвій Домарацький, маляр львівський і комарненський // Пам'ятки України: історія та культура.— К., 2005.— Ч. 1.— С. 43—44.

²⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 425, с. 404.

²¹ Найближчий такий приклад з іншої, однак, традиції дає підписаний на одвірку (замальовано) царських врат Онуфріївської церкви в Буську „Григорій маляр сницер сам“ (за іншою версією — „Григорій маляр і сницер“) (1645 р.): Александрович В. Скульптура.— С. 79. Докладніше див.: його ж. Малярські пам'ятки Буська XVI—XVII століть // Буськ в історії України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю від дня народження Євгена Петрушевича.— Буськ, 2000.— С. 21.

²² Див., зокрема: Лиліо О. Цехова книга львівських столярів 1721—1745 рр. як джерело до історії скульптурного середовища міста // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.— Львів, 2001.— Вип. 4.— С. 85—86.

²³ ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 113, с. 1075, 1076.

²⁴ Александрович В. Три документи...— С. 340, 345 (публікація документа).

сутовичем та шевцем Андрієм Зенкевичем поручилися (поручителі тут ще скромнішого суспільного рангу) перед представником вишневецького монастиря о. Боніфацієм, що К. Коллерд закінчить до дня Всіх святих (1 листопада) вітвар для монастирського костюлу і в рахунок столярської роботи невідкладно виплатить через о. Боніфація столяру Мартинові з Вісніча 20 червоних золотих, ще 100 золотих — через чотири тижні, решту — при закінченні столярської роботи. У разі недотримання умови поручителі зобов'язувалися сплатити 800 золотих, які майстер взяв на роботу²⁵. Отже, К. Коллерд закінчив перший вітвар на домовлений термін й одразу ж отримав замовлення на наступний. Присутність поручителів за таких обставин виявляється звичною нормою тодішньої юридичної практики. Несподіваним є йменування майстра у цьому документі штукатором²⁶, що вказує на його причетність до виготовлення ліпнини і свідчить про другий фах німецького митця. Прикметним у справі є реалізація істотної звичаєвої норми: скульптор, ставши виконавцем найважливішої частини роботи, укладав контракт, отримував усі передбачені гроші й вже сам розраховувався зі спілником. Привертає увагу й особа співпрацівника К. Коллерда при столярській конструкції — Мартина з Вісніча: його постать також пропонує показовий причинок до активності на українських землях митців з-поза їх меж. Він, згодом, мав бути „чоловіком монастиря“ і його появу, найправдоподібніше, випадало б пояснити зв'язками монахів з Любомирськими, власниками недалекого Рівного, які водночас володіли й Віснічем²⁷. Водночас варто враховувати також можливість ранішої праці К. Коллерда для панів на Рівному. Питання про те, як було насправді, залишається відкритим.

Передбачений у зобов'язанні термін завершення другого вітваря — 1 листопада 1736 р.— останній львівський слід німецького майстра. Систематичний перегляд львівського міського архіву не приніс ніяких пізніших джерельних переказів щодо його біографії. Як виявилось, К. Коллерд переїхав до Станіслава (нині — Івано-Франківськ), де постійно проживав щонайменше чверть століття²⁸. За цією обставиною є всі підстави ідентифікувати його з митцем, котрий, як ствердив Якуб Сіто, виконав вітвар святого Йосифа та амвон костюлу бернардинців (обидві роботи не задокументовані) у Львові, а опісля був зайнятий у Станіславі (дослідник відзначив виразні віденські елементи його індивідуального почерку)²⁹.

²⁵ Александрович В. Три документи...— С. 345—346.

²⁶ Втім, щодо окремих тогочасних майстрів джерела іноді пропонують цілий набір професій. Див. найповніше знане досі їх зіставлення у Конрада Кученрайтера: Sito J., Nestorow R. Stolarz czy architekt? Przypadek Konrada Kotschenrütterera // *Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych / Pod red. A. Betleja, K. Brzeziny-Scheuerer i P. Oszczańowskiego.*— Wrocław, 2011.— S. 295, 300.

²⁷ Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.*— Warszawa, 1893.— Т. 18.— S. 608—609.

²⁸ У стислому викладі основні задокументовані віхи життєвого шляху майстра вперше наведено: Александрович В. Скульптура.— С. 408, 420.

²⁹ Sito J. *Lwów jako centrum rzeźbiarskie w pierwszej połowie XVIII wieku // Sztuka ziem wschodniej Rzeczypospolitej XVI—XVII w.*— Lublin, 2000.— S. 590. У храмах та музеях Станіслава зберігся достатньо обширний ансамбль скульптур К. Коллерда (див., зокрема: Мельник В. Сакральне мистецтво Галичини XV—XX століть в експозиції Івано-Франківського художнього музею.— Івано-Франківськ, 2007.— С. 87, 92—96, 189—190), а також у Львівській галереї мистецтв (Музей-заповідник „Олеський замок“), до збірки якої надійшло

К. Коллерд осів у Станіславі щонайпізніше влітку 1738 р. Спершу його занотовано на місцевому ґрунті винятково у записах метричних книг місцевого парафіяльного костюлу. Найранішим з них є датована 27 серпня 1738 р. метрика хрещення Симона (сина Валентина Янковського й Агнеси), хресним батьком якого став К. Коллерд³⁰. У такій же ролі майстра того ж року записано 29 листопада³¹, а далі 17 вересня 1739 р.³², 1 лютого 1740 р.³³ і 29 квітня 1744 р.³⁴ Також 17 січня 1743 р. він виступив свідком шлюбу³⁵. 28 травня 1745 р. хресною матір'ю занотована „Elizabetha Kolertowa“³⁶ — його дружина, знана вже за першим львівським документом.

Жоден з названих метричних записів не подає професії К. Коллерда, проте не випадає сумніватися, що вони стосуються саме скульптора — його проживання в Станіславі в той час підтверджує цілий комплекс документів з актових книг міського уряду.

Найдавніший з поміж них датований 12 грудня 1740 р. Тоді К. Коллерд скаржився на гончаря Василя Груневича (Bazyli Hruniewicz): „...racione konfuzy swoiey, nie tilko mie samego, ale i zone moie, pod czas jarmarku dnia drugiego na przedmiesciu między ganczaramy, co wirazic nie mogie ustami swemy“, а той відповідав на це: „...jakim mie słowem dotikali, tak iem i ja odawał, nawet u garkamy na mie rzucał memy u zono swoią“³⁷. Ця винятково барвиста й — відповідно до звичаїв епохи — експресивна картина ярмаркової колотнечі, мабуть, передає не так особливості вдачі експансивного майстра, як певні риси тогочасних взаємин та буднів. Принаймні щось подібне також описано в датованій 30 червня 1742 р. скарзі К. Коллерда на Шимона Лісовського, який „wazył się na moy dom nabieć u moiey żonie w gębę dać, ktorey aże jasna ropuchły, niewiem z iakiey okazy“³⁸. Конфлікт розпочався з того, як дружина оскарженого пішла до позивача допоминатися заборгованих 78 злотих і стала вербально ображати дружину К. Коллерда — причому емоційно промовляла, що останню вигнано зі Львова³⁸. Ця опосередкована згадка про львівський період життя майстра — зрештою серед станіславських актів, що стосуються митця, поодинокі. Вона може свідчити про активність майстра на львівському ґрунті й, водночас, слугувати доказом тогочасних контактів зі Станіславщиною. Навряд чи випадало б сумніватися, що саме ці не відомі нам нині у їх конкретних прикладах зв'язки, відповідні задокументо-

не мало скульптур із храмів, насамперед колегіати (з них одинокий досі репродукований з авторством митця — „Свангеліст Матвій“ з амвону колегіати: Александрович В. Скульптура.— С. 420). Разом з ранніми в його західноукраїнському доробку львівськими бернардинськими пам'ятками вони здатні стати надійною основою для вивчення творчої індивідуальності К. Коллерда, проте це окрема тема з-поза кола питань нинішньої публікації.

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. 304 (Księgi metrykalne wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej), sygn. 1250, s. 414.

³¹ Там само.— S. 417.

³² Там само.— S. 434.

³³ Там само.— S. 441.

³⁴ Там само.— S. 510.

³⁵ Там само.— Sygn. 1251, s. 132.

³⁶ Там само.— Sygn. 1250, s. 532.

³⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, sygn. 1356 II, s. 472.

³⁸ Там само.— S. 608—609.

ваному вишневецькому епізодові біографії, й спровадили К. Коллерда до Станіслава.

2 березня 1745 р. до міського уряду для оцінки двох убрань К. Коллерда, що понад півтора року перебували в заставі, звернулася дружина снятинського рабина³⁹ — мабуть, одинокий слід імовірно ширших снятинських інтересів. Очевидно, йшлося про отаксування не викупленої застави (кунтуша персикового кольору зі срібними шнурками й скромнішого жіночого вбрання, оцінених, відповідно, на 44 і 17 злотих) з метою їх продажу й повернення суми застави.

23 червня того ж року шляхтич Александр Ковальський оскаржив скульптора у непокритті боргового запису на 135 злотих й 11 грошів (борг постав ще 1738 р. у Львові). К. Коллерд вимовлявся актуальними клопотами (втім хворобою дружини й дітей; інших відомостей про останніх немає)⁴⁰. Контекст запису в міській книзі підказує довготривалі й постійні стосунки боржника зі скаржником.

Рідкісні джерельні перекази до історії станіславського професійного середовища зберегли матеріали судового процесу з липня 1745 р. між скульптором (як відповідачем) і міщанином Василем Соболевським⁴¹ та його сином Григорієм (як позивачами), який перебував у німецького майстра. 8 липня Г. Соболевський жалівся: „Robiąc tu u j[ego] m[óści] pana Kolerta snycyrstwo bez cwierc roku, od którego mi należało satysfakcyi zarobionych pieniędzy złotych trzydzieści y osim, na koto kwote nie dał mi, tylo złotyich trzydzieści, a reszty mi się należy czerwony złoty. Także do schowania wziół odemnie j[ego] m[óści] pan Kolert czerwonych złotych dwa, ktorych teraz mam u j[ego] m[óści] czerwonych złotych trzy. O koto upominałem się po kilka razy y nie chciał mi oddać y nie oddał, ale się ieszcze z szablą poruywał na mnie“. У свою чергу К. Коллерд пояснював: „Przy-szedzsy do mie Hryhory, syn Bazylego Sobolowskiego, prosił mie o robote, czyniąc się czeladnikiem, czego ia nie wiedząc czy czeladnik iest czy chłopiec, zgodziłem go na tydzien po złotych cztery“⁴². Наступного дня суд видав ухвалу, в якій відзначено: Г. Соболевський, прийшовши до майстра, домагався зароблених і даних на збереження грошей, „żone pana Kolerta trącał od siebie i samemu panu Kolertowi ciężko zelżywie przymuwił słowo, że mu papirkiem nie godzien utrzyć y na gospodzie nazywał p[ana] Kolerta partaczem“. З огляду на ці обставини Г. Соболевського засуджено до воскової кари й перепрошення потерпілого⁴³. Ясність в обставини цього конфлікту принесли здійснені того ж 9 липня, на прохання К. Коллерда, зізнання свідків — Федора Яворовського й Мартина Силяревича. Перший з них зізнав тільки про те, що Г. Соболевський, будучи „на господі в Лей-

³⁹ BZNO, oddz rękopisów, sygn. 1364 II, k. 115.

⁴⁰ Там само.— К. 132 v.—133 v.

⁴¹ У міських актових книгах прізвище обох незмінно подано в полонізованій формі — „Собольовський“. Така полонізація була звичною практикою тогочасних польськомовних міських канцелярій, про що, зокрема, свідчать матеріали до історії середовища українських різьбарів Лукова (колись Матіїв) на Волині: Александрович В. Малярі та різьбари Лукова (Матієва) у XVIII столітті // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29—30 жовтня 2007 року.— Луцьк, 2007.— С. 26.

⁴² BZNO, oddz rękopisów, sygn. 1364 II, k. 134 v. (бракує закінчення запису).

⁴³ Там само.— К. 135 v.—136.

бішки“, перемовлявся з присутнім там Григорієм Майбородчуком, а дружині останнього сказав: „...iак twoy mąż partacz, tak y p[an] Kolert“⁴⁴. Натомість М. Силяревич свідчив, що, почувши про намір Г. Соболевського домагатися від К. Коллерда повернення затриманих грошей, прийшов до останнього і повідомив його про майбутній візит, а відтак став його свідком: „...w tym razie przyszed y ten snycyrczyk z swoim oycem y z Krzysztofem stelmachiem upominając się o swoje naczynie u pana Kolerta y o pieniądze, ktoremu pan Kolert kazał sobie zabrac naczynie, wtym poczeli się zprzyczać z sobą, tedy Hryhory snycyrczyk odezwał się, mówiąc: „Nie Fabian ia wam, żebym durno robil“. P[an] Kolert odpowiedział: „Ześ ty Fabianowi y buta z nogi niegodzien zdiąć“. A Hryhory snycyrczyk odpowiedział: „Ześ ty mie papierkiem niegodzien utrzyć“. Pan Kolert w tym razie skoczywszy do alkierza, uchwycił rožen y certuiąc z sobą z alkierza. Zona tedy Kolertowa puściła się do snycyrczyka do łba, snycyrczyk, wziowszy ią za piersi, trącił od siebie, ona drugi raz y trzeci porywała się, a snycyrczyk ią wszystko trącał od siebie, a pan Kolert był porwał szable niego, ale nie uderzył“⁴⁵. Зізнання ще раз засвідчує притаманну епоці поривчастість натури та схильність до конфліктів. Очевидно, протиріччя між Г. Соболевським і майстром привели до остаточного розриву й саме тому челядник прийшов забрати свої інструменти, чому К. Коллерд не перечив. В описі конфлікту принагідно віднотовано ще одного помічника німецького скульптора — Фабіяна, про якого, окрім цієї випадкової побіжної згадки, інших відомостей не віднайдено⁴⁶. К. Коллерд його цинив і, як можна здогадуватися, вони співпрацювали триваліший час. Оскільки Фабіан, за свідченням Г. Соболевського, працював, не наполягаючи на оплаті, між майстром та челядником існували якісь незрозумілі нам тісніші стосунки. Разом з Фабіяном, Г. Соболевський тривалий час був другим співпрацівником німецького скульптора, що стверджує наявність замовлень й активну діяльність майстерні на той час.

Наведені документальні перекази вказують на міцне закорінення німецького митця у Станіславі, його різнобічні контакти в місцевому середовищі (як і, видається, у недалекому Войнилові) та ніби доволі успішну роботу майстерні. Водночас вони свідчать про постійні фінансові труднощі й брак грошей, переконуючи, що справи майстра на новому місці далеко не в усьому склалися якнайкраще.

Переселяючись до Станіслава, К. Коллерд, безперечно, розраховував на отримання замовлень не лише в самому місті, а й у навколишніх місечках та селах (насамперед, у розташованих тут костьолах): на той час регіон навряд чи був забезпечений відповідними професійними кадрами.

⁴⁴ BZNO, oddz rękopisów, sygn. 1357 III, k. 76 v.

⁴⁵ Там само.— К. 77.

⁴⁶ Систематичне опрацювання архівних матеріалів поки дозволило виявити відомості тільки про одного майстра з таким іменем для усього львівського регіону. Під 1728 р. у Жовкві принагідно згадано сницарчика Фабіяна (Наукова бібліотека Львівського національного університету імені І. Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка, № 611 III, арк. 33 зв.). В іншому записі його названо Фабіяном Бонковським (Bałowski), так само без зазначення його професії (Там само.— С. 34). Надто скупилий за змістом (подібно, як і станіславський), жовківський переказ так само не дає підстав до віднесення цих відомостей до однієї особи: проти такої можливості свідчить і 17-річна різниця в часі.

На жаль, ця сторона активності німецького майстра майже не задокументована. Окрім згаданого вірогідного снятинського сліду, поодиноким посереднім винятком є неодноразово зафіксована впродовж 1758 р. його присутність у Войнилові, де, як можна здогадуватися, він того року перебував якщо не постійно, то принаймні досить часто. Відповідні матеріали походять винятково з метричних книг місцевого парафіяльного костельу й засвідчують присутність митця в цьому місті 3 березня, 26 жовтня, 26 листопада і 26 грудня⁴⁷. У першому з наведених записів він фігурує як „*artis snycerz de ciuitate Stanislaopolien[sis]*“, а в двох передостанніх — як „*concius Stanislaopolien[sis]*“ та „*ciuis Stanislaopolien[sis]*“, що свідчить про його подальше проживання в Станіславі. Метричні записи вказують на сталі інтереси майстра у Войнилові на протязі цього року, а також тісні особисті взаємини з представниками місцевих дрібношляхетських еліт: у листопаді 1758 р. К. Коллерд виступив свідком шлюбу двох шляхетських пар. Запрошення за свідка і кума вказують на розгалужені контакти у середовищі й стабільну активність на місцевому ґрунті — не лише в самому місті, а й околицях, де резидували зазначені представники шляхетських родин. За ними, безперечно, стоять насамперед професійні інтереси, проте метричні книги, природно, їх не відзначають⁴⁸. Інших джерел, що потенційно могли б вказати на них, дотепер не виявлено. Відтак войнилівський епізод є єдиним конкретним позаміським слідом осілого у Станіславі німецького скульптора, одиноким посереднім переказом його ширшої професійної активності у регіоні⁴⁹.

Войнилівські метричні записи водночас виявилися й останнім джерельним слідом самого майстра. Він, безперечно, жив і надалі: його дружина фігурує в станіславських міських актах ще 1764 р.⁵⁰, проте про нього самого так пізніх відомостей віднайти не вдалося.

Виявлений скромний комплекс львівських, станіславських та войнилівських матеріалів до біографії невідомого до останнього часу німецького скульптора, чинного на західноукраїнських землях щонайменше від кінця 20-х і до середини 60-х років XVIII ст., відображає одну з усе ще недооцінених сторін набагато ширшої, ніж це досі бачилося, професійної активності майстрів скульптури німецького походження із Центральної Європи на теренах західноукраїнського культурно-історичного ареалу. У задокументованому й нині відомому відрізку біографії К. Коллерда виділяється довготривалий станіславський епізод, пропонуючи істотний штрих до кар'єри майстрів скульптури німецького культурного родоvodu у професійному середовищі західноукраїнських земель середини XVIII ст. На відміну від класичного прикладу на десятиліття пізніше осі-

⁴⁷ AGAD w Warszawie, zesp. 304, sygn. 1437, s. 33, 34; sygn. 1442, s. 17, 32; sygn. 1444, s. 121.

⁴⁸ Нічого нового не додають до них і матеріали з історії войнилівського костельу: Brzezina K. Kościół parafialny p. w. Św. Trójcy w Wojniłowie // *Materiały do dziejów sztuki sakralnej. Ziemia wschodnie dawnej Rzeczypospolitej.*— Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego.— Kraków, 2002.— Т. 10.— S. 367—379. Правда, в інвентарі другої половини XVIII ст. коротко описано п'ять шницарських вівтарів (Там само.— S. 378), проте без будь-яких вказівок щодо їх походження.

⁴⁹ Уявлення про її потенційну географію здатне дати новіше опрацювання костельних пам'яток регіону: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej.*— Kraków, 1996.— Т. 4; 2003.— Т. 10; 2006.— Т. 14; 2009.— Т. 17; 2010.— Т. 18.

⁵⁰ Александрович В. Скульптура.— С. 420.

лого в Бучачі (при боці протектора в особі канівського старости Миколи Потоцького) Й. Г. Пінзеля, чи нещодавно відкритого в ролі майстра-виконавця магнатських замовлень Конрада Кученрайтера⁵¹, К. Коллерд, очевидно, був самостійним ремісником. Принаймні віднайдені документи станіславського походження нічим не натякають на зв'язки майстра з власниками міста. Це, природно, не виключає орієнтації на контакти з ними при виборі Станіслава як місця проживання й навіть виконання для них певних робіт (хоч таких і не задокументовано). Тому, за наявними відомостями, К. Коллерд пропонує приклад німецького майстра, осілого, врешті, як і Й. Г. Пінзель, у провінційному середовищі, й зосередженого на замовленнях насамперед костельного характеру.

Завдяки новорозшуканим джерельним відомостям уже зарисувалася ширша активність скульпторів німецького походження на регіональному ґрунті, причому не тільки на службі в поодиноких представників еліт українського Правобережжя, а й поза їх звичним колом⁵². На цьому тлі осілий у Станіславі К. Коллерд все таки здатний виділитися як постать достатньо своєрідна. Таке його сприйняття впливає зі статусу міського ремісника з провадженою на власний інтерес майстернею. Безперечно, на тлі наростаючого середовища львівських скульпторів Станіслав обрано як осередок, що був тоді мало забезпечений відповідними кадрами⁵³, з надійною перспективою прикладення зусиль у регіоні.

Окремого наголошення заслуговують стверджені за одинокими збереженими львівськими роботами віденські джерела стилістики К. Коллерда — він виявляється першим ідентифікованим митцем австрійського походження, осілим на західноукраїнському ґрунті (наступний — згаданий К. Кученрайтер⁵⁴ — прибув до Львова щойно в 1736 р.⁵⁵). Безперечно, це тільки один приклад недооцінених досі австрійських зв'язків⁵⁶, які відіграли істотну роль у мистецькому синтезі на українському Правобережжі: не лише в краще знаній другій половині століття, але й, як тепер виявляється, в окремих носіях традиції — ще принаймні від 1720-х років.

⁵¹ Nestorow R. *Artyści i rzemieślnicy z krajów monarchii habsburgskiej w służbie Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej // Między Wrocławiem a Lwowem...*— S. 284; Sito J, Nestorow R. *Stolarz czy architect...*— S. 292—300. Показово, що наприкінці життя К. Кученрайтер відійшов від сталої прив'язаності до замовників з-поміж магнатерії (Там само.— S. 300) й осів у Львові, де прожив до смерті: Лильо О. *Заповіт та посмертний опис майна Гертруди Барбари Оброцької // Львів: місто — суспільство — культура.*— Львів, 1999.— Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією М. Мудрого (Вісник Львівського університету.— Серія історична.— Спеціальний випуск).— С. 182, 191; його ж. *Цехова книга...*— С. 88. Про його діяльність у місті на підставі бернардинських замовлень див.: Sito J, Nestorow R. *Stolarz czy architect...*— S. 300—301. Цитовані українські публікації з новими відомостями до біографії майстра польським авторам не відомі. Зокрема К. Кученрайтер помер не в 1746 р. (Sito J, Nestorow R. *Stolarz czy architect...*— S. 300), а раніше: видатки на його похорон у цеховій книзі львівських столярів занотовано ще попереднього року (Лильо О. *Цехова книга...*— С. 87).

⁵² Александрович В. *Скульптура.*— С. 408.

⁵³ Короткі відомості про скульпторів регіону див.: Там само.— С. 420.

⁵⁴ Про його віденське походження див.: Nestorow R. *Artyści i rzemieślnicy...*— S. 420.

⁵⁵ Hornung Z. *Pierwsi rzeźbiarze lwowscy okresu rokoka // Ziemia Czerwieńska.*— Lwów, 1936.— R. III.— Zesz. 1.— S. 5; Hornung Z. *Majster Pinsel...*— S. 10—12; Sito J, Nestorow R. *Stolarz czy architect...*— S. 300.

⁵⁶ На їх значенні й необхідності систематичного вивчення наголосив: Nestorow R. *Artyści i rzemieślnicy...*— S. 277, przyp. 2.

Цікавий аспект професійної активності німецького майстра становлять його контакти в українському середовищі. Останнім часом привернуто увагу до того, що початковий етап формування української традиції професійного декоративного різьблення церковного призначення визначило запозичення професійного досвіду від майстрів західноєвропейського культурного кола⁵⁷. Станіславські матеріали до біографії К. Коллерда дають новий приклад: така практика залишалася однією з незмінних норм і лише нинішня небагаточисельність документальних матеріалів до історії українського декоративного різьблення привела до того, що цей очевидний головний шлях розбудови власної традиції в історії української скульптури до останнього часу залишився не відкритим. Уперше увагу до нього привернули лаконічні матеріали судового процесу чинного в Луцьку скульптора Яна Пашовського з батьком його учня Андрія Верхнівського. Вони дають підстави ствердити, що А. Верхнівський вчився у майстра упродовж чотирьох років⁵⁸. Станіславські матеріали до біографії К. Коллерда зберегли нове підтвердження відповідного аспекту професійної практики майстрів українського декоративного різьблення — хоча, очевидно, Г. Соболевський не був учнем, а челядником німецького майстра й на цьому становищі працював у нього дев'ять місяців. Тому відповідний факт випадає розглядати як новий приклад цього важливого напрямку утвердження й поширення скульптурної творчості на українському ґрунті. Надалі Г. Соболевський неодноразово відзначений у міських актах як сницар. Утім під 1754 р., він, зокрема, судився з цехом, що звинувачував його у виконанні столярських робіт — поміж ними окремо згадано вівтар для місцевого костюлу тринітаріїв та комплекс вівтарів для церкви Угорницького монастиря поблизу Отинії. Тобто, Г. Соболевський виступає майстром, який, відповідно до загальнопоширеної практики⁵⁹, виконував роботи для замовників не лише церковного, а й костюльного середовища, працюючи в місті щонайменше до 1772 р.⁶⁰

Г. Соболевський — поки єдиний майстер, в особі якого втілилась можлива рецепція творчості К. Коллерда в місцевому середовищі. З огляду на обмеженість документальних відомостей про німецького митця й конкретних прикладів його професійної активності та актуального стану їх опрацювання оцінювати його конкретний слід було б рано. Проте навіть повернення історії ще одного імені з кола прибульців, з творчістю яких традиційно співвідноситься „передній край“ розвитку скульптурної традиції

⁵⁷ Александрович В. Иконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів: історичні нарисы.— Львів, 1996.— С. 117. Пор.: його ж. Моління-Деїсус (иконостас) Успенської церкви у Львові // Зубрицький Д. Хроніка Ставропільського братства.— Львів, 2011.— С. 355—388; його ж. Скульптура.— С. 75.

⁵⁸ Александрович В. Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині — середині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3—4 листопада 2004 року.— Луцьк, 2004.— С. 117. Пор.: його ж. Фрагменти до історії українського декоративного різьблення Волині XVII—XVIII століть // Волинський музейний вісник. Науковий збірник.— Луцьк, 2010.— Вип. 2.— С. 122; його ж. Скульптура.— С. 421.

⁵⁹ Найяскравіший приклад зберегли унікальні матеріали особистого архіву дрогобицького скульптора XVIII ст. Лукаша Зайдакевича: Zaucha T. Łukasz Zaydakiewicz — osiemnastowieczny snycarz drohobycki // Przegląd Wschodni.— 2000.— Zesz. 2 (22).— S. 262—288; Керик М. Діяльність дрогобицького різьб'яра XVIII ст. Лукаша Зайдакевича // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2002.— Вип. 6.— С. 269—285.

⁶⁰ Александрович В. Скульптура.— С. 385.

західноєвропейського спрямування на українському Правобережжі, нав'язує певні висновки щодо переосмислення одного з важливих явищ все ще скромно дослідженого й багатопланового мистецького процесу та надалі „неосвоєного“ ареалу поширення мистецької культури Центрально-Східної Європи.

Відкриття К. Коллерда як митця, головна частина життя якого минула в Станіславі та його околицях, здатне викликати особливу увагу з огляду, насамперед, на „регіональний“ інтерес. Попри давню й розбудовану історичну традицію, мистецька культура цих теренів усе ще мало присутня у загальному образі відповідного напрямку традиції українських земель — аби не сказати, що, поза поодинокими пам'ятками, фактично не присутня у ньому зовсім. Нововіднайдений австрійський майстер додає до тутешньої історії один зі штрихів, за яким вловлюється активне життя й широкий історичний контекст. Це відкриття, навіть несподіване для достатньо „відгороджених“ у звичному дотеперішньому сприйнятті значеного регіону, може стати одним із поштовхів до опрацювання й осмислення мистецької культури та спадщини „забутого“ ареалу мистецької праці. Постає німецького скульптора — яскравий приклад того, чого можна очікувати від цього, так слабо освоєного істориками, мистецтва регіону.

Володимир ПРИШЛЯК
(Луцьк)

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА ЗА ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА: ОБОЗНИЙ ЯКІВ ЛИЗОГУБ

Унаслідок Визвольної війни середини XVII ст. провідне місце в українському суспільстві як своєрідний ранньомодерний стан зайняла нова генерація соціальної еліти — козацька старшина. Її формування як окремої соціальної групи в середовищі козацького стану, який, за висловом Михайла Грушевського, „претендував на право польського стану військово-службовців, тобто шляхти“¹, у новопосталій Гетьманщині було тривалим і неоднозначним суспільним процесом. І для козацтва взагалі, і для козацької старшини соціальними донорами стали різні прошарки суспільства та різні національні групи „городової України“. Козацька старшина стала певним віддзеркаленням усіх тих соціальних, почасти кардинальних зрушень, що відбувалися в українському суспільстві впродовж тривалого часу від початку Хмельниччини в середині XVII ст. й до кінця XVIII ст., допоки козацька автономія не розчинилася в російському імперському просторі. Саме тому такою важливою і вкрай актуальною для студій з української історії XVI—XVIII ст. залишається роль верхівки українського суспільства — козацької старшини, як і козацтва загалом². У сучасній українській історіографії та джерелознавстві, що студіюють „історію й теорію еліт“ козацько-гетьманської доби, вже є чимало вдалих (і не лише за назвою) прикладів доброго і високопрофесійного висвітлення цієї проблеми³.

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / 2-е изд.— К., 1991.— С. 201.

² Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII ст. Полковник Остап Гоголь // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали.— К., 2006.— С. 13.

³ Серед останніх робіт варто назвати низку вартісних історичних розвідок: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665.— К., 2001; його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.— К., 2009; Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст.— Харків, 2003; його ж. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. / 2-е вид., доопрац. й доп.— Харків, 2009; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Упоряд. Світлана Потапенко.— Харків, 2008; Репан О. А. Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті.— Дніпропетровськ, 2008.— Вип. 6.—

Процес виокремлення козацької старшини в особливу групу зі своїми інтересами й привілеями розпочався ще до Хмельниччини і особливо посилювався в Гетьманщині у XVIII ст. Саме козацька верхівка стала основою формування нового вищого стану⁴. Від Зборівського договору 1649 р. та Переяславсько-Московської угоди 1654 р. козацька старшина отримувала не лише значні військові повноваження, але *de facto* — цивільну владу на території, що була відвойована від поляків „през шаблю“. Небачений раніше обсяг влади, можливість реального впливу на внутрішню ситуацію та зовнішню політику, рік за роком зростання ролі й повноважень Старшинської ради (Ради старшин) як питомо свого колегіального органу на противагу загальній Генеральній військовій раді, усе це поступово перетворило козацьку старшину на дуже впливову провідну верству, яка набула рис національної еліти⁵.

У Конституційних пактах Пилипа Орлика 1710 р. спеціально наголошувалося, „абы в ѡтчизнѣ н[а]шой первенствующими были совѣтниками енералная старшина, такъ респектомъ ѡрядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и ѡставичной при гетманахъ резиденціи“⁶. Генеральна старшина — верхівка адміністративного апарату, вище військове й цивільне керівництво Війська Запорозького на формально виборних посадах, яке здійснювало управління всім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, військовим вишколом, діловодством тощо). Найвищі військові чини, по суті генеральний штаб, зосередили у своїх руках також управління органами державної влади і практично перетворилися на державну адміністрацію, фактично — уряд, своєрідний кабінет міністрів Гетьманщини. Недарма гетьман та його найближче оточення — генеральна старшина й полковники — водночас були цивільними урядовцями⁷.

Генеральна старшина відігравала провідну роль на Генеральних військових та Старшинських радах і, особливо, у випадках відсутності гетьмана. Лев Окиншевич слухав називав її обмеженим постійним кворумом Старшинської ради, установою *sui generis*⁸ (тобто такою, яка мала унікальний правовий статус). Дорадчі функції цієї своєрідної колегії добре прописані в Конституції Пилипа Орлика 1710 р.: „Если бы зас, опрочъ тыхъ вышъгъреченныхъ, до Енеральной Рады назначеныхъ термѣновъ, притрафлялися якіє публичные sprawy, скорого ѡправленія, исправленія и отправленія

С. 44—51; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини.— К., 2008; його ж. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія.— К., 2010; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада.— К., 2011.— Розд. IX.— С. 283—321.

⁴ Okinshevich L. Ukrainian Society and Government 1648—1781.— Munich, 1978.— P. 46.

⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права.— К., 1929.— Т. VI.— С. 269; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.— К., 1998.— С. 60—63.

⁶ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О. Б. Вовк // Архіви України.— К., 2010.— Вип. 3—4 (269): липень—вересень.— С. 160.

⁷ Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1995.— С. 3.

⁸ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна.— К., 1924.— Кн. IV.— С. 14—15; його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.— К., 1930.— Ч. II: Рада старшин.

потребуючі, теdy ясневелможный гетманъ моцень и воленъ будетъ зъ обрадоу енеральной старшины, таковыя дѣла повагою своею гетманскою вправляти и отпраовати"⁹.

До вищої генеральної старшини, яку очолював гетьман, належали генеральний обозний, генеральні судді, генеральний підскарбій та генеральний писар, до нижчої — генеральні осавули, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний¹⁰. До них за впливовістю також примикали й бунчукові товариші, які традиційно перебували під протекцією гетьмана. Спочатку генеральну старшину обирали на загальних Генеральних військових радах, потім її став призначати гетьман, а згодом — російський уряд.

16 грудня 1728 р. датований документ Верховної таємної ради про призначення в Гетьманщині генеральної старшини, в тому числі й обозного Якова Лизогуба¹¹. У так званому Лизогубівському літописі¹² під 1729 р. зафіксовано, що „1729 года присланіе: підскарбій одинъ малоросійскій Андрей Марковичъ, бывшій полковникъ Лубенскій, а другій великоросійскій Иванъ Мякининъ для сборовъ указныхъ въ Малороссіи. Того жъ года и опредѣлены и присланы къ гетману въ Глуховъ старшина енеральная, изъ кандидатовъ по указу выбранные, именно: обозній Яковъ Лизогубъ, судія енеральный Михайло Забѣла, другій Андрей Кандыба, асаулъ Федоръ Лысенко, другій Иван Мануйловичъ, хорунжий Якимъ Горленко и пачей тоже Гречаный, бунчужный Иван Борозна: и дали онымъ деревни на чины“¹³. Визначено, наприклад, що призначеному генеральному обозному „определено 400 дворов на содержание“¹⁴.

З дев'яти осіб, що належали до генеральної старшини Гетьманщини, перше місце після гетьмана в ієрархії посідав генеральний військовий обозний. Він відав Генеральною військовою артилерією, яка знаходилася в гетьманській резиденції у Глухові, полковою та сотенною артилерією і загалом усім обозом. Був зобов'язаний брати безпосередню участь у всіх військових виправах, під час яких не лише командував артилерією, але й організовував її матеріальне забезпечення: „...дабы он для деланія пороха

⁹ Конституція Пилипа Орлика: оригінал...— С. 161.

¹⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права.— К., 1926.— Вип. 2.— С. 91—92; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 173; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge (Mass.), 1978.— Vol. 1.— P. 7.

¹¹ Опись высочайшимъ указамъ и повелѣніямъ, хранящимся въ С.-Петербургскомъ Сенатскомъ архивѣ за XVIII вѣкъ / Сост. П. Барановъ.— Санкт-Петербург, 1875.— Т. II: 1725—1740.— № 3289.— С. 174.

¹² Авторство літопису, складеного близько 1742 р., окремі дослідники приписують власне Якову Лизогубу. Про „Лизогубівський літопис“ та його джерела докладніше див.: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів.— К., 2010.— С. 209—217.

¹³ Літопис или описание краткое знатѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украини малоросійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506—1737) // Сборникъ літописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ.— К., 1888.— С. 59.

¹⁴ Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург, отд. рукописей, ф. Эрми-тажное собрание, № 371/3, л. 83 (Исторія Малой Россіи. Ч. IV).

в потребных материалах всемерно имел старательство¹⁵. За відсутності гетьмана генеральний обозний головував на Старшинській раді. Під час воєнних дій як найвищий за рангом та заступник гетьмана найчастіше призначався наказним гетьманом. У Генеральній військовій канцелярії вів усі військові справи, вів реєстр козацького війська. Засідав у Генеральному військовому суді¹⁶, був присутній на прийомах іноземних послів (у цей період, як правило, тих, хто прямував транзитом через українські землі до Москви та Санкт-Петербурга). Зазвичай на цю посаду обирали досвідчених і впливових людей, які вже мали певний досвід перебування на генеральних або полковницьких урядах. У службовій ієрархії Російської імперії генерального обозного, який „по Гетмане первой (підкреслення наше.— В. П.) и отже ведает Генералную войсковую артиллерию“, Коллегія іноземних справ вважала відповідним чину генерал-майора або бригадира¹⁷. Те саме було прописано і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р., згідно з яким деякі українські посади прирівнювалися до російських, зокрема, про обозного сказано: „...генеральной обозной за гетмана наказного — генералг-маеорь“¹⁸.

У часи гетьманування Данила Апостола цей уряд з 18 березня 1728 р. і аж до своєї смерті 24 січня 1749 р. обіймав **Яків Лизогуб (1675—1749)**. Його батьками були Юхим Лизогуб, генеральний хорунжий (1688—1698) і чернігівський полковник (1698—1705), та Любов Дорошенко, донька гетьмана Петра Дорошенка. Будучи улюбленим онуком Якова Кіндратовича Лизогуба, чернігівського полковника (1687—1698) і наказного гетьмана під час Азовського походу 1696 р.¹⁹, Яків Юхимович, уже в поважному віці, 18 жовтня 1733 р. домогся поновлення й підтвердження царської грамоти на дворянство, виданої своєму дідові ще царем Олексієм Михайловичем²⁰.

Загалом зі знаного козацько-старшинського роду Лизогубів, відомого від часів Хмельниччини, у Війську Запорозькому від 1648 р. і до 1782 р. служило 25 його представників зі шести поколінь. Вони займали уряди генерального обозного (1), генерального осавула (1), генерального бунчужного (2), генерального хорунжого (2), полковника (5), сотника (1), сотенного старшини (1), також мали звання значного військового товариша (1) і бунчукового товариша (19)²¹.

¹⁵ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собр. в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко.— Чернигов, 1902.— Вып. 2.— С. 272.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 1681, арк. 52.

¹⁷ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі — АВПРИ), ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 124/II, 1733 г., д. 7 (Справка Коллегии иностранных дел для Кабинета е. и. в., в каком военном ранге можно считать гетмана Апостола и всех его служащих, 17 декабря 1733 г.), л. 1 (копія).

¹⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини.— Ч. II.— С. 150.

¹⁹ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы) // Киевская старина.— К., 1882.— № 1.— Январь.— С. 115—120; Модзалевский В. Л. Лизогубы // Малороссийский родословник: В 4 т.— К., 1912.— Т. 3: Л—О.— С. 101—102.

²⁰ Модзалевский В. Л. Лизогубы.— С. 102.

²¹ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр.— Дніпропетровськ, 2007.— С. 288.

Походячи з рядових козаків, Лизогуби поступово висунулися на високі старшинські посади в сотенному містечку Гельм'язів Переяславського полку. Один із чільних представників роду Яків Юхимович Лизогуб народився 22 жовтня 1675 р., очевидно в Чернігівському полку, в полковому Чернігові чи, можливо, у старовинному містечку Седнів, яким почергово на чернігівському полковництві володіли його дід та батько (містечко, так само, як і Сорочинці в Апостолів, було неофіційною, але улюбленою резиденцією Лизогубів). Із 1687 р. навчався в Києво-Могилянській академії, і від неї в 1692 р. Яків разом із рідним братом Андрієм Лизогубом та Іваном Обидовським (небожем Івана Мазепи) як спудеї їздили до Москви, щоб вручити царям Івану та Петру Олексійовичам друкований панегірик — „конклюзію печатную“ та привітати їх усною промовою — орацією²².

У 1695 р. Я. Лизогуб одружився з Федорою²³, донькою переяславського полковника Івана Мировича (1692—1706). У шлюбі народилося семеро дітей, двоє синів (Іван та Ілля) і, очевидно, п'ять доньок (Агафія, Пелагея, Олена, Катерина і Марія). Сини стали бунчуковими товаришами і, подібно до обох синів гетьмана Данила Апостола, одружилися з представницями смоленської шляхти, яка за традицією прагнула окремішності від російського дворянства (окрім того в ті часи це було почасти й вигідним вибором, бо на посаг „смолянкам“ зазвичай давали селян-кріпаків). Одна з доньок генерального обозного — Агафія — вийшла заміж за бунчукового товариша Якова Жураковського, сина ніжинського полковника Лук'яна Жураковського та командира Ніжинської бригади в Польському поході 1733—1734 рр. під орудою Я. Лизогуба²⁴.

Яків Юхимович відомий із 1704—1708 рр. як значний військовий товариш, а також — наказний чернігівський полковник у козацькому поході перших років Північної війни під керівництвом наказного гетьмана І. Обидовського в Прибалтику. „Первѣйшии и начальнѣйшии въ Войску Запорожскомъ особы“, серед яких на військовій раді у Білій Церкві 1708 р. був і Я. Лизогуб, настійливо вимагали від І. Мазепи зробити вирішальний крок „и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старалъся съ нимъ злучитися при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину“²⁵. Того же року Я. Лизогуб виконував місію гетьманського посланця до коронного великого гетьмана Речі Посполитої Адама Миколая Сенявського з тим, щоб схилити його на бік Станіслава Лещинського та Карла XII²⁶. У переломний час 1708—1709 рр. разом із представниками козацько-старшинських родів Мировичів, Гамалій, Герциків, Максимовичів і Дорошенків,

²² Лїтопись или описание краткое...— С. 37.

²³ Цікавий лист-поздоровлення з гетьманським урядом пані Лизогубова надіслала зі Седнева 1727 р. Данилові Апостолу, в якому побажала нововибраному гетьманові „разширення, так ясневелможной фамилии Вашей, яка и цилой Отчизны Малоросійского народа, от славы во славу и отъ чести во честь“ (Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский отдел рукописей (далі — РГБ, НИОР), ф. 159 (Коллекция Н. А. Маркевича), № 73, л. 1).

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 277, арк. 14; Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, фонди (далі — ЧІМ), інв. № АЛ-14 — 14/6, арк. 1.

²⁵ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика.— К., 1994.— Додатки.— С. 178.

²⁶ Лїтопись или описание краткое...— С. 46—47.

Лизогуби мали опинитися серед „изменников“. Проте Я. Лизогуб, чий батько й дід були близькими до І. Мазепи, зумів оминати жорстокої розправи над мазепинцями, бо на той час перебував у складі Чернігівського полку, який за дислокацією повністю перебував під контролем російської армії²⁷.

За гетьманування Івана Скоропадського, який знав і багато літ працював у Батурині разом з його батьком, Я. Лизогуб у 1713—1722 рр. і пізніше, аж до 1728 р. обіймав уряд генерального бунчужного. Але за протест проти запровадження й зловживання Першої Малоросійської колегії та „Коломацькі статті“ в 1723—1724 рр. він — разом із миргородським полковником Д. Апостолом і генеральним осавулом Василем Жураковським — за наказом російського імператора був заарештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а потім, навіть після смерті імператора, впродовж п'яти років (1724—1728) мусив „безвыѣздно“ жити в Санкт-Петербурзі²⁸.

Після пожалування царським урядом „в гетмани“ на Генеральній раді в гетьманській столиці Глухові 1 жовтня 1727 р. 73-річного претендента, довголітнього миргородського полковника Д. Апостола „нужди малоросійські“ стали предметом посиленої уваги під час березневих переговорів у Москві нового гетьмана з графом Гаврилом Івановичем Головкиним — президентом Іноземної колегії, до якої зі сенату були передані всі українські справи. Тоді, у лютому 1728 р., Д. Апостол спеціально прибув на пишні урочистості з нагоди коронації юного Петра II, сина царевича Олексія Петровича²⁹. На розгляд імператору („хорошо ли они сочинены“) через канцлера й президента Колегії іноземних справ графа Г. І. Головкина 12 березня 1728 р. у Москві гетьман подав „Просительные статейные пункты“, які склалися з двадцяти вимог про відновлення прав Гетьманської України на основі „Березневих статей“ 1654 р. і в яких, власне, йшлося „про нужди Малоросії“³⁰.

Услід за „статейними пунктами“ Д. Апостол представив на затвердження російському урядові генеральну старшину і полковників, яких обрали або поставив на уряди гетьман у Глухові 1 жовтня 1727 р. Однак Верховна таємна рада не затвердила глухівських виборів і призначила генеральну старшину „по своему усмотрению“³¹. На думку Олександра Лазаревського, Я. Лизогуб 18 березня 1728 р. став генеральним обозним замість вибраного у Глухові „вольними голосами“ Гната Галагана. Цілком ймовірно, Г. І. Головкин, який розпоряджався усіма цими кадровими справами, зробив такий вибір з огляду на особисте знайомство з Я. Лизогубом у часи його вимушеного перебування в Санкт-Петербурзі: тоді граф міг пересвідчитися, що цей представник козацької старшини може бути реальним виконавцем усіх урядових розпоряджень. Відтоді понад двадцять

²⁷ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.— К., 2004.— С. 96.

²⁸ Мицик Ю. А. Лизогуб Яків Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання.— К., 2001.— С. 321.

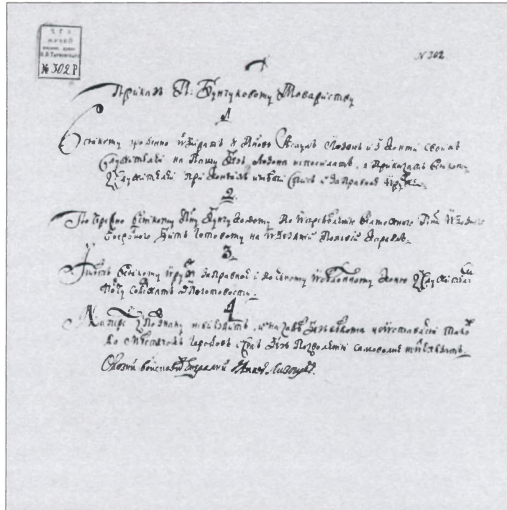
²⁹ С[торожен]ко Н. В. Стороженки (Фамильная летопись) // Киевская старина.— 1884.— Т. VIII.— Февраль.— С. 212.

³⁰ Детальніше див.: Припляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 163—166.

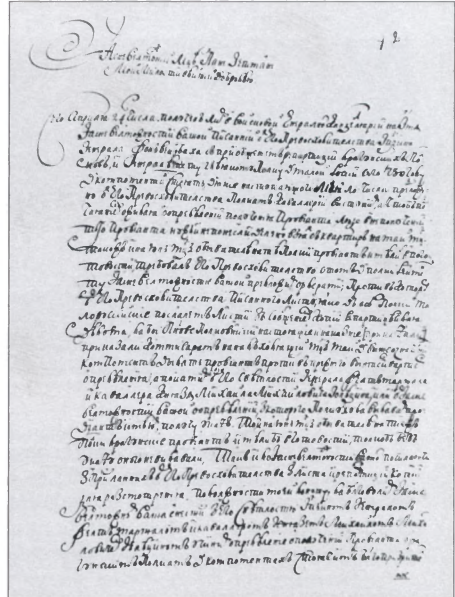
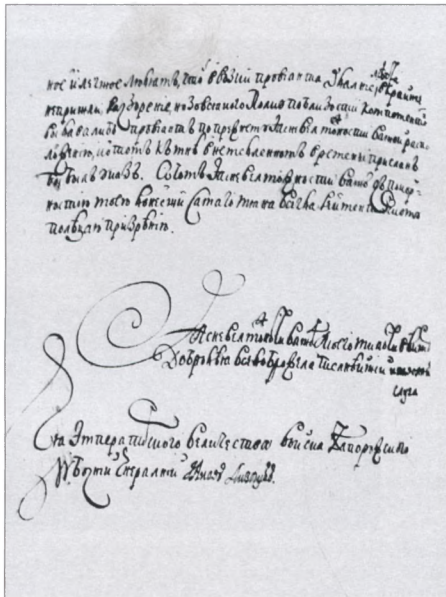
³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича.— Москва, 1859.— Ч. I.— С. 246, 304.

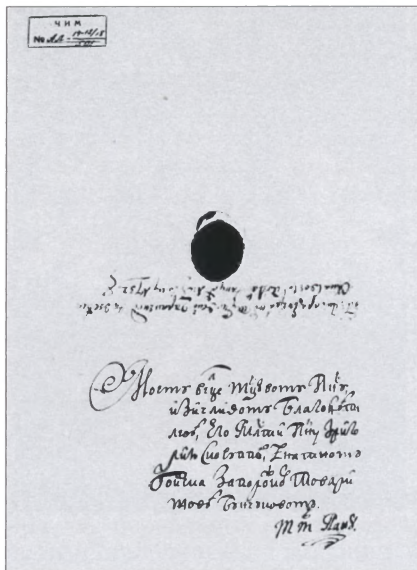
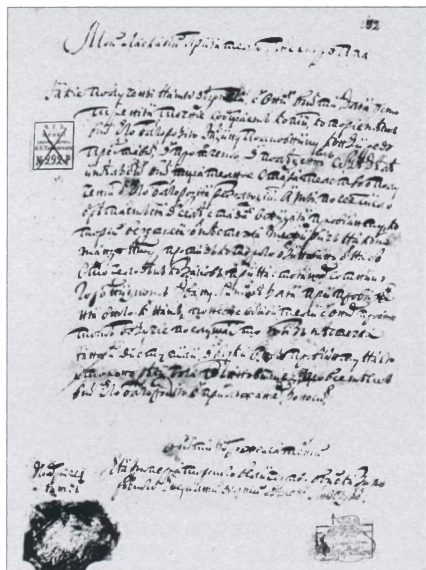
1. Герб Лизогубів

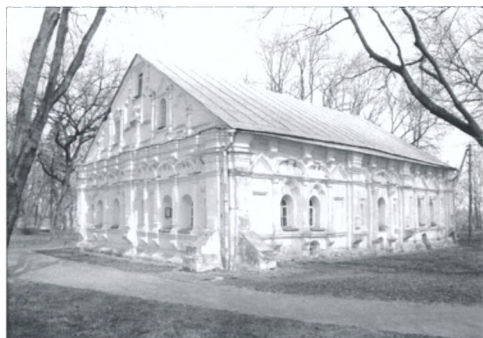
2. Наказ генерального обозного Якова Лизогуба бунчужковому товариству із власноручним підписом, 1733 р. (ЧИМ, інв. № АЛ-14—14/16/501, арк. 1)

3.1 і 3.2. Лист генерального обозного Якова Лизогуба до гетьмана Данила Апостола з автографом, квітень 1730 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3328, арк. 2—2 зв.)

5.1 і 5.2. Лист наказного гетьмана, генерального обозного Якова Лизогуба до наказного генерального осавула Григорія Скорупи (із власноручним підписом та печаткою), Янів (Берестейщина), листопад 1733 р. (ЧИМ, інв. № АЛ-14—14/7, арк. 1)

6. Кам'яниця Лизогуба, побудована в Чернігові наприкінці XVII ст. на кошти чернігівського полковника Юхима Лизогуба (батька генерального обозного); розташована на території Дитинця на Валі, свого часу використовувалась як приміщення Чернігівської полкової канцелярії, ні тут розміщені фонди Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (Світлина В. Пришляк, квітень 2011 р.)

7. Кафедральний собор святої великомучениці Катерини (Катерининська церква) в Чернігові, збудована на початку XVIII ст. на кошти братів Якова і Семена Лизогубів

років Я. Лизогуб залишався на уряді генерального обозного і весь цей час — від смерті Д. Апостола до виборів Кирила Розумовського — добре зживався з цілою низкою управителів Гетьманщини³².

Існував тоді й інший проект персонального складу генеральної старшини. На генерального обозного, можливо, планували обрати чи призначити Андрія Кандибу, а Я. Лизогуб і Михайло Забіла до указу мали би стати генеральними суддями³³. У донесенні від 21 серпня 1728 р. гетьмана Д. Апостола на російського таємного радника Федора Васильовича Наумова, який у Глухові виконував відповідну наглядацьку („кабы чего не вышло“) місію міністра-резидента при гетьмані, навпаки, написано про те, що „в чины енералніе волными голосами“ генеральним обозним обрали полтавського полковника Івана Левенця, генеральним осавулом — В. Жураковського, генеральним суддею — Я. Лизогуба. Д. Апостол скаржився, що Ф. В. Наумов самовільно замість „волними голосами вибраних, написать велел в Енералніе чины“: генеральними обозними — київського полковника Антона Танського та прилуцького полковника Г. Галагана, генеральним суддею — корсунського полковника А. Кандибу і так далі³⁴.

Проте вже 11 січня 1729 р. з'явилася імператорська грамота до гетьмана з повідомленням про призначення генеральної старшини із представлених Д. Апостолом кандидатів (зокрема, обозним — Я. Лизогуба), а також про приведення до присяги тих із них, хто не був у Москві³⁵. У діаріуші Генеральної військової канцелярії за 1729 р. занотовано, що 31 січня рано зранку прибула генеральна старшина з імператорської грамотою про її призначення, а 2 лютого Я. Лизогубу видано подорожна до Седнева на шість підвод³⁶. Підпис генерального обозного стоїть першим після гетьманського й у донесенні Д. Апостола від 14 травня 1729 р., підписаному козацькою старшиною, до Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської столиці з Глухова до Батурина, на підставі того, „что за прежнихъ Гетмановъ резиденція Гетманская была в Батуринѣ“³⁷.

15 травня 1729 р. гетьман надав генеральному обозному універсал, в якому запропонував прийняти „в вѣдмство“ всі прибутки з Коропівського району, що належав до Генеральної військової „армати“ (артилерії). Фінансові звіти про ці прибутки та витрати на артилерійські потреби обозний повинен був представляти гетьману, а той, відповідно до указу від 22 травня 1733 р., щороку мав надсилати разом із оцінкою загального

³² Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы).— С. 117.

³³ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 248 (Сенат и сенатские учреждения), оп. 29, д. 1793 (Дѣла Правительствующего Сената по Малороссійской экспедиціи съ 1728 по 1738 г.), л. 673.

³⁴ Там само.— Ф. 13 (Разряд XIII: Дела об Украине), оп. 1, д. 15 (О донесеніяхъ гетмана Данила Апостола на Тайного сов[ѣтника] Наумова), л. 12—12 об.

³⁵ Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі — Архив СПбИИ РАН), колл. 150 (Акты Черниговского губернского правления), № I / 387, л. 1.

³⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. I (Збірка О. Лазаревського), № 53763 (Лаз. 13/2), арк. 21 зв., 23 зв.

³⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3568, л. 179 (оригінал); Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка), оп. 1, спр. 2495, арк. 97 (копія); АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1729 г., д. 25, л. 1—2 (чернетка); ІР НБУВ, ф. I, № 53763 (Лаз. 13/2), арк. 476; ф. VIII (Київський університет Св. Володимира), № 1457, арк. 8. З цього приводу див. „всеподдантѣйшее представление“ 1734 р.: Архив СПбИИ РАН, колл. 150, № II / 22, л. 1—1 об. (оригінал).

стану артилерії до Колегії іноземних справ³⁸. Я. Лизогуб виконував й інші гетьманські доручення: 7 березня 1730 р. Д. Апостол письмово звертався до генерального обозного в справі стягнення чиншу з маєтків князя Олексія Івановича Шаховського³⁹, а 18 квітня того ж року — стосовно дозволу ніжинському полковнику Іванові Хрущову на три-чотири місяці з'їздити до Москви⁴⁰.

Коли в січні 1730 р. у Москві від віспи помер молодий імператор Петро II, на його похороні в Архангельському соборі Московського Кремля перебував „и гетманъ Апостоль съ старшиною въ то время, и на его мѣсту правиль обозній Яковъ Лизогубъ въ Украинѣ“⁴¹. Обов'язки наказного гетьмана він виконував і наступного, 1731 р., коли Д. Апостол знову їздив до Москви. Власноручний підпис генерального обозного — відразу після гетьманського вензеля — стоїть на відомості „покуховного“ збору та „показанщини“ (податків з вина та з кожного казана, призначеного для викурювання горілки) в десяти полках Гетьманщини за лютий 1731 р.⁴²

Д. Апостол дбав про свого найпершого заступника, бо саме найближче гетьманське оточення формувало та реалізовувало внутрішню політику в козацькому Гетьманаті. Так, у 1729 р. гетьман листовно апелював до архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові Германа Кононовича задля врегулювання земельної суперечки, що розгорілася між монахами та Я. Лизогубом⁴³. 29 червня 1730 р. датований гетьманський універсал про надання генеральному обозному до „ласки войскової“ сіл Харитонівки й Олексинців Сріблянської сотні Прилуцького полку та сіл Миклашевки і Білоусівки Пирятинської сотні Лубенського полку⁴⁴. У липні того ж року Д. Апостол своїм універсалом призначив трьох генеральних старшин для проведення розмежування земель Я. Лизогуба та бунчукових товаришів — брата Семена Лизогуба і Андрія Бурковського⁴⁵. Наступного року, 12 і 15 жовтня гетьман видав два універсали про підтвердження права власності на куплені ґрунти і побудову на них млина в селі Кислі Любецької сотні Чернігівського полку⁴⁶. 18 лютого 1732 р. датований ще один гетьманський універсал про надання маєтків генеральному обозному на ранг⁴⁷. В одній із суплік 10 лютого 1731 р. Я. Лизогуб жалівся гетьманові стосовно жителів його села Бігач Седнівської сотні Чернігівського полку, розташованого між Березною і Седневом, на тракті з Чернігова до Березни: російські й українські службовці, які переїздили через село, вимагали провізії, податків, обирали та чинили різноманітні шкоди місцевим мешканцям⁴⁸. Відтак 13 грудня 1731 р. Д. Апостол видав універсал на захист мешканців Бігача⁴⁹.

³⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини.— Ч. II.— С. 146.

³⁹ РГБ, НИОР, ф. 159, № 706, л. 1.

⁴⁰ Там само.— № 718, л. 1

⁴¹ Лїтопись или описание краткое.— С. 59.

⁴² РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3569, л. 37 об.

⁴³ РГБ, НИОР, ф. 159, № 240, л. 1.

⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3549, арк. 8 (копія).

⁴⁵ Там само.— Арк. 73.

⁴⁶ Там само.— Спр. 3782, арк. 3 (копія); спр. 119, арк. 64—65 (чернетка).

⁴⁷ Там само.— Спр. 4167, арк. 146.

⁴⁸ РГБ, НИОР, ф. 159, № 26, л. 1, 2 об.; № 27, л. 1—1 об.

⁴⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 119, арк. 61—62 (чернетка).

Генеральний обозний, подібно до гетьмана, так само виставляв універсали. Зокрема, 25 січня 1731 р. Я. Лизогуб видав універсал про вилучення з воронізької сотенної юрисдикції Ніжинського полку знатного воронізького жителя Нікітіна та переведення його дому під безпосередню юрисдикцію гетьмана⁵⁰. 27 лютого 1731 р. у Глухові генеральний обозний підписав указ про виконання повинностей монастирськими підданими Свято-Петропавлівського Глухівського монастиря⁵¹.

Доволі часто генеральний обозний листувався з гетьманом у різних справах. У 1728 р. з Москви Я. Лизогуб жалівся Д. Апостолові на бунчужного товариша Чернігівського полку Якова Полуботка, який відбирав у нього Рудню Гунківську, що від батька-діда йому належала, а також на нудьгу в старій російській столиці⁵². 9 березня 1730 р. генеральний обозний писав до гетьмана про отримання від фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голіцина вимоги про роздачу платні — кормового козакам і чугуївським калмикам⁵³. У квітні 1730 р. Я. Лизогуб звертався до Д. Апостола стосовно листа, що надійшов до Генеральної військової канцелярії від російського генерала, австрійця за походженням Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха стосовно розміщення на вінтерквартирах (зимових постях) російських драгунських і кавалерійських полків на території Гетьманщини та забезпечення для них провіанту, який збирався зазвичай „з обивателів“. Генеральний обозний переймався тим, щоб через транспортування місцевими мешканцями провізії на далекі відстані не спричинило їх розорення, тож прохав гетьманського указу, аби не заставляли возити провізію солдатам російських полків, а здавати поблизу в полках Гетьманщини (*Ілюстрації* 3.1 і 3.2)⁵⁴. З цього приводу збереглася ціла низка універсалів і листів Д. Апостола своїм полковникам про утримання населенням російських полків, порядок видання провізії для особового складу та фуражу для коней (так званих порцій та рацій), сіна тощо⁵⁵.

У листах Я. Лизогуб турбував гетьмана як у приватних справах, дочасних розмежування земель чи земельних суперечок і захоплення ґрунтів⁵⁶, так і стосовно публічних питань. Відомі донесення 1731 р. генерального обозного про одержання указу про приїзд до тодішньої гетьманської столиці — Глухова⁵⁷. Із січня — лютого 1732 р. походить листування Д. Апостола з генеральним обозним та генеральним суддею знову ж таки про приїзд до Глухова, цього разу для прийняття присяги новій російській імператриці Анні Іоанівні⁵⁸. 9 червня того ж року в Глухові, згідно з

⁵⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 55, арк. 2 (копія).

⁵¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В. Й. Горобець.— К., 1993.— С. 53—54.

⁵² РГБ, НИОР, ф. 159, № 25, л. 1.

⁵³ Там само.— № 446, л. 1.

⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3328 (Справа про розташування в Малоросії на вінтерквартирах драгунських і ландміліційних полків, 1730 р.), арк. 2—2 зв. (оригінал).

⁵⁵ Детальніше про це див.: Пришляк В. З листування Данила Апостола // Український археографічний щорічник.— К., 2010.— Нова серія.— Вип. 15.— С. 400—401, 407—408 (документ № 3).

⁵⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 55, арк. 28—51.

⁵⁷ Там само.— Спр. 3982, арк. 7.

⁵⁸ Там само.— Спр. 4192, арк. 11—21.

наказом імператриці від 31 грудня 1731 р., за участю Я. Лизогуба відбулася Старшинська рада, на якій вирішували питання про видачу платні усім полковим і сотенним служителям, а також на канцелярські витрати⁵⁹.

Полковники також могли письмово звертатися безпосередньо до генерального обозного. Відомий, зокрема, лист із Гадяча від 26 лютого 1731 р. гадяцького полковника Григорія Граб'янки до Я. Лизогуба про відрядження до Глухова писарів для переписування за ініціативою гетьмана Д. Апостола „правних книг“ — у майбутньому відомого правового зводу Гетьманщини під назвою „Права, за якими судиться малоросійський народ“ 1743 р.⁶⁰ Високоосвічений і досвідчений Я. Лизогуб, очолюючи комісію, був одним із дієвих організаторів і консультантів у цій довготривалій, але загалом успішній кодифікаційній роботі. Його автограф як генерального обозного знову ж таки стоїть першим серед підписів шістнадцяти членів „комісії правної“ на підсумковому тексті кодексу⁶¹.

У генерального обозного, як майже у всіх людей влади того часу, були свої добрі приятелі та недоброзичливці. Ще в 1728 р. Я. Лизогуб скаржився на генерального суддю Михайла Забілу, якого звинувачував у захопленні його пожитків⁶². 9 листопада 1731 р. до гетьмана видано імператорську грамоту стосовно розгляду та вирішення в Генеральному військовому суді українськими й російськими суддями справи Михайла Кандиби з Я. Лизогубом щодо звинувачення у захопленні згаданих пожитків генерального обозного та його невістки — з тим, щоби відсторонити останнього як зацікавлену персону від участі в засіданні Генерального військового суду⁶³.

Я. Лизогуб, як і його предки, був добрим воєначальником. У війні за „польську спадщину“ 1733—1735 рр., підтримуючи кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої саксонського курфюрста Августа III Саксонського, брали участь козацькі бригади з полків Гетьманщини (5 400 козаків) під командою „велможного его милости пана Якова Лизогуба обозного воскового енерального и наказного гетмана“⁶⁴. Наказним генеральним осавулом „Польського корпусу“ в поході призначено бунчукового товариша Стародубського полку, шляхтича гербу „Шелінга“ Григорія Скорупу, а Я. Жураковського (зятя Я. Лизогуба) — командиром Ніжинської бригади⁶⁵. З цього періоду відомий наказ (складався з чотирьох пунктів) генерального обозного бунчуковому товариству про випасання коней, готовність відбувати об'їзні польові караули, заборону само-

⁵⁹ Архів СПБІИ РАН, колл. 150, № II / 21, л. 5 (оригінал).

⁶⁰ ЦДА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3792 (Листування гадяцького полковника Григорія Граб'янки), арк. 2, 5 зв. (оригінал). Опубл.: Припляк В. Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2011. — Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — С. 563, 565, 567—568 (документ № 3, фотокопії й текст).

⁶¹ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упоряд., вступна стаття К. Вислобокова. — К., 1997. — С. 546.

⁶² Архів СПБІИ РАН, колл. 150, № I / 370, л. 1.

⁶³ Там само. — № I / 492, л. 1.

⁶⁴ Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. — Чернівці, 2000. — № 5 (35): жовтень—листопад. — С. 140 (документ № 1).

⁶⁵ ЧІМ, інв. № АЛ-14—14/6, арк. 1.

вільного від'їзду тощо (*Ілюстрація 2*)⁶⁶. 15—18 квітня 1733 р. датовані документи справи про спорядження возів у Прилуцькому полку для „курничиків“⁶⁷ генерального обозного Якова Лизогуба з метою організації походу до польського кордону⁶⁸. У матеріалах Генеральної військової канцелярії міститься справа, що розтягнулася від 31 червня 1733 р. до 26 березня 1734 р., про призначення на засідання Генерального військового суду замість генерального обозного Якова Лизогуба, який тоді перебував у Польському поході, генерального осавула Федора Лисенка⁶⁹.

У Лизогубівському літописі зафіксовано, що після смерті 1733 р. польського короля Августа II „тогда жъ къ границу Литовской отъ Старадуба и за границу въ Литву, для удержанія курфирста саксонского Августа третьяго на королевствѣ польскомъ, а для выгнаня зъ Польши обраного повторно на королевство польское Лѣщинского, войска великороссійскіе и козацкіе 10,000 тысячъ при командиру обозному енеральному, Якову Лизогубу, и бунчуковые товарищи 100, ходили [...] Обозному же генеральному съ козаками велено зимовать въ разныхъ мѣстахъ литовскихъ: въ Брестю Литовскому, Яновѣ, Вильнѣ, Гроднѣ, где поморок (пошесть.— В. П.) явился, и тамъ ляховъ, козаковъ и жидовъ много вымерло чрезъ три месяца; тамъ же бунчуковыхъ зъ десятокъ умерло [...]“⁷⁰ Серед останніх були бунчукові товариші з Чернігівського полку, імена та прізвища яких внесено до „Виденія“ 1730 р. (див. *Додаток*) — Семен Лизогуб, рідний (молодший) брат генерального обозного⁷¹, та Я. Полуботок, син наказного гетьмана Павла Полуботка, тіла яких поховали у василіянському монастирі біля Гродно⁷².

7 липня 1733 р. з обозу під Симеонівкою на Білорусі Я. Лизогуб „покорно“ писав до Д. Апостола, повідомляючи, що 24 червня отримав грамоту з Колегії іноземних справ із Санкт-Петербурга: в ній містився наказ, згідно 4-го параграфа „Рішительних пунктів“, надіслати відомість про утримання Генеральної військової артилерії за 1732 р. У листі до гетьмана генеральний обозний звітував про підопічну йому генеральну артилерію, „якіе поради мною устроени и сколько яких запасов, и служи-

⁶⁶ ЧІМ, інв. № АЛ-14 — 14/16/501, арк. 1.

⁶⁷ Курничики — категорія рядових козаків у Гетьманщині. Їх закріплювали за гетьманами, генеральною й полковою старшиною для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курничиків від участі у військових походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки (Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна.— К., 1999 [Україна крізь віки.— Т. 8].— С. 106).

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 4388, арк. 8.

⁶⁹ Там само.— Спр. 4362, арк. 19.

⁷⁰ Літопись или описание краткое...— С. 60.

⁷¹ Відомий універсал гетьмана Д. Апостола, виданий у 1729 р. бунчуковому товаришеві С. Лизогубу стосовно продовження володіння „військовим степом“ біля його хутора у Прилуцькому полку (ІР НБУВ, ф. II (Історичні матеріали), № 4727, арк. 1 [копія]).

⁷² Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — Biblioteka PAU i PAN w Krakowie), oddz. rękopisów, Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach, sygn. 269 (Akta kozackie z lat 1596—1723), s. 2; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2496, арк. 2 (копія); Антонович В. Предисловіє // Літопись или описание краткое...— С. VIII. Мабуть, востанне С. Лизогуб і Я. Полуботок зафіксовані першими особами у списку Чернігівського куреня за 1733 р. „Въденіе Товариства бунчукового Полку всѣхъ на лицѣ ймѣиса“ (ЧІМ, № АЛ-14—14/5, арк. 1; опубл.: Ситий І. До історії українського війська...— С. 142 [документ № 2]).

телей в оной имѣется“, обіцяв докінчити укладання відомості за 1732 р.— так, як це вже зроблено за три попередні, 1729—1731 рр.— та негайно передати їх до Генеральної військової канцелярії⁷³. У щоденнику Якова Марковича під 14 серпня 1733 р. занотовано про похід Я. Лизогуба до Смоленська⁷⁴. 11 листопада того ж року із західно-поліського містечка Янова на Берестейщині (нині — місто Іваново, районний центр), листовно відповідаючи наказному генеральному осавулові Г. Скорупі, генеральний обозний писав про розміщення в селі Стави (очевидно, на Пінщині), а також про провіант, який провадили від містечка Межиріч і про сотню козаків для його супроводу під орудою городнянського сотника Чернігівського полку Івана Римші (обивателі Янова відмовилися від транспортування цього провіанту „на сю сторону рѣки Бѣга“). Я. Лизогуб також повідомляв російського полковника Кондирева про труднощі походу внаслідок хвороб серед козаків, нестачі провізії й фуражу та іншого (*Ілюстрації* 5.1 і 5.2)⁷⁵. З періоду Польського походу відома восямикутна паперово-воскова, з червоно-коричневим воском, з печатка генерального обозного (*Ілюстрація* 4), що датується листопадом 1733 р.⁷⁶

4. Печатка генерального обозного Якова Лизогуба, 1 і 21 листопада 1733 р. (ЧІМ, інв. № АЛ-501/14/3; інв. № АЛ-501/14/7)

Після смерті Д. Апостола в січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд не дозволили провести вибори нового гетьмана, а правління було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенантові Семену Івановичу Нарішкіну „кушно съ малороссійскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малороссійскаго генералитету персона, войсковый енеральный обозный, Яковъ Лизогубъ (підкреслення наше.— В. П.), былъ определенъ указом Ея Императорскаго Величества“⁷⁷. Указ 31 січня 1734 р. до генеральної стар-

шини передбачав призначення замість померлого гетьмана Правління

⁷³ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, sygn. 269 (Krz.), s. 26—27 (оригінал); ЦДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2496, арк. 19—20 (копія).

⁷⁴ ІР НБУВ, ф. І, № 66858, арк. 132 зв. (Дневник Якова Марковича 1731—1736 гг., т. 3).

⁷⁵ ЧІМ, інв. № АЛ-14—14/7, арк. 1.

⁷⁶ Зображення на печатці: у щиті озброєна шаблею рука в обладунках вправо, яку увінчує вгорі хрест (герб „Погоня польська“), над щитом короноване забороло з трьома пір'янами, навколо щита — рослинний орнамент та літери — „СІПВВЗЕІ...“ („Ся Пресветлого Императорского Величества Войска Запорозкого Снеральный [Обозный] Іаков [Лизогуб]“) (Там само.— Інв. № АЛ-501/14/3; інв. № АЛ-501/14/7; опубл.: Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Родовід.— К., 1997.— Ч. 3 (15).— С. 101—102; див. також: Лизогубы // Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута.— К., 1993 [Репринт. видання.— Санкт-Петербург, 1914].— С. 95, XXXII).

⁷⁷ Лїтопись или описание краткое...— С. 61.

гетьманського уряду із шести „персон“, у тому числі князя О. Шаховського та Я. Лизогуба⁷⁸. На той час генеральний обозний ще перебував на чолі козацького війська в Речі Посполитій, беручи участь у здобутті Варшави, Гданська та інших міст. Однак імператорським указом наказано „быть ему же обозному в судѣ енеральному“⁷⁹. У родинній хроніці Забіл записано, що „Пяъ wobзній Енералній Мковъ Лизогубъ з Полци лѣтом отишоль, по вказу, з частю войска, а тамъ вставленъ полковникъ гетманом наказнимъ Гадацкій Григорій Грабанка з войском и з бунчуковими“⁸⁰. Я. Лизогуб залишався першою особою з-поміж українців упродовж усього Правління гетьманського уряду в 1734—1750 рр., аж до обрання гетьманом К. Розумовського.

У ході російсько-турецької війни 1735—1739 р., яка вкрай виснажила Гетьманщину, російська армія під командуванням фельдмаршала Бурхарда Крістофа фон Мініха та козацьке військо під булавою наказного гетьмана, „главнаго надъ Малороссіянами командѣра, обозного енерального Якова Лизогуба“ під час Очаківського походу 1737 р. здобули Очаків⁸¹. З того часу походить чолобитна двох козаків Сергієнків з Ніжинського полку до сенату на Я. Лизогуба: скаржники звинувачували його в несправедливому загарбанні їх ґрунтів та перетворенні їх самих на підданих якраз після Очаківського походу, під час якого вони через крайню нужду мали необережність позичити в генерального обозного 60 рублів. Справа згодом була передана до Генерального військового суду, в якому засідав і Я. Лизогуб, тож козаки судовий процес програли⁸². Тогочасні суспільні умови дедалі більше робили можливим для козацької старшини обмеження економічних і правових свобод козацького стану, а серед козацької верхівки генеральний обозний не був винятком.

Випадок з безвизнім проживанням у Санкт-Петербурзі, який мав місце в біографії Я. Лизогуба замолоду, повторився двадцять років потому. В 1745—1749 рр. він разом з Миколою Ханенком та Василем Гудовичем входив до складу старшинської делегації, яка настійливо, за посередництва братів Розумовських, добивалась від імператриці Єлизавети Петрівни відновлення гетьманства в Україні. Наприкінці трирічного перебування в російській столиці 20 грудня 1748 р. генеральний обозний „былъ посѣщенъ параличною болѣзнью“, тобто його розбив параліч, який привів до смерті 24 січня 1749 р. Поховали Я. Лизогуба в Олександро-

⁷⁸ РГБ, НИОР, ф. 159, № 26, л. 50—50 об.

⁷⁹ Лѣтопись или описание краткое...— С. 61.

⁸⁰ ЧИМ, інв. № АД-14, арк. 48 (Книга Забілы, составленная изъ документовъ, историческихъ замѣтокъ и пр.). Опубл.: Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30—40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть.— К., 2000.— Вип. 1.— С. 456; його ж. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2 (32): березень—квітень.— С. 150.

⁸¹ Лѣтопись или описание краткое...— С. 63—69; Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735—1739 років.— К., 2009.— С. 83—85, 176—177, 189.

⁸² Джиджора І. Україна в першій половині 1738 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1906.— Т. LXIX.— Кн. I.— С. 80—81; його ж. Україна в першій половині 1738 р. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / З передм. акад. М. Грушевського.— К., 1930 [Записки Історичної секції ВУАН.— Т. XXXVI].— С. 169.

Невській лаврі в Санкт-Петербурзі⁸³. На його могилі вміщено нагробний напис⁸⁴:

*„Тисяча сѣмъ сотъ сорокъ девятого г[о]ду
Здѣсь в гробъ вселился Яковъ з Лизогубовъ роду
В генварѣ, о сѣмъ десятъ четвертого лѣта
Жизны своей остави печаль сего свѣта.
Онъ в Малой Россіи мужъ воинскихъ дѣлъ славныхъ
Поборялъ за отечество противъ враговъ главныхъ,
За вѣру и за вѣрность непоколебиму,
За служби и за храбрость непребориму.
Бунчучный и обозный послѣ Енералній
И дворянствомъ жалованъ сей мужъ достохвалній.
Вси убо к сему гробу с приходящихъ людей
Рцѣте — в немъ лежащому вѣчна память буди“.*

Збереглися відомості, що в передостанній рік життя Я. Лизогуба під час пожежі 23 травня 1748 р. у гетьманському Глухові було вкрадено скриню з його майном, про що велося розслідування 22—28 червня 1749 р.⁸⁵

Брати Яків і Семен Лизогуби залишили по собі — як донатори й ктитори — фундовану ними на початку XVIII ст. й посвячену 1715 р. Катерининську церкву в Чернігові (*Ілюстрація 7*). Храм зведено за заповітом їхнього батька Юхима Лизогуба на пам'ять про героїзм їхнього діда Якова Кіндратовича Лизогуба й козаків Чернігівського полку, виявлений ними під час штурму турецької фортеці Азов у 1696 р.⁸⁶ За свідченням джерел, власне Яків Кіндратович Лизогуб був одним з ініціаторів будівництва⁸⁷. В архітектурному плані церква цікава тим, що в камені відтворені самобутні дерев'яні форми українського зодчества. У ній був чудовий бароковий іконостас, утрачений у другій половині XIX ст. Від давніх часів у храмі залишилось кілька евангелій та аналой — високий столик-підставка для богослужбових книг та ікон, що використовується під час богослужінь, сучасний Лизогубівському літопису⁸⁸.

Саме таким — крізь призму нововиявлених архівних джерел та публікацій — виглядає життєпис другої людини в Гетьманщині після гетьмана, який мав найвище звання в козацькому „табелі про ранги“. Від дідів до онуків, від предків до нащадків у головному славний рід Лизогубів залишив свій неповторний слід в українській історії як рід вояків, меценатів і справжніх патріотів, які намагалися передусім відстояти

⁸³ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: В 5 т.— Санкт-Петербург, 1880.— Т. I.— С. 67—99; Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы).— С. 118—119.

⁸⁴ Опубл.: Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини...— Ч. II.— С. 151.

⁸⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 9639, арк. 5.

⁸⁶ Згадку про цю подію див.: Черниговская летопись. 1587—1750 // Архіви України.— 1989.— № 5 (217): вересень—жовтень.— С. 67.

⁸⁷ Тимошенко Т. Ф. Лизогуб — спадкоємець традицій свого роду // Сіверянський літопис.— 2006.— № 6 (72): грудень.— С. 64.

⁸⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 5: Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский.— С. 66—67.

давні права й вольності своєї землі, були послідовними прихильниками української автономії. Один із представників цього відомого роду, Андрій Лизогуб (1804—1864), щиро товаришував з Тарасом Шевченком, інший, Федір Лизогуб (1851—1928) очолив уряд — Раду Міністрів Української держави в період гетьманату Павла Скоропадського в 1918 р.⁸⁹

Довший час Лизогуби з тривалими старшинськими каденціями склали невід'ємну частину політичної еліти козацької України в російському підданстві, але все ж своєї квазі-держави — Війська Запорозького і тому надовго залишилися носіями станової елітарної свідомості, а в новітні часи, відповідно, нової української національної свідомості на теренах Центрально-Східної Європи.

* * *

Документ, що поданий у додатку, це перелік („виденіє“) генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів, який уклав військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Данило Городецький під орудою генерального писаря Михайла Турковського. Очевидно, за часом складання список можна віднести до періоду не раніше 30 травня 1730 р.: цього дня в Гадячі замість відставленого „за починеніє от него козакамъ обиды“ Гаврила Милорадовича тамтешнім полковником „вольними голосами“ було обрано (а згодом і затверджено) гадяцького полкового обозного Г. Граб'янку⁹⁰, вписаного у „виденіє“ як гадяцького полковника.

Перелік починається з генерального обозного Якова Лизогуба, далі вписані генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний підскарбій Андрій Маркович, генеральні осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко, генеральний бунчужний Іван Бородна. Услід за генеральною старшиною подані імена десяти полковників: чернігівського — Михайла Богданова, ніжинського — Івана Хрущова, стародубського — Олександра Дурова, прилуцького — Гната Галагана, київського — Антона Танського, миргородського — Павла Апостола, лубенського — Петра Апостола, полтавського — Василя Кочубея, гадяцького — Григорія Граб'янки і переяславського — Василя Танського, чільних представників полковницької соціо-службової корпорації⁹¹. Після них у списку вміщені бунчукові товариші для кожного з десяти полків Гетьманщини.

Бунчукове товариство склали представники привілейованої частини козацької старшини кінця XVII—XVIII ст., будучи членами почесного відділу в оточенні та під покровительством гетьмана (під бунчуком — гетьманським клейнодом, що символізував вищу військову владу). У військових походах бунчукові товариші перебували під керівництвом генерального бунчужного. За ранговою ієрархією та субординацією вони вважалися дещо нижчими від полковників і як елітний резерв, при потребі, за наказом могли заступати полковників у командуванні полками. До бунчукового товариства потрапляли діти генеральної й полкової старшини-

⁸⁹ Тимошенко Т. Ф. Лизогуб — спадкоємець традицій... — С. 67.

⁹⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3568, л. 222—226; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2493, арк. 159—165 зв. (копія).

⁹¹ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, sygn. 269 (Krz.), s. 1 (оригінал); ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2496, арк. 1 (копія).

ни. Кількість їх не була чітко визначена і цілковито залежала від гетьмана, який набирав їх з визначних родин за принципом родової спадковості (таким, для прикладу, був давній козацько-старшинський рід Лизогубів). Як ознака підвищення по службі звання „бунчуковий товариш“ надавався полковій старшині, сотникам, військовим канцеляристам. Привілеї бунчукового товариша — як особи, яка вилучалася з-під юрисдикції полковника і перебувала „в особливій гетьманській протекції“, — полягали в тому, що він звільнявся від місцевого та підлягав лише Генеральному військовому суду. Окремі бунчукові товариші супроводжували гетьмана в поїздках до Москви та Санкт-Петербурга, царських урядовців у подорожах Гетьманщиною, їх залучали до роботи в Генеральній військовій канцелярії, вони відповідали за приймання провіанту для війська, стан шляхів і поштовий зв'язок, брали участь у святкових церемоніях тощо. За майновим цензом посідали провідне місце серед козацької старшини, тому були великими землевласниками й нерідко володіли значними маєтностями, подекуди навіть більшими, аніж володіння генеральної старшини. Кожному з них на чин належало 200 дворів і грошове жалування (наприклад, у 1729 р. складало 60 рублів і пару соболів). Наприкінці XVIII ст. більшість з бунчукових товаришів перетворилися на поміщиків⁹².

Оригінал документа, що публікується вперше, нині зберігається у відділі рукописів Наукової Бібліотеки Польської академії знань та Польської академії наук у Кракові, зокрема у фонді Крижановських в Черпородах, де він відклався серед рескриптів українських гетьманів та урядників⁹³. Копія „видіня“ знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у Львові, у фонді Наукового товариства імені Шевченка. Її було виявлено в грудні 2007 р., під час підготовки до друку тому листування за 1904—1914 рр. М. Грушевського та його учня, дослідника Гетьманщини Івана Джиджори, у так званій „Теці Івана Джиджори“ — цілому розсипі архівних матеріалів: особистих паперів, чернеток друкованих та недрукованих праць, зшитків з виписками, матеріалами до розвідок та численних копій архівних документів. Матеріали ще в липні 1932 р. уважно переглянув Теофіл Коструба⁹⁴, що засвідчено його власноручним 8 липня 1932 р.: саме тоді вчений завершив упорядкування „Теки Івана Джиджори“. У ній відклалися й копії документів —

⁹² Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина.— 1997.— № 5.— С. 24—40; Репан О. А. Бунчукове товариство у 1735—1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті.— Дніпропетровськ, 2001.— С. 37—38; його ж. Старшинський реєстр 1736 року // Дніпропетровський історико-археологічний збірник.— Дніпропетровськ, 2001.— Вип. 2.— С. 552; Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // „Истину встановлює суд історії“: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка.— К., 2004.— Т. 2: Наукові студії.— С. 291—347; Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Українська козацька старшина.— К., 2008.— Ч. 3.— Кн. 1: Значне військове товариство. Бунчукове товариство.

⁹³ Dziwik K. Działalność naukowa i kolekcjonerska Stanisława Filipa Krzyżanowskiego (1841—1881) // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.— Wrocław, 1969.— R. XIV: 1968.— S. 89.

⁹⁴ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського.— К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008.— Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк [Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.— Т. IV].— С. 33—34.

загальним числом 44 сторінки — з „р(у)к(о)п(исів) Крак(івської) Акад(е-мії)“, серед яких під № 269 донині зберігається публікований документ⁹⁵. На львівській копії вміщена дописка такого змісту: „Реєстр козаків — рукопис аркушевого формату, сторін 8, з котрих 2 і 8 чисті, а 7 записана лише згори двома стрічками за двома підписами старшин, з них перший зараз таки під списком козацьким, другий підпис на середині сьої ст. 7. Оба підписи з замашними викрутасами.— (письмо україн.[ське] дуже старанне)“⁹⁶.

Публікація документа здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст., за принципом „літера в літеру“, та відповідно до норм сучасної пунктуації. Збережено написання великих і малих букв „ѣ“, „ѧ“, „Ѩ“, „ѩ“, „Ѫ“, „ѫ“, „Ѭ“, „ѭ“, відсутня в сучасному українському алфавіті літера „Ѯ“ зазвичай передається в публікації документа як „в“; збережено графіку літери „ї“, що за значенням і звучанням наприкінці прізвищ відповідає сучасній українській літері „и“. Виносні літери внесені в рядок і позначені курсивом, титла над скороченими словами збережено. Фраза „Канцелларист Войсковий“ написана з переносами в нижній частині трьох сторінок документа.

ДОДАТОК

[1730 р., Глухів.] —

Перелік генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів Гетьманщини

// Арк. 1

Видяні Генеральной старшини, Полковниковъ и бунчуковитъ Товарищй, а имянно:

Генералні Старшина

Шкозній Мковъ Лизогуб
Судїа Михайло Забѣла
Подскарбій Андрей Марковичъ
Асаулъ Івань Мануйловичъ
Другій Асаулъ Федор Лисенко
Хоружій Мкимъ Горленко
Бунчучній Івань Бороздна

⁹⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2495 (Виписки з документів архіву „Правительствующего сената по малороссийским делам“ за 1689—1729 рр., зібрані Джиджороку І., т. IV і останній), арк. 1.

⁹⁶ Там само.— Спр. 2496, арк. 3.

Полковники

Чернігівській Михайло Богдановъ
 Нѣжинській Іванъ Хрущовъ
 Стародубовській Александр Дуровъ
 Прилуцкій Ігнатій Галаганъ
 Кіевській Антоній Танскій
 Миргородській Павель Апостоль
 Лубенській Петръ Апостоль
 Полтавській Василій Кочубей
 Гадацькій Григорій Грабанка
 Переяславській Василій Танскій

Канцелларист

// Арх. 2

Товарици Бунчукові**В Полку Кіевскомъ**

Федор Василієвъ Солонина
 Александр и Семень Данилови Солонини
 Кирило Солонина
 Семень Шаула
 Іванъ Тернавіотъ
 Іванъ Ханенко

В Полку Чернігівскомъ

Семень Лизогуб
 Андрей Борковскій
 Іванъ Маѣимовичъ
 Деманъ и Петро Бутовичи
 Павель Ломиковскій
 Яковъ Полуботокъ
 Матвій Жураковскій
 Іванъ Тополніцкій
 Василь Дорошенко з снѣмъ Василемъ
 Мойсѣй Несторенко
 Іванъ Долѣнскій
 Іванъ Мокрієвичъ Посоховскій умер*
 Іванъ Мокрієвичъ Сибережскій
 Михайло Домонтовичъ
 Іосифъ Рашевскій
 Тимофѣй Скоропадскій

В Полку Стародубовскомъ

Михайло Турковскій з синами Маѣимомъ, Іваномъ и Михайломъ

* Закреслено.

Андрей Миклашевскій
 Иванъ Миклашевскій
 Петро Корецкій

Войско

// Арк. 3

Стефанъ Ширай з синомъ Федоромъ
 Маѣимъ Корсакъ
 Афанасій Покорскій з синами Даниломъ, Алеѣимъ, Григоріємъ и Иваномъ Николай Борозна
 Лаврентій Борозна
 Григорій Борозна
 Григорій Гамалѣа
 Владимиръ Романовскій
 Василій Завадовскій
 Андрей Дзевулскій
 Данило Кутневскій з синами
 Парфенъ Пекалѣцкій
 Григорій Скоруппа
 Иванъ Гамалѣа
 Григорій Силевичъ
 Михайло Рубецъ
 Дмитрій Рубецъ
 Василій Романович
 Петро Чарнолузкій
 Иванъ Кголембовскій
 Михайло Кголембовскій

В Полку Нѣжинскомъ

Михайло Скоропадскій
 Стефанъ Миклашевскій
 Михайло, бывшій фастовскій Полковникъ
 Стефанъ Бутовичъ
 Андрей Лизогуб
 Пковъ Марковичъ
 Иванъ Забѣла
 Иосифъ Тарасович
 Федор Савичъ
 Даманъ Туранскій
 Пковъ Жураковскій Нѣжинскій.
 Стефанъ Забѣла з синомъ Иваномъ
 Федор Чуйкевичъ
 Иван Пѣроцкій
 Афанас Дорожѣвичъ з снѣмъ Федоромъ
 Иван Костенецкій
 Пковъ Грабовскій
 Пковъ Жураковскій Глуховскій
 Иванъ Даниловъ Забѣла
 Василь Романовичъ воронѣжскій

Василь Романовичъ, брат его
 Стефанъ Холодовичъ
 Павелъ Голуб умеръ*
 Данило Карпѣка
 Федоръ Карпѣка
 Семень Карпѣка Асаул Артилеріи Енеральной
 Стефанъ Карпѣка
 Иковъ Карпѣка
 Александръ Шишкевичъ
 Кѣзма Заруцкій
 Иванъ Филиповскій
 Леонтій Метелскій
 Дмитро Жураховскій
 Кирило Троцкій з снѣми
 Иванъ Биковскій
 Иванъ Даковскій

В Полкѣ Переясловскомъ

Василій Томара
 Василь Дмитрашко
 Андрей Дмитрашко
 Стефанъ Сулима
 Иванъ Сулима

В Полку Полтавскомъ

Иванъ Левенець

вий

// Арх. 4

Дмитро Колачинскій
 Иванъ Тарнавскій

В Полку Миргородскомъ бунчукового Товариства нѣтъ

В Полку Гадацкомъ

Андрей Полуботокъ
 Федоръ Потребичъ Гречаній
 Иковъ Гречаній
 Захарій Роцаковскій
 Андрѣй и Иванъ Троцимскіе
 Василь Бугаевскій Опошанскій

В Полку Прилуцкомъ

Павелъ Раковичъ з снѣмъ Андреемъ

* Закреслено.

Андрей Горленко
Иванъ Себастьяновичъ
Матвей Себастьяновичъ
Захарій Прокоповичъ
Иковъ Икубовичъ
Петро Николаевичъ

В Полку Лубинскомъ

Иванъ Гамалѣа
Иванъ Новѣцкій
Иковъ Новѣцкій
Луканъ Свѣчка
Петро Кулабка з сѣнами
Петро Троцкій
Икимъ Троцкій
Петро и Василь Савичи
Андрѣй Петровскій з сѣномъ Филипомъ
Федоръ Заборовскій
Иванъ Самойловичъ
Александръ Саковичъ
Федор, Иковъ, Григорій, Семенъ Василіевичи

Михайло Турковскій

[Канцелларист Войсковий]

Данило Городцький

Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, Księgozbiór Krzyżanowskich w Czteropodach, sygn. 269, s. 1—4. Original: ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2496, арк. 1—3. Копія.

Henryk GMITEREK

(Lublin)

FELIKS ANTONI ŁOŚ I JEGO NAROLSKIE DZIEDZICTWO*

W dziejach Narola, miasteczka w dzisiejszym województwie podkarpackim**, trudno o równie zasłużoną i ważną dla tych okolic postać, jak wojewoda pomorski, a później kuchmistrz wielki koronny galicyjski i szambelan dworu wiedeńskiego Feliks Antoni Łoś. Świadectwem roli, jaką odegrał, jest po dziś dzień pozostała po nim wspaniała, restaurowana właśnie, rezydencja, a także kościół narolski jego fundacji, kolumna Świętego Floriana czy osobna kapliczka.

Łosiowie herbu Dąbrowa był to stary ród szlachty mazowieckiej wywodzący się z powiatu przasnyskiego. Jego przedstawiciele na przestrzeni XVI—XVIII wieku sprawowali różne urzędy na Mazowszu i w Prusach Królewskich, przy czym aż siedmiu z nich zasiadało w senacie. Za panowania Stefana Batorego jedna z linii osiedliła się także w ziemi przemyskiej. Jej przedstawiciele rychło weszli w nurt życia szlachty całej Rusi Czerwonej, pełniąc różne lokalne urzędy w ziemiach lwowskiej, żydaczowskiej, halickiej, sanockiej, na Podolu, zasiadając w trybunale koronnym, służąc w wojsku, uczestnicząc w lokalnym życiu parlamentarnym. W 1740 r. pierwszy reprezentant tej linii Michał Ludwik Łoś, zostając kasztelanem kamienieckim, a w 1754 r. kasztelanem lwowskim, zasiadł w senacie¹.

* 1 maja 2007 r. Profesor Mykoła Krykun — razem z Profesorem Leonidem Zaskilnikiem — na zaproszenie Burmistrza Narola wziął udział w Narolskiej Majówce, kolejnym z cyklicznych spotkań poświęconych historii i dniu dzisiejszemu pogranicza kulturowego polsko-ukraińskiego, prezentując tam pierwszą autorów ukraińskich „Історію Польщі“. Chciałbym, aby niniejszy artykuł przypomniał tę otwartość Jubilata i Jego gotowość dzielenia się własnym spojrzeniem na historię z różnymi środowiskami.

** Warto zauważyć, że Narol przez stulecia związany był z tymi centrami administracyjno-gospodarczymi, które po II wojnie światowej znalazły się po ukraińskiej stronie granicy. Do rozbiorów Rzeczypospolitej podlegał Narol jurysdykcji wojewodów i starostów bełskich, w czasach austriackich głównym dla niego centrum stał się Lwów, do województwa lwowskiego (powiat Rawa Ruska) należał też w okresie międzywojennym.

¹ Herbarz Polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.— Warszawa, 1913.— T. XVI.— S. 17—23. Porównaj też: Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Opracował K. Przyboś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— S. 361—362 (na listach urzędników znalazło się aż 18 Łosiów). Wywód genealogii Łosiów do końca XVII w. zamieścił przy swoim pamiętniku Jakub Łoś: Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej / Opracował R. Śreniawa-Szypioński.— Warszawa, 2000.— S. 126—133.

To właśnie z postacią ówczesnego kasztelana kamienieckiego związane są początki więzów Łosiów z Narolem. W posiadanie Narola Michał Łoś wszedł już w 1751 r., przejmując go w zastaw od krajczego koronnego Franciszka Salezego Potockiego, starosty bełskiego. Był to pierwszy krok do przywrócenia zwartości dóbr narolskich przynajmniej w takiej formie, jaką nadał im pod koniec XVI w. Florian Łaszcz, nabywca tych dóbr, założyciel miasta Florianowa-Narola, miasteczka Łaszczówka, wsi Chyże, Jęziernia i Kadłubiska, fundator parafii narolskiej. Po śmierci jego syna Jerzego podczas najazdu wojsk Bogdana Chmielnickiego w 1648 r. przez sto lat dobra te ciągle zmieniały właścicieli, dzierżawców i zastawników, wskutek licznych walk i procesów przechodziły z rąk do rąk, ulegały podziałowi na części, a ów brak stabilizacji władzy patrymonialnej w oczywisty sposób utrudniał ich rozwój².

Wszystko wskazuje na to, że Michał Łoś zamierzał związać się z dobrami narolskimi na dłużej. Wprawdzie przejąwszy je w zastaw wypuścił je zaraz warendę żydowi narolskiemu Abuzowi Ajzykowiczowi za sumę 3 tysięcy złotych rocznej intraty³, ale wynikało to najpewniej stąd, że status własności włości narolskiej ciągle nie był do końca uregulowany. Zapewne pod wpływem M. Łosia doszło 9 stycznia 1753 r. do porozumienia między małżonkami Franciszkiem Salezym i Anną Potockimi a spadkobiercą większości dóbr narolskich Antonim Gintowtem Dziewałtowskim, miecznikiem bełskim, na mocy którego wracały one do A. Dziewałtowskiego. Następnego zaś dnia w grodzie lwowskim A. Dziewałtowski już zbywał te dobra M. Łosiowi za sumę 160 tysięcy złotych⁴. Przedmiotem kontraktu były dobra miasta Narola alias Florianowa, wsi Narol Stary, Kadłubiska i Chyże. Natychmiast też niemal M. Łoś przystąpił do oczyszczenia tych dóbr z zastawów i likwidacji tym samym istniejącego rozdrobnienia. Pospłacał znajdujące się wówczas w zastawie u Radeckiego i Nartowskiego części w Narolu wsi włączając tym samym całą wieś do swoich włości, w jesieni 1753 r. nabył sąsiednie wsie Lipie i Chlewiska z upadającej już nieodwołalnie fortuny Lipskich — Grabiów. W ten sposób stworzył rozległy, zwarty kompleks dóbr stanowiący liczące się zaplecze dla podejmowania dalszych inwestycji.

M. Łoś w Narolu jednak na stałe nie osiadł. Z jego ówczesnych poczynań znamy tylko pochodzącą z 1757 r. fundację prebendy różańcowej przy kościele narolskim, na którą oprócz sumy 1 700 złotych podarował dom z ogrodem na mieszkanie dla prebendarza oraz roczną ordynarię w zbożu z majątku dworskiego. Dodajmy, że już wkrótce, po faktycznym przeniesieniu ze wsi Narola Starego siedziby parafii do odzyskującego na nowo swój blask miasta Narola, ów dom prebendarza stanie się plebanią.

Zmarł Michał Łoś 20 lipca 1758 r. Umierając pozostawiał spadkobiercom — żonie Helenie ze Skarbków i synom Feliksowi Antoniemu oraz Joachimowi — zwarty kompleks dóbr, w skład którego wchodziło jedno

² Porównaj szerzej na ten temat: Gmiterek H. Działalność gospodarcza Floriana Łaszcz Nieledewskiego // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. — Przemyśl, 1985. — R. III. — S. 36—45; його ж. Narol w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej (1585—1772) // *Rocznik Lubaczowski*. — Lubaczów, 1994. — T. V. — S. 17—36.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 2 (Белзький земський суд), оп. 1, спр. 219, с. 48—51.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, sygn. 9691/II, s. 91.

miasteczko i pięć wsi. Na mocy zapisu dożywocia już 31 lipca 1758 r. Helena ze Skarbków odprawiła intromisję do dóbr narolskich i to jej właśnie przypadło w udziale ostateczne uregulowanie spraw własnościowych. 9 lipca 1761 r. A. Dziewałtowski skwitował ją wraz z obydwoma synami Feliksem Antonim, starostą wisznińskim, i Joachimem, starostą bereżańskim, z ostatniej raty 9 477 złotych z sumy 160 tysięcy, jaką zobowiązał się zapłacić za Narol ich ojciec⁵.

Dalsze dzieje należącej do Łosiów włości narolskiej związane są z osobą starszego z braci — Feliksa Antoniego, choć dokładniejszych okoliczności ugody między braćmi (Joachim, gospodarzący głównie w dobrach podolskich Łosiów, zmarł w 1773 r.) i samego przejścia przez F. A. Łosia ojcowizny bliżej nie znamy. W momencie śmierci ojca liczył on 21 lat, prawdopodobnie przebywał zresztą wówczas za granicą i majątku pilnowała matka (zmarła 1764 r.). Po powrocie włączył się czynnie w nurt życia politycznego, zostając najpierw starostą wiszeńskim, podstolim żydaczowskim, wreszcie w 1779 r. wojewodą pomorskim. Posłował na kilka sejmów, brał udział w elekcji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Lojalny wobec monarchy, zaliczał się potem do grona dygnitarzy z najbliższego otoczenia króla. Był odznaczany najwyższymi orderami (Świętego Stanisława, Orła Białego). Człowiek wykształcony i światły, aktywny uczestnik życia dworskiego, znajdował jednocześnie czas na doglądanie spraw majątkowych. Po rodzicach odziedziczył nie tylko Narol, ale także dobra w Lubelskiem (Krasienin, Zawieprzyce, Jakubowice), w Bełskim (Potoki, Jurów), po bracie doszły potem dziedziny w województwie ruskim i podolskim. Miał też kamienice we Lwowie (przy ulicy Ormiańskiej), Warszawie i plac w Lublinie. Nieco później nabył położony w pobliżu dóbr narolskich klucz Werchrata, ważny o tyle, że ze względu na znajdujące się tam kamieniołomy i rozległe lasy dostarczał on taniego budulca do podejmowanych przez F. A. Łosia inwestycji⁶. Jednocześnie, zapewne w związku z potrzebami finansowymi wiążącymi się z nakładami inwestycyjnymi w Narolu, sprzedawał niektóre z posiadanych przez siebie nieruchomości. Wiemy na przykład, że w 1781 r. kamienicę we Lwowie zbył mieszczanom lwowskim Jaworskim, zaś w 1797 r. Mikolajowi Morozowiczowi sprzedał dobra Jakubowice, plac w Lublinie oraz dworek w Warszawie⁷.

Najwięcej jednakże uwagi poświęcał Feliks Antoni dobrom narolskim, z których zamierzał uczynić gniazdo nowej linii Łosiów. Tutaj zamierzył wybudować rezydencję dorównującą najbardziej okazałym siedzibom magnackim i zarazem odpowiadającą ambicjom samego fundatora. Od początku w zamyśle F. A. Łosia rezydencja ta miała być ściśle powiązana z miastem, w którym zamierzał on także poczynić znaczące inwestycje. Troska o mieszczan narolskich charakteryzować będzie przy tym poczynania nowego dziedzica od początku jego tutaj gospodarowania. Już z 1764 r. pochodzi wzmianka o obronie przez F. A. Łosia mieszkańców Narola przed jakimiś uciążliwościami i restrykcjami ze strony podczaszego buskiego Stanisława Lipskiego, właści-

⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, sygn. 9691/II, s. 95.

⁶ Porównaj biogram: Szczygielski W. Łoś Feliks Antoni (1737—1804) // *Polski Słownik Biograficzny*.— Wrocław, 1973.— T. XVIII.— S. 429—431.

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej — APL), Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. II-32, III-26, III-27.

ciela leżącego po sąsiedzku Lipska. W rewanżu F. A. Łoś ograniczał, zdaje się, dotychczasowe prawa żydów lipskich w Narolu związane ze wspólną synagogą i cmentarzem⁸. Wyrazem troski o rozwój miasta mogą być także fundacje dwu cechów rzemieślniczych w 1765 r.— igielniczego grupującego krawców i kuźnierzy oraz płócienniczego dla tkaczy i pończoszników, a przy okazji — wiele na to wskazuje — reorganizacja i odnowienie władz miejskich i uściślenie ich kompetencji. W Narolu dzięki F. A. Łosiowi powstał też jeden z głównych ośrodków wyrobu gontów.

Do realizacji planów związanych z budową rezydencji przystąpił F. A. Łoś w latach siedemdziesiątych XVIII w., gdy Narol znalazł się już po I rozbiórce Rzeczypospolitej pod jurysdykcją władz austriackich. Ulokował ją około dwa kilometry na północ od miasteczka, na malowniczo rozłożonym tam wzgórzu. Całą inwestycję zaczął od wytyczenia otaczającego przyszły pałac ogrodu, zlecając to zadanie ogrodnikowi Norbertowi Hammerschmidtowi. 4 września 1773 r. zawarł z nim Feliks Antoni kontrakt, na mocy którego ogrodnik za kwotę 540 dukatów zobowiązywał się „przy pałacu w Narolu ogród włoski założyć na trzy kondygnacje [...], wszelkie ulice tak grabowe, jako i lipowe zasadzić [...], na arkady dać abrysy i tryliarze większe i mniejsze [...], smereki i drzewa owocowe, które się z Lipia transportować będą wybrać i posadzać [...], kwatery tak w paradnym piątrze, jak też i w ostatnim piątrze wyplantować, założyć i wyrysować komunikacją”⁹. Umowa szczegółowo określała zadania N. Hammerschmidta związane z jego własnymi pracami projektowymi, nadzorem nad wykonawstwem prac i rachunkowością. W ten sposób ukształtowany został zarys otaczającego pałac parku, sadu oraz drogi dojazdowej z miasta do pałacu, która także obsadzona została drzewami, lipami i topolami.

Równocześnie z zakładaniem ogrodu podjęte zostały prace budowlane przy samym pałacu. Dokumentów dotyczących budowy brakuje, niemniej można stwierdzić, że stosując się do ambitnych wymagań fundatora nieznanego dotąd architekt (może był nim Columbani, w latach 1744—1745 przebudowujący pałac ordynatów w Zamościu?) zdołał wywiązać się doskonale z poruczonego mu zadania, wznosząc mury pałacu na planie ulubionej w tym czasie podkowy, w tym przypadku nawiązującej dodatkowo do herbu Łosiów. Jednolita forma stylowa przemawia za tym, że pałac był wznoszony od fundamentów i nie poprzedzała go żadna inna budowla.

Pierwszą fazę powstawania pałacu narolskiego Juliusz Ross zamyka datą 24 maja 1776 r., która umieszczona została na kolumnie-obelisku przed bramą wjazdową. Oznaczało to, że gotowe były wówczas mury budowli, w następnych latach wykonywane były roboty dekoracyjne, a w szczególności prace nad wewnętrznym wyposażeniem architektonicznym. Znamy na przykład umowę zawartą pomiędzy wojewodą F. A. Łosiem a mistrzem stolarskim ze Lwowa Gabrielem Szołuchą z 2 września 1780 r., na mocy której stolarz zobowiązywał się wykonać według dyspozycji wojewody różne roboty stolarskie (okiennice, lamperie). Za każdy pokój miał otrzymać po 102 złotych i połeć słoniny¹⁰. Prace te przebiegały dość sprawnie i zostały ukończone w

⁸ APL, Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. II-20, s. 1—2.

⁹ Ciekawy dokument // *Ogrodnik Polski. Dwutygodnik poświęcony wszystkim gałęziom ogrodnictwa.*— Warszawa, 1884.— N 8.— S. 187—188.

¹⁰ APL, Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. II-21, s. 1.

maju 1781 r. Fakt ten został upamiętniony w budowaniu na przyczółku ryzalitu środkowego zachowanej po dzień dzisiejszy okolicznościowej tablicy.

Tak więc do lata 1781 r. rezydencja narolska była już nie tylko w swoim pierwotnym wyglądzie ukończona, ale została zapewne również urządzona i była zamieszkana. Dowodzi tego wzmianka w opublikowanej w 1786 r. „Geografii Galicyi“ Ewarysta Andrzeja Kuropatnickiego, który rezydencję F. A. Łosia określił jako „pałac na górze za miastem z pawilonami, ogrodem i wszelkimi oficynami, przewyborną architekturą wymurowany“. Do pałacu prowadziła z miasta droga już „nie tylko lipami rozkosznie wysadzana, ale i pięknymi domami rozmaitych rzemieślników obudowana“¹¹. W lecie 1782 r. odwiedził F. A. Łosia, wówczas już hrabiego austriackiego, kuchmistrza wielkiego koronnego galicyjskiego i szambelana dworu biskup Ignacy Krasicki. W jednym ze swoich listów potwierdza on, że rezydencja w Narolu była już w pełnym rozkwicie. Gospodarz pokazał I. Krasickiemu w parku wybudowaną przez siebie ruinę jońską i koryńską, „budowlę ogromną i najbardziej bezsensowną w świecie; na szczęście cała ta budowla runęła i pomyślny ów przypadek uczynił ją niezmiernie malowniczą“¹². Na lata dziewięćdziesiąte XVIII w., a zarazem ostatni okres życia wojewody przypada gromadzenie zbiorów artystycznych w pałacu oraz dalsze przyozdabianie parku. Również do tych lat należy odnieść ufundowanie i wzniesienie nowego kościoła parafialnego w Narolu, spełniającego zarazem rolę mauzoleum rodziny Łosiów. Około 1801 r., jak informowały napisy na postumentach, ustawione zostały w parku kolumny, a także zapewne posągi bóstw greckich i rzymskich¹³.

Budując swoją rezydencję F. A. Łoś pragnął, by — jak pisał w swoim testamentie — stała się ona „siedliskiem familii“, w którym aby „jedność, zgoda i na miejsce moje tam zastępujących familiantów trwale okazywane uszanowanie z jak najusilniejszym wszelakich niesnasek oddaleniem, panowało“. Nadzieje na spełnienie tych oczekiwań nie rysowały się jednak nazbyt pomyślnie. Małżeństwo Feliksa Antoniego z wojewodzianką inowrocławską Marianną Urszulą Moszczeńską, niezbyt zdaje się udane, okazało się bezdzietne. Spadkobierców zgromadzonej fortuny musiał zatem szukać w gronie rozbudowanej rodziny, o której przedstawicielach znajdujemy w testamentie sporo wzmianek. Sukcesorem zasadniczej części swojego majątku, klucza narolskiego i werchrackiego, z zastrzeżeniem, by dobra te nie ulegały podziałowi, uczynił swojego bratanka Maurycego Łosia, syna Joachima, wyraźnie życząc sobie, by to właśnie w jego linii dobra te były w przyszłości dziedziczone. Dopiero, gdyby Maurycy nie doczekał się potomka męskiego, majątności te przejść miały na Tadeusza Łosia, syna Józefa, z podolskiej linii tej rodziny.

Po śmierci Feliksa Antoniego 27 października 1804 r. warunki te nie zostały jednak dotrzymane. Ponieważ przez jego dobra przebiegała granica

¹¹ Kuropatnicki E. Geografia albo dokładne opisanie Królestw Galicyi i Lodomeryi.— Przemysł, 1786.— S. 105.

¹² Korespondencja Ignacego Krasickiego / Wydali Z. Goliński i in.— Wrocław, 1958.— T. II.— S. 138—139.

¹³ Ostatnio na ten temat. porównaj mój referat: Gmiterek H. Kształtowanie się XVIII-wiecznego układu rezydencjonalnego Feliksa Antoniego Łosia w Narolu // Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych / Red. E. Opaliński, T. Wiślicz.— Warszawa, 2001.— S. 94—101.

zaboru austriackiego i rosyjskiego, co uniemożliwiało praktyczne utrzymanie ich w całości, Maurycy bez trudu unieważnił zapis o niepodzielności dóbr. Do tego zdaje się nie zamierzał osiedlać się w Narolu. W marcu 1810 r. przed sądem we Lwowie doszło do zawarcia kontraktu między nim i Józefem Łosiem, ojcem Tadeusza, na mocy którego cały majątek przechodził za wypłaconą Maurycemu sumę 3 miliony 200 tysięcy złotych na Józefa Łosia, który zobowiązał się też dotrzymać wszystkich zapisów testamentowych Feliksa Antoniego Łosia¹⁴.

* * *

Publikowany niżej testament Feliksa Antoniego Łosia¹⁵ został 27 stycznia 1806 r. wciągnięty do akt lwowskiego sądu *forum nobilitium*, skąd pozyskana została jego kopia, która weszła do zbiorów hrabiego Wincentego Łosia. Wraz z innymi aktami trafiła ona następnie do kolekcji rodziny Łosiów z Niemiec, znajdującej się dzisiaj w Archiwum Państwowym w Lublinie. Jest to składka licząca 6 kart, z których zapisanych zostało 9 stron. Zapis ostatniej woli hrabiego na Narolu stanowi interesujące źródło nie tylko do dziejów Narola i regionu, jest też przyczynkiem zamykającym bogaty i zasługujący na obszerniejsze opracowanie żywot Feliksa Antoniego Łosia, postaci z pogranicza sarmackiej Rzeczypospolitej i oświeconoabsolutystycznej Austrii.

ANEKS

Testament Feliksa Antoniego Łosia z 9 października 1804 r.

Działo się w pałacu narolskim, w miejscu pomieszkania Jaśnie Wielmożnego testatora, dnia dziewiątego października 1804 Anno. Ja, Feliks Antoni z Grodkowa Hrabia Łoś, arcykuchmistrz Królestwa Galicyji i Lodomeryji, orderów Orła Białego i Świętego Stanisława kawaler, następujące ostatniej woli mojej rozporządzenie czynię i te do wiadomości publicznej podane i uskutecznione mieć chcę.

Imo. Uniwersalnym całego majątku mojego, tak ruchomego, jako i nieruchomości dziedzicem mianuję i stanowią Jaśnie Wielmożnego Mauryczego Hrabiego Łosia, z brata mojego śp. Joachima Łosia i z Angieli Kurdwanowskiej spłodzonego syna.

2do. Obowiązuję tegoż ustanowionego mojego dziedzica, ażeby dobra następujące, to jest klucz narolski i klucz werchracki, z swojemi attinencyjami, tudzież pałac w Narolu z biblioteką, obrazami i wszystkimi meblami w tym pałacu znajdującymi się, niemniej kamienicę we Lwowie na ulicy Ormiańskiej leżącą, podobnie z wszystkimi meblami tamże zostającymi ani onerował, ani alienował, lecz w całości następującym sobie substytuowanym zostawił. A ponieważ

¹⁴ APL, Archiwum Łosiów z Niemiec, sygn. III-35, s. 1—4.

¹⁵ Testament ten publikowałem w: *Rocznik Lubaczowski*.— 2008.— T. XIII—XIV.— S. 53—58. Ponieważ jest tu jednak sporo danych szczegółowych odnoszących się do ziem dzisiejszej Ukrainy, może on zainteresować także badaczy ukraińskich, którym warto go ułatwić do niego przystęp.

3tio. Prawo cywilne w części drugiej, w rozdziale 12, paragraf 410¹⁶ jednego // (s. 2) tylko nieżyjącego do dóbr nieruchomości substytutu mianować pozwala, więc po śmierci Jaśnie Wielmożnego Hrabiego Maurycego Łosia majątek w punkcie drugim tego mego testamentu wyszczególniony a dziedziczny, syn tegoż Jaśnie Wielmożnego Maurycego Łosia jeszcze nie egzystujący.

4to. Jeżeliby zaś wspomniony JW Maurycy Hrabia Łoś żadnego prawego syna po sobie nie zostawił, lub gdyby tenże syn bez potomka płci męskiej umarł, na ten przypadek stosując się do prawa, paragraf 409 części drugiej, substytucyję żyjących bez ograniczenia pozwalającego, następujących mianują żyjących substytutów, to jest: dziedziczyć będzie najprzód Tadeusz Hrabia Łoś, syn JW Józefa Łosia z Zadurowa, po zejściu zaś tegoż obejmie dziedzictwo Justynian Hrabia Łoś, tegoż JW Józefa Łosia syn drugi, a po Justynianie przejdzie rzeczzone dziedzictwo do Ignacego Łosia, syna JW Franciszka Łosia z Rajskiego, lub gdyby dopiero rzeczony Ignacy spadku dziedzictwa nie dożył, te drugiemu synowi pomienionego Franciszka Łosia imieniem Marcinowi dostać się będzie powinno, od żadnego z nich ani inonerowane, ani alienowane.

5to. A dopiero po zejściu wszystkich wyż wyrażonych substytutów, do dziedziczenia // (s. 3) majątku tego mego w punkcie drugim niniejszego rozporządzenia wyszczególnionego, najbliższych moich krewnych przypuszczam, z obowiązkiem jednak zadosyćczynienia wszystkim moim legatom i poczynionym przeze mnie niżej wyrażonym fundacjom.

6to. Z majątku pod substytucyję nie poddanego, a tym samym wolnemu rządowi Jaśnie Wielmożnego Maurycego Łosia jako uniwersalnego dziedzica zostawionego, tenże JW. Maurycy Łoś wszystkie dobra moje obciążające i do zapłacenia ode mnie należące długi zaspokoić i wypłacić będzie obowiązany. Również obowiązkiem tegoż mego uniwersalnego dziedzica będzie następujące legata bezsprzecznie i w naznaczonych terminach jak najdokładniej wypłacać. I tak

7mo dwom z Marianny Łosiówny z Kazimierzem Cińskim, starostą dźwinogrodzkim splotzonym córkom, Mariannie i Apolonii, każdej z nich po 20000 złp, dico dwadzieścia tysięcy złotych polskich zapisuję, od których prowizyja po 5 [złp] od 100 [złp] dopóty ma im na ręce ich ojca lub opiekuna płacona [być], dopóki za mąż nie pójda, wtenczas zaś sumy kapitalne, wszelako za dostateczną ewikcyją, wypłacone być im mają i prócz tego każdej z nich po dziesięć grzywien srebra dane być powinno.

8vo. Dla JW Tekli z Łosiów Karczewskiej, // (s. 4) synowicy mojej, rocznej pensyji po tysiąc pięćset złotych polskich naznaczam, którą to roczną kwotę ustanowiony przeze mnie dziedzic JW Maurycy Hrabia Łoś aż do śmierci pomienionej JW Tekli Karczewskiej wypłacać obowiązany będzie.

9no. Prócz tego winnem będzie tyle razy wzmiankowany JW Maurycy Hrabia Łoś wszelkie wydatki na przyzwoity stanowi mojemu pogrzeb ciała mego zastąpić, którego pogrzebu rozporządzenie charakterowi i doświadczoneму przywiązaniu jego zostawiam, chcę tylko, aby na mszę za duszę moję

¹⁶ Chodzi tu o wprowadzony od 1 stycznia 1798 r. nowy austriacki kodeks cywilny „Bürgerliches Gesetzbuch für Westgalizien“, uchylający wszystkie dotychczasowe polskie prawa w sprawach cywilnych (Mencel T. Galicja Zachodnia 1795—1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiórce.— Lublin, 1976.— S. 391).

rozdano 1000 złp, dico tysiąc złotych polskich, na światło 1000 złp, na inne różne apparencyje pogrzebowe 600 złp, na koniec na ubogich przy ciele będących dwieście złotych polskich, ubogim zaś zebrać wstydzącym się czterysta złotych polskich. Ciało moje w Narolu ma być pochowane. Dalej

10mo obowięzuję nominowanego dziedzica mojego, by fabrykę kőścioła narolskiego podług planu dokończyć i cmentarz sztachetami obmurować nie zaniedbał.

11mo. Służącym moim wszystkim zaległe należytości podług obrachunku mają być rzetelnie przez dziedzica mojego wypłacone, zaś ludziom w słabości mojej szczególną pilność okazującym różne zasługi, prócz zasłużonej należytości rozporządzam, i tego dobrodziejstwa mojego następujących służących wartemi być naznaczam, to jest: Karola, Jana i Sebastiana, a co się tyczy Dominika // (s. 5) Domaszewskiego w usługach moich zostającego, ponieważ ten z powodu osobliwszej swojej do osoby mojej przychylności szczególniejszych moich względów stał się godnym, przeto dla tegoż Dominika Domaszewskiego, prócz zapisów dawniej jemu przeze mnie poczynionych, którym JW Maurycy Hrabia Łoś zadosyć uczynić ma, osobnej nagrody 600 złp do zapłaćenia z substancyjej mojej wyznaczam, i dysponuję, aby temuż Domaszewskiemu na edukacyję dzieci jego złożone dla ubogich w kasecie złoto moje plus minus 65 czerwonych złotych wynoszące, tytułem własności wydane zostaną.

12mo. Garderobę moję całą a nawet i futra, oraz i bieliznę JW Maurycy Hrabia Łoś, synowiec mój i dziedzic, między służących moich: Domaszewskiego, Witwickiego, lokajów i innych w proporcycji i w miarę ich zasług oraz czasu czynionych mi ich zasług, podzieli.

13mo. Pierścień mój brylantowy leguję JW JMć Pani z Cińskich Hrabinie Łosiowej, JW Maurycego Łosia żonie, drugi zaś pierścień podobnie brylantowy, czyli brylantami okładany JW Józefowi Łosiowi z Zadurowa, do wydania na znak i w pamięć moję ku niemu przychylności oznaczam, laskę na koniec moję leguję JW Franciszkowi Hrabie mu // (s. 6) Łosiowi, staroście ostrzyńskiemu, jako familiji seniorowi, a chcąc troskliwości moję o familiję moję dalsze jeszcze, prócz wyż okazanych, dać dowody,

14mo chcę, aby następujący mój legat wiecznemi czasy do dóbr Narola i Werchraty był przywiązany, to jest: Zarządzam, aby dwom studentom z familiji Łosiów, których teraz JW Franciszek Hrabia Łoś, starosta ostrzyński, jako senior familiji, zważając na ich do nauk zdatność i moralność wybierać czyli nominować, po nim zaś następujący będzie miał prawo, na edukacyję każdemu corocznie *titulo stipendii* po 2000 złp, dico po dwa tysiące złotych polskich z intrat dóbr pomienionych przez ustanowionego dziedzica mojego i substytutów regularnie wypłacane [były]. Sukcesorowie zaś moi *ab intestato* jeżeli po zejściu wszystkich substytutów do dziedzictwa przyjdą, tym samym sposobem, nie już dwom, ale czterem studentom do familiji Łosiów należącym, każdemu po dwa tysiące złotych polskich rocznie na ich edukacyję płacić obowięzani z dziedzictwa będą. W przypadku, gdyby z familiji Łosiów studentów, na których wyż wyrażone stypendium naznaczam nie było, tedy do partycypowania dobrodziejstwa tego synowie najuboższych szlachty galicyjskiej przez starszych familiji Łosiowskiej i posiadających dobra substytucyi podane determinowani, // (s. 7) przypuszczeni być mają. Podobnie i dalsze wyrazić się mające legata moje wiecznym ciężarem dóbr Narola i Werchraty przez jego substytutów dobra te posiadających, a na koniec i

przez krewnych moich, gdy ci po wygasłych substytutach podług punktu niniejszej mojej dyspozycji piątego do dziedzictwa rzeczonych dóbr klucza narolskiego i Werchraty przyjdą, opłacać się mające mieć chęć, to jest:

15mo. Proboszczowi narolskiemu rocznego czynszu 100 złp z obowiązkiem, ażeby za duszę moją i antecesorów moich w każdym kwartale raz w kaplicy fundatorskiej wotywa śpiewana była; organiście narolskiemu 60 złp rocznie płacić się mające zapisuję.

16mo. Czterem ubogim w szpitalu narolskim leguję na płaszcze, które co drugi rok mają im być sprawiane 160 złp, lecz obowiązkiem tych dziadów czyli ubogich będzie, aby w piątki, soboty i środy litanie śpiewali i na wotywach oraz mszach świętych, przez rodziców moich i przeze mnie fundowanych, regularnie bywali i przykładnie odprawiali za duszę moją i rodziców moich nabożeństwo.

17mo. Gruntowemu studentowi najlepiej do nauk lub do rzemiosła sposobiacemu się co rok na dniu 13 czerwca, czyli w dzień Św. Antoniego, mają być wypłacone 30 złp, lecz i // (s. 8) tego studenta obowiązkiem być naznaczam, by w dzień Św. Antoniego mszy świętej za duszę moją słuował i spowiadał się, oraz gruntowej zwierzchności był pomocnym i posłusznym.

18mo. Petrykowi Skibickiemu, osobliwie będąc pamiętnym jego wierznych usług, prócz dobrodziejstw w punkcie 11tym tego rozporządzenia wyszczególnionych, sto złotych polskich leguję.

19mo. Na koniec stanowią, aby z prowentów kamienicy mojej we Lwowie na Ormiańskiej ulicy sytuowanej, podług wydanego już przeze mnie zapisu, studentowi szkół normalnych lwowskich przez przełożonych tychże szkół prezentowanemu corocznie *in premium* pięćdziesiąt złotych polskich i tyleż studentowi ubogiemu szkół łańskich lwowskich równie od swego prefekta nominowanemu były wypłacone, równie jak i zapis mój podobnie na dobrach Krasienin zabezpieczony, poprzednio ode mnie już zrobiony, do szkół lubelskich stosujący się, chcę mieć jak najdokładniej i najpункtualniej uskuteczniiony. Wszystkie zaś legata w punktach 14, 15, 16, 17 i 19 wyrażone inaczej ani pobierane, ani wypłacane być nie powinny, jak tylko za dopełnieniem intencji mojej i przywiązanych do każdego legatu i punktów obowiązków. Wreszcie za egzekutorów tego ostatniej woli mojej rozporządzenia upraszam i // (s. 9) stanowią Jaśnie Wielmożnego Franciszka Hrabiego Łosia, starostę ostrzyńskiego i JW Józefa Hrabiego Łosia z Zadurowa, i na koniec ten mój testament dobrowolnie i rozmyślnie sporządzony z dwóch arkuszy niżej pieczęcią moją przyciśnioną zszyty, uniwersalnym dziedzicem całego mojego majątku JW Maurycego Hrabiego Łosia, synowca mojego ustanawiający, i inne moje rozporządzenia w sobie zamykający, przy uproszonych dla dania o rzetelności tegoż mojego rozporządzenia świadectwa świadkach, bez uszkodzenia ich niżej podpisanych, ręką moją przy wyciśnieniu rodowitej mej pieczęci i z dodatkiem stosownie do paragrafu 375, ręką moją własną niżej wyrażonych formalności, oraz z wyraźnym tym dodatkiem podpisuję, iż.

20. chcę, by szanowne moich dostojęństw i prerogatyw znaki i dokumenta, jako to ordery, dyplomata, pieczęci etc. jak najporządniej w pałacu narolskim utrzymywane i zachowane były, oraz aby w tym dla familiji mojej przeze mnie poświęconym siedlisku jedność, zgoda i na miejsce moje tam zastępujących familiantów trwale okazywane uszanowanie z jak najusilniejszym wszelkich niesnasek oddaleniem, panowało.

Datum w Narolu, die 9 Octobris 1804 Anno. Ta jest ostatnia // (s. 10) wola moja. Felix Antoni Hrabia Łoś. Locus sigilli.

Jako tej czynności przytomny świadek podpisują: Franciszek Kobylański, katedralny kijowski kanonik, dziekan żółkiewski, proboszcz uhnowski mp.

Jako przytomny tej czynności świadek podpisują: Franciszek Deyma, konsyliarz apelacyji trybunału.

Jako przytomny tej czynności i uproszony do stwierdzenia tego testamentu świadek podpisują: Aleksy Alojzy Mochnacki.

Jako uproszony świadek do stwierdzenia rzetelności tego testamentu podpisują: Jan Radwan Wirski¹⁷.

Jako uproszony świadek do stwierdzenia rzetelności tego testamentu podpisują się: Andrzej Studziński.

Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Łosów z Niemiec, sygn. IV-34, s. 1–10.

¹⁷ Ów J. Wirski, jak wynika z aktu z 1810 r., od 1 marca 1809 r. arendował za sumę 11 500 złotych wieś Chyże, którą przejmujący dobra Józef Łoś mógł wykupić (APL, Archiwum Łosów z Niemiec, sygn. III-35, s. 3).

Ігор СКОЧИЛЯС

(Львів)

**СОБОРНИЙ ХРАМ
СВЯТОГО ІОАНА ХРЕСТИТЕЛЯ В КАМ'ЯНЦІ:
конкatedра Львівської єпархії на Поділлі
в останній чверті XVIII століття**

Кам'янець — престольне місто Галицького (Львівського) владичства. Від XV ст. й аж до кінця XVIII ст. місто Кам'янець виконувало роль однієї з трьох „столиць“ (конкatedр) Галицької (Львівської) єпархії та адміністративного центру Православної (а з 1700 р.— Унійної) церкви на Поділлі. За визначенням Василя Лур'є, „влаштування християнської столиці — це завжди тема актуалізації Старого Завіту в християнському світі, [натомість] християнський монарх-засновник держави чи династії — це зазвичай новий Мойсей, новий Давид і новий Соломон; він владарює над новим Ізраїлем, і столиця його держави — це завжди новий Єрусалим“¹. Для забезпечення належного виконання єпископом обов'язків при катедральному храмі створювався владичий двір, що водночас був духовним, культурним та адміністративним центром регіону. За посередництвом двору місцевий ординарій здійснював пастирський нагляд за підпорядкованим йому духовенством і мирянами та управляв церковними бенефіціями, якими володіла катедрa. Єпископський двір на Поділлі репрезентував вищий цивілізаційний рівень самоорганізації соціуму — „місто“, яке охоплювало міщанські й шляхетські оселі, монастирі, храми тощо. Культуру „міста“ формував насамперед публічний християнський культ, що його особлювала місцева корпорація духовенства зі своїм розбудованим церковним апаратом. При катедрі, як правило, існували школи для навчання кліриків, скрипторії, в яких переписували книги, музичні капели, осередки іконопису тощо.

Єпархіальне управління, зосереджене при соборному храмі, передбачало: церковно-адміністративний нагляд; духовне наставництво (регламентація богослужінь, контроль за відвідуванням вірними церкви); оприлюднення пастирських листів і послань владики та розпоряджень вищого кліру; фінансове управління та церковне судочинство. Першими урядниками катедрі давньоруські джерела називають владичих намісників, які від імені архієрея адміністрували частиною єпархії, та владичих тивунів, які наглядали за матеріальним станом місцевої церкви загалом та особистим майном пастиря. Катедрa також була осідком духовного су-

¹ Лур'є В. М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками.— Москва, 2009.— С. 51.

ду, яким провадив від імені правлячого архієрея генеральний намісник (офіціал), а також консисторії².

Дорадчий характер мав єпархіальний крилос-капітула, що діяв при катедральному соборі (спочатку Пресвятої Трійці, а з 1780-х років — Різдва Святого Іоана Хрестителя) та опирався на давні соборні традиції пастирського служіння духовенства. Персональний склад крилосу („*capitulum*“) традиційно формувався зі священників кам'янецьких храмів, а після реформи 1771 р.— також із церковних урядників вищої та середньої ланки адміністративного апарату³. У другій половині XVIII ст. у місті діяло 12 унійних парафій (станом на 1775 р.)⁴. Така велика кількість українських церков у місті пояснюється його ключовою роллю — як релігійного й адміністративного центру Поділля. Численні руські парафії в Кам'янці віддзеркалювали домінування тут руської християнської громади в попередні століття. Протягом XV—XVII ст. руська громада зазнала суттєвих кількісних втрат і маргіналізації свого правового статусу, що серед іншого проявилось у переселенні корінних жителів міста з його центральної частини. Незважаючи на це, парафіяльна мережа Львівської єпархії на теренах Кам'янця залишилася незмінною⁵.

Кам'янецькі консисторію⁶, духовний суд⁷ і єпархіальний крилос очолював генеральний намісник (вікарій) львівських єпископів на Поділлі — офіціал, який зазвичай виконував також обов'язки пароха (настоятеля) катедрального собору. У другій половині XVIII ст. уряд кам'янецького генерального офіціала обіймали дві визначні постаті Унійної церкви на

² Докладніше про це йдеться: Сkochилас І. Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII століть: організаційна структура та правовий статус.— Львів, 2010.— С. 445—463.

³ Національний музей у Львові ім. Митрополита А. Шептицького, від рукописної та стародрукованої книги (далі — НМ у Львові), Ркл-80, арк. 14; Ркл-142, с. 96; Російський державний історический архів в Санкт-Петербурзі, ф. 823 (Канцелярія митрополита греко-уніатських церков в Росії), оп. 3, ед. хр. 908, л. 107; Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1040 (Радомишльський деканат Київської губернії), оп. 1, спр. 1, арк. 181 зв.—182; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 491 (Греко-католицька митрополічна капітула, м. Львів), оп. 1, спр. 9, арк. 4; спр. 23, арк. 5 зв., 9 зв.; Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, dział rękopisów, sygn. 1242, s. 4.

⁴ Статистичний „Опис Кам'янецького деканату“ 1782 р. засвідчує функціонування в Кам'янці восьми крилопанських церков — катедрального собору Пресвятої Трійці, міських парафій Різдва Христового, Святого Іоана Хрестителя, Святого Миколая Чудотворця, Святих Петра і Павла Апостолів та святинь на передмістях Воскресення Христового на Руських Фільварках, Святого Юрія Побідоносця на Польських Фільварках і Святого Хреста на Карвасарах (Opisanie Dekanatu Kamienieckiego... 1782 г. // ЦДІА України у Львові, ф. 201 (Львівська греко-католицька митрополічна консисторія), оп. 1, спр. 117, арк. 1). Див. також: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku— Kraków, 2008.— S. 356—358 (стислий огляд історії міських церков Кам'янця у XVIII ст., що ґрунтується майже виключно на давніших працях науковців).

⁵ Пламеницька О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі.— К., 2001.— С. 88—89.

⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1453, арк. 1 зв.—2, 9 зв., 17—17 зв. Оpubліковано: Собори Львівської єпархії XVI—XVIII століть / Упоряд. та істор. нарис І. Сkochилас.— Львів, 2006.— С. 372—373 (оригінал), 373—374 (український переклад). Згідно з „Ординаціями“ 1793 р., членів консисторії обирало духовенство відповідного церковного округу, а номінацію здійснював львівський єпископ.

⁷ Засідання духовного суду львівського владыки, „задля справедливості кожному“, відбувалися при Кам'янецькій консисторії (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1404, арк. 1—1 зв.).

Поділлі — Іван Громницький (1758—1777) і Михайло Радевич (1777—1794/1795). Обое походили з Галичини, отримали духовну формацію при Святоюрській катедрі й належали до найближчого оточення львівських єпископів. Іван Громницький⁸ тривалий час (починаючи з 1750 р.) виконував обов'язки вікарного священика Львівського собору і був близьким співробітником свого святителя, владика Лева Шептицького. У лютому 1765 р., покликаючись на відповідне рішення Папського престолу та декрет Конгрегації поширення віри від 17 січня того ж року, львівський єпископ закріпив за Іваном Громницьким додаткові „факультативи“ щодо адміністративного нагляду за духовенством і мирянами Кам'янецького крилосу-офіціалату. Після смерті Івана Громницького (не пізніше як у вересні 1777 р.) Лев Шептицький 6 жовтня того ж року номінував офіціалом Михайла Радевича, перед тим суддю-сурогата Кам'янецької унійної консисторії⁹ й кустоша місцевого крилосу-капітули¹⁰. Іншим своїм листом владика Лев надав новопризначеному офіціалові звичайні для його уряду повноваження¹¹. Прерогативи Михайла Радевича як генерального офіціала Унійної церкви на Поділлі також підтвердив (спершу 15 вересня 1781 р.¹², після своєї хіротонії, а потім 7 травня 1782 р.¹³) і новий львівський єпископ Петро Білянський.

Катедра Святого Йоана Хрестителя. Необхідність перенесення осідку катедри Львівської єпархії на Поділлі зі собору Пресвятої Тройці до храму Різдва Святого Йоана Хрестителя (Предтечі) стала очевидною для Святоюрського владичого двору ще напередодні першого поділу Речі Посполитої. Про це, зокрема, свідчить декрет Лева Шептицького від 20 березня 1770 р.¹⁴ Однак офіційно статус катедрального собору парафіяльна церква Святого Йоана Хрестителя отримала лише близько 1781 р., зберігаючи його за собою до 1878 р. включно, тобто навіть після переходу краю під контроль Російської імперії в 1793 р. та офіційної ліквідації тут організаційних структур Унійної церкви¹⁵.

Початково Предтеченський собор мав інший титул. Заснування церкви пов'язують із молдавськими впливами: спершу її начебто було посвячено Параскевії Сербській, і тільки згодом перейменовано на Параскеви П'ятниці. Під час археологічних розкопок на початку 1980-х років біля фундаментів храму знайдено предмети матеріальної культури (зокрема

⁸ Народився близько 1717 р. в парафії Преображення Господнього села Грімно (Рімно) Щирецького намісництва Львівського крилосу-офіціалату, у священничій родині о. Андрія і його дружини Мар'яни. 14 січня 1750 р. прийняв єрейські свячення з рук Лева Шептицького і був номінований „до єпископського престолу“, тобто до катедрального собору Св. Юра у Львові (НМ у Львові, Ркл-86, арк. 693).

⁹ Див. вотивний запис від 24 червня 1777 р. на Апостоли з церкви Святого Миколая села Голозубинці: „Михаилъ Радевѣчъ, сурогатъ Каменецкій“ (Сѣцинскій Е. Музей Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (быв. Древнехранилище Историко-статистическаго Комитета).— Каменецъ-Подольскъ, 1904.— Т. 1: Опись старопечатныхъ книгъ.— С. 75).

¹⁰ НМ у Львові, Ркл-76, арк. 233—234.

¹¹ Там само.— Арк. 234—234 зв.

¹² Там само.— Ркл-77, арк. 31—31 зв.

¹³ Там само.— Арк. 42—42 зв.

¹⁴ Там само.— Ркл-76, арк. 176—176 зв.

¹⁵ Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского.— Біла Церква, 2009.— С. 320, 326.

орнаментований блок порталу, хрест-енколпion), найдавніші з яких датуються XIII ст. Виявилось, що на цьому місці (давня торговельна площа, сучасний Польський ринок і вулиця П'ятницька) існувала потужна сакральна споруда оборонного типу з апсидою, двома бічними конхами, жертovníком і дияконником та з вежею-дзвіницею над притвором. П'ятницька (Предтеченська) церква ідентична за архітектурним типом Троїцькому храму. Ольга Пламеницька доводить „тотожність їх планової розбивки, пропорційності співвідношень і [...] архітектурно-пропорційної програми“. Сакральна споруда, на її думку, „постала також за часів Кориатовичів за єдиним містобудівним задумом [...] як оборонний храм на дорозі між північною брамою та центром міста“. Однак час спорудження П'ятницької церкви (за однією з гіпотез, це був триконховий храм, що мав у плані форму хреста) можна визначити тільки приблизно — за припущеннями дослідників, це остання чверть XIV ст. або XV ст.¹⁶ Між 1580 і 1593 рр. П'ятницька церква змінила свій титул на храм Святого Іоана Хрестителя (Предтечі)¹⁷. Дослідники локалізують Предтеченську святиню з цвинтарем у східній частині Вірменського ринку, що в XVII—XVIII ст. знаходилася на вулиці Іоано-Предтеченській. Із заходу границі парафії фіксувалися по вулиці П'ятницькій й обмежувалися Вірменським ринком, з півдня йшли по Іоано-Предтеченському провулку, із заходу позначалися садибами в районі вулиці Довгої, а з півночі — дільницею ратуші руського магістрату Кам'янця¹⁸.

Приблизно наприкінці 1570-х — на початку 1580-х років церкву реставрували. Один з актів „Книги ласк“ Львівської генеральної консисторії від 24 серпня 1784 р. фіксує точну дату побудови мурованого собору Різдва Святого Іоана Хрестителя — 1621 р. („Ecclesia tituli Nativitatis s[ancti] Joannis Baptistae pervetustam in hac munitissima civitate Camenecimuro solido a[nn]o 1621 extructam“)¹⁹. У XVIII ст. протоколи візитацій фіксують у ній появу бічних вівтарів з престолами²⁰. У серпні 1784 р., під час пастирського візиту до Кам'янця Петра Білянського, відбулося посвячення головного (з мощами блаженних мучеників Венедикта, Якундіна, Христини й Серени) та бічних вівтарів собору²¹. Будівничими храму візитації XVIII ст. називають „панів Ластовецьких“. Один із них — руський шляхтич Василій, ротмістр королівської піхоти — придбав ділянку землі для Предтеченської церкви та її братства²².

¹⁶ Пламеницька О. А. Християнські святині...— С. 45—48, 50, 53. Там само наведено скрупульозний архітектурний опис церкви. Див. також: Приходи і церкви...— С. 321; Стцінський Е. Городъ Каменецъ-Подольскій: Историческое описание.— К., 1895.— С. 128; його ж. Древнѣйшія православныя церкви в Подоли. Каменецкая Св.-Іоанно-Предтеченская церковь (старый соборъ) // Подольскія Епархіальныя Вѣдомости (далі — ПЕВ).— Каменецъ-Подольскій, 1890.— № 37.— С. 835—847; № 39.— С. 891—903; № 40.— С. 915—926; № 42.— С. 952—965; Троїцькій П. Каменецкій кафедральный Св.-Іоанно-Предтеченскій соборъ (Историческія свѣдѣнія) // ПЕВ.— 1862.— № 2.— С. 28—30.

¹⁷ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського.— Львів, 2005.— С. 56—57.

¹⁸ Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII—XVIII ст. (Історіографія. Джерела).— Кам'янець-Подільський, 2002.— С. 50, 88—89.

¹⁹ НМ у Львові, Ркл-77, арк. 103 зв.

²⁰ Приходи и церкви...— С. 327.

²¹ НМ у Львові, Ркл-77, арк. 103—104.

²² Пламеницька О. А. Християнські святині...— С. 107; Стцінський Е. Городъ Каменецъ-Подольскій...— С. 142—143; його ж. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць.— Кам'янець на Поділлі, 1994.— С. 17.

Предтеченська святиня припиняла своє функціонування на час турецького панування на Поділлі, і була відновлена із його припиненням у 1699 р. Тоді королівські комісари 25 вересня опечатали всі руські храми, а на вістку про прибуття в Кам'янець Йосифа Шумлянського подільський генеральний староста Марцін Контський передав церкву Святого Йоана Хрестителя уніатам з Перемишльської єпархії²³. У 1708 р. вона, як храм „Святого Івана Євангеліста“, вже зафіксована в реєстрі столового податку Львівської єпархії²⁴. Візитаційний опис Кам'янця 1730—1731 рр. вказує, що церква була „мурованою з давніх часів під гонтами“ святинею і перебувала в доброму стані. Незадовго до цього її оздобили новими іконами та забезпечили необхідним літургійним опорядженням і богослужбовими книгами (в ризниці храму зберігалося Євангеліє в срібній оправі, а також Апостол, Октоїх, Псалтир, Службник, Трефолой, Требник, обидві Тріюди й Часослов)²⁵. За даними генеральної візитації 1739 р., Святоіоаннівська парафія охоплювала 12 родин русинів-уніатів. Із храмовою іконою церкви Святого Йоана Хрестителя, одягнутою в ризи, пов'язують відпущ, надзвичайно популярний у XVII—XVIII і навіть XIX ст. серед населення Поділля й особливо православних Буковини. Він відбувався 24 червня кожного року на храмове свято і збирав тисячі вірних, переважно з Молдавського князівства²⁶. При Святоіоаннівській парафії діяло церковне братство. Воно згадується в джерелах із 1606 р., коли королівський ротмістр у Кам'янці Василь Ластовецький подарував конфраатернії ділянку Ціолковських. У XVIII ст. при храмі існувало декілька братств — чоловіче Святого Йоана Хрестителя, молодше Благовіщення Богородиці та сестриць Непорочного зачаття Богородиці²⁷.

25 серпня 1784 р. відбулося урочисте посвячення частково відновленої катедрі Святого Йоана Хрестителя²⁸. У співаній архієрейській Літур-

²³ Згадані події описано: Антонович В. Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.— Вінніпер, 1991.— С. 38—39.

²⁴ Пламеницька О. А. Християнські святині...— С. 49, 107—108, 120; С'їцинській Е. Городъ Каменецъ-Подольскій...— С. 116—117, 142—143; С'їцинській Е. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1925.— Т. СХХХVIII—СХХL: Праці Історично-філософської Секції.— С. 49—50; Скочилиас І. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владцтва Йосифа Шумлянського // Записки НТШ.— 2000.— Т. СХХL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 582.

²⁵ НМ у Львові, Ркл-11, арк. 350 зв.

²⁶ С'їцинській Е. Городъ Каменецъ-Подольскій...— С. 150—152.

²⁷ Там само.— С. 143; Król-Mazur R. Miasto trzech nacji...— S. 370.

²⁸ Урочисту церемонію посвячення Кам'янецької катедрі докладно занотовано в щоденнику Петра Білянського: „Okolo godziny czwartej [24 sierpnia] JW. pasterz gdy się zgromadziło pospolstwo z okolicy, у obywatele miasta, JW. Pasterz w piąszczu z dworu [JW. Pana podkomorzego] w ktorым stał, przy assystencyi kapłanow dyecezyi Kamienieckiey у obywatelow miasta z choregwiami cerkownemi, szedł do cerkwi śpiewając hymn „Podadz utiszenyie“, przyszedzsy przed cerkiew zwyczajna assystencya 4 prezbyterow, 4 dyakonow cum insigniis, przyieli JW. Pasterza, śpiewając ieden z dyakonow „Da blahosłowyt' tia Hospod'“, а przyszedzsy do cerkwi, siadł na mieyscu dla niego przygotowanym, у słuchał przed zaczeцием tych ceremonyi poświęcenia cerkwi sam zaczowszy niesporow. Podczas tego nabożeństwa wieczornego kazanie w polskim języku miał x[ia]dz] Jankowski, superior klasztoru bazylińskiego Kamienieckiego. Po uroczyście odprawionym nabożeństwie wieczornym ieszcze JW. pasterz naukę dawał moralną ludowi у zachęcał do dobrego się przygotowania у dostąpienie w te dnie zupełnego odpustu, naostatek zaleciwszy to ludowi z okolicy zgromadzonemu licznie, odszedł z klerem porządnie do swoiey stancyi [...] Nazajutrz rano [25 sierpnia] JW. pasterz do cerkwi у po-

гії, яку особисто очолив львівський владика, взяли участь численне унійне духовенство, кількасот мирян-русинів й інших обивателів міста, офіцери місцевого гарнізону на чолі з генералом Яном де Вітте та військова капела (яка, за словами очевидця, „дуже гарно грала на хорах“). Напередодні львівський владика відбув нараду з відомим архітектором, генералом Я. де Вітте (1709—1785)²⁹, військовим комендантом Кам'янця (з 1768 р.), „про негайну реставрацію тієї [катедральної] церкви“. Нарада проходила в палаці й „городі“ Я. де Вітте під час надзвичайно пишного і водночас колоритного прийому, влаштованого комендантом гарнізону і його сином³⁰. У своєму листі від 6 листопада 1784 р. генерал повідомляв єпископа, що вже підготував проект перебудови собору, де на той час уже провадилися певні будівельні роботи („діяла фабрика“)³¹.

modliwszy się, wsiadł na tronie na którym ubierano go do tych świętych ceremonii z wielką ochotą, choć były trudne y niezmiernym ukontentowaniem przytomnych, iako to JW. Jmci Pana Witta, generała wojska krolewskiego z swoiemi officierami y innych znacznych y godnych obywatelow polskich pomimowszy pospolstwo licznie na ten czas zgromadzone. Po odprawionych tych ceremoniach JW. pasterz zaraz Mszą S[więtą] spiwaną sam zaczął, którą kapelia wojskowa tekstem ruskim całą grała pięknie y z osobliwszym słuchających ukontentowaniem, podczas ktorey JMc x[iądz] Michał Partykiewicz, dziekan husiatyński, kazanie po słowieńsku o odpustach z poświęceniu cerkwi miał z wielkim pożytkiem dla słuchacza. Na ktorey [Liturgii] JW. pasterz nad trzysta więcej zakomunikował ludzi nabożnych y staraących się o dobrą duszy swoiey, innych zaś mniej nabożnych naukami którą często dawał sam JW. pasterz, zachęcał, aby mogli pozyskać w tym czasie dla duszy swoiey łaskę y pożytek. Potym odprawiwszy processyę cum S[an]ctissimum] y dawszy ludowi błogosławieństwo, po pracy którą o drugiey po południu zakończył, rozebrawszy się, z JW JMc Panem generałem z officierami y innych wiele obywatelow krajowych JMc x[iądz] kanonikow kapituły Kamienieckiey JW. pasterz do siebie na obiad zaprosił“ (Historia domowa... // НМ у Львові, Ркл-100, арк. 33 зв.—34 зв.).

²⁹ Біографію, військову кар'єру та діяльність Яна де Вітте як архітектора й будівничого див.: Hornung Z. Jan de Witte, architekt kościoła dominikanów we Lwowie.— Warszawa, 1995.— S. 24—60. Див. також: Ковальчук J. Świątyni późnobarokowe na kresach: Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej.— Warszawa, 2006.— S. 133—134. Його син Юзеф де Вітте (1739—1814) на час приїзду в Кам'янець Петра Білянського був полковником („шефом“) регіменту Острозької ординації (у 1786 р. він став комендантом міста), одружений з графінею Кароліною Остророп (Hornung Z. Jan de Witte...— S. 34—35).

³⁰ Див. відповідний запис у щоденнику П. Білянського: „JW. pasterz będąc już gotowym, nie bawiąc dłuго wsiadłszy do pojazdu z officierem, iechał do miasta, y przyechawszy do bramy pierwszej, żołnierze przygotowani broń prezentowali y werble bili, w drugiey тоż samo, ponieważ zamkową bramą wiedział, wiechawszy w sam rynek, na oswachu також broń prezentowali, y werble bili. Przyechawszy przed pałac, JW. Pan generał Witt z Panem szefem, synem swoim y żoną jego y innemi officierami z żołnierzami nad 300 więcej uszykowanemi czekali JW. pasterza przyjazdu, na którego przyjazd також broń prezentowali, y werble bili. JW. pasterz wysiadłszy z pojazdu, iako rządcy tego y woysk Jw. Panu generałowi szefow i synowi jego y żonie oddawszy wizyte y poznawszy się, szedł do cerkwi na Mszę S[więtą]. Tam odprawiwszy Mszę S[więtą], powrócił do JW. Pana Generała na obiad, który JW. pasterzu po obiedzie zaprowadził do pałacu y ogrodu, który iest w fossie nad rzeką Smotryczem. W tym pałacu pokazywał różne a piękne cesarzow rzymskich, królów polskich y innych portrety y inne ozdoby kosztowne. Potym wsiadłszy na łódkę JW. pasterz, Pan generał, Pan szef, jego żona y innych więcej iezdili po rzeczce dokoło miastu, Pan szef wiosłem robił, fontane також pokazywał. Która rozrywka tego dnia trwała aż do samego wieczora, bo powracając już późno JW. Pan generał z synową y z synem byli u JW. pasterza dworku, gdzie stuł, y do późny godziny JW. Pan generał tylko zabawił się, po długich rozmowach y dyskursach rozumnych y bardzo pięknych JW. pasterz JW. Pana generała wyprowadziwszy, został sam w domu“ (Historia domowa... // НМ у Львові, Ркл-100, арк. 33). Опис „дому й городів“ Яна де Вітте та його сина в Кам'янці, датований 27 листопада 1784 р., див.: Hornung Z. Jan de Witte...— S. 195.

³¹ „Projekt na przebudowanie kościoła kamienieckiego już uczyniłem, który przy fabryce zostanie, a zaś czyściey dla dni pochmurnych i starczym oczom przeciwnych — nie dokończyłem“ (цит. за: Hornung Z. Jan de Witte...— S. 58).

Соборне духовенство та матеріальне забезпечення катедри. Джерела наводять скупі дані про парохів П'ятницької (Предтеченської) святині. Першим відомим священиком був о. Василій, зазначений московитом Трифоном Коробейниковим у 1593 р. як місцевий протопоп³². Отець Василій помер 1612 р., імена наступних після нього кліриків цього храму — аж до кінця XVII ст. — у джерелах не зафіксовані. Єдиним винятком є запис у книзі рукоположених Львівської єпархії від 13 грудня 1668 р. про висвячення Йосифом Шумлянським о. Симеона до храму Різдва Святого Йона Хрестителя у Кам'янці³³. У першій половині XVIII ст. парохами майбутньої катедри були Іван Чижевський (висвячений у 1704 р., душпастирював до 1724 р.³⁴), Петро Чижевський (після 1724 р.) і Павло Чижевський (згадується в 1748 р.)³⁵. За даними реляції 1793 р., напередодні російської окупації Поділля священиками катедральної церкви Святого Йона Хрестителя були її парох Михаїл Радевич (катедральний архіпресвітер, помер наприкінці 1794 р. — у перші місяці 1795 р.)³⁶, Василій Розаловський (катедральний канонік) та вікарії Шимон (Симеон) Окраєць, Даниїл Левицький і Петро Бучковський. Натомість до причетних храму належали дяк Атанасій Головацький з чотирма співаками та захристіянин Павло Петровський³⁷. Згідно з донесенням отців Предтеченського собору львівському єпископові від 25 березня 1795 р., у той час при храмі душпастирювали кам'янецький офіціал Василій Розаловський, парох Даниїл Чирський та вікарії Шимон (Симеон) Карповський і Даниїл Левицький. Наприкінці червня 1794 р. один із колишніх катедральних священиків — о. Шимон Окраєць, самовільно залишив собор і, правдоподібно, перейшов на православ'я³⁸.

Православна церква на Поділлі протягом XIV—XVII ст. не мала ані достатнього матеріального забезпечення, ані великих земельних бенефіціїв. Збереглися дані лише про належність села Пилатківці кам'янецькому протопопові в другій половині XVI ст.³⁹, хоча, швидше за все, цим мастком він володів як приватна особа, а не як намісник Кам'янецького „крилосу“. Тривалий час рухоме й нерухоме майно Львівської єпархії в Кам'янці складалося головним чином з бенефіціїв Святотроїцької катедр-

³² „Въ Литовской землѣ въ Каменце Подольскомъ къ церкви Рожества Ивана Предтечи протопопу Василію дано государевы задравные милостыни 2 золотых, да у той же церкви нищимъ золотой да церковнымъ дьячкомъ 5 алтынъ 5 денегъ“ (цит. за: Хождение дяка Трифона Коробейникова 1593—1594 г. / Изд. и предисл. Х. М. Лопарева // Православный Палестинский Сборник.— Санкт-Петербург, 1889.— Т. 9.— Вып. 3 (27).— С. 89).

³³ НМ у Львові, Ркл-89, с. 7.

³⁴ Там само.— С. 117.

³⁵ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, фонд „Стародруки друковані“, стп-239, арк. 61—62; НМ у Львові, Ркл-11, арк. 350 зв.

³⁶ Михайло Радевич народився близько 1722 р. у селі Бабина Перемишльської єпархії, у священничій родині місцевого пароха о. Павла і його дружини Олени. 15 квітня 1756 р. отримав єрейські свячення з рук владика Лева (Шептицького) і був номінований настоятелем церкви Святої Параскеви П'ятниці у Львові (НМ у Львові, Ркл-80, арк. 72).

³⁷ „Relacja o stanie diecezji Kamienieckiej. 1793 r.“ (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1453, арк. 1).

³⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1453, арк. 22—23 зв. (оригінал), 24—26 (машинописна копія).

³⁹ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— Т. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.— Т. VIII: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego.— S. 106.

ри. Це, зокрема, засвідчує реляція владика Лева (Шептицького) 1761 р. до Рима про стан його єпархії⁴⁰.

Натомість парафії Святого Іоана Хрестителя від початку XVII ст. належала Кириачинська кам'яниця, подарована православним бурмістром міста. З 1738 р. польсько-руський магістрат провадив затяжний спір з Кам'янецьким єпархіальним крилосом за повернення цього будинку місту, однак ще й у 1790 р. суперечка, незважаючи на втручання короля, не була розв'язана⁴¹. Цілком можливо, першими ктиторами й опікунами Предтеченської церкви були молдавські бояри або й самі господарі, що зумовлювало тісні духовні контакти православних по обидва береги Дністра. Не випадково храм став місцем поховання низки вельмож-волохів: Йонашка († 1612), сина великого скарбника (вистерника) Молдавського князівства Симеона Стрия; Йоана Рудольфа Кантакузена († 1761), старшого сина господаря Молдавії Стефана (1714—1716), який володів на Поділлі Бахтинським староством (наданим йому королем у пожиттєве держання). Тут також були поховані Миколай Грабовецький († 1609), писар короля Стефана Баторія, кам'янецькі міщани, лавники русько-польського магістрату Михайло та Юхим Опученко (поховання 1765 і 1794 рр.), православний архієрей Поділля Йоаникій (1742—1819)⁴².

У липні 1790 р. сейм Речі Посполитої розглядав проект („Opatrzanie Cerkwi S. Jana w Kamieńcu“) матеріального забезпечення нової Кам'янецької катедри. Депутати після тривалих дискусій таки затвердили фундацію в 100 тисяч польських злотих для Святоїоанівського собору, забезпечених на маєтках подільської шляхти. Фундація, основу якої склали особисті пожертви владика Петра Білянського, передбачала утримання при храмі парафіяльного священика і двох вікаріїв. Так само розглядалася можливість обслуговування катедрою літургійних потреб православних військових, котрі стаціонували в місті. Для цього сеймові послі (зокрема секретар депутації з церковних справ Юліан Урсин Немецьч) навіть пропонували викреслити з проекту слово „унія“. Однак, у кінцевому підсумку, за наполяганням Петра Білянського було вирішено використовувати катедральний собор виключно для потреб русинів-католиків⁴³.

Як впливає з реляції 1793 р., раніше Кам'янецька катедра не мала „жодного фондушу“ й ніяких маєтків і лише з ініціативи Петра Білянського й переважно коштом владика та „різних побожних людей“ була зібрана сума в 100 тисяч польських злотих. Цей фондуш був забезпечений на маєтку Жваньчик подільського підкоморія Казимира Липинського

⁴⁰ Цит. за: ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 965, арк. 5 зв. Див. також: Головацкий Я. Львовская русская епархия перед стома леты.— Львов, 1860.— С. 14; Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года.— Львов, 1887.— Ч. 1.— С. 225; Relatio Episcopi Leopoliensis Leonis Szeptyckyj de statu eparchiarum suarum. 1761 // Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckyj, metropolitae kioviensis catholici (1778—1779) / Ed. A. G. Welykyj.— Romae, 1970.— P. 34.

⁴¹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji.— S. 61.

⁴² Петров М. Б. Исторична топографія Кам'яниця-Подільського...— С. 53; Стьцинській Е. Городъ Каменецъ-Подольскій...— С. 143—150.

⁴³ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji.— S. 358; Paździór K. Unicka diecezja kamieniecka w obradach Sejmu Czteroletniego // Dyplomacja. Polityka. Prawo: Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Henrykowi Kocójowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / Pod red. I. Panica.— Katowice, 2001.— S. 150—151.

(з виплатою щороку 5 % цієї суми, тобто 5 тисяч злотих) та легітимізований сеймовою конституцією 1790 р. З цієї суми волею єпископа 7 тисяч злотих виділялося для утримання кліриків при Святоюанівській катедрі, а ще дві тисячі злотих — на завершення будівництва владичої резиденції („przy katedrze murów“)⁴⁴. Загалом матеріальне забезпечення конкатиєдри Львівської єпархії в Кам'яниці було вкрай незадовільним, що негативно впливало на ефективність управління парафіями Поділля. Зокрема, відсутність багатих церковних бенефіціїв (очевидно, переданих польською владою, як і в Галичі наприкінці XIV ст., латинській катедрі) унеможливило — аж до 1793 р. — відкриття духовної семінарії для вишколу духовенства. Ні кам'янецький намісник, ні львівський владика не мали у своєму адміністративному центрі відповідних умов для проживання, а також утримання численного апарату консисторії, духовного суду й канцелярії „крилоу“⁴⁵.

Конфіскація Святоюанівського храму. У 1793 р., внаслідок другого поділу Речі Посполитої, місто Кам'янець разом з більшою частиною Поділля опинилося в складі Російської імперії⁴⁶. На новоприєднаних теренах було утворене Мінське, Подільське, Ізяславське і Брацлавське генерал-губернаторство на чолі з Тимофієм Тутолміним, а з церковного погляду — Мінську єпархію під омофором владики Віктора Садковського⁴⁷. 21 квітня 1793 р. Кам'янецьку фортецю офіційно передано російському генералові Отто Вільгельму Дерфельдену. Того ж таки дня населення міста (включно з українським духовенством) склало присягу на вірність імператриці Катерині II, причому текст присяги в ратуші перед членами магістрату

⁴⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1453, арк. 1—1 зв.

⁴⁵ Для порівняння, кам'янецький римо-католицький єпископ у різні періоди володів на Поділлі 9—27 селами і містечками, його річний дохід на початку XVII ст. становив 7 тисяч злотих, а в 1787 р. столові маєтки Кам'янецької дієцезії (де проживало 1 410 підданих) приносили 60 512 злотих прибутку. Окрім того, кам'янецьким римо-католицьким єпархам належала снопова десятина та численні грошові леґації. І це при тому, що Кам'янецька дієцезія уважалася однією з найбідніших у Речі Посполитій (Kumor B. Kamieniecka diecezja // Encyklopedia Katolicka.— Lublin, 2000.— Т. 8.— Kol. 453; Mucha J. Organizacja diecezji kamienieckiej do roku 1795 // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.— Lublin, 1983.— Т. 30.— Zesz. 4.— S. 85—92).

⁴⁶ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796—1839 / Wyd. drugie.— Lublin, 2004.— S. 23-

⁴⁷ Найважливіші публікації з цієї проблематики: Карліна О. Парафії Греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. // Релігія і церква в історії Волині. Збірник наукових праць / Під ред. В. Собчука.— Кременець, 2007.— С. 163; Senyk S. Religious Conflict in Dnepr Ukraine in the 18th Century // Orientalia Christiana Periodica.— Roma, 2007.— Vol. 73.— Fasc. 1.— P. 5—59; Skinner B. The Western front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-century: Poland, Ukraine, Belarus, and Russia.— DeKalb (Ill.), 2009; Wolff L. The Uniate Church and the Partitions of Poland: Religious Survival in an Age of Enlightened Absolutism // Harvard Ukrainian Studies (далі — HUS).— Cambridge, 2002—2003.— Vol. 26.— N 1—4.— P. 153—244; його ж. Vatican Diplomacy and the Uniates of the Ukraine after the First Partition of Polish-Lithuanian Commonwealth // HUS.— 1984.— Vol. 8.— N 3—4.— P. 396—425. Див. також: Добролюбовський К. Діятели времени воссоединения Подоліи съ Россіей. Викторъ Садковскій, єпископъ Переяславскій и Бориспольскій (1785—1793 гг.), а затем архієпископ Минскій, Ізяславскій и Брацлавскій (1793—1795 гг.) // К столетию воссоединения Подоліи с Россіей (1793—1893 гг.).— Каменець-Подольскій, 1893.— С. 31—100; Л-скій С. С. Учреждение Минской, Ізяславской и Брацлавской єпархии и воссоединение уніатовъ съ православною церковью въ Подоліи. Викторъ Садковскій, архієпископъ Минскій, Ізяславскій и Брацлавскій (1793—1795 г.) // ПЕВ.— 1885.— № 8.— С. 141—149; № 9.— С. 160—167.

виголошував один з еромонахів Василіанського чину⁴⁸. Як довідуємося з листа Петра Білянського до генерал-губернатора графа Василя Шереметьєва, 9 вересня 1793 р. львівський єпископ особисто проголосив у катедрі Святого Іоана Хрестителя пастирський лист про лояльність підлеглого йому духовенства до російської влади⁴⁹. Від його імені відповідну присягу на руки Антонія Злотницького, генерал-поручника й коменданта Кам'янецької фортеці, склав о. Василій Розаловський⁵⁰. Відтоді всі священники Унійної церкви під час храмових богослужінь поминали „Найяснішу імператрицю і всю Найяснішу родину“ та виконували розпорядження нової світської адміністрації краю. Зокрема, на архієрейських Літургіях у Святоїоанівському соборі в Кам'янці Петро Білянський публічно згадував членів династії Романових у присутності губернатора, коменданта міста, військових офіцерів та вірних-уніатів⁵¹.

Незважаючи на демонстративну публічну лояльність унійного духовенства до нової влади, царські чиновники вже наступного 1794 р. вдалися до радикального кроку — конфіскації у Львівській єпархії її конкатедрі, собору Святого Іоана Хрестителя. Упродовж більш як року після здачі Кам'янецької фортеці храм продовжував функціонувати у звичному режимі. Проте після прибуття в місто нового подільського намісника Миколи Вердеревського членам унійної консисторії було наказано звільнити приміщення владичої резиденції. Тих духовних, які відмовилися виконувати розпорядження влади, жандарми випроводили силоміць. Через декілька днів під час співаної Служби Божої „казначей з поліційними солдатами“ під орудою плац-майора егерського кінного полку Балти разом із 20 православними попами увірвалися у Святоїоанівську катедру. Непрохані гості намагалися конфіскувати літургійне опорядження храму (зокрема кадильніці) та священничі ризи, однак наразилися на рішучий опір. Тоді чиновники покликали на допомогу юрбу з кількасот чоловік, заздальгідь скликаних до Кам'янця „з різних округів“, і тільки після цього їм вдалося відібрати ключі від собору та пересвятити його з допомогою дунаївського благочинного. У самій катедрі були демонтовані всі чотири бічні вітари, з вітарних образів знято срібні позолочені шати та зруйновано мур, що оточував святиню й парафіяльний цвинтар. Унійним душпастирям заборонили входити до собору, а їхнє річне утримання привласнили „благочестиві попи“⁵².

⁴⁸ Сѣцинскій Е. Переходъ г. Каменца-Подольска подъ Россійскую Державу 21 апрѣля 1793 года // ПЕВ.— 1893.— № 16.— С. 257—267; Król-Mazur R. Miasto trzech nacji.— S. 587—588.

⁴⁹ ЦДДА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 318, арк. 4.

⁵⁰ Там само.— Оп. 4-6, спр. 1453, арк. 2.

⁵¹ Там само.— Арк. 12.

⁵² „Dopiero za przybyciem gubernatora Werderewskiego do Kamięca, [...] w kilka dni placmajor Bałta pokazał ukaz jegierskiego z kaznaczaiem, żołdatami policyjnemi, i dwudziestu popami wszedzy do cerkwi w czasie Mszy S[więtej], od iednego z wikarych spiewaney, nauprzod kazali sobie dawać kadzidla, i cerkiewne aparaty, czego gdy nie słuchano, sami popi w dzwony uderzyli, i aparaty brać zaczęli, gdzie gdy znalezi odpor, nim wysłani urzędnicy konsystorscy do gubernatora z skargą o takowy gwałt od tegoż powrocili. Wspomniony placmajor Bałta pokazał ukaz gubernatorski [...], zaraz [...] ludzi z różnych okruhow na fabrykę sprowadzonych do kilku set, do cerkwi wpędzić kazał, i wodę poświęć namieśnikowi dunawskiemu, klucze od cerkwi odebrał, y zakazał puszcząć do cerkwi kapłanow katedrą moją rządzących [...]. Z cerkwi moiey katedralney cztery ołtarze poboczne wyrzucono, szaty z obrazow na tych ołtarzach będących niektore śrebnie wyzłacane pozabierane“ („Relacya o stanie dyece-

У відповідь на такі brutальні дії російської влади 106 родин русинів-католиків Кам'янця (в основному це були парафіяни конфіскованих унійних храмів Святого Йоана Хрестителя, Святих Петра і Павла Апостолів, Святого Миколая і василіанської церкви Пресвятої Трійці) звернулися зі скаргою-протестом до генерал-губернатора Т. Тутолміна. Вони вимагали повернути їм один із відібраних храмів чи надати бодай „дім для молитви“. Не отримавши ніякої відповіді, дехто зі зневірених уніатів прийняв латинський обряд, інші ж, за словами Петра Білянського, „залишилися без церкви, без священників, без Святих Дарів, заблукані, як вівці без пастирів“⁵³. Після цих драматичних подій у самому Кам'янці залишилася лише невелика спільнота міщан-уніатів. За даними 1801 р., в місті унійні богослужіння відправляв один-єдиний священник: на відправи, що відбувалися в кармелітському монастирі, збиралося чимало віруючих, серед яких більшість становили формально навернені на православ'я русини-католики⁵⁴. Їхні духовні потреби обслуговував Йосиф Банульський, еромонах-василіанин закритої урядовим декретом від 12 квітня 1795 р. Святотроїцької обителі. У 1822 р. вірменське духовенство передало уніатам свою каплицю Благовіщення Богородиці, переобладнану на церкву Святого Миколая Чудотворця. Вона й стала останнім діючим у столиці Поділля католицьким храмом східного обряду (його відібрано російською адміністрацією в 1840 р.)⁵⁵.

zyi i katedry Kamienieckiej Podolskiej pod panowaniem rossyiskim teraz będącej. 1797 r.“; ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 1488, арк. 14—14 зв.).

⁵³ „Podobnież za przybyciem do Kamięca na ustanowienie gubernium generała gubernatora Tutolmina, gdy mieszczanie kamienieccy unicy domow 106 supplikowali temuż, iż zostaiąc w iedności z Kościołem Rzymskim, aby podług praw rossyiskich liczbie znaydując się, dom do modlitwy miec mogli, o przewroczenie sobie choć iedney z odebranych im cerkwi, w którey by obrządki religii swoiey pełnili, ale na to żadney rezolucyi nie otrzymali, i dla tego niektorzy łaciński obrządek przyjęli. Lecz kiedy i za to zaczęli bydź prześladowani, drudzy dobrowolnie w unii utrzymuią się, zostaiąc bez cerkwi, bez kapłanow, bez ofiar s[więtych], obłąkani iak owcy bez pasterzow“ (Там само.— Арк. 14 зв.).

⁵⁴ Дложевській С. Каменецький уніятський приходъ въ Подольской епархіи до окончательнаго возсоединенія уніатовъ съ православіемъ // ПЕВ.— 1889.— № 29.— С. 445—452; Хітлач Б. Історія УГКЦ на Східному Поділлі в II половині XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2005 рік.— Львів, 2005.— С. 594; Яременко В. Навернення в православ'я наприкінці XVIII — в 60-х роках XIX століть (за матеріалами Подільської духовної консисторії) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 рік.— Львів, 2006.— С. 670—671.

⁵⁵ Сціянській Е. Городъ Каменецъ-Подольскій...— С. 122—123. Див. також: Геровська О. М. Ліквідація Греко-католицької церкви м. Кам'янця-Подільського за часів Російської імперії // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1995.— С. 177—179.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

(Львів)

ОСКАР ГАЛЕЦЬКИЙ, ЙОГО КОНЦЕПЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ім'я польського й американського історика та інтелектуала Оскара Галецького (*Oskar Halecki*) (1891—1973) не було і не є знане сьогодні ширшій українській громадськості, за виключенням вузьких спеціалістів-істориків ранньомодерного періоду української та східноєвропейської історії. Проте після Другої світової війни його ім'я „засвітилося“ у західній історичній літературі як одного з творців концепції „Центрально-Східної Європи“ — особливого регіону в розвитку європейської цивілізації. Таке незнання цього вченого в Україні можна легко витлумачити тим, що як „реакційний буржуазний вчений“, „антирадянщик“ і політичний емігрант із післявоєнної Польщі він не міг з'явитись в інформаційному просторі радянської України. Тільки після утворення незалежної України доробок цього непересічного дослідника почав поступово „пробиватися“ в праці українських істориків і гуманітаріїв у цілому.

Якщо прослідкувати згадки про О. Галецького в сучасній українській історіографії, то можна чітко окреслити три великі хронологічних періоди: початок ХХ ст. і міжвоєнний період, коли вчений формувався як історик і політичний діяч, входив до складу численних наукових та політичних структур, посідаючи, зокрема, посаду професора Варшавського університету; тоді післявоєнний період до кінця 1980-х років, коли його ім'я згадувалось тільки в літературі української діаспори на Заході; нарешті, останні двадцять з лишком років, коли доробок ученого почав досягати й дослідників в Україні. Сьогодні О. Галецький відомий у двох іпостасях: як дослідник історії Речі Посполитої та її народів у XVI—XVIII ст. і як пропагандист концепції особливого розвитку народів Центрально-Східної Європи та їх вкладу в європейську цивілізацію.

Треба зауважити, що інформація про О. Галецького в сучасній Україні залишається дуже обмеженою. Тільки в останні роки в українських енциклопедичних виданнях з'явилися його короткі біографи. Вперше, наскільки нам відомо, коротка інформація авторства Кіма Науменка про вченого була опублікована в „Енциклопедії історії України“ в 2004 р. Крім біографічних даних у ній згадано про зацікавлення О. Галецького політичною і церковною історією XIV—XVI ст., зокрема Люблінською та Берестейською уніями, а також відзначено його вклад у вивчення європейської

та польської історії¹. Через два роки була опублікована коротка стаття Леоніда Зашкільняка про О. Галецького в „Енциклопедії сучасної України“, в якій підкреслювався вклад польського вченого у розробку і поширення концепції Центрально-Східної Європи як особливого європейського регіону, а також згадувалась його співпраця з українськими науковими товариствами в діаспорі².

Ким же був Оскар Галецький? Треба хоча б коротко змалювати його життєвий шлях. Він народився у Відні в родині фельдмаршала австрійської армії, а мати була дочкою хорватського жупана. Проте в генеалогії родини присутні представники багатьох народів Східної Європи, в тому числі й русько-українські (про що ще йтиметься нижче). Під час навчання в Ягеллонському університеті в Кракові, де він студював історію, майбутній вчений усвідомив себе поляком і надалі цієї ідентифікації не змінював. Там О. Галецький рано захистив докторат („Про початки литовського парламентаризму“, 1913), пройшов габілітацію (1915) і почав працювати доцентом у тому ж університеті. Під час Першої світової війни брав участь у роботі видавничого бюро Головного Національного Комітету, який перебував під впливом Юзефа Пілсудського та його прибічників, писав різні пропагандистські матеріали, в тому числі про взаємини з українцями і литовцями, пропагуючи їх об'єднання у відбудованій федеративній польській державі. Вільне володіння багатьма мовами забезпечило участь О. Галецького як експерта в складі польської делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р., працю в Міністерстві закордонних справ Польщі та міжнародних організаціях Ліги Націй. Водночас він почав працювати професором кафедр історії Польщі Варшавського університету, викладав у інших вищих навчальних закладах Польщі, активно виступав на міжнародних форумах істориків. Написав багато праць з історії Польщі та народів Східної Європи. Під час Другої світової війни виїхав до США, де й залишився до кінця життя. Працював у низці американських університетів, заснував у Нью-Йорку Польський науковий інститут і був його директором, написав десятки праць з історії Польщі, Центрально-Східної Європи, політичних та церковних уній XIV—XVI ст., брав участь у міжнародних з'їздах істориків, співпрацював з багатьма науковими та католицькими організаціями³.

Тепер час перейти до першого знайомства українських істориків з постаттю й доробком О. Галецького. Відомо, що свою наукову діяльність він розпочав як прихильник „нової краківської історичної школи“ (його науковим керівником був професор Станіслав Кжижановський). Представники цієї школи схилялися до „оптимістичної“ візії минулого Польщі, а у своїх працях розвивали ідеї неоромантичної історіографії, пропа-

¹ Науменко К. Галецький Оскар // Енциклопедія історії України.— К., 2004.— Т. 2: Г—Д.— С. 26—27.

² Зашкільняк Л. Галецький Оскар // Енциклопедія сучасної України.— К., 2006.— Т. 5: Вод—Гн.— С. 325—326.

³ Коротку біографію подано за численною літературою; див., зокрема: Brzeziński A. M. Oskar Halecki — sekretarz Komisji Międzynarodowej Współpracy Intelktualnej Ligi Narodów (1922—1924) // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki.— Warszawa, 2010.— Т. 55.— Z. 1.— S. 7—35. Cisek J. Oskar Halecki. Historyk — szermierz wolności.— Warszawa, 2009.— S. 7—46 та ін.; Kłoczowski J. Oskar Halecki (1891—1973) // Nation and History: Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War / Ed. P. Brock, J. D. Stanley, P. J. Wróbel.— Toronto, 2006.— P. 429—442; та ін.

гували апологетичну версію національного минулого. Як відзначалося вище, під час Першої світової війни вчений брав активну участь у пропаганді героїчного минулого поляків, схвалював експансію Польщі на Схід, апологізував Ягеллонську ідею й польсько-литовські унії як найкращий варіант федеративного об'єднання народів в одній державі. Для легіонерів Ю. Пілсудського пописував про законність і „щастя“ перебування українських земель у складі Речі Посполитої⁴. У тогочасних умовах і реаліях, коли український національний рух вів боротьбу за власну незалежну державу і зазнав у ній поразки, в тому числі й у війні з Польщею, погляди О. Галецького не могли викликати симпатію українських політичних та інтелектуальних еліт. Тим більше, що ще до війни польський історик гостро виступав проти концепції української історії Михайла Грушевського й особливо емоційно заперечував твердження метра української історіографії про занепад українського культурного життя після і внаслідок Люблінської унії 1569 р.⁵ Навпаки, у цій унії О. Галецький вбачав ідеальний варіант „організації“ східноєвропейського простору, присвятивши йому двотомну монографію „Історія Ягеллонської унії“ („Dzieje Unii Jagiellońskiej“, т. 1—2, Krakow, 1920), а пізніше неодноразово торкався цієї теми в численних наукових і публіцистичних публікаціях.

Можна з впевненістю стверджувати, що ідея східноєвропейської федерації — як єдина реальна можливість протистояти російським та німецьким планам і діям щодо захоплення й поглинання інших країн та народів, що лежали між цими двома імперіями, — спонукала польського історика до пошуку її історичного обґрунтування, а тогочасна міжнародна обстановка — до плекання надій на утворення такої федерації під егідою Польщі. Не випадково в 1923 р. на Міжнародному конгресі історичних наук у Брюсселі О. Галецький виступив із доповіддю, в якій наголосив на особливому історичному шляху і долі народів Східної Європи. Останні внесли свій оригінальний вклад у європейську цивілізацію, з якою впродовж століть були нерозривно зв'язані, хоча й знаходились на пограниччі з чужорідною Європою культурою і релігією⁶. Ця ідея знайшла прихильників серед низки польських істориків та представників історіографії східноєвропейського регіону. Ідея безперечно мала тогочасні геополітичні підстави, а в польському варіанті асоціювалася з політикою прометеїзму політичного керівництва Польщі: останнє прагнуло віднайти противагу традиційному російському та німецькому експансіонізму, що загрожувало самому існуванню незалежної польської держави⁷.

У таких умовах 1927 р. за ініціативою авторитетних на той час польських істориків О. Галецького і Марцелія Гандельсмана у Варшаві було створено Федерацію Історичних Товариств Східної Європи, до якої

⁴ Див.: Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX — першої третини XX століття. — Львів, 2010. — С. 46; Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. — Rzeszów, 2009. — S. 295—296.

⁵ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. — Kraków, 1915. — S. 1—8 та ін.; Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — К.; Дрогобич, 2008. — С. 168—169.

⁶ Kościeszka I. Halecki Oskar [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mlodszaeuropa.pl/news/68/90/Halecki-Oskar.html> [21.02.2012]

⁷ Див.: Комаєр В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1912—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 2011.

прилучилися історики багатьох країн: від Фінляндії на півночі й до Греції на півдні⁸. У її діяльності взяли участь також українські науковці, зокрема Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Іларіон Свенціцький, Іван Огієнко, Роман Смаль-Стоцький⁹. Щоправда активність українських учасників Федерації не була значною, оскільки незалежність України залишалась нереалізованим завданням, а становище українських земель і народу не надавало оптимізму. Водночас постійні апеляції О. Галецького до Ягеллонської ідеї та федеративної перебудови східноєвропейського простору як єдиного способу врятувати країни і народи регіону від агресії зі Сходу й Заходу непокоїли українських політиків та істориків, заангажованих у національному русі. Вони негативно оцінювали історичний досвід співжиття поляків, литовців і українців у спільній Речі Посполитій. Тому контакти О. Галецького з українськими дослідниками були досить скромні.

У ювілейному 1937 р. виданні „Історичного квартальника“ („Kwartalnik Historyczny“), присвяченому підсумкам розвитку польської історіографії за попередні 50 літ, О. Галецький умістив нарис про здобутки польської історіографії у вивченні Ягеллонської ідеї. У ньому він прямо писав, що політичною метою реалізації цієї ідеї було „об'єднання всіх польських, литовських і руських земель у спільному державному організмі“. При цьому додавав, що йшлося власне про „спільний“, а не „єдиний“ державний організм поляків, українців і литовців, а не тільки поляків, як цю ідею трактували більшість попередніх правителів. Апелюючи до своїх сучасників, О. Галецький підкреслював, що Ягеллонська ідея може і повинна відродитися в сучасних йому умовах назрівання нової світової війни¹⁰. Така романтична візія майбутньої федерації не дуже надихала українських та інших представників країн регіону з огляду досвіду не такого далекого минулого.

У той самий час, коли О. Галецький виступав зі своїми федеративними пропозиціями, в українській історіографії з'явилась концепція „Україна між Сходом і Заходом“. Вона відображала увагу українських дослідників до територіально-географічного аспекту еволюції українського народу. Її головні постулати були сформульовані ще М. Грушевським, а в міжвоєнний період розвинуті в працях географа Степана Рудницького, історика В'ячеслава Липинського та деяких інших учених. Усі вони відзначали різномірність етносів і культур, котрі взаємодіяли на терені України в різні історичні епохи, внаслідок чого сформувався оригінальний цивілізаційний простір із соціокультурною специфікою, яка відрізнялася від західно- і східноєвропейської¹¹. У цих історіологічних конструкціях, що перегукувались з поглядами О. Галецького на особливості розвитку європейських народів між західною (Франція, Англія і частково Німеччина) і східною (Росія як представник азійського культурно-полі-

⁸ Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej.— Lublin, 1993.— S. 10—11.

⁹ Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна.— К., 1927.— Кн. 5.— С. 196—199.

¹⁰ Halecki O. Idea Jagiellońska // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1937.— R. 51.— Z. 1—2.— S. 507—510.

¹¹ Докладніше див.: Яковенко Н. „Україна між Сходом і Заходом“: проекція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV—XVII ст.— К., 2002.— С. 333—365.

тичного світу) цивілізаціями, центр взаємодії й переплетення культур переносився в Україну, а не обертався навколо Польщі.

Після Другої світової війни, перебуваючи в еміграції, О. Галецький продовжував розробляти ідею особливого історичного шляху народів східної частини Європи і на початку 1950-х років опублікував дві знаменні книжки, котрі сьогодні оцінюються як класичні в рефлексії над історичною долею європейських народів — „Кордони і поділ європейської історії“ („The Limits and Division of European History“, 1950) і „Пограниччя Західної цивілізації. Історія Центрально-Східної Європи“ („Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe“, 1952). Впровадивши в них ідею специфіки цивілізаційного розвитку регіону між Західною і Східною Європою, вчений водночас переконливо окреслив аргументи на користь виділення окремого регіону Центрально-Східної Європи як складової спільної європейської цивілізації. О. Галецький усвідомлював конструктивну штучність і конвенціональність термінів географічного й цивілізаційного характеру, уживаних істориками стосовно старого континенту. Однак його визначення Європи з точки зору єдності та взаємопов'язаності історичних явищ упродовж запропонованої ним „європейської епохи“ світової історії донині зберігає свою актуальність і створює методологічні підстави для пізнання. Воно заслуговує того, щоб навести його повністю: „Європа є спільнотою всіх народів, які в сприятливих умовах малого, але дуже порізненого континенту сприйняли і розвинули спадщину греко-римської цивілізації, перетвореної і збагаченої християнством, завдяки чому вільні народи поза кордонами давньої імперії отримали доступ до відвічних цінностей, сформованих у давнину“¹². І далі вчений наголосив, що основною цінністю європейської цивілізації завжди було прагнення до утвердження особистої та універсальної свободи, а вона в європейській історії „є тою проблемою, яка становить ключ до всіх інших проблем та умову їх властивого розуміння“¹³. Перед обличчям національної, державної й культурної різноманітності народів континенту, підсумовував О. Галецький, єдиним можливим способом їх поєднання на підставі цінності є „федерація“. Безперечно, такі історико-ідеологічні підстави послужили поважним аргументом для політиків та інтелектуалів у справі поступового утворення Європейського Союзу після світової війни.

Поза заслугами польського, а тоді вже й американського вченого у поясненні історичного шляху формування ідеї європейської єдності в різноманітності, важливо визначити його бачення ролі України та українців у європейській історії. На початку ХХ ст. О. Галецький із певною упевненістю ставився до українців, значною мірою поділяючи поширені в історіографії ХІХ ст., зокрема російській, оцінки русинів-українців як одного з відгалужень давньоруської спадщини, яке так чи інакше мусить опинитися або в Європі (значить в орбіті Польщі), або в Азії (значить під владою Росії), а Україну — лише як терен змагань між Заходом і Сходом¹⁴. Проте уроки першої половини ХХ ст. не пройшли безслідно для польського історика. У міжвоєнний період у рамках реалізації пілсудчиківської ідеології й політики прометеїзму О. Галецький плідно співпрацю-

¹² Halecki O. Historia Europy — jej granicy i podziały.— Lublin, 1994.— S. 34.

¹³ Там само.— S. 209.

¹⁴ Див., зокрема: Halecki O. Dwie Ukrainy // Świat.— Warszawa, 1920.— Maj.

вав з українськими вченими в Українському науковому інституті у Варшаві (1930—1939), який був одним зі структурних елементів прометейського руху. У ньому дослідник очолював Історичну секцію Польсько-української комісії і контактував з багатьма українськими істориками¹⁵. Вже тоді він почав переглядати свої погляди щодо минулого українців. Про це, зокрема, свідчила його передмова до праці свого учня Стефана Кучинського, що вийшла під егідою Інституту: у ній О. Галецький визнав за українцями право на історичний спадок Київської Русі¹⁶.

Будучи добрим фахівцем, який рано зарекомендував себе знавцем історичних джерел, О. Галецький з повагою ставився до їх наукової інтерпретації. Не міг він пройти повз національну українську історіографію, яка після війни активно розвивалась у західних країнах, зокрема США і Канаді, де опинилась численна українська еміграція. І хоча українська історія не була на першому плані зацікавлень вченого, але в річці розвитку й пропаганди концепції Центрально-Східної Європи він не міг обійти стороною українського минулого. У книзі „Кордони і поділ європейської історії“ вчений перераховує країни та народи, які можна зарахувати до регіону Центрально-Східної Європи, проте щодо України (її територія на той час входила до СРСР) він відчуває певні клопоти. Він зауважує, що російська концепція історичної єдності „великої“, „малої“ й „білої“ Русі вже „застаріла“ та відійшла в минуле, а на даний час Україна і Білорусь можуть увійти до моделі Центрально-Східної Європи, якщо відбудеться їх рішуче державне й свідомісне відокремлення від Росії. У цьому місці О. Галецький посилається на українську діаспорну історіографію (зокрема, праці Миколи Чубатого), яка підкреслювала тривалу присутність європейських впливів в історії України. Дивлячись у майбутнє, вчений прогнозував: „Так само є сумнівним, що зв'язок з Росією, яка приєднується до європейської співпраці, був би найкращим розв'язанням для „нововиниклого“ українського народу“¹⁷. Тим самим він давав зрозуміти, що для України та українців справа самостійності й незалежності є головною умовою приналежності до європейської цивілізації.

У праці „Пограниччя Західної цивілізації. Історія Центрально-Східної Європи“ О. Галецький змалював історію регіону як процес формування слов'янських і балтських народів під постійним тиском та впливами сусідів з усіх чотирьох сторін світу — півночі, півдня, сходу й заходу. Історик достатньо чітко вказав на відмінність „русинів“ („Ruthenians“) як попередників українців і білорусів від „русских“ („Russians“) як спадкоємців „московитян“ і Росії¹⁸. Формування русинів-українців він відніс до часів Галицько-Волинської держави XIII ст., показавши їх відмінність від пізніших білорусів і росіян. Далі О. Галецький, хоча й не так широко прослідкував історію українців та їх невдачі у творенні власної держави на

¹⁵ Див.: Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919—1939).— Харків, 2008.— С. 172.

¹⁶ Halecki O. Przedmowa // Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936 [Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.— T. XXXIII].— S. 3—4.

¹⁷ Halecki O. Historia Europy...— S. 161—162.

¹⁸ О. Галецький писав: „Племена Київської області безперечно є предками сучасних українців, і не тільки поляни, але й їх західні сусіди — дуліби на Волині (тому часом їх називали волянцями), а також сіверяни на схід від ріки Дніпро“ (Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe.— Fordham University, 1998.— P. 23—26).

початку ХХ ст., завершивши оповідь на „звільненні“, а точніше новій окупації більшовицькою Росією. У період „холодної війни“, коли О. Галецький писав свою книжку, він з оптимізмом дивився на майбутнє цілого регіону: „Нова ера настане для всіх, хто зазнає страждань в Центрально-Східній Європі, або, принаймні, для нащадків, тому що від найдавніших часів в історії вони належать до тої самої спільноти, що і Західна Європа та Америка“¹⁹.

Про еволюцію поглядів О. Галецького свідчив також факт, що він один із небагатьох закордонних учених відгукнувся на перевидання поза кордонами України українськими діаспорними істориками 10-томної „Історії України-Руси“ М. Грушевського. У невеликій рецензійній замітці, вміщеній в авторитетному часописі „Американський історичний огляд“ („The American Historical Review“), він високо оцінив український синтез, а його автора порівняв з іншими європейськими творцями „великих наративів“ — Миколою Карамзіним, Йоахимом Лелевелем, Франтішком Палацьким тощо. О. Галецький писав, що М. Грушевський переконливо показав, „як легко помилитися, якщо розглядати історію Київської Русі як вступ до Русі Московської та Російської імперії нового часу“. Відзначивши суспільно-політичне значення праці М. Грушевського, вчений, разом з тим, наголосив на потребі „осучаснення“ схеми української історії відповідно до нових вимог історичної науки, а також узгодження низки спірних питань з польськими та російськими істориками²⁰.

У 1967 р. вчений написав також невелику рецензійну замітку про перший том „Історії християнства на Русі-Україні“, підготовлений М. Чубатим і виданий у Нью-Йорку 1965 р. У ній О. Галецький схвально відізвався про книгу, підкресливши, що її автор не тільки презентував історію християнства в Русі, а й нерозривно пов'язав його з долею української нації. Рецензент зауважив, що М. Чубатий „ідентифікує історію Русі з Україною, виключаючи Москву, Новгород і навіть Білорусію, а також подає докладну картину формування і розвитку своєї (української.— Л. З.) нації“²¹.

Ідея виокремлення центрально-східного європейського регіону після Другої світової війни набула не тільки наукового, а й політичного значення з огляду на протиріччя двох світових систем та перспектив цивілізаційного поступу країн і народів регіону. Концепція специфічного регіону континенту містила раціональні пропозиції розуміння й тлумачення суспільно-історичних процесів, що відбувались і продовжували тривати в регіоні. У другій половині ХХ ст. цю ідею підтримали деякі авторитетні історики в Угорщині, Чехії, Польщі. Разом з тим, вона знайшла й суворих критиків. Огляд дискусії навколо концепції докладно подав польський історик Єжи Ключовський у низці публікацій різними мовами, зокрема і на 17-му з'їзді польських істориків у Кракові 2004 р.²² Можна погодитися з думкою цього вченого, що концепція Центрально-Східної Європи здо-

¹⁹ Halecki O. *Borderlands of Western Civilization*.— S. 265.

²⁰ Halecki O. [Rec.] Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus*, t. 1—10, New York 1954—1958 // *The American Historical Review*.— Chicago, 1959.— N 4.— P. 955—958.

²¹ Halecki O. [Rec.] Nicholas Chubaty, *Istoriya Khrystyanstva na Rusy-Ukraini*, t. 1, Rome—New York 1965 // *The American Historical Review*.— 1967.— N 4.— P. 1364—1365.

²² Kłoczowski J. *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kloczowski.pdf> [21.02.2012]

була популярність серед багатьох істориків країн регіону, в тому числі й у незалежній Україні після 1991 р.

До 1991 р. в Україні не було можливостей для ознайомлення і поширення інформації про концепцію Центрально-Східної Європи. Однак з нею були обізнані історики української діаспори. Хоча еміграційна українська історіографія залишалась після війни на україноцентричних позиціях, але праці О. Галецького та його концепція специфічного європейського регіону не залишила їх байдужими. Зокрема, вона зацікавила відомого історика Івана Лисяка-Рудницького (1919—1984). У ряді своїх праць він відзначив особливі риси історичного розвитку України та українців, що заселяли терени між західними і східними цивілізаційними впливами. У знаковій праці „Україна між Заходом і Сходом“ (1963) цей історик фактично погодився з О. Галецьким в окресленні „європейськості“ як спільної культурної й суспільної спадщини всіх народів континенту і розмістив Україну в межах „західної“ цивілізації, яка, однак, унаслідок географічних та історичних впливів увібрала також частину „незахідних“. Ці останні були пов'язані передусім із поширенням східного християнства (православ'я) і взаємодією з євразійськими кочівниками²³. Після аналізу особливих рис української історії І. Лисяк-Рудницький ствердив: від часів Київської Русі й далі через Галицько-Волинську державу, Литовську Русь, Козацьку державність і Українську Народну Республіку ХХ ст. „пробивалась“ ідея „духу свободи“, яка протистояла східним азійським тенденціям зверхності влади над свободою. Тому, робить висновок автор, українці повсякчас прагнули до синтезу Заходу і Сходу, а Україна завжди була „класичною країною „унійної свободи“. Отже, Україна є законним членом двох культур, постійно намагалась їх поєднати, але не змогла цього зробити. Звідси випливає велике призначення України доконати таке поєднання в майбутньому²⁴.

Загалом І. Лисяк-Рудницький погоджувався з О. Галецьким, що Україна є водночас „і східною, і західною“²⁵. Йому імпував аналіз історичного розвитку європейських країн, запропонований польсько-американським інтелектуалом. У 1960 р. під час 11-го Міжнародного конгресу історичних наук у Стокгольмі І. Лисяк-Рудницький брав участь в обговоренні доповіді О. Галецького про проблему федералізму в історії Центрально-Східної Європи. Український історик підтримав погляд свого колеги щодо спільних рис розвитку елементів федерації в Речі Посполитій і монархії Габсбургів. Поряд із цим, він критикував О. Галецького за ідеалізацію обох колишніх федерацій і відзначав, що обидві зазнали краху внаслідок невміння пристосуватись до модерних відносин. Останні вимагали перетворення феодално-станових стосунків на „демократичні федерації рівноправних народів“. Тому обидві ці федерації залишили по собі „маловтішну спадщину“, яка ускладнювала взаємини між народами в наступний період²⁶.

²³ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. 1.— С. 1—9.

²⁴ Там само.— С. 9.

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. 2.— С. 145—167.

²⁶ Лисяк-Рудницький І. Дискусійні виступи на Міжнародному історичному конгресі // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. 2.— С. 409—410.

Оригінальні погляди на Україну в Центрально-Східній Європі розвивав знаний український історик культури і візантиніст, професор Гарвардського університету в США Ігор Шевченко (1922—2009), автор фундаментальної монографії „Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття“ (2001). З позицій дослідника історії культури І. Шевченко докладно описав особливості західних і східних впливів на формування української культурної традиції й показав, що вирішальну роль у поєднанні України та Європи відіграли Візантія і Польсько-Литовська держава. Його відомий вираз, що до 1939 р. Захід України був убраний „в польський кунтуш“, став класичним. Але водночас впливи Заходу, включно з новим часом, загрожували українським елітам втратою національної єдності; від цього врятувало, по-перше, довге перебування в складі однієї держави — Польсько-Литовської, по-друге, порівняно короткий період входження українських земель до складу кількох держав (1772—1945) і, по-третє, невдача в справі повного окатоличення населення²⁷. І. Шевченко також привернув увагу дослідників до осі Південь—Північ, яка була провідником європейських впливів з Балкан до Балтики і Московщини, а також визначала специфічний кордон „європейськості“ культур регіону. Фактично він окреслював північну і південну межі Центрально-Східної Європи.

Після 1991 р. в Україні на краще змінилися умови праці істориків, впала „залізна завеса“ і відкрилося вікно у світ. Першим і довготривалим завданням української історіографії стало та залишається донині конструювання нової, позбавленої купор і фальсифікацій версії(ій) історії України, базованих на сучасних засадах науково-історичного знання. Майже від початків постало питання цивілізаційної й зовнішньополітичної орієнтації минулого і майбутнього незалежної України: чи належала вона до європейської цивілізації і чи зможе вона інтегруватися до сучасної європейської спільноти? У процесі конструювання національної історії українські історики були змушені знаходити елементи спільності або відмінності з іншими європейськими народами, окреслювати місце України в цивілізаційному просторі Європи. Такі наміри збіглися з поширеним у посткомуністичних державах прагненням до континентальної інтеграції та віддалення від „азійської“ Росії. При цьому, на жаль, одним із наслідків таких політичних інтенцій була майже повна відмова від врахування східних впливів в історії України.

Одним із перших забороненої ще на той час теми „Центрально-Східної Європи“ торкнувся відомий львівський історик Ярослав Дашкевич (1926—2010). У 1989 р. він опублікував у Москві нарис „Великий кордон України (етнічний бар’єр чи етноконтактна зона)“, в якому показав, що Україна впродовж віків перебувала в зоні взаємних впливів західної і східної цивілізацій, і ці впливи були дуже корисними для обох цивілізацій та етнокультурної взаємодії²⁸. А вже 1991 р. з’явився друком нарис Я. Дашкевича „Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.)“. У ньому дослідник у світлі широкого кола західної історіографії, в тому числі праць О. Галецького, ствердив, що від найдавніших часів через те-

²⁷ Ševčenko I. *Ukraina między Wschodem i Zachodem*.— Warszawa, 1996.— S. 10—11.

²⁸ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: (География, динамика, методы изучения).— Москва, 1989.— С. 7—21.

риторію України пролягав „Великий кордон“, який не був „санітарним“ розмежуванням двох цивілізацій, а виконував роль зони культурного обміну. З цього обміну більше скористався Захід, аніж Схід. І в цьому полягав сенс розташування України, що стала елементом збагачення і розвитку європейської цивілізації елементами східної культури²⁹.

Завдяки публікаціям Я. Дашкевича тема „Україна — Великий кордон — Європа“ здобув популярність і актуальність як з погляду повернення підстав науковості до української історіографії, так і з позицій розмежування української та російської історії. Підкреслюючи розташування України на „Великому європейському кордоні двох цивілізацій“, Я. Дашкевич вдавався до аналогії зі значенням „фронтиру“ (*frontier*) американського історика Фредерика Джексона Тернера, запровадженого тим для американської історії (колонізації заходу США). Я. Дашкевич писав: „У політичному, військовому та демографічному відношеннях Великий кордон приніс у минулому розташованій на його межі Україні великі й доленосні втрати. Відсутність політичної стабільності спричинила сповільнення розвитку власних суспільних інститутів, неможливість здобути повну незалежність, затримку економічного розвитку. Україна, без сумніву, в принципі залишилася в колі європейської цивілізації, як її висунений на далекий край форпост. З іншого ж боку, постійне і практично вільне проникнення багатьох східних елементів у різні ділянки суспільного, політично-військового, культурного життя сприяло збагаченню й остаточній кристалізації специфічно української цивілізації як гармонійного поєднання явищ Заходу і Сходу з власними, питомо українськими творчими процесами“³⁰.

Стимулом подальших рефлексій над концепцією Центрально-Східної Європи та місця в ній України послужила активна наукова і міжнародна діяльність Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні та його організатора — знаного польського медієвіста Єжи Ключовського. За його пропозицією в Україні 1993 р. виникло „Товариство дослідників Центрально-Східної Європи“, яке стало членом створеної роком раніше Міжнародної Федерації Інститутів Центрально-Східної Європи.

Невиразне геополітичне становище України після здобуття незалежності, відмінні погляди на її місце серед інших європейських країн і пошук шляхів та моделей подальшого розвитку держави — все це привертало увагу до України як політиків, так і науковців. Частина українських дослідників підпали під вплив загального „євро-ентузіазму“ (за визначенням Н. Яковенко), інші — апелювали до російсько-радянської спадщини або навіть реанімованих у Росії ідей євразійства. У низці дискусій, що відбулись у 1990-х роках в середовищі українських гуманітаріїв, пройшло декілька зустрічей і обговорень концепцій „Центрально-Східна Європа“ та „Україна між Сходом і Заходом“. Своєрідний підсумок цих дискусій підвела Н. Яковенко в нарисі „Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї“. Вона відзначила, що завдяки своєму географічному розмі-

²⁹ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1991.— Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції.— С. 28—44.

³⁰ Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя.— Кам'янець-Подільський, 2000.— С. 288—297.

щенню на стику Євразійського степу і двох масивів європейської культури (візантійської та латинської) Україна „дійсно є „перехрестям“ Азії, православної Європи та латинської Європи. Дослідниця також підкреслила, що історичний матеріал свідчить на користь тісних культурних і суспільних зв'язків України з Польщею й потребує подолання традиційного від російсько-радянських часів „антиполонізму“ української історіографії. Не менш важливим для цієї історіографії залишається також врахування східних елементів культурної спадщини³¹.

В Україні порівняно швидко в 1990-х роках з'явилися часописи, університетські курси та підручники з історії Центрально-Східної Європи, вийшли друком окремі наукові монографії. Можна ствердити, що, незважаючи на певні розбіжності між українськими дослідниками, термін „Центрально-Східна Європа“ увійшов у широкий вжиток сучасної історіографії³². Концептуалізація України в Центрально-Східній Європі стала доконаним фактом і вживається не тільки істориками, а й представниками (щоправда не всіма!) інших наук. Так, політолог Вікторія Гевко, посилаючись на праці О. Галецького та інших дослідників, розглянула позицію України в сучасному геополітичному просторі і розмістила її в регіоні Центрально-Східної Європи. Такий підхід створює підстави для того, щоб говорити про європейську перспективу української держави після розпаду СРСР³³. Частина авторів підручників для університетів з економічної та суспільної географії виокремлюють регіон Центрально-Східної Європи як специфічний³⁴, але в інших подібних підручниках за традицією пишуть про регіон „Східної Європи“. Функціонують створені останнім часом „Центр міської історії Центрально-Східної Європи“ у Львові (2004), інші громадські організації, проводяться численні конференції та семінари з вказаним регіоном у назві. Про мотиви такої орієнтації частини українських дослідників говорять завдання, які ставить перед собою „Товариство дослідників Центрально-Східної Європи“: воно є „позадержавною, незалежною, неприбутковою асоціацією учених, яка реалізує і підтримує науково-дослідницькі, видавничі та просвітницькі ініціативи, спрямовані на міждисциплінарну реінтерпретацію історичної та культурної специфіки України з перспективи спільних коренів та історичних традицій Центрально-Східного регіону Європи. Генеральною метою Товариства є подолання успадкованих з часів тоталітарного режиму стереотипів наукового мислення шляхом розповсюдження раціонального знання, підкреслення ваги принципів толерантності й демократичних цінностей“³⁵. Як і в інших випадках, ці цілі містять і значну дозу політичних конотацій.

³¹ Яковенко Н. „Україна між Сходом і Заходом“...— С. 362—366.

³² Докладніше див.: Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.— Запоріжжя, 2005.— Вип. 19.— С. 333—341.

³³ Гевко В. Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку // Україна—Європа—Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.— Тернопіль, 2009.— Вип. 3.— С. 78—83.

³⁴ Див.: Економічна і соціальна географія світу / Редактор С. П. Кузик.— Львів, 2005; Безуглий В. В., Козинець С. В. Регіональна економічна і соціальна географія світу / Видання 2-ге, доповнене, перероблене.— К., 2007.

³⁵ Товариство дослідників Центрально-Східної Європи. Режим доступу: <http://www.civicua.org/catalogue/view.html?q=713047> [21.02.2012]

У сучасній українській історіографії доробок О. Галецького відомий небагатьом дослідникам минулого. Однак він залишається в полі зору авторів, які розглядають історію України в геополітичному вимірі європейського цивілізаційного простору, а також тих, які займаються вивченням процесів ранньомодерної історії України чи суміжних країн.

Стосовно першого напрямку можна звернути увагу на синтетичні праці, зокрема перший в Україні університетський посібник „Історія Центрально-Східної Європи“, підготовлений колективом українських істориків-всесвітників під редакцією Л. Зашкільняка³⁶. Його автори трактують Центрально-Східну Європу як географічний простір і зону культурних контактів між Балтійським, Чорним і Середземним морями, де історично утворилась особлива ситуація і де взаємодіяли елементи Сходу й Заходу за збереження приналежності до європейської цивілізації. До регіону належать сучасні держави від країн Балтії на півночі до Греції на півдні, включно з Україною та Білоруссю. Такого погляду дотримуються й інші українські історики, розглядаючи регіон у ширшому географічному контексті³⁷. Зокрема, такий підхід сприйняли науковці Інституту історії України НАН України, розпочавши в 2000 р. видавати щорічник „Україна в Центрально-Східній Європі“ (до 2011 р. вийшло 10 річників). Широкий погляд на регіон загалом властивий й О. Галецькому, і він протиставляється спробам обмежити Центрально-Східну Європу так званими „історичними“ народами і державами — Польщею, Чехією і Угорщиною та підвладними їм в різні історичні епохи територіями, які проглядаються у двотомній праці „Історія Центрально-Східної Європи“, підготовлений групою знаних європейських істориків під редакцією Є. Ключовського (2000). Проте за умови такої „організації“ регіону з поля зору зникає й нівелюється вклад інших народів зони цивілізаційного пограниччя та мінімалізується роль східного чинника в розвитку європейської культури³⁸.

Геополітичне становище України в історичній ретроспективі та з огляду на стан історичної свідомості її населення в останні роки активно аналізує в книжках і статтях київський історик Андрій Портнов. Він уже вкотре звертається до джерел конструювання термінів „Схід“ і „Захід“ Європи, намагаючись пояснити їх ментальну тривалість і можливості застосування до осмислення історичних процесів на цілому континенті. Одночасно дослідник прослідковує виникнення терміну „Центральна Європа“ як вдалої метафори і політичного проекту ХХ ст., повсталого на базі концепту „Центрально-Східна Європа“, одним із творців якого був О. Галецький³⁹. А. Портнов підкреслює, що термін „Центральна Європа“ став проявом протесту інтелектуалів проти радянського панування в країнах на схід від Лаби (Мілан Кундера, 1984). Разом з тим, цей протест

³⁶ Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За редакцією Л. Зашкільняка.— Львів, 2001.— 660 с.

³⁷ Див., наприклад: Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).— Острог, 2010.— 220 с.

³⁸ Див. рецензію на цю працю: Зашкільняк Л. Європа єдина чи розділена? // Український гуманітарний огляд.— К., 2002.— Вип. 8.— С. 55—74.

³⁹ Портнов А. Пошуки Центральної Європи в собі й назовні // Критика.— К., 2004.— Число 4; Його ж. Між „Центральною Європою“ та „Русским миром“: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій.— К., 2009.— 160 с.

як політична метафора теж містить аналітичний потенціал, що дозволяє переконливо пояснювати геополітичні явища останніх двох століть. Проте автор зауважує певні суперечності в спробах умістити Україну в європейському цивілізаційному просторі, тоді як частина західних аналітиків відносять її до Східної Європи, залишаючи в геополітичному просторі Росії. Однак у дискусіях про регіональну приналежність України концепт Центрально-Східної Європи в історичному співвіднесенні, як видається А. Портнову, більше відповідає специфічним рисам історичної еволюції України між Заходом і Сходом. І хоча цей концепт, як і кожний інший, спрощує реальний історичний процес, але, що найважливіше, допомагає його зрозуміти і пояснити⁴⁰. Історик піддає критиці спроби деяких сучасних, у тому числі польських, авторів повернути ідеалізовану версію давньої Речі Посполитої як „прототипу“ майбутньої європейської спільноти. Цікаво зауважити, що історик вдало змальовує розповсюджені схеми російської і польської історіографій відносно України: польські історики в аналізі минулого України підкреслюють передусім русифікаторські тенденції як перешкоду на шляху України до європейської цивілізації, водночас сучасні російські дослідники акцентують увагу на вирішальній ролі польського чинника у формуванні української ідеї як такої. За таких підходів українці залишаються поза історією — як штучний витвір тих чи інших політичних потуг сусідніх народів⁴¹.

Студії О. Галецького в галузі ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи знайомі лише невеликій групі українських фахових істориків, які спеціалізуються у вказаному періоді. Необхідно насамперед згадати праці знаної дослідниці періоду Н. Яковенко. У фундаментальній монографії про українську шляхту XIV—XVII ст. вона високо оцінила дослідження О. Галецьким литовсько-руської еліти, яка за походженням була переважно русько-українських коренів — включаючи й родовід самого польського вченого, що брав свій початок у потужному київському роді Мишковичів-Калениковичів⁴². В іншій праці про загальну історію України до кінця XVIII ст. Н. Яковенко декілька разів цитує О. Галецького, зокрема щодо „шляхетської братії“, котра після Люблінської унії посунула в Україну за наживою, а також про наслідки шляхетського свавілля в українських землях у XVIII ст., яке перетворило ці землі з „передмур'я християнства“ на „придорожню корчму“⁴³.

Рід Галецьких як один із заможних і впливових родів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої привертає увагу українських істориків. Зокрема відомий київський дослідник козаччини Юрій Мицик присвятив йому спеціальний нарис, в якому використав також генеалогічні студії самого О. Галецького. Український вчений прослідкував історію роду, що походив з містечка Гальч неподалік Віткова на сучасній Гомельщині (Білорусь). Складена Ю. Мициком генеалогія демонструє вклад представників цього роду в розвиток Великого князівства Литовського й

⁴⁰ Портнов А. Між „Центральною Європою“ та „Русским миром“...— С. 19—26.

⁴¹ Там само.— С. 27—64.

⁴² Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Видання друге, переглянуте і виправлене.— К., 2008.— С. 54, 179—180.

⁴³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене.— К., 2005.— С. 199, 468.

Речі Посполитої, але також і в український козацький рух: предки О. Галецького брали участь у повстанні Богдана Хмельницького на українському боці, були серед реєстрових козаків⁴⁴.

Дослідники українського минулого XVI—XVIII ст. постійно змушені звертатися до праць О. Галецького, насичених добротним документальним матеріалом і виваженими науковими інтерпретаціями. Так, знаний львівський історик Микола Крикун, вивчаючи поширення польського адміністративно-територіального устрою в українських землях Речі Посполитої, посилається на праці О. Галецького і дає їм високу фахову оцінку. Львівський же історик Юрій Зазуляк у кандидатській дисертації про шляхту Руського воєводства в XV ст. використав результати студій О. Галецького, відзначивши актуальність його монографії „Останні роки Свідригайла і волинська справа в часи Казимира Ягеллончика“ (Краків, 1915)⁴⁵.

Висновки. Постать і науковий доробок Оскара Галецького не належить до добре відомих і популярних у сучасній Україні, її історіографії та суспільній свідомості. З ними обізнана невелика група переважно фахових істориків, яка назагал високо оцінила його науково-історичні праці з ранньомодерної історії Польщі, Речі Посполитої, Литви та України. Інакше виглядає справа, якщо звернемося до побудованої О. Галецьким концепції Центрально-Східної Європи. Під час її конструювання ще в міжвоєнний період були відчутні політичні імплікації, пов'язані з ідеєю федерації народів Центральної й Східної Європи за взірцем давньої Речі Посполитої як противаги традиційній історичній експансії Німеччини і Росії. Обґрунтована вченим після Другої світової війни ідея особливого європейського регіону знайшла своїх прихильників, у тому числі серед українських еміграційних істориків і політиків, а також вчених країн так званого „радянського блоку“. Після розпаду цього блоку і розбудови незалежних посткомуністичних держав виникли сприятливі умови для очищення історичної свідомості від догматичних нашарувань попереднього періоду і для роздумів над місцем України та інших країн регіону в європейській спільноті народів. Українські історики доклали значних зусиль для популяризації концепції історичної еволюції народів центрально-східно-європейської частини континенту, оскільки вона, з одного боку, єднала Україну з європейською цивілізацією і відкривала її європейську перспективу, а з другого — підкреслювала специфіку її історичної долі, яка впродовж століть відігравала роль зони (смуги, території) контакту і взаємного збагачення європейських та азійських культур — між Сходом і Заходом. І в сучасному українському варіанті її сприйняття науковими й громадсько-політичними колами не була позбавлена політичних конотацій, пов'язаних із вибором перспектив геополітичної орієнтації сучасної Української держави.

⁴⁴ Мицик Ю. Халецькі — провідний шляхетський рід Речиського краю у XVII—XVIII ст. // Сімья Міжнародных Доўнараўскія чытанні. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Рэчыца, 1—2 кастрычніка 2010 г. / Рэдкал. В. М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш.— Гомель, 2010.— С. 1051—1072.

⁴⁵ Див.: Крикун М. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях. Статті і матеріали.— Львів, 2011; Зазуляк Ю. Шляхта Руського воєводства у XV ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— Львів, 2004; та ін.

Валянцін ГОЛУБЕЎ
(Мінск)

ПАНСКІ МАЁНТАК У БЕЛАРУСІ XVI— XVII СТАГОДДЗЯЎ У БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Склалася так, што гісторыя панскага маёнтка на тэрыторыі Беларусі, які прадстаўляў асноўны від зямельнага ўладання ў феадальную эпоху і арганізацыя працы ў якім стаяла звычайна на значна вышэйшым узроўні, чым у сялянскай гаспадарцы, аказалася даследаванай не вельмі шырока. У беларускай гістарыяграфіі адсутнічаюць працы пра арганізацыю і дзейнасць феадальных двароў у дзяржаўных і духоўных уладаннях у XVI—XVII ст. Толькі некаторыя прыватныя маёнткі былі даследаваны з выкарыстаннем матэрыялаў канца XVII—XVIII ст.

Нават стварэнне і дзейнасць фальварка, з якім звязваюць сапраўды рэвалюцыйныя пераўтварэнні ў эканоміцы Вялікага Княства Літоўскага у XVI — першай палове XVII ст. вывучана значна слабей, чым гэта зроблена, напрыклад, у польскай гістарыяграфіі. Да таго ж, панскі маёнтак прадстаўляў сабой не толькі больш арганізаваную за сялянскую гаспадарку эканамічную структуру, а быў таксама сацыяльным, культурным, рэлігійна-грамадскім цэнтрам пэўнай акругі. Маёнткі буйнейшых феадалаў-магнатаў былі і адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі значных тэрыторый — княстваў, графстваў. На гэтыя, не эканамічныя аспекты развіцця маёнтка ўвагі амаль не звярталася.

Вывучэнне феадальнага маёнтка не стаяла на першым плане ў савецкай Беларусі таму, што ў часы, калі афармлялася нацыянальная беларуская гістарыяграфія, больш увагі ўдзялялася даследаванню развіцця не панскай, а сялянскай гаспадаркі. Увогуле, вывучэнне праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця стала адным з вядучых накірункаў савецкай гістарычнай навукі ўжо ў 1920—1930-я гады¹. У гэты ж час тэрмін „сацыяльна-эканамічная гісторыя“ атрымаў шырокае распаўсюджанне ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, найбольш адпавядаючы так званаму „марксісцка-ленінскаму разуменню гістарычнага працэса“². Гісторыкі-марксісты прытрымліваліся такой канцэпцыі жыцця грамадства, якая зводзілася да бесперапыннага развіцця сродкаў здабывання рэсурсаў з

¹ Михнюк В. Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919—1941 гг.).— Минск, 1985.— С. 202.

² Копысский З. Ю., Чепко В. В. Историография БССР. Эпоха феодализма: Учебное пособие / Под ред. Я. Н. Мараша.— Минск, 1986.— С. 63—66; Михнюк В. Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии...— С. 217.

навакольнага асяроддзя (прадукцыйных сіл), неабходных грамадству, і спосабаў размеркавання гэтых рэсурсаў у грамадстве (сацыяльных адносін). Таму гістарычнымі фактамі прызнаваліся толькі тыя падзеі, якія дазвалялі выявіць сістэму, парадак і спосабы размеркавання гэтых рэсурсаў³. Сцвярджалася, што ў грамадстве дзейнічае закон адпаведнасці вытворчых адносін характару і ўзроўню развіцця вытворчых сіл. Характар сацыяльных (вытворчых) адносін, паводле гэтага закону быў антаганістычным ва ўсіх відах грамадства, акрамя сацыялістычнага. Для „ доказы“ згаданага закона у савецкай гістарыяграфіі замацаваўся тэзіс аб пастаянным, з года ў год, пагаршэнні жыцця працоўных мас у выніку іх эксплуатацыі, якое доўжылася аж да ўсталявання савецкай улады. У працах савецкіх гісторыкаў, якія вывучалі гісторыю Беларусі эпохі феадалізму, сацыяльна-эканамічная гісторыя разумелася звычайна не як аналіз гаспадаркі і тэндэнцый, звязаных з эканамічным развіццём, а як асвятленне становішча асноўных вытворчых класаў: феадальназалежнага сялянства і гарадскіх рамеснікаў, чаго патрабавала ад аўтараў „марксісцка-ленінская метадалогія“. Разгляд агульнаэканамічнага становішча ў краіне, вывучэнне ўсіх форм і відаў гаспадарання (у тым ліку і панскай гаспадаркі), даследаванне адносін паміж рознымі сацыяльнымі групамі звычайна не рабілася, таму што галоўным быў паказ супрацьстаяння розных сацыяльных груп (класаў) у працэсе вытворчасці і пацвярджэнне высновы аб існаванні эксплуатацыі аднаго класа другім.

Натуральна, што пры такім падыходзе як быццам і не было ніякай неабходнасці вывучаць гаспадарку „эксплуататараў“. У выніку, нягледзячы на вельмі высокія дасягненні ў справе вывучэння праблем сацыяльна-эканамічнай гісторыі, панская гаспадарка, панскі маёнтак у параўнанні з сялянскім быў даследаваны ў беларускай гістарыяграфіі значна горш.

Але ўсё ж, па вялікаму рахунку, на феадальны маёнтак — як вядучую форму арганізацыі гаспадарання пры феадалізме і як цэнтр культурнага і рэлігійнага жыцця (не вывучаючы яго комплексна і глыбока) — звярталі ўвагу практычна ўсе даследчыкі, якія займаліся праблемамі сацыяльна-эканамічнага развіцця Вялікага Княства Літоўскага ці асобных яго частак. У поўнай меры гэта датычыць навукоўцаў, якія ў другой палове XIX — пачатку XX ст. даследавалі мінулае Вялікага Княства Літоўскага. У першую чаргу тут трэба назваць імёны Міхаіла Уладзімірскага-Буданава, Мацвея Любаўскага, Федора Леантовіча, Мітрафана Доўнар-Запольскага і Уладзіміра Пічэты: іх у папярэдні час, прадстаўляючы марксісцкаму накірунку ў гістарыяграфіі, называлі прадстаўнікамі „буржуазнай гістарыяграфіі Беларусі“, якая складалася ў другой палове XIX ст.⁴

У якасці першых прац фундаментальнага характару, дзе была пастаўлена праблема развіцця феадальнага маёнтка ў дзяржаўных уладаннях можна назваць работы М. Любаўскага „Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута“ і „Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской

³ Сідарцоў У. Сацыяльная гісторыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі.— Мінск, 2001.— Т. 6.— С. 247.

⁴ Копысский З. Ю., Чепко В. В. Историография БССР. Эпоха феодализма...— С. 31.

унии включительно"⁵. Функцыяніраванне маёнтка вучоны тут не даследаваў, але асноўныя рысы арганізацыі, кіруючыя структуры і асобы былі названыя, што заклала фундамент для правядзення будучых даследаванняў.

Прыблізна такі ж метадалагічны характар маюць працы М. Доўнар-Запольскага „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах“⁶ і „Соцыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI—XVIII стагоддзях“⁷, у якіх аўтар больш увагі надаў сялянскай гаспадарцы, але не абмінуў і наляўнасць маёнтка. Адносна панскага маёнтка ён выказаў меркаванне, што ўзровень яго развіцця быў не такі высокі, як сцвярджалася ў літаратуры, таму што ў выніку далейшага развіцця фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадарання сяляне прыходзілі да разарэння, таму бяднелі і феодальныя. М. Доўнар-Запольскі неадані ў тых спробаў эканамічнага рэфармавання, якія пачыналі праводзіцца ў некаторых феадальных маёнтках, у прыватнасці развіцця ў некаторых феадальных воччынах мануфактурнай вытворчасці. Так, спробы пашырэння воччынай прамысловасці ў канцы XVIII ст. ён назваў „панскімі прыдумкамі“⁸. Больш увагі эканамічным аспектам гісторыі Беларусі XVI—XVIII ст. М. Доўнар-Запольскі ўдзяліў у сваёй „Гісторыі Беларусі“, якая ўбачыла свет толькі ў 1994 г., хаця разгляду панскай гаспадаркі, напрыклад у адрозненні ад сялянскай, і тут зроблена не было⁹.

Работы М. Любаўскага і М. Доўнар-Запольскага пабудаваны ў асноўным на матэрыялах Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Тут ёсць як свае плюсы (аўтары змаглі добра апісаць арганізацыю дзяржаўных уладанняў), так і мінусы (не даследаваны прыватныя і духоўныя маёнткі, адсутнічае шырокі статыстычны матэрыял, што не дазваляе зрабіць неабходныя параўнанні і іншыя).

Некалькі артыкулаў, звязаных з гісторыяй феадальнага маёнтка, апублікаваў вядомы даследчык сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі і Літвы У. Пічэта. Так, напрыклад, вывучаючы ход валочнай памеры ў заходніх валасцях Вялікага Княства Літоўскага, ён звярнуў увагу на змяненні ў эканамічным статусе гаспадарскіх двароў, якія, выконваючы на пачатку ў якасці асноўнай функцыю забеспячэння прадукцыяй харчавання і цяглавай і гужавой сілай дзяржаўную адміністрацыю, паступова ператвараліся ў гаспадаркі з таварным характарам вытворчасці¹⁰. Разам з

⁵ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— 998 с.; його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных великому князеву Литовскому и его областям.— Москва, 1910.— 381 с.

⁶ Доунар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— Т. I.— К., 1901.— VIII + 807 + СХІІ с.

⁷ Доунар-Запольский М. В. Соцыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI—XVIII стагоддзях // Зборнік гістарычна-археалёгічны.— Менск, 1927.— № 1.— С. 1—66

⁸ Там само.— С. 12.

⁹ Доунар-Запольский М. В. Гісторыя Беларусі / Беларус. Энцыкл., Нац. арх. Рэсп. Беларусь; пер. з рус. Т. М. Бутэвіч, Т. М. Кароткая, Е. П. Фешчанка.— Мінск, 1994.— 510 с.

¹⁰ Пичета В. И. Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях Белоруссии после реформы Сигизмунда-Августа // Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития).— Москва, 1961.— С. 101—120.

тым, ён адзначыў, што розныя гаспадарчыя двары мелі рознае значэнне ў залежнасці ад таго, дзе яны размяшчаліся. Так, адны з іх „былі адміністрацыйна-гаспадарчымі цэнтрамі воласці, якая прылягала да двара“¹¹. Сярод іх у Кобрынскай эканоміі былі Чараваччы, Вежацкі і Кобрынскі двары і фальваркі Сялец і Ставок, а ў Гродзенскай эканоміі — Котра, Скідзель, Мількаўскае, Масты, Новы Двор, Лабна, Перстунь, Берзнікі, Квасаўка, Краснік, Верцялішкі і фальваркі Завойкі, Бонава і іншыя¹². Другія двары, размешчаныя па выразу вучонага „ў невыгоднай мясцовасці“, не вялі гаспадаркі і з’яўляліся „толькі адміністрацыйна-гаспадарчым цэнтрам для валасцей, якія прылягалі да іх“¹³. Сярод такіх двароў У. Пічэта пералічыў Блуденскі і Гарадзецкі ў Кобрынскай эканоміі, Рубінаўскі і Кіявецкі ў Берасцейскім старостве. У выніку даследчых прыйшоў да высновы, што вялікакняжацкія двары падзяляліся на два тыпы: гаспадарча-адміністрацыйныя і проста адміністрацыйныя. Ворыва ў гаспадарскіх дварах было нямнога і падзялялася яно на тры поля. Звычайна невялікімі былі і агароды. Абраблялася дваровая зямля цяглымі сялянамі. Тэхніка гаспадарання была невысокай, штучнага ўгнаення зямлі не было. Сеялі ў асноўным жыта, авёс і ячмень. Жыта і авёс рэалізавалі на замежным рынку. Пры пераездзе вялікага князя двары выдавалі стацыю і гублялі некаторую суму грошай на пакупку неабходных для вялікага князя рэчаў, што некалькі скарачала штогадовыя прыбыткі, якія паступалі ў скарб з кожнай дваровай гаспадаркі¹⁴. Такім чынам, дадзены артыкул У. Пічэта складана нават назваць даследаваннем праблемы эканамічнага становішча гаспадарскіх двароў пасля валочнай памеры. Гэта толькі канстатацыя фактаў, змешчаных у апублікаваных рэвізіях Брэсцкай, Кобрынскай і Гродзенскай эканомій. Трэба, аднак, прызнаць, што аўтар ставіў перад сабой менавіта такую задачу і не рабіў спробаў падключыць пазнейшыя матэрыялы і разглядаець развіццё гаспадарчых двароў у дынаміцы.

Вядома, што апошнія гады вучоны працаваў якраз над тэмай з назвай „Маёнтак у Беларусі ў XV—XVI ст.“ („Белорусское поместье в XV—XVI вв.“)¹⁵. На жаль, праца гэтая аказалася незавершанай, а дакладней, былі напісаны толькі асобныя яе часткі¹⁶. У выдадзеным у 1961 г. зборніку артыкулаў У. Пічэта гэтыя матэрыялы выйшлі пад назвай „Феадальны маёнтак у XV—XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім“¹⁷. Да самой праблемы разгляду арганізацыі і функцыянавання феадальнага маёнтка аўтар тут яшчэ не дайшоў, пачаўшы толькі разбіраць і апісваць сутнасць і змест умоўнага і застаўнага землеўладання, выкарыстоўваю-

¹¹ Пичета В. И. Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях...— С. 101.

¹² Там само.— С. 101—102.

¹³ Там само.— С. 102.

¹⁴ Там само.— С. 118—120.

¹⁵ Предисловие // Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовском Русском государстве.— Москва, 1958.— С. 4.

¹⁶ Пичета В. И. Феодальное поместье в XV—XVI в. в Великом княжестве Литовском // Учёные записки Института славяноведения.— Москва, 1951.— Т. IV.— С. 242—326. Апублікавана: Пичета В. И. Феодальное поместье в XV—XVI вв. в Великом княжестве Литовском // Пичета В. И. Белоруссия и Литва...— С. 183—212.

¹⁷ Пичета В. И. Белоруссия и Литва...— С. 183—212.

чы матэрыялы з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Даследаванне скончана незавершаным, на наш погляд, тэкстам пад назвай „Землеўпарадкавальная палітыка ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XVI ст. і праверка правоў на зямлю“. Такім чынам, У. Пічэта толькі падкрэсліваў важнасць і неабходнасць вывучэння феадальнага маёнтка ў Вялікім Княстве Літоўскім і распачаў падрыхтоўчую працу для напісання адпаведнага даследавання, закончыць якое не паспеў.

Некалькі больш увагі панскай і сялянскай гаспадарцы беларускія гісторыкі сталі надаваць у 1920-я гады, у часы беларусізацыі і стварэння Беларускай Акадэміі навук. Найбольш вядомымі ў той час даследчыкамі сялянскай і панскай гаспадаркі сталі вучні У. Пічэты — Тодар Забела і Канстанцін Кернажыцкі. Сярод работ, якія выйшлі ў гэты час, можна назваць працу Т. Забела „Панская гаспадарка на Беларусі і быт падданага сялянства ў другой палове XVIII ст.“¹⁸, і работы К. Кернажыцкага „Гаспадарка старостваў на Беларусі і эканамічны стан іх насельніцтва ў другой палове XIII стагоддзя“¹⁹ і „Брожаскі ключ 1639—1810 гг. (сацыяльна-эканамічны нарыс з гісторыі Бабруйшчыны)“²⁰.

Але сапраўднае даследаванне панскага маёнтка ў беларускай гістаграфіі пачалося з прац Паўла Казлоўскага „Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в.“²¹ і Васіля Мясешкі „Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII — XVIII в.)“²². В. Мясешка пісаў нарысы аграрнай гісторыі ўсходняй Беларусі, а П. Казлоўскі даследаваў цэнтральны і заходні рэгіён. Перыядызацыя і прадмет даследавання ў абодвух аўтараў вызначалася не метадыкай даследавання, альбо пастаўленымі задачамі, а станам крыніцзнаўчай базы. Даследчыкі, якія працавалі ў адным аддзеле Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі, свядома „падзялілі“ паміж сабой даследчыцкую зону — усход і захад і цэнтр краіны.

Атрымалася так, што ў распараджэнні П. Казлоўскага сканцэнтравалася дакументальная база па маёнтках вядомых магнатаў Вялікага Княства Літоўскага — Радзівілаў, Агінскіх, Сапегаў, Тызенгаўзаў, Храптовічаў і іншых — з архівасховішчаў Беларусі, Літвы і Польшчы за другую палову XIII ст. Асноўнымі аб'ектамі даследавання сталі маёнткі Ішкальдзь, Нясвіж, Урэчча, Чарнаўчыцы, Паставы, Ружаны, Зэльва, Лахва, Дзярэчын, Клецк, Дарогі, Цімкавічы, Залессе, Маладзечна, Ракаў, Беліца, Івань, Друя і іншыя.

П. Казлоўскі змог правесці глыбокае комплекснае вывучэнне становішча магнатаўскага маёнтка ў згаданы час, выявіць асноўныя накірункі га-

¹⁸ Забела Т. І. Панская гаспадарка на Беларусі і быт падданага сялянства ў другой палове XVIII ст. // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі.— Менск, 1928.— Кн. 3.— Т. 2.— С. 95—152.

¹⁹ Кернажыцкі К. І. Гаспадарка старостваў на Беларусі і эканамічны стан іх насельніцтва ў другой палове XVIII стагоддзя // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі.— Менск, 1928.— Кн. 3.— Т. 2.— С. 1—94.

²⁰ Кернажыцкі К. І. Брожаскі ключ 1639—1810 гг. (сацыяльна-эканамічны нарыс з гісторыі Бабруйшчыны) // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі.— Менск, 1929.— Кн. 8.— Т. 3.— С. 129—197.

²¹ Козловский П. Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XIII в. (центральная и западная зоны).— Минск, 1974.—184 с.

²² Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XII—XIII в.).— Минск, 1975.— 248 с.

спадарчай эвалюцыі, паказаць асноўныя тэндэнцыі эканамічнага развіцця. Аўтар не толькі зрабіў агляд арганізацыі вытворчасці ў згаданых маёнтках, паказаў структуру землекарыстання і жывёлагадоўлі, а пастараўся выкарыстаць літаральна ўсе звесткі пра панскую гаспадарку, якія давалі асноўныя крыніцы даследавання — інвентары ўладанняў. Так, П. Казлоўскі магчыма ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі паспрабаваў зрабіць даволі шырокае апісанне развіцця агародніцтва ў маёнтках беларускіх магнатаў, пералічыў культуры, якія там вырошчваліся. Цікава, што па назіраннях вучонага, у другой палове XVIII ст. нароўні з традыцыйнымі культурамі (рэпа, капуста, морква, цыбуля, агуркі, буракі) пачалі распаўсюджвацца раней невядомыя бручка, сельдзэрэй, шпінат, кальрабі і іншыя. „Да найбольш таварных агародных культур адносіліся аніс, які выкарыстоўваўся ў вінакурэнні, мак, а таксама цыбуля і часнок, якія карысталіся попытам у корчмах“²³. Аўтар прывёў цікавыя прыклады стымулявання вырошчвання бульбы ў беларускай вёсцы, назваў прыклады ўжывання парнікова-цяплічнай сістэмы гаспадарання ў магнацкіх маёнтках. Аўтар паказаў як адбывалася спецыялізацыя пэўных маёнткаў, звязаная, напрыклад, з ужываннем хмелю ці каноплі. Па назіраннях П. Казлоўскага, агародніцтва найбольш было развітым у маёнтках, якія знаходзіліся на паўднёвым захадзе і ў цэнтры Беларусі²⁴. Пачатак садаводства ў маёнтках аўтар таксама звязваў з другой паловай XVIII ст., калі пачало шырока практыкавацца палацава-паркавае будаўніцтва.

Апісваючы жывёлагадоўлю, аўтар звярнуў увагу і на птушкагадоўлю і паказаў значны рост яе пагалоўя ў разглядаемы час. Так, па яго падліках, зробленых на падставе інвентароў 40 маёнткаў шасці латыфундый (Высокае, Залессе, Карэлічы, Маладзечна, Нясвіж, Чарнаўчыцы) птушынае пагалоўе ў разглядаемы час павялічылася з 1976 да 5370 адзінак (са 100 да 258 %) ²⁵. П. Казлоўскі апісаў развіццё пасечнага пчалярства, паказаў арганізацыю рыбнай гаспадаркі ў маёнтку і нават назваў спосабы гатавання і формы продажу рыбы на мясцовых рынках.

У якасці самастойнай тэмы разгледжана развіццё вотчынай прамысловасці, промыслаў і будаўніцтва. У прыватнасці, прыведзены звесткі па шклянках мануфактурах Радзівілаў у Налібоках і Ёрэччы, Ружанскай суконнай фабрыцы Сапегаў, мануфактурах ва ўладаннях магнатаў Салагуба, Храптовіча, Патоцкага, Тызенгаўза і іншых²⁶. Значная ўвага была ўдзелена такой высокарэнтабельнай галіне вотчынай прамысловасці, якой было вінакурэнне, а таксама піваварэнню і дзейнасці мукамольных прадпрыемстваў.

Сярод прадпрыемстваў тэхнічнага прызначэння ў разглядаемай магнаграфіі былі названы паташныя буды, домніцы па выплаўцы жалеза. Амаль паўсюдна існавалі цагельні, сукнавальні, праца якіх звычайна была заснавана на выкарыстанні вадзянога кола.

Асобная глава даследавання прысвечана вывучэнню арганізацыі і таварнасці магнацкай гаспадаркі. П. Казлоўскі ў параграфі, прысвечаным вывучэнню рынковых сувязяў магнацкіх маёнткаў паказаў, што аснову

²³ Козловский П. Г. Магнатское хозяйство Белоруссии...— С. 64.

²⁴ Там само.— С. 65.

²⁵ Там само.— С. 69.

²⁶ Там само.— С. 73—75.

тут складаў экспарт жыта. Пераважная частка магнатаў „выкарыстоўвала ў якасці воднага шляха Нёман з яго прытокамі і накіроўвала жыта ў Каралевец. З басейна Прыпяці хлебныя грузы дастаўляліся да нёманскіх прыстаняў па сухапуццю. Паўднёва-заходняя ўскраіна Беларусі (Берасцейскі і Ваўкавыскі паветы) сплаўлялі хлеб па Бугу і яго прытоку — р. Нараў у порты вусця Віслы (Гданьск, Эльблонг)²⁷. Вывозілася таксама пшаніца, пняька, льняное семя, лесаматэрыялы і іншае. На ўнутраны рынак пастаўляліся прадукты ўсіх галін фальварковай гаспадаркі, у асноўным гэта было зерне, мука, крупы, жывёла, мяса, птушка, воўна, скуры, насенне гародніны, рыба, сена, алкаголь, малочная прадукцыя і іншае²⁸.

П. Казлоўскі разгледзеў формы ўпраўлення латыфундыямі і іх эвалюцыю, формы феадальнай рэнты і памеры феадальнай эксплуатацыі ў маёнтках. Вялікую навуковую каштоўнасць уяўляюць даследаванні аб выкарыстанні найму ў магнацкіх маёнтках, а таксама спробы аналізу бюджэту магнацкага ўладання і вывучэнне метадаў гаспадарання. Аўтар прыйшоў да высновы, што агульнай рысай магнацкіх маёнткаў захаду і цэнтра Беларусі было хуткае развіццё прамысловасці і промыслаў. Паказальна, што гэта адбывалася разам з пашырэннем заворвання і павелічэннем колькасці жывёлы, развіццём птушкагадоўлі, агародніцтва, садаводства, рыбагадоўлі.

Напрыканцы свайго даследавання П. Казлоўскі адзначыў: „Магнаты і іх адміністратары імкнуліся інтэнсіфікаваць сельскую гаспадарку. Яны павялічвалі дозу ўнясення ўгнаенняў, прымянялі палепшаную агра-тэхніку, рацыяналізавалі дагляд за жывёлай і, такім чынам, дабіваліся павышэння ўраджайнасці [...] Магнацкая гаспадарка з аднагалінавай (зерневай) у другой палове стагоддзя стала ператварацца ў шматгалінавую, хаця вытворчасць зерня ўсё яшчэ пераважала“²⁹.

Праца В. Мялешкі пабудавана на аналізе матэрыялаў па магнацкіх і дзяржаўных уладаннях і маёнткаў Віленскага каталіцкага біскупства, размешчаных ва ўсходняй Беларусі, часта без падзелу на віды феадальнага землеўладання і без выдзялення гаспадарчай спецыфікі таго ці іншага віду ўладанняў. Даследчык размясціў у сваёй працы спецыяльную главу, у якой разглядаецца структура феадальнай зямельнай уласнасці і землеўладання ў Беларусі ў канцы XVII—XVIII ст. В. Мялешка зрабіў даволі дэталёвую характарыстыку відаў дзяржаўных (эканоміі, староствы і дзяржавы) уладанняў і шляхецкай зямельнай уласнасці (маёнткаў магнатаў, сярэдняй і дробнай шляхты) і назваў уладанні Віленскага каталіцкага біскупства (маёнткі-воласці Горваль, Стрэшыні Сожыца), размешчаныя на ўсходзе Беларусі³⁰. На жаль, аўтар фактычна аднолькава ацаніў Магілёўскую сталовую эканомію з Віцебскай і Полацкай градавымі. Апошнія фактычна эканоміямі і не былі, а з’яўляліся звычайнымі невялікімі дзяржавамі ці староствамі, прызначанымі на кармленне дзяржаўнай адміністрацыі, і таму разглядаць іх разам з Магілёўскай сталовай эканоміяй, на наш погляд, метадалагічна неабгрунтавана.

²⁷ Козловский П. Г. Магнатское хозяйство Белоруссии...— С. 92.

²⁸ Там само.— С. 95—96.

²⁹ Там само.— С. 150.

³⁰ Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии...— С. 43—46.

В. Мясешка выкарыстаў абсалютную большасць матэрыялаў люстрацыі 1764 г. адносна старостваў і дзяржаваў, размешчаных ва ўсходняй Беларусі, інвентары Жукаўскага, Чачэрскага, Мсціслаўскага, Крычаўскага і іншых старостваў, а таксама матэрыялы адносна такіх магнацкіх уладанняў, як Шклоў, Копысь, Быхаў, Мікулін, Стайкі, Раманава, Кадзін, Смаляны, Веляшковічы, Любавічы і іншых.

Аўтар змог даволі глыбока прааналізаваць стан гаспадаркі буйных феадалаў на ўсходзе Беларусі ў канцы XVII—XVIII ст. У прыватнасці, быў даследаваны ўзровень развіцця фальварковай гаспадаркі ва ўсіх відах феадальнага землеўладання на ўсходзе Беларусі. В. Мясешка адзначаў, што на ўсходзе фальварак быў менш распаўсюджаны таму, што на яго думку, адсюль было цяжэй і больш нязручна, чым з заходняга і цэнтральнага рэгіёнаў, займацца сплавам зерня („аддаленасць ад партовых гарадоў і нязручнасць сплава“)³¹. Разам з тым, з усходу на экспарт патаўляліся вялікія партыі пнянкі, льну, канпель і льнасемі. В. Мясешка лічыў, што „феадалу на ўсходзе Беларусі было больш выгадна весці гэты гандаль за кошт аброка і закупкі на рынку тэхнічных культур, чым ствараць уласную вытворчасць такіх працаёмкіх культур“³². Вучоны лічыў, што на больш слабое развіццё на ўсходзе Беларусі фальварка ўплывала тое, што тут менш было дробнай і сярэдняй шляхты, а таксама тое, што тут была значна ніжэйшая ўраджайнасць панскага засеўку.

Сярод промыслаў па перапрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны на ўсходзе Беларусі В. Мясешка разгледзеў развіццё наступных: вінакурэнне (з сістэмай пітных устаноў з шынкамі і корчмамі); млыны і мукамольную справу; маслабойні („алеярні“) па вытворчасці расліннага алею, якія былі практычна невядомыя на захадзе Беларусі.

Асобна даследчык выдзяляў і разглядаў лясныя промыслы, якія былі амаль цалкам звязаныя са знешнім рынкам: нарыхтоўка лесаматэрыялаў (мачтавага леса, ванчосаў, клепкі, іншай лясной прадукцыі), прызначаныя для караблбудаўніцтва³³. На лясных промыслах значна шырэй, чым у іншых, прымянялася наёмная праца.

Даволі падрабязна В. Мясешка даследаваў развіццё паташнага (буднага) промыслу ў феадальных уладаннях усходняй Беларусі. У працы разглядаецца не толькі раённае вытворчасці паташу, але паказаны і сам працэс вытворчасці паташа, вызначаны асноўныя шляхі збыту розных відаў паташа, названы кошты, паказаны ўзровень прымянення наёмнай рабочай сілы на будах, высветлена маёмаснае становішча буднікаў, узровень забяспечанасці іх зямлёй і цяглавай жывёлай³⁴.

На ўсходзе Беларусі даволі шырока развіваўся таксама жалезнарудны (рудны) промысел, а таксама вытворчасць шкла (на гутах) і цэгля ў цагельнях, пра што В. Мясешка раскажаў даволі падрабязна і цікава.

Неабходна адзначыць, што ў разглядаемай працы В. Мясешка ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі асвятліў працэс развіцця гандлёвых сувязяў буйных феадалаў усхода Беларусі як з унутраным, так і са знешнім рынкамі.

³¹ Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии...— С. 106.

³² Там само.— С. 106.

³³ Там само.— С. 136—140.

³⁴ Там само.— С. 144—162.

У выніку сваёй працы вучоны прыйшоў да высновы аб тым, што арганізацыя вытворчасці ўнутры панскай гаспадаркі будавалася на ўсходзе, так як і на захадзе Беларусі, на фальварках і промыслах. На яго думку, аснову гаспадаркі феадалаў састаўляла земляробства і жывёлагадоўля, але „найбольш развітай часткай панскай гаспадаркі буйных феадалаў на ўсходзе Беларусі былі промыслы“³⁵. Даследчык адзначаў, што ў якасці арганізатара промыслаў выступаў сам уласнік альбо арандатар, усе віды промыслаў, акрамя мукамольнага былі звязаны з рынкам.

Аналіз дадзеных па гандлю даў магчымасць аўтару прыйсці да высновы аб тым, што гаспадарка буйных феадалаў усхода Беларусі была даволі цесна звязана з унутраным і знешнім рынкамі. Напрыканцы даследавання В. Мялешка сцвердзіў, што „разгледжаны матэрыял дазволіў абвергнуць існаваўшую ў літаратуры думку аб заняпадзе эканомікі Беларусі ў другой палове XVIII ст. і вылучыць у якасці галоўнай тэндэнцыі на ўсходзе краіны развіццё сельскай гаспадаркі і рост яго таварнасці“³⁶.

Напрыканцы неабходна адзначыць, што вельмі важная для вывучэння праблемы развіцця эканомікі Беларусі ў эпоху феадалізму тэма гаспадарчай эвалюцыі панскага маёнтка на тэрыторыі Беларусі ў XVI—XVIII ст. патрабуе правядзення далейшага даследавання. Пытанне, па сутнасці толькі пастаўлена. Даследаванне эканамічнай накіраванасці панскага маёнтка ў розных відах феадальнага землеўладання і розных рэгіёнах Беларусі на працягу трох стагоддзяў, вызначэнне формаў і метадаў гаспадарання ў іх, прымянення разнастайных формаў рэнты, сувязі са знешнім і ўнутраным рынкамі дазволіць убачыць асноўныя накірункі эканамічнай палітыкі дзяржавы, вызначыць гаспадарчыя прыярытэты землеўласнікаў.

³⁵ Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии...— С. 218.

³⁶ Там само.— С. 220.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

До статті В. Собчука

1. Геральдичні фігури на печатках нащадків Нестора Лідихівського.

До статті О. Вінниченка

2. Карта-схема. Володіння пана Кальницького під Брацлавом. Жирним шрифтом подано назви поселень, про які йдеться в зізнанні Софії Іванівни, курсивом — ті села, які опинилися у володінні Янчинських, звичайним шрифтом — інші населені пункти. До схеми не включено поселення, локалізація яких неясна (Обуховці, Стави), а також район річок Бершадь, Дохна і Бернардинка, розташований значно південніше.

До статті Р. Szczygiel

3. Plan miasta i twierdzy Zamościa z połowy XVII wieku (według S. Herbsta i J. Zachwatowicza; rys. W. Zieliński). 1 — Rynek Główny, 2 — Rynek Solny, 3 — Rynek Wodny, 4 — Brama Lwowska (za nią w odległości około 500 m zaczynało się Przedmieście Lwowskie), 5 — Brama Lubelska (za nią w odległości około 400 m zaczynało się Przedmieście Lubelskie), 6 — Brama Szczepieszka, 7 — Ratusz, 8 — Kolegiata, 9 — Cerkiew, 10 — Kościół ormiański, 11 — Pałac.
4. Plan miasta Tomaszowa z pierwszej połowy XVII wieku (rys. W. Zieliński). 1 — Rynek Główny i przypuszczalna lokalizacja ratusza, 2 — Rynek Solny, 3 — Kościół parafialny, 4 — Bóżnica, 5 — Brama Zamojska, 6 — Brama Sokalska, 7 — Brama Lwowska (Lubycka), 8 — Brama Krasnobrodzka (Szczepieszka).

До статті О. Середи

5. Заголовок дефтеру.
6. Текст телхісу великого везіра.
7. Фрагмент тексту дефтеру щодо витрат на гетьмана Мазепу.

До статті В. Пришляка

8. Герб Лизогубів.
9. Наказ генерального обозного Якова Лизогуба бунчуковому товариству із власноручним підписом, 1733 р. (ЧІМ, інв. № АЛ-14—14/16/501, арк. 1).
10. Лист генерального обозного Якова Лизогуба до гетьмана Данила Апостола з автографом, квітень 1730 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3328, арк. 2—2 зв.).
11. Печатка генерального обозного Якова Лизогуба, 1 і 21 листопада 1733 р. (ЧІМ, інв. № АЛ-501/14/3; інв. № АЛ-501/14/7).
12. Лист наказного гетьмана, генерального обозного Якова Лизогуба до наказного генерального осавула Григорія Скорупи (із власноручним підписом та печаткою), Янів (Берестейщина), листопад 1733 р. (ЧІМ, інв. № АЛ-14—14/7, арк. 1).
13. Кам'яниця Лизогуба, побудована в Чернігові наприкінці XVII ст. на кошти чернігівського полковника Юхима Лизогуба (батька генерального обозного); розташована на території Дитинця на Валі, свого часу використовувалась як приміщення Чернігівської полкової канцелярії, нині тут розміщені фонди Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (Світлина В. Пришляка, квітень 2011 р.).
14. Кафедральний собор святої великомучениці Катерини (Катерининська церква) в Чернігові, збудована на початку XVIII ст. на кошти братів Якова і Семена Лизогубів.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО

<i>Олексій Вінниченко</i>	Історичні студії Миколи Крикуна	7
---------------------------	---------------------------------	---

БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Олексій Вінниченко</i>	Бібліографія праць Миколи Крикуна за 2002—2012 роки	25
---------------------------	---	----

СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ

<i>Grzegorz Jawor</i>	Pasterstwo na obszarach górskich Rusi Czerwonej i Małopolski od XIV do połowy XVI wieku	35
<i>Орест Заяць</i>	Еволюція престижності міського громадянства Львова в XIV—XVIII століттях	43
<i>Bożena Nowak</i>	Miasta czerwonoruskie w politycznym życiu królestwa za panowania Władysława Jagiełły	57
<i>Юрій Зазуляк</i>	„Руське право“ в Галичині XV століття: критичний огляд джерел та історіографії	63
<i>Anna Sochacka</i>	Początki sejmiku chełmskiego	79
<i>Володимир Собчук</i>	Шляхетський рід Лідихівських у XV — середині XVII століть	92
<i>Володимир Поліщук</i>	„Сейми Волинської землі“ як публічний простір регіонального судочинства (кінець XV — друга третина XVI століть)	127
<i>Олексій Вінниченко</i>	Ще раз про зізнання Софії Іванівни зі Заславських Загоровської (причинок до історії землеволодінь брацлавської шляхти XVI—XVII століть)	151
<i>Леонід Тимошенко</i>	Генеza церковних братств та початковий етап мирянського руху в Київській митрополії у	

	XVI столітті: історіографічна традиція й спроби переосмислення проблеми	174
<i>Paweł Jusiak</i>	Krag rodzinny i polityczny Mikołaja Siemickiego (1521—1581)	192
<i>Віктор Брехуненко</i>	Степовий Кордон Європи: чи існував він в уяві християнських козаків XVI — першої половини XVII століть?	203
<i>Андрій Заяць</i>	Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI — першій половині XVII століть	219
<i>Сергій Горін</i>	Землеволодіння луцького домініканського монастиря «Внебовзяття Богородиці (до кінця 1625 р.)	244
<i>Валянцін Голубеї,</i> <i>Аляксандр Доўнар</i>	Панцырныя баяры Беларусі ў другой палове XVI — першай палове XVII стагоддзя (на прыкладзе Азярышчанскага староства)	268
<i>Олег Купчинський</i>	Єпископські фундаційні документи Святоюрської юридики у Львові та їх королівські підтвердження	283
<i>Henryk Litwin</i>	Rody pańskie Braclawszczyzny 1569—1648. Status społeczny i majątkowy	297
<i>Леонтій Войтович</i>	Рання історія міста Миколаєва над Дністром (1570—1772)	323
<i>Ryszard Szczygieł</i>	Proces lokacyjny miast Zamościa i Tomaszowa. Podobieństwa i różnice	347
<i>Михаїл Дмитрієв</i>	Ещё раз о митрополите Михаиле Рагозе и Брестских соборах октября 1596 года	358
<i>Наталія Старченко</i>	Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича-Буремського (1592—1596)	370
<i>Віталій Михайловський</i>	Доля актових книг історичного Поділля: два епізоди з 1595 і 1704 років	396
<i>Ігор Тесленко</i>	Двір князя Януша-Павла Острозького	417
<i>Оксана Вінниченко</i>	Структура та формуляр тестаментів львівських вірмен XVII — першої половини XVIII століть	449
<i>Мирон Капраль</i>	Керівництво львівського шевського цеху в XVII—XVIII століттях: цехмістри, столові, старші майстри	468
<i>Наталія Яковенко</i>	Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638—1658)	482
<i>Петро Кулаковський</i>	Сеймик Волинського воєводства і сейм Речі Посполитої 1642 року	498
<i>Eugeniusz Janas,</i> <i>Witold Klaczewski</i>	Nominacje urzędników w Rzeczypospolitej (połowa XVII—XVIII wiek)	526

<i>Олег Дух</i>	Ниткарки, свічкарки, проскурниці. Місце ремесла в жіночих монастирях Львівської та Перемишльської єпархій у XVII—XVIII століттях	540
<i>Олександр Серета</i>	Дефтер грошових видатків на утримання шведського короля Карла XII, гетьмана Івана Мазепи і кошового отамана під час їхнього перебування в Бендері у 1709 році	549
<i>Володимир Александрович</i>	Каспер Коллерд — скульптор львівський та станіславський. Нова постать із середовища німецьких митців на західноукраїнських землях 1720—1760-х років	562
<i>Володимир Пришляк</i>	Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб	575
<i>Henryk Gmiterek</i>	Feliks Antoni Łoś i jego narolskie dziedzictwo	596
<i>Ігор Скочилас</i>	Соборний храм Святого Йоана Хрестителя в Кам'янці: конкатедра Львівської єпархії на Поділлі в останній чверті XVIII століття	606
<i>Леонід Зашкільняк</i>	Оскар Галецький, його концепція Центрально-Східної Європи та українська історіографія	617
<i>Валянцін Голубеї</i>	Панські маєнтак у Беларусі XVI—XVII стагоддзяў у беларускай гістарыяграфіі	631
Список ілюстрацій		640
Зміст		641

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

КРІЗЬ СТОЛІТТЯ

Студії на пошану
МИКОЛИ КРИКУНА
з нагоди 80-річчя

Науковий редактор: *Олексій ВІННИЧЕНКО*
Коректор: *Галина ЛАЗУРКЕВИЧ*
Комп'ютерна верстка: *Надія ОЛІЙНИК*

Здано на складання 10. 01. 2012.
Підписано до друку 29. 08. 2012.
Формат 70×100 1/16.
Папір друкарський № 1.
Тираж 150 прим. Зам. 08-12.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
79013, Львів-13, вул. Ген. Чупринки, 21

Зверстано і видруковано
у Дослідно-видавничому центрі Наукового товариства
ім. Шевченка у Львові

